

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés

Forgács Róbert: A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig

Balázs Géza: A ruhafeliratok szemiotikai-nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről

Kincses Kovács Éva: A feliratos ruhadarabokról

Timár György: Csevej? Csevely!

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése

Büky László: Néhány szókép állapota és története

Hódi Éva: Szarvas Gábor nyelvművelő napok

Horváth Mátyás: Az anyanyelvápolás rendeltetése és tartalmi elemei és szerb tanítási nyelvű általános iskolában

Molnár Csikós László: Az iskolai anyanyelvápolás lehetőségei és korlátai

Hangay Zoltán: Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón

Kiss Jenő: Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában

Zilahy Lajos: Nyelvjárási jelentésváltozások

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5 – 9. 266 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Nemzetközpointú nyelvművelés	1
<i>Forgács Róbert</i> : A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtör- vényig	4
<i>Balázs Géza</i> : A ruhafeliratok szemiotikai-nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről..	14
<i>Kincses Kovács Éva</i> : A felírtos ruhadarabokról	20
<i>Timár György</i> : Csevej? Csevely!	23

Íróink nyelve

<i>Petőfi S. János</i> — <i>Benkes Zsuzsa</i> : Versek kreatív-produktív megközelítése	26
<i>Büky László</i> : Néhány szókép állapota és története	41

Nyelv és iskola

<i>Hódi Éva</i> : Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok	45
<i>Horváth Mátyas</i> : Az anyanyelvápolás rendeltetése és tartalmi elemei a szerb tanítási nyelvű általános iskolákban	48
<i>Molnár Csikós László</i> : Az iskolai anyanyelvápolás lehetőségei és korlátai	52
<i>Hangay Zoltán</i> : Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón	55

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában	62
<i>Zilahy Lajos</i> : Nyelvjárási jelentésváltozások	67

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Balázs</i> : Folyamatosság — egyszerség, ismétlődés	79
--	----

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Nemzetközpontú nyelvművelés

Hogy miért ez a cím, azt olvasóim bizonyára hosszas fejtegetés nélkül is tudják: Lőrincze Lajos *emberközpontú nyelvművelés* kifejezésére, illetve ilyen című cikkére, sőt könyvére rimel, s amit a cím magyarázatául a következőkben röviden előadok, az szándékaim szerint a Lőrincze által kifejtetteknek természetes, szerves folytatása.

Kezdem azzal, hogy emlékeztetőül megemlítem: az *emberközpontú nyelvművelés* kifejezés jelentéstartalmát is magyarázni kellett akkoriban, jó két évtizeddel ezelőtt. Még a mindenki által tisztelt kiváló nyelvész, Bárczi Géza is bírálta, többek között ezt írva róla a Magyar Tudományban:

„Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvművelés »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kommunikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogyan forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja és szolgálta, ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek — a »kommunikációnak«-nak — eszköze, értelmét veszti...” (1971., 609).

Abban tökéletesen igaza volt Bárczi Gézának, hogy a nyelv mindig az embert szolgálta és szolgálja. De — amint ezt Lőrincze kifejtette — ebből aligha következik az, hogy mindenféle nyelvművelés eleve „emberközpontú” is. Jó példa erre az idegen szavak elleni küzdelem kétféle felfogása. A két világháború közti időszaknak ezzel, vagyis az idegen szavakkal kapcsolatos szakirodalmára például határozottan a nyelvközpontúság volt jellemző. Főleg a nyelvre irányult, elsősorban magát a nyelvet féltették az ez ügyben meg- és felszólalók. Szinte fel sem merült az az érv, hogy ezt vagy azt az idegen szót azért kell kerülni, magyarral felváltani, mert a magyarul beszélők nagy része nem érti, félreérti vagy esetleg nem tudja jól kimondani. Az idegen szavak legfőbb vétké az volt, hogy idegenek. Persze, nem fölösleges ez a szempont sem, főleg olyan időszakokban, amikor — mint mostanság — az idegen szavaknak valóságos áradata fenyeget bennünket, de még ilyen kiélezett helyzetben is rokonszenvesebb az az emberközpontú nyelvművelés, amelyik nem minden idegen szót utasít el a nyelvvédelem, a nyelvtisztaság jegyében, hanem külön-külön mérlegre teszi mindegyik idegen elemet, s szükségességük, érthetőségük, hangzásuk stb. vizsgálata alapján egyenként értékeli őket. Persze, hogy kell a nyelvre is figyelni, de a használóra, az emberre is. A kettő nem ugyanaz. Az ilyen vagy olyan központúság nem kizárólagosságot jelent, hanem arányváltozást, súlyponteltolódást, kisebb vagy nagyobb szemléleti különbséget.

Nos, én a következőkben, noha az emberközpontúság elvével tökéletesen egyetérték, egy újabb fogalmat szeretnék bevezetni s egy kissé körüljárni: a nemzetközpon t ú s á g fogalmát. Maga a nemzetközpon t ú szó, bár még nincs szótárazva, korántsem új, sőt napjainkban némi divatja is van. „Én az emberközpontú világban hiszek, nem a nemzetközpon t ú világban” — mondta egyik színművésziünk a televízió híradójában (1992. aug. 24-én), midőn abból az alkalomból nyilatkozott, hogy a Nemzeti Színházhoz került. Szavaiból az érződött, hogy már szinte soknak, túlzónak találja a nemzetre hivatkozást, a nemzetnek minduntalan való emlegetését. Meg kell vallanom, ez a divat nekem sem rokonszenves — ezért is választottam a nemzetközpon t ú szó használatának szemléltetésére épp egy olyan intézetet, amelynek gazdája szintén visolyog egy kissé ettől a szótól —, ám engem akkor, amikor az emberközpontú nyelvművelés helyébe vagy legalábbis mellé a nemzetközpon t ú nyelvművelést állítom, korántsem a kordivathoz igazodás vágya vezérel, hanem a magyar nyelv és a magyar nép mai helyzetének figyelembevétele.

Az imént magyar nép-et emlegettem; szándékosan, hogy tisztázhassak egy terminológiai kérdést. A magyar nép-en nem a magyarországi népet értem, hanem azt az ennél nagyobb emberi közösséget, amelyet a közös nyelv (a magyar), a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Tehát beleérttem ebbe a kategóriába a határainkon kívül élő magyarságot is. Így határozzák meg a nép szó első jelentését értelmező szótáraink, s így használja a szót Deme László is, midőn egy vajdasági újságíró kérdésére válaszolva ezeket mondja: „aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmillió nemzetest, annak igaza van. Én a tizenötmillió magyar népet ismerem. Népet.” (Magyar Szó, 1991. júl. 20. 11.)

Most tegyük félre egy rövid időre a műszóhasználat kérdését, s vizsgáljuk meg röviden azt, hogy napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvművelést hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határainkon kívül élőkre is figyel, pontosabban szólva — hiszen megint csupán arányeltolódásról lehet szó — jobban figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos. Sőt hozzáteszem, magyarországi nyelvművelőnek kötelessége tágitani szemhatárát, s figyelmét kiterjeszteni a Magyarországon kívüli magyar nyelvi, nyelvhasználati fejleményekre. Persze nem irányító módon, nem úgy, hogy mi megmondjuk, mi a helyes, s ti ahhoz igazodtok, hanem az együttműködés növelése, egymás segítése formájában; úgy, hogy közösen tárgyaljuk meg a felvetődő nyelvhelyességi, sőt nyelvpolitikai kérdéseket; közös konferenciákat rendezünk; helyesírási, nyelvhelyességi, mesemondó és egyéb versenyeinke n szívesen látjuk a határainkon kívül élő fiatalokat, részvételükhöz lehetőség szerint még támogatást is nyújtva, röviden szólva mindvégig a kölcsönösség jegyében, de a nyelvi, kulturális összetartozás tudatában.

Ezt a kölcsönösséget azért hangsúlyozom annyira, mert akadnak, akik úgy vélik, hogy a határainkon túli magyarság anyanyelvi problémáit csakis maguknak a határokon túl élő magyaroknak kell megoldaniuk, különben az a helyzet állna elő, hogy a magyarországi standard lesz a mérce, s a kinti magyaroknak ahhoz kell igazodnia. Jól szemlélteti ezt a nézetet Tolcsvai Nagy Gábornak „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” című tanulmánya (Régió, 1991. 3. 166—73), amelyben a szerző így summázza mondanivalóját: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományai alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem

jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” Ez az idézet — s még inkább az egész tanulmány — két dolgot sugall. Egyrészt azt, hogy óvakodni kell bármilyen nyelvi értékítéletnek a határokon túli magyarságra való ráerőszakolásától, az ahhoz való alkalmazkodás elvárásától. Ebben igaza van a szerzőnek. Másrészt azt sugallja, hogy ne is figyeljünk egymásra, se mi rájuk, se ők miránk, mert ez menthetetlenül a határon kívüli magyarság önállóságának feladásával jár. Ennek a mondanónak a jegyében Tolcsvai Nagy mindjárt meg is bírál egy vajdasági és egy szlovákiai magyar nyelvművelőt, amiért túlságosan is figyelnek a magyar köznyelvre, túlságosan is mércének tekintik. Nos, megvallom, én inkább Tolcsvai Nagynak bizonyára jó szándékú, de eltúlzott álláspontját érzem bírálandónak, még saját elvei szerint is. Mert ugyan milyen joggal írhatja elő bárki is itt, Magyarországon egy határainkon túl élő magyar nyelvésznek, hogy régiója nyelvi önállóságáról s egészében nyelvi állapotáról mi legyen a véleménye? Én nemigen kedvelem a vitatkozást, inkább azt szoktam keresni, amiben egyetérthetünk, de ennek a nézetnek a veszélyeire legalább egy-két mondatban, úgy érzem, fel kellett hívnom a figyelmet.

Ezek után térjünk vissza ismét a terminológiai kérdésekhez, nevezetesen ahhoz, hogy ha *nemzetközpontú* nyelvművelésen az olyanfajta nyelvapoló tevékenységet, azaz a nyelvművelésnek olyan irányú tágítását, szélesítését értem, hogy az eddiginél jobban, szerveesebben beletartozzék a határainkon kívüli magyarság nyelvének, nyelvhasználatának problematikája, akkor ezt miért nem *népközpontú* nyelvművelésnek nevezem. Azért nem, mert ez a megjelölés a *nép* szó számos egyéb jelentésének beszűrődése miatt félreértésekre vezetne, vezethetne. Akadna, aki parasztságcentríkusságot, és lenne, aki az utca nyelvére irányulást olvasna, hallana ki belőle. Ezzel szemben a *nemzet* szó a rendszerváltás egy-két éve óta mindinkább s mind általánosabban a közös eredetű, közös nyelvű és közös gyökerekre visszanyúló kultúrájú, de államszervezetük és gazdasági életük tekintetében nem feltétlenül összetartozó közösségek megjelölésére használatos, olyannyira, hogy Bodor Páltól Tom Lantosig és Csoóri Sándortól Tőkés Lászlóig napjainknak szinte minden jeles közéleti személyisége ilyen értelemben él vele. E helyütt talán elegendő lesz, ha csupán két történész véleményét idézem. Glatz Ferenc így ír: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami) alapelveket. A nemzet elsősorban k u l t ú r n e m z e t, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége” (Népszabadság 1992. aug. 19. 18). Salamon Konrád pedig: „E kialakuló új helyzetnek megfelelően kell újrafogalmazni nemzeti céljainkat és újraalkotni a magyar nemzettudatot, mégpedig az államnemzeteszmé idejétmúlttá válásának következtében a szellemi-lelki nemzeteszmé alapján” (Új Magyarország 1992. aug. 28. 9). Ezért én, számolva ezzel a változással, nem t i z e n ö t m i l l i ó s n é p-ről szólnék, mint Deme László tette az idézett nyilatkozatrészletben, hanem t i z e n ö t m i l l i ó s n e m z e t-ről. És természetesen nem azért, mert Antall József miniszterelnök egyik kijelentése nyomán divattá vált a tizenötmillió magyar emlegetése, hanem mert nyelvművelő számára, mint kifejtettem, nézetem szerint itt nincs, nem lehetséges alternatíva. Ennek igazolásául, íme, egy részlet egy munkássága legnagyobb részében nem is a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvésznek, Fülei-Szántó Endrének még jóval a rendszerváltás előtt írott cikkéből: „A *genus proximum*, a valamennyi fogalmi változatot egyesítő terminus a *nyelvművelés*. A »fenntartás, az ápolás, a megőrzés« ugyanúgy ebbe a

főfogalomba tartozik, mint a »nyelvjavítás, nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés« valóságos társadalmi munkálatai. Tizenöt millió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelvművelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol, mikor, melyik a domináns» (Magyar Nyelvőr 111 [1987.]: 131–2).

Ehhez csak annyit teszek hozzá, Plautus nyomán: sapienti sat.

Grétsy László

A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig

1. Dolgozatom tárgya körülbelül ötven évet ölel fel a magyar történelemből; azt a korszakot, amelyben a magyar felvilágosodás közegében elinduló nyelvi mozgalomból egy nyelvújító kulturális program alakul ki, amely elvezet a magyar nyelv hivatalossá tételéhez. A magyar nyelv ügye ugyanis fokozatosan válik a nemzeti öntudatra ébredés fontos részévé, a reformkori politikai küzdelmek egyik elemévé. A folyamatot végigtekintve jól látható, hogy kezdetben a német nyelv hegemoniája ellen fellépő, elsősorban a köznemesi írók köréből kiinduló nyelvi mozgalom mint válik fokozatosan politikai mozgalommá a Habsburg Birodalommal szembeni függetlenségi küzdelem során. Ennek a folyamatnak a betetőzése — az 1844-es nyelvtörvény megszületése — viszont egy újabb láncreakciót indított el, hiszen a Magyarország területén élő nemzetségek éppen a magyar nyelv uralkodóvá tételét sérelmezik, s ez is hozzájárul az ő nemzeti öntudatra ébredésükhöz.

Hiszen nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben a korszakban Magyarország tízmillió körüli lakosának kevesebb mint a fele a közigazgatásilag ekkor külön álló Erdélynek 28%-a volt magyar anyanyelvű, a magyar koronához tartozó Horvátországnak kevesebb, mint fél százalékáé. A magyar reformmozgalomnak az a követelése tehát, amely a középkori latin nyelv helyébe — a kor igényeinek megfelelően — saját anyanyelvét akarta állítani, előbb-utóbb szükségszerűen bele kellett tüköznie a magyar korona nagyszámú nem magyar alattvalójának érdekeibe.

2. Az európai nyelvújítás

A nemzeti nyelvek felemelkedése Európában hosszú és általános folyamat volt. A nyugati kereszténységhez tartozó feudális országok közös igazgatási és egyházi nyelve, a latin mellett már a középkortól kezdve írott formában is felbukkantak a különböző anyanyelvek, amelyek azután elérték az irodalmi nyelv szintjét, kezdetben a vallásos, majd a világi szépirodalomban. Később a hivatalos közéletben, a politikában, a jogban, végül pedig a tudományokban is teret hódított a nemzeti nyelv, párhuzamosan a latinnal. Ilyenkor általában a latin változat volt az eredeti, amely a hivatalos igényeket szolgáltatta, az anyanyelvi változat pedig a szélesebb közönségnek tolmácsolta az eredeti szöveget.

A gazdasági, technikai fejlődés során a latin nyelvnek olyan fogalmak, tárgyak jelölésére kellett képessé válnia, amelyeket az antik világ nyelve nem ismerhetett, így fokozatosan a rugalmasabb anyanyelvek kerültek előtérbe. Azt, hogy egy országban a különböző nyelvjárások közül melyik vált az egységes irodalmi nyelv alapjává, az adott ország gazdasági, politikai, kulturális súlypontja határozta meg.

Az angol nyelv, amely több évszázadon keresztül szinte paraszti dialektusnak minősült az egyház latinja mellett, Chaucer és Wycliffe szövegein át emelkedett shakespeare-i színvonalra. A XV. századi Angliában még több dialektust használtak. A XVI. századi nyelv fő alapja a délkeleti Midland nyelvjárás londoni változata lett. A XVII. században a tanult emberektől már egységes írásmódot követeltek.

Franciaországban az anyanyelvű irodalom kezdetei már a középkorban felbukkantak, és a latin kezdett visszahúzódní. A XVI–XVII. század folyamán a francia nyelv a közigazgatás, a jogalkotás és a diplomácia nyelve lett. Itt Párizs környéke, az Ile-de-France, Champagne játszotta a fő szerepet, hiszen itt volt a gazdasági, társadalmi és kulturális központ is. Nagy szerep jutott a klasszicizmus nemzeti irodalmának, de azoknak a nyelvsszabályozóknak is, akik fontos munkát végeztek a nyelvi normák kidolgozása terén. A XVII. század végére a francia akadémia kezdeményezésére végbement a francia nyelv egységes lexikográfiai rendszerezése. Az akadémiához és az udvarhoz közelebb álló puristák (Vaugelas, Richelet), illetve az élőnyelvet jobban szem előtt tartó neológusok (Furetière) már a „hajlékony stabilitás” szintjére eljutott, egységes nyelv továbbfejlesztésének módjain vitáztak. A francia filozófusoknak és íróknak a felvilágosodás ideológiai harcaiban már egy kitűnő, hajlékony és gazdag irodalmi nyelv állt rendelkezésükre.

A német irodalmi és köznyelv alapjai a császári kancelláriák használatában rakódtak le, majd Luther bibliafordításán keresztül váltak széles körben általánossá. A német nyelvújítás kezdő szakasza — Leibniz és Thomasius programjával — a XVII. század végén a felvilágosodás korának hajnalán indult. Az 1770-es évekre a megújított német nyelv már Goethe és Schiller kifejező eszköze lett.

Más volt a helyzet Kelet-Európában: itt a felvilágosodás felzárkózási feladataihoz az új nemzeti irodalmi nyelvek kialakítása, a nyelvújítás is hozzátartozott. Sőt központi helyre került, részint mint alapvető, részint mint olyan feladat, amely bonyolult politikai és társadalmi változások nélkül is megoldható.

3. A magyar nyelvújítás korszaka

A magyar nyelvújítás tehát nem elszigetelt jelenség, hanem ennek az európai történeti folyamatnak egy láncszeme. A XVIII. század utolsó negyedére értek meg a feltételei annak, hogy Magyarországon — a cseh nyelvújítással párhuzamosan — kibontakozzon ez a mozgalom. A helyzetet Kelet-Európában, a Habsburg Birodalom államaiban bonyolította az is, hogy ezek az országok korábban elvesztették nemzeti önállóságukat, s így a nyelvújítás ügye egyre inkább politikai jelentőségűvé is vált.

A nyelvújítás Magyarországon is a feudalizmuson belül ment végbe, csak később, mint Nyugat-Európában. A magyar nyelvnek azonban egyfajta „lenézéssel” is meg kellett küzdenie a német nyelv részéről, s így ezzel szemben, annak mintájára próbált felemelkedni. Ez a fejlesztési program nálunk is a felvilágosodás jegyében született meg.

3.1. Ennek a mozgalomnak a fellendüléséhez jelentősen hozzájárult II. József 1784 májusi nyelvrendelete, mellyel a németet tette hivatalossá Magyarországon. Lényege az volt, hogy az év november elsejétől a kormánysszékek, egy évi haladékkal pedig a megyei és városi hatóságok kötelesek bevezetni a német nyelvű ügyintézt. Az oktatás németre való áttérésére három

évet szánt. A német nyelvismeretet a közhivatali és tanári állások megszerzésének feltételévé tette. Ezek a rendelkezések valójában nem a magyarság ellen irányultak, céljuk a birodalom egységesítése és központosítása volt, illetve a holt latin nyelv felváltása a némettel.

A magyar kancellária tiltakozására válaszul a császár azt hangsúlyozta, hogy nem akarja a magyar nyelvet teljesen mellőzni, csak azt, hogy a közügyekben a német lépjen a latin helyébe, s az ifjúság is ezt tanulja meg helyette. II. József a rendelet kiadása előtt megkérdezte a kancelláriát, hogy alkalmas-e a magyar nyelv a hivatalos nyelv szerepére: a válasz az volt, hogy nem. A rendelet megjelenése után a megyék sorban tiltakozó feliratokat jelentettek meg. Elgondolkodtató, hogy a legjobban nem is a tiszta magyar nyelvű dunántúli, alföldi megyék tiltakoztak, hanem főleg a felvidékiek (ahol a jobbágyság zöme nem magyar anyanyelvű volt), akik majd 27 évvel később a magyar nyelvű hivatali ügyintézés ellen küzdenek.

A rendelet végrehajtása — különösen az iskolákban — elsősorban az elegendő németül tudó tanszemélyzet hiányában leküzdhetetlen akadályokba ütközött. A császár a tanároktól nyilatkozatot követelt: vállalják-e a németül való tanítást. Egyharmaduk inkább kész volt lemondani állásáról, ami persze az egész középiskolai oktatás összeomlását jelentette volna, s ezért az egyes posztokban haladékat adott. Így a német nyelv elterjesztése s egyeduralkodó biztositása az iskoláztatásban, az uralkodó haláláig kevés eredménnyel járt.

3.2. A nyelvrendelet — amelyet egyébként a császár halálos ágyán szintén visszavont — II. József több más rendeletével együtt sértette a magyar nemzeti erztést, s mindenképpen siettette a nemzet öntudatra ébredését. Már az 1790-es években előtérbe került a nyelv pallérozásának igénye, amely csak a használattal valósítható meg. Ezt a célt szolgálta az 1791. évi XVI. törvénycikk, amely a magyar nyelvet rendkívüli tárgyá tette minden fő- és középiskolában, az 1792. VII. törvénycikk pedig ugyanezt rendes tantárggyá emelte, Horvátországban pedig rendkívülinek hagyta meg.

Az 1802-es országgyűlés felirata még hagyományos rendi szempontok alapján kívánja az „anyanyelvvél való közönséges élést”, s célként az államélet minden területén való alkalmazását jelöli meg. Az 1805. IV. törvénycikk — a harmadik nyelvtörvény — is csak a nyelvhasználat körét határozza meg: az országgyűlés feliratai hasábosan latin és magyar nyelvűek legyenek, a kancelláriához és a helytartótanácsához magyarul is lehessen írni, és a helytartótanács magyar beadványra magyarul válaszoljon. Mindezek ebben a korban minimális követelmények voltak. Hogy csak idáig sikerült eljutni, az jól tükrözi a nemesi ellenállás erejét.

Az 1807-es országgyűlés a nyelvhasználatot az iskolákban akarja megalapozni: tíz év múlva középiskolába csak magyarul tudókat lehessen felvenni, a papok kinevezésénél a magyar nyelv ismerete előnyt jelentsen, legyen magyar nyelvű tanítóképzés; a megyék és városok közigazgatása végre magyar legyen. A bécsi udvar abszolutista politikája ezeket elutasítja.

3.3. A legtovább talán az 1811–12. évi országgyűlésen mentek el a rendek, megkísérelték a nemzeti nyelv ügyét előmozdítani. Megpróbálták elérni, hogy a helytartótanácsnál a belső nyelv három év múlva a magyar legyen, a törvényhatóságok leveleit és jegyzőkönyveit magyarul írják, a törvények kétnyelvűek legyenek, de a latin maradjon az eredeti, az iskolák felmenő rendszerben magyar nyelvűek legyenek, a papok tudjanak magyarul is, a pesti színházban magyar nyelvű előadásokat is tartsanak. Az országgyűlés

végén a királyi válasz úgy szólt, hogy a nyelv ügyében további törvénycikk hozását nem látja szükségesnek.

Ezen az országgyűlésen kiéleződött az ellentét a magyar nemesség és Bécs között. A napóleoni háborúk, a súlyos pénzügyi helyzet elégedetlenséget okozott a nemesek körében. I. Ferenc császár pedig 15 évig nem hívta össze a magyar rendi országgyűlést, és ettől kezdve abszolutista módon kormányzott.

A nyelv ügye tulajdonképpen ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul hoztak ítéletet, az egész közép- és felsőoktatás nyelve a latin maradt.

3.4. A magyar nyelv kérdését ebben az időben az éppen tetőpontjára jutott nyelvújítási harc tartja életben, s ad neki politikai jelentőséget is. Érdeemes ennek történetét röviden áttekinteni.

A magyar nyelv a nemzetté válás, a függetlenség kérdésén túl fontossá vált azért is, mert XVIII. századi állapotában nem volt alkalmas arra, hogy a technika, a tudomány, a kultúra új jelenségeit magába foglalja. Ez a fejlesztési program a XVIII. század végére a felvilágosodás szellemében alakult ki. Az új programot a nemesi felvilágosodás úttörője, Bessenyei György alkotta meg. Abból indult ki, hogy a vezető európai nyelvek is alulról emelkedtek magasra, nyilvánvaló tehát, hogy „soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”¹ Magyarság című röpiratában bebizonyította, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fejlesztésre. Elismeréssel ír a latin nyelvről, de már felismeri, hogy fölösleges hivatalos nyelvként használni, hiszen a törvényeket is lehetne magyarul fogalmazni: „Míg az ország törvénye deákul van s míg azon a nyelven szerepelnek, ítélnék, addig sem idegen, sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet.”²

Az 1781-ben írt Jámbor szándék című röpiratában ő tesz először javaslatot egy Tudós Magyar Társaság felállítására, éppen a nyelvi reform keresztülvitele céljából.

Nagy szerepe van a nyelvújításban a magyar nyelvű sajtónak is, mely Magyar Hírmondó néven indult Pozsonyban 1780-ban Rát Mátyás szerkesztésében. Programjában így fogalmaz: „őhajtásom az, hogy idegen szókat, kivált azokat, amelyeket magyarnak nehéz kimondani, ha szinte közbeszédben élnek is vélek, írásban távoztatni igyekezzünk. Más különben óhatatlan lészen nyelvünknek másokkal való elegyedése és végső romlása.”³

A nekilendülő nyelvújítási mozgalomnak a Martinovics-féle összeesküvés bukása vetett ideiglenesen véget, miután annak élharcosait: Kazinczyt, Batsányit börtönbe vetették, s a többi író is elhallgattatták. Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bástyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis 1795-ben az ortológusok egyik alapműve a Debreceni Grammatika, melynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad.

A börtönből 1801-ben szabaduló Kazinczy egyik első tevékenysége volt. szembeszállni ennek a műnek a szellemével. Gondolatait így összegzi: „A tudománybeli csatáknak meg van a magok haszna; a dolog jobban kiörlődik . . . az

¹ Bessenyei György: A Holmi 1779. (Bessenyei György válogatott művei. Bp., 1987.)397.

² Bessenyei György: Magyarság 1778, (uott 588).

³ Magyar Hírmondó 1782. 275.

igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyer az igazság ha ugyan igazság.”⁴

A harcot tehát Kazinczyék indították el; a neológusok támadásba lendültek. Kazinczy 1811-ben jelenteti meg *Tövises és virágok* című epigrammagyűjteményét, melyben éles támadást indít az ortológusok ellen. Az ellentábor támadása sem várat magára sokáig: 1813-ban jelentetik meg *Mondolat* című gúnyiratukat, melyben pellengérre állítják a nyelvújítók szófacsarásait. Hatása példátlan volt; soha irodalmi termék nem keltette még így föl a közérdeklődést. A válasz nem késett sokáig, Kazinczy tanítványai és barátai: Szemere Pál és Kölcsény Ferenc 1815-ben megjelentetik *Felelet a Mondolatra* című röpiratukat.

A vita tudományos szintre akkor jut, amikor 1817-ben megjelenik a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat, melyben pártatlanul akarnak helyet adni mindkét fél véleményének. Kazinczy álláspontja is egyre inkább a szélsőségektől mentes nyelvújítás felé közelít. Végül is 1819-ben látta elérkezettnek az időt a vita lezárására: kiadja az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányát, melyben mindkét fél hibáit elismerve és érdemeiket méltatva kompromisszumot köt.

A nyelvújítási harcnak nagy érdeme, hogy felkeltette az érdeklődést a magyar nyelv iránt, s alkalmassá tette arra, hogy a technika és a tudomány forradalmi újításait befogadhassa. Az ekkor született körülbelül tízezer szó napjainkig hatóan gazdagította nyelvünket.

4. Reformkori küzdelmek az anyanyelv törvénybe iktatásáért

A változások 1825-re érnek be, tulajdonképpen ekkor lép ki szűk kereteiből a nyelvi mozgalom a politika színpadára. Ebben része van az ekkor megjelent *Zalán futása* című Vörösmarty eposznak is, amelyben a költő már a megújított nyelvet használja, s amelyből a politikusok most már romantikus lelkesedéstől áthatva merítették erőt, hogy a magyar nyelvet „megvetett” állapotából kiemeljék.

4.1. Fordulatot az 1825–27-es országgyűlés hozott. Ekkor már a hivatalos politika egyik fő kérdésévé válik az anyanyelv ügye. A megyék a követeket olyan utasítással látták el, hogy a közigazgatásban a latin helyett a magyar legyen a hivatalos, a törvények a magyar mellett latinul is jelenjenek meg, a katonai hatóságok fogadjanak el magyar nyelvű beadványokat is. 1829-től kezdve az alsó elemi osztálytól évenként és osztályonként a magyar már ne csak egy tantárgy, hanem a tanítás hivatalos nyelve is legyen. Ezeket a felterjesztéseket a király — mint ahogy 1811-ben, most is — elutasította. De a sokáig elfojtott nemzeti érzéseket már nem lehetett tovább visszafogni. E rendi bizottság báró Szepessy Ignác tudós erdélyi püspök vezetésével a nyelv propagálásának módszerét írja össze, magyar nyelvtant akar szétosztani, és jutalmakat kíván kitűzni a magyar nyelv terjesztőinek.

Ezen az országgyűlésen zajlik le a magyar kultúra legszebb pillanata is: 1825. november 3-án a kerületi ülésen Felsőbüki Nagy Pál lelkesítő hatású beszéde nyomán a fiatal huszárkapitány, gróf Széchenyi István egy évi jövendelmét ajánlotta föl Bessenyei György és Révai Miklós immár fél évszázada húzódozó tervének, egy magyar tudós akadémiának létrehozására. Széchenyi

⁴ Kazinczy Ferenc levele Révaihoz, 1806. Levelek III. 373.

rövid beszédében így szól: „Nekem itt szavam nincs. Nem vagyok tagja a követek házának. De birtokos vagyok, és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtse, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá.”⁵ Széchenyi példáját követte még gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, Vay Ábrahám és mások. Még ezen az országgyűlésen 250 ezer ezüst forint gyűlt össze az intézet felállítására.

4.2. Érdemes egy rövid időre elidőzni Széchenyi fellépésénél, illetve a magyar nyelv fejlesztéséért végzett tevékenységénél, mert tettei és gondolatai ebben a kérdésben is rendkívül figyelemreméltóak. A magyar nyelv ügye ugyanis Széchenyi politikai és művelődéspolitikai eszmerendszerének szerves része.

Sokszor rámutat arra a történelmi szerepre, amelyet a magyar nyelv a múltban is betöltött a nemzet megmaradásában: anyanyelvünk „tartá fen eddig létünket; 's azon nagy csuda, mellyen olly sokan bámulnak, hogy a 'Magyar annyi tenger viszontagság közt nem olvadt még össze más nemzetekkel, nem egyéb mint legtermészetesb következése nyelve erejének, mellyet idegen halandó elgázolni nem képes.”⁶ A Világ című művében egyébként külön fejezetet szentel a magyar nyelvnek. Szükségesnek tartja a nyelv fejlesztését, egyben a magyar nyelv elterjesztésének veszélyeire is felhívja a figyelmet. A közigazgatás magyar nyelvhasználatánál nézetei szerint meg kell állni nyelvünk jogainak követeléseiben, itt határ van a magyarság és a nemzetiségek között. A magyar nyelv jogai iránti kíváncsiságot nem látja ellentétben lévőnek az ország nemzetiségeinek szabad nyelvhasználatával. A legmesszebbmenő nyelvi tolerancia jegyében lép föl az erőszakkal magyarosítani akarók ellen, vallva, hogy minden nyelv kedves anyanyelv valamely egyén vagy közösség számára, és ennek érületében senkit sem szabad háborítani.

Széchenyi a nyelvújítás lelkes híve, szinte természetes módon a neológusok irányzatával azonosul, amit az is magyaráz, hogy az idős Kazinczyval mind levelezésben, mind személyes kapcsolatban áll. Egyébként Széchenyi maga is alkotott új szavakat (például ő nevezi el az ország fővárosát *Budapest*-nek), a fölösleges idegenszavak és a körülírások helyett igyekezett magyar, illetőleg szabatos kifejezéseket használni.

4.3. Az 1830-as országgyűlésen a főrendek a nemzeti nyelv használatának ügyének tárgyalását a következő országgyűlésre akarták halasztani. Csupán két arisztokrata, Esterházy Mihály és Wesselényi Miklós szolt a magyar nyelv ügyében, ez utóbbi egyben szűzbeszédét is tartotta, s egy csapásra népszerű lett. Többek között a következőket mondta: „Az anyai nyelv használata kétségbe vonhatatlan joga minden nemzetnek. Ha a nemzet e természeti jogának gyakorlatában korlátoztatik, panaszokra fakad, ha fentartatik a korlátozás, keserű érzelmeket ébreszt a nemzet kebelében; ha a korlátozás elnyomássá fajul, ellenhatást támaszt, szintűgy veszélyest a kormányra nézve, mint által-mast következményeiben.”⁷

A rendek tisztán látták a magyar nyelv ügyének háttérbe szorítotttságát, a főurak közömbösségét, ezért maguk próbáltak eredményeket kicsikarni. Miután elérték, hogy az országgyűlésen az üzenetek magyarul folyanak,

⁵ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből 1823–48. Genf, 1864. 181.

⁶ Széchenyi István: Világ Bp. 1984. 253.

⁷ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből I. 186.

sürgetni kezdték, hogy a királyhoz intézendő feliratok, a törvények is magyar nyelven íródjanak, a közigazgatás magyar nyelvű legyen, a hadi akadémiában és a magyar ezredekénél a vezénylés magyarul történjék.

Az új törvényben azonban csak a következők kerültek be:

1. A királyi helytartótanács azoknak a hatóságoknak, amelyek hozzá magyarul írnak, szintén magyarul válaszoljon.

2. A főtörvényszéknél, a kerületi táblánál, a vármegyei, városi és egyházi törvényszékeknél a pereket nemzeti nyelven lehessen intézni.

3. Magyar nyelvtudás nélkül közhivatalban ezentúl senki sem alkalmazható.

4. Ügyvédi oklevelet 1834-től kezdve csak magyarul tudó egyének kaphatnak.

5. A magyar ezredek és az országban működő hadi kormánysszékek a hatóságoktól hozzájuk intézett magyar nyelvű okiratot kötelesek fogadni.

A meghozott törvények kompromisszumosak, megengedő jellegűek; még a közigazgatás magyar nyelvűvé tételét sem sikerült elérni. A harc a következő, 1832–36-os, hosszú reformországgyűlésen folytatódott két szakaszban.

4.4. 1833-ban az alsóház végzést intézett a felsőházhoz, hogy a feliratokat és a törvényeket ezentúl magyarul szerkesszék. Bár Wesselényi és Széchenyi kemény szavakkal állt ki a követelés mellett, a főrendek nagy többséggel elvetették a javaslatot. Kölcsy Ferenc, aki a nyelvújítási harc egyik központi alakja volt, ekkor sem hagyta szó nélkül a közrendek részéről ezt az elutasítást. Gondolatai pontosan tükrözik a köznemesek hangulatát. „Ha a római tanács és a nép a maga hatalmának főpontján még most is állana; ha mi ezen római népnek egy meghódított tartományocskája volnánk; s úgy mint alattvalók folyamodnánk hozzájuk, hogy szabadulhassunk meg nyelvöktől, és ők adták volna nekünk ezen választ: azt meg tudnám fogni; de mikor magyar nemzetnek kívánságára, magyar főrendek adnak ilyen választ, azt megfogni nem tudom.” Majd később így folytatja: „Azt mondják a főrendek lassan kell haladni; erőszakolni nem kell ezen lépést. De hát nem elég lassúság-e 43 év óta küzdenünk a nyelvért, és még most lennünk ott, hol lennünk kellene, s hol lenni akarnánk.”⁸

A felsőházban hangzott el 1835. november 30-án Széchenyi fontos beszéde is, melyben a nemzetiségek szabad nyelvhasználatára mellett a magyar nyelv ügyéért is szót emelt: „De más részről az is igazságtalan, hogy a szegény magyar, aki édes hazánkat kivéve, széles e világon sehol se találta, még itt se léphetett azon pályára, melyet természettől s Istentől nyert, ti., hogy sajátsága szerint fejtse ki magát . . . Mit kívánok azonban én, és mit kívánnak a rendek? Nem egyebet annál, hogy Magyarországon magyar legyen a hivatalos nyelv.”⁹

1835-ben végül is a következő előrelépések történtek a magyar nyelv ügyében:

1. A törvények nyelve ezután a latin mellett a magyar.

2. A pereket a királyi tábla előtt ezután magyar nyelven is lehet folytatni.

3. Minden hiteles kiadást magyarul is meg lehet szerkeszteni.

4. Amelyik egyházközségnél magyarul folyik a prédikáció, ott az anyakönyveket is magyarul kell kiadni.

⁸ Országgyűlési iratok 86. szám 1833. március 4.

⁹ Széchenyi István válogatott művei I., Bp. 1991. 692.

5. Mivel az 1832–36-os országgyűlésen a rendek elérték azt, hogy a törvények már magyar nyelven is megjelenhettek, az 1839–40-es országgyűlésen nagy igyekezettel azon voltak, hogy a közigazgatás minden ágában a magyar legyen használatos. Már az országgyűlés megnyitásakor indítványt tettek a rendek, hogy az a küldöttség, melyet a király és királyné üdvözlésére neveztek ki, magyar nyelven járjon el. Miután az indítványt mind a főrendek, mind a király elfogadták, — a király évszázadok óta először — magyar nyelven üdvözölte a nemzetet. Sőt, végre azt is elérték, hogy a királyhoz intézett feliratok is magyarul íródtak.

Ezeket felbuzdulva a rendek kérték, hogy a törvények nyelve kizárólag a magyar legyen; a helytartótanács és az udvari kancellária minden iratát magyarul bocsássák ki; a magyar ezredeknél magyarul vezényeljenek; a tanítás nyelve magyar legyen. A kérések nagy része azonban süket fülekre talált. Az új törvénybe a következők kerültek be:

1. A királyi helytartótanács ezután körleveleit is magyarul bocsátja ki.

2. A magyar királyi udvari kamara a hozzá magyarul író törvényhatóságokkal magyarul levelezzen.

3. Az egyházi törvényhatóságok a világi törvényhatóságokkal magyarul érintkezzenek.

4. Ahol a gyülekezethez intézett szentbeszéd nem magyar nyelvű, három év után ott is magyarul írják az anyakönyveket.

5. Minden vallási különbség nélkül csak az lehet plébános, egyházi szónok, káplán, aki ismeri a magyar nyelvet.

6. Minden Magyarországon és kapcsolt részein kinyomtatott munkából egy példány a magyar tudós társaságot illeti meg.

Természetesen az országgyűlés bezárásával nem szűnt meg a magyar nyelv teljes elfogadtatásáért folyó harc.

6. A harmincas években az anyanyelv ügye párosul a magyar irodalom és kultúra fejlesztésével: 1830-ban megalakult a Magyar Tudományos Akadémia, 1837-ben megnyílt a Nemzeti Színház, újságokat, alapítványokat, hoztak létre.

A negyvenes évek első felében egyebek mellett Kossuth Lajos lapja, a Pesti Hírlap is ébren tartotta a nyelvi kérdést. Minden apró fejleményről örömmel tudósított, a magyar nyelv elismertetése állandó témája az újság rovatainak. Egy alkalommal a lap vezércikket is szán ennek a kérdésnek Nyelvünk ügye címmel. Ebben Kossuth többek között ezt írja: „Ha az ötven éves harczon végigtekintünk, önkénytelenül is eszünkbe ötlík a gondolat: hol állanánk ma, ha ötven év előtt mondatott volna ki törvényhozásunk által a hatalmas szó, csak oly kiterjedésben is, mikép azt legújabb törvényeink kifejtették.”¹⁰

Kossuth nem tartja elfogadhatónak, hogy a „magyar hazában” egy holt nyelv legyen a kormányzás és a közigazgatás nyelve. Külföldi példákkal igazolja, hogy a „nemzetiség megmaradásával nem ellenkezik” egy élő központi nyelv alkalmazása. Hazánkban a magyar nyelv használata nem sértheti nemzetiségeink jogait, mert ők „alkotmányunk s törvényeink jóvoltából nem idegenek.” Ezek a gondolatok is jól mutatják, hogy erre az időre felerősödött a magyar liberális nemesség törekvése a nem magyar anyanyelvű népek rész-

¹⁰ Pesti Hírlap 1841. 3. szám.

beni asszimilálására. A nyugat-európai nemzetállamok mintájára a hazai liberálisok olyan polgári-nemzeti közösség megteremtését tűzték ki célul, melynek az ország minden lakosa egyenrangú tagja lehet. Az elv: az egy állam — egy nemzet — egy nyelv volt; ezt követte a magyar liberális nemesség, és ezt követte Kossuth is: „... az egyedüli kérdés, melyik élő nyelv legyen az önálló magyar birodalomban közigazgatási nyelvvé? És e kérdésre legrövidebben egy másik kérdéssel lehet felelni; tudniillik minő országról vagy on itt szó, és kié a hon, a melyről szó vagy on? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, a melyről szó vagy on, a magyarorké. E szóban fekszik a kérdés kulcsa. . . . Magyarhonban a közigazgatás, vagyis a közélet nyelve, élő nyelvek közül más soha sem lehet, mint a magyar.”¹¹

A liberális nemesség őszintén hitte, hogy — ledöntve a népeket elválasztó nyelvi és kulturális korlátokat — közösen juthatunk el az oly nagyon vágyott szabadsághoz. Ezzel szemben Széchenyi profétikus erővel mutatott rá a magyar nemzeti mozgalom fejlődésében rejlő — és később végzetessé váló — veszélyekre. „Ugyan feleljünk egyedül azon egyszerű kérdésre, mely körül forog a csalódás, és nekem legalább úgy látszik, mintha rögtön le kellene esni a legvakbuzgóbb szemeiről is a fátyolnak, hogy vajon, ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia? Mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül <nyelv-mesterekhez>, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ, s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk. Nyelvet, nemzeti sajáttságot illy felette könnyű szerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet. . . .”¹²

Sokan ezt a beszédet a magyar reformmozgalom elleni támadásnak vélték; azzal vádolták Széchenyit, hogy ezzel a magyarellenés nézeteknek kedvez. Szavainak igazsága azonban már az 1843–44-es országgyűlésen igazolódni látszott.

6.1. A magyar liberálisok ellentétei először éppen azzal a horvát nemzeti mozgalommal éleződtek ki, amelynek alkotmányos különállását a magyar országgyűlés sohasem tagadta.

A horvát nacionalista párt — az illír-párt — követői az 1843. június 20-i ülésen latinul szólaltak fel. Ez válasz volt arra a törvényjavaslatra, melyben a magyar rendek azt indítványozták, hogy Horvátországban a magyar iskolákban magyarul tanítsanak, a horvát hatóságok és közhivatalok a magyarokkal magyarul levelezzenek, a horvát követek a magyar országgyűlésen magyarul szólaljanak föl. A rendek nehezményezték a horvátoknak ezt a viselkedést, mivel a követek nem Horvátországot, hanem az illír-pártot képviselték.

A horvátok óvást intéztek a magyar törvényjavaslat ellen, amelyet az október 12-i királyi leiratban elfogadtak, s utasították a rendeket, hogy amíg nincs törvény, engedjék a horvát követeket latinul szólalni.

A magyar rendek erőszakos magyarosító törekvései felkorbácsolták a szenvedélyeket, egész Horvátországot a magyarok ellen hangolta; s ez valójában a nacionalista horvát párt on túl a bécsi kormány „oszd meg és uralkodj” politikájának kedvezett. A december 1-jei ülés on újabb botrányos jelenetek történtek: a latinul felszólaló horvát követbe többször is belefojtották a szót. A másnapi ülés on Klauzál indítványát fogadták el, miszerint: „... ha a hor-

¹¹ Pesti Hírlap 1842. 160. szám.

¹² Széchenyi István: Akadémiai beszéd, 1842. Széchenyi válogatott művei II. 34.

vátok meg nem szűnnek erőszakkal élni, a tábla tettét ismételni nem fogja ugyan, de latin kijelentéseiket figyelembe nem veszi, hitelességgel nem bírónak nyilatkoztatja, s naplójába nem iktatja.”¹³

Az események hatására végre mind a két tábla megegyezett a magyar nyelvet s nemzetiséget illető általános törvényjavaslatban. A javaslatot az idős József nádor — akit egyébként felmentettek a magyar nyelv használata alól — és Metternich herceg is támogatta, aki távolabbi céljai miatt nem emelt gátat. Ő vitte keresztül a minisztertanácsban és az udvarnál is a törvényjavaslatot.

6.2. Az 1844. évi II. törvénycikk mintegy ötven éves küzdelem után tette államnyelvvé a magyart. A törvényben a következő főbb pontok találhatók:

1. A törvényhozás és a közigazgatás nyelve magyar.

2. Azoknak a közigazgatási hatóságoknak (helytartótanács, kúria, szentszék), melyeknek a korábbi törvények nem szabták meg, ezentúl a nyelve a magyar legyen.

3. A közoktatás nyelve kizárólag a magyar legyen; az elemi iskolákban való használatát külön törvény szabályozza.

4. Minden magyar pénzen magyar jel és felirat legyen; minden polgári, kincstári és katonai intézetnél az ország címerét és nemzeti színeit, használják.

5. Horvátországra nézve a törvényhozás és a közigazgatás nyelve csak annyiban érvényes, amennyiben annak törvényhatóságai és ítélőszékei a magyar törvényhatóságokkal érintkezésbe lépnek, ezen túl ott meghagyták a latin nyelvet.

6. A közoktatás kötelező magyar nyelve Horvátországra nem érvényes, de a magyar nyelvet kötelesek ott is tanítani.

Ezzel a törvénnyel a magyar államnyelv ügye hivatalosan befejeződött.

6.3. A következő — s egyben utolsó — reformországgyűlésen 1847–48-ban a horvát követek magyarul szólaltak föl, V. Ferdinánd király pedig magyarul tartotta megnyitó beszédét; mint a vármegyék követei keserűen megjegyezték: „E kegyelmes királyi szózat volt az első magyar szó, melyet e sokat szenvedett nemzet több századok bánatos sovárgása után, koronás királynak ajjairól lezengeni hallott.”¹⁴

Széchenyi így emlékezik vissza erre a pillanatra: „Sokan sírnak. Én magamba zárkózva, csöndesen élvezem a nemzetem újjászületése fölötti gyönyört; magam is járultam valamivel hozzá.”¹⁵

Az országgyűlés viszont fájdalmasan állapította meg azt is, hogy sem a hazai kancellária és kincstári közigazgatás nyelve, sem a katonaság ügyviteli nyelve, az ezredek vezényleti nyelve nem vált magyarrá.

Végül is a nemesi reformmozgalom 50 éves küzdelme a nemzeti nyelvért lezárult. Ez a harc azonban egyben magyarosítást is jelentett. Ez a két kérdés együtt jelentkezett az irodalomban, a megyékben és az országgyűléseken egyaránt. Törvénybe valóban kevés került, az is lassan, de a nemesség tényleges törekvései túlmutattak a törvényeken, és a viták során viszonylag hamar felmerült az iskolai magyarosítás követelése is. Az 1844. II. törvénycikk nemcsak a magyar államnyelvet mondta ki, hanem ott volt benne az is, hogy az ország

¹³ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből II. 112.

¹⁴ Bihar vármegye felirata 1848. 939. kanc. sz. al.

¹⁵ A magyar nemzet története 10. kötet, Bp., 1898. 17.

határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen. Ez a törekvés azonban tovább élezte a nemzetiségi kérdésekben rejlő ellentéteket, melyek aztán az 1848–49-es forradalomban vettek tragikus fordulatot.

Forgács Róbert

A ruhafeliratok szemiotikai – nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről

(Bevezetés)

0. Az öltözet, az öltözködés szemiotikai és nyelvi kutatása Magyarországon meglehetősen gyermekcipőben jár. Még szemiotikai szempontból több megfigyelést, vizsgálódást említhetünk, nyelvészetit viszont alig. Speciális nyelvészeti megközelítést érdemelnek a ruhafeliratok vagy feliratos ruhák. Am előtte érdemes egy pillantást vetni az öltözködés „nyelvének” más szemiotikai jellemzőire, néhány vizsgálat szempontjaira, a ruhafeliratok elhelyezkedésére a feliratirodalom keretében, a trikófeliratok történetére és néhány jellemzőjére. Ez az áttekintés szolgálja Kincses Kovács Éva észrevételeinek, valamint gyűjteményének (Néhány gondolat a feliratos ruhadarabokról) bevezetését, egyszerre mind a téma időszerűségének és aktualitásának fölvetését, s a lehetséges további kutatásokra való ösztönzést.

1. Hegel egy helyütt megállapítja, hogy a test jelentésbeli kapcsolatban van a ruhával: a test mint puszta észlelet, nem jelölhet; a ruha biztosítja az észleletről az értelemre való áttérést; a test, ha úgy tetszik, a par excellence jelölt (idézi Barthes 1982b: 144). Hasonlóképpen fogalmazza meg Marshall McLuhan egyik művében: „A ruha az emberi bőr kiterjesztése” (idézi Temesi 1991: 145). A ruha elfedi, takarja a bőrt, a testet, s ezzel egy újabb információs réteget hoz létre. Mert a test is sokféle kommunikációs üzenet hordozója lehet. Információt hordozhat a testfelépítés (pl. származás, öröklés, sportolás, bodybuilding), illetve további mesterséges behatások: bevágások, sebek, hegek, tetoválások stb. Ezek gyakorlatilag állandó jellemzők. A tetoválásról szóló szakirodalom viszonylag gazdag, sőt már a magyarországi változatáról is született monografikus földolgozás a tetovált szövegek szemiotikai-nyelvészeti bemutatását és elemzését is beleértve (vö.: Kovács 1987a, Balázs 1987, 1988). A firkálás (graffiti), a felirat és a tetovált felirat kapcsolatára is föl hívtam a figyelmet (Balázs 1987: 462–3). Míg a tetoválás eltávolíthatatlan (vagy csak nagyon nehezen távolítható el, s ez után is maradnak hegek), addig a ruhadísz, a ruhafelirat fölfogható „eltávolítható, cserélhető tetoválásnak” is. A kettő közötti átmeneti jelenségnek tarthatjuk az igen ősi testfestést (az ún. primitív vagy természeti népek köréből sok leírását ismerjük magyar nyelven is), illetve a nagyon modern, eszázadi tetováláspótlékot, az ún. mű- vagy lemosható tetoválást. Ezzel az eljárással néhány napra vagy hétre szóló tetoválások készíthetők, amelyek eltüntethetők. Nálunk néhány éve jelent meg a lemosható tetoválás, s különösen a rockkoncertek rajongói között fedezhetjük föl.

Test és ruha tehát szoros kapcsolatban áll egymással: nemcsak azért, mert a testen viseljük a ruhát, hanem azért, mert a testről, valamint a viselő személyiségéről, körülményeiről sok mindent elárul a ruha, s így a ruhafelirat is.

A ruhafelirat egy korábbi testfeliratozást váltott föl, illetve helyettesít — hiszen tetoválás és tetovált felirat továbbra is van (Budapesten 1990-ben nyíltak az első tetoválóműhelyek).

2. Az öltözet szemiotikájáról az egyik úttörő tanulmányt Pjotr Bogatir-jov írta 1937-ben. A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában című művében megkülönböztette a viseleti funkciókat: különösen a hétköznapi—ünnepi, opozícióban, valamint vizsgálta többek között a viseletek mágikus jellemzőit, eltűnését stb. A mindennapi viseletek funkciói fontossági sorrendben: gyakorlati, társadalmi státuszt jelölő, esztétikai (erotikus), területi. Az ünnepi és szertartásos viseletben némiképp más a sorrend: ünnepi vagy szertartásos, esztétikai, rituális, nemzeti vagy regionális, társadalmi státusz jelzése, gyakorlati. Bogatirjov munkájának különleges jelentősége az, hogy körülhatárolt, empirikus anyagon végzett strukturalista elemzést, s ezzel módszert, szemléletet adott a további szemiotikai indíttatású kutatásokhoz (Bogatirjov 1982: 87—105).

Barthes több tanulmányában az öltözködésről és a divatról szólva nyelvészeti analógiákat használ. Például Saussure nyomán a langue és parole mintájára elkülöníti a viseletet és az öltözetet, vagyis az intézményest, általánost az egyénitől, aktuálistól, a realitástól. A kettő együttesét nevezi öltözködésnek (Barthes 1982b: 128). S ez szolgál alapul strukturális elemzéséhez. Másik fölvetésében az öltözködés egyidőben strukturális és történeti magyarázatához vesz analógiát a nyelvészetből: „Először is a rendszer fogalmát kevésbé mereven kellene kezelni, mint az szokásos, a struktúrákat inkább tendenciának, mint megmerevedett egyensúlyhelyzetnek tekinteni. A viselet ugyanis igen szoros szimbiózisban él történeti környezetével, sokkal szorosabban, mint például a nyelv, történelmi fordulópontok — háborúk népvándorlások, forradalmak — következtében könnyen darabokra esik szét egy-egy öltözködési rendszer; ugyanakkor, szemben a nyelvvel, a rendszer gyorsan helyreállhat” (Barthes 1982a: 114).

A divatot elsősorban viseletnek tartja, vagy egy egyszerű öltözeti megoldás elterjedésének, vagy specialisták által kidolgozott mesterséges viseletnek. „Úgy tűnik — írja —, hogy napjainkban . . . a viseleti tény öltözeti tények sokaságává alakulása inkább a női divatra jellemző, míg a második, az öltözeti tény viseletté válása, legalábbis az öltözködés számos részletét illetően, inkább a férfidivatban lelhető fel . . . (Az) öltözet és a viselet közötti viszony szemantikai viszony: az öltözködés jelentése gazdagodó tendenciát mutat, ahogy az öltözetről a viselet irányába mozog . . .” (Barthes 1982a: 113).

Az öltözködésben — s így a ruhafelirat-viselésben — is fölfedezhetünk szándékosság, tudatosság nélküli jelenségeket, amelyek indexszerűen jeleznek valamit. Például: „Magamra kapok valamit . . .” Persze a különböző pszichanalitikai vizsgálódások ezekben a mindennapi, alkalmi viseletekben is könnyűszerrel fölfedezhetnek motivációkat, indítékokat. Mindenesetre úgy tarthatjuk, hogy a mindennapi viselet leginkább ilyen szimptomászerű. Ezek tehát önmagukban jelzőviseletek.

Az öltözködés másik rétegében már jelölő/jelentő típusú öltözetekeket találunk. Bizonyos öltözetek — s föltétlenül ilyenek a feliratokat tartalmazó ruhadarabok — felfogásokat, pszichológiai beállítódásokat, szociológiai tényeket (s tegyük hozzá: részben nyelvi, szociolingvisztikai jellemzőket) árulnak el az emberről: ezek tehát ikonikus és szimbolikus jelek több-

nyire. Az öltözet tájékoztat a műveltségről, a nemről, a korosztályról, a jellemző szabadidős szokásokról, érdeklődésről, a tiszteletreméltóságról, a társadalmi státuszról, a származásról, a gyászról stb. A feliratok magán a ruhán, a ruha színén, szabásán, formáján túl fokozottan árulkodnak, s ha az öltözet-jel retorikus átalakulásáról egyáltalán beszélhetünk (vö. Barthes 1982b: 154), akkor a ruhafeliratok kiemelten és hangsúlyozottan ebbe a jelenségbe sorolhatók.

Bármennyire is tetszetős és magától értetődő azonban a jelölő/jelölt funkció, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a felirat is lehet szimptóma, vagyis tünet-jel, s ez különösen a divat, a tömegkultúra követésében érhető tetten. Tudjuk, hogy sokan nem is értik az általuk viselt idegen nyelvű feliratot. Ilyen esetekben a szöveg mint dísz, esztétikai funkció jelenik meg. Itt tehát nem a szöveg által tartalmazott kommunikációs üzenet, illetve annak konnotációja, hanem maga a viselés a döntő. A szöveg ezekben az esetekben iniciáléként, szépségként, esztétikai élményként szolgál. Mi sem bizonyítja jobban ezt a tényt, mint az, hogy analfabéták is előszeretettel viselnek *Oxford*, *Cambridge* vagy *Iowa* pólókat — a névfeliratok kiegészülnek természetesen az *University* felirattal, valamint a nevezetes egyetemek címerével. És bárki viselhet (igazi vagy hamis) világmárkákat, sportos öltözeteket. Ezt a diszkrepanciát jól mutatja Hernádi Miklósnak a sportos divatról szóló írásában: „Mármost nem kell mást tenni, mint megvenni a Tyrolia feliratú sípulóvert vagy a Parmalat feliratú blézert, s az ember máris koccintásközelbe kerül a bajnokokkal, akiknél igazibb arisztokratákat a mai világban nemigen lehet találni. Hat- vagy nyolcszáz forintot egyszer-egyszer kifizetni még háromezerből is könnyebb, mint négyéves kortól edzésekre járni s mindenről lemondani, ami a mindennapi életet elviselhetővé teszi. A metróban nemrég majdnem teljes síöltözékben csipőficamos (!) férfit láttam. A hírességek panteonjában ma sportfazonban a legkönnyebb bejutni” (Hernádi 1984: 260—1).

Barthes további megállapítása, hogy a történelmi sorsfordulók nem azonos mértékben hatnak a divatra és a nyelvre. A divat ritmusát megzavarhatják, módosulásokhoz, új formákhoz vezethetnek. „A gyászruha fehér volt annak idején — ma fekete; a színszimbólika történetileg igen érdekes lehet, de a társadalmi tény nem a gyász színe, hanem a részvételnek az a módozata, amit a gyászviselet magába foglal. Hasonló különbséget lelhetünk itt fel, mint a strukturalista különválasztást a fonetika és a fonológia között: a történeti kutatás vizsgálhatja a gyászszín átalakulását, a szociológia azonban, akár a fonológia, mindenekelőtt egymással szemben álló, társadalmilag szignifikáns értékek elemzésével foglalkozik” (Barthes 1982a: 117).

Mindezekkel azt kívántam bemutatni, hogy az öltözködés szemiotikájában milyen jelentős analógiákat, módszereket jelent a nyelvészet. Mindezek a megközelítések a ruhafeliratok megértéséhez is adalékokkal szolgálnak.

3. Nemcsak általában a ruhaviselet, a divat, az öltözködés szemiotikája, hanem kifejezetten a ruhafeliratok, tehát „a szöveges ruhák” megközelítése, értelmezése szempontjából hasznosak lehetnek Barthes szempontjai külön az öltözeti és külön a viseleti tényekről:

a) öltözeti tények: 1. a ruha egyéni méretei, összefüggése viselőjének testalkatával, 2. elhasznátságának, piszkosságának foka, lokalizáltsága, 3. részleges hiányok, hiányzó ruhadarabok, 4. nem használat, 5. improvizált öltözet, 6. színek kiválasztása (kivéve a ritualizált színeket), 7. véletlenszerű alkalmazás, 8. a viselőre jellemző nem sztereotipizált használati mód, 9. a vise-

let előírásaival való ellenszegülés. Ezeket a szempontokat — Barthes (1982a: 119) nyomán — különösen a szemantikai és a pragmatikai leírásoknál hasznosíthatjuk. A rendszerszerű leírásoknál, így például a szintaktikai elemzéseknél a következő szempontokat ajánlja Barthes:

b) viseleti tények. Elemi alkotórészek: 1. formalizált, vagy ritualizált formák, 2. meghatározott körülményekhez kötődő viseletek, 3. sztereotip gesztusok, 4. a viselés társadalmilag meghatározott módozatai, 5. a járulékos elemek (gombok, zsebek) megoszlása és elhelyezkedése. — Rendszerek vagy készletek: 1. általános és nyilvánvaló rendszer (viselet), 2. olyan részrendszerek, amelyek a használat vagy a jelentés egységén alapulnak, 3. össze nem illő ruhadarabok, 4. összeillő ruhadarabok, 5. a külső és a belső részek megjelenésének játéka, 6. mesterségesen újratерemtett öltözet, mely egyúttal általánosabb jelentéssel bír (pl. jelmez).

Az öltözködés-jel alkotórészeit, elemeit tehát e szempontok szerint vizsgálhatjuk.

4. Közelíthetünk a műfaj, a közlési mód oldaláról is. Ezek szerint a feliratirodalom körébe kell sorolnunk a ruhafeliratokat is. A feliratirodalom, epigrafika a legkülönbébb szövegeket sorolja egybe. A különböző műfajok csak a környezet, a közlés módja miatt kerülhetnek egy kategóriába. Megkülönböztető jegyük tehát merőben külsődleges (Szerdahelyi 1975: 77). Egyébként az epigrafika alatt sokféle, közszemlére tett tárgy felületére írt szövegeket értjük. Különösen építmények, emlékművek, képzőművészeti alkotások, valamint használati és dísz tárgyak felületére írt szövegek tartoznak ide, nem egy közülük valóságos irodalmi termék. A népköltészetben is előfordulnak feliratok: ugyancsak épületeken, tárgyakon, és például vásznanon. Gondoljunk csak a feliratos törülközőkre (pl. *Jó reggelt!*), vagy a feliratos falvédőkre (vö.: Kovács Ákos, 1987b). A népköltészetben „a felirat egyszerűbb formában valamely tárgyon szereplő, annak tulajdonjogára vagy használatára utaló rövid szöveg, kezdetleges költői kellékekkel... Az írás és olvasás bizonyos fokú elterjedtsége gyakran jelszerű megoldásban adja a szövegeket...” (Voigt 1975: 80).

5. A legkorábbi ruhafeliratok valószínűleg a különböző monogramok lehetnek. (Emlékszem, amikor szüleim először engedtek el táborba, még előírás volt, hogy az egyes ruhadarabokra a monogramjainkat rá kellett varrni.) A monogramok után bizonyos ruhadarabokon vagy ruházati kiegészítőkön (pl. zsebkendőkön) megjelenő szerelmi üzenetek következhetnek.

Mindezekről viszonylag nagy ugrás a különböző reklámfeliratok elterjedése, amelyre talán ösztönzően hatottak a századunkban kialakult reklámszokások, pl. a szendvicsemberek alkalmazása (köztudottan a szendvicsember feliratot, táblát cipel magán, „ruházatán” reklámozandó valamit). Manapság sokféle feliratos ruhadarabot ismerünk. Legismertebbek a feliratos pólók (trikók), de természetesen ide tartoznak a különböző tréningruhák, sportöltözetek, pl. a tornacipők, edzőcipők. Újabban megjelentek a hímzett farmer-nadrágok, nemegyszer ezeken is található felirat. A blézeren, síoverallon, lábszármegítón, kabátokon ugyancsak sokszor látni feliratokat. Ám a ruhafelirat legnagyobb terepe kétségtelenül a póló.

6. A *trikó*-t és a *póló*-t gyakran szinonimaként is használjuk. A trikó eredetileg gépi öltéssel készült selyem, pamut vagy vékony gyapjú textilanyag,

később jelentette az ebből készült inget, alsóruhát (ÉKSz. 1406). A póló(ing) nyitott nyakú, kihajtott gallérú, rövid ujjú trikóing a szótár szerint (ÉKSz. 1114); de ma már kiegészíthetjük: a mai pólóknak nincs gallérjuk, viszont van hosszúujjú változatuk. A nemzetközi terminológiában *T-shirt*-öknek, vagyis *Trainingshirt*-öknek nevezik.

A korábbi kizárólagos alsóruha felülre került: sokszor ing helyett hordják. A trikó- vagy pólómánia állítólag 1951-ben kezdődött. A Broadway-n Tennessee Williams A vágy villamosa című darabját adták elő, s ebben Marlon Brando Stanley szerepében otthon egy testre simuló, rövidujjú fehér gyapjútrikóban sétált, hogy megigézzze szépséges sógornőjét... Állítólag így kezdődött a póló világhódító útja. Természetesen alsóruhaként már korábban is gyártották, viselték. Volt ilyen ruhadarabjuk az amerikai haditengerészet matrózainak.

Az új divat előbb a fiatalok körében terjedt, és a farmer kiegészítőjeként hordták. Évente a divatszíneknek megfelelő pólók árasztották el az áruházaikat: napsárgák, narancsok, türkizek, pirosak, kékek, kekik, szaharadrappok, pinkék, ciklámenlilák, benetonzöldek, narancsok.

Sokféle változatuk terjedt el: hosszú- és rövidujjú, kivágott, meztelen hátú, vállpánt nélküli, díszített. A díszítés következő fokozataként megjelentek a feliratos pólók (Bedecs 1986: 29).

Nyomott mintás eljárással (*szitázás*-sal) sokféle kép, ábra, szöveg és ezek keveréke kerülhetett a pólókra. Vannak csak képet, ábrát tartalmazó pólók, vannak kizárólagosan szövegesek, és megtalálható ezek keveréke is. Egészen ironikus, sőt paradox megoldások is előfordulnak. Van, aki saját arcképét viseli pólóján (vagyis a mellén), mások egész képregényeket (tehát képsorozatok) rajzoltatnak pólójukra, illetve találkozni olyan „elmés” megoldásokkal, mint például csokornyakkendő vagy zseb festésével.

Magyarországon is először a *reklámtrikó*-k örvendtek nagy keresletnek — s ez máig így van. A különböző cégek olcsó reklámfogásként nyomtatnak különféle feliratos trikókat. Érdekeség, hogy amíg a „szendvicsemlernek” fizetnek a reklám hordozásáért, mások nagyon sok pénzt megadnak azért, hogy ingyen reklámozzanak bizonyos termékeket, cégeket. Különösen a világmárkák viselése ilyen — és sokakat egyáltalán nem tántorít el az, hogy a pólók jelentős része durva hamisítvány, tehát álmárkát viselnek magukon.

7. A jel alkotórészeinek, majd pedig a pólók történetének és változatainak vizsgálata után vessünk egy pillantást a jel retorikus átalakulására, vagyis kommunikációs folyamatba kerülésére.

A ruha felirat: közszemlére tett szöveg. A szöveg (nyilatkozat) lehet egyetlen betű, szó, de akadnak egészen hosszú, interpunkcióval ellátott szövegek is. A szöveg mint jel állhat szavakból és képekből. A jelhordozó: a szöveget, az anyag, és maga az ember (persze a ruhaszárítóra akasztott feliratos póló is fölfogható üzenetként).

A jelzés folyamata maga a ruhaviselés, a közszemlére tétel, az elolvasás-befogadás. Ez tehát a kommunikációs folyamat.

Szöveg és a jelhordozó ember azonosulásának sokféle fokozatával és módzatával találkozhatunk:

- a) alkalmi, nem tudatos viselet minden jelzésszerűség nélkül,
- b) tudatosan választott, alkalomhoz illő viselet,
- c) saját maga alkotta szöveg.

Bár a kisiparosok rendkívül érzékenyen figyelnek a vásárlók kedvenceire, gyorsan képesek egy-egy szövegből nagyobb mennyiséget a piacra dobni, kétségtelenül akadnak, akik egyéni-egyedi szövegeket szeretnének magukon viselni. Ma már mindenki csináltathat magának bármilyen feliratot (teljesen egyéni felirat készítéséhez *szita* szükségeltetik, amelynek megtervezése, előállítás kb. 4000 Ft, ám ezzel tetszés szerinti trikó feliratozható). Persze ezt az eljárást sokan maguk is elsajátítják, sőt festékszórókkal is készítenek különböző egyedi feliratokat.

A szöveg elhelyezése a feliratkészítés klasszikus szabályai szerint történik. Tehát az alkotók ügyelnek a szimmetriára, a betűtípusokra (a tipográfiára). A nyomtatott betűk sokféle változatától a kézzel írt formáig terjed a skála. Érdekesség, hogy a graffitiből ismert kapkodó vonalvezetés is bevonult a feliratkészítésbe: sőt magát a *Graffiti* feliratot is sok pólón olvashattuk. Így lesz a pillanatnyi, alkalmi tevékenységből, művészetből konszolidáltabb, állandóbb forma.

A feliratkészítésben rendszerint tetten érhető az esztétikai törekvés: a szöveg tehát iniciálé, díszítés is egyben.

8. Természetesen nem tudunk még mindent a ruhafeliratokról, nem gyűjtöttünk elegendő anyagot, s nem fogtuk sokoldalúan vallatóra ezeket. Csak az első lépéseken vagyunk túl.

1985—1986-ban Balogh Balázs egyetemi hallgató szövegtani szemináriumra több száz ruhafeliratot gyűjtött és rendszerezett. Budapesti gyűjtését mintaszerűen végezte. Az általa elkülönített csoportok: 1. közlések, felszólítások, 2. városok, szigetek, 3. reklámok, 4. ismert személyek, 5. márkanevek, 6. együttesek. Magam ugyancsak végeztem gyűjtőmunkát 1987-ben Török-koppányban és a Balaton déli partján ifjúsági táborokban, 1988-ban Velencén. Több száz pólót fényképeztem, ezek szövegeit lejegyeztem, de a feldolgozás még nem történt meg. Az első dokumentálásokon tehát túl vagyunk.

Dokumentumként is olvashatjuk a hagyományos és mai folklórból olyan sokat merítő Temesi Ferenc egyik esszéjét: Pólók, trikók, T-shirtok, vagyis eddigi életem? fele címmel. Műfaji meghatározása: *szocio-kapitalográfia*. Temesi először 1971-ben Londonban találkozott ezekkel a feliratos trikókkal, amelyek azután végigkísérték életét. Ahány feliratos trikó, annyi történet, élmény. Első trikója az *University of London Goldsmiths College* feliratú volt. Legkedvesebb amerikai trikója a *Why make sense, when you can make pizza*, magyarok közül pedig a *Tündér utca* (Temesi 1991: 145—8).

Ugyancsak 1991-ben a Magyar Szemiotikai Társaság és a Magyar Nyelv-tudományi Társaság felolvasó ülésén Kincses Kovács Éva tartott előadást a feliratos ruhadarabokról. Előadásának szövegét, gyűjteményének egyik részét alább megtalálják (ez az első közlése).

9. Témánk első látásra talán periferikusnak és jelentéktelennek tűnt. Remélhetőleg sikerült írásomban fölillantani a sokoldalú megközelítések lehetőségét. A divatszociológián túl föltétlenül a *szociolingvisztika* vagy a szélesebb értelemben vett nyelvészeti antropológia is vizsgálhatja ezt a mai folklór jelenséget. Hasznos módszereket kaphatunk a nyelvészetből és a szemiotikából ehhez a sokszorosan interdiszciplináris témához.

A ruhafeliratok problémája azt is mutatja, hogy a mindennapi élet magától értetődő jelenségei sokszor maradnak dokumentálatlanok (akárcsak számos mai, új nyelvi jelenség), és ezen a téren is el kell végeznünk a feladatunkat.

IRODALOM

- Balázs 1987 = Balázs Géza: „Titok a neved, Suha János...” Magyarországi tetovált feliratok. *Forrás*, 19/3. (1987.): 35–52.
- Balázs 1988 = Balázs Géza: Tetovált szövegek Magyarországon. *Magyar Nyelv*, 84. (1988.): 460–70.
- Barthes 1982a = Barthes, Roland: Az öltözködés története és szociológiája. *Metodológiai megjegyzések*. 106–20. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.
- Barthes 1982b = Barthes, Roland: A divat rendszere. 121–56. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.
- Bedecs 1986 = Bedecs Éva: Trikióirodalom. Magyarország, 1986/19. 29.
- Bogatirjov 1982 = A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában. 87–105. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.
- Hernádi 1984 = Hernádi Miklós: Sportfazon. 259–62. In: *Olyan amilyen?* Közmű: Budapest, 1984.
- Klaniczay–S. Nagy, 1982 = Klaniczay Gábor–S. Nagy Katalin szerk.: *Divatszociológia I–II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont*: Budapest, 1982. *Membrán könyvek*.
- Kovács 1987a = Kovács Ákos szerk.: Tetoválók és tetováltak. *Forrás* 19/3. (1987.): 1–144.
- Kovács 1987b = Kovács Ákos szerk.: *Felíratos falvédők*. Corvina: Budapest, 1987.
- Szerdahelyi 1975 = Szerdahelyi István: *Felíratirodalom*. In: *Világirodalmi Lexikon*. Akadémiai: Budapest, 1975. III/77.
- Temesi 1991 = Temesi Ferenc: Pólók, trikók, T-shirtök, vagyis eddigi életem? fele. 145–8. In: *A szív bőjtje*. Pannon: Budapest, 1991.
- Voigt 1975 = Voigt Vilmos: *Felíratirodalom*. In: *Világirodalmi Lexikon*: Akadémiai: Budapest, 1975. III/80.

Balázs Géza

A felíratos ruhadarabokról

I. Az üres felületek mindig vonzották az alkotni vágyókat, és csábítást jelentettek azoknak is, akik a nyilvánosság elé akarták tártani művészetüket, gondolataikat vagy éppen politikai jelszavaikat, hirdetéseiket. A közterületeken lévő épületek, kerítések felületei mindig is kedvelt helyei voltak a névtelenségbe burkolózó közlésvágy kiélésének. A világon mindenütt gyűjthetnénk falfeliratokat az utcákról, az aluljárókból, a mellékhelyiségek faláról, melyeknek „alkotói” kézjegy nélkül maradtak. A rejtőzködés sokszor indokolt, sokszor azonban nem. Akár névvel, akár névtelenül készültek is a feliratok, bizonyos értelemben képzőművészeti, építészeti, formatervezési, s ezáltal városképet alakító tényekké váltak.

Az utcakép színesítéséhez nagymértékben hozzátartoznak a járókelők ruhadarabjainak színei és feliratai is. Ezek a nálunk különösen a rendszerváltozás óta elterjedt divatos viseletek, például a T-ingek, a pólók, trikók, de a különféle szabadidőruhák is, többnyire tartalmaznak valamiféle felíratot. Ezek szövegeinek sem igen ismerjük a nevét, sőt viselőik is ismeretlenek maradnak az utca forgatagában.

Amikor azonban valaki bemutat magán egy felíratos ruhadarabot, vagy maga elé tart egy felíratot tartalmazó könyvet, plakátot, akkor kilép a teljes ismeretlenségből és a mindent összemosó tarka tömegképből. Arra kell gondnunk, hogy a bemutató személy egyetért az általa viselt ruhadarab szövegével, képi anyagával, tartalmával.

Korábbi – elsősorban ruhadarabokon lévő – feliratgyűjtésemet tovább bővítettem, megmaradva a textileknél. Az igen ősi, valószínűleg kínai eredetű,

s a kivándorlókkal a 16. századtól elsősorban Amerikában és Nyugat-Európában elterjedt ún. foltos textilművészeti és lakberendezési darabokon figyeltem meg és fényképeztem le a T-ingek, trikók felírataihoz hasonló szöveges, színes önkifejezési formákat. A falusi konyhákban korábban szintén találhattunk felírt falvédőket, kéztörlőket, kötényeket, csak akkor kézi hímzéssel készültek, ma pedig gépi, illetve nyomdai eljárással, fénymásolással stb.

2. 1989-ben és 1990-ben, majd 1991 elején is figyelemmel kísértem az elsősorban fiatalabb korosztály viseletét, nőkét és férfiakét egyaránt. Nemcsak a divatüzletek kínálatát néztem végig, és jegyeztem le s az itt kapható választékból az engem érdeklő feliratokat, hanem összeírtam az utcán az embereken lévő, tehát általuk már kiválasztott és hordott ruhadarabok felíratait is. A gyűjtőmunka látszólag egyszerű, ám ha belegondolunk, hogy egy-egy kirívóbb felírt trikó viselőjétől azt is meg szerettem volna tudni, miért viseli ezt, vagy amazt az inget, a helyzet bonyolultabbá vált. Gyűjtésemet Budapesten és főleg Debrecenben végeztem, de összevető diaanyagot készítettem néhány más európai ország városaiban is. Anyagomat különféle szempontok szerint csoportosítottam, hogy el ne vesszenek a bőséges kínálatban. Tekintettel voltam a szövegek nyelvére, tartalmi és formai vonatkozásaira. A következő kategóriarendszert alakítottam ki, amelyet lényegében maga az anyag kínált:

1. Tematikus besorolás (elől áll a leggyakoribb felírt):

- a) Márkajegyek: *Adidas, Puma, Benetton, Pierre Cardin, Lacoste...*
- b) Országnevek: *USA, Canada, Sweden, Hungary...*
- c) *Made in... USA, Hong Kong, Italy, Thailand, China...*
- d) Sport: *TOPNOTCH MOTOR CAR, BLOWOUT BIKE, SURF Tribe, Paris—Dakar Rally Sport Super Cup...*
- e) Szex: *Craizy Fuck (sic!), Enjoy, I love...*
- f) Tánc: *Lambada, Rock, Tango, Samba...*
- g) Formatervezéssel kapcsolatos név: *Classic Collection, Fashion, Silhouette, B. X. Arts...*

2. Nyelvtani szempontú besorolás:

- a) nyelvek szerinti: angol, olasz, francia, német, magyar...
- b) szerkezet szerinti: egy szóból álló: *FUN, Beatles, Mauricius...*
két szóból álló: *World's Race, Mickey Mouse, Hot Vave...* (sic!)
egész mondatok: *Don't Worry, Be Happy! I like it, I like this! I'm the Boss that's why. Do something! Don't fail me, now! keep smiling!*
párbeszédek: — *Where's the Party?*
— *By Lexi! (!)*
I know! I am sexy!

— *What's new?? Cindy!*
— *Nothing at all for you, Bill!*

— *Muscle Boys!*
— *Where the Boys are? (!)*

Ezekon a darabokon a szöveg értelmezését segítő kép egybeépül a szöveggel:

Hungary (országterkép) + *Has so much to offer . . . !*

c) Minden együtt, ami kerülendő; a nyelvi helyesség szerinti besorolású.
(A felkiáltójellel kiemelt példák mindegyike ide is besorolható):

Az alábbi szóhalmaz egyetlen trikón szerepelt:

SAY IT AS IT IS (!)
DOUBLE VOWEL SOUNDS MADE IN HUNGARY
TOP 85 GM
ILLUSTRATION Product Stephen Taylor
MOHIKANA, ILIMA, KUKUI, LEHUA, Printed in Hungary
KAUNAGA, LOVELAN, MINARINA, ACROPOLE
Marc O' Polo
OFFICIAL LEI OF EACH NATIVE ISLAND
HAWAII S HANAI GREETINGS SALUTATIONS

3. Tipográfiai szempont: például kis és nagy betűk kevert használata
(*Dirty SurFaces*) stb.

3. A divathullám elérte hazánkat is, de nem a legszerencsésebb módon. Az ingek készítői és viselői gyakran nem értik az általuk gyártott vagy viselt trikók felíratait. Nincsenek tudatában annak, mit hirdetnek. A feliratok között durva, agresszivitásra vagy izléstelenségre buzdító szövegek is előfordulnak. Igen sok a nyelvtani hiba az angol és egyéb nyelvű szövegekben, így viseletük fokozottan káros, hatásuk pedig negatív. Egyértelműen az angol nyelvű feliratok népszerűsége és gyakorisága a legnagyobb mind a női, mind a férfi viselők között, de ritkábban találkoztunk francia, olasz, német, svéd és dán feliratú ingekkel is. A T-ingek divatja nemzetközi jellegű, s a fiatalok körében bizonyos uniformizálást is eredményezett. A trikók színességük, szellemességük ellenére sem igazán a mieink, csak ritkán magyar nyelvűek, nem a mi kedvenceink köszönnek vissza róluk. Rengeteg a hamisítvány, aminek nemcsak a nyelvészek, de a formatervezők sem örülnek. Magyarország két nagy városában (Budapesten és Debrecenben) a divatos T-ingek viselői között nagyon kevés azoknak a száma, akik választásukkal egyéniségükről, hovatartozásukról szeretnének valamit közölni; inkább az utánzás, a divat külsődleges követése jellemző. Akadnak azonban ritka kivételek is (Apollinaire-vers az ingen).

Bemutató a teljesebb gyűjtésből:

American Sports Freak, I love New York, I like it, I like This, Do-n't worry, be happy!, I like BLOWOUT HOUSE MUSIC, I like Pinky Lady, Do something! Don't fail me now!, Tomorrow (This Original Trade Mark by Bolero), The sign of quality, Adam Michael Cruise Lines, Explore Dine, Dance, Dream and Relax, Let's have the Radical Rucing Start with Blowout now BLOWOUT BIKE 25 July 1989., Walkathon Records 93 days (Thailand), Los Angeles, New York, Style Blowout, Regatta (Thailand), Hungary (terkép): Has so much to offer . . . !, Mickey Mouse, Comme à Paris, Fun, Fun, Fun, Dirty SurFaces, Hot Wave, Mouscle Boys, Where the boys are?, Topnotch Motorcar, Always at the top!, Extra Wear from Hungary, It is still Number 1 USA, By the Sea, B. X. Arts, Classic Collection, Surf Tribe, Derest of the Night, Special Olympics,

Where is the party? By Lexi!, The Happy Smile Kids, Keep Smiling!, Designato Moda In Italy, Silhouette, Fac Fashion, Fashion Unique Modern Style, Enjoy Summer!, Made in Italy, Made in USA, Mexican Dream, Paris-Dakar Rallye Sport Super Cup, 100% Pure Fun, Voice New York?, Sko Lovensk, Love Dusty XXX, Tropicana, Samba, Brasil, Lambada, Sailing Trans Marine, West Coast, Navy Clothing, Benetton, Adidas, Puma, Tri-Set, Say it as it is! Marc O'POLO, Adieu! Tovarisi konec!, What's new? Cindy?, Nothing at all for you, Bill!, Do something!, Adidas, Lacoste, Rocky, Adventure as a way of the Squash, Beatles, Monica, Bier formte diesen schönen Körper, Craizy fuck (sic!), Wanna fuck, Felina Fitness Center New York, Gee. I have found a right man, Katze 100, Protège et s'adapte à toutes les bicyclettes, Green, Warning do not drink water fishes fuck in it, Smack Smiles, I know! I am Sexy!, I'm The BOSS, That's WHY, Sport Games, Vacation, Canada, Paradise Island, Fitness, Holy days with Summer, Vacances, Gulf, Sea War, An Clownish Performance, Young Rascals, Sporting Life, Wild Duck Hunt with Award Trophy Lakeland Florida stb.

4. *Viseleti szokások.* Nemcsak az utcán, de a munkahelyeken, például hivatalokban, könyvtárakban, kongresszusokon, színházban, koncerttermekben is lehet gyűjtést végezni a feliratokból. Az összejöveteleken ugyancsak elterjedtek az emblémát, monogramot, pártot megnevező feliratos ingek.

1990. áprilisában, a német egyesítés előtt néhány nappal Nyugat-Berlin kirakatai tömve voltak a Fallal kapcsolatos szövegű T-ingekkel és egyéb, a rendszerváltozást üdvözlő feliratokkal.

A nemi jelleg különbsége abban nyilvánult meg, hogy a férfiak szívesebben veszik a szexuális tartalmú vagy arra utaló motívumokat, mint a nők. Kirívó esetek azonban mindenütt akadnak.

A feliratos ruhadarabok nemcsak a nagyvárosok, hanem a kisebb települések lakóinak is kedvelt viselete. Annak ellenére, hogy gazdáik általában nincsenek pontosan tudatában annak, hogy mit is hordanak (ez nem is okoz problémát számukra, nem érdekli igazán őket), szívesen járnak-kelnek élő reklámként bennük. Sokszor egy egész utazási program olvasható rajtuk, vagy valamely cselekedetre való buzdítás, angol nyelven, olykor durva hibákkal tűzdelt. A magyar nyelvű feliratok száma kevés, itt több szellemes ötlet kellene, melyeket a fiatalok sajátjuknak éreznének és elfogadnának.

Kincses Kovács Éva

Csevej? Csevely!*

Melyik a helyes a kettő közül? A kérdés napjainkban — egyelőre — eldöntetlen. Igaz, mostanában mintha az első változattal találkozónának valamivel sűrűbben, s mintha a második visszavonulóban volna (napisajtónkban legalábbis), föltehetőleg egy-két olyan nyelvészeti megnyilatkozás folyományaképp, amely szerint a *csevej* forma a követendő. Édes Anyanyelvünk-béli, nemrég megjelent cikkében Szántó Jenő is az említett álláspontot képviselte.

A *csevej* (illetve *csevely*) még szótározatlan szavunk kévéen, korántsem

* Vitacikk (*A szerk.*)

mindegy, miként dönt tekintetében az Akadémia. Indokolt hát még időben kifejtennem *csevely*-párti ellenvéleményemet. (Abban, gondolom, mindkét oldal képviselői egytértenek, hogy helyesírási alapelveinkbe ütközik, ha ez az évtizedekig jobbára csak élő beszédben használt főnévünk hol ilyen, hol olyan formában jelenik meg a napisajtóban, illetve irodalmi művekben.)

Szántó Jenő tézise: „Ez a szavunk ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a *dőrej*, *zőrej*, *kacaj*, *moraj*, *robaj* és társaik.”

Nos, szerintem nem ebbe a kategóriába tartozik, hanem egy másikba, s én — szemben Szántó Jenővel — az alábbiakban meg is indokolom, miért gondolom így.

Nyelvünkben az *-aj*, *-ej* főnévképző mellett — nyelvújítóinknak hála — létezik egy *-ály*, *-ely*, *-ély* képzőfajta is, lásd pl.: *írály*, *beszély*, *kétely*, *veszély*, *szabály*, *hatály*. Meggyőződésem, hogy e szavaink közé sorolandó a *csevely* (sőt a legújabb keletű *fecseley* is).

Véleményemet két körülménnyel támasztom alá. Az egyik az itt tárgyalt szó első ismert írásos alakja, az 1930-as évek legelejéről; a másik a vitatott főnévnek kétséget kizáróan *ironikus felhangja* (amelyet az *-aj*, *-ej* képzős szavak egyike sem hordoz).

A *csevely*-t tudomásom szerint Rejtő Jenő használta elsőként, megsemmisítő H. G. Wells-pamfletjében. Mivel a szót nem kívánom kiragadni szövegkörnyezetéből, a szerző egész — bekezdésnyi — mondatát ide iktatom:

„A H. G. Wells-szerű nagy gondolkodók, mint korunk többedmagával fellépő bélbántalma, mely az emberiség egészséges anyagcseréjét van hivatva impozáns szellemi eszközeivel állandóan akadályozni, minden világháború karlsbadi sójával rapid eltávozik az egészséges szervezetből, és amikor a békében a heveny szórakozottságban szenvedő tömegek elfoglalják régi helyeiket a sír szélén, H. G. Wells és társainak kötetei is lassanként visszaszivárognak, régi vászon- és bőrdíszmű álcáikban, polgári polcok és szekrények gyűjteményébe, majd szétpárolognak meissenai és holicsei csészek kávé- és teatartalma felett, társalgás formájában, amikor is egyik polgár a másikat, magas színvonalú *csevely* címén, megfertőzi elegáns, szellemi pacsuliszaggal, amit Wells-ből kent az agyára.”

Látnivaló, hogy az író (aki — korábbi írásos nyomról nem lévén tudomásunk — gyanúm szerint szülőatyja is vitatott főnévünknek) pontosan fölmérte az elipszilonos szóalak stílári értékét, magyarul, hogy az ironiát éppen ez az archaizáló forma hordozza, akárcsak — mondjuk — a *stílus* helyett használt *írály* vagy az *elbeszélés* helyett alkalmazott *beszély*. Márpedig, ha a szó föltételezhető szülőatyja az elipszilonos alakot használta (s mint láttuk, nem véletlenül), mi vajon miért akarnánk „papábbak lenni a papánál”?

Korunk hazai irodalmában egyelőre mindkét változat, a *j*-betűs és az elipszilonos egyaránt él. Szakonyi Károly a *csevej* alakot használja, még egyik művének címében is. Ezzel szemben Temesi Ferenc — másokkal együtt — a *csevely* formát érzi magától értetődőnek. A rejtőinél is élesebb szarkazmusáról ismert Eörsi István szemében szintén ez a természetes, így használta egyik *versében* is. (Hozzáteszem: költészetünkben a *j*-betűs változattal még nem találkoztam.)

Meggyőződésem, hogy nyelvészeinknek a föntieket figyelembe kell venniük, hogy a szükséges körültekintéssel dönthessenek a szótári alak megállapításakor. (Jómagam mindenestre kitartok írói—közírói munkáimban az elipszilonos változat mellett.)

Tudom, már volt arra példa, hogy nyelvünkben az eredetileg használt elipszilon helyére *j* betű lépett: a *papagáj*, amelyet korábban *papagály*-nak írtak. (Egyébként — a sors fintora! — éppen most, hogy e bekezdés sorait rovom, kerül a kezembe egy újságcikk, benne Sükösd Mihály írókollégámnak egy olyan mondatával, amelyben *papagájcsevej*-t említ.) Csakhogy a *papagáj* esetében az új írásmód mellett az szólt, hogy a madárnevet nem a *papagallo*, hanem a német *Papagei* nyomán vettük át. Tehát ha következetesek akarunk lenni és tiszteletben kívánjuk tartani a hagyományozó által használt formát, akkor itt — az etikához és a logikához egyaránt híven — csakis az elipszilonnal írt őseredeti *csevely* mellett illenék döntenünk.

Timár György

Versek kreatív-produktív megközelítése

Etüdök Radnóti Miklós „Éjszaka” és „Keserédes” című verseihez

A versek „kreatív-produktív” megközelítése az „analitikus-kreatív” verselemzés előkészítésére szolgál, s elsősorban az a célja, hogy az elemzésben résztvevők érdeklődését kreatív-produktív munka révén optimálisan felkeltse.

Publikációinkban részletesen bemutattuk már, hogy mind az analitikus-kreatív, mind a kreatív-produktív megközelítés a versek következő összetevő-csoportjainak elemzésére irányul: (1) a versek vizuális (illetőleg akusztikus) fizikai megjelenési formája (az elemzésben általunk alkalmazott *szemiotikai szövegtan* terminusát használva: a *vehikulum*), illetőleg annak mentális képe; (2) versben feltételezetten kifejezésre jutó világfragmentum (a *relatum*), illetőleg annak mentális képe; végül (3) e világfragmentum nyelvi-szemiotikai megjelenési formájának felépítése (a formáció és a nyelvi-szemantikai *értelem*).

A kreatív-produktív megközelítés során elvégzendő *gyakorlatok* lehetnek *egyszerűek* (egyetlen összetevőre, egyetlen aspektusra irányulók) és lehetnek *összetettek* (egyidejűleg több összetevőre, több aspektusra irányulók). „Elkallódni, megkerülni” című könyvünkben mindkét gyakorlattípusra találhat példákat az olvasó. Jelen tanulmányunkban a versben közvetlenül kifejezésre jutó *világfragmentum* nyelvi-szemiotikai megjelenési formája elemzéséhez kívánunk két összetett gyakorlatot bemutatni.

1. *Kísérlet az eredeti (alapszintű) szintaktikai és metrikai-ritmikai felépítés, valamint az eredeti makrokompozíció helyreállítására*

1.0. Az ennek a kísérletnek a végrehajtására szolgáló vers Radnóti Miklós „Éjszaka” című verse (Radnóti Miklós összes versei és versfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 216) volt (lásd **T1**).

Mind ennek a kísérletnek, mind a következő pontban bemutatottnak a végrehajtásában egy, részben egyetemi hallgatókból, részben középiskolai tanárokból álló csoport vett részt.

(T1)

ÉJSZAKA

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
csnd van a házban, az éber egér se kapargál,
alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ős és lopni lopakszik az éjben.

A kísérlet céljára, szolgáló vehikulum elemei (amiket a résztvevők természetesen összekeverve kaptak meg!) a következők voltak (lásd T1/0).

T1/0

* A alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben

* 6 alszik a falon a légy a pókháló közelében

* 4 a házban csönd van az éber egér se kapargál

* C alszik a harkály a fatörzsben a faág a kert

* E a méh a kasban rózsában a rózsabogár

* 9 alszik a nyár a pergő búzaszemekben

* K a láng alszik a holdban az égen hideg érem

* 3 az őszi fölkel és az éjben lopni lopakszik

A sorok összetevői eredeti sorrendjének megváltoztatásakor valamennyi írásjelet elhagytuk; ezenkívül az „E”-vel jelölt sorba betettünk egy (a vers eredeti formájában elő nem forduló „plusz” a névelőt. (A sorazonosító szimbólumok előtti csillag azt jelzi, hogy ezek a sorok nem a vers eredeti sorai.)

A feladatot a következőképpen fogalmaztuk meg:

Azokon a papírszeleteken, amiket kézhez kaptak, egy vers megváltoztatott sorai találhatók. (A „megváltoztatás” azt jelenti, hogy a sorok összetevőinek eredeti sorrendjét felcseréltük, és minden esetben elhagytuk az eredeti szövegben alkalmazott mondattagoló és/vagy mondatzáró írásjeleket is.)

(a) Próbáljanak meg létrehozni

(a1) valamennyi soron belül egy mind szintaktikai-szemantikai, mind poétikai (metrikai-ritmikai) szempontból elfogadható összetevő-elrendezést (az új elrendezésű sort írják fel az adott papírszeleten található vonalra);

<i>alszik a pergő búzaszemekben a nyár;</i>		
— u u — — u u — u u —	d, s, d, d, cs	3 2 5 2
<i>alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;</i>		
— u u — u u — u u — u u —	d, d, d, d, s	3 3 1 5 2
<i>fölkél az ősz és lopni lopakszik az éjben.</i>		
— u u — — u u — u u — u	d, s, d, d, s	5 5 3

(309)

A T1.2-ben a *d*, *s* és *cs* betűszimbólumok a *daktílus*, *spondeus* és *csonka* terminusok rövidítései, az utolsó oszlop számkombinációi pedig a vélhető ütemszerkezet jelölői. Szuromi elemzésével itt érdemben nem foglalkozunk, csupán két megjegyzést kívánunk tenni az általa létrehozott metrikai-ritmikai struktúra-leíráshoz. (Az olvasónak viszont mind a Szuromi által képviselt verstani megközelítést és az azzal kapcsolatos vita-irodalmat, mind az idézett Radnóti-elemzést figyelmébe ajánljuk. Első megjegyzésként magát Szuromit kívánjuk idézni, aki az utolsó verssor kezdő szavával (*fölkél*) kapcsolatban a következőket mondja:

A Parnasszus-kiadásban (Koczkás Sándor rendezte sajtó alá) hosszú *é* található (*fölkél*), mi módosítottuk a leírásban — a daktílusi metrum érdekében — rövide. Ha a kiadás netán kézírathú, akkor e záró sor spondeusi kezdet után jambus, spondeus, két anapestus és csonkaláb időmértékes rendjét tükrözi, bizonyítván a daktilizálás versbeli eróziójának konzekvens metrikai tudatosulását a költőben is. (Leírásunkban a *-kél* időtartamát azért jelöltük kettősen s vettük a lábazásban egyértelműen rövidnek, mert így kívántuk korrigálni a szövegkiadás vélt tévedését.)

(310—311)

Második megjegyzésünk a T1.2 *alszik a kert* kezdetű sorának metrikai-ritmikai képletére vonatkozik, amelyből véleményünk szerint lemaradt két „hangsúlyjel” (és pedig a *faág* és a *fatörzs* szavak első szótagjáról).

Ami a makro-kompozicionális felépítést illeti, minthogy az egyes verssorok a bennük kifejezésre jutó világfragmentum-összetevők szempontjából egymástól bizonyos mértékben függetlenek, „makroszintaktikailag” elrendezhetők lennének másképp is, például a T1/a-ban bemutatott módon:

T1/a

- 4 Csönd van a házban, az éber egér se kapargál,
- C alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
- E kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
- 9 alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
- A alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
- 6 alszik a pókháló közelében a légy a falon;
- K alszik a holdban a láng, hidegen érem az égen;
- 3 fölkél az ősz és lopni lopakszik az éjben.

Természetesen a T1/a elrendezésnek a poétikai felépítése, különösen pedig „mozgásos energiája”, nem kis mértékben különbözik az eredeti versétől.

1.2. A kísérlet 15 résztvevője közül 13 hozott létre valamennyi szempontból értékelhető megoldást. Egy résztvevő csupán a verssorok összetevő-sorrendjét próbálta meg „rekonstruálni”, a makrokompozíciót nem; egy résztvevő könyv nélkül tudta a verset, így „megoldását” nem vettük figyelembe.

1.2.1. Lássuk mindenekelőtt a résztvevők által létrehozott sorvariánsokat. (A kísérlet eredményének minden részfeladatra kiterjedő összefoglalását az 1. táblázat tartalmazza.)

1. táblázat

	A résztvevők azonosítói:												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
A	3	9	A ₁	A	A	4	4	3 ₁	A	4 ₁	4 ₁	K ₂	9 ₁
6	9	3 ₀	6 ₁	K	6 ₄	6 ₂	6 ₁	K	6	6 ₄	A	4 ₂	K
4	C	K	C	6 ₁	9 ₂	E ₀	9 ₁	4	E	9 ₁	6 ₃	C ₁	E ₀
C	E	C	4	9	E ₁	C	E ₀	9	C	E ₁	C ₁	A ₁	C
E	K	E ₂	9	E ₀	C	A ₁	C ₂	C ₁	4	C ₂	9	6 ₁	4
9	4	4	E	C	4 ₁	K ₁	K ₃	E ₀	9	K ₁	E ₁	9 ₁	6
K	6 ₁	6 ₁	K	4	K	9 ₁	A ₁	6 ₁	K	3 ₁	K-	E ₀	A-
3	A-	A-	3	3	3	3	3 ₂	A	3	A	3 ₄	3 ₃	3
Éjszaka / Radnóti Miklós	Őszi éj / -	Este, őszel / -	Ősz / József A.	Ősz / József A.	Éjszaka / -	Éjjeli csönd / Radnóti vagy Juhász Gy.	Némesség / -	Éjszaka / Radnóti	Éjszaka / Radnóti	Az ősz érkezése / Radnóti vagy Pilinszky	Csönd / -	Altató / -	Fölkel az ősz / -

* A

Ennél a sornál 6 résztvevő talált rá az eredeti sorrendre (az eredetivel azonos sorokat itt és az 1. táblázatban a csillag nélküli azonosítóval jelöljük); 4 résztvevő az A₁, 3 pedig az A- elrendezést választotta:

A: alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom

A₁: alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben (= * A)

A-: alszik a szív és a szívben az aggodalom (hiányos!)

* 6

Ebből a sorból a résztvevők öt variánst hoztak létre: 2 az eredetivel azonosat, 7 a 6₁-et, 1 a 6₂-t, 1 a 6₃-at és 2 a 6₄-et:

6: alszik a pókháló közelében a légy a falon

6₁: alszik a légy a falon a pókháló közelében

6₂: alszik a légy a falon, közelében a pókháló (?)

6₃: alszik a falon a pókháló közelében a légy

6₄: a pókháló közelében alszik a légy a falon

* 4

Ebből a sorból 9 résztvevő hozta létre az eredetit, 3 a 4_1 elrendezést választotta, 1 a 4_2 -t:

- 4: csönd van a házban, az éber egér se kapargál
- 4_1 : a házban csönd van, az éber egér se kapargál (= * 4)
- 4_2 : az éber egér se kapargál, a házban csönd van

* C

Ennél a sornál 8 résztvevő talált rá az eredeti elrendezésre, 3 a C_1 variánst hozta létre, 2 a C_2 -t:

- C: alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály
- C_1 : alszik a kert, a faág, a harkály a fatörzsben
- C_2 : alszik a harkály a fatörzsben, a kert, a faág

* E

Ez az a sor, amelyben egy a névelővel több van, mint az eredetiben; ezt a „fölösleges” névelőt 3 — az eredeti sorrendet helyreállító — résztvevő vette észre és hagyta el, a többi megtartotta; 6 résztvevő az E_0 variánst hozta létre, 3 az E_1 elrendezést választotta, 1 az E_2 -t:

- E: kasban a méh, rózsában a rózsabogár
- E_0 : a kasban a méh, rózsában a rózsabogár
- E_1 : a méh a kasban, rózsában a rózsabogár (= * E)
- E_2 : rózsában a rózsabogár, a kasban a méh

* 9

Ebből a sorból 7 résztvevő hozta létre az eredeti elrendezésű sort, 5 a 9_1 elrendezést választotta, 1 a 9_2 -t:

- 9: alszik a pergő búzaszemekben a nyár
- 9_1 : alszik a nyár a pergő búzaszemekben (= * 9)
- 9_2 : a pergő búzaszemekben alszik a nyár

* K

Ennél a sornál 8 résztvevő talált rá az eredeti sorrendre, 2 a K_1 variánst hozta létre, 1—1 a K_2 -t, K_3 -t, illetőleg a K_4 -t:

- K: alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
- K_1 : alszik a láng a holdban, hideg érem az égen
- K_2 : alszik a láng a holdban, az égen hideg érem
- K_3 : alszik a láng a holdban, az égen érem hideg (?)
- K_4 : alszik a holdban a láng, hideg érem (hiányos)

* 3

Ebből a sorból 8 résztvevő hozta létre az eredeti elrendezésű sort, 2 a 3_1 variánst, 1—1 a 3_2 -t, 3_3 -at, illetőleg 3_4 -t:

- 3: fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben
- 3_1 : fölkel az ősz és az éjben lopni lopakszik
- 3_2 : az ősz fölkel és lopni lopakszik az éjben
- 3_3 : az ősz lopni lopakszik és fölkel az éjben(,)
- 3_4 : és az ősz fölkel, lopni lopakszik az éjben

(Az 1. táblázat a fenti elemzésben használt azonosítókat tartalmazza: a kövéren szedett azonosítók az eredetivel azonos és azonos helyen lévő sorokat jelölik, a kurzívan szedettek pedig azt, hogy a szóban forgó résztvevő semmi változást nem hajtott végre a kísérlet céljára szolgáló soron.)

Az egyes sorvariáns-csoportok jó lehetőséget nyújtanak mind a szintaktikai felépítés, mind a metrikai-ritmikai felépítés, mind az adott sorvariánsban kifejezésre jutó tényállások elemzésére — ez utóbbival kapcsolatban lásd különösen a 6₂, K₃ és a 3₃ variánsokat. — Ezekkel az elemzésekkel itt nem kívánunk foglalkozni.

1.3.2. A m a k r o k o m p o z í c i ó v a l kapcsolatban itt elsősorban a következőket tartjuk említésre méltónak: (a) a 9-es sorszámú résztvevő „rátalált” valamennyi sor eredeti belső rendezésére s ezenkívül a két eredeti kezdő- és zárósorra is; (b) három résztvevő (az 1-es, 3-as és 4-es sorszámú) két sor kivételével tudta „helyreállítani” az eredeti belső elrendezést, s ezek közül az utóbbi kettő ’rátalált’ az eredeti kezdő- és zárósorra is; (c) egy résztvevő (a 12-es sorszámú) egyetlen sornál se választotta az eredetinek megfelelő belső elrendezést, de utolsó sorként az eredetinek egyik variánsát választotta. — A 9-es, 3-as, 4-es és 12-es sorszámú résztvevők megoldásait itt teljes egészében is bemutatjuk. Azt hisszük, különösebb elemzés nélkül is világos, mennyi aspektus tárgyalását teszik lehetővé ezek a kompozíciók.

T1/9

ÉJSZAKA

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom
alszik a pókháló közelében a légy a falon
kasban a méh, rózsában a rózsabogár
alszik a kert, a faág, a fatörzsből a harkály
csönd van a házban az éber egér se kapargál
alszik a pergő búzaszemekben a nyár
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
fölkkel az ősz és lopni lopakszik az éjben

T1/3

ŐSZ

Alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben
Alszik a légy a falon a pókháló közelében
Alszik a kert a faág a fatörzsből a harkály
csönd van a házban az éber egér se kapargál
Alszik a pergő búzaszemekben a nyár,
Kasban a méh, rózsában a rózsabogár
Alszik a holdban a láng hideg érem az égen
Fölkkel az ősz és lopni lopakszik az éjben.

T1/4

ŐSZ

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
alszik a légy a falon a pókháló közelében
alszik a pergő búzaszemekben a nyár
a kasban a méh, rózsában a rózsabogár
alszik a kert, a faág, a fatörzsből a harkály
csönd van a házban, az éber egér se kapargál
fölkkel az ősz és lopni lopakszik az éjben

T1/12

ALTATÓ

Alszik a láng a holdban, hideg érem az égen.
Az éber egér se kapargál, a házban csönd van.
Alszik a kert a faág a harkály a fatörzsből.
Alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben.
Alszik a légy a falon a pókháló közelében.
Alszik a nyár a pergő búzaszemekben.
A kasban a méh rózsában a rózsabogár.
Az ősz lopni lopakszik és fölkkel az éjben.

1.2.3. A címekkel kapcsolatban természetesnek tarthatjuk, hogy azokban a *csönd*, az *ősz*, az *éjszaka* szavak a dominánsak. Négy résztvevő tételezi fel, hogy Radnóti a szerző (igaz kettő csupán két lehetőség egyikeként).

1.3. Nem kétséges, hogy ez a kísérlet nehéz feladat elé állította a résztvevőket, különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy mindössze fél óra állt rendelkezésükre!

Természetesen e kísérlet elvégezhető más feladat-megfogalmazás alapján is (és több időt hagyva a feladat megoldására). Például:

- felhívhatjuk a résztvevők figyelmét arra, hogy az adott sorokkal kapcsolatban keressenek „időmértékes” megoldást;
- közölhetjük velük, hogy az eredeti vers rímmel (asszonánccal) összekapcsolt sorpárokból áll;
- olyan sorvariáns-csoportokat bocsáthatunk rendelkezésükre, amelyek csoportelemként tartalmazzák az eredeti sort is, és e csoportokból választhatunk egy-egy számukra elfogadhatónak minősülőt, stb.

2. Kísérlet az eredeti lexikai-szemantikai felépítés, valamint az eredeti makrokompozíciók rekonstrukciójára

2.0. Az ennek a kísérletnek a végrehajtására szolgáló vers Radnóti Miklós „Keserédes” című verse (Radnóti Miklós összes versei és versfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 158–9) volt. (Lásd T2).

(T2)

KESERÉDES

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási hangya fut.

Villámok töre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris kékbe hull.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran füstölög.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
stamóca bujdosik.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, meddig él.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám lehelletem!

A kísérlet céljára szolgáló vehikulum elemeit (amiket a résztvevők természetesen összekeverve kaptak meg!) a T2/0 tartalmazza.

T2/0

8 A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási . . .

B Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan
de máris . . .

P A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban . . .

5 Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran . . .

T A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
számóca . . .

3 Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, . . .

1 S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám . . .

A feladatot a következőképpen fogalmaztuk meg:

Azokon a papírszeleteken, amiket kézhez kaptak, egy vers hiányos versszakai találhatók. (A „hiányosság” azt jelenti, hogy minden versszak utolsó sorának elhagytuk utolsó szavát vagy kifejezését.)

(a) Próbálják meg (a1) mind szintaktikai-szemantikai, mind poétikai szempontból elfogadható módon kiegészíteni az egyes versszakokat (a kiegészítéshez tudniuk kell, hogy minden versszak utolsó sora 6 szótagú), és (a2) kísérleljék meg a kiegészített versszakokat elfogadható sorrendbe rakni mind szemantikai, mind poétikai szempontból.

(b) Adjanak címet kompozíciójuknak és adják meg, hogy feltételezésük szerint ki lehet az eredeti vers szerzője.

A feladatban nem közöltük, hogy a versszakok harmadik sorai se a szóban forgó versszak másik két sorával, se egymással nem rímelnek.

2.1. A kísérlet eredményeinek bemutatása és elemzése előtt a feladat várható megoldásaihoz szeretnénk egy-két megjegyzést fűzni.

Ami az egyes versszakok kiegészítését illeti, nagy a valószínűsége, hogy a kihagyott részek betöltésénél a résztvevők „eltalálják” a hiányzó rész szintaktikai kategóriáját; esetleg az „1”-gyel jelölt versszak utolsó sorával kapcsolatban fordulhat elő, hogy azt valaki „határozóval” egészíti ki. Igen valószínűtlen ezzel szemben, hogy „rátalálnak” magára a hiányzó lexikai elemekre, mert ezeknek a soroknak (is) meglehetősen nagy fokú a költői képi töltése. (Kivételt képezhet természetesen az az eset, hogy valaki, ha csak homályosan is de „emlékszik” erre a versre, vagy a „3”-mal jelölt versszakkal kapcsolatban az, hogy ha valaki azt utolsó előtti versszaknak választja, az „1”-gyel jelölt pedig utolsónak, az utolsó versszak első sora „visszahat” az előző versszak utolsó sorának teljessé tételére.)

Ami a versszakok sorrendjét illeti, várható, hogy a résztvevők „kitalálják”, hogy melyik az eredeti vers utolsó versszaka, és hogy első versszakként vagy az eredeti vers első versszakát választják, vagy a másodikat. Ezek a lehetőségek állnak ugyanis legközelebb a versben közvetlenül kifejezésre jutó „világfragmentum” verbális bemutatásának „természetes sorrendjéhez” — ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet.

2.2. A kísérlet végrehajtásában 16-an vettek részt, a létrehozott megoldások eredményeit a 2a. és 2b. táblázatok foglalják össze.

2.2.1. Lássuk először a versszak-kiegészítéseket. A 2a táblázat első sora a kihagyott (eredeti) szavakat, illetőleg kifejezéseket tartalmazza, a táblázat 1—16. sorai pedig a résztvevők megoldásait. Az első sorban az aláhúzás azt jelzi, hogy az aláhúzott szót vagy kifejezést legalább egy résztvevő 'megtalálta', a résztvevők egy-egy megoldása előtti csillag pedig azt, hogy a csillaggal jelölt elemek szótagszáma nem egyezik meg a versből kihagyott elem szótagszámaival.

Az egyes kiegészítésekkel kapcsolatban megjegyzésre érdemesek a következők:

A „8”-cal jelölt versszakban

- szintaktikailag az igei állítmányi részzé való kiegészítés természetesebben hat, mint a más jellegű (ez utóbbiakhoz lásd az 5-ös, 9-es, 14-es és a 13-as számú résztvevők megoldásait);
- a *szélt kavár* kifejezés *szélt* összetevője rendellenes képződmény;
- szemantikailag a *riadtan* határozóval a 11-es és a 16-os sorszámú résztvevő megoldása (a „fa hajol” és a „csepp zúdul”) tekinthető valamennyire összeegyeztethetőnek — ha egyáltalán —, a többié nem;

A „B”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikai szempontból valamennyi kiegészítéssel kapcsolatban lehet kifogást emelni;

A „P”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikailag (poétikailag) a „fut tova” kiegészítés kevésbé elfogadható, mint a többi; a „hempereg”/„hentereg” többszöri előfordulása bizonyára a „sárban hempereg/hentereg” kifejezés idiomatikus voltával magyaráz-

2. a. táblázat

Sz.	versszakok		8		B		P		6		T		3		1	
	kibagyótt szavak		hangya fut		kékbe hull		hentereg		fustölög		bújosik		meddig él		leheltem	
1	szélt kavár		szélt kavár		elszalad		hempereg		—		—		vége lesz		kedves dalom	
2	vihár dúl		vihár dúl		elcsitul		ténfereg		pirulgat		bólogat		felszárad		harmónia	
3	—		—		vége van		hempereg		játszadóz		üldögél		meddig él		is szép dalom	
4	lármát csap		lármát csap		elered		ténfereg		didereg		pislogat		vége lett		kedves dalom	
5	osobogás		osobogás		—		hempereg		megbúvik		piroslik		már vége		melódia	
6	zápor kél		zápor kél		messze fut		hentereg		inteket		bólogat		hova fut		kisnyári dal	
7	zápor kél		zápor kél		kiderül		kavarog		elvonul		kuporog		merre tart		* víg	
8	zápor dúl		zápor dúl		elcsitul		eltűnik		üldögél		didereg		itt a vég		zsongító nyár	
9	az eső		az eső		újra kezd		szétmálk		lehullik		tekintet		fölszárad		*a kedvem	
10	—		—		elmarad		hempereg		felvirít		pillogat		meddig él		—	
11	fa hajol		fa hajol		elenyész		hentereg		elszalad		rejtezik		itt a nyár		illanással	
12	eső hull		eső hull		vége lesz		hempereg		mosolyog		ül halkán		süt a nap		legyen dalom	
13	patakban		patakban		éllan		fut tova		napozik		penderül		eltűnik		nap sütésnek	
14	zivatar		zivatar		elhalad		hentereg		sütkérez		piroslik		nem soká		dal, sirat	
15	zépör jön		zépör jön		elhallgat		toporog		kódorog		hunyorog		felszárad		szimfónia	
16	csepp zúdul		csepp zúdul		beborul		hentereg		piheg csak		virágozik		hogy vége		legyen dalom	

ható/külön elemzést érdemel itt a *hempereg* és *hentereg* közötti konnotatív különbség is;

Az „5”-tel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható; szemantikai szempontból a kiegészítés jellege az adott versszakon belül maradván nem ítéltető meg, mert e versszak szövege nem tartalmazza annak a valaminek a jelölését, amire a *rája* utal; minthogy csak öt résztvevő (a 3-as, 7-es, 11-es, 14-es és 15-ös sorszámú) választotta a P–5 versszakosrendet, csak ezek megoldása esetében a *ködöcske* ez a valami, a többi 11 résztvevő a T–5 versszakosrend mellett döntött, ezek megoldása esetében a *számóca*;

A „T”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikailag szintűgy;

A „3”-mal jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható, jöllehet nem mindegyik szintaktikai kategóriája egyezik meg az eredeti kifejezésével;
- szemantikailag a *hova fut* és *merre tart* kiegészítés kevésbé elfogadható, mint a többi;

Az „1”-gyel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható, ha szintaktikailag kategóriája nem is mindegyiknek egyezik meg az eredeti kifejezésével;
- szemantikai szempontból a *dalom*, *melódia* stb. összetevőket tartalmazó kifejezések választása azzal magyarázható, hogy ezek a *könnyű ének*-et minősítik; a *szongító nyár* kiegészítés az adott szövegösszefüggésben nehezen fogadható el.

A kiegészítésekkel kapcsolatban összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a megoldások igen jó lehetőséget adnak mind szintaktikai, mind szemantikai, mind poétikai-stilisztikai kérdések beható elemzéséhez, s ennek során természetesen az adott vers szemantikai-poétikai felépítésének elemzéséhez is. (Ami a 2.1. pontban megfogalmazott „előrejelzéseinket” illeti, az beigazolódott, hogy a résztvevők nem találtak rá az eredeti lexikai elemekre – sőt alig találtak szemantikai-poétikai szempontból többé-kevésbé elfogadhatókat. A szintaktikai kategóriák vonatkozásában azonban jóval találatkonyabbak voltak, mint azt mi feltételeztük – különösképpen igaz ez a „8”-cal jelölt versszakra.)

2.2.2. A résztvevők által létrehozott makrokompozicionális versszakelrendezéseket a 2b. táblázat foglalja össze az egyes kompozícióknak adott címekkel és a feltételezett szerzők nevével együtt. (Ebben a táblázatban az egyes versszakazonosító számok vagy betűk után álló „—” jel azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy az adott kompozícióban ez a versszak nem lett kiegészítve, a „*” jel pedig azt, hogy a kiegészítés szótagszáma nem egyezik meg a hiányzó rész szótagszámával. Az azonosítók egyes oszlopai alatt található „x” jel azt jelöli, hogy az előbb említett két ok valamelyikének következtében az adott megoldás teljes megoldásként nem értékelhető.)

2b. táblázat

	A résztvevők azonosítói															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
8	8	8	8	B	B	8	8	B	B	8	8	B	B	8	8	B
B	B	B	B	8	8	B	B	8	8	P	B	8	8	B	B	8
P	P	P	P	P	3	T	3	P	P	B	P	P	P	P	P	P
5	3	3	5	3	T	5	T	3	3	3	5	3	3	5	5	3
T	T	T	T	T	5	P	P	T	T	T	T	T	T	T	T	T
3	5	5	3	5	P	3	5	5	5	5	3	5	5	3	3	5
1	1	1	1	1	1	1	1*	1	1*	1	1	1	1	1	1	1
	x		x		x		x		x	x						
Keserédes / Radnóti	Zápor / József A.	Zápor / Weöres	Zivatar vagy Zápor / -	Vihar / József A.	Nyári zápor után / -	Nyári zápor / -	Nyári zivatar / -	Nyári zápor / Juhász Gy. vagy Tóth Á.	Vihar / -	Zápor / -	Nyári zápor / Kosztolányi D.	Zápor / -	Nyári vihar / Nagy L. vagy Juhász F. vagy Simon I.	Nyári zivatar / -	Zápor / Radnóti	Zápor / József A. vagy Nagy L.

Ami a teljes megoldásokat illeti

- valamennyi résztvevő „rátalált” az eredeti vers utolsó versszakára;
- első versszakként a résztvevők vagy az eredeti vers első versszakát választották, vagy a másodikat;
- a 6-os sorszámú résztvevő kompozíciójában a „T”-vel és a „P”-vel jelölt versszakok fel vannak cserélve; a 10 teljes megoldás közül csak három tartalmazza az eredetivel azonos 5—T—3 versszak-sorrendet, a többiben az „5”-tel és a „3”-mal jelölt versszakok fel vannak cserélve.

A teljesként nem értékelhető 6 kompozíció közül három az eredetitől lényegesebben eltérő versszaksorrendet mutat. A teljes megoldások három fő-típusának szemléltetésére a T2/15, T2/2 és T2/16 kompozíciókat mutatjuk be teljes egészükben. Mindhárom azt példázza, hogy 7 szemantikailag-poétikailag nem „szerencsésen” megválasztott szó (vagy kifejezés) az egész verset meg tudja fosztani poeticitásától! — Szerencsésebbnek mondható megoldáshoz juthatunk, ha a létrehozott kompozíciókból kiválasztjuk a legelfogadhatóbbnak tűnő versszakokat, és azokat rakjuk sorrendbe (lásd T2/x).

T2/15

ZÁPOR

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási zápor jön.

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris elhallgat.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban toporog.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran kódorog.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca hunyorog.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, felszárad.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám szimfónia.

T2/2

ZÁPOR

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási vihar dúl.

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris elcsitul.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban ténfereg.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, felszárad.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca bólogat.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran pirulgat.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak könnyű ének,
vidám harmónia.

T2/16

ZÁPOR

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan
de máris beborul.

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási csepp zúdul.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, hogy vége.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca virágzik.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran piheg csak.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak könnyű ének,
vidám legyen dalom.

T2/x

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási . . .

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris kiderül.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran elvonul

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca kuporog.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja merre tart.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám kis nyári dal.

A T2/x kompozícióban

- az első versszakot kiegészítetlenül hagytuk, mert a megoldások között egyetlen elfogadhatónak mondható megoldás sincs;
- a „kiderül” – „kékbe hull”, „bujdosik” – „kuporog” és „merre tart” – „meddig él” kifejezéspárok között lehet bizonyos szemantikai megfeleléseket találni;
- a „lehelletem” és „vidám kis nyári dal” valamint a „füstölög” és „elvonul” kifejezéspárokat esetleg a „szimbolikus síkon” lehet szemantikailag valamelyest egymáshoz ’közelebb’ hozni.

Ezzel a „mesterségesen létrehozott” kompozícióval kapcsolatban érdekesnek tartjuk végül azt is megjegyezni, hogy a benne található kiegészítések zömét a 7-es sorszámú résztvevő megoldásaiból vettük, akinek kompozícióját befejezetlensége miatt nem soroltuk az értékelhető kompozíciók közé. A befejezetlenség ugyanakkor ebben az esetben nagy valószínűséggel azt jelenti, hogy nem állt a rendelkezésére elég idő a feladat minden szempontot kellőképpen mérlegre tevő megoldásához.

2.2.3. A résztvevők által választott címek mindegyike közvetlenül utal a versben kifejezésre jutó tényállás-konfigurációra. Külön megbeszélést érdemel ebben az esetben az a kérdés, hogy milyen (közvetett) értelemben vonatkoztatható a Radnóti által választott „Keserédes” cím erre a tényállás-konfigurációra (vagy az azáltal kifejezésre juttatható szimbolikus „tartalom”-ra). — Lehetséges szerzőt a résztvevőknek csupán a fele adott meg (egyesekek egyidejűleg két-három lehetőséget is megnevezve); Radnóti neve csupán egyszer fordul elő.

2.3. Nyilvánvaló, hogy ez a feladat sem volt könnyű. Az alapvető nehézséget egyrészt az elfogadható kiegészítések létrehozása jelentette, másrészt a „P”-vel és „T”-vel jelölt versszakok elhelyezése, illetőleg e két feladat egymással kapcsolatos megoldásaé.

Természetesen ez a feladat is elvégezhető más feladat-megfogalmazást alapul véve. Külön felhívhatjuk például a kísérletben résztvevők figyelmét arra, hogy

- ügyeljenek a „8”-cal jelölt versszakban az *órjási* összetevőre;
- a „B”-vel jelölt versszakban az első két sor „tartalmára” és az azt bemutató részt követő *de máris* sorkezdő részre;
- az „5”-tel jelölt versszakban a *megég* és a *pucéran*-t követő rész elfogadható összhangjára stb., hogy itt csupán két-három lehetőséget említsünk.

3. Összefoglalás

Befejezésül csupán azt szeretnénk újra hangsúlyozni, hogy ezek és az ezekhez hasonló kísérletek az őket követő analitikus-kreatív elemzések előkészítésére szolgálnak. Ebből a szempontból szinte alig lehet „eredménytelen”-nek minősítendő kísérletet elképzelni! A résztvevők egyrészt minden alkalommal „aktív érdeklődéssel” kezdik az analitikus elemzést, mert tudni szeretnék, hogyan nézzék (hogyan értékeljék) saját megoldásukat az eredetivel összehasonlítva, másrészt létrehoznak olyan „megoldásokat”, amik mind nyelvi, mind poétikai, mind stilisztikai kérdések mélyreható megbeszéléséhez szolgálnak kiindulópontként.

BIBLIOGRÁFIA

A versek kreatív-produktív elemzésével és megközelítésével kapcsolatban lásd a szerzők következő tanulmányait, könyvét, recenzióit:

Petőfi S. János: Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi: Akarsz-e játszani? című versének elemzése. Híd, Novi Sad, 1985. 1313–9.

Petőfi S. János: Kombinatorikus költői nyelvi játékok, in: Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok). OPI, Budapest, 1990. 159–99.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: A versorganizáció anticipatorikus megközelítése, in: Szemiotikai szövegtan 3. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 78–104.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni. Versek megközelítése szövegtani keretben. OTTV, Veszprém, 1992.

Benkes Zsuzsa: Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan tanítása az iskolában?. A III. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia előadásai. Szeged, 1991. (megjelenés alatt)

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése. Etüdök József Attila „Látod?” és „Ősz” című verseihez. Új Pedagógiai Szemle, Budapest, 1992. (megjelenés alatt.)

Hernádi Sándor: Az olvasás bűvésze. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1989. 185 (Benkes Zsuzsa), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 166—8.

Kaspar H. Spinner: Umgang mit Lyrik in der Sekundarstufe I, Baltmannsweiler, Pädagogischer Verlag 1984. 142 (Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 172—6.

Kenneth Koch: Desideri, sogni, bugie. Un poeta insegna a scrivere poesia ai bambini. (Kívánságok, álmok, füllentések. Egy költő versírásra tanítja a gyerekeket.) Milano, Erme Edizioni, 1980. (Terry Olivi; olaszból fordította Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 168—72.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa

Néhány szókép állapota és története*

A nyelvnek mint közlési rendszernek a tulajdonságaiból állandóság is, változás is következhet. Sok nyelvi változásban a gondolkodás szerepét szokás kiemelni, s a gondolkodásfolyamatban pedig az egyén szerepét (l. Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest, 1988. 112, 137). A szóképek (metafora, metonímia) maguk is egy gondolkodási eljárásnak az eredményei, az áttétel (epiphora), ahogyan már Arisztotelész megállapította. Minden trópus gondolkodási művelet eredménye, olykor téves gondolkodásé, e tekintetben például tanulságosak a tudathasadásos elmebetegek metaforái (vö. Nyíró Gyula [szerk.]: *Psychiatria*. Budapest, 1967. 338—9). — A trópusokban s főként a metaforákban az áttétel a megnevezés érdekében történik. Így a természetnek, a társadalomnak és az emberi gondolkodásnak a jelenségeit a szóképek különféle összefüggésekbe helyezik többnyire eltérve a már meglevő megnevezésektől. Nem kevés metafora pedig az eddig megnevezetlen vagy éppenséggel ismeretlen dolgok nyelvi jelölésére jön létre, ezek az úgynevezett katakrétikus metaforák. A legkülönbözőbb tudományágak nyelvhasználata bőséges példátárat kínál, vö. Balázs Tibor: *Metafora jelenség a tudományban*. Magyar Tudomány 35 [1990.]: 599—603; I. Gallasy Magdolna: „Nyelv és gondolkodás a modern fizikában”. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő [szerk.]: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1991. 202—6.

Jóllehet ugyanazt a jelentést a legváltozatosabb módon ki lehet fejezni (l. Gottlob Frege: *Logika, szemantika, matematika*. Budapest, 1980. 159), mégis mutatkozik a kifejezésben bizonyos egybetartás. Ennek eredménye, hogy a szóképek elveszítik egyéni eredetű produktív jellegüket. Amíg a trópus egyedi, voltaképpen egyetlen — ha nem is könnyen kitapogatható — denotátuma van, ha már bekerül a nyelvbe, számtalan denotátumra vonatkozhat. Ennek ellenére van jelentése vagy vannak jelentései, amely vagy amelyek

* Elhangzott az ELTE BtK. Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által rendezett Állapot és történet — szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben c. ülésen 1992. október 6-án.

azután a produktív használat során vesznek részt a jelentésintencióban (l. Károly Sándor: A nyelvi produktivitás jelentősége. Nyelvészeti Dolgozatok, 169. Szeged, 1978–1979. 7).

A nyelv produktív voltát a jelentésváltoztatásban is tapasztalhatjuk. A meglevő nyelvi elemek bizonyos összeszerkesztése létrehozhat újítást, amely ugyan valamely mintát követ nyelvi szerkesztményként, de a szavak jelentésének a denotátumra vonatkozása a nyelvi jel jelentésének mozgékonyosságát és elmozdíthatóságát valamely tényleges beszédhelyzetben, esetleg éppen az elemek új egybeszerkesztése révén hozza létre (l. Károly Sándor i. m. 8). Az egybeszerkesztett elemek állapota a trópusok esetében szinkrón vizsgálati jelleget kíván, ha a trópusnak valamely állapota huzamos ideig megvan, a vizsgálat természetesen diakrón. Néhány példa minderre.

Az ok és az okozat fölcserélésén alapuló metonímia van a HB. és K.-ben: *ef oz gyümölcsben halált evet* (E. Abaffy Erzsébet átirata alapján idézem: MNy. 85 [1990.]: 125). Bibliai eleink valamilyen gyümölcsöt ettek, amely cselekedetük okozta majdan halálukat, illetőleg halandóvá változásukat — ez az előismeret szükséges a teljes megértéshez, s ebben benne az előzmény és a következmény is a metonímiára vonatkozólag. (A HB. és K. némely stiláris eszközhöznek áttekintésére l. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg- emlékei. Budapest, 1980. 351–81.) — A **gyümölcsben halált eszik* teljes kép grammatikai szerkesztése megengedi, hogy a határozó elhagyásával is trópus keletkezzék vagy az maradjon: **halált eszik*. S e feltételezett szókép immár — szöveggörnyezete hiányában — lírai igefüggvénynek tartható (vö. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilsztikája. ItF. 85. sz. Budapest, 1974.). A **halált eszik* alapkép azután újabb szöveggörnyezetben jelenhet meg: „[. . .] Oh || te vasra vertt Hazám! no nyeld-le a' bilincséd' || jajgatva, 's edd magadnak a' halált! —” (Katona József: Bánk bán. Kritikai kiadás. Budapest, 1983. 209).

Beke József Bánk bán-szótára (Kecskemét, 1991.) e szerkezetéről így ír: „(átv[itt értelemben], ritk[a]) halált eszik: 'halált okoz' ” (I. m. *eszik* a.). — A metonímia Katona József-i előforulásával kapcsolatosan nem kívánok alkotáslélektani kérdésekre kitérni, vizsgálatunk szempontjából elégséges annak megállapítása, hogy a hajdani szókép mintegy hét évszázad múltán is szóképi minőségében él 1819-ben, a dráma második kidolgozásának évében.

A szóban forgó trópusnak figyelemreméltó elágazása a következő: „a halál . . . mindig *életet eszik* s még sincs élete” (PSz. *eszik* 3. a.), itt az *eszik*-et a szótárírók 'pusztít' jelentésűnek írják le. S tulajdonképpen a pusztulás fogalomkörébe tartozik a HB. és K.-beli és a Katona József-i trópus denotátuma is, amely dolgot a rendelkezésünkre álló nyelvi elemekkel ugyan körül tudjuk írni, de a szókép állapota ettől függetlenül nem változott mai nyelvi tudatunk számára.

Berzsenyi Dániel 1807-ben egyik ódájában (A' magyarokhoz) ezt írja: „*Forr a' világ' bús tengere* oh Magyar! || Ádáz Erynnis' lelke uralkodik, || 'S a' föld lakójit vérbe-mártott || Tőre dühös viadalra készti” (Összes művei I. Kritikai kiadás. Budapest, 1979. 74).

Az itt található metaforához tudnunk kell, hogy a *forr* ige alapjelentése 'folyadék hevítés hatására légneművé kezd válni' (vö. ÉrtSz.), amely jelentés előismereteinkben azt is jelenti: 'a folyadék eddigi tulajdonságai megváltoznak'. A 'megváltozás' a *forr* ige szemantikai jegye, a trópusnak pedig tertium comparationisa, hiszen a világ megváltozásáról van szó a költeményben, közelebből a teljes képen: **forr a világ tengere*. Hasonló egybevetés munkálko-

dik Petőfi Sándornál, amint a PSz. tanúsítja: „4. (átv) 'élénken kavarog, nyüzsgő': (ráértés) utcákon . . mint a champagnei bor Az élet, a sürgő világ pezsegve forr” (I. m. *forr* a.). Petőfi hasonlatában a köznyelvi kifejezés, a *bor forr*, ugyancsak egy bizonyos folyadék változásáról szól, ám a változás közben történő 'mozgás'-t mint szemantikai jegyet teszi a költő a hasonlítás alapjává. — A *bor forr* kifejezést Juhász Gyula szintén fölhasználta a 'mozgás' szemantikai jegy kiaknázására: „3. (átv költ[ői használat]) Nyugtalan, izgatott mozgásban van, ill. ilyen hatást kelt: új *ige forr*, mint részegben a *bor!*” (JuSz. *forr* a.), illetőleg: „Gondolkodó, *mi forrna* ércfejedben, Ha szived érző volna [. . .]” (*ércfej* a.). A Juhász Gyula-versek egyébként: A gondolkodó (1916.), *Ars longa* . . . (1921.).

Füst Milán költői nyelvéből a Berzsenyi-mintájú trópus 1934-ből kerül elénk: „Lobogva *forrsz világ* és minden reggel újra. Oh ez nem panasz. De mégis nem tanúlsz?” (Kutyák. Összes versei. Budapest, 1969. 82).

Ugyancsak föllelhető a szókép Juhász Ferenc egyik versében, amelynek címe: József Attila megvalósult reménye (Új Írás 20 [1980.]: 6. sz. 4): „[Vágyta, hitte, tudta] Ezt a második, igazi megszületést. Amikor a pikkelyes szörnydög- || Történelem illatos, virágszívű emberiséget szül. Amikor a világ- || egyetem-virág megszületik. De nem gyászتانul. De ez csak példázat volt. Egy példája a másképp-megvalósítandónak. Hisz ma is *forr a világ!*”

A Berzsenyi által használt metafora voltaképp ugyanolyan állapotban van Füst Milánnál is, Juhász Ferencnél is; mindhármuknál nyilvánvaló az áttételezésnek az a poétikai funkciója, amelyet Roman Jakobsontól így ismerünk: „A közleményre mint olyanra való beállás, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért [. . .]” (Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 221). A Petőfi Sándor-i és a Juhász Gyula-i példaanyag inkább az ige jelentésszintencióját szemlélteti természetesen a hasonlatba és más szóképbe épülést figyelmen kívül hagyva.

A következő Petőfi-szövegmetszetben a *szív* főnév által jelölt denotátum van szembeállítva a *comb* főnév által jelölttel: „(szembeáll) egy hiéna kiása siromból . . *combom* akarta megenni; Én *szívemet* adtam oda” (PSz. *comb* a.). Itt a *szív* metonimikus használatú, a költői én a szívét adja állati eledelül a vadnak, jöllehet bizonyos érzelmeit, lelki megnyilvánulásait kívánná megsemmisíteni. Ugyanezt a lelki, érzelmi helyzetet (mint denotátumot) Füst Milán így fejti ki: „A szellemek utcája ez ! || S még néhány lépés benne s nemsokára vékonypénzü leszél magad is || És régi, kipróbált *szived kutyáknak vettetik*” (Szellemek utcája. I. m. 13). A *szív* áttételének hasonlóságai — bizonyval nem csupán a jelen két előfordulás folytán — e metonímiának mint szóképnek állapotát és minőségét egyre inkább egy új jelentés kialakulása, tehát egy történeti folyamat befejezése felé viszi, illetőleg vitte. S e folyamat végén a *szív* 'állati eledel'; a *szív* jelentésére l. ÉrtSz. 6. 308: *szív*² I. — Az említett folyamatot Karinthy Frigyes költői nyelvhasználatából származó példával is tudom érzékeltetni. A Prológuş egy cirkusz-filmhez című versében egy bohóc szerepel, akiről a költemény elején ezt írja Karinthy: „Kezében ostor, fütttyent, mint a kutyának. || Zene, csönd ! || Feküdj !” A vers vége felé ugyane bohóc így szól: „Vetítő, oltsa el a nagy reflektorívet, || Dobjunk koncert nekik, — frissen kitépett szívet !” (Összegyűjtött művei. Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, 1977. 59, 62). A szöveggörnyezet, láttuk, elősegíti a *konc* 'kutyának dobott hús ~ csont' jelentés (vö. ÉrtSz., TESz.) érvényesülését, ami azt jelenti, hogy Karinthy egy **a szív kutyának dobható hús (~ eledel)* alapképet használ.

S nem egyedül itt. Egy másik költeményében szintén: „Hallod-e, mindjárt beléd rugok ám, || Lompos, fekete eb, te dög! Tátogó torkod mit nyöszörög. || Mit kuncsorogsz így az ember után? || Nem hallod, dudolok — || Most *nem dobok húst a szívemből*, || Mert minden jóra fordul e ferde világon [...]” (A dúdoló. I. m. 49), vö. Büky László: Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Budapest, 1989. 70–1.

Továbbra is a *szív* főnévnél maradva Petőfi-metaforát idézek a PSz. alapján: „Üljetek föl képzeletemnek Csónakára, s ússzatok, Ússzatok *szívem taván át*, Szép leányok s asszonyok” (*szív*² 3. a.); „*Szívem* tenger, Uralkodjál e tengeren!” (*tenger* I. a.); „Mint buvár, süllyed [képzeletem] . . . A legmélyebb *tenger: A szív* fenekére” (i. h.). — A *szív* mint az állandó mozgásban, változásban lévő érzelmeknek helyi érintkezésen alapuló metonímiája szerepel ezekben egy **a szív tenger ~ tó* teljes képben. Az áttétel teljesen hasonló Karinthy Frigyesnél: „Közelgünk már e néphez itt, *szívének* || Hideg *tavába* dobni horgomat” (Hangversenyen. I. m. 166). S ugyanaz az alapképzet munkálta a következő, Füst Milántól való szövegmetsetet: „Régi *szív*, amelyről érzésim horgonyát | Vihar többé el nem tépheti . . .” (Tóth Árpádhoz. Napló I–II. Budapest, 1976. I, 212). S nyilván ezt is: „*A tengerek a szívben*, a tengerek. | Megértitek zúgását, emberek” ([Cím nélküli két sor.] I. m. II, 406). — A *szív tenger* alapkép(zet) van meg a Paul Celan költői nyelvében előforduló *Herzmeere* szóösszetételben. E metaforát is elemzi Danyi Magdolna a Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez című munkájában (Újvidék, 1988. 109), ebből idézek: „A *Herzmeere* szóösszetétel az »Atemwende« kötet Grosse, glühende Wölbung (Nagy, izzó boltozat) kezdetű versében fordul elő: » . . . das Mark der geronnenen | Herzmeere schwillt . . . « (» . . . a lecsurgott szívtengerek | velője duzzad . . . «). [Új bekezdés köv.] Egy, a természetes nyelvhasználatához közelítő nyelvhasználatban a szóösszetétel értelmezhető lenne »az érzelmek tengereként«, a »tengerek« kifejezést metaforikusan értve, a szóösszetétel szövegkörnyezete azonban ellentmond ennek az értelmezésnek” (109). Eltekintve a további részletektől azt talán mondhatom az értelmezés kérdésébe sem bonyolódva, hogy az osztrák költő összetett szava nagyjában-egészében ugyanazt a dolgot denotálja, mint a fentebb bemutatott magyar példák. A szókép mindenkori állapota tehát nem mutat történetében fejlődést.

Általánosságban is hasonló tanulság vonható le. Valamely trópus mindenkori állapotát a beszélő gondolkodása alakítja ki a maga produktív nyelvhasználatával. A szóképnek története akkor lesz, ha az egyéni nyelvi produkció egybevág a közösségi gondolkodásmóddal, a szókép vagy valamely része lexikalizálódik, s így már története is lesz. Ebben végül is hasonlít más nyelvi elemekhez.

Büky László

Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok

(Ada, 1992. okt. 8–10.)

„Hol tisztán cseng a szó, a dal, | Ott minden szóban, dalban emlegetnek” — ennek a Szarvas Gábor halálára íródott, s az Űstökös c. lap 1895. októberi számában napvilágot látott vers két sorának szellemében rendeztük meg a vajdasági Adán az idei Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokat. A rendezvény-sorozat, mely 1970 óta Szarvas Gábor szülővárosának, Adának, s ezzel együtt egész Vajdaságnak egyik kiemelkedő kulturális eseménye, ebben az évben kettős évforduló jegyében zajlott. 160 évvel ezelőtt született a nagy nyelv-tudós, akinek emlékét Adán szobor őrzi, nevét a könyvtár viseli, s — reméljük — hamarosan még egy kívánságunk teljesül: a polgármester épp a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon ígérte meg ünnepélyesen, hogy nemsokára Szarvas Gábor utca is lesz Adán. A 160. születési évforduló mellett a Magyar Nyelvőr megjelenésének 120. évfordulóját is ünnepelhettük ez évben.

A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok programjának összeállításakor a szervezőbizottság — különösen az utóbbi években — abból a koncepcióból indul ki, hogy a nyelv-művelés nemcsak a kiválasztott kevesek — tudósok, tanárok, hivatásos szakemberek — ügye, hanem mindannyiunké: kis- és közép-iskolás diákoké, felnőtteké, a nyelvtani szabályokhoz és törvényszerűségekhez nem túl sokat értő mindennapi embereké. Igyekszünk hát bevonni mindenkit a maga módján a nyelv-művelésbe, nem feledkezve meg arról, hogy minél korábban, minél fiatalabb korban tudatosítsuk a helyes nyelvhasználat fontosságát, s ezzel együtt azt, ami adott környezetben alapvető jelentőségű: az anyanyelv-használat jelentőségét is.

Ebből a szempontból igen nagy jelentősége van a rendezvénysorozat két vetélkedőjének: a középiskolás diákok számára szervezett beszédversenynek, valamint az általános iskolás tanulók játékos nyelvi vetélkedőjének. A közép-iskolások számára rendezett verseny a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok újabb programjai közé tartozik: első ízben 1991-ben került sor beszédverseny megszervezésére. Ez jól sikerült, s a résztvevők maguk is kérték, hogy minden Nyelvművelő Napon rendezzük meg.

Megfelelő előkészületek után (körlevél az iskolákba, felhívás az újságokban, a Magyar Szóban, a Képes Ifjúságban) 1992. október 8-án délelőtt 10 óra-kor kezdődött a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok keretében az idei közép-iskolás beszédverseny. A tavalyihoz hasonlóan maga a verseny két részből állt. Az első részben a versenyző diákok 2 perces, szabadon választott prózai szöveget mondtak el fejből, melyet az otthoni felkészülés során tetszés szerint választottak, és előzetesen megtanultak. A második részben egy helyszínen kapott

szöveget mondtak el emlékezetből. A tanulók beszédképességének színvonalát, jellegzetességeit igazán a verseny második részében kapott feladat árulta el, s ezért különösen nagy gonddal szerveztük meg ennek lebonyolítását. Az összes versenyző egyszerre kapta kézhez a kötelező szöveget (mindenki ugyanazt), 10 percig tanulmányozta, egyszerre szedték be mindenkitől, s az elmondás sorrendjét általuk húzott sorsszám határozta meg. A versenyzők egyenként mentek be a terembe, s csak azután maradhattak ott, miután saját szavaikkal előadták a kötelező anyagot.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy igen magas színvonalú versenyt tudtunk ily módon megszervezni. Vajdaság egész területéről (Szabadkáról, Újvidékről, Zentáról, Becséről, Adáról, Szenttamásról stb.) beneveztek résztvevők, sőt Magyarországról, Veszprémből (a Közgazdasági Középiskolából) is volt két versenyzőnk, akik Deák Ferenc tanár úr és felesége kíséretében érkeztek. A 25 benevezett diák mindegyikét dicséret illeti. A magukkal hozott szöveget alapos felkészültséggel adták elő, s már maga a szövegválasztás is komoly igényességről tanúskodik: Szent Pál apostol leveleitől kezdve Thomas Mann Mario és a varázslójáig, Sütő András Sinkovits Imréhez írt levelétől Moldova Györgyig, Oriana Fallaciig igen széles spektrumot ölel fel a versenyzők által előadott prózaanyag. A kötelező anyagot Molnár Csikós László, az újvidéki Bölcsészettudományi Egyetem tanára állította össze. A versenyzők teljesítményét zsűri értékelte, melynek tagjai (Molnár Csikós László, Csányi Erzsébet, az újvidéki Hungarológiai Intézet munkatársa és Dudás Károly, író, a zsűri elnöke) könyvesomagok formájában első, második és harmadik díjat osztottak ki, s számos különdíj is volt: folyóirat-előfizetés, nyári táborozás, a Határontúli Magyarok Hivatalának könyvesomagja, stb. Úgy érezzük, a verseny elérte célját. Számos vajdasági középiskolát, amelyben magyar tagozat működik, sikerült bevonni a rendezvénybe, s több helyen — nagy számú jelentkező esetén — iskolai elődöntők során választották ki a benevező tanulókat.

Míg a középiskolások beszédversenye a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok újabb rendezvényei közé tartozik, az általános iskolák 7. osztályos tanulói számára rendezett játékos nyelvi vetélkedő minden Nyelvművelő Napon megrendezésre kerül. Ez alkalommal 1992. október 9-én délután 14 órakor kezdődött a rendezvény az adai színházteremben, Szűts Lászlónak, a budapesti Nyelvtudományi Intézet munkatársának vezetésével. Résztvevőben és érdeklődőben ezúttal sem volt hiány. Noha a benevezési határidő szeptember 15-e volt, eddig az időpontig 19 tanuló jelentette részvételi szándékát. A verseny előtti napokban telefonon további iskolák jelentkeztek, s a szervezőbizottság a tanár úrnak 30 versenyzőt jelentett. Közvetlenül a kezdés előtt további iskolák jelentek meg a színhelyen, s végül 36 versenyzővel kellett „játszani” mintegy 250 főnyi lelkes „szurkolótábor” előtt, akiket a játékot vezető Szűts tanár úr úgyszintén bevont a versenybe. Itt felmerül a kérdés, hogy a szervezőbizottság miért tolerálta a késői, rendkívüli jelentkezéseket, s miért nem utasította el azokat a lejárt benevezési határidőre hivatkozva. A válasz itt is a sajátos körülményekben keresendő. A cél ugyanis az, hogy minél több iskolát és minél több magyar tagozatos tanulót érdekeltté tegyünk az anyanyelvi játékokban, s az anyanyelvhasználat tudatosításában, s ily módon örömmel fogadjunk minden jelentkezőt. Hisz minden újabb résztvevő kicsit közelebb visz a cél felé. Másrészt a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben, a rendkívüli utazási problémák mellett (benzinhiány, a távolsági buszjáratok számának csökkenése, helyi járatok megszüntetése) a versenyre való eljutás sem

éppen egyszerű feladat. Aki vállalta ezeket a nem mindennapi nehézségeket, mindenképpen megérdemli, hogy részt vegyen a versenyen még akkor is, ha nem tartotta be szigorúan a versenyszabályokat.

Maga a verseny hagyományos módon folyt le. Külön felkészülést, speciális előkészületet nem igényelt, a játékos jellegű volt a hangsúly. A díjazott iskolák könyvesomagot kaptak ajándékba. Ez alkalommal a vajdasági iskolák mellett két szolnoki versenyzőnk is volt, akik Horváth Ádámné és Pápayné Kemenczey Judit könyvtárosok vezetésével érkeztek. A szolnokiak részvételükkel viszonzották az adaiak többszöri bekapcsolódását a szolnoki Verseghy Nyelvművelő Versenybe. A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok játékos vetélkedőjének győztes iskolája vesz részt majd 1993. tavaszán a szolnoki Verseghy-rendezvényen.

A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok egyik, talán legfontosabb, szakmai jellegű rendezvénye a tudományos ülésszak volt, melyre 1992. október 10-én délelőtt 10 órai kezdettel került sor. Ezen a tanácskozáson adták át a Szarvas Gábor-díjat Grétsy Lászlónak és a vajdasági magyar nyelvű napilapnak, a Magyar Szónak. A díj valójában egy kis szobor, mely az anyanyelvőpolás terén kifejtett áldozatos munka jelképes elismerését jelenti. A tudományos ülésszak témája az iskolai anyanyelvőpolás volt, előtte pedig Láncz Irén, Szarvas Gábor életrajzírója emlékezett meg a nagy nyelvtudós születésének évfordulójáról. Az iskolai anyanyelvőpolás témakörében igen értékes előadások hangzottak el. Meghívott vendégeink közül Grétsy László és Szende Aladár Budapestről érkezett, Pápayné Kemenczey Judit Szolnokról, Szabó Mihály Gizella Dunaszerdahelyről, a többi előadó pedig — Horváth Mátyás, Ágoston Mihály, Molnár Csikós László, Mulai Júlia — Vajdaságból, Újvidékről. Elgondolkodtató jelenség azonban számunkra az, hogy a szépszámú hallgatóság soraiban viszonylag kevés pedagógus foglalt helyet, pedig a témaválasztás elsősorban az ő szakmai érdeklődésükre alapozott. Mielőtt azonban elhamarkodottan messze-menő következtetéseket vonnánk le, számításba kell venni bizonyos objektív nehézségeket: úgy esett, hogy ez a szombat a szerbiai — és így a vajdasági középiskolákban is — munkaszombat volt. Minden bizonnyal munkaköri kötelezettségeik akadályozták meg részvételüket, s nem egyéb tényezők. Nem véletlenül szorgalmazzuk éppen a pedagógusok jelenlétét. Adott környezetben rájuk ugyanis jóval nagyobb feladat nehezedik, mint általában (pedig az sem kevés), s gyakran olyasmivel is küszködniük kell, ami máshol evidens. A tudományos tanácskozás is éppen egy ilyen problémát vetett fel: ha az oktatás nyelve nem azonos az anyanyelvvel, milyen esélyei és milyen korlátai lehetnek az iskolai anyanyelvőpolásnak.*

Az 1992. évi Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok programjában a már említett rendezvények mellett sor került Szarvas Gábor adai szobrának megkoszorúzására, emlékkiállítás megnyitására, a helybeli Szarvas Gábor Diákstúdió nyilvános rádiófelvételére, író-olvasó találkozóra. A koszorúzási ünnepségen koszorút helyezett el Ada község nevében a polgármester, Fajka Róbert, a Magyar Nyelvőr nevében Szende Aladár, az Anyanyelvőpolók Szövetsége nevében Grétsy László, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület nevében Kaszás Károly, a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság nevében Hajdu Edit; s a veszprémi (és szolnoki) vendégek is tisztelegtek Szarvas Gábor emléke előtt.

* A tanácskozáson elhangzott előadások közül kettőt alább közlünk. (A szerk.)

Az emlékkiállítás anyagát korabeli dokumentumok, levelek, újság-cikkek alapján az adai Szarvas Gábor Könyvtár helytörténeti gyűjteményéből Hódi Éva és Ágoston Ibolya könyvtáros válogatta össze. A Szarvas Gábor Diákstúdió műsorát, melyet Szarvas Gábor emlékének szenteltek, Szabó Szabados Ilona tanárnő készítette.

Ebben az évben első ízben szervezett a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon író—olvasó találkozót a szervezőbizottság. A találkozó vendége Dudás Károly, neves vajdasági író és közismert közéleti személyiség volt. A találkozó sikere, a nagy érdeklődés arra bátorítanak fel, hogy a Nyelvművelő Napok hagyományos programját tágítani lehet más irányba is. A kifejezetten nyelvészeti jellegű rendezvények mellett helyet kaphatnak más, az anyanyelvi kultúrát és művelődést közvetve szolgáló műsorok, programok is.

Összegezésként még egy gondolat kívánczik ide. Az 1992. évi Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokra — akárcsak az 1991. évre — mindenki előtt ismeretes nehéz körülmények között került sor. Köszönet mindazoknak, akik előadásukkal, részvételükkel, anyagi vagy más segítségükkel lehetővé tették, hogy méltóképpen megünnepelessük Ada születésének, a nagy nyelvtudósunk, Szarvas Gábornak emlékét.

Hódi Éva

Az anyanyelvápolás rendeltetése és tartalmi elemei a szerb tanítási nyelvű általános iskolákban

A hatvanas évek első felében figyeltünk fel arra az erősödő jelenségre, hogy a magyar nemzetiségű tanulók mind nagyobb számban iratkoztak szerb tanítási nyelvű osztályokba. A volt szabadkai járás területén számuk átlagban elérte a 25%-ot, de nem volt ritka az olyan osztály sem, ahol 35%-ig emelkedett a számarányuk! A szülők arra hivatkoztak, hogy a magyar tannyelvű iskolák nem képesítik a gyermekeket arra, hogy az általános iskola elvégzése után zavartalanul folytathassák tanulmányaikat szerb középiskolában vagy a felsőoktatásban.

A tények ismeretében a szabadkai Pedagógiai Intézet jelentős erőfeszítéseket tett, hogy hatékonyabbá tegye a szerb nyelv tanítását a nemzetiségi tagozatokon, másrészt hozzáfogott az anyanyelvápolás megszervezéséhez. Tantervek, tankönyvek készültek; megkezdődött a tantárgypedagógiai doktrínák kialakítása. Éppen ezen a területen a magyar mint környezeti tárgy népszerűsödése, majd általánossá válása fokozatosan háttérbe szorította ezeket a csoportokat. Lényegében ott maradt fenn ez a tanítási forma, ahol a környezeti nyelv nem tudott jelentős sikereket felmutatni, Bácskában Zombor és Újvidék területén. Palánkán pl. megszűnt a magyar nyelvű általános iskolai oktatás, Órszálláson meg sem szervezték, habár a hetvenes években még 94 tanulót találtak az ottani iskolában, aki magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

Az 1990. évi általános iskolai törvény kötelezi a szülőt, hogy nyilatkozzon arról, mely nyelven kívánja gyermekét taníttatni. Ha a szerb tanítási nyelv mellett dönt, a törvény 15. szakasza leszögezi:

„Ha az oktató-nevelő munkát más nemzetek és nemzetiségek számára szerbhorvát nyelven szervezik meg, biztosítják számukra az anyanyelvápolást a nemzeti civilizáció alapjainak megismertetésével.” (1992. július 27-én megjelent törvény ugyanezt írja elő!)

Ugyanez a törvény a nemzetiségi nyelvek környezeti nyelvként való tanítását a fakultatív tárgyak közé sorolta, ugyanakkor a központi pénzeles helyett községi pénzeles hatáskörébe utalta. Ezzel megkezdődött a tantárgy sorvadása. Mivel azonban a szerb szülők egy része a rendelkezések ellenére hasznosnak tartja a magyar nyelv ismeretét, az anyanyelvápolási csoportok telítődtek szerb vagy horvát nemzetiségű tanulókkal. Az amúgy sem egysíkú tanítás bonyolódott azzal, hogy a csoportok összetétele nemzetiségi-nyelvi szempontból vegyessé vált. Kezd kialakulni az a helyzet, amit a polgárháború előtti Horvátországban tapasztalhattunk: az anyanyelvápolási csoportok mindinkább a magyar mint környezeti nyelv tanítását szolgálták inkább, mint az eredeti rendeltetést.

Mindezek után vizsgáljuk meg a pedagógiai tevékenységet szabályozó tantervet!

Az alapokmány tartalma, cél- és feladatrendszere téves nézetten alapszik. Abból indul ki, hogy a tantárgy feladatai „természetszerűleg megegyeznek a magyar tannyelvű iskolák anyanyelvi oktatásának feladataival.”; „... az anyanyelvápolási tanterv a rendszeres anyanyelvtanítás tantervi anyagának csupán a legjelentősebb, tehát leszűkített anyagát dolgozza fel...”

A koncepció csak úgy születhetett meg, hogy nem végeztek helyzetfelmérést, és a legkönnyebb utat választották: az anyanyelvtanítás sűrített változatának tekintik vagy még annak sem.

Az anyanyelvet heti 5 órában tanítjuk az alsó tagozaton. A környezetnyelvet heti 2 órában a teljes szorgalmi idő alatt. Ha anyanyelven végzi a gyermek az általános iskolát, minden tantárgyat, órán kívüli foglalkozást anyanyelvén vezetnek. Tárgyunk esetében az idegen nyelvű oktatás rendszerében ez az egyetlen anyanyelvi foglalkozás. Másrészt az oktatás rendszerességét nehezíti az a tény is, hogy szervezési szempontból lehetetlen az évfolyamonkénti csoportok kialakítása. Rendszerint az anyanyelvápoló csoportban több évfolyamot tömörítenek. És még akkor nem érintetem a csoport nem magyar nemzetiségű tanulóit!

Az alsó tagozat beszédgyakorlati témái megegyeznek a környezeti nyelv témáival, vagy csak némi eltérés található közöttük. A tanterv tehát ismét a könnyebb ellenállás elvét választotta: nem kellett töprengeni, helyzetfelmérést végezni. Sőt még azt sem kellett tudni, hogy 1967-ben Sárosi Károly—Sejpes Ferenc Bokréta címen képeskönyvet és megfelelő kézikönyvet állított össze az olvasni még nem tudó 1. osztályosok számára. Így — ha még vannak raktáron a régi tankönyvekből —, az új tanterv lehetetlenné teszi használatukat. Másrészt a szakmabélinek ismernie kellene mások tapasztalatát is. Többek között azt, hogy Dovala Márta és munkacsoportja a származásnyelv tanítására 1988-ban igen használható tankönyvet készített Süni kalandjai címen, ami az új tankönyvek megjelenéséig használható lenne, miután a gyermek megismerte a magyar nyomtatott ábécét.

Végleges megoldás pedig az lenne, hogy a tíz éve alternatív tantervként használatos Zsolnai József-féle nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési programot adaptáljuk a tantárgyunk célkitűzéseire! Ez a kidolgozott tantervi anyag ugyanis tartalmazza elemeiben azt is, amit a törvény a *n e m z e t i c i v i l i z á c i ó a l a p j a k é n t* emleget, és amiből tantervünkbe egy utalás erejéig sem került be semmi!

A tanterv a 2. osztályban irányozza elő a magyar ábécé nyomtatott

betűinek tanítását. Sejpes Ferenc 2. osztályos tankönyve, amely 1968-ban jelent meg, szintén így tervezte a nyomtatott betűk tanítását. Akkor azonban más volt a helyzet a szerb tanítási nyelvű osztályokban! A hagyomány alapján a Vajdaság iskoláiban a szerbhorvát latinbetűs ábécével kezdték az olvasástanítást, tehát a magyar gyerek, aki ismert már egy latinbetűs ábécét, a hasonlóság alapján könnyebben tanulhatta az anyanyelvi nyomtatott betűket. Most azonban az oktatási törvény szellemében a cirill betűkkel kezdik az olvasástanítást, és az előírányzott osztályban egy teljesen új, idegen kódrendszert kell megtanulnia akkor, amikor az első sem szilárdult teljes automatizmussá. Ezt a feladatot tehát a 3. osztályra kellene áttenni, ahol a jelenlegi előírányzat szerint már az írott betűket kell tanítanunk. A feladat tehát az, hogy a gyermekek ismerjék meg az írott betűket, de már fogalmazzanak is az új kódrendszerrel! A tanterv előírányozza az elbeszélő fogalmazást, a szerkesztés alapelemeinek gyakorlati használatát. Aki alsó tagozaton tanított, az tudja: még anyanyelvből is kell két évnyi gyakorlás, hogy az íráskészséget az ismeretek, érzelmek írásbeli rögzítésére használni tudja a tanuló. Az pedig, aki kevesebb óraszámmal tanulja a magyart, három kódrendszer interferenciájával kell megküzdnie, az többre képes? Nem! Csak a pszichológiai zűrzavart fokozzuk így, és az ellenszenvet a tantárgy iránt!

Az irodalmi szemelvények kiválogatásában is következetesen tartja magát a tanterv a kijelölt feladathoz: az anyanyelvi nevelés kivonatolásához. Az olvasástanulás utáni évfolyamokban évente 12–14 szöveget irányoznak elő.

Lássuk először a mennyiségi szempontot! Évfolyaménként 38 tanítási hetünk van, azaz 76 tanítási óra. A szemelvények száma a tanítási hetek felét sem fedi le, azaz egy-egy szöveggel terjedelmétől függetlenül két hétig kellene a pedagógusnak, tanulóknak foglalkoznia. Ez még akkor is agyonolvasás, agyonbeszélés, ha a tanítási időbe beleszámítjuk a nyelvi és kommunikációs gyakorlatokat. A minőségi szempontok még lehangolóbba. Egyszerűen kiírták az olvasókönyvekből a megfelelő számú szövegeket, és ezzel elintéződött a tervezési munka.

Hogy kellett volna megtervezni az irodalmi anyagot?

— A tanterv ne kösse meg a jövődő tankönyvek szerzőinek kezét azzal, hogy tételesen, szerző és a szöveg címének megjelölésével lehetetlenül teszi az alkotó pedagógiai tevékenységet. Akire rábízják a tankönyvek összeállítását, vagy vállalja ezt az úttörő feladatot, az majd felméri, hogy az adott nevelési fokozaton mit bír el lélektanilag a tanuló, illetve milyen irodalmi anyaggal kell és lehet megvalósítani a kitűzött célokat.

— Az alsó tagozaton az irodalmi szemelvények anyagát a népköltészet és a 20. századi magyar irodalom képezze. Útmutatót talál minden szerző a Beszélő könyvtár 1967–75., és az Új beszélő könyvtár című bibliográfiákban, illetve a Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban? című kötetben.

— A felső tagozaton a tankönyvek szemelvényanyagának az alapvető nemzeti civilizáció megismeréséhez kell anyagot szolgáltatnia. A történelem tantervi anyagával szoros korrelációban kellene megválogatni a megfelelő irodalmi és publicisztikai anyagot, amely megismertetné a tanulókat a magyar történelem sorsdöntő eseményeivel, a magyar művelődéstörténettel, a történelmi magyar tájakkal. Nem történelmi olvasókönyv lebeg a szemem előtt, amikor a javaslatomat megfogalmazom. Ha azonban a tanulók a honfoglalás korától kezdve irodalmi szövegeken ismernék meg a magyarság fejlődés-

történetét, sokkal intenzívebb benyomásokat szereznének, mintha száraz, tételes történelmet tanulnának. Ehhez a munkához bizonyos ötleteket meríthetünk a jelenlegi magyarországi alsó tagozatos olvasókönyvekből. Másrészt saját pozitív tapasztalatom is van a tárgyban. 1973-ban Hullámozó búzatáblák címen írtam meg a 7. osztályos tankönyvet — ebben a szellemben. Mivel megküzdöttem a problémával, állíthatom, hogy olyan gazdag irodalmi anyagunk van a felsorolt területekre, hogy a tájékozott szerző hozzájuthat minden fontosabb esemény megfelelő szintű feldolgozásához.

A történelmi események mellett rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítok a művelődéstörténetnek és országismeretnek. Vajon ki tudja, hogy hat magyar nemzetiségű Nobel-díjas élt, létezett? Ki ismeri a magyar művelődési intézményeket, a magyar tájakat? Ha a tanuló, aki nem anyanyelvén végzi iskoláit, csak más nemzet kultúráját ismeri meg, hajlamos lesz arra, hogy saját nemzeti kultúráját alantasabbnak tekintse, mert erről semmit sem tud. Ez a kisebbség pedig táptalaja az asszimilációnak! Meg nem fogalmazottan, de olyan tévhit hatása alá kerülnek, hogy a múlttalan, „alacsonyabb kultúrájú” etnikumhoz ne tartozzanak. És valljuk be, ezt az érzést táplálta az évtizedeken át folytatott Vajdaság-központú művelődéspolitikája is...

A művelődési anyag szerves részének tekintem a művelődési intézményeket, építészetet, képzőművészetet, zenét, a tudományokat. Nincs szándékomban új tantervet felvázolni, ezért nem részletezem a felsoroltakat. De pl. a zenéből a népdaltól a mai musicalekig megismertetnék egy-egy zeneművet. Amikor Szörényiék István, a király című zeneművüket készítették, a legnagyobb magyar honfoglalás-kutató Györffy György volt a tanácsadójuk a librettó összeállításában. Ha a tudós nem idegenkedett e szereptől, a tanításnak sem kell idegenkednie attól, hogy a mai ifjúságot mai zenével ismertesse meg. A tételemet az is igazolhatja, hogy a magyar zenét Sevillában, a világi kiállításon éppen ez a munka képviselte!

A nyelvi anyagot a felső tagozatban kezdeném tudatosítani, amikor az alapkészségek megszilárdultak, és elemi ismereteik vannak a tanulóknak egy nyelv grammatikájából. Természetesen elvetem a jelenlegi tanterv teljes anyagát és koncepcióját is. Helyette szerényebb igényekkel az ez évben megjelent nemzeti alaptanterv anyagát adaptálnánk tantárgyunk céljaira; azt, amit az alsó tagozatnak irányoznak elő!

Az adaptációhoz fel lehetne használni Bánréti Zoltán elképzeléseit, amit 1981-ben Kamasz és anyanyelv címen publikált. Nyelvtanítási kísérlete a transzformációs grammatikán és a szövegtanon alapszik, azaz valóban a nyelv működési törvényeinek felismertetését tűzte ki célul. Ezt a törekvést gazdagítanám Zsolnai József nyelvi-kommunikációs nevelési törekvéseivel abból a célból, hogy a nyelvi törvények ismerete valóban a nyelvhasználat gyakorlatának fejlesztését szolgálja.

Nem volt szándékomban kizárólagosnak lenni. Észrevételeket tettem, nézeteket vetettem fel azzal a szándékkal, hogy mások is kifejtsék álláspontjukat. Egy dologban azonban szilárd a meggyőződése: a jelenlegi tanterv alkalmatlan arra, hogy betöltsen szerepét az anyanyelvápolásban. Új alapokmányt kell összeállítani — csapatmunkával. A szakcsoportban kapjanak helyet a tantárgy gyakorló pedagógusai, nyelvészek, pedagógus, pszichológus. S munkájukat kezdjék azzal, hogy vessék meg a tantárgy tanításának egységes elvi és tartalmi alapjait.

Horváth Mátyas

Az iskolai anyanyelvpolás lehetőségei és korlátai

A kisebbségi helyzetnek szinte elmaradhatatlan velejárója, hogy a nemzetiségi anyanyelvű tanulóifjúság egy része más nyelven végzi tanulmányait, akár kényszerűségből, akár önkéntesen, ilyen vagy olyan megfontolásból. A nem anyanyelvű tagozatra járó vajdasági magyar diákok sorsában osztozik számos erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, burgenlandi, horvátországi magyar gyerek, a tartományunkban élő szlovák, román, ruszin nemzetiségű tanulóknak egy része, bizonyos számú magyarországi délszláv, német, szlovák, román, továbbá számos franciaországi német, olaszországi francia, bulgáriai török stb. Még az olyan, nemzetiségi és más szempontból is példásnak tekintett környezetben is akadnak ilyen diákok, mint Svájc. Ebben az országban négy nyelv van használatban: a német, a francia, az olasz és a rétoromán. Ennek az utóbbinak a legkisebb a nyelvterülete (Graubünden kanton egy részére terjed ki), ezt beszélik a legkevesebben. Az ottani iskolák zömében a harmadik osztályig bezárólag csak rétoromán nyelven folyik a tanítás, a negyedik osztálytól kezdve fokozatosan áttérnek a németre, kezdetben csupán tantárgyként szerepel, végül pedig a rétoromán marad meg tantárgynak, egyébként pedig németül tartják az órákat. Egyes iskolákban már kezdettől fogva német a tanítás nyelve, azzal, hogy a rétoromán nyelv is szerepel az órarendben, némely esetben csupán a felsőbb osztályokban. Végezetül, a rétoromán nyelvterület hat községében a rétoromán nyelv még tantárgyként sem szerepel.

A vajdasági magyar diákok zöme anyanyelvű tagozatra jár, mégpedig az általános iskolásoknak mintegy 80%-a, a középiskolásoknak pedig 67%-a. A főiskolákon és az egyetemi karokon jóval kisebbek az anyanyelven való tanulás lehetőségei. Ez különben is sajátos probléma (a vajdasági magyarság számarányához képest feltűnően kis százalékból képviselteti magát mind az egyetemi hallgatók, mind az egyetemi végzettségű alkalmazottak körében). A nem anyanyelvűkön tanuló magyar kisdiákok aránya iskolánként és községenként változik. Néhol még a fél százalékot sem éri el (Adán, Becsén, Kanižsán, Kishegyesen, Topolyán, Zentán), egyes községekben viszont alig vannak olyanok, akik anyanyelvű tagozatra járnak (ilyen: Fehértemplom, Pancsova, Szécsény, Versec, Verbász). Tartományunk 44 községe közül 15-ben nem szerveznek magyar nyelven általános iskolai oktatást. A hetvenes években a palánkai, az indijai és a titeli községben is működött (igaz, nem nagy létszámú) magyar tagozat, de ezek időközben megszűntek.

A nem anyanyelvű tagozatra járó magyar tanulók létszámának emelkedését az a jelenség is megnehezíti, hogy a szerb tagozatra járóknak egy része (noha magyarszármazású) jugoszláv nemzetiségűnek vallja magát. Némely helységben az ilyenek aránya meglehetősen nagy. Ez összefüggésben van azokkal az asszimilációs folyamatokkal, amelyek különféle objektív és szubjektív tényezők hatására tartományunkban jelentkeznek. A dolog természetéből következően nem készülnek olyan kimutatások, amelyek ezt dokumentálnák, csupán más adatok alapján való becslésekre vagyunk utalva ebben a kérdésben.

Mi az oka annak, hogy némelyek nem anyanyelvű tagozatra iratkoznak? Az egyik kétségtől objektív: nincs megfelelő iskola (kevés a gyerek ahhoz, hogy magyar nyelvű tagozatot nyissanak a környéken). Ennél azonban nagyobb súllyal esnek a latba a szubjektív mozzanatok: a továbbtanulás vélt megkönnyítése, a gyerek hiányos nyelvismereteire való hivatkozás, a tanítás minőségének elvitatása. A szülők különféle érvekkel indokolják gyerekeknek

szerb tagozatra való íratását, leginkább az említettekkel. Városon még az iskolától való távolság sem lehet leküzdhetetlen akadálya az anyanyelven való tanulásnak, hiszen a tömegközlekedés lehetővé teszi a város távolabbi pontjaira való eljutást. A továbbtanulás megkönnyítését sem szolgálja feltétlenül a nem anyanyelvű tagozatra való járás, ha nem párosul kellő szorgalommal. Egyébként a tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar középiskolát végzett diákok számarányukhoz képest igen eredményesek egyetemi tanulmányaik során. „A gyerek jobban tud szerbül, mint magyarul” — mondják egyes szülők, amikor szerb tagozatra íratják gyermeküket, pedig ez inkább a magyar tagozatra való iratkozásra kellene, hogy készítse a gyereket, ott legalább tisztességesen elszámíthatja anyanyelvét. Ami pedig a tanítás minőségét illeti, általában nem rosszabb a magyar tagozaton. Ezt nem annyira a tanítás nyelve befolyásolja, mint a pedagógusok felkészültsége, hivatástudata, az iskola felszereltsége, és így tovább.

Mindenesetre itt a tény, hogy a magyar diákok bizonyos hányada nem magyar tannyelvű tagozatra jár. Rajtuk kíván segíteni a tanügyi hatóság azzal, hogy anyanyelvápolási órákat és tankönyveket biztosít számukra. Az iskolai anyanyelvápolásnak, ha minőségében nem is, de mennyiségében többet kell nyújtania. A magyar nyelv és irodalom tanításán kívül a magyar történelem és kultúra terén szintén bizonyos ismereteket kell nyújtania. Ezzel összefüggésben a tanulóknak következetesen gyarapítaniuk kell szókészletüket, fejleszteniük mondatszerkesztési készségüket. Mivel sok tanuló szerb hatásra helytelenül képezi a magyar beszédhangok némelyikét, beszédgyakorlatok útján el kell sajátítani helyes, elfogadható kiejtését. A magyar nyelv szerkezeti elemei közül különösen azokra kell fokozott figyelmet fordítani, amelyek eltérnek szerb megfelelőiktől. Tudatosítani kell a tanulóknak a magyar és a szerb helyesírás alapvető különbségeit.

Az anyanyelvi pótoktatás gondolata először Szabadkán vetődött fel az 1967/68-as tanévben. Akkor a szerb tagozatra járó magyar diákoknak csupán kisebb csoportját ölelték fel vele. A hetvenes évek derekára gyakorlatilag minden érintett tanuló bekapcsolódott az anyanyelvápolásba. Az anyanyelvápolás gyakorlata leginkább Bácskában van elterjedve (ahol egyébként is a legtöbb magyar tagozat működik), Bánáthban kevésbé, a Szerémségben pedig szinte elenyésző. Szinte törvényszerű, hogy azokban az iskolákban szerveznek anyanyelvápolási órákat, amelyekben már folyik magyar nyelvű oktatás. Ahol nincsen magyar tagozat, ott a szerb nyelven tanuló diákok általában nem részesülnek anyanyelvápolásban.

Az lenne az ideális, ha a szerb tagozatra járó magyar tanulók mindegyike bekapcsolódna az anyanyelvápolásba. Erre azonban nincs mindenütt lehetőség. Az iskolák vonakodnak attól, hogy ebből a célból külön tanerőt foglalkoztassanak, de maguk a pedagógusok sem mindig vállalják az efféle megbízatást (felkészültségük hiányos volta, a tanulók tudásszintje közötti nagy eltérések és az anyagi ösztönzésnek esetlegesen nem kielégítő volta miatt).

Noha anyanyelvápolási órákat több osztályból összevont csoport számára is tartanak, egyes tanulók mégsem vesznek részt rajtuk, mert nem érdekli őket a dolog, vagy mert szégyellik elismerni tudatlanságukat, vagy nem szívesen kelnek fel korábban, hogy a nulladik órára odaérjenek stb. Itt nyilván alapvető különbség van azok között, akik szeretnének magyar tagozatra járni, de nincs lehetőségük rá, és azok között, akiknek nincs is szándékukban magyar nyelven tanulni. Ezek az utóbbiak valószínűleg az anyanyelvápolást sem kifejezetten igénylik.

A viszonylag kedvező törvényes rendelkezések, a jól kidolgozott tantervek és a megfelelő tankönyvek, tanári kézikönyvek meglétének ellenére az anyanyelvi pótoktatás nem folyik egészen zavartalanul. Noha a dolog természetéből adódik, hogy az anyanyelvápolásra járó tanulók nem olyan jól ismerik a magyar nyelvet, mint azok, akik anyanyelvű tagozatra járnak, némely esetben végletesen alacsony szintű nyelvtudást hoz magával egy-egy tanuló. Olyanok is akadnak, akik tudnak ugyan magyarul, de nem a köznyelvet beszélik. Némelyek igen felületesen kezelik a szókészletet, de azért meg vannak győződve róla, hogy kiváló a nyelvtudásuk. Az ilyen tanulókkal nyilván nehezebb boldogulni, mint azokkal, akiknek jól meg van alapozva a nyelvismeretük. Ehhez hozzájárul az a tudat, hogy úgylis csak választható tárgyról van szó, nem annyira fontos az eredmény. Az anyanyelvápolást vezető tanárok némelyikének nincs kellő hivatástudata (ha felkészültsége meg is van hozzá), szélmalomharcnak látja a dolgot, és nem is törekszik különösebben arra, hogy némileg nivellálja egy-egy csoport nyelvtudását. Az is előfordul, hogy maga a tanár sem beszéli példamutatóan a magyar nyelvet, úgyhogy diákjaitól sem várható el különösebb kifejezésbeli választékosság. A tanügyi tanácsosok véleménye szerint a magyar szakos tanárok egy részének rossz a kérdéskultúrája. Ez azért baj, mert a kérdés föltevésének módja alapvetően befolyásolja a tanulók beszédképességének és gondolkodásának a fejlődését. Az anyanyelvápolási órán ennek külön jelentősége van.

Az elmúlt évben megjelent tanterv szerint, ha egy iskolában a szerbhorvát tagozatra járó gyerekek igénylik anyanyelvük és kultúrájuk tanulását, akkor kötelező munkaformaként be kell vezetni az anyanyelvápolást. Egyes iskolák sokat tettek és tesznek annak érdekében, hogy jól megszervezzék és népszerűsítsék az anyanyelvápolást, ezekben rendszerint nem is marad el az eredmény. Különösen dicséretes az olyan iskola, amelyben annak ellenére lehetővé teszik a tanulóknak az anyanyelvi pótoktatást, hogy nem is működik bennük magyar tannyelvű tagozat. Ilyen például a szabadkai Ivan Milutinović iskola, amely 30 magyar tanulója számára megszervezte a magyar nyelv és kultúra tanítását. Vannak meglehetősen rendezetlen állapotú iskolák is, amelyekben nem ismerik fel az anyanyelvápolás jelentőségét, és csak tessék-lássék iktatják be az órarendbe ezt a tárgyat, nem törődve azzal, hogy minél több tanulót öleljenek fel vele.

Az iskolai anyanyelvápolásnak némiképp más jelentősége van Horvátországban, mint Vajdaságban. Ott ugyanis a magyar nyelv tanításának ez a legelterjedtebb formája, többen járnak (jártak) anyanyelvápolási órákra, mint magyar nyelvű tagozatra. Ennek az a legfőbb magyarázata, hogy a horvátországi magyarságnak a zöme szórványként él, tehát nem is igen lehetne számukra anyanyelvű tagozatokat nyitni. A polgárháború előtt mintegy ezer tanuló részesült anyanyelvápolásban. Jelenkezésük előtt majdnem háromnegyed részük nem tudott magyarul, úgyhogy az anyanyelvápolás szinte nemzetmentő szerepet tölt be. A valós képhez az is hozzátartozik, hogy egyes iskolákban horvát gyerekek is eljárnak a magyarórákra, ebben az esetben inkább a környezeti nyelv tanulásáról van szó, mintsem anyanyelvápolásról. Az iskolai anyanyelvápolás része a Horvát Köztársaság nemzetiségi politikájának, a törvény lehetővé teszi, hogy akár egy-két érdeklődő gyerek részére is biztosítsák az iskolai anyanyelvápolást.

Szlovéniában a mintegy tízezernyi magyar zöme a Muravidéken, úgy-

nevezett kétnyelvű területen él. Lendva és Muraszombat község négy kétnyelvű iskolájában kb. 1500 magyar és szlovén diák (fele-fele arányban) tanul magyar és szlovén nyelven. A magyar nyelvet az első két évben külön tanítják a magyar, illetve a szlovén tanulók számára, azután pedig a nyelvtudás szintje szerint alakítanak csoportokat. Érdekes, hogy itt már nem marad meg a nemzetiségi elkülönülés, ugyanis mindkét csoportba egyaránt kerülnek (képességeik alapján) mind magyar, mind szlovén tanulók. A szlovén tanügyi hatóság a magyar nyelv tanítását a kétnyelvű területeken kívül eső középiskolákban is megszervezte (Mariborban, Rušéban és magában Muraszombatban is). Ez anyanyelvápolásnak tekinthető.

Visszatérve a vajdasági anyanyelvápoláshoz, elmondhatjuk, hogy az új szerbiai oktatási törvények és a magyar nyelvű tagozatok fenntartásának a nehézségei meglehetősen növelték az anyanyelvi pótoktatás jelentőségét. A magyarnak környezeti nyelvként való tanítása is visszafejlődőben van, úgyhogy nem egy esetben szemtanúi lehetünk annak, hogy más ajkú diákok is jelentkeznek az anyanyelvápolásnak nevezett magyarórákra. Ha nincs objektív lehetőségünk vagy erőnk ahhoz, hogy egyes környezetekben magyar tananyelvű tagozatokat tartsunk fenn, legalább anyanyelvápolás képében tegyük lehetővé fiataljainknak, hogy jobban megismerjék a magyar nyelvet, némileg tájékozódhassanak a magyar irodalomban, történelemben és művelődéstörténetben.

Molnár Csikós László

Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón*

A nyelvhasználat minősége mindig az életminőséget is jelzi. A nyelvhasználatnak tehát értéke van, azonban hozzáfűződnek az érvényesülés érdekei is. Korábban, úgy 1960-ig a család, a rokonság, a szülőhely tágabb közössége, a mikrotársadalom alapozta meg a maga szintjén. Lent és fent, falun és városban egyaránt igénnyel törekedtek arra, biztos alapokat nyújtva a gyerekeknek. Az ember habitusát megszabó nyelvi illetet tehát természetes környezetben sajátította el mindenki. Hétköznapiakra és ünnepekre, ház körüli és azon kívüli nyelvi magatartásra egyaránt kiterjedt ez a nevelés. Így — a gátlásos embereket leszámítva — nem jelentkezett kommunikációs zavar, szereptévesztés, bizonytalanság. A maga társadalmi helyén mindenki tudta, hogyan és mit kell mondania egy adott helyzetben, hiszen annyit hallhatta, láthatta szüleinek, a rokonságnak, az ismerős felnőtteknek a mintáját. A művészi kifejezés is szerves része volt ennek a világnak meséivel, költészetével és táncaival, az élő népi kultúrával.

Ez a természetes nevelési közeg teljesen atomizálódott, eltűnt a modern nagyvárosi társadalomban, amelyet elsősorban az érdekek, s csak utánuk határoznak meg az értékek. Ezek az értékek is sokszor hamis értékek. Manapság nem magától értetődő a teljes család, mégpedig a legalább kétgyermekes teljes család sem, még kevésbé a nagycsalád, és a legtöbbször hiányzik a családot körülvevő környezet közössége is. Ez hozta olyan súlyos helyzetbe az iskolát.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. november 17-i ülésén.

Az iskolának a korábbi történelmi szakaszokban a nyelvhasználat területén a már lefektetett alapokra kellett ráépítenie: rendszereznie, többletet adnia. Ma az alapozás feladataiból is jócskán hárul rá, ezért fuldoklik a feladatai között.

Azonban csak a kisebbik baj, hogy a nyelvi magatartás, a kommunikáció társadalmi szabályainak az elsajátítása jórészt rászakadt. Helyzete azért súlyosabb, mert ehhez még a hozott szegényes nyelvhasználatot is előbb szinte teljesen meg kell tisztítani, sőt sokszor teljesen le kell rombolnia, és csak azután tudja újjáépíteni. Ugyanis a köznyelv, amely eddig inkább gazdagodott a más nyelvi rétegekből, ma lefelé nivellálódik a szleng irányába, tehát adott formájában nem elfogadható, nem használható az iskola számára.

A legtragikusabb, hogy nemcsak az iskolába lépő gyerekek nyelvi készsége, nemcsak a társadalmi nyelvhasználat normája nem kielégítő, hanem az iskola maga sincs felkészülve, előkészítve többletfeladatának az ellátására. Ennek okai nemcsak az elmúlt négy és fél évtizedben keresendők, mert például az amerikai és a nyugat-európai társadalom szubkultúrában megrekedt tömegeinek a veszedelmes magatartásában is fellelhetők hasonló jelenségek. De tény, hogy nálunk az iskolarendszer ideologizáltsága még sokkal rosszabbá tette a helyzetet, mint amilyen lehetne. Csak a következő tényezőkre szeretnék rámutatni.

Rengeteget ártott a nagy vívmányként beállított nyolcosztályos általános iskola, amellyel ugyan megmaradt a magyar iskolarendszer hagyományos 3×4 éves tagolása, de torz formában, mert a legkritikusabb 11–14 éves korosztályban a tarthatatlan egységes oktatást erőltette, ami nagy fokú eredménytelenséghez, üresjáráthoz vezetett. A nyelvi nevelés területén kiiktatta a középiskolai stilisztikai, poétikai, retorikai tanulmányokat, a polgári és a felső elemi iskola specifikumait.

A másik, nehezebben javítható örökölt tényező (hiszen az iskolaszervezet esetében már megindult egy örvendetes, nem központilag vezérelt, elég sokszínű, spontán átalakulás) a pedagógus társadalom felhígulása. A szakmai felkészültség hiányosságai és ideologizáltsága egyaránt akadályozzák azt, hogy sokan igazán részt tudjanak venni egy hatékonyabb közoktatás kialakításában. Mert micsoda igénnyel és felkészültséggel léptek be nem kevesen a felsőoktatásba, ha ott nem az igazi forrásokat tanulmányozták, és aztán azoknak a fényében „tették a helyére” az ideológiai anyagrészeket! Az ilyen típusú, tehát már tanulmányai alatt a könnyebb ellenállás irányába mozduló pedagógus hogyan fogja vállalni az örökös önképzés és átállás permanens feladatait?

Rá kell mutatnom még a megbomlott család- és társadalmi szerkezet, a torz urbanizáció és az ideologizáltság következményei mellett a tudományos-technikai forradalom felgyorsulásával berobbant új idő eltöltési és egyben munka lehetőségek: a tévé, video és a számítógép hihetetlen konkurenciájára is. A szép beszédért, az olvasásért ezért ma külön küzdeni kell, propagandát kell nekik csinálni, meg kell szerettetni őket. A könyvet — köztük az olvasókönyvet, amely nemcsak egyszerűen olvasni való könyv, hanem az olvasásra megtanító könyv kell, hogy legyen — versenyeztetni kell manapság. Jelenlétét nem szabad természetesnek tekinteni. Kézbe vételéhez, használatához megfelelő körülményeket kell biztosítani, szépségeit és érdekességeit hatásosan kell tudni felvillantani. A tankönyvíróknak, a tanügyi kormányzatnak pedig csak jó, tanulni való könyveket szabadna az iskola rendelkezésére bocsátania. A jegyzetféle tankönyvműfajt pedig éppen ezért meg kell szüntetni. Az olvasás

fejlesztésének a szakaszában, tehát az első hat osztályban módszerességükben szorosan egymásra kellene a tankönyveknek épülniük, hogy egyetlen közegben mutassák be a tanulók számára a nyelv köznapi és művészi használatát.

Alapvető problémákról van tehát szó, az idő pedig sürget, az iskolának sokat kellene változnia a következő években. Ehhez adtak információt a közoktatási és a felsőoktatási törvénytervezetek és a Nemzeti Alaptanterv munkálatai. Velük kapcsolatban sok jogos aggodalom is megfogalmazódott. Nem volt elfogadható például a 16 éves korig terjedő iskolakötelezettség és az iskolaszerkezet összekapcsolása az első megfogalmazásokban. Nyugtalanító volt, hogy nem történt meg a várt radikális változás az anyagelosztásban. Mert az elmúlt időszak bírálatához az is hozzátartozik, hogy az egyre kedvezőtlenebb társadalmi viszonyok közül érkező gyerekekre egyre korábban, egyre több elsajátítandó anyag hárult. A felső tagozat anyagából lekerült az alsó tagozatba, a gimnáziuméból a felső tagozatba, a felsőoktatásából pedig nem egyszer a középiskolába. Ezt feltétlenül meg kell szüntetni, a gyakorlásra, a rendszerezésre, szintetizálásra időt kell biztosítani.

Újabban az illetékesek megnyilatkozásai megnyugtatóbbak a végső változatokra nézve. Baranyi Károly főosztályvezető 1992. szeptember 29-i nyilatkozata rugalmasnak tűnik, mind az iskolaszervezet, mind a tananyag tekintetében. A NAT 4 így kirajzolódó képe már olyan keretnek látszik, amire lehet majd építeni. Ugyanis benne a túlterhelés elkerülése, a gondolkodásra nevelés és az anyanyelvi nevelésre való alapozás kapott hangsúlyt, és igen határozottan megjelent az értékközvetítés szempontja. Így talán érdemes foglalkozni az anyanyelvi nevelés helyének a meghatározásával a következő időszakban. De a célok kitűzése közben egy percre sem szabad elfeledkezni arról, hogy a megterheltségtől fuldokló és ugyanakkor átalakítandó iskolával kell mindezt elérni. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy csak egy általános népoktatás kereteiben érdemes gondolkozni. Tehát a tömeges iskoláztatás gondját felvállaló nagy iskolafenntartók, az állam és az egyházak iskoláira terjesztjük ki figyelmünket. A kísérleti és a magán iskolák hozzájárulhatnak ugyan tapasztalataikkal a nagy egész fejlődéséhez, de az ő szempontjaik annyira mások, hogy őket társadalmi méretekben figyelmen kívül hagyhatjuk.

Az 1990-es évek nehéz helyzetben lévő iskolájának először is koncentrálnia kellene az erőit, hogy a nyelv ismeretnyújtó, megnevező funkciójának a tanítása mellé a kommunikációs nevelést is át tudja vállalni. Ehhez egy már sokszor sürgetett szemléletváltozást kellene keresztülvinni: a nyelvi nevelést az egész tantestület közös, megszervezett tevékenységévé kellene tenni. A jól koordinált, határozottan vezetett csapatmunka formáit kellene ehhez kialakítani, rendszerbe illeszthető, egyénre szabott részfeladatokkal.

Nézőpontváltással az alapozás állandóan napirenden lévő válsága is leküzdhető lenne. El kellene fogadni, hogy az olvasás és az írás megtanítása nemcsak az alsó tagozat feladata. Természetes és alapos elsajátíttatásához hat évre van szükség, tehát még ötödikben és hatodikban is olvasást és írást kellene tanítani, és nemcsak a magyarórakon, hanem történelemből, földrajzból és fizikából is. Ezekben a tárgyakban is kezdő szinten gondosan meg kellene tervezni a szaknyelv, a szakszöveg ismeretének az elsajátíttatását. Természetesen az erre való felkészítést a pedagógusképzés megfelelő ágazataiba is sürgősen be kellene vezetni. Ennek a szempontnak még a középiskolai oktatásban is érvényesülnie kellene. S ennek megfelelően a tanárképzésben is. Nem véletlen, hogy Zsolnai József is változásokat sürget ezen a téren.

A nyelvi viselkedés, a nyelvfejlesztés ösztönzésére változtatni kellene az értékelési rendszeren is. Önálló kategóriává lehetne tenni a magaviselet mellett a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások közös testületi megítélését, ami az egyes szaktárgyakon belüli megállapításuk mellé kerülve kétszeres súlyt biztosítana nekik.

A nyelvhasználat fejlesztésének a fő nehézsége azonban magának a magyartanításnak a megcsontosodott felfogásában rejlik. Bár ma a kezdeti szakasza új programok korlátatlan pluralizmusában látszik elveszni. Amilyen örömet jelentett a megjelenésük, hiszen sok fontos szempontot hoztak a felszínre, olyan gondot okoz ma már, hogy többnyire nem terjednek ki a teljes olvasás-, írástanítási szakaszra, ezért hiányzik belőlük a rendszeres, több éves fejlesztés, kivéve a NYIK (Zsolnai)-programot meg a kiépülő heurisztikus (Tolnai)-programot. A csak egyes olvasókönyvszerzőknél az egymásra épülést kívánó olvasástechnikai fejlesztés általában háttérbe szorul a tartalmi szempontokkal szemben. Pedig az 1. osztályban lerakott alapot fokozatosan kellene kifejleszteni olvasástudássá, olvasáskultúrává. A 2. osztályban még elég lenne a szóolvasás, a biztos mondatolvasás a 3. osztály célja lenne, de még csak egyszerű epikus szövegekben. Ezt a 4. osztályban a szak jellegű ismeretterjesztő szövegek biztos mondatolvasásával lehetne bővíteni. Az igazi, szöveget megragadó olvasás ideje az 5–6. osztály lehetne. Ugyanígy lehetne megtervezni az összefüggő előszóbeli megnyilatkozások fejlesztését is. A tartalomnak tehát hozzárendelődni és nem fölérendelődni kellene a beszéd- és olvasásfejlesztéshez. Mert ma éppen ezzel már az alsó tagozatban kezdetét veszi az a sajátos irodalomcentrikusság, ami a magyartanítást uralja, és szinte teljesen elfeledkezik arról, hogy az irodalom a nyelv művészete, s annak igazi ismerete nélkül az irodalom tartalomismertetésnek és a mondanivaló feltárásának a sekélyességébe fúl, ami az elmúlt időszakban nagyon megkönnyítette a megideologizálását is. Hihetetlen károkat okozott ez a fajta szemlélet. Hogy a magyar szakosok egy jó része mennyire kötődött ehhez, jól mutatta az felháborodás, amelyet az 1978-ban bevezetett gimnáziumi I. osztályos magyar irodalom tankönyv váltott ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elfogadjuk a tavaly megjelent Tankönyvháború című antológia értékelését, amely valamiféle korai ellenzéki tettként értékelte ezt a tankönyvet. Szerzői egyszerűen csak túllőttek a célon, túl nagyot akartak lépni egyszerre, és ezzel végeredményben csak megerősödni segítették az ideologizált irodalomtudományi konzervativizmust arra az oldalra taszítva sok, a változásra nyitott tanárt is.

Így iskoláinkban még ma sem a nyelviség szempontjaira épül a magyar tanterv. A felvázolt kiáltó társadalmi szükségletek ellenére sem a nyelvhasználat fejlesztésének a szempontjai határozzák meg. El kellene végre komolyan gondolkodni azon, hogy a világirodalom tárgyalásának ilyen arányú erőszakolása, amely így is igen töredékes képet ad, s a magyar líra bemutatásának ekkora fokú dominanciája továbbra is tartható-e.

Véleményem szerint egy nyelvépítő, nyelvművelő alapú magyartanítási koncepcióra lenne szükség, amely rendszerbe foglalná a kommunikációs nevelést és az olvasásra nevelést felmutatva a nyelv erejét és művészi használatának a szépségét egyaránt. A nyelvízlelésnek kellene az irodalmi elemzés fő részévé válnia, ezért a felolvasásnak, bemutatásnak minden szinten sokkal nagyobb szerepet kellene kapnia. Minden fokon a diákokat kellene megtanítani beszélni, olvasni és írni mind magasabb szinten az irodalomtanítás kapcsán. A mű ürygűl szolgáljon ehhez, az igazi célhoz. Be kell látni, hogy a klasszikus iro-

dalomnak is csak a kisebb része lehet tananyag, éppen ezért kellene előkészíteni a többi részével való iskola utáni találkozáshoz a talajt. Mind a magyar hagyomány, mind a külföldi irodalomtanítás igen sok helyen, mint a Sipos Lajos szerkesztette 1991-es tanulmánygyűjtemény tanúsítja, ezt figyelembe vette.

A magyartanítás korszerűsítését akadályozó nehézség az is, hogy a nyelvtudomány 20. századi fejlődéséből adódó lehetőségeket sem sikerült helyesen adaptálni, ezért sokszor abban a közegben, ahová bekerültek az egyes új kategóriák, nem oldódtak fel, kiragadott elemek maradtak, s csak terminológiai elbizonytalanodásra vezettek (pl. elemi mondat). Igen káros volt egyesek részéről hamis ellentét kreálása a hagyományosnak bélyegzett grammatizálás és a modernnek tekintett kommunikációs nevelés között. Ezért elmaradt párhuzamosságuknak a motiváló kiaknázása. Pedig a kommunikációs modellek tanulmányozásából világosan kitűnik, hogy mindenféle nyelvhasználat-fejlesztésben nélkülözhetetlen a nyelvi kódnek és rendszerének, tehát a nyelvtannak az ismerete is ugyanúgy, mint a beszéd- és szöveghelyzeteknek megfelelő helyes nyelvi magatartási és megnyilatkozási formáknak az ismerete és használata.

Az új koncepció lineáris és fejlesztő jellegű építkezése az elemi és alapszinten főleg nyelvhasználat-fejlesztés lenne, a középszinten (7–12. osztály) megtartaná az irodalomtörténeti tárgyalást, de azt a szöveggel bánás és a kommunikációs képesség fejlesztése szempontjaiba helyezné bele, együttes stúdiummá szervezné. Sőt hozzájuk kapcsolódna a helyesírás is. Például ha egy művet 2–3 órában tárgyalnak, ahhoz 3–4 kommunikációs fejlesztő, fogalmazási és helyesírási gyakorló óra kapcsolódna egyetlen egységet alkotva. A 20. századi nyelvtudománynak és a hozzákapcsolódó határ- és interdiszciplináris tudományoknak az eredményeit elsősorban a szöveg (irodalmi) elemzések kapcsán kellene felhasználni, így a szemiotikát, a szövegtant, a pragmatikát. Ezekből ne stúdium legyen, hanem az értelmezést segítő módszer. A kifejezetten külön nyelvi (nyelvtan) órákon csak az maradjon meg, ami valóban külön rendszerezendő. Ugyanis az 1978-as tanterv rosszul értelmezett integrációja intó példa arra, hogy a tananyag szerkesztésekor világos feladatokat kell kitűzni az egyes részterületeken együttes stúdiumba szervezésük esetén is. Mivel pedig a megfelelő kommunikációs szint elérése mindenegybes mozzanatnak a feladata, ezért az egészet a cél érdekében ötvöző hálóterveknek is kellene készülnie.

A középszinten folyó magyartanítás tervéhez még hozzáfűzném, hogy az eddig ismertetteknek megfelelően az osztályoknak a fő profilját nem az adott irodalmi korszakok adnák meg, hanem egy-egy más rendező szempont a nyelvhasználat fejlesztésének céljából. Így szöveg és műfajismereti alapozás után ismét a stilisztika, poétika és retorika határozhatná meg egy-egy osztály irodalomtanítását végén az esztétikával. Hogy ez az alaposabb nyelvi elmélyülés megvalósítható legyen, le kellene számolni a világirodalom bemutatására törekvésből fakadó zsúfoltsággal. Csak a magyar irodalomra kellene építkezni. Nem valami nemzeti bezárkózástól, extra Hungariam non est vita szemlélettől vezettetve javaslom ezt, hanem a rendelkezésre álló időnek és a tanulók szükségleteinek a realitásából kiindulva, s számolva azzal is, amit nemrég Vasy Géza fejtett ki, hogy egy sor társadalomtudományi ág iránti erősebb érdeklődés is csökkenti a szépirodalom olvasására fordított időt a kifejezetten olvasni szerető diákok és felnőttek körében is. Az európaiság ugyanis irodalmunkban éppúgy otthon van, mint másutt, így mintaértékűvé lehet csupán a magyar irodalom bemutatása is. A világirodalom közelhozására pedig meg kellene

ragadni azokat az alkalmakat, amelyeket egy jó iskola fakultációk, szakkörök, irodalmi estek és színházi előadások segítségével kínálni tud. Egyáltalán a magyartanításban nagy szerepet kellene biztosítani az iskolai könyvtárnak. Sok minden történt ezen a téren a hetvenes évek óta, de amint a külföldi szakirodalomból meggyőződhetünk róla, egy szélesebb, nemcsak a tanórát figyelembe vevő program keretében a könyvtáros jóval nagyobb szerepet kaphatna. Tehát ennek a szélesebben értelmezett nyelvi nevelésnek nemcsak a magyarórákon kell folynia. Ehhez még megjegyezném, hogy nagyon fontos lenne, hogy a felvázolt lehetőségek kiaknázásakor a világirodalomból a szomszédos népeknek és kultúrájuknak a bemutatása kerüljön előtérbe a reális nemzeti önismeret fejlesztésére.

Ennek a sok elemű, nyelvhasználatot fejlesztő magyartanításnak új értékelési rendszerre is szüksége lenne már csak az ösztönzés céljából is. Az eddigi tendenciával éppen ellentétben a régi alsó tagozati gyakorlatot kellene felfelé kiterjeszteni az egyes mozzanatokat külön-külön értékelve.

Egy nyelvhasználat központú magyartanítás lehetséges szerkezete

ELEMI és ALAPSZINT

1. osztály	az olvasás és az írás megtanítása kommunikációs nevelés keretében
2—6. osztály	a beszéd, az olvasás és az írás fejlesztése kommunikációs nevelés keretében, mégpedig a nyelvtan, a helyesírás és a fogalmazás összekapcsolt, de ugyanakkor öntörvényei szerinti külön tanításával
2. osztály	olvasás a szóolvasás szintjén
3. osztály	biztos mondatolvasás egyszerű epikus szövegekben
4. osztály	biztos mondatolvasás szak jellegű ismeretterjesztő szövegekben
5—6. osztály	szövegolvasás

KÖZÉPSZINT

	EGYÜTTES STÚDIUM KERETÉBEN	KÜLÖN STÚDIUMKÉNT
7. osztály	szövegféleségek, kommunikációs nevelés, helyesírás és a régi magyar irodalom a 17. századig	a magyar helyesírás rendszere
8. osztály	műfajismeret, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 18. század meg a 18—19. sz. fordulójának magyar irodalma	nyelvtörténet
9. osztály	stilisztika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 19. század első felének magyar irodalma	szókészlettan és etimológia
10. osztály	poétika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 19. század második felének magyar irodalma	jelentés tan
11. osztály	retorika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 20. század első felének magyar irodalma	szociolingvisztika
12. osztály	esztétika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 20. század második felének magyar irodalma	szintetizálás

Egy ilyen új típusú magyartanítás csak akkor érhet célt, ha a pedagógusokat is felkészítik rá. Ezt a munkát már ma is késő van elkezdni. Ezért kellene végre az oktatási törvényekre és a NAT-ra építve a pedagógusképzés újjáalakításával és a rögtön hozzászervezett igen széles körű posztgraduális képzéshullámmal előrelépni. A tanító- és tanárképzésben a hallgatókat intézményesen hozzá kellene segíteni az önszintetizációhoz. Tulajdonképpen ez a gyakorlati képzés feladata lenne, de ezt igazán csak a vezetőtanárok és szakvezető tanítók kis csoportja valósítja meg, s ez sem kapcsolódik eléggé tudatosan a tanulmányaikhoz. A módszertanosok, mivel egész csoportokkal foglalkoznak, szintén nem tudnak eléggé segíteni. Nincs más, mint bővíteni kellene a kört az oktatói kar bevonásával. Mutassa be az oktató a mellé hospitálásra beosztottaknak saját műhelymunkáját, annak tervezését, szervezését és kivitelezését. Mint idősebb kolléga beszélje meg velük ezt, hogy belelássanak közelről a tanítás munkájába. Ha a tudományszervezés mindjobban számít a felsőoktatási intézményekre mint tudományos műhelyekre, akkor a pedagógusképzés sem mondhat le minden felhasználható lehetőségről. Tehát ne csak a kutatói utánpótlás kineveléséért, hanem magas színvonalú tanítói és tanári kar kibocsátásáért is tegyenek meg mindent. A felvetett módszer hasonlónak tűnik a régi kézműves inas képzéséhez — persze csak a gyakorlat területén — akkor, amikor a robottechnika világa felé haladunk. Igen, de az iskola célja ma sem lehet robotok, emberi robotok tömeggyártása. Minden gyerek értelmes és lelkes lény. Igényt tart arra, hogy vele egyénileg is törődve tanítsák. Ezért felhasználhatatlanok a felsőoktatás pedagógusképző részlegében a tömegképzési módszerek. A hallgatóknak meg kell kapniuk a felkészítést arra, hogy a csoportokban az egyes gyereket is lássa problémáival, mert ha ez nem történik meg, futószalag művezető marad mindig.

Visszatekintve azonban az előző tanító és tanár nemzedékekre, akik sokszor emberpróbáló helyzetben is helytálltak, tanítványaikat igazán ismerték és jól nevelték, bízunk abban, hogy ma is vannak jónéhányan, akik teszik a dolgukat, s nem adják fel a küzdelmet a jobbításért. Van lehetősége tehát egy kiegyensúlyozott, többet adó magyartanításnak, amely valóban személyiségformáló hatással tud lenni, különösen akkor, ha társadalmi viszonyainkban egy kedvezőbb szakasz következne. De ne szabjunk feltételeket! Ahol, ahogy vagyunk, próbáljuk meg előre vinni a dolgokat, mert van mit változtatni az iskolában és az anyanyelvi nevelésben egyaránt.

Hangay Zoltán

Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában

1. Imre Samu legutolsó, halála után megjelent tanulmányában egyebek mellett azt írta, hogy a magyar területi nyelvváltozatok vizsgálatában még ma is jelentkezik bizonytalanságok (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 14). Bizony jelentkezik, s nem is kevés. (Bizonytalanságok természetesen mindig lesznek azokban a tudományokban, amelyeknek tárgya állandóan s pontosan nem prognosztizálhatóan módosul. A nyelv ilyen, s ez kihat a nyelv tudományára is.) Ennek legfőbb okát magam elsősorban a nyelvi helyzet módosulásában és — részint ebből következően — a vizsgálandó témák körének bővülésében, valamint a szemlélet — mindezekről koránt sem független — változásában látom. Mert gondoljuk csak meg: a nyelvjárástannak kezdetben kizárólagos tárgya a nyelvjárások voltak, tehát nagyrészt a földművelést folytatók akkor még lassan mozduló nyelvváltozata. Közben azonban a nyelvjárások korábban nem látott változásnak indultak és már a múlt században több helyütt is rövidesen bekövetkező kihalásukat, a köznyelvbe való átfejlődésüket jóslták (l. Nyr. 113 [1989.]: 465). A 20. században szembesül a változásvizsgálat feladatával s a regionális nyelvi változások meg nem jóslt következményével: a nyelvjárások és köznyelv közé ékelődő regionális köznyelviséggel (a műszóra l. Deme: DialSzimp. I, 128), amely — különös paradoxonként — egyidejűleg gyorsítja és lassítja a nyelvjárások változását, jobban kiszolgáltatja a köznyelviessülésnek, egyszersmind azonban védi is őket a köznyelvi nyomással szemben. A dialektológia feladatköre tovább bővült a csoportnyelvek egy részének és a városi nyelveknek a vizsgálatával. A nyelvrendszertani kutatások mellett egyre erőteljesebben jelentkezik a nyelvhasználat vizsgálatának szükségessége. E tekintetben az anyaországon kívüli magyar nyelvjárások (is) külön izgalmas fejezet. Tudniillik magyar nyelvjárási beszélők milliói élnek a két-nyelvűség ilyen-olyan állapotában, s ez az állapot a nyelvi egymásrahatásnak, pragmatikai szinten pedig sajátos funkciómegoszlásnak, nem ritkán bizony a nyelvváltásig elmenő szerepszugorodásnak a tanulmányozására ad korábban kevésbé volt lehetőséget.

Ám változott a nyelvi helyzet a tekintetben is, hogy egy ideje összetársadalmi szempontból korábban nem tapasztalt beszélt nyelvi egységesülés zajlik nálunk. A beszélt köznyelv jóval fogékonyabb, nyitottabb a köznyelven kívüli változatok irányában: az ifjúsági nyelv, a szaknyelvek, a szleng, a regionális változatok mind-mind a beszélt köznyelv bizonyos fokú átrétegződését siettetik. Tehát nemcsak a regionális változatok közelednek a köznyelvhez, a köznyelv is közeledik azokhoz. Ezért jogos úgy fogalmaznunk, hogy átfogó, szociolingvisztikai szemléletű beszélt nyelvi kutatások nélkül ma már a beszélt köznyelvről sem nyilatkozhatunk érdemben, a beszélt köznyelv nem ismeretében

* Előadásként elhangzott 1992. szeptember 17-én Nyitrán a nemzetközi nyelvészeti konferencián.

pedig elbizonytalanodik a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés és a tágabb értelemben vett nyelvtervezés is. Mindebből két dolog bizonyosan következik. Egyrészt az, hogy szükséges volna a beszélt magyar nyelv korszerű vizsgálata (folynak már ilyen vizsgálatok). Éspedig az egész magyar nyelvterületen, beleértve a diaszpórát is, illetőleg a teljes beszélt nyelvi tartományban, tehát a nyelvjárásoktól a köznyelvig. S következik az is, hogy a regionális változatok vizsgálata bizony nem dialektológiai belügy.

2. Magától értődik, hogy a magyar dialektológia nagy kihívások előtt áll, hogy rengeteg a tennivalója, s természetes, hogy nem kevés bizonytalanság kíséri. A következőkben — inkább csak jelzésszerűen — néhány olyan időszerű kérdéstről szólok, amelyek a magyar dialektológusokat foglalkoztatják, s amelyeket több-kevesebb bizonytalanság kísér. Bizonyosan fölösleges mondanom: válogatásra kényszerülök.

Először is azzal a Magyarországon — szóban — itt-ott némelykor fölbukkanó tévhitel kívánok szembeszállni, amely szerint Magyarországon nyelvjárások vannak is, nem is, hogy a nyelvjáráskutatás megrekedt korábbi szintjén, hogy tehát a nyelvjárásokkal nem érdemes már foglalkozni. Nos: a külső szemlélő, a falvakba idegenként betoppánó valóban azt érzékelheti, hogy vele köznyelviesen beszélnek a falusi emberek. Ebből azonban nem az következik, hogy ezek az emberek már beszélnek már nyelvjárásukat. Amióta ugyanis a kettősnyelvűség (diglosszia) elterjedt, azóta a kódváltás természetes reflex, s ilyen körülmények között a nyelvjárás a familiáris beszédhelyzetek megnyilatkozási formája. A kettősnyelvűséggel járó nyelvváltozat-válogatás következtében a nyelvjárások a nem helybeli számára bizony rejtőzködő óvatossággal élnek — de élnek — a maguk életét. Ami pedig a dialektológiai kutatások színvonalát illeti: a megalapozott kritika jogos, de nem az a differenciálatlan, sommás elmarasztalás. A dialektológia módszertani fegyvertára is bővül ugyanis, legújabban főként a szociolingvisztikának köszönhetően. A változásvizsgálat révén e tudomány szak nyelv történeti szempontú fontossága nőtt meg, a szociolingvisztikai szemléletű regionális nyelvi kutatások pedig társadalmi, didaktikai és nyelvtervezési jelentőségét emelik. A nyelvjárásokkal tehát lehet és érdemes foglalkozni. Hadd utaljak H. Löffler svájci nyelvész véleményére, aki szerint a nyelvtudomány felfrissülése nem utolsó sorban éppen a dialektológiától és a szociolingvisztikától remélhető (Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Göttingen, 1985. Hrsg. P. v. Polenz, J. Erben, J. Goossens. Tübingen, 1986. IV, 239).

Magyarországon mintegy két évtizeddel ezelőtt, a regionális köznyelviség központi kutatási programként való megindulása után kezdett el terjedni az a vélekedés, hogy a magyar dialektológia igazán korszerű és elsőrenden aktuális feladata a regionális köznyelviség vizsgálata. Sajnálatos módon e kutatások menedzselése mellett nemigen esett központi szó a nyelvjárások vizsgálatának változatlan időszerűségéről, s ennek több negatív következménye is lett. Egyebek mellett az, hogy csorbát szenvedett egy fontos módszertani elv. A regionális köznyelviség — mint tudjuk — a nyelvjárások és a köznyelv közötti kompromisszum, másként szólva: regionális szinten való sztenderdizálódás, olyan nyelvi átmenetiség tehát, amely funkcionálisan köznyelv, megjelenésében azonban regionális változat (l. Deme: MNy. 1973: 260—1). A regionális köznyelviségnek a tudományos igényű vizsgálata föltételezi a két szélső pólusnak, tehát az adott nyelvjárásnak a messzemenő figyelembevételét is. S mi történt? Bizonyos vizsgálatokban a nyelvjárási pólus elsikkadt, bizonytalanná téve ezzel az elemzések megbízhatóságát. Az eddigi vizsgálatok ismeretében az tanácsolható, hogy nem kell föltétlenül — mintegy eleve elrendelés-ként — regionális köznyelvek mint entitások meglétéhez ragaszkodnunk (l. Deme: DialSzimp. I, 128). Az, hogy milyen fokú regionális köznyelviség van egy adott területen, azt csak a nyelvjárásra is tekintő, együttes nyelvrendszertani és nyelvhasználati vizsgálat döntheti el. A nyelvi tudat szintjén, a beszélők számára és szándéka szerint az általunk

regionális köznyelvnek nevezett valami a köznyelv (ti. a beszélt köznyelv), s nyelvjárásuk mint a familiáris nyelvhasználat eszköze áll szemben ezzel mint külön nyelvhasználati forma. Óvatosan kell tehát megítélnünk a magyaron belüli hárompólusosság (nyelvjárás : regionális köznyelviség : beszélt köznyelv) kérdését, megfelelő vizsgálatok hiányában inkább hipotézisnek tekintve egyelőre.

A regionális köznyelviség vizsgálatának a kezdeti szakaszában erősen érvényesült a deskriptív szempontok mellett az eszményi normát szem előtt tartó nyelvművelői beállítottság. Eszerint a regionális köznyelvi kutatások egyik feladata „a városi regionális köznyelv és a nyelvjárások egymásra hatásának, mindkettő fejlődésének befolyásolása a normatíva irányába” (Zilahi: MNy. 1978: 334). Ezt a szemléletmódot erősítette ideológiai oldalról előbb a kulturális forradalom programja, később annak remniszcenciái, amely program a falu és város közötti különbség eltűnését nyelvi téren is a nem is távoli jövőben bekövetkezőnek s ezt természetesen elősegítendőnek hirdette (vö. például Deme: NyelvRef. 80—2; NytudÉrt. 40. sz. 72; Balogh Lajos: AnyÓrj. 22). Az eszményi norma felől nézve a regionális köznyelviség nem kívánatos: „a nyelvjárások színezetű regionális köznyelvek léte és hatása valóban gátlója az egység kialakulásának” (Deme: Helyes kiejtés 33). Olyan vélemény is volt azonban, amely a köznyelvet nem féltette „némi táj különbségektől” (Ferenczy: AnyÓrj. 18). Időben a mához közeledve a normát egyre többen értelmezik rugalmasabban, így például Benkő Loránd (MNyRéteg. I, 24—5), de Deme is, aki korábbi véleményét módosítva így ír: „A normalizálási kísérletek . . . hamarosan rámutattak: ha magát a normát nem tekintjük eléggé rétegzettnak, könnyen olyan „ideált” találunk körvonalaizni, amelynek a realitáshoz kevés köze van; azaz olyan „normát” találunk felállítani, amelyhez mérve (most csak a határainkon belüli létszámot véve) tíz millió ember rosszul beszél, s a maradék is épp csak tanulja a helyeset. Mert »köznyelv« az is, amit Debrecenben, Szombathelyen, Újvidéken és Pozsonyban hallunk a műveltektől” (DialSzimp. I, 129).

3. Ezzel elérkeztünk egy olyan kérdéskörhöz, amelyről akár külön konferenciát is lehetne rendezni. A magyar köznyelv és a nem köznyelvi változatok viszonyáról van szó nyelvtervezési szempontból. Ezzel kapcsolatban néhány észrevételre szorítkozom csupán.

A beszélt köznyelv elsajátítását a magyar anyanyelvűek döntő többsége számára az iskolai anyanyelvi oktatás, illetőleg a tömegtájékoztatási eszközök biztosítják. A beszélt köznyelv és az írott köznyelv elsajátítása szoros kapcsolatban van. Az irodalmi nyelv ismerete gyorsítja a biztosabbá teszi a beszélt köznyelv tudását. A magyarországi magyaroknak — növekedjék bár nyelvjárási elsődleges nyelvüként — bőven van természetes lehetősége mind az írott, mind a beszélt köznyelv jobb-rosszabb elsajátítására. A magyarországi kettősnyelvűség széles körű elterjedtsége is ennek a ténynek a következménye. A regionális köznyelviség létrejötté ugyanis — mint említettem — nem egyéb, mint egy fajta standardizálódás, még ha eredménye nem is a köznyelv, hanem ahhoz közel álló valami. Közhelyet mondok: az anyaországon kívüli magyarság nyelvi helyzete nem azonos a magyarországiával. S ebből nem kevés — eddig sajnos nem kellőképpen figyelembe vett — dolog következik. Mint tudjuk, az irodalmi nyelv mindenütt csak oktatás, legeredményesebben természetesen iskolai oktatás révén sajátítható el. Ha ez nincs biztosítva, nincs irodalmi nyelvi ismeretrendszer. Ha ez nincs, egyik legfőbb támaszától fosztódik meg a beszélt köznyelv. A kisebbségiek — kevés kivételt nem tekintve — e tekintetben is eleve hátrányban vannak. A kisebbségi magyarság nem is kis része számára például nincs biztosítva az anyanyelvi iskoláztatás lehetősége, így a kisebbségi magyarságnak tömegei nem juthatnak el a magyar írott és beszélt köznyelv elsajátításáig. Különösen hátrányos helyzetben vannak azok, akiknek nincs módjuk — legalább a tömegtájékoztatási eszközök révén — rendszeres érintkezésben lenni az anyaországi magyar nyelv köz-

ponti változatával. Könnyű belátnunk: ilyen körülmények között marad a nyelvjárás vagy valamely — bármely néven nevezendő — regionális változat. S ha a szóban forgó beszélők nem lebecsülendő tömegei el is jutnak a köznyelv bizonyos fokú ismeretéig, többségüknek a legbiztosabban birtokolt anyanyelvi nyelvváltozata a nyelvjárás marad. Ezt a nyelvművelésnek, nyelvtervezésnek tényként kell tudomásul vennie. Azaz: a köznyelv és nyelvjárás viszonyában a nyelvtervezés nem követheti egy az egyben az anyaországi nyelvművelő stratégiát és gyakorlatot. Úgy vélem egyébként, a beszélt nyelvi kutatások nálunk is jobban tudatosítják a fölismerést, hogy tudniillik a köznyelv dolgában szigorú szabályokra a nyelvi egységsítés idején volt szükség. Ma a nyelvi egység megőrzése a cél, s ebben már a dinamikus szemlélet és szabályok célravezetőbbek. Annál is inkább, mert általában az írott köznyelv normái alapján szoktunk véleményt mondani, márpedig a beszélt köznyelv gyorsabban változik, dinamikusabb, variánsokban gazdagabb s jóval nyitottabb a többi nyelvváltozat irányában.

Közismert egy ideje már, hogy a beszélőknek a nyelvváltozatokhoz való viszonya milyen fontos nyelvhasználat-befolyásoló tényező. Azt is tudjuk, hogy a nyelvjárások stigmatizációja mindenütt a nyelvjárások visszaszorulásának egyik legfontosabb tényezője. Ha nem volna ez a lélektani nyomás, tehát a nyelvjárásoknak a (bizonyos helyzetekben való) szégyenlése s ebből következő kerülése, akkor a nyelvjárások térvesztése jóval lassúbb volna, illetőleg a kettősnyelvűség stabilabb, maradandóbb állapot lehetne. Mármost: a Magyarországon kívüli magyar nyelv helyzete, az anyaországon kívüli magyar nyelvjárás elsődleges nyelvű beszélők helyzete e szempontból lényegesen más. Ott — tehát itt is — ugyanis a beszélők anyanyelvi elsődleges nyelvváltozatával legalább két presztízs-változat áll szemben: az idegen államnyelv és az anyanyelvi köznyelv. Ebben a helyzetben a nyelvjárás beszédet bármely formában stigmatizálni annyit jelent, hogy nem annyira a magyar köznyelvnek, hanem az idegen államnyelvnek az elsajátítását siettetjük. Tévedés ne essék: ebben nem az a baj, hogy magyar anyanyelvű emberek megtanulják az államnyelvet. Hanem az, hogy nyelvjárásuk stigmatizálásával anyanyelvi komfortérzésük, hogy ne mondjam: nyelvi otthonosságérzetük sérül meg, következképpen anyanyelvük visszaszorulása, illetőleg eróziója gyorsul föl. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyarul beszélők száz- meg százezrei vagy nyelvjárásban beszélnek magyarul vagy sehogy. S a nyelvtervezésnek erről nem szabad megfeledkeznie.

4. A változásvizsgálatot a magyar dialektológiában az atlaszgyűjtések, illetőleg a regionális köznyelvi kutatások hozták lendületbe. A korábbi leírások statikus szemléletét joggal tették szóvá a nyelvi dinamizmus leírását, a változásvizsgálatot sürgetők, s nyilván nem szándékuk szerint, de az állapotvizsgálat bizony kezdett veszíteni presztízséből, sőt már-már a diszkreditálódás kezdeti jeleit mutatta. Pedig a dialektológiában mindkettőre szükség van s az lesz a jövőben is. A leíró nyelvtudománynak az egyidejű állapotot, az állapot működési törvényeit kell vizsgálnia. A nyelv, így a nyelvjárás rendszer egésze alkalmas az ilyen vizsgálatokra. Külön hangsúlyoznám azonban a nyelvjárás szókincs és frazeológia vizsgálatának szükségességét.

A változásvizsgálatnak két fő típus van. Az egyik értelmezésem szerint ma már része kellene hogy legyen az állapotvizsgálatnak. Mi ez? Az, amikor az egyidejű nyelvállapoton belül leírjuk a szinkrón dinamizmust, azaz megjelöljük, mi archaizmus, mi neologizmus a leírt elemek és jelenségek között. Ezzel ugyanis jelöljük, mi az, ami a rendszerből kifelé tart, ami visszaszorul, s mi az, ami terjed, aktivizálódik. A szinkrón állapot pillanatfölvételén így fogható meg a pillanatnyi mozgás. A változásvizsgálat másik típusa igazi nyelvtörténeti vizsgálat, minthogy ebben az esetben két vagy több szinkrón állapotot, tehát különböző időpontokban gyűjtött, leírt adatokat vetünk egybe s így állapítjuk meg, mi s hogyan változott. A magyar nyelvatlással kitűnő változás-

vizsgálati forrás áll rendelkezésünkre: csak össze kell gyűjtenünk az annak idején gyűjtöttek mai megfelelőit, egybe kell vetni őket s az eredmények önmagukért beszélnek. Természetesen nemcsak az atlaszadatok, bármely, a mainál régebbi, megbízható gyűjtés jó forrása a nyelvjárási változásvizsgálatnak. Azt azonban ne feledjük, hogy szinte kizárólag nyelvi-nyelvrendszertani, nem pedig nyelvhasználati változások megállapítására adnak lehetőséget a szóban forgó nyelvjárástörténeti források. Mert például az nem derül ki belőlük, hogy hogyan, mennyire szűkült a korábban csak nyelvjárási nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetek száma, hogy milyen különbségek voltak a nyelvhasználatban az életkor és a nemek szerint. Rajtunk múlik, hogy készítünk-e olyan állapotleírásokat ma, amelyek alapján a holnap kutatói e kérdésekre is választ adhatnak majd. S itt elérkeztünk egy fontos problémakörhöz, amely a magyar dialektológiának még rengeteg munkát, nekünk pedig sok fejtörést okoz: a regionális nyelvhasználat szociolingvisztikai leírásának a kérdéséhez. Ahhoz tehát, hogyan célszerű leírnunk, miképpen rétegződik egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatát, ki milyen nyelvváltozatokkal s hogyan tölti ki kommunikációs hatósugarát, mi az egyes nyelvváltozatok helye és szerepe egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatában. A regionális köznyelvi vizsgálatoknak például tisztázniuk kellene, hogy milyen beszédhelyzetekben és kik használják a nyelvjárást s a regionális köznyelvnek mondott formákat. A kettősnyelvűség e nélkül nem írható le, az anyanyelven belüli kódváltás pontos magyarázata csak ennek ismeretében lehetséges.

5. Elvértve olvasható olyan vélekedés, amely sokallja a dialektológiai mikrovizsgálatokat, s emiatt félti a makrovizsgálatok jövőjét. Főlöszleg eltúlozni e veszélyeket. Ugyanis az egyes települések regionális nyelvének, nyelvhasználatának a vizsgálata egyszersmind több településre vagy akár nagyobb területre irányuló vizsgálatoknak is forrása lehet. Ezzel a lehetőséggel eddig nemigen élt a magyar dialektológia, sőt — mi tagadás — nem élt az elvárható mértékben par excellence nyelvföldrajzi forrásaival, a nyelvatlászokkal sem. Csak remélni lehet, hogy újabb atlaszok megjelenése (gondolok a Moldvai csángó nyelvjárási atlaszra és A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának első kötetére, melyek már kezünk ügyében lehetnek) újra rátereli a figyelmet e fontos és tanulságos munkaterületre, s újabb atlaszok elkészítésére ösztönöz dialektológusokat.

6. A nyelvhasználatnak a vizsgálata — másként szólva: a nyelv pragmatikai, kommunikatív, illetőleg szociolingvisztikai vizsgálata — vonzó, izgalmas kutatási lehetőségek és feladatok tömegét jelenti a dialektológiában. Gondoljunk egyfelől az egy-egy település nyelvhasználatát leíró monográfiákra, tanulmányokra. Gondoljunk arra a nálunk még ismeretlen vizsgálati módra és műfajra, amely területi differenciáltságában írja le a nyelvhasználat társadalmi (tehát például életkor, nemek, foglalkozás szerinti) rétegzettségét s ezt az ún. többdimenziós (más szóval: nyelvszociológiai) atlaszban mutatja be, illetőleg ábrázolja. Gondoljunk arra, hogy az említett vizsgálatokkal a nyelvjárásközi egybevető kutatások új tartalmat, tehát pótlólagos értelmet nyernek. Mert a nyelvszociológiai háttér földterítésével, a nyelvhasználat és az azt befolyásoló, meghatározó társadalmi tényezők összefüggésének a leírásával mód nyílik olyan kérdések megválaszolására, amelyek a nyelvrendszertani vizsgálatok alapján felelet nélkül maradtak. Így például arra, hogy miért és milyen eltérések vannak a magyar nyelvterületen a regionális beszéd hatókörében, a kötelező és fakultatív regionális (ezen belül a nyelvjárási és regionális köznyelvi) nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetekben, a kettősnyelvűség elsajátíttottsági fokában és a nyelvjárások változásának ütemében. S e tekintetben a magyar nyelv igen hálás vizsgálati alany, hiszen a magyar anyanyelvűek egy harmada az anyaországon kívül él, más-más nyelvű népek mellett és között, nagyonis változatos

nyelvszociológiai háttérrel és igencsak eltérő gazdasági és nyelvpolitikai feltételek között. A Kárpát-medencei magyarságon kívül élő diaszpóra-magyarság még ennél is tarkább képet mutat. Az anyaországi helyzet ehhez képest egyhangúbb ugyan, de korántsem egyhangú (vö. Deme: MNy. 1973: 264).

A nyelvhasználat imént említett vizsgálata a vizsgálandó témának s az anyaggyűjtés szokványos módozatainak a bővítését is föltételezi. Nem elegendő ugyanis azt megállapítanunk, mikor s hogyan beszélnek adatközlőink, tudakolnunk kell azt is, ők maguk hogyan látják, miként ítélik meg saját és mások nyelvhasználatát, hogyan viszonyulnak a különböző nyelvhasználati formákhoz. Mindez azért fontos a kutatónak, mert a nyelvhasználatot befolyásoló egyik fontos tényező — mint már említettem — a saját nyelvhez való viszonyulás, amely része a nyelvi tudatnak. Mi tehát azért szeretnénk minél többet megtudni adatközlőink nyelvi tudatáról, hogy jobban megismerhessük nyelvhasználatuk mozgatórugóit. Ehhez nyelvi önreflexióra is képes, tehát valóban intelligens adatközlőkre, azaz informátorokra van szükségünk.

7. Tisztelt Kollégák! Mondanivalómnak nem, időmnek azonban lassan a végéhez közeledem. Zárógondolatként már csak néhány mondat következik.

A dialektológiai kutatások differenciálódása a korábbinál is szükségesebbé teszi a tudományág művelőinek rendszeres eszmecseréjét. Mind a külföldi, mind a belföldi tudományos tanácskozások bizonyítják ezeknek a hasznos, előrevívó voltát. (Gondoljunk csak a budapesti Nyelvtudományi Intézetnek, a kolozsvári és az újvidéki egyetemnek az élőnyelvi tanácskozásaira vagy a szombathelyi dialektológiai szimpóziumokra.) Bíztható a jövőre nézve, hogy ezeken a tanácskozásokon dialektológusok, szociolingvisták, nyelv-művelők, gyakorló pedagógusok is részt vesznek, hiszen a bevezetőben említett átfogó kutatási igényeknek csak összefogással felelhetünk meg. Bizonyos vagyok abban, hogy a mostani nyitrai konferencia is eredményes lesz. Nemcsak azért, mert vendéglátóink, a Nyitrai Egyetem Hungarisztikai Tanszékének a munkatársai kellemes körülményeket biztosítottak s mindenről gondoskodtak. Azért is, mert a sokat ígérő, változatos tematikájú előadások (regionális nyelvváltozatok, köznyelv, nevek és névhasználat, kétnyelvűség, kisebbségi nyelvhasználat) mellett a véleménycserékből, vitákból s a bizonyára majd emlékezetessé váló zóboraljai szakmai kirándulásból is bőven tanulhatunk.

Kiss Jenő

Nyelvjárási jelentésváltozások

1. A jelentésváltozások irodalmában szerény hely jut a nyelvjárási jelentésváltozásoknak, amelyek pedig szemléletükben és megoldásukban is megegyeznek a magyar jelentéstanban adatolt példákkal. Grétsy László a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás kérdéseit vizsgálva Horgertől, Nyíri Antaltól, Lőrinczétől, Véghtől nyelvjárási adatokat is idéz, amelyek felvillantják, hogy a nyelvjárási feldolgozásokban milyen sok és sokféle példát talált a jelentésváltozásokra (vö. MNy. 55: 207). A jelentésváltozások adattára — az általános nyelvészetben és a magyar nyelvészetben is — csak a köznyelvi változatokat tükrözi, pedig a nyelvjárási adatok száma, a nyelvjárási név- és jelentésátvitelek — mint általános magyar jelenségek és mint erős lokális kötődésű nyelvjárási adatok —, valamint az ezeket kiegészítő sajátos példák kétségtelenné teszik, hogy a magyar jelentéstannak a nyelvjárási adatokat is fel kellene dolgoznia. Nem lehet szó önálló nyelvjárási jelentéstanról — lényegében ismételné a magyar jelentéstan kategóriáit, felosztását stb. —, a nyelvjárási jelentésváltozások adatainak azonban számuk és tanulságuk miatt is jobban be kellene épülnie a magyar jelentéstan fejezeteibe.

A nyelvjárási jelentésváltozások önmagukban is tanulságosak, bár a nyelvjárásokból jelentésváltozással a köznyelvbe kerülő szavak csoportja ma nem jelentős. A nyelvjárások csökkent vitalitását, visszahúzódását a nyelvjárási jelentésváltozások sajátosan világítják meg: a jelentésváltozások évszázadokon át gyarapították a dialektusokat, mára ez megfordult. Nincsenek jelzések a nyelvjárásokon belüli új jelentésváltozásokra, a megfigyelések itt is csak a pusztulásra mutatnak; más nyelvi rétegekbe pedig kevés nyelvjárási szó mentődik át a jelentésváltozásokkal. Pedig ez a tájszavak pusztulását megakadályozó lehetőség volna.

A jelentésváltozások elméleti kérdéseivel itt nem foglalkozunk: Gombocz, Kubínyi (vö. MNY. 53: 80), Grétsy (i. m.), Károly Sándor (vö. Általános és magyar jelentéstan) munkái időtálló feldolgozásokban rögzítették a jelentésváltozások magyar csoportjait, másrészt a nyelvjárási jelentésváltozások okai lényegében egybeesnek a köznyelvi motívációkkal. A nyelvjárási jelentésváltozások mögött is az áll, hogy „megváltozik a társadalmilag megismert világ, az ismeretanyag, a kultúra.” (vö. Károly i. m. 216). A köznyelvi és nyelvjárási jelentésváltozásokra egyformán igaz, hogy a változás folyamatában „a jelet (jelkapcsolatot) más társadalmi csoport kezdi használni” (Károly, i. h.): a nyelvjárásokat nézve azzal a többlettel, hogy a lexémát más helyi nyelvjárásban vagy másik nyelvjáróterületen is használni kezdik más j e l e n t é s b e n. A *kanta* nyelvjárási szó (vö. ÉrtKSz. 643), mást jelent azonban Orosházán és mást Püspökladányban / vö. Orosházán: 'kanna', Püspökladányban: '(tréf.) női nemi szerv': *Pofásodik, mint a Tárca Erzsók kantája*). Nem kell magyaráznunk, hogy nem egyszerű, hanem komplikált átvitelről van szó, de az is világos, hogy nem a ladányi jelentés az eredeti.

A jelentésváltozások talaja a nyelvjárásban is a beszéd a maga bonyolultságában. Az új élethelyzetek, nyelvi szükségletek kifejezésére a dialektusokban is volt igény, az egyéni megfigyeléshez, a személyes improvizációhoz a tájnyelv kínálta a belső formákat is, amelyek egy részét a helyi társadalom hamar szentesítette. Ahogy a más nyelvi rétegekben született jelentésváltozások, úgy a nyelvjárásbeliek is egyéni használat nyomán váltak társadalmivá, a szavak alkalmi használata lett kisebb-nagyobb közösségektől elfogadott jelentésváltozássá. Az azonos gondolkodás, a közös szemlélet magyarázza, hogy a jelentésváltozások hasonló fajtáit látjuk a nemzeti nyelv különböző rétegeiben és a nyelvjárásokban is. Amíg a nyelvjárások hatékony, aktív nyelvváltozatok voltak, a jelentésváltozások a nyelvváltozat belső gazdagításának forrásául szolgáltak, más nyelvi rétegekre is nagyobb hatással voltak. Valószínű, hogy a jelentésváltozások terjedésében, szélesebb körű használatában a szűkebb környezet, a bizalmas helyi közlés fontos szerepet játszott.

A fentiek jelzik, hogy a nyelvjárási jelentésváltozások kutatója sok problémával szembesül. Egyértelmű, hogy egy-egy helyi nyelvjárás belső keletkezésű jelentésváltozásait csak az tudja összegyűjteni és feldolgozni, aki ismeri azt a dialektust. A nyelvjárási szavak ezen rétege számszerűen is jelentős, amellet tudósítanak arról, hogy a korábbi évszázadokban alakult jelentésváltozások milyen sokszínűek. Újabb jelentésváltozás ritka a nyelvjárásokban, kevés szót érint (vö. Bokor József: BDTFTudKözl. VI, 37), ahogy kevés a más nyelvi rétegbe átkerülő szó és a nyelvjárások közötti jelentésváltozás is. A jelentésváltozások vizsgálatához anyanyelvi szinten ismerni kell a nyelvjárást, mert „az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásoknak a frazeológiai-stiláris elemeit sokszor nehezebb elhatárolni egymástól, mint ugyanezen típusok hang- és alakutáni jelenségeit” (vö. Benkő: AnyMűv. 232). Az atlaszmunkák során feljegyezték ugyan orvanyagként jelentéstani sajátosságokat is (vö. Lőrincze: NyatElm. 202), de ahogy Demétől tudjuk, a címszavak legnagyobb részének nem sikerült a „jelentéstani” gyűjtése...” (vö. NyatElm. 101). A problémák érthetővé teszik, hogy a nyelvjárási vizsgálatokban a jelentéstani vizsgálat miért súlytalanabb még a mondattani kutatásoknál is. Pedig egy nyelvjárás szóképzet-

ről nem kapunk reális képet csak a lexémák számának felmérésével, a jelentésváltozásokat is vizsgálni kell, amelyekkel — ahogy más nyelvi rétegekben is (vö. Tolcsvay Nagy Gábor: MNyRét. II, 970) —, az egyén, a kisebb-nagyobb közösség egyaránt jelentősen gyarapíthatja szókincsét.

A jelentésváltozások kétféleképpen érintették a nyelvjárási szókincset: a nyelvjárásoktól teremtett változások gyarapították, színesebbé tették a nyelvváltozat szókészletét. Ezek nyelvjárásonként változtak, átszövődtek a szomszédos nyelvjárásba, bár születésükkor kötődtek egy terület életéhez. Más nyelvjárások szóanyaga is forrása lett alkalmanként a jelentésváltozásoknak, más nyelvi rétegekből viszonyt — a köznyelv kivétel — alig van adatunk a nyelvjárási jelentésváltozásokra. A jelentésváltozás a dialektusokban tehát nyelvjárási lexéma (még pontosabban: a nyelvjárásban használt lexéma) > új nyelvjárási jelentés realizációkban volt igazán termékeny, a más nyelvi rétegekbeli lexéma > nyelvjárási jelentés megoldások száma viszont nem jelentős. A nyelvjárások mai pusztulásának egy jele az is, hogy a nyelvjárási lexéma > új nyelvjárási jelentés korábban termékeny változás megszakadt, másrészt a nyelvjárások visszahúzódása óta a dialektusok más nyelvi rétegeknek is erőtlenül kínálják saját szóanyagukat. A nyelvjárási szavak megmaradásának egyik lehetősége volna — ahogy utaltam már rá —, ha más nyelvi rétegek jelentésváltozással átmentenék őket.

A jelentésbeli tájszavakban a nyelvjárási jelentésváltozások fontos csoportját érhetjük tetten. Az eredeti jelentés különféle változása a köznyelvi jelentéssel való összevetésből könnyen felismerhető. A jelentésváltozások nyelvjárási adataiból jól látszik, hogy azok a lexémák, amelyeket a köznyelv és a nyelvjárás is használt, a nyelvjárási jelentésváltozások legfontosabb forrásai voltak. A *liba* szónak Okányban a 'házi szárnyas' mellett él egy másik, hasonlóságon alapuló jelentése is: 'fehér vászontarisznya, összehúzható korcával befogadta 5–6 ember napi étkét is, de egy ember kosztja hosszú „nyakat” hagyott. Fonott madzagánál fogva... lógott gazdája hátán. Akár egy fehér liba nyakánál fogva.' (vö. Házi Albert: Paraszti szavak és szóemlékek. Okány, 1991. kézirata). Püspökladányban ugyanígy a *gödiny* ~ *gödiny* 'iszákos ember', *malac* 'biceps' stb. Kálmán Béla, Mokány Sándor tájszó magyarázatai, Kiss Lajos földrajzi név értelmezései (vö. Nyr. 106: 219–33), Imre Samu, Kiss Jenő, Szabó József tájszógyűjteménye bizonyítja, hogy milyen gazdag a nyelvjárási jelentésváltozások adattára. A háttérmagyarázat a szakembernek érdekes szociolingvisztikai feladat, belőle másoknak is sokminden kiderülhet. Ahogy Benkő Loránd írja: „A jelentésváltozások pontos számbavétele — többek között — a nyelvi fejlődés mögött rejlő gondolkodási-szemléleti háttér megragadásához is nélkülözhetetlen, ami már a szellemi kultúra legelvontabb területeihez tartozik” (vö. ÁNyT. VIII, 25).

Ha olyan megközelítésből vizsgáljuk a nyelvjárási jelentésváltozásokat, hogy a fogalomváltozások gyakran vezetnek jelentésváltozásokhoz (vö. Kubinyi i. m.), azt látjuk, hogy a nyelvjárásokban nem minden fut párhuzamosan a köznyelviéekkel: egy denotátum a dialektusokban lassabban, néha egyáltalán nem tűnt el addig, amíg a hagyományos életmód megmaradt, másrészt mert az új eszközök, fogalmak maguk is, a nevük is lassan vagy egyáltalán nem kerülnek be a nyelvjárást beszélők közegébe. A *táp* a húztáji állattartás révén kb. a 70-es évektől a nyelvjárási beszédben is meggyökeresedett, a *tápos*-nak pedig az eredeti jelentés mellett megjelent egy pejoratív tartalmú másik jelentése is: 'nem természetes, beteges, gyenge'. A *tápos csirke* tehát 'tápon nevelt, mesterséges körülmények között (gyakran padláson) tartott csirkét' és a 'kevésbé gusztusos, fehér lábú, sápadt tarajú mesterségesen felfűjtatott-csirkét' is jelenti. Ez a másodlagos jelentés is megvan már a nyelvjárásban. Az nem általános jelenség, hogy egy fogalom új neve a köznyelvben és nyelvjárásban egyformán használatos, az még kevésbé, hogy egy származéknak köznyelvi és nyelvjárási eredeti és átvitt jelen-

t é s e is egyidejűleg funkcionáljon a két nyelvváltozatban. Az új denotátumok nyelvjárási különfejlődéssel ma már ritkán kapnak nevet. A hagyományos paraszti eltűnésével az új fogalmak megjelenése nem ösztönözte olyan jelentésváltozásokra a nyelvjárásokat, mint a korábbi belső fejlődések között láttuk. A motivációk tehát feltétlenül fontosak a nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálatakor is.

A nyelvjárási jelentésváltozások mint belső különfejlődések egyik jellemzője, hogy adattáruk gazdag, a másik pedig, hogy a magyar jelentéstanban rendszerzett jelentésváltozások mellett a nyelvjárásokra jellemző sajátos adatokat is ismerünk. A nyelvjárási adattárban a névátvitelek és jelentésátvitelek mellett az *i*-zésre és *é*-zésre visszamenő jelentéshasadásnak is sok példája van. Hangsúlyozom, hogy nem mai jelenségek, az *i*-zés eltűnésével, az *é*-zés kiegyenlítődéssel ezek lassan teljesen kivesznek. Sok megfigyelés bizonyítja, hogy nem az *i*-zés tűnik el a nyelvjárásból, hanem a jelenség a dialektus pusztulásával jut ugyanarra a sorsra. Adattárammal, amely elsősorban Püspökladány és környéke nyelvjárásainak jelentésváltozásaiából merít, azt is akarom érzékeltetni, hogy a nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálata nagy mennyiségű, a köznyelvben ismeretlen nyelvi anyaggal számolhat. Adataim egy nyelvjáróterület egy kisebb területéről valók csupán legnagyobb részük belső nyelvjárási név- és jelentésátvitel (nyj. lexéma > új nyj. jelentés), ezek kiegészülnek néhány olyan adattal, amelyek a nyelvjárási lexémák más nyelvrétegbeli átmentésére példák. Nem sok ilyen adatom van, bizonyosságául, hogy a 19. század óta (vö. MMNyR. 1: 170) a köznyelv kevésbé építkezik a nyelvjárási szókincsből.

A jelentésváltozásoknak fontos szerepük volt a nyelvi átrétegződésben. Az irodalmi nyelv korábbi szakaszaiban jobbak voltak a nyelvjárási mutatók (vö. Benkő: AnyMűv. 227; Bárczi: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980. 382), az utolsó évtizedekben azonban a nyelvjárások már alig-alig hatottak az irodalmi és köznyelvre (vö. Imre: ÁNyT. VIII, 102). Az elhanyagolható hatás a tudomány számára kevésbé érdekes, a nyelvjárásokból jövő jelentésváltozások száma azonban csak ma ilyen kevés a normatív nyelvtípusokban. A belső kölcsönzések nyelvi jelzését vizsgálva I. Gallasy Magdolna is ezt a helyzetképet erősítette meg: adattárában „elenyésző a tájnyelvi elemekre való utalások száma” (vö. MNyRét. 1: 359). Az olyan típusú jelentésváltozások, mint a nyelvjárási *hám* 'bőrből készült lószerszám' > kny. 'a bőr egy rétege' nem mai alakulások, az olyan típusú kölcsönzések mint a nyj. *dongó* 'méh' > köny. 'hangos segédmotor' stb., kis számúak és rövid életűek voltak. A nyelvjárások mai jelentéktelen hatása a köznyelvre (Imre Samu: i. h.) a jelentésváltozások tanúsága szerint is igaz, ami részben magyarázza, hogy a sokkal gazdagabb belső nyelvjárási különfejlődésekből sem kapott programot a kutatás. Magam sem gondolok többre, mint hogy a dialektológusok figyelmét felhívjam a nyelvjárási jelentésváltozásokra, a korábban aktív helyi nyelvváltozatok gazdagításának erre a régi forrására.

2. 1. A nyelvjárási névátvitelek sem indítékaikban, sem megoldásukban nem különböznek a köznyelvből ismertektől. Ha a nyelvjárást beszélők közegében új denotátum kívánt magának nevet, találtak neki. Az *ostor* és a *karikás* funkciójában és kidolgozásában egyaránt különbözik egymástól. Közös elemek rokonítják őket, funkcionális másságuk elsősorban részeik méreteiben jelenik meg. A *karikás* mint eszköz megfelelt a maga funkciójának, némely példányokat azonban — gazdájának szubjektív igényétől és közügyességétől függően — *bőrből vágott díszítés* egészített ki. Ezt a díszít meg kellett nevezni is, hasonlósága kínálta egy ismert név átvitelét, így lett az ostornyéldíz a nyelvjárásban: *pillangó*. Itt olyan példával állunk szemben, amelyben egy népnyelvi szó (pillangó) nyelvjárási átvételére került sor. Más esetekben a denotátum más nyelvjárásbeli szó névátvitelével kapott nevet. — Több nyelvjárásban a *kanta* alak szerinti tájzó, a püspökladányi nyelvjárásban azonban jelentése révén valódi

tájszó. Ladányban a *kanna* 'kanna', a *kanta* más. Legnagyobb csoportja a nyelvjárási névátviteleknek a jelentésbeli tájszavakban megfogható névátvitelek: ezeknél a köznyelvi és nyelvjárási jelentés a nyelvjárási használatban egy újabb jelentéssel egészül ki. Tehát egy denotátum köznyelvi és nyelvjárási közös nevét a nyelvjárási beszéd még egy denotátum megnevezésére is felhasználja. Egyszerű és komplikált névátvitelekre egyformán van példa.

A személyekre vonatkozó csúfnevek gyakran névátvitelek (vö. *Cipó* 'az a fiú, akinek hosszúkás, cipó alakú feje volt'; *Osipu* 'az a fiú, aki mintha hunyorítana és csipás lenne a szeme' becéző, játszi képzőféllével a végén; *Gereblye* 'magas, sovány személy'). Valószínű, hogy a helyi nyelvjárásokból mindenki ismer ehhez hasonlókat. Ugyancsak hasonlóságon alapuló nyelvjárási névátvitellel van dolgunk a *pók* esetében: „az emelőlálót Vésztőn *póknak* hívják: a felszerelt kávák úgy állnak a vízben, mint egy nagy pók” (vö. Müller Géza: Sárreíti Írások 3. Szeghalom 1988. Szerk.: Miklya Jenő), ugyanígy a *taréj* is 'a lámpabél elégett felső része' (vö. Házi Albert: i. m.). Más, de félreérthetetlen névátvitelről van szó, a *tök* 'emberi és állati táplálkozásra használt kobak termésű növény': 'éretlen, zöld dinnye' nyelvjárási jelentésében is, az átvitel itt komplikált: az éretlen tök színe zöld, az éretté sárga — az éretlen dinnye színe nem olyan, mint az érett dinnyéé.

A névátvitelekkel jelentősen és természetesen módon gazdagodott a nyelvjárások szókészlete. A meglévő szóanyag élettapasztalattal, megfigyeléssel önmagából gyarapodhatott. Belátható, hogy Konyáron a 'rúd alakúra sodort sült tészta' a *gúnárnyak* nevet kapta (vö. Végh: SárNépm. 149); az is természetes, hogy ha a hosszúszerű gyolcsatyanak, vászongatyanak volt kora, akkor a karámnak is lehetett ('felső szegélye'). „... a karám körcával égyezett a pör” — mesélte egy idős zsellér Sárreíttudvariban (vö. Végh i. m. 139). Ugyancsak minden falunak megvolt a maga csősze, csőszei, akiknek az volt a dolguk, hogy vigyázzanak „a hejség” határának megművelt, termő területeire, kertjeire. Kézenfekvő, hogy funkcionális rokonítással csősze lett a szüreti mulatságoknak is. (Az volt a feladata, hogy figyelje, el ne lopják a felkötözött szőlőt, almát.)

A névátvitelek gyakoribbak a névszók körében, de az igei névátvitelekre is van példa. A *karol*-nak a köznyelvvel egyező nyelvjárási jelentése mellett a helyi dialektusokban van 'kosarakba, zsákokba rakott rakományt két karjával el-, fel-, behord' jelentése is (vö. „úgy hoty két *kāra* viszik, māj mēkszakad”, Végh i. m. 149) Ugyanilyen a *sipít* ige is, amelynek alapjelentése 'hangutánzó szó, a kispulyka éles hangjának utánzására': 'magas hangon, kellemetlen hangfekvésben beszél valaki'. Ez a csoport azonban számában jelentéktlenebb mint a főneveké. Ez a szóanyag is, mint a jelentésbeli tájszavak általában — erősen kötődik a helyi nyelvjárásokhoz (vö. Imre: NyjSzók. 46; Kálmán: Nyjaink. 64). Úgy látszik, hogy a nyelvjárási névátviteleknek minden helyi dialektusban nagy adattára van, feldolgozva azonban alig-alig ismerünk valamit belőlük. A tájszavak között sajátos helyük van, mert a jelentésváltozásokkal együtt bizonyíttják, hogy a nyelvjárások valamikor fejlődőképes nyelvváltozatok voltak, jelentős belső tartalékokkal. A jelentésbeli tájszavak többsége arra mutat, hogy a névátvitel technikájában is, szemléletmódban is ugyanolyan, mint a köznyelvi szavaknál; hogy a köznyelvben és a nyelvjárásban egyformán ismert és használt lexémák kapnak egy új jelentést a nyelvjárásban (vö. köny. *pénz* 'fizetőeszköz', nyj. *píz(e)* 'fizetőeszköz' + 'a hal pikkelye' stb. Ha tehát a nyelvjárási belső szóalkotás formájában, módjában nem is ad újat a nyelvtudománynak, a végeredmény mégis érdekes. A nyelvjárási adatok felfrissítik a jelentéstani vizsgálatok ismert eredményeit.

2. 2. A nyelvjárási beszédben a jelentésátvitelek különböző fajtáira ugyanolyan sok adat van, mint a névátvitelekére. Az adatok csupán kötődésükben térnek el a magyar jelentésstanban felvett köznyelvi példáktól: a köznyelvvel azonos megoldású,

szemléletű jelentésátviteleket a helyi élethelyezetek megfigyelése egyedítette. A tudomány számára ezek is tanulságosak.

A jelentésátvitel gyakori formája, a *t a p a d á s* a nyelvjárási beszédben is megvan: közszavakban és tulajdonnevekben (helyi földrajzi nevekben, intézménynevekben) egyformán találkozunk velük. Használatuknak és megértésüknek egyetlen feltétele van, a helyismeret. A tapadásos jelentésátvitel megfelelő helyzetben és környezetben természetes a kommunikációban.

A tapadás mint „szemantikai elvonás” (vö. Imre: NyjSzók. 36) vizsgálatakor a szociolingvisztikai és lokális szempontokat következetesen érvényesíteni kell. Akkor is, ha az elvonás alapjául szolgáló szerkezetes megoldás az esetek többségében maga is használatos formula még. Ritka az olyan adat, amelyben a szerkezet már nem ismerhető fel, nehezen kimutatható (vö. *bőtyáros* 'bográcsban sűrűre főzött lebbencstészta', nyilvánvalóan azokhoz kötődően eredetileg, akik gyakran készítették). Egy-egy adat gyakran több szempontból is érdekes. Imre Samu a *napraforgó*-t említi olyan példaként, amelynél a tapadás eredeti szerkezete nehezen ismerhető fel: *napraforgó* < „napraforgó virág” (vö. i. m. 36). A közép-tiszai nyelvjárásterületen ugyanakkor a *napraforgó*-nak van egy saját tapadásos nyelvjárási adata: a *napra* 'napraforgómag' jelentésben (vö. *Naprázni tilos!* — felirat a balmazújvárosi művelődési központ nyugdíjasok klubjában 1970.). A környéken a lexéma „*Aggyál egy kis naprát!*”, „*Hoztál naprát?*” típusú elfordulása általános volt. Vannak persze komplikáltabb adatok. A *csutka* tapadásos jelentésváltozása a *csutkaszár* > *csutka*. Névátvitellel a *csutka* a 'kocsányt és magházat' is jelöli (vö. *(tengeri)csutka*, *(alma)csutka*). A névátvitel világos, logikus: ha a kukorica szára *csutka*, akkor miért ne lehetne a termés (a cső) kocsánya is *csutka*, ugyanígy az almának (itt a kocsány és a szintén értéktelen magház együtt alkotja a csutkát).

Az adatok többségében a tapadás világos (vö. *szurkáló* < 'szurkáló vas a kukorica morzsolásához', *málé* < 'málészájú', *kan(i)* < 'kandisznó', *tippan* < 'tippanfű' stb.). Általában egy jelentés tapad egy lexémához (lásd *szurkáló*, *kan[i]*, *málé*). Természetes ez a tulajdonneveknél is (Püspökladányban: *Szőke* < *Szőkesziget*, mégyék a *Hatodik*-ba 'a Hatodik dűllőbe', a *Rákóczi*ba 'a Rákóczi Vendéglőbe', a *Pipásba* 'a Pipás Étterembe'. Nem példa nélküli azonban az sem, hogy egy tapadással elvont névhez idővel két vagy több jelentés kapcsolódik. Nyj. *tippan*: 'tippanfű' + 'a tippanmeszelő feje', nyj. *csutka*: 'csutkaszár' + 'a kukorica levágott szára levelestől' + 'a kukorica levágott szára levél nélkül' (vö. még: *izlk*). Szövegkörnyezetben az újabb jelentés is félreérthetetlen (vö. *Aggyál neki egy kive csutkát!*; *Szèdd ki előlle a csutkát (izikét!)*). A jelentésmező tágul ugyan, de minden jelentés felismerhetően kapcsolódik valamilyen szállal a denotátumhoz. Ezek az adatok erősítik azt a fentebbi megállapítást, hogy a jelentésváltozások vizsgálatakor általában nem hagyhatók figyelmen kívül a szociolingvisztikai követelmények.

A jelentésvesztés, a jelentéselavulás mint a jelentésváltozások egyik módja, a nyelvjárási szókészletet is alakította, módosította. Más ütemben, lassabban, de a nyelvjárási használatú szavakra is érvényes, hogy „eltűnik fokozatosan az a jelentés, amely a társadalom fejlődésével elhaló fogalomra, munkaeszközre stb. vonatkozik” (vö. MMNyR. 1: 189). A társadalmi változások a hagyományos paraszti társadalmat éppúgy érintették, mint a városi lakosságot, ennek következményeként szavak, fogalmak nagy csoportja veszett el, illetve cserélődött ki ebben a nyelvváltozatban is. A jelentésvesztés akkor szembevetendő, ha a fogalom eltűnésével a szó mindenestül elpusztul; más a helyzet, ha a lexéma jelentései közül egy vagy több csak a nyelvjárásban vész el. A pusztulás folyamata korosztályi csoportokban érzékelhető legjobban (vö. Sebestyén: MNy. 83: 514). A Sárret múlt századvégi lecsapolásával eltűnt a rétség, a nyj. *rét* ~ *rit* 'mocsaras rétség, rétségi legelő'. A nyelvjárási szókészletből a *rét*, *rétség* egyaránt kiveszett, Püspökladányban egy határrész neve őrizte meg (vö. Keckés Gyula: Pltört. 344). A

köznyelv rét szavunkat átmentette 'mező, legelő, füves tisztás' jelentésben, vagyis az eredetiségtől eltérően, a 'mocsaras, vizes, sáros' jelentésárnyalat nélkül. Nyelvjárási használatban *rét* ma már nincs, csak *legelő, mező*. Másik péda: a múlt század eleji hagyatéki szerződésekben általánosan megtalálható volt az *eltakarít(tat)* 'eltemet(tet)' jelentésű ige. Bár Radnóti még használta eredeti jelentésében századunk első felében („annyi halott hever ott, hogy nincs aki eltakarítsa.” Első ecloga), az alapjelentés régen elveszett a nyelvjárásokban is.

Sok olyan nyelvjárási szó van, amelynek egy-egy jelentése — a társadalmi, műszaki változások, fejlődés nyomán — lassan elveszett. A nyj. *konyha* jelentései közül (vö. 'a lakásnak főzésre és étkezésre használt helyisége'; 'cselédlakások, szabadkéményes közös helyisége'; 'konyhába beépített, sárból készült kályha, tűzhely') a második a háború után hamarosan elveszett, tovább élt a harmadik jelentés, de ma már csak a köznyelvvel azonos első jelentését használják. (A fenti három jelentése mellett a dialektusokban is volt még más jelentése is a *konyhá*-nak: 'gazdaság', vö. *Valamit hozott a konyhára* stb.) Ez olyan lexémák jelentésvesztése, mint a *csikó*-é ('szijszerszámok varrásához használt négy lábú hosszú szék', Okány, vö. Házi i. m.) nem kíván magyarázatot. Ugyanígy észrevétlenül tűnt el az *iskola* egyik nyelvjárási jelentése. A *Hány iskolát jártál?* kérdés őrzi a szó 'osztály' jelentését, ezen is túllépett már az élet.

A jelentések — szerep nélkülivé válván — lassan, csendben pusztulnak. A középtiszai nyelvjárásokban a *gaz* szónak 'gyom' jelentése mellett volt 'az álló gabona szára' jelentése is (vö. ÚMTSz. II, 614; Bárczi, A magyar nyelv múltja és jelene 402). Lőrincze már az 50-es évek elején jelezte, hogy ez a jelentés ténylegesen csak egy nyelvjárásterület-hez kötődött, ott sem ismerték már általánosan (vö. NyÉ. 117–20). Miért lehetett már 40 évvel ezelőtt pusztulófélben, eltűnőben ez az utóbbi jelentés? Azért, mert a gépi aratás-cséplés kiváltotta a szárral való munkát, a cséplés után visszamaradt szárnak volt neve, ezért a jelentésvesztés egyenes folyamat lett. Tipikus esete annak, amikor valamilyen változás elfelejthetővé tesz egy jelentést. A példákban látszik, hogy a szakirodalom jelentésváltozás és jelentésvesztés terminusa a pusztulás folyamatának két jól elkülönülő fázisát és eredményét jelöli. A tájszavak ilyen belső pusztulása generációk közötti folyamatban zajlik, a jelentések leépülése kisebb-nagyobb időszakokban bemérhető.

Itt kell szólnunk a nyelvjárási szinonimák jelentéspusztulásáról is: a belső nyelvi változások mögött összetett társadalmi indítékok állnak. A nyelvjárási szinonimák kérdéseit — Balogh Lajos gondolatainak felhasználásával — Imre Samu tisztázta (vö. NyjSzók. 8–12). Hagyományos értelemben vett szinonimák a nyelvjárásokban is vannak: egy-egy nyelvjárásban együttélő rokon értelmű lexémák (vö. Imre i. m. 11), amelyeknek „pragmatikus és szintaktikai jelentésük azonban többnyire különböző” (vö. Károly i. m. 88). A nyelvjárási lexémák mint szinonimák sorsáról sok fontos megfigyelést ismerünk (vö. Deme: NyFK. 36; Ruzsiczky: MNyRét. II, 840), feldolgozva is a kutatók rendelkezésre állnak (vö. Magyar Szinonima-szótár. Bp., 1978). A nyelvjárásokban a belső szóteremtéssel keletkezett szinonimák jelentős számúak és gyakran egyediek (vö. Szabó József: NkNyj. 244–5; Végh: Kapcsolatok a jelentéstan, a nyelvjáráskutatás és a néprajz között. Bp., 1989. ak. dokt. ért.). Érthető, hogy a külső változások megrostálták és továbbrostálják a nyelvjárási szinonimákat: a nyelvjárások általános pusztulásával a szinonimák elveszése is természetesen velejár. Az *úgy, díkó, divány, hencsér, sezlon(y), vacok* a fekvőhely alá sorolt szinonimák (vö. SzinSz. 122), más nyelvjárásban még a *lésza* is, használatukban azonban nagy szóródást találunk a helyi dialektusokban. Úgy látszik, a fenti szinonimasorból mára a tájszavak hulltak ki leginkább a mögöttes fogalom vagy tárgy elavulása miatt: korábbi lakásokbeli házi tákolmányokat műhelyben vagy gyárban készült bútorok váltották fel.

Olyan szempontból is tanulságosak a nyelvjárási szinonimák, hogy azok is erősen kötődnek a helyi nyelvjárásokhoz. Okmányban a *bakó*, *liba*, *sütyő*, *tarisznya* alkot szinonimasort, 'otthon készített vászontáska, amelyet pragmatikus szerepétől függően hívtak bakónak, libának stb.' Ugyanezeket az alkalmatosságokat Püspökladányban *bakó*-nak, *szērédás*-nak, *tarisznjá*-nak hívták. Többnyire azonban csak két-három nyelvjárási lexéma alkot szinonimasort. Okányban: a *gaggancs*-*vasmacska*, *gurászt*-*zsenedice*, *siláp*-*pillis* 'szület' stb. szinonima erre a példa. Püspökladányban ugyanilyen rokon értelmű kettős a *fijas*-*fikós*. (A *fikós*-t sem az ÚMTSz., sem a TESz. nem ismeri.) Mindkét morféma alapjelentése az, hogy 'a tojásban élet, élő van'. Azt, hogy a tojás *fias*, lámpával történő átvilágítással állapítják meg tyúk- vagy kacsatőjást vizsgálva. *Fikós* a fészekből kiszedett és feltört madártojás lehet: míg a *fias* tojásban a magkezdemény és kerek holdja látható, a *fikós* madártojásból gyakran a kikeléshez közel levő fióka esik ki. A leírásból kivehetők azok a jelentésárnyalatok, amelyekben különböznek egymástól a szinonimák. A *fikós* a korábbi gyerekszokások megszűnésével és a tájnyelv visszaszorulásával párhuzamosan lassan teljesen eltűnik a használatból.

A nyj. *boglya*, *kazal*, *rudas* szinonimák utolsó tagja szintén kiveszőben van a nyelvjárásban. A három lexéma a szalastakarmány (széna, lucerna), az elcsépeelt szár kisebb-nagyobb csomójának megnevezésére szolgált. Az állattartó egyének és gazdaságok most is *boglyáz*-nak, *kazlaz*-nak, a *rudas* ideje azonban a cséplés korszerűsödésével lejárt. A *rudas* annyi szalma (törek) volt, amennyi 'két rúdra ráfért, amennyit két ember a géptől a kazalig (a kazalra) el tudott vinni'. Ma már nincs cséplés, szalmahordó, *rudas*, és *rudas* mint mérték (vö. fentebb) sem. A nyelvjárási szinonimák eltűnése ilyen folyamatokban zajlik. A *fogat* alá Püspökladányban a következő szinonimák tartoznak: *szekér*, *stráfkocsi*, *hintó*, *kordé*, *tajiga* (dögtajiga). Az első három szállítóeszköz négykerekű, a *kordé* és a *dögtajiga* kétkerekű volt; négynek fakereke volt ráffal, egynek (*stráfkocsi*) gumikereke; négyet csak ló húzott, egyet (*szekér*) ló, tehén, bivaly, ökör egyaránt (vö. például: *tehen-szekér*); négyet csak férfi hajtott (*stráfkocsi*, *hintó*, *kordé*, *dögtajiga*), a *szekeret* asszony is hajthatta („Eso léssz, asszony hajtja a *szekeret* [lovat]!”); a *szekér*-nek, *kordé*-nak és a *dögtajigá*-nak hajtója volt, a *hintó*-nak *kocsis*-sa, a *stráfkocsi*-nak *fuvarossa* ~ *fuharossa* stb. A *fogat* nyelvjárási jelentésmezeje ezekből a szinonimákból állt össze, ezek értelmezték a funkcionális különbségeket. A szinonimák közül a *dögtajiga* kiveszett, korszerűsödött az állati hullák elszállítása, hasonló sors várt a *szekér*-re is. Itt talán még visszafordítható a folyamat, kérdés, hogy az egyéni gazdaságok várható gyarapodásával változik-e valamit a helyzet. A lövontatta *szekér* ma már korszerűtlen, lassú az autövontatta utánfutók mellett, de még mindig szólnak érvek megtartásuk mellett. A nyelvjárási szinonimákat már eddig is megtizedelte a technika fejlődése, a gazdálkodás nagyüzemi módja; a nyelvjárások általános visszahúzódása pedig várhatóan tovább erősíti ezt a folyamatot.

A jelentésváltozások a nyelvjárásokban j e l e n t é s f e j l ő d é s b e n is adatolhatók. Ezek megragadása nehezebb, ezért tűnik úgy, hogy jóval kevesebb az ilyen példa. A jelentésfejlődésre az igekötős igék között vannak leginkább megfigyelhető adatok, a köznyelvekre nézve (vö. Kovalovszky: NyFK. 181). A nyelvjárási példák között van olyan, amelyiknél egy nyelvjárási jelentés mellé fejlődik egy újabb, olyan is van, amikor a nyelvjárási igekötős ige eredeti jelentése elpusztul, rétegnyelvi (szaknyelvi) használatban azonban új jelentése alakul. A nyelvjárási *kihírdet* igének 'közhírel, kidobol, közzétesz' jelentéséhez az alapjelentés megőrzése mellé kifejlődött egy 'a katolikus templomban ismertették két fiatal házassági szándékát és személyi adatait, hogy a házasságkötéskor megállapíthassák: nincs akadálya az egybekelésnek' jelentés (vö. *kihírdették őket*).

Más a nyelvjárási *elhal* ige esete. Az *elhal* a múlt század elején-közepén 'meghal' jelentésben élt a sárréti nyelvjárásokban, de ugyanitt ma már a köznyelvi *meghal* az általános. Az *elhal* azonban nem tűnt el, kny-i és szaknyelvi szó lett 'elsorvad, elpusztul'

jelentésben. A *lőfojt* 'megfojt' jelentésű ige ugyancsak jelentésváltozással lett szaknyelvi szó (vö. *lefojt* 'megállítja az égést, a működést (például motorét)'). A legsajátosabb esetek közé sorolható a *hál*, *meghál* (valaki valahol) ige jelentésváltozása. A *hál* a nyelvjárásokban megőrizte eredeti jelentését, a nyelvjárást beszélők kommunikációjában természetes használatú (vö. még: a *kinn hál az idő* típusú szólásokban stb.). Az ige a köznyelvbe nem került át, származékai különböző összetételekben (*hálóing*, *hálószoba*) általánosan ismertek. Rétegnyelvi használatban azonban újra felbukkant az ige: *elhál* 'serdülo lány nemi kapcsolatot létesít, és együttél valakivel'. (Többnyire fiatal cigánylányokra vonatkoztatva használják.)

A nyelvjárási jelentésváltozások sok tekintetben megegyeznek a köznyelvekkel: mindenekelőtt abban, hogy a jelentésvesztés és jelentésfejlődés együtt vitte előre a nyelvjárási szókincs egészséges változását, a hajdani nyelvjárási szókincs vitalitása attól maradhatott tartós, hogy a pusztulás és születés egyensúlya hosszú időn át nem bomlott meg. Az adattár egyébként itt is a köznyelvi adattár kiegészítője.

2. 4. Grétsy László a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást vizsgáló dolgozatában (vö. MNy. 55: 198–207, 362–73) felhívta a figyelmet ezek nyelvjárási adataira. Adattára azért fontos, mert a különböző szerzőktől, más-más nyelvjárásterületekről származó szópárok arra utalnak, hogy a jelenséget a nyelvjárások mindenütt ismerték, hogy a nyelvjárási belső szóteremtés elfogadott és használt módjai voltak. Hogy a Grétsytől idézett adatok mennyire kötődnek a helyi nyelvjárásokhoz, megerősíti az a tény, hogy tíz szerzőtől különböző nyelvjárásokból származó példákat saját anyanyelvjárásomban (a püspökladányi) és környékéről egyáltalán nem ismerem. Grétsynél nem véletlen megszorítás, hogy a szóhasadással keletkezett párok „egy és ugyanazon nyelvjárástípusbeliek” legyenek. Imre Samu tájszóvizsgálatai is arra a megállapításra vezettek, hogy „tájszavaink óriási többsége bizonyos területekhez kötődik” (vö. NyjSzók. 46). A szóhasadással a nyelvjárási használatban is jelentésmegoszlás következik be, általában szinonimák születnek. Mindenesetre az új jelentés az alapalak jelentésének legfontosabb jegyeit megőrzi, amit a *jelentésmegoszlás* terminus maga is mutat. A nyelvjárási *përgël* ~ *pírgál* ~ *pírkál* alakváltozatok jelentései érzékeltetik (vö. TESz. III, 206–7, 275) a közös jegyeket és az eltéréseket is (vö. *përgël* 'megpirít valamit, például levestésztát vagy káposztát, lásd *përgëlt káposzta*'; *pírgál* ~ *pírkál* 'valamely hóforrás a papírt, ruhát enyhén megegeti és megbarnítja'). A történést mindkét szónál azonos forrás mozgatja, de a *përgël*-nél tudatos cselekvésről van szó. Emellett a cselekvés tárgya is eltér egymástól. A *përzsel* alapjelentése az előző kettőével azonos, alapvető különbség az eszköz (a tűz) erősségében van.

A szóhasadás adatainak vizsgálata elmélyülést igényel, mert a téma könnyen egy-egy elfogadott etimológiától független utakra csábít. Igaz, hogy a népnyelvi változatok között nincsenek spekulatív megoldások, az ok-okozati szálak kézenfekvő logikával vezetnek az új szóhoz, kevés idegen szó kap szerepet a jelentésváltozásokban stb., mégis vigyázni kell. Mindabból, hogy Grétsy különböző nyelvjárásból vett adatokra hivatkozott, nem jelenti, hogy a szóhasadásnak egy-egy nyelvjárásban nagy adattára van: sokkal inkább csak azt, hogy a belső szóteremtésnek ezzel a módjával a különböző nyelvjárások egyformán éltek.

A nyelvjárási szóhasadás adatai szintén azt bizonyítják, hogy semmilyen egyedi sajátáguk nincs a köznyelvből ismert párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás példái mellett. Az adatok mégis fontosak, mert azt mutatják, hogy ugyanolyan szemlélettel egy nagy terület különböző pontján a nyelvi lelemény sok új fogalom megnevezésére képes. Ellenőrizhető, hogy a nyelvatlasz a kukorica szárának, csövének elnevezéseit alaposan felgyűjtötte (vö. Balogh: NyatElm. 317). Az természetes, hogy a 44., *csutka* (a kukorica-cső) címszó adatai az M-hálóban (az Alföld dél-keleti része) tíz kutatópontra *csutka*-ként

összegezhetők (a biharugrai *tucskát* is ide számítom), Orosházán viszont *csuta*, ahogy közép- és dél-kelet-dunántúli településeken általában. Dunántúl déli részén és a Duna középső és déli szakaszának két oldalán ugyanennek *csuma* a neve. Az M-20 kutatópont Szerepen és környékén a kukoricacsőnek szintén *csutká*-ja van, ugyanígy az almának, körtének 'a termés szára és magháza' jelentésben. A TESz. a *csumá*-t (vö. I, 572), a *csutká*-t is (vö. I, 577) ismeretlen eredetűnek minősíti. Meggondolandónak tartom annak felvetését, hogy a *csuma*, a *csuta* között alak- és jelentésmegoszlás történt egyes nyelvjáráásokban. A TESz. a *csutá*-t és a *csutká*-t egy címszóban hozza, bár jelzi, hogy a két lexéma „egymáshoz való viszonya nincs tisztázva” (vö. I, 577), a nyelvjárási jelentések mellett szól, hogy a *csutka*, *csuta* ~ (*csutika*), *csuma* a közép-tiszai, Duna-menti és dunántúli nyelvjáráásokban tautonimák, több nyelvjárásban azonban a *csuta* és *csuma* jelentésében a közös jegyek mellett kimutatható a szóhasadásakor szokásos különbség, árnyalat is. Az atlaszból nem lehet megtudni, hogy azokon a településeken, amelyeken a *csuta* 'a kukoricacső csutkája' mindenütt megvan-e a *csuma* 'az alma, a körte, a szőlő szára, kocsánya (magháza)' jelentésben. (Vö. ÚMTSz. I, 916–7). Orosházán mindenesetre különbség van a *csuta* és a *csuma* jelentése között: *Csutástól megette a jószág.* (vö. Nagy Gyula: Orosháza néprajza. Orosháza, 1965. 165); *A csumáját ne dobd el!* stb. (A *csutka* ~ *csuta* ~ *csuma* 'a kukoricacső csutkája' jelentésű alakváltozatok egymáshoz való viszonya valóban tisztázandó, a *csuta-csuma* hasonló jelentésű, de jelentéskülönbséggel is bíró két lexéma egy településen való jelentkezése okán megfontolandónak tartom, hogy a nyelvjárási szóhasadás egy-egy adatára gondoljunk.)

Ugyanígy párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásra gondolok a nyelvjárási *lágër-lögër* szópár esetében. A TESz. (vö. II, 705) német eredetűnek, többszörös átvételnek tekinti. Ez belátható ott, ahol azonos jelentésben egyik vagy másik alakváltozatban fordul elő, de más a helyzet, ha egy nyelvjárásban egyszerre él mindkét alakváltozat és hozzájuk egy-egy rokon, de sajátos jegyeket is mutató jelentés kapcsolódik. A TESz. jelzi, hogy az osztrák nyelvjárásokban is van a *lögër*-nak a *lágër*-ral azonos és a *lágër*-étől eltérő jelentése (vö. 'takarmány, gabona lerakódó vagy tároló helye'). Bár a magyar nyelvjárásokban is elképzelhető a *lágër* mint többszörös átvétel, a szóhasadás lehetősége azonban elfogadható azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a *lágër*-nak is, a *lögër*-nak is önálló jelentése van. Püspökladányban és környékén a nyelvjárásokban megvolt a *lágër* lexéma 'fogyotábor: körülzárt, őrzött hely, ahova összegyűjtenek valakit', és mellette a *lögër* is 'közös szérű a csépléshez, ahova összehordták a keresztek' jelentésben. Jól látszik, hogy itt a *lágër* és a *lögër* nem alakváltozat: alakilag és jelentésében is más a két lexéma. Kézenfekvő, hogy a *lágër* a nyelvjárásokban is német átvétel, lehet többszörös átvétel is úgy, hogy a különböző nyelvjárásokba mástól és más-más időpontban került át, annak azonban nem sok valószínűségét látom, hogy a *lögër* — amelynek Ladány környéki jelentése csak szűk területen él az osztrák nyelvjárásokban — hasonló átvétel lenne.

Sajátos nyelvjárási esete a szóhasadásnak a nyelvjárási jelenségek re v i s s z a m e n ő a l a k - é s j e l e n t é s m e g o s z l á s. A jelenséget Bárczi is jelezte (vö. Régi magyar nyelvjárások. In: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., 1980. 382). Ezek a jelentésváltozásos szópárok ugyancsak a helyi nyelvjárásokhoz kötődnek (az *ë-zőkhöz*, *i-zőkhöz*), egyikben több, másokban kevesebb van belőlük. Sajátos nyelvjárási jelenség ez, mert az *ë-ző* nyelvjárásokban az *e-ë* szembenállása oldja a köznyelvbeli nyelvtani homonimák monotonitását (vö. kny. *fejtem*: nyj. *fejtem* — *fejtem*; kny. *mentek*: nyj. *méntek* — *méntek*; kny. *szemel*: nyj. *szémel* — *szémél*; vagy kny. *szeg*: nyj. *szeg* — *szég* stb. Hozzá kell tennünk, hogy ugyanilyen homonimák az *ë-ző* nyelvjárásokban is vannak (*terëm* 'Saal': 'termést hoz'; *merëm* 'merítem': 'bátorkodom'; *verëm* 'ütöm': 'földbe ástott tárolóhely' stb. Jóllehet sem ezek, sem az *i-zésre* visszamenő szóhasadás nem tiszta esetei a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, lényegében azonban azok. Nyelvjárási példa

sok van az *i-ző* és *é-ző* alak jelentéskülönbségére (vö. kny. *ég*: nyj. *ég* 'Himmel'; *ig* 'izzik, lángol'; kny. *ér*: nyj. *ér* 'kis vízfolyás'; *ir* 'értéke van', kny. *él*: nyj. *él* 'vágófelület'; *il* 'van, létezik', kny. *fék*: nyj. *fék* 'a kerékpár, vonat stb. fékezőszerkezete'; *fik* 'a jószág megkötésére szolgáló kötélrész', kny. *fél*: nyj. *fél* 'halb'; *fil* 'tart valamitől vagy valakitől, remeg', kny. *vér*: nyj. *vér* 'Blut'; *vér* 'üt, bánt' stb. Értelemszerű, hogy ezek az adatok helyi nyelvjárásokhoz, az *i-ző* nyelvjárásterületekhez kötődnek, a nem *i-ző* nyelvjárások ezen morfémáihoz pedig a leírt két vagy több jelentés kapcsolódik.

A nyelvjárásokban a népetimológia ellenkező példákat is teremtett. Több adatunk van arra, hogy a népetimológia révén a nyelvjárásokban különböző alakú és jelentésű szavak homonimákká váltak (vö. nyj. *aszott*: kny. 'aszat'; 'összeszáradt, összezsugorodott', nyj. *kócsag*: kny. 'kaucuk'; 'kócsag, vízimadár' (vö. Mokány: NytudÉrt. 105. 44–5), nyj. *óra* ~ *óra* kny. 'az orra valakinek, valaminek'; 'időjelző eszköz' stb.). Látszik, hogy ezek nem azonos esetek a jelentésvesztés példáival.

A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás tiszta és kevésbé tiszta adatait egyaránt megtaláljuk a nyelvjárásokban (ugyanígy Kiss Jenő MNyTK. 190, 85), s — amint látjuk — több megközelítésből érdekesek, tanulságosak. És beépíthetők a jelentésváltozások magyar adattárába.

3. Láttuk, hogy a jelentésváltozások mint a területi nyelvváltozatok belső szótéremtésének módjai a dialektusok korábbi életében produktívak voltak. A nyelvjárások visszahúzódásával ez a produktivitás megszűnt: nemigen születnek új név- és jelentésátvittek, a megvoltak pedig — a hivatkozott okok miatt — nagy számban pusztulnak. A jelenségek pusztulásával csak kopik az eredeti nyelvváltozat, a szavak pusztulásával az anyag pusztul. Hosszabb távon a nyelvjárási lexéma > más nyelvjárási lexéma változással nem mentődik meg, csak a nyelvjárásból más nyelvi rétegbe átkerülő szavak sorsa lehetne biztató. A nyelvjárások aktivitásának csökkenésével a tájszavak mozgása, kifelé áramlása a korábbi századokhoz viszonyítva lelassult, ma megszűnőben van. Kiss Jenő változásvizsgálatai (vö. MNyTK. 90: 84–6) azt mutatják, hogy a nyelvjárások keveset ma is asszimilálnak a köznyelvi szó- és kifejezésanyagból, de nyelvjárási szavak más nyelvi rétegbe csak erőtlenül, elvértve kerülnek át. A volt nyj. *fojt*, *hál*, *hám*, *hőköl*, *múzol* stb. korábbi köznyelvi, illetve szaknyelvi átvétele óta a folyamat lelassult, az elmúlt 40 évben pedig már alig-alig került köznyelvi, illetve rétegnyelvi használatba nyelvjárási szó. A nyj. *dongó* (vö. Imre: MNyR. 376) az 50-es évek elején rövid időre névátvitellel a köznyelvbe is átkerült (vö. *dongó* [motor]), nem tartott azonban sokáig. A nyj. *kalicka* viszont ez idő alatt lett szaknyelvi szó (a nagyüzemi sertésstenyésztése és talán a halászaté). A TESz. (vö. I, 325) korábról is adatolta 'az ől elrekesztett része' jelentésben, mely alak szerinti tájszó a fentivel hasonló jelentésben került át a korszerűbb sertésstenyésztés szókincsébe ('a sertésstelepeken kerítéssel határolt férőhely'). Hogy meddig? Azt nem lehet tudni: a technológiák is cserélődnek, a gazdálkodás szemlélete, módja is. Hasonlóan új rétegnyelvi használata figyelhető meg a *nóta* népnyelvi szavunknak is (vö. Nyr. 105: 162–4). Mivel a fiatalok zenéjének közegében forog újra a *nóta* — ez maga is divatok függvénye —, népes, fogékony korosztály nyelvhasználatába került, vélhetően jó irányba fordul a sorsa.

A fentiek felvillantják a várható jövőt: a tájszavak köznyelvbe vagy más rétegnyelvbe való áramlásának kevés a valószínűsége. A tájszavak sorsát — sok más egyéb mellett — ez is megpecsételi. A valódi tájszavak egy-egy helyi nyelvjáráshoz, esetleg nyelvjárásterülethez kötődnek, de nem ismerik őket az egész nyelvterületen. Jelentésüket is csak ott ismerik, ez pedig nagymértékben csökkenti az esélyüket arra, hogy a nyelvterület egészén használatos lexémákká váljanak. Pedig a jelentésváltozásokhoz olyan szavak kellenek, olyan szavakat használ fel a köznyelv és a nyelvjárások is, amelyek

denotátumát és jelentését minden nyelvrétegben egyformán ismerik. A hasonlításához is, az új nevek adásához is első számú feltétel ez. Ugyanezt láttuk a nyelvjárási szinonimák esetében is. Lényegében csak pusztulás van, épülés alig. Korábban megszakadt az a folyamat, amikor még a nyelvjárások jelentős mértékben gazdagították a normatív nyelvtípusokat. A nyelvjárások mai állapotából arra is következtethetünk, hogy a folyamat visszafordíthatatlanná vált: a mostani jelentésváltozások csaknem teljesen a beszélt köznyelvből és a különböző rétegnyelvekből táplálkoznak, a nyelvjárásokból alig. Az egész nyelvetréleten ismert népnyelvi szavak körében is ilyen irányú áramlás figyelhető meg. Az okait fentebb már érintettük.

Annak pedig, hogy a köznyelv szinonimaként sem vesz át nyelvjárási szavakat, tartalmi oka van. Tartalmas szinonimáról akkor beszélhetünk, ha az bővíti az alapszó jelentésmezejét, egy tárgyi denotátum, egy sajátos emberi viselkedés, egy fogalom már ismert jegyeit. A nyelvjárási szinonimáknak ilyen erejük a köznyelvek mellett ritkán van, hiszen egy nyelvjárási szót köznyelvi szinonimákkal értelmezhetünk, fordítva sokkal erőtlenebbül. Egy szinonimasorban a nyelvjárási lexéma inkább stílushatásával, annak érzékeltetésével, hogy használata melyik korosztály nyelvhasználatára jellemző leginkább stb. ad megfogható többletet, a denotatív jelentést elvétele értelmetlen. A nyj. *habókás* melléknév (vö. SzinSz.: *hóbortos*) a köznyelvi szinonimák mellett semmilyen többlettel nem bővíti a jelentést, hangulati többlete van csupán. Ez fontos, a jelentés oldaláról azonban kevés. Bonyolult kérdéssor áll a nyelvjárási jelentésváltozások mögött. Az egyik oldalon van minden nyelvjárásban azon adatolható lexémák sora, amelyek belső fejleményként gazdagították valamikor a dialektusok szókészletét. A tárgyalt név- és jelentésátvitelekben a köznyelvben és nyelvjárásban egyaránt ismert szavakat használtak fel az új nevek adására. Láttuk, hogy sikerrel, és hosszú idő óta. Ebben az időben a köznyelv és nyelvjárás érzékelhetőbb „munkakapcsolatban” állt, mint ma, amikor a nyelvjárás eltűnését az is jelzi, hogy külső hatása elenyésző lett: a nyelvi átrétegződés a nyelvjárások terhére történik, a nyelvjárások minimális hatása nélkül. A nyelvjárási jelentéstani vizsgálatok ezért lassan diakrón vizsgálatok lesznek.

A nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálata ma még élő anyaggal dolgozik. Hogy meddig, azt nehéz lenne prognosztizálni. Most még a jelentésváltozások alakulása pontosan felismerhető. (Vö. *csikó* [Okány] 'szíjszerszámok varrásához használt négy lábú hosszú szék', Házi Albert i. m.: *gaz* [Püspökladány] 'a lábon álló gabona szára' eredete szerint névátvitel, ma pedig a jelentés elvesztésre példa mind a kettő.) A jelentésvesztés azonban — a névátvitellel mint a nyelvi gazdagodás termékével szemben — leépülés, pusztulás. És nemcsak a közép-tiszántúli nyelvjárásterületen, hanem a Dunántúl kisebb, zártabb településein is (vö. Kiss Jenő: MNyTK. 190, 85: „A nyelvjárás jelentésbeli táj-szavainak a köznyelvtől eltérő jelentései visszaszorulnak”). Nincs már sok idő odáig, amíg még a táj-szavak jelentéstani vizsgálatához parole anyagot használhatunk, azután maradnak a szótárak.

Zilahi Lajos

Folyamatosság — egyszerűség, ismétlődés

1. A közelmúltban, a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent cikkeimben (Nyr. 115 [1991.]: 80–92, 116 [1992.]: 65–77)* a névelőhasználat, a határozottság, s a folyamatosság kérdéseivel foglalkoztam. E két cikkhez (s közös szakirodalmi előzményekhez) kapcsolom az alább következő gondolatsort is; ezúttal az ismétlődés kifejeződéssére összpontosítva. Az ismétlődés kifejeződéssével foglalkozik majd a sorozat befejező írása is.

1.1. Folyamatosnak tekintem azokat az értelemmel bíró nyelvi egységeket, szegmentumokat, amelyek (minimális mondatként) eseményidejük részeire is változatlan formában érvényesek lehetnek; terjedelmesebb mondatba, szövegbe épülve ezeket jellemzi az egyidejűség kifejezésére való nagyfokú alkalmasság.**

A *néni sétál* mondat és e mondat igéje, a *sétáló néni* és az *olyannyira csodált lány* szerkezetek melléknévi igenevei egyaránt folyamatosak. A folyamatos műszó megfelelőjének vélem a be nem fejezett (l. pl. Gálffy Mózes: Nyelvi forma, nyelvi érték, Bukarest, 1972, 35–6) kifejezést is. — A f o l y a m a t o s s á g magyar nyelvbeli megjelenésének ez a megközelítése eltér Péter Mihály magyarra vonatkoztatott i m p e r f e k t í v i t á s fogalmától. Péter Mihály ugyanis a hátravetett igekötős igealakokat általában imperfektívnek minősíti, s így olyan formákat is ide sorol, amelyek szerintem nem folyamatos aspektusértékű mondatokba épülnek. Vö. Péter Mihály példájával: *Ági ügyetlenül varrta fel a gombot* (l. Uő: Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. 1991. 527–30). Az igekötő hátra-

* A három cikkben a következő grafikus jelöléseket használom: * Egybeejtés. — # A bevezető rész (topik) és az újságoló rész (komment) határa. — ' Középes erősségű hangsúly. — " Erős hangsúly.

**Vö. pl. Szarvas Gábor: Nyr. 16 (1887.): 569; Simonyi Zsigmond: A magyar határozók II. MTA, Budapest, 1892. 302–27; Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMondt. [KTMondt.] 1928/42.): 112, 115–6, 267, 269; Gyomlay Gyula: MNy. 19 (1923.): 133–7; MNy. 20 (1924.): 63–71; Károly Sándor: Igenévszenderünk a kódexirodalom első szakaszában, Nyelvtudományi Értekezések (= NyTudÉrt.) 10. sz. (1956.): 21, 74, 158; Temesi Mihály: A melléknévi igenév, in: A mai magyar nyelv rendszere (= MMNyR.) 1. 229–33, különösen 232; A határozói igenevek, in: MMNyR. 1. 258–60; Rác Endre: Nyr. 99 (1975.): 3–11, különösen 4–5, további irodalommal; Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről (1979.): 228–34; 37–8; Lajos Nyéki: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui (Ophrys, Publications Orientalistes de France, 139–41, 150–52, 161; Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor: ÁNyT. 17. (1989.): 49–103; főleg 75–6; az itt szereplő *Folyamatos beszédérték* és *Nyomatékos-Folyamatos* minősítések közül szerintem a második valójában n e m folyamatos aspektusértékű mondatokra vonatkozik); Horváth László: Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből, NyTudÉrt. 133. (1991.): 12, 15–8, 21; l. még a Nyr. 116 (1992.): 65–77., különösen 66. lapján idézett irodalmat.

vetése formailag sem tekinthető egyetlen esetnek (vö. pl. Wacha: MNy. 72 [1976.]: 62), már csak azért sem, mert az igekötő lehet hangsúlyos és hangsúlytalan; az utóbbi esetben a mondat fókusza vagy ki van töltve, vagy nincs: 'jött'be: "Jancsi" jött be; Jancsi # "jött"be; "Jött"be. — Az imperfektivitás és a folyamatosság eltérő tárgyalásának lehetőségét én mindamellett nem zárom ki. (L. Wacha i. h.).

A folyamatos — befejezett szembenállás esetenként érintkezik a részleges — teljes szembenállással. L. J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Bp., 1959. 45; Fabó Kinga: MNy. 85. (1978.): 453—64, különösen 455; Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban, Nyelvtud. Ért. 117 (1983.): 27; vö. Wacha: MNy. 86. (1990.): 36. Pl.: *Itta a vizet : Megitta a(z) [összes] vizet*; másrészt: *Itta a vizet : Ivott egy kis vizet; Ivott már vizet. Vízét már ivott*. Folyamatos aspektusértékű, mint láttuk, lehet a szó (főleg ige, igenév, de nem kizárólag: l. Fabó: NyK. 87: [1985.]: 132), s lehetnek más nyelvi egységek is: folyamatos aspektusértékű lehet így valamely morféma [igető], morfémalánc, szó, szerkezet [l. Wacha: i. m.], sőt mondategység vagy mondat is (l. Kiefer: Az előfeltevések elmélete, Budapest, 1983. 146—65, 319—28, további irodalommal; vö. Pete: MNy. 79. [1983.]: 137—49, Népr. Nytud. 29/30 [1985/86.]: 159—72).

1.2. Az, hogy a folyamatos aspektusú egység (ige, szerkezet, mondategység, mondat) eseményidejének részeire is érvényes lehet, nem jelenti azt, hogy az eseményidő minden részére feltétlenül érvényes; bár az esetek egy részében (a meg-nem-szakíthatósággal jellemzett állapotokban) ez is igaz: *Csütörtökön Laci még beteg volt*; hasonlóképpen: *A csoport 1992-ben hat főből állt. A főváros — Pest és Buda egyesítése óta — a Duna két partján terül el*.

A folyamatosságnak és a folytonosságnak (a megszakítás hiányának) a fogalma a szakirodalomban olykor együtt szerepel; máskor a két szó közül csak az egyik fordul elő — akár köznyelvi értelemben, jelentés megadásában, akár műszóként. Ladányi Mária pl. az *ereszt* ige tulajdonképpen (s így a metaforikus jelentések alapját is szolgáltató) jelentését modellálva a 'lassan', 'folyamatosan' jelentésmozzanatról is szól. L. *A hagy, enged, ereszt, bocsát* igecsoport elemzése. In: Jelentéselemzések — a dictum körében (Tud. vez.: Zsilka János), Bp., 1982. 36—186, különösen 120—1.

Ladányi példái (*bort ereszt a hordóból a kancsóba, nadrágba ereszt stb.*), s más előfordulások szerint az *ereszt* felhasználásaiban a folyamatosság gyakori, de nem feltétlen. 'Eresztettem a 'vizet a 'kúdba: folyamatos aspektusértékű mondat; *Eresztettem vizet a kúdba*, ill. *Eresztettem egy kis vizet a kúdba*: nem folyamatos aspektusértékű mondatok. (Vö. még Bottyánfy Éva: Néhány rokon értelmű ige az Apor-kódexben. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Nyelvtudományi Dolgozatok 14. Bp., 1973. 45—52. Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet).

A *folyamatosan* Ladányi Máriánál tehát vagy a *folytonosan*, *egyfolytában* szavaknak (a köznyelvi használatnak megfelelő) szinonimája, vagy a folyamatos és a folytonos minősítéseknek az egyesítésével azonosítható. Magam a folyamatosság és a folytonosság együttes előfordulásait szintén gyakorinak vélem, de a *folyamatos* műszót az alábbiakban nem folytonos cselekvést kifejező nyelvi egységekre (szavakra, szerkezetekre) is alkalmazom.

Folyamatosak például a *Dobálta ott a kavicsot*, az *Ekkoriban fel-feldobták a labdát a tőre*, a *Januárban még mindig járt táncolni* vagy a *Péter akkoriban nagyon szorgalmasan tanulta a fizikát* mondatok s a megfelelő szerkezetek, igék is. A folytonossággal összevethető a *megszakíthatóság* (l. pl. Kiefer i. m. 151) és a *megszakítotttság* fogalma. Az *Amikor Anna írja a leckét* (l. Kiefer i. h.) mondategység megengedi annak igazságát, hogy Anna (akár többször is) abbahagyja, majd folytatja a lecke írását. Az *Egymás után küldte a táviratokat az anyukájának* mondatbeli megszakí-

tottság kézenfekvő. Megszakítotttságot implikálnak a tényleges gyakorítást kifejező igék, s az ezekre épülő mondatok.

Bizonyos (speciálisabb) értelemben a cselekvést, változást kifejező (dinamikus) folyamatos egységek általában véve is megszakíthatóként (l. Kiefer i. h.), abbahagyhatóként tükrözött situációt írnak le. A megszakított futás cselekvőjéről (a futóról) a megszakítás tetszőleges pillanatában közölhetjük, hogy futott. A teljesítmények, események viszont nem szakíthatók meg. (A megszakított *megtanulás* vagy *halál* esetében nem mondhatjuk, hogy a szóban forgó személy *megtanulta* tanulnivalóját, ill. *meghalt*.)

1.3. Emlékeztetek arra, hogy az ismétlődés és a folyamatosság összefér, de egymástól függetlenül is megjelenhet. Az *Akkoriban* # '*csomagokat*'küldözött a '*lányának*' *Pestre* vagy a '*Hívták*'be a '*fiúkat*'*katonának* mondatokban a folyamatosság és az ismétlődés egyszerre van jelen. — Ezzel szemben az *Alkonyodott* (szóból, igéből, igealakból) álló mondat folyamatos (progresszív, l. Kiefer MNy. 87 [1991.]: 257—77; Uő: *Diakronia a szinkroniában*; In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára [Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő] Bp., 1991. 342—7) aspektusértékű, ismétlődésre nem utal; hasonlóképpen az ugyancsak folyamatos aspektusú '*Szántotta éppen az*'*ugart*, a '*Javában takarította a*'*garázst*, vagy a '*Mosta*'*jöl a*'*körletet szerkesztettebb* mondatokról is azt mondhatjuk, hogy speciális kontextus híján ezek egyszeri cselekvést fejeznek ki (l. alább is). — A folyamatos aspektusnak megfelelő formájú, de értesítő felhasználási módú (s így egyidejűséget nem kifejező) mondatok (l. Wacha: ÁNy. 17: 308; vö. Kiefer i. m. 257) vagy aspektusértéküket tekintve neutrális (l. Wacha: MNy. 86: 42—4) mondat-egységek szintén összeférnek mind az egyszerűséggel, mind az ismétlődéssel:

Mit csinált tegnap/vasárnaponként? Szántott.

Mit csinált tegnapelőtt/szombatonként? Pulóvert kötött Zsókáknak.

A kiemelt mondatok önmagukban nem fejeznek ki feltétlen ismétlődést.

A fentieknek megfelelően: a *Már háromszor megmondtam* vagy a *Már sokszor találkoztunk* mondatok is hírt adnak valamilyen ismétlődésről, de nem folyamatos aspektusértékűek. A *Nézte ott a vizet* mondat folyamatos aspektusértékű, de nem fejez ki ismétlődést. Az '*Egymás*'*után*'*csaptak*'be a '*villámok*' mondat folyamatos is — ismétlődésre is utal.

2.1. Az ismétlődés a magyar nyelv (történeti vagy szinkrón) leírásában, elemzésében, tanításában leginkább az igeképzéssel kapcsolatban kerül szóba (l. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Budapest, 1958. [= Magyar történeti szóalaktan 2. = Szóképz.]; Uő: A gyakorító ige képzése. A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana [= MNyT., szerk. Benkő—E. Abaffy—Rácz] Budapest, 1991. 85—91; Ruzsicsky Éva: Az igeképzők: MMNyR. I. [1961.]: 345—54; Fabó: MNy. 74 [1978.]: 453—64); Bokor József: Az ige: A Magyar Nyelv Könyve [= MNyK.; szerk. A. Jászó Anna] 1991. 200—16, különösen 201). — A gyakorító képzők gyakorító volta azonban, tudjuk, nem mindig egyértelmű, s nem egyenmű. Bartha Katalin írja: „Egyszerű gyakorító képzőink a következők: -l, -d, -z, -sz, -s, -g, -r. Ezeknek nagy többsége ma már nem képez új származékokat, vagyis nem eleven. (Szóképz. [1958.]: 20—7). E. Abaffy Erzsébet összefoglaló mondatát idézem: „... a szerzők egy része gyakorító képzőnek tekinti a -d-t, más része mozzanatosnak, de mindig utalnak a képző ellenkező szerepkörére is. (A képzők osztályozásának problémáiról. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. [Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet] Nyelvtudományi Dolgozatok 14. Budapest 1973, 7—18.). — A régi származékokban is gyakran elhomályosult a képző, vagy leg-

alábbis a képző funkciója, vö. pl. *enged, néz, nyúz, töröl, utál, úszik* (l. Bartha: A gyakorító ige képzése. MNyT. [1991.]: 85–91). A Magyar történeti szóalaktanban (= Szóképz.) Bartha a következő összetett gyakorító képzőket (képzőbokrokat) veszi számba: *-lal, -lel, -log, -leg, -lög, -dal, -del, -dál, -dos, -des, -dös, -doz, -döz, -dogál, -degél, -dögél; -dúcsol, -dúcsel, -gat, -ng, -sol, -söl, (-csol, -csöl, -zsol, -zsöl); -szol, -szöl (-col): -rog, -reg, -rög: -gat, -get, -ng, -kol, -köl (-kál, -kél), -dok, -dek, -dök, -dokol, -dekel, -dököl, -kod, -ked, -kód*. (I. m. 27–33, vö. Kőrösi Sándor: Nyr. 11 [1882.]: 151–8). — „A sürgőldik, forgo-lódik-félékben [az *-ódik, -ődik* képző] még egy gyakorító *-l-lel* is bővül” — írja Bartha Katalin. (I. m. 51; vö. Simonyi: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon [= TMNy. 442]).

Ruzsiczky Éva tájékoztat a mai magyar nyelvbeli gyakorító igék képzőinek gyakoriságáról. A *-gat ~ -get*-ről ezt írja: „Rendkívül gyakran használt, termékeny képző. A folyamatos, illetőleg mozzanatos cselekvést kifejező alapszótól is függően, részint tartós-huzamos, részint ismétlődő cselekvést fejez ki... Elvértve még némi lekicsinyítő értelmet is éreztethet” (MMNyR. [1961.]: 345–52). — Fabó Kinga (MNy. 74 [1978.]: 453–64) hangsúlyozza, hogy a mai magyar nyelvben még a legproduktívabb ún. gyakorító képző, a *-gat ~ -get* is viszonylag ritkán fejez ki gyakorítást. — Vértés O. András (Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása, Bp. 1987. 24–5) elmondja, hogy a gyakorító képzők használata számos nyelvújrásban, így a csángóban (l. Munkácsi: Nyr. 9: 529), a mihályiban (l. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvújrásának hang- és alaktana. Bp., 1982.), a kalotaszegiben (l. Szabó Zoltán: NytudÉrt. 48.), ill. a régiségben a mai köznyelvben tapasztaltnál sokkal kiterjedtebb volt; használatuk visszaszorulását a érzelemkifejező erejének csökkenésével hozza összefüggésbe. — Kiss Jenő a következő gyakorító képzőket találta a mihályi nyelvújrásban: *-ász, -bál, -bol, -col, -csál, -cskál, -cskol, -csol, -csorog, -d, -dúcsol, -dal, -dál, -digál, -dogál, -doklik, -doz, -fikál, -g, -gál, -gat, -gérez, -gol, -kál, -károz, -kat, -kerál, -kod, -kol, -l, -lal, -log, -ng, -rál, -rász, -rog, -stol, -szol, -sztal, -sztrál, -tál, -z, -zol, -zsol* (i. m. 126–30). „A gyakori képzők között stiláris értékű [a mihályi nyelvújrásban] egy sincs, a nagyon gyakoriak között egy van, a *-GAT*” — írja (i. m. 131). A szerző a mihályi gyakorítók közül a *-gal, -gat, -kal, -kol* képzőket minősíti termékenynek. — Az ismétlődés kifejeződése és a hangulati elem láthatólag igen sajátos kombinációkat tesz lehetővé. Vö. még pl.: Nagy Ferenc: A lexikális szóképzés. ÁNyT. 6: 329–57; Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvújrás igei képzőrendszere. NytudÉrt. 48. (1965.). Uó: A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. Nyr. 35 (1961.): 144; vö. még pl. Nyéki Lajos: Grammaire pratique du hongrois d’aujourd’hui. Ophrys. [1988.] Publications Orientalistes de France. 134–41; Péter Mihály: MNy. 87. [1991.]: 134–44, különösen 144.

A köznyelvre vonatkozóan Fabó Kinga (ÁNyT. 17 [1989.] 31–48, főleg 34–7, 47) az általában gyakorítónak nevezett igéket nyolc csoportra osztja: 1. többszörös csoport (pl. *nyitogat*); 2. gyakran-csoport (pl. *járogat*); 3. próbál-csoport (pl. *jeszeget*); 4. ide-oda/főlle csoport (pl. *járkál*); 5. kicsinyítő-csoport (pl. *ját-szadozik*); 6. intranzitív/visszaható csoport (pl. *borzong*); 7. intenzitáscsökkentő csoport (ritkító igék) (pl. *eddegél, fújdogál, fagyogat*); 8. specializációk (pl. *rongál, kötöz*). — A fentiekből is világosan kiderül, hogy a szokásszerű vagy rendszeres ismétlődés nem jár együtt kötelezően valamely igéképző alkalmazásával. Nem mondjuk például ezt: ? *Ugyan nyáron őtkor keletegetek fel, tegnap mégis csak hétkor keltem fel*.

2.2. Ismeretes, hogy ismétlődésre (szinkrón szempontból nézve elemekre nem bontható) tőige vagy denominális képzésű ige is utalhat (valószínűsíthető vagy kötelező módon). Ismétlődésre utal például a *szór-* igető és a *szór* tőige. Az ismétlődés jegyének továbbvitelét mutatja a többi között az ÉrtSz.⁶ (1962.): 359 következő példájának értelmezése

is: *csókot szór 'ujjait t ö b b s z ö r* szájához érintve integet, s ezzel csókos üdvözlését fejezi ki' (az én kiemelésem, W. B.). — Az ismétlődés jegyét tartalmazza a *jár* ige, több jelentésében: *A beteg már jár* 'tud menni, szokott menni'; *táncolni jár* 'rendszeresen elmegy táncolni'; *Józsának jár a Nők Lapja* 'Józsa rendszeresen kapja a Nők Lapját'. A *cikkezik, fiúzik, gyűlésezik, ingázik, nagyságosoz* [vkit], *kocsmázik, nőzik, randevúzik, tarizik, vonatozik, zsúrozik* — mindezek a főnévből képzett igék (vö. Ruzsiczki i. m. 364) szintén tartalmazzák az ismétlődés jegyét, annak ellenére, hogy ez sem az alapszóból (pl. *cikk, fiú, randevú*), sem a -z denominális igeképzőből nem következik feltétel nélkül. (*Kocsmázik* — 'kocsmába jár'; *Már randevúzik* — 'Időnként már randevúja van'). — Kötelezőségei jelen esetben azt értem, hogy egyszeri alkalomra vonatkoztatva a forma nem állja meg a helyét: **Tegnap délután Ráhel táncolni járt*.

2.3. Az ismétlődést kifejező mondat vagy mondatrészlet, szerkezet, ige, implikálhatja olyan egyszeri cselekvést, történést leíró mondat igazságát, amelynek igéje (ill. az ige tömorfémája) eltér az ismétlődést kifejező mondatban szereplőtől. Ez a helyzet a fenti képzett igéket (pl. *cikkezik, kocsmázik, randevúzik, vonatozik, ingázik* stb.) tartalmazó mondatok esetében is, ahol az egyszeri cselekvést többnyire az ismétlődésre utaló mondatban nem szereplő igével (*ír, iszik, utazik, van*) vagy arra épülő szerkezettel fejezzük ki. (*Cikket ír, kocsmában van, randevúja van*; stb.). — Hasonló a helyzet sokszor olyan esetekben is, amikor az ismétlődést implikáló ige elhomályosult képzésű avagy töige. — Lindner Márta nyomán például elmondhatjuk, hogy a *hull* ige (vö. TESz. II. 163; ÉrtSz. III. 373) — mai magyar nyelvi — jelentése tartalmazza a következő mozzanatokat: „a) vmi jut vhová: esik b) ami: viszonylag tömeges (egymás után, folyamatosan) . . .”. (Lindner Márta: A *hull* ige jelentésének szerkezete. In: Zsilka—Kelemen i. m. 187—98, 189). Ismétlődés és folyamatosság, s az alany denotátumának több-volta egyaránt jellemzi következő (a, ill. b jelzésű) mondatpárunkban a második, vagyis a *hull* igét tartalmazó b mondatot — szemben az a mondatbeli befejezettséggel, egyszerűséggel és szingularitással: a: *Leesett a levél* : b: *Hullott a levél*.

Járai Csongor A hunyorog ige elemzése c. tanulmányában (in: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében [Tud. vez.: Zsilka János; techn. szerk.: Kelemen Sándor]: 213—25) a *hunyorog* (vö. TESz. 2: 168, ÉrtSz. III. 381) ige tulajdonképpeni — s így a metaforikus jelentések alapját is megadó — jelentését a következő mozzatok együtteseként látja: kinyitja a szemét; lehunyja a szemét; nem teljesen: részben; t ö b b s z ö r; f o l y a m a t o s a n v á l t a k o z v a. (Az én kiemelésem, W. B.).

A *részben* és a *többször* jelentésmozzanat az olyan metaforikus jelentésekben is fennmarad, ahol a szem nyitása és zárása, behúnyása már nem játszik szerepet. Járai Csongor Karinthy Frigyes idézi: „A csillag hunyorgott és homályos golyák keringtek a messzeségben” — itt a *hunyorog* jelentéskomponensei: a) [a csillag] felfénylik, b) [a csillag] kialszik c) *részben* d) t ö b b s z ö r, e) f o l y a m a t o s a n váltakozva (az én kiemelésem, W. B.). Oravecz Barna tanulmányából (A *hall, hallgat* igék elemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében [tud. vez.: Zsilka János. Techn. szerk. Kelemen Sándor] Bp., 1987. 227—314, 293, 300) kitűnik, hogy a *hallgat* ige — a -gat képző jelenléte ellenére — nem feltétlenül utal ismétlődésre; nem utal ismétlődésre például a *János beszél, Zsuzsa hallgatja* vagy a *Kálmán zenét hallgat* mondatban. Ismétlődést implikálhatnak azonban a *vmilyen névre hallgat, vkire hallgat* ~ 'engedelmeskedik', ill. a *vmiért hallgat* 'szidják' szerkezetek.

2.4. Az ismétlődés általában szóba kerül az igeidők jellemzése során is. Az ige jelen ideje (a morfológiai értelemben vett jelen idő), tudjuk, kifejezhet (a) a jelen pillanatot magában foglaló — vagy b) a főmondat megszabta múltbeli) nagyobb időszakban szokásos cselekvést, sőt szerepelhet általános érvényű állítást kifejező mondatokban is (pl. a) *Reggel a nap felkel*; b) *Tudtuk, hogy Marit nagy becsben tartja*) l. Vel-

csov: Az igeidők. In: A mai magyar nyelv (= MMNy.) 1976. (szerk. Rácz Endre): 173–4; vö. pl. Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMond/KTMondt, 1928–42): 81–2, Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakában ([1956.]: 18–9; Lotz: Az igeidők jelentése a magyarban. In: Uő: Szonettkoszorú a nyelvről 1976. 164–70). — A régiségben a *vesz vala* típusú múlt időnek egyik jellemzője szintén az ismétlődés kifejezésére való alkalmasság volt (L. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai, MNyTK. 63. sz., 1941; Pais: MNy. 40 [1944.]: 193–7; A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. NytudÉrt. 12. sz. Budapest, 1957; Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, Bp., 1963. 161–2, 275; Abaffy: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. [Szerk. Balázs János], 1983. 113–79, különösen 128; A. Molnár Ferenc: MNy. 81 [1985.]: 442–53, különösen 450.)

2.5.1. — Sokszor az igekötőféle adja az igének, ill. a szerkezetnek ismétlődés jegyét. Fülei-Szántó Endre példáiból és magyarázatából például kiviláglik, hogy a *végig*- többnyire az igei bővítmény többesítésének kikényszerítése révén vagy azzal egyidejűleg — gyakran ismétlődő cselekvés, részeselekvések feltevést váltja ki. — Néhány példája: *X végigvallatja az összes gyanúsítottat; valaki végignyitogatja a szoba összes ablakát; ... végigragasztja a borítékot mindenféle ünnepi bélyeggel; Végigdobálja a fasort vadkörtével; (?) végignyeri az összes játszmat* (MNy. 87 [1991.]: 434–5). Fülei-Szántó példái egyébként azt is mutatják, hogy (implikált) ismétlődés és az ige befejezett volta is fennállhat egyidejűleg. Példái több, külön-külön egyszeri cselekvésre, pontosabban: teljesítményekre, eseményekre (vö. Vendler Zeno: Verbs and Times: Linguistics in Philosophy [Ithaca, 1967: 97–121]) vonatkozó mondat igazságát implikálják: *Kivallatta az első gyanúsítottat, kivallatta második ... harmadik az utolsó gyanúsítottat ...* Az implikált mondatokbeli vonzatstruktúra itt formája szerint azonos az implikáló mondatban tapasztalttal: *kivallatta/végigvallatta a gyanúsítottat/gyanúsítottakat; Megdobálta a fát vadkörtével/végigdobálta a fasort (~ a fák) vadkörtével.* Az is megesis, hogy az implikált egyszeri cselekvéseket, teljesítményeket kifejező mondatok igei más vonzatstruktúrával járnak. Ezt mutatja az alábbi példa: *beülteti a kertet barack k a l : ültet egy barackfát/t/ülteti az első barackfát t : ismét ültet egy barackfát/t/ülteti a második ... harmadik ... utolsó barackfát t* (vö. Zsilka i. h.). Ismeretes, hogy az ismétlődés különböző léptékű (kisebb vagy nagyobb időszakra vonatkoztatható), s többé vagy kevésbé konkrét is lehet: a) *Most megkopogtatjuk a hátikódot;* b) *Hétfőnként elmegy a klubba;* c) *A nap nyugaton nyugszik.* — Példáinkban a) rövid időszakon belüli b) hosszabb időt átfogó c) időbeli általánosságot megengedő ismétlődést látunk. Az egyszerűség és többszöriség oppozíciójának lehetőségeit alább (illetve következő cikkemben) pontokba szedve, példákkal, példasorokkal szemléltetem.

2.5.2. Közismert, hogy az igekötő megismétlése szintén ismétlődést (ritka ismétlődést) fejezhet ki:

A/a

Vissza-visszanéz. Be-betér. Ki-kimegy a kertbe.

Az ismétlődés itt folyamatossággal jár: inkább egyidejűség, nem pedig rákövetkezés kifejezésére ad módot: *Lassan ment, vissza-visszanézett.* ('Lassan ment, s k ö z b e n vissza-visszanézett'.)

Az igekötő-ismétlés olykor a gyakorító képzős igék használatával együtt fordul elő: *Meg-megdobálta a szomszéd kutyáját; Be-berakosgatta a kockát a dobozba.* Az ismétlődés ilyenkor néha hierarchizálódik. *Meg-megütögte az órát:* 'Időnként (vagyis: t ö b b s z ö r) azt tette, hogy t ö b b s z ö r ráütött (gyengén) az órára'.

Nem jók a következő mondatok:

A/b

**Nézett már vissza-vissza. *Tért már be-be. *Ment már ki-ki a kertbe. *Háromszor-négyszer már ki-kiment. *Már többször ki-kiment a kertbe. *Gyorsan vissza-visszanézett. aztán megnyomta a gázpedált.*

A fentiekből kitűnik, hogy az igekötő-ismétléses alakok nem szerepelhetnek közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban; s nem alkalmasak egymásutániség, rákövetkezés kifejezésére sem. — Az egyszerűség és ismétlődés kifejeződésének kérdésére a Magyar Nyelvőrnek egy későbbi számában szeretnék visszatérni, „Egyszerűség, ismétlődés” c. cikkemben.

Wacha Balázs

Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő

A Hunyad vármegyei Szászvárostól északra, a Marosba jobb felől betorkolló Gyógy-víz mentén fekszik Algyógy község. Algyógytól északnyugati irányban mintegy öt kilométerre egy régtől fogva kedvelt fürdőtelep található. Téglás Gábor (1848—1916) régész 1902-ben ekként mutatta be a fürdőt: „thermái Algyógytól még egy órányira a Kőalja nevű mésztufa magaslat északi szélén buzognak fel. Ezekre vonatkozik a rómaiak *Germizzára* [ə: Germisara] várának elnevezése [i]s, mely szintén »Hévíz« jelentéssel birt. A rómaiak sűrűn látogathatták s a »Nymphis sanctissinus [o: sanctissimis]« kezdetű feliratok örökitik meg hálájukat. A közép korban s még inkább az erdélyi fejedelmek idejében Erdély leglátogatottabb gyógyhelye vala. Bethlen Gábor 1629. nyarán használta, a két Rákóczy György sokszor megfordult itt, valamint Apaffy Mihály is, kinek szőlőjét a fürdővel szemben mutogatják. Kazinczy Ferencz 1816. augusztusában Hunyad és Alsófehérmegyeék legelőkelőbb családait találta a fürdőben, s a tulajdonos báró Bornemisza család rokonsága egymaga látogatottá teheté, az algyógyi gróf Kuunok, báró Győrffyék és más családokkal. Gróf Kuun Kocsárd halála évéig soha el nem mulasztotta volna a fürdő használatát, mely jelenleg is tükörfürdőjével, csinos parkjával [,] emeletes vendéglőjével a vidéki fürdők csinosabbjai közé tartozik. A mésztufából felbuzgó források hőfoka 31.2—31.9 (C)° s a kifolyó víztömeg alább már malmokat hajt és vízesést képezve a beléje érő gyökereket napok alatt mérszréteggel vonja be. A vendégek egész mézsokrokat kövittetnek a vízben.” (Téglás: Huny. 126—7.) — A fürdő ma is üzemben van. Balneológiai és turisztikai jellemzéséhez l. 1896-ból Boleman 44—5, 1907-ből Papp—Hankó 116—8 és 1970-ből DietlTur. 174.

A késő császárkori római birodalom úthálózatáról a IV. században (feltételezhetőleg 365-ben vagy 366-ban) készült térképes ábrázolást reprodukáló Tabula Peutingeriana a Dáciát szolgáló 77-es számú út Sarmizegetusa (Várhely) és Apulum (Gyulafehérvár) közötti szakaszán tünteti fel *Germisara*-t. (A rómaiak 271-ben feladták a 165 évig fennálló Dácia tartományt, de a katonai kiűrés nem jelentette azt, hogy meg is feledkeztek róla; útjait továbbra is számon tartották.) Említi *Germisara*-t a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) III, 1395. sz. felirat is, amelyet Algyógyon találtak. Az utóbbi szerint közeleben gyógyforrások voltak. Ezekre a forrásokra vonatkoznak a CIL III, 1396. és 1397. sz. feliratok is. (ÓkoriLex. 1: 804—5.) — A latin *Germisara* helységnév tövében a dák *germi- 'meleg' (Georgiev: IntrIE. 123) rejlik, amely — szabályos hangmegfelelésekkel — a 'meleg' jelentésű görög *thermós*, latin *formus*, angol, német, holland *warm*, svéd *varm* stb. szavakkal tartozik össze mint az ősi indoeurópai örökség része. A magyar szókincs idegen elemei közül végső soron idekapcsolódik a *termák* [többes szám], *termál*(forrás, -víz), *termikus*, *termofor*, *termométer*, *termosz*, *izoterma* stb. — Nem lehet kétséges, hogy *Germisara* hőforrásokról kapta nevét.

Erdélyi, olykor Erdélyen kívüli latin és magyar nyelvű frott emlékek a XVI. század közepe óta emlegetik az Algyógy határában levő fürdőt, illetőleg az idővel önálló

községgé fejlődő fürdőtelepet: 1549: „Joannes cognomento Mihalfy, ortus in *thermis Giogiensibus*” (Verancsics Antal levele Pesti Gáspárnak. In: MonÍrók. 10: 13); 1629: „Datum in *Thermis Algyógyensibus* die 2. mensis Maji anno domini 1629.” (Bethlen Gábor levele Pázmány Péterhez. In: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 465); 1638: „hétfőn isten áldomásából az *gyógyi fődőbe* akarok menni, hova téged is, édesem, hozzon az úr isten szent fiának érdemeiért szerencsés órában és jó egészségben” (I. Rákóczi György levele feleségéhez, Lorántffy Zsuzsannához. In: MonOkm. 24: 58); 1663: „Augustus. [...] 20. Mentem *Gyogyra* a *feredőbe*.” (I. Apafi Mihály naplója. In: I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634–1694. Közli Tóth Ernő. Kolozsvár, 1900. 6); 1664: „October. 6. Mentem Vinczre. 7. *Gyogyra* a *feredőbe*.” (I. m. 8); 1666: „Majus. [...] 18. A *gyógyi ferdőbe*” (i. m. 10); 1667: „Junius [...] 14. A *gyógyi ferdőben*” (i. m. 12); 1673: „*Al-Gyogyinses Thermae*” (Suciú 1: 254); 1677: „ebéd után megindultam sietvén az *gyógyi fődőbe*”, „az fejedelem, s az francia követtel az *gyógyi fődőbe* megindultunk”, „Napestig is az *gyógyi fődőben* lakánk” (Thököly Imre naplója. In: MonÍrók. 18: 34, 42, 42); 1708–10: „Purgatio s a *gyógyi feredővel* curála” (Gróf Bethlen Miklós önéletírása 209: NySz. 1: 1043); 1712: „Kegyelmed nekem irt levelét vöttem Csötörtökön tegnap, az *gyógyi feredőről* haza érkezvén, hová mind az feredésre, mind az feredő viz italára invitált mind egyéb fájdalomla lábamnak, mind az arena [= húgykőbetegség], minthogy tavaly is jó hasznát érzettem sokáig.” (Pápai Páriz Ferenc levele gróf Teleki Sándorhoz. In: IrtörtKözl. 7: 312); 1722: „itt minden fele dicserik a *Gyogyi ferdőt*” Kálnoki Borbála levele az Alsó-Fehér megyei Tövisről: SzT. 4: 58); 1763: „Jöve híre, hogy br. Josinczi Jósef urat a *gyógyi feredőn* a gutta megütötte, melyet minden ember sajnált és kivált én.” (Halmágyi István naplója. In: MonÍrók. 38: 92); 1766: „valami 11 napokig concipista Veress Ádám urammal mentünk a *gyógyi feredőre*, hová hordottuk minden reggel a savanyú vizet is.” (I. m. 272); 1805: *Feredő* (Suciú 1: 254); 1806: *Feredő Gyógy* [mellette: *Al Gyógy*] (Lipszky térképe); 1808: „*Feredő* vel *Gyógyferedő* h. Warmbaad von Gyogy g. Firigyó val. Pagus C. Hunyadiensis”, „*Gyógyferedő* h. vide *Feredő (Gyógy-)*” (Lipszky: Rep. 2: 45, 54); 1816/1880: „Gróf Gyulayné megakará látogatni férje testvérét, gróf Bethlen Ádámnét a *gyógyi fődőben*, s elvégzénk, hogy ott fogunk elválni egymástól.” (Kazinecy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiadja Abafi Lajos. Bp., 1880. 244. A továbbiakban a fürdőnek és környékének részletező leírása.); 1854: *Ferdő Gyógy* (Suciú 1: 254); 1889/1890: *Gyógyfürdő* (Gönczy–Kogutowicz: Kézi atl. Hunyad m. a.); 1907: „*Feredő-Gyógy (Algyógyfürdő)*” (Papp–Hankó 116); 1944: „*Feredőgyógy*, Hunyad vm., R. Geoagiu-Băi” (Hnt. Melléklet 34); stb.

A *gyógyi feredő* > *Gyógyferedő* > *Feredőgyógy* fejlődési sorban a legszembetűnőbb változás az összetételi tagok helycseréje, azaz a *Gyógy*-nak előtagból utótaggá s a *feredő*-nek utótagból előtaggá válása. A település jellegét, közigazgatási státusát stb. megnevező helységnévi utótagok más esetekben is helyet cseréltek előtagjukkal; vö. *Szlatinaakna* > *Aknaszlatina* (Nyr. 115: 123); *Bustyaházafalu* (Nyr. 115: 124) > *Falubustyaháza* (Pallas-Lex. 4: 17); *Bustyaházahandal* (Nyr. 115: 124; *handal* jelentése 'bányatelep') > *Handalbustyaháza* (uo.); *Hidvégfalu* > *Faluhidvég* (FNESz.⁴ 1: 509 *Szabadhidvég* a.); *Hidvégváros* > *Városhidvég* (uo.); *Sándorpuszta* > *Pusztasándor* (FNESz.⁴ 2: 383); *Körtvélyrév* [1405: *Kurthuelrew*: ZsigmOkl. 2/1: 446] > *Révkörtvélyes* [1668: *Rév-Körtvélyes*: Suciú 2: 34]; *Kereszteskomlós* > *Komlóskeresztes* (FNESz.⁴ 1: 773); *Ponorohába* > *Ohábaponor* (FNESz.⁴ 2: 269); *Remetemária* > *Máriaremete* (FNESz.⁴ 2: 96); stb. Előtagjának megkülönböztető funkcióját illetően *Aknasugatag* (FNESz.⁴ 1: 64) *Falusugatag*-gal (Hátsek: MegyTérk. *Marmaros* m. a.), *Faluszemes* 'Balatonszemes' (Lipszky: Rep. 1: 631) *Pusztaszemes*-sel (FNESz.⁴ 2: 383), *Aknaszlatina* *Faluszlatiná*-val (Nyr. 115: 123), *Falubustyaháza* *Handalbustyaházá*-val, *Faluhidvég* *Városhidvég*-gel, *Nemesbikk* *Parasztbikk*-kel

(FNESz.⁴ 2: 227), *Nemesdubova Parasztidubová*-val (FNESz.⁴ 2: 319), *Nemesszalók Pórszalók*-kal (FNESz.⁴ 2: 232), a most vizsgált *Feredőgyógy* pedig *Algyógy*-gyal áll szemben.

Mint hogy az algyógyi meleg források vize gyógyítja a csúzos vagy reumás, köszvényes stb. bántalmakat, korán felvetődhetett az a gondolat, hogy (*Al*)*gyógy*-nak maga a neve is voltaképpen a hangzásban összecsengő *gyógyít*, *gyógyul* igékkel tartozik össze. Ez a jelentésbeli összefonódás tükröződik a környéken járatos közmondásban is: „Felgyógy borral, Algyógy vízzel gyógyít” (Téglás: Huny. 126). (Felgyógy a Hunyad megyével keleten szomszédos Alsó-Fehér megyében, Gyulafehérvártól északra fekszik a Marosba jobb felől beömlő Gyógy-patak mentén. *Felgyógy* volt egykor a Gyógy-patak alsó folyásánál fekvő *Diód* neve is. A korábban *Oláhgyógy*-nak hívott *Havasgyógy* a Gyógy-patak forrásvidékén települt.) E népi okoskodást támogatta 1864-ben CzF. (2: 1199), írván a következőket: „*gyógy*, ... elavult fn., de él még a *Gyógy* helynévben és *gyógyfürdő* régi köz divatú szóban, újabb időben leginkább öszvetételeknél alkalmazzák”. (Az efféle nyelvváltási öszvetételekről van szó: 1828: *gyógyszer*, 1829: *gyógyszertár*, 1832: *gyógymód*, 1833: *gyógyfű*, 1833: *gyógygerő*, 1834: *gyógyír*, 1835: *gyógyintézet*, 1835: *gyógyforrás*, 1836: *gyógynövény*, 1837: *gyógyvíz*, 1844: *gyógydíj*, 1851: *gyógyhatás*, 1851: *gyógykovács*, 1861: *gyógykezelés* stb. L. NyÚSz. és TESz. 1: 1130.) Azonban egy olvasói levélre válaszolva a Nyr. szerkesztője, Szarvas Gábor megeáfolta CzF. állítását, és azt bizonyította, hogy a számos erdélyi *Gyógy* helynévben nem a *gyógyít*, *gyógyul* tövével azonos *gyógy*-, hanem a *dió* fanévból alakult *Diód* helynév változata rejlik (Nyr. 11: 235). A NyÚSz. is a *gyógyít*, *gyógyul* igékből való elvonás eredményének tartotta a *gyógy*-ot, „a mit az erdélyi helynevek: *Gyógy*, *Feredő-Gyógy*, *Gyógypataka* is tetszetőssé tettek”. Jómagam *Algyógy* és *Felgyógy* utótagját víznévből, a *Gyógy* vízneveket pedig Kniezsa (ErdVíz. 24, 25) nyomán a *dió* ~ *győ* fanév -gy képzős származékának magyaráztam (FNESz.⁴ 1: 68, 451). Legutóbb Hadrovics László (Magyar történeti jelentéstán. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 77) foglalkozott jelentéstani nézőpontból a Thököli Imre 1677. évi naplójegyzetében olvasható *gyógyi fürdő*-vel, amelyben a beleértés egyik legtanulságosabb esetét látja: „A mai olvasó természetesen *gyógyfürdő*-re gondol, valójában a *dió* főnévből alakult helynévvel valólgunk, mint a Baranya megyei *Gyód* és a Somogy megyei *Gyurgy* esetében is (Kiss FNESz.⁴.”

A Hunyad megyei *gyógyi feredő* ~ *Gyógyferedő* ~ *Gyógyfürdő*, illetőleg *Feredőgyógy* történeti és etimológiai vizsgálata után térjünk át a *gyógyfürdő* 'gyógyvizű fürdőhely; gyógyító hatású fürdő' elemzésére. (Annál is inkább, mert a TESz. *gyógy*-szócikkében a *gyógyfürdő*-nek nincs nyoma.) Az öszsettett *gyógyfürdő* korai előfordulásai közül a következőket idézem: 1835: „Gesundbad, das : *gyógyfürdő*” (Tzs.); 1838: „*Gyógyfürdő*, fn. das Gesundbad” (Tzs.); 1841: *gyógyfürdő* (Athenaeum 1: 1016: NSz.); 1861: „A *gyógyfürdőt* minden orvosi tanács nélkül, csak amúgy vaktában használni valóban okatlan dolog” (Mayer: NH. 77); 1864: „*gyógyfürdő*: ... Általában, mindenféle fürdő, melynek gyógyereje van, vagy melyet valaki gyógyulás végett használ” (CzF. 2: 1200); 1882: Karlsbad már akkor híres *gyógyfürdő* volt” (Jókai 67: 272: NSz.); stb.

A *gyógyfürdő* köznév keletkezését illetően nem lehet teljességgel kizárni azt a feltevést, hogy a *gyógyító fürdő* jelzős szó szerkezetből jött létre a *gyógyító* igenév megrövidítésével. Azonban e feltevésnek ellene mond az, hogy a *gyógyító fürdő* sohasem lehetett különösebben gyakori; a régiségben nem ismeretes, és a NSz. cédulaanyagában is csak szórványosan van rá adat, nem is annyira a XIX. századból [1840: „itt van Miloshéviz *gyógyító fürdőhely*”: Árvizkönyv 4: 145: NSz.], mint inkább a XX. század elejéről. Az elvonásos *gyógy*-eltagú öszvetételek mintadarabját, a *gyógyszer*-t Bugát Pál alkotta meg 1828-ban, s ettől kezdve tömegesen tűntek fel a német *Heilanstalt* 'gyógyintézet', *Heilart* 'gyógymód', *Heilbad* 'gyógyfürdő', *Heilbalsam* 'gyógyír', *Heilkraut* 'gyógyfű, gyógynövény', valamint a *Kuranstalt* 'gyógyintézet', *Kurbad* 'gyógyfürdő', továbbá a

Gesundbad 'gyógyfürdő', *Gesundbrunnen* 'gyógyforrás' stb. összetételek jelentésbeli megfeleldőként a *gyógy*- előtagú magyar összetételek. Ezek sorába jól beillik a *gyógyfürdő*. Ám azzal is mindenképpen számolni kell, hogy elterjedéséhez, „tetszetőssé” (NyÚSz. 113) tételéhez hozzájárult az Erdély-szerte közkeletű *gyógyi feredő*, illetőleg a *Feredő-gyógy* is, amelynek — mint fentebb láttuk — *Gyógyferedő* ~ *Gyógyfürdő* változata is volt.

Az ösztönös magyar nyelvérzék a *gyógyi feredő*-be, *Gyógyferedő*-be az elvonásos *gyógy*-ot, illetőleg a *gyógyfürdő*-t érti bele. A tüzetes történeti vizsgálat viszont azt igazolja, hogy a folyamat a valóságban éppen ellenkező irányú volt: a *gyógyfürdő* köznév életre hívásában és meggyökeresedésében játszhatott bizonyos szerepet a homonim *gyógyi feredő* > *Gyógyferedő*.

A többféle indítékból eredeztethető *gyógyfürdő* semmiképpen sem sorolható be minden további nélkül a földrajzi névből alakult köznevek (*asztrahán, bellehem, bikini, boszton, calvados, camembert, chianti, csimborasszó, damaszt, delaware, fajansz, fez, hárász, havanna, jersey, kalikó, kasmír, kolofon, konyak, majolika, makaó, malaga, mazsola, nappa, oázis, olimpia, oporító, panama, portorikó, szatén* stb.) népes csoportjába. Ám afféle szegről-végről való rokonság mégiscsak hozzájuk kapcsolja a *gyógyfürdő*-t. Helyzete némileg hasonlít a *Balatonfüred*-ből 'fürdőhely' jelentésben önállósult *-füred*-éhez. Ez a *fürj* madárnév *für* ~ *für* változatából képződött, s tkp. jelentése 'fürjben bővelkedő hely' (vö. *Kaposfüred, Tiszafüred*). Csak hogy a balatonfüredi savanyúvizes források hasznosítására létesült fürdőtelep miatt a nyelvérzék a hasonló hangtestű *fürdik* ige családjába vonta át 'fürdő-, üdülőhely' értelemmel. A *fürdő* ~ *fürdik* beleértését különösen a gyakran emlegetett *füredi feredő, füredi fürdő* szó szerkezet segíthette elő. L.: 1786: „A *Füredi Feredő*-ről már másszor is volt emlékezet ezen levelekbe.” (A Magyar Hírmondó ismeretlen tudósítója. In: Zákonyi Ferenc: *Balatonfüred*. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém, 1988. 142); 1860/1873: „*Füredi fürdő*” (Umgebungen von Nagy-Vásóny und Füred. A II. katonai felmérés E. 9. térképe. 1 : 144 000). Az átértelmezett *Balatonfüred* mintáját tükrözi a később tudatosan alkotott *Biharfüred, Káptalanfüred, Lillafüred, Mátrafüred, Tátarfüred*. (Minderre l. a FNESz.⁴ megfelelő szócikkét.) L. még a hatósági névmagyarosítás során keletkezett muraközi *Murafüred*-et (1888: Mező: HivHn. 104], amely a korábbi *Gibiná*-t (Hadrovics: NyK. 48: 410) váltotta fel, a Szolnok-Doboka megyei Magyarlápóstaól északnyugatra fekvő *Garbonác* (Suciú 1: 127) helyett megállapított *Füred*-et (1890: Mező: HivHn. 104], amely hamarosan megkülönböztető előtaggal egészült ki: *Kővárfüred* [1910: Hnt. 1944. 353; az évszámra l. i. m. 655 *Szolnok-Doboka* a.], az Abaúj-Torna megyei *Herlány* helyett 1900-ban hivatalossá tett *Ránkfüred*-et (FNESz.⁴ 1: 587), a beregi *Szinyák* helyett megállapított *Kékesfüred*-et [1904: Hnt. 1944. 366; az évszámhoz l. i. m. 655], a sárosi *Szavnyik* helyett megállapított *Sósfüred*-et [1907: Majtán 408], valamint a muraközi *Oporovec* (Hadrovics: NyK. 48: 430) helyett hivatalossá tett *Drávafüred*-et [1908: Hnt. 184; az évszámhoz l. i. m. 655]. E hat új helységnév közül öt helységnévnek — *Murafüred, Kővárfüred, Ránkfüred, Kékesfüred, Sósfüred* — fürdő volt a motiválója. A *Drávafüred* nevet a község és a megye kívánságára állapították meg. Mező (HivHn. 247) szerint e helységnek nincs ismert fürdője.

A földrajzi nevek nagyszámú példával gazdagíthatják ismereteinket a népetimológias beleértésről, átértelmezésről. Olyan meghökkendő esetekkel is találkozhatunk, mint a nyugat-magyarországi (ma burgenlandi) Németújvártól (Güssing) délkeletre fekvő *Glazsúr* nevének 1674 óta adatolható átfarmálása *Kolozsvár*-ra (ma: *Kiskolozsvár* ~ *Glasing*, l. FNESz.⁴ 1: 748), továbbá a Budaörsről északnyugatra húzódó *Kies-völgy* neve, amely korábbi német *Kiestal* (tkp. 'Kavics-völgy') betűolvasásos részfordításának köszönheti létét (FNESz.⁴ 1: 729).

Kiss Lajos

A keresztyén szóváltozatról

1. Napjainkban is előfordul, hogy megkérdőjelezzük a *keresztény* szó mellett a *keresztyén* szóváltozat használatának helyességét, illetőleg jogosságát.

Az Evangélikus Élet című hetilap 1992. május 24-i számában megjelent egy kis „helyesírási” cikk. Ebben dr. Szatmáry Antalné (az aláírás szerint: „nyelvész, ny. tanárnő”) azt írja: ő évekig harcolt az Akadémia nyelvészeivel azért, hogy a helyesírási szabályzatban ne vegyék vagyilagossnak a *keresztény* és a *keresztyén* szavakat, és most örömet fejezi ki amiatt, hogy — amint állítja — végre „1986-ban egyértelműen a *keresztény* szót írja elő kötelezően” a Magyar Tudományos Akadémia. Mindezekhez hozzáfűzi: „Tisztelettel kérdezem: nem vette észre ezt a kötelező előírást az evangélikus és református sajtó? Ez — szerinte — ugyanolyan helyesírási vétség, mintha a *vetés* szó helyett következetesen és makacsul *velyés*-t írnánk és mondanánk.” Megjegyezte még, hogy a *Krisztus* szó sem írható *Krisztyus* formában.

2. Több félreértést kell tisztáznunk a fentiekkel kapcsolatban.

Az akadémiai helyesírási szabályzatokban az említett vagyilagosság 1901-től 1954-ig volt meg, olyan módon, hogy mind a két változat szerepelt a maga szótári helyén, két külön szócikkben, de mindkét helyen a másik változattal együtt. Például az 1938-ban megjelent hetedik, javított és bővített kiadásban — amelyből én tanultam kisdíák koromban a helyesírást — az első helyen ezt olvashatjuk: „*keresztény* v. *keresztyén*”; az utóbbi szócikkben pedig — fordított sorrenddel — ez áll: „*keresztyén* v. *keresztény*”. A tizedik kiadás azután 1954-ben egyedül a *keresztény* változatot vette föl szótárába. 1954-től 1984-ig (a tizenegyedik kiadásig) tehát nem volt vagyilagosság e szó írásmódját tekintve az akadémiai helyesírásban.

Az Evangélikus Élet cikkének írója tévesen állítja, hogy 1986-ban szűnt meg a vagyilagosság a *keresztény* változat javára. Téves az említett évszám, de még tévesebb, hogy a szerző olyasmit tulajdonít a jelenlegi helyesírási szabályzatnak, aminek épp az ellenkezője igaz. A jelenleg érvényes szabályzat ugyanis nem megszüntette, hanem visszaállította a vagyilagosságot, minthogy a *keresztény* mellett a *keresztyén* szóalak helyességét is elismerte. „A magyar helyesírás szabályai” című akadémiai kézikönyvnek jelenleg érvényben lévő 11. kiadását nem 1986-ban, hanem 1984-ben hagyta jóvá a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége. (Azóta csak változatlan tövegű újrayomások jelennek meg belőle minden évben.) Nos, ennek a könyvnek 241. oldalán — a szótári részben — nemcsak a *keresztény* szót olvashatjuk (külön szócikkben), hanem néhány sorral lejjebb ezt is: „*keresztyén* (protestáns szóhasználatban)”. Tehát szó sincs arról, hogy az utóbbit helytelenítené az Akadémia.

Tagja voltam az MTA Helyesírási Bizottságának, amely hosszú éveken át előkészítette, minden részletében megvitatta s így dolgozta ki ezt a helyesírási szabályzatot. Csakugyan volt olyan javaslat, hogy egyedül a *keresztény* változat kerüljön be a szótárba, mellőzve a *keresztyén*-t, de ezt a javaslatot elvetette a bizottságunk. Igaz, hogy ma már általánosabb a *keresztény* változat használata, de a protestáns egyházak nem alaptalanul ragaszkodnak a *keresztyén* változathoz, ugyanis épp ennek van hazánkban a másikinál sokkal régiebb, több száz éves hagyománya.

3. Vegyük vizsgálóra a nyelvtörténeti tényeket! E kétváltozatú szavunk végső forrása a görög *Krisztiánosz* szó (a görög betűket így írhatjuk át a mi betűinkkel!), amely a *Krisztosz* főnév származéka, 'Krisztus híve, követője' értelemben, mint ahogy például a *lutheránus* főnév tulajdonképpen jelentése: 'Luther híve, követője'. A szó, a magyar nyelvbe valószínűleg egy déli szláv nyelvből (talán a horvátból vagy a szlovénből) került át — a latin *Christianus* közvetítésével. A *Krisztiánosz*, illetőleg *Christianus* szó-

nak elhagyták az *-osz* vagy *-us* végződését, így lett a szlávban — a kiejtést megközelítően érzékeltetve — *krsztyán* (az első *i* kihagyásával, a görög-latin *ti* hangkapcsolatot pedig *ty*-nek ejtve). Ez a szláv *krsztyán* szó a mi nyelvünkben „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (II, 460) szerint a következőképpen változott a mai kétalakú szóvá: „... a szöveleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, továbbá hangrendi kiegyenlítődéssel *keresztyén*-né fejlődött. A *keresztyén* változat közbülső *keresztyény* vagy *keresztén* fokozaton át jött létre az eredetibb *keresztyén*-ből, de számolhatunk a *kereszt* népetimológias beleértésével is.”

A legrégibb fennmaradt magyar nyelvű könyvben, az 1450 körüli években másolt Jókai-kódexben ez a szavunk a kiejtése szerint már *keresztyén* volt. (Itt jegyzem meg, hogy mivel a görög *Krisztosz* szóban nincs *ti* hangkapcsolat, a belőle származó *Krisztus* főnevet magyar földön természetesen sohasem ejtették *ty* hanggal.) Nem szabad ezt a régi *keresztyén* szavunkat — az Evangélikus Élet kis vitacikkét idézve — „szlovák hatás” és „szlovák beütés” emlegetésével megbélyegezni.

Régi kódexeinkből a múlt század végén megjelent „Magyar nyelvtörténeti szótár” ilyen példákat közöl (II, 236) a *keresztyén* és a belőle képzett *keresztyénség* szó használatára, csupán néhányukat idézve: „Zent Damancos hyv *keresztyenev*nek (olv.: *keresztyénök*nek) zerelmes taneytoyok” (Domonkos-kódex 3; 1517-ből); 1517-ből); „Peternek hagyaa anya zent egyházat eghez *keresztyenseg*nek (olv.: *keresztyénség*nek) annyaat” (Érdy-kódex 368 b; 1526—27-ből); „Mynd a gyono smind a gyontato *keresztyen* (olv.: *keresztyén*) hwtben legyenek” (Érsekújvári Kódex 535 b; 1530—31-ből); „Tellyes *keresztyenseg*emnek (olv.: *keresztyénség*emnek) allattyá” (uo. 265).

Tessék fellapozni Károlyi Gáspár 1590-ben megjelent híres vizsolyi bibliájának előszavát (az eredeti helyesírást tükröző hasonmás kiadásban), ott is *keresztyén* van írva: „minden *keresztyén* oluasókat kérec hogy az én munkámért engemet ne rágalmazzanac”. Az 1600-as évek elején ezt a szóalakot találjuk Szenczi Molnár Albertnél is: „*Keresztyén* anya-szent-egyház”, „*keresztyén* hit”. (E példákat a NySz. idézi a Dictionarium Ungarico-Latinumból.)

De a katolikus Pázmány Péter is a *keresztyén* szóalakot használta. Sajnos, őt hibásan idézi a NySz. (II, 236): „Valamikor az evangeliumot olvasták, fenállva kellett udvarlani a *keresztyenek*nek” (Pázm: Préd. 386). Fellapoztam Pázmánynak e művét (Vasárnapi és innapi prédikációk. Pozsony, 1636) az eredeti kiadásban, de annak a jelzett 386. oldalán ilyen mondat nincs; tévedésből keveredhetett ide ez az adat egy későbbi, más szerzőtől. Ott van ellenben Pázmány könyvének egy másik helyén a *keresztyén* szóváltozat: „Kérem a' *Keresztyén* Olvasót” („A' Nyomtatásban eset fogyatkozások igazítási” cím alatt). Ezt a szóalakot találjuk nála korábban is, 1613-ban, az Isteni igazságra vezérő kalauz Előljáró levelében, ahol ezt írja: „tudósítani akarám (...) ez egynehány dolgoról az *Keresztyén* Olvasót”.

A *keresztyén* szóváltozat csak az 1600-as évek közepe táján kezdett elterjedni a régibb *keresztyén* mellett. A kétféle szóalak között a felekezeti megoszlást (vagyis hogy a *keresztyén* változat inkább a katolikusoknál, a *keresztyén* pedig inkább a protestánsoknál fordul elő) csak a XVIII. század vége óta lehet nyomon követni.

4. Ma már a magyarul beszélők többsége *keresztény* alakban mondja és írja ezt a szót, de ebből nem következik az, hogy le kellene mondanunk a másik, a régibb, a ma már inkább csak a protestáns szóhasználatban élő *keresztyén* változatról. Nem külön-külön és és nem az ökumenizmus eszméjétől való elfordulás, ha a magyarországi protestáns sajtó változatlanul ragaszkodik ehhez a nagy hagyományú változathoz.

Ne akarjunk mindent egységesíteni! Éppen nyelvünk gazdagságának jele az, hogy egy-egy magyar szó több változatban él. Hogy más példát is említsek: a *gyermek*, a

leány és a *fel* szónak mindnyájan ismerjük a *gyerek*, *lány* és *föl* változatát. Arany János a Toldi egyik versszakában (IV, 6) mindkét alakjában használja a *fel* ~ *föl* igekötőt: a nádasban bujdosó Miklós „*Fölkereste fészkit a réti madárnak, / Száresa-, vadrucának, bfbienek, sirálynak, / Házukat feltörte és kifosztogatta, / Tarka tojásikkal éhét elaltatta.*”

Vajon az evangélikus — tehát protestáns — Petőfi Sándornak mi a véleménye a *keresztény* ~ *keresztyén* kettősségről? A válasza nem elméleti, hanem gyakorlati, s ez a szóhasználatában valósul meg. Nem felekezeti alapon s nem is valamilyen egységességre törekedve él csak az egyik változattal, hanem mind a két változatot pártolva, mégis a régebbit, a nagyobb hagyományút használja többször. A Petőfi minden költői és prózai művét s egész levelezését is feldolgozó négykötetes Petőfi-szótárból tudjuk, hogy az ő egész életművében a *keresztény* szóváltozat 2-szer, a *keresztyén* ellenben 4-szer fordul elő, s míg a képzős *kereszténység*-et csak 1-szer használja, a *keresztyénség*-et 2-szer; a nála 1-szer előforduló *keresztyéni* szónak Petőfinél *t* betűs változata nincsen.

A két szóváltozatot illetően érdekes megjegyzéseket találunk Czuczor Gergely és Fogarasi János múlt századi hatkötetes művében, „A magyar nyelv szótára”-ban. A *keresztény* szócikkében többek között ezt olvassuk: „Nekünk úgy tetszik, hogy *keresztény* kellemesebben hangzik, mint *keresztyén*. Legrosszabb volna pedig: *keresztyény*” (III, 577). Az kétségtelen, hogy ebben a — szerencsére ritkán hallható — harmadik változatban a *ty* és az *ny* közös szótagbeli együttese nem ad kellemes hangzatot. A *keresztyén* változat külön szócikkében arra mutatnak rá a szerzők, hogy a *keresztyén* szót a toldalakos alakokban az emberek igen hajlamosak így ejteni: *keresztyényi*, *keresztyényül*, *keresztyények*, „melyeket kellemes hangzatúaknak senki sem állíthat” (III, 586). Ez valóban meggondolandó! Ha tehát a *keresztyén* változatot használjuk, vigyázzunk a helyes, tehát az *n*-es kiejtésre!

5. Mit mondhatunk összegzésül?

Mai nyelvünkben egyaránt helyes a *keresztény* és a *keresztyén* szóalak. A jelentésük azonos, csak a használati körük nagyságában, az elterjedtségük mértékében van különbség. Mind a kettőt megtaláljuk nemcsak helyesírási szabályzatunkban, hanem „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban (a 7 kötetesben), a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban s az 1988-ban megjelent „Helyesírási kéziszótár”-ban is. Szótáraink a *keresztény* változatot — megjegyzés nélkül — általánosan használhatónak tüntetik fel, a *keresztyén* változatnál azonban megjegyzik, hogy ez ma már csak a protestáns szóhasználatban él. Értelmező szótáraink rég rövidítéssel a *keresztyén* változat régies voltára is rámutatnak.

Ki-ki ahogyan mondja ezt a szót — akár *keresztény*, akár *keresztyén* változatában —, aszerint kell írnia is, úgy helyes az írása. Mai helyesírási szabályzatunk „A kiejtés szerinti írásmód” című fejezetben, a 25. pontban foglalkozik az alakváltozatok kérdésével. Itt olvassuk a következőket: „Vannak olyan szavaink, amelyek a köznyelvben kétféle alakban használatosak. Ilyenkor az írásban is mindkét alakváltozat használata jogos és helyes.” Nos, a *keresztény* ~ *keresztyén* kettősség ennek a szabálypontnak a keretébe tartozik.

Összetételi előtagként azonban csak a *keresztény* szóváltozat terjedt el: *kereszténydemokrata*, *keresztényszocialista* stb. A helyesírási szabályzat 1984 óta érvényben levő tizenegyedik kiadásának szótári részében az ilyen szóösszetételek még nem kaptak helyet, de az utóbb készült és sokkal részletesebb „Helyesírási kéziszótár”-ban már ott van a *kereszténydemokrácia*, a *kereszténydemokrata párt* és a *keresztényszocialista* szócikke is. Az ilyen szóösszetételekben nem használjuk a *keresztyén* szóváltozatot, de különben — önmagában — ez a változat nem kevésbé helyes, mint az újabb és elterjedtebb *keresztény* szóalak.

A nyelvi helyességről vitakozók jól teszik, ha előveszik szótárainkat. Ezekben és a kétkötetes „Nyelvűvelő kézikönyv”-ben sok mindenről jó eligazítást találhatunk.

Pásztor Emil

Kemény Gábor: Szindbád nyomában — Krúdy Gyula a kortársak között. (Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 7.) Budapest, 1991. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 128 + 4 oldal

1. Kemény Gábor jól ismert Krúdy-kutató. Ezt elsősorban sokatmondó, új eredményeket jelző köteteivel és tanulmányaival bizonyíthatjuk (amelyek közül úttörő jellege miatt is kiemelkedik „Krúdy képalkotása”, 1974.). De írásaiból az is kiderül, hogy a Krúdy stílusának vizsgálatához szükséges elméleti alap kidolgozásához újabb és újabb elméletekkel ismerkedett meg, amelyeket józan és kritikus szemmel értékelt, összegezett és alkalmazott anélkül, hogy az eklekticizmus hibájába esett volna, ami ilyen esetekben elég gyakran megesik. Hogy az említett hibát sikerült elkerülnie, azt minden bizonnyal annak is köszönheti, hogy figyelemmel volt az — újabban nálunk is egyre inkább tért hódító — általános tudományelmélet igényes szempontjaira.

Ismertetendő kötete — egy fejezetet nem számítva — az említett kettősségről tanúskodik: a stílusvizsgálat elmélete és Krúdy stílusa. Valójában három nagy fejezet alkotja: I. A prózaelemzés módszeréről, II. Krúdy és a stílusa, III. Krúdy körül. Mind-egyik fejezet tanulmány értékű alfejezetekre oszlik.

2. Az első fejezet (A prózaelemzés módszeréről, 3–23) három alfejezetében (1. Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés, 2. Egy funkcionális stílusvizsgálat körvonalai, 3. A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere) a szerző fő és bevallott célja az, hogy a próza stílusának elemzési módszerét alakítsa ki. Ehhez kiindulópontja a korszerű stílusfogalom. Elveti a korábbi felfogásokat, mindenekelőtt azt, hogy a stílus valamely normától való eltérés avagy választás (válogatás) eredménye. Ehelyett a stílárius adekvátság (vagy funkcióadekvátság) követelményét fogadja el, ami azt jelenti, hogy „nincs önmagában jó vagy rossz stílus, csak adekvát vagy inadekvát stílus van” (6), olyan, amely „összhangban van a tartalommal, a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlemény céljával és a közlés műfajával” (6). De ennek elfogadásával is sajátos többletnehézségeket lát a prózaelemzésben, aminek szerinte két oka van. Az egyik az, hogy az eddigi stíluselemzési eljárások nagy része a verselemzés gyakorlatában jött létre. A másik ok pedig az, hogy a próza közbülső helyet foglal el a költészet és a köznyelv (a Jakobson szerinti poétikus és referenciális nyelv) között. Az áthidaló megoldást, a prózaelemzés elméletének és módszertanának megújulását, kidolgozását szerintünk is nagyon helyesen a szövegelmélettől reméli, amihez csak azt lehetne mai tudásunk alapján hozzátenni, hogy ez — a szerző fentebb említett igényei szerint is (l. pl. a tartalom, beszédhelyzet, közlő és befogadó és más ilyen tényezők figyelembevétele) — tulajdonképpen (egy) szövegszemiotikai elmélet lehet, amit aztán a még tágabb körű ’szupertudományhoz’, a kultúraszemiotikához kapcsolhatunk (ez utóbbit a szövegszemiotika átugrásával maga a szerző is jelzi a 23. lapon).

Az így kialakítható (avagy részben vagy egészben már kialakított?) módszer a funkcionális stílusvizsgálat, amelynek lényege „a mű jelentésrendszerének strukturális

szempontú megközelítése” (15). Ebben a vizsgálatban mindegyik stíluselem a kölesönviszonyok egy-egy potenciális csomópontja, így fel lehet tárni a stíluselemek rejtett összefüggéseit és persze azt is (amire a módszer elnevezése is utal), hogy hogyan funkcionálnak a szóban forgó stíluselemek a műalkotás-struktúra egészében (14). Ezek a funkciók konkrét szövegösszefüggésekhez kötődnek, ott jönnek létre, tehát alkalmi stílusértékek (6). A kontextuális összefüggésekből következik az — amit a szerző az adekvátság követelményeiről szólva említ meg és sorol fel —, hogy mindez összhangban van a tartalom (jelentés, valóságra való utalás) mellett más szemiotikai tényezőkkel: a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlés céljával, a helyzetekkel stb. A módszer funkcionális tartalmát, jellegét Kemény Gábor a jobb megvilágítás szándékával a leírónak nevezhető elemzési módszerrel szembeállítja, amely az alaki érték megállapítását tűzi ki célul (14–15).

A vizsgálati módszer kifejtése sok és sokféle idevágó elméleti kérdés felvetésével járt, ami kétségtől az első fejezet tartalmának imponáló gazdagságát jelzi. A fő kérdésnek alárendelt részleteket csak a tájékoztatás és az említett gazdagságról való meggyőzés szándékával sorolom fel: a szépség megmagyarázásának nehézségei, buktatói (6–7), a stílus elszigetelt elemzése vagy a komplex műelemzés részeként való vizsgálata (7–8, 22), genetikai-biografikus-pozitívista, műimmanens-szövegközpontú-strukturalista módszer, tágabb összefüggérendszerbe állított megközelítések, teljes szöveg vagy szövegrészlet (9), izoláló vagy globális, analitikus és szintetikus módszer, a kettő összehátróításának lehetőségei (13–14), szövegteremtő elv, kohézió, fókusz (15), szinkronia és diakronia (15–16), az irodalmi mű mint jel (17–19), irodalni és nem irodalmi szöveg (19) stb.

A módszer bemutatása után mindenképpen szólnunk kell a szerzőnek a nehéz elméleti kérdések kifejtésében, főleg az érvelésekben tapasztalható érdemeiről. Okfejtése világos, érvei meggyőzőek, állásfoglalásában semmi merevség, egyoldalú túlzás sincs, inkább az egyeztetési próbálkozások jellemzik, amelyeknek kétségtől a kérdést előrevivő, az azok alapján kialakítható módszer produktivitását fokozó velejárói vannak. Tudatában van annak, hogy az elméleti és módszertani kérdéskörben sokféleség tapasztalható. Nem lehet tehát egy elmélet mellett úgy kiállni, hogy másokról ne venni tudomást. És nem feledkezik meg arról, hogy nem elméleti kötetet ír, hanem csak egy elméleti bevezetőt, ezért kellő mértéktartással is jellemezhetően nem tér ki ugyan fontos, de terjedelmi okok miatt nem tárgyalható kérdésekre. Ami kifogásolható, csak annyi, hogy a kifejtés tényeinek, elsősorban a funkcionális vizsgálati módszer sajátosságainak a tárgyalásában a logikai (sor)rend nem mindig nyilvánvaló.

Kemény Gábor sok fontos, időszerű, a magyar stilisztikában eléggé elhanyagolt, sőt — sajnos — nem is közismert elméleti kérdést tárgyal. Hogy ennek során a buktatókat sikerült kikerülnie, azt nemcsak a fentebb említett érdemeinek köszönheti, hanem annak is, hogy van egy biztosítékként, támaszként szolgáló hátttere, alapja: stílusjelenségeknek, elsősorban Krúdy stílusának tényleges kutatása. Megvan tehát az elmélet és a konkrét vizsgálat közötti összhang, szerencsés arány. Ilyen okok miatt kötete beosztásának terjedelmi arányaitól eltérően az első fejezettel részletesebben foglalkoztam.

3. A második fejezet (Krúdy és a stílusa, 25–88) hét tanulmányból áll. Ezek közül az ismertetést író stílustörténészt természetesen azok érdeklik a leginkább, amelyekben Kemény Gábor Krúdy stílusának fejlődésrajzával foglalkozik. Az első alfejezet (A stílus születése és halála, 25–37) egy jól sikerült diakronikus szintézis, amelyet a második, a harmadik és a hetedik alfejezet részletei egészítenek ki.

Kiindulópontja az, hogy Krúdy stílusát nem lehet egyetlen jelzővel, például a Schöppflin Aladártól említett 'gordonkahang' metaforával jellemezni, stílusa nem lehet

„valamilyen homogén, egységes egész, »monolit tömb«, amely . . . nem, vagy csak alig változott” (26), hisz a fejlődési korszakok egymásutánjában stílusa változott, különböző színezetekkel gazdagodott, módosult, és állandó jegyei mellett változó sajátosságai is vannak. A szerző a következő fontosabb színezetek egymásutánját emeli ki: (1) az almanach-szентimentalizmus hatása (legkorábbi írásaiban), (2) a Mikszáth-hatás (anekdotázás a dzsentrinovellákban), (3) a podolini milió, (4) az érett stílus a Szindbád születésével, (5) az érett stílus válsága, „manierizálódása”, (6) a válság folytatása, emóciókkal és képekkel telített „lángoló stílus” (1918 körül), (7) lehiggadás, klasszicizálódás (a húszas évek első felében), (8) az egyszerűsödés, klasszicizálódás folytatása, sőt puritánnak mondható dísztelenség (a húszas évek második felében).

Ezekről a kérdésekről szólva a szerző egyetlen megállapítását tartom vitathatónak, azt, hogy szerinte „Krúdy nem tartozott semmiféle irányzathoz vagy csoport-hoz, hanem a maga útját járta” (58). Ez ellentmond későbbi kérdésfelvetésének, annak, hogy „meg kell keresnünk Krúdy helyét a MAGYAR stílustörténetben” (58), és ugyanitt több szerző véleményét idézi, amelyek szerint Krúdynál van preszimbolizmus, stíloromantika, nyugatosság, impresszionizmus, sőt szürrealizmus is és XX. századi modernség (84–8). Szerintem (korábbi, a szerzőtől is idézett felfogásomtól eltérően — ti. impresszionista —, ahogy már a Kis magyar stílustörténet 1982-es kiadásában is jeleztem) Krúdy mindháron, különben egymással kereszteződő századfordulói stílus képviselője, alakítója, azaz egyaránt van nála szecesszió, impresszionizmus és szimbolizmus (a későbbi lehetőségekkel nem foglalkoztam).

A második fejezet másik nagy témája az időszerkezet (elsősorban: Időélmény és kompozíció, 62–9). Már rég úgy vélekedem, hogy Krúdy stílusának a kulcsa az időkezelésben van, abban, ahogyan az író az idősíkokat váltja. Kemény Gábor dicséretére legyen mondva, nagy lépést tett ezen a téren, sok mindent tisztázott. Megtudjuk például azt, hogy mi a Szindbád-novellák időszerkezete: impresszió → képzettársítás → felde-rengő emlékképek → utazás a múltba (67). Ilyen alapon tud aztán sokatmondó követ-keztetéseket levonni, például azt, hogy „a jelen realitása feloldódik a múlt irrealitásá-ban, az emlékezés, a képzettársítások lebegésében” (63), vagy azt, ami stilisztikai szem-pontból is fontos, hogy ti. Krúdy „nagy jelentőséget tulajdonít a regényességnek, a jelent múlttá stilizáló hangulatosságnak” (63).

Hogy a stílustények magyarázatának közvetlen forrása az időélmény, azt a leg-inkább azzal indokolhatjuk, amit a szerző a hasonlatról mond. Ehhez abból a megfigye-léséből indul ki, hogy Krúdynál „a jelen minden benyomása a múlt számtalan hasonló impresszióját szikráztatja fel” (67). És ebből következik: „Ezért válik Krúdy stílusának és világképének kulcsfogalmává, már-már rendező elvvé a HASONLAT” (67).

Idetartozó vizsgálatainak eredményeit egy tágabb összefüggésrendszerbe ágyazza: „A Szindbád-novellák felépítése a modern, huszadik századi elbeszélő próza analitikus tér- és időszemléletével rokonítható, mely filozófiai alapvetését Bergson elméletében találta meg” (67).

4. A harmadik fejezet (Krúdy körül, 89–120) tanulmányainak tárgya egy-egy jelenség vizsgálata öt huszadik századi író műveiben. Az „eltévedt lovas” szimbólum-ban az eddigi értelmezéseket összegezi, és úgy véli, hogy — mivel a szimbólumok általá-ban többféle jelentéslehetőséget rejtene magukba — ezért az eddigi három értelmezés (emberiség, magyarság, maga a költő) „nem zárja ki, sőt kiegészíti egymást” (90), vagyis a „többszörös olvasat” elvét vallja (Az eltévedt lovas — Egy Ady-szimbólum értelme-zéséhez, 89–95). Kosztolányinak különböző cikkekben szétszórta kifejtett nyelvesté-tikai nézeteiről szólva, idevágó elemzéseire hivatkozva — más felfogásoktól eltérően — állítja, hogy „mégiscsak volt Kosztolányinak valamiféle »rendszere«” (98), és ugyanott

azt is hangsúlyozza, hogy „szinkronban volt” kora (sőt utókora!) nyelvészeti és esztétikai gondolkodásával (Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról, 95—105). A harmadik tanulmányban Tamási Áron két képújítási technikájával foglalkozik: elevenebbé tétel, új környezetbe helyezés (Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában, 105—10). József Attila stílusából a „lelki tájat” emeli ki, és Krúdyhoz viszonyítva megállapítja, hogy József Attila tájai is lelki tájak, de van egy különbséget jelző többlet is, az, hogy József Attilánál ennek nemcsak pszichikai, hanem gondolati tartalma is van, amit elsősorban a költő induktív és deduktív felépítésű tájleíró verseivel igazol (A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál, 110—3). Sarkadi drámájának elemzése alapján úgy véli, hogy az Oszlopos Simeon „a magányosság drámája” (114), és hogy „igazságvárása kudarcra van ítélve” (115, Oszlopos Simeon — Sarkadi drámájáról, 113—20).

5. Összegező értékelésként több megjegyzésem is lenne. Az első fejezetben az elméleti kérdések kifejtésében — ahogy fentebb Kemény Gábor érdeméért említettem — a szerző szigorú következetességgel jár el. Úgy tetszik azonban, hogy az ott kifejtett elvek és alkalmazásuk között nincs meg ugyanaz a következetesség. Mintha elemzéseiben nem alkalmazná mindegyik szempontot. Így például a struktúraegész vagy egyik-másik pragmatikai tényező figyelembevételét nem mindig nyilvánvaló. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy eltér az elméleti részben kifejtett elvektől, vagy hogy nem veszi figyelembe őket, hanem csak azt és csak annyit, hogy nem minden részletében meríti ki a felvázolt (funkcionális-szemiotikai) vizsgálat elveit, inkább csak sarkít néhány, persze a tárgyalt téma szempontjából fontos és lényeges szempontra. Persze az is lehetséges, hogy egy olyan elemzési (vizsgálati) felfogás híve, amely szerint csak a kérdésfelvetés szempontjából releváns, lényeges szempontokra kell figyelemmel lenni, hogy így az oda-tartozó vitás nézeteket kiélezve, különös élességgel lehessen tárgyalni, és ennek alapján véleményt alkotni. Ez esetben természetesen megjegyzésem alaptalannak bizonyulva, nem jöhet számításba.

Forrásjelzése jó, figyelemmel van az olvasóra. Sokkal jobb, mint ami a magyar nyelvtudományi kiadványok nagy részében még mindig általános, és megnehezíti az olvasást. Mégis van valami, amit hiányolni lehet, az, hogy ahol diakronikus jellegű a tárgyalás (pl. Krúdy stílusának fejlődésrajzában) nem egy esetben hiányzik a kérdéses mű megjelenési évének a jelzése, az erre kíváncsi olvasónak másutt kell utánanéznie.

Mindezekon túlmenően állíthatjuk, hogy Kemény Gábor könyve hiánypótló mű. Vizsgálati eredményei alapján ma többlet tudunk Krúdy stílusáról, mint eddig; sok ide-tartozó vitás kérdésben tisztábban látunk, mint korábban. Mindez kétségtől nagy érdeme a szerzőnek, kutatásainak elismerésre készítő értéke ez. Munkája további, későbbi vizsgálatok ösztönzője és módszertani útmutatója lehet.

Szabó Zoltán

Török Gábor: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Budapest, 1990. Tankönyvkiadó, 280 oldal

Török Gábor minden eddigi kötete sok újat adó, nagy értéket jelentő kiadvány. Ez is az. Mindegyiknek sajátossága és egyben érdeme is az elméleti érdeklődés, az elméleti „beállítottság” (egy olyan területen, amelyre — sajnos — elég nagymértékben az elmélet hiánya, sőt — talán nem túlzás annak az állítása sem, hogy — olykor éppen az elméletellenesség jellemző). Ismertetendő könyve teljes mértékben elméleti jellegű. Merész vállalkozás. De már előljáróban jelezhetjük, hogy sikeres és eredményes, ami már csak azért is érdeme, mert — mint ismertetésemből is kiderül — hiánypótló nemcsak a

magyar, hanem — jogosultan állíthatjuk — a nemzetközi stilisztikai szakirodalomban is.

Kiindulópontja az, hogy tulajdonképpen még nincs kidolgozva a stilisztika (és minden idevágó kérdés, idetartozó jelenségek, tények megközelítésének, továbbá a nem nyelvi stílusok vizsgálatának) alapjául szolgáló „általános stíluselmélet”. Állítja ezt a szerző — tegyük hozzá sietve, jogosultan — többek állításának, de legalábbis az *általános stíluselmélet* műszo ilyen felfogást sugalló implicit használatából következő feltételezéseknek ellentmondóan.

Ez a kiindulópont a cél kijelölése is: „Ez annak bevallása, hogy nem tudok olyan kidolgozott elméletről, amelynek sikerült összefoglalnia a szótár szerint *stílus*-nak nevezhető jelenségek lényegi összefüggéseit, közös sajátosságait, általános kérdéskörét. Ha megpróbálom fölvezetni, amit én általános stíluselméletnek vélek, kockáztatok, hogy a semmiről beszélek, mert a köznapi stílusjelentések közt csak jelentéstörténeti-szótörténeti a kapocs, nem valami kifejtendő és közös-általános jelleg. Valakinek vállalnia kell a kudarcot, hogy tisztuljon napjaink elméleti zűrzavara” (8–9). Ebből is kiderül, hogy itt az általános stíluselmélet kérdésköre a stílusfogalom problematikája, hogy a szóban forgó diszciplína tárgy- és feladatkörének, egyszóval lényegének, jellegének a körvonalazása egybeesik alapkategóriájának, a stílusnak az értelmezésével, sok szempontú megközelítésével.

Fő tézise az (amire különben a fentebbi idézetben a „közös-általános” jelleg utal), hogy a stílusok nemcsak nyelvi és nemcsak művészi, hanem nem nyelvi és nem művészi is, hisz — mint állítja — a stílus „egyetemes kategóriája az emberi közlésvilágnak” (51), tehát például nemcsak a szépirodalom vagy a képzőművészet, iparművészet, zene, építészet kifejezési módja (formanyelve) stílus, hanem stílusa lehet például a párbeszédnek, egy törvényszéki idézésnek, továbbá sajátos emberi magatartásoknak, viselkedéseknek, tevékenységeknek, cselekvési formáknak is. Példái között gyakran szerepel a mellúzás, a női ruhadívat, a pop-art. És ide tartozik annak az elismerése és hangoztatása, hogy stílusuk nemcsak az egyedi megnyilatkozásoknak, egyedi műalkotásoknak van, hanem a műalkotások csoportjának is, és ennek különböző vonatkozásait a szerző „A stíluskörök” című fejezetben tárgyalja.

A stílus fogalmának sok szempontú megközelítése könyvének tulajdonképpeni tárgya. A sok szempontúságot a fejezetek változatos tartalma is bizonyítja. Ismertetésben ezeket próbálom bemutatni, persze terjedelmi korlátok miatt a legtöbb esetben csak jelzésszerűen. A szerző először a stílus társadalmiságát emeli ki, amit az információ tágabb kategóriájához köt. A művészi stílus és az esztétikum kérdéséről szólva állítja, hogy „az esztétikai feltételekhez nem fűződnek szükségképpen nyelvi, s t i l á r i s k ö v e t k e z m é n y e k, a szövegekben egyáltalán nem határolódik el élesen a művészi és a nem művészi stílus” (17). Utána tér rá az egyik lehetőségnek, a stílusnak mint kifejezési módnak a tárgyalására. A *kifejezési mód* és ebből főleg a *kifejezés* műszo többértelműsége, homályossága miatt az ide sorolható értelmezéseket „logikus vétség”-nek tekinti (21), hiszen meghatározhatatlan fogalmakkal aligha lehet bármit is meghatározni.

Így ér el a *stíluskörök* kérdéséhez. A szóban forgó műszo tulajdonképpen foglalat, a „bármilyen szintű különös-általános stílus” kategóriája, amelynek például egy-egy szöveg stílusa, „egyedi része, eleme, tagja” (33), vagyis úgy-ahogy a (nyelvi) stílus fajtaival (típusaival) azonosítható, de mással is, és épp az a szerző érdeme, hogy számol a stíluskörök különböző átmérőivel. Ezért állítja például azt, hogy vannak elsődlegesen, tehát közleményként létező, stílusalkotó jelenségek (például szövegek, műalkotások, tánc, viselkedés stb.), aztán vannak csak másodlagosan közleménnyé, stílussá váló jelenségek (például a lakásberendezés tárgyai vagy a csapatsportok küzdésmódja stb.), továbbá csak ún. „belevetített” lehetőségek, amelyekben a párhuzamot, analógiát alkotó

egyének tudata érez ki közleményt (például egy táj képét). Mindez jól sejteti azt, hogy nemcsak teljesen egyedi és nemcsak teljesen általános jellegű és fogalmi körű stílusok vannak, hanem a kettő között sok a különböző „átmérőjű” közbűlső kategória. Ezt lehetne példázni, mondjuk, azzal, hogy az ún. funkcionális stílusok (tudományos, hivatalos, szónoki, publicisztikai, társalgási stb.) közül az egyikben, a szépirodai stíluson belül van egyéni, műfaji, irányzati stílus stb., vagy pedig a publicisztikai stíluson belül vezércikk, hír, riport, glossza és — például ez utóbbin belül — humoros, satirikus, bíráló stb. glossza. Igaza van tehát a szerzőnek abban, hogy a hagyományos *stílusréteg* vagy a *stílusnem* műszó használata erre a tagolódásra nem utal. A szűkülő különösségi (az általánostól az egyedi felé haladó) sor tagjait így nevezi meg: *stílusstartomány* — *stílusfaj* — *stílusfajta* — *stílusalfajta*. És azt is hangsúlyozza, hogy a stíluskörök különböző átmérőjű tagjai, a különös-általános stílusok „*v a l ó s á g o k*, amelyeket a különféle fokú elvonatkoztató művelettel csak tükrözhetünk, de objektívek akkor is, ha nem ismerjük fel őket” (32).

Egy ezt követő fejezetben külön foglalkozik az azonos stíluskörbe tartozó jelenségek normaszerűségével vagy — ahogy mondja — a „van” mellett a „kell”-lel (vö. pl. az antik retorikabeli „genera dicendi”-ként felfogott stílusfogalommal, azaz azzal a móddal, ahogyan beszélni kell).

A stíluskörök általánosított jellege mellett egy másik objektív általánosság a semleges, a zero fokú stílus kategóriája. Ez egy olyan szó vagy megnyilatkozás, amelynek „jelölő funkciójában annyira uralkodik az ábrázoló, közlő, »referáló«, hogy mögötte vagy teljesen hiányzik, vagy érzékelhetetlenné törpül az esetleges kifejező, felhívó mozzanat” (53). De azt is hangsúlyozza, hogy a „zero fokú stílus is stílus!” (75).

Ugyancsak a normával hozza összefüggésbe a stílusnak azokat a meghatározásait, amelyeknek lényege az, hogy a stílus az általános normától való eltérés eredménye, egyben azokat a meghatározásokat, amelyek a stílus egyéni jellegét (az általánostól való egyéni eltéréseket) hangsúlyozzák. Az ide tartozó véleményeket a produktív tisztázás érdekében árnyalni próbálja. Először is megállapítja: „Abszolút másság nincs, csak is egyéni stílus nincs”, hisz a „stílus nem okvetlenül *s z e m é l y e s e n* egyedi”, továbbá úgy véli, hogy a stílusnak „nem szükségképpen értéke az egyedisége” (59). Másodszor jogosan utal arra, hogy néha a hibák forrása az, hogy nem mutatják be, hogy nem tisztázzák a viszonyítási alapot, azt, hogy tulajdonképpen mitől is tér el a stílusalakító személy, mert vannak például rosszul kodifikált normák, vagy azt, hogy nemcsak egy-(féle) normarendszer van, hanem több(féle) is (pl. irodalmi [= standard] nyelvi és szépirodalmi). Végül helyes megállapítása és jogosult igénye az is, hogy szükség lenne egy általános normaelméletre.

Egymással összefüggő fejezetekben a szerző fontos kérdésként vizsgálja a stílus jelentéstani vonatkozásait. Elveti azok véleményét, akik egy hamis antiszubjektivizmus nevében száműzni akarják a stilisztikából a jelentéstant (Cressot, Riffaterre, Sol Saporta). Igaza van tehát, amikor kijelenti, hogy „a jelentést elvszerűen kizárni a stílusból: súlyos csonkítás” (73), a jelentést „nem kizárni kell a stílus kategóriájából, hanem épp a középpontjába kell állítanunk” (74). És ezt a jelentést információelméleti alapon elsősorban Fónagy Iván véleményét követve primér (fogalmi) információként fogja fel, amelyet egy másodlagos (csakis a stílusra utaló) információ egészíthet ki. Ezzel összefüggő jelentéstani kérdésként, „olvasási utasításként” tárgyalja két nagy fejezetben a megértést (jelentésértelmezést, jelentésértékelést).

És idevonhatjuk azt a fejezetet is, amelynek témája a stílus és a forma kapcsolata, és ahol a fentihez hasonló kérdés merül fel, az, hogy miért nem lehet a stílus fogalmát (többek között a jelentés kizárásával) a formára korlátozni. A szerző „rugalmas” véleményének kiindulópontja az, hogy a forma nem *l é n y e g i* (mint a tartalom), hanem

jelenségi értékű kategória, így aztán „a közleményeknek a jelenségi oldalától a lényegükig vezető közvetítések rendszerének látom a stílust” (148), minthogy „a művészi jelenség és a művészi lényeg »nem azonosul korlátlanul«, a forma sem csapkod át közvetlenül a tartalomba, hanem mindig közvetítésekkel” (145, itt a *közvetítés* a másutt nem világosan értelmezett „belső forma”-nak felel meg). A forma és a tartalom között nincs abszolút azonosság, egybeesés (148), nem beszélhetünk a tartalom és forma „parttalan egységének a stilisztikájáról” (151), a stilisztika nem lehet formalista olyan értelemben, hogy „tartalmatlan, üres elemi formákból ... akarja elővarázsolni a tartalom és forma egységében létező” közleményt (150).

A stílus fogalmának tárgyalásába még a következő (itt nem részletezendő) szempontokat vonja be: hatékonyság, redundancia, adekvátság, kohézió (pl. a kohéziónak stílárís értékű szándékos gyöngítése, megtörése, fokozatváltásai), stílusalakító műveletek (pl. válogatás, összeszerkesztés), viszonylagosság (viszonylagos például a stílus zéró-fokúsága, a kohézió ereje, az eltérések foka) és a stílusjelenségek taníthatósága (elsajátíthatósága).

A stílus fogalmának tárgyalása során szóba kerül az általános stíluselmélet és egyáltalán a stilisztika lényegét, jellegét érintő több kérdés. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a stilisztikát „nem zárjuk be” (246) a nyelvtudományba, illetőleg a formanyelvek tanába, ugyanúgy az irodalomtudományba vagy más művészettudományba sem, mert a stílus általános (nemcsak nyelvi, nemcsak művészi) kategóriája túlterjed mind-egyik társuló tudomány tárgyán. Persze valahol csak ki kell jelölnünk a helyét. Ezt a legjobban azzal tudjuk érzékelteni, amit a szerző a stílus tágabb összefüggéseiről, elsősorban a stílus „fölérendelt” kategóriájáról mond: a stílus „legtágabb értelmében véve is csak részrendszer a társadalmi tudat rendszerének egészéhez képest” (247), éppen ezért „az általános stíluselmélet kidolgozása során föl kell tárunk a stílus és a társadalmi tudat egésze közti kapcsolatokat” (247). Ugyanakkor az általános stíluselmélet és a stilisztika határtudomány is (150). Érthető, hogy „átfödi” a többi ide (is) tartozó tudomány (irodalom-, művészettudomány, művészetkritika stb.) tárgykörének több-kevesebb részletét. Ennek az előnyét így kommentálja: „Jobb, ha a diszciplínák sok helyen átfedik egymást, mintha hézagok maradnának köztük” (150). És összefüggésbe hozza a stilisztikát még nem létező, de mindenképpen szükséges diszciplínákkal, mint amilyen lenne például a közlemény-hatékonyságtan (154) vagy a stílusszociológia (222).

Török Gábor könyvének értékét a stílus fogalmának vizsgálatában elért (fentebb ismertetett) eredmények jelzik, de ezek mellett az a módozat is, amelynek segítségével ezekhez az eredményekhez eljutott. Erre a módozatra mindenekelőtt a kételkedés jellemző, ami nem is ritkán kemény, de rendszerint jogosult bírálattal ötvöződik (igaz persze az is, hogy a szerző néha megelégedezik arról, hogy a bírált szerző egészen más cél érdekében, más kontextushoz igazodva írta a hibáztatott vagy hiányolt, csonkúnak tartott részleteket). De a kérdéses módozatra ugyanakkor a tisztázás szándéka és igyekezete is jellemző. És ehhez a tisztázási igyekezethez a kutató szigorú logikája társul, egy olyan logika, amit az esetek többségében az újabban nálunk is egyre inkább terjedő általános tudományelmélet igényes szempontjaival tudnék azonosítani.

A szerző tételeivel lényegében egyet lehet érteni. Ha nem mindent úgy látok, mint Török Gábor, abból semmiképpen sem következik az, hogy abban nincs igaza. Ezeket most meg is nevezem. Kezdem azzal, hogy nem világos a témaként szereplő „általános stíluselmélet” és a mellette gyakran szerepeltetett „stilisztika” kapcsolata (tulajdonképpen mi is itt a „stilisztika” tartalma?) Ami a vitatott általános stíluselmélet lényegét, jellegét illeti, tudományunk fejlődésének jelenlegi szakaszában leginkább szemiotikai ágazatként lehetne felfogni, és a következő összefüggésrendszerbe lehetne állítani: *általános szemiotika* → *ágazati szemiotikák*: *szöveg-szemiotika* (nyelvi és nem nyelvi,

művészi és nem művészi szövegek), *stíluszsemitika* (nyelvi és nem nyelvi, művészi és nem művészi stílusok), *irodalomsemitika*, *művészetszemitika* stb. mint rokon-, illetőleg határtudományok. Hangsúlyozom persze, hogy jelenleg, mert idővel a tudomány(ok) fejlődése más irányba csaphat át. A fentebbi sorból is kiderül a stílus- és a szövegtudomány összefüggése. Ezzel az összefüggéssel a szerző is számol, de annál többre kellett volna törekednie. Lehet, hogy nem ért egyet azzal, amit és amennyit manapság a szövegdiszciplína stilisztikai jelentőségéről vallanak, és ezért kevésbé kötődik ehhez a lehetőséghez, de szerintem ilyen felfogás alapján is nagyobb részarányban kellett volna szerepelnie a szövegtani vonatkozásoknak, ha másképpen nem, legalább kételyt jelentő kérdésként, cáfolatként, állásfoglalása jelzéseként, hisz ma ez a szakmában egészen időszerű és gyakori, jellegzetes téma. Egy másik megjegyzésem pedig arra vonatkozik, hogy a szerző a stílus fogalmát parole (közlemény, performancia) jelenséggént ragadta meg. Vajon mi lett volna az eredmény, ha a stílust langue (kód, kompetencia) jelenséggént is értelmezte volna. Ez persze inkább csak kérdés, hisz számolnunk kell a terjedelmi lehetőségekkel is (háromszáz lapon annyi mindent tüzetesen vizsgálni nem lehet).

Egészen más természetű kérdést vet fel a szakirodalmi források jelzése: nagyon nehézkes, nem számol az olvasó idejével, türelmével, hisz nemcsak hogy hátra kell lapozni, hanem sokat kell keresgélni, főleg, ha a kiindulópont egy *i. m.* jelzés (az első hivatkozásra utaló zárójeles szám néha hiányzik), de az is előfordul, hogy a szerző neve és a folyóirat jelzése között a tanulmány címe hiányzik (ilyenkor elő kell keresni a kérdéses folyóiratszámot, és megtalálni benne a címet). Mindez tulajdonképpen nem is Török Gábor hibája, hanem egy régi hagyomány továbbélése egy gazdag (a korábbinál jóval több forrásjelzést igénylő) szakirodalmú korszakban. Egyszerűen jobb lett volna a sok új és jobb lehetőség közül az egyikkel élni.

Mindez azonban nem vonhat le semmit a szerző tagadhatatlan érdemeiből. A tisztázás szándéka egyáltalán nem járt kudarcral (amit a 9. oldalon hajlandó lett volna az ügy érdekében vállalni), ellenkezőleg sok mindent megtett azért, hogy „tisztuljon napjaink elméleti zúrzavara”. És ez valóban nagy eredmény, nagy érdem. A legtöbb, amit ma szakterületünkön bárki is elérhet. Mindennek alapján állíthatjuk, hogy Török Gábor kötete megérdemelné angol nyelven való megjelentetését.

Szabó Zoltán

Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60. születésnapjára. Szerkesztette: Hunyadi László, Klaudy Kinga, Lengyel Zsolt és Székely Gábor. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1991., 444 o.

Barátai és tanítványai köszöntik ebben a kötetben a hatvanéves Papp Ferencet: „Ő, aki fiatalon a nyelvek és a számok birodalmában új világot teremtett, aki maga körül az engedelmes türelem nélkül is folyton a változást hirdette, aki a humán tudományokban példátlanul korán az Akadémia falai közé lépett, szellemét valóban pazarlóan osztogatta. Mindazokban, akik ma főigazgatóként vagy rektorhelyettesként, tanszékvezetőként vagy kutatóként, oktatóként vagy fordítóként a megújulást keresik, ő ültette el a kétkedés azon magvát, amit szorgalmasan öntözve egy teljesebb igazsághoz juthatunk” — írja az előszó. A leírtak bizonyítására a tanítványok és a barátok 39 tanulmánya sorakozik a tekintélyes kötetben.

A magyar, angol és orosz nyelvű dolgozatok nyelvészeti, irodalmi és alkalmazott nyelvészeti témájúak; sokszínűségükkel, érdekes problémafelvetésükkel méltóképpen tisztelegnek az ihlető mester előtt.

A nyelvészeti tanulmányok széles skálán mozognak, a fonetikától egészen a paralingvisztikáig számos témát tárgyalnak. Bolla Kálmán Az orosz mássalhangzók fonetikus sajátságai artikulációs adatok tükrében c. tanulmányának célja az orosz mássalhangzók képzési sajátságait meghatározó fiziológiai mechanizmusok jobb megismerése. Hell György a magyar grammatikának egy meglehetősen bizonytalan kategóriájával, a határozatlan és az általános alannyal foglalkozik. Cs. Jónás Erzsébet a paralingvisztikai jelenségeket vizsgálja a magyarban, a németben és az oroszban. Kiefer Ferenc az összetételek szintaktikai osztályozásáról ír, É. Kiss Katalin a többszörös kérdésekről, Klaudy Kinga a fordításelméletéről. Lieli Pál a *Berény* földrajzi név etimológiáját tárgyalja, Martsa Sándor pedig a *jön* és a *megy* igék deiktikus referenciáját elemzi. Máté Éva dolgozatának a címe: A képzőszinonímia és -antonímia néhány kérdése a hindi melléknévképzésben. Mikó Pálné tudománytörténettel, mégpedig az 1808-as debreceni grammatikával foglalkozik. Udvari István Mária Terézia korabeli szlovák nyelvű dokumentumokban a lengyel nyelvi hatást elemzi.

A nyelvészeti tanulmányoknak csaknem a fele orosz grammatikai problémákkal foglalkozik. Szórendi kérdéseket tárgyal Hunyady László „The invariant structure of the Russian sentence” c. dolgozata. Jászay Pál az orosz igeszemléletről ír oktatási szempontból, Laczik Mária az Anyegin melléknévi főtagú szószerkezeteiről, Lendvai Endre az orosz szóláshasonlatok szemantikájáról, Mihalovics Árpád a melléknév + infinitívus szerkezet orosz–magyar tipológiai vizsgálatáról. Pete István az orosz határozói ige-nevek időjelentéséhez fűz megjegyzéseket, Répási Györgyné pedig Szóképzés vagy polysémia? c. tanulmányában az ún. szócsonkulással létrehozott szavakat vizsgálja az oroszban. Répási Györgyné, Székely Gábor és Zaplatkina Neonila Ivanovna közös tanulmánya az orosz „állítmányi szavak” magyar megfelelőiről szól. Tóth László értekezésének a címe: Az előképző nélküli mozgást jelentő igék az imperatívus szituációiban. Uzonyi Pál a morfológiai kompetencia kapcsán az orosz nyelv denominális mellékneveivel foglalkozik.

A Papp Ferenc-émlékkönyv irodalmi szekciójában négy tanulmány kapott helyet. Matyi Anna a művész és a hatalom viszonyát vizsgálja Nagibin prózájában; Kámán Erzsébet a puskinai hagyományokat kutatja Bulgakovnak A fehér gárda c. regényében; Rév Mária a jellemekről és a művészi eszközökről ír Csehov művészi rendszerében; Deákné Zöldhelyi Zsuzsanna egy kései Turgenyev-művet, a Költemények prózában egy darabját elemzi.

Az alkalmazott nyelvészeti egységben a következő tanulmányok kaptak helyet: Bakonyi István, Nyikolaj Iszajev és Jelena Iszajeva: A tévé- és a videoprogramok felhasználása a kommunikációs készségek fejlesztésében; Béky Loránd: „Az orosznyelv-oktatás nevelési kérdései — ma”; Ferenczy Gyula, Rudnai Mária: Az orvosi nyelvhez kapcsolódó társalgási készségek tanítása az angolban; Gárdus János: „Legyen-e szaknyelv kutatás és szaknyelvkutatás a nem nyelvszakos tanárokat képző felsőoktatásban?”; Hidasi Judit: A japán nyelv tanításának pragmatikai megközelítéséről; Kassai Ilona: „A Bliss-jelképn nyelv avagy Leibnitz álma”; Kiss G. Gábor: „Magyar helyesírás ellenőrző programok ellenőrzése és összeállítás”; Lengyel Zsolt: Az írásról; Pajzs Júlia: „A Debreceni Tezaurusz egyik felhasználási lehetőségéről: a magyar nyelv számítógépes alapszókincstára”; Soproni András: „A szóhangsúly hibái magyar anyanyelvünk orosz beszédében”; Tóth Etelka: „Anyanyelvünk és a számítógép”; Váradi Tamás: „A számítógépes lexikográfia új eszközeiről”.

Az alkalmazott nyelvészeti tanulmányok témájáról már a címük alapján is foglalmat alkothatunk magunknak, talán egyet kivéve: ez pedig Kassai Ilona érdekes és szép tanulmánya. A Bliss-jelképn nyelvet beszédre képtelen gyermekek kommunikációra való oktatásában használják. Megalkotója Charles Bliss, aki az általa kidolgozott jel-

képrendszer, azaz univerzális mesterséges nyelvet először 1949-ben tette közzé Se-mantography c. könyvében. Műve sokáig visszhangtalan maradt, míg végül 1971-ben Torontóban felfigyeltek rá, s a szerzővel közösen dolgoztak ki egy programot a halmazotlan fogyatékos, beszédképtelen gyermekek számára. E program magyarországi adaptálásában Kassai Ilona is részt vett, mégpedig a nyelvészeti vonatkozások kidolgozásával.

A Papp Ferenc-émlékkönyv utolsó két tanulmánya „visszatekintés”, emlékirat-féleség. Az egyikben Petőfi S. János vall pályakezdéséről. Megtudjuk, hogy milyen jelentős szerepet játszott annak idején — a hatvanas évek elején — Papp Ferenc a később külföldön is híressé vált tanítvány elindításában. A másik tanulmányban Kiss Lajos arról számol be, miként alkotta meg a *szóvégmутató szótár* terminust az „a tergo” terminus magyar megfelelőjeként; hogyan fogadta el e javaslatot Papp Ferenc; s milyen sokoldalúan lehet e különleges könyvet, A magyar nyelv szóvégmутató szótárát használni. Jómagam mindössze arra a nem éppen köztudomású tényre szeretném a figyelmet felhívni, hogy mennyire hasznos és nélkülözhetetlen a szóvégmутató szótár a helyesírási gyakorlatok összeállításában, mégpedig meghatározott végű szavak — hiszen ilyeneket gyakran tanítunk — összegyűjtésében. A magyar nyelv szóvégmутató szótára nagyon hiányzik az iskolák és a magyartanárok könyvespolcairól, beszerezhetetlen, aktuális volna újból kiadni.

Az emlékkönyv végén még olvashatunk két recenziót, s szokatlan, de nagyon kedves módon anekdotákat „Papp Ferenc-egypercesek” címen. Végezetül a Papp Ferenc munkásságát bemutató bibliográfia kapott helyet, a szokásos módon, évenkénti bontásban, 1956-tól egészen 1990-ig.

A. Jászó Anna

Robert Ilson: Assembling, Analysing and Using a Corpus of Authentic Language (Linguistica, Series C, Relations, 4.) Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991, 40 oldal.

Az élőnyelvi (authentic language: 'autentikus nyelv') kutatások 1959-ben vették kezdetüket a „University College London”-on. Az ismertető előadás szerzője, Robert Ilson az egyetemi kutatócsoport igazgatóhelyettese. A több mint 30 éve folyó kutatások eredményei a „Survey of English Usage” (ezentúl: Survey) címet viselik.

Kutatásaik kizárólagos tárgya a természetes írott vagy beszélt mai standard brit angol nyelv. Kutatási eredményeik Magyarországra a Quirk et al. (1972): A Grammar of Contemporary English révén jutottak el. Quirk és társai a leíró nyelvtanban szereplő nyelvi adatokat minden esetben a Survey korpuszából vették. A könyv hazai ismertetése a Magyar Nyelvben (76: 245–8) jelent meg Tolcsvai Nagy Gábor tollából. A tényleges hazai kutatás a 80-as évek közepén indult az MTA Nyelvtudományi Intézetében megalakult élőnyelvi kutatócsoport jóvoltából. Kutatásaik célja egy budapesti beszélt nyelvi korpusz gyűjtése, számítógépes rögzítése és feldolgozása, illetve kísérletes vizsgálata. A budapesti élőnyelvi kutatásokat a Magyar Tudomány 1990/5. száma ismerteti.

Robert Ilson „Adatgyűjtés, elemzés és alkalmazás — egy élőnyelvi korpusz tükrében” című angol nyelvű előadása 1988. szeptember 2-án hangzott el az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Az előadás a címben szereplő három fogalom (adatgyűjtés, elemzés, felhasználás) mentén épül föl.

Mindenek előtt a kutatásokat megelőző elvi megfontolások tisztázását ismerhetjük meg. Az elvi alapvetést a „Milyen jellegű szövegeket gyűjtsünk egybe?” kérdésre

adott válasz adja meg. Azaz azt kellett meghatározni, mint jelent az autentikusság (authenticity). A választ két szembeállítás segítségével kapjuk meg. Autentikus nyelv az, ami nem egyszerűsített, nem „nyelvkönyvízú”, illetve az, ami nem idealizált. Az ellentétpárból az utóbbi értelmezésre szorul. Az idealizált nyelv az elméleti nyelvészeti iskolák vizsgálódásának és leírásának tárgya. Ez a nyelv standardizált, azaz kirekesztetnek belőle a dialektusok; regularizált (szabályok közé szorított), azaz a beszélt nyelvre jellemző téves beszédkezdések, szerkezetkeveredések, ingadozások szintén kívül esnek a vizsgálódás körén; valamint dekontextualizált (szövegkörnyezetéből kiragadott) abban az értelemben, hogy a grammatikai leírás legmagasabb szintű egysége a mondat, s nem a diszkurzus, a szövegminta, melyben a mondat megjelenik.

A Survey ezzel szemben a természetes/élő nyelvhasználatot tette meg vizsgálódása tárgyává. Korpuszának egysége nem az egyes, izolált mondat, hanem az egyenként kb. 5000 szó terjedelmű szövegminták. Megőrzi és rögzíti a nyelvi „pontatlanság” minden (írásos és szóbeli) megnyilvánulását, tehát nem is regularizált. Ugyanakkor a Surveybeli korpusz is standardizált: az adatgyűjtés a brit angolnak a művelt, felnőtt, anyanyelvi beszélők által használt (írott és beszélt) nyelvváltozatára terjed ki.

Az idealizáltság eme egyetlen ismervének megtartásával bevallottan kettős célja volt a kutatóknak. Ily módon biztosítható, hogy a korpusz koherens legyen, minél fogva modellként és összehasonlítási alapul szolgálhat az angol nyelv más változatainak vizsgálata során. Másrészt könnyebben is kezelhető a hatalmas anyag. Még egy megfontolás szólt a szandardizáltság mellett: szándékosan korlátozták az adatszolgáltatók körét, hogy cserébe növelhessék a rögzített anyag spektrumát.

Az elméleti tisztázás után magára az adatgyűjtésre vonatkozó néhány kérdés számbavétele következik. Mindenekelőtt a kutatók ama elhatározása, hogy az egybegyűjtött korpusz vizsgálatával konkordanciához kell vezetnie. Azaz a vizsgálandó nyelvi jelenségek, kategóriák mindegyes korpuszbeli előfordulásáról számot kell adni.

A gyűjtendő szövegfajták illusztrálására szolgál az 1. számú táblázat (6): Az angol nyelv használatának leírásához gyűjtendő korpusz¹. A korpusz írott és beszélt nyelvváltozatmintákból tevődik össze. Mindkettő 100–100 darab, egyenként 5000 szó hosszúságú szövegmintából áll, tehát 500–500 ezer szövegszónyi anyag.

A beszélt változat tovább osztódik dialógusra és monológra. A dialógusok — a rögzítés módja szerint — további két csoportra bomlanak: a résztvevők előzetes tudtával rögzítettek és a rögzítést követő, utólagos beleegyezés révén nyert hanganyagokra. Mindkét csoporton belül megkülönböztetnek még társadalmi státuszukat tekintve egyelő és nem egyenlő felek között zajló párbeszédet, melyek történhetnek szemtől szembe, telefonon vagy nyilvános vitán (pl. televíziós vagy rádiós vitaműsorban). A monológ kategóriáján belül csupán két további kategória létezik: a viszonylag spotán monológoké és a valamiféle vázlat segítségével előkészítetteké.

Az írott szövegek három fő csoportba sorolhatók: felolvasásra szánt szövegek, kéziratok, nyomtatásban megjelent szövegek. A felolvasandók köre további három alcsoportra oszlik: tv/rádióközvetítések (beszélgetések, hírolvasás, történetek), előre megfogalmazott és megírt beszédek, színdarabok. A kéziratok körébe négyféle szöveg tartozik: vizsgadolgozatok, (magán és hivatalos) levelek, személyes használatra szánt feljegyzések, emlékeztetők. A nyomtatásban megjelent szövegek szintén négy csoportra oszlanak: a szöveg funkciója szerint tájékoztatónak, útmutatónak, meggyőzőnek minősülők, illetve a fikció körébe tartozó szövegek (regény- és novellarészletek).

¹ Fontos megjegyezni, hogy az angol nyelv kifejezésen a fentiekben meghatározott standard angol nyelv értendő.

Az írott szövegek körét szemügyre véve különösen fontos felhívni a figyelmet arra, hogy olyan szövegminták is szerepelnek a korpuszban, melyek nem jelentek meg nyomtatásban, azaz nem mentek át semmiféle szerkesztésen, javításon, változtatáson. A fenti csoportosítást alapul véve — a látszólag egyértelmű osztályok ellenére — számos besorolási nehézséggel szembesül a kutató. Különösen izgalmas az előadásnak ez a része. Az átfedések okozta problémák, lehetséges megoldási módjaik közzös együttes keresésének lehetünk részesei. Megtapasztalhatjuk, milyen aprólékos, mindenre kiterjedő, nagy odafigyelést igénylő munkát jelent az első hallásra oly nyilvánvalónak, magától értődőnek tűnő mintavétel.

A 2. számú táblázat (9—14) a korpuszból vett, az 1. számút részletező minta. Megtudhatjuk belőle, mi mindent kell szerepeltetni egy-egy szöveg nyilvántartásában: a szöveg kódszáma, kategóriája, rövid leírása, rögzítésének éve(i). A 2. számú táblázat az adatgyűjtést követő lépés, a besorolás lépéseit igyekszik érzékletessé tenni, egyre bonyolultabb példákön szemléltetve a mérlegelést végző nyelvész gondolatmenetét. A diktálás szövegmintáját elemezve olyan példával is szolgál Ilson, melyet egyelőre nem tudnak az általuk felvett kategóriák egyikébe sem úsorolni.

A diktálás besorolhatatlansága a korpusz még egy fontos jellemzőjére világít rá: az idő, a történetiség dimenziójára. Miként érhető tetten a szövegmintákban az elmúlt 30 év? A diktálás esetében az egykori magatartás visszájára fordult: amiként korábban a szövegeket az előadás szándékával rögzítettek írásba (pl. az előre megírt beszédek), most azért hangozhatnak el szövegek, hogy rögzíttessenek (diktálás).

A mintavétel gyakorlati problémáinak szemléltetése kapcsán szellemes fordulattal saját előadását is besorolja az előadó, az *S* 12-es kategóriába, ahol az *S(poken)* 'beszélt' nyelvváltozatot jelent, a 12-es szám pedig az alcsoportot, az „Előkészített beszéd”-et. Itt kell megjegyezni, hogy az 1. és 2. számú táblázat terminológiája nem egyezik meg teljesen. Amint a fenti példából is kiderül, a 2. táblázat már nem használja a *monológ* kifejezést, helyette az *oration* 'beszéd' szóval él. De ha követjük az első táblázat ágrajzát — eltekintve attól, hogy a beszélt és írott változat sorrendje felcserélődött —, nem jelent nehézséget ez a kis pontatlanság.

Az előadás besorolása egyben arra a megoldására is magyarázatot ad, hogy miért nem szerkesztette meg az előadás szövegét a kiadó. Továbbá ezzel is érzékeltethető Ilson és munkatársai nyelvéírásról vallott elméleti alaptézise: az élő nyelv leírása nem érhető el valamiféle teoretikus, idealizált receptúra (grammatika) illusztrálásaként.

A mintavétel vonatkozásai az előadás kicsit több mint felét teszik ki. A második rész a címben szereplő további két fogalmat, az elemzést és az alkalmazást tárgyalja. A korpusz elemzése során vizsgált grammatikai és kvázi grammatikai kategóriákat a 3. számú táblázat (22—4. o.) foglalja össze. Azaz Ilson nem beszél az elemzést megelőző lépésről, a rögzítés, a lejegyzés, az átírás mikéntjéről. Csak futólag utal a technika fejlődése kapcsán a rejtett mikrofon és a számítógépes adatfeldolgozás 30 évvel ezelőtti hiányára. Előadása szempontjából ezek lényegtelen gyakorlati részletek, másrészt a hallgatóság számára ismertek.

Az előadás legrövidebb része a feldolgozás kategóriáinak tárgyalása. Ez főként azzal magyarázható, hogy a kutatók szándéka szerint a vizsgálódás szempontjai, a számba vett grammatikai jelenségek elméletsemlegesek. Azaz bármilyen iskolához tartozónak is vallja magát az adatbázist használni kívánó nyelvész, Ilsonék terminológiája nem jelenthet akadályt az adatszolgáltatás szempontjából. Az előadás eme részének rövidsége következik továbbá abból a tényből is, hogy a grammatikai kategóriák nyelvspecifikusak, azaz elsősorban az angol nyelv leírása szempontjából lényegesek — a magyar nyelvre történő adaptálhatóságát, kiegészítését az előadó a hallgatóságra hagyta... Az elemzés szempontjai, amint azt az előadó is megjegyzi, feltétlenül kiegészítésre szorulnak a mor-

fológia területéről származó kategóriákkal — a folyamatban lévő számítógépes adatfeldolgozásra történő áttéréstől várható e téren ugrásszerű növekedés.

A táblázatról meg kell még jegyeznünk: abban az értelemben sem teljes, hogy nem kimerítő, nem szerepel benne valamennyi, a Surveyben elemzésre kerülő kategória. Így pl. csak utalásszerűen hangzik el, hogy 408 zárt osztályba tartozó egység szerepel a teljes listán (26. o.).

Végezetül a Survey alkalmazási lehetőségeit veszi sorra az előadás. Elsőként megismétli az elvi alapvetés kapcsán már értelmezett konkordanciahasználat lehetőségét; a különféle egybegyűjtött nyelvi regiszterek egymással való összehasonlítását (pl. a különböző sportágakban rendezett versenyekről való tudósítások nyelvét); illetve a korpuszban szereplő szövegminták összehasonlítását egyéb nyelvváltozatokkal, dialektusokkal (pl. a brit és a most készülő újjélandi és amerikai élőnyelvi korpuszokat).

Felhasználhatók a Survey adatai az angol nyelv egészére vonatkozó kutatásokhoz is. Az előadás végén a Függelékben összesen 23 olyan munkát válogattak egybe, melyek megírásához szerzőik felhasználták a Survey korpuszát. A válogatás roppant impozáns, számos ismert kézikönyv szerepel benne.

Ilson kitér a kutatások eredményeinek hozzáférhetőségére is. Természetesen a téma iránt érdeklődők személyesen is elutazhatnak Londonba, de az egyes szövegminták külön-külön is hozzáférhetők, az intézet kész azokat lemásolni és mérsékelt áron eladni bármely kutatónak. Harmadik lehetőségként került említésre J. Svartvik és R. Quirk: *A Corpus of English Conversation* c. könyve (1980), amely valójában a teljes spontán dialógusanyag könyvalakban megjelentetett változata — igaz, a grammatikai elmezés nélkül.

Végül a korpusz természetéből adódó két lehetséges problémát jelez az előadó: az adatbőség és az adatszűke kérdését. Az előbbit az úgynevezett második lépésben elvégzett elemzés segítségével igyekeznek megoldani. Ennek lényege, hogy az azonos funkciót betöltő szóelőfordulásokat egyetlen nagy kategóriába sorolják be, a kutatóra bízva, mit használ fel a rendelkezésére álló adatok sokaságából (pl. a *to* előfordulásokat csupán két nagy csoportba sorolták be: az infinitívus részeként előforduló, illetve az összes többi, prepozícióként előforduló *to*-k).

Az információ szűkéről kétféle értelemben is beszélhetünk: ha a rendelkezésre álló szövegminták nem elégségesek, vagy ha a nyelvész számára fontos adatok az élőnyelvi korpusz elemzése révén nem hozzáférhetők. Ennek kapcsán ismerteti Ilson az úgynevezett elicitációs módszert. A 4. számú táblázatban (32–4. o.) adja közre azt a 11féle feladatot (azaz irányított adatgyűjtési lehetőséget), melyek az egyes vitatott nyelvhasználati kérdések, ingadozásbeli határesetek megállapításának, magyarázatának eszközéül szolgálhatnak.

Amint az az alcímből is kiderült a *Linguisticában* megjelentetett szöveg műfaja szerint előadás. A Bevezetőben az átírást és szerkesztést végző Reményi Andrea Ágnes közli is ezt az olvasóval. Továbbá a lejegyzés és szerkesztés folyamán követett fő elvet is: a kazettára felvett előadás hanganyagát a lehető leghívebben közreadni. A minimális módosítások csupán az olvashatóságnak tett engedményként tekintendők. Azt is megtudhatjuk, hogy az előadó lektorálta az átírtakat. A követhetőség érdekében célszerű lett volna fejezetcímekkel gondolati egységeire bontani a szöveget, s a Bevezetőben közölni, hogy azok az olvashatóságot könnyítő szerkesztő beavatkozásának az eredményei.

Az ismertetés végére Ilson zárógondolata kívánczik: „A Survey tehát nemcsak azért létezik, hogy rendet teremtsen a kaoszban, hanem azért is, hogy káoszt teremtsen elméleti prekonceptióink megszerkesztett rendjében.”

Barát Erzsébet

Rácz Endre
1922 – 1992

Drága Bandi Bátyám!

Búcsúzni jöttünk.* A Nyelvtudományi Intézet nyelvtörténeti osztálya, a grammatikusok és etimológusok munkacsoportja búcsúzni szeretne Tőled, akit a kegyetlen halál elragadott körünkből. Búcsúznánk, — de torkunk elszorul, és szívünkben fájón visszhangzik a költő panasza: „Sírnék, nincs könnyem, szólnék, nincs szavam.” Mert hogyan is találánk szavakat ilyen veszteségre, amikor olyan ember, barát és munkatárs hagyott el minket, akit mindnyáján mélyen tiszteltünk, nagyrabecsültünk és szerettünk. Tiszteltük Benned a tudóst, az önfeláldozó és fegyelmezett lelkületű tudós egyéniséget, aki egész életét hivatásának szentelte. Te a magyar nyelvtudománynak, ezen belül elsősorban a leíró és történeti grammatikának szinte egyedülállóan kiemelkedő művelője voltál. Biztos szemmel ismerted fel a leíró és történeti nyelvtani kutatások hiányait, fehér foltjait, problémáit, és ugyanilyen biztos ítélettel és alapossággal láttál neki ezek megoldásának. Csodáltuk, milyen józanul és mesterien tudtad munkásságodban egybeötvözni a hagyományos, klasszikus kutatási szemléletet és módszereket az újabb, modernebb nézetekkel. Felfogásodban mindig meg tudtál újulni, mindig képes voltál új eredmények és módszerek befogadására és bölcs, reális alkalmazására. A grammatika a Te tolmácsolásodban mindenki számára érdekes, gondolkodásra ösztönző és a nyelv szépségeit meglátató kutatási terület volt.

Munkafegyelmed, filológiai pontosságod, mély problémalátásod szinte legendás volt. Munkásságoddal — akár monográfiáidat, tanulmányaidat, kisebb-nagyobb cikkeit, akár egyetemi előadásaidat, akár a történeti nyelvtani munkaközösségben végzett tevékenységedet tekintjük — monumentum aere perennius, ércnél maradandóbb életművet alkottál. — És tetted mindezt szerényen, a tudomány iránti alázattal, tiszta humanizmussal. Ez tett Téged olyan jó vezetővé is, ezért tiszteltünk Téged vezetőként is.

Másfél évtizeden keresztül irányítottad a történeti grammatika mondattani munkálatait, nagy hozzáértéssel, tudással, bölcsességgel és türelemmel. Biztos és határozott útmutató voltál. Nem volt a mondattani vizsgálatoknak egyetlen olyan kicsiny részterülete sem, ahol ne adtál volna helyes és megnyugtató választ kérdéseinkre... Alapos tárgyismereted, széles körű bibliográfiai tudásod, biztos ítéleted — és nem kis mértékben egyéniséged is — volt a záloga annak, hogy a történeti nyelvtan mondattani fejezetei rendben elkészültek.

Számunkra biztonságos alap és támasz voltál, akitől mindig értékes útbaigazítást, szakmai segítséget kaphattunk. Kritikád soha nem volt bántó. Azokon a többé soha vissza nem hozható nyelvtani megbeszéléseken is mindig csak kaptunk Tőled: buzdítást, biztatást, gondolatainkat helyes irányba terelő ötleteket. Vezetői magatartásodat soha-

* Elhangzott a temetőben 1992. november 17-én.

sem az önkény, az erőszak, hanem mindig a tudományos igazság előtti alázat, az emberek iránti tisztelet, megértés és türelem jellemezte.

Bizalmat és megbecsülést adott és mindenkitől bizalmat és megbecsülést kapott. Ez a bizalom abból fakadt, hogy nem csupán kiváló tudós és szakmai vezető, hanem szeretetreméltó, szerény, megértő ember is voltál. Szeretet volt benned, amely türelmes volt és nyájas, nem gerjedt haragra, és együtt örvendett az igazsággal. Ezért szerettünk mi is Téged, és emiatt is fájjaljuk annyira, hogy nem vagy többé velünk.

De szomorúságunkban vigaszt találunk abban, hogy csak halandó tested porlad el. Szellemiséged, gondolataid, bölcs útmutatásaid velünk maradnak. És bízunk benne, hogy a mi Atyánk, az örök irgalom Atyja, aki maga a szeretet, tekintetbe veszi érdemeidet, szenvedéseidet, megbocsátja gyarlóságaidat, irgalmasan magához ölel — és megadja lelkednek az örök békességet.

S. Hámori Antónia

Verseghy Nyelvművelő Verseny (Szolnok, 1992. június 21–28.)

A szoros értelemben vett döntő az utolsó három napon (június 26–28-án) zajlott le. Előtte ugyanis (június 21–25-én) az elmúlt évben kezdeményezett előkészítő táborban vettek részt a döntőbe jutott hazai és határainkon túli versenyzők, szám szerint hetvenegyen. A tábor egyrészt a „bemelegítést” szolgálta a verseny „komolyabb” részéhez, másrészt tájékoztatta is a 5–8. osztályos tanulók ismeretkörét a tájról (egy tiszai hajóúton), a népi kismesterségekről (fonással virágkötéssel is foglalkoztak), és kulturális programokon (a Musical Hungarica hangversenyén, irodalmi előadáson) vettek részt. Az üdülés alkalmait pedig a strandolás órái kínálták.

Napirend szerint éltek, életkor szerint szervezett kis csoportokban, tanárok vezetésével. A délelőtti órákat tervszerű „szakmai edzéssel” töltötték el: nyelvi, kommunikációs és stílusgyakorlatokat végeztek. Az első napon például — a társas élet kezdetéhez igazodva — az ismerkedés formáit (bemutatkozás, viselkedés, illem), majd a közösségi élet személyközi megnyilatkozásait tudatosították és gyakorolták. A további napokon szólásokat gyűjtöttek, a nevek (ragadványok, becéző formák, divatjelenségek) világába pillantottak bele, régi szöveget „korszerűsítettek”, hibásan szerkesztett mondatokat javítottak, különféle típusú szövegeket fogalmaztak (a hírtől a reklámon át újságcikket és riportot készítettek), kommunikációs (drámapedagógiai) helyzetgyakorlatokat végeztek, vadásztak fogalmazási és helyesírási hibákra (hogy kijavítsák őket), stb. Mindvégig kísért a feladatok megoldását a stílusnak mint beszédhelyezethez illő szempontja, felvértelve a találékony gyerekeket a közhelyek ellen. Kezükhöz kerültek azok a szótárak, nyelv-művelő könyvek, szabályzatok, amelyeket fel is használhattak feladataik megoldásához.

Az így foglalkoztatott gyerekek számára a „valódi” versenynek sem írásbeli, sem szóbeli feladatai nem voltak idegenek vagy szokatlanok, ezért felszabadultabban is birkóztak meg velük. Június 26-án írásbeli feladatokat oldottak meg, 27-én a versenynek nyilvános szóbeli része következett, mégpedig két csoportban. Az elsőbe az 5–6. osztályosok kerültek a következő bírálóbizottság elé: Grétsy László (elnök), Erdei Iván, Farkas Ferenc, Román Béla és Szende Aladár. A másodikba a 7–8. osztályosok, ennek bírálóbizottsági tagjai volt: Szűts László (elnök), Bíró Ágnes, Éder Zoltán, Lengyel Klára, Szurmay Ernő.

Az írásbeli feladatok az 5–6. osztályosoktól azt kívánták, hogy megadott főnévvel (*kör*) mint előtaggal összetett szavakat alkossanak, 3–3 különböző utótaghoz egyaránt illő előtagot illesszenek, megadott kulcsszóhoz közmondást; a *létére és lévő*n névutós szó-

szerkezetekhez kiegészítést kellett írni a két névutó különböző jelentésének megvilágítására, testrésznevek mértékegységként való használatát kellett igazolni, a *sír* ige rokon értelmű szavait kellett összegyűjteni, megadott főnevekhez kellett odaillő melléknévi jelzőt illeszteni, foglalkozásnevekhez a megfelelő tevékenységet kellett leírni, 4–5 mondatdal állást foglalni bolt- és cégelnevezésekhez, végül 25–30 soros fogalmazást írni „Jóból is megárt a sok” címmel. Helyesírási kérdések is szerepeltek a feladatlapon.

A 7–8. osztályosok a *hólapátolás* hangtestéből „kibányászható” szavakat írták le, a *titokban* szóalakhoz szinonimákat gyűjtöttek, majd az *elbánik valakivel* szókapcsolat jelentésének megfelelő szólásokat; népvetet írtak a *nátha*, *kules*, *fal* stb. elé előtagként, a „kakukktójást” keresték meg szócsoportokban, megadott szavakhoz szólást írtak, magánhangzókat pozitív és negatív stílusértékű szavakká egészítették ki, a pongyolán kétszer használt *hoggy* kötőszót törölték vagy helyettesítették megadott mondatokban, idegen bolt- és cégneveket cseréltek fel magyarra (és erről a polgármesternek javaslatot tartalmazó levelet írtak), végül ők is megírták az előző csoport záró feladatában szereplő fogalmazást.

Az írásbeli megmértése pontozásos minősítéssel történt, s az eredmény beleszámlított az összteljesítménybe. A verseny második menete az előszóbeli képesség színvonalát volt hivatva megállapítani. Kétrészes próba elé kerültek a versenyzők.

Először mindkét csoport tagjai szóbeli (fogalmazási) feladatot kaptak. A kisebbek egy fényképsorozatból válogathattak. A képeken állatok szerepeltek: majom, pingvinek, kutya, repülő vadkacsák, kutya- és oroszláncolyók egymással szembenézve (egy másikon az oroszlán védő pózban „ölelte” az ebet), tigris a kölykével. A nagyobbak — életkoruknak megfelelően — „ábrándozhattak” dédelgetett álmuk teljesüléséről, azaz tíz évvel idősebb önmaguknak egy boldog, sikeres napjáról beszélhettek három percben.

Tanulságos teljesítményeket hallhattunk.

A kisebbek között volt olyan, aki állatmesét formált a látvány nyomán, s benne a szép emberi érzelmek valamelyikét dicsőítette: a hűséget, az anyai szeretetet, az irgalmat, a barátságot stb. Mások ismereteiket közölték a választott állatról, s leírást produkáltak. Volt aki azonosuló beleérzéssel az énformát választotta, megszólaltatva ezt vagy azt az állatot. Pedagógiai hajlamait árulta el az a kislány, aki a pingvinóvoda első napját jelenítette meg. Némelyek riportot adtak elő (állatkertből), mások álmot beszéltek el a szabad élet szépségeiről. Kinek-kinek a temperamentuma mutatkozott meg az előadásmódban: az élénk párbeszédet dramatikus indulattal adták elő, nevet is adtak az állatoknak (egy tigrisnek *Pálma* lett a neve), nemegy történet tragikusan ért véget. Kinek rövid időszakban zajlott le, kinek hosszú éveket vett igénybe a történet. A képzelet elevensége néha az ufók világát idézte, de megjelent a mese közepén a tévéreklám is (egy kutya Pedigré palt szeretett volna enni). A gyerekek stílusérzéke szélsőségeket mutatott: a színes és választékos szövegszövegszerkesztésben egyaránt kaptak hangot a hagyományos mesei formulák, az indulatszóval jelzett érzelmek (*hm*, *jé!* stb.). Hallottunk szabályosan szerkesztett szöveget címmel, bevezetéssel, tanulságot tartalmazó befejezéssel. De hallgatunk alaktalan, szerkesztetlen, tétován előadott lapos prózát is. Hárminchárom megnyilatkozás, s valamennyi más- és másképpen árulta el gazdájá egyéniségét.

Hasonlóan folyt le a nagyobbak próbája, s bizonyította magasabb szinten azt, hogy a versenynek ez a szakasza a szövegszerkesztés, az előadás tanulságos iskolája volt. A fiúk és lányok sikereiket a sportban és valamelyik művészeti ágban ecsetelték, de akadtak köztük jövőendő kutatók, feltalálók és írók is. A változatos témákról sokféle formában beszéltek; hallhattunk monológot, telefonbeszélgetést, megjelenítő erővel előadott izgalmas élménybeszámolót, helyszíni riportot stb. Valamennyien arról az egy nappalról — a nagy pillanatról — szóltak, amelyen mai kamaszalmuk valóra válandott.

Más jellegű képességet tett próbára a szóbeli verseny második menete. Villámkérdések hangoztak el, ezekre néhány másodpernyi gondolkodás után kellett felelniük a gyerekeknek. Felismerőképességüket bizonyították azzal például, hogy egy szószerkezetbe rejtett nevet fel tudtak-e fedezni. Szókincspróba volt az, hogy egy szóhoz szinonimákat tudnak-e felsorolni. Magyarázatot kellett adniuk arra, hogy mikor használjuk ezt vagy azt a szólást, közmondást. Idegen szót kellett magyarral felváltaniuk. Hangrendi módosítással kellett egy másik szót mondaniuk, vagy egy minta alapján hasonló szerkezetű szóalakot kellett társítani a példához. Stb. (Leginkább a szólásismeret hiányosságai derültek ki a kérdések nyomán.)

A szóbeli versenyen hallgatóként-nézőként részt vettek szülők és kísérő tanárok, hogy élő tapasztalatokat szerezzenek a döntő eseményeiről, tanulságul a jövőre nézve is mind családok, mind tanárok számára.

Mind a verseny indítása, mind az eredmény kihirdetése (a nagyszámú jutalmazott és tanáraik öröme) ünnepélyes keretek között történt. Nemes törekvés gazdagította ebben az évben is az immár hagyományos nyelvművelő versenyt a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár igazgatóhelyettese, Pápayné Kemenczei Judit (aki kezdettől fogva fáradhatatlanul szervezte és bővítette a mozgalmat), Bertalané Kovács Piroska mint a könyvtár új igazgatója, Jász-Nagykun-Szolnok Megye Közgyűlése, Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Gyermekkönyvtáros Szekciója, a megye Tudományos és Ismeretterjesztő Társasága, a Megyei Művelődési és Ifjúsági Szolgálat, a Megyei Pedagógiai Intézet és a Városi Művelődési Központ jóvoltából. Az ünnepélyes záró aktuson Boros Lajos, a megyei közgyűlés elnöke köszöntötte a versenyzőket és a vendégeket, a Verseghy-érmeket és a pályadíjakat (mivel a versenybizottság tanárok számára szakmai tárgyú pályázatot is meghirdetett) Várhegyi Attila Szolnok város polgármestere adta át, miután Grétsy László és Szűts László szakszerű értékelése a versenyről elhangzott.

Szende Aladár

A kelet-európai szociolingvisztika története és perspektívái

1992. március 31-én az USA-beli Indiana Egyetem bloomingtoni campusán „East European Sociolinguistics: History and Prospects” címmel tartott tanácskozást három ország öt intézményének nyolc kutatója. A résztvevők azt a kérdést vitatták meg, hogy a szocializmus miként alakította és hogyan korlátozta a szociolingvisztika fejlődését a kommunista országokban, valamint: miben változott a kelet-európai szociolingvisztika a posztkommunista években. A tanácskozás résztvevői a következő témákról referáltak:

A kelet-európai társadalomtudományok és szociolingvisztika problémái (Jeffrey Harlig, Indiana University); szociolingvisztika Csehszlovákiában (Louise Hammer, Indiana University); új irányzatok az orosz szociolingvisztikában (Allen Grimshaw, Indiana University); a belorusz, lett és litván szociolingvisztika (Curt Woolhiser, Indiana University); a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú című kutatás iránti ellenállás (Kontra Miklós, MTA Nyelvtudományi Intézet); a magyar szociolingvisztika kezdetei és a korabeli társadalomtudományi milió (Pléh Csaba, ELTE, a konferencia idején az Indiana University vendégprofesszora); lengyel szociolingvisztikai iskolák (Karol Janicki, Adam Mickiewicz University, Poznan); a 70-es évek lengyel szociolingvisztikájának látszólagos stagnálása (Dennis Preston, Michigan State University).¹

¹ Az elhangzott előadások átdolgozott változatai várhatóan 1994-ben jelennek majd meg.

Az alább következő beszámoló nem az egyes előadások, hanem a megvitatott témák alapján készült.

A tanácskozás alaptézise — nevezetesen, hogy a szocializmus előnytelenül befolyásolta a kelet-európai szociolingvisztika fejlődését, s emiatt az messze lemaradt a nyugati szociolingvisztikától — a konferencia szervezője, Harlig előadásában hangzott el. Ezt a tételt a szimpózium inkább elvetette, mintsem támogatta. Noha a konferenciát éppen az a — címében is hangsúlyozott — igény hívta életre, hogy résztvevői tüzetesen elemezzék, milyen hatása volt a szocialista/kommunista ideológiának a kelet-európai szociolingvisztikára, ezt csupán Harlig és Kontra előadásai tárgyalták. A többi hat előadó elvetette, de legalábbis gyengítette Harlig indító tézisét. Először: Harlig azon állítását, hogy a nyugatihoz mérhető kelet-európai szociolingvisztikai kutatások száma csekély, Grimshaw és Janicki cáfolták; szerintük az egykori Szovjetunióban és Lengyelországban a kutatások és publikációk mennyisége is jelentős. Másodszor: Pléh, Preston és Hammer — noha elismerték, hogy a szociolingvisztikai publikációk száma elégtelen (volt) —, úgy vélték, az okok nem függenek össze a szocializmussal. Olyan tradíciókat említettek, amelyek a szocializmus előtti Kelet-Európában éppúgy megvoltak, mint a szocialistában: nyelvi konzervativizmus és xenofóbia, a normativista, hagyománytisztelő nyelvészek idegenkedése a nyugati szociolingvisztika norma- és beszélőközösség-felfogásától. Woolhiser megjegyezte, hogy a Szovjetunió nem-orosz köztársaságaiban néhány (de távolról sem az összes) szociolingvisztikai elemzés az orosz második nyelvként beszélők káros anyanyelvi interferenciáit vizsgálta, és kiszűrőre nyelvpedagógiai tanácsokat fogalmazott meg. Hammer arról számolt be, hogy a kollokvialis cseh és szlovák nyelvet leíró kutatási eredményeket azért nem publikálták, mert az akadémiai hatalmasságok szerint kizárólag az irodalmi cseh tarthatott igényt a „nemzeti nyelv” megnevezésre. Kontra megemlítette, hogy Magyarországon a modern irányzatok képviselőit a hagyományos nyelvészek gyakran illették a „kozmpopolita, amerikomán”, valamint „a magyar nyelvészeti hagyományokat semmibevevő” jelzőkkel.

Pléh megállapította, hogy a korai hetvenes évekbeli kutatások gyors elhalásának oka a magyar kutatók kiábrándulásában kereshető: elpárolgott a szociolingvisztika gyakorlati hasznosításába vetett hitük. E kutatók valódi liberális idealizmussal hittek a magyar társadalmi egyenlőtlenségek és nyelvhasználati különbségek leírásának fontosságában, de munkájuk céltalanná vált, amikor rá kellett jönniük: a problémák orvoslására kísérlet sem történik.

Leginkább Preston előadása tette nyilvánvalóvá, hogy a lengyel szociolingvisztika alakulását befolyásoló tényezőknek semmi köze nem volt a szocializmushoz. Sok, az alkalmazott nyelvészet felé forduló nyelvész kapcsolódott be a Center for Applied Linguistics által finanszírozott angol—lengyel kontrasztív kutatásokba, továbbá az angol idegen nyelvként beszélők szociolingvisztikai vizsgálatába. Ez utóbbi kutatási irány — mintegy véletlenül — nem járt azzal a veszéllyel, hogy feltárná a lengyel társadalmi szerkezet bármely jellemző vonását.

Mindebből tetten érhető, miként keletkezik a nyugati megfigyelőben téves (ha tényleg téves) benyomás a szocializmus hatásairól. A tanácskozás során nyilvánvaló módon kiderült, hogy a kelet-európai szociolingvisztikáról nyugaton elérhető ismeretek torzok. A torzképnek két oka van. Egyrészt — amint Pléh kifejtette — a magyar szociolingvisták szabadon taníthattak és kutathattak, de nem volt módjuk publikálni. Így kevés volt a bárki által elolvasható, könnyen hozzáférhető kutatási beszámoló, tanulmány, s ami olvasható volt, nem tükrözte a kutatások összességét. Másrészt, amint többen említették (legjelesebben Grimshaw): azok, akiknek szabad volt nyugatra utazniuk, konferencián előadniuk és nyugati orgánumban publikálniuk, azonosak voltak a kommunizmus propagálására legalkalmasabbnak ítélt személyekkel. Úgy tűnik, ez a megál-

lapítás áll a Szovjetunióra, Magyarországra és Csehszlovákiára is; Janicki szerint Lengyelországra kevésbé.

Bár az előadók zöme a szocializmusnak a szociolingvisztika fejlődésére gyakorolt negatív hatását eltúloztottnak ítélte abban a formában, ahogy azt Harlig megfogalmazta, mégis vannak okok, amelyek ezt a feltételezést valószínűsítik. A tények hiteles feltárásának azonban akadályai vannak. Először is: a mai politikai helyzetben viszonylag kevesen vállalják, hogy ők bizony szocialista alapon művelték a társadalomtudományt a távolabbi vagy közelmúltban. Így aztán nehéz első kézből információhoz jutni arról, mit is jelenthetett szocialista elkötelezettséggel szociolingvisztikai kutatást folytatni. Kontra többször kijelentette, hogy a második világháború utáni magyar nyelvészet valódi történetét valószínűleg sosem fogjuk megismerni — ez igaz lehet a többi volt szocialista országra is.

Másodszor: azok a kelet-európai kutatók, akik komoly szociolingvisztikai kutatásokkal alapozták meg hírnevüket, például a korai hetvenes években, nem kívánnak feltétlenül a múlton rágódni, s nyilván távol áll tőlük azon nézetek védelme, amelyek a mai megítélés szerint alacsonyrendű szellemi környezetben születtek. Továbbá: alkotó kutatóknak megvan az a szokásuk, hogy saját tudományos módszerüket minden jelzőtől mentes tudományos módszernek tekintik. Ily módon a személyes beszámolók, memoárok valószínűleg sosem fogják elmondani a teljes igazságot.

Ugyanakkor meglepő coincenciák is találhatók. Woolhiser, Pléh, Preston és Harlig a tárgyalt országokbeli szociolingvisztika majdnem teljesen azonos kezdeti fejlődési folyamatát vázolták fel. A 60-as évek végén és a 70-es évek kezdetén az újnak és hatékonnak tekintett nyugati szociolingvisztikai módszerek fokozatosan kerültek be a lengyel, magyar és szovjet nyelvészetbe. Voltak, akik a szociolingvisztikát egy, a társadalomkutatásban jelentkező új „tudományosság” részének tekintették. Másokat az inspirált, hogy a szociolingvisztika a „nagyteljesítményű” nyugati, egyebek mellett Chomsky generatív grammatikájával is fémjelzett nyelvészet része volt. Végül pedig voltak kutatók, akik a nyelvi hátrány kutatási módszertanában — különösen Basil Bernstein munkáiban — hasznos eszközt vélték felfedezni a társadalmi igazságtalanságokat okozó nyelvi eltérések leírására. Mindez akkor történt, amikor a társadalmi egyenlőséget hirdető szocialista országokban szinte kísérletek történtek az osztálykülönbségek megszüntetésére és a szocializmus működőképessé tételére.

Az 1970-es évek közepére azonban az ilyen kutatások Lengyelország kivételével mindenhol megszűntek. Noha számos okot meg lehetne nevezni, amelyek a megszűnésben szerepet játszhattak a különböző szocialista országokban, csábító annak feltételezése, hogy eme országok fő közös tulajdonsága, nevezetesen: szocialista kormányaik, részben megmagyarázzák az események alakulásának azonos voltát. A szociolingvisztikai kutatók az egyes szocialista országokban meglévő etnikai és társadalmi egyenlőtlenségeket kétséget kizáró módon mutatták meg. Úgy tűnik, ezt még eltűrték a „liberális” reformista korszakban. De feltételezhetjük, hogy a szociolingvisztika hamarosan azért vált kegyvesztetté, mert rájöttek „az illetékesek”, hogy huzamos művelése a társadalmi megosztottság és egyenlőtlenség folyamatos dokumentálását jelentette volna, ami már politikailag elfogadhatatlannak tartott.

A nyugati szociolingvisztika nehézkes keleti térhódításában a normatív nyelvfelfogás és a szocializmus nem könnyen szétválasztható szerepet játszottak. Kontra megemlítette, hogy a normatív nyelvészek gyakran marxistának vallották magukat, így is „védelmezve” a magyar nyelvet. Harlig szerint a szocializmusban a normatív nyelvművelés gyakorta funkcionált eleve létező társadalomirányítási mechanizmusként. Ily módon — legalábbis a tárgyalt országok némelyikében — abból, hogy a normatív nyelvművelést használták bizonyos nem kívánatos jelenségek elutasítására, nem következik, hogy a szocializmus maga nem játszott korlátozó szerepet.

Kontra ismertette az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó szociolingvisztikai kutatásokat. Bemutatta a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat létrejöttét és megemlíttette az *International Journal of the Sociology of Language* 1994-ben megjelenő magyar számát. Hammer a tanácskozás előtt néhány nappal szerzett tudomást arról, hogy a pozsonyi Comenius Egyetemen meghirdették az első csehszlovákiai szociolingvisztikai kurzust. Woolhiser lengyel, ukrán és lett kutatók közös kutatásait ismertette. Janicki áttekintett számos lengyel kutatást, köztük a társadalmi rétegződéssel, a nők helyzetével kapcsolatosakat, valamint azokat, amelyek Bernstein és Garfinkel munkáit taglalják. Röviden összefoglalta az *International Journal of the Sociology of Language* 1989-ben publikált lengyel számának keletkezéstörténetét is. Beszámolójának ez a része azt a benyomást erősítette meg a hallgatókban, hogy — mint Janicki korábban állította — a lengyel szociolingvisztika fejlődésére a szocializmusnak csak viszonylag csekély korlátozó hatása volt.

A pillanatnyi helyzet intellektuálisan sokat ígér, de pénzügyileg nyomorúságos. Minden tárgyalt országban megvan a megfelelő szociolingvisztikai kutatógárda és az igény arra, hogy vizsgálják a kisebbségeket, a nyelvhasználat társadalmi rétegződését, a nyelvileg hátrányos helyzetet, vagy a nyelvhasználatnak a közéletben és politikai életben játszott szerepét. A kutatások pénzügyi alapjai azonban nyomorszinten állnak. Grimshaw az orosz helyzetet katasztrófálisnak látja: a kutatók alig kapnak valami fizetést, nem jutnak hozzá a nyugati szakirodalomhoz (ezúttal nem a cenzúra, hanem a pénzhány miatt), infrastruktúrájuk málladozik és az egyre csökkenő kutatási összegekért egyre ádázabb küzdelmet kell folytatni. Kelet-Európa új korszakának ez a furesa ironiája: a megmaradt „cenzúra” tervezetlen és pénzügyi cenzúra. Ebben a tekintetben a Kelet máris túlon túl hasonlít a Nyugatra.

Jeffrey Harling

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Szép Magyar Nyelvért Alapítvány támogatásával jelent meg.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos: Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő.....</i>	86
<i>Pásztor Emil: A keresztyén szóváltozatról</i>	90

Szemle

Kemény Gábor: Szindbád nyomában (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	93
Török Gábor: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	96
Könyv Papp Ferencnek (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>).....	100
Robert Ilson: Assembling, Analysing and Using a Corpus of Autentic Language (Ismerteti: <i>Barát Erzsébet</i>)	102

A Nyelvőr hírei

<i>S. Hámori Antónia: [Rácz Endre]</i>	106
<i>Szende Aladár: Verseghy Nyelvművelő Verseny</i>	107
<i>Jeffrey Harling: A kelet-európai szociolingvisztika története és perspektívái.....</i>	109

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70–100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szathmári István: A Kölyökrádió nyelvéről, stílusáról

Molnár Ildikó: A televízió műsorvezetésének nyelvi il-
lemtana

Szűts László: Az idegen szók használata és megítélése a
századfordulón

Papp Ferenc: Amíg a vadgépből házigép lesz

Pete István: Főmondatrész vagy főmondatrészek?

Csordás Anita—Varga Mária: A keresztnévadás Boldo-
gon az anyakönyvezés bevezetésétől napjainkig

Pásztor Emil: Csevej

Tóth Péter: Archaikus irodalmi emlékek Szilágyi Domo-
kos lírájában

H. Tóth István: A poétikai funkció érvényesülése a nyelv-
vi kommunikációban

Minya Károly: Szabó Dezső újszerű összetételeiről

Kövesi Józsefné: Anyanyelvközpontú nyelvtanítás a
kéttannyelvű gimnázium előkészítő osztályában

Kiss Jenő: Köszönés- és megszólításformák a rábaközi
Mihályiban

Fehértői Katalin: Észrevételek az Árpád-kori „közsói
eredetű” személynevek magyarázatához

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTEK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5—9. 266 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szathmári István</i> : A Kölyökrádió nyelvéről, stílusáról	113
<i>Molnár Ildikó</i> : A televízió műsorvezetésének nyelvi illemtana	119
<i>Szűts László</i> : Az idegen szók használata és megítélése a századfordulón	132
<i>Papp Ferenc</i> : Amíg a vadgépből házigép lesz	144
<i>Pete István</i> : Főmondatrész vagy főmondatrészek?	154
<i>Csordás Anita—Varga Mária</i> : A keresztnévadás Boldogon az anyakönyvezés bevezetésétől napjainkig	166
<i>Pásztor Emil</i> : Csevej	178

Íróink nyelve

<i>Tóth Péter</i> : Archaikus irodalmi emlékek Szilágyi Domokos lírájában	180
<i>H. Tóth István</i> : A poétikai funkció érvényesülése a nyelvi kommunikációban	188
<i>Minya Károly</i> : Szabó Dezső újszerű összetételeiről	193

Nyelv és iskola

<i>Kövesi Józsefné</i> : Anyanyelvközpontú nyelvtanítás a kéttannyelvű gimnázium előkészítő osztályában	200
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban	208
---	-----

F7943/93

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

A Kölyökrádió nyelvéről, stílusáról*

1. Már a műsor elnevezése sok mindenről „árulkodik”. Bizonyára akadnak olyanok, akik a *kölyök* szót nem tartják odaillőnek. Mindjárt hangsúlyozom: én igen. Mit is takar ez a szó? Az Értelmező szótár ’gyermek (főleg fiú)’ jelentésben még tájinak és bizalmas használatúnak minősíti (az Új Magyar Tájszótár tanúsága szerint csakugyan nagyon sokfelé élnek vele), és József Attilától ilyen példát idéz: „A kis kölyök, ki voltam, ma is él | s a felnőttet a bánat fojtogatja”. Az egy, másfél évtizeddel későbbi Értelmező Kéziszótár már elhagyja a „táji” megjelölést, amivel jelzi, hogy általánosan elterjedtnek tekinthetjük. Ugyanakkor a „bizalmas használatú” stílusminősítés mellé odateszi: „gyakran pejoratív”. Vagyis, mint a „haszontalan, komisz kölyök” kifejezések mutatják — természetesen elsősorban a felnőttek szemszögéből —, a gyerekekre jellemző éretlenség, meg gondolatlanság, nemegyszer rendetlenség, sőt durvaság is része lehet a szó jelentésének. Ha még idevesszük a *kölyökcsoport* sportnyelvi, jelzős összetett szó körülírását is („10—14 éves fiúkból álló — labdarúgó — csapat”), akkor előttünk áll a *kölyök* szó jelentése és — ami nekünk ezúttal fontosabb — a stílusértéke. Benne van tehát a gyermeki (6—14 éves fiúkra, lányokra jellemző) természetesség, közvetlenség, kedvesség, vidámság, továbbá csintalanság, sőt meg gondolatlanság, durvaság, illetve bizonyos fokú szembenállás mindazzal, ami a felnőttek sajátsága. Éppen ezért tartom a szót találónak, és már itt megjegyzem: maga a műsor megfelel — mind tartalmában, mind megjelenésében — annak a hangnemnek, magatartásnak, beszéd-módnak stb. —, amit ez a szó felidéz bennünk.

Meg kell jegyezmem, nem én választottam éppen ennek a műsornak az elemzését, mégis örültem neki, mert — talán nem hangzik üres beszédnek — szeretem a gyerekeket, és — úgy gondolom — értek is a nyelvükön.

Ebből a hetenként háromszor félórában jelentkező műsorból négyet a megkapott kazettáról hallgattam meg (1992. okt. 12., nov. 9., nov. 25. és dec. 4.; ezeket tehát többször is), az adás alkalmával a rádióban pedig hármat (nov. 20., nov. 30. és dec. 25.).

* A dolgozat a Magyar Rádió Nyelvi bizottságának a megbízásából készült.

Minthogy a stílus, egyáltalán a nyelvhasználat sok mindennel összefügg (a mindenkori témával, az adás céljával, módszerével, a szereplőkkel stb.), a műsort, illetve annak stílusát szélesebb keretben veszem vizsgálat alá.

2. Ismeretes, hogy — röviden szólva — a rádió (és a televízió) fő feladata a szórakoztatás, de ez csak a műveltség terjesztésével és — nem szégyellem kimondani — bizonyos nevelő ráhatással együtt mehet végbe (egyébként meggyőződése, hogy az igazi demokráciát — és Európát is — csak a műveltség általános elterjedése hozhatja el!). Továbbá, mivel a mi esetünkben elsősorban gyerekekről van szó, a szórakoztatásnak és a (megfelelően értelmezett) tanításnak-nevelésnek nélkülözhetetlen eszköze a játék és a játékosság.

Nos, ahogy tapasztalom, a Kölyökrádió ennek a valójában hármas feladatnak sokoldalúan tesz eleget. Először is az egyes adásokon szerepel valamilyen aktuális főtéma, rendszerint egy vagy több szakértővel való beszélgetés és gyakran riportok formájában. Aztán elmaradhatatlan a közvetlen játék (általában különféle rejtvények megfejtése a telefon segítségével). Sokszor hírt adnak továbbá az adás keretében a gyerekeket érdeklő rendezvényekről (kiállítások, játéknapok, ifjúsági művésztalálkozók stb.) s új könyvekről. És az egész műsort mindig áthatja a zene. Ezeken kívül természetesen nem kis mértékben hatnak a műsor felnőtt és gyerek szereplői, valamint az alkalmi — jobbára gyerek- — riportalanyok, egész viselkedésükkel: véleményükkel, magatartásukkal, fogalmazásmódjukkal, hanghordozásukkal és így tovább. Lássuk sorban a tapasztaltakat.

3. Hogy ízelítőt adjak a fő témákról (milyen módon időszerűek; mennyire változatosak, érdekesek; milyen mértékben állnak közel a gyerekek világához; stb.), felsorolom őket. Volt szó Kolumbuszról, a sevillai magyar pavilonról és a megrendezendő 1996-os világkiállításról (okt. 12.). Aztán Csukás István, a Süsü és más mesعالakok megálmodója a gyermekköltészetéről, a gyermekirodalomról beszélt, hatásosan, a gyerekek számára és nyelvén (nov. 9.). Egy másik alkalommal (nov. 20.) Radnóti László az amerikai baseballt mutatta be, érthetően, elképzeltetően. Ismét más alkalommal (nov. 25.) a diákság véleményét tudakozván ügyes irányítással „járták körül” az idegengyűlölet (skinheadek stb.) kérdéskörét. November 30-án meg az András-napi népi hagyományokról mesélt (valóban mesét is mondott a kicsiknek) Küllös Imola, kedvesen, közvetlen stílusban és mintát adó kiejtéssel. December 4-én a Mikulással kapcsolatos „problematika” állt a középpontban. 25-én, karácsonykor pedig — különadásban — hat együtt élő gyerekről hallottunk, akik válás stb. miatt két családból kerültek össze, és most szinte egyetlen igazi családot alkotnak.

A szerkesztők találékonyságát jelzi egyébként például az, hogy András-napról szólván nyilatkoztatták az Andrásokat: „Hogy érzed magad a neveddel?” Aztán megszólaltatták a rockoperában Kolumbuszt alakító

Bubik Istvánt, aki hittel jelentette ki többek között: nem szabad lemondani álmainkról. Vagy például az Expo egyik főbirtosa azt fejtegette, mit tettek a spanyolok, hogy a gyerekek jól érezzék magukat, és hogy mit tehetnének a mi gyerekeink a világkiállítás sikeréért.

Egyébként — úgy észleltem — egyedül az Agykontroll Klub tevékenységét nem sikerült igazán megértetni (nov. 25.).

4. A játékokról, rejtvényekről. Igen fontos — ha nem a legfontosabb — része a műsornak, nemcsak mert a gyerekek lételeme a játék, hanem mivel így tudják bekapcsolni a műsorba a fővárosi és vidéki gyerekeket. Érdeklődést keltő és reális kérdéseket tettek fel például az Amerika felfedezésével és az Expóval foglalkozó műsor elején (ti. a gyerekek korábbi ismereteik és a műsorban hallottak alapján válaszolhattak rá): *a)* Ki volt az első magyar Amerikában? — *b)* Ki tervezte a sevillai Expo magyar pavilonját? — *c)* A budapesti Expo melyik kerületben lesz?

Ugyancsak ötletesnek tartom, hogy Csukás István elkezdett egy mesészerű történetet (nem tudom megállni, hogy ne utaljak rá: szűkebb közös pátriánk, Kisújszállás nyelvjárásának finom elemeit, rezdüléseit is megőrizve beszédében), és ezt kellett folytatni a jelentkező gyerekeknek. Szintén ötletesek voltak a riporterek kérdései a Mikulással kapcsolatban: *a)* Szerinted van igazi Mikulás? — *b)* Honnan jön a Mikulás? — *c)* Mikulás vagy Télapó? — *d)* Ki a Mikulás? — *e)* Ki kap virgácsot?

Már vitathatóbb egy-egy szó „kitalálása” jelentésének a körülírása alapján. Ez némely esetben (pl. *tornác*) túl nehéznek, máskor túl könnyűnek bizonyult. És nem jól sikerült a Képes diákszótár bemutatása. Már a bevezetés furcsán hangzott: „A Képes diákszótár 14 000 szóról szól.” A továbbiakban pedig egyenesen téves információt kaptak a hallgatók, ez hangzott el ugyanis: „A szótárt irodalomtörténészek szerkesztették.” És utána a kiragadott szómeghatározások sem voltak szerencsések.

5. A zenéről. Mint már jeleztem, a zene — csak helyeseltetően — végigkíséri a műsorokat, még a beszélgetéseket, riportokat is megszakítva vagy háttérzeneként. Sok kellemes — a tárgyalt témához rendszerint simuló — számot hallottam meghatározott énekesektől, együttesektől, illetve filmekből. Még a — számomra! — túlságosan hangos darabok is elviselhetőek voltak. Egyet furcsállok: a zene csaknem teljesen angol, ilyen volt még a magyar népi hagyományokat felsorakoztató András-napi adásban is. Ha cinikus lennék, azt kérdezném: a gyerekek, akiknek szól, ennyire tudnak angolul? Röviden: ne csak angol zenét!

6. A műsor jellemző sajátysága és egyben értéke: a természetes közvetlenség, a gyermeki gondtalan hangulat. Ezt sok minden segíti. Mindjárt a műsor elindítása. Kellemes zenei háttérrel kedves gyerekhang mondja: *Szevasz* vagy *Szia*, illetve *Szevasztok* vagy *Sziasztok*. Aztán kórusban több gyerek harsogja — ismételten kedvesen —: „Itt a Kölyökrádió!”

Legalább mintegy kitérésként hadd utaljak rá: kedves hangulatot árasztó, szerencsés képződmény nyelvünkben a — végső soron — a latin 'szolga' jelentésű *servus* szóból származó *szia*. Az 1962-es Értelmező szótár még „argó”-nak, „új”-nak, „gyakran tréfás”-nak és „csak a fiatalok nyelvében használatos”-nak minősíti. Az egy évtizeddel későbbi Értelmező Kéziszótár már csak az „argó” jelzőt hagyja meg, és a továbbiakban így fogalmaz: „különösen fiatalok szóhasználatában”. Az 1985-ös Nyelv művelő Kézikönyv (2: 805—7) viszont ezt jegyzi meg vele kapcsolatban — mintegy jelezvén a szó pályafutását —: „elterjedt a városi bizalmas társalgás nyelvében, mégpedig a felnőttek között is, az idősebbek kivételével.” Ma pedig már azt állapíthatjuk meg, hogy az idősek se igen kivételek e tekintetben, ha gyerekek köszöntését fogadják.

Visszatérve a műsorhoz, az ilyen kijelentéssel folytatódik: „A Kölyök-rádió mai stábja köszönt benneteket”, majd a stáb gyerektagjai megmondják a nevüket. A továbbiakban is hasonló a hangnem, a telefonos játékra jelentkező kislánynak például ezt mondja a játék egyik irányítója: „Szia, Ági, hány éves vagy?” Majd e játék után így köszön el tőle: „Kösz (vagy Kösz), hogy hívtál”. Megjegyzem még, hogy nemegyszer nevetgélés is hallatszik a stúdióból (különösen lányok, kislányok tudnak — gyakran semmiségnek látszó kis dolgokon — önfeledten nevetni, nevetgélni!). Továbbá a stáb tagjai bele is szólnak — sohase zavaróan — egymás beszédébe, ha szükségesnek látják: fesztelenül helyesbítik egymást, ha valamit nem jól mondott a társuk. És egyenes folytatása ezeknek az elköszönés: „Szasztok, jó Mikulást!” Vagy: „Legyetek velünk pénteken is, sziasztok!” Még valamit: ezt a hangulatot nem rontja a felnőttek szereplése, illetőleg a gyerekeknek a velük kapcsolatos viselkedésmódja. Nekem rokonszenves például, hogy a gyerekek *néni*-nek, *bácsi*-nak szólítják az előadókat: „István bácsitól is függ, hogy kevés a könyv” (ti. a gyermekirodalom) — mondja az egyik gyerek Csukás Istvánnak. Ő meg valamelyik filmjének a rendezőjét „rendező bácsi”-ként említi a beszélgetésben. Én udvariasnak, odaillőnek tartom a *tetszik* használatát is: például „A figurákkal elégedett tetszik lenni?” — kérdezik a gyerekek ugyancsak Csukástól. Bár közvetlenséget jelez, mégis kedvesnek mondható az, hogy itt a gyerekek — a műsorbéli általános becézéshez is igazodva — a stáb felnőtt tagjait szintén becézik. „De bocsánat, *Juli* — fordul valamelyik gyerek Verő Júlia szerkesztőhöz —, mindekelőtt el kell mondanunk, hogy nagyon sok szeretettel köszöntjük Fenyő Katit (azaz Fenyő Katalin felelős szerkesztőt) és valamennyi Kati hallgatónkat (ti. névnapjukon)”.

A jelzett hangulathoz nem kis mértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a műsort — csak helyeselhetően — a beszélt nyelv uralja. (A hallott esetekben ez alól egyetlen kivétellel találkoztam: nov. 20-án a baseball-lal kapcsolatos beszélgetés közben ugyanis egy fiú felolvasott valamit — ez ki is rítt az egészből.) A beszélt nyelvről azonban szóljunk egy kissé részletesebben.

7. A beszélt nyelvet a kommunikáció teljessége — elsősorban az, hogy jelen van a beszédpartner és egy meghatározott szituációban van jelen — teszi életessé, természetessé. A hiányos vagy grammatikailag nem „szabályosan” megszerkesztett mondatokon kívül (pl. „Magyarországon különböző nemzetiség, bőrszínű emberek tanulnak...”; szabályosan: nemzetiségű és...) a következő — itt is megmutatkozó — jelenségek jellemzik:

a) nagyobb redundancia: felesleges ismétlés, pl. „*kitűnő* énekes... egy *kitűnő* produkciót...”; töltelékszók: „... várjunk csak, *szóval*, lehet, hogy, *szóval*...”; „*Hát* ez volt a mai Kölyökrádió”;

b) indokolatlanul túlzó, „nagy” szavak: (viszonylag egyszerű feladat megoldása után mondja a stáb kérdező tagja) *Fantasztikus! Remek!* (ugyanaz hangzik el akkor is, amikor az egyik játékos — felszólításra — egy kissé távolabb tette a telefonkagylót); „képek, zene... *borzasztóan* hasznosak voltak”; „*Rengeteg* szó van benne”; „*Szuper* voltál!”; „*óriási* változások”; „... ezt a *pofonegyszerű* gyakorlatot”; „az amerikai rockzenének egy *hatalmas* alakja volt”;

c) a beszélt nyelv gyakran divatszavai, -kifejezései: „egyszerűen nem jön össze”; „de nem így kéne”; „azokat el kéne különíteni”; „*odafigyeltek* a gyerekekre”; stb.

d) ifjúsági nyelvi, argó jellegű elemek: „*Kösz(i)!*”; „*Oké*, figyelj!”; „*Merj blöffölni*”; „*Bál, diákabb* nyelven: *buli*”; „a *suli*-ban”; „*volt egy rakás* barátom”; „*Tudtam egy tök jót* számítógépezni”; „*Tök jó marhaskodás*”; „*Nem lehet odakoncentrálni*”; „*nekiestünk* az információs pultnak...”; stb.

e) durvább vagy éppen durva szavak: „a futballpályát nem lehet *elbarmolni*”; „*Akkor elveri a seggem* (ti. a Mikulás)” (ezt egy meginterjúvolt kisgyerek mondja); „... mi a *francot* foglalkozzak velük (ti. a skinheadekkel)”; „én védem a skinheadeket, *bunkók*...”; „*Megtárgyaltuk*, hogy ki milyen okos vagy *hülye* gyerek”; stb.

8. Beszélt nyelvről, sőt rádióban elhangzó műsorról van szó, tehát nagyon fontos a szerepe a hangos beszédnek, pontosabban: a hangos stílusnak. A kötetlen párbeszédre jellemző (kisebb-fajta) nyögés, bizonyos sietés, a beszédtempó (gyakran indokolatlan) megváltoztatása („*neki-nekiszaladás*”) stb. természetesen ebben a műsorban is jelentkezik, mégis azt mondom: az átlagosnál kisebb mértékben. Persze azért találkozunk nem kívánatos hang- és szótagelnyeléssel (pl. *oan* ’olyan’, *naon* és az *n’aon* ’nagyon’, *télleg* ’tényleg’, *so’*skérdés, *fē*vonulás, *vél*ményed stb.). Ennél azonban feltűnőbb az *s*, *sz*, *z* stb. hangnak a selypes, pösze, illetve néha az *r*-nek a hanyag képzése. És azt is meg kell mondanom, hogy ez utóbbiak gyakoribbak némely felnőtt szerkesztő beszédében. Tapasztalható továbbá — jóllehet ritkábban — a mondat-, illetve szólamvégek felkapása, az éneklés (pl. „... Magyarországon különböző nemzetiség, bőrszínű emberek tanulnak és tartózkodnak...”), továbbá rossz hangsúly is (pl. „Ki tervezte a sevillai Expo magyar pavilonját?”: ebben a mondatban csak a *pavilonját* mondatrész kapott hangsúlyt, holott a *magyar* jelző is

hangsúlyos; aztán az okt. 12-i adásban egy kislány a helyes választ adók nevének felsorolásakor következetesen a keresztnévüket hangsúlyozta; stb.). Az idegen szavak közül a spanyolországi Expo színhelyének nevét inkább „szevijjá”-nak, „szeviljá”-nak ejtették. A Magay Tamás szerkesztette Idegen nevek kiejtési szótára ez utóbbi változatot minősíti a spanyolhoz közelebb állónak. A hagyományos kiejtése: „szevilla”. A *pavilon* szónak a j-s ejtése viszont már helytelen.

Még két megjegyzés. Bármennyire hangsúlyoztam, hogy az átlagosnál jobb a műsorban szereplők kiejtése, néhány esetben sokszori meghallgatás után sem tudtam eldönteni, milyen szót, nevet hallottam. Továbbá: mindamellett a legszebb kiejtése mégis a karácsonyi különadásban szereplő hat gyermeknek volt. — Egyébként helytelen vágást, amelyek miatt nem érezhetjük befejezettnek a mondatot, két esetben tapasztaltam.

9. Ami a nyelvi és stilisztikai helyességet illeti, aránylag kevés negatív esetet tudok felsorolni. Még viszonylag leggyakoribb az *egy* idegenszerű használata (pl. „Nem *egy* egyszerű játék”; ti. a baseball; „Ez csak *egy* divat”; stb.). Előfordult még a vonatkozó névmás helytelen használata (pl. „Korabeli krónikák, *amik*...”; „Egy olyan véleményt is kaptam, *aki* azt mondta...”). Találkoztam még a helytelen *miszerint*-tel (pl. „Nem rég olvastam az újságban egy felhívást, *miszerint* tegyünk a gyűlölet ellen”) és az *alapján* névutófélének (még?) furcsa szerkezetével (pl. „Az *alapján* Mikulás vagy Télapó”).

Némi képzavar érződik továbbá a következő mondatokban: „Majd *megveti a lábát*” (ti. a baseball); „Történelmi *esemény zajlik* ma, ugyanis pontosan 500 évvel ezelőtt fedezte fel Kolumbusz Amerikát”. „*Véleménycsokor*”. És furcsállható a következő, talán tréfásnak szánt megjelölés: „egy Mengyelejev nevű *úriember*”.

10. Összefoglalásként is azt állapíthatom meg ismételten, hogy a Kölyökrádió adásai természetesesek, változatosak, érdekesek, ilyenformán minden bizonnyal hatásosak. A kedves természetességen kívül legnagyobb értéke a műsornak, hogy szereplői úgy maradnak közvetlenek, hogy nem lesznek közönségesek. Más szóval nem viszik be a rádióba az utca nyelvét és stílusát.

Három javaslatom van:

a) A megszólaló szerkesztők és az állandóan szereplő gyerekek keresék fel valamelyik beszédtanárunkat, beszédjük szintjének felmérése, illetve karbantartása, adott esetben javítása végett.

b) Alaposabban gondolják át a szerkesztők a játékokat, rejtvényeket, mind a megtervezésüket, mind a megoldásukat illetően.

c) Ne csak angol zenét!

Szathmári István

A televízió műsorvezetésének nyelvi illemtana

Hankiss Elemér 1984-ben ezt írta egyik tanulmányában: „Helyzetünk röviden és erősen sarkítva — úgy fogalmazható meg, hogy a magas kultúra tekintetében fejlett, gazdaságilag közepesen fejlett, a mindennapi kultúra vagy viselkedéskultúra terén fejletlen vagy akár elmaradott ország vagyunk.”*

A *nyelvi magatartás* része az emberi magatartásnak; a viselkedéskultúrába beletartozik kommunikációs tevékenységünk kulturáltsága, beszéd-kultúránk is. 1984 óta viselkedéskultúránk és nyelvi magatartásunk nem sokat változott. Bizonytalanság, zűrzavar a nyelvi érintkezésformák megválasztásában, beszéd- és nyelvhasználati eldurvulás jellemzi a mindennapi emberi kapcsolatokat. Óriási a televízió felelőssége a közízlés alakításában. A televízió nem tükrözheti, nem veheti át a mindennapi nyelvhasználat bizonytalanságát, sutaságát, durvaságát. Csak az lehet a televízió szerkesztőinek, műsorvezetőinek, riportereinek a feladata, hogy példát mutassanak, mintát adjanak a felnövekvő nemzedéknek. A fegyelmezett, udvarias, kulturált emberi érintkezés mintáját adják, amelyben benne van az egymás iránti tisztelet és megbecsülés. Ez teszi indokolttá a televíziós megszólalás nyelvi „illemtanának”, a nyelvi érintkezésformák problémáinak áttekintését, s a kommunikáció hatékonyságát is segítő szabálykészlet, eszköztár számbavételét.

1991 szeptemberétől — ha csak tehettem — figyelemmel kísértem a televízió műsorait nemcsak nézőként, kedvtelésből, hanem kutatóként; ceruzával és cédulával a kezemben mérlegeltem a műsorvezetők nyelvi és viselkedéskultúráját.

Az anyaggyűjtés során a cédulára feljegyeztem, hogyan vette fel a kapcsolatot a műsorvezető (riporter) a nézőkkel, a vendégekkel, esetleg műsorvezető kollégájával. Rögzítettem a műsor vezetésével kapcsolatos egyéb észrevételeimet is. Cédulára került az is, hogyan köszönt el a műsorvezető a vendégektől, hogyan búcsúzott el a nézőktől.

Arra törekedtem, hogy minden műsortípusból legalább egy-két adást meg tudjak nézni. A vizsgált műsorok a következők:

ABLAK
A HÉT
ÁLLJUNK MEG EGY SZÓRA!
AMÓBA
A REGGEL
ÁT-ÁLLÁS
AZ EN HETEM
BABAHÁZ
BŰVÖS HATOS
CIMBÓRIA

CIMBORÁLJUNK!
DELTA
DÉLUTÁNI EGYENLEG
DOMINÓ
ÉLETEM LEGBOLDOGABB
NAPJA
ENNYI!
ESTI EGYENLEG
ÉSZBONTÓ
ÉVGYŰRŰK

* Idézi Bachát László, in: Szépen magyarul — szépen emberül, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 5.

FALUTÉVÉ	NAP-KELTE
FALUTÉVÉ MAGAZIN	NAPRA-FORGÓ
FRIDERIKUSZ-SHOW	ÖSSZTŰZ
HANGJEGY-ZETEK	ÖTÖD-ÖLŐ
„HÁRMAS CSATORNA”	ÓTRÓL HATRA
HELLÓ, VILÁG	PANORÁMA
HÍRADÓ	PÉNZVILÁG
HOL-MI?	PRIZMA
HOGY VOLT...!	REJTÉLYES RANDEVÚ
KALENDÁRIUM 1992	ROCK-KALAPÁCS
KÁVÉ HABBAL	SORSOK
KÉRDEZZ! FELELEK	STÚDIÓ '92
KERÉK-BÁR	TELESPORT
KÉSŐ ESTI HÍRADÓ	TORPEDÓ
KÖRZETI TÉVÉSTÚDIÓK	TÉVEMAGISZTER
MŰSORA (BUDAPEST)	TRIO
KRIMINÁLIS	ÚJ VILÁG
LYUKASÓRA	VAN BENNE VALAMI...
MENEDZSER MAGAZIN	VAN SZERENCSEM!
MESTERDALLAMOK	VASÁRNAPI TURMIX
METROPOLIS JÁTEKOK	ZENEBUTIK — ZENEHÍD
MOST	BONGÓ
MOZIMÁMOR	CSEVEGÉS
MOZI TOP 10	SZESZÉLYES ÉVSZAKOK

Ezek a műsorok a beszédhelyzetet illetően többfélék. Kisebb hányaduk ún. beszélő műsor. Közvetlenül a nézőhöz szól. A nézőhöz fűződő információs-kommunikációs kapcsolat tekintetében „direkt” műsor. A műsorvezető, hírolvasó, kommentátor az információt adó — a néző az információt szerző, a vevő. A beszélő műsorokban általában nem okoz gondot a műsorvezetőknek az illő megszólítás, a nyelvi érintkezésforma megtalálása. A televízió műsorainak nagyobb részében a beszélő és beszéltető (beszélgető) részek váltogatják egymást. Ezekben a beszélgető (beszéltető) adásokban a műsorvezető mással beszél, a nézőhöz fűződő információs-kommunikációs kapcsolat szemszögéből az ilyen műsor „indirekt”. A műsorok beszélgető részében a műsorvezető nem információt adó, de nem is vevő. Az információt adó elsősorban a riport- vagy interjúalany, esetleg a vitában részt vevő vendég; a néző a vevő. Ilyenkor a műsorvezető közvetítő az adó és a vevő között, összekapcsolja beszédpartnerét a nézővel. Ennek a szerepnek a megtalálása jelenti a legnagyobb gondot. Ez a műsorvezetőtől jó stílusérzék, ízlés, kellő tapasztalatot és gyakorlatot kíván.

E rövid bevezetés után tekintsük át a nyelvi illetlen legfontosabb kérdéseit.

Kapcsolatfelvétel

A kapcsolatteremtés legáltalánosabb eszköze a televízióban a köszönés. Természetesen ezt kísérhetik nem nyelvi jelzések: gesztus, mimika, mosoly, fejbólintás is. A köszönés a társas érintkezés szükséges formái

eleme, az udvariasság megnyilvánulása. Alkalmazása – tehát az, hogy mikor, hol, kinek, hogyan kell köszönni – történeti fejlődés eredménye, társadalmi konvención, megszokáson, hagyományon alapul. A szükséges köszönés elmaradása, vagy a nem megfelelő üdvözlésforma használata zavart kelthet mindjárt a kapcsolatteremtés kezdetén.

Mind a „direkt”, mind az „indirekt” (vagy vegyes) műsorokban a nézőket a műsorvezető a napszaknak megfelelő köszönéssel üdvözlí: „Jó reggelt kívánok!” (Telesport, Gulyás László, jan. 3.); „Jó napot kívánok!” (Délutáni egyenleg, Kereszty Gábor, jan. 6.); „Jó estét kívánok!” (Stúdió '92, Mészáros Tamás, jan. 27.). Ha két műsorvezetője van a műsornak, elegendő, ha csak az egyikük köszön. Vágó István a másik házigazdának – Kis Gál Annának – nevében is üdvözlí a nézőket: „Jó estét kívánunk!” (Kalendárium 1992. febr. 5.).

Sokan úgy érzik, hogy udvariasabb a köszönés, ha megszólítással is párosul. A megszólítás általános formája a „Kedves Nézőink!” Valószínűleg idegen hatásra – sok indoeurópai nyelvben hasonlóképpen mondják – terjed a „Kedves Nézők!” forma. Nagy György, Puch Tamás, Soltész Rezső, Fülöp László, Gulyás László és mások így üdvözlí a televíziós közönséget. A „Kedves Nézőink!” forma a magyaros, ezért inkább ez ajánlható. Kicsit szerénytelenül hangzik a „Kedves Nézőim!” megszólítás (Évgyűrűk, Eöri Szabó Zsolt, febr. 5.). Kivételes helyzetekben azonban ez a forma is jogos lehet. Leginkább akkor, ha tudományos előadó szól így, aki nem a televízió, hanem saját maga nevében beszél (Az én hetem, Szelényi Iván, dec. 23.).

A napszaknak megfelelő köszönések és az említett megszólítási formák mellett egyre gyakrabban hallunk más, kevésbé sablonosnak vélt üdvözlési megoldásokat is: „*Köszöntöm Önöket. Jó estét!*” (Késő esti híradó, Bozai József, jan. 15.); „*Üdvözlöm Önöket. Remélem jól aludtak, pihenten ébredtek. Ma 1992. január 7-e, kedd van.*” (Falutévé, Vajek Jutka, jan. 7.); „*Jó estét kívánok, Hölgyeim és Uraim!*” (Kriminális, Juszt László, jan. 21.); „*Tiszteletem, Hölgyeim és Uraim!*” (Bűvös hatos, Rózsa György, jan. 20.).

Hasznos lehet, ha ismerjük a választékos bővítő köszöntések stílusértékét, használati körét. A *Köszöntöm* forma választékos, kicsit finomkodó, általános használatra nem ajánlható, de elvétve szívesen halljuk. Enyhén távolságtartó köszöntésváltozat az *Üdvözlöm. Tiszteletem* köszöntéssel a hagyomány szerint fiatalabb férfi üdvözlí az idősebbet. Általános használatra semmiképpen sem javasolható. A *Hölgyeim és Uraim!* megszólítási formula használata az udvariasság „túlteljesítése”. Inkább csak akkor használható, ha a műsorvezető személyes kapcsolatban van a közönséggel. (A televízióban inkább elfogadható, mint a rádióban.)

A kapcsolatteremtéssel mindjárt a műsorra is utalhat a beszélő: „*Köszöntöm Önöket, Kedves Nézők a Pénzvilág mai adásán!*” (Puch Tamás, okt. 16.); „*Köszöntöm a Mozi top 10 munkatársai nevében a nézőket!*” (Albert Györgyi, jan. 25.).

Ha a műsor helyszíne alkalmanként más és más, indokolt az ilyenfajta indítás: „Jó napot kívánok!” Ma *Halásztelekről* jelentkezőnk a *Vízésés díszkóbból*” (Hol-mi?, Nagy György, jan. 26.).

Az egyénieskedő változatok esetében gond lehet a különböző nemű, korú, rangú emberek rövid együttes köszöntése, megszólítása. Szabó Évának ez sikerült: „Köszöntöm *Kedves Mindnyájukat!*” (Évgyűrűk, okt. 2.). Űgyesen oldotta meg a 3 különböző érdekeltségű csoport üdvözlését Vágó István: „Köszöntöm a *Kedves Nézőket, Vendégeket, Játékosokat!*” (Kerék-bár, jan. 28.).

Már a megszólítás jelezheti azt, hogy rétegműsor következik: „Kedves *Kismamák, Anyukák!*” (Babaház, Tuba Mariann, jan. 6.); „Köszöntöm a *menedzsereket, a vállalkozókat és a műsor iránt érdeklődőket!*” (Menedzser Magazin, Kósa Somogyi György, febr. 6.).

A hosszú reggeli műsorokat modorossá, mechanikussá tehetik az ismétlődő köszönések, megszólítások, bejelentkezések: „*Önök A Reggelt látják. Rövid híresszefoglaló következik.*” (Nika György, szept. 29. 7 óra); „1/2 8 van. *Önök a TV 1-en A Reggelt láthatják. Jó reggelt kívánok! 10 perces híresszefoglalóval jelentkezőnk.*” (Nika György, szept. 29. 1/2 8); „Jó reggelt kívánok!. 8 óra van. *Önök A Reggelt nézik. Elmondom a híreket.*” (Nika György, szept. 29. 8 óra). Hardy Mihály beköszönése távirati stílusban pattog: „Jó reggelt! Itt a Reggel! Pontosan 8 óra! Hírek röviden!” (A Reggel, jan. 14.). Kedvesebb és alkalmanként hangulatos lehet az ilyenfajta üdvözlés: „Jó reggelt kívánok azoknak, akik most kapcsolódtak be műsorunkba, és természetesen azoknak is, akik már régebben néznek minket” (A Reggel, Nika György, jan. 8.).

Ünnepélyes alkalmakkor, szórakoztató műsorban hangzatosabb üdvözlési formák, választékosabb megoldások is előfordulnak: „Szeretettel köszöntök Mindenkit a Három kívánság mai adásán!” (Dévényi Tibor, jan. 26.); „*Kezüket csókolom Hölgyeim, jó estét kívánok, Uraim, Önöknek otthon a képernyő előtt és itt a TV 4-es stúdiójában!*” (Bongó, Antal Imre, jan. 26.).

Külön figyelmet érdemel a gyermek- és ifjúsági műsorok hangvétele. Megfigyelhető, hogy a gyermekeknek szóló műsorok előtt korábban általánosan használt *Szervusztok, Gyerekek!* üdvözlési forma kezd visszaszorulni. Helyette különböző hangulatos, stílusos figyelemfelkeltő, kapcsolatteremtő formákkal jelentkeznek a műsorvezetők: „*Sziasztok!* Ahogy két hete ígértük, ma leszállunk az álmok birodalmába” (Amőba, Szily Nóra, jan. 18.); „Kedves Gyerekek! Ma az utolsó tanítási napon 7 óra után 3 perccel jelentkezik a mese” (A Reggel, Szayly József, dec. 20.); „A következő néhány perc a tietek, gyerekek! *Sziasztok!* Ha a nózitokat nincs kedvetek kidugni ilyen borongós időben, nézzétek meg velünk a mesét!” (A Reggel, Szily Nóra, okt. 14.); „*Ifjú Urak és Hölgyek!* Eljött a ti időtök! Következik a mese.” (A Reggel, Bárdos András, okt. 18.). A szórakoztató műsort a stúdióban berendezett nézőtérrel figyelő gyermekeket megpillantva Antal Imre így szól: „Látok itt néhány gyereket is. Szervusztok, *Gézen-gúzok!* Nektek már ágyban a helyetek!” (Bongó, jan. 26.). A műsorközlő

intonációja kedvessé, játékossá tette – a szigorúnak, haragosnak tűnő megszólítás ellenére – az üdvözlést.

Nem árt, ha tudják a fiataloknak szánt műsorok készítői (szerkesztők, műsorvezetők), hogy a *Szervusztok!* udvariasabb, tisztelettudóbb, a *Szevasztok!*, *Sziasztok!* közvetlenebb, bizalmasabb üdvözlési forma. A közvetlenkedő *Helló!* köszönést (Most, febr. 8.) semmiképpen sem támogathatjuk.

A Reggelben naponta jelentkező Start című, fiataloknak szóló kulturális ajánlat igen dinamikus műsorvezetője talán a felnőtt nézőkre is gondol, amikor beköszön: „*Jó reggelt! Sziasztok! Ez itt a Start!*” (Nagy Gergely).

Az „indirekt” műsorokban a házigazdának kapcsolatot kell teremtenie beszélgetőtársával, és össze kell kapcsolnia a vendéget a nézőkkel. A bemutatás leggyakrabban köszönéssel is párosul: „*Köszöntöm stúdiómban Szentesi György mérnök alezredest*” (A Reggel, Gulyás Erika, szept. 29.); „A stúdióban Téri Sándor színművész. *Üdvözlöm!*” (NAP-kelte, Juszti László, jan. 30.).

Találkozunk köszönéspótló formulákkal is: „A stúdióban Torgyán József, a Kisgazdapárt elnöke. *Régen láttam. Merre járt? Mit csinált?*” (NAP-kelte, Forró Tamás, jan. 29.); „A Reggel vendége Klapka György. *Hogy van, Klapka Úr?*” (A Reggel, Fiala János, jan. 9.). Máskor az üdvözlés el is marad: „Meghívtunk a stúdióba két vendéget: Mezei György urat és Bognár Szabolcs urat” (Évgyűűük, Eöri Szabó Zsolt, febr. 5.).

Jól kapcsolja össze a vendég üdvözlését és a nézők egyik csoportjának köszöntését Havas Henrik: „Szeretettel *köszöntünk* minden Attilát és különösen Nagy Attila színművészt. *Hogy van képviselőként, és hogy van színészként?*” (NAP-kelte, jan. 7.).

A megszólítást elkerülő „áthidaló” kérdésforma felveti a tegeződés, magázódás gondját, de ennek a kérdéskörnek a tárgyalása már a következő témakörbe tartozik.

Kapcsolattartás

Tudjuk, hogy a magyarban a nyelvi érintkezésformának két alapvető válfaja van: a tegezés és a magázás vagy „nemtegezés”.

Közvetlenül a nézőkhöz szólva a szövegbeli szólító forma általánosan az *Önök*. „Kérjük az *Önök* segítségét...”; „Bizonyára *Önök*et is meglepte...”; stb. Ez gyakran el is maradhat: „Kérjük nézőinket...”; „Nézőinkhez fordulunk...”. Az a nyelvi érintkezésforma, amely akár az *Önök* névmással, akár ennek helyettesítőivel, esetleg elhagyásával jár, a harmadik személyű igealak, a magázó forma. A közvetlen kapcsolat hiánya teljesen természetessé teszi ezt a formát.

A kapcsolattartás során a nyelvi érintkezés gondoljai leginkább a beszélgető-beszéltető „indirekt” műsorokban jelentkeznek. Ilyenkor a műsorvezető (riporter) átlép a számára kevésbé természetes információs helyzetből, az ismeretlen címzettnek szánt beszédformából a számára természetesebbnek tűnő „kommunikatív” helyzetbe. Beszélgethet egy vagy több látható és

visszajelzéseket is adó partnerrel. Ez azonban csak látszólag könnyebb helyzet, mert minél közvetlenebb, oldottabb a beszélgetése partnerével, annál inkább fennáll annak a veszélye, hogy a néző nem érzi: a beszélgetés érte van, neki szól. Mielőtt a műsorvezető (riporter) eldönti, hogy tegeződik vagy magázódik a nézők előtt vendégével, riportalanýával, gondoljon arra, hogy a nézők képviselőjében kérdezősködik, s nem valószínű, hogy a nézők többsége is vállalná az esetleges bizalmas stílust.

A tegeződés az igényes nyelvi norma szerint csak bizalmas viszonyban vagy zárt körű közösségekben általános érvényű. A fiatalok — iskolások, egyetemisták — tegeződnek. Napjainkban az ifjúkor egyre hosszabbra nyúlik. A 25-30 éves ismeretlen fiatalok is azonnal letegeznek egymást. Az egyneműek szinte mindig, de a különeműek is gyakran. Az idősebb azonos nemű és azonos foglalkozású kollégák tegeződése is megszokott.

Egyre inkább szélesedik a tegeződés hatóköre a televízió nyilvánossága előtt is. A fiatal riporter tegeződik a szintén fiatal zenésszel, színésszel, sportolóval. Letegezi a diákot, s gyakran — előzetes ismeretség nélkül — az utca emberét is.

Hogy nem mindig egyszerű a megfelelő nyelvi érintkezésforma megtalálása, kiválasztása, azt Fiala János bizonytalankodásai is mutatják. Ő általában a nézők elé is tárja a gondjait. Január 9-én két fiatal — egy színésznő és egy filmrendező — Fiala János vendége A Reggelen. Miután Salamon András letegezi a műsorvezetőt, Fiala megnyugszik: „Köszönöm szépen, hogy letegeztél. Így már tegeződhetünk.” Majd így folytatja: „Börcsök Enikőtől viszont »önözödvé« kérdezem . . .”. A bizonytalanság az elköszönésben is hallható: „Köszönöm szépen, hogy befáradtak, -tatok.”

Megfigyelhető, hogy a reggeli műsorok közül a NAP-kele inkább magázódó, A Reggel inkább tegeződő műsor. Nemcsak azzal magyarázható a különbség, hogy az előbbi műsor házigazdái rutinosak, tapasztaltabbak, A Reggel műsorvezetői fiatalabbak, hanem azzal is, hogy a NAP-kele vendégei között több a politikus, közéleti személyiség, tudós. Az olyan politikai, közéleti, tudományos, kulturális tárgyú beszélgetésekhez, amelyekben a megszólaltatott fél a hivatását, a megszólaltató pedig a tévét, a tévénezőt képviseli, nem is illik a tegeződés. Kivételek természetesen akadnak, ilyenkor az a szerencsésebb megoldás, ha a műsorvezető a nézőt is beavatja. Havas Henrik a NAP-kele műsorvezetőjeként mindig ezt teszi. Január 14-én az FKgP 33-ak két vezetője, Prepeliczai István és Ómolnár Miklós a műsor vendége. Ómolnár Miklóst tegezi a műsorvezető, de elhangzik a nézőknek szóló magyarázat is: „Kollégák voltunk a rádióban.” Azért ő is igyekszik kerülni a tegezést: „. . . és most Ómolnár Miklóshoz fordulok.” Ha pedig kettőjükhez szól, mindig így fogalmaz: „Önök a felkészültebbek”, „. . . az igazság az Önök oldalán áll”.

Mécs Imrét, aki az SZDSZ elnökelöltjeként október 21-én volt a NAP-kele vendége, Havas Henrik szintén tegezi. Igaz, mentegetőzik is: „Az én hibámból beleestünk ebbe a tegezésbe. Lehet, hogy ezért majd

kritika ér, de azért folytassuk!” Magyarozatként elhangzik az is, hogy ők ketten régi ismerősök.

A Reggelben is jó hallani, hogy a műsorvezető a vendégnek „a néző nevében is” köszön: „Műsorunk vendége Kánya Kata. Jó reggelt kívánok! Szervusz!” (Sándor István, jan. 13.)

Bár a tegezésen belül nincs olyan sok lehetséges változat az udvariassági különbségértékek kifejezésére, de azért néhány lehetőség itt is akad: *Mondd meg*; „Kérlek, *mondd meg*”; „Megkérdezem *tőled*”; „*Légy szíves* megmondani”; „Hadd kérdezzem meg *tőled*”; „*Engedd meg*, hogy megkérdezzem”. A finom különbségek érzékeltetését természetesen az intonációs eszközök is segítik.

Általában a nem kifejezetten ifjúsági műsorokhoz, beszélgetésekhez inkább a távolságtartó-tiszteletadó „nemtegeződés” illik. Érdemes a fiatalabb riportereknek, műsorvezetőknek megismerniük és megtanulniuk az áthidaló-elhárító beszédformát. Így beszélgetett Szayly József Bányai Gáborral, a TV 1 intendánsával A Reggelben január 6-án. A fiatal műsorvezető ügyesen alkalmazta ezt a megoldást, az interjú végére sem derült ki, hogy tegeződnek-e vagy magázódnak.

Semmiképpen sem illő a nézőt képviselő műsorvezető „beletegeződése” tegeződő szakemberek beszélgetésébe.

A tegeződéshez kapcsolódó megszólításformák különbözőek lehetnek. A köztük való válogatásban nem a beszédpartnerek egymás közötti viszonya az irányadó, sokkal fontosabb a műsортípus, az alaphelyzet és a nézők várakozása. A közismert futballista lehet *Bognár Gyuri* (NAP-kele, Gyárfás Tamás, jan. 3.), az ökölvívó Török Gyula „*Béka*” (NAP-kele, Vitray Tamás, nov. 23.), hiszen a sportrajongók is így ismerik, így emlegetik, így becézik kedvenceiket.

Kevésbé szerencsés, ha a műsorvezetők „jancsizzák”, „lacizzák” egymást. Tisztelettudóbb a teljes keresztnév használata még a lazább szerkesztésű, oldottabb hangvételű műsorokban is. „*János*, voltál te már valahol külföldön karácsonykor?” — kérdezi Jakubcsek Gabriella Fodor Jánostól (Ünnep előtt, dec. 23.). Főlöskégesen kedveskedő az állandó közreműködők becéző megszólítása: *Erzsike!* (Vasárnapi turmix, Incze Ildikó, febr. 9.), *Pannika!* (Napra-forgó, Katona Klári, jan. 12.). Főlöskéges bizalmaskodásra bőségesen akad példa a Napra-forgó adásaiból. Február 9-én Pécsi Ildikó így kínálja műsorvezető kollégáját, Szeredneyi Bélát: „Edd meg, *Béluska!*”

Tisztelettudó, de kedves, családias az Ablakban, illetve a Napra-forgóban Bálint György, illetve Györffy Sándor *Gyuri bácsizása*, *Sanyi bácsizása*.

A magázó „nemtegező” érintkezésformán belül sem a *maga*, sem az *ön*, sem az elkerülésüket lehetővé tevő *tetszikelés* nem használható általánosan, de nem is nélkülözhető a televízió nyilvánossága előtt egyikük sem. Mind-egyik formának megvan a saját használati-használhatósági köre.

A *maga* korban, rangban és szituációban oldalt és lefelé használható. „Úgy tudom, hogy furcsán néztek *magára*, amikor magában kezdett beszélni” — mondja Juszt László a fiatal Térei Sándor színművésznek (NAP-kele,

jan. 30.). Fölfelé udvariatlan. „Hát, ha *maga* így tartja a titkokat?!” — kedélyeskedik Havas Henrik Boross Péter belügyminiszterrel (Össztűz, jan. 30.). Nem kifogásolható viszont a *maga* névmás „*önmaga*, *saját maga*” jelentésben. „Engem érdekeltne, hogy hol helyezi el *magát* az MDF-en belül” — mondja Havas Henrik Kónya Imrének (Össztűz, febr. 6.)

Az *ön* korban, rangban, szituációban oldalt és fölfelé használható. A megfigyelések azt mutatják, hogy a televízió riporterei, műsorvezetői a magázó formák közül az *ön* névmást használják legszívesebben. Jól érzik, hogy az *önözés* lefelé kisebb baj, mint a magázás fölfelé. Érdekes, hogy a mindennapi nyelvhasználatban nem terjedt el az *önözés*. Az emberek többsége választékosnak, távolságtartónak, hivatalosnak érzi, és a fokozott tisztelet kifejezésére lefoglalt nyelvi formának véli. Műsorvezetőink alig-alig használják a *maga* névmást, de a névmás elhagyását lehetővé tevő „tetszikelést” sem kedvelik. Pedig korban, rangban fölfelé használható, tiszteletadó forma. A választékot bővíti, a beszédet színesíti. Természetesen módjával alkalmazva, mert a minduntalan tetszikelés modoros: „Rám *tetszik* figyelni”; „6800 Ft-ot *tetszett* nyerni”; „Nagyon szépen köszönöm, hogy velem *tetszett* játszani” (Vasárnapi turmix, Rókusfalvy Pál, jan. 5.).

A „nemtegező” forma egysíkúvá válása nem teszi lehetővé a finom különbségek érzékeltetését. A televízió feladata, hogy az erre szolgáló udvariassági formulákat bemutassa és terjessze. Vitray Tamás például jó érzékkel váltogatja a különböző magázó formákat és a megszólításpótló kifejezéseket: *Kérem; Kérem szépen; Kérem tisztelettel; Tessék; Tessék kérem; Tetszik* stb. Kíváncsi, hogy ne tűnjenek el azok a nyelvi eszközök, megoldások, amelyek a stílusbeli finomságok kifejezését lehetővé teszik.

Tapasztaltabb műsorvezetők, riporterek az árnyalatnyi különbségeket hangszínnel, hangsúllyal, hanglejtéssel is érzékeltethetik. A „Mi erről a véleménye?” kérdéshez az egyik műsorvezető hangjából ezt érezzük hozzá: „*Ön*”, a másikéből: „*Képviselő Úr!*”, „*Művész Úr!*”, a harmadikéből: „*Képviselőké!*”, „*Művészké!*”, a negyedikéből: „*Jóska bácsi*”, „*Jóska bátyám*”, az ötödikéből: *maga*.

Magázódó beszélgetés közben is érdemes arra gondolni, hogy minden megszólítási formának van hangulata, stílusértéke. Ezért nem mindegy, hogy mikor melyiket használjuk.

A tulajdonnév közvetlen megszólításként önmagában nem használható: sem úgy, hogy *Szabó, Szabóné*, sem úgy, hogy *Szabó János, Szabó Jánosné* vagy *Szabó Mária*. Ha a teljes név elé tesszük a *kedves* jelzőt, akkor a megszólítás oldalt és lefelé udvarias. Oldalt és lefelé használható a *Szabó úr* és a *Szabóné asszony*, bár ez utóbbi formát a mindennapi életben sem igen halljuk. E megszólításformát is udvariasabbá tehetjük az eléje illesztett *kedves* jelzővel.

A foglalkozásra, képesítésre, hivatalra utaló *miniszter úr, képviselő úr, főorvos úr* megszólítás fölfelé is ajánlható. Ez a forma igazán tisztelettudó. „*Miniszter Úr!*” — mondja Juszt László Boross Péter belügyminiszternek (Össztűz, jan. 30.). Havas Henrik így szólítja meg Zsigmond Attila MDF

párti képviselőt: „Képviselő Úr!” (NAP-kele, jan. 3.). „Miniszterelnök Úr!” — szólítja meg a főszerkesztő A HÉT vendégét, Antall Józsefet (Pálffy G. István, jan. 5.).

A nők megszólítására tisztelettudó a *tanárnő*, *doktornő* forma, de magasabb beosztás esetén a hölgyeknek — családi állapottól függetlenül — az *asszony* utótag jár: *képviselő asszony*, *főorvos asszony*.

December 23-án az Ünnepe előtt című műsorban jó volt hallgatni a mértéktartóan, udvariasan, tisztelettudóan beszélgető műsorvezetőket: „Nagykövet Úr! Ön volt olyan kedves, hogy megkínált bennünket olyan ételekkel, amelyeket karácsonyra szoktak készíteni” (Vágó István); „Ön, Polgármester Asszony, mit tud tenni Vanyarcon az emberekért?” (Fodor János).

Használhatjuk a teljes nevet megszólítás helyettesítésére így: „Surján Lászlót sem tudom megkímélni a kérdésektől” (A HÉT, Pálffy G. István, jan. 5.). Ilyenkor a foglalkozásnév után is elmaradhat az úr vagy az asszony: „Minek örülne a sportért felelős tárca nélküli miniszter?” (Telesport, Vitray Tamás, jan. 27.).

Említő használatban, hírekben, tudósításokban az *úr* egyenesen zavaró. Bőven elegendő így: elutazott Párizsba Jeszenszky Géza. A külügyminiszter ma francia kollégájával tárgyal. Beszélgető, „indirekt” műsorokban azonban inkább így használjuk: „Kupa Mihály pénzügyminiszter úrtól kérdezik, ...” (A HÉT, Pálffy G. István, jan. 5.).

Gyakran halljuk a megszólítás kikerülésére használt áthidaló-elhárító beszédformát: „A galériaigazgatónak milyen érzés, hogy szobrokat távolítanak el?” (Havas Henrik, NAP-kele, jan. 3.); „Sallai András is golfozik?” (Szayly József, A Reggel, jan. 31.); „Kocsis Zoltánt ki kereste meg?” (Juszt László, NAP-kele, jan. 14.).

Úgy tűnik, hogy a megszólítás szabályaival tisztában vannak a tévé riporterei, műsorvezetői. „Leurazást” inkább csak a fiatalabb műsorvezetőktől hallunk: „Kabos Úr!” (A Reggel, Fiala János, febr. 8.).

Külön figyelmet érdemel a vetélkedők játékmestereinek nyelvi illemtana. A megszólítás terén a társadalomban meglévő bizonytalanság, zűrzavar a televízióban a vetélkedőkön figyelhető meg leginkább. A személytelen „Á versenyzőtől” (Trió, Altorjai Anita) a „Bertalan Imre úr” távolságtartó-tiszteletadó megszólításig (Menedzser Magazin, Tőzsdejáték, Fejér Zoltán) a skála minden fokát megtaláljuk.

Valamikor a televíziózás hőskorában az első vetélkedőkön a játékmesterek így szólították meg a játékosokat: „hármass versenyző”, „négyes asztal”. Másfajta versengések esetén a produkcióra történt utalás: „A fűtyös cseréljen helyet a jógival”. Még kevésbé volt szerencsés a külső, a ruházat alapján adott megnevezés: „a szemüveges fiatalember”, „a piros pulóveres hölgy” vagy „a bajuszos úr” stb.

Napjainkban a tévés vetélkedők egyik része a játékosok személyes részvételével folyik, hosszabb ideig tart, a versenyzőket a nézők is megismerik. Más a helyzet a néhány percig tartó telefonos, számítógépes játékokkal.

A nézők csak a beszélő hangját hallják, nem tudnak azonosulni a versenyzővel, nem tudnak izgulni érte. A vetélkedőket figyelve megállapítható, hogy nem elsősorban a játékra, hanem a játékvezetőre jellemző, miként szólítja meg a résztvevőket.

Legáltalánosabb a keresztnéven szólítás. (Vágó Istvánnál, Egri Jánosnál, Szayly Józsefnél és másoknál.) A versenyző asztalán a kiírás is csak ennyi: Gyula, Viktória, Mátyás. (Úgy hallottam, nyugati vetélkedőkön is ez a divat.) A tanár, a diák, az orvos, a háziasszony, a nyugdíjas és a kiskorú egyforma megítélés alá esik: *játékos*. A falu köztisztvisletben álló orvosa vagy a jónevű gimnázium tanárnője, akit szűkebb környezete doktor úrnak, illetve tanárnőnek szólít, az egész országnak Tamás lesz, illetve Valéria. Lehet, hogy ez a megszólításfajta oldja a versengés feszültségét, bár az is lehet, hogy még jobban oldaná, ha a játékosok „visszaistvázóznák”, „visszajánosoznák” a játékvezetőt. Erre természetesen nem kerülhet sor. Így viszont a helyzet egy kicsit a főnök – titkárnő viszonyra emlékeztet, a főnök ugyanis „leerzszikézheti” a beosztottját. Lehet, hogy a fejlődés a „visszajánosozás” irányába indult meg? Szayly Józsefet, aki tegezi a játékosait, a vetélkedő fiatalok vissza is tegezik. (Rejtélyes randevú, febr. 8.)

Felemás megoldás is akad bőven. Szilágyi Jánosnál az egyik versenyző „Kerkainé”, a másik „tanár úr”, Rózsa Györgynél „Illyés úr” és „Andrea” méri össze megfigyelőkéességét. Akkor már inkább az egységesen keresztnéven szólítás! Nem ajánlható a *tanár úr*, *doktornő* megszólítás azért sem, mert játékosként teljesen közömbös a közreműködő foglalkozása.

A menedzserek munkájában nagyon fontos a kulturált nyelvi érintkezés. A játékvezető Fejér Zoltán is példát mutat a szakma megkövetelte udvariasságból, amikor a versenyzőket megszólítja: „Bertalan Imre úr”, „kedves Ádám Attila”. Az ilyenfajta választékos, tiszteletadó megszólításnak megvan a létjogosultsága, megvan a helye, de nem lehet minden vetélkedő során alkalmazni.

Felvetődik a kérdés, hogy a kifogásolt megszólító alakok helyett milyen szólító formák ajánlhatók. Mondhatja a játékmester azt, hogy *Kovács Péter úr*, *kedves Kovács Péter*, esetleg *kedves Kovács úr*, *kedves Kovács Jánosné*, *Kovácsné Éva asszony*, *kedves Szabó Éva*, *Szabó Éva kisasszony*. Az *Éva asszony* megszólítástól még egy kicsit idegenkedünk, pedig az írott sajtó használja. Először Spéter Erzsébetet emlegették úgy, hogy *Erzsébet asszony*, de mostanában a köztársasági elnök felesége nem Göncz Árpádné, hanem *Zsuzsa asszony*. Most a használata korhoz, ranghoz kötött, van a jelentésében valami „nagyasszonyos”, de idővel a használati körét lehetne tágítani. Megszólíthatjuk a versenyzőt egyszerűen így is: *uram*, *asszonyom*, *kisasszony*. Az asszonyom csak egyes számban létezik, többes számban a *hölgyeim* használatos. A *hölgyem* egyes számú alak viszont egy kicsit finomkodó. Kár, mert családi állapottól függetlenül használható.

A telefonos játékokban nincs szükség arra, hogy a játékmesterek névvel szólítsák a versenyzőt. A kapcsolat csak néhány percig tart. Ha mégis megteszi a játékvezető, szerencsésebb a teljes keresztnév használata még a

gyermeknek szóló játékokban is. Ügyesen csinálja ezt Fodor Gábor a Cimbóriában. Dévényi Tibor megszólításai bizalmaskodóak, negédesek: „Kedves Böbe”, „Iréneke, drága”, „Margit néni, drága”, „Jocókám”, „Atikám” (Torpedó, jan. 27.).

Nem szerencsés a telefonos játékokban a *néni*, *bácsi* megszólítás használata. Ez a forma csak családi, bizalmas viszony esetén ajánlható. Ilyen viszony nem is jöhet létre telefonos vetélkedő során. A *néni* használata azért sem szerencsés, mert a nők nagyobb része nem szereti, ha a megszólítással is céloznak a korára.

A telefonos játék illemtanába tartozik az is, hogy a játékvezető megismertesse a nézőkkel a versenyzőt. Erre többféle lehetőség is kínálkozik: „Kérem, mutatkozzon be!” (Altorjai Anita), „Hogy szólíthatom?” (Dévényi Tibor); „Kivel fogunk játszani?” (Antal Imre); „Önt úgy hívják, hogy?” (Rókusfalvy Pál). Jó stílusérzéssel minden játékvezető megtalálhatja a számára legmegfelelőbb változatot.

Éppen csak érinti az illem kérdését, hogy milyen mértékben rokonszenvezhet a jól szereplő versenyzővel a vetélkedő vezetője, és kimutathatja-e az esetleges ellenszenvet. Jó tudni: a nézőnek a semleges, tárgyilagos játékvezetői módszer, stílus a rokonszenves.

Az előbbieken bemutatott megszólítási, megnevezési szokásoktól eltérő a sportközvetítésekben érvényes hagyomány. A közvetítésekben a megnevezés általában családi névvel történik: „*Fekete* a balszélen. Jobbal beadja a labdát középre *Fehérnek*. *Szabó* előtt a labda. Lőjj, *Szabó!* (esetleg *Szabó Pisti*, *Pisti*, *Pistikém!*) Ritkábban használják a riporterek a keresztnevet: „Most *Csilla* adogat...” A teljes nevet inkább csak ilyenkor: „Első: *Egerszegi Krisztina!*” Nem bántó, ha a riporter a sportolók együttes megszólítására a *Fiúk!* (*Lányok!*) megszólításformát használja. Az utóbbi időben azonban a sportolók megszólításakor is inkább az *Uraim!* (*Hölgyeim!*) járja.

Kényes kérdés, de a nyelvi illemtan körébe tartozik, hogy meddig tekinthető a rámenős műsorvezető határozottnak, de azért udvariasnak. Mikor udvariasan magabiztos a riporter, mikor „pökhendi”? Megengedhető-e, hogy a türelmetlen műsorvezető a beszélgetőtárs, a nyilatkozó, a vendég szavába vágjon?

Ezek a kérdések leginkább az Össztűz adásait figyelve vetődtek fel bennem. Ebben a műsorban a NAP TV műsorvezetői veszik „össztűz” alá a meghívott vendéget. Már az sem udvarias, ha a riporterek egymás szavába vágznak, de az meg éppen nem az, ha a műsorvezető valósággal a meginterjúvoltba fojtja a szót. A február 6-i adásban még Juszt Lászlónak is sok volt műsorvezetőtársa erőszakossága. Rá is szólt: „Henrik, hagyd már beszélni *Kónya urat* is!”

Vegyék figyelembe a televízióban megszólalók, hogy a riportereknek, műsorvezetőknek magatartásmintát is kell adniuk a nézőknek. A kellően magabiztos, jó fellépésű, de tisztelettudóan udvarias magatartás példáját.

Sem a rámenős, erőszakos, „pökhendi”, sem a nyájaskodó, negédeskedő, egymással vagy a nézőkkel bizalmaskodó, sem a csetlő-botló, bizonytalanzkodó, ügyetlenkedő riporter magatartás nem szolgálhat mintául a televízióban.

Elköszönés

Az illem megkívánja, hogy a beszélgetőtárstól elbúcsúzzék a műsorvezető. Megköszönje a vendégnek, hogy megosztotta vele és a nézőkkel gondolatait, véleményét; közreműködött a műsorban.

A köszönet kifejezésére leggyakrabban használt mondatok a következők: „Köszönöm”, „Köszönöm szépen”, „Köszönöm a beszélgetést (interjút)”, „Köszönöm, hogy eljött”, „Köszönöm, hogy befáradt a stúdióba”, „Köszönöm, hogy a vendégünk volt”, „Köszönöm, hogy elfogadta a meghívásunkat”, „Köszönöm, hogy velünk töltötte ezt a reggelt”.

Gyakori, hogy elköszönéskor a műsorvezető még egyszer bemutatja a beszélgetőtársát a nézőknek: „Köszönöm dr. Balogh Györgynek a Vám- és Pénzügyőrség országos parancsnokának, hogy befáradt A Reggel stúdiójába” (Hardy Mihály, jan. 7.); „Köszönöm szépen. Zelnik József, a Kulturális Kamara elnöke volt a vendégünk” (NAP-kele, Havas Henrik, jan. 3.).

Közvetlen megszólításként a teljes név magában nem használható. Ezért nem támogatható a mostanában terjedőben levő megoldás: „*Peisch Sándor*, köszönöm szépen, hogy befáradt A Reggel stúdiójába.” (Hardy Mihály, febr. 4.); „Csörögi István, köszönöm szépen.” (A Reggel, Siklós András, jan. 13.).

Az utóbbi mondat hangsúlya, hangszíne, hanglejtése a modorosság érzetét is keltette.

Néha a műsorvezető azt is érzékelteti, hogy ő csak összekapcsolja a vendéget, a közreműködőt a nézővel: „Köszönöm dr. Lavicska Kálmánnak, hogy válaszolt a kérdésekre, a nézőknek pedig hogy meghallgatták. A jövő héten találkozunk újra a doktor úrral” (A Reggel, Szayly József, jan. 3.).

A köszönetet követheti a „Viszontlátásra” elköszönés, de ez a műsor gyorsabb pergése érdekében gyakran el is marad. Esetleg helyettesítheti gratuláció vagy jókívánság: „Sok sikert kívánok, *Hölgyeim!* Köszönöm, hogy bejöttetek” (A Reggel, Bárdos András, okt. 18.).

A műsor végén a nézőktől is elbúcsúzik a műsorvezető. Legtöbbször a *Viszontlátásra* vagy az *A viszontlátásra* köszönésformát halljuk. Esetleg így: „Adásunk végére értünk. Viszontlátásra.” (NAP-kele, Forró Tamás, jan. 22.).

Gyakran találkozunk az elköszönés során a műsorra történő utalással is: „Ez volt A Reggel 1991. szeptember 25-én.” (Albert Györgyi); „Önök a Menedzser Magazin 75. adását látták. Köszönöm figyelmüket. *Viszontlátásra.*” (Kósa Somogyi György, febr. 6.).

Jelezheti a műsorvezető azt is, hogy mikor jelentkezik legközelebb a műsor: „A jövő héten szerdán újra találkozunk. *Viszontlátásra.* (Évgyűrűk,

Szabó Éva, okt. 2.). Vagy „A Délutáni egyenleget látták. Viszontlátásra 22 órakor a 2-es programon” (Bayer Ilona, jan. 9.); esetleg így: „Önök az Esti egyenleget látták, a TV 2 esti híresszefoglalóját. Találkozunk holnap ugyanitt, ugyanekkor” (Frei Tamás, jan. 17.).

Nem volna szerencsés, ha elterjedne a „Kezét csókolom”, „Kezüket csókolom” elköszönés. Az előbbi (egy) személyhez szóló, az utóbbi túlságosan választékos, finomkodó. Jusst László a NAP-kelte házigazdájaként rendszeresen így búcsúzik: „Hölgyeim, *kezicsókolom*, Uraim a *viszontlátásra!*” Ez a megoldás meg éppen nem ajánlható. A formula azért is kifogásolható, mert modoros a hangvétele, hangszíne, dallama.

Az ifjúságnak szóló műsorokban a „*Szervusztok*”, „*Sziasztok*” köszönés az általános. Jobban hangzik, ha — az idősebb nézőkre is tekintettel — a műsorvezető így köszön el: *Viszontlátásra, szervusztok* vagy *Szervusztok, (a) viszontlátásra.*

Műsorvezetőink gyakran szükségét érzik, hogy jókívánsággal is megtoldják az elbúcsúzást: „További kellemes estét kívánok. A *viszontlátásra!*” (Híradó, Kovács Anita, jan. 12.); vagy „Én mára megköszönöm figyelmüket. Jó éjszakát kívánok!” (Híradó, Csák Elemér, febr. 6.).

Stílusosak, alkalomhoz illőek, aktuálisak az ilyen jókívánságok: „A hét végén pihenjenek jól, szórakozzanak jól. Hétfőn pedig tartsanak velünk, ha tehetik! A *viszontlátásra!*” (A Reggel, Szayly József, szept. 29.); „Kellemes karácsonyi készülődést kívánok. *Viszontlátásra.*” (A Reggel, Bárdos András, dec. 18.).

Megfigyelhető, hogy egyes fiatal műsorvezetők ragaszkodnak egy csak rájuk jellemző búcsúzó formulához: „Legyen nagyon szép napjuk! *Viszontlátásra!*” (A Reggel, Albert Györgyi); „Legyen olyan a napjuk, amilyennek szeretnék!” (A Reggel, Szily Nóra); „Ez volt mára a Start. *Sziasztok!*” (A Reggel, Nagy Gergely).

Elvétve színesíti a kínálatot egy-egy egyéni, szellemes elköszönő forma. Mutatóba néhány ezek közül: „Eddig tartott január 30-án a mi »Reggelünk«, és most kezdődik az *önök* délelőtti. Sok szerencsét hozzá! *Viszontlátásra!*” (A Reggel, Sándor István); „Ez volt a Reggel az elmúlt két és fél órában. És ne felejtsek el, holnap is lesz! És addig már csak 21 és fél órát kell kibírniuk. *Jó reggelt, jó napot, Magyarország!*” (Nagy György, jan. 21.); „Egy hét múlva nem engem láthatnak, de az »Ablak« ismét kinyílik. *Viszontlátásra!*” (Feledy Péter, febr. 7.); „Várom *Önöket*. Holnap reggel ugyanis — pechjükre — ismét én leszek. *Hölgyeim, kezicsókolom, Uraim, a viszontlátásra!*” (NAP-kelte, Jusst László, jan. 14.); „*Uraim és Hölgyeim!* Köszönöm, hogy megtiszteltek figyelmükkel. A Reggel stábja nevében elköszönök. Nem tördelem tovább a kezeimet. *Viszontlátásra.*” (Fiala János, okt. 10.).

Ájánlatos, hogy a személyeskedés maradjon meg a jóízű határain belül. A műsorvezető ne törekedjen saját személyének „előretolására”.

A Kobayashi Ken-Ichiro karmesterrel folytatott beszélgetés után igen stílusosan így búcsúzik a műsorvezető: „Engedjék meg, hogy japános főhajtással üdvözöljem A Reggel nézőit” (Hardy Mihály, febr. 7.).

A tanulmány természetesen csak vitaanyag, nem befejezett alkotás. Néhány részkérdése további vizsgálódást, alaposabb kidolgozást igényel.

Nem kívánja merev szabályokba rögzíteni a nyelvi érintkezést. Nem vállalhatja, hogy tévedhetetlenül eligazít a vitás kérdésekben, hiszen az egyes jelenségek értéke, társadalmi megítélése is állandóan változik. Óvakodik attól is, hogy kinyilatkoztatásszerűen elítéljen nyelvi érintkezésformákat és megbélyegezze használóikat. Csak a jelenlegi állapotot kívánja áttekinteni és előtárni azzal a céllal, hogy a tanácsok és az általános elvek ismeretében a televízió nyilvánossága előtt megszólalók mérlegelni, választani, dönteni tudjanak. A televíziós szakemberek felelősségét szeretné hangsúlyozni a magyarul beszélők nyelvi kultúrájának alakulásában.

Molnár Ildikó

Az idegen szók használata és megítélése a századfordulón*

1. A magyar nyelvtudománynak, ezen belül különösen a nyelv művelésnek szinte a nyelvújítás korától változó intenzitással — mondhatnánk napjainkig — jelentős kutatási területe volt az idegen szavak használatának a kérdésköre. E témakörben számos kiadvány, tanulmány, cikk látott napvilágot, a szerzők sok esetben hevesen vitatkoztak egy-egy idegen kifejezés használatának jogosságán. Abban valamennyien egyetértettek, hogy a jó magyarság, az érthető fogalmazás, beszéd érdekében kerülni, mellőzni kell a fölösleges idegen szókat. A vita pedig általában arról folyt, ki, mikor, mit tart fölöslegesnek.

Jelen tanulmány tárgya a nyelv művelés történetének egy szelete, mégpedig az, hogyan vélekedtek a XIX. század és a XX. század fordulóján elődeink, a nyelv művelés akkori tekintélyes szakemberei az idegen szók használatáról, illetve hogyan küzdöttek az idegen kifejezések túltengése ellen. Választásom azért esett erre a témára, mert napjainkban is egyre aktuálisabbá válik ez a kérdés, hisz az ezredfordulóhoz közeledve is azt tapasztaljuk, hogy a mai nyelvhasználatban, az újságnyelvben, a tudományos nyelvben, a tömegkommunikációban is sűrűn előfordulnak az idegen szók és kifejezések, mégpedig gyakran fölöslegesen. E témakörnek a napi-rendre kerülését még azért is érzem időszerűnek, mert valahogy az elmúlt évtizedekben egy kissé háttérbe szorult ez a kérdéskör a nyelv művelésen belül is. A második világháborúval lezárultak a nagy nyelvtisztító, szómagyarító mozgalmak, s a háború utáni évtizedekben a korábbi nyelvtisztítás, az idegen szók elleni küzdelem egy kissé negatív, de talán — ne féljünk kimondani a szót — nacionalista színezetet kapott. Az idegen szók használatának kérdésköre csupán az ismeretterjesztésben, a mindennapok gyakorla-

* A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült A nyelv művelés története című OTKA-téma keretében.

ti nyelvművelésében maradt napirenden, amikor záros határidőn belül magyar szóval kellett elnevezni valamilyen hamarosan megnyíló kereskedelmi vagy vendéglátóipari egységet. De a nyelvművelő szakirodalomban, a tudományos folyóiratokban jelentősen megcsappant az ezzel a témával foglalkozó tanulmányok száma. Az elmúlt negyven évben is inkább a nagyközönségnek szánt nyelvművelő kiadványokban, tanulmánykötetekben, illetve a különféle napilapok, folyóiratok nyelvhelyességi rovataiban, s főként a praktikus nyelvhasználat szintjén esetleg egy-egy idegen szó használata kapcsán találkozunk ezzel a kérdéskörrel.

Ezek után még arra a kérdésre kell válaszolnom, hogy miért éppen a századforduló tájkára szűkül tudománytörténeti vizsgálódásom. A XIX. század vége felé Kazinczyék nyelvújítása után jó fél évszázaddal, a nemzeti irodalmi nyelv egységesülése után, s a tudományos nyelvművelés megerősödésének időszakában minden valószínűség szerint hasznos lehet a mai kor szakemberei számára elődeink módszereinek, elméleteinek, felfogásainak kutatása. A tudomány mai művelőinek figyelmét a történeti múlt vizsgálata új témákra irányíthatja s új módszereket és fogásokat is megismerhet elődeitől, tanulhat a sikerekből és okulhat a kudarcokból. A századforduló nyelvművelő időszakának vizsgálatát indokolja még az is, hogy a Magyar Nyelvőr megindulása után vagyunk jó negyedszázaddal, s erre a korszakra esik a magyar nyelvművelés két olyan nagy klasszikusának működése, mint Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Pontosan a századfordulón jelent meg (1900-ban) Tolnai Vilmos Magyarító szótára. Már most szeretném e témát tisztázni: csak az idegen szók elleni küzdelem a témám, az idegenszerűségekkel nem foglalkozom.

Dolgozatom felépítése a következő: a bevezető után tárgyalom az idegen szók átvételét mint a szókincsgyarapítás eszközét. Utána rövid áttekintés következik az idegen szók elleni küzdelemről a XIX. század első felétől a század végéig. Mindezekről az akkori nyelvművelő szakirodalom vélekedése, a Magyar Nyelvőr 1895 utáni cikkei, Tolnai Vilmos Magyarító szótárának bevezetője és Simonyi Zsigmond Helyes magyarság című, 1903-ban megjelent nyelvművelő kötete alapján.

Ezt követik Tolnai Vilmos és Simonyi Zsigmond szómagyarító kísérleteinek ismertetése és értékelése, valamint a XX. század első éveinek egyéb szómagyarító törekvései, végül összefoglaló zárja a dolgot.

2. Mind a régebbi korok, mind a mai kor nyelvművelői, nyelvészei egyetértenek abban, hogy a társadalmi és a műszaki fejlődés következtében létrejött új tárgyakat, fogalmakat valamiképpen el kell nevezni. Ennek pedig két módja van: 1. a meglévő magyar szavak segítségével — szóösszetétel, szóképzés útján — új szót alkotunk, 2. átvesszük az idegen szót abból a nyelvből, ahonnan a tárgy, a fogalom hozzánk került. Az idegen szavak használatának a megítélésében az ellentmondás, a szélsőséges nézetek eredete valójában ide vezethető vissza. Ugyanis az egyik szélsőséges vélemény: igyekezzünk a meglévő szókészlet segítségével alkotni új szót, kifejezést,

mindenképpen meg kell akadályozni az idegen szó bekerülését a magyar szókincsbe. A másik szélsőséges vélemény pedig szélesre nyitja a kapukat az idegen szavak használata előtt, mondván, őáltaluk a magyar szókincs gazdagodik, s különben sem árt, ha netán ugyanazt a tárgyat, fogalmat nemcsak magyar, hanem idegen szóval is meg tudjuk nevezni. Az előbbi a purista, nyelvtisztító álláspont; ez utóbbi pedig a liberális felfogás. A nyelvtudomány józan művelői szerint a helyes álláspont a két szélsőséges vélemény között van. Hisz a purista, a nyelvtisztító vélemény hívei is nagyon sok esetben kénytelenek idegen szót napjainkban is használni, mert nincs helyette megfelelő magyar szó, pl.: *film, rádió, televízió* stb. A liberális felfogás hívei viszont minden idegen szót szűrés nélkül befogadnának. Megjegyezzük, hogy ez kényelmes álláspont, ugyanis akkor nem kell új magyar szót alkotni. Viszont ők arra nem gondolnak, hogy az idegen kifejezés elterjedése, használata — társadalmi méretekben — nagyon sok egyéb (kiejtési, helyesírási) problémát vet föl.

Idegen szavak nemcsak a társadalmi, műszaki fejlődés következtében kerülnek szókincsünkbe, hanem népek, nemzetek állandó érintkezése, a földrajzi és a történelmi adottságok egymásra hatása, a társadalmi és az etnikai keveredés következményeként is. Ugyanezek a hatások a régi korokban is közreműködtek, így kerültek szókincsünkbe szláv, latin, török, francia, német elemek az évszázadok során, de az idők folyamán ezek idegen szóból jövevényszóvá váltak, alakjukban nyelvünk hangrendszeréhez igazodtak (pl.: *asztal, disznó, sógor, kilincs, trágya* stb.). Legtöbbjükről már nem is tudjuk, hogy idegen nyelvből kerültek szókincsünkbe.

A viszonylagos nyelvtisztaság tekintetében a magyar nyelvet nyugodtan összehasonlíthatjuk más nyelvekkel. Az idegen szavak együttes hatása sem tudja elhomályosítani nyelvünk ősi jellegét, finnugor eredetét, s alap-szókincsünk határozottan, jól felismerhető.

A magyar nyelv éppen finnugor eredete miatt nehezebben tűri szókincseiben az idegen, elsősorban, az indoeurópai nyelvek szavait, kifejezéseit. Földrajzi elhelyezkedésünk következtében is — nem beszélve egyéb politikai, történelmi okokról — nyelvünket a Kárpát-medencében elsősorban indoeurópai (szláv, német, latin stb.) hatások érték. Az indoeurópai nyelvek könnyebben illesztik be, veszik át szókincsükbe egymás szavait. Ilyen szempontból az egyik „legudvariasabb” nyelv az orosz; az orosz szókincs szép számmal tartalmaz francia szavakat, kifejezéseket.

A magyar nyelv különösen a nemzeti-irodalmi nyelv kialakulása után egyre határozottabban ellenállt az idegen szavak „betolakodásának”, jövevényszóvá alakulásának. Ezért később hozzánk került idegen elemek gyakran máig is megőrizték idegenségüket, elsősorban alakjukban, írásukban.

A nyelvtisztító mozgalom különösen a felvilágosodás hatására a 18. században kezdett egyre jobban felerősödni. Ebben úttörők voltak: Decsy Sámuel, Rát Mátyás, Révai Miklós, s őket követték a második hullám nyelvújítói: Barczafalvi Szabó Dávid, Bugát Pál, Szemere Pál. A nyelvújítás vezető egyéniségei, Verseghy Ferenc, Kazinczy Ferenc viszont már

magasabb nézőpontra helyezkedve azt hirdették, hogy az új és szükséges ismereteket közvetítő idegen szavak befogadására szükség van.

A szükségtelen, a magyarral is pótolható idegen szavak ellen viszont szinte hol kisebb, hol nagyobb erővel állandó harc folyt. A nyelvvédelem — sajátos történelmi helyzetünk folytán — sokszor része volt a függetlenségi harcnak. A nyelvgazdagító mozgalomnak erős rugója volt az éledő nemzeti önérzet és a becsvágy. Dugonics András fogalmazta meg a következőket: „Nincs a világon semmi, amit magyarul ki ne lehessen mondani, csak ésszel és tudománnyal forgolódjon az ember”. A latin és a német nyelv nyomása alól felszabadult magyar nyelvben a 15–17. században egyre gyakrabban tűnnek fel új magyar szavak: *mennyiség, minőség, intézet, küldemény, hagyomány* (Sylvester János, Geleji Katona alkotásai), *középpont, számláló, nevező* (Apáczai Csere János); majd a nyelvújítás korában: *egyesület, keringő, szerény, légyott, irodalom, jellem, ábránd, botrány, eszme* stb.

3. A jövevényszó – idegen szó megítélése valójában hasonló volt a századfordulón is. Tolnai Vilmos véleményét olvashatjuk a Magyarító szótár bevezetőjében, ebből idézzük:

„Idegen szó minden nyelvben van. A nemzetek sokféleképpen érintkeznek egymással, ez érintkezésben a művelődés tényezői kicserélődnek, egyik nemzet átvesszi a másiktól azt, a mi új előtte, tárgyat és fogalmat s ezzel együtt rendszerint az elnevezést is; szóval, az általános művelődési anyagcserével a nyelvbe is új elemek jutnak; ezek az idegen szavak.

Csak hogy ezek az új elemek különféleképpen viselkednek új környezetekkel szemben, a szerint, mely időben, mely körülmények közt kerültek belé s mely fogalom- vagy tárgykörből valók. A magyar nyelv például az idegen szavak egy részét századokkal ezelőtt fogadta be, előbb, nemzetünk oroszországi tartózkodása és vándorlása idején, majd a honfoglalás korában és nem sokkal azután: a fogalmak s a tárgyak, melyeket jelöltek, őseink előtt újak voltak, megfelelő nevük a mi nyelvünkön többnyire nem volt, ezért hát velük együtt elnevezésüket is befogadta a magyar műveltség s a nyelv. A befogadás azonban változással járt az új szóra nézve. A magyarság ajkán átalakult, a magyar nyelv hangjainak törvényeihez alkalmazkodott s gyakran olyannyira elváltozott, hogy ma már csak a nyelvtudomány bírja kimutatni idegen származását. Az ilyen szót nevezzük meghonosult szónak. A meghonosult szó pedig már a nyelv törzséhez tartozik, elvitathatatlan tulajdona, egytestvér a nyelv tősgyökeres szavaival. A *brat* szó még szláv, de *barát* már magyar. Kinek jutna eszébe ezeket kerülni, vagy a nyelv testéből kivetni? Hiszen föl sem ösmerjük, hogy eredetileg idegenek voltak, s megfelelő, eredeti magyar szót keresve sem találunk helyükbe.

De vannak más természetű idegen szavaink is. Ezek újabb időben kerültek nyelvünkbe, rendszerint nem is új, általános műveltségi fogalmak jelölői, mint az első csoportbeliek, hanem legtöbbször meglévő, eredeti és jó magyar szavak helyett betolakodott bitörlok. Nyelvünk hangtörvényeihez vagy éppen nem, vagy csak igen csekély mértékben alkalmazkodnak,

általában megtartják idegen hangzásukat, akárhányszor pedig félig-meddig, vagy csak színleg meghonosodva burjánzanak föl, elnyomva, elfojtva eredeti, vagy rég gyökeret vert meghonosult szavainkat. Valódi élősdiek a nyelv testén, annál is inkább, mert nemcsak régi szavakat pusztítanak ki, hanem családot, idegen szólásokat hurczolván be magukkal, magát a nyelv szervezetét is rontják. Ezek a szükségtelen idegen szavak. Ezeknek elkerülése valósággal hazafias kötelesség; ne tűrjük ezeket a szeplőket, melyek nyelvünket elrútítják és kivetköztetik eredetiségéből. De nemcsak hazafias kötelesség parancsolja a felesleges idegen szavak elkerülését, hanem a czélszerűség és a gyakorlat érdeke is, mert az idegen szó legtöbbször a világosság és az érthetőség rovására van; tulajdonképi jelentését nem tudjuk mindig, bizonytalanságunkban mindenféle értelemárnyalatot ruházunk rá, a mi nincs is benne, a mit pedig nyelvünk igen érthetően és világosan ki tud fejezni saját szavaival is.”

A szükségtelen idegen szók használatának okait Tolnai Vilmos a következőkben látja: kényelemszeretet, meggondolatlanság, hanyagság. Könnyebb átvenni a francia, német, latin stb. szót, semmint annak magyar megfelelőjén törni fejünket. Hasonlóképpen vélekedik Szarvas Gábor is, aki a *Nyelvőrben* ezt így fogalmazza meg: „Az idegen szók pazar alkalmazásának és szertelen elterjedésének egyik fő forrása a kényelmeskedéssel párosult szellemi renyheség, amelynek a fejtöréssel járó gondolkodás egyáltalában nincs ínyére, s a dolog könnyebb végét fogva jutalmazóbbnak tartja, sőt életrevalóságának számítja be, ha az istenadta kész után nyúl, minthogy a kevés hasznót ígérő keresgéléssel fárassza és törje-marja magát” (Nyr. 22: 482).

4. A *Nyelvőr* 1872. évi megindulásától kezdve a harcos szellemű Szarvas Gábor vezetésével hadat üzent a nyelvi helytelenségeknek. Bárczi Géza szögezi le A magyar nyelv életrajza című művében (353.) a következőket: „A *Nyelvőr* nem az idegen szavak ellen harcolt, bár ezek helyett is kíváncsúnak vélte helyes képzésű új magyar szavak alkotását, ha tudunk ilyeneket teremteni, sőt teljesen helytelenítette a régen meggyökeresedett jövevényszavak ellen való rugdalódzást. Hadjárata elsősorban a nyelvújítás szabálytalan alkotásai ellen irányult, mégpedig szinte válogatás nélkül, nem sokat törődve azzal, hogy milyen mértékben váltak az ilyen hibás szavak már közhasználatúvá.”

A *Nyelvőr*-mozgalom céljául tűzte ki a népi nyelvkincs összegyűjtését, ezekkel a nyelv egészét akarták gazdagítani, közkinccsé tenni. Erről írta a *Nyelvőr* 1898-ban: „Amit Vörösmarty, Petőfi, Arany megkezdték a költészetben, azt a *Nyelvőr*-mozgalom kívívta: egész irodalmunkat visszavezette a néplélek és a népnyelv ifjító hatásához.”

Az idegen szók szépirodalmi használatát sem nagyon helyeselték nyelvművelőink. Bár ezzel a kérdéskörrel nem kívánok foglalkozni, mivel ez elsősorban a szépirodalmi stílus vizsgálatához tartozik, de hadd idézzem Szathmári Istvánt, aki A magyar stilisztika vázlata c. munkájában ezt írja

(Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 54): „A régebbi stilisztikák egyrészt a nyelv tisztaságára való hivatkozással, másrészt pedig mivel használatukat hivalkodásnak, a dagályosság forrásának tartották, általában helytelenítették az idegen szók szépirodalmi felhasználását. Ez a nemegyszer túlzó — ezért nem mindig helyes — felfogás az idegen szók használatának kérdésében abban tévedett, hogy a régi stilisztikák az idegen szót a nyelvi környezetéből kiszakítva, önmagában tekintették, annak mintegy abszolút értékét vizsgálták, és ugyanakkor nem vették figyelembe azokat a tartalmi, érzelmi és hangulati tényezőket, amelyek alkalomadtán nem csupán megengedték, de bizonyos esetekben javasolják a megfelelő idegen szó használatát.”

Visszakanyarodva Tolnai Vilmos érveléséhez az idegen szók használatához sokan a szabatosság védelmében ragaszkodnak. Ezt a mentséget ő nem fogadja el, hisz nem tudományos és nem szakmai műben lehetünk szabatosak idegen szó nélkül is. Viszont elfogadja azt az érvet, hogy sokan azért vesznek idegen szót tollukra, mert így akarják elkerülni a nyelvújítás korcs szavait, erőltetett szómagyarításait. Ehhez viszont hozzáfűzi, hogy a korcs szószülemények, szóficamok száma nem olyan nagy, mint amilyen sűrűn fordulnak elő az idegen szók.

Mikor jogos az idegen szó használata? Ez a következő tisztázandó kérdés.

Tolnai Vilmos csak a tudományos és a szakirodalomban tartja jogosnak; a szaknyelvek idegen szakszavai főként latin-görög eredetűek, a nemzetközi használatban is általánosan elfogadottak. Bár javasolja ezek helyett is — ha mód van rá — magyar műszó használatát. Viszont a származékokat az idegen alapszóból is magyar képzőkkel alkossák; például: *mágnes* — *magneticus*, helyesen: *mágneses*; *beton* — *betoníroz*, helyesen: *betonoz*; *aszfalt* — *aszfaltíroz*, helyesen: *aszfaltoz*.

Viszont népszerű előadásban, cikkben, amelyet a nagyközönségnek szánnak, inkább nyúljanak a hosszabb, de érthetőbb körülíráshoz, mintsem a nagyközönség számára homályos idegen szóhoz. Ezt a törvényt különösképpen ajánlja a sajtó, a hírközlés munkatársainak. Úgy vélem, Tolnai Vilmos eme tanácsait a mai kor emberei is meg szívlelhetik.

5. Az idegen szók, kifejezések elkerülése céljából szerkesztette meg Tolnai Vilmos Magyarító szótárát, amelyről azt írja, hogy az nem akar pusztán szófordító lenni, hanem sokkal inkább azoknak a szóknak és szótárroknak gyűjteménye, melyeket az idegen szavak kiszorítottak vagy kiszorítani akarnak. Egy-egy idegen szó helyett sokszor több, néha 6-8 magyar megfelelőt is ajánl, s az olvasó döntse el, hogy a javasolt magyar rokon értelmű szavak közül melyik illik leginkább a mondatba, a szövegkörnyezetbe. De mielőtt a Magyarító szótár szóanyagának elemzésébe belekezdénénk, nézzük, hogy a századforduló másik nagy nyelvművelő tudós egyénisége, Simonyi Zsigmond hogyan vélekedett az idegen szók használatáról.

Véleményét legteljesebben a Helyes magyarság című kötetében fogalmazta meg, amely 210 oldalnyi terjedelmével, lexikális felépítésével a mai

Nyelvművelő kézikönyv egyik elődjének vagy ősének tekinthető. Megjelent 1903-ban, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadásában. Simonyi kötete a nyelvhasználat, a nyelvhelyesség, a mondat szerkezet, a helyes szóhasználat valamennyi kérdéskörét tárgyalja, az idegen szók használatával csak egy kisebb fejezet foglalkozik, s a szótári részben is kevesebb idegen szó szerepel, mint Tolnai Magyarító Szótárában. Tehette ezt már azért is, mert a Helyes magyarság 3 évvel később jelent meg, s több ízben hivatkozik is Tolnai Vilmosra, ajánlja is a Magyarító szótárt olvasóinak. Bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy Simonyi osztályozta az idegen szavakat, vannak okvetlenül kerülendők és vannak megtűrtek. Az idegen szóknál sokkal nagyobb erővel üldözte az idegenszerűségeket, ez különösen az Antibarbarus c. kötetben testesült meg (1879.), s a Helyes magyarság c. kötetben már jócskán megszélídült, szigorán itt sokat enyhített a szerző. Az ortológus-neológus háború az 1880-as években a végéhez közeledik, és Szarvas Gábor 1895-ben bekövetkezett halálával a harcok lényegében megszűnnek. A Nyelvőr szerkesztője Simonyi Zsigmond lesz. A Nyelvőr hadjárata — amint erre Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vitához című tanulmánya rámutat — elsősorban a nyelvújítás szabálytalanságai ellen irányult. Bár e dolgotatnak nem célja a neológus-ortológus háború leírása, ezért az akkori nyelvújítók és hagyományvédők küzdelmeinek ismertetése helyett hadd idézzem Fábián Pál értékelését a „Nyelvművelésünk évszázadai” c. kötetből (Gondolat, 1984. 65—66): „A múlt század végi új ortológia hatására még ma is széles körökben él az a vélekedés, hogy a nyelvújítás túlnyomórészt szabálytalanul alkotott szavakkal árasztotta el szókincsünket. — Az igazság ezzel a tévhittel szemben az, hogy a nyelvújítók legtöbb szókincs bővítő eljárása helyes, szabályos, nyelvtörténetileg is igazolható, s az új szavak többsége ezeknek révén keletkezett. A nyelvújítás kétes hírét a tulajdonképpen nem nagy számú, de szokatlansága miatt szembeötlő (és a társadalom által rendszerint visszautasított) szó keltette. Ezeket az ortológusok kezdettől fogva előtérbe állították, kipellengérezték, s ezt helyesen is tették; ám a szabálytalanságok szüntelen emlegetésével, a hibák jelentőségének felnagyításával elterelték a figyelmet a helyes eljárások révén alkotott, sokszorosan több új szóról, amelyek (mert szabályosak voltak) észrevétlenül és természetesen mentek át a köztudatba.”

6. A századforduló idegen szók elleni küzdelmét, annak módszereit, jegyeit valójában a legalaposabban Tolnai Vilmos és Simonyi Zsigmond említett nyelvművelő kötetei mutatják. A Magyarító szótár mintegy 6000 idegen szó magyar megfelelőjét közli, mondhatnánk, hogy az akkor köznyelvi szókincs általánosan ismert idegen szókészletének szinte teljes anyaga megtalálható Tolnai Vilmos munkájában. Simonyi Zsigmond Helyes magyarság című kötete a sok egyéb nyelvhelyességi, helyesírási címszó mellett érthető módon lényegesen kevesebb idegen szót tüntet föl címszóként, s természetesen általában 2-3 magyar megfelelő közlésével megelégszik. Az okvetlenül kerülendő hibás használatot kereszttel jelöli, s az így megjelölt

hibákról azt írja: „ilyeneket valamirevaló író nem követ el.” Simonyi szöszedetében mintegy 4500—5000 idegen szó és magyarítása szerepel. Ha összevetjük ezeket a mai szótárírodalom hasonló jellegű alkotásaival, modern magyarító szótárunk ugyan nincs, bár ezt a szerepet némileg betölti a Bakos Ferenc által szerkesztett Idegen szavak és kifejezések szótára. (Ez több kiadást is megért, legutóbb 1989-ben jelent meg a bővített kiadás, mintegy 35-40 000 címszóval.)

A következőkben nézzük azt, mi jellemzi Tolnai Vilmos és Simonyi Zsigmond szómagyarító javaslatait; miben egyeznek és miben különböznek. Valójában mindketten a magyar nyelv megtisztítását, a magyarosság elvének érvényesítését vallották céljuknak.

Tolnai Vilmos Magyarító szótára megjelenése után lassan 100 évvel még ma is haszonnal forgatható. Bár a purizmus néhány túlkapása rá is jellemző, de nyugodt szívvel elmondhatjuk róla, valójában a mértékletesség jellemzi. A mintegy 6000 címszó közül jónéhány már egyáltalán nem él a mai nyelvhasználatban, többjüknek pedig már csak az ajánlott magyar megfelelője használatos. A Magyarító szótár utóéletéről még el kell mondanunk azt is, hogy szójegyzékét csaknem három évtizeddel később, 1928-ban újból közzétette, majd a Pesti Hírlap Nyelvőrében is kiadta 1932-ben némi módosítással.

A Magyarító szótár *i* betűvel kezdődő címszavait vizsgálva először lássuk a számszerű adatokat: összesen 170 címszót találunk ebben a részben. Ebből a mai köznyelvben már nem használatos: 38; például ilyenek mint: *immatriculál* (anyakönyvbe ír, jegyez), *immediate* (közvetlenül, egyenest), *immeus* (roppant, tömérdek), *imminens* (fenyegető, közeli), *immobiliák* (ingatlanok, ingatlan birtok), *impurum* (fogalmazvány, tisztázatlan példány), *indolens* (nemtörődöm, nembánom), *inserál* (újságban közléstesz), *intrada* (első fellépés, belépő jelenet).

Ezek eltűntek, illetve kiszorították őket a használatból a magyar kifejezések.

Tolnai Vilmos Magyarító szótárára jellemző, hogy egy-egy idegen szó helyett néha 8-10 magyar megfelelőt is ajánl, s a szinonimákra jellemző sokszor a színesség, s gyakran merít a népnyelvből. Hiányossága viszont a szótárnak, hogy nem ad stílusminősítést, mint általában a mai szótárak, egyszerűen csak a szót adja meg akár címszóként, akár ajánlott magyar megfelelőként. A következőkben egy kissé részletesebben vizsgálom Tolnai Vilmos szómagyarításának típusait. Egy kissé önkényesen a következő négy típust szeretném bemutatni: Az elsőbe soroltam azokat a szómagyarításokat, amelyekben az ajánlott magyar megfelelő csupán az idegen szó jelentését, magyar fordítását adja meg. A második típusba azokat soroltam, ahol számos, néha 15-20 magyar megfelelőt is ajánl, hogy az olvasó döntse el, melyik illik legjobban a szövegkörnyezetbe, a mondatba. A harmadik típusba azokat soroltam, amelyek színes, hangulatos, gyakran népnyelvi, irodalmi hangulatú rokon értelmű szavakat is tartalmaznak a puszta jelentésmegadáson kívül. A negyedik csoportba pedig azokat a szómagyarosításokat

tettem, amelyek számunkra most is érdekesek, amelyekkel napjainkban is foglalkoztunk, illetve foglalkozunk. Itt elsősorban az érdekelhet bennünket, hogy a számunkra ma is problematikus idegen szó magyarításával hogyan foglalkoztak idestova 100 évvel ezelőtt, milyen magyar megfelelőket ajánlottak annak idején.

Először nézzünk az első csoportból néhány példát, amikor tehát Tolnai Vilmos elsősorban az idegen szó magyar értelmezését adta meg: *a jour vagyok*: halad az idővel, lépést tart; *akreditál*: hitelesít, elismer, igazol; meg- v. felhatalmaz (követet); *akceptál* elfogad (föltételt, ajánlatot) fölfogad, szerződtet; *abnormis, abnormális*: rendellenes, rendhagyó, szabályellenes; *akrobata*: erőművész, köteltáncos, műtornász; *ambíció*: becsvágy, nagyravágyás, dicsőségszomjas törekvés, nemes igyekezet; *ambuláns*: bejáró, járó beteg; *ambulancia*: bejáró betegek, nyilvános rendelés; betegszállító kocs, mozgó kórház; *apparátus*: készülék, szervezet, személyzet; *autogram*: kézírás, kézvonás.

A második csoportba tartozó magyarítások az idegen szó értelmezésén kívül számos rokon értelmű magyar szót is kínálnak, néha 15-20-at is. A következőkben lássunk ebből a típusból is néhány példát: *aktív*: tevékeny, működő, dolgos, munkás, serény, buzgó, cselekvő (részt vesz), tényleges (szolgálat); *önként való, önkéntes* (mozgás), valóságos, meglévő (vagyon); *abszolút*: önálló, független, általános, teljes, tökéletes, korlátlan, önkényes, zsarnok (úr, uralom); *amnesztia*: kegyelem, kegyelmezés, közbocsánat, bűnfeledés; *bakfis*: suttyó lány, fruska, csitri, libuska; *blazírt*: érzéketlen, tompa, eltompult, egykedvű, unott, csömörlött, eltelt, elfanyalodott, nekisavanyodott, fagyos, hidegszívű, kelletlen, életunt, fáradt lelkű, sivár lelkű, fanyar, nyűtt lelkű, elpuhult, petyhüdt (23 szó); *bonviván*: világfi, mulató; világát élő, szeles gavallér, szeleburdi (színész), csélcsep (szerep); *sarlatán*: kuruzsló, nyegle, szélhámos, szédelgő, szélkallantyú, világcsaló, ámító, szemfényvesztő, széltoló.

A Magyarító szótár harmadik csoportjába az olyan típusú szóajánlásokat soroltam, amelyek az idegen szó helyébe a tárgyszerű értelmezésén kívül sajátos, hangulatos, irodalmi vagy népnyelvi szót is tartalmaznak. Ízelítőül ebből a típusból is lássunk néhányat: *antológia*: versbokréta, gyűjtemény; *agent provocateur*: beugró bujtogató; *abcúg*: le vele!, ki vele! vesszen!; *alibi*: máshollét, másuttlét.

A negyedik csoportba azokat a magyarításokat soroltam, amelyek szinte ma is aktuálisak, illetve az elmúlt évtizedekben a nyelvművelő szakirodalom foglalkozott az idegen szó magyarításával, vagy az idegen szó a mai nyelvhasználatban is gondot okoz. Mondhatnánk röviden, ebbe a csoportba a mai napig is aktuális szómagyarítási kísérletek tartoznak: *akreditál*: hitelesít, elismer, igazol, meg- vagy felhatalmaz (követet); *alternatív*: kettős (kérdés, indítvány, terv); kétféle; *alternatíva*: választás (kettő közül), kényszerű választás; *bár*: ivó (szoba) söröző, borozó; *bisszig*: éles, csípős, harapós, maró (nyelvű).

7. Tolnai Vilmos Magyarító szótára után 3 évvel jelent meg Simonyi Zsigmondnak már említett nyelvhelyességi kézikönyve, a Helyes magyarság. Az idegen szók megítélésében Simonyi lényegesen óvatosabb, mint Tolnai Vilmos. Védelmébe veszi a nyelvünkben régóta élő, meghonosodott szavakat: „... a *patika*, *kaszárnya* stb. rég nem idegen, semmivel sem idegenebb, mint akár a *huszár*, *angyal* vagy *rózsa*, amiket szintén nem a honfoglalók hoztak Ázsiából. S éppoly fölösleges magyarkodás, ha pl. olyan általánosan ismert és használt szókat kerülgetünk, mint *forma*, *telefon*, *börze*, *koksz*, s a *forma* helyett mindig csak az *alakot*, *telefon* és *börze* helyett a hivatalos távbeszélőt, tőzsdét, *pírszenet* akarjuk használni, vagy a *sport* helyett *birok* szót és más efféléket erőltetünk.”

Simonyi elítéli a kor sajtónyelvének divatos idegen szavait, annak idején ezek közé tartozott a *momentum*, a *szanál*, a *kontemplál*, s ezek helyett ajánlotta a következő magyar megfelelőket: *mozzanat*, *orvosol*; *gondol*, *tervez*. Viszont Simonyi idejében még valószínűleg nem alakult ki a stilisztikai különbség pl. a *patika* és a *gyógyszertár* között, ma már az előbbi a beszélt nyelvi, az utóbbi a hivatalos nyelvi változat. Hasonló különbség van a *porció* és az *adag* között a mai nyelvben, a *gumi* helyett javasolt *ruggyanta* szót csak a *ruggyantagyár* neve őrizte sokáig. A *szanál* helyett javasolt *orvosol* ige ma már két külön ige, más-más jelentéssel. A *szanál* ma is él: 'épületet lebont városrendezési célból'.

Simonyi idegen szavas címszavait valójában 3 csoportba sorolhatjuk: az 1. csoportba tartoznak azok, amelyeket mindenképpen kerülni kell. A 2. csoportba a lehetőleg magyarul; a 3. csoportba pedig az elfogadott idegen szókat sorolhatjuk, amelyeket már magyarosan is ír.

Először tehát lássuk az 1. csoportból néhány példát. Feltétlenül kerülendőnek tartja a következőket:

(A magyar megfelelők ajánlásában Simonyi szűkszavúbb, mint Tolnai.) *abnormális*, *abnormis*: rendellenes, természetellenes, kivételes; *alternatíva*: választás, kényszerű választás; *amnesztia*: bűnbocsánat, kegyelem; *apparátus*: készülék, készület; *barbarizmus*: idegenszerűség; *bonviván*: világfi.

A második csoportba azok a szómagyarítások tartoznak, amelyeket csak javasol Simonyi Zsigmond, de nem tartja az idegen szót feltétlenül kerülendőnek. Most ezekből is lássunk néhány példát: *affektáció*: affektálás, tetszelgés; *aforizma*: gondolat, velős mondás; *agilis*: eleven, életrevaló; *agitál*: izgat; *agitátor*: izgató.

A harmadik csoportba azokat soroltam, melyeket Simonyi már nem üldöz, sőt magyaros írásmódjukat javasolja. Ilyenek például: *akadémia*, *akta*, *aktív*, *hisztéria*, *kabin*.

Tolnai és Simonyi szótára közti különbség tehát eléggé szembevetendő: Simonyi lényegesen kevesebb magyar megfelelőt ajánl, mint Tolnai. Mai szemmel nézve pedig megállapíthatjuk, hogy sokkal több magyarítása maradt fenn Simonyinak, mint Tolnainak. Simonyi magyarításai sikeresebbek, kifejezőbbek voltak, s többet fogadott el belőlük az akkori társadalom. A

két szerző szótára közti különbségeket vizsgáljuk meg ugyanazon a szóanyagban. A *p* betűvel kezdődő címszókat vetettem egybe, ez a leggazdagabb betű mindkét szótárban. Tolnai szótárában 440 címszó kezdődik *p*-vel (a szócsaládokat is beleszámolva, Simonyinál pedig 480. Simonyi a 480 szóból 400-at ítél feltétlenül kerülendőnek, 80-at csak javasol, ezeket tehát megtűri. Nézzük ezt meg egy *p* betűs szeleten a *páciens*-től a *paktál* ígéig.

páciens Tolnai szótárában nincs benne, Simonyi fölöslegesnek tartja, helyette ezt ajánlja: *beteg*.

pacifikál Mindkét szerző szótárában a kerülendő idegen szavak között szerepel. Tolnai helyette ezeket ajánlja: lecsendesít, békét vagy nyugalmat szerez, megnyugtató, ki- v. megbékít, ki- v. megengesztel, helyreállítja a békét, rendet csinál. Simonyi szűkszavúbb, csak két magyar megfelelőt ajánl: lecsendesít, megbékít.

Az ígéből képzett főnév mindkét szótárban szerepel: *pacifikáció*, s helyette az ajánlott magyar szók főnévi származékát, a *pacifikátor*-t Tolnai is, Simonyi is kerülendőnek tartja; magyarul: békeszerző, megnyugtató, rendesináló.

Mindkét szerzőnél megtaláljuk a francia eredetű *pair* szót, kerülendőnek tartják, helyette a *főrend*, *főúr*, *országnagy* szavakat ajánlják. Ez előfordul összetételben is: helyette Simonyi a *főrendek* kifejezést, illetve a *főrend-országnagy* szavakat ajánlja, Tolnai az utóbbi szellemes megfelelővel is beéri. A szó azóta eltűnt.

A *pagina* csak Tolnai szótárában fordul elő, magyarul *lap*, *oldal*, igei származéka a *paginál*, magyarul *lapszámoz*, további latinos továbbképzett alakja az alapszónak a *pagináció* már Simonyinál is megtalálható, a magyar megfelelő *lapszámozás* mindkettőjükénél.

A *pakk* és a *pakkol* Tolnai és Simonyi szótárában is benne van, Tolnai szóajánlása gazdagabb, a *pakk* helyett javasolja a következőket: *csomó*, *csomag*, *nyaláb*, *málha*, *poggyász*, *batyu*, *motyó*, *cókmók*. Simonyi a nyolc szóajánlás közül csak négyet javasol: *csomó*, *nyaláb*, *málha*, *cókmók*. A *pakol* helyett a Magyarító szótárban ezeket találjuk: *be-* v. *elcsomagol*, *berak*, *berakodik*. Simonyi szószerkeztében pedig ezeket: *elcsomagol*, *málház*, *berak*. A *pakol* ma a bizalmas családi nyelvhasználat szava.

A *paktál* helyett Tolnai Vilmos szótárában bőséges választékot találunk: *egyezkedik*, *alkuszik*, *alkudozik*, *tárgyal valakivel*, *szerződik*, *szövetkezik*, *cimborál*, *összejátszik*, *összeszűri a levelet*. Stílusminősítés nincs a Magyarító szótárban, a mai szótárakban a *bizalmas* jelzéssel látják el ezt a szót. Simonyi ugyanezt a 9 szót ajánlja, tehát itt nem szűkítette a választékot.

8. Összefoglalva: A további szóról szóra haladás és ismertetés helyett és után úgy vélem, tanulságosabb lesz számunkra az, hogy megvizsgáljuk: a két szerző szómagyarításai közül hány lett sikeres, hány nem; és ezek milyen típusúak. A *p* betűvel kezdődő címszavakat vizsgáltam meg ilyen szempontból is, hiszen ez a leggazdagabb. Tolnai Vilmos 440 ajánlott szava

közül 140 alkalommal volt teljesen sikeres a magyarítás, ami azt jelenti, hogy eltűnt az idegen szó a használatból. 250 alkalommal sikerült félig kiszorítani, mert a magyar szót ugyan elfogadta a társadalom, de az idegen is él, főként nyelvi rétegekben, szaknyelvben, illetve más stílusértékekkel. Lássunk ezekre is néhány példát: eltűnt az idegen szó, kiszorította a magyar megfelelő a *percent* (százalék), *plauzibilis* (tetszelős, elfogadható); *promulgál* (kihirdet, közléstesz); *postulatum* (követelés, követelmény); *pulverizál* (porlaszt), *prügelknabe* (bűnbak) stb. szavakat.

Sikeresnek mondható a magyarítás, de csak félig, mert a magyar szó mellett él az idegen is szaknyelvekben, stílusrétegekben: *paletta* — *festéktálcá*; *pamflet* — *ügyirat, gúnyirat*; *plafon* — *mennyezet*; *pánik* — *vakrémület*, *fejetlenség*; *pantalló* — *hosszú nadrág*; *pakk* — *csomó, csomag*; *porció*, *adag*; *perspektíva* — *távlat, kilátás, jövő*; stb.

30 esetben nem sikerült a magyar megfelelőt elterjeszteni, maradt az idegen; pl.: *próza* (kötetlen beszéd); *peron* (kocsitornác); *pikoló* (kis csésze); *primadonna* (első művésznő); *protekció* (pártfogás, támogatás); *pupilla* (a szem bogara, feketéje, csillaga); s még lehetne folytatni a sort.

Ha ugyanilyen szempontok szerint megvizsgáljuk Simonyi Zsigmond szószeretetének *p* kezdőbetűs anyagát, akkor a következő arányokat kapjuk. Simonyi 480 szavából 160 esetben sikerült teljes egészében elfogadtatni az ajánlott magyar szót, tehát mintegy 15%-kal többet, mint Tolnainak. Félig sikeres a magyarítás 300 esetben, tehát él a magyar megfelelő mellett az idegen is, ez 20%-kal több, mint Tolnai Vilmos szótárában. Összesen csak 20 esetben volt sikertelen a magyarítási kísérlet, ez pedig 2/3-a Tolnai sikertelen szóajánlásainak. A szószeretek tükrében is látható, hogy Simonyi, bár kevesebb magyar megfelelőt ajánlott Tolnainál, ezek találókabbak voltak, s elfogadta őket az akkori társadalom. Most pedig lássunk valamennyire példát. Eltűnt az idegen szó, csak a magyar megfelelő él: *par excellence* — *kiválóan, tulajdonképpen*; *parentáció* — *búcsúztató*; *parterre földszint*; *politechnikum* — *műegyetem*; stb. Félig sikeresek a következők, tehát a magyar megfelelők mellett él az idegen szó is a szaknyelvekben, stílusrétegekben: *passzió* — *szenvedély*; *penzum* — *feladat*; *pemzli* — *ecset*; *penetráns* — *átható*; *perfekt* — *tökéletes*; *pingál* — *fest*; stb.

Kis számban találunk Simonyinál sikertelen magyarításokat, tehát maradt az idegen szó: *papírmásé* (gyúrt papiros), *portó* (levéldíj), *patina* (nemes rozsdá); *pavilon* (kerti ház, melléképület); stb.

9. A századforduló nyelv művelőiről összegzőképpen elmondhatjuk, hogy működésük sikeres volt. Hisz az idegen szók helyett igyekeztek jó magyar megfelelőket találni, így is törekedve a világos, érthető, magyar fogalmazásra. Az idegen szó használatának megítélésében egy kissé szigorúbbak voltak (különösen Tolnai Vilmos), mint a mai kor nyelv művelő szakirodalma. Általában nehezebben ajánlották a magyaros, a kiejtés szerinti írásmódot. A szótári részben az idegen szók nagy részében az idegenes írásmódot alkalmazták, csupán néhány régebb óta használatos idegen szót

írtak magyarosan: *akta*, *aktív* stb. Minden bizonnyal ők is így érezték, hogy a magyaros írásmód elindítja az idegen szót a befogadás útján. Ebben mi is példát vehetnénk tőlük.

Hiányosságuk, fogyatékoságuk, hogy nem alkalmaznak stílusminősítést szótáraikban, egy-egy idegen szót egységesen vetettek ki a magyar szókincsből, holott némelyik használata elengedhetetlenül szükséges a szaknyelvekben.

A századforduló nyelvművelőinek érdeme kétségkívül abban van, hogy tevékenységükkel a 20. század küszöbén kijelölték az ösvényt, a helyesnek vélt utat a későbbi köznyelvi és sportnyelvi szómagyarító törekvéseknek.

Szűts László

Amíg a vadgéből házigép lesz

Egy elmaradt előadás helyett.

„Vadgépen” úgy értem a számítógépet s a hozzá tartozó tekintélyes irodalmat, ahogy azt a boltban megvásároljuk. Ezt még nyilván háziasítani-nyelvészesíteni kell ahhoz, hogy számunkra szépen békésen dolgozzon; valóban azt végezze, amit kell; ne úgy viselkedjék a lakásban, mint egy vad elefánt, hanem mint egy szelidített, házi. Mert eleinte bizony tör-zúz, ha nem vigyázunk (ha vigyázunk, akkor is): persze nem bútort, hanem információt, hiszen erre a különös vad-, majd egyre inkább háziállatra éppen ez van bízva. Korábban (Nyr. 116 [1992.]: 129—37; ugyanitt az alább bőven előforduló monogrammok feloldása) már írtunk e háziasítás első lépéseiről, most beszámolunk egyes továbbiakról — nyilván távolról sem a végsőkről! Amikor egy még nálam is idősebb, általam igen tisztelt és szeretett kollégám megtudta, most ezzel foglalkozom, őszintén elesodálkozott: ő azt hitte, én mindezt tudom — ha nem *von Haus aus*, hát *von Zeit aus*, hiszen évtizedeket fordítottam erre. Hogy mennyi mindent kellene még tudnom, mennyi mindent megtudtam az eltelt hónapok alatt — arról lesz szó az alábbiakban. (Βραχὺς μὲν ὁ βίος ἢ δὲ τέχνη μακρά — ez utóbbi, mint látható, a maihoz közeli értelemben: nagy-hosszú a *technika*.) Remélem, az utánunk következő nyelvészeknek ez már természetes lesz; egyeseknek talán megkönnyítettem a dolgát ebben az átmeneti időszakban — s aztán marad mindez fura kordokumentumként.

1. De szüksége lesz *erre* — ti. a gépek ismeretére — az „utánunk következő nyelvészeknek”, vajon nem csupán e sorok írójának fixa ideája ez? Úgy hisszük, mulhatatlan szüksége lesz, ezt első közelítésben egy megtörtént Király István-anekdotával illusztráljuk. Az ő számára folyamatosan készítettünk Ady-konkordanciákat — talán ma már nem kell mondanom, miért: így ő az általa éppen feldolgozott évekre (akkor még nem fért több a mi debreceni gépeink memóriájába) vonatkozóan minden Ady-szóra

pontosan tudta, hol, milyen környezetben fordult az elő. Nos, az én — azóta sem realizált — grammatikus-igényeimnek megfelelően minden ilyen konkordancia esetén automatikusan készült egy *a tergo* konkordancia is, ahol tehát az egyes végződéses szavak vannak együtt. Egyszer tévedésből egy ilyen, fordított konkordancia postázódott Király Istvánnak — s ő megszokott kedvességével, de csodálkozva kérdezte: vajon megbolondultak-e a gépeink, mit küldtünk neki?! De hiszen bennünket nem az egyes szavak érdekelnek — mint őt s mint minden normális embert —, hanem az ezek mögött meghúzódó, grammatikus vagy egyéb szabályszerűségek, melyek pedig leginkább a szóalak végén helyezkednek el a magyarban, a latinban, az oroszban, a görögben stb. Szó (lexéma) pedig száz- és százezer van, (szöveg) szó, melynek a végét kell vizsgálnunk, még ennél is nagyságrendekkel több, ha egyáltalán megszámlálható. Ekkora mennyiségből kivonni a szabályszerűséget pedig emberi intuíción kívül csak gépekkel lehet; a tudomány egyik feladata nyilván: a szent intuíciót ott használni, ahol ma elkerülhetetlen. Megjegyzendő még, hogy Király István s a hozzá hasonló, itt normálisként aposztrofált emberek sem buták, nekik azért kell a szó eleje, mert ők a szavak nagy tömegének éppen a jelentésében, irodalmi felhasználásában keresik a szabályszerűséget — a mi nyelveinkben meg a jelentés a szó elején szokott rejtőzni. („Nem a mi nyelveink” pl. a bantu nyelvek, ahol a nyelvteni nem megfelelőjének az osztályjele a szó elején helyezkedik el; ilyen „bantu típusú” státusa van a „mi” nyelveinkben az igekötőnek, magyarban a *leg* előképzőnek, görögben a reduplikációnak stb. Tipológiaiilag tiszta [egytípusú] nyelvek mintha nem nagyon lennének.)

Itt azonban baj van, melyet megint egy igaz anekdotával kell illusztrálnom. Gondos szüleim jóvoltából kis tizenéves koromban kaptam egy tanulómikroszkópot: azon néztem csalánlevelet, légylábat, egyéb csodát. Nos, ahhoz, hogy a légylábat nézegethessem, nem kellettek különös optikai-fénytorrési stb. ismeretek. Engem továbbra is, most is makacsul és csakis a légy lábán (sőt: a magyar légy lábán) a szőrök érdekelnek — a magyar főnév egyes harmadik birtokos személyjeles alakja, a melléknév határozóragos alakja stb. Ehhez bizony komoly fénytörési (ti. számítógépes) ismeretek kellenek — pedig engem továbbra is a légy lába érdekel, arról van némi ismeretem. A számítógép jóval bonyolultabb, mint a mikroszkóp: amikor azt „csavargatom”, hogy hol közelebbről, hol távolabbról (hol fonémaösszetételét, hol alaktani felépítését, hol meg az egyes alaktani csoportokat *en masse*) szemléljem, az eredményt megfelelő nyomdai formában kiírássam, és így tovább — ahhoz bizony (nyelvkönyvi szempontból igen rosszul megszerkesztett) köteteket kell állandóan tanulmányoznom, élő szakemberekkel konzultálnom — ismétlem, egy területen, mely a valóságban nem érdekel. Erről lesz szó az alábbiakban — légyláb-szakembertől a mikroszkópról.

2. Két példa arra, amikor a számítógép meglévő információt zúz(ott):

a) Még a mostani kor előtt, évtizedekkel ezelőtt, készült el a gépi másolat a dt1-ről: a dt2 (ezzel helyesbíttem egy korábbi bizonytalan ismere-

temet a dt2 származását illetően: Nyr. 116 [1992]: 132). Ez utóbbiban elhagytuk a (SzófSz. szerinti) etimológiát. Nagy kár volt: most majd súlyos manuális munkával, súlyos forintokért stb. fogjuk azt pótolni. Ez az információgyilkosság tudatosan, előre megfontolt szándékkal történt.

b) A mai információgyilkosságok — igaz, rendszerint kisebbek — „véletlenül” szoktak létrejönni. Így eleinte magam sem tudtam, hogy az én szövegszerkesztőmben ezt kell lenyomni a munka végeztével: ALT W, és aztán persze ENTER — különben látszólag elvész az anyag (valójában kis számítógépes ismerettel újból elővarázsolható). Egy kedves ismerősöm 120 lapnyi fordítását veszítette el, mert távollétében, édesanyjuk munkáját előkészítendő, kedves gyermekei „leformattálták” a lemezt, amin dolgozott — állítólag valamivel nagyobb számítógépes ismerettel ez az anyag is visszanyerhető lett volna. (Én, bevallom, e sorok írásakor még nem is merek formattálni — új lemezt „beavatni” és e célból azt tisztára törölni —, nehogy véletlenül a vincseszteremet [erről is vö. korábbi Nyr-cikkemet] töröljem le. Mert ilyen is előfordult már velem, vö. itt alább.)

És most íme, egy eset viszonylag tüzetes leírása — ez még nem tényleges gyilkosság, épp ezért nem merek hozzáfogni, hogy ki ne irtsam egy fájlmot:

A „mnfn” nevű adatállományról van szó, vagyis az ÉrtSz. szerkesztői által kétszófajiságú melléknév-főnévnek (ilyen sorrendben) minősített 3701 címszavát magában foglaló fájlról: *anglikán, asztrakán, aszú* stb. Annak idején az ilyen és efféle többszófajiságúakat főnévként kódol(tat)tuk le, most egy másolati példányon ezeket az elemeket mn-ként vesszük elő. A kérdéses anyag értékét éppen ez adja meg: jelenleg mintegy kétezer címszó már át van kódolva melléknévként, ez magam s unokám többhetes munkája. Nos, kiderült, hogy a 2251-es sorszámú *mordvin* címszó tévesen került ebbe a fájlba: nem „mnfn”, hanem „fnmn”. Innen tehát törölni kell, a fnmn fájlba meg betenni (a többbit: a sorszámok megváltoztatását, az összeg eggyel kisebbre vételét stb. a dBASE ezek után maga elintézné. Megjegyzem, akinek ez a szőrözés nem tetszik, az ne légy lábszakértőnek menjen.) Éppen erről van szó: a különben igen egyszerű PACK utasítással a mondott okból e sorok írásakor nem mertem még törölni ezt az idegen — helytelenül odakerült — elemet a mnfn-ek sorából. (Az egész dt2-ben lényegesen egyszerűbb a helyzet: a b-oszlopban, a szófajében, 032 helyett 023-at írok e szónál — és ALT END-del távozom, mert különben ez a változtatás nem rögzül az anyagban.)

Egy további akaratlan információgyilkosság ezzel rokon forrásból fakad: a félreteendő új dokumentum úgymond nem fér be már a memóriába. („Úgymond”, mert legtöbbször tapasztalatlanságból ered ez a memóriahiány — de mindegy, eleinte ezek a dokumentumok elvesznek.) Ilyen alkalmakkal, hogy helyem legyen, minden feleslegeset kitöröltem a vincseszterről — kiderült, egyes létszükségletűeket is, ezért a gép nem volt hajlandó beindulni, kénytelen voltam a szervízhez fordulni. Ott van tartalékpéldány e létfontosságú dokumentumokból, azokat egyszerűen átmásolták az én

vincseszteremre. (Megjegyzem, valószínűleg én is készíthettem volna másolatot a legeslegelején a létfontosságú rendszerprogramokról, és akkor itthon is tudtam volna segíteni a bajon.)

3. Nekem — nekünk — a DOST (vagy egy jó segédprogramot) és a dBASE-t kell ismernem-ismernünk ahhoz, hogy otthoni elefántunk egyáltalán elkezdjen dolgozni, megértsen bennünket az ÉrtSz. irdatlan fatörzshal-maza előtt állván. (Mindkét alapfogalomról l. Nyr. i. h.) Egyrészt nem csodálkozhatunk azon, hogy ha nem tudjuk a megfelelő szavakat, kifejezéseket ezeken a számunkra idegen nyelveken, akkor vagy egyáltalán nem, vagy csak sokkal bonyolultabban, hosszadalmasabban tudjuk megértetni magunkat — így van ez minden új nyelven, amit kezdünk elsajátítani. Csak egy igen egyszerű példapárt erre még a gép és ismereteink DOS-előtti, egészen primitív állapotából. A kurzorral, ezzel a fényes kis téglalappal a képernyőn, amely mutatja, hol járunk a szöveg írásában, persze a sor elejére vagy végére mehetünk úgy is, hogy a gép klaviatúráján elhelyezett kis nyilak segítségével balra ('sor eleje') vagy jobbra ('sor vége') tolatunk nagy lassan. De ugyanezt elérhetjük egy csapásra, egyetlen ugrással is, ha ismerjük a HOME (tképpen tehát 'haza') és az END feliratú billentyűket.

A dBASE-ben nekünk létfontosságú és mindenekelőtt ismerendő parancs a USE 'használd': USE DT2, USE MNFN, USE FXMN stb. Ezek valamelyikének enterolása után a megfelelő adatbázis pillanatok alatt „előáll”, rendelkezésünkre áll. Minden haszon nélkül számunkra, a képernyőn balra alul csak ennyi jelent meg: — . Alkalmasint több hétbe is beletellett, amíg megtanultam megjeleníteni a USE után láthatatlanul ott rejtőző listákat a DISPLAY, BROWSE, LIST utasítások valamelyikével. Az előző kettőről múltkor írtam, az utóbbiban nincs sok örömem-hasznom (szédületes gyorsasággal felülről lefelé elpergeti — *to scroll* — előttünk a képernyőn az egész ÉrtSz.-et, az összes mnfn-et stb., ha csak meg nem állítjuk a PAUSE 'szünet' billentyűvel, vagy egyéb módon határt nem szabunk e futásnak). Teljes szinonim kifejezés a GOTO 2251 s egyszerűen a 2251: az előző példánál maradván, ha a MNFN-file-t használjuk, az e sorszámú címsónál áll meg, ezt jelzi is, ezt írja ki a képernyőre:

MNFN: Record No 2251

— de persze magát a 2251. címszót csak akkor látom meg, ha itt maradván beütöm a billentyűzetten:

display cimszo

(ekkor csak magát a címszót írja ki) vagy

display cimszo, a, b, c, d, e, f, g

(akkor az egész sort, de csak egy sort);

browse cimszo

— akkor az egész, a *mordvin*-nal kezdődő képernyőnyi címszót stb. Tehát a DISPLAY és/vagy a BROWSE is létfontosságúak! Ezzel szemben alig merem ideírni, amit a tankönyveinkben olvashatunk róluk, egy példa:

„BROWSE [FIELDS mezőlista] [LOCK n] [FREEZE mező] [NO-FOLLOW] [NOMENU] [WIDTH n] [NOAPPEND] — Hatása [:] az adatbázis rekordjainak módosítása teljes képernyős szerkesztéssel” (Szolek 1988, 19).

Azt már mondanom sem kell, hogy mindez a bölcsesség a „b” betű alatt található (ti. browse). (Persze több b kezdőbetű van ebben a könyvben, a BROWSE az „Adatmódosító parancsok” alatt, ugyanúgy megtalálható még az „Adatbeviteli parancsok” között is, ugyanezen lapszám alatt; a DISPLAY-t „A felhasználót támogató parancsok” d kezdőbetűs címszavai között kell keresnünk, stb. E megfelelő fejezetcímeken túl, mint látható, ismernünk kellett az angol szót annak itteni jelentésében. Ez viszont kitalálhatatlan, vö., mondjuk, épp a *browse* példával.)

És mindez persze csak a képernyőn marad, azonnal eltűnik, ha hosszabb az anyag. A nyomtató akkor printeli ki, ha a TO PRINT (ezt éppen így külön kell írunk) utasítást is utána tettük az egésznek. (Ezzel majdnem teljesen szinonim cselekvés az, ha a szó — esetünkben tehát a *mordvin* — megjelenése után lenyomjuk a klaviatúra PRINT SCREEN feliratú gombját: akkor ti. kigépeli a képernyő tartalmát, a *mordvin* szót — és ami még éppen a képernyőn volt, ezért írtunk fentebb „majdnem teljesen szinonim”-ot.)

Eddig csak elővettük a megfelelő adatbázist, és megjelenítettük (kvázi fellapoztuk) ezen vagy azon a helyen. Már valódi munkát végeztetünk el a géppel (ti. olyat, amit a nyelvész is hajlandó önálló munkaként elkönyvelni), ha kiadjuk neki a következő bonyolultabb parancsot:

count for cimszo for a = '4'

— amire ti. megszámlolja és kiírja: hány 4 tőből álló címszó volt az anyagban, az a oszlop ui. éppen azt tartalmazta: 'hány tőből áll a címszó': '1' = 'egy tő', '2' = 'két tő' stb. (l. VégSz. 11). Hasonló módon a *b* = '001'-et betéve a megfelelő helyre megkapjuk a teljes paradigmájú igék, a *b* = '002' esetén az egyszófajiságú főnevek, a *b* = '003'-ra a melléknevek stb. számát; a *c*-n a tőtipust stb. (Az egyes oszlopok s rajtuk lévő kódok értelmét l. úgyszintén a VégSz. bevezetőjében a megfelelő lapokon; továbbá egy helyen sűrítve a kemény fedőlapra kasírozva.)

Mármost a munka rendes menete az szokott lenni, hogy egyes bennünket érdeklő esetekben, például a kevés egyedet felmutató csoportokban listát is kérünk róluk:

display cimszo for a = '4'.

Ha — és a rendes menet megint ez szokott lenni — nem csupán a puszta címszólistát kívánjuk, mint láttuk, ezt ütjük be:

display cimszo a, b, c, d, e, f, g for a='4'.

Mint korábban írtuk, egy-egy ilyen számlálás vagy listázás néhány percnél többet nem vesz igénybe: ennyi idő alatt a dBASE átnézi a majd' 60 000 címszót és az adott szempont(ok)ból kiírja a számukat vagy a teljes listájukat.

Az eddigiek igencsak kelthettek a dBASE szokványos felhasználóinak: számlálja össze/írja ki a raktárkészletet (legyen ez a „címszó”) a megmaradt mennyiség (a megrendelés helye), az áru ára stb. szerint; egy megye lakosságát aszerint, hogy... És így tovább. A nyelvésznek azonban speciális igényei-kívánságai lehetnek: eddig úgy látjuk, hogy azok közül a legfontosabbakat a dBASE könnyűszerrel kielégíti. Az megint más kérdés, hogy ezen extra kívánságok, illetőleg az azt megvalósító parancsok vagy csak igen magas szintű dBASE segédkönyvekben találhatók meg, vagy a forgalomban lévő dBASE-„nyelvkönyvek” egészen más irányú utasításai közül kell őket kihámozni. (Egy öreg nyelvtanulónak persze semmi sem új. E sorok írója néhány évtizeddel — majd' fél századdal — ezelőtt egy katonai célú orosz—német szótár segítségével elolvasta az Anyegint, majd a Háború és béké-t.) A legfontosabb-legsajátosabb nyelvész-igények egyike, hogy nem magát a dolgot, hanem annak nevét, az azt jelölő szót tekintjük ilyen-olyan szempontból. Például krumpli esetében nem azt vizsgáljuk, honnan jött, mennyi volt a vételára, mennyi maradt (ti. magából a krumpliból), hanem — mondjuk —, hogy hány *mpl* betűkapcsolatot tartalmazó szó volt a dt2-ben, hány a tőszókinsben [7: *gimpli*, *komplett*, *krumpli*, *stempli*, *szimpla*, *templom*, *trampli*], stb.¹

count for cimszo for 'mpl' \$ (cimszo)

és

display cimszo for 'mpl' \$ (cimszo) to print,

ha csak a tőszóállományban keressük:

display cimszo for 'mpl' \$ (cimszo).and.a='1'.and.g='0'

(vagyis hogy egy tőből áll és nincs rajta képző — ez éppen a „tőszó” operatív definíciója; valószínűleg hasznos lenne egy külön „toszo” — ti. tőszó — állomány létrehozása). A legfontosabb itt, azt hiszem, a „\$” jel, amely mutatja, hogy — az informatikában talán kivételesen — nem a dolgot kell szem előtt tartanunk, hanem az azt jelölő szót. (Azelőtt, ha jól emlékszem, „napocska” volt ennek a váltónak a jele.) — Mármost, hogy ha „nem magára a dologra, hanem az azt jelölő szóra” kell gondolkodnunk, akkor a fenti utasításokat kell kiadnunk, arra KG jött rá Bognár é. n., számos kiadást megért művének „Adatok megjelenítése az adatbázisból” fejezetében a következőket olvasva: „... hogyan írhatjuk ki a buda-

¹ Egy akadémiai sofőrnek egyszer ezt mondtam: „Menjünk a [rőzvelt]-térre... Maguk persze úgy mondják: a [rűzvelt]-térre, úgye?” A sofőr: „Az a fő, hogy odatalálunk.” Nem, egy nyelvész számára nem az a fő.

pesti ügyfeleket? Nézzünk a megoldásra néhány példát: — A legkézenfekvőbb, ha a „\$” relációs operátort használjuk (vigyázzunk az operandusok sorrendjére, azt kell bal oldalra írni, amikről el szeretnénk dönteni, hogy megtalálható-e a jobb oldali operandusban): - . list cegnev, cim for 'PEST' \$ upper (cim) — Record# cegnev cim — 1 SZAMALK BUDAPEST, Szakasits A. ut 68. — 2 Margaréta tsz Budapest, Mester u. 100. — 3 Adonisz Ktsz Kerepestarcsa, Gyarfas u. 6. [itt még két 'cegnev' és cím következik, majd:] — A példa ékesen bizonyítja, hogy a rendszer végignézi az egész karakterláncot, és nemcsak önálló szóként vizsgálja az egyenlőséget, hiszen a kerepestarcasai ügyfelet is kiírta” (77). Hajtsunk fejet KG előtt, aki ebből a magyarázatból megértette a fenti alapvető filosz igény kielégíthetőségét a leírt módon.

A „\$ égisze alatt”, tehát valamely *krumpli*-n annak nem a valóságos tartalmát (objektumát, l. Ruzsa 1984, 45), hanem ezt a magyar nevét (jelölését, l. Ruzsa i. h.) tekintve (ezért szedettük itt dőltet: nyomdában ez szokott a váltó lenni) több, szerintünk fontos dolgot végeztünk eddig. Így Hajdú Péter számára kéziratban elkészítettük a kimutatást a nazálisokról konzonáns-környezetben. Egyik múlt számunkban közöltük a szonánskapcsolatokat a *file* szó „családjának” a kimutatása céljából (Nyr. 116 [1992.]: 392—4). Nehezebben hozzáférhető lévén, itt közöljük a szegedi alkalmazott nyelvészeti konferencián elhangzott előadásunk summáját. A *ccs*, a *ggy*, a *lly* stb. karakterláncokról (stringekről) szólva kimutattuk, hogy ezek valamelyike az ÉrtSz. 60 000 címszavából 1820-ban fordul elő; majd' háromnegyedük az *ssz*-re esik; többségük általában egy-egy hosszú mássalhangzó-fonéma jele (kivételek a *ggy* kapcsolat, melynek 58%-a *g/gy* belső felépítésű: *anyaggyűjtés*, *foggyökér*, *joggyakorlat* stb.). (L. Papp: Szegedi alk. nyelvészeti konf. 1993.). Természetesen minden adatunk, listánk az ÉrtSz.-on, pontosabban a dt2-n belül értendő. Ezeken a kereteken belül minden adatunk egy ezreléket meg nem haladó eltérést mutathat a valóságtól, vagyis az ÉrtSz.-tól. Ennek illusztrálására a következő példát hozzuk fel. A *tartósszerkezet* címszó a dt2-ben így szerepel: *tartósszerkezet*. (A VégSz.-ban helyesen.) Ezért végső soron nem 1820, hanem 1819 *ccs*-t, *ggy*-t stb. tartalmazó címszavunk lesz; ebből *ssz*-t tartalmazó továbbra is ezek majd' háromnegyede (csak nem 74,51, hanem 74,49%-a). Amint látható, ezt a hibát még nem javítottuk a dt2-ben. Látnunk kell, hogy itt sem a gép, hanem a lyukasztást-kontrolllyukasztást végző ember tévedett.

Nem untatom tovább az olvasót ilyen éteri eltérések felsorolásával. Érvényes az, amit évtizedekkel ezelőtt tán éppen folyóiratunk hasábjain mondtam: a dt2 (korábban: a VégSz.) egyre jobb lesz, vagyis egyre közelebb kerül az ÉrtSz.-hoz, de soha el nem éri azt. S itt tegyük még hozzá: a PC-k annyit változtattak a helyzeten: most már a korábbinál nagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy az eltérés oka a folyamatba beavatkozó ember. (Ezt el fogom küldeni Zalíznnyaknak. Ő olvas magyarul, mint minden jobb európai nyelvész, de a Nyr.-t nem járattja. Neki, mint régi vágású akadémikusnak talán változtat ez épp a gép pontatlanságától való félelmén.)

4. Korábbi Nyr.-cikkünkben meg ebben azt láttuk, hogy a dBASE-t, a DOS-t tanulva el kell sajátítanunk új szavakat, ezekhez illő új jelentéseket (BROWSE, DISPLAY, MARGINS stb.). Ebben semmi rendkívüli sem volt — minden új nyelv tanulásakor efféle feladatok állnak előttünk. Itt azonban szólni kívánok egy, úgy látom, viszonylag vagy teljesen új dologról. Nevezetesen: mind a gépen (tehát durván szólva a DOS-ban), mind kívált a nyelvi szempontból legjámborabbnak mutakozó szövegszerkesztőben fontos tudni az utat, amelyen ide eljutottunk. Például (ez az, amitől PPF gondossága megkímélt bennünket) valahogy el kellett jutnunk a dt2-höz a dBASE-n belül, egy nem külön erre beállított gépen ezt az utat be kellett gépelnünk. Épp mivel PPF ettől megkímélt, a gépen az útkeresés kérdését nem ismerjük. Feltehetően azonban ennek mintájára például a cw-ben az egyes szavaknak (utasításoknak) szemantikája is van, meg „útja” is. Így, mondjuk, tudnunk kell, hogy a WRITE jelenti a diszkra való bevésést (az oda való felÍRÁSt) — a PRINT meg a nyomtatón való kiÍRÁSt — ez tán a dolog szemantikája, amihez némi angol nyelvismeret is szükségeltetik... Ugyanakkor tudnunk kell azt, hogy az előbbin (WRITE) keresztül jutunk el a CHANGE NAME utasításhoz, vagyis a dokumentum nevének a megváltoztatásához. Vagy, egy bonyolultabb példa. Ahhoz, hogy az alkalmazott papír hosszát (PAPER LENGTH) megadjuk, a PAGINATION-en keresztül jutunk el, ehhez pedig a LAYOUT 'terv(ezet), (terv)rajz; elrendezés stb.' utasításon át. Agyunkban először nyilván a kívánság születik meg magyarul (kb. „meg akarom adni a papír hosszát”), azután ennek pontos angol megfelelője nem is feltétlenül szükséges — de nagyon is kell tudnom azt az utat, ahogy e kívánságom teljesítéséhez eljuthatok. És még egy utolsó, más szempontból is érdekes példa. Az alkalmazott szövegszerkesztő egy igen hasznos funkciója az, hogy megkeresi az első (majd egyetlen billentyű lenyomására a többi) előfordulását valamely szövegszónak. Így korábbi cikkemben ki kellett keresnem az „ÉrtSz” összes előfordulásait, hogy egyrészt egységesen mindenütt ponttal a végén szerepeljen, így: ÉrtSz., másrészt mindenütt magas illeszkedésű ragokat kapjon: ÉrtSz.-ben, ÉrtSz.-nek stb. (Ezzel helyesírási reformok egyes pontjai pillanatok alatt javíthatók, így a Kossuth, Széchenyi stb. díj Kossuth-díjra, Széchenyi-díjra stb., kötőjellel.) Mármint mindez igen szép, de tudnunk kell hozzá, hogy SEARCH 'keresd!' és REPLACE 'helyettesítsd!' angol nevű funkciókkal lesz dolgunk; másrészt és főleg, hogy ezeket a SCREEN 'képernyő' kezdetű úton találjuk meg. (De miért pont ott? Ez valószínűleg épp oly önkényes, mint a jelentés.)

Másutt az (angol) szemantika és az annak itt tulajdonított terminológus jelentés legalább ilyen fontos (vö. a WRITE — PRINT, a dBASE-ben a DISPLAY — BROWSE oppozícióval). Mármint a gondolat (igény) megszületésétől a parancs kiadásáig a következők szoktak történni — nem is beszélve arról, hogy a gondolat (igény) megszületése maga némi gépi szövegszerkesztő vagy egyéb nyelvi alapismereteket igényel. Maga az én gondolatom rendszerint igen alul, az út harmadik vagy negyedik szintjén (lépésben)

helyezkedik el, és nekem ismernem kell az út bemenetét (legfelső szintjét, legelső lépését) és a többi lépést. Így el kell jutnom az ÉrtSz.—dt2-höz, hogy végre leüthessem az adott címszó sorszámát (magát az adott címszót), s amikor az ilyen sorszámú címszó kopogtat a képernyő túlsó oldalán, a megfelelő paranccsal előhívhassam azt — fentebb erre láttunk kellő számú s részletezettségű példát.

Ugyanígy a cw legalsó sorában megjelenik a LAYOUT, azt enterolom, az így megjelenő sorban elmegyek a PAGINATION-hez, ENTER. Erre végre megjelenik egy sor, benne a PAPER LENGTH-el, odamegyek, ENTER, begépelem a papír hosszát, ENTER. Ez így elég bonyolultnak látszik, a valóságban még bonyolultabb.

És még valamit a mi mentségünkre. Mi minden időt az ÉrtSz.-ra kívánjuk fordítani, rendelkezésünkre is áll az ÉrtSz.-dt2 hatalmas adatbázisa, a VégSz. kódjainak minden csínja-bínja az ujjainkban, azt kívánjuk használni — a fiatal, hozzáértő — ti. a géphez értő — használóknak mindez titok, esetleg nem is túl érdekli őket, ők tehát minden idejüket-energiájukat, emberi fantáziájukat a „gépre”, a dBASE-re, a DOS-ra stb. koncentrálják, nem is eredmény nélkül.

5. „Egy nap a számítógép mellett”: ezt az alcímet adhatom ennek az utolsó, befejező pontnak. Mert a számítógép hűséges élettárs: kitöltheti az ember egész napját (méghozzá *цyтkи* és nem *дeнь*, mint látni fogjuk). Ennek során térek ki a fentinel valamivel tüzetesebben egy bekezdés után arra a kérdésre, hogyan lehet helyesbíteni-módosítani egy állományt.

Még friss fejjel, mondjuk, reggel dolgozom egy cikken-előadáson. Természetesen számítógépen, a CHI-WRITER szövegszerkesztő segítségével a legegyszerűbb (erről ugyan l. még itt alább is). Épp ezért az én otthoni gépem — az alább említendő ÉrtSz.-en — dt2-n kívül — kvázi közvetlenül, bárholnan azonnal elérhető, a cw betűk leütésével és enterolásával. Azon írom természetesen e sorokat is: írok, javítgatok, betoldok-kihúzkok kedvemre. Eredetileg azért, hogy ki ne fogyjak a helyből a vincseszteren, a készülő kéziratot-előadásszöveget mindjárt kitettem egy kis diszkre az a-meghajtón; ennek a diszknak éppen ezért CIKKEK a felirata. (A vincseszter kb. tízezred része ez a néhány lapos szöveg — de már hagytam.) Ugyanezért a cw említett begépelése után a „c” betűt ütöm: 'change directory' — 'válts tartalomjegyzéket'. A cw ezek után megkérdezi, hova akarok menni (mire akarom váltani a tartalomjegyzéket). Beütöm: „a:”, erre megjelennek az ott már meglévő cikkek nevei, mondjuk ez a készülő is („Amig. chi” felirattal, ebből a „chi” kiegészítés címez: ez a dokumentum ide, a chi-iratok közé fog kerülni.) És folytatom, ahol a legutóbb abbahagytam, átolvasva esetleg az eddig készülteket vagy azok egy részét. Ha lezártam a kéziratot: ALT P[RINT] — és megindul a gépelés rendes papírra. (Ha a Nyr. teljesen modern lesz, akkor persze diszket fog kérni a szerzőitől a szerkesztőség, ezzel vagy tízszer olcsóbbá, gyorsabbá, hibátlanabbá téve az egész folyóirat-előállítási folyamatot — nos, a k k o r fogok én majd át-

térni egy más szövegszerkesztőre. Persze már most ezt a „mást” javasolhatom esetleg pl. annak, aki külföldi orgánumok-konferenciák számára dolgozik, nem ilyen font-igényes — pl. nem magyarul ír — stb. Akkor majd nem kell kiprinteltetnem a diszket — tyű, ez szép volt.)

Ezek után folytassuk a mnfn-ek korábban említett módosítását. Leütjük: ALT Q[uit], ezzel elhagytuk a cw-t. Leütjük: dbase . . . , majd: use mnfn, mire megjelenik a „,—” Beütjük: 2319, a képernyőn megjelenik:

MNFN: Record No 2319

s ezzel egyidejűleg valahol hátul láthatatlanul a 2319. rekord. (Megjegyzem, magát a soron következő címszót is kérhettem volna betűvel leütve, de ahhoz némi további előkészület lenne szükséges.) Csak, ha begépelem: BROWSE FIELDS CIMSZO,a,e,f — ENTER — jelenik meg a *nápolyi* mn-fn-el kezdődő képernyőnyi anyag: ez volt a 2319. címszó a mn-fn-ek között és én itt álltam meg a múltkor a módosításokkal. S azért pont az a,e,f oszlopok jelennek meg a címszó mellett, mert korábban már kisütöttem, hogy nekem pont erre a három oszlopra lesz szükségem — a többi minék kerülgessem, esetleg még beléjük is rontok, amilyen kapkodó vagyok. Módosítok-javítgatok, mintha csak egy kéziratról vagy levélről lenne szó. Az aznapra szánt módosítások megtétele után CTRL END, l. fent.

Vajon nem kellene egy (tan)könyvet írni 'kívánság, gondolat' → 'utasítás' alapiránnyal? Egy (nyelvtan)könyvet, ahol nem kellene Kerepestarcására menni bizonyos alapvető filosz igények kielégítése céljából? Szinte minden kedves segítóm lebeszél erről — egészségi állapotomra, koromra, inkompetenciámra célozva kellő tisztelettel. Mégis gyűlik az anyag, egyelőre ábecérendben, GEPKEZEL címmel a vincseszteren. Ezt természetesen minden nap ki lehet egészíteni az éppen aktuális gépi tapasztalatokkal.

Most írok egy levelet — cw és a LEVELEK feliratú kis diszk (esetleg maradhatok itt is, a vincseszteren). Talán még módosítom-javítgatok, a mai naphoz közelebb hozom a CIMEK-et, a HATIDOEK-et, kiegészítem az OPERÁt (megjelent munkáim jegyzéke) stb.

És a fentebb célzott „éjjel”? Ha nem tudok aludni, akkor természetesen a másnapi gépi munkatervet állítom össze az előzőeknek megfelelően. Még időigényesebb, ha a készülő tanulmány stb. mikrostruktúráját teszem megmunkálás tárgyává (így született többek között ez az utolsó mondat, a DISPLAY és a BROWSE markánsabb szembeállítás, a magyar karakterkészlet egy PPF ösztönözte időtakarékosabb elhelyezése, és i. t.). Itt egy nagyon veszélyes bifurkáció kezdődik. Ők — ti. a számítógép-szakértők — éjjel-nappal a gép mellett ülnek, s egyre újabb gépi dolgokat találnak ki a mi s mások hasznára — mást nem is tehetnek, nem rendelkezvén az ÉrtSz —dt2-vel, nem is túlságosan érdeklődve a légy lábán a szőr iránt. Én is ott ülök egész nap a gép mellett, kisütöm, hogy a többes alanyesetben ingadozva az *ek-ök* allomorf kódolóink majd' egy emberöltővel ezelőtti nyelvérzéke szerint a *borjúpörkölt*, a *kispörkölt*, és a *nyakörv* címszavakban . . . De kinek jó ez?

Mindez egy helyben. Másutt, mint erre utaltunk, más kérdések, más adatbázis alapján kerülnek terítékre; munka folyik valamely cég raktári nyilvántartásában, személyzeti osztályán; rajzoltatás valamely tervezőirodán stb. És teljesen más helyen, más életkorban? Ott esetleg játék megy ugyane gépen. Vagy tanulás, közte középiskolai magyar- és idegen nyelv tanulás. Ez azonban már megér egy külön misét — egy külön tanulmányt, másnak a tolla alól.²

Papp Ferenc

IRODALOM

Bognár Júlia: dBASE III PLUS. [Ötödik kiadás] Számítástechnika-alkalmazási Vállalat. Budapest, é. n.

Papp Ferenc: Számítógép és nyelvészet. — II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. JuGyTKF. Szeged, 1993.

Ruzsa Imre: Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.

Szolek András: dBASE III PLUS. Műszaki Könyvkiadó. Novotrade Rt. Budapest, 1988.

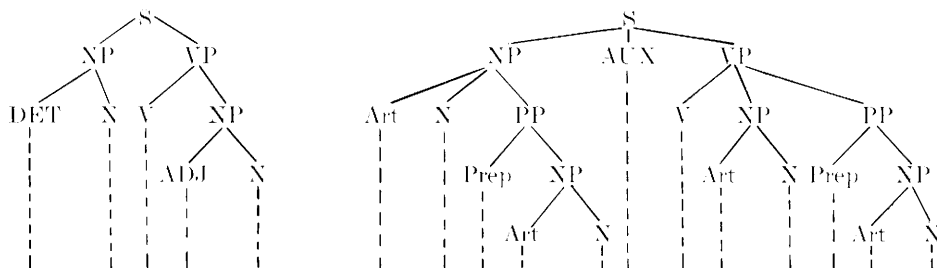
Főmondatrész vagy főmondatrészek?

Az egyik kollégám, aki leíró nyelvtant oktat, Németország nyugati felében tett háromhónapos tanulmányútjáról visszatérve, tapasztalatait így összegezte: „A magyar és a német nyelvészet között olyan nagy a különbség, mint amikor Trabanttal vagy Mercedessel közlekedik az ember.” Ezt az elmarasztalást több vonatkozásban nehezményeztem. Felhívtam a kolléga figyelmét arra, hogy a magyar nyelvészetben is a kutatók egymástól nagyon is eltérő felfogással, módszerrel törekednek az egyes nyelvi szintek leírására, a mi szakirodalmunk sem képvisel egységes álláspontot számos kérdésben. Végül abban egyetértettem vele, hogy az utóbbi években megjelent német összefoglaló nyelvtanokban szinte kivétel nélkül egy főmondatrész van, míg a magyar iskolai és nem iskolai nyelvtanokban két főmondatrész alapján elemezzük a mondatokat, annak ellenére, hogy a vita során és ennek hatására e cikk címében megfogalmazott kérdés több mint száz éve foglalkoztatja a magyar nyelvészeket is. A nézetek harcát nem kívánom végigkövetni nyelvtudományunkban. A kérdés igen gazdag irodalmából háromra hívom fel az olvasók szíves figyelmét. (1. Kicska Emil: A subjectum és preadicatum a grammatikában. Bp., 1908; 2. Elekfi László: A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy. 49 [1953.]: 69—76, 370—80; 3. G. Varga Györgyi: A szószerkezetbokr vizsgálatairól. In: „Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből”. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyv-

² Ifjú segítőim közül ezt a kéziratot PPF olvasta el úgy, hogy észrevételei nyomán több sarkalatos ponton változtatnom kellett rajta. Köszönöm.

kiadó. Bp., 1977. 95—109.) Ezek a cikkek bővelkednek bibliográfiai utalásokban és értékelik a különböző korszakokban felmerült nézeteket is. Cikkekben az angol és német nyelvtudományban leginkább elterjedt két mondatelemzési módszerrel: a lineáris pozíciós nyelvtannal és a függőségi nyelvtannal szeretnék foglalkozni.

1. A lineáris pozíciós nyelvtan alapja az amerikai nyelvészetben elterjedt közvetlen összetevők szerinti elemzés, amely a következő három dolgot veszi figyelembe: 1. a szavak lineáris sorrendjét a mondatban („linear order of words in a sentence”), 2. a szavaknak szófajok szerinti kategorizálását („morphological categorization of words into parts of speech”), 3. a szavaknak szerkezeti struktúrák szerinti csoportosítását („grouping of words into structural constituents of the sentence”). Vö: A. Akmajian—R. A. Demers—R. M. Harnish: *Linguistics: An introduction to Language and Communication*. The MIT Press, Cambridge etc. 1980. 148. Az elemzés kiindulópontja az, hogy a mondatot (S) a már nálunk jól ismert predikatív viszony alapján egy alanyi és egy állítmányi részre osztják. (Vö.: Simonyi Zsigmond (A magyar nyelv. Bp., 1889. II. 300): „Akárhány szóból áll a mondat, majd mindig feloszthatjuk két főrészt, alanyra és állítmányra”). Ezt a két részt azonban nem szintaktikai, hanem morfológiai kategóriák (szófajok) szerint egy névszói és egy igei részre (NP 'Noun/Nominal Phrase' + VP 'Verb/Verbal Phrase') osztják. Azután pedig az alárendeltségi viszony szerint továbbontják a névszói és igei csoportokat. Az eltérés a nálunk megszokott elemzéstől abban jelentkezik, hogy a segédszavak nálunk egy önálló jelentésű szóval alkotnak mondatrészt, itt pedig a segédszavak alaptagként szerepelnek. A lineáris pozíciós elemzés későbbi fejlődése során a két főrészt helyébe három főrészt (NP — AUX — VP) lép, mivel a segédigéket is az NP-vel és a VP-vel egyenrangú összetevőnek tekintik. (Vö. 1. Harro Gross: *Einführung in die germanistische Linguistik*. München, 1988. 72; 2. A. Akmajian etc. i. m. 148):

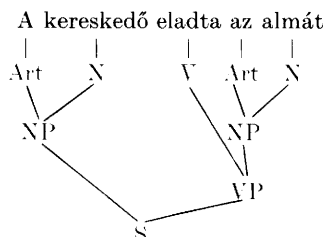
Der Linguist mag einfache Sätze. The people in the room will move the desk into the hall

SYMBOLE (SYMBOLS, JELMAGYARÁZATOK):

S	— Satz	sentence	mondat
NP	— Nominalphrase	noun phrase	főnévi csoport
VP	— Verbalphrase	verb phrase	igei csoport
AUX	— Hilfsverben	auxiliary	segédige
N	— Nomen/Substantiv	noun	főnév
V	— Verb	verb	ige
ADJ	— Adjektiv	adjective	melléknév
PP	— Präpositionalphrase	prepositional phrase	előjárós csoport
DET	— Determinator/Artikel	article	névelő
Art	— Artikel	article	névelő
Prep	— Präposition	preposition	előjárószó

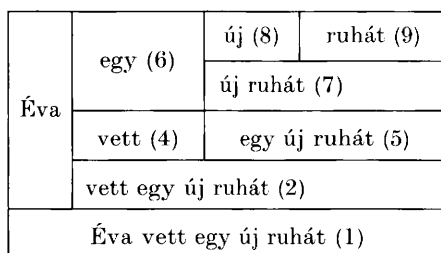
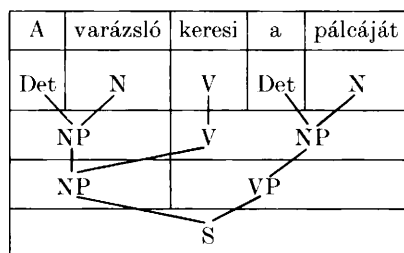
A mondatelemzés ezzel a módszerrel valóban „Mercedes-gyorsaságú”, mivel igen egyszerű. A szintaktikai kategóriákat kiküszöböli, pontosabban azt morfológizálja. A különböző szintaktikai viszonyok elkülönítésével és összefüggésével sem bajlódik. Nem érdekes, hogy a segédzavaknak nincs önálló mondattani szerepük. A lényeg az, hogy az elemzés során minden megmaradt csoportot további két csoportra osszunk, amíg ez lehetséges. A kötött szórendű nyelvekben a pozíció meghatározza a szintaktikai funkciót is. Egy szó mondatbeli helyének a megváltoztatása általában a mondattani funkció megváltoztatását is jelenti, s ezért lényegében teljesen mindegy, hogy milyen (morfológiai vagy szintaktikai) jelekkel jelöljük az egyes alkotórészeket. Vö.: *The horse bit the dog. — The dog bit the horse.* A magyarban és az oroszban a szórend azonban nem determinálja a szavak szintaktikai funkcióját (néhány esettől eltekintve). Vö.: *A ló megharapta a kutyát. — A kutyát megharapta a ló; A kutya megharapta a lovat. — A lovat megharapta a kutya.* Azonkívül az angolban is vannak olyan mondatok, amikor a mondat első felében nincs NP (pl. *To err | is human. To dance | is very pleasant*). Az ilyen eltéréseket azonban perifériális jelenséggként kezelik, amelyeket figyelmen kívül lehet hagyni, és nem kérdőjelezhetik meg egy nyelvelmélet helyességét, a főnévi igenévnek különben is vannak bizonyos főnévi sajátságai is. A segédigének harmadik főmondatrészként való értékelése (alany — copula — főige) egyébként a Párizs melletti Port-Royal-i apátságban készült, és az 1660-ban megjelent nyelvtanra nyúlik vissza (A. Arnauld — E. Lancelot: *Grammaire générale et raisonnée*. Paris).

A mondat szerkezetét egy fordított, „feje tetejére állított” ágrajzzal is lehet ábrázolni. (Vö.: G. Grewendorf—F. Hamm—W. Sternfeld: *Sprachliches Wissen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989. 171):

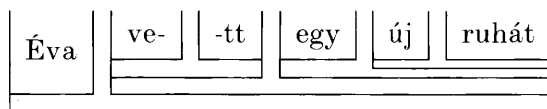

Az ágrajzok helypazarlóak. A dobozolásos, a rétegződéses (szintek szerinti) és a zárójelezéses megoldások helykímélőek, de kevésbé áttekinthetőek. Vö.:

Dobozolásos sémák (Kästchenschema, Kastendiagramm, Charles F. Hockett: A Course in Modern Linguistics. New York, 1967.):

A rétegződéses módszer Charles Carpenter Fries (The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. London, 1957.) munkájában jelentkezik először. A mondatok szerkezetét a szemantikai, szintaktikai, lexikai és morfológiai rétegeinek v. szintjeinek (*layers, Schichten/Ebenen*) hierarchikus függősége szerint ábrázolja (vö.: Heidrun Pelz: Linguistik für Anfänger. Hoffman und Campe. Hamburg, 1987. 145):

A 60–70-es években e módszer továbbfejlesztett változataként jelentkezett a nyelvi szintek szerinti leírási módszer, az ún. *Stratifikationsgrammatik* (lat. *strata* (stratum) = szintek), vagy *Ebenengrammatik, Schichtengrammatik* 'szinteket leíró nyelvtan'. (Vö.: S. M. Lamb: Outline of stratificational grammar. Washington, 1966; D. G. Lockwood: Introduction to stratificational linguistics. New York, 1972; R. Schreyer: Stratifikationsgrammatik. Tübingen, 1977.) A leírás kiindulópontjául ezekben a nyelvtanokban a jelentés szolgál, mivel az a legmagasabb nyelvi szint. A jelentést színtről szintre lefelé haladva formalizáltan írják le, mivel a gépi fordításban is alkalmazzák.

A zárójeles ábrázolás (bracketing, Klammerdarstellung, Klammerung, скобочная запись) ihletője a logika és a matematika (vö.: $5 \times (7 + 3) = 50$, ellenben $5 \times 7 + 3 = 38$). A zárójelek az együvé tartozó részeket kapcsolják össze. Vö.: *öreg (férfiak és nők) — (öreg férfiak) és nők*. Találkozhatunk kerek, szögletes, kapcsos, hegyes és ferde zárójelekkel. Egy zárójelnek a funkciója különböző művekben nem mindig esik egybe. A szögletes zárójeleket általában a domináns, a kerek zárójeleket pedig a nem domináns elemek jelölésére használják. A zárójeles ábrázolás történhet

grammatikai mutatók nélkül, grammatikai mutatók feltüntetésével, logikai és halmazelméleti szimbólumokkal élénkítve. Vö.:

a) [Éva] [((ve-) (-tt)) ((egy) ((új) (ruhát)))]

b) [Éva]_{NP} [(vett)_V ((egy)_{Art} ((új)_{Adj} (ruhát)_N)_{NP})] VP

c) Mindenki szeret valakit.

1) $\forall x \exists y$ [szeret (x, y)] \forall = minden x-re érvényes, Alloperator

2) $\exists y \forall x$ [szeret (x, y)] \exists = van legalább egy x, akire érvényes
Existenzoperator

A lineáris pozíciós, vagy összetevős nyelvtan, amelyben a mondat két főrésztörténő tagolása (Peter von Polenz, *Deutsche Satzsemantik*. Walter de Gruyter. Berlin, New York, 1985. 55) utolsó diadalát ülte (die Zweiteilung in der Generativen Transformationsgrammatik mit dem Schema „NP + VP” erlebte ihren letzten Triumph), a kötött szórendű nyelvek leírására jó. A magyar nem ilyen, ezért jobb, ha nem részesítjük előnyben más elemzési módszerekkel szemben.

2. A német nyelv szórendi sajátosságai több vonatkozásban különböznek az angoltól. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a német nyelvterületen napjainkban a függőségi nyelvtan (Abhängigkeitsgrammatik, Dependenzgrammatik, dependency grammar) örvend nagy népszerűségnek. Ez a nyelvtan Lucien Tesnière (1893—1954) „*Éléments de syntaxe structurale*” című műve alapján indult fejlődésnek. (A szerző halála után 1959-ben Jean Fourguet jelentette meg Párizsban.) Nálunk Károly Sándor ismertette 1963-ban (ÁNyT. I. 161—86), legújabbán pedig Simigné Fenyő Sarolta (A mondatelemek hierarchiája. In: „Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, 1991. 265—9) propagálta angol nyelvi példák felhasználásával. Ezt az előadását a debreceni Filológiai Napokon 1992-ben magyar nyelvi példák szemléltetésével „A nyelvtudomány és a nyelvoktatás kapcsolata” címen megismételte. A függőségi nyelvtan térhódításának további bizonyítéka Koutny Ilona—Wacha Balázs: Magyar nyelvtan függőségi alapon (MNy. 87. [1951.]: 393—404) c. cikke, amelyben a számítógép számára érthető formális leírással találkozunk az olvasó. A szerzők hangsúlyozzák, hogy „az összetevős nyelvtan az olyan nyelvek leírására jó, ahol a szavak egymásmellettisége a fontos, míg a függőségi nyelvtan nincs kötve semmilyen nyelvtípushoz... A függőségi elmélet, mely a nyelvspecifikus szintaktikai forma által meghatározott szintaktikai funkció fogalmán nyugszik, általánosan alkalmazható” (396). Ezzel a véleménnyel egyetértek, csak az a baj, hogy nem a függőségi nyelvtan specifikumát fejezi ki. A hagyományos mondatrészek szerinti elemzés is a szintaktikai funkció fogalmán nyugszik, s ezért alkalmazták az ókortól kezdve a világ szinte valamennyi nyelvénél a leírásában. A függőségi nyelvtan abban tér el a nálunk megszokott mondatelemzéstől, hogy a mondatnak nem két, hanem csak egy főrésze van,

s ez az ige, amelynek a valenciája (a vegyészetből átvett fogalom, jelentése 'vegyérték') meghatározza a mondat kötelező bővítményeit (az alany is bővítményszintre „süllyed”), továbbá a segédzavak önálló mondatrészi funkcióval — még hozzá alaptagként — rendelkeznek.

A függőségi nyelvtan több mint 100 évvel ezelőtti vágányokra viszi vissza a nyelvtudományt. Az ige központi szerepét a mondatban már 1781-ben megfogalmazta Johann Werner Meiner „Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre” c. művében, minden hatás nélkül. (Vö.: Peter von Polenz i. m. 54.) Nálunk Brassai Sámuel 1881-ben kijelenti, hogy „a mondat fő és uralkodó eleme az ige, és az összes többi alkotórészeket reá kell vonatkoztatni”...; az ige „tartó és forduló sarka, fejedelme a mondatnak, ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, ahol székhelyét választania tetszik s fűzi magához az értelmi hódolat kötelekeivel vasallusait, az igehatározókat”. (A nyelvtanításról. In: Összehasonlító irodalomtörténeti lapok. 1881. Ismerteti Kaiblinger Fülöp: Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja. Bp., 1910. 33; A magyar mondatról. I. ért., 6. és 8. §. Ismerteti Kicska Emil i. m. 6.) Meinertől eltérően Brassainak nálunk volt hatása. Kis-Erős Ferenc 1915-ben megjelent nyelvtanában (A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. 462) pl. ezt olvashatjuk: „Hogy az alany az állítmánnyal egyenlő főrésze-e a mondatnak, két nézet áll egymással szemben. Az első szerint a mondat két főrészből áll: alanyból és állítmányból. Így tanították ezt nyelvtanaink a legújabb időkig. De hogy az alany nem szükséges része a mondatnak, bizonyítják 1. az alanytalan (*borul, fagy, virrad*), 2. a határozatlan (*kopogtatnak, megzörgették az ablakot*), 3. az általános alanyú (*a másét nebánstnak hívják*) mondatok.” — „A mondat főrésze mondattni szempontból egyesegyedül az állítmány, az ige.” Ezt a fejlődési vonalat folytatja Deme László (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp., 1971. 46), amikor kijelenti, hogy „az alany—állítmányi viszony valóban a logikai ítélet talaján jött létre, kezdetben az egyenrangú kétsarkúság alapján. De amikor a tagolt mondat tovább osztódott, s megjelent a többi mondatrész, a nekik fölérendelt állítmány vált a mondat központi magjává. Így a további bővítményekre szert tett állítmányhoz való viszonyában az alany is a bővítmények egyik típusává értékelődött át”. Simigné Fenyő Sarolta L. Tesnière-re hivatkozva megállapítja, hogy „a mondat alapszerkezetét az ige hozza létre a hozzá kapcsolódó kiegészítőkkel” (i. m. 266). Az ige mindent meghatározó képességeiről sokat olvashatunk, korlátairól viszont semmit. Én a következők miatt nem lettem eddig még a függőségi nyelvtan híve:

a) Ahogy vannak „alanytalan” mondataink, ugyanúgy előfordulnak igétlen mondatok is az egyes nyelvekben. Vö.: *Kollégiumi igazgatói iroda. Balra íróasztal, mögötte karszék, előtte szék a feleknek... Középen főajtó, jobbra két nagy ablak, balra ajtó a tanári szobába. A falon régi csoportképek... Órarendek* (Móricz: Légy jó mindhalálig. Harmadik felvonás). A felkiáltó mondatok több típusában nincs ige. Pl.: *Ez már mégis csak sok! Becstelen*

teremtés! Az igei központúság híveit még az angol, német és francia nyelv sem támogatja, az oroszról nem is beszélve, mivel ezekben a nyelvekben is vannak igétlen mondatok. Vö.: *An old park. Mid-summer. Low tide, dusty water. Strange noises.* — *Welch schönes Buch!* — *Du silence tout de long de la route, du silence et de la neige* (J. Valles). — *Шоном. Робкое дыхание. Трели соловья. Серебро и колыханье Сонного ручья* (Фет). Ezeket a mondatokat múlt és jövő időben nemigen használjuk, ezért velük kapcsolatban a Péter katona (*katona volt, katona lesz*) mondatoktól eltérően nehéz nulla-kopuláról beszélnünk, a *Tévedni emberi dolog* típusú mondatok esetében pedig lehetetlen. Az ún. alanytalan mondatok valójában nem is alanytalanok, mivel implicite mindig kifejeződik bennük az alany is. Nem véletlenül nevezzük ezeket a mondatokat határozatlan vagy általános alanyúaknak. A személytelen mondatokban pedig az ige töve (*Esteledik, Villámlik*) inkorporálja az alanyt, ezért semmi szükség rá (vö.: a tárgy inkorporálását a *borozgat* igében).

b) További félreértés forrása „a mondat alapszerkezet” fogalom homályos volta. Nem tudhatjuk, hogy a mondat szerkezeti magjára, szerkezeti-szemantikai magjára, szerkezeti modellekre (sentence patterns), kommunikációban betöltött szerepre kell-e gondolnunk. (Vö.: Deme László: A beszéd és a nyelv. [Tankönyvkiadó. Bp., 1978. Második kiadás 71]: „A mondat... a beszédnek olyan alapegysége, amely valamit kifejez, valamiről tájékoztat, valamire felhív. A szerkesztett mondatban e funkciók súlyát az állítmány hordozza; a kommunikációnak ez a súlyosabb, újságolóbb eleme; szemben az inkább csak megnevező értékű alannyal”; Komlósy András: Régecske és vonzatok [1991. Kézirat, 8]: A következő „mondatok egyike sem tekinthető bővítettnek: a maga nemében mindegyik minimális szerkesztettségű: 1. *Péter az asztalra helyezett egy könyvet.* 2. *Péter hasonlít Palira.* 3. *Marinak úgy tűnik, hogy Péter hasonlít Palira.*.) Úgy vélem, hogy a mondat alapszerkezetének az alany—állítmányi viszonyt kell tekintenünk, amely a mondat szerkezeti (sokszor szerkezeti-szemantikai) magját képezi. Deme Lászlónak akkor van igaza, amikor kijelenti, hogy „a nyelvileg teljes szerkesztett mondatnak ma is az a minimális formája, amelyik alanyt és állítmányt tartalmaz” (i. m. 71). Az összes többi mondatrész az alany és az állítmány révén épül be a mondatba úgy, hogy azok vagy az alanyi vagy az állítmányi részbe tartoznak. A predikatív viszony semmiképpen sem tekinthető alárendelő viszonynak, de mellérendelőnek sem. A hozzárendelésnek pedig az alárendelés és a mellérendelés közötti átmeneti viszonyokat tekintem, mint amilyen pl. a *Nem akaródzot hazamenni, melleleg nem is volt miért; Ott én majdnem éhen haltam, és ráadásul még vízbe is akartak fojtani* mondatokban van. A predikatív viszonyban az alany és az állítmány egyenrangúsága kölcsönös feltételezettségükben érvényesül. Viszonyuk, ha az alanyt *a*-val, az állítmányt *b*-vel, kölcsönös viszonyukat \Leftrightarrow jellel ábrázoljuk, az egyetemi tankönyv szerint (Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 288) így foglalható képletbe:

$(a \nrightarrow b) = c$. Az alany az alap, az állítmány pedig a dinamikusabb főrész. Deme László egyértelműen alá-fölérendeltségi viszonyt lát a predikatív viszonyban, és ennek az a próbája, hogy az állítmány felől feltett kérdésre felelhetünk. Közismert azonban, hogy az alany felől feltett kérdések is lehetségesek. Vö.: *Pista olvas.* — Mit csinál Pista?/Ki olvas? A létező mondatokban az ilyen kétoldali kérdezősködés nem lehetséges: *Könyv van az asztalon.* — *Pistának van egy könyve.* — *Mi van az asztalon? Mije van Pistának?* Igen figyelemre méltó Demének az az érve is az alany és állítmány egyenrangúsága ellen, hogy az egyeztetésben az alany szabja meg az állítmánynak, hogy milyen számban és személyben álljon, de ugyanakkor a tárgy szabja meg az állítmánynak, hogy határozott vagy általános ragozási formában álljon. Ez azt mutatja, hogy „a kongruencia (az alaki visszautalás) megkötése nem jelent matematikai egyenrangúságot; nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a megkötő tag alárendeltje legyen a megkötöttnek” (Mondatszerkezeti sajátosságok . . . , 47). Mit válaszolhatnak erre az alany és állítmány egyenrangúságának védelmezői? Először, egy szó vagy szócsoporthoz nem az alaki formák egyezése alapján lesz állítmány, hanem az alanyi és állítmányi pozíció elfoglalása révén. E pozíció lehetővé teszi, hogy alaki egyeztetések nélkül is lehessenek helyes mondatok. Pl. *Gyalogolni jó.* „*Világ proletárai, egyesüljetek*” jelszó volt. „*Olvasok*” harmadik személyű igealak. Másodszor, az alany és az állítmány egyeztetése különbözik az alárendelő szószerkezetekben található egyeztetésektől, ahol az alárendelt tag ugyanazokat a ragozási kategóriákat veszi fel, amelyek az alaptagra mint szófajra jellemzőek. Vö.: *Maga az igazgató* (mondta). — *Magát az igazgatót* (láttam). — *Magának az igazgatónak* (mondtam). — *Magával az igazgatóval* (beszéltem) stb. A predikatív szószerkezetekben az alany mint mondatrész változik személyenként, de mint szófaj mindig csak egy meghatározott személyben állhat, és ettől függ az állítmány személye. Vö.: *Én olvasok.* — *Te olvasol.* — *Ő olvas.* Az *Én olvasok* stb. esetében inkább az alakok kölcsönösen függő egybeeséséről van szó, mintsem igazi alárendelésről. Harmadszor, a tárgy szerepe az állítmány határozott vagy általános ragozási formájának megállapításában nem általános érvényű, csak azokra a mondatokra érvényes, amelyekben tárgy is van. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy ez a szerep csak másodlagos. Egyáltalán nem érinti az igei állítmány és a tárgy közötti vonzat jellegét, amelyről akkor beszélünk, ha „az alárendelt tag egy meghatározott ragos alakban áll s e ragjával mutatja függését alaptagjától” (Papp Ferenc: *Könyv az orosz nyelvről.* Gondolat, 1979. 254). Az alaptag korlátlanul változhat meglévő kategóriái szerint. Vö.: *Péter könyvet/könyveket olvas* (olvasott). *Péter olvassa* (olvasta, olvasná) *a könyvet/a könyveket.* (Az egyeztetés és a vonzat együttes megléte az alárendelő szószerkezetekben is lehetséges: *A ház, amelyben laktunk, . . . A házak, amelyekben gazdagok laknak, . . .*). A függőségi nyelvtan hívei az alany és az állítmány közötti viszonyt is vonzatnak tekintik, a nyilvánvaló tények ellenére. A vonzatnál a változható alaptagnak nincs olyan elsődleges kategóriája, amely meghatározná a determináns alakját. Vagyis igaz, hogy *A*

diák olvas (olvasott, olvasna) predikatív szerkezetben az állítmány ugyanúgy változhat, mint *a könyvet olvas (olvasott, olvasna)* tárgyias szerkezetben, de *A diákok olvasnak — könyveket olvas* szerkezetek összevetése bizonyítja a függőségi viszonyok különbségét.

Ha a mondat alapszerkezetének annak szemantikai szerkezeti magját tekintjük, akkor Komlósynak igaza van, az általa felsorolt mondatok mind minimális szerkesztettségűek, a bennük lévő részek mind főrészek, vagyis cáfolják az ige egyedüli főmondatrész voltát. Ilyen alapon bármelyik mondatrész lehet főmondatrész is, vagyis vannak olyan mondatok, amelyekből a tárgy, a határozó vagy a jelző nem hagyható el. Az alany és az állítmány elhagyhatóságára már hoztam példákat. Most olyan példákat hozok, amelyekből a tárgy, határozó vagy a jelző nem hagyható el. Vö.: *Elolvasta a könyvet.* (*Elolvasta.) *Tegnap történt az eset.* (*Történt az eset.) *Helyesen járt el.* (*Járt el.) *Tévedni emberi dolog.* (*Tévedni dolog.) *Jó napom volt.* (*Napom volt.) *Nórika derék teremtés.* (*Nórika teremtés.). Főrészeknek a kötelező bővítményeket azért nem tekintem, mert csak az állítmányon vagy az alanyon keresztül közvetve kerülnek szerkezetileg kapcsolatba a mondat szerkezeti vázát alkotó predikatív viszonyal. A mondatmodelleket a kötelező bővítmények, pontosabban a kötelező mondatrészek alapján, a fakultatív részek kihagyása révén lehet megállapítani. A modellek számát azonban eddig még az angol nyelvben sem sikerült egyértelműen megállapítani. Így pl. B. Hathaway (*A transformational Syntax*. New York, 1967.) a magmondatok 3 típusát különbözteti meg, Z. S. Harris (*Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure*. „Language”, vol. 33, N° 3, 19, 1957.) 7-et, H. Stageberg (*An Introductory English Grammar*. New York, 1966.) 9 mondatmodellt ismer, G. G. Росоерсов (*Конструктивный анализ структуры предложения*, Киев, 1971. 106—8) viszont 39-et. (Vö.: *Структурный синтаксис английского языка*. Ленинград, 1972. 14.).

A kommunikációnak sem mindig az ige vagy az állítmány „a súlyosabb, újságolóbb eleme”. A mondat aktuális tagolásából következik, hogy az „újságolóbb elem” bármely mondatrész lehet, ha a logikai hangsúly ráesik. Hadrovics László (*A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 43, 193) felhívja a figyelmünket arra, hogy vannak olyan típusú mondataink, amelyekben „a közlés újdonsága a jelzőben foglaltatik”. Pl.: *Terus néni áldott jó lélek. Pali bácsi nem rossz ember. A Látom, hogy dolgozol, Érzem, hogy szeretsz* típusú mondatokban a főmondat *látom, érzem* állítmánya csak a szerkezeti keretet jelöli ki, de a közlés lényegét, igazi tartalmát a második ige adja. Ha pedig továbbfolytatjuk ezt a gondolatot, és szerkesztünk egy ilyen mondatot, mint pl. *Érzem, hogy jó ember vagy*, eljutunk oda, hogy a közlés igazi tartalma nem is az igében van.

c) A valenciában döntő a szemantikai meghatározottság. Csak ennek alapján beszélhetünk 0-tól 4-ig (igen ritkán több) valenciaértékről. Valenciaértéke azonban nemcsak az igének van, hanem minden önálló jelentésű szófajnak. A legnagyobb valenciaértékkel kétségtelenül egyes igék rendelkeznek, de ez a valenciaérték az igehez mint szófajhoz és nem mint

mondatrészhez kötődik. Konkrétan egy cselekvés jelentésű szófaj bármely mondattani funkcióban megőrzi valenciaértékét. Vö.: *Péter / betegség miatt gyakran hiányzik az iskolából. Betegség miatt az iskolából gyakran hiányzó Péter helyzete — nehéz.* (E mondatok szerkesztésének az ötletét G. Varga Gyöngyi [A szószerkezetbokr vizsgálatairól. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerkesztők Rácz Endre és Szathmári István, Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 100] cikke adta.) Az igei-névszói állítmányú mondatokban a segédigének semmiféle szerepe sincs a mondat szerkezetének és bővítménytípusainak a meghatározásában. Ilyen esetekben a mondat szerkezeti és szemantikai valenciájának a meghatározása az állítmány névszói részétől, sőt nem egy esetben az alanytól függ. Vö.: *Péter szerelmes Mariba. — Péter féltékeny Marira; Péter szegény. — Magyarország szegény; Magyarország szegény ásványi kincsekben. — *Péter szegény ásványi kincsekben.* Az állítmány szemantikai mindenhatósága az igei állítmányú mondatokban csak látszólagos, mivel az állítmány által jelölt cselekvések, tulajdonságok stb. a valóságban tárgyaktól függetlenül nem léteznek. Az igék általában többjelentésűek, és az egyes jelentések realizálása az alanytól függ. Attól függően, hogy mi az ige alanya, változhat ugyanannak az igenek a valenciaértéke is. Vö.: *Péter angolul beszél. — A rádió angolul beszél; Péter folyékonyan beszél angolul. — *A rádió folyékonyan beszél angolul.* Az alany valenciaértéke befolyásolhatja a mondat szórendjét és aktuális tagolási lehetőségeit is. Vö.: *Péter 'beszél angolul. — *A rádió 'beszél angolul.* Dezső László (A főnévi csoport. ÁNyT. VI, 1969. 92, 72) megállapítja, hogy az időhatározó társulási lehetősége, a kopulás mondatok szerkesztése az alany valenciaértékétől függ. Vö.: *Az óra ma lesz. — *A fiú ma lesz. A fiú jól van. — *Az asztal jól van.* Számos mondat van, amelynek a helyessége attól függ, hogy az alannak van-e vagy pedig nincs névelője. Vö.: *A sapka ferde. / Egy sapka ferde. — *Sapka ferde; Az óra ma lesz. / Egy óra ma lesz. — *Óra ma lesz; Baj van. — *A baj van. / *Egy baj van.* Vannak mondatok, amelyek agrammatikusak az alany valenciaértékének a felhasználása nélkül. Vö.: **Futása zúg a szélben. — Méneseknek nyargaló futása zúg a szélben* (Petőfi). Az igeinek mint állítmánynak a korlátait bizonyítja az is, hogy egyes jelentéseinek a realizálása nemcsak az alanytól függhet, hanem az ige bővítményeitől is. Hadrovics Lászlónál (i. m. 69) olvashatjuk, hogy „ha egy fiúnak azt mondom: *a bátyád már egész délután keres*, ez annyit jelent, hogy a fiút keresi (разыскивает); ha viszont ezt mondom: *a bátyád már szépen keres*, ez azt jelenti, hogy *pénzt keres* (зарабатывает)”. Az állítmánycentrikusság kiváló kutatókat is téves elméleti következtetések levonására készíthet. Kiefer Ferenc (A progresszív aspektus a magyarban. MNy. 87. [1991.]: 258—9) a **Több órán át 'rakta 'le a táskáját* mondat lehetetlensége alapján kijelenti, hogy a hátravetett hangsúlyos igekötőket tartalmazó mondatok nem lehetnek korlátlanul folyamatosak. (Vö. még: **Állandóan 'rakta 'le a táskáját.*) A *Több órán át 'rakta 'le a cementet a teherautóról, Ma egész nap állandóan 'rakta 'le a cementet a teherautókról* viszont azt bizonyítja, hogy a hátravetett hangsúlyos igekötőket tartalmazó mondatok is lehetnek korlátlanul folya-

matosak, ha a cselekvés tárgya azt lehetővé teszi, és szem előtt tartjuk, hogy az időhatározó társulási lehetősége nemcsak az alanytól, hanem a tárgytól is függ.

d) A függőségi nyelvtannak az a felfogása, hogy a segédzavak (kopulák, elöljárók stb.) alaptagi funkciót töltenek be a mondaton belüli szószerkezetek kialakításában, elméletileg nem megokolt. Arról már volt szó, hogy a kopulák valenciaértéke nem befolyásolja a mondat szerkezetet. A németben az igétől függ, hogy az *an*, *auf*, *hinter*, *in*, *neben*, *über*, *unter*, *vor* és *zwischen* elöljárók mikor állnak tárgy- és mikor részesesettel. (Az azonban az elöljárótól függ, hogy a birtokos eset pl. miért nem lehetséges.) Az angolban is az elöljáró jelentése és használata függ az egyes igéktől, illetve az igék egyes jelentéseitől. Vö.: *to look at the picture* 'nézi a képet' — *to look for the picture* 'keresi a képet' — *to look up a word in the dictionary* 'keres egy szót a szótárban'.

Az itt felsorakoztatott ellenvetések, úgy gondolom, igazolják Werner Abrahamnak (Terminologie zur neueren Linguistik. Niemer, Tübingen, 1988. 831) azt a kritikai értékelését, amely szerint „Daß die Dependenzgrammatik (Valenzgrammatik) zur Gleichsetzung von Subjekt und Objekten gelangt, hängt mit der unentwickelten Syntaxheuristik zusammen”.

3. A mai nyelvészeti irányzatok megértéséhez az első lépést a már az első látásra modernséget sugalló ún. *metanyelv* (a formális leírás szimbólumai) előzetes, pontosabban folyamatos elsajátítása szükséges, amely különböző szerzők elméletéhez rugalmasan alkalmazkodik, vagyis nem egységes. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a leírás formalizáltsága még nem jelenti állításunk helyességét is, mivel a modelleknek nincs önálló tudományos értékük. (Vö.: Ulrich Engel: *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin, 1982. 164): „Formalisierung allein bietet also keinerlei Gewähr für die Richtigkeit einer Aussage. Damit hängt zusammen, daß Formalisierung keinen eigenen Erkenntniswert besitzt.” Ha azt mondom pl., hogy egy mondat alanyi és állítmányi részből áll, ugyanazt közlöm, mint az $S \rightarrow NP + VP$ képlet, a *Kétszer kettő négy* tudományos értéke semmivel sem kisebb, mint a $2 \times 2 = 4$ -é. A formalizálásnál sohasem szabad megfeledkeznünk a fő célról. Egy gépi fordítási feladatok megoldását célzó munkában egészen más a formalizáltsági mutatók értéke és helye, mint az anyanyelvi oktatásban vagy egy idegen nyelv tanításában.

4. Végezetül a hely szűke miatt csak utalni szeretnék arra, hogy nem vagyok a csak kétszintű, hagyományos, főmondatrészek és bővítmények szerinti elemzés híve. Az orosz nyelv vonatkozásában az ún. többszintű elemzést (Синтаксис русского языка для венгерских студентов-русистов. Будапешт, 1991. 53) javasoltam. A szintek a következők: 1. Alany—állítmányi szint: a) módosító szó nélkül: *Péter ír*; b) módosító szóval: *Csak Péter ír*. — *Péter csak ír*. 2. Bővített mondatok: a) Az alany vagy az állítmány kötelező bővítményei: *Pista könyve* / *az asztalon van*. (*Könyve van.); b) az

alany és az állítmány szabad bővítményei: *Pista új könyve / az asztalon van a könyhában*; c) bővítményeknek kötelező bővítményei: *Pista ebben a hónapban Moszkvában volt.* (Vö.: **Pista a hónapban Moszkvában volt*); d) bővítmények szabad bővítményei: *Pista ebben a hónapban egy hétig volt Moszkvában.* Ezeket a függőségi viszonyokat ágrajz formájában lehet a legáttekinthetőbben szemléltetni. A kötelező bővítmények körének a megállapítása nagy körültekintést igényel. Dezső László (i. m. 92) pl. kijelenti, hogy létigés mondatokban „az időhatározói bővítmény folyamatot jelentő, időbeliséget követelő alany esetén állhat: **A fiú ma lesz* helytelen, *Az óra ma lesz* helyes”. Ez igaz, de a mondat akkor is létigés marad, ha az alany névelőtlen *Fiú ma lesz / Ma lesz fiú* (a buliban), s mindjárt nem pontos a szabály. Vitathatónak tartom Deme Lászlónak (Mondatszerkezeti sajátosságok..., 38, 50) a mondatrész és szerkezettagok szembeállítását, mivel minden mondatrész a mondaton belüli szerkezetekben él. Azzal a nézettel is vitakoznék, hogy a jelző mindig a mondat szint alatt helyezkedik el, csak szerkezettag lehet, vagyis az állítmánynak (hozzátenném vagy az alanynak) nem lehet kötelező bővítménye. Deme is elismeri, hogy a *Pista jó fiú* mondatban „a jó elem közvetlenül az állítmányhoz tartozik” (51), de itt szerinte nincs jelző, mivel „a jó fiú a többi résszel szemben egységként, egészében állítmány. S az, hogy végül maga is felbontható még jelzős szerkezetként, már az állítmány belső ügye, nem a mondaté” (51). Ezt az érvelést akkor lehetne elfogadni, ha Deme a többi bővítmény vonatkozásában is az egyenlő elbánás elve alapján kijelentené pl., hogy a *Pista elolvasta a könyvet, Pista az asztalra tette a könyvet, Pista jól van* mondatokban is a bővítmények a mondat szint alá süllyedtek, itt sincs mondat szinten tárgy vagy határozó, s az már az állítmány belső ügye, hogy milyen szerkezettagokra bontható. G. Varga Györgyi (i. m. 101) még egy érveléssel megerősíti Demének a jelző különállásáról (ő „önállótlanágáról” ír, de szerintem minden bővítmény önállótlan) vallott nézetét. Ezt írja: „Ismeretes, hogy valamennyi alárendelt mondatrész — értékének megőrzésével — önmagában is alkothat hiányos mondatot, csak éppen a jelző nem, mivel a jelző léte a szintagmához van kötve, csak szó szerkezetben él. Ha valamely kérdésre tárggyal vagy határozóval felelünk, az a hiányos mondatban is megmarad tárgynak vagy határozónak (jellegzetes morfológiai jegyet hordoz!). Ha ugyanezt a jelzővel tesszük meg, az megszűnik jelző lenni, megváltozik a mondatrésztérteke, illetőleg az alaptagjáéval lesz azonos.” A következő példák mintha azt bizonyítanák, hogy ez nem egészen így van. Vö.: *Ebben a házban lakol?* — *Ebben. Ezt a könyvet veszi meg?* — *Ezt.* Itt a szavak jelző értéke az önálló feleletben is megmarad. Ezt azzal bizonyíthatom, hogy így is válaszolhatok: *Ebben a házban. Ezt a könyvet.* G. Varga Györgyi példái természetesen nem ilyenek. Vö.: *Jó úszók kerültek a döntőbe?* — *Jók.* „Az alany jelzője a feleletben már nem jelző, hanem alany.” *A legjobb úszókat válogatták ki a versenyre?* — *A legjobbakat.* „A tárgy alkot hiányos mondatot.” A magyar nyelv rendszere azonban azt bizonyítja, hogy a szavak jelzős funkciója nem szűnt meg (mondhatjuk azt, hogy *jó úszókat, a legjobb úszókat*). Mindössze arról

van szó, hogy a magyar nyelv a főnév előtt álló jelzők bizonyos típusait a gazdaságossági elv alapján (vö.: *két fiú*) nem egyezteteti, de önálló használat esetén már egyeztetni kell, mivel nincs meg az a szó, amely utalna a mondatrészi funkcióra.

Pete István

A keresztnévadás szokása Boldogon az anyakönyvezés bevezetésétől napjainkig*

1. Boldog község Heves megye délnyugati csücskében van. Régészeti leletek tanúskodnak arról, hogy Boldog legrégebbi magyar települése a Zagyva folyó bal partján a Brindza dűlőben terült el. Ide a honfoglalás idejében telepedtek le a lakosok. 1241—42-ben, a tatárjárás idején; a lakosok egy részét lemészárolták. A túlélők a környező nádasba menekültek. A tatárjárás után a Hatvanhoz közeli Fáy-kastély környékére telepedtek át. Itt a falu újból virágzásnak indult. A török uralom alatt hiába volt a mirliva-hász birtoka, az átvonuló török csapatok pusztítását nem kerülte el. Sok szenvedés után határozták el a lakosok, hogy átköltöznek a község mai helyére. Ez a terület a XVI. században jó védelmet ígért. A Zagyva és a Galga folyók összefolyásánál hatalmas árterület, nádas és mocsár vette körül az új falut. A hagyomány szerint Bonta István bíró vezetésével jöttek a mai helyre, ahol állataikat már régebben is rejtegették. A bíró leszúrta a botját és kijelentette: „Itt leszünk mi boldogok!” A Boldog név nem az ő kijelentéséből ered, ahogy a nép magyarázza, mert a *boldog* szó mindig szerepelt a falu nevében.

A Rákóczi-szabadságharc nagy megpróbáltatásokat hozott a falu lakosainak életébe (pl. katonaállítás, adó, pestisjárvány stb.). E korszak után azonban a boldogiak nagy lelkesedéssel láttak hozzá a földműveléshez, állattenyésztéshez és a falu fejlesztéséhez.

A magyarországi forradalom, amely szabadságharcba ment át, nem tudni milyen változásokat hozott a falu életében, mert az erről az időről szóló feljegyzések nagyrészt megsemmisültek.

Az 1867-es kiegyezéssel megindult a békés fejlődés, melyet az első világháború szakított meg. A háború után, az 1930-as évek újabb fellendülést hoztak. Elkészültek a közutak, bevezették a házakhoz a villanyvilágítást. A boldogi népviselet ekkor lett országos, majd világhírű. 1938-ban több mint 6500 külföldi vendég fordult meg községünkben.

Sajnos ezt a fejlődést is kettétörte a bekövetkező II. világháború, és újabb jelentős változást a felszabadulás után csak a mezőgazdaság szocializálása hozott. Emellett jelentősen megnövekedett az eljáró ipari dolgozók

* A dolgozat Csordás Anitának az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatra 1986-, 1987-, 1988-ban benyújtott, az ifjúsági tagozaton II. és III. helyezést elért pályamunkáinak felhasználásával készült.

vagy a helyben iparban bedolgozók száma. Ennek a rétegnek kapcsolata azonban nem szakadt meg a faluközösséggel és a mezőgazdasággal sem. Ezt elsősorban a híres boldogi paprikatermesztés biztosítja.

A falu nyitottságát növelte még a házassági szokások megváltozása: ma már más falvakból is házasodnak a boldogiaiak, nemcsak a falun belül, mint felszabadulás előtt (Szántó Lóránd—Újváry Ferenc: Fejezetek Boldog község történetéből. Hatvani füzetek V. Hatvan, é. n.).

2. Boldog lakói római katolikus vallásúak. Ezért a keresztnévadás szokásait a katolikus egyház keresztelési anyakönyvében követhetjük nyomon. Az anyakönyvvezetés 1719-ben indult meg, de 1869-ig latin nyelven történt a bejegyzés. Így az 1869. január 7-ével kezdődő magyar nyelvű névanyagot céduláztuk ki. A cédulákon feltűntettük a megkeresztelt gyermek család- és keresztnévét, az apa kereszt-, illetve az anya leánykori nevét, a keresztszülők keresztnéveit, valamint a születés időpontját. A neveket minden esetben a forrásban előforduló alakban jegyeztük le. A cédulákból időrendi adattárat állítottunk össze.

3. Az összegyűjtött anyagot három korszakra bontottuk: I. 1869—1900-ig, II. 1900—1950-ig, III. 1951—1986-ig. A korszakhatárok olyan jelentős társadalmi változásokat jeleznek, amelyek hatását a névadási szokásokban is jelentkezni véltük. A három korszak névanyagát gyakorisági sorrendbe állítottuk. Először a férfi, majd a női neveket vizsgáltuk meg.

Férfi nevek I. időszak: 1869—1900.

A született férfi újszülöttek száma 1283, s ők 38 féle nevet viselnek. Közülük 980-an, azaz 76,3%-uk 7 néven osztozik, míg a többi 303 személy, az összes férfi született 23,6%-a, 31 féle név birtokosa.

A nevek gyakorisági sorrendje:

1. István	22,2%	(286)	5. Mihály	0,4%	(5)
2. József	20,3%	(261)	László	0,4%	(5)
3. János	18,7%	(240)	6. Sándor	0,3%	(4)
4. András	13,9%	(179)			

II. időszak: 1901—1950.

A fenti adatok az alábbi módon alakulnak: a férfi születettek száma 2564, s 67-féle nevet viselnek. A 12 leggyakoribb név viselője 2222 személy, az összes megkeresztelt 86,6%-a. 55 féle néven pedig 342 személy, azaz a születettek 13,3%-a osztozik.

A nevek gyakorisági sorrendje:

1. István	19,6%	(504)	7. Mihály	4,3%	(111)
2. János	18,8%	(483)	8. Sándor	3,4%	(89)
3. József	11,6%	(298)	9. Pál	1,4%	(38)
4. András	9,5%	(245)	Lajos	1,4%	(37)
5. László	9,2%	(238)	10. Zoltán	1,1%	(28)
6. Ferenc	5,0%	(130)	11. Imre	0,8%	(21)

III. időszak: 1951—1986.

A 984 fiúgyermek 79 féle nevet kapott. Még az előző korszakokban egy névre átlagosan 33, illetve 38 viselő esett, ebben a periódusban a nevek sokfélesége megnőtt, az egy nevet viselők száma átlagosan 12. A nevek szóródását mégjobban érzékeljük, ha tudjuk, hogy ebben az időszakban — az előzőekhez viszonyítva — 31, illetve 44%-kal csökkent a születések száma. Mégis, a leggyakoribb 27 néven 830 fő, az újszülöttek 84,3%-a osztozik, de a más névvel megnevezett, mindössze 154 személy, azaz 15,6%-a a születetteknek, 52-féle név birtokosa!

A gyakorisági listára — minden periódusban — azokat a neveket vettük fel, amelyek a vizsgált időszakban rendszeresen jelen vannak a névadásban. A III. időszakban kivételt képeznek a *Krisztián*, *Szabolcs*, *Tamás*, *Viktor* nevek, melyeket csak az 1970-es évektől keresztelnek, valamint a *Róbert* és a *Zsolt*, amely nevek már az 1960-as években megjelennek.

A nevek gyakorisági sorrendje:

1. <i>István</i>	10,8%	(107)	13. <i>Csaba</i>	2,3%	(23)
2. <i>Ferenc</i>	8,0%	(79)	14. <i>András</i>	2,1%	(21)
3. <i>József</i>	7,7%	(76)	15. <i>Sándor</i>	1,6%	(16)
4. <i>János</i>	6,2%	(61)	16. <i>Krisztián</i>	1,5%	(15)
5. <i>László</i>	5,7%	(56)	<i>Róbert</i>	1,5%	(15)
6. <i>Gábor</i>	5,0%	(50)	17. <i>Lajos</i>	1,4%	(14)
7. <i>Zsolt</i>	4,2%	(42)	18. <i>Gyula</i>	1,3%	(13)
8. <i>György</i>	3,7%	(37)	<i>Viktor</i>	1,3%	(13)
9. <i>Attila</i>	3,4%	(34)	19. <i>Tibor</i>	1,2%	(12)
10. <i>Tamás</i>	2,9%	(29)	20. <i>Szabolcs</i>	1,1%	(11)
11. <i>Gusztáv</i>	2,5%	(25)	21. <i>Mihály</i>	0,9%	(9)
<i>Zoltán</i>	2,5%	(25)			
12. <i>Péter</i>	2,4%	(24)	22. <i>Géza</i>	0,8%	(8)
			<i>Miklós</i>	0,8%	(8)
			23. <i>Imre</i>	0,7%	(7)

Női nevek. A női nevek adásának szokása az egyes időszakokban az alábbi módon alakult:

I. időszak: 1869—1899.

Az 1147 lány újszülött 36-féle nevet kapott a keresztségben. Hétféle néven osztozik 898 személy, azaz 78,2%-a a lánygyermekeknek, 21,6%-uknak, 249 személynek pedig 29-féle névből választottak keresztnévet.

A leggyakrabban előforduló nevek:

1. <i>Mária</i>	24,8%	(285)	4. <i>Borbála</i>	11,5%	(132)
2. <i>Erzsébet</i>	21,4%	(246)	5. <i>Teréz</i>	1,9%	(22)
3. <i>Anna</i>	11,5%	(181)	6. <i>Julianna</i>	1,4%	(17)
			7. <i>Ilona</i>	1,3%	(15)

II. időszak: 1900—1950.

Ebben a periódusban 2381 leány született, s ők 41-féle keresztnévet kaptak. 2226 személy, azaz 93,4%-a a megkeresztelteknek 14-féle névnek a viselője. 155 személy 6,5%, 27-féle néven osztozik.

A leggyakrabban előforduló nevek:

1. <i>Mária</i>	26,7%	(638)	8. <i>Rozália</i>	3,0%	(73)
2. <i>Erzsébet</i>	21,8%	(520)	9. <i>Terézia</i>	2,6%	(64)
3. <i>Margit</i>	8,3%	(198)	10. <i>Ilona</i>	1,9%	(49)
4. <i>Juliana</i>	7,3%	(174)	11. <i>Ágnes</i>	0,8%	(20)
5. <i>Borbála</i>	6,5%	(155)	12. <i>Piroska</i>	0,6%	(16)
6. <i>Anna</i>	4,8%	(116)	13. <i>Katalin</i>	0,5%	(14)
7. <i>Viktória</i>	3,9%	(95)			
<i>Klára</i>	3,9%	(94)			

III. időszak: 1951—1986.

A 36 év alatt született 966 leány 103-féle nevet kapott. A férfi neveknél leírt jelenségek itt még fokozottabban jelentkeznek. Az I. és II. időszakban egy névre átlagosan 32 illetve 58 viselő jutott, míg a III. periódusban ez az arányszám 9,3-re csökkent. A periódus második felében térthódító s a gyakorisági listára felkerülő nevek száma igen magas. Ide tartozik az *Adrienn*, *Anita*, *Beatrix*, *Bernadett*, *Mariann*, *Renáta*, *Szilvia*, *Timea*, *Veronika*, s legújabbban a *Nikoletta*. Már az 1960-as évektől rangos helyet vívott ki magának az *Andrea*, *Edit*, *Erika*, *Gabriella*, *Ildikó*, *Krisztina*, *Melinda*, *Mónika* és *Tünde* név. Ebben az időszakban 77 személy, 79,7%-a a születetteknek, 32-féle néven osztozik. A ritkább nevek viselőinek száma 196, ez a születettek 20,2%-a, s 71 féle névvel nevezték el őket.

A leggyakrabban előforduló nevek:

1. <i>Mária</i>	17,2%	(167)	13. <i>Anna</i>	1,2%	(12)
2. <i>Erzsébet</i>	11,8%	(114)	<i>Gabriella</i>	1,2%	(12)
3. <i>Katalin</i>	7,5%	(73)	14. <i>Ágnes</i>	1,1%	(11)
4. <i>Margit</i>	4,2%	(41)	15. <i>Magdolna</i>	1,0%	(10)
5. <i>Éva</i>	3,9%	(38)	16. <i>Anikó</i>	0,9%	(9)
6. <i>Erika</i>	3,2%	(31)	<i>Edit</i>	0,9%	(9)
7. <i>Krisztina</i>	2,4%	(24)	<i>Ilona</i>	0,9%	(9)
8. <i>Ildikó</i>	2,3%	(23)	<i>Marianna</i>	0,9%	(9)
<i>Zsuzsanna</i>	2,3%	(23)	<i>Nikoletta</i>	0,9%	(9)
9. <i>Andrea</i>	2,2%	(22)	17. <i>Adrienn</i>	0,7%	(7)
10. <i>Judit</i>	2,0%	(20)	<i>Bernadett</i>	0,7%	(7)
11. <i>Mónika</i>	1,4%	(14)	<i>Timea</i>	0,7%	(7)
<i>Szilvia</i>	1,4%	(14)	<i>Tünde</i>	0,7%	(7)
12. <i>Eszter</i>	1,3%	(13)	18. <i>Anita</i>	0,6%	(6)
<i>Melinda</i>	1,3%	(13)	<i>Renáta</i>	0,6%	(6)
			19. <i>Beatrix</i>	0,5%	(5)
			<i>Veronika</i>	0,5%	(5)

4. A bemutatott 120 év névanyagának vizsgálata alkalmas arra, hogy Boldog község keresztnévadási szokásait felvázoljuk. Elsőként megállapíthatjuk azt, hogy mind a férfi mind a női nevek között a gyakorisági sorrend élén a vizsgált időszakban ugyanazok a nevek állnak, a férfiaknál az *István*, *József*, *János*, *Ferenc*, a nőknél a *Mária*, *Erzsébet*, *Margit*. Mennyiségükben is csak a felszabadulás utáni időszakban történik lényeges csökkenés. Az I.

és II. időszakban ezek után a katolikus település névanyagában a szentek, majd a magyar királyok, az Árpád-házi szentek nevei következnek. Ezek a nevek az idők folyamán ha hátrább is kerülnek a rangsorban, ki nem esnek a leggyakoribb nevek közül. A névanyag jelentős bővülése is ebből a csoportból történik (*András, László, Lajos, Zoltán, Imre*), s a női nevek esetében is szerepe lehet a martirológiának (*Terézia, Ágnes, Piroska, Katalin*). Az I. és II. korszak névanyagának stabilitását befolyásolja, hogy a településen hagyomány a szülő vagy/és keresztszülő nevének öröklési szokása.

A 120 éves névanyag vizsgálatában a III. időszakban találkozunk jelentős változással. A férfi névadásban szembeszökő a *Gábor* és *Zsolt* hirtelen élre törése. A gyakorisági listán továbbra is szerepelnek a hagyományos nevek, a II. időszak nevei közül csupán egy, a *Pál* nem fordul elő a III. időszak leggyakoribb nevei között. A mai kor divatnevei a 70-es évektől jelennek meg igen sokféle név képviselésében. A gyakorisági listán nem szereplő nevek közül átlagosan három személy birtokol egy nevet, míg a leggyakoribb nevek átlaga 30 fő/név.

Ez az előző korszakokhoz viszonyítva a névfajták felszaporodására, a gyakori és a ritkább nevek arányának megváltozására utal. A női nevek használatában a változások feltűnőbbek, mint a férfi nevek esetében. A gyakorisági sorrendben a *Mária, Erzsébet* után a *Margit* elé lép az előző időszak gyakorisági sorrendjének utolsó tagja, a *Katalin*. A második időszak leggyakoribb neveiből még az *Anna, Ilona, Ágnes* bekerül az új időszak névanyagába, ez azonban az ott előforduló neveknek csak 50%-a. Bár már a II. időszakban is több új név szerepel a női nevek között, az igazi változás most történik: mind a 60-as, mind a 70-es években igen jelentős pozíciót nyernek a divatos, modern nevek.

A gyakori nevek közül egy nevet átlagosan 24 fő, míg a ritkább nevek közül egy nevet 2,7 fő visel. A női névfajták száma ebben az időszakban két és félszeresre növekszik.

Érdeemes megvizsgálnunk azt, hogy az egyes időszakokban a névkészletnek hány százaléka képezi a leggyakrabban előforduló nevek csoportját. Ezeket az adatokat táblázatba foglaltuk.

időszak:	I.	II.	III.
férfinevek:	18,4%	17,9%	34,1%
női nevek:	19,4%	34,0%	31,0%

Tehát a névanyag arányaiban a változás a nőknél előbb következett be, mint a férfiaknál. Jelenleg a tendencia a kiegyenlítődést mutatja.

Mindezekből azt látjuk, hogy Boldogon mind a férfi, mind a női nevek névadási szokásai azonosnak tekinthetők.

Mindkét nem keresztnév állományában jelentős bővülés megy végbe, de a férfiaknál ez a II., a nőknél a III. periódusban. A névanyag struktúrájában nem, csak állományában történik változás. A folyamat a női névadás-

ban forradalmibb, a férfiak esetében a változás lassúbb, konzervatívabb, mivel a hagyományos névanyag mellé sorakoztatja fel a legújabb, legdivatosabb neveket.

A község névadási szokásainak változását tükröző legfontosabb adatokat az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

Korszak		A születettek száma	A névfajta száma	A leggyakoribb nevek			A ritka nevek		
				száma, viselők száma, %-a			száma, %-a		
I.	férfi	1283	38	7	980	76,3%	31	303	26,3%
	nő	2430	74	7	898	78,2%	29	249	21,6%
II.	férfi	2564	67	12	2222	86,6%	55	342	13,3%
	nő	4945	108	14	2226	93,4%	27	155	6,5%
III.	férfi	984	79	27	830	84,3%	52	154	15,6%
	nő	1950	182	32	770	79,7%	71	196	20,2%

A nevek megterhelése: 1 névre eső viselők száma

		átlag	a leggyakoribb nevek átlaga	a ritka nevek átlaga
I.	férfi	33	140	10
	nő	32	128	8,5
II.	férfi	38	185	6
	nő	58	178	5,3
III.	férfi	12	30	3
	nő	9,3	24	2,7

5. A község névadási szokásaiban jelentkező hagyományőrzést véljük felfedezni az 1950-es évektől meglevő kettős névadás új szokásában, divatjában.

Mivel az egyházi anyakönyv nem jelöli a névhasználatot, eddigi feldolgozásunkban az első nevet tekintettük hivatalos névnek, s azzal dolgoztunk.

A következőkben bemutatjuk a III. periódus leggyakoribb neveihez társuló második neveket. Azokat a második neveket, amelyek az első nevek gyakorisági sorrendjében nem szerepelnek csillaggal jelöltük meg.

Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma	Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma
1. <i>István</i>	<i>Ferenc</i>	2		<i>Mihály</i>	1
	<i>László</i>	2		<i>Péter</i>	1
	<i>Csaba</i>	1	8. <i>György</i>	<i>Csaba</i>	1
	<i>Imre</i>	1		<i>István</i>	1
	<i>János</i>	1		<i>János</i>	1
	<i>József</i>	1		<i>József</i>	1
	<i>Lajos</i>	1		<i>László</i>	1
	<i>Zoltán</i>	1	9. <i>Attila</i>	<i>Ferenc</i>	3
2. <i>Ferenc</i>	<i>József</i>	2		<i>János</i>	3
	<i>István</i>	1		<i>József</i>	2
	<i>Imre</i>	1		<i>Mihály</i>	2
	<i>Károly</i>	1		<i>László</i>	1
	<i>László</i>	1		<i>Lukács*</i>	1
	<i>Zoltán</i>	1		<i>Miklós</i>	1
	<i>Zsolt</i>	1		<i>Sándor</i>	1
3. <i>József</i>	<i>Gábor</i>	1	10. <i>Tamás</i>	<i>László</i>	1
	<i>Gusztáv*</i>	1	11. <i>Gusztáv</i>	<i>István</i>	3
	<i>Lajos</i>	1		<i>Lajos</i>	2
	<i>László</i>	1		<i>András</i>	1
	<i>István</i>	1		<i>Szilveszter*</i>	1
	<i>Zsolt</i>	1		<i>András</i>	1
	<i>Attila</i>	1		<i>Béla*</i>	1
	<i>Szabolcs</i>	1		<i>Elek*</i>	1
	<i>Trisztán*</i>	1		<i>Gyárfás*</i>	1
4. <i>János</i>	<i>András</i>	1		<i>István</i>	1
	<i>Csaba</i>	1		<i>József</i>	1
	<i>Ferenc</i>	1		<i>Lukács*</i>	1
	<i>László</i>	1		<i>Mihály</i>	1
	<i>István</i>	1		<i>Sándor</i>	1
	<i>Géza</i>	1		<i>Tamás</i>	1
	<i>Mihály</i>	1	12. <i>Péter</i>	<i>József</i>	1
	<i>Tibor</i>	1		<i>Máté</i>	1
	<i>Attila</i>	1	13. <i>Csaba</i>	<i>János</i>	3
	<i>Kálmán*</i>	1		<i>Ferenc</i>	2
5. <i>László</i>	<i>István</i>	2		<i>István</i>	2
	<i>Gergely*</i>	1		<i>József</i>	2
	<i>György</i>	1		<i>Gábor</i>	1
	<i>Zoltán</i>	1		<i>Róbert</i>	1
6. <i>Gábor</i>	<i>László</i>	1	14. <i>András</i>	<i>Gusztáv</i>	1
	<i>Lukács*</i>	1	15. <i>Sándor</i>	<i>András</i>	1
	<i>Sándor</i>	1		<i>József</i>	1
7. <i>Zsolt</i>	<i>János</i>	5	16. <i>Krisztián</i>	<i>György</i>	1
	<i>Ferenc</i>	3		<i>István</i>	1
	<i>József</i>	3		<i>József</i>	1
	<i>György</i>	2		<i>Vencel*</i>	1
	<i>Imre</i>	2	17. <i>Lajos</i>	<i>Szabolcs</i>	1
	<i>István</i>	2	18. <i>Gyula</i>	<i>Ferenc</i>	1
	<i>László</i>	2		<i>György</i>	1
	<i>Lukács*</i>	1		<i>János</i>	1

Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma	Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma
<i>Viktor</i>	<i>József</i>	1	21. <i>Mihály</i>	<i>István</i>	1
19. <i>Tibor</i>	<i>Róbert</i>	1	22. <i>Géza</i>	<i>Gergely</i>	1
20. <i>Szabolcs</i>	<i>Ambrus*</i>	1	<i>Miklós</i>	—	—
	<i>Gábor</i>	1	23. <i>Imre</i>	<i>Ferenc</i>	1

Összeállításunkból látható, hogy a második név is a leggyakoribb nevek közül kerül ki. Ezért összeállítottuk a második neveknek gyakorisági sorrendjét oly módon, hogy a név után először a leggyakoribb nevek melletti előfordulás, majd az egyéb-nevek melletti előfordulás számát tüntettük fel, ezután az összes második nevet, valamint az így kialakult pozíciószámot.

Pozíciószám	A 2. név gyakorisági sorrendben	A leggyakoribb név mellett előforduló mennyiség	Az egyéb név mellett előforduló mennyiség	Az összes 2. név	Az összes 2. név pozíciószáma
1.	<i>István</i>	16	3	19	1
2.	<i>József</i>	15	4	19	1
3.	<i>Ferenc</i>	14	4	14	3
	<i>János</i>	14	2	16	2
4.	<i>László</i>	11	3	14	3
5.	<i>György</i>	5	1	6	4
	<i>Mihály</i>	5	—	5	5
6.	<i>András</i>	4	2	6	4
	<i>Csaba</i>	4	—	4	6
	<i>Imre</i>	4	—	4	6
	<i>Lajos</i>	4	1	5	5
	<i>Lukács*</i>	4	—	4	6
7.	<i>Gábor</i>	3	—	3	7
	<i>Sándor</i>	3	1	4	6
	<i>Szabolcs</i>	3	—	3	7
	<i>Zoltán</i>	3	—	3	7
8.	<i>Attila</i>	2	—	2	8
	<i>Gergely*</i>	2	—	2	8
	<i>Gusztáv</i>	2	—	2	8
	<i>Róbert</i>	2	—	2	8
	<i>Zsolt</i>	2	—	2	8
9.	<i>Ambrus*</i>	1	—	1	9
	<i>Béla*</i>	1	—	1	9
	<i>Elek*</i>	1	—	1	9
	<i>Géza</i>	1	—	1	9
	<i>Gyárfás*</i>	1	—	1	9
	<i>Kálmán*</i>	1	—	1	9
	<i>Károly*</i>	1	—	1	9
	<i>Máté*</i>	1	1	1	9
	<i>Miklós</i>	1	1	2	8
	<i>Péter</i>	1	—	1	9

Pozíciószám	A 2. név gyakorisági sorrendben	A leggyakoribb név mellett előforduló mennyiség	Az egyéb név mellett előforduló mennyiség	Az összes 2. név	Az összes 2. név pozíciószáma
	<i>Szilveszter*</i>	1	1	2	8
	<i>Tamás</i>	1	1	2	8
	<i>Tibor</i>	1	—	1	9
	<i>Vencel*</i>	1	—	1	9
	<i>Bertold*</i>	—	1	1	9
	<i>Pál*</i>	—	1	1	9
	<i>Vince*</i>	—	1	1	9

A két táblázatból az alábbi következtetést vonhatjuk le:

1. A második helyen szereplő 39-féle keresztnévből 25 (64%) a leggyakrabban használt nevek csoportjába tartozik;

2. A második nevek gyakorisági sorrendjének első öt helyén ugyanazok a nevek állnak, mint az első nevek gyakorisági sorrendjének, s az ezt követő, legalább kétszer előforduló második név — a *Gergely*, *Lukács*, *Szilveszter* — kivételével — szintén a leggyakoribb nevek közül kerül ki.

A III. időszakban összesen 79 féle férfi nevet használtak, s ennek 34,1%-a képezte a leggyakrabban előforduló neveket. A második neveknek pedig 64%-át képezik ugyanezek a nevek. Konzervatívizmusnak, avagy a hagyományokhoz való nagyon erős ragaszkodásnak kell tehát minősítenünk azt a jelenséget, hogy a felhasznált második nevek a hagyományos nevek csoportjából kerülnek ki, és a hagyományos nevek csoportját bővítik.

A 39 féle második névnek 28,9%-a (11 név) az a névfajta, amely nem tartozik a leggyakoribb nevek csoportjában, de azokhoz járul, és csupán 3 név (7,7%) az, amely a ritkább nevek csoportját bővíti.

A férfi nevek hagyományőrzése tehát abban nyilvánul meg, hogy a második nevekkel megerősíti a hagyományos névadást, míg a ritka, a divatos neveket magukra hagyva azok rendkívül széles skálán, ritka megterheléssel (3 fő/név) foglalnak helyet.

Női nevek. A női második neveket ugyanolyan szempontok szerint vizsgáltuk meg, mint a férfi második neveket.

Az első név gyakorisági sorrendben	A második név	A második név előfordulási száma	Az első név gyakorisági sorrendben	A második név	A második név előfordulási száma
<i>Mária</i>	<i>Anita</i>	1		<i>Margit</i>	2
	<i>Borbála*</i>	2		<i>Melinda</i>	1
	<i>Edit</i>	1		<i>Szilvia</i>	1
	<i>Erika</i>	1		<i>Terézia*</i>	2
	<i>Ildikó</i>	1		<i>Tünde</i>	1
	<i>Klára*</i>	1		<i>Valéria*</i>	1
	<i>Magdolna</i>	22			

Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma	Az első név gyakorisági sorrendben	A máso- dik név	A második név előfor- dulási száma
Erzsébet	Anna	2	Andrea	Margit	1
	Éva	1		Mária	1
	Judit	1		Borbála	1
	Julianna*	1	Judit	—	—
	Katalin	1	Mónika	—	—
	Klára*	2	Szilvia	Erzsébet	1
	Magdolna	1		Katalin	2
	Margit	2		Magdolna	1
	Marianna	1	Eszter	Mária	1
	Mária	2	Melinda	Anna	1
Katalin	Erzsébet	3		Klára*	1
	Gyöngyi*	1		Erzsébet	3
	Júlia	1		Zsuzsanna	1
	Kitti*	1	Anna	Anett	1
	Klára*	1		Mária	1
	Mária	3	Gabriella	—	—
	Szilvia	1	Ágnes	Enikő	1
	Tünde	1		Zsófia	1
	Diana*	1	Magdolna	Melinda	1
	Judit	1	Anikó	Anna	1
Margit	Julianna*	1		Erzsébet	1
	Mária	1	Edit	Erzsébet	1
	Anna	1		Klára*	1
	Edina	1		Mária	1
	Julianna*	1	Ilona	Ibolya	1
	Katalin	1	Marianna	Erzsébet	1
	Mária	1		Mária	2
	Erzsébet	2	Nikoletta	Erzsébet	1
	Katalin	2	Adrienn	Anna	1
	Lenke*	1		Mária	1
Erika	Magdolna	1	Bernadett	Erzsébet	1
	Mária	5	Tímea	Erzsébet	1
	Angéla*	1		Margit	1
	Erzsébet	1		Mária	1
	Éva	1	Tünde	Erzsébet	1
	Margit	1		Magdolna	1
	Aranka*	1		Margit	1
	Erzsébet	2		Mária	1
	Julianna*	2	Anita	Katalin	1
	Mária	3		Mária	1
Krisztina	Márta	1	Renáta	—	—
	Rozália	1	Beatrix	Erzsébet	1
	Livia	1		Mária	1
			Veronika	—	—
Zsuzsanna					

Az összeállításból látható, hogy a második névként használt nevek legnagyobb része a leggyakoribb nevekből kerül ki. A gyakori férfi nevek között egy (Miklós) volt, amelyhez nem kapcsolódott második név, itt ezek

száma 5, a *Judit*, *Mónika*, *Gabriella*, *Renáta*, *Veronika* nem vonz magához második nevet.

A férfi nevekhez hasonló módon összeállítottuk a női második nevek gyakorisági sorrendjét is.

A 2. név gyakorisági sorrendben	A leggyakoribb név mellett előforduló mennyiség	Az egyéb név mellett előforduló mennyiség	Az összes 2. név	Az összes 2. név pozíciószáma
1. <i>Mária</i>	26	13	39	1.
<i>Magdolna</i>	26	—	26	2.
2. <i>Erzsébet</i>	20	5	25	3.
3. <i>Margit</i>	8	1	9	4.
4. <i>Katalin</i>	7	2	9	4.
5. <i>Anna</i>	6	—	6	5.
<i>Klára</i>	6	—	6	5.
6. <i>Julianna</i>	5	1	6	5.
7. <i>Borbála</i>	3	2	5	6.
8. <i>Éva</i>	2	2	4	7.
<i>Judit</i>	2	—	2	9.
<i>Melinda</i>	2	1	3	8.
<i>Szilvia</i>	2	—	2	9.
<i>Terézia</i>	2	—	2	9.
<i>Tünde</i>	2	—	2	9.
9. <i>Angéla</i>	1	—	1	10.
<i>Anett*</i>	1	—	1	10.
<i>Anita</i>	1	1	2	9.
<i>Aranka*</i>	1	1	2	9.
<i>Diana*</i>	1	—	1	10.
<i>Edina*</i>	1	—	1	10.
<i>Edit</i>	1	—	1	10.
<i>Enikő*</i>	1	—	1	10.
<i>Erika</i>	1	—	1	10.
<i>Györgyi*</i>	1	—	1	10.
<i>Ibolya*</i>	1	1	2	9.
<i>Ildikó</i>	1	—	1	10.
<i>Júlia*</i>	1	—	1	10.
<i>Kitti*</i>	1	—	1	10.
<i>Lenke*</i>	1	—	1	10.
<i>Livia*</i>	1	—	1	10.
<i>Marianna</i>	1	1	1	10.
<i>Márta*</i>	1	—	1	10.
<i>Rozália*</i>	1	—	1	10.
<i>Valéria*</i>	1	—	1	10.
<i>Zsófia*</i>	1	—	1	10.
<i>Zsuzsanna</i>	1	2	3	8.
<i>Beáta*</i>	—	2	2	9.
<i>Csilla*</i>	—	2	2	9.
<i>Bettina*</i>	—	1	1	10.
<i>Eszter*</i>	—	1	1	10.
<i>Ilona*</i>	—	1	1	10.
<i>Klaudia*</i>	—	1	1	10.
<i>Rita*</i>	—	1	1	10.
<i>Timea</i>	—	1	1	10.
<i>Veronika*</i>	—	1	1	10.

A két táblázatból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A második helyen szereplő 46-féle névből 23 (50%) a leggyakrabban használt nevek csoportjába tartozik;

2. A második nevek gyakorisági sorrendjének első öt helyén ugyanazok a nevek állnak, mint az első nevek gyakorisági sorrendjének első négy helyén, ui. a *Magdolna* a 15. helyről a második helyre került a *Mária Magdolna* névkombináció 22 alkalommal való előfordulásának következtében.

A sort ez után olyan nevek követik, amelyek az I. és II. korszakban álltak a névgyakoriság élén: *Anna*, *Julianna*, *Borbála* és a *Klára*, mely név csak a II. időszakban játszott jelentős szerepet a község névanyagában (7. hely).

Az ezt követő, legalább kétszer előforduló második nevek az adott időszak leggyakoribb nevei közül kerülnek ki.

A III. időszakban 103 féle nevet használtak, s ennek 31,0%-a képezte a leggyakrabban előforduló nevek csoportját. A második neveknek pedig 50%-a tevődik össze ugyanezekből a nevekből. Bár a férfi nevekhez viszonyítva itt ez az arány alacsonyabb, mégis ugyanaz a tendencia jut kifejezésre: a hagyományos nevekhez való ragaszkodás, mégha ezek a nevek a második helyen jelennek is meg. A női nevek körében tanúi lehetünk annak, hogy a hagyományörzés él a névadó közösségben, s a régi szép nevek (*Anna*, *Julianna*, *Borbála*, *Klára*) minden bizonnyal aktivizálódnak, és a tiszavirág életű extra neveket kiszorítva első névként is újjászületnek.

A női nevek között a 46 féle második névnek 32,5%-a (15 név) az, amely nem tartozik a hagyományos nevek csoportjába, de ahhoz járul.

A nők névadási szokásai tehát valamivel gyorsabban követik a divatot, de a hagyományörzés tendenciája ugyanúgy tapasztalható itt is, mint a férfi névadás szokásaiban. A ritkább nevet viselők (2,7 fő/név) között a második névadás a névnek a névrendszerben való megerősítését nem segíti, ui. mindössze 42 (25,4%) ritka nevet viselő személynek van második neve, és közülük 29-nek (17%) a hagyományos névanyagból, 13-nak (7,6%) az újabb nevek csoportjából választottak második keresztnévet a névadók.

6. Dolgozatomban csak a névadási szokás jelenségét vizsgáltam, okait nem kutattam. Összegzésül elmondhatom: egy nagyon erős hagyományörző közösséget vélünk a névanyag birtokosaiban, akik azonban az új iránt is nyitottak, és szerencsésen tudják összeegyeztetni a két tendenciát. Az extramodern névadói törekvések, a szélsőséges megnyilvánulások múló divatjelenségek lehetnek csak. Az utóbbiakra néhány példát idézünk a kettős nevekből: *Rajmund*, *Bertold*, *Rajmund Szilveszter*, *Brigitta Klaudia*, *Margit Ziliana Hermína*. A modern névdivat és a hagyományos (konzervatív) névadási szokások együttélése tehát ma még nem jelent veszélyt a névanyag strukturális összetételére, de a nemzeti identitástudat növelésével a névállomány klasszikus része tovább őrizhető lenne úgy is, hogy a változó névdivat igényének eleget téve az új nevek, a névállomány bővítése — ahogyan erre

a II. periódusban példát mutatott a közönség — a nemzeti karakterű, s nem idegen eredetű nevekből történne. Avagy: a névdivat befolyásolásával — amelyben a tömegkommunikáción kívül az irodalomnak is jelentős szerepe van — a nemzeti identitástudat erősítését is szolgálhatjuk.

Csordás Anita—Varga Mária

Csevej

A Magyar Nyelvőr 1993. évi 1. számában Timár György arról ír, hogy ő nem a *csevej*, hanem a *csevely* írásváltozatot pártolja. Véleményét vitacikként közölte a folyóirat. Valóban érdemes megvitatni ezt a kérdést, mielőtt szótárainkba is bekerül ez az új szó.

Timár így érvel: „Nyelvünkben az *-aj*, *-ej* főnévképző mellett — nyelvújítóinknak hála — létezik egy *-ály*, *-ely*, *-ély* képzőfajta is, lásd pl.: *irály*, *beszély*, *kétely*, *veszély*, *szabály*, *hatály*. Meggyőződésem, hogy e szavaink közé sorolandó a *csevely*...” Véleményét két körülménnyel támasztja alá. Az egyik az, hogy az 1930-as évek elején Rejtő Jenő *csevely* alakban írta le ezt a szót. Másrészt arra hivatkozik, hogy a vitatott főnévnek kétséget kizáróan ironikus felhangja van, „amelyet az *-aj*, *-ej* képzős szavak egyike sem hordoz”.

Szerintem a *csevej* szónak általában ugyanúgy nincs ironikus hangulata, mint a *csevegés*-nek. Igaz, hogy Rejtő Jenő — szavunknak talán legelső használója — hatvan évvel ezelőtt ironikusan említette a „magas színvonalú *csevely*”-t, de ma inkább jóízű, könnyed kis beszélgetésre gondolunk, amikor *csevej*-t emlegetünk.

A kérdést nem hangulati, hanem nyelvtani és értelmi alapról kell megközelítenünk. Számomra zavaró, hogy Timár „egy *-ály*, *-ely*, *-ély* képzőfajta”-ra hivatkozik. Tudomásom szerint nem létezik egy ilyen háromalakú képzőnk, van ellenben egy kétalakú *-ály*, *-ély* képzőnk (*szabály*, *engedély* stb.) és egy külön egyalakú *-ely* képzőnk, amellyel igazában nem is képeztünk szavakat, hiszen az egyedül ilyennek tekinthető *kétely* tulajdonképpen a *kételkedik* igéből származó elvonás, *ly* betűs főnevesítéssel.

A *kétel*-lel szemben nincs a nyelvünkben *csevel*- ige, amelyből *csevely* alakú főnevet származtathatnánk. Tudjuk ellenben, hogy a *cseveg* ugyanolyan *-g* képzős ige, mint a *dobog*, *kacag*, *morog*, *robog*, *zsibog*, *dörög*, *röhög*, *zörög*, amelyekből ha elhagyjuk az előhangzós *-g* igeképzőt, a helyébe *-aj*, *-ej* főnévképzőt tehetünk: *dobaj*, *kacaj*, *moraj*, *robaj*, *zsibaj* ~ *zsivaj*, *dörej*, *röhej*, *zörej*. Kétségtelenül ebbe a sorba tartozik a *cseveg* ige *csev*- tövéből származó *csevej* főnév is. Az ilyen módon képzett főnevek mindegyike valamilyen hangos jelenségre vagy megnyilvánulásra utal, nem úgy, mint az *ly*-nal írandó *kétely*.

A *csevej* szónak *j*-s írását néhány más eredetű, de szintén hangos jelenségre vagy megnyilvánulásra vonatkozó további szavunk is támogatja: *jaj*, *ricsaj*, *sej-haj*, *sóhaj*, *zaj* stb.

Vegyük hozzá mindezekhez, hogy a magyar helyesírás értelem-tükröző írásrendszer, s ezért szavaink helyesírásában fontosabb az értelmükre és a rendszerbeli helyükre figyelniük, mintsem a hangulatukra.

Pásztor Emil

Archaikus irodalmi emlékek Szilágyi Domokos lírájában

Szilágyi Domokos költői nyelvének sokszínűségére, gazdagságára sokan felhívták már a figyelmet. Kritikusai, méltatói szóltak egyéni szóteremtéseiről, verseinek polifon hangzásáról, történelmi korokat összekapcsoló képzettársításairól. Lírájának részletes stilisztikai, szókészleteti vizsgálatára eddig még nem került sor. Az életműről kialakult kép további árnyalását segítené elő, ha idővel ezek az elemzések is elkészülnének.

Szükséges lenne feltárni Szilágyi különleges vonzódását az archaikus kifejezésekhez, a tájszavakhoz és a verseibe oly gyakran átemelt frazeológiai egységekhez. Részletes filológiai munkát igényel majd a képzőművészeti, a zenei és az irodalmi hatások számbavétele. Szilágyi Domokos feltűnően gyakran él az idézés különféle eszközeivel. Hol szó szerint, a forrást is feltüntetve, hol annak megjelölése nélkül, máskor az idézőjelet is elhagyva vagy éppen az eredeti sort átköltve szerepelteti a kortársak és az elődök sorait, versrészleteit. A példák Csokonaitól Lászlóffy Aladárig, a Bibliától Apollinaire-ig hosszan sorolhatók. Mindezt szemléletesen tárja elénk az a Méliusz Józsefhez szóló levél, melyben Szilágyi — játékos büszkeséggel vegyes önironiával — egyik versének (Számvetés) forrásvidékéről vall. „Rengeteget kínlódtam rajta, és eljutottam odáig, hogy ez már nemcsak egy költő utánérzése, hanem többé. Mert van benne Majakovszkij (Élet elvtárs!), és van benne József Attila (a boldogság társadalmilag determinált — l. Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ stb.), sőt még Szabó Lőrinc is (mert a boldogság aktív állapot — l. mert az igazság idegállapot vagy megfogalmazás)” (Visszavont remény. 1990. 22).

Elemzésemben ennek a sokszólamú költészetnek csupán az egyik, ám kétségkívül lényeges jellemzőjét, az archaikus irodalmi emlékek sajátos felhasználási módját tárom fel.

Szilágyit élénken foglalkoztatták az archaizáló költői nyelvben rejlő stilisztikai lehetőségek. Nem csupán az elődök, de a kortársak alkotásaiban is vizsgálta felhasználásuk módját. Arany Jánosról szóló formabontó esszéjében — saját nyelvi eszményeit is megfogalmazva — számos helyen bizonyítja a Toldi szerzőjének tudatosságát, játékosságát, továbbá fogékonyságát a tájnyelvi és az archaikus értékek iránt. „Arany mind a régiségnek, mind a népiségnek tudós ismerője. Seregnyi régi és népi kifejezést ment át

(például a közölést), nem átal szójegyzéket csatolni egyes munkáihoz. (Csokonai sem átalotta).” (Kortársunk, Arany János. Élnem adjatok. 1990. 395.)

Eliot-elemzésében is a költő kimeríthetetlen nyelvi gazdagsága kerül középpontba. „Az Eliot-versekben lépten-nyomon utalásokra, görög, latin, francia, német, szanszkrit, olasz nyelvű idézetekre bukkan az olvasó. Védák, Dante, Shakespeare, Baudelaire. Az egész emberi művelődés.” Majd néhány bekezdéssel később: „Az elioti szóművészet varázsos, megéri a sűrű szótárforgatás fáradságát. Elavult szavak és ragozási alakok; slang, szójátékok, jogi, diplomáciai kifejezések, s ki tudja, mi minden. Komolyan, ironikusan, meghökkentően, játszian, és van itt épater le bourgeois (. . .), és van klasszicitás” (Séta Mr. Eliot körül. A költő életei. 17—9).

Méliusz József költészetét méltatva a nemes veretű hang és a modern gondolat szerencsés kapcsolatát emeli ki. A gondolatmenet folytatásában saját költői gyakorlatáról vall: „E klasszicizálás különben is izgalmas és komoly játék, magam is sokat foglalkoztam vele: mai mondanivaló, érzés- és látásmód kifejezése enyhén archaizáló eszközökkel, s a kettő döbbenetes hatást tud kiváltani. (Mellesleg: észrevehetően zenészeket s képzőművészeket is csábít ez a játék).” (A Beszélgetés a rakparton ürügyén. A költő életei. 1990. 23.)

Szilágyi életművében ritkák az egységesen archaizáló alkotások (Gyöngyöm-társam, Meštrovic: Jób), sokkal gyakoribbak azok a művek, amelyekben korok, események kontrasztja vagy párhuzama teremődik meg az eltérő — gyakran archaikus — nyelvi rétegek egymás mellé helyezésével.

Elemzésemben nem térek ki Szilágyi archaizáló vagy archaikus elemeket is tartalmazó verscímeire, mottóira, csak utalok arra, hogy érdemes lenne külön is megvizsgálni őket. Bibliai idézetek, utalások nem csupán a mottókban, címekben fordulnak elő, hanem gyakran szó szerint, máskor allúzió vagy parafrázis formájában a versekben is találkozunk velük. A hosszú sorból itt csak néhány jellemzőt említek. A „véka alá rejtett fény” újszövetségi példázata a korai Bűnöm: a szépség című versben még a pátoz eszközöként szerepel, egy későbbi kompozícióban (A próféta) leértékelve, az önirónia kifejezőjévé válik. A De profundis clamavi című versben Pál korintusiakhoz írott levelének hasonlatát ismerjük fel: „mint zengő érc és pengő cimbalom.” Krisztusnak a tanítványokhoz intézett szavai — sajátos tördelésben — parafrázis formájában elevenednek meg:

„ez az én fehérségem amely
meg
tör
ete
tt
tinéktek”

(Ez a nyár)

A megbonthatatlan szerkezetű frazeológiai egységek átalakítása a nyelvi humor egyik jellemző forrása. Szilágyi is gyakran él ezzel a lehetőséggel. Közmondásokat formál át, szólások, szállóigék kontaminációit építi be verseibe. A példák sokaságából néhány bibliai utalást idézek. „Amolyan hegyalji beszéd” — szerepel lefokozva a Mese-mese-mese-mese című alkotásban. A jézusi figyelmeztetés átköltése a humor eszközüvé válik a Vasárnapocska című montázsban: „lészen gyermeksírás és tejfogagnak csikorgatása”. Átalakítva olvashatjuk a keresztyén ima kezdősort is: „Mi atyánk, ki vagy a szerelem” (Test a testtel).

A lefokozott, profanizált bibliai képek, motívumok nemcsak a humor kifejezésére alkalmasak. Kifordított igazságként szerepet kapnak a számonkérés, a szembesítés eszközeként is. Szilágyi többször alkalmazza őket a vágyott érték és a valóság konfliktusának megjelenítésére. Ennek példájával találkozunk a Haláltánc-szvitben, ahol a latinul idézett, Bibliára utaló középkori esküszöveget gondolja tovább:

„qui fecit coelum et terram
mare et omnia quae in eis
sunt ...
s a hetedik napon megnyugovék megvolt már a szögesdrót
meg az őrtornyok meg a barakkok et omnia quae in eis
sunt”

A Kényszerleszállásban a Holocaust és Hiroshima szégyenét viselő lírai én („ördögöcske”) a bibliai parancsolatot szembesíti a valósággal:

„énnekem ne mondjátok, hogy »szeresd felebarátodat,
mint tenmagadat«, csak annyit mondjatok:
»szeresd felebarátodat hasba löni, mint tenmagadat;
szeresd felebarátodat gázkamrába küldeni, mint tenmagadat;
(...) szeress felebarátod húsán hízni, mint tenmagadén«”

Példáim sorát a Missa Solemnis című verssel zárom. Az Ünnepi Mise liturgikus kifejezései, szakrális elemei a vietnami háború amerikai katonáinak evilági jelképeivel szembesülnek. A műben metaforikusan átértelmeződnek a Biblia motívumai:

„Géppisztoly mellükön keresztben.
Mert keresztyének, végül is.
(...) fölfele Jákob lajtorjáján,
élesre töltött kereszttel”.

A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv című monográfiájában Tompa József részletesen elemzi korai nyelvemlékeink motívumainak, elavult szavainak szépirodalmi felhasználását. „A Halotti Beszédre való hi-

vatkozás és a belőle való elemek archaizáló alkalmazása az 1810-es évektől kezdve a legműveltebb költőknél szinte divattá válik” (Tompai: 1972. 51). Példaként a XIX. századból Kazinczyt, Vörösmartyt és Czuczor Gergelyt idézi. A sor a XX. században is folytatódik, elég, ha Juhász Gyulára, Kosztolányi Dezsőre vagy a Tompától nem említett Márai Sándorra gondolunk.

Az erdélyi lírikusok közül többen is felhasználják a Halotti Beszéd motívumait; elsősorban pátoszteremtő hatása miatt. Sírátók, búcsúversek, elégiák idézik leggyakrabban a korai nyelvemléket. A teljesség igénye nélkül lássunk néhány jellemző példát:

Reményik Sándor: Halotti beszéd a hulló leveleknek

„Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk?
Bizony bíbor és bronz és arany
És örökkévaló szent szépség vagyunk.”
(Az építész fia. 1983. 129.)

Márki Zoltán: Dutka Ákos aludni tért

„Isa es nüm iggy ember mulchottya ez vermüt.
Látjátok, feleim, szemetekkel, magára huzná a Földet.”
(Minden egyszerre kezdődött. 1976. 77.)

Ferencz S. István Rodostó című poémájában Mikes Kelemen szerepében grafikailag is hitelesen idézi:

„Megírom az utolsó följelentést
yfa pur’ef chomuv uogmuc.”
(Utolsó kenyér. 1978. 100.)

Kányádi Sándor: Visszafojtott szavak a Házsongárdban

(Kacsó Sándor sírjánál)
„Senki teremtet nem mulhatja e vermet
mindnyájan ehhez járulók vagyunk.”
(Sörény és koponya. 1989.)

Szilágyi Domokos több művében is felhasználja a Halotti Beszéd elemeit, de ezen kívül más korai nyelvemlékek is szerepet kapnak alkotásai-ban. Módszerei között találkozunk a szó szerinti (olykor az eredeti írásképet tükröző) idézettel, más esetekben az allúziót választja. A hatás mindkét esetben hasonló; az árnyalati különbséget az okozza, hogy amíg a pontos idézet felismerése könnyebb, az utalás, az átköltés fokozottabb feszültséget eredményez. De mindkét esetben közös a cél: a versek felidézett idejének

kitágítása, távolabbi képzettársítások, párhuzamok vagy éppen kontrasztok megteremtése. Gyakran előfordul az is, hogy az archaikus elem tőle stilisztikailag jelentősen különböző vagy szándékosan anakronisztikus szövegkörnyezetbe épül. Ez a nyelvi humor forrásává válhat, de a távolságtartó ironia eszköze is lehet, amely Szilágyi sokszólamú költészetének egyik jellegzetes poétikai sajátossága (különösen 1967 után).

A Halotti Beszéd részletének első felhasználása A helyzet megahertzei című versben rögtön ennek a kontrasztnak a példája:

„Latyatuc feleym, mibül lesz a cserebogár”

A „népiség és a régiség” ízeit is vegyítő, az életnek búcsút intő Öregek könyve (1976.) a múlt — jelen — jövő gondolatritmusában idézi korai nyelvemlékünket:

„nem gondolunk rá, mik voltunk,
nem gondolunk rá, »mik vogmuc«,
nem gondolunk rá, mik leszünk.”

A Radnóti emlékének ajánlott Törpe eclogában (1976.) idézőjel nélkül jelenik meg, de kétséget kizáróan ismerhető fel az utalás:

„lássátok, s halljátok is, ó, feleim; sose hátrál,
nem hátrálhat az elme...”

Az Ómagyar Mária-siralom is gyakori ihletője a magyar irodalomnak. A „világ világa, virágnak virága”-sorpár idézése, parafrázisa számos XX. századi lírai alkotásban szerepel. Szilágyi az alliteráló gondolatritmust felbontva jeleníti meg a Kocsmai öregek című korai, 1961-es keltezésű versében:

„viráguk virága:
nyüzsgő lányok, fiúk:
világuk világa:
fényes szembogaruk.”

A Héjjafalva felé című versben Petőfi halálát, a haláltusa végső pillanatát idézi. A költő életáldozatát, a veszteséget és a miatta érzett fájdalmat úgy mutatja be, hogy azt az Ómagyar Mária-siralom alaphelyzetével állítja párhuzamba. A lírai én a Jézust sirató Máriához hasonlóan vádolja, és szembesíti tettével a gyilkost:

„... elátkozád,
> fugva, husztuzva < - és ööld.
Itt Fejéregyháza fölött...”

A nyelvi elemek nyomatékosító szerepe révén Petőfi tragikus halála szakrálissá válik.

Bevezetőmben utaltam már Szilágyi Domokos lírájának sokszólamúságára. A most következő példákban ennek igazolásaként az archaikus elemek formateremtő szerepét és funkcionális alkalmazási módját is bizonyítom.

A már említett Eliot-elemzéssel egy időben formálódott a Búcsú a trópusoktól című Szilágyi-kötet, amelynek nyitóversében könnyen felfedezhetjük az angol költő ihlető hatását. A polifon kompozícióban egymást átszöve, motivikus jelentéstöbblettel gazdagodva jelennek meg a számonkérés, a fohász és a halál előtti búcsú fájdalmas szólamai. A műben angolul idézi a Shakespeare-sorokat mottóként átemelő Eliotot (Gerontion), latinul Werbőczy Tripartitumának esküszövegét, magyarul a Példák könyvének imáját és Bartók utolsó szavait, Csokonait, a zsoltárokat és az Ómagyar Mária-siralom kereszt alakúvá tördelt részletét:

ó
é
n
é
d
ëggyë ëgy fiodum
s
u
r
o
d
u
m

A polifóniát a szövegképben is kiemelt idézetek nyomatékosítják (nagybetűvel szedett sorok, aláhúzott szövegrészek, bekeretezett zsoltár-részlet és újsághír stb.). A motívumok gazdagodása azt is jelenti, hogy az ismétlődő részletek eltérő környezetekben jelennek meg, gondolatpárhuzamot, illetve kontrasztot alkotva. Bartók utolsó szavai („DOKTOR ÚR CSAK AZT SAJNÁLOM, HOGY TELE BŐRÖNDDDEL MEGYEK EL”) a haláltusát megjelenítő Csokonai-sorokkal kerülnek paralel helyzetbe („S MELLEM CSONTBOLTJÁN IRGALMATLAN SARKÁVAL RUGDOS KÉT HALÁL”). Végül a mű befejező részében mindkét búcsút más dimenzióba emeli a jelölés nélkül idézett evangéliumrészlet (Márk 16.23.), illetve annak továbbköltése:

„URAM URAM MÉRT HAGYTÁL EL ENGEM
JOBBIK FELEM A FÖLD ALÁ KERÜLT”

A különböző korokból származó irodalmi utalások egymást erősítő stilisztikai hatását példázza a Dávid unokája című Szilágyi-vers. Itt a mottóként választott Sylvester János-idézet az Újszövetséget bevezető disztichonból való: „Azkit, ígirt, íme, vígre megadta fiát.” A vers Szenczi Molnár Albertet jeleníti meg. A zsoltárok átültetőjeként ő „Dávidnak unokája, Marot Kelemennek fia”. A mértékkel archaizáló költemény az el nem enyésző hit vágya mellett — éppen Sylvester és Szenczi Molnár példájára hivatkozva — a tovább élő nyelv reményét is kifejezi. Mindezt úgy, hogy a mottóból átvett szavak mellett („azkit ígirt”) Vörösmarty késői művére is utal: „Tiszta szív örökkön akadt [ha fázott, ha lánggal égett] földi világunk.” A költeményt végül a Tanúság az üdvösséges bódogságról címet viselő XXXII. zsoltár részlete zárja, a mottóval mintegy a mű keretét alkotva.

Az archaikus szövegek idézésének eddigi példáiban egy-egy szó, szókapcsolat vagy mondat átvételét láthattuk. A Nem tanítottatok meg című kompozícióban egy egész nyelvemléknek, az 1505-ben lejegyzett és a XIX. század végén felfedezett Kőrmöcbányai táncszónak invenciózus alkalmazását követhetjük nyomon. A középkori csúfolódó Szilágyi Domokosnál átalakul, és a létértelmezés kiindulópontja lesz. Az „agnő” esendősége, felszökő, aláhulló, majd újra „felhorgadó” tánca a szövegképben is megjelenik:

k fel kabla
c
ö
a agnő, s
r
p
u
s

H a z a y ö t h
f y r y e d t
t o m b i c
a
t
h
o

A vers alaphelyzete — az egyes szám második személyű megszólítás, felszólítás — a táncról elvonatkoztatva filozofikusabb kérdések megfogalmazására is alkalmassá válik. Az agnő személytelen jellege miatt átértelmezhető, a vers önmegszólításként is olvasható.

”Supra agnő — disce mori: tanulj meghalni”

Az eredeti táncdallam többszólamúvá válik — és mint erre Cs. Gyimesi Éva is utal (Álom és értelem. 1990. 84) — haláltáncá alakul át:

„tombi catho — három a tánc
szülés szerelem — halál”

A megtanulható és a megtanulhatatlan, a felfogható és a felfoghatatlan, az élet (egyéni és egyetemes) és a halál (mindig személyes) határmezsgyéjén folyik a tánc. Táncolj csak, halálraítélt! — alakíthatjuk át Szilágyi Domokos szellemében Radnóti verseimét. Az említett motívumoknak ezt a kibomló sokszólamúságát szolgálja a kompozíció nyelvi gazdagsága is. A versnyelv rétegezettsége korokat kapcsol össze, hogy kortalanná, egyetemes érvényűvé fogalmazhassa a gondolatot. Az élet elsajátítható ismeretei és a megtanulhatatlan halál közötti ellentétet a kémiai vegyjel és a helyesírási archaizmus kontrasztja is nyomatékosítja:

„megtanítottak az ezüst vegyjelére Ag-betűk koporsód oldalán:

ELTH LXII EWETH

megtanítottak az arany vegyjelére Au-betűk a sírkövön:

NIUGODI BEKESEGUEL”

De ezek a nyelvi ellenpontok, anakronizmusok a kompozíció más pontjain is kimutathatók:

„... hegyibe igrech
röhögtess kurvas p a c o c h a s ”

A lapalji jegyzetben Szilágyi által feloldott *pakocsa* (’tréfa’) egyszerre utal a régi magyar nyelvre (a szóalak a Schlägli szójegyzékben fordul elő) és a csángó nyelvjárásra, ahol a szó *pogocsa*, *pogocsál* változatát ma is használják. A vers szókinsének síkján ugyanakkor rímel a nyelvújítás három — azóta kihalt — szavára is:

„szép a korány, szép a virány és szép az ólomtünle”

Végül a bibliai motívumok szintjén is feltárhatók a már említett kontrasztok; a szent és a profán együttesen van jelen:

„aranyat — tömjént — mirhát
latrok latra hoz tenéked”

Erre a jelöletlen József Attila-idézet (Betlehem) rímel a vers későbbi pontján:

„s a három király pálinkát nyakal.”

Szilágyi a régi korokat idéző népköltészet elemeit is gyakran felhasználja műveiben. Így jelenik meg a Bartók Amerikában című alkotásában a Marinka-ballada részlete, átköltése, és így szerepel ugyanitt a Megölték a Basa Pestát kezdetű népdal motívuma. Az Emeletek avagy a láz enciklopédiája című kompozícióban egy archaikus népi ráolvasást épít be tőle eltérő stílushatású nyelvi környezetbe:

„Erős-pörös torokgyíkja, békalevelegje,
nyakfoga, disznószakája, kelevénye oszoljon, romoljon.
Istennek kegyelméből, Boldog Anya parancsolatjával.”

Egy későbbi elemzés megkerülhetetlen feladata lesz az itt nem említett archaizálási típusok elemzése és a népköltészeti emlékek (altató, táncszó, gyermekdal, kiszámoló, sirató) szerepének feltárása.

Tóth Péter

A poétikai funkció érvényesülése a nyelvi kommunikációban

Lelke van a szónak, mint ahogy lelke van a mozdulatot, a mimikát életre hívó embernek is, aki kapcsolat kialakítására, működtetésére, csökkentésére és/vagy kioltására is képes, ahogy a kontaktus, illetőleg a kontextus befolyásolja.

A művészi kommunikáció a lehetséges bonyolult dolgok, jelenségek, folyamatok közül is a legbonyolultabbak közé emelkedik. Hiszen egyrészt: a művészet tudatforma, másrészt: kommunikáció, mégpedig többdimenziós, tudniillik kapcsolat alakul ki a művész és alkotása, továbbá az alkotás és közönsége között, illetőleg kommunikáció alakul ki az alkotást objektiváló anyagféleségek, eszközvariánsok között is.

A különböző kommunikációs módoknak közös sajátosságuk: mindegyikük valamilyen kód, vagyis jelrendszer használatán alapul, olyanon, amely közös mind a beszélő, mind a hallgató, azaz a kódoló és a dekódoló számára.

A nyelvi kommunikáció alaptényezőinek egyikének, a poétikai funkciónak szempontjából kívánom érzékeltetni a művészi kommunikációt.¹

Árnyalt közlési folyamatot dolgozott ki stilisztikai szempontból D. Hymes, aki szerint az irodalmi műalkotás is jel. Gondolatainak szembeszökő lényege, hogy az üzenet nem a tartalom és forma együttese. Hymes a témát

¹ H. Tóth István: A művészi nyelv és a kommunikáció. (A jelen dolgozat alapján szolgáló előadásom az Óvodapedagógiai Nyári Egyetemen hangzott el, Kecskeméten, 1991-ben.)

(a tartalmat) különválasztja a formától, vagyis a stilisztikai-esztétikai minőségtől.²

Jakobson az első modern nyelvész, aki egy 1958-ban tartott előadásában a poétikai funkció jelentőségét is hangsúlyozta, ezzel tulajdonképpen egy kétezer éves hagyományhoz nyúlt. Szerinte a kommunikáció létrejöttékor és működtetésekor a poétikai funkció akkor jut szerephez, ha a közleményre önmagáért fordítunk figyelmet.³

A poétikai funkció a verbális művészetnek uralkodó, meghatározó funkciója. A költészet műfajainak sajátosságai feltételezik a többi nyelvi funkció különféleképpen rangsorolt részvételét az előtérben levő poétikai funkció mellett. Az 1. személyre irányuló líra szoros kapcsolatban van az emotív (érzelmi) funkcióval (énközpontú). A 3. személyre beállított epikus költészet erőteljesebben veszi igénybe a nyelv referenciális (közlő/tájékoztató) funkcióját (cselekményes). A 2. személy költészete, a dráma a konatív (felhívó/befolyásoló) funkcióval telített könyörgő és/vagy buzdító költői (többnyire színpadra szánt) műnem.

A művek, kiváltképp a verbális művészet alkotásainak az értelmezése a poétika hatáskörébe tartoznak.⁴ Ennek a nyelve a művészi, pontosabban a költői nyelv, amelynek első szintje nyelvünk grammatikai (hangtani, alaktani, szótani, mondattani) és szövegtani ismeretével közelíthető meg. A sikeres megértés feltétele, hogy az olvasó, az alkotó, a művész stílushasználatát (pl. a szókészletet, a mondattejedelmet stb.) képes legyen megérteni, elemezni, azaz befogadni.

A szépirodalom művészi nyelve szemléletes, emocionális információkat is közöl, benne a denotatív jelentések keverednek a konnotatív jelentésekkel. Ez a szint a művészi közlés nyelvének második szintje. Tudnunk kell a szavak mögé tekinteni, azaz a konkrét helyzetek elvonatkoztatására, absztrahálására is képesnek kell lennünk, hogy a költői mű, a művészi objektum minél teljesebben tárulhasson fel az aktuális olvasó előtt. A köznyelv szabályrendszerét meghökkentően alkalmazhatja, néha átlépi azt, mert korlátozottnak érzi művészi kifejezőrendszere számára: új kombinációkat teremt. Gondoljunk az írásjel nélküli, a központosítást csupán hangsúlyos helyen alkalmazó versekre, a tulajdonnevesítésekre, a szóképzuhatokra és a legkülönbélebb, szokatlan megoldásokra! A hagyományos befogadói magatartás, illetőleg a kezdő olvasó gondolkodásvilága értetlenül-tétován szemléli a vizuális látványt. A titok a művészi nyelv harmadik síkján oldódik meg.

A szépirodalom különös világot tár elénk. Ezt a világot az alkotó sajátos ábrázolási, megjelenítési, kifejezési formák segítségével mutatja be az olvasónak. Ennek azonban az a feltétele, hogy a befogadó, a művet

² Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia, Kolozsvár, 1977.

³ Jakobson, R.: Hang—Jel—Vers. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969

⁴ H. Tóth István: Olvasásfejlesztő irodalomtanítás (doktori értekezés). JATE, Szeged, 1988.

olvasó esztétikai, irodalomszemléleti felvértezettséggel rendelkeznek, ismerje a szépirodalomnak mint művészetnek a formanyelvét, a művészi közlés nyelvének negyedik szintjét.⁵

Escarpit irodalomszociológiai könyvéből ismerjük ezt a hasonlatot: „Az irodalom olyan, mint a palackpostán tengerbe dobott üzenet, mely nem tudni hol, és tegyük hozzá, nemigen tudni, hogy felbontásakor milyen fogadtatásban részesül.”⁶ Mindig az olvasótól függ a fogadtatás: értelmi-érzelmi fejlettségétől, szociokulturális adottságaitól, neveltetésétől, a sokféle alkotás el- és befogadásra való érzékenységétől. A költészet intellektuális el- és befogadására képes olvasó mindig aktuális olvasó, mindig az aktuális olvasatot vizsgálja, s ebből az olvasói beállítódásból következik, hogy fel sem teszi ezt a kérdést: „mit akart az író, a költő ezzel vagy azzal kifejezni?”. A művész alkotói pillanataihoz tartozó a válasz, s egyébként is, a végső választ ő tudná (?) megadni. Mi úgy gondolkodunk a verbális művészetről, hogy az információrögzítés egyik sajátos eszköze az irodalmi mű.

Az irodalmi szövegek tüzetesebb vizsgálata, a szegmentálás, vagyis a műalkotás részegységekre bontása is azt bizonyítja, hogy az irodalmi mű több rétegből álló rendszer. Hogy az irodalmi mű sokrétegű képződmény, azt legelőször Roman Ingarden tárgyalta már (1931-ben). Ingarden struktúráként szemlélte az irodalmi alkotást, s ezekre a rétegekre bontotta fel: 1. alkotóelem: a hangzás; ezt biztosítja pl. a ritmus, a melódia stb.; 2. alkotóelem: a jelentés, egyrészt a művet alkotó szavak, mondatok jelentése, másrészt a mű egészének jelentése; 3. alkotóelem: a valóságjellegű ábrázoló tárgyiasságok köre; 4. alkotóelem: a tárgyiasságokat szemléletessé tevő szereplők, helyzetek s a trópusok, azaz a szóképek is.

Ingarden heterogén alakulatnak tekinti a rétegeket. Megállapíthatjuk, hogy a rétegek közötti szerves kapcsolatból adódik a műegész strukturális egysége.⁸

Johansen stilisztikai aspektusból az eddigieknél — a költészetéről — többet mond. Számára az irodalmi mű jel, mégpedig valósággrészt ábrázoló, vagyis denotatív, amelyben mindegyik alkotóelemnek másodlagos, társuló, azaz konnotatív jelentései lehetnek. A Johansen-féle rétegelés nyomán ezeket a szegmentumokat kapjuk: 1. az irodalmi szöveg közvetlen tartalma; 2. a grammatikai forma, amely a tartalom hordozója; 3. a tartalmat kifejező szavak ritmusa; 4. a másodlagos/társult, azaz a konnotatív jelentés.

Roman Jakobson szerint a költői szöveg értelmezésének végső célja a mű esztétikai információjának a szövegstruktúrából történő kiemelése, vagyis az aktuális költészetsztétikai többletjelentés megláttatása. Mivel Jakobson az egyes nyelvi szintek alkotóelemeinek a legapróbb

⁵ Durkó Mátyás: Olvasás, megértés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

⁶ Escarpit, R.: Das Buch und der Leser. Köln-Phlادن, Westdeutscher Verlag, 1961.

⁷ Ingarden, R.: Az irodalmi műalkotás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

⁸ Szerb Antal: A világirodalom története. Révai, Budapest, 1943.

részletéig hatol a vizsgálatban, technikáját mikroszkopikus vizsgálatnak nevezik. A költői szöveg szegmentumai (részegységei) így alakulnak a Jakobson-i atomizálásban: 1. hangtani, 2. verstani, 3. szóhasználati, 4. nyelvtani-stilisztikai szempontú vizsgálódás.

A költeményben rejlő bonyolultságot, ám mégis világos összefüggérendszerrel Stefan George egy rövid alkotásán kívánom bemutatni.

A költő, francia eredetű bortermelő család sarja, 1868-ban a Rajna-vidéken született. 29 éves, amikor megjelenik harmadik kötete, a *Das Jahr der Seele* című. Ennek a kötetnek a versei személyes élményekről szólnak, szerelmek és tájak egymásbaolvadását, a lélek évszakait mondják el.⁸ A mű eredeti, német szövegét azért idézem (Lásd: melléklet!), hogy a konkrét költő konkrét lírai alkotását, az értelmezésre kiszemeltet, láttassam, s így a műfordítók — Áprily Lajos, Szabó Lőrinc, Képes Géza — értő-gondos műfordítói produktumát mint olvasói — értelmezői pillanat művészi hőfokú kiteljesedését az itt és most olvasók elé tehessem.

Ezúton mondok köszönetet Paál Zsoltnak, hogy felhívta figyelmem Stefan George időszerűségére. Tisztelettel köszönöm nagyrabecsült Lipóczi-né dr. Csabai Sarolta főiskolai adjunktusnak fáradozását, közreműködését, amivel rendelkezésemre bocsátotta az eredeti német szöveget!

S lássuk ezeket a különleges hangulatot árasztó versszakokat!

A lélek éve

Szüret után

Most jöjj a holtnak mondott parkba, ím:
mosolygó partok fénylő messzeségig,
a park taván és tarka útjain
a tiszta felhők ritka kékje fénylik.

Szedj tarka lombot, ad sárgát a nyír,
szürkét a puszpáng, langy szellőcske sír.
A megkésett rózsák szirmából ha jut,
szakíts, csókold meg és fonj koszorút.

Az őszirozsa se maradjon ott
meg a vadszőlő bíbor levele.
Mind ami szint a zöld nyár meghagyott,
az őszi képbe halkan fond bele.

(Áprily Lajos)

Hatoljunk közelebb a versegészhez!

A magán- és a mássalhangzók verszeneszerező hatását mindannyian érezzük. A magánhangzók zenéjét így, pl.:

az 1. sorban: 8 mély + 2 magas = 10 szótag
 a 2. sorban: 5 mély + 6 magas = 11 szótag
 a 3. sorban: 8 mély + 2 magas = 10 szótag
 a 4. sorban: 3 mély + 8 magas = 11 szótag

 Az 1—4. sorban: 24 mély + 18 magas = 42 szótag

Az 1. versszakban: 23 szó,

a 2. versszakban: 25 szó,

a 3. versszakban: 23 szó olvasható, összesen 71 szóból áll a költemény.

Ebből:

ige: $2 + 7 + 3 = 12$, tehát 50 szó (a címmel együtt) elsődleges, alap-

főnév: $7 + 7 + 6 = 20$, szófajú, így a vers nominális stílusú, mivel a névszók 76%-át adják a szavaknak, míg az

igenév: $8 + 5 + 4 = 17$, igék csupán 24%-át.

Az érzelmeinkre valósággal zúdulnak a színek, joggal kiáltjuk: csodálatos ez a fényzuhatag, ez a színorgia! Nézzük csak: *szürke, kék, sárga, piros, bíbor, zöld, arany* — s a legjellemzőbb a *tarka*, a legátfogóbb az *őszi*. Külön beszélhetnénk a látens színekről, azokról, amelyek a konnotatív jelentés síkján csillannak elő, pl.: „holtnak mondott park”, „langy szellőcske sír”.

A stilisztikai fordulatok közül a festői, másképpen költői jelző pezsdtíti fantáziánkat, felkavaró az anafóra, a hasonló sorkezdet (Most jöjj a holtnak mondott parkba... — „Szedj tarka lombot, ad sárgát a nyír...”)) mellett az antitézis (*holt park* ↔ *fénylő messzeség*), valamint az amplifikáció is (*mosolygó* → *fénylő*).

A valóságmozzanatok különböző szegmentumai így lelhetők fel George művében:

színek: szüret utáni, őszi színek;

természettel kapcsolatosak: park, part, tó, felhők, lomb, nyír, puszpáng, szellőcske, rózsák, szírom, koszorú, őszirózsa, vadszőlő, levél, nyár, kép;

elmúlást evokálók: holt, tarka lomb, megkéssett rózsák, koszorú, őszirózsa;

hallásélményt keltők: szellőcske sír, csókold, halkan fond — talán nem tévedünk, ha kijelentjük: Stefan George most faggatott, Áprily Lajos műfordításában aktualizált művét impresszionista festménynek is tekinthetnénk a vizuális hatást keltő kifejezések túlsúlya következményeképpen.

Nem kerülhetik el figyelmünket az érzelem-megnyilvánulás hírértékű mozzanatai sem! Erős érzelmi töltésűek a 2. strófa rövid alakú felszólító módú igéi: *szedj, szakíts, csókold, fonj*. A vers 1. és 3. szakasza érzelmeinket megnyugtatta, a végtelen ritka kékje felé, a fénylő messzeségig emeli.

A figyelmes olvasó azt is felfedezi, hogy három egymást erősítő jelentés kapcsolódik itt együvé, ugyanis

az 1. versszak: HÍVÁS — „jöjj”;

a 2. versszak: TETTRE KÉSZTETÉS — *szedj, szakíts, csókold, fonj*;

a 3. versszak: ALKOTÁS — *Mind ami színt a zöld nyár meghagyott,
az őszi képbe halkan fond bele.*

Ez a szüret utáni „holtnak mondott park” kétségtelenül egy átszelle-
mített, varázslatos táj, ahol az értelem és az anyag, az ember és a természet
üdvözülési harmóniában tárul fel: az aktuális olvasó aktuális olvasatában.

Mi tette ezt a nyelvi közleményt, ezt a költői információstruktúrát
műalkotássá? Talán az áradó harmónia, a végtelenbe emelkedés vágya,
esetleg a színek varázsa, vagy a tovatűnő időtlenség; lehet, hogy az alkotói
pillanatot életre küzdő titok? Talán éppen olvasói igényességünk?

Az újabb kérdések felvetése helyett inkább fogadjuk be Stefan George
A lélek éve című alkotásának Szabó Lőrinc, Képes Géza és Áprily Lajos⁹
által készített műfordítás-változatait! Itt az eredetit közöljük:

Stefan George: Das Jahr der Seele

Komm in den totgesagten Park und schau:
Der Schimmer ferner lächelnder Gestade.
Der reinen Wolken unverhofftes blau
Er hellt die Weiher und die bunten Pfade.

Dort nimm das tiefe gelb.
Das weiche grau von Birken und von Buchs.
Der Wind ist lau.
Die späten Rosen welkten noch nicht ganz.
Erlese, küsse sie und flich den Kranz.

Vergiss auch diese letzten Asten nicht.
Den Purpur um die Ranken wilder Reben
Und auch was übrig blieb von grünem Leben
Verwinde leicht im herbstlichen Gesicht.

H. Tóth István

Szabó Dezső újszerű szóösszetételeiről*

1. Az egyéni szóösszetételek alkotása korántsem új jelenség a szépiro-
dalomban. Megtalálható már Zrínyi, Csokonai költészetében is, a későbbiek-
ben Vörösmarty, Kölcsey és Petőfi műveiben, s igen jelentős szerepet tölt be
ez a neologizmustípus Babits és Ady verseiben is. Az írók, költők célja

⁹ Várady Szabolcs (szerk.): Stefan George és Hugo von Hofmannsthal versei. Lyra
Mundi sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.

* A tanulmány „A Magyar Tudományért” Alapítvány támogatásával jött létre

ezekkel a szóösszetételekkel elsősorban az, hogy mind több jelentéstartalmat sűrítsenek egy-egy szóba (vö. Terestyéni 1989. 231–4).

Azonban a tömörítésen kívül más célja is lehet az írónak egy ilyen összetétel létrehozásával. Ady a kivételes, egyéni, ritka létrehozása érdekében élt ezzel a szóalkotási móddal. Ahogy ő maga fogalmazott: hazádság a szóban. Mindezt Király István így jellemezte: „Az ő összetételeinek nem a kifejezés tömörítése, nem jelentéssűrítés volt csupán a célja, sőt elsősorban ekkor még nem az. A szürkéből, az untból szökött a lélek a szokatlan szótársítások segítségével: az életnek egy előkelőbb, választékosabb szintjére emelkedett fel rajtuk keresztül” (Király 1958. 343).

Vörösmarty összetett jelzőinek születéséről Kiss Ernő a következőképpen írt: „Mikor a teremtés lázában égett egész valója, meglátásai mélyek és nagy kört egybefoglalóak voltak. Kereste a szót, mely kifejezze intuíciója egész tartalmát. Azért az ily kifejezései rendkívül teltek, egész sor benyomás van bennük” (Kiss 1912. 142).

Nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Szabó Dezső Az elsodort falu című regényében (Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989.) szóösszetételeit hasonló célból és hasonló belső indítatásból alkotta meg. Természetesen abban a tudatban, hogy ezek csak tiszavirág életűek lesznek, alkalmi jellegűek, és csak a pillanatnyi szükségletet fedezik.

Dolgozatom e regény újszerű szóösszetételeinek rendszerezését, és — ahol lehet — feloldását igyekszik bemutatni.

Legújabb irodalmunkban Juhász Ferenc él szívesen ezzel a szóalkotási móddal. Az ő szavait az összetételi tagok transzformációjával vizsgálta Futaky István (1974. 144–8). Azonban Szabó Dezső összetételeinek megközelítéséhez jobb, ha egy hagyományosabb módszert, felosztást követünk. J. Soltész Katalin igen részletesen foglalkozott Babits egyéni szóösszetételeivel. A feldolgozás során részben az ő vizsgálati menetét vesszük alapul. Babits szóösszetételeinek tekintélyes része meglehetősen nehezen elemezhető az összetétel tagjai között lévő szintaktikai viszony szerint. Ugyanez mondható el Szabó összetételeinek többségéről is. Az összetételi tagok bonyolultabb mondattani viszonyban állnak egymással, csak többtagú szintagmákkal oldhatók fel, azaz valójában jelentéssűrítők. Ilyenkor az összetételek jelentését inkább csak sejteni lehet mintsem kielemezni (J. Soltész 1965. 161). Természetesen mindez elsősorban abból adódik, hogy egyéni alkotású szóösszetételek, neologizmusok, hapax legomenonok.

2. Következzenek tehát Szabó Dezső szóösszetétel-neologizmusai. (A csoportcímek után az adott típusú összetétel előfordulásának a számát adjuk meg, az idézett példák után az oldalszámot.)

2.1. Alárendelő szóösszetételek (261)

2.1.1. Tárgyas szóösszetételek (15). Pl.: „De Imrében a bor felhozta az ős *nőbitorló* férfit” (98); „... a zsidónak az új, széles, *világölő* ragyogó elvek is új fegyverek...” (101). Minden tárgyas szóösszetétel jelö-

letlen, az utótag folyamatos melléknévi igenév, kivéve a két visszaható névmási előtagút: *magabámulás* (32), *magabecsülés* (38)

2.1.2. Határozós szóösszetételek (13)

Jelöletlen határozós szóösszetételek (9). Pl.: „És látta ezt a *gondrágott* embervázat...” (447); „...de a vasárnapi papzúgás és ének nem volt elég az ő *istenéhes* lelkének” (194). Nagyrészt igenévi utótagú összetett szók, amelyek személyragtalanságukban különböznek az igenévi-igei utótagú alanyos összetételektől. A kisebbik rész utótagja melléknév. A mondatban mind jelzői szerepben áll.

Jelölt határozós szóösszetételek (4). Pl.: „A ravasz, *messzeszámitó* ember... alkudozott...” (313); „...ők maguk hasonítsák bele fajukat Európa nagy egységébe... az egyetemes emberszeretet *újjáfordításában*” (312).

Három esetben határozószói előtagú az összetétel, egy alkalommal pedig ragos névszó.

2.1.3. Jelzős szóösszetételek (31).

Minőségjelzős szóösszetétel (20). Pl.: „Jánost... *férfidac* fogta el...” (183); „...az eltemetett *ősparaszt* felébredt Jánosban” (182).

A műben előforduló 11 *ős-* előtagú minőségjelzős szóösszetétel feloldható úgy, hogy az előtagot egy *-i* képzővel látjuk el: ősi paraszt, *ősellenség* (380) = ősi ellenség. J. Soltész Katalin Babits ilyen típusú összetételeit a tulajdonság jelzős összetételek között mutatja be. Így jellemzi ezeket: „A korai versekre jellemző az olyan — németes — összetétel-típus, amelynek főnévi előtagja az azonos tőből alakult melléknévi jelzőt helyettesíti: *domborfaragvány* = domború faragvány” (J. Soltész 1965. 160).

Szabó Dezső művében nemcsak *ős-* előtaggal találhatunk ilyen típusú összetételt. Hat alkalommal más-más szó az előtag. Pl.: „A fák duzzadt rügyeiből *illatlej* folyik” (502) 'illatos tej'.

Mennyiségjelzős szóösszetétel (1); „Az ebéd... közös *egyhúsú* családdá melegítette őket” (41).

Birtokos jelzős szóösszetételek (10). Pl.: „...új dal, új *bakaszag* ütötte meg a továbbutazókat” (201); „A nagy *életlopásban* savanyú-kesernyész ember lett” (403).

Minden összetétel jelöletlen. Két esetben az utótag *-ás* -*és* képzős, ezek tekinthetők tárgyasszóösszetételeknek is.

Az eddig bemutatott összetételekről, tehát a szintaktikailag elemezhetőkről elmondhatjuk, hogy könnyen értelmezhetők, nem olyan erős bennük a neologizálás, mint a következő csoportban.

2.1.4. Egybeírt jelentéssűrítő szóösszetételek (173).

Főnevek (151).

Tárgyra, dologra, elvont fogalomra vonatkozó főnevek (79). Pl.: „Én nem az íróval akarok *reklámbarátságban* lenni...” (61) 'olyan barátságban, ami engem reklámoz'; „...a költészetet valóságos *szótenisszé* tették” (115) 'szóval való játékká, vitává'.

E típusban igen gyakori a metaforikus szóösszetétel. Van olyan eset,

hogy egyetlen szóval értelmezni tudjuk az összetétel tartalmát: *vaskígyó* (193) = vonat.

Jóval több az olyan összetétel, ami több szóval kifejezhető jelentéstartalmat sűrít magába: *pipacspalást* (79) = pipacséhoz hasonló piros színű palást.

Találkozhatunk olyan összetétellel is, amelyik ennél is hosszabb magyarázatra szorul: „Papírmasé emberek *erkölcsécérnán* mozogtak bennük” (478); *Erkölcscérna* = olyan erkölcsű emberek eszköze, amely arra szolgál, hogy kívülről irányítsák őket, húzogassák, mint a marionettfigurákat.

Néhány alkalommal könnyen tetten érhetjük a szóösszetétel mintáját, így az értelmezés is könnyű. Pl.: *kórvonat* (245); *kórház, anyarög* (152); *anyaföld*.

Viszonylag gyakran élt az író olyan összetételekkel, amelyekben az előtag anyagnév. Ide tartozik a már említett *vaskígyó* (193) és a *vasszörnyeteg* (193). (Ez utóbbi jelentése is vonat.) Itt az utótag átvitt értelmű. Másrészt viszont az anyagnév szerepel metaforikus jelentésben: *acélfaj* (89), *acélmumus* (430), *vasszolidaritás* (238).

Személyre vonatkozó főnevek (72). — Különböző elő- és utótaggal (27). Pl.: „Nem lehetett úgy hozzáérni, hogy elv, igazság és teória ne freccsenjen ki belőle, valóságos *elvgörény* volt” (89); „A fiatal kovács... éktelen keringőbe ragadott egy hullámos testű *rögnimfát*...” (72).

J. Soltész Babits ilyen típusú szóösszetételeinek vizsgálatakor két fő típust különít el (1965. 161). Az egyikbe az olyan összetett főnevek tartoznak, amelyekben a tulajdonképpen kifejezendő tárgyat az utótag nevezi meg, az előtag annak a dolognak a neve, amelyhez a tárgyat hasonlítja, illetőleg amellyel azonosítja. Természetesen mi Szabó összetételeinek vizsgálatakor a *tárgy* szó alatt emberre vonatkozó szót értünk. Ide tartoznak többek között a következő szavak: *börzepecér* (207), *szózsonglőr* (115), *tanproletár* (92). E csoportban az utótag gyakran állatnév: *kanbogárka* (226), *elvkukac* (328), *voksparmok* (151).

A másik fő típus az, amikor az utólag a képet nevezi meg, a kifejezendő valóságot pedig az előtag: *néphús* (492), *néppocsolya* (156).

E mű szavainak vizsgálatakor még egy harmadik fő típust is el kell különítenünk, mégpedig azt, amikor mind az előtag, mind az utótag átvitt értelmű, s ezek együtt fejeznek ki valamilyen személyt. Például: *életdaganat* (87), *hústorony* (92), *penészvirág* (65).

Az összetétel előtagja az *ember* szó (34). Pl.: „Most ez a kis *emberpehely*... megtanult hazudni...” (223); „Puskás Pál... a kis *embervulkán* vörös szőlávát köpött a nagy *emberhemzsegsébe*:...” (207). A tömeget igen hatásos expresszionista összetételekkel fejezi ki az író: *embergomolyag* (186), *emberkása* (327), *emberpép* (70), *emberzuhatag* (207). Néhány naturalista szóösszetételt is találhatunk: *emberkloáka* (203), *emberlöcsedék* (71), *emberüszök* (332).

Az összetétel utótagja az *ember* szó (11). Pl.: „...most Pestről hozott *számberek* körmölgettek benne” (309); „...s ebből a nagy tábla *földemberből* az erő megnyugtató biztonsága szállt ki” (195). Az előző csoporttal

egybevetve megállapíthatjuk, hogy vannak olyan szavak, ahol az összetételei elő- és utótagok csupán helyet cseréltek, s úgy jöttek létre: *gyermekember* (223) — *embergyermek* (123), *oszlopember* (241) — *emberoszlop* (28), *rögember* (279) — *emberrög* (500). A jelentésük ugyanaz, még a *gyermekember* — *embergyermek* párban is felnőtttről van szó, aki gyermekhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, és nem fordítva. (Erre bizonyosság a tágabb szövegkörnyezet.)

Az „ember” elő- vagy utótagú összetételekről elmondhatjuk, hogy nagyon találóak, „kihallatszik” belőlük Szabó Dezső igazi gúnyos, néha vérig sértő, néha az ízléstelenség határát súroló hangja. Viszonylag könnyen értelmezhető neologizmusok, mivel a szövegkörnyezet is mindig segít a megértésben.

Melléknévek (22)

Az utótag melléknév vagy -s illetve -ú, -ű képzővel alkotott melléknév (11). Pl.: „...a lefektetett düh *nyársegyenesre* ugrott benne” (89); „...egy erős *anyamellű* lánnyal (ült)...” (213).

Az utótag *hogyan?* kérdésre felelő melléknév (11). Pl.: „...a hím... *boldbután* önmagát pusztította el a fegyverrel” (275); „Most aztán, hogy felébredt kipihenve, szűztisztán és *gyermekerősen*...” (76).

E csoport szóösszetételei között a különbség abban van, hogy az elő- és az utótag hol közelebbi, hol távolabbi kapcsolatban van egymással. Például viszonylag közeli a hasonlattá feloldható jelentésbeli kapcsolat a következőben: *oszlopmereven* (28) = egy oszlophoz hasonlóan mereven. Viszont alig van kapcsolat, hasonlítási pont a következőben: *sírárszéken* (350).

2.1.5. Jelentéssűrítő szóösszetételek kötőjeles írással (29)

Főnevek (23)

Tárgyra, dologra, elvont fogalomra vonatkozó főnevek (16). Pl.: „...nem akartak beleegyezni, hogy ők *csók-söntés* legyenek” (460); „...hogy...végezze *feladat-életét* vére egyházáért” (101).

Ady Endre élt szívesen az ilyen kötőjeles szóösszetételekkel, ahol az alkotó tagok kapcsolata laza, csak mondatösszefüggésben lehet megérteni, s nem is annyira az értelem, mint inkább kavargó szógazdagságából ered (Zolnai 1957. 55). Hasonlóképpen jellemezhetjük Szabó Dezső ilyen típusú szóösszetételeit. Tény és való, hogy az alkotó tagok távol állnak egymástól jelentésükben, s néhánynál igen hosszú magyarázatra lenne szükség az értelmezéshez. Azonban ez nem törvényszerű, hisz van olyan kötőjellel írt összetétel, amelyik könnyebben értelmezhető, mint egy egybeírt. Például: *cirógatás-vágyával* (194) — *arckönyv* (387). Csak ebben a csoportban fordul elő, hogy tulajdonnév kapcsolódik össze köznévvvel: *Judit-vásár* (159), *pénz-Napóleonok* (335).

Személyre vonatkozó főnevek (7). Pl.: „...fáradt *ember-bogarak* ténfergnek ki...” (27); „...egy *senki-zseni* maradt...” (310). Mivel kevés ilyen típusú szóösszetételt találtunk, nem választottuk el azoktól, amelyeknek az elő- vagy utótagja az *ember* szó.

2.2. Mellérendelő szóösszetételek (56).

2.2.1. Laza szerkezetű összetett szók kötőjeles írással (24).

Főnevek (2). Pl.: „...a nagy *heverő-díványon* feküdt Judit és Miklós...” (104); „Ki fogja elvenni egy félredobott *költő-pap* leányát?” (179).

Melléknevek (22). Pl.: „Minden egyébben *bódult-vakon* botorkált...” (115); „Az egyik nő *éhes-mohón*...nekirohant az előtte álló ételnek” (344).

Már Petőfi is nagy számban használt olyan összetett határozókat, amelyeknek előtagja főnév vagy melléknév, utótagja pedig melléknév vagy melléknévi igenév. A határozóragot csak az utótag viseli, s a két szót legtöbbször kötőjel fűzi egymáshoz. Olvasásuk közben érezzük a kifejező tömörségre való törekvést és az újszerű hatást. Például: *széles-hosszan* (Bebesi 1923. 44). Természetesen itt a tömörség nem a jelentéssűrítésben van, mint a jelentéssűrítő szóösszetételek esetében, hanem abban, hogy önkényesen von össze két melléknevet az író vagy a költő.

Egyébként Babits is használt verseiben ilyen összetételeket, s ahogy J. Soltész fogalmaz, a kötőjel jelzi a két tulajdonság kapcsolatának lazaságát, esetlegességét, a szemlélet impresszionista jellegét: *bús-meredten*, *rózsás-meztelen*, *véres-puha*. A kortársak közül Kosztolányinál gyakori ez az összetétel-típus: *könnyű-furcsa*, *lüktető-vad* (1965. 167).

Ha az itt példaként idézett összetételeket egybevetjük a Szabó Dezsővel, elmondhatjuk, hogy úgy tűnik, mintha e téren Szabó „fegyelmezettebb” volna. Azaz a szabói összetételek tagjai között többségében van valamilyen tartalmi kapcsolat, de legalábbis feloldható úgy, hogy az előtag is megkapja a határozóragot, s a két tag közé az *és* szót illesztjük: *bódult-vakon* = bódultan és vakon. Így ezek tudatosabbak, nem olyan impresszionisták, mint a Kosztolányié.

2.2.2. Egybeírt laza szerkezetű összetett szók (4)

Melléknév. Pl.: „...*betegké*k szemében...fellobogott a minden márnál mámorabb prófétaláz” (167); „A hórihorgas *laposhosszúra* nyúlt a földön...” (230).

2.3. Háromtagú szóösszetételek (11).

Egybeírt jelentéssűrítő főnevek (8). Pl.: „...*sunyi*, *otromba heccantiszemitaságuk* nem értette meg a könyvet...” (312); „...a német *proccdrámaírók* kolosszálissága (volt darabjaiban)...” (116).

Kötőjellel írt jelentéssűrítő főnevek (2): „Az érettséginála is...a művelődés *búcsú-fejfája* volt” (35); „...*valóságos ember-zenebohóc* (volt)...” (90).

Ezek létrejöttét az jellemzi, hogy egy a köznyelvben is létező kéttagú szóösszetételhez kapcsolódik neologizmusként egy harmadik tag.

3. Összességében elmondhatjuk, hogy Szabó Dezső igen szívesen élt egyéni szóösszetételekkel műveiben, amelyek az elmondottakon kívül az

expresszionista magávalragadást és a mind nagyobb hatást szolgálták. További kutatásra vár ezen összetételek még pontosabb egybevetése a kortársak hasonló típusú neologizmusaival, valamint Szabó Dezső más műveiben előforduló szóösszetételek összegyűjtése, amely alapját képezhetné egy neologizmus-szótárnak.

IRODALOM

- Bebesi 1923. = Bebesi István: Nyelvművész-e Petőfi. Nyr. 52: 44
Futaky 1974. = Futaky István: Juhász Ferenc prózaverseinek szóösszetételeiről. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.
Király 1958. = Király István: Ady Endre. Magvető, Bp.
Kiss 1912. = Kiss Ernő: Vörösmarty jelzős és összetett szavai. Nyr. 41: 142
J. Soltész 1965. = J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó, Bp.
Terestyéni 1989. = Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp.
Zolnai 1957. = Zolnai Béla: Szavak sorsa. In: Nyelv és stílus. Gondolat Kiadó, Bp.

Minya Károly

Anyanyelvközpontú nyelvtanítás a kéttannyelvű gimnázium előkészítő osztályában

1. Mohácsen, a Kisfaludy Károly Gimnáziumban, az 1991—92-i tanévben, a címben jelzett tanítási rendszerben azokat a nyelvi formákat, jelenségeket, struktúrákat szándékoztam megvilágítani, azokra az anyanyelvi alaktani és szintaktikai sajátságokra a figyelmet irányítani, amelyek kiváltképpen magyar ill. finnugor jelenségek, tehát eltérnek másféle idegen nyelvi rendszerektől. Ebben az értelemben az oktatás *kontasztív szemlélet*en alapszik.

Az előkészítő — nulladiknak nevezett — osztályban heti két-két órában ún. „szintentartás” címen csak a magyar nyelvi és a matematikaórákon folyik magyar nyelven a tanítás (valamint a készségi tárgyak: ének, rajz, testnevelés óráin); a tanítási idő túlnyomó részét a célnyelv elsajátítására fordítják, jórészt idegen nyelvű tanárok, lektorok vezetésével. A gimnázium további négy osztályában a szaktárgyakat is a választott idegen nyelven tanulják, az anyanyelv csupán a magyar és a készségi tárgyak óráin használatos.

Döntő jelentőségű tehát az előkészítő osztályban az anyanyelvi ismeretek elmélyítése, rendszerezése, alkalmazása. Nem elegendő pusztán a szinten tartás, hiszen erre a bázisra épül minden további nyelvismeret. A tanulók ebben az évben a gimnázium I. osztálya számára készült tankönyvet használhatják.

Lényegében az egész év folyamán *szövegek* alapján dolgoztuk fel a tanítási anyagot, mégpedig a következő fejezetek (témák) rendjében.

A „Beszéd és a nyelv” fejezetben a kommunikáció, jelrendszer, nyelvi jel fogalmát; a kommunikációs funkciókat, a nyelvi kifejezőeszközök szerepét az emberi beszéd, a megszólalás képessége, fejlesztése szempontjából tisztáztuk és gyakoroltuk. „A nyelv változó rendszer” című egységben a nyelvi kifejezés fejlődésének fő szakaszait, nemzeti nyelvünk sorsának rövid — sűrített — történetét tekintettük át. „Nyelvünk rendszere”-ről értékes irodalmi és anyanyelvi témájú művekből, esszékből választott szemelvényeket funkcionális és kontrasztív szemlélettel elemeztek a tanulók. A „Szövegtan” fejezet ismeretanyagát „szövegközpontú” szemlélettel és gyakorlatokkal dolgoztuk fel, amennyire ezen a szinten lehetséges.

Az első órától kezdve a szövegértés, ezt követően a feldolgozás, majd a szövegalkotás didaktikai lépéseit követtem, ehhez rendeltem hozzá a megtanulandó elméleti ismereteket.

Az anyanyelvi kifejezőképesség fejlesztésére — ebben a típusban — a szokásos anyanyelv-tanulási készségfejlesztő törekvéseknél is nagyobb gondot kell fordítanunk.

Az első egység feldolgozása a következő szemelvények alapján és sorrendjében történt. (A szövegek jelentős részét a tanulók sokszorosított példányokban kézhez kapták.)

Garai Gábor verséből választott jeligém: „Ne csak magyarul, de magyarán is . . .” arra figyelmezteti a tanulókat, hogy a beszéd, egyáltalán a megszólalás képessége nem velünk született adottság, hanem folyamat, amely a közvetlen környezet, elsősorban az édesanya példájára, hatására alakul ki és fejlődik a beszélni kezdő gyermekben, sőt még további fejlesztésre, csiszolásra szorul, különben megreked a fejlődés valamely alacsony szintjén.

2. Az első tanítási egység körében a közlésfolyamat tényezőinek bemutatására, érzékeltetésére keresve sem lehet jobb példázatot találni az egykori római császár kísérletéről szóló Sütő András-parabolánál („Engedjétek hozzám jönni a szavakat” Bp. [1980.]: 23—4). A hajdani császár megtiltotta a beszédet a kiválasztott gyerekesoport környezetében, ki akarván próbálni, vajon a soknyelvű birodalom melyik nyelvén fognak a gyerekek megszólalni a „néma szolgák” körében. A császár tévedett! A gyerekek is némák maradtak. A veretes nyelven, érzékletesen megírt történetből a tanulók az első szinten megértették, hogy az emberi beszéd kialakulásának alapfeltétele a kölcsönösség, ennek hiányában a kommunikáció nem jöhet létre.

A kellő hangsúlyozással, kiemelésekkel történt tanári felolvasást követő dialógusból, az irányító kérdésekre adott válaszokból világossá vált a tanulók előtt, hogy csakis a környezet adja a szót a gyermekek szájába. (Pl. Mire volt kíváncsi a császár, miért tiltotta meg a szót a gyermekek környezetében? Miért nem szólalhattak meg semmiféle nyelven a kísérleti gyermekek? Miért tévedett a császár?)

A következő lépés Petőfi Sándor János terminológiája szerint (Petőfi S. J. – Benkes Zsuzsa: „Elkallódni Megkerülni. Versek kreatív megközelítése” Orsz. Továbbképző T. Veszprém [1992.]: 15—7; 25—8) az alapszint nagyobb egységeinek, ezután a mikroszint nyelvi formáinak elemzése volt.

Alapszint: — a császár betiltotta a „Szót” és az altató dalokat;
— a „néma gondozók” és tárgyak között nem tanultak meg beszélni a gyerekek.

Mikroszint: — vajon „ösztön”-e az anyanyelven való megszólalás (mint a macskáké „egéróvoda nélkül is” az egerészés), vagy a „lélek megvonható tápláléka”?

- mit jelent, hogy a gyerekek valamennyien „meghaltak”?
- mi az értelme, hogy a „kis nyelvkárosultak” visszafelé indultak el az „időben” (hova, milyen szintre)?
- hogy „nekivágjanak a szavak őserdejének”, (azaz előlről kezdjék az emberré válás útját);
- hogy az „anyjuk tején” nevelt gyermekek „óhatatlanul anyanyelvükbe cseperednek”.

Az írásban is rögzített, értelmezett költői fordulatokhoz rendeltük hozzá a természetes emberi és állati jeladás, jelzések s a belőlük kialakult, állandósult konvencionális jelek rendszerének és a kommunikáció feltételeinek, tényezőinek fogalmait a tankönyv megfelelő fejezetéből.

A beszédfolyamat további fejlődésének, a nyelvi kifejezés „birtokba vételének” fokozatait egy másik Sütő mű, az „Anyám könnyű álmot ígér” (Kriterion K., Bukarest, 1976. 21—2) részlete szolgál megfigyelésre („Zúg az erdő”). Itt kiváltképpen Sütő érzékletes művészi kifejezőmódja érdemel figyelmet:

Alapszinten: — „A világ birtokba vételének illúzióját éltem át: szavaim csapatának szemléltető titkos erejét”;
 — „fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva” gyűjti gyermekként a szegényes anyanyelv gazdagítására az ízes szavakat;

Mikroszinten: — „szavakat eprésztem”, egy-egy „friss jelzöt, ígét, ikerszöt dugdostam nyelvem alá”;
 — „nem erdőben, hanem bokorban születtem” ébredt tudatára, az „anyanyelv diribdarabjai közé”, „csupaszon sántáló mondatok buktatói”, a „képzelet mögött kullogó nyelv elesettsége” közé...

A legnagyobb „trouvaille” a diák számára: szinte kimeríthetetlen forrásul tárul fel előtte Arany Toldija: „nyelvünk erdőzúgását hallgattam benne”; szinte ellenállhatatlan késztetést érzett „fölszippantani az egészet, utolsó jelzőjét is eltárolni az üres kamrákban” (i. m. 22).

A példaszövegeket szintaktikai és szemantikai szinten is megfigyelik és elemzik a tanulók, így jutnak el a bennük rejlő mentális képhez, a szövegben tükrözött valósághoz, a „világfragmentum” felfogásához, megértéséhez. Pl. a „szavakat eprésztem”, egy-egy „friss jelzöt, ígét, ikerszöt dugdostam a nyelvem alá” szintagmákban az érzékletes ígéhez — *eprészik, dugdos* — elvont főneveket társít az író tárgyként — *szavak, jelzők, ikerszó* —, így a metaforikus szókapcsolatban az érzékeinkkel is felfogható jelenség („figura”) és a fogalmilag felfogható, a nyelvi jelzőrendszerhez tartozó megjelölés („notáció”) szervesen kapcsolódik össze (Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: A vers jelölő-jelölt szerkezete 62.4, 76).

A „bokorban születtem... az anyanyelv diribdarabjai közé”, a „csupaszon sántáló mondatok buktatói”, a „képzelet mögött kullogó nyelv elesettsége” szerkezetekben egyrészt a jelzős és birtokjelzős, másrészt a

határozós szintagmák változataiban egy más nyelvű közegben élő, elszigetelt kis közösség szűkös, nyelvileg szegényes világának mentális képe tárul fel előttünk.

Ezen felül a kontextusra épülő kreatív-produktív — az adott szöveggel analóg — feladatokat oldottak meg a tanulók, pl.: „Miért nem szólalnak meg a tárgyak a beszélni nem tudó gyermekekhez?”; „Miért haltak meg a kísérleti gyermekek?; „Honnan gyűjtögetik a szavakat a gyerekek?” Stb. Vagy szabadon választott címen írhatták meg, mondhatták el észrevételeiket az olvasottakról.

3. A „Nyelvünk változó rendszer” c. fejezethez „Közös kincsünk az anyanyelv”, „Nyelvünk és nemzeti létünk viszontagságai”, valamint „nyelvünk jelene — gazdagodás vagy »nyelvromlás«?” címen költői-szépirodalmi szövegek, esszék, nyelvvelő cikkek, tanulmányok részletei (Kosztolányi, Tamási Áron, Krúdy Gyula, Csokonai V. M., Kölcsey, Széchenyi írásai: l. a jegyzetben) adtak alapot az elméleti ismeretekhez.

„A szókincs” és „A nyelvi rendszer” c. egységek bevezetéséül néhány jellegzetes költői példából indulunk ki, s jutunk el a tudományos fogalmak, terminusok tisztázásához:

a) „Göröghon. *Szírtek, régi rom. / ... / A lég sűrű, a föld kopár. Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár*” (Babits: Messze... messze...):

b) „Aranyos lapály, gólyahír, / áramló könnyűségű rét. Ezüst derűvel ráz a nyír / egy szellőcskét és leng az ég” (József A.: Nyár).

A szövegből önmagukban is önálló alakú és jelentésű szavakat emelhetünk ki, mint *rom, lég, föld, nyáj, nyír, ég*: fogalomjelölő, megnevező szavak; *sűrű, kopár, ezüst*: minőséget jelölő szók; *ráz, leng*: mozgásformát, cselekvést, történést jelölő szók; *a, az, egy; és*: valamilyen viszonyt jelölő szók.

Önálló alakú és jelentésű szóalak, nyelvi elem a morféma felől: szabad morféma; mint a nyelvi rendszer önálló tagja, amelynek — konvencionális — jelentése, fogalmi tartalma a társadalmi tudatban él: a „szó”; összességük a szókészlet, a szókincs, ennek tárháza a különféle szempontok szerint rendezett gyűjtemény: az egynyelvű szótár; idegen nyelveken többnyire *lexikon* a neve, innen a szó tudományos megnevezése: *lexéma*. Lehet elemi, szerkesztett, kombinált (összetett); lexémaosztályok szerint egyes csoportja a szófajok kategóriája. (Deme László: „A beszéd és a nyelv” — Tankönyvkiadó Bp., 1978. 80—2; 98—9; 117; 120—2.)

A fenti felsorolásban a megnevező szók a főnevek, a minőséget jelölők a melléktnevek, a mozgásformákat — cselekvést, történést — jelentők az igék, a különféle viszonyt jelölők a névelők, kötőszók csoportjába tartoznak. A felsoroltak valamennyien elemi lexémák, önmagukban szótári tövek — azaz járulékos elemek, toldalékok nélküli alakok. Az önálló, nem szótári alakok valamely más impulzust is tartalmaznak az alapjelentésen kívül.

Az *aranyos, régi, áramló, könnyűségű* szóalakok szerkesztett lexémák: szótó + képző szerkezettel; ezekben a képzőmorféma funkciója

is megfigyelhető; az alapszóból más, új szófaj jön létre általa: *arany*(fn) + *-os*(mn. képző) → melléknév; *áram*(fn) + *-ol*(igek.) + *-ó*(mn. in. képző) → folyamatos mn. in. *könnyű*(mn.) + *-ség*(fn. k.) + *-ű*(mn. k.) → melléknév.

A *Göröghon* és *gólyahír* szavak összetett lexémák, két fő alkotja az új szóalakot, ez a lexikai kompozícióra példa.

Ha a felsorolt szavakat visszahelyezzük a szövegbe, az idézett versrészletbe, az alapjelentésen kívül valamilyen viszonyításba lépnek egymással; még a látszólag különálló első szó (*Göröghon*) is mondatnak tekinthető, habár nem tartalmaz predikatív szerkezetet, tagolatlan mondatnak (szómondatnak) fogható fel; a *nyáj*, *pásztorok*, *fenyő*, *gyopár* sem pusztán felsorolás, hanem ugyancsak tagolatlan mondatokként értelmezhetők.

A *lég sűrű*, a *föld kopár* világos predikatív szerkezetek, a két főnév (*lég*, *föld*) alany, a *sűrű*, *kopár* melléknevek állítmány viszonyban állnak, két főmondatot alkotnak; úgyszintén a *leng az ég* is. A *régi rom*, *aranyos lapály*: jelzős szintagmák; egy *szellőcskét ráz*: tárgyas szintagma; az *ezüst derűvel ráz* jelzős határozós szerkezet stb.

Így érthető, hogy ami a nyelv síkján lexéma, a mondat síkján alany, állítmány, tárgy, jelző, határozó; azaz olyan alakok, amelyek a fogalmi jelentés mellett még egy funkcionális viszonyító elemet is tartalmaznak: pl. a *szirtek*, *pásztorok* -k-ja a többség mozzanatát. Az alábbi példákban pedig a -d a birtoklás mozzanatát jelöli:

c) „A házad itt állt, — szerte szállt!

Ezt látod, érted. Azt nem érted,

hogy hazád éppen így ért véget —

A csoda, hogy addig is állt!” (Illyés Gy.: Nem volt elég)

A lexémák nem, vagy csak ritkán fordulnak elő az élő beszédben önmagukban. (Az idézett a), b) versrészletekben a jelöletlen grammatikai viszonyt belső kohézió, stilisztikai és poétikai eszközök erősítik fel a költő szándéka szerint. A *ház*, *haza*, *állt*, *szállt* külön nem hordanak más információt, csak az alapjelentést; a *házad*, *hazád*, *itt állt* alakok új mozzanattal bővülnek: a *te házad*, a *te hazád* szóalakok a birtoklás, az *itt állt* ... szókapcsolat a hely és idő mozzanatát is tartalmazzák. A birtokos személyjel, a múlt idő -t-je nyelvtani jelek; a *ház* lexéma a szófaj osztályát reprezentálja csupán. Képlettel: $tő + \emptyset$; a *házad* glosszéma — azaz mondatépítő elem — képlete: $tő + \text{birtokos személyjel}$; az *áll* lexéma a mozdulatlan-ság igei jelentését fejezi ki: $tő + \emptyset + \emptyset + \emptyset$ (személyrag, idő- és módjel nélküli alak); az *állt*: $tő + \text{időjel} + \emptyset(\text{módjel}) + \emptyset$ (személyrag nélküli alak) már viszonyítást tartalmaz az alapjelentésen kívül. Az *itt állt* határozós szintagma már nem elemi, hanem komplex glosszéma.

A fogalmak megértése, ellenőrzése, gyakorlása további példák — elemi lexémák, glosszémák, ill. szerkesztett alakok — elemzésével, összevetésével és analóg alakok alkotásával történik.

Nem érdektelen az Illyés-versrészletben a *ház-haza* etimológiai összefüggésére is figyelmet fordítani a TESz. segítségével (vö. *ház* + határozó ragos alak főnevesülése: a megfelelő szócikkben).

A költő az alapjelentéshez nemcsak fogalmi, hanem emocionális tartalmat is társít, ezt tágitja, általánosítja eszmei-erkölcsi jelentéstöbblettel: a „háza” a „tied”, saját egyéni javad, tulajdonod — ezért félted, sajnálad elvesztét —; „háza”: egy nemzet, egy nép közös tulajdona: patrie (lat. *patria*) Heimat, Vaterland jelentéssel.

A ragos haza glosszéma határozószó, ill. igekötő funkcióban él (pl. *haza visz, hazasiet, hazafelé megy*).

A Babits-versben ismétlődő *-hon* utótagú főnevek — *Göröghon, Német-hon, Frankhon* stb. — összetételekben ’ország’ jelentéssel szerepelnek, s földrajzi megjelölést fejeznek ki emelkedett stílusban. A *hon* az ÉKSz. szócikkében ’haza, szülőföld’ rég. ’otthon’ értelemben fordul elő; a TESz.-ben (1372, ill. 1448 k. adatokkal) a *honn-* ’otthon’ határozószó főnevesülésével ’haza’ jelentéssel található; a 18. sz.-ra már elavult szót a nyelvújítók elevenítették fel, származékai is nyelvújításiak (honos, honosít stb.); összetételei: *honfi, honvág* stb. is ezidőtájt keletkeztek. Költői példákban is ’haza’ jelentéssel fordul elő, ugyancsak határozószóként is ’otthon’ értelemben:

„...nem lelé *honját* a *házában* (Kölcsy); „ott vagyok *honn...*” (Petőfi). A Himnuszban Kölcsey a *hon* fogalmán a szűkebb értelemben vett személyes ’otthont’, a *házá-*éban a tágabb, általánosabb jelentésű ’ország’-ot érti és különbözteti meg; Petőfi versében a családi otthont, ’házi tűzhelyet’ jelöli (*otthon* érzem magam). A Szülőföldemen c. versben az összetett főnév az ’otthonos táj’, a ’szülőhelyet környező vidék’ jelentéskörét foglalja magában, mintegy a ’haza’ és az ’otthon’ között áll.

Az alábbi szinonimasor: *ország, haza, hon, szülőföld, otthon, családi kör* (tűzhely) nemcsak a lakóhelyet jelöli meg, hanem a személyes kapcsolatra is utal a szűkebb vagy tágabb közösségben. Tanulságos a francia megfelelők jelentéstartalmát a magyarral összevetni: *pays, patrie, paysage, domicile, chez soi, terre natale*: a két utóbbi szintaktikai szerkezet.

Ennek a tanítási egységnek feldolgozásához még néhány költői szöveget vettem példának, hogy általuk a nyelvi rendszer, a nyelvi fogalmak meghatározó jegyeit szemléltessem. Íme néhány közülük egy kissé részletesebben:

Radnóti Papírszeletek c. sorozatából a közismert Kis nyelvtan:

„Én *én* vagyok magamnak,
s néked *én te* vagyok,
s te *én* vagy magadnak,
két külön hatalom.
S ketten *mi* vagyunk.
De csak ha vállalom.”

A kis „szösszenetben” a személyes névmás és a létige jelenik meg egy-egy szerkezetben, ám nem mindig ’szabályszerű’ egyeztetéssel. Az első sorban: „Én *én* vagyok magamnak” – az egyeztetés nyelvtanilag is szabályos. Ha a többiben is szabályszerűen következnek a paradigma: ’te te vagy magad-

nak, mi mi vagyunk magunknak' — a grammatikai alakok sora semmilyen költői „üzenetet”, gondolati tartalmat nem hordozna (még az első sem, bár az állítmány névszói része nyomatékos, franciául: „je suis moi même pour moi” — felel meg neki). Ezzel szemben a paradox szerkezetben:

<u>én</u>	<u>te vagyok</u>
E/1. sz. alanyhoz úgyszintén:	2. sz. névmás + 1. sz. létige
<u>te</u>	<u>én vagy</u>
E/2. sz. alanyhoz tartozik állítmányként.	1. sz. névmás + 2. sz. létige

A *magamnak* ill. *magadnak* visszaható névmási alakok dativusi raggal részeshatározóként az alany személyével egyeznek; a *néked* 2. sz. névmás az állítmány névszói részével azonos személyű névmási határozó.

Miért „űzi” a költő ezt a nyelvi játékot? Az Előhang egy monodráma-hoz c. versben tovább variálja ezeket az „abszurd” kapcsolatokat. Ezekből jövünk rá, hogy valóban „mono”-dráma zajlik a költő játékossága mélyén: az *én te vagyok* — *te én vagy* szerkezetekben két külön személyiség: az üzenetet küldő (lírai „én”) és a felvevő áll szemben egymással; csak a *ketten mi vagyunk* oldja fel az ellentétet — ha feltételesen is —, kölcsönösséget tételez fel.

A 'ketten'-n ragos tőszámnév glosszéja duális értelmű, a többes számú 1., 2., 3. sz. névmás értendő hozzá: *mi, ti, ők ketten* (hárman, négyen stb.) a megnevezett személyek pontos számára utal, az alany el is maradhat, mert az állítmány névszói része, ill. az igei rész személyragja megjelöli az alany személyét.

4. „A líra: logika; de nem tudomány” — írta József Attila. Nem ellentétes az anyanyelv tanításában tudományos, értekező prózai szövegeken kívül lírai művek részleteit is egy-egy nyelvi jelenség bemutatására az órába beilleszteni.

Az anyanyelv szókincsének tanúságaként két lírai vallomás ad bizonyosságot arról, hogy valóban 'kincs' a nyelv, kiváltképpen az anyanyelv.

Két vers — az egyik Fehér Ferenc újvidéki költőé: „Egyetlen szó” címen, a másik Faludy Györgyé: „Óda a magyar nyelvhez” — vallomás és tanúságtétel arról, mit jelent a határon túl élő költőnek az anyanyelv. (Faludy György 1940-ben, Párizsban írta a verset, emigránsként.)

Összefoglalásul a két költői mű személyes hitelével és tárgyszerűségével példázza a nyelv gazdagságát, kifejezőerejét, nem kevésbé a nyelvi rendszer gazdagságát is:

A legszebb szót kerestem én is:
legyen láng! kenyér is, fény is! (...)
Szó csupán? Lélek árvaháza mégis,
ha nem lakom benne én is! (Fehér F.)

A versrészlet a magyar költészet gazdag örökségéből Babits, Radnóti és még sok más költő vallomására céloz.

Faludy György nyelvi bravúrja a homonimák és szinonimák sorozatával, valóságos „hang-játékokkal” nemcsak a szófajokat mint lexikai elemeket sorakoztatja fel, hanem funkciójukat, a beszédben betöltött szerepüket is szemlélteti. (Érdemes a vers beható tanulmányozásra.) Néhány kiragadott példa csupán e nyelvi tárház árnyalatainak sokszínűségére:

„... Magyar szó! Ajkamon s gégém lazán
vont hangszerén lázam, *házam, hazám*,
almom-álmom, lovacskám, csengős *szánom*,
és a dal a *számon*, mit kérnek majd *számon*” (...)
„... Árkon-bokron kergethetsz hét világnak:
a *hangutánzó* *szók* utánam szállnak, (...)
„*Magas hangok*: szöcskék és tücskök rétje,
mély hangok: alkony violasötétje.” (Saját kiemelésem).
Talál a költő (Faludy) metaforát a *kihalt gyökökre*,
ős szókra, *múlt t-jére*: s a szófajokra: „*melléknevek*, gazdag
virágbarázdák,
busák, buják, burjánzók és garázdák, (...)
„És *főnevek*, ti szikarak, szépek,
ti *birtokos ragokkal* gazdag úri népek.”

A költői vallomások személyes hitele, képzeletindító ereje segíti, kiegészíti a tanár munkáját, felfrissíti, feldúsítja a nyelvi órák légkörét; megadja az emberi szó becsületét!

Végül: milyen eredménnyel zárult az előkészítő év a fent vázolt tervvel és óravezetéssel, arról a következő évek nyelvi minősítései adhatnak majd képet. Az év végén — egyelőre — írásbeli beszámolóval tanúsították az osztály tanulói, hogyan értékelik anyanyelvünket, mi a véleményük a jelen nyelvhasználatáról, milyen feladata és célja lehet a korszerű nyelvművelésnek.

A dolgozatok jól sikerültek, a harmincból egy akadt, amely tartalmában felszínes, formájában hanyag, felületes teljesítmény volt; tizenhét „jó” (51%); hét „jeles” (21%) biztató jel az osztály teljesítményére és jövő tanulmányai eredményességére.

Kövesi Józsefné

Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban

I.

1. A köszönés- és megszólításformákat mindig az éppen érvényes társadalmi szokásrend szabja meg. Természetes tehát, hogy a nyelvhasználat és a társadalom összefüggését kutató szociolingvisztika egyik kedvelt vizsgálati témaköre a tiszteletadási formák: hogyan kötődnek társadalmi rétegekhez, életkorhoz, nemhez, beszédhelyzethez, területhez, kulturális háttérhez, valláshoz, mi okozza változásaikat, stb. (vö. például F. Braun, *Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures*. Berlin, 1988; Sinor Dénes: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. *NyudÉrt.* 83. sz. 545—52; Fülei-Szántó Endre: A verbális megérintés. Előadás a Nyelvtudományi Intézetben, 1992). Minthogy a társadalmi szokások is — hol lassabban, hol gyorsabban, de — állandóan változnak, a köszönés- és megszólításformák módosulásának, olykor pedig számottevő változásának egy emberöltőn belül is szemtanúi lehetünk.

A magyarországi falvak az utóbbi évtizedekben gyökeres és gyors változáson mentek keresztül. Megváltozott a falusi lakosság életmódja és -szemlélete, rétegzettebbé és mobilitásabbá vált a falusi társadalom majd mindenütt. Nyelvi tekintetben a legfontosabb változás az, hogy a nyelvjárási egyesnyelvűséget egyre inkább fölváltja a nyelvjárási: (regionális) köznyelvi kettősnyelvűség. A nyelvjárások elsősorban azonban használati téren szorulnak vissza, nyelvrendszertani síkon a változások (tudniillik a köznyelvhez való közeledés) kisebb mértékűek. A fentebb említett tényezők együttes hatásának következtében mélyreható változások zajlanak a nyelvjárási elsődleges nyelvű falusi lakosság köszönési és megszólítási formáiban is. E változások az utóbbi negyedszázadban gyorsultak föl, s nemcsak a tegezésnek a gyermek → szülő és unoka → nagyszülő viszonyában történt látványosan gyors terjedésében, hanem bizonyos tiszteletadási formák visszaszorulásában s másoknak a fölbukkanásában s már-már járványszerű térnyerésében mutatkoznak meg leginkább szembeötlően. A nyelvjárási területeken zajló említett folyamatokról nagyon kevés ismeretünk van (de vö. Tóth Mihály: Köszönések és megszólítások Bag községben. *MCsD.* 20. sz. Bp., 1983). Ezért határoztam el, hogy fölmérést készítek szülőfalumnak a köszönés- és megszólításformáiról. Célom az, hogy olyan állapotleírást adjak, amely — a rendelkezésre álló források alapján — felöleli a köszönés- és megszólításformák állományi és használati szintjét egyaránt. Hogy tehát leírjam, milyen tiszteletadási formákat használtak és használnak Mihályiban a vizsgált időszakban, illetőleg hogy milyen nyelvészociológiai változók szerint rendeződnek el a szóban forgó nyelvi formák (ez utóbbi pontosabb megértését segítő szövegek alább Mihályi szociológiai jellemzőiről is). Csak nyelvi, tehát verbális, azon belül pedig szinte kizárólag szóbeli udvariassági formákat vizsgállok. Nem vizsgálom tehát sem a hivatalos és privát levelezéseknek, sem a nem-verbális kommunikációnak idetartozó elemeit, jelenségeit. Nem tárgyalom a köszönés- és megszólításpótló szavakat, kifejezéseket és említéseket sem. Nem foglalkozom a verbális udvariassági formák elméleti és tipológiai, sem pedig eredetbeli

osztályozásának a kérdéseivel, s nem térek ki a lélektani vonatkozásokra sem. Nem foglalkozom továbbá nyelv művelői szempontból sem az anyaggal. Hogy e téren hiteles és meggyőző következtetésre jussunk, a mindenkori nyelvi és társadalmi állapot lehetőleg pontos és tényszerű számbavételére van szükség. Ami a köszönés- és megszólításformákhoz kapcsolódó értékelés az elemzésben olvasható, az adatközlői vélemény, illetőleg nyelvi önreflexió, s mint ilyen azért veendő számba, mert a nyelvi tudat a nyelvhasználatot befolyásoló fontos tényező.

A múltra vonatkozólag szinte kizárólag adatközlőim emlékezetére támaszkodtam. Az idevágó adatokhoz aktív és passzív gyűjtéssel jutottam. Följegyzéseim mellett bizonyos publikált észrevételeket, illetőleg saját nyelvi emlékeimet is figyelembe vettem.

2. A mai nyelvi adatok zömét kérdőíves fölméréssel nyertem. A köszönésformák tudakolására két kérdőívet készítettem. Az egyiket IV.—VIII. osztályos általános iskolások töltötték ki az iskolában, a másikat általános iskolások szülei otthon 1992-ben. (A kitöltés lebonyolítását Rabi Zoltánné Szalóki Teréz igazgatónak ehelyt is köszönöm.) Az általános iskolásokat azért választottam adatközlőül, mert a) az új köszönésformákat ők közvetítik, b) a jövő nyelvhasználat szempontjából az ő mostani köszönési gyakorlatuk bizonyosan fontos („olyan tünet, amely tendenciaként a jövőbe mutat”: Deme in: MNyRétg. 1: 251), c) a spontán-familiáris és az előírt-as-hivatalos köszönésformák az ő nyelvhasználatukban különülnek el legvilágosabban. Szerepet játszott továbbá az is, hogy az iskolások hozzá vannak szokva az írásban való válaszadáshoz, így válaszaik nagyrészt megbízhatónak tekinthetők. A felnőttek közül pedig azért választottam az általános iskolások szüleit, mert a gyermek: felnőtt nyelvi kölcsönhatás ebben a viszonylatban a legerősebb, éspedig mindkét irányban, illetőleg mert a most 25—50 év közötti nemzedék nyelvhasználatát a jelen szempontjából a leginkább meghatározó. Segítő körülmény volt, hogy ez a felnőtttréteg az iskolás gyerekek révén könnyen elérhető, s kérdőívek kitöltésétől kevésbé idegenkedik, mint az idősebb korosztály tagjai.

3. A köszönés- és megszólításformák mai állapotának, illetőleg változásainak a pontosabb megértéséhez szükség van az őket hordozó közösség bizonyos szociológiai jellemzőinek az ismeretére is. Ezért röviden összefoglalom, amit a tárgy szempontjából fontosnak ítélek, illetőleg amire vannak pontos adataim.

Mihályiban nincs nemzetiségi népesség (1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960—1990). Bp., 1991. KSH. 21). A község állandó lakosainak a száma 1990-ben 1286 volt (1990. évi népszámlálás. 10. Győr-Moson-Sopron megye adatai. Bp., 1992. KSH. 302), 1992 január elsején pedig 1276 (a mihályi polgármesteri hivatal tájékoztatása). A lakosság mintegy hétharmada római katolikus, harmada evangélikus vallású. Korcsoport szerint a 0—14 évesek (csecsemők, óvodások, általános iskolások) száma 1990-ben 258, a 20—49 évesek száma pedig 494 volt (i. m. 312—3). Iskolai végzettség szerint: 35 felsőfokú (zömük pedagógus), 167 középiskolai, 184 pedig szakmunkás végzettségű (i. m. 348). A nők és a férfiak aránya 644:642 volt (i. m. 306). Mihályit tipikus kistelepítési, sűrű településhálózattal táj veszi körül, nagyrészt kis- és törpefalvakkal. Nagyságrendi szerkezetét tekintve Mihályi kistelepülés. Foglalkozási szerkezete szerint vegyes jellegű, minthogy az agrár és nem agrár foglalkozásúak megközelítően azonos arányban vannak. Minden 3. családban van ingázó. Az egyetlen rendszeres szórakozás a televízió már évtizedek óta ebben a faluban is. Életmód tekintetében Mihályi a magyarországi „átlagfalvak” fölött áll (vö. Rédey Pál: Műhely 1981/3: 18), ez a magyarázata egyebek mellett vonzerejének, így annak, hogy a beköltözöttek, odaházasultak, munkát vállalók száma tovább növekszik (az utóbbi években több mint harmincan költöztek Mihályiba). Másfelől több tucat mihályi fiatal került az

utóbbi évtizedekben Sopronba, Győrbe, Budapestre, külföldre, akik általában visszajárnak rokonai kapcsolataikat ápolva. A falut viszonylag nagy fokú mobilitás jellemzi.

4. Néhány megjegyzés az elemzés előtt. Az adatok a mihályi népesség általános iskolás és 20–49 éves nemzedékének a vizsgált nyelvhasználati részlegét nagyrészt megbízhatóan tükrözik. Azért nagyrészt, mert minden nyelvhasználati kérdőívnek megvannak a maga korlátai, minthogy velük korlátozott érvényű információk gyűjthetők. Az adatközlők véleménye, önbevallása ugyanis nem azonos tényleges nyelvhasználatukkal, még ha gyakran nincs is vagy alig van különbség közöttük (attól függ, mit vizsgálunk). A szakirodalom e problémakört jól ismeri, a hazai irodalomból l. például G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Bp., 1968. 15; Terestyéni Tamás in: *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. Bp., 1990. 32–3; Réger Zita: *Utak a nyelvhez*. Bp., 1990. 100; a külföldiből számos idézhető volna, itt csak egyre utalok: J. Hufschmidt és K. J. Mattheier in: *Sprachliches Handeln—Soziales Verhalten*. Hrsg. W. Viereck. München, 1976. 115–8. Tekintettel azonban arra, hogy az általános iskolások 60%-a s a 20–49 éves korosztály 20,2%-a véleményt nyilvánított, a szóban forgó kategóriákban a mintavétel bőven megfelel a reprezentativitás követelményének. Azaz: az arányok a megkérdezettek esetében jól mutatják a mai nyelvhasználat főbb jellemzőit. Kétségtelen azonban, hogy az idősebb korosztály nyelvhasználatáról (nagy szülők) csak részben adnak képet. Ez utóbbiról nem kérdőíves módszerrel, hanem résztvevő megfigyeléssel s szóbeli interjúkkal tájékozódtam. Módom volt ugyanis megfigyelni tényleges nyelvhasználatukat, azonban statisztikailag értékelhető, összevethető korpuszom nincsen. Mindennek ellenére úgy vélem, az adatok és a megfigyelések nyújtotta ismeretek alapján megrajzolható kép megbízhatóan tükrözi szülőfalum nyelvhasználatának szóban forgó részlegét, s jól mutatja a változásokat is.

II. A köszönésformák

1. A múlt

A. A 20. század első negyede: a) általános köszönésformák: találkozáskor *jó reggét, jó napot, jó estét*, a kedvesebb vendégnek, közeli hozzátartozónak gyakran *Isten hozott, Isten hozta* is, távozáskor, búcsúzáskor *jóccakát*, illetőleg *Isten velé, Isten velék, Isten veled, Isten veleték*, nem ritkán *Isten áldjo, Isten áldjon*. A napszakok szerinti köszönésformákhoz gyakran hozzátették s az idősebbek olykor ma is hozzá-hozzátesszik: *adjon Isten*. A *kívánok* ezzel szemben csak századunk huszas éveiben kezdett kapcsolódni a napszakok szerinti köszönésformákhoz, először azonban csak magasabb rangú, tekintélyes személy (pap, orvos, gyógyszerész, tanító, kocsmáros, néhány nagygazda) üdvözlésekor. b) Speciális köszönésformák: a katolikus gyerekek az iskolában és azon kívül a plébánosnak és a felnőtteknek egyaránt *Dicsértessék a Jézus Krisztus-sal* köszöntek. (Ebből jött létre a mihályi nyelvjárásban is a *dicsír* ige mára már kihalt jelentése: 'dicsértessék a Jézus Krisztus-sal köszön'. A század első évtizedeiben még gyakran így parancsoltak a katolikus szülők a gyermekekre: *dicsírnyi!*) Az evangélikus iskolában a gyerekek reggel így köszöntek tanítójuknak: *Isten hozta tanító urunkat*, távozáskor pedig így köszöntek el: *Isten áldjo tanító urunkat* vagy *Istennek ajánlom tanító uramat*. Ha felnőtt lépett az iskolába, akkor felállva ekként köszöntötték: *Isten hozta*.

A szóban forgó időszakban a gyerekek kivétel nélkül magázták a felnőtteket. Gyerekek, testvérek, illetőleg nagyjából egykorú felnőttek tegezték egymást s a főntebb említett

— zömmel a napszaknak megfelelő — köszönésformákkal éltek. A tegező köszönésforma, a *szerbusz* az I. világháború után, a huszas évek elején kezdett terjedni.

B. A negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje: a gyerek → szülő irányú tegezésre a negyvenes évek elejéről vannak adatok (egy jobb módú, urizáló családban a két gimnazista lány tegezte a szülőket először). Néhány értelmiségi s egy-két őket követő nem értelmiségi család kivételével azonban a magázás általános maradt a hatvanas évek elejéig. — Egy új köszönésforma, a *csókolom* (*csókulom*, *csókloom*, sőt némelykor *kloom*) ebben az időben terjedt el. Az ötvenes évek elején mi, gyerekek már így köszöntünk a felnőtteknek. Ennek előzménye a *kezit csókolom* (*keziccsókolom*) volt, amely Mihályiban a harmincas években kezdett terjedni a felnőttek körében. A bárónőnek (Fiáthné) a *kezit csókolom méltóságos bárónő* dukált. Mindig is szűk körű maradt azonban a használata, merthogy csak előkelő asszonyoknak járt ki ez a köszönésforma. A felnőttek nyelvhasználatából került a *kezit csókolom* a gyerekekébe s ott rövidült *csókolom*-má. — Az ötvenes évek elején bukkant föl a *viszontlátásra*, hideg-rideg hivatalos köszönésformaként, s nagyon ritka előfordulással. Eleinte kizárólag idegennek járó, hivatalos jellegét megőrző köszönésforma.

— A *szerbusz* fiatalok körében ekkor már általános volt. Változata, a *szevasz* a hatvanas évek legelején bukkant föl: nagyfiús, hetyke köszönésnek számított akkor, a haverok köszöntek így egymásnak. — Az ötvenes évek legelejének úttörő mozgalma hozta s az iskola tanította az *előre* köszönést. Úttörő foglalkozásokon volt ez a köszönésforma, de így köszöntek a tanulók egy ideig a falu akkori kommunista vezetőinek is. Ennek van irodalmi nyoma. Mihályiba is — mint kiemelésre kiszemelt faluba — küldtek ugyanis a negyvenes évek legvégén egy szocialista író, hogy tudósítson a falusi osztályharcról és a falu átalakulásáról. Tudósított. S egyebek mellett azt írta: „rámköszönti az úttörők jelszavát: — Álór! — mondja . . . a vidék tájszólása szerint rövid „á”-nak ejtve az „e”-hangzót. . . — Az álvitarsoknak mindig azt mondom: álór! . . .” (Gergely Sándor: Falusi jelentés. Bp., 1951². 8—9; a nyelvjárási hangváltozatra l. Hajdú Mihály: MNy. 1990: 79). 1956 után már nem lehetett hallani az *előre*-t, legföljebb múlt időző elbeszélésekben vagy tréfás összefüggésben. — A század első negyedében az iskolában még általános köszönésformák (l. fentebb) egy része nem fordult már elő. A *Dicsértessék a Jézus Krisztus* nagyrészt egyházi alkalmakra s a plébános üdvözlésére szorult vissza, felnőtteknek már ritkábban köszöntek így a gyerekek. De köszöntek még. Gergely Sándor már idézett 1951-es regényében a mihályi úttörő kislány, aki a kommunista előjáróknak *előre*-vel köszön, ezt mondja: „Azt is mondom soknak, hogy dicsértessék a Jézus Krisztus . . . A tanítónéninek dicsértasséket mondok” (i. m. 9). A szóban forgó köszönésforma a hatvanas évektől a plébános üdvözlésére szorítkozó köszönésformává zsugorodott. Az iskolák államosítása után megszűntek az evangélikus iskolák tipikus tanítóköszöntési formái is. A két világháború között fölbukkant *Erős vár a mi Istenünk* eleve szűk körben (hittanórákon, egyházi alkalmakon) volt használatos, használati köre nagyjából megmaradt ebben az időszakban is.

2. A mai állapot

A jelenre vonatkozó adatok zömét a kérdőívekre adott írásbeli feleletek adják. A kérdőívekkel a következőkre kerestem választ: a) milyen köszönésformákat kik és milyen beszédhelyzetekben használnak; b) van-e s ha igen, milyen különbség a familiáris és hivatalos-nyilvános, az iskolásoktól és a felnőttektől, illetőleg a találkozásokkor és a távozáskor használt köszönésformák között; c) a szülők foglalkozása, iskolázottsági szintje, kora mennyiben befolyásolja a köszönésformákat; d) van-e különbség életkor, a fiúk és lányok, valamint felekezetek szerint a köszönésformák, használatuk, illetőleg megítélésük között? A

kérdőívekkel — az életkoron, nemen, foglalkozáson kívül — konkrétan arra kerestem választ, hogy 1. az általános iskolások hogyan köszönnek szüleiknek, nagyszüleiknek, nagynénjeiknek-nagybácsijaiknak — testvérüknek-testvéreiknek — tanáraiknak, a plébánosnak és az evangélikus lelkésznek — a boltban, az orvosi rendelőben, továbbá: 2. az általános iskolásoknak hogyan köszönnek szüleik, nagyszüleik, nagynénjeik-nagybátyjaik — testvérük-testvéreik, iskolatársaik, idegen (nem falubeli) iskolások — tanáraik, a plébános és az evangélikus lelkész — 3. az általános iskolások szülei hogyan köszönnek gyermekeik nagyszüleinek, gyermekeik nagynénjeinek-nagybátyjainak — a gyerekek tanárainak, a plébánosnak és az evangélikus lelkésznek — idegeneknek. Mindezekre a kérdésekre az iskolások válaszoltak. A következő kérdésekre viszont a szülők adtak választ: 4. az általános iskolások szülei szerint mi helyesebb s miért: ha a gyerekek tegezik vagy magázzák szüleiket s nagyszüleiket; jónak tartják-e, ha a gyerekek egyházi köszönéssel köszönnek; mely köszönésformák tetszenek a következők közül: *báj-báj, csókolom, háj-háj, heló, Isten vele, jó napot kívánok, pá, szerbusz, szenasz, szia, viszlát, viszontlátásra*.

Az első kérdőívet 78 tanuló töltötte ki (IV.: 19, V.: 20, VI.: 16, VII.: 7, VIII.: 16; ez a 130-as tanulói létszám 60%-a, a másodikat 100 szülő, ez pedig a 20–49 éves korosztály 20%-a.

Ami az 1992-es állapotot illeti: a változás az előző évtizedekhez képest igen nagymértvű. A legföltűnőbb, legnagyobb horderejű változás egyrészt az, hogy az iskolás gyerekek úgyszólván kivétel nélkül tegezik szüleiket, nem kis részük a nagyszülőket is, másrészt az, hogy több, korábban ismeretlen köszönésformát használnak előszeretettel (*szia, heló* és társaik). De lássuk mindezt részletesebben!

A *szia* az iskolások adatai szerint a legáltalánosabb köszönésforma (1018 adat, a *heló*-é 546). Így köszönnek legtöbbször a tanulók közeli felnőtt hozzátartozóiknak (205, *csókolom* 135, *heló* 112), a nem falubeli iskolásoknak (95, *heló* 28), s így köszönnek nekik közeli felnőtt hozzátartozóik is legtöbbször (287, *szerbusz* 99, *heló* 68). Az iskolatársakkal — nem testvérekkel — való kommunikációban a *szia* (138) megelőzi valamivel a *heló*-t (136). A *szia* általános gyermek-köszönésforma voltát igazolja, hogy a közeli felnőtt hozzátartozók zömmel így köszönnek a gyerekeknek (287, *szerbusz* 99, *heló* 68), s a nem rokon felnőttek köszönésformái között is második helyen áll a *szia* (*szerbusz* 129, *szia* 79, s ebből a 79-ből 45 a pedagógusokra, 34 pedig a papokra esik). E köszönésforma mai elterjedtségét bizonyítja, hogy a felnőttek gyakran köszönnek ezzel közeli felnőtt hozzátartozóiknak is (*csókolom* 124, *szia* 102), illetőleg hogy a szülőknek tetsző köszönésformák között a *szia* az ötödik helyen áll (63).

A *csókolom* a köszönésformák abszolút listáján a második helyet foglalja el (580). Így köszönnek a gyerekek túlnyomórészt a nem rokon felnőtteknek (288), de így köszönnek gyakran közeli felnőtt hozzátartozóiknak is (*szia* 205, *csókolom* 135). A *csókolom* mint az idősebbnek kijáró tiszteletadó köszönésforma első helyen áll a szülők és fölmenő rokonaik közötti kommunikációban (124, *szia* 102). Ezt mutatja, hogy a gyermekek szülei (akik természetesen még maguk sem idősek, zömük 40 év alatti) nem rokon falubeli felnőtteknek (16), sőt idegen felnőtteknek is (12) viszonylag gyakran köszönnek így. Nem lehet véletlen, hogy az iskolások véleménye — megfigyelése — szerint szüleik köszönési formái között a *csókolom* (152) a második helyen áll a *jó napot (kívánok)* után (243). A gyerekek véleményének helytálló voltát látszik igazolni a szülők válasza. Ők ugyanis a nekik tetsző köszönési formák közül első helyre a *jó napot kívánok*-ot tették, második helyre pedig a *csókolom*-ot. A *csókolom* az idegenek közül ma elsősorban az idősebb nőknek dukál.

A *heló* (hol így, hol két *l*-el írták a gyerekek) az általános iskolások bizalmas, az egymás közötti kommunikációban leggyakrabban használt köszönésformája: első helyen áll a testvérek közötti köszönések sorában (161, *szia* 127), de az iskolatársak közöttiben is alig marad

el a *szia*-tól (138, *heló* 136). A nem falubeli iskolásokkal való kommunikációban a *szia* (95) már messze megelőzi a *heló*-t (28). A közeli felnőtt hozzátartozók is viszonylag gyakran köszönnek a gyerekeknek *heló*-val (68), ez a szám azonban messze elmarad a *szia* számától (287). Igazolja a fent megfogalmazottakat az is, hogy nem közeli ismerősnek a gyerekek közül sem köszön senki *heló*-val, s nem köszönnek így egymásnak a felnőttek sem (a szabályt erősítő egyetlen kivételt pedagógusnak tulajdonítja följegyzője).

A *szerbusz* (illetőleg változata, a *szevasz*) mind abszolút számát ($167 + 25 = 192$), mind az iskolások nyelvhasználatában való előfordulását (30) tekintve feltűnően ritka nem is olyan régi gyakoriságához képest. Közelmúltbeli népszerűségét jól mutatja viszont, hogy a felnőttek gyakran köszönnek *szerbusz*-szal a gyerekeknek (228, *szia* 366), illetőleg hogy a szülőknek tetsző köszönésformák között a *szerbusz* a 4. helyen áll (65), a *szevasz* pedig a 6. helyen (55), a kettő együtt tehát 120!

A napszakok szerinti köszönés a felnőttek körében — minél idősebbekről van szó, annál inkább — gyakori. Nemcsak a fölmérés (nem rokon felnőttnek a felnőttek nagyrészt így köszönnek: 166), tapasztalataim is ezt igazolják. A *jó napot kívánok* a szülőknek tetsző köszönésformák között az első helyen áll (94). Nagyszüleim így köszöntek egymásnak, nagynéném, nagybátyáim, keresztszüleim ma is így köszönnek. Mindig is furcsálltam, hogy amikor édesanyám nővérei és bátyjai jöttek s jönnek hozzánk, sosem köszöntek és köszönnek *szerbusz*-szal egymásnak (jóllehet tegeznek egymást), hanem *jó napot*-tal, *Isten veled*-del vagy valamely köszönéspótló formával. Az iskolások is gyakran köszönnek a napszak szerinti köszönésformával (160), ebből azonban 110 a pedagógusoknak szól, azoknak tehát, akik e köszönésmódra szoktatták őket az iskolában. De fordítva is: e köszönésformával tanáraik köszönnek nekik leggyakrabban (24). Az iskolások e számukra hivatalos köszönésformát gyakran használják egy másik hivatalos helyen, az orvosi rendelőben is (23).

A *viszontlátásra* egyértelműen hivatalos köszönésforma. A gyerekek a pedagógusoknak köszönnek így legtöbbször (17). E köszönésmódot is az iskola erősítette, ezt mutatja, hogy az iskolás gyerekek szülei ma is viszonylag gyakran köszönnek így gyerekeik tanárainak (28). Sorrendben a bolt (11) és az orvosi rendelő (10) következik. A más alkalmakkor a gyerekektől elhangzó *viszontlátás*-ok száma ehhez képest nagyon kevés (8). A korábbi évtizedekhez képest változott azonban e köszönésforma megítélése. A szülőknek tetsző köszönésformák között a *viszontlátásra* a 3. helyen áll (78), de meglepően sokan voksoltak a *viszlát* mellett is (46). A tényleges nyelvhasználat alapján ítélve azonban a *viszontlátásra* — s különösen a *viszlát* — nem áll ilyen jól.

Az *Isten velé* (*veled*, *veleték*, *velék* ~ *velük*) korábbi gyakori használatához képest visszaszorult. A legidősebbek ugyan ma is sokszor használják, zömmel azonban hasonló korúaknak, illetőleg felnőtt hozzátartozóknak köszönnek így búcsúzáskor. A középnemzedék tagjai megfigyelésem szerint az idősebb hozzátartozóknak köszönnek ezzel a köszönésformával, de eléggé ritkán. Nem véletlen, hogy csupán egy tanuló jelzi: neki nagyszülője így szokott köszönni búcsúzáskor. E köszönésmód használati gyakoriságát felülmúlja pozitív megítélése: a megkérdezett szülők felének tetszik az *Isten vele*. A fiataloktól nem hallottam még ezt a köszönésformát.

A többi, a kérdőívek alapján adathozható köszönésformák — passzív megfigyeléssel egyiket sem igazolhatom! — igen ritkák: *báj-báj* 1, *csájszok* 3, *csádó* 1, *csók* 1, *cső* 2, *csűsz* 2, *háj* 3, *pá* 2, *szia-bia* 1. Nemtetszési indexük a felnőttek körében igen magas. A megkérdezett szülők közül a *csádó* 3, a *báj-báj* és a *pá* 1—1 voksot kapott, a többi egyet sem.

Az adatok alapján nincs említésre méltó különbség a köszönésformák használatában sem az életkor, sem a nem, sem pedig a szülők foglalkozása szerint az iskolások körében.

6. Egyértelműen beszédhelyezethez, illetőleg személyhez kötődnek az egyházi köszönések. Katolikus gyerekek a plébánosnak, evangélikus gyerekek lelkészüknek köszönnek hittanórákon, illetőleg a velük való találkozáskor így: *dicsértessék a Jézus Krisztus* vagy *dicsértessék a Jézus Krisztus és erős vár a mi Istenünk*. A felmérés szerint a 148, papnak szóló köszönésből 87 az előbbi, 33 az utóbbi. E köszönésformák azonban a szóban forgó beszédhelyzetekben sem kizárólagosak. A gyerekek papjaikat köszöntik így is: *csókolom* (20), *jó napot kívánok* (7), *viszontlátásra* (1), azaz 120 egyházi köszöntéssel 28 semleges köszönés áll szemben, aminthogy természetesen papjaik is köszönnek nekik nem egyházi köszönéssel: *szerebusz* (40), *szia* (34), *viszontlátásra* (2). Ez utóbbi azt látszik igazolni, hogy a gyerekek a felmérésben megadottnál gyakrabban köszönnek nem egyházi köszönéssel, hiszen ez utóbbira aligha válaszolnának papjaik *szerebusz*-szal és *sziá*-val oly gyakran. A plébános, illetőleg az evangélikus lelkész így fogadja az egyházi köszönéseket a gyerekek szerint: *mindörökké amen* (32), *mindörökké* (15), *dicsértessék* (4), *dicsértessék a Jézus Krisztus* (2), *és a te lelkeddel mindörökké* (1), illetőleg *erős vár a mi Istenünk* (14), *erős várunk* (5), *erős vár* (5), *a mi Istenünk* (2). A felmérés adatai szerint a gyerekek szülei is viszonylag gyakran köszönnek egyházi köszönésekkel papjuknak (*dicsértessék* 31, *dicsértessék a Jézus Krisztus* 26, *erős vár a mi Istenünk* 12). Ebben bizonyosan szerepe van a szülői nevelőszándéknak is, hogy tudniillik gyereküket a helyzetnek megfelelő köszönésformára szoktassák saját példamutatással. Hogy a pedagógusnak így is köszön egy tanuló (*erős vár* 2), föltehetőleg elírás.

Az egyházi köszönésekről a szülőknek ez a véleménye: a 100 megkérdezett közül 71 helyesli, jónak, használandónak tartja, 14 ellenzi használatát, 15 nem nyilvánított véleményt. Nem köthető meghatározott műveltségi szinthez vagy foglalkozáshoz sem e köszönésformák helyeslése, sem pedig ellenzése. Életkorhoz annyiban, hogy az ellenzők mind 45 éven aluliak. Mind a 10 megkérdezett pedagógus helyeslő választ adott. Mit mutatnak a *miért?*-re adott válaszok? A 71 igenlő válasz fele: 35 helyhez, alkalomhoz, személyhez kötötten tartja helyesnek a szóban forgó köszönésformák használatát: templomban, hitoktatáson, illetőleg a pappal való kapcsolatban. A tiszteletadás kifejezési lehetőségét 10-en említik, 16-an egyszerűen „jónak” tartják. Kivételesen előfordulnak más megokolások is. Például: „mert szeretetet sugároz” (2), „mert hitüket fejezi ki” (2), „mert régi szokás a faluban” (2), „mert nem kell a vallást titkolni” (1), „mert hovatartozást fejez ki” (1). Az ellenzők közül néhányan okolták meg csupán véleményüket. Egyikük azért van az egyházi köszönésformák használatá ellen, „mert szétválasztja a közösségeket”, a másik pedig azért, mert maradinak tartja. Egy vélemény szerint e köszönésmód „nem nekik (= a gyerekeknek) való”.

7. A köszönésformák egy részét csak találkozáskor vagy távozáskor, másik részét mindkét alkalommal mondják. A felnőttek — nem nagy számú kivételt nem tekintve — a napszakra vonatkozó köszönésformák közül csak találkozáskor köszönnek a következőkkel: *jó reggelt*, *jó reggēt* (archaikus forma a *jó reggēt*), *jó napot*, *jó estét*. Csupán távozáskor használják: *jóccakāt* este, a nap bármely szakában *Isten velē*, *Isten áldjo* vagy *áldja*, *Isten megáldjo* vagy *megáldja* (az utóbbi kettő ritka előfordulású volt régen is, ma csak az idősektől hallani nagyritkán). Hivatalos helyen s elsősorban idegenekkel érintkezve: *viszontlátásro* vagy *viszontlátásra*, ritkán *viszlát*. Az iskolások válasza alapján ítélve a felnőttek is viszonylag gyakran köszönnek távozáskor a napszakok szerinti köszönésformákkal, és pedig nagyrészt volt tanáraiknak, illetőleg idegeneknek. Megfigyeléseim ezt csupán részben támasztják alá. A gyerekek adataiból az derül ki, hogy ők maguk távozáskor gyakran köszönnek a napszaknak megfelelő köszönésformával, de túlnyomórészt tanáraiknak, s ez azt mutatja, az iskolában tanulták így, merthogy nem iskolai környezetüktől erre nemigen kaphattak indíttatást. (Ezt igazolja egy tanulónak az adata, aki távozáskor használatos köszönésformaként írta föl: *jó étvágyat*. Ezt is mondják ugyanis tanáraik nekik az utolsó óra befejeztével.) Gyermeknyelvi

s csak bűcsúzáskor használatos köszönésforma volt s ma is az a *pápá*. A kisgyermekkel megtanított legelső köszönésforma ez. Korábban kizárólagos volt, mára a *szia* némileg megtörte egyeduralmát. E köszönésformát szinte mindig kíséri a kézzel való integetés („ints papá-t”: mondják a kisgyermeknek). Ami a többi köszönésformát illeti, a kép összességében világos, merthogy elsősorban, illetőleg kizárólag a gyermekektől használt köszönésformák egyaránt használatosak találkozáskor és eltávozáskor is. Azért összességében, mert a részletekben van eltérés. Több iskolás szerint a *heló*, *szerbusz*, *szia* stb. találkozáskor, mások szerint távozáskor használt köszönésforma. A többség azonban mindkét helyzetben előforduló formaként nevezte meg őket, s ezt igazolják passzív megfigyeléseim is.

8. Faluhelyen korábban a gyerekeknek köszönniük illett valamennyi felnőttnek. Köszöntek is. Szüleink nemzedékét az iskolában úgy tanították, hogy minden felnőttnek köszönni kell. Informátoraim véleménye szerint a nem köszönések száma Mihályiban növekedőben van. („Lassanként néprajzi érdekességgé válnak a kisebb falucskák mindenkit ismerő s így mindenkinek köszönő és azt a családi szokást az arra járó idegenekre is kiterjesztő parasztemberek”: Ladó János. Nyr. 1958: 422.) Ezt saját tapasztalataim alapján is megerősíthetem. A gyerekek ismerőseiknek köszönnék kivétel nélkül, a nem ismerősöknek (legyen az falubeli) ma már vagy köszönnék, vagy nem. A köszönési formákat tudakoló kérdőív összeállításakor nem számoltam azzal, hogy a nem köszönésekre is rá kellene kérdeznem. Annál nagyobb bizonyítóereje van azoknak az adatoknak, amelyekben az iskolások jelzik, hogy nem köszönnék. A fölmérés szerint 22-en azt írták, hogy az idegen iskolások nekik nem köszönnék, illetőleg azt, hogy 6 tanuló szülei nem köszönnék idegen embereknek. Ha a számarány alapján prognózist kellene adni, azt mondhatnánk: ha a mai gyerekek lesznek felnőttek, ők valószínűleg több alkalommal nem köszönnék majd, mint szüleik (a nem köszönés falusi terjedéséről l. Tóth Mihály bagi megfigyeléseit: MCsD. 20. sz. Bp., 1983. 5).

9. A köszönésformák használatában az életkor szerinti különbségek a legnyilvánvalóbbak és legszámosabbak. Ez megmutatkozik egyfelől bizonyos köszönésformáknak a) használatában, illetőleg nem használatában, b) a közös köszönésformák használatának eltérő gyakoriságában, valamint c) a beszédhelyzetek eltérő voltában. Mert: a) csak az idősebb felnőttek mondják: *Isten áldja*, *Isten megáldja*, csak felnőttek mondják: *Isten vele*, *tiszteletem* (ez utóbbira 1 adat van), ezzel szemben csak a gyerekektől hallható a *báj-báj*, *csájsztok*, *csadó*, *csók*, *cső*, *csűsz*, *háj-háj* és *pá*. A felnőttek a *szia* és *heló* toldalékolt alakjait (*sziasztok*, *helótok* stb.) sem — vagy csak egészen kivételesen — használják. Továbbá: b) a *heló*, *szia*, *szevasz* jóval gyakoribb a gyerekek, a napszakok szerinti köszönésformák pedig a felnőttek nyelvhasználatában. Az egyházi köszönések viszont a gyerekek nyelvhasználatában gyakoribbak, a felnőttekben igen ritkák. Végül: c) a *szia*-t és a *heló*-t például a gyerekek egymás közötti és a felnőttekkel való érintkezéskor egyaránt gyakran használják, a felnőttek viszont elsősorban a gyerekekkel találkozáskor. Vagy: a napszakok szerinti köszönésformákat a gyerekek tanáraikkal szemben viszonylag gyakran használják, közeli hozzátartozóikkal beszélve nem, a felnőttek viszont olyan helyzetekben is gyakran köszönnék így, amikor a gyerekek nem.

10. Tegezés és magázás. — A múltra és a mára vonatkozóan is igaz, hogy a kisgyerekek először mindenkit tegeznek környezetükben. A nyelvelsajátítás során ugyanis környezetük nyelvhasználatát utánozzák nagyrészt, márpedig a környezet (szülők, testvérek stb.) tegezi őket. A magázásra való áttérés tudatos szülői (vagy nagyszülői, esetleg egyéb, de szinte kizárólag felnőtt) beavatkozás eredménye. Minél későbbi a beavatkozás, annál maradandóbb negatív élmény az érintett gyerek számára. A felnőttek általában magázzák a több évvel idősebb falubelieket, míg a fiatalabbakat s az egykorúakat tegezik. Kivételek: az

idősebb kéri a fiatalabbat, tegezze vissza, illetőleg amikor a fiatalabb magasabb iskolát végez, tehát tanult emberré lesz. (Csak kevés példa van ezekre.) A nem falubeli, idegen felnőtteket mindig magázzák, a gyerekeket tegezik. Így volt ez a korábbi évtizedekben is. (Önözés nem volt, s tapasztalatom szerint ma sincs a faluban.) A felnőttek körében magázás: tegezés tekintetében régen az a „szabály” érvényesült, hogy akik iskolatársak voltak (akkor még osztatlan 6 osztályos iskola volt a faluban), tegezték egymást, ha nem, a fiatalabb magázta az idősebbet (ha nem közeli rokonról volt szó). Ezt igazolja az az idősebbet letegező fiatalnak egykor szóló rendreutasítás, hogy „nem jártam veled iskolába!” (Ugyanilyen funkciója volt a „nem őriztünk együtt disznókat” kifejezésnek is.)

A magázás: tegezés tekintetében döntő fordulat az utóbbi negyedszázadban következett be, s ennek eredményeként ma már a gyerekek szüleit, sőt nagyszüleit és idősebb hozzátartozóikat is egyre inkább tegezik. Az adatok világosan mutatják ezt. A fölmérés szerint csupán egyetlen családban magázzák a szülőket a gyerekek! A nagyszülőket 28-an (35%), a nagynéniket, nagybácsikat pedig 29-en (37%) magázzák, azaz a többség, a megkérdezettek majdnem kétharmada itt is tegez. Figyelemre méltónak tartom, hogy az idegen fiatalokat 18-an (23%) magázzák a mihályi általános iskolások közül.

Az utóbbi néhány évtizedben felgyorsult s terjedő tegezés következtében ma sajátos átmeneti helyzet van Mihályiban. A körülbelül 35 évnél idősebbek — kevés kivételt nem tekintve — magázzák szüleit, illetőleg az idősebb felnőtteket. Az ő gyermekeik azonban — még kevesebb kivételt nem tekintve — tegezik már őket, sőt az esetek számottevő részében a nagyszülőket is, akiket az ő szülei magáznak. Minthogy magam is ez utóbbi nemzedékbe tartozom, én is magázom szüleimet, s számomra ez természetes. De ugyanúgy természetes az is, hogy gyermekeim nemcsak engemet, hanem a nagyszülőket is tegezik. (E jelenség bizonyos korosztályig eléggé általános, l. Deme in: MNyRéteg. 1: 254.) Az idősebb nemzedék tagjai — ha nem rokonról van szó — áttértek és általában ma is áttérnek a tegezésről a magázásra, ha az általuk tegezett fiatal magasabb iskolát (egyetemet, főiskolát) végzett, amikor tehát *tanult ember*-ré válik. Így történt ez velem is annak idején, *tanár ur* lettem többek számára, akik korábban tegeztek, s akik kérésre ellenére sem tegeztek ezután már tovább. A magázás: tegezés viszonyában sajátos átmeneti helyzetet ékesen igazolják a szülői válaszok. 100 szülő válaszolt írásban két idevágó kérdésre: mi helyesebb: ha a gyerekek tegezik vagy magázzák szüleit, s miért? — s ugyanez a nagyszülőkre vonatkoztatva. Azért tudakoltam a szülők véleményét, mert a szülőktől függ elsősorban, hogy a gyerekek tegezik vagy magázzák őket, illetőleg nagyszüleit. A válaszok táblázatos bemutatásban:

	tegezés	magázás	mindegy	nincs vagy nem értékelhető a válasz
gyerek → szülő	73	11	10	6
unoka → nagyszülő	28	61	8	3
összesítve	101	72	18	9

A számok önmagukban is mutatják, hogy Mihályiban a múlté már a nem is olyan régen még csak kevés kivételtől színezett általános magázás az általános iskolás gyerek → szülő, illetőleg az iskolás unoka → nagyszülő kapcsolatban. A *miért?*-re adott válaszok tovább differenciálják a képet. A tegezés mellett voksolók leggyakrabban visszatérő érve az, hogy a tegezéssel közvetlenebb, bizalmasabb, bensősegebb, családiasabb, őszintébb, szorosabb, mélyebb kapcsolat alakítható ki (a gyerek → szülő viszonyban a tegezést választó 73 adatközlőből 38 válaszolt a *közvetlenebb* jelzővel!). A magázás mellett állást foglalók leggyakoribb érve a nagyobb tiszteletadás, illetőleg az, hogy így illik („magázva jobban tisztelik a

szülőket”, „nagyobb a tiszteletadás”, „az illem ezt diktálja”). Az unoka → nagyszülő kapcsolatban jóval több szülő tartja követendőnek a magázást, mint a gyerek → szülő viszonyban (61 : 11), s itt új érvek is fölbukkannak. A nagyobb tiszteletadás (30) mellett okként a nagy korkülönbséget jelölte meg 19 adatközlő, s ketten írták azt, hogy ezt várják el a nagyszülők. (Van tudomásom olyan esetekről, amikor a nagyszülők kifejezett kérésére tértek át unokáik a tegezésről a magázásra.) A magázást helyeslők azért vannak a magázás mellett, mert a kellő tiszteletadást ezzel vélik-érzik megadhatónak: „szokják meg [ti. a gyerekek], hogy tisztelni kell az idősebbeket” — írja az egyik adatközlő. Egy másik vélemény szerint „ha magázzák, nagyobb a szülő tekintélye”.

18 adatközlő „mindegy”-gyel válaszolt a kérdésekre, ilyenféle megokolásokkal: „a tiszteletet mindegyik formában meg lehet adni”, „nem a magázáson múlik”, tegezhetik a gyerekek szüleit, nagyszüleit, „csak a tiszteletet adják meg”.

Külön vizsgáltam a tíz pedagógus válaszát. A gyerek → szülő kapcsolatban 9 : 1 az arány a tegezés, a gyerek → nagyszülő viszonyban pedig 7 : 3 a magázás javára.

A felnőtt társadalom idősebb része (idősebb szülők, nagyszülők) véleménye eltér a középnemzedékbe tartozó szülők véleményétől (ti. a kérdőíves fölmérés eredményeitől) annyiban, hogy a magázást mondhatni következetesen helyesebb, jobb, illendőbb tiszteletadási formának tartják, mint a tegezést. (Két tucat szülő és nagyszülő véleményét tudakoltam meg szóban, de résztvevő megfigyeléssel többektől is van információ.) Az a tény azonban, hogy az esetek kétharmadában az unokák is tegeznek nagyszüleit, azt mutatja, hogy a gyakorlat itt sem esik egybe a többség nyelvhasználati elvárásaival. Azaz azt, hogy a felnőtt társadalom a gyerekekkel való kommunikációban — akarata, illetőleg szándéka ellenére is — egyre jobban idomul a fiatalság nyelvhasználatához. A mostani sajátos átmeneti helyzetet két szülőnek — adatközlőimnek — a véleményével jellemzem: „helyesebb a magázás, de a tegezés a gyakorlat”, illetőleg „helyesebb lenne a magázás, talán jobban tisztelnék így a gyerekek szüleit. Mi a családban tegeződünk”.

A köszönésformák egy része a tegezéshez kapcsolódik (*szerbusz, szia, szevasz*, l. még az iskolások ritka használatú köszönéseit és *Isten hozott [veled, áldjon]* formákat), tegezést és magázást egyaránt kísérik a napszakok szerinti köszönésmódok, a *viszontlátásra*, ritkán a *heló* is, s magázással járnak együtt a *csókolom* (amely átértékelődött, mert az eredeti *kezét csókolom* értelme ma már ez: *csókolom magát* — Julcsa néni, Laci bácsi, igazgató néni stb.), az egyházi köszönések, valamint az *Isten hozta (vele, áldja)*.

III. A megszólításformák

1. A múlt

A. A XX. század első évtizedei: a) általános megszólításformák: a századelőn az idősebbek még használták a *kend*-et. Később már csak ritualizált szövegekben s állandó szókapcsolatokban fordult elő. A lánykérés ceremóniájához például hozzátartozott, hogy fokossal megverték a mestergerendát s azt kérdezték: *van-é kentéknek eladó lánya?* A *kenték* 'kendtek' előfordul lucázó szövegekben is (a mihályi változatokra l. NytudÉrt. 103. sz. 76). A *kend* archaikus ké változatát egy kihalt szólás őrizte: *miné többet főroz ké, anná szőginyebb lesz ké* (NytudÉrt. 127. sz. 74). — A *maga* megszólításformát önmagában csak idegennek, illetőleg ismeretlen személynek mondták, s mint ilyen a *maga* távolságtartó megszólításforma volt. Ismerős, de nem rokon vagy bizalmas személynek a *magá*-t csak névvel, illetőleg a foglalkozás megjelölésével együtt mondták, tehát például: *hát maga, doktor ur?* Vagy: *Gyűjjön maga is, Jóska bátyám!* — Az *atyafi* parasztok egymás közötti megszólítás-

B. A két világháború közötti időszak társadalmi rang szerinti megszólításformái közül a következőket használták (emelkedő rendben):

	férfi	nő
1.	<i>bácsi</i>	<i>néni</i>
2.	<i>ur</i>	<i>asszonság, tésasszon</i>
3.	<i>tekintetős ur</i>	<i>tekintetős asszon</i>
4.	<i>nagyságos ur</i>	<i>nagyságos asszon</i>
5.	<i>méltóságos ur</i>	<i>méltóságos asszon</i>

Bácsi, néni: gyerekek szólították így a rangban nem kiemelkedő felnőtteket (idegeneket név nélkül, ismerősöket névvel együtt). Az *asszonság* iparosfeleségeknek és nagygazdafeléseknek, a *tésasszon* elszegényedett úrcsaládok asszonyainak a megszólításformája volt. Az *úr*-ra l. följebb. A *tekintetős ur* magasabb iskolai végzettséget feltételező foglalkozást űzőnek (orvos, gyógyszerész; a tanítók közül az igazgatótanítók) dukált, a feleségnek pedig — férje után — a *tekintetős asszon*. *Nagyságos ur* volt Fiáth Pompejusz földbirtokos és két fia (Miklós és Pál). Az egyetlen *méltóságos asszon* Fiáth Pompejuszné volt (menye, Fiáth Pálné *méltóságos bárónő* volt, mivel bárónőként látta meg a napvilágot). A falu egyetlen *méltóságos ur*-a Dőry Miklós (aranykulcos kamarás) földbirtokos, a nevezetes mihályi Dőry-kastély egykori tulajdonosa volt, a *méltóságos asszon* csak feleségének és Fiáth bárónőnek dukált (aki egyszersmind tehát *méltóságos bárónő* is volt).

Az első világháború után, a szakszervezeti mozgalom erősödésével összefüggésben jelent meg az iparosok körében a *szaktárs* szó és megszólításforma. Ismerték, de csak ritkán használták, főként hivatalos jellegű összejöveteleiken.

C. Az 1940-es és 1950-es évek: a) általános megszólításformák: az előző korszakhoz képest a *kend*, *atyafi*, *jóembër* teljesen visszaszorul. A *kend* egyáltalán nem, az utóbbi kettő is legföljebb kivételesen fordul elő. A *maga* változatlan szerepű és gyakoriságú. A *fiatalembër* ekkor is gyakori, a *fiatalasszon*-t ritkán, de használják. Az *iftyur*, *iftyuasszon* gyorsan visszaszorul, a *fiatalur* idegenek megszólításaként fordul elő olykor. A *bácsi* használati köre bővül: a gyerekek nem *doktor ur*-at és *tisztölendő ur*-at mondanak már, hanem *doktor bácsi*-t és *tisztölendő bácsi*-t. Az *ur*-at továbbra is használják tanult emberek, iparosmesterek és nagygazdák megszólításaként (*doktor ur*, *mestër ur*, *Bognár ur*, *Sandi ur*) — jöllehet „Az ur meg a kulák nem ámbër”, mondatja osztályharcos Falusi jelentésében Gergely Sándor a mihályi úttörő kislánnyal (i. m. 12). Az *ur* használati körét szűkítette a bizonyos nyilvános helyzetekben a hivatalos személyektől használt *elvtárs* és az, hogy a gyerekek nyelvhasználatában a korábbi *doktor ur*-féle megszólításformákban az *ur*-at fölvál-totta a *bácsi*. Az ötvenes évek első felében mi, akkori általános iskolások már *doktor bácsi*-t, *tisztölendő bácsi*-t mondtunk.

b) Speciális megszólításformák: rokonsági fokhoz kötődők: a szülőket az iskoláskorúak többsége így szólította: *annya*, *aptya*, kisebb része, ill. az idősebbek mind: *idésanyám*, *idésapám*, több családban az édesanya megszólításformája az *idés* volt. Az ötvenes évek végén a Sopronban, Győrben tanuló középiskolások nyelvhasználatában jelentkezik az *anyu*, *apu* s a hatvanas évek elején lassan terjedni kezd. Ami a nagyszülők megszólításformáit illeti: a korábbi, társadalmi rétegzettségét tükröző különbség úgyszólván változatlan formában és arányban él tovább: az *öreganyám* és *öregapám* elsöprő többségben van az *öregmama* és *öregpapa*, illetőleg a „finomabb” *nagymama* és *nagypapa* mellett. Egy-egy családi változat és forma színesíti a képet: az egyetlen, németül is tudó családban a nagymamát *ómamá*-nak szólították (L. MNyj. 1979: 44), egy másikban — egyéni szóalkotással —

nammi-nak (< n a g y m a m i). A gyermeknyelvi *emmama*, *eppapa* és *ennyanya* ekkor már visszaszoruló formák. A keresztszülők megszólításában egy változás van: a hatvanas évek elején fölbukkan a *kérészt*, amellyel mindkét keresztszülőfél jelöltetik. Nincs változás a nagynénik, nagybácsik megszólításában. A házastársak egymás közötti korábbi *annyok*, *aptyok*-megszólításformáját egyre jobban visszaszorítja az *idésannya*, *idésaptya* (az idősebb szülők nyelvhasználatában elsősorban), majd pedig az *annya*, *aptya*. Az újabb változás a hetvenes évek végefelé vesz lendületet: az *annya*, *aptya* helyére egyre inkább benyomul az *anyu*, *apu*.

Családon belül a fiatalabb fiúgyermeket korábban nem szólították *öcsi*-nek, a lányt *hugi*-nak. E megszólításformák a negyvenes évek legelején bukkantak föl néhány családban s utána mintegy két évtizeden át több családban is használták őket. Mára olyannyira visszaszorultak, hogy a 100 mai iskolás közül egy sincs, akinek a családjában e megszólításformákat használnák. A régi *öcsi*-k, *hugi*-k ragadványnévvé válva élnek tovább. Az *öcskös* többé-kevésbé leereszkedő, illetőleg lekicsinylő megszólításforma volt s ma is az. Iskoláskorú fiúkat szólítottak és szólítanak így olykor idősebb fiúk, illetőleg felnőttek. Sosem volt gyakori, ma sem az. Az *öcsém* megszólítás általában legénykorú fiúknak dukált és dukál, s az *öcskös*-sel szemben egyértelműen pozitív jelentéstartalmú. Ma azonban ritkább, mint korábban volt. A *hugom* az *öcsém* pontos megfelelője, előfordulási gyakoriságát tekintve is.

Egyházi alkalmakon (istentisztelet, keresztelés, temetés stb.) a papoktól használt általános megszólításforma a *testvérek*, *testvéreim* (többnyire a *kedves* jelzővel együtt). Régen is így volt, ma is így van.

Iparosok hivatalos megszólításformája volt a pártállam idején a KIOSZ (Kisiparosok Országos Szövetsége) berkeiben a *kartárs*. A hivatalos levelek ezt a megszólításformát használták („Tisztelt Simon János kartárs!”), s így szólították egymást a KIOSZ-gyűléseken előbb a hivatalos személyek, majd az egymást nem vagy alig ismerő iparosok. Voltak, akik tiltakoztak annak idején ez ellen, mondván, ők nem *kartársak*, hanem *mesterek*, *mester urak*. A 80-as években érezhetően kezdett visszaszorulni.

Az *elvtárs* (ritkán: *elvtársnő*) a fordulat éve után vált bizonyos emberektől s bizonyos helyzetekben egyre következetesebben használt megszólításformává. Nyilvános alkalmakon elvtársoztak a párttagok, illetőleg hivatalos személyek (l. erre Gergely Sándor mihályi helyzetképét az ötvenes évek legelejéről: i. m. passim), s az iskolásgyerekek egy része is így szólította a falu két kommunista vezetőjét (a tanácselnököt és a termelőszövetkezet elnökét). Az *elvtárs* az emberek egymás közötti kommunikációjában adatközlőim szerint, de saját nyelvi emlékeim alapján sem fordult elő (nem tekintve a beszédbeli idézéseket s a nyelvhasználati célzásokat, utánzásokat).

2. A jelen

A megszólításformák mai helyzetéről kérdőíves gyűjtéssel tájékozódtam elsősorban. 100 általános iskolai tanuló (a 130 tanuló majdnem 77%-a) és 100 szülő (a 20–49 éves korosztály 494 tagjának 20,2%-a) választát dolgoztam föl. A kérdőívekkel a következő kérdésekre kaptam választ: A) a gyerekek hogyan szólítják 1. anyjukat és apjukat, (a gyerekek és a szülők válasza alapján) nagyanyjukat és nagyapjukat, a nagynéniket és nagybácsikat, keresztapjukat és keresztanyjukat; 2. bátyjukat és nővérüket, öccsüket és húgukat; 3. a barátokat, iskolatársakat; 4. tanáraikat, az igazgatót; 5. az orvost és a gyógyszerészt; 6. a plébánost és az evangélikus lelkészt; 7. az idegen felnőtt nőket és férfiakat. B) A szülők hogyan szólítják 1. anyjukat és apjukat, nagyanyjukat és nagyapjukat; 2. gyermeküket-gyermekeiket. C) A nagyszülők hogyan szólítják unokájukat-unokáikat (az unokák válaszai alapján).

A válaszok statisztikai egybevetését gátló tényező, hogy nem minden kérdésre válaszolt mindenki, hogy voltak nyilvánvalóan hibás (rossz helyre írt) válaszok, hogy nem mindenkinek élnek a nagyszülei (többnyire a nagymamák élnek), hogy vannak a gyerekek között félárva. A számok azonban mind a kérdőíves gyűjtés hátrányai, mind az említett tényezők ellenére eléggé megbízhatóan mutatják a megkérdezett korosztályok megszólításformáinak használati arányait.

Ahogy az ötvenes-hatvanas években volt az *annya*, *aptya*, ma nagyjából ugyanolyan gyakoriságú az *anyu*, *apu* a szülők megszólításformájaként: a 177 adatból 148 ezt mutatja. A korábban oly gyakori *annya*, *aptya* csak két adattal van képviselve, azaz a megkérdezett 100 iskolás közül csupán 1 szólítja így szüleit! A II. világháború előtt még szinte kizárólagos *idésanyám*, *idésapám* mára nyomokban maradt csak meg a gyerekek válaszai szerint: mindössze 3 adat van rájuk. A többé-kevésbé finomkodónak ható *anya*, *apa* (12) megszólításformák — úgy tetszik — gyökeret eresztettek. Igazolják-e a gyerekek adatait szüleiknek a válaszai? Meglehetősen egyértelműséggel, mert a *hogyan szólítják őket gyermekeik?* kérdésre így feleltek: *anyu*, *apu*: 125, *anya*, *apa*: 7, *édesanyám*, *édesapám*, *édesanya*, *édesapa*: 7. A szülők megszólításformái többé-kevésbé még őrzik gyermekkoruk megszólításformáit. A szülők szüleit (tehát iskolás gyermekeik nagyszüleit) saját bevallásuk szerint így szólítják: *anyu*, *apu*: 63, *annya*, *aptya*: 44, *ides (édes) előtaggal (idesanyám, édesapám, idesanya stb.)*, illetőleg az *ides 'édesanya'* (11) önállóan: 31. A szülővé válás általában magával hozza, hogy a szülők — gyermekeiket tanítandó — saját szüleit a nagyszülőknek kijáró megszólításformákkal is megtisztelik (*mama, papa, mami*).

A nagyszülők megszólításformái közül — az unokák önbevallási adatai szerint — teljesen eltűntek a negyedszázada még vezető *öreganyám, öregapám*. Helyüket a *mama, mami* (72), illetőleg a *papa, papi* (70) vette át (a 166 adatból 142!). A *nagymama* és *nagypapa* (19) is tartja magát, a *nagymami* és *nagypapi* viszont csak egy gyerek válaszában fordul elő. A szülők nagyszüleikkel érintkezve a régebbi és újabb megszólításformákat egyaránt használják. A *mama, papa* (65) ugyanúgy a gyakorisági sorrend élén áll náluk, ahogy iskolás gyermekeiknél. A *nagymama* és *nagypapa* náluk is a 2. helyre került, de jóval gyakoribb (55), mint ott. 20 adattal még stabilan jelen van az *öreganyám* és *öregapám*, sőt egy-egy adattal az archaikus *emmama* és *eppapa* is képviselve van.

A nagynénik, nagybácsik megszólításformái is nagy változáson mentek keresztül. Egyetlen adat sincs a korábban általános *Trészka néném, Jóska bátyám*-féle megszólításformára az iskolások válaszaiban! A legtöbben keresztnévükön (illetőleg annak becéző változatával) szólítják nagynénjüket, nagybátyjukat (61, például *Edit, Laci, Magdi, Péter, Pircsi*, s az esetek többségében tegezik is őket). A keresztnév + *néni*, illetőleg *bácsi* szerkezetet 33-an nevezték meg megszólításformaként. Ez azt jelenti, hogy ezekben az esetekben nyelviileg nem fejeződik ki, hogy a megszólított személy rokonsági viszonyban van-e a megszólítóval, s ha igen, milyenben. A keresztnév (vagy becéző formája) + *nénnye*, illetőleg *báttya*-féle szerkezetre 30 adat van. A *nénnye* és a *báttya* 27 esetben megszólításforma önmagában is.

Ami a gyerekekkel (is) foglalkozó hivatalos személyeknek a gyerekektől használt megszólításformáit illeti, első helyen a *néni, bácsi* majdnem teljes egyeduradalma említendő: az 505 *néni, bácsi* utótagú megszólításformával mindössze 19 más áll szemben (ebből 17 *ur*, 1 *atyá* utótagú, 1 pedig keresztnévi megszólítás). A 19 adatból 10 *doktor ur* (általában hosszú *ú*-val írták a Mihályiban rövid *u*-val ejtett főnevet), s ez azt mutatja, hogy a felnőttek e tekintetben következetes nyelvhasználatra befolyásolja a gyerekeket. Az idegen felnőttek megszólítási formájaként csupán a *néni* és a *bácsi* adatolható (55—55).

A pedagógusoknak a tanulók által használt megszólításformái 3 típusra bonthatók: a) *tanár (tanító) néni* vagy *bácsi (bá, ur)*: 171, b) keresztnév + *tanár néni* vagy *bácsi*:

17 és c) családnév + *tanár néni* vagy *bácsi*: 2 (az egy adattal képviselt keresztnévi megszólítás idetartozása fölötté kétes). A helybeli igazgatónő megszólításformái ezzel összhangban vannak azon megszorítással, hogy a c)-re nincs adat. Tehát: *igazgató néni*, *tanár (tanító) néni*: 59; keresztnév + *tanár néni*, *néni*: 32. 1991-ben férfi vezetője volt az iskolának, az *igazgató bácsi*: 6 és az *igazgató ur*: 2 erre vonatkozik. A pedagógusok megszólításformái alapján ítélve a végzettség szerinti különbségek megnevezése (tanár: tanító) eltűnőben van.

A papok megszólításformáit tekintve a korábbiakhoz képest feltűnő változásnak látom, hogy a gyerekek válaszaik szerint a plébánosnak is majdnem kizárólagos megszólításformája ma már a *tisztelendő bácsi* (kiejtve: *tisztelendő bácsi*, de nem ritka a *tisztölendő bácsi* sem), amely korábban az evangélikus lelkészek megszólításformája volt. Az ötvenes években a plébánost még viszonylag kevesen s ritkán szólították *tisztölendő bácsi*-nak vagy *ur*-nak a katolikus gyerekek közül. A *plébános ur*, illetőleg a *tisztelendő ur* megszólítások száma (4) eltörpül a *tisztelendő bácsi*-é (122) mellett, s ez összefügg a *bácsi* használatának főntebb említett elterjedésével.

A keresztszülők mai megszólításformái a hatvanas évekéihez viszonyítva meglehetősen nagy változatosságot mutatnak. A legfeltűnőbb változás az, hogy a pusztá keresztnév vagy becéző formája nem is kevés esetben (39) itt is használatos már megszólításformaként (s együttjár persze a keresztszülők tegezésével, amely korábban nem volt). Újdonság a korábbi évtizedekhez képest az is, hogy a keresztszülőket keresztnév + *néni*, illetőleg *bácsi* utótagú szerkezettel is szólítják (12). Nyelvileg egyik esetben sem fejezik ki, hogy a megszólított személy keresztszülő. A *kereszt*, amely a hatvanas években még feltűnő neologizmus volt, mára „bevett” megszólításformává vált önmagában s a keresztnévhez járulva is (12 + 8 = 20). A *kereszt*-ből alakult szóróvidítéses képzéssel a *keri*, amely a keresztyánk megszólításformáinak gyakorisági listáját vezeti (21, keresztapák esetében csak 8!), de előfordul összetételekben (*keripapa* 2, *kerimama* 1) és keresztnévi előtagú szerkezet utótagjaként (3) is. A korábban egyeduralkodó *keresztanyám*, *keresztapám* (10) látványosan visszaszorult. A *keresztmama*, *keresztapa* vezetik a gyakorisági listát (45 + 3 keresztnév + *keresztmama*, *keresztmama* utótagú szerkezet). Eléggyé gyakori a *keresztanyu*, *keresztapu* is (17), a *keresztanya*, *keresztapa* viszont ritka (7). A többi inkább kivételes.

A szülők és a nagyszülők is csak feleannyiszor szólítják nevükön lányukat, illetőleg lányunokáikat, mint fiaikat, illetőleg fiúunokáikat. Azaz: az érzelmileg kifejezőbb köznevek egyértelműen a lányoknak dukálnak. A *lányom*, *kislányom* 63-szor, a *fiam*, *kisfiam* csak 33-szor fordul elő. A köznévi megszólítási adatok megoszlása:

	lányok	fiúk
szülők	50	26
nagyszülők	37	18
összesítve	87	44

Korábban a kisgyerekek kedveskedő megszólításformájaként gyakori volt az *ületem* (életem), a szinkrón anyagban egyetlen adat sincs rá (csak résztvevő megfigyeléssel tudom igazolni mai meglétét). Ugyancsak gyakori volt néhány évtizede még a *lőlköm* (lelkem), amelyre egy, nagyszülőknek tulajdonított adat van a kérdőíves anyagban. Passzív megfigyeléssel is igazolható, de már ritka.

A testvérek egymást majdnem kizárólag keresztnévükön (zömmel keresztnévük becéző formájával, formáival) szólítják. Megjelent a *tesó* megszólításformaként is, 4 adatával ez a leggyakoribb testvérek közötti megszólításforma (bátyjukat, öccsüket s húgukat egyaránt szólítják így az adatközlők). A rokonsági elnevezések közül csak a *bátyja* fordul elő egyszer, a többi megszólításforma — a *tesó*-t 'testvér' nem tekintve — ragadványnév. Nővéreiket csak keresztnévükön szólítják a megkérdezettek.

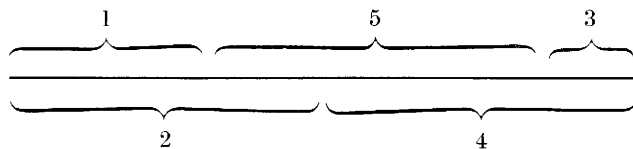
Az iskolatársak (barátok) is keresztnévük becéző formájával szólítják egymást az esetek döntő többségében, itt azonban nagyobb a ragadványneves megszólítások száma: 18. Ez a szám azonban csupán lexikális gyakoriságukat jelöli, használati vagy aktuális gyakoriságukat, azt tehát, hogy az egymás közötti kommunikációban hányszor fordul elő a keresztneves megszólítások mellett, már nem.

IV.

A vizsgálat adatai, illetőleg az adatok elemzése alapján levonható néhány további összegző megállapítás és következtetés.

I. A köszönés- és megszólításformák kiválasztási, használati szabályait Mihályiban fontossági sorrendben a következő tényezők szabják meg: életkor, ismertségi (rokonsági) fok, foglalkozás (vele összefüggésben az iskolázottság, elismertség, presztízs), nem, beszédhelyzet, felekezeti hovatartozás. E tényezők természetesen összefonódva jelentkeznek, egymást gyakran keresztezve, ezért a sorrend nem valamely törvény következettségével érvényesülő szabályrendszert jelöl, hanem a szóban forgó tényezők hatásának gyakorisági (ezért fontossági) szerepét mutatja. A beszélőközösség szociokulturális rétegződését tükrözi a tiszteletadási formák használati rétegzettség. A köszönés- és megszólításformák egy része egyértelműen köthető a beszélőközösség jól elhatárolható alcsoportjaihoz (például ifjúsági nyelvek az iskolásokhoz, egyháziak a felekezetekhez, bizonyos archaikus formák az idősebbekhez), másik része kevésbé vagy egyáltalán nem (*csókolom*-mal középkorú felnőttek is köszönnek az idős asszonyoknak, sőt a legidősebbek is olykor — nyilván tanító szándékkal — kisunokáiknak; a napszakok szerinti köszönésformákat a kisgyerekek kivételével mindenki mondja), minthogy ez utóbbi esetben több tényező egymást befolyásolva — keresztezve, gyöngítve — hat a mindenkori beszédhelyzetben.

Nemzedékek szerint ma viszonylag jól elkülöníthetően három, egymással persze szorosan összefüggő „rendszer” működik: a gyermekeké (tegezés, neológ köszönés- és megszólításformák), a középkorú, aktív nemzedéké (őrzi a régebbi formák egy részét s átvette a gyerekek neologizmusainak bizonyos hányadát), valamint az idősebb nemzedéké (bizonyos archaikus formákat egyedül használó, többségükben hagyományörző emberek, akik neologizmusokkal korlátozott számban s szinte kizárólag az unokákkal való kommunikációban élnek). E tekintetben az iskolások nyelvhasználatára legjellemzőbb a csoportonbelüliség („ingroup-nyelvhasználat”), a legszélesebb társadalmi kapcsolatrendszert ápoló középkorú felnőttekére pedig a csoportonkívüliség („outgroup-nyelvhasználat”). A tiszteletadási formák használatának nemzedékek szerinti sematikus ábrázolása:

- 1 = csak az iskolások használják, 2 = az iskolások használják,
 3 = csak az idősebbek használják, 4 = az idősebbek használják,
 5 = az iskolás gyerekek szülei használják.

Mind az iskolások, mind az idősebbek bizonyos köszönés- és megszólításformákat kizárólagosan használnak (az iskolások jóval többet; például *csájsztok*, *cső*, *csúsz*, *hájháj*, *keri*, illetőleg

Isten áldja, komaasszon). Csak az iskolások szüleinek a nyelvhasználatában jelentkező tiszteletadási formák nincsenek. A középnemzedék többségét alkotó vizsgált életkori kategória (20—49) tagjainak a nyelvhasználatában az ifjúsági nyelvből átvett neológ formák mellett ott találjuk a szüleiktől örökölt régies formákat is. A középnemzedék tehát átmenet — nemcsak életkori értelemben. Az idősebbek az iskolások bizonyos köszönésformáit ismerik ugyan, de nem használják (mert nem tetszenek nekik), bizonyos köszönésformáit pedig nem is ismerik, minthogy azok csak az iskolatársakkal való, tehát a csoporton belüli kommunikáció során hangzanak el.

Életkor szerint számottevő különbségek vannak a mindenkitől használt tiszteletadási formák előfordulási gyakoriságában is. A napszakok szerintieket például a felnőttek jóval többször használják, mint a gyerekek. Mint láttuk, bizonyos neológ köszönési formák ugyan el vannak terjedve a középkorú felnőttek nyelvhasználatában is, előfordulási gyakoriságuk meg sem közelíti azonban az iskolásokat.

Az ismertségi (rokonsági) fok keresztezi leginkább az életkort mint rendező elvet. Ez legfőltűnbben a tegezés és magázás viszonyában mutatkozik meg. A gyerekek például szüleiket, sőt két harmaduk a nagyszülőket is tegezi, iskolatársaik szüleit és nagyszüleit azonban magázzák. A gyerekek *sziá*-val is köszönnek nagynénjüknek, nagybácsijuknak, de az azokkal hasonló korú többi felnőttnek nem.

A foglalkozás (s a vele járó rang, elismertség, presztízs) kisebb jelentőségű tényező, mint az ismertségi fok, már csak azért is, mert a magas presztízsű foglalkozást űzők száma kicsi a faluban. A fiatal helybeli embert tegezés után általában magázzák a felnőttek nem közeli ismerősei, amikor az valamely felsőbb iskolát elvégez. Az *úr*-megszólítás bizonyos (felsőbb tanulmányokhoz kötött) foglalkozásokhoz eleve jár (így volt ez az ötvenes években is, l. fentebb), s aki *úr* volt, illetőleg az, azt magázták és magázzák.

Nemek szerint csak a megszólításformákban van egyértelmű és kötelező különbség (*néni* : *bácsi*, *néném* : *bátyám*, *nénnye* : *bátyya*, *anyu* : *apu*, *mama* : *papa*, *keresztmama* : *keresztapa* stb.), a köszönésformákban nincs, csak a használati gyakoriság tekintetében. A *csókolom*-ot például gyakrabban mondják a középkorúak nőknek, mint férfiaknak.

2. A köszönés- és megszólításformák, illetőleg a magázás és tegezés tekintetében gyors és nagy változások zajlanak néhány évtizede. E változások az utóbbi negyedszázadban mintegy koncentrálni jelentkeztek s a falusi lakosság köszönés- és megszólításformáit, a magázás és tegezés korábbi rendszerét gyökeresen megváltoztatták. Így aztán nem csoda, hogy a köszönés- és megszólításformák falusi helyzetéről a Nyelvművelő Kézikönyvben adott tájékoztatás a mára vonatkozóan csak korlátozottan érvényes, bizonyos pontokon pedig csupán mint a múlta vonatkozó megállapítás állja meg a helyét. Például: „a *Kézét csókolom*... újabban — főként *Csókolom!* változatban — a falusi gyermekek szájából is hallható. Ugyanakkor a városi gyermekek körében kezd tért hódítani a szülőkkel (sőt nagyszülőkkel és más közeli rokonokkal) való viszonyban az udvariassnak éppen nem mondható *Szia!*... köszönés” (1: 1255). Vagy: „A *Viszontlátásra!* régebben egyáltalán nem volt használatos falun, ma — városi hatásra — olykor előfordul, de csak teljes — és többnyire névelős — alakjában” (1: 1254). Továbbá: „A nagyszülők megszólítására... falun még az *őregapám*, *őreganyám* szolgál” (2: 126). Az idézetekkel összevetve az elemzés vonatkozó részeit nemcsak azt látjuk igazolva, hogy a változások valóban gyorsak, hanem azt is, hogy a nyelvtudomány nem szentelt kellő figyelmet a tiszteletadási formák társadalmi és területi rétegzettségének vizsgálatának.

3. A köszönés- és megszólításformák körében a nyelvjárásterületeken jelentkező változások országos méretű egységesülési tendencia részének tekintendők (gondoljunk a tegezés

terjedésére s bizonyos újabb udvariassági formák térhódítására). Háttérük egyrészt az urbánus szemléletmód falvakban való terjedése, másrészt pedig a képes-hangos tömegtájékoztatásnak a nagy egységesítő hatása. Az tehát, amit Illyés Gyula 1976-ban így fogalmazott meg: „anyanyelvünket — kiejtés és kifejezés dolgában egyaránt — hovatovább nem anyánktól sajátítjuk el, nem is környezetünkötől, hanem egy-egy központi hangsugárzó, illetve betűárasztó intézet gárdájától” (Nyr. 1976: 1). A vizsgált közösségben egyetlen helyi kötöttségű új köszönésformát nem találtam, jóllehet új tájszavak és táji frazeologizmusok születnek ma is. (A megszólításformákról a szükséges összehasonlítási anyag hiányában nem mondhatok biztosat. A megszólításpótlók között táji kötöttségű neologizmusok azonban vannak.) A tiszteletadási formák újabkori egységesülési tendenciájára l. már Takáts Lajos 1926-ban közzétett megállapítását: „Az egymás üdvözlésének és az egymástól való elköszönésnek a módja mind jobban és jobban egyöntetűvé lesz országszerte, pedig ebben is sok eredetiség és jellemző vonás van a vidékek és népek szerint” (Az apátfalvi nyelvjárás. Makó, 1926. 41).

4. A neologizmusok túlnyomó többsége az iskolások nyelvhasználatából, tehát az ifjúsági nyelvből kerül a felnőttek nyelvhasználatába. Míg korábban a gyerekek szinte kizárólag a felnőttektől (szülők, nagyszülők, tanító, pap) tanulták meg a köszönés- és megszólításformákat, manapság a hatás egyre inkább fordított irányú (l. Deme in: Nyelvi illetan 67), de legalábbis kiegyenlítődni látszik, ugyanis az ifjúsági nyelv több köszönés- és megszólításformája nyert mára polgárjogot a felnőttek nyelvhasználatában is. Mindez elsősorban azzal függ össze, hogy csökkent a család szerepe a gyerekek szocializálásában (nyelvi és nem nyelvi nevelésében), a fiatalság nem függ annyira a szülőktől, mint korábban, ezért önállóbb, s ennek a korábbinál nagyobb önállóságnak egyik következménye az, hogy nyelvhasználatuk jobban eltér a felnőttekétől. A másik ok abban rejlik, hogy a gyerekek kommunikációs köre jóval szűkebb s kevésbé rétegzett, mint a felnőtteké. Az ő köszönés- és megszólításformáik tehát eleve kevesebb típusra korlátozódnak, ugyanakkor azonban egy-egy típuson belül a gyerekek több köszönésforma-változatot használnak, mint a felnőttek (l. Tolcsvai Nagy Gábor in: Nyelvi illetan 101). Harmadik okként azt említem meg, hogy az iskolások számára a köszönés- és megszólításformák koránt sem annyira ritualizáltak, mint a felnőttek számára. Több tehát bennük az érzelmileg telítettebb, a személyes vonatkozás, s ez is eredetiségre készíti őket.

5. Figyelemre méltónak látszik az az adatokból levonható következtetés, hogy bizonyos, korábban nyelviileg egyértelműen kifejezett, jelölt rokonsági kapcsolatokat egyre kevésbé fejeznek ki nyelviileg. A keresztszülők, illetőleg a nagynénik, nagybácsik pusztá személynévvel (illetőleg becéző formájával), valamint személynév + *bácsi*, *néni* szerkezettel való nyelvi megjelölése a legújabb bizonyítéka ennek. Ugyanis a *Kati*, *Jóska*, illetőleg a *Kati néni*, *Jóska bácsi*-féle szerkezetek a nem rokon felnőtteket éppúgy jelölik, mint a keresztnyát, keresztapát, valamint a nagynénit és nagybácsit is. A jelenség mögött az áll, hogy csökkent a rokonság szerepe a társadalom kisebb egységeinek a szerveződésében. (A keresztszülői feladatokat például komolyan vették korábban az érintettek, ez a szerep azonban a hetvenes-nyolcvanas években már nem keveseknél névben élt csak.)

6. A tiszteletadási formák használatában (is) kategorikus és fakultatív szabályok érvényesülnek. Amikor egy-egy társadalom, illetőleg beszélőközösség viszonylag megállapodott, kiegyensúlyozott állapotát éli, akkor a kategorikus szabályok mellett a fakultatív szabályok szerepe kicsi. A századelő mihályi közössége, illetőleg nyelvhasználati ilyen volt. A mai, több szempontból átmeneti állapotnak természetes következménye, hogy csökkent a

kategorikus és növekedett a fakultatív szabályok szerepe. Gondoljunk arra, hogy például a köszönésformák között megnövekedett a találkozáskor és elköszönéskor egyaránt használható üdvözlésformák száma, hogy a tegezés: magázás tekintetében ma már csak meghatározott életkortól fölfelé érvényesülnek a következetes szabályok, hogy nem fejezik ki már föltétlenül a megszólításformákban a keresztszülőt, nagynénit, nagybácsit és a nem rokon idősebb felnőttest, hogy az egyén szubjektív megítélése nagyobb szerephez jutott az udvariassági formák használatában (az új iránti fogékonyság, a hagyományokhoz való kötődés gyakran áttöri a nemzedéki „szabályokat”). Természetes egyébként, hogy kisebb közösségek esetében, amely közösségek felnőtt tagjai egymást nagyrészt jól ismerik, fontos szerepe van a partner személyiségjegyei ismeretének is a tiszteletadási formák megválasztásában.

Kétségtelen, hogy ma az udvariassági nyelvi formák rendszere a korábbihoz képest kötetlenebb, bizonytalanabb, egyszersmind azonban fogékonyabb is az új iránt. Ugyan minden egyidejű állapot átmenet a megelőző és a követő között, a mai falusi tiszteletadási formák átmeneti jellege azonban jóval erősebb a korábban megszokottnál.

7. Annak a sajátos átmenetiségnek a leírása, amely ma a tegezés : magázás és bizonyos köszönés- és megszólításformák különösnek ható rendszertelenségében (értsd: megállapodatlanságában) nyilvánul meg, igen tanulságos nyelvi és szociokulturális szempontból egyaránt. Az a tény, hogy a magázásról, tegezésről és nem is kevés köszönés- és megszólításformáról egyazon — viszonylag kicsi és társadalmilag nem is nagyon rétegzett — beszélőközösség tagjai között olyan eltérő vélemények vannak, amilyeneket Mihályiban tapasztaltam, az udvariassági, illetőleg viselkedéskultúra kisebb közösségekben is meglévő bizonytalanságát, zavarait mutatja. A nyelvi kommunikációs bizonytalanságok persze következmények: az emberek közötti kapcsolattartás, kapcsolatrendszer bizonytalanságait, zavarait jelzik. Azon lehet vitatkozni, hogy a köszönés- és megszólításformák gazdagsága a bőség zavara-e vagy a zavar bősége, hogy szegénységet takar-e vagy sem (Ladó: Nyr. 1959: 35). Lehet „csodálkoznunk...egy egész ország megszólítási kuszaságán, új tegeződési, magázódási szokásain” (Makai Tóth Mária in: Szépen magyarul — szépen emberül. Szerk. Bachát László. Bp., 1987. 36). Úgy vélem azonban, hogy e „dzsungel” (Ladó i. h.) kevésbé tűnik kusza halmaznak akkor, ha egy-egy szűkebb értelemben vett beszélőközösség — tehát egymással rendszeres kommunikációs kapcsolatban levő emberek — nyelvhasználatát vizsgáljuk. Akkor ugyanis kiderül, hogy a tiszteletadási formák használatának vagy nem használatának egyrészt többnyire magyarázható okai, másrészt pedig meghatározott íratlan — kötelező és választható — szabályai vannak. S bizonyára jogos azt következtetnünk, hogy az udvariassági formák használatának mai átmeneti állapotát előbb vagy utóbb kiegyensúlyozottabb, világosabban szabályozott, ezért könnyebben alkalmazható és áttekinthető állapot követi majd. A tapasztalat persze azt mutatja, hogy több-kevesebb tiszteletadási zavar mindig is jellemzi az emberek egy részének viselkedését, illetőleg nyelvhasználatát (gondoljunk például a fiatalokra). Ennek fő oka az emberi kapcsolatok szövevényességében, sokszínűségében, illetőleg változó voltában rejlik.

* * *

Adattár. Az adattár a kérdőívekre írásban adott 1992-es válaszokat tartalmazza csoportosítva s azon belül gyakorisági sorrendbe állítva.

Köszönésformák:

Az általános iskolások így köszönnek a szülőknek: *szia* 94 (ebből *sziasztok* 48), *heló* 53 (: *helósztok* 8, *helótók* 2), *csókolom* 7, *szerbusz* 3 (: *szerbusztok* 3), *viszlát* 3; — a nagyszülőknek: *csókolom* 68, *szia* 52 (: *sziasztok* 19), *heló* 30 (: *helósztok* 1, *helótók* 1), *jó napot* 2, *viszontlátásra*

2 (: *viszlát* 1); — a testvér(ek)nek: *heló* 79 (: *helósztok* 5, *helótok* 4), *szia* 67 (: *sziasztok* 19, *szia* 1), *szevasz* 5 (: *szevasztok* 2), *báj-báj* 1, *csók* 1, *csájsztok* 1, *csó* 1, *szerbusz* 1, *pá* 1; — a nagynéniknek-nagybácsiknak: *csókolom* 60, *szia* 59 (: *sziasztok* 20), *heló* 29 (: *helósztok* 4), *szevasz* 6 (: *szevasztok* 3), *jó napot kívánok* 3, *viszontlításra* 2 (: *viszlát* 1); — a tanároknak: *jó napot kívánok* 110 (: *jó napot* 17), *csókolom* 30, *viszontlításra* 17 (: *viszontlítás* 1); — az iskolatársaknak: *szia* 76 (: *sziasztok* 49), *heló* 59 *helótok* 10, *helósztok* 7), *szevasz* 3 (: *szevasztok* 2), *csájsztok* 1, *csó* 1, *csúsz* 1, *háj* 1, *jó reggelt* 1, *szerbusz* 1; — a papoknak: *dicsértessék a Jézus Krisztus* 87 (: *dicsértessék* 25), *erős vár a mi Istenünk* 33 (: *erős vár* 6), *csókolom* 20, *jó napot kívánok* 7 (: *jó napot* 3), *viszontlításra* 1; — a boltban: *csókolom* 126, *viszontlításra* 11 (: *viszlát* 1), *szia* 5 (: *sziasztok* 5), *jó napot kívánok* 5 (: *jó napot* 3); — az orvosi rendelőben: *csókolom* 112, *jó napot kívánok* 23 (: *jó napot* 10), *viszontlításra* 10 (: *viszlát* 1), *szia* 4 (: *sziasztok* 3).

Az általános iskolásoknak így köszönnek a szülők: *szia* 115 (: *sziasztok* 3), *heló* 25, *szerbusz* 16 (: *szerbusztok* 1), *szevasz* 1; — a nagyszülők: *szia* 78 (: *sziasztok* 6), *szerbusz* 51 (: *szerbusz* 10, *szerbusztok* 1), *heló* 12, *Isten veled* 1, *szevasz* 1; — a nagynénik-nagybácsik: *szia* 94 (: *sziasztok* 3), *heló* 31, *szerbusz* 28 (: *szerbusz* 3), *szevasz* 2, *csókolom* 1, *jó napot kívánok* 1; — a testvér(ek): *heló* 82, *szia* 60, *szerbusz* 5 (: *szerbusztok* 2), *szevasz* 2, *pá* 1, *viszontlításra* 1; — a tanárok: *szerbusz* 88 (: *szerbusz* 10, *szerbusztok* 5), *szia* 45 (: *sziasztok* 11), *jó napot kívánok* 24 (: *jó napot* 6), *csókolom* 4, *viszontlításra* 3 (: *viszlát* 1), *szevasz* 1, *heló* 1; — az iskolatársak: *heló* 77, *szia* 62, *szerbusz* 7 (: *szerbusztok* 1), *háj* 2, *szevasz* 2, *csájsztok* 1, *csó* 1, *csúsz* 1; — a papok: *mindörökké ámen* 47 (: *mindörökké* 15, *és a te lelkeddel mindörökké* 1), *szerbusz* 40 (: *szerbusz* 8), *szia* 34, *erős vár a mi Istenünk* 24 (: *erős várunk* 5, *erős vár* 5, *a mi Istenünk* 2), *dicsértessék a Jézus Krisztus* 6 (: *dicsértessék* 4), *viszontlításra* 2 (: *viszlát* 1); — az idegen iskolások: *szia* 95 (: *sziasztok* 4), *heló* 28, nem köszön 22, *szerbusz* 4 (: *szerbusz* 1), *viszlát* 1.

Az általános iskolások szülei így köszönnek gyermekeik nagyszüleinek: *csókolom* 110, *szia* 18, *jó napot kívánok* 10 (: *jó napot* 6), *heló* 5, *szerbusz* 3 (: *szerbusztok* 1), *viszontlításra* 3 (: *viszlát* 2); — gyermekeik nagynénjeinek-nagybácsijainak: *szia* 84 (: *sziasztok* 1), *heló* 32 (: *helótok* 2), *szerbusz* 16, *csókolom* 14, *jó napot* 3, *viszontlításra* 3 (: *viszlát* 1), *szevasz* 2; — a tanároknak: *jó napot kívánok* 107 (: *jó napot* 54), *viszontlításra* 28 (: *viszlát* 2), *csókolom* 10, *szia* 8, *erős vár* 2, *szerbusz* 2, *tiszteletem* 1; — a papoknak: *jó napot kívánok* 59 (: *jó napot* 33), *dicsértessék a Jézus Krisztus* 57 (: *dicsértessék* 31), *erős vár a mi Istenünk* 12, *viszontlításra* 11, *csókolom* 6, *szerbusz* 2; — idegeneknek: *jó napot kívánok* 84 (: *jó napot* 52), *viszontlításra* 19 (: *viszlát* 1), *csókolom* 12, nem köszönnek sehogy 6, *heló* 3, *szia* 2.

A 78 általános iskolás közül 29-en magázzák nagynénjeiket-nagybácsijaikat, 28-an nagyszüleiket, 18-an idegen fiatalokat és egyetlenegy magázza szüleit, a többi tegezi őket.

Az előző alpontban felsorolt köszönésformák tetszési sorrendje a szülők megítélésében (zárójelben a 10 pedagógus szavazata): *jó napot kívánok* 94 (9), *csókolom* 81 (8), *viszontlításra* 78 (6), *szerbusz* 65 (5), *szia* 63 (5), *szevasz* 55 (3), *Isten vele* 50 (6), *viszlát* 46 (3), *heló* 36 (3) — *csó* 3 (1), *báj-báj* és *pá*: 1-1.

Megszólításformák:

Az általános iskolások véleménye szerint a gyerekek így szólítják anyjukat: *anyu* 74, *anya* 6, *anyuci* 4, *anci* 2, *annya*, *édesanya*, *idesanyám*, *mama*: 1-1; apjukat: *apu* 74, *apa* 6, *apuci* 5, *aptya*, *édesapa*: 1-1; — nagymamájukat: *mami* 38, *mama* 34, *nagymama* 13, *nagymami*, *mamikám*, *namci*: 1-1; — nagypapájukat: *papa* 66, *nagypapa* 6, *papi* 4, *nagypapi*, *papci*: 1-1; — nagynénjüket: (puszta vagy becéző alakú) keresztnév (például *Edi*, *Magdi*, *Pircsi*) 33, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *néni* 20, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *nénnye* 13, *nénnye* 13, *néném*: 1; — nagybátyjukat: (puszta vagy becéző alakú) keresztnév (például *Laci*, *Ócsi*, *Péter*) 28, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *bátyja* 17, *bátyja* 14, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *bácsi* 13, *bátyus* 1; — keresztyanyjukat: *keri* 21, *keresztmama* 20, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév 17, *keresztanyu* 10, *kereszt* 7, *kereszta-*

nyám, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *néni*: 6-6, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *kereszt* 5, *keresztanya* 4, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *keri* 3, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *keresztmama*, *keresztmami*, *kerimama*, *mami*: 1-1; — keresztapjukat: *keresztapa* 25, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév 22, *keri* 8, *keresztapu* 7, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *bácsi* 6, *kereszt* 5, *keresztapám* 4, *keresztapa*, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *kereszt*: 3-3, *keripapa*, (puszta vagy becéző alakú) keresztnév + *keresztapa*: 2-2, *kepa*, *papi*: 1-1; — bátyjukat: *bátya*, *bragyó*, *tesó*: 1-1, a többi mind keresztnév; — nővérüket: csak keresztnévvel (és becéző változataikkal) illették; — húgukat: *tesó* 2, *virág* 1; — öccsüket: *csibe* 2, *picin*, *tesó*: 1-1 (a többi e két utóbbi esetben is keresztnév s becéző változatai; — barátok egymás között: szinte kizárólag keresztnévük becéző alakjaival szólítják egymást, ragadványnevekkel jóval ritkábban s ezekkel: *Baba*, *Bokarugdaló*, *Cselmátyás*, *Gyesej*, *Hustorony*, *Kaktusz*, *Karvalycsőr*, *Kicsilány*, *Kuvik*, *Létra*, *Mágika*, *Mamut*, *Papi*, *Sólyom*, *Soma*, *Szösz*, *Vebigél*, *Vekker*; — tanárnőiket: *tanár néni* 77, keresztnév + *tanár néni* 12, *tanító néni* 10, családnév + *tanár néni* 1; — tanáraikat: *tanár bácsi* 78, *tanár bá*, keresztnév + *tanár bácsi*: 5-5, családnév + *tanár bácsi*, *tanár úr*, keresztnév: 1-1; — igazgatójukat: *tanár néni* 32, *igazgató néni* 25, keresztnév + *tanár néni* 20, keresztnév + *néni* 12, *tanító néni* 2, illetőleg *igazgató bácsi* 6, *igazgató úr* 2; — orvosukat: *doktor bácsi* 69, *doktor úr* 10, keresztnév + *bácsi* 2; — a gyógyszerészt: keresztnév + *néni* 26; — a plébánost: *tisztelendő bácsi* 75, *plébános úr* 2, keresztnév + *atyá*, *tisztelendő úr*: 1-1; — az evangélikus lelkészt: *tisztelendő bácsi* 47, *tisztelendő úr* 1; — idegen felnőtteket: *néni* és *bácsi*: 55.

Az általános iskolások véleménye szerint a szülők így szólítják őket: *lányom* 21, *kislányom* 20, *fiam* 16, *kisfiam* 8, illetőleg megszólításpótlókkal: *tücsök* 2, *babi*, *báránycám*, *bogaram*, *egyetlenem*, *mucikám*, *picim*, *sziszi*, *szöcske*, *tökmag*; legtöbbször azonban a keresztnév becéző alakjával; — a nagyszülők így szólítják iskolás unokáikat: *kislányom* 14, *kisunokám*, *lányom*: 8-8, *fiam* 5, *kisfiam*, *unokám*: 4-4, *aranfiam*, *fiacskám*, *idesfiam*: 1-1, illetőleg megszólításpótlókkal: *aranyom* 3, *angyalom*, *kicsim*, *lölköm*, *picin*, *tubicám*, *virágom*: 1-1, legtöbbször pedig a keresztnév becéző alakjával.

A szülők véleménye szerint gyerekeik így szólítják őket: *apu* 70, *anyu* 55, *apa* 4, *anya* 3, *anyuci*, *édesanya*, *édesapa*, *édesapám*: 2-2, *anci*, *apuci*, *édesanyám*: 1-1; — a szülők így szólítják szüleiket (tehát gyermekeik nagyszüleit): *anyu* 37, *annya* 30, *apu* 26, *aptya* 14, *ides* 11, *papa* 7, *anyuka*, *idesanyám*, *idesapám*, *édesanyám*, *mama*: 4-4, *édesapám* 3, *anya*, *apuka*, *édesapa*: 2-2, *anyus*, *apa*, *apus*, *édesanya*, *idesanya*, *idesapa*, *mami*: 1-1; — a szülők így szólítják-szólították nagyszüleiket: *mama* 51, *nagymama* 30, *nagypapa* 25, *öreganyám* 15, *papa* 14, *öregapám* 5, *nagyi* 2, *emmama*, *eppapa*, *nagyatala*, *nanka*, *picinmama*: 1-1.

Kiss Jenő

Észrevételek az Árpád-kori „közsői eredetű” személynevek magyarázatához

1. 1079 táján *Guden* úr, aki sokáig fáradt urának, László királynak szolgálatában és munkájában: „Ego *Guden* diu fatigatus in labore et servitio domini mei regis [Ladislaiui]”, végrendeletében a veszprémi Szent Mihály egyház kanonokjára hagyta paloznaki birtokát és egyéb javait. A végrendelet elkészítésekor tanúi voltak: „*Gurcu* Strigoniensis comes, *Szella* filius *Herney*, *Martynus* praepositus, *Suni* decanus, *Tefil* iudex, *Petrus* gener suus, *Gerardus* magister, *Abraham*, *Uchuge*, *Michael* presbyter, *Ezicius* et ceteri primates totius Pannoniae testes.” (Diplomata Hungariae Antiquissima 225—6; vö. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 424, 480; Solymosy László: *Guden* magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete. Veszprémi Történelmi Tár. 1989. (1) 101—6).

Pais Dezső *Guden* úr, valamint az 1138/1329-évi dömösi összeírásból 3 *Guden* személy (szolga, harangozó, vincellér), és az 1237—40-évi Albeus-féle összeírásból *Geuden* tárnok nevét a „Magyar — részben kölcsönzött — állatnevekből vált személynevek” című csoportban *gödény* ’madár’-nak értelmezi a Régi személyneveink jelentéstana című munkájában (MNYTK. 115. sz. 15).

Kniezsa István az Ugocsa megyei, 15—16. századi *Gödény* (*Geoden*) családnevet a *Gedeon* szn. változatának tartja. Véleménye szerint a *Gödény* nevet azért nem lehet a ’madár’ jelentésű *gödény* közszóból magyarázni, mert a családnév *Geode*, *Gewde*, *Geude* alakban is előfordul. Kniezsa a név végén lévő -ny-et gyakori képzőnek tartja az Árpád-korban, amit azonban nehéz elválasztani a vizsgált területen előforduló szláv -n képzőtől. Kniezsa magyar -ny képzőnek tartja az (Aba→) *Abony*, (Ada→) *Adony*, *Euzen* ~ *Euzud*, *Bölcsény*, *Györény*, *Györkény* nevek végződéseit, és szláv -n képzőre példái: *Gyuran*, *Kuban*, *Toman*, *Doman*, *Gyuren*, *Seben*, *Vincen*. Kniezsa egyébként az Ugocsa megyei *Gede*, *Geode*, *Gödes*, a Gömör megyei *Geodeo* családneveket is a *Gedeon*-ból magyarázta (MSzlKcsn. 16, 20, 22, 25, 73, 74).

Kálmán Béla egyrészt Pais, másrészt Kniezsa véleményét fogadta el: az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* személyneveket „szimbolikus hasonlítás” alapján állatnévből, a 16. századi *Gödény*, *Göde* családneveket a *Gedeon* szn. csonkított becező alakjából magyarázza (Nevek világa³ 41, 85), Papp Zsuzsanna a *Gödényháza* hn. előtagját madárnévnek tartja (NévÉrt. 5. sz. 60).

A TESz. a *gödény* ’pelikán’ közszóra biztos adatot csak 1643-ból idéz, mert az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* szn.-eket és az 1414. évből származó *Gewdynhaza* hn. előtagját a közszó korai előfordulására bizonytalannak tartotta. Kiss Jenő a „Magyar madárnevek” c. munkájában (Bp. 1984.) ugyancsak a 17. századi adatot idézi első történeti adatként a *gödény* madárnévre.

Az 1986. évi zalaegerszegi IV. Magyar Névtudományi Konferencián A. Molnár Ferenc „Névtan, szótörténet és művelődéstörténet (a *gödény* és *pelikán* szavakról)” című tartalmas előadásában összegyűjtötte és rendszerezte a *gödény* ’madárfajtá’-ra vonatkozó, a 17. század-

tól fellelhető irodalmi és néprajzi vonatkozású emlékeket, valamint a szinonimájaként használatos *pelikán* 'madárfajta'-ra vonatkozó, a Besztercei Szójegyzékben (1395 k.) megjelent első adattól kezdve az egyházi, irodalmi és művelődéstörténeti alkotásokban napjainkig előforduló adatokat. — Az egyházi latin eredetű magyar *pelikán* műveltségszónak nincsenek korai személy- vagy földrajzinév adatai, a szerző mégis úgy véli, „abban nem szükséges kételkednünk, hogy Magyarországon a pelikán, illetve a gödény az Árpád-korban (és később is) általánosan ismert volt ... tehát nincs akadálya annak hogy az Árpád-kori és más *Geuden*, *Guden* szórványokat a *gödény* madárnévvel hozzuk kapcsolatba”. A Molnár véleménye szerint a „TESz. túlságosan óvatos, amikor a *gödény* madárnév első előfordulásául egy 1643-as, Comenius »Janua linguae Latinae« című munkájából való adatot hoz” (Névtudomány és Művelődéstörténet. Zalaegerszeg, 1989. 360—7).

2. Az alábbiakban néhány szempont figyelembevételével és egyéb megoldási lehetőség felvillantásával megkísérlem kifejteni, miért nem volt túlságosan óvatos a TESz., amikor az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* szn.-eket nem tekintette a *gödény* 'madár' közszó első, ill. korai biztos nyelvtörténeti adatának. Az idézett személynevek közzszoí jelentésének kétségbevonása egyébként csupán példa értékű kiindulási alapul szolgál hasonló magyarázatoknak mint módszernek megkérdőjelezésére.

1. A. Molnár szerint a *Geuden*, *Guden* adatok „túlnyomórészt nem keresztény jellegű nevek közt fordulnak elő” (i. m. 36). Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy az 1138/1329.-évi dömösi összeírásban, Lingu faluban *Guden* szolga közvetlen környezetében *Budi* (< *Budimir*), *Cubos* (< *Jacobus*) és *Iacob* nevű szolgákat említik; Durusa faluban *Guden*-en kívül harangozó volt még *Endere*, *Simun* és *Weiteh* (< *Wojteh*); Luba faluban a vincellér *Guden* egyik társa *Gure* (*Jure* < *Georgius*) volt. Az Albeus-féle 1237—40. évi összeírásban *Guden* tárnokmester társát *Jordán*-nak nevezték.

2. A. Molnár Ferencnek igaza van abban, amit egyébként már Pais Dezső is kifejtett, hogy a „Gedeon ótestamentumi név Árpádék és a vegyesháziak idejében nem volt használatos, s így bajosan szerepelhettek volna a XIII. század elején és a XIV. század közepén a becézői” (MNy. 40: 125), vagyis az Ugocsa megyei *Gödényháza* hn. előtagja sem kapcsolható össze a *Gedeon* szn.-vel, amint azt Kniezsa állította. Mindamellet Kniezsa feldolgozása során az derül ki, hogy pl. az Ugocsa megyében egy családhoz tartozókat *Geuden*, *Geude*, *Geode*, *Gewde*, *Gede* néven jegyezték fel. E névvariánsokkal A. Molnár nem foglalkozott, figyelmen kívül hagyta, holott a *Geuden* (és más) családnév alakváltozatainak számbavétele adja meg legtöbbször a névmagyarázat kulcsát. Ez esetben is a *Geuden* családnévvel egy helyen és időben előforduló *Geude*, *Geode* stb. változatokat már semmi esetre sem lehet megmagyarázni a *gödény* 'madárfajta' közszóból, mert az Árpád-korban és később is az „eredeti nevek mindig teljes alakban fordulnak elő, sohasem rövidítve, mint a jövevénynevek ... a [közzszoí eredetű] magyar neveket nem csonkítják meg, mint a jelentéssel nem bíró jövevényneveket” (Berrár Jolán: MNyTK. 80. sz. 48—9).

Az Ugocsa és Gömör megyei *Geuden*, *Geude*, *Geode*, *Gede*, *Gödes* családneveknek a bibliai *Gedeon* szn.-ből való eredeztetését én sem fogadom el, de Kniezsával egyetértek abban, hogy e nevek lehetnek *-ny(-n)*, *-e*, *-ő*, *-s* képzős alakulatok. A feltételezett (képző nélküli) tövek ugyanis szinte teljesen megegyeznek az Árpád-korban igen nagyszámban előforduló *Geudi*, *Gud*, *Gudi*, *Gedi*, *Gueud* alakokkal, továbbá az úgynevezett képzős alakok az Árpád-kori *Guden*, *Geuden*, *Gudus*, *Guedeu* nevekkal. A Kniezsa által felsorolt példákon kívül magyar *-ny(-n)* vagy szláv *-n* képzős nevek még pl.: *Ete* → *Etény*, *Hete*, *Heta* → *Hetény* (l. Pais: MNyTK. 125, 21), *Gerus* ~ *Geren* (← *Gergely* nem pedig *görény*!) (Györffy II. 386), *Gure* → *Guryn*, *Guren*, *Gewren* (l. Cs. V. 133), *Chech* → *Csécsény* (FNESz.), *Rema* → *Remen*, *Mysin*, *Musin*, *Musun*, *Wsudyn* stb. (Györffy III. 232; Árpád-kori kis személynévtár).

3. A. Molnár Ferenc szerint az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* adatok beleilleszkednek az állatnévből lett nevek sorába, és a névadás indítékául nem csupán a 'madár' jelentés szolgált, hanem nagy részükben az, „hogy a név viselője sokat ivó és nagyétkü (vagy esetleg lógó tokájú, netán kiálló gégejű) volt, vö. 1785: *gödény* 'sokat ivó ember' (TESz.). A gödény ugyanis csőrével a vizet kanalizava rengeteg halat eszik, nagyokat is, roppant étvágyú, telhetetlen falánkságú madár (l. Chernel István: Magyarország madarai II/1. Bp. 1899. 79).” A gödény falánkságára A. Molnár 18—20. századi népnyelvi adatokat is idéz (i. m. 360).

Az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* szn.-ek effajta értelmezése véleményem szerint már a fantázia körébe tartozik, amin vitatkozni sem érdemes, mert kizárólag hit kérdése. Ugyanis sem A. Molnár nem tudja bebizonyítani az Árpád-korban élt *Guden*, *Geuden* nevű személyek falánkságát, netán lógó tokáját, sem én a lógó toka hiányát. Egyébként különösképpen e „lógó toka teória” készített a 11—13. századi *Guden*, *Geuden* nevek eredetének (meglehetősen munkaigényes) felülvizsgálatára.

Tapasztalatom szerint az Árpád-kori közsói eredetűnek vélt személynevek szokásos értelmezése jórészt azon alapul, hogy a vizsgált személynév és egy ma használatos közszó között felismerhető bizonyos fokú alaki hasonlóság. Ez a felismerés azonban a szükségesnél jobban, illetőleg nem kellő irányban mozgatja meg a kutatók élénk fantáziáját, és ebből következik, hogy gyakran hamis képzettársítás „áldozatává válik” a névmagyarázat. Nem egy téves magyarázat forrása volt az a módszer, hogy kellő vizsgálat és körültekintés nélkül, túlzott magabiztossággal egy Árpád-kori személynév magyar közszóhoz hasonló hangalakjába — különös asszociáció hatására — belemagyarázták a hozzá hasonló közszó mai jelentését, és így vált egy idegen eredetű Árpád-kori személynév egy ma élő közszó első történeti adatává. E módszer buktatóit számos példával illusztrálva részletesen tárgyaltam a IV. Magyar Névtudományi Konferencián (Névtudomány és Művelődéstörténet. 1989. 223—8).

4. Az Árpád-kori személynevek összekapcsolása egy ma használatos közszóval, ill. e közszó mai jelentésével kiváltképpen akkor igényel fokozott körültekintést, ha a ma élő közszónak nincs kielégítő etimológiája. Például az Árpád-kori *Zegen*, *Scegun* személynevek 'szegény' jelentését nem tudjuk semmilyen feltételezett átdó nyelvből kikövetkeztetni. E személynevek a TESz.-ben hol kérdőjellel, hol anélkül egyaránt előfordulnak az ismeretlen eredetű *szegény* 'pauper, arm' és a szintén ismeretlen eredetű *szégyen* 'schande, Scham' közszavak korai adataként, holott még az sem lehetetlen, hogy e nevek nem tartoznak egyik közszóhoz sem. Kiváltképpen akkor nem, ha figyelembe vesszük a *Scega*, *Scege*, *Scegue*, *Scegze* személyneveket (l. Árpád-kori kis személynévtár), és feltesszük, hogy e nevekhez járulhatott az Árpád-korban gyakori magyar *-ny* vagy szláv *-n* képző (l. Kniezsa fent idézett művét), amint a TESz. is feltesz egy *-ny* képzőt az ismeretlen eredetű *szegény* szóban (l. *legény* címszó alatt).

Egyébként Györffy György a *szegény* 'arm' eredetéről — idegen nyelvi párhuzamokra támaszkodva — lehetségesnek tartja, hogy „a régi magyar *szeg-szög* 'sötét, barna' színnév (vö. *szöghajú*, *szögfekete*) és *in* szavunk elhomályosult összetétele ... Ha e magyarázat helytáll, akkor *szegin* eredetileg az *in*-ek szegényebb rétegét jelölte ... tehát rab cselédek” (István király és műve 481).

3. Mivel nehezen hiszem, hogy a minden vagyonát a paloznaki egyházra hagyó *Guden* (Göden) úr gödényhez hasonlított, esetleg falánk, netán lógó tokájú volt, ezért nevének eredetét más módszerrel próbálom megfejteni, mellőzve mindenféle szabad asszociációt.

1. Közismert, hogy az államszervezés idején sváb lovagok és más német főurak (pl. Vecellin, Hont és Pázmány, Héder, Győr, Gut és Keled, Hermány stb.) jöttek be páncélos vitézekkel Géza, ill. István király udvarába. „A beköltöző vitézek társadalmilag az előkelők és a középréteg képviselői voltak. ... A továbbiakban e vitézek beolvadtak a XI. századi

miles rétegbe, a király és a főurak katonai kíséretébe ... *Németi* nevű telepeink javarészt ilyen korai időben keletkeztek" ... I. Endre trónralépése után, 1046-tól királyaink „a bajor és sváb területen átnyúlva a Rajnán túlról” hoztak szász és vallon- »olasz« hospeseket. ..., Így a második telepítési hullám hozta létre a *Szász*(*Szászi*), továbbá a *Borbánt* (eredetileg *Brabant*) és *Olasz* (*Olaszi*) telepeinket” (I. Györffy György: i. m. 509, 510, 512–3).

A fentiek ismeretében elméletileg semmi nem zárja ki feltevésemet: *Guden* úr, László király vitéze, kísérője és némely *Guden*, *Geuden*, *Gudi*, *Gude* nevű személy német (bajor?, sváb?, szász?) eredetű lehetett. Hipotézisem megtámogatására megnéztem néhány német személynévszótárt, hátha akad a Magyarországon előforduló *Guden*, *Geuden*, *Gude* stb. nevekhez hasonló német név. A következő neveket találtam: *Gudi*, *Gude*, *Goda*, *Gudo*, *Guda*, *Godan*, *Godila*, *Godilo*, *Godin*, *Godino*, *Godina*, *Godenus*, *Goding*, *Godolav*, *Godene*, *Gudin*. E nevek a gót *gods* 'bonus' töre vezethetők vissza (Förstemann, E.: Altdisches Namenbuch. I. Personennamen. Bonn, 1900². 659–62).

Gödde, *Gödden*, *Göde*, *Gäde*. Hamburgból, a 13. századból: filius domini *Goden*. E nevek a *Godefrid*, *Godeschalk* szn.-ekből rövidültek (Bahlow, Hans: Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt. München, 1967. 156, 177).

Gude, *Gud(d)e*, *Gud(d)en* nevek a *Gut* névből (szóból) származnak (Breckenmacher, Karlmann: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. I–II. 1957–63². I. 606).

Frankfurtban, egy 1385-ből származó névsorban gyakran előforduló keresztnév volt a *Gude* (Bach, Adolf: Deutsche Namenkunde. I/2. 1953². 27).

A *Gotfried* (-bald, beraht) személynévből 35-féle becézőnevet pl. *Goethe*, *Gide*, *Göte*, *Gode*, *Godela* stb. sorol fel Fleischer, Wolfgang Die deutschen Personennamen (1968. 127) című munkájában.

Tehát a német szótári adatok alapján az Árpád-kori Magyarországon előforduló *Guden*, *Gudi* stb. személynéveket el lehetne fogadni német eredetűeknek. Néhány biztos adat támogathatja is e nevek német eredetét.

Például német vagy vallon származású volt az 1265–1332 között említett Esztergom város kereskedő polgára: Syr *Godin* (*Godyn*); *Godinus* comes; Stephanus, *Godinus*, Rubinus filii *Godini* comitis (Györffy II. 253–5).

A szász vizaknai Alárd fiak birtokában levő, erdélyi Fehér megyében fekvő *Godyn* nevű föld: „t. *Godyn* ... que vulg. Ryngelkyrch nominatur” (Györffy II. 182) névadóját is német eredetűnek tartom. Egyébként e megyében az egyik szász plébánost 1309-ben *Godeschalum* de Winz néven említik (Györffy II. 192–3).

Kortársunk *Gudenus* János József „A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája” (Bp. 1990) című és más könyv szerzője is a rádióban elhangzott riportban holland származásának vallja magát (vö. Magyar Nemzet 1990. nov. 7., 8).

2. Az A. Molnár Ferenc által is említett és az OklSz.-ból idézett *Gödéngháza* helynév magyarázatának felülvizsgálata előtt azonban ismertetek egy 50 évvel ezelőtt megjelent dolgozatot:

Szabó Dénes rövid, de igen tartalmas cikkben foglalkozott a Somogy megyei *Gadács* (1138/1329: *Gudas*, *Gedas*) helynévvel.

Az EtSz. bizonytalan eredetűnek ítélte a nevet, Szabó Dénes viszont összekapcsolta a hazai forrásainkban gyakran előforduló horvát *Godomerius*, *Guidimer*, *Godomer*, *Guduzlaus*, *Godoslaus* személynévekkel, és utalt a szerb *Godemir*, *Godomir*, cseh *Hodislav*, lengyel *Godzislav* szn.-ekre is. A *Gadács* (*Gudas*, *Gedas*) az említettek egyikének, ill. rövidített alakjának -ačb képzős becézője. A hn. korai *Gedas* változata elhasonulás eredménye. A szláv *Gudimer* — *Godimer*, *Guduslav* — *Godoslav* stb. nevekből alakultak a magyarországi *Gad* < *God*, *Guda*,

Gudus, Goda, Godus, Godinus, Gadoch szn.-ek és *Guda, Gada, Godan, Gadan, Godin, Godina, Gadasyn, Godenowcz* stb. helynevek (MNY. 41: 92—3; vö. MNYTK. 85. sz. 10).

A Szabó Dénes tanulmányából idézett szláv eredetű személynevek szinte teljesen megegyeznek a német szótárak *Gude, Goda, Godan, Godin* stb. alakjaival (vö. FNESz. *Gád, Gadács, Gadány, Göd, Godines, Godisa, Godján, Alsógagy* szócikkeit). Ebből következik, hogy rendkívül nehéz a név viselőjének, helynév esetében a névadónak eredetére a név alapján következtetni. Eligazítást csak a szöveggörnyezet, illetőleg a település történetének ismerete adhat.

Krassó megyében a XIV. században a királyi uradalmak vlach hegyifalvakkal teltek meg, így pl. Krassó(fő) vártartománya is. „A román bevándorlással egyidejűleg, de attól függetlenül délszlávok költöztek be... s megindult a helynévanyag elszlávosodása... és általánossá vált a telepítő román és szláv kenézek nevére való elnevezés” (Györffy III. 474—5). A Krassó megyei *Vaja* (Patak) nevű földet 1378-ban körüljárták és határának leírásában megjelölték *Guden* nevű kenéz telkét, melyen 5, Krassófő várhoz tartozó orosz tartózkodott: „fluvius Crassou, Zecenpataka, una possessio et Kenezatus *Guden* vocatus in quo quinque rustici ad Crassoufeu pertinentes resideret” (DocVal. 277; vö. Györffy III. 497). A *Guden* → *Gödény* nevet a DocVal. (59) szláv eredetűnek tartja, Csánki (II. 102) is *Gödény* néven jegyzi az adatot. Különben Krassó megyében, Vajától délre volt *Oroszi* (*Ruszolc*) nevű település, Rusova néven ma is meg van (Györffy III. 491).

Temes megyében az orsovai vár építői között volt 1371–72-ben Petrus filius *Guden* (DocVal. 243).

Hunyad megyében, 1418-ban a Folti és Illyei családok megosztottak Illyén és a hozzátartozó oláh falvakon. Ez utóbbiak között említették „poss. volahalis *Gedenfalua*”-t, későbbi nevén *Godonest, Godenest*, ma *Godinesd*. A hn. a szerb-horvát *Godin* szn.-ből alakult (Györffy III. 287; Csánki V. 92, 292—3; FNESz. *Godinesd*).

A. Molnár Ferenc az OklSz.-ből idézett 1414. évi Stephano de *Gewdynhaza* földrajzinéven is a *gödény* ’madár’ köznevet vagy a belőle alakult személynevet véli felfedezni. Az adat az Ugocsa megyei *Gödényháza* hn.-re vonatkozik, és e helyen korábban *Tornatelke* nevű település állt. *Gödényháza* hn.-re legkorábbi biztos adatunk 1370-ből származik. Ekkor egy peres ügyben Michael de *Kedynhaza* nevű királyi ember is részt vett. További adatok: 1390: „nobiles de *Geudenhaza* alias *Tornaitelke*... Blasii et Valentini filiorum Petri de *Gewdinhaza*”; 1393: „Vallentinus de *Gudenhaza*”; 1398: „Jacobus de *Geudenhaza*”; 1414: Stephano de *Gewdynhaza*” stb. (DocVal. 225, 464, 501; CD.X/1: 660; KárOkl. II: 15. vö. Csánki I. 433).

Az Ugocsa megyei Tornatelkét a tatárdúlás előtt királyi hospesek lakták, és Szabó István szerint „aligha kétséges, hogy e vendégek szászok vagy flamandok és pedig ugyanazok voltak, akik ugyanekkor már a Tisza-völgy déli partvonalát tartották kezeik között”. Az elhagyott és pusztává vált Tornatelkét 1262-ben István ifjabb király *Munkách* fiának *Nede*-nek adta, akinek „leszármazottai voltak a *Gödény*-ek, ill. *Gödényházi*-ak... falujuk az ugocsai magyar kismemesi vidéktől elszigetelten előbb szász, majd jórészen orosz és oláh elemekkel átítatott környezetbe, a hatalmas nyalábi uradalom közepébe ékelődött be” (Szabó: Ugocsa megye 521—2; Nagy Iván: Magyarország családai II. 433—4).

Ha az Ugocsa megyei *Gödény*-ek valóban *Munkach* fia *Nede* leszármazottai, akkor a *Guden* (*Geuden, Gewdin*) személynevet szláv eredetűnek kell tekintenünk, amit a morvaországi *Göding* (ma *Hodonin*) vár neve is igazolni látszik. A vár neve a XIV. századi magyarországi krónikákban *Godyn, Godin* alakban fordul elő. 1401-ben (amikor Zsigmond király *Göding* várért gróf Szentgyörgyi Temlinusnak adta a Pozsony megyei *Fél* nevű királyi birtokot) a Pozsony megyében kiadott oklevélben a vár nevének írott alakja tökéletesen megegyezik az Ugocsa megyei, 1414-ben feljegyzett *Gewdynhaza* hn. első tagjával: „castrum *Gewdyn* vocatum in Marchionatu Moraue circa litus fluvii Moraue appellati in opposito

castri nostri Wywar vocati” (SRH. I. 40; II. 47; ZsimOkl. II/1: 108/904; 397/3346). A helynév alapja a szláv *god* ‘habilitas, pulchritudo’ többől alakult személynév (Miklosich: BSPO. 49, 142), Melich János a *Göding*-et német alakulásnak tartja (HonfMg. 368).

Zemplén megyében, ahol németek, vallonok és oroszok is laktak, szintén volt *Gödöny* hn., 1327–1439 között *Geuden*, *Guden*, *Gewden*, *Guden*, *Gwdyn*, *Geudyn*, *Geden* írott formában fordult elő (Csánki I. 347; ZichyOkl. II–VIII. SztárOkl. I. 308; II. 278, 291, 334; Györffy Gy.: A magyarság keleti elemei 160–1).

Heves megyében, ahol korai bajor telepítések voltak, Tar határleírásában szerepelt 1265-ben „*Geuden* porloga” (I. OklSz.; Györffy III. 55, 60, 139).

Bars megyében, Szelepcsény határleírásában is feltűnik 1234/1364-ben „*Gödény*” földje (Györffy I. 476; vö. CDES. I: 318).

3. A felsorolt példákból kitűnik, hogy a *Guden*, *Geuden*, *Geudyn*, *Geden* szerte az országban egyaránt előfordul német, illetőleg szláv telepítésű helyeken is. Csak igen gondos és minden részletre kiterjedő nyomozás után lehetne biztonsággal kijelenteni, hogy a név, illetőleg viselője német vagy szláv eredetű volt.

Az idegen eredetű nevekben bekövetkezett magán- és mássalhangzó-változások után az utókor a számára értelmetlen neveket megértelmesítette, az érthetetlen hangsort egy ismert magyar közszóhoz hasonlította, majd azzal egynek tekintette. Ugocsa megyében a 16. században az egy családhoz tartozó *Geoden*, *Gede* stb. nevűek még ismerhették a közös ős (! *Godefrid*, *Godeschalk*, — ? *Godimer*, *Godoslav*) nevét, és fel sem merülhetett bennük, hogy nevükben akár a *Gedeon* személynév, akár a *gödény* madárnév rejlik. Századok folyamán azonban az ős eredeti neve, főleg nevének értelme feledésbe merült, és ma már a *Gödény*-ek, *Gödényházi*-ak (és a kutatók egy része) a névben madárnevet sejt. Ezt a jelenséget nevezzük népetimológiának.

Mindezek után nekem az a véleményem, hogy az Ugocsa megyei *Gödényháza* helynévnek annyi köze van a gödény madárhoz, mint a Baranya megyei *Lánycsók* helynévnek egy leány csókjához (I. FNEsz.). A TESz. helyesen járt el, amikor az Árpád-kori *Guden*, *Geuden* személynéveket nem tekintette biztos történeti adatnak a *gödény* ‘madárfajta’ közszó magyarázatában. Hiszen hasonló módszer alapján akár még *Guden* úr egyik tanújának, *Suni* decanusnak a neve is bekerülhetett volna a TESz.-be a *sunyi* közszó első adataként!

Természetesen nem kívánom kizárni annak lehetőségét, hogy az Árpád-korban a *gödény* madárnévből is alakulhatott személynév. De mondanivalóm lényege: az Árpád-kori, magyar közszói eredetűnek vélt személynévek magyarázata előtt kíváncsok a velünk és környezetünkben élő népek személynévi szótárát is áttanulmányozni; ezáltal magabiztonságunk némileg csökken, de talán jobb megoldást találunk az „ismeretlen eredetű” személynévek magyarázatára.

4. A Magyarországon nagyszámban előforduló *Gede*, *Gude* ~ *Gede* szn.-ek tarka képet mutató magyarázatát tovább színezi egy adat: 1349-ben Ilona nemes asszony apja *Wgud* néven, 1362-ben *Gede* néven szerepel: „domina Elena nomine . . . filia videlicet *Wgud* filii Samsonis; dominam Elenam filiam *Gede* filii Samsonis” (SztárOkl. I. 218, 324). Az *Wgud* — (*Gude*), *Gede* változat megegyezik a *Jacobus* személynév *Cubos* becézőjének alakulásával. Tehát elképzelhető, hogy a *Guda* ~ *Gude* ~ *Gede* nevek egy része a *-gud* (*-gude*) végződésű (*Egud*, *Egude*, *Bugud*, *Mogud*, *Ragud*, *Sungud*, *Zongud*, *Vgud*) személynévek becéző változata.

4. A TESz. a *gödölye* ‘kecskegida’ közszó nyelvtörténeti adatai között a *Gödöllő* helynév korai előfordulásait kérdőjellel idézi, és a helynevet nem tekinti a közszóhoz tartozónak. Raátz Judit ugyan elképzelhetőnek tartja, hogy a helynév alapjául pusztai személynév szolgált, de ő is állatnévre gondol, mert szerinte „az ómagyar személynévadásban az állatne-

vek nagy szerepet játszottak” (NévtDolg. 14. sz. 6), különösen akkor — teszem hozzá —, ha mint az előzőekben kifejtettem, némely idegen eredetű személynévben is merész fantáziával magyar állatnevet vélnek felfedezni.

Az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott Pest megyei *Gödöllő* (1349/1370; *Gudullew*; 1410: *Gedullew*; 1467: *Gedele*; Kálmán: NV³, 165; FNEŠz.; ZsigmOkl. II/2: 351/7546; Csánki I. 28) helynevet is kielégítően meg lehet magyarázni a német *Gude*, *Göde* szn. -l képzős *Godel*, *Gödele* („Koseform aus einem mit *Gode*- anlautenden Vollnamen, meist < *Gottfried*” Brechenmacher i. m. I. 573) alakjából. Baselben a XIII. században pl. feljegyezték *Gdeli* pellifex nevét és egy Lotharingia-i tanú neve 1030-ban *Godelinus* volt (Socin, A.: *Mittelhochdeutsches Namenbuch*. 1968. 142; *Diplomata Hungariae Antiquissima* Bp. 1992. 107; vö. Förstemann i. h., Fleischer i. h.).

Gondolataim lezárásaként Poór Antal fejtegetésével tökéletesen egyetértve idézem a több mint száz évvel ezelőtt megjelent cikk egy részletét: „Minél tovább tanulmányozom a XIII. és XIV. századbeli szokatlanabb személyneveket, annál inkább erősödik bennem a meggyőződés, hogy ama régi személynevekben mentül kevesebb az »ősmagyar«. Sőt már is szabályul merném fölállítani, hogy a XIII. és XIV. században használatos, ma már szokatlan keresztnevek (és nem a többnyire »dictus«-szal jelölt vezetékevek) az ó-testamentumból és keresztény Martyrologiumból kölcsönzött, részint magyarított, részint csonkított vagy átídomított, részint a szlávból, németből, olaszból és más idegen nyelvekből már átídomítva átvett nevek. Annak ugyan nem mondhatok még ellent, hogy e szabály alól lehetnek kivételek, minthogy sok név származását megfejtani se vagyok képes, annál kevésbé megokolni; de azt hiszem, hogyha a magyar onomastikával foglalkozó tudósaink az imént jelzett, közelebb eső elvből indulnak ki, mielőbb tetemes eredményre jutnak” (Turul 1889. 67).

Fehértői Katalin

Sz. Bakró-Nagy Marianne—Kontra Miklós (szerk.): A Nyelvészetről — egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete, Budapest, 1991. 270 oldal

Ötlet és cím formája Amerikából jött (vö. *First Person Singular*, szerk. B. H. Davis & R. O'Cain. Amsterdam: Benjamins, 1980.). Mind az amerikai, mind a magyar kötet azt jelzi, hogy sok neves mai nyelvész örömmel beszél önmagáról és szakmájáról. Műfajilag lényegében önvallomásokról van szó, jóllehet a magyar könyv harminc közleménye közül a „vallo-más” szó csak egy cikk címiratában (Bakos Ferencéében) fordul elő. A harminc magyar nyelvész a második világháború utáni magyar nyelvtudomány „fiatalabb” generációját képviseli, a legfiatalabb köztük Moravesik Edit (1936.) és Papp Ferenc (1930.) a legidősebb Kovalovszky Miklós (1911.) és Lakó György (1908.). A tréfásan destruktív nyelvészek klubjának nevezett idősebb nemzedék vezető egyéniségei (Pais, Zsirai, Tamás, Ligeti, Kniezsa, részben Laziczius és Németh Gyula) voltak a harminc nyelvész korszakának (nagyjából az 1945 és 1990 közti időszokról van szó) irányító magyar nyelvészei, kik 1945 után is a két világháború közti magas szintű egyetemi és akadémiai élet tekintélyhordozóinak számítottak (vö. UAJb 60 [1988]. 196—9). Mellettük a könyvben munkásságukról számot adó harminc nyelvész legtöbbször csak kisebb mértékben állott a nyelvészeti szín rivaldafényében, mely a szocialista rendszerben egyébként is kevésbé volt vonzó és „díszes”, mint a Horthy-időkében. A szocialista rendszer azonban mindenesetre több lehetőséget adott az intenzív, elmélyedt, hosszú lélekzetű munkákra, gyakran intézeti vagy szakcsoporti tervmunkálatok keretében. Így aligha meglepő, hogy a harminc magyar nyelvész munkássága eredményeiben aligha marad el a Pais-nemzedék egészének teljesítménye mögött. Sokan a „fiatalok” közül részesei voltak a nagy akadémiai tervmunkáknak (Értelmező Szótár, etimológiai szótárak), ami lekötötte munkaerejük tetemes hányadát. Ennek ellenére legtöbbjük (terven kívüli) egyéni teljesítménye is számottevő. Néhányan a független egyéni teljesítményi vonalon aktívabbak voltak, mint a tervmunkákban (Hajdú, Kiss Lajos, Vértes Edit), jóllehet a fogantatásában tervmunkai és egyéni a korszakban nehezen különíthető el egymástól.

Méltánytalan volna szerkesztőktől számon kérni, miért nem szerepel több nyelvész a kötetben. Hiszen ők számos további kollegát is felkértek közreműködésre (egyebek közt, jelen recenzió íróját is). Érthető, hogy sokan a felkértek közül úgy gondolták, nincs még itt az ideje a vallomástételnek. Vannak, akik elvből nem akarnak memoárt írni (például e sorok írója), mások úgy gondolhatták, hogy a rendszerváltás körülményei közt kínos korábbi tevékenységeikről nyilatkozni. Efféle nyilatkozatokat a kívülállók önigazolásnak vagy esetleg kimagyarázkodásnak tekinthetnék. Emlékezésekből soha nem lehet kikapcsolni a szubjektív szempontot. Úgy vagyunk azokkal, mint a jegyzőkönyvekkel: gyakran nem azt tartalmazzák, ami valóban történt, hanem azt, amit a szerzőjük vagy megfogalmazójuk kíváncsún tart utólag, hogy megtörténtként legyen odaállítva. Mindezzel nem rosszhiszeműségre gondolok, hanem csak azt hangsúlyozom, hogy a szubjektivitás kikerülhetetlen tényező személyes visszaemlékezésekben.

Megjegyzendő: ahhoz, hogy kerek képünk legyen az utolsó ötven év magyar nyelvtudományának történetéről, meg kellett volna nyerni Antal Lászlót (jelenleg Washingtonban) és Szépe Györgyöt a kötet munkatársának. Más kérdés, hogy a szomszédos országok magyar anyanyelvű nyelvészei közül miért csak egy (Penavin Olga) szerepel, amikor a távolabbi külföldről öt szerző (Fónagy, Hetzron, Kerék, Makkai, Moravcsik E.) van a szerzők sorában. Közülük Hetzron, Kerék és Makkai nem Magyarországon szerezte nyelvészeti képezését. A szomszéd államokbeli magyar nyelvészek általában nem Magyarországon végezték egyetemi tanulmányaikat. S az erdélyieknek megvolt 1945 óta a maguk kolozsvári iskolájuk (Szabó T. Attila s köre), a felvidékiek (Sima Ferenc) a szlovák egyetemen szerezték magyar nyelvészeti képezésüket (e sorok írója is tanult az orientalista Bakos Ferentől Pozsonyban magyar nyelvészetet 1947-ben, s a Jancsovies nevű előadó szemináriumában magyar irodalomtörténetet). Bizunk abban, hogy Antal és Szépe másutt előadja nézeteit, annál is inkább, mert a kötet szerzői többször elismeréssel hivatkoztak rájuk: hiszen a hatvanas években ők kezdték importálni a modern amerikai formalizmust Magyarországra (vö. 27, 42, 197). Más lapra tartozik, hogy ezt ma érdemnek vagy sajnálatos vállalkozásnak tekintik. Kíváncsú lett volna olyan személyiségeket is szólásra bírni, mint Hadrovics László, Kara György, Hazai György, Büky Béla, Király Péter, Gregor Ferenc, Vértes O. András, Knieszsa Veronika, Rot Sándor, nem beszélve a kor olyan fontos egyéniségeiről mint Benkő Loránd és Telegdy Zsigmond.

A kor magyar nyelvészei közül egyesek már más helyen nyilatkoztak pályájukról, többen részletesebben, mint e kötet szerzői. Így Szemerényi Oszvald (Osvát) „Summing up a life” című önéletrajzában (Hochschul Verlag, Freiburg i. Bregau 1992., vö. UAJb 65 [1993.], Short Notes) vagy Seboek Tamás jónehány úgynevezett személyes memoárban Lotzcal és önmagával kapcsolatban (UAJb 46 [1973.]: 1—26, 50 [1978.]: 138—43, 64 [1992.]: 1—12). Magammal kapcsolatban az Ural-Altaische Jahrbücher 50. kötetéhez írt Geleitwortra hivatkozom, melyben van néhány megfigyelés a kor nyelvtudományi szervezési problémáit, különösen a nyugati magyar nyelvészek munkásságát illetően.

A szerkesztők felkérő levelükben hat kérdést tettek fel a kötet munkatársainak; céljuk ezzel egy tematizált egységes adatfelvétel lehetett. Az első (Mitől nyelvész a nyelvész?) és az utolsó kérdés (Milyen irányzatok hatottak a magyar nyelvészetre?) általános érdekű, a négy a személyi tapasztalatok jobb előadását volt hivatva segíteni. Ez utóbbiakkal itt nem foglalkozunk. Valamennyi fontos adalék — s ami lényeges: autentikus adalék — az elmúlt ötven esztendő magyar nyelvtudományának történetéhez kapcsolódik akkor is, ha szubjektív elemek találhatók bennük. Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos (135—44), B. Lőrinczy Éva (164—170), Molnár Iona (183—90), Moravcsik Edit (191—203) egyoldalúan csak életrajzot (CV-t, vagyis curriculum vitae-t) adott. Petőfi S. János cikke pedig nem más, mint bevezetés szövegtani téziseinek újabb terminológiájába (213—23). Moravcsik kivételével (kinek utalásai alább találhatók) egyikük sem foglalkozott a szerkesztők által feltett első és hatodik kérdéssel.

A válaszokat a két általános jellegű kérdésre érdemesnek látszik külön blokkban összeállítani, mert igen nagy a jelentőségük egy magyar nyelvtudománytörténet számára. E feladatot az alábbiakban elvégeztem. Ha ennek során az elkerülhetetlen tematizálás itt-ott megváltoztatta a szerzők nézeteit, ez akaratom ellenére történt, s elnézést kérek előre is (korrekciókat szívesen fogadok). Az A alatt az első (Mitől nyelvész a nyelvész?), B alatt a hatodik kérdésre adott válasz található (Milyen irányzatok hatottak a magyar nyelvészetre?).

A. Aki hivatásszerűen foglalkozik a nyelvvel. B. Saussure, prágai strukturalizmus (Bakos).

A. Aki nyelvvel foglalkozik. B. Magyar módszer, mely mindig lépést tartott az európai fejlődéssel (Deme).

- A. Aki tud absztrahálni. B. Magyar módszer, Trubeckoj, Laziczius (Elekfi).
- A. Akinek a nyelvvel való foglalkozás hivatása. B. Sokrétű, 1956 óta (Fónagy).
- A. Introvertált, absztraháló típus jó intuícióval. B. Újgrammatikus, pszichológista, saussure-ánus, nylonnyelvész, újabban double-talk (Fülei-Szántó).
- A. Fit, non nascitur. B. Hazai konzervativizmus (Hajdú).
- A. Aki a nyelvet teszi tudományos vizsgálat tárgyává. B. Nem egy egyelméletű, egy módszerű nyelvtudomány hazai alapokon. Ennek nincs különösebb szegválnivalója teljesítmény dolgában (Herman J.).
- A. Aki egy nagy beavatási szertartáson, egyetemi képzésen átesett. B. Hazai hagyomány, Gombocz, Laziczius (Hetzron).
- A. Közös egyéniségjegyeik nincsenek. B. Hagyományos, az utóbbi időben modern irányzatokkal frissítve (Hexendorf E.).
- A. A nyelvész az emberi nyelv... tudományos vizsgálatát tekinti főfeladatának. B. Hazai rendszer, mely jónéhány külföldi elméletet adoptált (felszínesen elfogadott), de nem adaptált (Imre S.).
- A. A nyelvésznek nem kell huszonkét nyelven perfektül beszélnie. B. Magyar és finn hagyomány: Reguly, Castrén, Munkácsi, Paasonen, Gombocz (Kálmán B.).
- A. A nyelvészeket a nyelv érdekli. Egységes egyéniségjegyeik nincsenek. B. Hazai hagyomány, különböző (külföldi) irányzatok a gyakorlatban jól megférnek egymással (Károly S.).
- A. Kit a véletlen hozzásegít. B. Nem foglal állást (Kerék A.).
- A. Az ember véletlenül válik nyelvészé. B. Nem foglal állást. Egyénileg külföldi modern irányzatoktól kapott sokat (Kiefer).
- A. Nyelvészettel hivatásszerűen foglalkozó kutató (kiegészítőleg: érzelmileg telített felsorolásos definíció). B. Hagyományos szemlélet és módszer, tárgykörök, témák és műfajok talmi korszerűsködéstől mentesen (Kovalovszky M.).
- A. Pluralisztikus felfogású nyelvkuató. Tudja, hogy a nyelvészet művelése nem ötven évvel ezelőtt Amerikában kezdődött el, hanem már jóval korábban Európában. B. Újgrammatikusok, de Saussure, prágai nyelvész, Leonard Bloomfield és néhány más amerikai nyelvész (Lakó).
- A. A nyelvészé válás alapfeltétele valamiféle zenei hallás. B. Nem foglal állást (Mak-kai).
- A. A nyelvész megfigyeli azt, amit mindenki más természetesnek vesz: a nyelvhasználatot. B. Elméleten-kívüli, preteoretikus, tényszerű látásmód (Moravcsik E.).
- A. Tartós memória háttérként. B. A külföldi hatás mindig gyenge volt, mert nyelvészeink monolingválisok, korábban legfeljebb németül, most meg csak angolul olvasnak (Papp F.).
- A. Nyelvészeti gondolkodásmód, nyelvi problémaészlelés jellemzi. B. Átesett minden gyermekbetegségen, mindenféle irányzat fertőzésén. B. A klasszikusnak mondott vagy az eklektikus nyelvvizsgálati módszerek is eredményt hoztak. A modern irányzatok sok vita után eresztettek gyökeret. Nem egynek kiváló magyar képviselői világ színvonalon is megbecsülést szereztek (Penavin O.).
- A. A nyelvész antropológus a szó legtagabb értelmében. B. Nagyrabecsülendő hagyomány. Kíváncsú az együttműködés modern irányzatokkal (Péter M.).
- A. Nem ad definíciót. B. A különféle irányzatok búvápatakszerűen hatottak/hatnak (Petőfi S. János).
- A. A nyelvész kedveli a konkrétságot és egzakttságot. B. Századunk második felében a leíró nyelvtani érdeklődés (Rácz E.).
- A. Grammaticus non nascitur, sed fit. B. Nem foglal állást (Rédei).

A. A nyelvész filozófus, aki az egyetemes kategóriák megértéséhez a nyelv felől közeledik. B. Tárgyi forrásismeret, kutatási módszertan, történeti problematika megfogalmazása (Róna-Tas, vö. 237).

A. Hozzáértő és lelkes tanár hatására lesz valaki nyelvész. B. Régi és új módszer együtt (Szathmári I.).

A. A nyelvész filosz: érdeklődésének központjában a nyelv áll. B. Különböző irányzatok hatottak és hatnak (Vértés Edit).

Az első kérdésre adott megnyilatkozások (Mitől nyelvész a nyelvész?), bármennyire érdekesek vagy eredetiek, nem sokat segítenek a fogalom tisztázásában. Legtöbbjük az értelmező szótárak meghatározására támaszkodik, s inkább azt mondja meg, mi a nyelvész, s nem azt, mitől lesz a nyelvész nyelvészé. Figyelemre méltó a véletlen nagy szerepe a nyelvészé válásban. Rá kell mutatni itt Hajdú (Fit, non nascitur) és Rédei egyező véleményére (A nyelvész nem születik, hanem lesz). Magáért beszél e vonatkozásban Kálmán Béla közleményének címe is, ki nyelvészeti pályafutását így jellemzi: Véletlenek sora (103). Róna-Tas, ki fiatalon szociológus és néprajzos akart lenni, s akkori ideológiai terheltségük miatt hagyta ott e szakokat, feltűnően hangsúlyozza a nyelvész filozófiai és társadalmi kötöttségét, valamint a pályaválasztás morális szempontjait; közvetve ezek is a véletlen szerepére utalnak. Kerék és Kiefer is nyilván mélyen gyökerező személyes tapasztalatok alapján ugyancsak a véletlent tartja fontos tényezőnek a nyelvészé válásban. Ezt magam is megerősíthetem saját emlékeim alapján. Knieszsa István is sokszor emlegette, mily nagy szerepet játszott a véletlen nyelvészeti érdeklődésének kifejlődésében.

A második kérdésre adott válaszok egyértelműek, s röviden így foglalhatók össze: Létezik egy igen erős hazai hagyomány önelvű elméleti keretben az elméletiség hangsúlyozása nélkül; ez abszorbeálta a mindenkori mérvadó külföldi irányzatokat, lényegében azonban megmaradt olyan hazai keretben fejlődött hungarocentrikus nemzeti diszciplínának, amelyen az importált keveset változtatott. Számadatban ez megítélésem szerint úgy festhet, hogy a magyar nyelvtudomány 80%-ában hazai szellemi javakban és az azokból levezethető vagy kiadódó elméleti beágyazásban gyökerezik, s talán ha 20%-ában idegen impulzusok gyümölcse. Az idegen is az átvétel során vagy az után sokszor jól sikerült „magyaros” átalakításban honosodott meg. Gondoljunk csak arra, hogy Laziczius a fonológiai elveket saját áttételében adta elő, jórészt a prágai iskola nemzetközi népszerűségének megalapozása előtt. Amit ő külföldről fonológiaiilag átvett a harmincas évek elején, az inkább közvetlen Kruszewskitől és Baudouin de Courtenaytól származott, semmint azok elveinek/felismeréseinek divatos és nemzetközileg jobban ismert prágai/bécsi strukturalista kodifikálójától (Mathesius, Trubetzkoy, Roman Jakobson). Fontos megjegyezni azt, hogy a magyar nyelvtudomány klasszikus eredményeket felmutató területein (etimológia, nyelvtörténet, nyelvjárástan) az erősen leíró jellegű általános nyelvészeti eredmények egyszerűen nem alkalmazhatók. E sorok írója soha nem értette, hogy kérhették számon a mindenkori modernnek számító általános nyelvészeti irányzatok (marrizmus, saussure-izmus, fonológiai iskola, amerikai formalizmus) olykor hangos hazai képviselői a fonetikusoktól, nyelvtörténészekről, nyelvjárási szövegkiadóktól, klasszikus filológusoktól, orientalistáktól, nyelvészociológusoktól, összehasonlító finnugor nyelvészekről stb. az importált modernista elméletek felhasználását. E részdiszciplínákban sehol a világon nem alkalmaztak modernista nézeteket, s képviselőiket a nyelvészeti formalizmus ignorálása miatt sehol nem minősítették maradinak. Megjegyzendő ehhez, hogy a mindenkori divatos általános nyelvészeti irányok soha nem voltak átfogó jellegűek, hanem a nyelvi működés egészéből mindenkor egy részletre irányultak vagy azon alapultak. Így de Saussure és a prágai iskola erősen hangtani orientációjú, az amerikai formalizmus morfológiai indítékú, a marrizmus szociolingvisztikai jellegű. Olyan általános

nyelvészeti irányzat, amely a nyelvi jelenségeket időbeli, szociális és földrajzi totális összesítésben tárgyalná, eddig nincsen. Talán az Amerikában induló globális nyelvészet (Transworld Linguistics, vö. Global Linguistic Connections című könyvem 56—7. oldalait) próbál majd megfelelni egy ilyen univerzális követelménynek.

Figyelemreméltó a következő jelenség a B válaszokban! Jóllehet a legtöbb válaszadó nyilván osztja a nézetet, mely szerint a hazai hagyománynak igen nagy a prioritása az import előtt, mégis legtöbbjük a szükségesnél jobban hangsúlyozza a külföldi hatás abszorbalásának (feltételezett) tényét. Ez afféle reflex lehet a totalitarizmus korszakából, amikor semmilyen értelmes tanulmányt nem lehetett közzé tenni, ha a szerző nem misézett Párizsért egy bizonyos személy nyelvtudományi munkáinak a bevezetésben való említésével (Sztálin 1950—1955 közt), vagy egy kötelezőnek deklarált iskola (marizmus 1948—1950, prágai vagy amerikai formalizmus 1965—1980) elméleti fontosságára való hivatkozással. Különösen feltűnő ez Lakó György állásfoglalásában (B. Újgrammatikusok, de Saussure, prágai nyelvész, Leonard Bloomfield és néhány más amerikai nyelvész) akkor is, ha az, amit mond, igaz. Megjegyzendő ehhez, hogy az újgrammatikus vagy a történeti elv (H. Paul) és a formalizmus bizonyos tételei annyira univerzálisak, hogy alkalmazásuk olyan helyi-hazai fejlődés eredménye is lehet, amelyben a külföldi iskolás hatás nem játszott szerepet. Ami újgrammatikus, történeti vagy strukturalista Magyarországon, nem föltétlenül importatást jelez akkor sem, ha a megfelelő elveket előzőleg külföldön formulázták meg elméletileg mértékadóan. Lehet ez egyszerűen az elméletmentes józan ész hazai alkalmazásának is köszönhető.

Az amerikai újmódi iránti szükségtelen magyar (s részben európai) szubmisszivitást jelez Hetzron megállapítása (69): „A hollandoknál és a magyaroknál a MIT monopólium sokkal erősebben nyilvánul meg, mint Amerikában. Amerikában a MIT egyike a sok iskolának.” Rá kell mutatni azonban arra, hogy a nyelvtudományi szervezetekben (Linguistic Society of America, Language, az igen befolyásos angol intézetek nyelvészeti szekcióiban) a chomskyánus formalizmusnak Amerikában garantált prioritása van. A hatvanas-hetvenes években fiatalon fontos pozíciókba jutott nyelvészprofesszorok az USA-ban vagy fundamentalista chomskyánusok, vagy a Chomsky-irányzat valamilyen individualista változatát hirdetik. Se szeri, se száma olyanfajta irányzatoknak, mint sztratifikációs nyelvtan (Lamb elmélete) vagy a Franciaországból importált dependencianyelvtan (Tesnière). Magyarországon Károly Sándor egy, feltehetőleg a generatív nyelvtanon alapuló „produktivitás-nyelvtan”-t dolgozott ki (vö. 117—8 a jelen kötetben). Az effajta fáradozásoknak Amerikában soha nem volt komoly elméleti jelentőségük. A fundamentalista chomskyanizmus uralmát — mely nemzetközileg afféle amerikai patrióta teoriának van feljászva — senki nem képes ott megdönteni, különösen nem az alapjában hibás generatív nyelvtan téziseinek változtatásával. Bármennyire népszerű is, hivatalosnak kikiáltott a chomskyanizmus (generatív nyelvtan, transzformációs nyelvtan) az USA-ban, a nagyszámú egzegetikus Chomsky-irányzatok vagy eredetieskedő független elméletek miatt (melyeknek semmi közük Chomskyhoz) helyesebb az amerikai általános nyelvészetet egészében formalistának, semmint chomskyanusnak vagy generatívnek nevezni.

Nemzetközileg valahogy úgy vagyunk a chomskyzmussal, mint a hamburgerrel. Az emberek tudják, hogy nem jó, de rajongnak érte, egyszerűen azért, mert amerikai. S ami amerikai, az csak jó lehet akkor is, ha minden ellentmond használhatóságának. Nem más ez, mint a központilag diktált egykori szovjet monizmus iránti kötelező tiszteletnek a továbbélése reflexeinkben egy olyan megváltozott világban, amely ilyesmit nem kíván meg többé.

Jól jelzi a külföldi elméleti hatás magyarországi mértékét a kérdéses korifeusok nevének kötetbeli frekvenciája (a 261—7. oldalakon található névmutató alapján): Chomsky 27, Saussure 21, Marr 8, Bloomfield 6, R. Jakobson 7, Trubetzkoy 7, Martinet 6, Bühler 4, Petőfi

S. J. 4, Abondolo 2, Austerlitz 2, Kerék 2, Hetzron 1, Kiparsky P. 1, Moravcsik E. 1, Sebeok T. 1. Tanulságos ezzel szembeállítani a nevesebb hazai nyelvészekre való hivatkozás előfordulási gyakoriságát (ugyancsak a névmutató alapján, a több oldalszamos jelzéseket egységesen öt előfordulásnak véve): Pais 41, Bárczi 26, Gombocz 25, Laziczius 25, Zsirai 19, Gáldi 17, Knieszsa 14, Csűry 11, Ország L. 11, Hadrovics 10, Klemm A. 10, Szépe 10, Kelemen J. 9, Simonyi 7, Károly S. 6, Deme 5, Lőrincze 6, Mészöly G. 5, Antal L. 3, Moravcsik Gy. 1, Nyíri A. 1. Megemlítem, hogy a magyar nyelvészet terén is aktív, ismertebb külföldi szakemberek közül olyanok, mint Schlachter, Sauvageot, Sinor, Futaky, Gulya, Décsy a névmutató szerint egyszer sincsenek említve a kötetben.

A magyar nyelvészet anekdotakincse igen jelentős. Sajnálható hogy az életrajzi részekbe semmi nem került bele belőle, kivéve Róna-Tas egy igen szellemes szócicéét (237): „Pais [a kruzsokban való első megjelenésemkor] nevemre célozva azzal fogadott, hogy névrokonok volnánk. Mire én azt válaszoltam, hogy igen, de én lekoptam, és nyíltabbá váltam.”

Kontra Miklós a Hetzronnal folytatott beszélgetésében felhívja a figyelmet arra a jelenségre, amely „teoretitisznek” nevezhető (71). A mai tipikus általános nyelvész elméletet épít, akár van szükség rá, akár nincs. Az elméletépítés (Theorie-Bildung, theory building) az anekdotikus hagyomány szerint német eredetű, nyilván Marx és Engels teoretizmusával jutott be az orosz szellemi életbe. A franciák, angolok vagy az amerikaiak számára hosszú ideig idegen volt. A mai amerikai „theory building” feltehetőleg orosz eredetű, s mint ilyen része annak a nagyarányú szovjet hatásnak, amely tudva-öntudatlan a Sputnik-komplexussal furakodott be az USA-ba a hatvanas évek kezdetétől fogva. Az elméletieskedés ott termékeny talajra talált, különösen a nyelvészet berkeiben. Könnyebb elméletet építeni az íróasztal mellett, mint a világ háromezer nyelvvel foglalkozni, s azok adataira támaszkodva tenni megállapításokat. Alábecsülni az elméletieskedő munkastílust természetesen nem lehet, legfőbbképp mennyiségi okok miatt. Amerika háromezer egyetemének és főiskolájának mindegyikén van ma angol intézet átlagban 10-15 tanárral. Ezekből mindenütt három-négy a nyelvész, s majd mindegyikük chomskyánus. Ezeknek sejtelmük sincs arról, hogy Chomskyn kívül is van nyelvtudomány. Az „egykönyvű” nyelvészhad dogmája, hogy ők vezérük tündöklő intellektusának fényében 2½ év alatt többet tudtak meg a nyelvről, mint a világ nem chomskyánus nyelvtudósai az 1963 év előtti 2500 esztendő alatt összevéve (ahogy egy chomskysta korifeus fogalmazta az önteltség és hybris felülmúlhatatlan megnyilatkozásaként). S ahogy egy magyar formalista mondta: Chomsky a nemzetközi nyelvészetnek közös nyelve. Japán, Délkelet-Ázsia, Afrika ifjú nyelvészei — jó néhány ezer tudósjelölt, kik legnagyobbbrészt amerikai egyetemeken tanultak — nem is tudják elképzelni, hogy másfajta nyelvtudomány is létezhet, mint az MIT-formalizmus kerekded együgyűsége. Velük egyszerűen nem lehet a hagyományos európai nyelvészeti terminológiában értekezni. . .

Az effajta mennyiségi szempontok miatt jellegzetesen amerikainak vélt chomskyizmus szervezeties és ideológiai-funkcionális beágyazottság tekintetében így hasonló jelenség, mint a monista marizmus volt a Szovjetunióban. Egy államhatalmi központ által jóváhagyott ideológia, amit a hatalmi pozíciókon belüliek nem engednek megkérdőjelezni. Amerikában a legtermészetesebb ma, hogy a gyakorlatnak is van elmélete, s ha nincs, „építenek” neki („theory building”). Így például az alkalmazott nyelvtudománynak is, amely pedig óvatos kísérletként azért jött létre, hogy a túlzott teoretizálástól egy kicsit megszabadítsák (helyesebben: felszabadítsák) a nyelvtudomány művelőit. Értéktételt illetően nehéz itt nem hivatkozni Lotz kissé cinikus parafrázisára, mely szerint az elméleti nyelvtudomány csak egy kis, nem nagyon fontos része az alkalmazott nyelvtudománynak; az utóbbin végeredményben az egész elméletmentes hagyományos nyelvtudomány értendő. Miként Kontra megjegyzéseiből látható, a mindenáron való elméletieskedés kedvelt irányzat Magyarországon is. Az amerikai „anti-establishment” a nyelvészetben ma jól ismert szlogen a „data-orientedness”

(Koerner és a *Diachronia* nevű új folyóirat a fő terjesztője); hívei közé tartozik Pike köre (részben a *Word* folyóirat is) és egy egész sor kevésbé ismert fiatalabb organum és hagyományos szakterület; ezek azonban alig képesek ellensúlyozni a *Linguistic Society* és a *Language* látványos monisztikus-patriotikus chomskysta formalizmusát és nemzetközileg igen hatásos „gleichschaltolt” elméletieskedését. Mégis talán, az amerikai pluralisztikus nyelvtudományi tendenciák híre elérkezik Európába is rövidesen. Magyarországon az tovább erősítheti azon hagyományos magyar gyökerű és önelvű nyelvtudományi kutatások pozícióját, melyek töretlen vitalitásának a jelen kötet beszédes bizonyítéka.

Bloomington, Indiana

Décsy Gyula

Kemény Gábor (szerk.): Normatudat — nyelvi norma. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1992. 257 oldal

A kötet tárgya egy téma három vetülete: az elmélet(ek), a fogalom- és jelenségértelmezések, valamint a jelenség-halmazok leírása. A megközelítés választott látószögei így pontosan meg is felelnek a nyelvi-nyelvhasználati norma legfontosabb tárgyi vonatkozásainak, azaz rendszerbeli helyének, a rá vonatkozó megismerési eljárások változatainak és magának az úzusnak, az utóbbit — természetesen — a szemléltető értékelő szempontjainak szigorúbb vagy engedékenyebb megítélése szerint tárgyalva.

A tizenöt tanulmány a Nyelvtudományi Intézet normakutató témacsoportjának, a gyakorlat kérdései iránt különösen fogékony szakembereknek a munkája, amelyen a szerzők 1986 és 1989 között dolgoztak Grétsy László, majd Kemény Gábor vezetésével.

1. A tanulmánygyűjtemény középponti fogalmát a szakszóhasználat eleve egy nagyobb közösség létmódját irányító elvek körébe utalja. Nagyjából oda, ahová a szokásjog, a személyközi kapcsolatok kultúraspecifikus előírásai is tartoznak. Ebben az értelemben a nyelvi norma — tudati és gyakorlati aspektusaival együtt — a rendszer és alkalmazásai között van, kétirányú kényszerhatásokkal változva és változtatva térben és a történeti időben. A nyelvész ennek jegyében megválasztott elméleti pozíciója két fontos következtetéssel jár. A ‘szabály’ (azaz a nyelvi rendszer ún. jólformáltsági ismérvekkel meghatározott szabályai, mint a grammatikalitás) nem vehető azonosnak a ‘normával’ másfelől, a közösségi lét hierarchikus és térbeli szerkezetében a normatartalmak szükségszerűen „dialektális” eltéréseket fognak mutatni — anélkül azonban, hogy közvetlen összefüggést találjunk a társadalom hatalmi struktúrájában érvényesülő presztízsértékekkel (vö. Villó Ildikó: A nyelvi norma meghatározásáról, 7—22). A rétegződés egyik iránya a köznyelv—tájn nyelv tengelyen szemléltethető. Balogh Lajos (A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma, 23—30) ezzel kapcsolatban arra mutat rá, hogy az egyes nyelvtani és kiejtésbeli alakzatok mintaként való használata alkalmasan, de nem véglegesen jelöli ki valamely nyelvi anyag helyét a nyelv norma szerinti értékskáláján. A változások folyamatai, mint pl. a zárt *ē* kihalása egy-egy regionális nyelvváltozatban, mindig csak átmeneti pozíciókat engednek meg az értékelésben.

A téma elméleti kezelésében kézenfekvően kínálkozik egy másik szakmai alapfogalommal való analógia, a stílusé. Mint Eöry Vilma (Nyelvi norma — stílusnorma, 31—40) felhívja rá a figyelmet, a szakirodalom nemritkán szinonimaként használja a nyelvi rétegek és a stílusrétegek megjelölését (31). A szerző — Fabó Kinga nyomán — elfogadja annak szükségét, hogy a konstitutív szabályokhoz tartó normát és a megnyilatkozások cselekvéértékét

szerephez juttató norma fogalmát elméletileg élesen meg kell különböztetni. Ennek az ekülönítésnek megfelelően Eöry Vilma az általános értelemben vett normát a (funkcionális szemléletű) stílusnormával rokonítja. Amikor viszont a 'kifejezőmód' értelemben vett stílus problematikájába ágyazódik bele a norma kérdése, sajátos helyzet áll elő. A közléstárgy ábrázolásának adekvát jellege — ha mint a megítélés ismértvét alkalmazzuk — arra a következtetésre vezet, hogy 'eszmény' (stíluseszmény és a választékos nyelvhasználat eszménye, az optimális norma), valamint az aktuálisan követendő kifejezőmód alkalmi normája — és általánosítva: eszmény és norma — szükségszerűen nem esik egybe (vö. Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma és a mai magyar próza, 41—8). Ez a felfogás, amely éles vitában áll a század főként első felének nyelvészeti álláspontjával, széles körű jogosultságot engedélyez a nem autonómnak tekintett normaszinteknek is. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy olyan felmérésre van szükség, amely az elfogadott/elfogadható normatartalmak megítélése végett mindenekelőtt a nyelvhasználat tagolódását tárja föl. Ennek a munkának a kategorizáló elméleti kereteit Wacha Imre írja le (A nyelvi rétegződés kérdései — „Perújrafelvétel” a magyar szakirodalom alapján, 49—105). A szerző évtizedek óta végzett elméleti, de főleg gyakorlati munkája alapján olyan összeállítást, körültekintően definiált nyelvhasználati „periódusos rendszert” mutat be, amely egyszerre van tekintettel a nyelvhasználat térbeli és különböző szintek szerinti szisztematikus eltéréseire, sőt a közlés műfajaira is.

2. Hogyan kezeli a nyelvészet mint szakma a norma és a normák problémáit? A következő öt dolgozat ehhez a kérdéskörhöz ad egyfelől illusztrációt, másrészt azonban olyan nézőpontokat és mintákat, amelyek megfontolásra érdemesek egyes hazai kutatási és oktatási irányelvek megfogalmazásához. Különösképpen Réger Zita szociolingvisztikai, de részletes nyelvtani vizsgálatai nyomán is, végre jelentősen más színben tűnnek fel a magyarországi cigány etnikum oktatásának speciális nehézségei. Mintha csak ennek a motívumnak a kibontását, modellen való bemutatását tűzte volna célul Kontra Miklós (A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről, 109—15). A cikk valójában nem két nyelvvaltozat különbségéről szól. Azzal csupán bemutatja, hogy nem szabad kulturális értékkülönbséget látni a két változat másságában, hiszen a funkciók azonosak, és csupán a megoldásmódok térnek el. Másrészt azt, hogyan lehet kezelni a két közösség etnikai-kulturális eltéréseiből adódó gyakorlati problémákat, mindenekelőtt az oktatásban. A szerzőt kevésbé kedvező honi tapasztalatai arra sarkallják, hogy nem mulassza el a háttérben lappangó ideológiai vonatkozásokat is szóvá tenni, ott látva bennük a rasszizmus rémét. (Az élvezetes kultúrtörténeti olvasmány egy pontján eltér a véleményem Kontra Miklósétól. Ha a pedagógus ugyanis azt állapítja meg, hogy cigány anyanyelvű diákja a zárhangokat hehezettel ejti, és ezt magyar beszédében történetesen hiányosságnak tekinti, akkor kétségtelenül helyesen ítél.)

Négy további elemzés mutatja be három nyelv, a francia, a német és az orosz kutatóinak elemzése alapján a normafelfogások eltérő lehetséges kifejtését (Sörös Anna: A normafo-galom megközelítése Franciaországban, 117—24, ugyanő: A norma megközelítése egy Kanadában kiadott tanulmánykötet alapján, 125—32, Török Gábor: Német nyelvű szakirodalom a nyelvi normáról, 133—62 és Kardos Tamás: Az orosz nyelvi normára irányuló újabb kutatások, 163—74). Szeretném közülük külön említeni Török Gáborét. Ő a frankfurti iskolában leporolt marxista felfogás terminusaiban tárgyalja a kérdést, igen tájékozottan és ötletgazdagon. Azokon a pontokon, ahol fogalomhasználata és szemlélete a később kisajátított (majd elsősorban Lukács által tovább bontott) hegeli kategóriákat alkalmazza, mint amilyen az 'egyedi', az 'általános' és a 'különös' fogalmi hármassé új értelmezési szempontokat kapunk, mindenekelőtt — ahogy ezt korábban volt szokás mondani — a társadalmi lét egyéb rétegeinek és a nyelvi normának a kölcsönviszonyairól. (Kérdés számomra, vajon nem lehetett volna elméletileg és gyakorlatilag egy kicsit továbblépni, mondjuk Max Weber és

Adorno felé. Náluk ugyanis éppen a választott résztéma vonatkozásában találhatók életszagúbb, a norma fogalmára még jobban rímelő irányjelzések. És a szerzőnek sem kellett volna föltétlenül lemondania ideológiai alapállásáról.)

3. A gyűjtemény utolsó harmadában találkozunk a mai magyar nyelvhasználat normakövető/normaszegő jelenségeinek vizsgálatával, ill. ezek ismertetésével. Felde Györgyi (Nyelvérzék és normatudat egy általános iskolai tanulók körében végzett felmérés tükrében, 177–92) kísérleti eljárásra alapozva ad képet általános iskolások normatív nyelvhasználatának és normaérzékelésének állapotáról, pontosabban normaismeretéről (a szerző szóhasználatában: normatudatáról). Felde Györgyi tesztlapjain olyan mondatsorokat szerepeltetett, amelyekben váltakozó használatú, azonban normánk szerint eltérő megítélésű szavak, kifejezések fordulnak elő (pl. *nehéz fába vágjuk a fejszénket; olyasmit... amely; egyhangúan megszavazták*; vagy éppen *a rossz idő miatt*). Három iskola tanulóinak ítélete alapján az alábbi fontosabb következtetések adódnak. A nyolcadikosok kevésbé aggályosak ('hibás' és 'hibátlan') váltakozó használatú alakok megítélésében. Vannak közöttük olyanok, amelyekről tudják, hogy szabályosak, de nemigen használatosak. Úgy látszik emellett, hogy bizonyos, jelentéstanilag elkülönítő szerepű változatok között nem differenciálnak (így az *egy* névelő használatában). Vagyis — teszi hozzá a recenzens — a nyelvi tudatosság (e korban még) fejletlen: az ítéletek nagyjából a változatok gyakorisági eloszlását követik. Jellegetesen a felnőttek nyelvhasználatának egy mindenkor aktuális vonatkozásával foglalkozik Szűts László tanulmánya (Az újonnan átvett idegen szavak beilleszkedése szókincsünkbe, 193–204). Az a vázlat, amelyet az átvételek legújabb tételeivel kapcsolatban Szűts László felrajzol, valószínűleg általánosan érvényes, szinte bármely nyelvre és bármely nyelvtörténeti korra elmondható: az idegen és a magyar változatok rendre vívják harcukat, váltakozó sikerrel; a párhuzamos alakok gyakran segítenek a fogalmi elkülönítések pontosabb megjelenítésében; a jövevények egyes esetekben a hangrendszerben is képesek módosulásokat indukálni (így a magánhangzóközi *dzs* megjelenésével, mint a *fridzsider* szóban, vagy a hosszú *e* rendszeres előfordulásával, mint a *doktriner*-ben). A nyelvművelő pedig rendületlenül próbálja érvényesíteni ízlésének követelményeit.

Ezután egy szintaktikai és egy morfológiai kérdést taglaló dolgozat következik. Kemény Gábor (Igeköttö-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás? 205–28) választása — az egyszerű jelenségleírás mellett — az okmagyarázatra esik. Kiindulása tehát az, hogy a normahatáron túl eső használat nem véletlen eloszlású, hanem mindenkor a kontextushoz kötött változat. Az igeköttö elhagyása (pl. *[le]bonyolít, [el]hanyagol, [meg]térít [költiséget]*) lényegében két okcsoportra vezethető vissza: *a)* a funkcióáttételre és *b)* a jeltárgy vagy a kijelentés túláltalánosításának aktuális közlési szükségére. Közelebről, *a)* ha egy szintaktikai szerkezetben valamely (hangsúlyos) összetevő az ige előtt az igeköttö aspektusjelzését már kifejezi, az igeköttö elmaradhat; és *b)* az igeköttö elhagyása feloldja a szerkezet perfektív (lezáró) jellegét (így: *megtesz* → *tesz*), és ezzel a kijelentés tárgyutalását egy 'általában érvényes' [default] irányában tolja el (l. *[meg]tanul*). A szerző az igeköttö nélküli változatokat akkor tartja megengedhetőnek, ha — az én megfogalmazásomban — a tényállásleírás aktuálisan egy nem perfektuált igeszemléleti váltást kíván meg a hiteles, éppen indokolt általánosítás végett (vö. 225), mivel ezen a módon elkerülhetővé válnak az azonos szerepű igei perifrázisok vagy határozós szerkezetek (pl. *ütközés* 'állandó összeütközések'). Az ingadozás az igeragozási paradigmák egyikében, az átalakulóban levő ikés ragozásban szintén előben vizsgálható. T. Urbán Ilona (Ikés ragozás és nyelvi norma — Az ikés ragozás mai állapotának vizsgálata újságnyelvi adatok alapján, 225–44) műfajánál fogva az élőbeszédnél nagyobb mértékben normakövető szövegekre nézve mérte föl a helyzetet. (A tisztánlátás végett itt érdemes megjegyezni, hogy a konjugáció ikés/iktelen osztályai közötti határok

elmosódásával a váltakozás olyan állapota alakult ki, amely a szabálytalan használatot átterjesztette eredetileg nem íkes igékre is.) A helyzetet ma az jellemzi, hogy „a rendszernek csupán a nyomai élnek”, de „megingathatatlan a kijelentő mód, egyes szám, első személyben” (l. 245). A dolgozatban egy helyen utalás van arra is, milyen körülményeknek lehet hatása a rendszer alakulására. T. Urbán Ilona feltárta, hogy a ritka használatú, egyszersmind választékos stilisztikai minősítésű igék nagyobb mértékben normatartók. Végül egy cikk (Kontra Miklós—Gósy Mária: A sztenderd megközelítése — A kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája, 245—57), amely — főként a kiejtésre vonatkozó adatok elemzésével — arra ad illusztrációt, hogyan alakul a norma amerikai magyarok magyar beszédében. A leírásból hadd idézzek egyetlen megállapítást: a normakövetésre való törekvésben döntő szerepe van annak, ki a közlőtárs, és az maga mennyire tartja a normát.

A kutatási program résztvevői független egyéniségekként dolgoztak. Ennélfogva az olvasók várhatóan széles táborából mindenki a saját ízlése szerint választhatja ki az érdeklődésének megfelelő mozaikkockát a kép részlegesen összefüggő, egészében mégis logikus rendjében.

Szende Tamás

A magyar nyelv könyve. Szerkesztette: Adamikné Jászó Anna. Írták: A. Jászó Anna, Albertné Herbszt Mária, Bokor József, Hangay Zoltán, Kálmánné Bors Irén, Király Lajos, Cs. Nyagy Lajos. Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 604 oldal

A könyv szerzői szándékuk szerint nem grammatikát kívántak írni, hanem nyelvleírást. A nyelvtannál tágabb körű nyelvleírásban helyet kapott a szókészlettan és a szövegtan is. Az így születő összegző munkában a szerzők alapján véve funkcionális módszerrel írták le a magyar nyelvet, azt vallva, hogy a nyelvi tények funkció nélküli bemutatásának nincsen semmi értelme, de azért egy-egy fejezet erejéig felvillantották a strukturális és transzformációs generatív nyelvleírás alkalmazásának a lehetőségeit is. Nagy erénye a műnek az az eljárás, hogy alkotói a megújított hagyományos grammatikába szervesen építették be az új nyelvészeti felismeréseket és a korszerű módszereket (vö. 363—4). A világosság és az áttekinthetőség kedvéért a nyelvi rendszer leírásának azt a felépítését választották, hogy az alacsonyabb nyelvi szintektől haladtak a magasabbak felé, mert a felsőbb nyelvi szintek leírása nem valósulhat meg az alsóbbak ismerete nélkül. Bár ez a könyv túlnyomórészt szinkrón szempontú megközelítéssel rajzolja meg nyelvünk mai rendszerét, de nem statikuságában, hanem rámutat a nyelvváltozás okaira általában (183, 452) és egy-egy nyelvi jelenség kapcsán is (103—4, 183, 452—5).

Ez a könyv több szerzőjűsége ellenére is alapján véve egységes alkotás, azzá teszi egységes szemlélete, fogalomértelmezése és műszóhasználata.

A könyv első nagy fejezete sűrítetten próbál általános ismereteket adni a nyelvről és a nyelvtudományról. Ennek a résznek az indításaként A. Jászó Anna a beszéd és a nyelv sajátos jellemzőit veti egybe, majd a kommunikációs folyamatban helyezi el a nyelvezetnek ezt a két oldalát. Ezt követően a nyelv mibenlétét fejtegeti, egységének: a nyelvi jelnek (a morfémának) a jellegzetességeit (konvencionális, lineáris, szegmentálható és rendszerszerű voltát) ismerteti. Érzésem szerint megtévesztő lehet viszont az ebben a részben olvasható egyik meghatározása: „A nyelvi jelek a szavak (lexémák) és a szóelemek (morfémák)” (12), mert azt sugallja, hogy a szó nem morféma, pedig valójában a szavak a morfémák egyik alosztályát képezik az affixumok mellett. Különben ez a megfogalmazás ellent is mond a

könyv morfológiai fejezetében olvashatóknak (vö. 238). A szövegkörnyezet hatására („A nyelvi jelek hierarchikus struktúrát alkotnak” 16) kissé zavaró a következő osztályozás is: „A nyelvi szintek a következők: 1. a fonémák szintje” (16), mivel úgy tűnik, mintha a fonéma is nyelvi jel lenne, holott maga a szerző is nagyon helyesen azt állítja, hogy csak jelelem (13). A. Jászó Anna a nyelv és a gondolkodás kölcsönhatását és ezzel összefüggésben a nyelv keletkezését, majd a nyelvnek a közlésfolyamatban betöltött funkcióit világosan magyarázza, a nyelv változékonyságát és állandóságát számos példával igazolja, illetve röviden jelzi azt is, hogy az állandóság és egységesség hatását keltő nyelv sokrétűséget mutat. A nyelvek tipológiai és genetikai osztályozását, a nyelvrokonság bizonyítékait, majd konkrétan nyelvünknek a finnugor nyelvcsaládhoz tartozását számos példával bizonyítja.

A nyelvtudomány című alfejezetben Albertné Herbszt Mária először a nyelvtudomány területeit és módszereit taglalja, majd röviden áttekinti történetét, ezen belül a teljesség igénye nélkül mutatja be a hagyományos nyelvészet legnagyobb hazai képviselőit, Saussure-nek, a nyelvtudományban nagy fordulatot hozó nyelvésznek a munkásságát, a nyelvészeti strukturalizmus lényegét, iskoláit, módszereit és végül a generatív grammatika újat hozó felfogását és eljárásait.

A könyv második nagy fejezete, a hangtan végtelenül sok ismeretet sűrít egybe, hiszen A. Jászó Anna sorra veszi a beszélőt és a hallgatót összekötő beszédlánc szakaszait (artikuláció, a beszédhang mint fizikai-akusztikai jelenség, beszédészlelés és -értés), és az annak megfelelő fonetikai területek szerint (kortikális, artikulációs, akusztikai, auditorikus, percpiciós) építi fel a hangtan tárgyalását. A hangok csoportosítása végtelenül részletes, hiszen mind a magán- (102, 103, 111, 116), mind a mássalhangzók (109, 110, 112, 117) rendszerezése négyszer ismétlődik meg. Bár ezek az ábrák többnyire lényegesen újszerűt nem adnak egymáshoz képest, de a bevésést kétségtelenül jól szolgálják. A konzonánsok táblázatos ábrázolásában azonban talán célszerű lett volna — a teljesség kedvéért — a hangszalagregésből fakadó különbséget is feltüntetni, hiszen a felosztás ezt nem teszi félreérthetlenné, ugyanis például a 109. oldalon a *g* és *ny* a *p* és *t* sávjába kerül, a *j* és *h* a *zs* és az *s* sávja közé.

Nagyon gondos a hangtörvények magyarázása, bár a szokásostól eltérő az igazodásnak és a hiatus törvényének. A mássalhangzók és a magánhangzók egymásra hatása a beszédben cím alatt történő tárgyalása. Különösen hasznos a példák tipográfiai szedése (124—30), mert így a vizuális kép is segít az akusztikus és az írott forma megjegyzésében. A magyar artikulációs bázisra jellemző sajátosságok felsorolását követően a kiejtési normától eltérő beszéd- és kiejtési hibák leírását kapjuk meg. A hangtan utolsó egysége pedig már a stilisztika illetékességi területére visz át, hiszen a beszédhangok expresszivitásának okait kutatja.

A Szótan című fejezet, szervesen ráépülve a hangtanra, a szó elnevezés három különböző jelentésének (szótári szó, szóelőfordulás, szóalak) megfelelően szokásosan három alfejezetre különül el: szókészlettan, szófajtan és szóalaktan. Ennek a nagy fejezetnek a kimunkáltságán jól érződik, hogy ez már eléggé feltárt terület.

Az első alfejezet a szókészletteni rész (lexikológia), de a lexikográfia fogalmát, a szótárírás célját is megvilágítja, jellemezve a szótárak négy csoportját. Ezután Bokor József jól követhetően tisztáz szókészletteni alapfogalmakat: a szókészlet és a szókincs, az alap- és kiegészítő szókészlet, az aktív és passzív szókincs, illetve a mezőösszefüggés fogalmát. Visszont szükségtelennek gondolom a szótári szó, a szóelőfordulás és a szóalak meghatározást néhány oldalon belül elismételni (159, 165), mert alighanem elegendő lett volna a visszautalás is. — A lexéma és a frazéma elnevezések szükségességét, fogalmát világos magyarázat érteti meg, fajtáikat pedig jól szemléltetik a példák. Szókészletünk eredet szerinti csoportosítását, mai rétegződését és változását is sok példán szemléltethetjük.

Sok nyelvész sokféleképpen kísérelte már meg eddig is megalkotni a magyar szófajok rendszerét. A szófaji érték megállapításában a gondot az jelenti, hogy sok szempontra kell

tekintettel lenni. A szófajtani részben Bokor József a mondatbeli felhasználhatóságot, a toldalékfelvevő képességet, a bővíthetőséget, illetve a szótári jelentés típusát figyelembe véve a régebbi nyelvtanok csoportosításán azzal újít, hogy az igeneveket egyetlen kategóriába sorolja. A szófajokról nagyon helyesen nemcsak ismertetést ad, hanem röviden a helyes és stílusos használatukról is szól.

A morfológia a szóelemeket többféle szempontból csoportosítja: jelentésük, helyük, alaki tulajdonságuk és egymáshoz való kapcsolódásuk szerint. Bokor József kellő alaposággal tárgyalja az ige- és névszótövek tőtípusrendszerét, vagyis a szójelentés szempontjából leglényegesebb szóelemnek a morfológiai szabályosságait foglalja össze. Az ezt követő jelezés- és ragozástan az igei és névszói tőhöz szabályosan járuló jelek és ragok rendszerét áttekinthető táblázatokban vázolja fel.

A szóalaktani résznek szerves folytatása a szóalkotástani egység. Cs. Nagy Lajos először mai szóalkotásunk legtermészetesebb módjáról szól, vagyis a magyar nyelvtörténet folyamán kialakult összetett szavakat elemzi, majd a szóösszetétel mai fajtáit ismerteti. Ezt követően a nyelvünket gazdagító másik legjelentősebb szóalkotó mód: a szóképzés típusait, legjellegzetesebb toldalékait sorolja fel, feltüntetve azok funkcióját és jelentését is. Zárásként pedig a szóalkotás ritkább módjait említi.

A mondatnyi fejezet a mondat-meghatározások sorával indul, amely kétséget kizáróan jól igazolja Cs. Nagy Lajos észrevételét, tudniillik hogy a definíciók vagy tartalmilag, vagy strukturálisan közelítik meg a mondat fogalmát. De ezek összegyűjtése inkább szaktudományi igény, és egy kézikönyvnek — mint ez is — elegendő lett volna egy, a szerző által elfogadott definíciót idézni, magyarázni. A továbbiakban a mondatok szokásos, háromféle szempontú kategorizálása: modalitás, logikai minőség és szerkezet szerinti rendszere, az egyes mondatfajták sajátosságainak számbavétele következik. Ez a része a könyvnek inkább szaktudományi értekezéshez közelít, mert a szaktudományból vett sok idézet megterheli a szöveget. Ezért értelmezése és megjegyzése a nem szakember számára nem kis feladat.

Az egyszerű mondat fogalmának, fajtáinak taglalása után szemléletesen állítja szembe Kálmánné Bors Irén a valódi és az álszintagmákat, és rendszeresen, jól követhetően (ábrákkal) és didaktikusan (például elemzési modellel) tárgyalja a mondatrészek szófaji kifejezőeszközeit, típusait, alaki jellemzőit. Bemutatja, hogy nagyon ajánlható a transzformáció az egymással sokszor összekeverhető mondatrészi szerepek szétválasztására (364—5). De nem osztom a véleményem a szerzővel az alany hiányának második esetét illetően, mert az „Azokért is sírnom kell” mondatban megvan a grammatikai alany (*sírnom*), csak az ún. logikai alany, még pontosabban a cselekvő személye nincs megnevezve, ha kitennék, a *nekem* grammatikailag részeshatározó lenne. — Úgyes összegzés viszont az a táblázat, amely a mondatrészi szerep és a szófaji érték összefüggését jól érzékeltetve igazít el a kettős-hármas szófajúság és a nyelvtani homonimák területén.

Az összetett mondat című alfejezetben Király Lajos szisztematikusan foglalkozik először a mellé-, majd az alárendelő mondatokkal, ezt követően a többszörösen összetett mondatokkal és annak művészi változatával: a körmondatokkal. Jól segíti a megértést az, hogy az egymással könnyen összetéveszthető mondattípusokat szembeállítja (398). A mondatrend és a mondatátszövődés fogalmának és fajtáinak tárgyalása után végül a mondat szerkesztésre vonatkozó nyelvhelyességi szabályokat fogalmazza meg.

A Jelentés tan című fejezet, eltérően a régebbi nyelvtanoktól, már nem kizárólag szójelentés tan, hanem vizsgálódását kiterjeszti a szón mint alaktani és szókészletteni egységen kívül a szintagmára, a mondatra és a szövegre is. Hangay Zoltán először is a nyelvi jel és jelentés összefüggésében sokoldalúan világítja meg a jelentés fogalmát, majd részletezi a különféle jelentésfajtákat. Nagy figyelmet szentel a polisziémia, homonímia, szinonímia,

antonímia és a mezőösszefüggés magyarázatának. Befejezőként pedig a mai nyelvre legjellemzőbb jelentésváltozásokat elemzi.

A nyelvi kommunikáció legnagyobb funkcionális egységének: a szövegnek külön fejezetet szentel a könyv. Hangay Zoltán a szöveg alapvető sajátosságainak felsorolása után a különféle szempontok alapján elkülöníthető szövegfajtákat jellemzi, a szövegkonstrukció jellegzetességeit mutatja be példákon, a szövegkohézió mibenlétét és fajtáit értelmezi, a nyelvtani kategóriák szövegbeli szerepeit, a szövegjelentést alakító tényezőket példákkal igazolja. Ezért meglepő, hogy a szövegpragmatikai rész kizárólag elméleti megközelítésű, megállapításait elemzett példák nem támogatják. Felfogásom szerint talán nem ártott volna még részletesebben írni a szövegelemzésről és -szegmentálásról.

Érdekes és sűrítetten sok ismeretet nyújtó fejezet a névtani, hiszen összefoglalást ad a magyar személynevek (vezeték- és keresztnévek) adásának történetéről, a mai névdivatról és becenevekről. Ezt követően pedig Király Lajos a többi tulajdonnév alkotásának módjaiba is betekintést nyújt.

A magyar dialektológia is helyet kapott a könyvben, így nemcsak a köznyelv jellemzőit ismerheti meg az olvasó. Ez a fejezet (Király Lajos munkája) három nagyobb egységre különül el. Az első általánosságban ír a magyar nyelvjárások szerepéről, keletkezéséről, a nyelvjárási jelenségek terjedéséről és hatáiról. A második egység részletezi a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani, szókészlettani sajátosságait, és a magyar nyelvjárási régiókat egyenként is jellemzi. A harmadik, rövid rész a magyar nyelvjáráskutatás vázlatos történetét adja, és a nyelvjárási jelenségek rögzítésének és feldolgozásának főbb műfajait ismerteti.

Rövid fejezetben szól Albertné Herbszt Mária a gyermeknyelvi hangtani, szótani-alaktani, szóalkotási és szóhasználati, mondat- és szövegalkotási jellegzetességekről. Szerencsés lett volna utalni a szóalkotásmódok között a gyermeknyelvi ikerítésre is, mint a gyermeki játékösztön sajátos megnyilvánulására.

A könyv záró fejezetében Albertné Herbszt Mária a nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatait tárja fel. Ugyanis néhány évtized óta nyelvi kérdések révén igen szorosra fűződött a nyelvtudomány kapcsolata más tudományágakkal: a szemiotikával, kommunikációelmélettel, illetve határtudományok keletkeztek: a pszicho-, szocio-, etnolingvisztika és a matematikai nyelvészet.

Nagy értéke a könyvnek, hogy hasznos és áttekinthető táblázatok (100, 264–7, 247, 249, 364–5), ábrák (67, 103, 134, 244), csoportosítások (115, 436) és rajzok (25, 77) segítik a nyelvi tények rendszerben való látását és ugyanakkor könnyű bevésését. A szövegek tipográfiája is jól szolgálja a kiemelést: vastagított betűkkel szedték a lényeges fogalmakat, definíciókat és dőlttel a példákat. Az érdeklődők számára fontos lehet, hogy a könyv szerzői minden nagy fejezet végén közlik a téma legfontosabb szakirodalmát.

Ha újabb kiadást érne meg a könyv, célszerű lenne a még pontosabb tájékozódás kedvéért egy tárgymutatóval kiegészíteni, illetve az elvétve található helyesírási és nyelvhelyességi hibákat kigyomlálni.

Nehéz lenne a könyv műfaját meghatározni, mert egyes részeiben a szaktudományi értekezéshez közelít, máskor a tanári kézikönyvek didaktikus módszerével él, alapjában véve azonban nyelvtani kézikönyv. Ezt a funkcióját tökéletesen betölti.

Összegezve: Ezt a kézikönyvszerű kötetet haszonnal forgathatják magyartanárok, a felsőoktatási intézmények hallgatói és a nyelv kérdései iránt érdeklődő laikusok is, hiszen ez a mű úgy tárja fel nyelvünk mai rendszerét, hogy elméleti ismeretanyagot közöl, a szabatos és stílusos magyar nyelvhasználatra vonatkozó gyakorlati tanácsokat ad, illetve nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekkel is foglalkozik.

Dicséret illeti a Trezor Kiadót is a tetszetős és gondos nyomdai kivitelezésért.

Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 501 oldal

Fontos és hasznos monográfiával lett gazdagabb a magyar nyelvtudomány.

Nehéz munkába fogtam, mikor e könyv ismertetésére jelentkeztem. Jelentőségének úttörő volta és a könyv terjedelme miatt tanulmányt kellett volna írnom róla. Ehhez azonban közelebbről meg kellett volna ismerkednem a szerző forrásaival, jobban beleásni magamat a jelentéstan hazai és külföldi irodalmába, kiegészíteni — ha szükséges — példaanyagát, bírálni a könyv szerkezetét, fölépítését, megvizsgálni példatárát.

Mindez sok munkát, utánjárást vett volna igénybe és késleltette volna az ismertetés megjelenését.

A másik megoldás egy kissé kibővített „fülszöveg” lett volna, de ennél jóval többet érdemel meg Hadrovics László ismertetendő könyve. Így néhány részletet kiemelve, a mű rendszerét vázolván, tettem megjegyzéseket, és felhívom az olvasó figyelmét új eredményekre és rendszerezésének felépítésére.

Ha nem lenne akadály a túlságosan hosszú könyvcím, még hozzá lehetne adni a magyar történeti jelentéstanhoz a következő alcímet: „a magyar nyelvtörténet enciklopédiája”.

Van benne tömérdek etimológia, amelyet a felsoroltakon kívül a szerző kiegészít és korrigálja szófajok szerint az idézett példákat. Lehetne alcím még: „etimológiai szófajtan” is.

A szerző jól ismeri a külföldi idevágó anyagot. Így időben és térben egyaránt tájékozott. Mivel a könyv magyar jelentéstan, ezért természetesen elsősorban magyar példákat ismertet: legrégebbi írott emlékeinket, kódexeinket, a további századokat. Még a 6—8. századból is bőven hoz példákat alig ismert hivatalos iratokból, levelezésből. A 19. századból legszívesebben Aranyt veszi elő, de jócskán idézi Jókait és Mikszáthot is. Hellyel-közzel a mai köznyelvből is felhasznál néhány példát.

Bemutatja, hogyan változhat meg egy-egy szó alakja és jelentése az idők folyamán. Például a szláv *brána* a magyarban *borona* alakban szilárdult meg. Nem ritka a szóhasadás sem: *kegyelmed* → *kend*.

Az ismertetendő könyv jóval többet nyújt, mint amit a szerény cím takar. A magyar jelentéstanon kívül ugyanis az első magyar szófajtan, nyelvtörténeti szókincstár, rövid elméleti (logikai) nyelvészet stb.

Örvendetes a könyv hátlapján olvasható — a szerző kézírásában kinyomtatott — következő megjegyzés: „Az egész munka — szigorú tudományossága mellett — olyan egyszerű nyelven van fogalmazva, hogy a szakmai körökön túl bárki érdeklődőnek könnyen érthető olvasmányt nyújthat.”

Bárcsak más nyelvész szerzők is ezt a példát követnék! Nem egy könyvnek, cikknek szerzői ugyanis olyan nyelven írnak, hogy egy átlagos olvasó az idegen szavak szótárának sűrű használata nélkül alig érti meg a cikk vagy könyv mondanivalóját.

Hadrovics László könyvének nyelve követendő példa. Ma már kevés tudományos munka nélkülözheti a nemzetközi szakszavak egy részét, de igen soknak van elterjedt és közismert magyar megfelelője is. Hadrovics ezt az eljárást választotta, így nemcsak néhány szakembernek, hanem valamennyi a nyelvtudomány iránt érdeklődőnek — tanárnak, diáknak, értelmiséginek — írta meg könyvét.

Előtte két magyar jelentéstan került ki a nyomdából: Gombocz Zoltáné (1926) és Károly Sándoré (1970). Mindkettőnek ma is megvannak az értékei, de más rendszerre épülnek, mint ez a könyv. Gombocz Zoltán munkája inkább bevezetés, vázlat, Károly Sándoré pedig az amerikai formalista nyelvészet alapjaira épült.

Hadrovics az említett két korábbi jelentéstani mű ismertetésére és bírálatára nem tér ki, hiszen ő teljesen más rendszer alapján csoportosítja anyagát.

A bevezető és előszó után megadja a rövidítve idézett forrásokat, szakirodalmat és egyéb rövidítéseket (19—28).

Ezután következnek: A jelentéstan szófajok fölötti kérdései (29—46). Itt megjegyzi, hogy a *jelentéstan* kifejezést csak a szavak jelentésére vonatkoztatja.

A fogalom és az ítélet viszonya (46—65), foglalkozik a logika és a nyelvtudomány kapcsolatával, valamint a „mély és felületi struktúra” nyelvi vetületével.

A szójelentés változásának mozgató erői (65—93), a konkrét és absztrakt sík szembenállása, pl. a társadalom fejlődése; hangalaktól függő jelentésváltozások, számos magyar és külföldi példával.

A fogalmi tartalomtól függő jelentésváltozások (93—114), szinonímia, idegen szavak beilleszkedése a magyar szókincsbe, az ellentét hatása a jelentésre.

Etimológia és szójelentés (114—23).

Második főrész, Az egyes szófajok vizsgálata (124—85). Az áttekinthetőség és összehasonlítás lehetősége miatt nagyon fontos a rendszer, amellyel minden magyar szófaj keletkezését, történetét, idegen hatásait szigorú következetességgel, minden oldalról alaposan megvizsgálja. Más nyelvek hasonló vagy éppen ellentétes fejlődését is tárgyalja. Bőven közöl latin, szláv és más indoeurópai hasonlóságokat és ellentéteket.

Egy ilyen átfogó, gazdag, több évig tartó munka eredményeihez mégis kiegészítésként — az indoeurópai párhuzamok, ellentétek mellett — néhány finnugor (elsősorban obi-ugor) példa talán belefért volna. Így például az igeekötő a finnugor nyelvek közül csak az ugor nyelvekben és az észtenben fejlődött ki. — Ez persze csak a kákán is csomót kereső megjegyzés.

A főnév (125—85) vizsgálatában megtalálható a főnév az érzéki valóságban; névátvitel a tárgyak hasonlósága, térbeli érintkezés alapján; a jelentés bővülése és szűkülése; alkalmi, pejoratív és melioratív jelentésfejlődés; főnevek átvitele az elvont fogalmi síkra.

Vallás és nyelvhasználat (185—200). Az absztrakt és konkrét sík. A természeti népek az Isten fogalmát konkrét valóságban képzelik el. Az istenség az égben lakik, trónuson ül, szentek és angyalok veszik körül. Az Úr trónusa azonban lehet a hatalom szimbóluma is. Az egyház hívei olyanok, mint a test tagjai. Ma már minden egyesület, párt is tagokból áll. Előfordul, hogy elvont főnév konkrét jelentést kap. A *segéd* eredeti jelentése 'segítség'.

Főnévből melléknév (200—9). A *jámbor* elhomályosult összetétel = *jó + ember > jámbor*. *Némbor* a *nő + ember*-ből keletkezett. A *keresztény*—*pogány* ellentét főnév és melléknév egyszerre.

A szerző külön fejezetben vizsgálja a világi társadalom kifejezéseit (209—10), többek közt a vásári mulattatók elnevezéseit. A *csúf* főnévként eredetileg színész, mulattató volt; melléknévi mai használata a „csúf beszéd, mondás” jelentésben fejlődött ki. Hasonló jelentésváltozáson ment át a *galád* szó: mulattató, csavargó; melléknévként azonban: 'ravasz, alattomos'.

Számos példát mutat be élő és élettelen dolgok elnevezésének melléknévi használatára (210—23).

A főnév egyéb funkciókban (223—8). A főnév gyakran veszi át más szófaj funkcióját. Lehet általános alany, névmás eleme, képző és rag.

A melléknév (228—61). Szól a melléknévről tárgyi és elvont síkon. Említi bizonyos gyakori, mindennapi szerepben. Ilyen lehet a megszólítás, a címzés, szerénykedés (mint „árva ~ szegény fejem”); a fokozás használata és jelentéstana; a melléknév vonzatai. A melléknév főnévvé is válhat. A magyarban gyakori a főnevesedés az egyházi kifejezésekben:

szentek, boldogok, bűnösök. Emberi testszínek: *feketéek, fehérek, sárgák*. Találunk példákat a melléknév és határozó viszonyára.

A számnév (261—8). A magyar jelentéstanok a számnevekkel alig foglalkoznak. (A finnugor számnevek kialakulásáról, típusairól, történetéről Honti László írt az 1960—80-as években számos magyar és német nyelvű műveiben.) A magyar számrendszer kialakulása még a finnugor alapnyelvre vezethető vissza (nem az urálira, a szamojéd számrendszer ugyanis más). A számnak fogalmi tartalma nincsen. „A számnév ürességét az is jellemzi, hogy eredeti állapotában semmiféle jelzőt nem kaphat” (262). Képzős melléknév van a játékkártyák elnevezésében: *hatos, tízes*; a villamos, autóbusz útvonalaiiban: „a 47-es nagyon sűrűn jár” (266).

A névmások (268—75). A névmások funkciója a rámutatás. „De nem annyira elvont tartalmúak, mint a számnevek, mert használatuk többféle megkötöttséggel jár. Még a legelvontabb mutatónévmás jelentése is korlátozódik azzal, hogy közelre vagy távolra mutat” (268—9). A mutató névmások még a személy-nem személy megkülönböztetésére sem alkalmasak, csak arra szolgálnak, hogy valamely tárgy közelebb vagy távolabb van hozzám (*ez-az*). Ez volt a mutató névmások legfőbb funkciója. Ez a fejezet foglalkozik még a további névmásokkal is.

A határozószó (276—85). A különféle határozószavak (hely-, mód-, társ- stb. határozók kapcsolatait, jelentésváltozásait, egymásba folyását is ebben a szakaszban mutatja be a szerző.

Az ige (285—353). Az igéket többek között felosztják tárgyias és tárgyatlan igékre. A nyelvtörténet folyamán gyakran előfordul, hogy az eredetileg tárgyias ige tárgyatlanná, a tárgyatlan pedig tárgyassá válik.

A szerző szerint a folyamatos, mozzanatos, gyakorító megkülönböztetés a nyelvtanokban a jelentést alig érinti. A szófaj természetét a képzők szabják meg. Egy képző gyökeresen megváltoztathatja a jelentését (*téved ~ tévelyeg*).

Számos nyelvben bebizonyítható, hogy a nomen-verbumok (névigék) voltak az igék és névszók ősei. Az ősi nomen-verbumok (*nyom, les*) mellett keletkezettek újak, de átvehettek más nyelvekből is, mint pl. a *zár-ni* 'schließen' ige és a *zár* 'Schloß' főnév (285). Az ige kifejezheti a létet (*van, létezik*) és ellenkezőjét (*nincs*); A mozgást, állapotot (*áll, ül, alszik*); történést (*esik, gurul*) (285). Mondhatjuk: „egész nap az erdőt járja” (tehát tárgyias igével) vagy: „egész nap az erdőben jár” (tárgyatlan). Az *ért, felfog, tapasztal* eredetileg: 'tapogat'. Az ige jelentéstartalma nemcsak a magyarban bonyolult, hanem sok más európai nyelvben is. A hosszú fejezetben a szerző részletesen bemutatja az ige szerepét és viszonyát a többi szófajhoz.

Az ige a tárgyi valóságban (289). Felsorolja az igék két nagy csoportját, a tárgyias és tárgyatlant a jelentéstartalom szempontjából. „A tárgyias igéknek van egy olyan csoportja, amelynek jelentéstartalma annyira gazdag, hogy mondatalkotásnál az alaphelyzetben a tárgyat nem kell melléje kitenni. . . Pl.: a gazda *szánt*, a fia *kaszál*, a felesége *főz*. . .” (289). Tárgyatlan igék válhatnak tárgyassá és fordítva is. Ismerteti a névátvitelt az igék körében. Foglalkozik az ige jelentésének bővülésével és szűkülésével. Egyéb szempontok: pejoratív és melioratív fejlődés, hangutánzás. Az ige az elvont síkon, az érzékelés igéi, a testi és lelki változások igéi, a műveltető igék. Tárgyalja a legelvontabb igék különleges szerepét. A felsoroltakon kívül még sok részletkérdést ismerhetünk meg.

Az igekötők (353—63) többsége csak az írásos időkben alakult ki az indoeurópai és a finnugor nyelvek egy részében. Számos igekötő teljesen összenőtt az igéjével, ilyenek a szláv igekötők. A latinban és görögben is találunk el nem váló igekötőt.

A magyar igekötők helyezkedhetnek el a legszabadabban. Állhatnak az ige előtt, mögött, és a két szót más szavak megszakíthatják. Ez teszi lehetővé, hogy az eldönthető

kérdésre pusztá igekötővel is válaszolhatunk. *Elérte, nem érte el, el is érte. Megláttad? — meg; elviszed? — el; megfogod? — meg.* Bőven, sok példával foglalkozik az ősi igekötőkkel: *meg < megé, el < elé.* Ma már csak a szakemberek ismerik az újabb jelentéseket. A *meg* ma leginkább a régi állapot visszaállítását jelenti. A *megtér* Balassi korában még a 'visszatér' jelentésű volt. A szerző igen tüzetesen foglalkozik az igekötő kialakulásával, jelentésváltozásaival a szófaj első megjelenésétől kezdve napjainkig. Sorra veszi névelőinket, mindegyiknek bemutatja történelmi alak- és jelentésváltozatait, használati területét.

Igenevek (363—96). A többi fejezethez hasonlóan az igenevek kialakulását, használatát, történelmét vizsgálja meg. Külön-külön szakaszokban tárgyalja az egyes típusokat jelentés és változás szerint.

A folyamatos (-ó, -ő végű melléknévi igenév). Lehet cselekvő és szenvedő használata. Jellemezhet eszközt: *mosószeppan, mosókonyha, kaszáló (rét).* A cselekvő igenév főnevesülhet: *áruló, szabó, tanító, teremtő, megváltó.* Ugyanez az igenévtípus szenvedő szerepet is kaphat: *szerető.* — A főnevesültek között nagyon régi a *folyó.* Újabb fejlemények és jelentések: *lakó, várakozó, birkózó.*

A való jelentésfejlődésére néhány példa: *akasztófárávaló, lábravaló, rántani való (csirke)* (379). Hadrovics bőven mutat be a régi és mai magyar szövegekből példákat a befejezett cselekvésű igékre.

Az utolsó igeneves példákat a határozói igeneves példák kapják.

Egy 500 lapnyi monográfia — még akkor is — ha logikus a tagolása, annyi és sokféle adatot tartalmaz, hogy nem nélkülözheti a mutatókat, alfejezeteket, kitéréseket.

Mikor a szerző évekig gyűjtött, ellenőrzött, késznek vélt kéziratát átnézi, akkor még a harmadik olvasáskor is talál egy-egy jobb példát, rájön, hogy valaki már írt hasonló véleményt, mint ő, rájön, hogy egy jövevényszóra jobb megoldás is van, egy-egy hosszabb mondata világosabban is megírható, hogy egy-két utalása jobban pontosítható, akkor ezzel nem terheli meg minduntalan lapalji jegyzetekkel és betoldásokkal a szöveget, hanem az utólagos mondanivalót a Kiegészítések részben mutatja be (397—428). Ezt követi a Névmutató (429—33), Tárgymutató (434—42), Magyar szómutató (443—92), Idegen nyelvi egyesített szómutató (493—501).

Hadrovics László monográfiája nem könnyű, de igen hasznos, kitűnően megírt olvasmány és „kézikönyv”. Szerzője a nyelvtudomány minden területén otthon van. Melegen ajánlom valamennyi gimnázium tanári könyvtárának, minden egyetemi és más felsőoktatási nyelvi tanszéknek, valamint a nyelvtudomány iránt érdeklődőknek.

Kálmán Béla

Kabán Annamária: A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig — Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. (Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 12.) Budapest, 1993. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 130 + 4 oldal

1. Kabán Annamária a címben megjelölt témának már egy évtizede nálunk is ismert kolozsvári kutatója. Tanulmányai, cikkei jelennek meg 1982-től kezdve a funkcionális stílusok, elsősorban a tudományos stílus, a szöveg, illetve a szemiotikai szövegtan elméleti kérdéseiről, valamint elemzései a XVI—XVIII. század tudományos szövegeiről.

A Soros alapítvány támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásaként megjelent kötete összefoglalása e tízéves kutatás eddig publikált eredményeinek. Sőt ennél

jóval több: alaposan kidolgozott elméleti háttérrel ad áttekintést a magyar tudományos stílus első évszázadairól.

A kötet szerkezete két nagy részre oszlik. Az első az elméleti kérdések tisztázására szolgál, s a második részben tárgyalja a címben is ígért témát: a magyar tudományos stílus kialakulását, fejlődését a felvilágosodás koráig.

2. Az elmélet iránt érdeklődő szakember számára a könyv első része talán még érdekesebb, mint a második — annak ellenére, hogy ez a fejezet alig harmadrésze az egész tanulmánynak. Az itt tárgyalt kérdések közül az első a funkcionális stílusokról szól. A fogalom korábbi megközelítéseinek áttekintésével segít tovább tisztázni a bonyolult, sokszor többértelmű terminust. Hivatkozik Benkő Loránd (1960.), Cotenau (1973.), Kretschmer (1916.), Jakobson (1960.), Guirand (1957.), a prágaiak közül elsősorban Vachec (1975.), azután Galperin (1958.), Budagov (1962.), Fábíán, Szathmári és Terestyéni (1959.) egymástól különböző, de egymásra sokban hasonlító stílusfelfogására.

A funkcionális stílusok szemiotikai megközelítésével tágitja azonban a korábban vázolt felfogások szempontjait: kiemeli a stílusrétegek kommunikációs szemléletű megközelítésének fontosságát, sőt egyedül lehetséges módját. Hangsúlyozza, hogy a stílust a kommunikációs helyzet határozza meg, a funkcionális stílus tehát a nyelv részrealizációja (a nyelvhasználatnak egy formája). A kommunikációban részt vevő feladónak és vevőnek nem csupán nyelvi (grammatikai), hanem nyelvszociológiai kompetenciával is rendelkeznie kell az érthető közlemény létrehozásához, illetve megértéséhez. Ebből a szemléletből kiindulva szükséges tehát, hogy a funkcionális stílusok vizsgálata kiterjedjen a nyelven kívüli, pragmatikai tényezőkre is, ne csak a nyelvi jellemzőkre.

Az elméleti fejezet második részében a tudományos stílus vizsgálatának két fő fázisát különíti el: a kontextuális, tulajdonképpen pragmatikai, valamint a kontextuális, a szöveg belső összefüggéseire vonatkozó elemzést (Petőfi 1971.). A tudományos szöveg pragmatikai tényezői közül meghatározónak tartja a társadalmi szférát és a közlés célját, valamint a feladó és a címzett műveltségét, a köztük levő viszonyt és a közlés anyagát. A nyelvi tényezők közül pedig a tudományos és másfajta szövegek közötti oppozíciókat tartja fontosnak, de megelőlegezi a tudományos nyelv jellemzésére a következő kijelentést: „a tudományos nyelvhasználat tükrözi az egyetemes logikai viszonyokat és a valóság vizsgált tartományainak a belső logikáját, viszonyhálózatát, vagyis a tudomány nyelvét a szabatos, egyértelmű és normatív szóhasználat és mondat-, illetve szövegszerkesztés jellemzi” (25).

Az elméleti bevezetőt a vizsgálat módszereinek — a szövegpragmatikai, a szövegszemantikai és szövegszintaktikai módszernek — a leírása zárja.

3. A tudományos stílus történeti vizsgálatát egy-egy művelődéstörténeti korszakhoz kötött, négy alfejezetben végzi. Először a tudományos stílus előzményeiről, azután kialakulásáról a reneszánsz idején, majd a barokk kor, végül a későbarokk tudományos stílusáról értekezik. Az alfejezetek mindegyikét részletes művelődéstörténeti áttekintés vezet be, ezt követi a kor tudományos műveinek általános stílusjellemezése. Koronként külön is kiemel egy-egy alkotást, amelyet a korábban meghatározott szempontok szerint elemez: a pragmatikai és a szemantikai leírást a szövegek szintaxisának részletesebb elemzése követi. Vizsgálja a szabad mondatok kapcsolódását (a témafejlődést), majd Deme László módszerei nyomán a mondatok hosszúságát, szerkesztettségét mutatóját, tömbösödését, a mondategységek kapcsolódásának mennyiségét (bonyolultságát) és minőségét (mellé- vagy alárendelő mondatok).

A részletes elemzést Melius Péter Herbariumának, Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájának, Pápai Páriz Ferenc Pax Corpori-

sának, valamint Bod Péter Magyar Athenasának egy-egy kiválasztott szövegrészletén végzi. Kár, hogy a vizsgált anyag jellegéből adódóan teljes szövegeket nem elemezhetett, s hogy a makrostruktúra jellemzőit nem tárgyalhatta. Eredményei így is meggyőzőek: jól mutatják a tudományos nyelv alakulását, a benne elkülöníthető különböző jellegű, szerkesztésű (a szerző szerint különböző szövegtípushoz tartozó) szövegfajtákat, illetve szövegrészeket. Jól körülhatárolódik a leíró, az érvelő, a tanácsoló és az elbeszélő részek dominanciájával jellemezhető szövegek gondolati és nyelvi struktúrája.

A leíró jellegű szövegek a legegyszerűbb kapcsolású szövegfajták. Témakapcsolásukra a szövegen végigfutó téma vagy a láncszerű témafejlődés jellemző. Az érvelő szövegben a témafejlődés egyszerű, de jellemző a szabad mondatok közti határozott tartalmi-logikai kapcsolás, elsősorban az ellentétes, az okadó magyarázó és a következtető. A tanácsoló szövegekre a tartalmi relációk összefogó ereje jellemző, valamint a feltételeken állított jelennek és a tanácsolt jövőnek megfelelő határoló és kapcsolóelemek. Mindezen belül az egyes konkrét szövegek szintaktikai elemzése a mondatok hosszáról, a mondategységeken belüli mondategységekben az alá- és mellérendelések viszonyáról, a tipikus alá-, illetőleg mellérendelő kapcsolásokról ad áttekinthető táblázatokban részletes adatokat.

5. A könyv azonban nemcsak eredményei miatt érdemel figyelmet, bár ezek sem csekélyek. Egyrészt hozzájárul a nálunk ma még csak éppen megindult szövegtipológiai kutatások módszereinek, szempontjainak bővítéséhez. Ezenkívül azonban lenyűgöző mennyiségű ismeretanyag alapján bemutatja tudományos nyelvünk első évszázadait, a részletesen elemzett kultúrtörténeti háttérrel együtt. S mindezt az óriási tudásanyagot olyan szerényen, olyan példamutató alázattal rendszerezi, kezeli, amely a mai tudományos életben egyre inkább ritkaságnak számít.

Eőry Vilma

Bolla Kálmán (szerk.): Egyetemi Fonetikai Füzetek (4—6.)

Az Egyetemi Fonetikai Füzetek legutóbbi három száma az Eötvös Loránd Tudományegyetem Fonetikai tanszékének gondozásában jelent meg. Az anyanyelv ápolásáért eddig is a legtöbbet vállalt magára az a szerkesztőbizottság, amelynek tagjai sorából sajnos Z. Szabó László már hiányzik.

A 4. kötetet teljes egészében a „Szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás” kérdéseinek szentelték a beszédkutatók. A felsőoktatási intézmények hallgatói számára megrendezett, Kazinczyról elnevezett szép magyar beszéd, helyes kiejtés versenyeivel, a versenyekre való szakmai felkészüléssel, felkészítéssel olyan alapossággal foglalkoztak a rendezők, hogy tapasztalataikból, eredményeikből tanulmánykötet kerekedett ki. Az 1991-ben megrendezett „Egyetemi Anyanyelvi Napok” az egyetemi kiejtési versenyek sorában az 50. volt, míg a vidéki főiskolák segítségével lebonyolított Kazinczy-verseny legutóbbi országos döntője a 19. volt a sorban, és a házigazda szerepét a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola vállalta magára.

Mint az Előszóból kiderült, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, valamint a Kazinczy Alapítványi Bizottság egy testületet hozott létre a versenyekhez kapcsolódó szakmai munka koordinálására, amelyben öt állandó és két cserélődő tag vesz részt. A versenyeken kívül az érdeklődő szakemberek számára szimpóziumot szerveznek minden ősszel. A „Szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás” kötet részletesen bemutatja a szépkiejtési versenyek eseményeit. Benkő Loránd „Kiejtési versenyek múltja és jelene”

című előadásában kiemelte a félévszázados jubileum jelentőségét. Visszatekintett az indulásra, annak tudománytörténeti fontosságára. 1937. december 9-én Kodály Zoltán tartott előadást az Eötvös József Kollégium volt tagjainak közgyűlésén a magyar kiejtés akkori helyzetéről. Elsősorban az akkori beszédkultúra hiányosságait elemezte, rámutatott a beszéd hangképzési, hangsúlyozási, hanglejtési hibáira s az idegen nyelvi hatások kerülésére.

Az, hogy éppen egy zeneszerző tartott előadást az előszóról, önmagában is figyelemre méltó. A zenei érzékenység, tehetség, a muzsikusság fül nem viselte könnyen a nyelvi, beszédbeli disszonanciát, a tisztátlan hangzást, az elhanyagolt, henye hangképzést, beszédmodot. Bár Lazíczius Gyula „kívülről” jött embernek tartotta Kodályt hozzászólásaiért, gyakorlatilag vitájuk után alakult meg az egyetem fonetikai tanszéke, amelynek vezetője 1938-tól Lazíczius Gyula lett. 1939-ben megtartották a helyes magyar kiejtés első versenyét. A szervezők között ott volt Eckhardt Sándor, az akkori bölcsészdekan, Horváth János, Pais Dezső, Györfly István, Kodály Zoltán, Nagy Adorján, Németh Gyula, Zsirai Miklós is. Az első verseny győztese Lőrincze Lajos volt. Sajnos, 1944–45-ben a háború félbeszakította a sikeres kezdést. Az első három verseny tanulságait Eckhardt Sándor „A jó magyar ejtés aktái” címmel 1941-ben publikálta is.

1946-ban ismét Kodály Zoltán kezdeményezte a kiejtési versenyek újjászervezését. Ekkor az egyetem Magyarságtudományi Intézete vállalta magára a fő szerepet. Eckhardt Sándor és Horváth János tartott előadást.

A harmadik újrakezdésre 1954-ben került sor. Bárczi Géza a magyar nyelvészeti tanszék vezetőjeként segítette a versenyek szervezését, majd Benkő Loránd vette át a bírálóbizottság vezetését, s megkezdődött a Fonetikai Laboratórium és az új Fonetikai Tanszék kiépítése.

Jelentős változás az 1970-es években történt, amikor Péchy Blanka színművésznő kezdeményezésére a középiskolákban is megindultak a Kazinczy-versenyek. 1989-től a minisztérium javaslatára a versenyeket váltott színtereken, vidéken kell megrendezni, s ez a budapesti egyetemet hátrányosan érintette. Az ELTE a hagyományőrzést és a kezdeményezést hangsúlyozva házi versenyeket rendezett, s legjobb hallgatóit elküldte a vidéki kiejtési erőpróbára. A kiejtési versenyek újabb szakaszaiban a magyar köznyelv vált a szövegmondás mértékéül.

1965-ben Egerben megrendezték a kiejtési konferenciát, amelyen Bárczi Géza, Deme László kiejtési kódex kiadását javasolták. Fontos kérdés lett a kiválasztandó szövegek műfajiságának bővítése, az értékes szépirodalmi alkotások felolvastatása. A terjedőben lévő beszédbeli igénytelenség, érzelmi elszürkülés, durvaság leküzdése napjaink egyik legégetőbb feladata.

Deme László „Anyanyelvünk a változó társadalomban” című előadásában az információval, a kommunikációval és ennek magasabb szintű formájával, a pszichikummal bíró egyedek mentális egymásra hatásával foglalkozott. „Ahhoz, hogy a kommunikációból beszéd legyen... létre kell jönnie az érzelmet és az akaratot kifejező hangeszközök mellett annak a harmadik típusnak, amelyik túlmutat a megnyilatkozó egyénen, sőt a kommunikációs partneren is: a kívüllátnak.”

A beszéd is többféle lehet mint az önkifejezés, önmegvalósítás eszköze. A nyelv, amelyen megszólalnak, szintén sokféle lehet, de az anyanyelv az egyén szempontjából elsődlegesen „reflexnyelv: a külső és belső ingerekre való közvetlen áttétel nélküli, spontán reagálás eszköze. Ámde nyelv mégis, azaz kollektív érvényű eszközkészlet, melynek elemei és formái társadalmilag kötött értékűek a használó számára.” Deme László abbéli reményének adott hangot előadásának zárórészében, hogy a politikai és gazdasági rendszerváltás segítőkjeként bekövetkezik a mentális és a morális rendszerváltás is.

Szathmári István „Az egyetemi anyanyelvi napok elé” szerkesztett beszédében Bárczi Gézárt idézte: „... a nyelvnek... e mindennapi eszközünknek szabatos, helyes, sőt hatásos használata mindenki érdeke.”

A gazdag képanyag segít felidézni a versenyek szereplőit és szervezőit. A Sárospatakon megrendezett Kazinczy-verseny 1991. évi országos döntőjéről Kovács Dániel számolt be.

Bolla Kálmán írása „A fonetika műhelyéből” címmel a tervekről, eredményekről és problémákról ejtett szót. Az ELTE Fonetika Tanszékén végzett legújabb kutatásokról adott hírt, számba véve a szakirodalom feldolgozását, a hangatlasz, a hangbank (ez eléggé új elnevezés) a hangtani kézikönyvek, a számítógépes szoftverek és a videoösszeállítások készletét.

Deme László „A hangzásforma hírértéke — a hírérték hangzásformája” állításának igazolására seregnyi elemzett példát hozott, bemutatva a lejegyzés, a szemléltetés lehetőségét is, amely nem egyszerű. A cím tehát valóban „egyugyanazon jelenség kettős arca. Hírérték és hangzásforma okszerűen együttjáró, elválaszthatatlan tényezők a kommunikáció menetében.”

Wacha Imre egy szöveg értő-értető megszólaltatásához, a felkészüléshez adott nélkülözhetetlen tanácsokat a „Tartalom, szöveg, szándék és hangzásforma harmóniája” című írásával. A szerző rámutatott a 25 év tapasztalatából levonható legáltalánosabb hiányosságokra: „e versenyeken többnyire a szövegnek csak a hangosítását hallhattuk. Maga a szöveg s a szövegben rejlő gondolat — gondolkodás és mondanivaló — viszonylag ritkán hangzott fel.”

Bolla Kálmán „A hangzásforma akusztikus paraméterei”-t Pázmány Péter A halálról szóló szentbeszédének elemzéséből nyerte. A beszéd szövegelemzését Wacha Imre végezte el korábban (EFF 1. 1988. 105—14).

Bolla Kálmán akusztikai laboratóriumi kísérletei és mérései eredményei (idő-, dallam-, dinamikai paraméterek) azt mutatták, hogy a hangzásforma paraméterei és szubjektív észlelése sok ponton eltér még akkor is, ha ugyanannak a személynek az előadását és hangélményét vizsgáljuk. A hangzási benyomások sokszor nem felelnek meg a fizikai valóságnak (pl. dinamikának gondoljuk a hangfekvés megemelését). A szupraszegmentális eszközök együttesen hozzák létre a nyelvileg releváns hangzásformákat. A szupraszegmentális hangszerkezet alapegysége a beszédszakasz. A megnyilatkozás beszédszakaszokra tagolódása feltehetően az emberi beszédtevékenység pszichofiziológiai sajátossága, amelyeknek hangzásideje ritkán haladja meg a 3s-t.

A szegedi országos döntő hibaelemzését Molnár Ildikó végezte el.

Az EFF. 5. kötete „A beszéd és hangzási jellemzői”-t taglalta. Szathmári István mai nyelvünk változásait mutatta be bő példaanyaggal. A győri versenyről Hegyi Marianna számolt be. Az 1991-es sárospataki, szakmai konferencia elemzését Molnár Ildikó végezte el. A felolvasás szupraszegmentális szerkezetének fonetikai elemzésére Bolla Kálmán és Földi Éva vállalkozott Zolnai Béla „Visszapillantás” című részletének mingográfus feldolgozásával. Wacha Imre a szöveg és interpretáció összefüggéseivel foglalkozva arra a következtetésre jutott, hogy a szövegek interpretációja során szövegszinten is jelentkeznek olyan megszívlelendő jellemzők, amelyekre ügyelnünk kell.

Tolcsvai Nagy Gábor az egi kiejtési konferenciától (1965.) napjainkig tekintette át a nyelvi norma, kiejtési és beszédnorma kérdéskörét. Következtetése az: „Tudomásul kell venni, hogy sok kiejtési norma van Magyarországon, részben nyelvjárási eredetű, részben más, városi gyökerű... Természetesen létezik egy sztenderd változat, az irodalmi nyelv, melynek szociológiájáról, de fonetikájáról és fonológiájáról is keveset tudunk. És létezik egy kiejtési eszmény.” Tolcsvai amerikai mintája szerint: „Ennek lényege: a mindenkor műveltségi elit kialakítja saját beszédeszményét és kiejtési normáját... Minden plurális társada-

lomban csak szűk körre terjed ki és lassan szivárog lefelé rétegenkénti felfelé igazodó modellben, úgy, ahogy azt William Labov New York-i rétegvizsgálataiban már kimutatta” (az 1960-as években).

A magyar vonatkozásokat Wacha Imre mutatta be a nyelvhasználati rétegeződés figyelembevételével mind a kiejtésben, mind a hangzásban.

Szabó Géza az iskolai nyelvhasználatra vetítette át ugyanezt a vizsgálatot. Deme László a létezik-e szövegfonetika? kérdését a hangzás oldaláról közelítette meg: „a hangzás kulcsa maga a szöveg; csak meg kell találni benne.”

Pesti János az azóta már megjelent, és valószínűleg alaposan lektorált Fekete László-féle Kiejtési szótárt választotta bírálata tárgyául. Molnár Ildikó a rádióban és a televízióban elhangzó beszéd pontatlanságait elemezte. Aggodalmát fejezte ki az egész magyar beszédkulturáért. Erdei Iván a beszéd művészete és a művészi beszéd összefüggéseire, a nyilvánosság előtt beszélők felelősségéről szolt. A művészek, szónokok beszéde ugyanis példa értékű az emberek szemében. „Meghatározója lehet az újabb generáció nyelvi eszményének.” Erdei Iván mint a Színművészeti Főiskola beszédtanára, az 1970-es évektől kezdődően foglalkozott a szép magyar beszéd és a nyelvhelyesség kérdéseivel. Az anyanyelv szeretete segíthet megtenni az első lépéseket a beszéd meghallásának útján.

Balázs Géza napjaink közéleti megnyilatkozóiinak hangzását vizsgálta, megállapítva: „A sokszor emlegetett rendszerváltás leginkább a közéletben hozott gyökeres átalakulást.” Az egyes személyiség típusok és mai közéletünk kiválóságainak beszédmódja összefüggéseket mutat, mint ahogy műveltségük, képzettségük különbségeket. Külön fejezetet szentelt a szerző az ún. marketing kommunikációnak, felhíva a figyelmet arra a hiányosságra, hogy a piacon egyetlen magyar szerző könyve sem látható és kapható. Különösen érezhető a Montágh Imre halálával bekövetkezett űr a beszédművelés ezen területein.

Az EFF. 6. füzeté Lángi Péter önálló tanulmánya, a „Számítógép alkalmazása a hangtan közép fokú oktatásában” Zala megyei segítséggel készült. A számítógép fogadtatása az iskolai oktatásban kettős: valóban segítségünkre lehet, ha megfelelő programúak és jó felkészültségű tanárok állnak rendelkezésre, s nem utolsósorban megfelelő mennyiségű gép, monitor és érdeklődő diákság is igényli az új szemléletű oktatóprogramok bevezetését.

A magyar nyelv mondatelemző, szófajmeghatározó, helyesírást gyakorló programjai mellé Bolla Kálmán kidolgozott egy hangtani jellegű programot is, amelyet Lángi Péter számítógépre vive kipróbált szakközépiskolás tanítványai körében. Kísérletei azt igazolták, hogy a hangtani ismeretek számítógéppel is oktathatók, de nem lenne célszerű kizárólagossá tenni a gépi módszereket.

Az Egyetemi Fonetikai Füzetek az ELTE Fonetikai Tanszékének munkáját reprezentáló sorozat, amely részben a hagyományápolást, a szép magyar beszéd, a helyes beszéd kultúra elsajátíttatását tűzte ki célul, részben pedig a tudományos hipotézisek gyakorlati alkalmazását és kipróbálását szorgalmazta a tanulmányok közlésével.

Kincses Kovács Éva

Kiss Jenő és Szűts László szerk.: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 728 oldal

A magyar nyelvtudomány története a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának (Budapest, 1988. augusztus 27—30.) központi témája volt. Az ismertetendő kötet a kongresszus előadásaiból közöl válogatást (l. Előszó), előnyben részesítve azokat, amelyek a

magyar nyelvtudomány történetével foglalkoznak. Az együttes ülések előadásai az elhangzás sorrendjében, a szekcióüléseké pedig a szerzők nevének betűrendjében következnek. A kötetben számszerint 120 előadás írott változata szerepel. Ez önmagában is indokolja, hogy tartalmi ismertetésükre nem vállalkozhatom. Helyette nézzük meg az előadások tematikai megoszlását!

A kongresszus jó alkalom volt arra, hogy átfogó elemzések szülessenek egy-egy nyelvészeti iskoláról, irányzatról, vagy csupán egy-egy szerzőről vagy egy-egy műről. Mindegyikre találunk példát a kötetben. Benkő Loránd (13—26) a „budapesti iskolá”-ról tartott előadást. Bárczi Gézárt idézi, aki az ún. budapesti iskola magyar névadója és egyik legjelesebb képviselője volt (vö. 13, 26). Itt jegyzem meg, hogy a jeles tudós hangtörténeti munkásságáról E. Abaffy Erzsébet tartott előadást (49—56). A külföldi tudósok közül elsősorban A. Sauvageot, C. Tagliavini (14, 25) Collinder, Hakulinen és Šmilauer (25) nyilatkoztak elismerően a budapesti nyelvészek működéséről. Ami a „budapesti iskola” elnevezést illeti, Benkő Loránd a budapesti helyett inkább a magyart, az iskola helyett pedig irányzatot, csoportot tartana helyesebbnek, s az időbeli határokat is tágabban értelmezi. Egy dologban határozott az állásfoglalása: az iskola nyelvtörténeti irányzata az, amely kétségbevonhatatlanul a legerősebben hatott, „mivel az ide tartozó tudósok mindegyikét a történeti nyelvtudomány szemlélete hatotta át, és a történeti nyelvtudomány tematikája, problematikája vonzotta” (15).

Imre Samu a Csűry-iskoláról (298—306) emlékezett meg. Ezzel a kérdésfeltevéssel kezdi: „... tulajdonképpen beszélhetünk-e Csűry-iskoláról, és ha igen, akkor milyen értelemben.” A választ nem könnyű megadni, bár Imre Samu maga is Csűry-tanítvány volt, és 1938-tól, tanára haláláig közvetlen környezetéhez tartozott (vö. 300, 303), ezért minden bizonnyal egyike azoknak — ha nem egyetlen közülük —, aki erre a válaszádsra a legkompetensebb. Idézem: „... az 1930-as évek végére Debrecenben megteremtődtek a személyi, szervezeti, elméleti-módszertani, tematikai feltételei annak, hogy Csűry körül kialakuljon egy olyan kutatógárda, amelynek tagjai a dialektológia területén lényegében azonos elméleti-módszertani elvek keretében végzik majd tudományos tevékenységüket” (304), s ezeknek a feltételeknek köszönhetően kialakulhatott volna egy dialektológiai iskola, amely joggal kaphatta volna a Csűry-iskola nevet (305). (Sőt, a Debrecenben végzett nyelvjárásgyűjtő munka hatott a kolozsvári egyetemen 1940-től meginduló hasonló jellegű munkákra is.) A kedvezőtlen történelmi körülmények és Csűry Bálint korai halála miatt azonban ez az iskola „megszűnt, felbomlott, még mielőtt tulajdonképpen kialakult volna, határozottabb jelleget ölthetett volna, elvi-módszertani tekintetben megerősödhetett volna” (vö. 305). Ennek ellenére mind a mai napig Csűry-iskola néven emlegetjük ezt az időszakot és irányzatot, és ami a nyelvjárási szótárkészítést illeti, ebben a vonatkozásban ma is élő és ható példa számunkra (306).

Amint a bevezetőben említettem, az előadások zöme a nyelvtudomány egy-egy jeles képviselőjéről emlékezett meg. A „névsor” Sajnovics Jánostól (Horváthné Bernáth Rózsa 283—7) Lotz Jánosig (Szili Katalin 664—9) és Berrár Jolánig (Rácz Endre 530—6) terjed, de hangzott el előadás Kazinczyról (Pásztor Emil 520—30) és Kosztolányiról (Szűts László 673—7) is. A finnugristák köréből Munkácsy Bernátról (Csúcs Sándor), Budenz Józsefről (Hajdú Péter), Papp Istvánról (Kiss Antal, K. Szoboszlai Ágnes) hangzott el előadás. A szlavisták közül Melich Jánosról ketten is (Šimon Ondruš 602—12 és Kiss Lajos 381—7) tartottak előadást; Kniezsa István emlékének is adóztak (Csige Katalin 127—31). Többen szenteltek előadást Gombocz Zoltán munkásságának. A plenáris ülések egyikén Robert Austerlitz (26—9) beszélt Gombocz Zoltánról, kiemelve azt, hogy Gomboczot mennyire az egész világ érdekelte univerzális értelemben, nemcsak a nyelvészet, hanem a tudomány maga. Sz. Bakró-Nagy Marianne Gombocz Zoltán szemantikai tevékenységéről, jelentésváltozási rendszerének kialakulásáról beszélt (77—83); Károly Sándor „Gombocz Zoltán rend-

szerelmélete a jelentésstanban és a szintaxisban — ahogy ma látjuk” (333—9) címen tartott előadást; Kiefer Ferenc (Gombocz jelentéstana mai szemmel 363—6) pedig így kezdte előadását: „Gombocz jelentésstanánan néhány tételén ma is érdemes elgondolkoznunk” (363). Végezetül Peter Sherwood angol nyelvű előadását kell megemlítenünk: Zoltan Gombocz and historical semantics (593—9).

Mint már az elején említettem, egy ismertetés terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy a kötet minden egyes írásáról — akár csak címszavakban — említést tegyek. Nem is ez volt a célom, hanem a figyelemfelkeltés, remélem, sikerült. Akit a magyar nyelvtudomány története érdekel, okvetlenül vegye kézbe ezt a kötetet, amely Kiss Jenő és Szűts László együttes szerkesztői munkájának eredménye, illesse érte őket köszönet.

Posgay Ildikó

Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. 358 oldal (Vasvári Pál Társaság füzetei 9.)

Legutóbb ötvenkét évvel ezelőtt, a Franklin Társulat „Magyarságismeret” című sorozatának első köteteiként jelent meg magyar nyelvű összefoglalás a Poprádtól a Tisza forrásvidékéig húzódó hegyes-völgyes területen élő ruszinokról: Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Budapest. [1940.] 184 o. Korábban e keleti szláv népességnek *orosz* volt a magyar neve (vö. 1493: *Oroszvéig* 'ma Munkácshez tartozó település a Latorca jobb partján': FNEsz.⁴ 2: 287), a távolabbi, Moszkva környéki keleti szlávtságot a *muszka* 'nagyoros' (vö.: 1538: Stephanus *Muzka* szn., 1581: a *muszkvak*: TESz. 2: 982), a Pripjaty folyó mocsárvidéke körüli keleti szlávokat pedig a *fehérorosz* (vö. 1572: Az *feier Oroszoc*: MNy. 74: 509; l. még Mollay: MMNyÉr. 260) népnév jelölte. A ruszinok megnevezésére használatos volt egy időben a *magyarorosz*, majd a *kárpátorosz* is. A *rutén* népnév a középkori, újkori latinból került hozzánk irodalmi úton. A ruszinok önmaguk megnevezéseként a *rus'kij*, *rusnak*, *rusin* népnevet használták és használják részben ma is. Innen való a magyar *rusznák* és *ruszin*. A *rusznyák* átagója a szlovák volt. 1945 után, a Szovjetunióhoz, azon belül Ukrajnához való csatolást követően az *orosz*, *rutén*, *ruszin*, *rusznák* népnév mellett megjelent az *ukrán* és a *kárpátukrán*. Ugyanis a hivatalos szovjet politika nem ismerte el a *ruszin* népnév jogosságát, mert szeparatista veszélyt látott benne. Napjainkban Kárpátalján újjáéledt a *ruszin*, *rusznák* népnevek használata. Erősödik az önálló ruszin identitástudat, hiszen a Kárpát-medencei ruszinok sajátos történelmi utat jártak be, s ennek folytán gondolkodásmódjuk és nyelvük észrevehetően eltér a Kárpátokon túl élő ukránokétól. 1990. február 17-én Ungváron megalakult a Kárpáti Ruszinok Társasága, amely a legutóbbi időben a Kárpátaljai Ruszinok Társaságára változtatta nevét. Ám az önállósult Ukrajna veszélyt lát a ruszin öntudat erősödésében, mert attól tart, hogy Kárpátalja elszigetelődhet a Kárpátokon túli Ukrajná-tól.

Efféle égetően időszerű dolgokról is értesülhetünk a Nyíregyházán most megjelent, a XVIII. századi ruszinokkal foglalkozó tanulmánykötetből. Szerzője Udvari István, a nyíregyházai Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ruszin és Ukrán Filológiai Tanszékének nagy felkészültségű és rendkívüli szorgalmú tanára. Kedvelt kutatási területe a Kárpát-medencei ruszinság újabb kori története és a magyarországi görög katolikusság. Új kötetében laza füžérként követik egymást a változatos témák, mint amilyenek: A ruszinok népneveiről, mai helyzetükről (Ukrajna-Kárpátalja; Cseh-Szlovákia; Vajdaság, Horvátország; Magyaror-

szág; Románia; Amerikai Egyesült Államok). Hodinka Antal, a ruszin történelem kutatója (1864—1946). A ruszinok XVIII. századi historiográfiája. XVIII. századi történeti-demográfiai adatok Északkelet-Magyarország görög katolikus népességéről. Népességstatisztikai adatok a ruszinokról a nemzeti újjászületést megelőző korban. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Hajdani ruszin szórványok (Dél-Zemplén, Szabolcs vármegye, Szatmár vármegye). Máriapócs, a ruszinok hajdani vallási, kulturális központja. A XVIII. századi ruszin művelődéstörténet kimagasló alakjai. A ruszin egyházi értelmiség XVIII. századi iskoláztatásáról (Hely, nyelv). Adalékok Vasvári Pál családjáról, életrajzáról. Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirill betűs iratokhoz. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés és ruszin vonatkozásai. Szepességi ruszin közösségek Mária Terézia korában. Zemplén vármegye ruszin és szlovák jobbágynépe Tokaj-Hegyalján és Lengyelországban. Sáros vármegye jobbágynépe Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában. Pesolina község élete Mária Terézia korában. Fejezetek Komlóska község XVIII. századi történetéből. Ruszin parasztok életmódja a Felső-Ciróka völgyében Mária Terézia úrbérrendezésekor. Ruszinok a határszéleken (Beszélgetés Tomcsanyij Mihajloval, a Kárpáti Ruszinok Társasága elnökével). — A kötetet számos illusztráció (fakszimile, diagram, térkép, pecsénnyomat stb.) gazdagítja.

A magyarsággal évszázadokon át együtt élő ruszinság történetének elmélyült és elfogulatlan tanulmányozása számos tanulsággal szolgálhat mindazok számára, akik érdeklődéssel figyelik a közép- és kelet-európai kis népek ellentmondásokkal terhes, viszontagságos sorsát. Ugyanakkor e kutatási terület szinte korlátlan munkalehetőséget kínál az iskolai oktatásból kiszoruló, de a bűvárkodást kedvelő magyarországi oroszstanárok számára is. Ilyen szempontból is példaadó Udvari István szép tanulmánykötete. Szívesen ajánlom a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmébe.

Kiss Lajos

Kálmán Béla 80 éves

Kálmán Béla akadémikus, a KLTE önálló Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének a megalapítója és több mint három évtizedig (1952–1984) a vezetője, most töltötte be nyolcvanadik életévét. Akik személyesen ismerik a jubilánst, jól tudják, hogy legendás szerénysége, természetessége tiltakozik a méltatás, az ünneplés ellen. Mégis — a nyolc évtized ürügyén — engedtessek meg, hogy változatos és eredményes pályájára, működésére visszatekintsünk kedvelt fórumának, a Magyar Nyelvőrnek a lapjain is. (Munkásságára nézve l. korábban Sebestyén Árpád: MNyj. 25: 5–26; Keresztes László: A KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 55, 28–30; műveinek bibliográfiáját (1934–1982) Kiss Antal állította össze: MNyj. 25: 27–45)

1. Ünnepeztünk 1913. február 28-án született a Sopron megyei Lakompakon (ma: Ausztria). Középiskolai tanulmányait Szombathelyen végezte, majd 1930-ban a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre került, és az Eötvös József Kollégium tagja lett. Az egyetemen Gombocz Zoltán tanítványa, elsősorban az ő hatására kezdett finnugor nyelvészettel foglalkozni. 1936-ban szerezte meg a magyar–francia szakos tanári oklevelet, 1938-ban pedig a bölcsészdoktori címet. Középiskolai tanárként (1938–48) Budapesten és Érsekújvárott működött, majd 1948–52 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Két irányban tevékenykedett ekkor; az egyik feladata: Munkácsi Bernát vogul hagyatékának a sajtó alá rendezése, a másik: részvétel a magyar nyelvátasz munkálataiban. 1952-ben nevezték ki a KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének a vezetőjévé. 1954-től 58-ig a BTK dékánja, két évtizedig (1959–78) a debreceni nyári egyetem igazgatója.

1952-ben nyerte el a kandidátusi, 1957-ben az akadémiai doktori fokozatot; 1973-tól az MTA levelező, 1981-től pedig rendes tagja. A Debreceni Akadémiai Bizottság alelnöke, az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, valamint az Uralisztikai Komplex Bizottságnak a tagja. 1949-től 52-ig a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára, jelenleg a finnugor szakosztály alelnöke. 1977-től 84-ig elnöke volt az anyanyelvi oktatás korszerűsítésén munkálkodó egyetemközi témabizottságnak is. A Finn Tudományos Akadémia, a helsinki Finnugor Társaság, a Kalevala Társaság és a Finn Irodalmi Társaság külső tagja. A Magyar Nyelvjárások szerkesztője, a Nyelvtudományi Közlemények, az Études Finno-Ougriennes szerkesztőbizottsági tagja. 1963-tól 64-ig vendégtanár Helsinkiben és Jyväskyläben, majd 1968–69-ben Ford-ösztöndíjas az USA-ban. A Finn Oroszlánrend lovagkeresztjének a tulajdonosa. Több nemzetközi kongresszuson vett részt, volt tanulmányúton Belgiumban, Csehszlovákiában, az Egyesült Államokban, Finnországban, Franciaországban, Norvégiában és a Szovjetunióban.

2. Főbb kutatási területei: a finnugor összehasonlító nyelvészet és folklór (elsősorban a vogul nyelv), a magyar nyelvjárástudomány és a névtudomány. Rendkívül termékeny alkotó. Több mint húsz önálló műve jelent meg, bel- és külföldi folyóiratokban publikált cikkeinek a száma pedig eléri az ötszázat. Nem is szólva nyelvművelő írásainak a tömegéről.

Pályája az 50-es évek elejétől (Debrecenbe kerülésétől) kezdett erőteljesebben felfelé ívelni. Első jelentősebb műve, az Obi-ugor állatnevek 1938-ban jelent meg (MNYTk. 43. sz.). Ezt követte A bősárkányi gyékényszövé és szókincse 1942-ben (MNYJT. 2. sz.). Indulása a 30-as évek végére, főként a 40-es évek elejére esik, és máris érdeklődési körének két legjelentősebb területét, az obi-ugor nyelvek vizsgálatát, valamint a magyar nyelvjáráskutatást mutatja.

A finnugor nyelvész Munkácsi vogul népköltési gyűjtését gondolja, teszi közzé, illetőleg saját munkáit (nyelvkönyveit, kresztomátiáit) jelenteti meg (Manysi [vogul] népköltési gyűjtemény III/2. Medvénekek, 1952, 1962. Akad. Kiadó; Manysi nyelvkönyv, 1955. Tankönyvkiadó; Die russischen Lehrwörter im Wogulischen, 1961. Akad. Kiadó; Chrestomathia Vogulica, 1963, 1976. Tankönyvkiadó; Vogul népköltési gyűjtemény IV/2. Sorsénekek, 1964. Akad. Kiadó; Vogul Chrestomathy (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 46. Mouthon, The Hague, 1965.); Wogulische Texte mit einem Glossar, 1976. Akad. Kiadó; Leszállt a medve az égből (Vogul népköltési antológia) szerk., 1980. Európa Kiadó; Munkácsi Bernát, 1981. Akad. Kiadó; Wogulisches Wörterbuch, 1986. Akad. Kiadó). Véleménye szerint a finnugrisztikai és a hungarológiai kutatások kiegészítik egymást (vö. Keresztes László i. m. 29). Ezért irányul figyelme a magyar népnyelvre és a nyelvtörténetre is.

A dialektológus már a kezdet kezdetén helyzetfelmérést, feladat-kijelölést végez, Debrecenbe kerülése után pedig kitűnő érzékkel sáfárogat Csúry Bálint örökségével; egyetemi tankönyveket ír, a magyar nyelvátlaszkutatás terén pedig aktív gyűjtőmunkát végez (vö. Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állása és feladatai, 1949; A mai magyar nyelvjárások, 1951, 1953. Tankönyvkiadó; A hangjelölés. In: A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Bárczi Géza. Akad. Kiadó, 1955. 93—112; Nyelvjárásaink, 1966, 1971, 1975, 1977; A Magyar Nyelvjárások Atlasza (munkaközösség tagjaként) I, 1968; II, 1970; III, 1973; IV, 1974; V, 1976; VI, 1977. Akad. Kiadó. Ugyancsak Debrecenbe kerülése (1952) óta szerkeszti a Magyar Nyelvjárásokat, melyben maga is gyakorta publikál; a kiadvány időközben a magyar nyelvjáráskutatás egyik legjelentősebb orgánumává vált.)

Kálmán Béla érdeklődési körének felvázolása nem lenne teljes névtudományi vizsgálódásainak a kiemelése nélkül. Műveiben összefoglalta, továbbfejlesztette a magyar névtani kutatásokat (A nevek világa, 1967, 1969, 1973, 1989; angol nyelvű kiadások: The World of Names [A Study in Hungarian Onomatology], 1978. Akad. Kiadó; Helynévkutatás és szóföldrajz, NyÉ. 58, 344—50; A népetimológia helységneveinkben, Nyr. 91: 1—11; Hogyan keletkeztek a helységnevek? Nyelv- és Irod. Oszt. Közl. 30: 171—4; Vezetéknevek és történelem. Névtani Értesítő 1: 9—13. Stb.).

Munkálkodásának három sajátos területe mellett szólnunk kell az iskolával való szoros kapcsolatáról is. Korábbi középiskolai tanári gyakorlata (Benkő Loránd és Deme László társszerzői vállalkozásával) gimnáziumi tankönyv megírására ösztönözte (Magyar nyelvtan, 1951—1960. [11 kiadás], Tankönyvkiadó), de ebből a tárgykörből más írásaira is hivatkozhatunk, mint például a Gyermeeknyelv és nyelvjárások, MNYj. 4: 96—100; Rokonsági alapismeretek a középiskolában, Nyr. 105: 69—75; A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában, Nyr. 106: 191—99. Stb.

A felsorolt munkák jórészt a fontosabb tudományos publikációk közül valók. A megemlékezés jellege és terjedelme miatt ugyanis nincs módunk arra, hogy valamennyi jelentős cikkét, tanulmányát megemlítsük. Adósok maradtunk például értékes szövejtételeinek, nyelvtörténeti, illetőleg leíró nyelvészeti kutatásainak a bemutatásával, pedig akadémiai székfoglaló előadásának a tárgyát is ebből a körből merítette (Értelmi és alaki egyeztetés, NyIÖK. 29: 33—46). Bizonyára azonban már ennyi is elegendő annak a megállapítására, hogy Kálmán Béla nemcsak kiváló tudós, hanem neves nyelvművelő és a tudomány jelentős népszerűsítője is. Számára — Sebestyén Árpáddal szólva (MNYj. 10: 3) — nincsen „kis” és „nagy” téma: hosszú évek kutatómunkájának eredményeit épűgy közreadja, mint felvilla-

nó ötleteit avagy könyvismertetéseit. Nem válogat a megjelentetési helyekben sem, az Akadémiai Kiadótól a napilapokig szinte minden fórumot felhasznál, amelynek révén a nyelvtudomány vagy a nyelvi ismeretterjesztés érdekében cselekedni lehet.

3. Kálmán professzort, mindannyiunk kedves Béla bácsiját magam még 1953-ban — éppen negyven esztendeje — egyetemi hallgató koromban ismertem meg. Nem sokkal előbb került át Budapestről Bárczi Géza örökébe, aki meg a pesti egyetemre távozott. Ünnepeztünk negyvenéves volt akkor. Tele igyekezettel, munkakedvvel (ahogy ez ma is jellemző rá). Sokat vállalt, sokat cselekedett. Nemcsak kutatót és tanított, hanem jelentős oktatás- és tudományszervezési tevékenységet is végzett. Mindemellett az intézetre, a munkatársakra, de a hallgatókra is maradt ideje. Máig talány előttünk, hogyan győzte türelemmel, energiával. . .

Rendszerint koráeste jelent meg a nyelvészkönyvtárban vagy a kapcsolódó szemináriumi teremben, ahol az intézeti tagok tartózkodtak. Csendesen, feltűnés nélkül érkezett, és kötetlen beszélgetésbe elegyedett velünk tanulmányi, szakdolgozati témákról, személyes dolgainkról, vagy beszámolt budapesti, esetleg külföldi útjának tapasztalatairól, élményeiről. Biztatásait, korholásait is ekkorra időzítette. Közvetlensége, derűje és komolysága, finom humora, franciás szellemessége is ilyenkor nyilatkozott meg igazában. Hát még amikor a nyelvjáráskutató kiszállásokra is elkísért bennünket! Örökké emlékezetes marad közös gyűjtőútunk a Mátraalján és a Tiszántúlon. . . Ezeken a kiruccanásokon elsősorban módszert (kérdézési és lejegyzési technikát), ugyanakkor emberséget, tapintatot, az adatközlőkkel való bánni tudást is tanulhattunk tőle. Az 50-es évek elején számunkra, intézeti tagok számára a KLTE Nyelvtudományi Intézete (a két tanszék) a „boldogság szigete” volt. Bensőséges, családias légkörben élhattunk, formálódhattunk, dolgozhattunk itt. A derű és az együvé tartozás tudata hatotta át gyakori intézeti összejöveteleinket is.

Befejezésül az ember, a tudós és a tanár sok-sok pozitív vonását fel lehetne még villantani: állhatatosságát és szorgalmát, nyugtató nyugalmit, türelmét, önzetlenségét és segítőkészségét. . . Nyolcvanadik születésnapján közelebbi és távolabbi munkatársai, kollégái, egykori és mai tanítványai ezért is gondolnak rá a megbecsülés, a szeretet és a hála érzésével, s kívánnak neki további töretlen munkakedvet, erőt, egészséget.

Fülöp Lajos

Kresznerics Ferenc anyanyelvi verseny Celldömölkön

A celldömölki Városi Könyvtár 1993. február 8-án — működése 40. évfordulóján — vette fel Kresznerics Ferenc nevét. A XVIII—XIX. század fordulóján élt polihisztor sokrétű tevékenységet folytatott, leginkább mégis nyelvészeti munkáival vívott ki elismerést: a Magyar Tudós Társaság 1831. február 15-én tiszteletbeli tagjává választotta. A tudós 1812-től 1832-ig — a ma Celldömölkhez tartozó — Ság plébánosa volt, életének utolsó tíz esztendejében pedig Kemenesalja esperese. A méltatlanul elfeledett tudósról tanítványa így írt: „Nagyobb önáldozattal, gondosabb szorgalommal, csüggedtlenebb fáradtsággal a magyar szavakat, szójárásokat senki sem gyűjtötte.” Nyelvészeti munkái a későbbi tudományos kutatások forrásanyagát képezték. Közmondásgyűjteményét O. Nagy Gábor is eredményesen használta fel.

Ezért döntött úgy Celldömölk Város Önkormányzata, hogy a könyvtárosok javaslatára Kresznerics Ferenc nevét viselje az intézmény.

A névadás jóváhagyásával egyidejűleg a Városi Könyvtár és a celldömölki Eötvös Loránd Általános Iskola magyar szakos munkaközössége Kresznerics Ferenc Anyanyelvi Versenyt hirdetett Vas megye nyolcadik osztályos tanulói számára. A versenyfelhívást a Vas

Népében és a megyei Pedagógiai Intézet Hírmondó című havilapjában tettük közzé 1992 októberében.

Az volt a célunk, hogy a tanulók ismerjék meg a tudós életét és nyelvészeti munkáit.

Az anyanyelvi versenyt két fordulóban rendeztük: 1992. december 31-ig pályázatot kellett elkészíteniük a tanulóknak „Kresznerics Ferenc élete és munkássága; jelentősége a magyar művelődéstörténetben” címmel. Az ajánló bibliográfia segítségével 18 pályázat született. Ezek közül a háromtagú bírálóbizottság tizenhétnek a szerzőjét méltónak ítélte arra, hogy meghívja a február 8-i névadóünnepségre. Itt Koltai Jenő alsósági esperes-plébános, Kresznerics késői utódja és életének alapos ismerője, valamint Szathmári István egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke előadásait hallgatták meg. Megtekintették a könyvtárban Kresznerics Ferenc életét és munkásságát bemutató dokumentum-kiállítást, részt vettek a tudós sírjánál tartott koszorúzási ünnepségen. Meghívást kaptak a verseny második fordulójára, melyet 1993. február 25-én, Kresznerics Ferenc születésnapján rendeztünk meg. Az ünnepélyes megnyitón Bellérné Horváth Cecília, a Kresznerics Ferenc Könyvtár igazgatója köszöntötte meleg szavakkal a résztvevőket, majd Füst Milán: A magyarokhoz című versét Pöcze Lilla, az Eötvös Loránd Általános Iskola kiváló versmondója adta elő. Így a verseny mottójának is tekinthetjük mindenki a költemény első sorait: „Oh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok, s azt meg kell védened.”

Az írásbeli feladatokat Kresznerics Ferenc nyelvészeti munkáinak alapján állította össze a versenybizottság. Kresznerics Magyar Nyelvkönyvének megfelelően először hangtani, szófajtani, mondattani elemzéseket kellett megoldaniuk a tanulóknak, majd közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, illetve a tudós által gyűjtött szavakat, „népünk nyelvi mélységeinek paraszti kincseit” magyarázták, értelmezték.

Ezután szóbeli verseny következett: az MTA első főtítkára, Döbrentei Gábor szerepében kellett köszönteniük a diákoknak Kresznerics Ferencet abból az alkalomból, hogy a Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává fogadta őt. A versenyzők többsége ezúttal bizonyította, hogy valóban megismerkedett a nyelvész életével és munkásságával.

A verseny döntőjén a legjobb hat versenyző vehetett részt. Hat verset — a magyar nyelvről szóló lírai vallomásokat — sorsoltunk ki a döntő résztvevői között. Húsz perces felkészülés után a költeményt értően fel kellett olvasniuk a tanulóknak, majd a költeménnyel kapcsolatos gondolataikat öt percen belül fejtették ki. E feladat megoldása már nyilvános volt. A versenyzőtársak, a felkészítő tanárok, a könyvtárosok, a szülők egyaránt emelkedett szívvel hallgatták az érzelemgazdag előadásokat.

A zsűri (elnöke: Guttmann Miklós, a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgató-helyettese, tagjai pedig: Köbölkuti Katalin, a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár osztályvezetője, Koltai Jenő alsósági esperes-plébános, Hargitai József, a Vas Megyei Pedagógiai Intézet munkatársa) meghatottan és elégedetten értékelte a tanulók teljesítményét.

A kimagasló teljesítményt értékes könyvjutalommal és oklevéllel díjazta a versenybizottság. A verseny díjazottjai: I. helyezett: Nagy Márta, aki a Nyelvédesanyánk elnevezésű különdíjat is elnyerte. II. helyezett: Bolla Mária, ő lett a Grammatikai-küöldíj tulajdonosa is. III. helyezett: Marsai Krisztina. A legjobb pályamunkáért különdíjat kapott Gerencsér Péter és Jankovics Zsanett. A résztvevőket könyvcsomaggal és emléklappal ajándékozták meg a rendezők, a felkészítő tanárok munkáját egy-egy könyvvel ismerték el. A bőkezű jutalmazást az tette lehetővé, hogy a nemes ügynek sok támogatót sikerült megnyerni. Ezúttal is köszönetet mondunk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Vas Megyei Szervezetének, Celldömölk Város Önkormányzata Polgármesteri Hivatalának, a két celldömölki könyvkiadónak: az Apáczai és a Pauz Kiadónak és Koltai Jenőnek.

Dörnyei László

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fehértői Katalin</i> : Észrevételek az Árpád-kori „közszói eredetű” személynevek magyarázatához	229
--	-----

Szemle

Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós (szerk.): A nyelvészetről egyes szám első személyben (Ismerteti: <i>Décsy Gyula</i>)	336
Kemény Gábor (szerk.): Normatudat — nyelvi norma (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	242
A. Jászó Anna (szerk.): A magyar nyelv könyve (Ismerteti: <i>Szikszainé Nagy Irma</i>) ..	245
Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	249
Kabán Annamária: A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodásig (Ismerteti: <i>Eöry Vilma</i>)	252
Bolla Kálmán (szerk.): Egyetemi Fonetikai Füzetek 4–6. (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	254
Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	257
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	259

A Nyelvőr hírei

<i>Fülöp Lajos</i> : Kálmán Béla 80 éves	261
<i>Dörnyei László</i> : Kresznerics Ferenc-anyanyelvi verseny Celldömölkön	263

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

Balogh Lajos—Ördög Ferenc szerkesztette: Veszprém megye földrajzi nevei. I. kötet: A tapolcai járás. 1982. 328 oldal. MNYTK 156. sz., 80,— Ft. — II. A Pápai járás. 1987. 389 oldal, 100,— Ft. MNYTK 171. sz. — III. Az Ajkai járás. 1991. 423 oldal, 200,— Ft. IV. A Veszprémi járás (Megjelenik 1994-ben). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V. Piarista köz 1. III.

Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft

Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft

O. Nagy Gábor—Ruzsicsky Éva: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft

Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft

Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft

Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft

Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft

A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, fűzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft

Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft

Soltész Katalin: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft

Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft

Papp Ferenc: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft

Deme László—Fábián Pál (szerk.): Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft

Rácz Endre: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft

Szemere Gyula: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fábián Pál: Túlzott előzékenység

Szathmári István: Nyelv és sajtónyelv

Heltainé Nagy Erzsébet: Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvféltése

Fodor István: Kapcsán és társai

Nagy L. János: A szerkezet jelentése felé

N. Lőrincz Julianna: Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsirták című versében

Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban

A. Jászó Anna: Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás

Guttmann Miklós: A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartalmának gazdagításában

Tölgyessy Zsuzsanna: Ragadványnévadás a családban és az iskolában

Klaudy Kinga: Fordításelmélet és szociolingvisztika

Wacha Balázs: Egyszerűség, ismétlődés

Rácz János: A TESz és az ÚMTsz. anyagából kimaradt halnevek

Zsemlyei János: Blattel, blattolás

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5—9. 266. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fábián Pál</i> : Túlzott előzékenység	265
<i>Szathmári István</i> : Nyelv és sajtónyelv	267
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvfeltétele	275
<i>Fodor István</i> : <i>Kapcsán</i> és társai	290

Íróink nyelve

<i>Nagy L. János</i> : A szerkezet jelentése felé	296
<i>N. Lőrincz Julianna</i> : Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsir- ták című versében	301

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban	311
<i>A. Jászó Anna</i> : Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás	320
<i>Guttman Miklós</i> : A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartal- mának gazdagításában	331
<i>Tölgyessy Zsuzsanna</i> : Ragadványnévadás a családban és az iskolában	340

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Klaudy Kinga</i> : Fordításelmélet és szociolingvisztika	343
<i>Wacha Balázs</i> : Egyszerűség, ismétlődés	347

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Túlzott előzékenység

Hallgatom a rádiót, nézem és hallom a televíziót. Mindkét égi csatornán ömlenek az idegen mozaikszók: *nátó, usa, áj-em-ef, ű-dé-ef, cé-es-ú, éjcs-bí-ou, szí-áj-é, bí-bí-szí, uneszkó, unicef, opec—opek, szí-en-en* stb. A sort vég nélkül lehetne folytatni. Nincs semmilyen felmérés arról, hogy az előbbi hangsorok mögé hányan tudják odaképzelní, „odalátni” az írásképeket, de az a gyanúm, hogy erre aligha képes egy átlagos rádióhallgató vagy tévénező. Ennek nem annyira ő az oka, mint inkább az a sajnálatos összevisszaság, amely az idegen mozaikszók magyaros és idegen módra való kiejtése dolgában általánosan uralkodik.

Vannak olyan idegen mozaikszavaink, amelyeket egyszerre „magyar” és „idegen” módra olvasunk el és mondunk ki, Ilyen pl. az *FDP* betűszó, amely a német *Szabad Demokrata Párt* német nevéből, a *Freie Demokratische Partei* kezdőbetűiből alakult, s amelyet a németek is, mi is egyformán olvasunk el, azonosak lévén ez esetben a betűnevek.

Ez a legszerencsésebb eset, de ilyen voltaképpen nincs sok, mert ugyanazon latin betűk neve a különböző európai helyesírásokban koránt sem azonos. A mi *c* (= cé) betűnk a németben is *cé*, olaszul azonban már *csi*, a franciában *szé*, az angolban *szí*; a *h* (= há) a németeknél is *há*, de az olaszoknál már *akka*, az angoloknál *éjcs*, a franciáknál *as*; az *i* magyarul, németül, olaszul, franciául stb. szintén *i*, ám angolul *áj*; stb.

Azonnal megbillen tehát az egyensúly, ha olyan idegen mozaikszót veszünk át, amelyet az átadó idegen nyelvben másképpen olvasnak el, mint ahogyan mi tennénk. Ilyenkor két eset lehetséges.

Lehet ragaszkodni az idegen kiejtéshez, ahogyan ez pl. az „ef-bí-áj” (*FBI*) esetében szokásba jött; és lehet az idegen betűket magyar nevük szerint is kimondani vagy összeolvasni: „usa” (angolosan „jú-esz-éj”; *USA*); stb.

Az a megfigyelésem, hogy újabban az „eredeti”, vagyis az átadó nyelvi ejtismód a „sikkos”, feltéve, hogy ez a nyelv az angol, néha a francia. Az „áj-ti-ti Nokia” (*ITT Nokia*) helyett véletlenül sem lehet(ett) hallani a reklámban „í-té-té Nokiá”-t. És a „biö”-höz is ragaszkodnak az expósok „bie” vagy „bé-í-e” helyett (*BIE*). — Más nyelvekre nem szokás ennyire

vigyázni: hiába világnyelv a spanyol, ki tudja, hogyan kell a spanyol betűszókkal bánni!?

Én ezt a „diszkriminatív” szokást nem tartom szerencsésnek. Több okból nem. — Az, hogy nem ismerjük az angol, a francia, a német, az olasz stb. betűneveket, teljesen természetes. Nem hiba hát, ha az egyik, most választást nyerő francia pártot „ú-dé-ef”-nek (*UDF*), nem pedig „ű-dé-ef”-nek, az amerikai mozis-filmes televíziós hálózatot „há-bé-ó”-nak (*HBO*), nem pedig „éjcs-bí-ou”-nak mondjuk. — Saját betűink szerint mondván az idegen mozaikszókat is láttatni tudjuk. — Nem ismerhetjük az olyan betűszó-kimondási trükköket sem, amilyen pl. a *WHO*-é. Ezt ugyanis az angolok nem „dabljú-éjcs-ou”-nak ejtik, hanem nemes egyszerűséggel „hú”-nak, mivel alakja megegyezik a *who?* (e.: hú) = ’ki? kicsoda’ névmásával. Maradjunk hát a „vé-há-ó” mellett!

Ellentmondásnak látszik, pedig ez az igazság: a saját nyelvű kiejtéssel követjük a nemzetközi szokást; nevezetesen azt, hogy minden nyelv a maga betűnevei szerint ejti a mozaikszókat. Ami nekünk „vé-há-es” (*VHS*), az az olaszoknak „vu-akka-essze”, a németeknek „fau-há-esz”, az angoloknak „vi-éjcs-esz”; stb. — Ösztönösen is erre a saját megoldásra hajlunk; ezt bizonyítja a már elhangzott neveken túl az *OPEC* (e.: opec v. opek), az *UNESCO* (e.: uneszkó), az *UNICEF* (e.: unicef) és még sok más betűszó.

Részemről sajnálatosnak tartom, hogy közgazdászaink és politikusaink a Nemzetközi Valutaalap angol nevéből, az *International Monetary Foundból* alkotott betűszót „áj-em-ef”-nek, nem pedig „í-em-ef”-nek mondják, és a sokat emlegett „dzsi-di-pi” (*GDP*) sem lenne kevesebb, ha „gé-dé-pé”-nek ejtenénk. — Mert hogy az ilyen folyamatok lassíthatók, sőt talán még vissza is fordíthatók, azt számomra az „í-bé-em” (*IBM*) esete bizonyítja: a cég nagy propaganda-hadjárata idején következetesen „í-bé-em”-nek hirdette magát, s ezzel az „áj-bí-em”-es kiejtést hátrább szorították. (Csak tájékoztatásul: olaszul a név természetesen „i-bi-emme”).

Persze, amit már megszoktunk, azt már ne bolygassuk: tehát pl. az amerikai hírszerző szolgálat maradjon „szí-áj-é” (*CIA*); a londoni rádió meg „bí-bí-szí”! (Bár ezt is hallottam — nem is egyszer — a BBC-ben „bé-bé-cé”-nek ejteni!)

Hogy a túlzott előzékenykedés hová fajulhat, arra elrettentő példa lehet a következő élményem. — A tavasszal az egyik esti Egyenlegben arról tudósították a magyar tévénezőket, hogy az angol trónörökösnek és nejének magánbeszélgetéseit az „em-áj-fájv” lehallgatta. Ha nem olvastam volna számos második világháborús kémhistóriát, ezt az „em-áj-fájv”-ot sohasem fejtettem volna meg; de szerencsére leesett a tantusz: amit én „em-í-öt”-nek olvastam magamnak, mert *MI—5*-öt láttam, azt ejtette a riporter előkelően, angolosan. Ezen az alapon joggal elvárhatnók, hogy a BBC műsorvezetői és riporterei „the hungarian három per hármas secret service”-ről tájékoztassák az angol hallgatókat és nézőket. Bizonyos, hogy ezt sohasem fogjuk hallani.

De hát akkor...?

Fábián Pál

Nyelv és sajtónyelv*

1. Tagadhatatlanul hasznos és időszerű dolog több renden is a sajtó nyelvével foglalkozni. Hasznos, mert ez a nyelvi és stílusréteg tükré és formálója nyelvhasználatunknak, sőt nyelvi viselkedésünknek. Ott mozog mögötte a teljes mai élet; megjeleníti szinte a teljes mai nyelvhasználatot; jelzi az új nyelvi eszközök és kifejezésmódok feltűnését, elterjedését vagy kiszorulását és így tovább (vö. Kemény Gábor: *Nyr.* 109 [1985]: 268). Mindamellett hangsúlyoznom kell: mindez több nehézséget támaszt. Először is a sajtó által tükrözött mai társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet több szempontból zavaros, amelyben az erkölcsi és egyéb értékek — enyhén szólva — erősen meginogtak, és ez utóbbi természetesen megmutatkozik a nyelvhasználatban is. Továbbá a szöveg vizsgálatával és a pragmatikával gazdagodott nyelvtudományunk is adós még a stílusrétegek, ill. szövegtípusok meghatározásával, valamint — pl. a sajtónyelv — pontosabb elhatárolásával és főként leírásával.

Töprengtem tehát, hogyan építsem fel előadásomat. Úgy gondoltam, bizonyos nyelvi-stilisztikai hibák felsorolása helyett a funkcionális stilisztika szemléletét követve és az elmélet síkján a nyelvi funkciókból kiindulva igyekszem eljutni a stílusrétegeig. Majd megpróbálom jellemezni a sajtónyelvet, kiemelve a már fentebb is jelzett fontosságát. Itt azonban kénytelen leszek kitérni az ún. hátráltató tényezőkre. És végül rámutatok, mit lehetne, kellene tennünk, hogy a sajtónyelv minden szempontból jó irányban formálja nyelvhasználatunkat.

2. Lássuk először röviden, csak jelzésszerűen, hogyan lesz a nyelvből stílus, ill. szöveg, amely — bizonyos normákat követve — meghatározott szövegtípust, stílusréteget képvisel. Egy kissé leegyszerűsítve a dolgot: a kommunikációban elkülöníthetjük a nyelvet, a beszédet és a stílust. Ebben a felfogásban a nyelv valójában anyagraktár: hangoknak, szavaknak és kifejezéseknek, valamint alak-, mondat- és szövegtani jelenségeknek az együttese, továbbá ezek használati szabályainak az összessége. Aki most már közölni akar valamit, a kommunikációs tényezőktől függően ebből válogat. Így jön létre a beszéd. A beszéd pedig — a kifejezés *hogyan?*-jára, vagyis a kifejezés módjára téve a hangsúlyt, más szóval pragmatikai szempontból nézve — egyúttal stílus. A stílus tehát az a mód, ahogyan a kommunikáció eredménye: a beszéd meg van szerkesztve. És tegyük hozzá, a kommunikáció mindig szövegben megy végbe, szöveget eredményez. Nyelv, beszéd, stílus, szöveg ilyenformán szorosan összetartozó fogalmak. (Ezúttal elhagyom a stílusnak másodlagos közleményként, többletként, továbbá a megszokottól, a normáktól való eltérésként, ill. bizonyos nyelvi-stilisztikai eszközöknek meghatározott arányaként való tárgyalását is, jóllehet —

* Elhangzott a XXIV. Kazinczy-napokon, Kassán, 1993. márc. 19-én. A tanácskozás tárgya a kisebbségi sajtónyelv volt.

mutatis mutandis — ezek szintén éreztetik hatásukat a sajtónyelv, a sajtó-stílus létrejöttében.) (Az eddigieket részletesebben l. Szathmári István: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 324—36.)

Így jutunk el a funkcionális stílusokhoz, más, gyakoribb néven a stílusrétegekhez, amelyek közé a sajtónyelv is tartozik. Egyáltalán nem véletlen, hogy a funkcionális szempontokat előtérbe állító Prágai iskola foglalkozott és foglalkozik ezek kutatásával (Mathesius, Vachek, Hausenblas stb.). Alapkategóriának tekintette E. Riesel is (l. pl. E. Riesel—E. Schendels: *Deutsche Stilistik*. Moskau, 1875.), a finn P. Saukkonen pedig kvantitatív módszerrel, mennyiségileg igyekezett alátámasztani a korábbi megállapításokat (*Mistä tyyli syntyy?* Helsinki, Porvoo, Juva, 1984.). Újabban fellendülőben van az ún. szövegtipológia, különösen a londoni regiszteriskola munkássága folytán. Mindazonáltal magam még nem látok megnyugtató megoldást (vö.: Szabó Zoltán: *Nyr.* 108 [18984.]: 219—27; Kabán Annamária: *Benkő-Eml.* 304—10). Annyit merek tehát mondani most is, mint 1961-ben, hogy ti. a stílusréteg mindenekelőtt a társadalmi érintkezés meghatározott területén meghatározott helyzetekben tipikusan használt nyelvi-stilisztikai eszközök rendszere, ill. az ezek használatát szabályozó törvényszerűségek együttese. (A regisztert egyébként így írják körül: „a sajátos külső körülmények által meghatározott szövegtípus”; l. Kabán Annamária: i. h. 309.) Vagyis a stílusrétegek esetében ilyen összetevők kapnak hangsúlyt: a közlés társadalmi helyzete (tipikus közléshelyzetek); a közlési szándék; a külső körülmények. A nyelvi oldalt tekintve tehát ezek részrendszerek, szubkódok; valójában szöveg feletti kategóriák.

Hogy el tudjunk igazodni a sajtónyelvet illetően, még két jelenségről kell szólnunk, mint olyanokról, amelyekhez állandóan viszonyítunk: a nyelvi sztenderdről és a normáról.

Nyilván nem véletlenül tért át Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány alapjai” c. (Bp., 1988.) egyetemi segédkönyvében az „irodalmi nyelv” terminusról a „nyelvi sztenderd” megnevezésre. Magam mindezt a következőképpen látom. Az „irodalmi” jelző a nyelvi kiegyenlítődést túlságosan a szépirodalomhoz és az írott nyelvhez kötötte. Az értelmezésben pedig az „egység”, az egységes normarendszer túlzott hangsúlyozása olyan elemekben is erőltette az egységet, amelyekben erre nem volt szükség, ill. ott is teljes egységet feltételezett, ahol erről nem beszélhetünk. Tehát a nyelvi sztenderd vizsgálatakor az eddiginél még jobban figyelembe kell venni a teljes nyelvi életet, benne a mindenkori beszélt nyelvet, továbbá az egységet csak a realitásoknak megfelelően szabad konstatálnunk.

Nehezebb a norma ügye. Igazán megnyugtatóan talán sose tisztázódott. Mostanában azonban — legalábbis számomra — elfogadhatatlan nézetek jelentkeznek. Azt hiszem, abban már nincs vita, hogy több norma van: mind az írott és beszélt nyelvnek, mind a nyelvjárásoknak, az egyes regionális köznyelveknek, mind az ifjúsági nyelvnek, ill. a szakmai nyelvnek, sőt valójában minden szituációnak megvan a maga normája. (A szituációk tipológiájának létrehozására már akadnak kísérletek, l. pl. Oswald Ducrot

Tzvetan Todorov: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris, 1972. 88—90.) Van azonban egy ún. központi norma — vagy köznorma — is. Az 1974-ben hat szerzőtől (Jean Dubois stb.) Párizsban napvilágot látott „Dictionnaire de linguistique” pl. ezt írja a normáról: „On appelle norme un système d’instructions définissant ce qui doit être choisi parmi les usages d’une langue donnée si l’on veut se conformer à un certain idéal esthétique ou socio-culturel”, vagyis hogy ez a norma utasításrendszer és hogy valójában esztétikai és szociokulturális ideált jelent. Létrejöttében tehát fontos szerepet játszanak a szociokulturális viszonyok, a stilisztikai tényezők és a hagyomány.

Ismeretes, hogy újabban többen csak deskriptív normáról beszélnek, és — állítólag — kritériumként csupán a „megértés”-t ismerik el, vagyis a hagyományt, az eszményt, az esztétikumot nem veszik figyelembe. Nos — bár kérdés, hogy az a bizonyos „megértés” meddig terjed — én az így tekintett nyelvi jelenséget képtelen vagyok normaként értékelni (l. az 1992. október 15-i nyelvművelő konferencián elmondott előadásomat).

3. Mielőtt a nyelvi funkciókra és ezeknek a sajtóban való érvényesülésére rátérnénk — mivel mostani tanácskozásunk középpontjában a kisebbségi sajtó nyelve áll —, hadd szóljak néhány mondatban az anyanyelv megkülönböztetett szerepéről.

A köztudat szerint az anyanyelv egy nyelv a sok közül. Mindez persze igaz, csak hogy az anyanyelv az azt beszélőknek sokkal több ennél. B. L. Whorf amerikai antropológus ezt írta többek között: „mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk”. Majd mindezt meg is magyarázza: „a nyelv több mint a gondolatközlés eszköze, valójában fontos szerepet játszik a gondolat megformálásában”. Aztán így folytatja: „az ember oly módon érzékeli az őt körülvevő világot, ahogyan azt anyanyelve már eleve beprogramozta számára”. Valóban: anyanyelvünk révén vesszük birtokba a világot, továbbá az addigi megnevezéseket és gondolat kifejező módokat is így sajátítjuk el. Vagy ahogyan már-már költői módon Dobos László megfogalmazta „Határok nélkül” c. beszédében, ill. írásában (ÉA. 14. 2. sz. 1, 3): „Az anyanyelv öröklött vagyonunk, sejtjeinkbe szövődő tulajdonunk.” És „Az anyanyelv a világ, a világhoz vezető út is”. Ugyanakkor kiemeli a következőket: „A nemzetiség léttapasztalata, hogy a művelődés, a műveltség bázisa az anyanyelv.” És „Tapasztalat az is, hogy a nemzetiségi térfélen a nyelvvesztés a nemzetvesztés első, tragikus állomása.”

Hogy az anyanyelv gondolkodásunk alapja, arra sok minden utal: legérzékenlőbbben a szólások „lefordíthatatlansága”, az ún. mezőösszefüggések, a kontrasztív nyelvészet nélkülözhetetlensége — és még sorolhatnám tovább.

4. A nyelvi-stilisztikai funkciókat illetően induljunk ki Deme László szövegmeghatározásából: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és meg-

formáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Bp., 1980. 11). A kifejező, a tájékoztató és a befolyásoló funkció mellé — amelyeket ezúttal lényegében azonosnak vehetünk Bühler „kifejező, felhívó és ábrázoló” modelljével — (mivel publicisztikai stílusról lesz szó) oda kell vennünk a Jakobson által felállított hat funkció közül a fatikust (kapcsolatteremtő és -fenntartó funkció), a poétikait (amely az üzenetre irányul, és — mint Jakobson megjegyzi — nem korlátozódik a költészetre), valamint a metanyelvit, a nyelvi kódra irányuló magyarázó funkciót (Hang — jel — vers 221—4, vö. Fónagy: ÁNyT. 12: 82—4; Bárczi: Nyr. 80: 3). Mintegy összefoglalásként ideiktatom Fülei-Szántó Endrének a stílusra vonatkozó megjegyzését: „A stílust felfoghatjuk úgy is, mint a nyelvi szegmentumok és a szóválasztás olyan kombinációját, amely értékeket realizál (esztétikumot, világosságot, tömörséget, szabatoságot stb.)” (idézi Zeman László: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 1051).

5. Így jutottunk el a sajtónyelvhez, a publicisztikai stílushoz, előre utalva számos jellemzőjére, mintegy a nyelv és a stílus egészének a fényében.

Számunkra legelőször két kérdés merül fel: hogyan bővült a *sajtó* szó jelentése, továbbá mikortól beszélhetünk sajtónyelvről, ill. publicisztikai stílusról. *Sajtó* szavunk, amely eredetileg a 'prés' neve volt, többszörös jelentésváltozással a német 'irodalmi és újságtermékek nyomtatása' jelentésű *Presse* mintájára 1795-ben mutatkozik 'hírlapok összessége' értelemben (TESz.). Még az 1972-es ÉKsz. is így írja körül: 'nyomdai termékek, különösen hírlapok összessége'. Úgy látom, kezdeti próbálkozások után Kovalovszky Miklós utal rá először a Nyelvművelő Kézikönyvben (1985. 2: 620), hogy „A sajtó fogalmát itt (értsd: a „sajtó és nyelvművelés” címszó alatt) ... szokásos értelménél tágabban fogjuk fel... nemcsak az időszaki sajtótermékeket értjük rajta, hanem a tömegtájékoztatási szerveket és eszközöket általában (újság, folyóirat; rádió, televízió, film).”

Az előadásom címében szereplő *sajtónyelv* kifejezés egyébként nem található meg egyik értelmező szótárunkban sem. Magam éltem vele 1975-ben (MNY. 71: 286) és Kovalovszky Miklós tárgyalja a „Mai magyar nyelvünk” c. 1976-os kiadványban (87—8), különválasztva a rádió és a televízió nyelvét. A lényegében szinonímájának számító *publicisztikai stílus*-t már említi és elemzi Terestyéni Ferenc „A magyar stilisztika vázlatá”-ban (1958. 9), tehát nyilván a nálunk akkoriban kibontakozni kezdő funkcionális stilisztika hatására (l. még MStÚ. 501, NyKk. 2: 713—4 és Világirodalmi Lexikon 11: 211—2). A *publicisztika* szó egyébként — hiányzik mind a TESz.-ből, mind az ÉrtSz.-ből — a latin eredetű *publikál* ('közzétesz') származéka, mint a *publicista*, *publikáció* stb., és szerintem — az ÉKsz.-ban közölt leszűkített értelemmel szemben — a 'teljes sajtó'-t jelenti.

6. A funkcionális stilisztikának — és újabban a pragmatikai szemléletnek — az örvendetes térhódítása ellenére a jelzett stílusréteg leírása stb. mind nálunk, mind külföldön (elsősorban német, francia és finn stilisztikákat néztem át) — mint már jeleztem — még várat magára. Ezúttal a szélesebb értelemben vett sajtó feladatait számba véve igyekszem röviden rámutatni a sajtónyelv legfőbb jellemzőire, valamint fontosságára.

Induljunk ki egy viszonylag újabb meghatározásból. A Nyelvművelő kézikönyv szerint (2: 713) „A sajtó — hivatása lévén olvasótáborának a politikai, a művelődési, a gazdasági életről és eseményekről való tájékoztatása, egyúttal pedig a tudatformálása is — olyan stílust alkalmaz, amely legjobban megfelel a tömegtájékoztatás és tömegbefolyásolás céljának.” Az itt jelzett állandó tájékoztatáson és tudatformáláson, vagyis a közvélemény alakításán kívül kiemelhetjük még a sajtó következő feladatait: a közműveltség emelése (a legkülönbélebb korszerű ismeretek népszerűsítése révén); az erkölcsi értékek (az emberek egymás iránti megbecsülése; munka- és rendszeretet; stb. röviden: a tisztesség) határozott képviselése; az esztétikai érzék fejlesztése; továbbá odahatni, hogy a reális nemzeti azonosságtudat, valamint a múlt, a hagyományok tisztelete és a jövőbe vetett hit mindenkiben kialakuljon itthon és a határokon túl; a sajtónak — az egyes részlegeket illetően más-más arányban — természetesen feladata a nagyon sokféle igényt kielégítő, de mindig kulturált szórakoztatás; és utoljára, de nem utolsósorban említem az eddig felsorolt feladatok teljesítését is lehetővé tevő anyanyelvi műveltségnek a közvetett (az igényes nyelvhasználatot képviselő) és a közvetlen (effélét tárgyaló cikkek, adások) terjesztését.

Hogy a sajtó az itt röviden körvonalazott szerepét betölthesse, ahhoz legalább a következők kívántatnak meg a publicistáktól: magas fokú általános műveltség, állandó felkészülés, elvi felelősség, józan kritikai érzék, meggyőző szándék és nyelvi-stilisztikai igényesség.

Ha most már mindehhez hozzávesszük, hogy a tág értelemben vett sajtó (tehát idevéve a rádiót, a televíziót stb. is) szerves része lett életünknek (a Világirodalmi lexikon megfogalmazásában: „a gondolati próza legközvetlenebb és legszélesebb körben ható műfaja”, 11: 202—3), valóságos nagyhatalom (vö. pl. egy-egy „felkapott” televíziós vagy rádióriporter ismertségét kiváló tudósok ismertségével, pontosabban alig ismert voltával stb.), akkor felmérhetjük a sajtó fontosságát, hatásbeli lehetőségeit — persze mind pozitív, mind pedig negatív irányban.

7. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az újság, folyóirat stb. az írott nyelvnek, a rádió a hangos beszédnek, a televízió pedig mindkettőnek és természetesen a képnek a felhasználásával tesz eleget hivatásának. Ilyenformán a sajtónyelv is nagyhatalom, úgy ahogy Szarvas Gábor több mint egy évszázaddal ezelőtt mondta (persze a rádióra és a televízióra még nem gondolva): az olvasónak az újság „a grammatikája és a stilisztikája” (idézi Pusztai Ferenc: MNy. 60: 192).

Mi jellemzi a sajtónyelvet? Röviden azt mondhatjuk, hogy ez a stílusréteg a stílus igazi megtestesítője: igen széles körű kommunikációs szerepet tölt be, s rendszerint erős hatásra, meggyőzésre törekszik. Minthogy az életnek úgyszólván minden szférájával eleven kapcsolatot tart, sok műfajt fejlesztett ki mind az írott nyelvi kötöttebb újságírás, mind az élőszót felhasználó színesebb, nagyobb tömegeket érintő rádió és televízió területén. Ennek megfelelően valamennyi nyelvi és stílusrétegnek az eszközeivel él: a hivatalos jelenségekkel pl. csak úgy, mint az argóelemekkel. Aztán előtérbe állítja az időszerű eseményeket, gyakran mindenütt szenzációt keresve. Végül jellemző vonása, hogy gyorsan és sokakhoz szól, ennél fogva összetartóerőt is képvisel.

Melyek most már a sajtónyelvnek a fenti vonásokból következő legfőbb nyelvi-stilisztikai eszközei?

a) Nagyobb szerepet kapnak benne az időszerű vonatkozások (személy- és intézménynevek, hely- és időmegjelölés stb.).

b) Több a neologizmus, köztük idegen szavak, új képzések, összetételek stb.

c) Aztán kedveli a divatszavakat, a divatos fordulatokat.

d) Él továbbá — különösen a cikk- és egyéb címekben, reklámokban — expresszív szavakkal, szóképekkel, a humor eszközeivel stb.

e) Elsősorban igényesebb fokon szívesen alkalmaz alakzatokat (ellentét, kérdés, felkiáltás, ismétlés stb.).

f) Ugyanakkor hamar el is szürkít mindent, így gyakoriak benne a sablonok, a közhelyek és bizony a körülményeskedő, terjengős kifejezések is.

g) Természetesen felhasználja az ún. extralingvális eszközöket: a tördelés, a betűtípusok, a tagolás, a kiemelés stb., röviden az írásképfelhatását.

8. Visszapillantva a magyar sajtónyelv történetére: Kovalovszky Miklós helyesen mutat rá (NyKk. 2: 620—5), hogy nálunk a múlt század második felére sajtónyelvként egyfajta műveltségnyelv jött létre, amelyet mindenekelőtt bizonyos szónokiasság és kimért választékosság jellemzett. Új szint az írók, költők (Jókai, Mikszáth, majd Ady, Kosztolányi stb.) belépése hozott, és ez egyben rangot is adott a sajtónak, a sajtónyelvnek. Újabb fordulatot a húszas években a rádió, az ötvenes években pedig a televízió jelentett az így kiszélesedett sajtóban.

A nyelvi funkciók közül egyébként a sajtónyelvben mindig a tájékoztató és a befolyásoló, valamint az emotív és a fatikus szerep volt a legerősebb, ez utóbbi aztán különösen a rádióban és a televízióban erősödött fel. Ami pedig a nyelvi sztemenderet, ill. a nyelvi normát illeti, ezek kialakítása érdekében sokat tett hírlapírásunk kezdetén például Révai Miklós, Kulcsár István, valamint számos nyelvújító, majd az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőr, továbbá a két világháború között pl. Kosztolányi és Halász Gyula.

1945 után elszürkült a sajtónyelv is, és túlzottan erős hangsúlyt kapott a nyelvi egység — amint korábban is rámutattam.

9. Napjaink sajtónyelvével kapcsolatban pozitívumnak tartom a következőket:

a) Színben, változatosságban gazdagodott (jól mutatják ezt például a cikk- és adáscímek, I. Grétsy: Nyr. 115 [1991.]: 161—7).

b) Az előbeszéd, a hangos stílus — éppen a rádió és a televízió révén jóval nagyobb — és különböző műfajokban kikristályosodó — szerepet kapott.

c) Mintha a terjengős, bonyolult fogalmazás visszább szorult volna.

d) Az írott sajtóban az extralingvális eszközök gyakrabban szerepelnek (l. pl. a reklámokat, hirdetéseket, de az efféle „beszédessé” címeket is: „6-A-LÓMTALANÍTÁS”).

e) Utoljára hagytam, pedig elsőként kellett volna említeni: nagy dolog, hogy végre megszületett a Duna-televízió, amely meggondolt műsorpolitikájával nagyon is hozzájárulhat a magyarság összetartozás-tudatának a megerősítéséhez, a magyar múlt, a magyar irodalom stb. megismertetéséhez.

A negatív jelenségeket most már csak felsorolom:

a) Megmaradt korábbi (sőt újakkal gyarapodott) a sajtófrazológia (sablonok, közhelyek stb.).

b) A sajtónyelv továbbra is kedveli a divatos jelenségeket, köztük a (gyakran homályos értelmű) idegen szavakat.

c) Talán nagyobb baj, hogy a sajtónyelv is terjeszt — sőt tekintélyével megerősít — bizonyos, másutt is mutatkozó, általában negatívnak tartott jelenségeket, mint a hangos stílus területén a hadarás és a vele (is) együttjáró hang- és szótagelnyelés, valamint a nem tiszta hangképzés, a rossz hangsúlyozás stb. Ilyen jelenségek továbbá — inkább az írott nyelvben — az elszemélytelenedés (vö. Szathmári István: MNy. 82: 385—92 és Zeman László: A magyar nyelv rétegződése 1040—53); terjengős névutók, „Gondolat — jel”-féle homályos összetételek alkalmazása; bizonyos igekötők elhagyása; a vonatkozó névmások használatának összezavarodása; stb.

Még nagyobb bajnak tarthatjuk azonban, hogy az ízléstelenség, a durvaság, a trágárság, általában az utca nyelvhasználata „bevonult” az írott sajtóba, talán nagyobb mértékben a rádióba és még inkább a televízióba. Más bajt jelent, de nem kisebbet az, ami például a *csúsztat* ige új jelentése mögött van (l. Büky László előadását az 1992. október 15-i nyelvművelő konferencián). Ez utóbbiakról azonban külön is kívánok röviden szólni.

10. Azt mondtuk, a sajtónyelv tükre és formálója mindennapi nyelvünknek. Most az a kérdés, mi található e mögött a tükör mögött, ti. az adhat magyarázatot az utóbb említett bajokra.

1990. júliusában az egri Anyanyelv-oktatási napokon — ahol „az anyanyelv értékrendjének érvényesítése az iskolában” volt a központi téma

— ezeket mondtam, úgy érzem most is ideillően. „Ha valaki megkérdezné tőlem, mi a legnagyobb baj a mai Magyarországon — egy kicsit hatéves finnországi vendégprofesszorságom tapasztalataira is gondolva — nem a gazdasági (igen nagy) bajokat említeném, nem is a lemaradásunkat vagy éppen egész iskolarendszerünk, felsőoktatásunk hiányait, hibáit, hanem az emberi értékek megingását vagy éppen eltűnését. Azt, hogy nincs nemzettudatunk; hogy hiányzik nálunk a múlt ismerete és tisztelete; hogy eltűnt a munka becsülete és az embertársaink iránti szeretet. Van viszont tülekedés, durvaság, trágárság, agresszivitás, egymás semmibe vétele és még sorolhatnám tovább. És persze mindennek megvan a nyelvi vetülete...”. És most hozzátehetem, mindezt igazolja egész sajtónyelvünk is. Deme László „Ártétegződés vagy lepusztulás? (Kommunikációs kultúránkról)” c. nyelvész-kongresszusi előadásában (A magyar nyelv rétegződése 251—60) a tegezés kiszélesedéséből kiindulva pontosan „levezeti”, hogyan jutottunk el a „nyelvi-nyelvhasználati-kommunikációs igénytelenségig, fésületlenségig, nemegyszer mosdatlanságig”. Bachát László ugyanott így nyilatkozott: „Igen jellemző az ifjúsági nyelv eldurvulására, hogy e nyelvnek az a rétege, amely az iskolai élettel kapcsolatos, az ötletes, tréfás, humoros szavait, kifejezéseit felcseréli olyan szavakra, amelyek nem illenek a diákélethez. Az iskola, amely eddig *suli*, *sulkó*, *isi* volt, most már *börtön*, *fegyház*, *okosulda*, a kollégium, a *koli*, *kolesz* már *zárda*, *kolostor*, *kóter*, *gettó*, *koncentrációs tábor*, a tanárok *elnyomók*, *tőkések*, *rabőrök*, *fejesek*, *okeszok* (oktató eszközök), *ufák* (undorító fráterek). A tanulás *agytankolás*, *szenvedés*, a felelés *nyögés*, *izzadás*, *rabvallatás*... lesz. Mintha csak az egész börtöni élet beköltözött volna az iskolába!” (Uo. 149.) Továbbá Tolcsvai Nagy Gábor ezt volt kénytelen megállapítani ugyanott: „A mai magyar beszélő... igen gyakran dönt új, bizalmas hangú, durvább stílusértékű, alacsonyabb társadalmi státusú rétegekből eredő szavak használata mellett, mert a spontán beszéd mai, sokkal lazább normája, no meg a divat kedvez az ilyen irányú választásnak” (uo. 970). Újabban pedig Németh G. Béla az októberi nyelvművelő konferencián elhangzott bevezetőjében a magyar stílus „kultúravesztésének siettetői” közül hármat nevezett meg: 1. Az irodalom néhány iránya, csoportja kocsmai trágárságokkal, piaci ordenárságokkal, esetlen nyelvi hanyagságokkal kíván modern, hatásos lenni. — 2. A tudományok, főként a társadalomtudományok tolvajnyelve, „divatidegenszavakkal” parádézó tudálékos stílusa szívós hagyománynak bizonyul. — 3. Az iskola „közel akarván kerülni a gyerekhez, gyakran átveszi a gyerekek utcai nyelvét” (Pusztai Ferenc kéziratos összefoglalója 10). De az előbbiekhöz hasonlóan „hátráltató” tényező a nyelvi normának már említett megingása és minden olyan nézet, amely kisebbségi helyzetben — Deme László szavával élve — „elmásnyelvűsödésre” vezethet, és még sorolhatnám tovább.

11. Elnézést kérek, hogy inkább az általánosság síkján mozogtam, de úgy gondoltam, kollégáim mindezt majd kiegészítik közvetlen elemzéseikkel.

A kérdés persze még előttünk áll: mit tehetünk? Röviden: műveltség, erkölcs és felelősség kívántatik! És hogy ezek uralkodóvá váljanak közöttünk, ahhoz hozzá kell járulnia a sajtónak, a sajtónyelvnek is. Aztán ne feledkezzünk meg Deme tanár úr intelméről sem: „...a nyelvtudomány a nyelvnek és használatának akkor méltó vizsgálója, ha gondozója is; s akkor igaz gondozója, ha az általa jelzett problémákat nem el- vagy áthárítani igyekszik, hanem megoldáshoz segíteni” (i. h. 260).

Szuthmári István

Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvféltése*

I.

A nyelvművelés útjai

I. „Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” (NyKk. 2: 349). Az így felfogott nyelvművelés tehát „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (Bárczi 1974: 15–6). Tárgya legalább annyira a nyelvet beszélő ember, mint amennyire maga a nyelv (vö. Lőrincze 1980), célja pedig, mint a fenti meghatározásból is kiviláglik, a nyelv egészséges fejlődésének elősegítése (Kovalovszky 1977: 32).

A mai nyelvművelés, Németh G. Béla szavával „nyelvi népművelés”, tehát egyszerre nyelvközpontú, kommunikációközpontú, emberközpontú (l. Lőrincze 1980: 15–8), nemzetközpontú (vö. Grétsy 1992), mert legfőbb célja anyanyelvünk ismeretének minél magasabb fokú és szélesebb körű elsajátíttatása a nyelvközösség minden tagja számára.

A nyelvművelés mint tudományág a nyelvtudomány eredményei alapján közelíti meg a nyelvi helyesség kérdéseit, legerőteljesebben az iskolai oktatáson, a tankönyveken, a nyelvtanórákon keresztül hat, és persze a sajtó, a rádió, a televízió, a könyvkiadás csatornáin át. Fő szempontjának nevezhető — természetesen nagyon leegyszerűsítve — a nyelvi norma megállapítása (elsősorban a grammatikai szabályok alapján), illetőleg az átlagembertől elvárható nyelvi, stílusbeli igényesség normáinak rögzítése és ébrentartása. Erre nézve lásd a Nyelvművelő kézikönyvet (Grétsy–Kovalovszky 1980, 1985), illetve más nyelvművelői kiadványok sorát (pl. Grétsy

* A dolgozat, amelynek második felét és forrásjegyzékét következő számunkban közöljük, egy készülő nagyobb tanulmány része. (A szerk.)

—Felde szerk. 1980; Bíró—Tolcsvai Nagy szerk. 1985; Deme—Grétsy—Wacha szerk. 1987; Grétsy—Vágó 1991; Kemény—Szántó szerk. 1992).

A nyelv művelés mint tudományág, noha nagyon sok más területtel érintkezik (pedagógia, szociológia, pszichológia), úgy gondolom csupán egyik lehetséges, ma is élő és ható útja a nyelvi műveltség fejlesztésének. Kétségtelenül jelentős, de nem teljes körű megvalósulása a nyelvi művelődésnek a fent körvonalazott tudományos nyelv művelés. Legalább ilyen fontos az a nehezebben megfogható állandó nyelvi hatás, amely az irodalmon, a mindenkori szépirodalmon keresztül éri a nyelvközösség tagjait. „Be kell vinni a köztudatba és a gyakorlatba a »pozitív nyelv művelés«-t, a kifogástalan, példamutató, szép írásművek megismerését, megismertetését: ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében” (Lőrincze 1980: 12—3). Mélységesen egyetértek ezzel a szándékkal, én is azt vallom, hogy a jó példa legalább annyira hat, mint a rossz, hogy aki sok jó művet, jó szöveget olvas, lát, hall, annak szókincse, nyelvi-stilisztikai kifejezőkészsége, helyesírása is jó, jobb lesz. Ily módon a nyelviségében értékes irodalom feltétlenül nyelvfejlesztő hatású. S ebben az értelemben való igaz, hogy „a nyelv művelés elsősorban az írók ügye, nem a tudósoké” (Halász 1938: 15), s hogy „egy szép magyar nyelven megírt vers, novella, regény felérhet hatásában tíz nyelv művelő cikkel” (Lőrincze 1953: 15), s hogy „Nyelvész urak jobban tudják, a költő jobban érzi” (Arany: Aisthesis).

Mindezek alapján gondolom úgy, hogy a nyelv művelés egyik ágának, egyik útjának, területének tartom az itt röviden jellemzett tudományos célú, régebben grammatikusnak nevezett nyelv művelő tevékenységet.

2. A nyelv művelés másik, hatásában nem kevésbé jelentős ága a nyelvtudományon kívüli, a szót pozitív értelemben használva — dilettáns — nyelv művelés. Ennek megint csak több vonulata létezik, hiszen szinte minden ember bizonyos fokig a matőr nyelv művelőnek számít. Az ilyen mindennapi amatőr nyelv művelés valójában az akadémiai, vagyis a tudományos nyelv művelői elvek folklorizálódása, egyszerűsített megjelenése a közgondolkodásban. Sokféle értéket is hordoz magában, de egyúttal ez a közeg a nyelvi, nyelvhasználati babonák melegágya is.

3. A szaktudományon kívüli nyelv művelésnek egy másik, de az előzőtől markánsan elkülönülő ága az írói nyelv művelés. Ennek legfőbb jellemzője, hogy a nyelvet szuverén módon birtokló művész a nyelvről mint az irodalom eszközéről tesz megfigyelést. De ez a megközelítés nem a tudomány szempontjából valósul meg — kivéve az olyan író-tudósokat, mint Arany János vagy Kosztolányi Dezső —, hanem az anyanyelvhez való érzelmi viszony és a művészi kifejezés lehetőségeinek szempontjából. Hatásmechanizmusa is más az írói nyelv művelésnek, mert elsősorban a példaadás és az anyanyelv műveléséért való érzelmi mozgósításon keresztül valósul meg.

4. Az írói nyelvművelésnek is legalább két megjelenési formájáról beszélhetünk. Az egyik: az író megfigyelései az anyanyelvről, a saját írói gyakorlatából kialakított nyelvi eszmény megfogalmazása, az írói magatartás tudatosítása, az író viszonya a nyelvhasználók egész közösségéhez, illetőleg a nyelvhez mint munkaeszközhöz. Mindez az adott életműbe beépülve általában nem közvetlenül, hanem közvetve van jelen, összegyűjtéséhez az egész életmű számbavétele szükséges. Az írói nyelvművelés másik megjelenési formája az írók tudatos nyelvészeti, nyelvművelő tevékenysége, melynek során az irodalmi alkotó tudományos megfigyelésekként fogalmazza meg saját érzéseit, meglátásait, gondolatait a nyelvről. Ilyenkor tehát a tudományos és az írói, művészi szempontok keveredésének lehetünk tanúi. Mivel ez a jó értelemben vett, jó szándékú, de mégiscsak dilettáns, vagyis műkedvelő, szaktudás nélküli nyelvészkedés eddig meglehetősen a tudományos gondolkodás periferiájára szorult és hatásához képest szinte teljesen feltáratlan (kivéve Kosztolányi életművét), úgy gondolom, s ebben előzetes konzultáció során többen is megerősítettek – köztük Benkő Loránd, Grétsy László, Fehér Erzsébet, Kemény Gábor, Kovalovszky Miklós —, hasznosnak és szükségesnek mutatkozik e folyamat feltárása és mai tudományos értékelése.

5. Kutatásom célja tehát egyfelől az, hogy összegyűjtsem azokat a jelentősebb íróktól származó fontosabb megnyilatkozásokat, amelyek a témakörhöz tartoznak. Gondolok itt egyrészt az olyan típusú vallomásokra, mint amilyeneket a Nyelvédesanyánk (Hernádi—Grétsy szerk. 1980) című kötetben olvashatunk (l. még Grétsy—Gulya szerk. 1970), de még inkább íróink-költőink közvetlenebbül nyelvészeti, nyelvtudományi kérdéseket is érintő írásaira, ilyen jellegű cikkekre, tanulmányokra, esszékre, irodalmi-nyelvi viták anyagára. A századvégi Nyelvőr-vitára csak utalás-szerűen (vö. Németh G. B. 1960), közelebbről pl. a Nyugatban és másutt zajló polémiákra (Ady—Ignóty, Kosztolányi—Schöppflin stb.), vagy később a Rozsdatemető körüli vitára, de ugyanúgy Kolozsvári Grandpierre Emil írásaira. Ez utóbbiakban már nem csupán az író és a nyelv viszonyába tekinthetünk be, hanem az író és a korabeli nyelvtudomány kapcsolatába is. Mindezzel az írói nyelvművelés máig ható, részben nyelvművelés-történeti, egészében azonban nyelvi, irodalmi, kulturális, sőt történelmi, társadalmi, közéleti folyamatát, illetve annak szakaszait kívánom megrajzolni, szorosan kapcsolódva a magyar nyelvművelés történetének egyes állomásait feltáró nagyobb kutatási témához.

6. Hogy miért a XX. század elejét választottam kiindulópontként, ennek oka részben a kor iránti vonzódásom, de még inkább az alábbi tudománytörténeti tény: Nyelv és irodalom, nyelvhelyesség és nyelvművelés korábban, a XVII. századi nyelvművelő mozgalmak meg a nyelvújítás idején is még teljesen együtt fejlődött, íróink, költőink ugyanúgy írtak poétikai, retorikai, nyelvtudományi témájú munkákat, mint szépirodalmi

műveket. (Vö. pl. Szathmári szerk. 1961: 3—50; Fábíán 1980: 5—29). Az írói, művészi megközelítésű és a tudomány szempontjai szerint haladó nyelv művelés különválása az irodalomban határozottan jóval később, Arany János életművében figyelhető meg (vö.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Németh G. B. 1960; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1981, 1986), és markánsan csak a XX. században következik be (Fábíán 1980: 39–40). Ezért is választottam jelen dolgozatomban kiindulópontként a XX. század egyik meghatározó alkotójának életművét, Ady Endréét. Illyés Gyulával pedig a későbbiekben lényegében a jelenig tágítható a vizsgált időszak. E két író között pedig számtalan alkotót megnevezhetünk, gondoljunk — legalább előzetesen — Ady után Kosztolányi, Babits, Móricz, Krúdy Gyula, Németh László, Déry Tibor, Veres Péter, Karinthy Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Nagy László, Mészöly Miklós, Sütő András nevére, de ugyanúgy Csoóri Sándor, Temesi Ferenc vagy Faludy György nevét is említhetjük — a teljesség igénye nélkül természetesen. Nem felejtkezve meg az olyan nyelvészkedő írókról sem, mint pl. Erdélyi József, Gárdonyi Géza vagy az e téren kevésbé ismert mikolai költő, Gellért Sándor.

Feladatombnak tekintem az írók nézőpontjának jellemzését, eredményeinek számbavételét és szembesítését a korabeli, illetőleg a mai nyelv művelés elveivel. Vagyis az írói nyelv művelés értékelését a tudomány, a hatás és a használhatóság szempontjából.

7. A fent vázolt hatalmas anyagnak a feldolgozása természetesen hosszú ideig tart, s eredménye akár egy nagyobb szabású monográfia is lehet. Jelen dolgozatom szükségképpen jóval kevesebbet valósít meg, illetve tűzhet ki célul: ez pedig a téma érintkezési pontjainak felvázolása, illetőleg néhány — véleményem szerint — meghatározó egyéniség meg gondolat kör bemutatása a század elejéről és a 30-as, 40-es évekből. Az általam kiválasztott négy író: Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Németh László. Bár ők állnak vizsgálódásom középpontjában, munkám nem csupán róluk szól. Alább (a III. részben) ezúttal Ady Endre gondolatrendszerét és elveit ismertetem.

II.

Az írói nyelv művelés és a nyelvtudomány kapcsolódási pontjai

1. Noha dolgozatom szorosabb értelemben véve író- és nyelv művelés, író és nyelvtudomány kapcsolatára, vagyis az írói nyelv művelésre szűkíthető, valójában minden pontján nyelvünk, irodalmunk, kultúránk alapkérdéseihez kapcsolódik, azokkal érintkezik, s csakis velük együtt vizsgálható. Ezek a nyelvi, irodalmi, szociológiai, történelmi érintkezési pontok adják ugyan meg a téma, illetve a munka szépségét és izgalmát, de legalább ennyire meg is nehezítik a kutató helyzetét. Mert itt sohasem pusztán nyelvi

kérdésekről van szó, hanem mindig is a legalapvetőbb nemzeti kérdésekről. Köztudomású, e helyütt mégis szükségesnek látszik szólni róla, hogy a magyar kultúrában, a magyar nyelv fejlődésében az irodalom szerepe jóval erősebb volt, mint akár a hozzánk leginkább hasonló közép-európai kis népek történetében. Ez az oka annak is, hogy a magyar nyelvtudomány történetén végighúzódik az irodalmi nyelv vizsgálata, gondoljunk a Pais Dezső nevezetes előadásától máig tartó folyamatra, az e témakörben született cikkek, monográfiák nagy számára (vö. pl. Pais 1952, 1960; AnyMűv. 1960; Bárczi 1961; 1963; Benkő 1960 a, b, 1978, 1988, Szathmári 1961, 1968, 1975, 1988; Balázs 1988). „Még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolatú mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépirodák legközvetlenebb közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépirói és nyelvész-nyelvművelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájnics, Verseghy, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként” (Benkő 1978: 390). Ezért is igaz az, hogy nálunk az irodalom és a nyelvészet ügye az átlagosnál is szorosabban fonódott össze, „irodalmi, kritikai alapkérdések gyakorta nyelvészeti vitákban dőltek el” (Németh G. B. 1975: 538), s „a nyelvész vagy nyelvészkedő író típusa végigkíséri irodalmunk oly szakaszait is, amely időszakokban külföldön ritkább a nyelvészet iránt bensőbben érdeklődő író” (Németh G. B.: i. h.). Mi sem bizonyítja jobban irodalom- és nyelvtudomány szoros összetartozását, mint ez a néhány gondolat! (Vö. még Németh G. B. 1986; Király 1989.) S hogy még ennél is többről van szó a magyar nyelvet és irodalmat illetően, arra nézve l. az utóbbi időből Nemeskürty István könyvét a magyar küldetésstudat történetéről (1991).

2. A téma másik állandó érintkezési pontja természetes módon következik az irodalmi nyelv szerepéből, illetőleg nyelv és irodalom viszonyából, ez pedig a magyar nyelv általános rétegződése, elsősorban a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonya, de legalább ugyanilyen erősen az irodalmi nyelv — köznyelv — nyelvjáráások hármas kérdésköre. Ez az összefüggés is rendkívül szoros, s éppen abból adódik, hogy nálunk a nyelvjáráásoknak nagyon erős szerepük volt az irodalmi nyelv kialakulásában, azok ötvöződéséből jött létre irodalmi szintű írásbeliségünk és ebből köznyelvünk. (Erre nézve vö. mindenekelőtt Bárczi, Szathmári, Benkő fentebbi írásait.) Mindezek a kérdések a későbbiekben az egyes íróknál sorra-rendre előkerülnek, s majd ott foglalkozom velük részletesebben.

3. Korábban utaltam már arra, hogy a kínálkozó anyagból nemcsak az anyanyelv és az író, hanem az író és a nyelvtudomány viszonyát is tetten érhetjük. Noha ez utóbbi jelentőségében szerintem kevésbé fontos kérdés, egy tudománytörténeti feldolgozásban viszont annál inkább érdemes rá kitérni — ahogy erre Grétsy László is utalt a már említett konzultáción. A nyelvet minden író nagyon szereti, mondta, a nyelvtudományt azonban kevésbé. Ennek is megvannak a történelmi, politikai, s csak kis részben tudományos okai, most csupán azt bocsátom előre, hogy az általam összegyűjtött írások arról is tanúskodnak, hogy a nyelvtudományt legalább annyi írónk becsülte, szerette, ismerte, mint ahány — főleg az újabb időkben — nem. Hiszen még ha tudományos felfogásában ortológus is egy író, ha jó író, jó művész, műveiben feltétlenül neológus, nyelvteremtő, előrevívő, fejlesztő. Ha támadja is a nyelvtudomány egyik-másik (többnyire rész-) területét, illetve annak képviselőit, mint például Faludy György tette a helyesírással, másutt azonban gyönyörű szonettet ír a nyelvről. Úgy gondolom tehát, hogy dolgozatom megmutatná az írók nyelvtudománnyal kapcsolatos viszonyulásának másik, írói oldalát is. Mert ezt ismerjük kevésbé, a nyelvészet, a nyelvtudomány felől nézve természetesen jobban. De éppen a példaként említett esetnek is az a fő tanulsága, hogy igenis szóljon bele az író még a tudományos kérdésekbe is, hisz olyan területeken lehet érdemi mondanivalója, amelyek valóban a nyelvfejlődés közvetlen, az íróra nagyon is tartozó kérdései, mint például a stilisztika és a frazeológia, az irodalmi nyelv története, a nyelvjárások problematikája, hogy csak néhányat említsünk azokból a tartalmi kérdésekből, amelyek az író számára is fontosabbak a formális, szabvány jellegű kérdéseknél (vö. Benkő 1960a: 238).

A nyelvészek kötelességeivel, úgy hiszem, tisztában vagyunk. Sok minden hiányzik még az írók számára is rendkívül hasznos kézikönyvekből (frazeológiai, fogalomköri szótár például), s az újabb időkben alig-alig foglalkozik a nyelvtudomány irodalmi művek beható elemzésével. Elszórtan persze ilyenek is vannak, de jóval többre volna szükség a mai irodalmi nyelv valóságos föltérképezéséhez. Íróknak és nyelvészeknek ma is sokkal jobban együtt kellene munkálkodniuk még akkor is, ha más-más módon közelítenek a nyelvhez. Jó összekötő kapocs lehetne köztük a nyelvészet legközelebbi testvértudománya, az irodalomtudomány, hiszen a hézagot, az űrt mindkét tudományág képviselője fájdalmasan érzékeli (vö. Benkő 1960: 238; Németh G. B. 1978: 538; uő. 1986). S mivel jelen dolgozatom témája a két tudományág határmezsgyéin mozog, szükségképpen, a maga szerény lehetőségeihez mérten talán valamelyest közelebb hozza egymáshoz a két, néha mostohatestvérként viselkedő tudományterületet. S talán ez sem lesz hiábavaló.

4. S még egy tudománytörténeti kitérőt kívánok tenni. Mélységesen egyetértek Balázs Jánosnak azzal a megállapításával, hogy „előbbre csak akkor jutunk, ha irodalmi és köznyelvünk fejlődésének olyan szakaszait is

föltárjuk, amelyek eddig nem részesültek kellő figyelemben. Napjainkig csupán a felvilágosodás korának és a reformkornak a nyelvi rétegződéséről készültek alapos tanulmányok. Mindmáig nincs azonban kellő áttekintésünk a kiegyezés korától az első világháború végéig tartó fél évszázad nyelvi fejlődéséről, nyelvünk ekkori egységesüléséről, a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonyának alakulásáról, az egyes nyelvi rétegek e korabeli arányáról. — De ugyanilyen fontos volna megvizsgálni nyelvünknek a két világháború közötti, majd a második világháborút követő rétegződését is” (Balázs 1988: 34–5).

Ez a tény is hozzásegített ahhoz, hogy a XX. századdal, jelen dolgozatomban inkább csak a két világháború közötti évtizedekkel foglalkozzam. Más szempontból is érdeklődéssel kutatom irodalmunk ezen időszakát, hosszabb ideje foglalkoztat az a kérdés, hogy irodalmi nyelvünk alakulásához miként járultak hozzá a népből, a parasztságból jött íróink, költőink, az ún. népi írók, azzal a folyamattal, hogy az ország legkülönbözőbb vidékeiről érkezve legjobb műveikben irodalmi rangra emelték szülőföldjük népének életét és nyelvét. (Vö. Heltainé 1986, 1988). Vagyis az a kérdés: mi is volt valójában ennek az írói csoportosulásnak a nyelvi hozadéka, miképp járultak hozzá irodalmi és közvetve köznyelvünk alakulásához a köznyelv viszonylagos egységesülése, a tájnyelvek visszaszorulása, a szaknyelvek erősödése, a hatalmas társadalmi, szociológiai folyamatok, az óriási mértékű mobilitás és városiasodás idején. Irodalmi nyelvünknek ez természetesen csupán egyik ága, még ha hatásában talán egyik legjelentősebb is, de ugyanilyen alapos vizsgálódásokra érdemes a valamivel talán ismertebb, jobban feltárt városi vagy polgári vonulata is, köztük a nagyszámú átmeneti esettel. Mert a reális összkép csak ezek együttes ismeretében alakul ki, bármelyiknek az elhanyagolása féloldalas eredményeket hoz csupán. Dolgozatomban, noha igyekszem kitekintéseket adni, fenti vonzódásom és érdeklődésem miatt nagyobb súllyal szereplnek majd az említett népi írói vonulat képviselői, noha talán nem is helyénvaló minden esetben ez a megkülönböztetés, hiszen Ady, Kosztolányi, Móricz és Németh László legalább annyira városi, polgári írók, mint amennyire népiek. Egyszerűen nagy írók, jelentős gondolkodók ők, olyanok, akiket apró írásaikban is az alapvető nemzeti kérdések foglalkoztatnak. Ez határozza meg a nyelvhez, a magyarsághoz, a tudományhoz való viszonyulásukat. És mindenekelőtt az a magyar történelmi sors, amely legtömörebben a „Nyelvében él a nemzet” szállóigével foglalható össze.

III.

Ady Endre nyelvészeti írásai

1. Az író, a költő nyelvfejlesztő, nyelvművelő szerepét elsősorban műveivel, saját írói nyelvének hatásával látja el, tölti be. Természetes viszont, hogy megvan az igénye arra is, hogy belásson a nyelv életének belső

összefüggéseibe, a nyelv történetébe, fejlődésének alakulásába. Ehhez viszont nyelvészeti, tudományos szakismeretekre van szüksége, mert más a tudomány és más a művészet viszonya a nyelvhez. Általában igaz, hogy „a költő jobban érzi”, az sem lehetetlen persze, hogy „tudja” is, vagyis megvannak a nyelv tudományos vizsgálatához szükséges ismeretei. Mint ahogy megvoltak például Arany Jánosnak vagy Kosztolányi Dezsőnek. Nem véletlen, hogy írói nyelvművelés címen velük foglalkozott legtöbbet eddig is a nyelvészeti szakirodalom, s az e témakörben született dolgozatok példaértékűek az írói nyelvművelés bármely aspektusát vizsgáló kutató számára. (Aranyról vö. pl.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1975. Kosztolányiról pedig a későbbiekben fogok szólni.)

„Arany »nyelvész tevékenysége« nem maradhat ki a hazai nyelvészet-történetből. A kritikai kiadás 11. és 12. kötetének anyaga beszédesen bizonyítja, hogy jelenléte a nyelvészet történetében nemcsak annyi volt, mint általában egy nagy nyelvművészé lenni szokott. Budenz irányának jelentőségét elsőként ismerte föl és támogatta. A Riedl »schnelicherianus«, természettudományos pozitívizmusában rejlő veszélyekre, a gépies szisztematizálás veszélyeire is rögtön fölfigyelt, s Brassai logicizmusának túlhajtásait is elvi meggondolások alapján nyesegette... nyelvészeti, módszertani iskolázottsága itt-ott elmaradt hazai nyelvész kortársaiétól, nyelvszemléletének egésze, kivált annak történeti és lélektani eleme viszont fölébe állította legtöbb nyelvész kortársának” (Németh G. B. 1975: 540—1).

Azért is idéztem e néhány mondatot, mert nemcsak Arany János tudomány iránti fogékonysága világlik ki belőle, hanem az is, hogy az író benne él korának tudományos — így nyelvtudományi — közegében, annak eredményei, nézetei közvetve vagy közvetlenül hatással vannak rá.

2. Így van ez természetesen Ady Endre esetében is. Neveltetése, iskoláztatása, korának legáltalánosabb közéleti és tudományos kérdései mind-mind alakítják gondolkodásmódját. S noha ő nem volt olyan „tudós”-nyelvész, mint Arany vagy Kosztolányi, sokat olvasott, hallott a kor nyelvtudományának homlokterében álló kérdésekről, és ezekre ő maga is folyton kereste a válaszokat. A nyelvhez való viszonyát korának nyelvtudománya, nyelvművelői felfogása erőteljesen befolyásolta.

Korai és intenzív érdeklődését a magyar nyelv kérdései iránt az Adyról szóló szakirodalom számon tartja (l. AEÖPM 10: 363—4). Ez a folyamat a zilahi diákévekkel kezdődik el, és mindvégig eleven a költő életében. Olvasmányélményei — a Magyar Nyelvőrnek, a Magyar Nyelvnek is rendszeres olvasója volt, ezt széljegyzetei bizonyítják (l. Bóka 1955: 48), — nagy hatással lehettek rá. Petri Mórnak, zilahi magyartanárának ösztönzésére már ötödikes gimnazista korában részt vett tájszavak gyűjtésében, később érettségi tételként is nyelvészeti témát választott.

Egyéni, költői tehetsége is a szókincs, a lexikológiai kérdések felé terelte nyelv iránti érdeklődését, s a kor nyelvtudományának eredményei is

ez irányba ösztönözték. Ekkoriban, a költő diákkorában készült el például a Magyar nyelvtörténeti szótár, a Magyar tájszótár, néhány évvel később A magyar nyelvújítás szótára és a Czuczor—Fogarasi-féle értelmező szótár új kiadása is. A Nyelvőr és a Magyar Nyelv kötetei szakemberektől és laikusoktól egyaránt folyamatosan közöltek tájszógyűjteményeket, régi magyar nyelvi szógyűjtéseket, elvi-gyakorlati nyelvművelő írásokat, vitaanyagokat. Noha az első Nyelvőr-viták, melyek során Toldy Ferenc és Fogarasi János védte meg az írók nyelvalkotó jogait, lecsengtek már, a „dogmatikus ortológia” azért még eleven volt és hatott (vö. Fábíán 1980: 34—5). A Nyelvőr és a Budapesti Szemle, a Szarvas Gábor és Gyulai Pál közti vita, az ortológia és a neológia küzdelmének újabb fellángolása még jelenvaló volt. (S bár Szarvas Gábor vitázáró írása, az Értsük meg egymást! jelentős lépéseket tett a megegyezés irányába, sok későbbi szembenállásnak ez a folyamat volt az oka, ahogy erre a századvégi Nyelvőr-vita feldolgozásában Németh G. Béla rámutatott.)

A nyelvtudomány akkori eredményei és a költő nyelvészeti érdeklődése mindenekelőtt Ady művészi nyelvének kifformálására hatottak termékenyen. De ebből az érdeklődésből nőttek ki nyelvészeti írásai, cikkei is. Legfontosabbak, legkiérleltebbek az 1910—12 között íródottak, a Van-e magyar nyelv?, Szavak a patvarban, Disputa című írások. A korábbiak, a Csokonai Vitéz Mihály (1905.), a Magyar beszéd (1906.) előrevetítik, a Korrobori (1917.) pedig megismétli a Disputa-beli gondolatokat.

3. Legátfogóbban és legtömörebben Ady a Van-e magyar nyelv? (Nyugat, 1910. nov. 16. In: AEÖPM 10: 103—5) című cikkében fejti ki alapgondolatait, amelyek visszatérnek a többi írásban is, és úgy vélem, erősen hatottak a század későbbi íróira, akik Ady magyarságát, nyelvszeretetét és nyelvféltését példa értékűnek tekintették. A legfontosabb kérdéskörök pedig, amelyeket Ady említett cikkében érint, a szókincsgyarapodás lehetséges formái, a magyar szókincs korabeli állapota, ennek kapcsán a nyelvújítás megítélése, a nyelvjárások és az akkori városi, pesti nyelv szerepe.

A jelen nyelvállapotát így mutatja be: „Van azután egy nyelv, mely liberálisan magyar nyelvnek neveztetik, de arról nevezetes, hogy ezt a nyelvet ki-kinek meg kell csinálnia. Van azután Budapesten egy másik magyar nyelv is: kérem az Istent, oltsa el mihamarabb életem mécsét, mert ha csak három évig fogok élni barangolva, száműzötten, idegenben, hiába jövök haza. Nem fogok tudni kenyeret és bort kérni Budapesten, mert minden lévő, értető szavainkat ekkorra kiirtják, s lopnom fog kelleni egy hatalmas tolvajnyelv miatt” (i. m. 104; a kiemelések a továbbiakban is tőlem H. N. E.).

De mi az oka a költő szerint ennek az állapotnak? A nyelvújítás, Kazinczyék legnagyobb tette. Arról a Kazinczyról, akit nemrég még ideálnak tekintett, a „nagy, szomorú, magyar ember”-ről most így ír: „Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a

baj s a baj oka: Nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak, s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul... Ott volt kezük ügyében a legpompásabb nyelv, de ők nem ismerték a parasztot... Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csigerszerű, más nyelvekből fordított. Még tán ilyen sincs, mert az ilyen nyelvet is minden ember átdolgozza a maga számára, ha beszél vagy pláne ír. Majdnem bűnt követek el, de politizálok, mert a magyar nyelv tragédiája egyenesen ugyanaz, mint a magyar demokráciáé. Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tünneményes, szép, dús, magyar nyelv. Sem a németből, sem a franciából, sem a nemzetiségi szomszédságoktól megrontott és kiváltságos, írói magyarság igaz nyelvet nem csinálhatott" (AEÖPM 10: 104).

§ hogy mi volna az orvosság? A régi, a nyelvújítás előtti magyar nyelv. „Megpróbáltuk, kurucék kezdték, Balassáék, Csokonai s jómagam is iparkodtam régi szavakat rálopni Erdélyből és Károlyi Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra. Van annyi szavunk, mint Shakespeare-nek, a nyelvünknek pedig, melynek nyolc évtized óta minden hírhedt védője hóhéra volt, nem kellett volna megcsúfolódni. Most már késő, én tudom, hogy öt szót is milyen bajos elfogadtatva komplikált lelkű, új lelkű, kultúrás magyarok lelkévé, sajátjává tenni. Mint legendák alvó daliái alusznak a legigazibb, legszebb magyar szavak" (i. m. 105). Tanulságos az írás befejezése is: „Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény juttatta mindezt az eszünkbe, de első tervbéli gondunkat, hogy mintaképpen leírjunk ide száz-kétszáz gyönyörű s külön magyar szót, elhessegettük... az eldobott magyar nyelvet közös akarattal talán föltámaszthatnók, de ha föltámad máma, kikkel beszélhetnénk vele?" (i. h.).

Ezt a gondolatot folytatja, illetőleg fejti ki részletesebben a másik kiemelt cikk, a Szavak a patvarban (Nyugat, 1910. dec. 1.; AEÖPM 10: 106—7): „Én a múltkor azt nem írtam meg elég bátran, hogy a jó magyar nyelv azért kallódott el, mert válságos időkben azok szegődtek mellé, akik nem tudhattak magyarul. Se a testőrök, se Kazinczy, se a későbbiek, mert kultúrájuk idegen volt s ők maguk magyarosan urak s távolélők az igazán magyarul beszélőktől. Ezek csak beszéltek, nem írtak, s mikorra nyelvújítás, társadalmi reneszánsz gyors száguldással megtörténtek, már készen volt egy műmagyar nyelv. S ma már nem lehet a dolgot előlről kezdeni, nem lehetne a szép, eldobott nyelv darabkáit előkeresni a patvarból, mert a meglevő, a már kész irodalom rossz szavaival, rossz magyarságával eltorlaszolta a fogalmakat, mert ma már egyikünk sem tud magyarul, s nemsokára az annyira és annyiszor kidicsért magyar paraszt fog tudni legkevésbé. Nagy kár ez, ez a nyelvi degenerálódás, amely pedig

magyarul elfajtázás, miként elfajtázik a juhnyáj, ha nincs nemesült kosa. A valamikori magyar nyelv igazi szerszem volt (nem szer szám), világra termett, gazdag kedvű, virgonc, ifjú. De úgy megtipálták, ami megint tépászást jelent, hogy ma már még a kokottra se igen kerül más szavunk, mint — *kokott*. Pedig tisztelet a régi és mai magyar nőnek, kevés nyelv tudta többféleképpen nevezni és osztályozni a szerelem-hivatású nőt, mint a magyar. A szép *cemende* szót például szívből sajnálom, mert még a *szingyulándl* is kedvesebben öleli át a szóbeli fehér nép fogalmát és mivoltát. De nagyon beleándorodni nem akarok a dologba, csupán néhány példát hoztam, hogy megerősítést adjak annak a múltkori szilajkodónak látszó meggyőződésnek, hogy eldobtunk egy szép nyelvet egy csúfért. Persze az ilyen *dörmentések* nem sokat használnak már, de mementónak talán beválnak, s hátha szerencsés tollú emberek legalább kétszáz szót előkotorhatnak a patvarból” (i. m. 106–7).

Szándékosan idéztem hosszabb részleteket a két cikkből, mert Ady nyelvelfogásának és művészi magatartásának egyik jellegzetes megnyilvánulása a nyelvújításhoz való viszonya (vö. Király 1972: 537). Álláspontja nyilvánvalóan nem független a tudományos közgondolkodástól, hiszen, mint utaltam rá, Ady erősen benne élt a korabeli vitákban, közhangulatban.

A kor pedig, a századvég meg a századelő az „új ortológia” időszaka (vö.: Fábíán 1984: 68–82; uő. 1989: 96–7; NyKk. 2: 363–4), s a vezető nyelvészek egy része is — Szarvas Gábor és köre — az egész nyelvújítást elhibázott cselekedetnek tartotta, nemcsak az idegenszerűségek ellen folytatott ádáz küzdelmet, hanem a nyelvújítási időből származó, grammatikailag hibásan alkotott szavakat is kiirtandónak ítélte.

Ebben a közhangulatban nem csoda, hogy Ady is szembefordult Kazinczyval, azzal, akiről 1907-ben még jóval nagyobb empátiával így ír: „Tudják-e az urak, ki volt önmagának, Magyarországnak, s a nemzetközi humanizmusnak és kultúrának ez a Kazinczy? Darabont-lélek, akinek a gondolkozásától még Berzsenyinek Kazinczyval szemben alázatos, forró, szerelmes barátsága is sokszor megriadt. Szabadkőműves, Martinovics társa, könyörtelen újító, nemzetét ostromozó európai szellem, szociális forradalmár. Egyébként pedig, ha nem is nagy magyar író, de olyan nagy, szomorú, magyar ember, hogy összeszorul a szívünk, ha rágondolunk. A magyar átok a kivételes lelkeket késő poraikban sem kíméli. Fráter Loránd állít neki szobrot s a mai magyar közélet vezetői fogják emlékezetét áldomással ünnepelni” (Szegény Kazinczy Ferenc. Budapesti Napló 1907. júl. 25. In: AEÖPM 8: 281–2).

Ady sorainak értékelésekor nem reális csupán azt megállapítani, hogy a költő ellenezte a nyelvújítást, hogy nem vette figyelembe e folyamat nagy pozitívumait, eredményeit. (Hogy melyek ezek, arra itt nincs terünk kitérni, csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ma már a nyelvújítás az elég jól feltárt korszakaihoz tartozik nyelvtudományunk történetének, s a szak-

irodalom ismeretében mára valóban reális képünk van Kazinczyék korának eredményeiről és tevékenységük következményeiről. (Vö.: Tolnai 1929; Ruzsiczky 1963; Fábíán 1984; NyKk. 2: 361—2.) Arról, hogy a XIX. század irodalmi nyelve, Vörösmarty, Arany, Petőfi művészete a nyelvújítás utáni nyelven (is) alapul. Arról, hogy a nyelvújítás nagyrészt nem is az irodalmi és köznyelvben, hanem a szaknyelvekben ment végbe, ez pedig történelmi szükségszerűség volt, a polgárosodás, a civilizáció, az iparosodás, a tudományok fejlődésének nagy kihívására adott válasz. Az idő pedig nagyon rohant, nagyon szorított, nem csoda hát, ha például a főként németből átültetett tudományos nyelv „fordításnyelv” lett és maradt, máig is őrizve a más észjárás és gondolkodásmód jegyeit.

4. Ha mindezeket figyelembe vesszük, Ady gondolatainak, sorainak igazságelemeit ma sem kérdőjelezhetjük meg. Mert ismerve a nyelvújítás valóságos szerepét és szükségességét, azt sem tagadhatjuk, hogy valóban sok idegenszerűséget „dobott föl” az akkori magyar beszélt, élő nyelvtől sokszor valóban távol álló, mégiscsak arisztokratikus, sok tekintetben kívülről és felülről jött nyelvreformálás. Ahogy Király István is véli monográfiájában, Ady nem az újítás ellen szólt, hanem a hagyományokat figyelmen kívül hagyó, egyéni szükség szerinti, individuális módon történő, sokszor öncélúan modernista törekvések, szócsinálások ellen (amelyek jó része mára már ki is hullott az idő rostáján). De Ady cikkeinek idején még csak 1912-t írtak, az ő aggodalmas nyelvféltése talán még a mainál is jogosabb volt. Mert ez átüt írásai minden során! Nem nyelvújítás-ellenes indulatai erősödnek fel, hanem a magyar nyelvért, a hőn szeretett magyarság létezési formájáért, a hagyományokért, az értékekből eredő megújulásért szólt. „Nem tartozott ő a nyelvi ortodoxia hívei közé: nem általában a másítás, csak az eltévedt, mert nép nélkül történő reformatori buzgóság ellen kívánt szólni” (Király i. m. 539). S hogy ez valóban így van, arra költészete a legnagyobb bizonyíték, mert ki más volna egyik legnagyobb nyelvújítónk, mint maga Ady Endre!

S hogy ebben zsenialitásán kívül mire támaszkodott? Ír erről többször is nyelvészeti cikkeiben. Mindenekelőtt a magyar irodalomban sok-sok elődjére, akik között legkedvesebb számára Csokonai Vitéz Mihály. „Ő volt akkor a legeurópaiabb ember ebben az országban... dalolt, s mert lelke rengeteg gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nöttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítótá, kinek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki” (Csokonai Vitéz Mihály. Budapesti Napló 1905. május 21. In: AEÖPM 6: 169—70). Ő szabta meg Ady számára „a nyelvgazdagítás helyes reguláit”: „avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény, gyö-

nyörű tájszavakat fölkarolni s idegen szavakat magyarokká gyúrní. Ámde, még máig, ha ki csakugyan tudni akarja, kije volt a magyar nyelvnek Csokonai, Csokonait olvassa ne csak verseiben, de nyelvtudományi jegyzeteiben is” (i. h. 101).

A szókincsgyarapodás lehetséges útjait, azt hiszem, máig is helytállóan és példaértékűen jelöli meg Ady, nemcsak a maga, hanem mindannyiunk számára. Mint ahogy abban is igaza van, hogy már emlegetett „tudós-nyelv művészeink”, Arany és Kosztolányi mellé, illetőleg elé Csokonait is oda lehet, oda kell állítani.

5. Ady két cikkére, a Van-e magyar nyelv? és a Szavak a patvarban címűekre felfigyelt az akkori nyelvészeti irodalom is. A kritikai kiadás 10. kötetének sajtó alá rendezői, Láng József és Vezér Erzsébet ismertetik (368), hogy Vélemény a nyelvújításról címen Turóczi József írt részletesen a két cikkről a Nyelvőr 1911. márc. 15-i füzetében (127—8); kommentárt nem fűz hozzájuk, csupán megjegyzi, hogy Ady álláspontja a nyelvújítás kérdéseiben „konzervatív”, hogy új szavak alkotása helyett Ady a régi és a népi szavak felelevenítését tartja fontosnak. A szerkesztőség külön lábjegyzetet fűzött Turóczi ismertetéséhez: „Érdekes, Ady Endre véleménye mennyire találkozik Szarvas Gáboréval (Nyr. 11: 1). Csakhogy Szarvas nem hitte, hogy ma már nem lehet mindent előlről kezdeni, szerinte lehet, csak akarni kell” (i. m. 368). Ez a tudománytörténeti tény is azt bizonyítja, hogy Adynak szoros kapcsolata volt a korabeli nyelvtudománnyal. (Szarvas Gábor szóban forgó cikke a sokat idézett, s már „békülékeny” Értsük meg egymást! (Nyr. 1882. jan. 15. 1—6).

6. Az eddigiekből világos, hogy Adyt mint a magyar nyelvről gondolkodót és író elsősorban a nyelv lexikális része, a szókincs jelene, múltja és jövője foglalkoztatja. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a nyelvújítással összefüggő véleménye. De az is kitűnt az idézett részekből, hogy végső soron a nyelv, a szóállomány szinkrón állapota izgatja. Úgy is mint költőt, úgy is mint újságíró. Kitűnik soraiból az is, hogy küzd a mindennapi, újságírói nyelv s az akkori pesti köznyelv, a „színtelen, csigerszerű” városi nyelv ellen, illetve a jobb magyar sajtónyelvért. Disputa című írásában (Nyugat 1912. febr. 1. In: AEÖPM 10: 177—9) az eddigieknél részletesebben foglalkozik a korabeli pesti nyelv jellegzetességeivel, sőt ki nem mondva ugyan, de egyértelműen a sajtónyelv körül folyó vitához kapcsolódva írja meg ezt a cikkét. A vitát (vö. Kovalovszky 1960: 255—6; Király 1972: 537—9) Horváth Jánosnak a Nyugat „magyartalanosságairól” írott cikke indította el (Magyar Nyelv 7: 61—4), melyre Ignótus a Nyugatban válaszolt. A vita lényege: Horváth elmarasztalta a Nyugatot, amiért az a nyelvszokásra hivatkozva sokszor törvényre emeli a „magyartalanságokat” és a „stilisztikai affektáltságot”. — Ignótus ezzel szemben a szuverén egyéniség, a művész nyelvalkotó jogát, teljes szabadságát védi, a mindenkori újítást igazolja, ezáltal az akkori „teméntelen idegenséget” is. (A vita

legújabb nyelvtudományi összefoglalására, Horváth János idevágó dolgozatainak elemzésére és értékelésére vö. Szathmári 1989: 108—10.)

Ady ez után tette közzé a maga kis írását, glosszáját, amellyel, ha nem is mondta ki, de beleszólt a vitába. Mint költő, természetesen az alkotó modernség felől közelíti meg itt is a nyelvet, de nem az öncélú, a hagyománytagadó modernség, hanem az alkotó-megőrző-továbbfejlesztő modernség jegyében (vö. Király 1972: 528). „Ha nekünk nem lett volna már Balassánk, Gyöngyösink, még inkább Zrínyink, egy kicsit Pázmányunk, de azután Mikesünk, Szabó Dávidunk, Vörösmartynk, Berzsenyink — Csokonaink — stb., hogy a következőkről ne beszéljek, akkor lehetne ezt a szegény magyar nyelvet kísérleti nyúlunk s Budapest székesfőváros ostoba, zűrzavaros fejlődésének s kétséges önmagába látásának átengedni. De utálva a nyelv-vegyesüzleteket, a túlságos és hivatottság nélkül örökődőket, megmondhatom, hogy a nyelv — tessék nevetni — élet és szentség, sőt istenség. Javítani rajta soha és sehol úgynevezett komoly emberek nem tudtak, mert nem is tudhattak, egy Csokonai fölért két-tíz-húsz-száz hadilábas ellennyelvésszel” (i. h. 178).

A kicsinyes, fantáziátlan nyelvcsőszöktől, örökődőktől éppúgy elhatárolja magát Ady, mint a parttalan újítóktól. Nagyon jó szemmel veszi észre az új, a nagyvárosi nyelv születését: „ez a pénztelen, gyártalan, lélektelen, egészségtelen és zagyva Budapest kezd új-magyar nyelvet csinálni.” Igaz, ez még „apacsnyelv”, „egy rém-sváb-kazár-tót-jász — ördög tudja, milyen nyelv”, de a demokrácia, a magyar parasztot fölszabadító, bizonyosnak látszik: „Egy demokrata Magyarország (bocsássanak meg konzervatív testvéreim a Nyugatnál) elintézi a mi nyelvkérdésünket is, mert nem minden vasút Pestre megy [!], s a magyar vidék akkor majd meg fogja tanítani magyar nyelvre még Budapestet is” (i. h. 179). Egyetértek Király Istvánnal, Ady nem a Budapest—vidék ellentétet akarta szítani, hanem „a teljes nyelvi kötetlenséggel szemben hangsúlyozni kívánta a megkötöttséget, a nyelvi hagyományt” (i. m. 539).

Hogy Ady megfigyelései az akkori nagyvárosi nyelvről sok tekintetben helytállóak voltak, azt a nyelvészeti szakirodalomból tudjuk (vö. Bárczi 1932, 1943; Kovalovszky 1960, 1963; NyKk. 2: 237—40). A kezdeteket Ady feltétlenül jól látta, az eredmény akkor még nem látszódnak. A „demokrácia” fölszabadította ugyan a parasztot, a népet, s Budapest nagyvárosi nyelve a faluról fölkerült lakosság „romlatlanabb”, „tisztább” nyelvéből is táplálkozott. (Hogy ennek az óriási méretű átrétegződésnek milyen nyelvi következményei lettek, arra nézve ezúttal csak utalásszerűen l. Benkő 1988, Szathmári 1988, Imre 1988.)

7. Az is kétségtelen, hogy a század elején indult meg az az irodalmi-nyelvi fejlődés, amely a XX. századi modernséget készítette elő. A nagyvárosi irodalom, a Nyugat, „Adyék stílusforradalma hatalmas mértékben

gazdagította, megújította irodalmi nyelvünket” (Kovalovszky 1960: 256), ebben Ady nyelvféltő és nyelvteremtő szerepe elvitathatatlan.

8. De miért ez a nyelvféltés Adynál? Akkor, amikor a nyelv kérdése közügy, amikor a nyelvvédelem, az akkori nyelvművelés látványos eredményeket tud felmutatni, például a hivatali és a sajtónyelv magyartalanságai ellen vívott küzdelemben, amikor látszólag semmi sem fenyegeti a magyar nyelvet, a magyar sorsot.

De Adyt ez a látszatbiztonság nem kábítja el, az erősödő nyelvi gőg és a szuperlatívuszok inkább fokozzák érzékenységét, és nagy szerepet játszanak abban, hogy mintegy belső bírálatként megjelenik vagy visszatér gondolataiban, verseiben a herderi jóslat, a nemzethalál réme (vö. Király 1989: 376). Jól látja ő, hogy a sokszor felszínes nyelvi kérdések mögött jóval mélyebben kell keresni az okokat. Jól látja, hogy a pusztán nyelvvédelemre leszűkült, a megújulás elől elzárkózó nyelvművelés nem lehet eredményes, nem láthat a mélyre, nem érzékeli a kor és a társadalom kihívásait, parancsait, hogy legjobb szándéka mellett is bénít, fékez a pusztán örökössé szűkült nyelvművelés, nyelvészkedés. Ezért utasítja el az érzéketlen „nyelvcsőszöket”, ezért tűnnek sorai néha nyelvészellenesnek. Pedig valójában nem azok, nem ebben van lényegük (legalább ilyen szigorral sújtja író-újságíró kortársait is). Sokkal inkább arról lehet szó, hogy jobban „érezte”, mint ahogy bírált kortársai esetleg „tudták”.

Írásaiban mindig figyel a nyelv fölötti, mögötti okokra. A mélyebb hibát — noha a nyelvújítást marasztalja el — nem nyelvi, hanem társadalmi szinten látta. A magyar nyelv kérdése számára a magyar demokrácia kérdése volt. A felülről, kívülről történt magyar polgári átalakulásból nem született igazi magyar demokrácia. Ezért mondhatta jogosan: „Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, a fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tüneményes, szép, dús magyar nyelv.”

Társadalom és nyelv egybetartozását, együttes érzékelését példázza egy eddig nem említett cikke, a Szocializmus és ortográfia (Budapesti Napló 1906. aug. 11. In: AEÖPM 8: 51–2), amelyben a francia helyesírási reform mellett foglal állást: „A hivatalos Franciaország egyszerűsíteni akarja a francia írásmódot. Közelebb akarja hozni a fonetikához. Az Akadémia vétózik. Írók, tudósok protestálnak. S a reform mégis meglesz. Semmi yadság nem fog történni. A nyelv Géniuszának gyászra nincs oka... És akárhogy lamentálnak, a reform meglesz... a legérdekesebb pedig ebben a kérdésben, hogy ez világosan és szorosan összefügg az osztályharccal. Az új ortográfia demokrata reform... A radikálisok és szocialisták az ő szent dogmájukra hivatkoznak: szocializálni kell a tudást és a műveltséget. És az új ortográfia e nagy célt szolgálja.” Mindenekelőtt pedig arra lesz jó, hogy „A francia nebulónak nem lesz annyi vesződése. És könnyebb lesz a sora az idegennek is, aki franciául tanul” — írja Ady, mintegy a mai funkcionális nyelvművelői szemlélet alapállásából. A cikkhez fűzött jegyzetekből tudjuk (i. h. 416), hogy Ady már első párizsi útján felfigyelt a francia

helyesírási reformtervekre, erről küldte A francia helyesírás című, 1904. aug. 1-ji kis cikkét (AEÖPM 5: 246). Mindkét írásban a helyesírással nehezen birkózó idegen reméli a reformot, amely — mint ismeretes — radikálisan a mai napig sem következett be (vö. AEÖPM 8: 417).

9. Ady nyelvvel kapcsolatos írásait nehéz költői nyelvének jellemzése, méltatása nélkül vizsgálni. Mert nehezen választható szét a kettő. Hiszen imádott magyar nyelve — „szentsége” és „istenége” — neki mégiscsak munkaeszköze volt, igazi érdeme mégis az, amit ebből formált, létrehozott, vagyis költészete. A cikkeiben megfogalmazott gondolatok benne vannak költeményeiben, és főképp ezeken keresztül hatottak. Gondolok itt mindekelőtt a népiség és a régiség nyelvi és gondolkodásbeli szerepére, amelyek talán legnagyobb mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a népi íróknak később, a háború után induló, a 30-as, 40-es években kiteljesedő nemzedéke egyik legelevenebb, legélőbb példájának éppen Adyt tartotta. Az ő magyarság- és nyelvfelfogása sok tekintetben tovább élt, és hatásával mind a mai napig számolnunk kell. „A népi költők Ady Endrét tekintették mesterüknek — írja Pomogáts Béla —, költészete nem szimbolizmusával, nem erősen egyéni formanyelvével hatott, hanem eszméivel és moráljával, költői magatartása ösztönző erejével” (Pomogáts 1981: 54). Legerőteljesebben minden bizonnyal azzal a gondolkörével, hogy miként a társadalomnak a népből, az irodalomnak, a magyar köznyelvnek a régi és a népnyelvből kell merítenie, megújulnia. Adynak ezt a felfogását vitte tovább és alkalmazta a megváltozott, háború és Trianon utáni helyzetre a korszak íróinak és költőinek, sőt gondolkodóinak, tudósainak jelentős része — köztük Móricz Zsigmond és Németh László is.

Heltainé Nagy Erzsébet

Kapcsán és társai

E folyóirat 1991. évi 4. számában (348—51) Rendszer címen egy elharapódzott stílustalanságot tettem szóvá. Ezúttal egy másik ferdeség írásom tárgya. A média híradásaiban egyre többször hallhatók, olvashatók a *kapcsán*, *kapcsolatban*, *kapcsolatos*, *kapcsolatosan* összekötő szavak számos rokon értelmű kifejezés (ragok, ragos főnevek, névutók, határozószók és melléknevek, a mondatban határozók és jelzők) helyett, amelyek személyek és dolgok, illetve más személyek vagy dolgok közti — a birtokos jelzős szerkezetekhez képest kevésbé szoros — (gyakran kauzális vagy finális) összefüggésre utalnak.

A szóban forgó szavak elharapódzása nem mai keletű, de használatuk gyakorisága néhány év óta növekvőben van. Nyelvművelőink már korábban fölfigyeltek e jelenségre. A Msn. 1941. 4. 121. lapja Zolnai Gyulának a Magyar Nemzetben megjelent frappáns kifakadását idézi a *kapcsolatban*

elburjánzó használata ellen. Kovalovszky Miklós ugyancsak a Msn. hasábjain (1947: 85—6) a *kapcsolatos* fölösleges használatát kifogásolja. Sebestyén Árpád A magyar nyelv névutórendszere (Bp. 1965.) című monográfiájában a *kapcsán* jelentését ismerteti, de nyelvhelyességi tekintetben nem foglal állást. A HivKve mindhárom szóról röviden megemlékezik, és helyettük adott esetben szabatosabb, pontosabb kifejezések alkalmazását javasolja. A NyKk ugyancsak foglalkozik e szavakkal, s néhány szabad példában szemlélteti kifogásolható előfordulásait, helyettük pedig szabatosabb kifejezőmódot ajánl.

E cikkemben tágabb perspektívában kívánom elemezni a helytelenített szavakat, szinonimáikkal összevetve és a sajtóból vett bővebb példatárral dokumentálva.

A témánk körébe tartozó morfémák három csoportba sorolhatók a szorosabb vagy lazább összetartozás, az irány és a tartalmi kör kifejezése szerint:

1. a viszonyítás közvetlen, iránya a témától való kiindulást jelzi; összekötő morfémái: *-ról, -ről* (szóló, említett, kifejtett stb.); *kifolyólag, miatt, nyomán; kifolyó, eredő* stb.;

2. az összefüggés szintén elég szoros, de iránya ellenkező, a téma felé haladó; morfémái: *-ra, -re; -hoz, -hez, -höz; érintve, felé, illetően, irány(á)ban, kérdés(é)ben, nézve, tekintet(é)ben (tekintve), ügy(é)ben, végett, vonatkozólag; érintő, illető, vonatkozó* stb.;

3. a kapcsolás nem fejez ki irányt, csupán valamilyen tágabb keretet, amelybe egyéb témák is beleérthetők; összekötő szavai: *kapcsán, kapcsolatban, kapcsolatos, kapcsolatosan; összefüggésben, összefüggően, összefüggő*.

Az illető személy vagy dolog gyakran megnevezetlen, vagy csak áttételesen értetődik oda személytelen szerkezetekben, pl.: *Ami gondot jelent e tekintetben...*

A harmadik típusban a három elsőnek említett szó, cikkünk tárgya, mindinkább elszaporodik. Érdekes, hogy a velük azonos csoportba tartozó *összefüggő, összefüggően, összefüggésben* a legritkébb kapcsolószavak. Csak egy példát idézek a Tallózó 1992. október 1-én megjelent 40. számának hírösszefoglalásából (1918): „Antall József... kitért arra is, hogy Magyarországon és Cseh-Szlovákia, illetve a függetlenné vált Szlovákia között súlyos feszültség áll fenn a Duna-szakasszal *összefüggésben*.”

A három említett csoportban nem soroltam föl minden változatot, de — mint látjuk — különösen a második csoport gazdag szinonimikus kifejezésekben. Azonkívül van még egy főnév és a belőle képezett melléknév, a *körül* és *körüli*, amely kifejezhet irányt, s ekkor az 1. típus szavaival rokon, máskor csak lazább összefüggést jelez. Az ÉrtSz. a két szó értelmezésében rátalál a kétféle funkcióra, nem úgy, mint a *kapcsán, illetően, vonatkozó* stb. szócikkekben, ám ekkor is csak úgy, hogy a *körül* 4. jelentésében és példái-ban mindkét funkció kihüvelyezhető, a *körüli* 3. jelentésében pedig csak a tágabb összefüggés:

„**körül**... *átv* <Főleg vmivel foglalkozást, törődést jelentő igékkel és kifejezésekkel kapcs.:> a szóban forgó dologra nézve, azzal kapcsolatban. *Sok volt a panasz, a nehézség, a baj az adókivetés ~. Sokat fáradozott a gyűjtés ~ ...*”

„**körüli**... (*átv, sajtó*) Vmely eseménnyel, jelenséggel lazább kapcsolatban levő. *A választások ~ előkészületek...*”

Megjegyzem, hogy a *körül* és *körüli* csak szórványosan fordul elő a sajtóban. Íme egy példa: „Gombár Csabát... arra kértük, értékelje a médiumok *körül* kialakult helyzetet” (Magyar Hírlap, 1992. október 3., 5. - Szilágyi A. János riportja).

A *kapcsolatos* és másik három társának elburjánzása két szempontból silányítja a stílust: egyrészt lazítja az értelmi összefüggést, oldja a szabatos fogalmazást, ti. egyéb témákkal való összetartozást sejtet, ami pedig a tágabb kontextusból sem következik, másrészt pedig az ismétléssel elszűrki a beszédet és az írást a rokon értelmű és pontosabb kifejezések rovására.

Kritikám természetesen nem irányul a kérdéses szavak minden előfordulása ellen. Az összefüggések gyakran valóban tágak, távoliak, és ekkor csupán azt kívánjuk kifejezni, hogy a téma pusztán egyik eleme a megbeszélendő problémáknak. Ilyenkor az említett szavak használata helyénvaló.

Az inkriminált kifejezések — mint említettem — főleg a tömegtájékoztatásban terjednek, elsősorban az élőbeszédben, rádió- és televízióriporterek, vitavezetők szóhasználatában, gyakran a bevezető kérdésben, de ez a stílus nyomtatásban is lecsapódik, noha a szerkesztői stilizálás csökkenti számukat.

Dokumentációm — nem állván (kép)magnó rendelkezésemre — csak a publikált szövegekből merít, mégpedig az 1992. szeptember–novemberi sajtótermékekből (a továbbiakban az évszámot nem tüntetem föl). Az alatt közölt példáknak sokszorosát jegyzeteltem ki, és egy-egy lapot teljesen kicéduláztam. Egy-egy kiadványban a *kapcsán* és három másik társára 6–8 példát találtam, a helyesebb szinonimák száma viszont kétszer-háromszor több náluk. Azonban fölteszem, hogy néhány évtizeddel ezelőtt nagyobb lehetett az arány. De nem annyira a helytelenített szavak gyakorisága, mint inkább pongyola használatuk rontja a stílust. Különösen feltűnő az egy-egy rövidebb bekezdésben kétszeri, sőt háromszori megismétlésük. A kifogásolt szavak halmozott használatát három szövegrészlettel szemléltetem alább.

Az idézett cikkek íróját, ha meg van jelölve, megnevezem, a megkérdezett személyt szintén. Persze interjúk, hírösszefoglalók szövegében nem mindig a tényleg elhangzott szóhasználat olvasható; külföldiek nyilatkozata esetében pedig éppen a fordító vagy tolmács ludas a *kapcsán* és társai túltengéséért. A dokumentált idézetek végén javaslatot teszek a helyesebb kifejezőmódra olykor több szinonimával (a ragvonzatot nem mindig tüntetem föl).

„Állásfoglalásunkat mi nem egyes személyekkel és ügyekkel *kapcsolatosan* fogalmaztuk meg, de természetesen minden...tényezőt figyelembe

vettünk...” (Esti Hírlap, szeptember 16. 2; [J-K] idézi Thurzó Tibor nyilatkozatát a MUOSZ és az általános alany című cikkben). Helyesen: *illetően*.

„Szövetségünk... szakértőkkel vesz részt az adózással *kapcsolatos* törvények kidolgozásában...” (Kiáltás 19, 2. Pisztray Géza: Mit tehet a lakosságért az Adófizetők Szövetsége?). Helyesen: *vonatkozó*, de még jobb: *adó törvények kidolgozásában*.

„A végrehajtással *kapcsolatos* költségek megelőlegezését természetesen a polgármesteri hivatal is megtehetné” (Kiáltás 19, 2. Mészáros Antal: Mikor hajthatók végre a közigazgatási határozatok?). Helyesen: *eredő*, de még jobb: *végrehajtási költségek*.

„Ugyanilyen kevésbé világos, hogy milyen politikát követ Tudjman elnök Bosznia-Hercegovinával *kapcsolatban*” (Magyar Narancs, szeptember 17. 5. Szerkesztői bevezető egy interjúhoz Egyesült Horvát Államok címmel). Helyesen: *kérdésében, iránt, illetően* stb.

„A második égető probléma a magukra hagyott vidéki alapítványoké, melyekkel *kapcsolatban* azt jövendőlte [Komár Gábor miniszteri osztályvezető]...” (Magyar Nemzet, október 7. 5. Haller Szilveszter: Széthullás előtt a MISZOT?). Helyesen: *-ről, -re vonatkozólag*.

„A közelmúltban maga a gazdasági csúcsminiszter... feszegette a szerződés felülvizsgálatának eshetőségét, aggodalmát kifejezve a nehéz feltételekkel *kapcsolatban*” (Népszava, november 14. 8. Garzó Ferenc: Szenvedélyes szerelem után...). Helyesen: *miatt*.

„... többek közt nyilatkozatot fogadtak el a bős—nagymarosi vízlépcsővel *kapcsolatban*” (Népszava, november 18. 2. Névtelen cikkíró: Binder kitart a magyar „szabotázs” mellett). Helyesen: *kérdésében, ügyében, vonatkozólag*.

„[Munkatársunk]... elsőként azt kérdezte, hogy vajon saját személyes véleményét... fejtette ki a Csurka-ügy, illetve az amerikai képviselőház különleges ülése *kapcsán* írt, nagy feltűnést keltett levelében” (Népszava, november 13. 1. Elekes Éva: Taszítja az üzleti világot a politika durvulása). Helyesen: *üléséről, nyomán*.

„A tervezett állásfoglalás szerint a nyugdíjasok... aggodalmukat fejezik ki a növekvő energiaárakkal *kapcsolatban*...” (Népszabadság, szeptember 25. 4. Nyugdíjasok nagygyűlése). Helyesen: *miatt*.

„... több bíró és ügyvéd tiltakozott az ellen, hogy... az épületbe csak biztonsági ellenőrzés után léphetnek be. Balsai [igazságügy-miniszter] ezzel *kapcsolatban* hangsúlyozta: a bíróságok működésének egyik alapfeltétele a biztonság” (Népszabadság, szeptember 25. 9. Balsai is átment). Helyesen: *szemben*.

„Az indítvány szerint az igazságügy-miniszter gyakorolná a megyei bírósági elnökökkel *kapcsolatban* a munkáltatói jogokat” (Népszabadság, október 1. 4. A. S.: Személyi nyilvántartás a bírákról). Helyesen: *felett*.

„Van jó néhány olyan gond, ami ilyenkor, szeptember tájt kerül elő az oktatás helyzetével *kapcsolatban*” (168 óra, szeptember 15. 37. sz. 4. Váradi

Júlia riportjának bevezető szövege). Helyesen: *miatt, körül*, de még jobb: *az oktatás helyzetéből fakad, keletkezik*.

„A kiágyazódás szót egyébként kölcsönvettem Polányi Mihálytól, aki a piac intézménye *kapcsán* használja ezt a kifejezést” (168 óra, szeptember 15. 37. sz. 16. Szilágyi Ákos nyilatkozata). Helyesen: *intézményét elemezve, intézményét vizsgálva, intézményének elemzésében*.

„Nem irigylem a turai esetet majdan tárgyaló bíróságot, amely az ügy *kapcsán* a szigorú tények mellett . . . én így nevezem: golyó-mögöttes dolgokkal is fog találkozni” (Tallózó 39. sz. szeptember 24. 1849. Idézi Cselényi György cikkét a Kelet-Magyarország szeptember 16. számából). Helyesen: *ügyben, ügy során*.

„A szakszervezeti vagyon tárgyában kötött megállapodásunkról kívánják tájékoztatni a kormányfőt, mielőtt a kabinet a parlament elé terjesztené ezzel *kapcsolatos* törvénytervezetét” (Tallózó 38. sz. 1869. szeptember 14–20. hétről szóló hírósszefoglaló). Helyesen: *vonatkozó*.

„A Nazareth Család- és Ifjúságvédelmi Felekezeti Bibliai Ismeretterjesztő Alapítvány szeretettel várja azon leendő munkatársainak jelentkezését, akik . . . felelősséget érezve a magyar társadalom erkölcsi megújulásával *kapcsolatban* készek tudásukat, tapasztalataikat felajánlani . . .” (Az alapítvány felhívása az Élet és Irodalom október 2-i számában, 2). Helyesen: *érdekében, céljából, végett*.

A halmozott szóhasználatra hadd idézzek először egy élőszóbeli példát, amelyet a minap jegyeztem le a londoni rádió magyar adásából, december 23-án 19.30-kor: „Es mit mondott [az angol miniszterelnök] az Európai Közösséggel *kapcsolatos* kérdésekkel *kapcsolatban*?”. Sajnos ehhez hasonló hanyag szóismétlés a müncheni Szabad Európa adásaiban is előfordul, de nem mentes tőle a magyar rádió sem. És most lássunk három, nem ennyire kirívó, de hasonló lazaságot a sajtóból:

„Dragon Pál szerint . . . a dömsödi sziklapadon száraz időszakban mindössze 1 méteres a vízmélység. Átfogó szakértői munkákra van szükség ezzel *kapcsolatban*”. Helyesen: *erre nézve, e tekintetben*. „Pap János: . . . Bős *kapcsán* határozott kormányálláspont kell . . .”. Helyesen: *ügyében*. „Kis Róbert: . . . Az érintetteknek reális tájékoztatást kell adni a Duna—Majna—Rajna-csatorna üzembe helyezésével *kapcsolatos* költségekről . . .” (Magyar Hírlap, október 3. 8. Vannak-e megoldási javaslatok Bősre? című interjúsorozat). Helyesen *kifolyó, terhelő*.

„Mi több, úgy vélekedett [az osztrák Creditanstalt egyik illetékese], hogy a forrásadó esetleges magyarországi bevezetésével *kapcsolatos* híresztelések inkább kivárássra ösztökélik . . . az osztrák befektetőket . . . A pénzügyi intézetnél annak *kapcsán* is érdeklődtünk, hogy a Creditanstalt prágai bankja féléves eredményei megjelentek a sajtóban, a bécsi Creditanstalt főnökének prágai nyilatkozata *kapcsán*.” A *kapcsolatos* szó helyett jobb: *körüli, szóló, fűződő*; az első *kapcsán* helyett: *arról, az iránt*, a második helyett: *nyomán*. (Magyar Nemzet, október 7. 8. Kovács Gábor: Még nincs osztrák tőkevándorlás.)

„Wekler Ferenc: Én azt hiszem, hogy ez foglalkoztatja a közvéleményt. Több találgatás van ezzel *kapcsolatban*... Tölgyessy Péter ma vezérszónoklatot mondott a parlamentben, a kormány kétéves működése *kapcsán*, az SZDSZ nevében... Az SZDSZ minden egyes alkalommal, minden törvény *kapcsán* véleményt mond...” (Tallózó 39. sz. szeptember 24, 1843—4. Jusst László interjúja Wekler Ferencsel). Helyesebben a *kapcsolatban* helyett: *erről, efelől*; az első *kapcsán* helyett jobb: *működéséről*, a második helyett: *törvényről*.

A továbbiakban néhány határesetet mutatok be, amelyekben a szövegösszefüggés szorosabb vagy lazább kapcsolat értelmezését egyaránt lehetővé teszi:

„A dokumentummal *kapcsolatban* felmerül, a súlyos vádak miért ilyen megfoghatatlan módon...fogalmazódnak meg” (Esti Hírlap, szeptember 16. 2. [J–K]: A MUOSZ és az általános alany). Ajánlható *illetően* is.

„A megbeszélésen elvi megállapodás született arról, hogy a két kormány közötti megállapodások alapján megkezdik az együttműködés kialakítását a magyar és a francia minisztérium között, kidolgozzák az ezzel *kapcsolatos* konkrét terveket” (Magyar Nemzet, október 7. 5. Keresztes K. Párizsban). Megfelelne *erre vonatkozó, ez irányú* is.

„Az eddigi törvényhozásban mi többnyire csak szépen tudtunk veszíteni — például az új román alkotmánnyal és más kérdésekkel *kapcsolatos* küzdelmeinkben” (Népszabadság, szeptember 25. 3. RMDSZ: Elkezdhetünk győzni is címen Mag Péter interjúja Tokay Györggyel). Helyes volna *körüli, érintő* is.

Gondosabb megfogalmazással tehát a *kapcsán* és társainak túlburjánzása az eredeti gyakoriságra volna visszaszorítható. Annak a reményemnek adok kifejezést, hogy cikkem gondolatát a média munkatársai — akikhez elsősorban szólok — megszívlelik.

Fodor István

A szerkezet jelentése felé

W. S. mester jubileumára

Ami lent van, az mint ami fent van
és ami fent van, az mint ami lent van,
hogy beteljesítse az egy csodáját.
(Hermész Trismegisztosz)

0. A 90-es évek elején tanúi vagyunk az irodalmi szövegek elemzésében némi zavarodottságnak, útkeresésnek. A jelenség oka elsősorban az, hogy a Jakobson-korszak örökségével mind a mai napig nemigen tudott megbirkózni az interpretáció gyakorlata. A mai magyar iskolában — az alsó és a középső fokon egyaránt — nehézségekkel küzd a műelemzés. Aki ezekben az években érettségi vizsgán, felvételi vizsgán magyar nyelv és irodalomból olvasta/hallotta a jelöltek interpretáció-kísérleteit, bizonyára igazat ad ennek a vélekedésnek.

Amit még viszonylag a legsikeresebben elsajátítanak tanulóink, az a versszövegek organizációinak szerkezeti jellemzése. Tegyük hozzá a pontosság kedvéért: csak a kivételek igyekeznek a tünetek mögé nézni, a többség megreked a szimpla leltár adatainak felsorolásánál. Ez kevesebb a textúra leírásánál is. Ami pedig a kompozíciót illeti, a legtöbben megelégednek egy-két leegyszerűsített, sémájukba illeszthető megoldással. A következőkben néhány gyakorlati példa segítségével didaktikai játékszabályt fogalmazok meg a tanulói interpretációhoz.

1. D. Rickert nevezetes tétele szerint „... hogy ítéleteink helyességét elbírálhassuk, először a nyelvről kell ismereteket szereznünk.” Amikor tehát a dominánsan verbális művészi szöveget interpretálni kezdjük, az alapfeltétel a releváns konstituensek tisztázása. (Hogyan is tudnánk a leghétköznapiabb részletet a társalgásban megérteni, ha fontos összetevőket a partnerek másként és másként értenek?) Nyelvünk hajlékonyságára csupán adalékként Tompa Gábor Megbolygatás című négysorosát idézem:

Lett volna oda mindenem
Oda mindenem lett volna
De nem de nem de nem de nem
Mindenem-volna lett oda
(Életünk, 1988/4 : 410)

Hogyan fordítaná valamely indoeurópai nyelvre bárki is?

A releváns konstituensek a versszövegekben egészen különbözőek lehetnek. Török Gábor „A pecsétek feltörése”-ben Tandori Dezső két organizációját mutatja be:

TÁJ KÉT FIGURÁVAL	
A BETLEHEMI ISTÁLLÓBÓL	Hh6
EGY KIS JÓSZÁG KINÉZ	Hg4
	Hf6
Hc3	Hh7
	c5 Hg5
	c6 He6
	c7 Hd8
	c8H (48. és kk.)

Gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy a játékló és a betleheми lovacska groteszk együttese is csak a „Huszár c3” értelmezése után következhet. Ha viszont a TÁJ KÉT FIGURÁVAL elemzéséhez fogunk, semmiképpen nem nélkülözhetjük a sakk szabályait: még az elsőfokú interpretációhoz sem juthatunk el nélküle, a szimbolikushoz pedig különösen nem. Miként adjunk a csupán címből álló Tandori-ötlethez értelmezést:

A GYALOG LÉPÉSÉNEK JELÖLHETETLENSÉGE OSZTATLAN MEZŐN

Török Gábor ezt’ az elhallgatás csúcsteljesítményei közé’ sorolja. Wittgenstein Traktátusa így vélekedik erről:

Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre,
alkalmazása mutatja meg.
Amit a jelek elhallgatnak,
azt kimondja alkalmazásuk.

(3.262.)

A művészi szöveg sajátosságai között jelentős az is, amire a Platon-dialógusokban Szókratész utal: „Mitológiai magyarázom, vagy fogalmilag?” P. Valéry megfogalmazásában: „A költészet ingadozás a hang és az értelem között” (idézi Kenyeres Zoltán, Tündérsíp, 198).

Az interpretáció tehát azzal kezdődik, hogy a nyelv (és az épp aktuális jelek) releváns faktorait meg kell ismernünk. Ehhez adódnak nyelven kívüli ismeretek (példánkban *gyalog*, *c8H*). A nélkülözhetetlen teendők közé tartozik a „hangosítás”, valamennyi magyartanár tisztában van ezzel. Szükséges még szem és gondolkodás, fantázia és rejtvényfejtő buzgalom rugalmas készenléte is. Túl sok? Weöres Sándor így ír erről: „A modern olvasó köny-

nyen akklimatizálódott az értelmetlen vershez, de a nehezen érthető verssel nem tud mit kezdeni és nincs türelme kibogozni...” (Oktaéder-kristály. Jegyzet. Szép versek 1977. 399). Ezzel a bevezetővel indul egy önelemzés, a másik ismert Weöres-autointerpretáció Kenyeres Zoltán idézett kötetében, illetve a Domokos Mátyás szerkesztette Magyar Orpheusban látható.

2. Tegyük fel, hogy ismertettük a szöveget — hangosan is —, a feladat maga pedig az analízis. Jakobsont idézi még Weöres következő nyilatkozata: „Rokonnak érzem Barcsy festését, mert a szenvedélyes anyaggal küzdve kristálytiszta szerkezetbe, szigorú struktúrába kényszeríti azt. A struktúra tisztelete, a szenvedélyes anyag megjelenítése a kristályos szerkezetben az én költészetemre is jellemző” (*Művészet*, 1974.2:6). Hogyan érhetünk vajon a struktúrán túlra?

3. A struktúra meghaladása előtt az alapvető teendő magának az organizációnak minél teljesebb megismerése. Jó segítőnk lehet organizációk összevetése.

Kézenfekvő és hálás lenne azokat a Weöres-kompozíciókat venni mindekenkelőtt, amelyek pontosan ugyanolyan figurával és notációval rendelkeznek, de más-más ciklusban helyet foglalva a hatásuk is — valamilyen mértékben — más és más. Ugyancsak érdekes ebből kiindulva, ha maga a szűkebb értelemben vett verbális matéria megegyezik, a cím viszont eltér. (Talán épp a cikluson belül elfoglalt hely magyarázza a címváltozást.) Ez alkalommal ilyen példákkal nem kívánok foglalkozni. Itt kisebb-nagyobb eltéréseket mutatok be.

A „Szép versek 1983”-ban olvassuk Weöres rövid költeményét:

Kétsoros

Világosságból ered a sötétség.
Sötétségből ered a világosság. (571)

1984-ben, a „Posta messziről”-ben ez látható:

Körforgás

Világosságból
fakad a sötétség.
Sötétségből fakad
a világosság. (27.)

Amint első látásra kitűnik, a Kétsoros lényegesen általánosabb címmel áll, a két elem közötti relációt az *ered* és a *fakad* adja, s a tagolással hangsúlyozódik a szemantikai/fonológiai oppozíció. Ez ugyanakkor éppen az ellentett akusztikus reprezentáció: a *sötétség* magas hangrendű, a *világos-*

ság többségében az ellenkezője. Az *ered* vokálissal, a *fakad* kevésbé hangzós konszonánssal indul; az *ered* zöngés, a *fakad* inkább tompa hangzású. A körforgás jelen van a Kétsorosban is, de a Körforgásban kifejtettebben. Ez a jelleg tükröződik pl. abban is, hogy bizonyára inkább érzik lerajzolhatónak tanítványaink, mint a Kétsorost. Arról pedig nem is szóltunk, hogy a chiazmatikus szerkezetben a Körforgás figuraváltása alapján a kezdő és záró szó: *világosság*. A névelő szerepe is releváns: a meghatározatlan indítás után determinatív folytatással értelmi és érzelmi többlet keletkezik.

Tekintsük most Weöres Sándor sorozatszerű kompozícióját!

Dal három alakban

I.

Szél jár a kertben, senki más.
Az üresség huhog.
Magasban felhő-vonulás,
a mélyben lég-habok.

Palánkon macska ugrik át,
aztán nincs ennyi sem,
az éjet s minden csillagát
talán csak képzelem.

II.

Szellő jár a kertben, senki más.
Szerte üresség huhog.
Magasságban felhő-vonulás
és a mélyben lég-habok.

Kerítésen macska ugrik át,
aztán nincsen ennyi sem,
éjszakámat s minden csillagát
meglehet, csak képzelem.

III.

Szél kószál a kertben, senki más.
A selymes űr suhog.
Magasban felhő-tódulás,
mélyben lég-habok.

Gally-sövényen macska ugrik át,
 aztán nincs ennyi sem,
 éjünket s minden csillagát
 tán csak képzelem.

(Ének a határtalanról, 104—5)

Játsszuk el tanítványainkkal ritmikáját e 3 formai változatnak! Melyiket tartják majd a legsikerültebbnek és miért? Hívjuk fel a figyelmet a szótagszám és a sorpár szótagszáma közötti összefüggésre. De főleg a hangulat egységére és különbségeire! A szerzővel szólva: „Minthogy egy műalkotás értékét vagy értéktelenségét egyáltalán nem határozzák meg a tapasztalati világ kritériumai (a műalkotások lehetnek egyszerűek, bonyolultak, fejlett technikájúak, kezdetlegesek stb., anélkül, hogy ez az értéküket eldöntené): épp ezért a remekművekben csak egy másik világ áthatását lehet keresnünk. A remekművek: egy másik világ dolgainak többé-kevésbé gyarló megközelítései. (bek) A remekművek, megjelenési formájukban, mind ebbe a tapasztalható világba tartoznak. Itt keletkeznek és itt pusztulnak el. De törvényük: egy másik, magasabb világ törvénye, melyet csak gyarlón tudnak megközelíteni” (A sebzett föld éneke, EGY MÁSIK VILÁG DOLGAI, 62).

Amikor pedig leírtuk a textúrát, a kompozíció elemzéséhez a variációs ismétlés funkcióinak tisztázása után jutunk. A szöveg felépítésében azonban nyelvészeti és nem nyelvészeti módszereket kell egyesítenünk. Ezek segítségével a jakobsoni fonológiai elemzésből szemiotikai textológiai analízis lesz. Ekkor a szignifikáns és szignifikátum felépítését texturálisan és kompozicionálisan érvényes hierarchiában adjuk, beleértve a művészi szöveg szignifikációjának relációját is. (L. erről Petőfi Sándor János tanulmányát: A költészet grammatikájától a költészet szemiotikai textológiájáig. in: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk): Szemiotikai szövegtan 4. 83—97).

4. Hogyan is mondta Weöres? „... a szenvedélyes anyag megjelenítése a kristályos szerkezetben...” Akkor hát előre a szövegtan szemantikai és pragmatikai területei felé! A releváns tényezők következetes elemzése hierarchiához vezet: a művészi rendhez. Keressük ezt tanítványainkkal együtt, sikerre csakis így számíthatunk.

A földről az égbe szállj, és ismét szállj le a földre.
 Így gyűjtsd össze az alsó és felső világokból az erőt.
 Az uralmat a mindenség felett így nyered el.
 Minden sötétség megszűnik tebenned.

(Hermész Triszmegisztosz)

Nagy L. János

Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsírták című versében

1. Petőfi költészetéről sok könyv, tanulmány megjelent már, talán mégsem haszontalan azonban ezek sorát folytatni, s közelebbről megvilágítani egy verstípus, az ellentétekre épülő vers stilisztikai és retorikai jellemzőit. A gazdag szemantikai összefüggések a versben szerkezetileg leginkább a mondategészekben követhetők nyomon, alapvető elemzési módszerül a mondatonkénti szerkezeti, szemantikai, képi összefüggések vizsgálatát választottam.

1.1. A Csalogányok és pacsírták c. vers 1846. szeptember elején keletkezett Szatmáron. A Felhők-ciklus korszakának válságából némileg magához térve megerősödik Petőfi romantikus prófétai küldetéstudata, költői feladatként a mózesi lángoszlopszerepet hirdeti. Megteremti az ún. szintetizáló verstípust, amelynek véleményem szerint ez a vers a legkorábbi darabja, ha időrendi sorrendben nézzük a versekben megjelenő prófétai küldetéstudat és az ehhez szervesen kapcsolódó forradalmi jövővárás gondolatának együttes megjelenését. Innen egyenes út vezet a Palota és kunyhó, A XIX. század költői, Az ítélet c. verseken át a forradalmiságot a költői prófétatuddal legjobban ötvöző Az apostol c. műig. Megjegyzendő, hogy Fried István a Petőfi-versek elemzése c. tanulmánykötetben a Palota és kunyhó c. versről írván a prófétai küldetéstudat megjelenését későbbre keltezi, az 1847-es év elejére. Nevezetesen elemzett versére utal a következő gondolat: „... itt hirdeti meg a költő megváltó-próféta feladatát, s ezt variálja a továbbiakban, hol lángoszlopoknak, hol a szabadság örök lámpájának tartva a költőket” (Fried—Szappanos, 1987. 245).

2. A vers szövegszervező ereje az ellentét, amely már a címben megjelenik. Amint a vers szemantikai összefüggései is jelzik, két költőtípus metaforikus megjelenítése a *csalogány* és a *pacsirta*. A *pacsirta*, amely a hajnal közeledtét jelzi, az új kor költője (Petőfi), míg a *csalogány* a letűnt korok költőinek megnevezője. A két ellentétes jelentésű szó metaforikus kettősképeket létrehozva globális kohézióként tartja össze a verset. A 3 szakaszra osztott vers két, szemantikailag egymással összekapcsolódó, ugyanakkor azonban szerkezetileg elkülönülő nagyszabású költői képből, allegóriából épül fel. Az I. és III. szakasz egységes képe, amely a címben jelzett ellentét kifejtése, trópusok és alakzatok egymásra épülő elemeiből tevődik össze. A II. szakasz, a látomás, amely szintén allegorikus kép, ugyancsak ellentétek láncolata, szervesen beépül a vers szerkezetébe, egyben ki is emelkedve belőle gondolati tartalmával: a jövő-, a forradalomvárás gondolatával.

2.1. A Csalogányok és pacsírták erősen retorizált vers. Az alapvető retorikai funkció a versben a konatív, mozgósító funkció, amely még ha nem is olyan kifejezett harcos formában is van jelen, mint például a XIX. század költői c. versben („Előre hát mind, aki költő,”),

implicite tartalmazza a szebb, boldogabb jövő megteremtésére vonatkozó felhívást, szenvedélyesen pozitív egyéni példát adva erre. Ennek igen expresszív kifejezőeszközei a klasszikus retorikából is jól ismert szó- és mondataalakzatok, a retorikus kérdések ismétlése, amelyek hatását kiegészítik és fokozzák a felkiáltó mondatok. Ezek a mondataalakzatok értelmező-magyarázó funkcióval párosulnak a versben. Ugyancsak retorikus elem a versben a közvetlen megszólítás, a 2. személy megidézése. Az elvont fogalmak megszólítását s ezáltal megszemélyesítését is minősíthetjük retorikai és stilisztikai alakzatnak. *Ugyan még meddig zengitek, | Ti holdvilágos emberek, ...* A II. szakasz nagyszabású víziójában a megszólítás, amely anaforikus ismétlések és fokozások halmaza is, ugyancsak expresszív retorikai és stilisztikai alakzat: *Tiéd minden dal, minden hang,.... Te lelkesítesz engemet, | Tenéked ontom én könnyűimet, | Én tégedet köszöntelek, | Te a beteg | Emberiségnek orvosa, jövőendő!*

3. A vers rendkívül indulatos kérdéssel kezdődik, amely azonban csak formailag kérdés, modalitását tekintve nyomatékos felszólítás és alig rejtett óhajítás: *Ugyan még meddig zengitek, | Ti holdvilágos emberek, | A régi kort, ...* Az első mondat főmondata tehát kérdést és felszólítást is tartalmaz egyszerre, ami a klasszikus retorikus kérdésekre jellemző. A 'hamisan romantikus, ábrándos' jelentésű „holdvilágos emberek” melléknévi metafora, amely jól illeszkedik jelentésénél fogva is és szerkezetileg is az I. szakasz allegorikus képébe, ti. a várrom, a vércsék, a bagolyfiak jellegzetes kísérteties huhogása a teliholdas éjszaka romantikus hangulatát idézi. Az *ember* szó a versben csak egyszer fordul elő, a továbbiakban a metaforikusan az éjszakával azonosított régi kort zengő madárral, a csalogánnyal találkozunk. A III. szakasz 1. sorában megszólított *elkészt dalnokok* is egyaránt vonatkozik a madárra és a költőre. Az *enyészet* és a *tenger* között teremt metaforikus kapcsolatot a *Mit elsodort | Hullámival már az enyészet?* mondat. A tengert asszociálja a hosszabb (2 nyolc szótagos) sorok után következő két rövid sor is: *A régi kort, — Mit elsodort* (4 szótagos), valamint a második rövid sor után következő enjambelement is, amelynek versmondattani funkciója itt a figyelemfelkeltésen kívül (amelyet a pillanatnyi szünet érzékeltet) a hömpölygés felidézése. Ugyanakkor a lendületesség mellett, amelyet az *elsodort* igealak fejez ki, lágy áramlást is érzékeltet ez a mondat. Ezt az *l* hangok gyakori előfordulása is jelzi. Ez különösen az I. szakaszban feltűnő, ahol 32 *l* hang van, amely a versben szereplő összes *l* hang (63) 50%-a. Fónagy Iván A költői nyelv hangtanából c. művében az *l* hang szimbolikáját elemezve megemlíti, hogy: „Az enyészetről, a lassú elmúlásról szóló verssorokban is gyakori az *l*” (Fónagy, 1989. 63).

3.1. Az első mondat 3. tagmondata, amely az 1. tagmondathoz kapcsolatos mellérendelő mondatként szerveződik, szintén retorikus kérdést tartalmaz: *Mikor rontjátok le a fészket,...* A mondat modalitására

ban is érezzük azt az érzelmi többletet, amely ott feszül a kérdésben: az ingerült felszólítás. A költő személyes állásfoglalása nemcsak a második mondat sommás ítéletében tükröződik: *Milyen kísértetes e dal!* —, hanem a hangutánzó *huhogjatok* ige jelentése is erősíti. Ha az éjszaka jellegzetes madarához, a bagolyhoz társítjuk az igét, amint ez a képi síkba illik, akkor konkrét jelentésében értelmezzük. A holdvilágos emberek kísértetes dalához azonban egyszerre társul az ige átvitt, metaforikus jelentése is, amelyet az ÉSZ „ijesztő, rémítő dolgokat beszél, rosszat jósol, rémhíreket terjeszt” magyarázattal jelöl. Ugyanakkor a *huhog* ige kontextuális jelentésében gúnyos, pejoratív stilisztikai minősítést kap.

3.2. Ezután időben és térben is távolodunk a képtől. Mint egy monoton, távoli zene, amely aláfesti a költő mondanivalóját, s nem kevésbé ironikus hangját, amely újabb ellentétet hoz létre, folytatja a tenger alapmotívumú metaforák sorát: *S dalolnak egyre még, | És szemeikben ég | A lelkesülés lángja | Vagy a bánat könnyárja.* A bánat könnyárja összetett metafora, melyben a könnyár teljes metafora külső hasonlóság alapján létrejövő kettőskép, amely az előző sorokban megfogalmazott tenger motívumot felerősíti. Az ellentét másik pólusán elhelyezkedő lelkesülés lángja színesztétikus metafora, melynek alapja az elvont fogalom és a konkrét látási képzetet felidéző láng. A metafora két tagját a hőfok érzékeltetése kapcsolja össze. A lelkesülés és a bánat, a láng és az ár jól elkülöníthető ellentétpárokat alkot. Az utóbbi két tag a metaforából kiszakítva az ősi tűz—víz ellentétre vezethető vissza, mely ellentétet a Petőfi által alkotott metaforákba visszahelyezve igen expresszív kettősképegyiséget kapunk, amelynek szervező ereje az ellentét (vö. Zalabai, 1986. 216). Ez a kettősképegyiség nemcsak az így kiemelt ellentétpárokat alkotó metaforák esetében van jelen, hanem az egész verset egybefogja mint szövegkohéziós erő, legfeljebb az intenzitás mértéke más az egyes ellentétpárok esetében. Az ellentét intenzitásának fokozását itt az ég ige és a bánat könnyárja metafora azonos szerkezetbe vonása biztosítja. Szemantikailag az ég ige csak a lelkesülés lángja metaforához rendelődik közvetlenül, de szerkezetileg a vagy kötőszó mellérendelő szintagmába rendezi az ellentétes jelentésű metaforát is, így az ég ige közös állítmánya lesz az ellentétes szemantikai jelentésű halmozott főnévi alanyoknak.

3.3. A 3. mondat két enjambement-t tartalmaz: az első az ég állítmányt választja el a szemantikailag közvetlenül hozzá kapcsolódó lelkesülés lángja metafora alaptagját alkotó alanytól. Itt az enjambement szerepe az elkülönítés. A másik áthajlás a vagy kötőszóval összekapcsolja a szemantikailag ellentétes jelentésű bánat könnyárja metafora alaptagját, s egyúttal a két ellentétes pólust egyetlen szerves képpé vonja össze. A második ítéletet formailag az Ál lelkesülés, gyáva könnyek! felkiáltó mondat tartalmazza, amely azonban modalitását tekintve kijelentő mondat érzelmi többlettel. Ez a 4. mondat két tagmondatból álló összetett mondat főmondata, amelynek minőségjelzős alárendelt mondata a *Miket nekik meg nem köszönnek,* — mondat. Felfigyelhe-

tünk az írásjelek alkalmazására is, amelyeknek a mondat modalitásától való eltérése szintén stilisztikum. Ebben a versben a felkiáltójelek gyakori alkalmazása a retorikus érzelmi túlfűtöttség egyik kifejezőeszköze. Az *ál lelkesülés* és a *gyáva könnyek* melléknévi metaforák, az utóbbi megszemélyesítés, ti. a gyávák könnyei birtokos jelzős szerkezetből asszociálódhat.

3.4. A vers 5. mondata visszatér a közvetlen 2. személyű megszólításhoz, amelyet csak azért szakított meg a közbeékelte ítéletet tartalmazó 3. és 4. mondat, hogy a hatást fokozza. Itt éri el érzelmi csúcspontját az I. szakasz: *Tudjátok-e, mik vagytok, | Kik a múlttól daloltok?*” A választ a „*Halottrablók! | Halottrablók!*” ismétlés — grammatikai szempontból 2 hiányos mondat — tartalmazza. A *halottrablók* metafora a Petőfi-szótár tanúsága szerint csak ebben a versben fordul elő Petőfi költészetében (PSz. 2: 146). A metafora szemantikai összefüggéseit a 8. mondat fejti ki, amely négy sorba tördelt, két enjambement-t tartalmazó alárendelő összetett mondat. *Sírából fölássátok | A holt időt, — Hogy őt | Babérokért árulhassátok.* Az áthajlások szerepe itt a feszültségkeltés. A főmondatban az igei állítmányt választja el az enjambement a melléknévi metaforát tartalmazó meglevenített tárgyától. A megszemélyesítés szemantikai magva a *holt* jelző. A *holt idő* metafora ismétlése — s ilyenformán alakzatnak tekinthető — a célhatározói mellékmondat tárgyát kifejező *őt* személyes névmás is, melyet szintén áthajlás választ el a tagmondat új közlésegségétől: *Babérokért árulhassátok.* A *babér* szó jelentése a költői babérkoszorút asszociálja. Ez a koszorú azonban nem azonos a dicsőséget jelentő koszorúval: *Penész van rajta és halotti szag!* A szemantikai ellentét itt is nyilvánvaló: a költői és a halotti koszorú jól érzékelhető különbsége. A 9. mondat ismét ítélet: *Én nem irígylem koszorútokat;* A költő szembeállítja önmagát ezzel a költői dicsőségvággyal, s egyben minősít is.

3.5. A vers második nagy allegorikus képét a II. szakasz tartalmazza, ez a vers fókusza. Hatalmas vízió, amelyet az I. szakasz allegorikus képei fokozatosan előkészítenek. Veres András Az ítélet c. vers elemzésével kapcsolatos megjegyzése a Csalogányok és pacsírtákra is érthető: „A jövendölés hosszadalmas előkészülete egyrészt lélektani fogás. ... Másrészt kiemeli a látomás szerepét, jelentőségét” (Veres, 1979. 109). Nagyszabású romantikus költői kép bontakozik ki a szakaszban. Három, egymással szoros egységet alkotó romantikus körmondatban fejti ki a költő a látomást. Az első a vers sorrendben 10. mondata az előkészítés és helyzetismertetés. *Sínlődik az emberiség, | A föld egy nagy betegház,* Ez utóbbi mondat komplex kifejtett főnévi metafora. A 3. kapcsolatos tagmondat *Mindegyre pusztít a láz,* szintén metaforikus kettőskép. A 4. kapcsolatos tagmondat metonímia, pontosabban szinekdoché: *egy egész ország* és perszifikáció is: *esék | Áldozatául.* A következő kapcsolatos mondat pedig fokozás: *És több elájul;* a megszemélyesítés halmozása és fokozása egyben. A 6. kapcsola-

tos tagmondathoz tárgyi mellékmondatként kapcsolódik a retorikus kérdést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondat, melyhez laza szerkezetben kötődik az ellentéteket tartalmazó 8. és 9. tagmondat. *S ki mondja meg: | Hol ébrednek föl majd e nemzetek, | Ezen-e vagy a másvilágon, | Muló-e vagy örök az álom?* Az *ezen-e vagy a másvilágon* ellentét eufemizmus, amelyben a reménytelenség, bizonytalanság is kifejeződik. A *fölebred | ezen vagy a | másvilágon* metaforikus szerkezetben a *fölebrednek* ige és a *másvilágon* körülírással szemantikai jelentése között is érződik ellentét. Ugyanakkor vissza kell utalnunk az *elájul* és a *fölebrednek* igei állítmányok éles szemantikai ellentétére is. A 9. tagmondat is laza szerkezetű mondatként kapcsolódik a 7. tagmondathoz, a nyolcadikkal pedig kapcsolatos mellérendelő viszonyt alkot. A benne kifejeződő ellentét a *másvilágon* jelentéskörét bővíti. *Muló-e vagy örök az álom?* Az „örök álom” jelzős szerkezet a halál eufemisztikus megjelenítése. A *vagy* kötőszó mindkét ellentétes szerkezetben kiélezi az ellentétet.

4. A második gondolati sík, amelyet a versszakasz 2. körmondata fejez ki, a feszültség oldását megvalósító segítség lehetősége, a bizonytalanság megszüntetése. A bajra az orvoslás felülről jön. Horváth János szerint a korabeli társadalomban nem voltak idegenek az újmessianisztikus eszmék. A beteg társadalom s a betegség gyógyításának gondolata már korábban felvetődik. Az *Életképek* 1846. május 23-i számában megjelent Pongrácz Lajos-írásból idézi Horváth a következőket: „Nézetünk szerint a’ társasági test soha betegebb állapotban nem volt, mint annak jelenje” és soha távolabb nem esett „a’ szociális balviszonyok első orvoslójától, Krisztustól” (Horváth, 1922/1989. 539). Petőfinél azonban nem a bibliai értelemben vett megváltásról van szó, nála a bajok orvoslója a jövődő, amint azt nagyszabású metaforája kifejezi. Ez az égi megváltás azonban nem olyan értelemben szakrális elem, mint pl. Pilinszky János költészetében. Itt a bibliai utalások a szerepjátékhoz tartoznak, mint Petőfi sok más versében. A bibliai motívumok vissza-visszatérnek, azonos motívumok más szövegek környezetben, ahogyan erre már korábban is utaltam. Veres András a következőkben foglalja össze Petőfi profetikus költészetének legfőbb sajátosságait: „1. A vers központi, szervező eleme a prófétáló gesztus, amelynek jelentése egyértelműen politikai. 2. Mivel a prófécia közvetlen hatásra törekszik, igen leegyszerűsített értékszerkezetet használ, a jövőbeni édeni állapot szembeesítődik a démonikus jelennel. 3. Nemcsak az apokaliptikus látomás, hanem a látnok személyes szerepe is hangsúlyozódik” (Veres, 1979. 125).

4.1. Nézzük meg, hogyan fogalmazódnak meg ezek a gondolatok elemzett versünkben! A II. szakasz második körmondata tartalmazza a megoldást az előző körmondatban felvázolt bajokra. Ez is romantikus körmondat, bár a költeményben a romantikus és klasszikus vonások összefonódva, szétválaszthatatlanul jelentkeznek. Az áthajlások és a vesszők, gondolatjelek felbontják a hagyományos grammatikai mondat-

szerkezetet. Második körmondatunk — versbeli sorrendjét tekintve a 11. mondat — grammatikai szerkezete áttekinthetőbb.

4.2. Az 1. tagmondat tételmondatnak tekinthető a körmondatban, amelyhez magyarázó jelleggel kapcsolódnak a kapcsolatos mellérendelő mondatok. A mondat képi síkjának magvát az *ég* metafora és a hozzá csatlakozó igei megszemélyesítések alkotják. Az *orvos* itt még csonka metafora, amely teljes metaforaként az *Emberiségnek orvosa, jövődő* sorban, a szakasz végén bomlik ki. Az ellentétpár egyik pólusát alkotó *orvos* mellett ennek ellentéte, a *hóhér* is jelen van 'kegyetlen, zsarnok' jelentésben, amely direkt politikai értelemben a fennálló társadalmi rend zsarnokainak metaforikus kifejezője.

4.3. Érdeemes közelebbről megnézni a költői képek tágulását is térben és időben! A felülről jövő segítség várása az eddigi horizontális síkot vertikálisan tágítja ki: kiegészül a kép a *föld* és *ég* ellentétével. Ezt az ellentétet a földi kínok és az égi megváltás romantikus leírása érzékelteti, bekapcsolva a versbe az egyetemesség gondolatiságát is.

4.4. Az I. szakaszban az igék az *elsodort* és a *raktatok* múlt idejű alakok kivételével jelen idejűek: *zengitek, rontjátok le, huhogjatok, dalolnak, ég, köszönnek, tudjátok-e, vagytok, daloltok, fölássátok, árulhassátok, irígylem, van*. A jelen idejű alakok közül a *rontjátok le* és a *meg nem köszönnek* magukban hordozzák a jövő idejűséget is. Az I. szakasz idősíkjá saját mikrostruktúrájában a múlt-jelen-jövő képzetét idézi. Az egész mű szövegidejét tekintve pedig a jelen idő dominál benne, amely az igék nagy részének grammatikai idejével egyezik meg.

4.5. A II. szakaszban az igék grammatikai idő szerint a következőképpen oszlanak meg:

- a) jelen idejű alakok: *sínylődik, pusztít, mondja meg, ád, ontom, köszöntelek*
- b) a múlt idejű alakok: *esék* (elbeszélő múlt), valamint a grammatikai ideje szerint jelen idejű, de reális idejét tekintve múlt idejű *elájul* és *küld* (preasens historicum).
- c) jövő idejű alaknak tekintendők a grammatikai jelen idejű alakokkal kifejezett egyszerű jövő idejű alakok: *ébrednek föl, meg is érkezik* (a *maholnap* időhatározószó determinálja a jövő időt), *észre sem veszik* (midőn majd).

Ha a szövegidőt nézzük, a II. szakaszban a jelen- és jövőidejűség dominál.

4.6. A III. szakasz igéi közül grammatikai idejüket tekintve a jelen és jövő idejű alakok szerepelnek.

- a) jelen idejűek: *dalolnak, hallgassatok* (2), *jár, kellenek*
- b) jövő idejűek: *lenne, közeleg*

A szakaszban a jelen dominál. A három szakasz idősíkját a következőképpen vázolhatjuk fel:

azonban csak látszólagos, hiszen a szakasz további része ezt cáfolja. Így ez is retorikus fogás Petőfinél! Az ellentétek sorát folytatva a *csalogány* szavához hasonlítja a letűnt költők dalát, amely *szívszaggató* | *s egyszersmind szívgyógyító*. . . Két melléknévi jelző alkot itt ellentétpárt, mindkettő összetett szó alakú melléknévi metafora. Az *s* kapcsolatos kötőszóval összekötve halmozott jelzői a *szavatok* alanynak, amely szintén tagja egy komplex metaforikus szerkezetnek. . . *szívszaggató* | *S egyszersmind szívgyógyító szavatok*.

6. A vers 15. mondatának 1. tagmondata: *A csalogány az alkony madara* metaforikus kép, és a hozzá kapcsolódó 2. tagmondat: *Már vége felé jár az éjszaka*, felújított ún. exmetafora nem önálló motívum a versben. Horváth János megállapítása szerint a *csalogány* és a *pacsirta* ellentéte az idő metaforájával kibővítve „Shakespeare-i reminiscencia. Rómeó és Júlia III. felv. V. szín: „Már menni készülsz? Még nem is virrad! Nem a pacsirta volt, ha’ fülmile” (Horváth, 1922/1989. 539).

A következő sor megszemélyesítése is exmetaforának tekinthető: *A hajnal közeleg*; A két sorban megfogalmazott allegorikus kép, az *éjszaka* és a *hajnal* ellentétet alkot: múlt és jövő egyértelmű szembeállítás az a kép is.

6.1. A vers utolsó mondata (16. mondat) egyetlen ítélet. Kitágítja a képet, egyetemessé teszi a felhívást. Formailag ugyan kijelentő mondat a vers befejező mondata, hiszen egyetlen sommás ítéletet tartalmaz ellentétes tagmondatok összekapcsolásával, de erős felszólítás is érződik benne. Szervesen összefügg ez a nyílt mozgósító retorikai funkcióval, amelyet e mondat is erősít. *Most a világnak* | *Nem csalogányok,* | *Hanem pacsirták kellenek*. Veres András találóan állapítja meg: „Petőfi profetikus költészetében egyszerre jelenik meg az időtlen és az eszményi jövő, a bemutatás és a felszólítás gesztusa” (Veres 1979. 114).

6.2. A vers 16 mondata összesen 47 tagmondatból áll. Ebből 35 főmondat (főmondatnak számítottam az alárendelő mondatok főmondatán kívül a kapcsolatos és ellentétes mellérendelő mondatokat is). A legtöbb a szövegben a mellérendelő szerkezet, amely a közvetlen élőbeszéddel mutat rokonságot. Ugyancsak erre utalnak a közvetlen megszólítások is, valamint a felkiáltások, a rövid és hosszú mondatok szabálytalan váltakozása. Az I. szakasz 9 rövidebb mondatból áll: a vers összes mondatának 56,25%-a (16) ebben a szakaszban található. A 9 mondat közül csupán az első hosszú (4 tagmondatos) a szakasz többi, 1–2 tagmondatos mondatához viszonyítva, de a képi megoldás indokolja is a bevezető mondat terjedelmességét: a romantikus kép terjedelmesebb kifejezést kíván. Egyetlen indulatos retorikus mondat az első tagmondat. Ezután a verssorok egyenetlen váltakozása, a rövidebb mondatok egymásutánja lendületesebbé teszi a verset, hogy lelassuljon utána a II. szakasz víziójában. A II. szakasz 3 romantikus körmondat, amelyek szoros egységet alkotnak egymással. Kapcsolatos mondatok laza szerveződése a 3 körmondat, amely a gondolatok parttalan

áradását jelzi. Csupán 1—1 alárendelt tagmondat található mindegyik körmondatban, ezek funkciója a pontosítás, kiegészítés. A III., a vers legrövidebb szakasza 4 mondatból áll, amelyek egy zárt, plasztikus miniatűr képet alkotnak, s ezzel lezárják a vers szerkezetét.

7. Nézzük meg a vers hangstilisztikai mutatóit is! Az I. szakaszban 506 hang van. Ebből 397 magánhangzó és zöngés mássalhangzó (241 mgh + 156 zöngés msh), ami a szakasz zenei hatását idézi. A magánhangzók és zöngés mássalhangzók együttes számaránya a szakaszban 78,45%. A zöngétlen msh-k aránya 42,57%. A II. szakasz 339 hangjából 82 mgh, 257 msh. A zöngés mássalhangzók és a magánhangzók számaránya 75,22% (82 mgh + 173 zöngés msh). A zöngétlen mássalhangzók aránya 24,77% (84). Ez az arányszám ismételtén alátámasztja a vers zeneiségét, bár csupán a hangok minőségét tekintve nem lehet egyértelmű következtetést levonni a vers zeneiségét illetően, de a szavak szemantikai jelentése ezt megerősíti.

7.1. A vers rímeiről is ejtsünk néhány szót! Az I. szakaszban a páros rímek uralkodnak. Az első 20 sorban páros rímek vannak, a 21—24. sorban ölelkező rímek, majd a szakasz páros rímmel zárul. A szabályos rímszerkezet megbontása is a figyelemfelkeltés eszköze. Különösen igaz ez itt a páros rímek esetében, amelyet az ugyanakkor jelen lévő szótagszámváltások és az enjambement is megerősít.

7.2. A II. szakasz első 4 sorában ismét ölelkező rímszerkezet van, majd 17 soron keresztül a páros rímek szabályos rendben követik egymást. A szakasz utolsó két sora rímtelen. J. Soltész Katalin ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg Petőfi rímeiről szólva: „A figyelem felkeltésének hathatós eszköze rímes versben a rímtelen, rímtelen versben a rímes sor a mondanivaló gyűjtőpontjában.” (J. Soltész, 1966. 23) S valóban, a rímtelenség is, az áthajlás is a főnévi metafora *jövendő* tagjára irányítja a figyelmet. A II. szakasz allegorikus víziójában a zárókép, a *jövendő*, amely a feszültség teljes feloldása a szövegben.

7.3. A III. szakaszban a bevezető páros rím után ölelkező rímszerkezet következik, amelynek kezdő rímszava a *Hallgassatok*, az ismétlés második eleme, s zárzó rímszava a *szavatok*, középen pedig egy ellentétes szemantikai jelentésű rímpár található: *szívszaggató*—*szívgyógyító*, amelynek kiemelt szerepe van a szakaszon belül ugyanúgy, mint a szakaszt záró ölelkező rímszerkezetnek, amelyben a keretet alkotó rímszavak az ellentét másik pólusát fogják közre. Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a versben a páros rímek dominálnak, ahol ettől eltérés mutatkozik, mindig valamilyen tartalmilag kiemelt mondanivaló következik. Ezt alátámasztja a vers metrikája is: a páros rímű sorok többnyire jambikus lejtésűek, ahol változik a rímszerkezet, zökkenés következik be a verslábakban is: trocheusi lejtésű ütemek is megjelennek. A vers sorai is eléggé szabálytalan szótagszámúak. Ennek is megvan azonban a sajátos stilisztikai funkciója: a kiemelés illetve az összekapcsolás, ahogyan a mondanivaló jellege megkívánja. A költemény versso-

rainak száma 61, mondatainak száma 16, amely 14 versmondatot alkot. (Vö. Elekfi, 1986, 428—29)

7.4. Röviden áttekinthetjük még a vers sorainak szófajtani megoszlását. A vers szövegszavainak száma 229. Ebből 36 ige, amely az összes szövegszó 15,62%-a, 107 névszó, az összes szó 46,72%-a. Annak ellenére, hogy a névszók dominálnak a szövegben, mégsem nevezhető nominálisnak a vers stílusa, hiszen a verset átszövő ellentétek, s az igék szemantikai jelentése is dinamizmust sugall. Az I. szakasz 87 szövegszavából 15 ige (17,28%), a II. szakaszban a 16 ige 15,53, míg a III. szakasz 5 igéje 12,82%-ot képvisel. Bár ezekből a statisztikai adatokból egyértelmű következtetést nem vonhatunk le, de a 3 szakasz közül az első tűnik a legdinamikusabbnak, ha az igék számát s szemantikai jelentésüket vetjük egybe a másik két szakasz igéivel. A vers igéinek szemantikai jelentésvizsgálatával, a grammatikai és a szövegidő viszonyával egy másik dolgozatomban foglalkozom majd, így erre most csak röviden utaltam.

8. Érdemes Petőfi verseinek elemzéséhez újra és újra visszatérni, gondolatait ugyanis csak első olvasásra nevezhetjük egyszerűnek, mert ha mélyebben vizsgáljuk a versek szemantikai összefüggéseit, megváltozik a véleményünk. Petőfi egyszerre egyszerű és bonyolult. Életrajzírói szerint személyisége is rendkívül ellentétes és összetett volt, s ez az ellentétesség és összetettség tükröződik kiforrott nagy verseiben is.

BIBLIOGRÁFIA

- Elekfi László: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
- Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilsztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.
- Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.)
- Fried István—Szappanos Balázs: Petőfi-versek elemzése. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.
- Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell. Magvető Kiadó, Bp., 1985.
- Horváth János: Petőfi Sándor. (Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1922.) (Reprint kiadása: 1989.)
- Koncsol László: Kísérletek és elemzések. (Madách Kiadó, Bratislava, 1978.)
- Pándi Pál—Pálmai Kálmán: Petőfi Sándor. (Gondolat, Bp., 1973.)
- Petőfi összes művei II. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1951.)
- Petőfi-szótár I—IV. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.)
- J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.)
- J. Soltész Katalin: Petőfi rímei (MNy. 1966/I. 21—31).
- Gr. Széchenyi István munkáiból. (Franklin-társulat, Bp., 1903.)
- Tolnai Vilmos: Petőfi és a nyelvtudomány. (MNy. 18: 198—201.)
- Veres András: Mű, érték, műérték. (Magvető Kiadó, Bp., 1979.)
- Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. (Szépirodalmi, Bp., 1986.)
- Zlinszky Aladár: Petőfi nyelvéről. (MNy. 18: 189—98.) (In: A magyar stilsztika útja, Gondolat, Bp., 1961.)

A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban

1. Amikor az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága nevében Szépe György kollégám felkért ennek az előadásnak* a megtartására, több ok indított arra, hogy felkérésének eleget tegyek.

Az egyik ok, amelyre maga a felkérő hivatkozott, az volt, hogy 1977. június 21-én ez a bizottság szervezte a magyar mint idegen nyelv szakma helyzetéről szóló, első átfogó ankétot (anyagát l. Ankét 1978.), s mindenképpen időszerű az eltelt másfél évtized munkálatait és törekvéseit, eredményeit és problémáit áttekinteni. Az akkori ankéttra én nem kaptam meghívást, jöllehet már e szakmában munkálkodva a harmadik tanév végét töltöttem a Nápolyi Keleti Egyetemen. Az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság azonban mintegy kárpótolt ezért, amikor megbízott azzal, hogy magyar mint idegen nyelv szekciójának alakuló ülésén Debrecenben előadást tartsak; az ülés 1983. január 29-én, vagyis éppen tíz esztendővel ezelőtt zajlott le. Ám ennél egy jelentősebb évfordulót is említhetek. 1952-ben alakult meg ugyanis a magyar mint idegen nyelv oktatásának első hazai egyetemi műhelyeként a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus. Jelen dolgozatommal négy évtizedes fennállásának is adózni kívánok.

2. Referátumom ugyan a bizottságtól átfogó címet kapott, kénytelen vagyok mégis a témakört a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus munkálataira leszűkíteni, többek között azért, mert nem vagyok hivatott arra, hogy a Lektorátus körein kívüli felsőoktatási intézményekben folyó tevékenységről beszámoljak; ezt az illető intézmények képviselőinek korreferátumaitól várom, úgy gondolom, nem alaptalanul.

Ezzel kapcsolatban, tájékoztatásul, röviden szólok a jelenlegi szervezeti keretekről. Működésünket mindmáig a 152/1976. (M. K. 24.) OM. sz. utasítás szabályozza, amely egyúttal a műszaki egyetemeken és főiskolákon a külföldiek magyaroktatásának szervezését, tananyagának megállapítását, módszertani irányítását és ellenőrzését a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Magyar Nyelvi Csoportjának a feladatává tette. Ezzel az ún. területeknek kb. egyharmada vált ki a Lektorátus kebeléből.

* Elhangzott 1993. január 22-én.

Magam szinte kezdettől fogva — elméleti meggondolások és gyakorlati felismerések alapján — a további decentralizálást szorgalmaztam. Az e tárgyban ismételten készített felterjesztéseimre egyszer kaptam választ: 1985-ben a Művelődési Minisztérium osztályvezetője, Szilassy Attila arról értesített levelében, hogy — javaslatomnak megfelelően — az Egészségügyi Minisztérium, valamint a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium hozzájárult a külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi képzése irányításának decentralizálásához, s ezért az illető tárcák körébe tartozó oktatás irányítására egyfelől a Semmelweis Orvostudományi Egyetem, másfelől a Gödöllői Agrártudományi Egyetem kapott megbízást, és az átadással-átvétellel kapcsolatos megbeszélést az év február 7-én tartják a minisztériumban. Kell-e mondanom, hogy sem a megbeszélésre, sem a decentralizálásra sohasem került sor?

Ellenben a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kezdeményezésére az 1989–1990-i tanévtől kezdődően az egyetem Nyelvi Intézetének irányítása alá került egyrészt magán a Közgazdaságtudományi Egyetemen, másrészt a Külkereskedelmi Főiskolán, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskolán, valamint a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán tanuló külföldi diákok magyaroktatása. Még így is — az ELTE Bölcsészettudományi Karán a külföldi hallgatók magyaroktatása mellett — a felsőoktatásban folyó oktatás irányításának nagyobb részét — erején felül — a Lektorátus látja el. Erején felül, mert a Lektorátuson állandó státuszban mindössze hat oktató van. Ezért sóvárgással, az elérhetetlen vágyak netovábbjaként tekintünk annak a gazdag egyetemnek szerencsés és boldog Magyar nyelvi csoportjára, amely feladata ellátására már kezdetben tizenkét főállást kapott.

Megjegyzem még, hogy az általunk irányított területeken is kiesik látókörünkéből — bár nem vagyunk teljesen híján az értesüléseknek — az ún. önköltséges („devizás”) hallgatók magyaroktatása, mert ezt a feladatot az ilyen hallgatókat szervező intézmények saját hatáskörükben oldják meg. Hogy milyen hatásfokkal, most ne firtassuk. Azt a képtelenséget azonban ezen a fórumon sem hagyhatom említetlenül, hogy az ezekre a tanfolyamokra felfogadott — tisztelet a kivételnek! — szakképzetlen oktatók kétszer-háromszor annyi óradíjat kapnak, mint az ugyanezen intézményekben nem devizás hallgatókat tanító szakképzett, sok esetben húsz-huzonöt éves tapasztalattal rendelkező nyelvtanárok.

3. Amikor 1979 őszén az ELTE Bölcsészettudományi Karán átvettem a Lektorátus vezetését, a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport vezetősége — a bölcsészkaron ellátandó oktatás és az említett országos szervező-irányító tevékenység mellett — távlati feladatként jelölte ki számomra, hogy kimunkáljam a magyar mint idegen nyelv oktatásának korszerű elméleti és módszertani alapjait. Ennek az alapozó munkának a kereteit a néhány év múlva létrehozott magyar mint idegen nyelv tanári szak és a tanszéki kutatócsoport alkotta. Kutatásaink eredményei különféle kiadványokban

kaptak helyet, jó részüket pedig sikerült összegyűjteni az 1983-ban indított „Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből” című sorozatban.

A tanári szak tervezése már 1980-ban elkezdődött, előmunkálataiban Ginter Károly kollégám vett részt, az így elkészült tanterv különféle bizottságok elé került megvitatásra, és azok javaslatai szerint módosítva 1981-ben megkapta első végleges formáját. Elkészültéről a nyilvánosság előtt először 1981 augusztusában a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság I. Nemzetközi Kongresszusán adtam hírt, és ismertettem az ún. C-szak tantervi táblázatát (Éder 1983a).

A szak létrehozásával párhuzamosan tisztáznom kellett azt az elméleti alapot, amelyre majd egész oktató és kutató munkánkat felépítjük. Ezt — az 1970-es évtized főként külföldi alkalmazott nyelvészeti irodalmára támaszkodva — ugyancsak 1981 augusztusában, ezúttal az V. magyar lektori konferencián a kommunikatív kompetencia fogalmában és az ebből kiterelvényesülő elméleti rendszerben jelöltem meg (Éder 1981). Ezt a rendszert nemcsak korszerűsége miatt tartottam alkalmasnak arra, hogy építsünk rá, hanem azért is, mert nem következett belőle egyetlen „üdvöztető” módszer alkalmazása, ellenkezőleg, lehetőséget nyújtott a különféle módszerek integrálására.

Az imént a C-szak tantervéről tettem említést. A szakot ugyanis eredetileg nappali tagozatra szántuk. Ismeretlen okokból azonban a minisztérium posztgraduális képzés keretében engedélyezte. Így indult meg 1982 őszén kétéves esti formában három hallgató részvételével az oktatás; a három hallgató a Lektorátus akkori három tanársegéde, Hegedűs Rita, Kálmán Péter és Szili Katalin volt.

Diszciplínánk megalapozását múltjának áttekintésével kezdtem. Ebből nőtt ki a „Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből” című összefoglalásom, amelyet ebben a formában az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság említett debreceni vándorgyűlésén adtam elő (Éder 1983b). Vannak, akik lebecsülik a történeti áttekintés jelentőségét. A szakirodalom azonban a diszciplína integráns részének tekinti. Csupán két munkára hivatkozom ezúttal, mindkettő 1983-ban jelent meg. Az egyik Stern nagyszabású műve, a „Fundamental Concepts of Language Teaching”, amely az alapfogalmak tisztázása után a II. részt a nyelvoktatás történetének szenteli (Stern 1983: 75—116). A másik Tom McArthur „A Foundation Course for Language Teachers” című könyve, amely három fejezetből áll, s közülük egy teljes egészében a grammatika történetével foglalkozik (McArthur 1983: 33—77). S hogy magyar szerzőt is idézzek, Bárdos Jenő közvetve így vélekedik a kérdésről: „Nyilvánvaló, hogy a mai nyelvtanításban használt hatékony stratégiák... nem zárhatók be egyetlen módszerbe. Ebből következik, hogy a mindenkor tananyagnak megfelelő módszereket kell használnunk... Ehhez azonban ismernünk kell a nyelvtanításnak azt a gazdag hagyományát, amelyből a jelen keveset merít” (Bárdos 1989: 137). Mi mindenesetre e gazdag hagyományból nemcsak bőségesen merítettünk,

hanem feltárásán is derekasan fáradoztunk, amint ez még a továbbiakból kiviláglik.

A szakon folyó tanulmányok megindulása szükségessé tette az alapfogalmak tisztázását, nevezetesen diszciplinánk helyének kijelölését. Ebben mint előzményre Szépe Györgynek az V. magyar lektori konferencián „A »magyar mint idegen nyelv« néhány diszciplináris kérdése” címmel tartott úttörő előadására támaszkodhattam (Szépe 1981; úttörő jellegét tanúsítja már az is, hogy címében még szükségesnek tartotta idézőjelbe tenni a „magyar mint idegen nyelv” elnevezést). Szépe eszmefuttatásából kiindulva, de hasznosítva és alkalmazva a külföldi irodalom ide vonható adalékait, fejtettem ki a magam elgondolását „A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye” címmel (Éder 1984a). Cikksamhoz csakhamar Szöllősy-Sebestyén András kollégám csatlakozott „A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban” címmel (Szöllősy-Sebestyén 1985) mélyreható és tanulságos tanulmányban fejtve ki eltérő koncepcióját. Íme ilyen gyümölcsöző eszmecsere, egymás nézeteit továbbépítő együttműködés alakult ki akkor az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság tagjai között.

A szak megalapítása és működése indított arra, hogy javasoljam a bölcsészdoktori bizottságnak: vegye fel a doktori szigorlat választható melléktárgyai sorába a magyar mint idegen nyelv diszciplináját. Javaslatomat elfogadták, s így történt, hogy azok, akik elsőként végezték el a szakot, és szakdolgozatukat bölcsészdoktori disszertációvá fejlesztették, elsőként választhatták doktori szigorlatukon az új melléktárgyat.

Önként adódott a vázolt helyzetből, hogy említett kollégáim a szak hallgatóiból a tanszéki kutatócsoport tagjaivá váltak. Ennek csoport- (ill. csapat-)jellege azáltal is kifejezésre jutott, hogy társszerzőként többször együtt is jelentkeztünk tudományos fórumokon. Első alkalommal 1983-ban keríthettünk sort erre, amikor is A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán Szombathelyen magam „A magyar mint idegen nyelv oktatásának Vas megyei múltjából” címmel vezetem be csapatunk tagjainak Szombathelyen és Kőszegen a múlt században megjelent nyelvkönyvekről szóló, különféle szempontú elemzését (Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988). Talán mondanom sem kell, hogy nem csupán a hely génuszának adóztunk, hanem a helyi jelenségek és vonatkozások mögött fellelhető tágabb, általános érvényű összefüggéseket vizsgáltuk. Egyúttal egy olyan műfajt elevenítettünk fel, a tankönyvrecenziót, amelynek napjainkban csaknem teljes hiányát Mikó Pálné nem sokkal előbb joggal panaszkolta föl (Mikóné 1982: 62—5). A múlt termékeire irányuló vizsgálódásaink mellett recenziós tevékenységünket kiterjesztettük a jelen tankönyveire is. Az alkalmi megnyilatkozásokon kívül kiemelkedik e tekintetben Szili Katalinnak „Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben” című cikke, amelyben négy, napjainkban megjelent nyelvkönyvet vett — bátor elszántsággal — bonckés alá (Szili 1984).

Ez utóbbi cikknek elvi pilléreit, valamivel korábban, ugyancsak együttes munkával raktuk le, tudniillik a „Sajátos rendező elvek a magyar mint

idegen nyelv leírásában és oktatásában” című közleményben (Éder—Kálmán—Szili 1984), amely a kommunikatív kompetencia kialakítását célzó grammatikaoktatás kérdéseit tárgyalja, és amely nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőségre is szert tett azáltal, hogy a továbbiakra nézve kijelölte magunk számára a nyelvoktatás és a tankönyvírás irányát és jellegét.

A közösen írt munkák sorába tartozik természetesen a magyar mint idegen nyelv szak tanterve, illetőleg részletes tematikája, amelyet az eredeti változathoz képest az első és második ciklusban szerzett tapasztalatok alapján átdolgoztunk, egyes pontokon gyökeres változtatásokat is eszközölve (Éder—Hegedűs—Horváth—Szili 1989).

4. Az eddigiekből talán már kiviláglott, hogy kutatásaink főként két területre terjedtek ki: az egyik diszciplínánk múltjának felderítése, a másik a grammatikai tanulmányok köre.

Ami a múlt hagyományait illeti, az említett összefoglalásokon túlmenően, egyrészt egyes úttörő nyelvtan- ill. nyelvkönyvírókra, köztük Sylvester János, Bél Mátyás, Vályi András, Verseghy Ferenc, Táncsics Mihály, Lotz János munkásságára fordítottunk alaposabb figyelmet; másrészt nagy hungarológusok portréit rajzoltuk meg, nevezetesen Sándor István, Teleki Domokos, Teleki József, Békássy Ferenc, Szabó T. Attila, Aurélien Sauvageot, Lotz János alakjával foglalkoztunk (Éder 1990, 1989a, 1988a, 1989b, 1986; Kálmán 1990; Szili 1991b).

Ami a grammatikai vizsgálódásokat illeti, magam az első ilyen tárgyú írásomban, „A magyar igealakok személyes návmási tárgyhatározottsága” címűben (Éder 1980), Lotz János felfogását követtem és kezdeményeit fejlesztettem tovább. Azért hangsúlyozom ezt, mert iránymutatása (Lotz 1976 passim) mindegyikünk nyelvtani dolgozatában nyomon követhető. A másik nyelvész, aki csapatunk nyelvtani munkásságára termékenyítőleg hatott, Kiefer Ferenc volt. Ez eredendően a vele való személyes kapcsolatnak köszönhető, a szakon ugyanis az 1984—1985-i tanév két félévében az általános nyelvészet eredményeinek a magyar nyelv leírásában hasznosítható eredményeiről tartotta előadásait, vagyis abból a témakörből, amelyből néhány évvel később akadémiai székfoglalóját összeállította (Kiefer 1991).

Pusztán tematikus felsorolásra szorítkozva említem meg, hogy dolgozataink készültek az ige középpontú mondatfelfogásról (Éder 1984b), az igenevek használatáról (Kálmán 1984), az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről, valamint a *meg-* igekötő szabályos és szabálytalan kapcsolódásáról (Szili 1985a, 1988b), igeidőrendszerünkéről (Szili 1985b), a magyar aspektusrendszer egyes kérdéseiről (Szili 1988b, Hegedűs 1990b), a magyar semleges mondatok szórendjéről (Hegedűs 1989), a magyar konjunktívusz problematikájáról (Pomozsi 1991, Hegedűs 1991). Szervesen egészíti ki mindezeket Bánhidi Zoltánnak, szakmánk doyen-jének egyfelől egy angol kontrasztivitású magyar mondattan megalkotásáról (Bánhidi 1980), másfelől a magyar denominális ige képzés és az angol ige szemlélet összevetéséről (Bánhidi 1983)

szóló tanulmányai, amelyek közül ez utóbbi alcíme szerint is „az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásához” készült.

Joggal merül fel ezen a ponton a kérdés: a kutatások eredményeit miképpen értékesítettük a tananyagkészítésben, a jegyzet- és tankönyvírásban? Azt mindenképpen meg kell állapítanom, hogy ezen a téren kevesebbet tudunk felmutatni, mint talán várható lenne. Nem mentségül, pusztán magyarázatul emlékeztetek csapatunk kis létszámára. Ebből is az elmúlt évtized során oktatóink tíz évet szolgáltak külföldön lektori teendők ellátásával, ami épp a jegyzetírást nem mozdította elő. Megemlítem még, hogy az általam összeállított hungarológiai olvasókönyv, a 18 ívet kitevő „Keresztülkaszul Magyarországon a XX. század első felében” című, „Magyarságismereti kalauz” alcímű jegyzet épp akkor került a kiadásra javasolt munkák közé, amikor a Tankönyvkiadó már nem vállalkozott jegyzetek kiadására, s ezért négy éve alussza csipkerózsika-álmát. Mindezek ellenére a következők ezen a téren publikációink:

Hegedűs—Kálmán—Szili 1989: Magyar nyelv I. éves külföldi bölcsész-hallgatóknak.

Hegedűs 1990a: Magyar nyelv II. külföldi bölcsészhallgatóknak.

Hegedűs 1992: Magyar nyelv külföldi joghallgatóknak.

Szili—Szalai 1990: Lépésről lépésre. Ungarisch für Anfänger.

Ez utóbbi könyv, amely Bécsben jelent meg, fölkeltette osztrák körökben a magyar nyelv oktatása iránt a figyelmet. Úgyhogy az Osztrák Televízió kezdeményezésére és közreműködésével osztrák és magyar szponzorok költségén Bohák György rendezésében, Illés János operatőr felvételeivel, színészek és színművészeti főiskolások szereplésével „Találkozások Magyarországon” — „Begegnungen auf Ungarisch” címmel, „Magyar nyelv kezdőknek” — „Ungarisch für Anfänger” alcímmel 1992 nyarán huszonhat részes videofilm készült, amelynek forgatókönyvét és oktatóprogramját Szili Katalin állította össze. Az oktatófilmet 1992 ősze óta hetenként egyszer folytatólágosan sugározta az ORF 2.

Ami pedig a magyar mint idegen nyelv tanári szakot illeti, az posztgraduális formában alapítása óta működik. Esti kurzusként négyszer kétéves ciklusban folyt a képzés, legutóbb pedig — hogy a vidéki tanárok ez irányú érdeklődését kielégíthessük — hároméves levelezőn a most folyó tanévben fejeződik be a posztgraduális oktatás. Napjainkban ugyanis végképp megérett az idő arra, hogy a magyar mint idegen nyelv és hungarológia nappali tagozatos tanári szak legyen, mert az igazi és folyamatos utánpótlást az egyetemisták köréből lehet biztosítani. Ugyanakkor a diplomás tanárok vendéghallgatóként vehetnek részt a képzésben.

Ezért kidolgoztuk A magyar mint idegen nyelv és hungarológia „B” felvételű, minor, tanárképes szak 2+6 féléves tantervét, és összeállítottuk tanegységlistáját. A szak elsősorban a magyarnyelv-tanítás elméletét és módszertanát sajátíttatja el hallgatóival, az idegennyelv-oktatás speciális szempontjainak megfelelően. Célja, hogy kiemelkedő képességű tanárokat neveljen a hazai és külföldi hungarológiai műhelyek számára, nem utolsó

sorban a határokon túli magyarság és társetnikumai számára is. A szakot elvégző hallgatóknak éppen ezért alapos magyarságtudományi ismeretekkel kell rendelkezniük. A magyar nyelv és kultúra követéinek — akár itthon, akár külföldön végzik munkájukat — hozzá kell járulniuk a magyar kultúra, a Magyar Köztársaság népszerűsítéséhez. A szak céljai közé tartozik, hogy a hallgatók közül minél többet kapcsoljunk be a kutatómunkába.

Alapvető újdonság, hogy — szemben az eddigi posztgraduális képzéssel, amelyre csupán magyar—idegennyelv szakos tanárokat vettünk fel — a kapukat szélesre tártuk, és lehetővé tettük, hogy humán szakos hallgatók, illetőleg tanárok iratkozhatnak be a szakra. A képzés két szakaszra oszlik: alapozó és törzsképzési szakaszra. Az alapozó szakaszban két féléves, legalább heti kétórás, a magyar nyelv rendszeréről szóló kurzus követelményeinek a nem magyar szakos hallgatók kötelesek eleget tenni.

Az 1992–1993. évi tanrendben meghirdetett alapozó szakasz első félévét közel harmincan végezték el. Az új képzési forma iránt megnyilvánuló spontán érdeklődés arra vall, hogy elevenen élő igény kapott most megvalósulási lehetőséget. A vizsgák során folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy sokan határozott tervekkel kezdték meg tanulmányaikat, és élethivatásul kívánják választani a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatását. Talán mondanom sem kell, hogy a szakemberek képzése, a szakma jövőjének sorsa elsőrendű fontosságú kérdés.

Köszönöm az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának, hogy előadhattam a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus egy évtizedet felölelő műhelymunkájának krónikáját. Annál inkább köszönöm, mert úgy érzem, lezárult egy korszak, egy hősi korszak, egy olyan korszak, amelyről — legalábbis mi, a Lektorátus oktatói — nem mondhatjuk el, hogy kedvező feltételeket teremtett volna az alkotó munkához. A rendszerváltással kialakuló új helyzetben, erősen remélem, kedvezőbbek lesznek az adottságok és felszabadultabbak a lelkek, hogy az új feladatokat maradéktalanul teljesíthessük.

BIBLIOGRÁFIA

- Ankét 1978: A magyar mint idegen nyelv. *Nyr.* 102: 299—332.
- Bánhidi Z. 1980: Egy magyar mondat és az angol kontrasztivitás. In: Imre S., Szathmári I., Szűts L. szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Bp. 195—9 és klny. *NyudÉrt.* 104. sz.
- Bánhidi Z. 1982: Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics. Eds. L. Dezső and W. Nemser. Bp. 1980. (recenzió) *MNy.* 78: 369—78.
- Bánhidi Z. 1983: A magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet (Az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásához). *Nyr.* 107: 452—60.
- Bárdos J. 1989: A legismertebb módszerek az idegen nyelvek tanításában. *A Hungarológia Oktatása* III/5—6.: 88—137.
- Dolgozatok 1983-tól: Éder Z. szerk., *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* (sorozat). Bp.
- Éder Z. 1980: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. In: Imre S., Szathmári I., Szűts L. szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Bp. 289—98 és klny. *NyudÉrt.* 104. sz.

Éder Z. 1981: A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken. In: Giay B. és Ruzsinyák M. szerk., Magyar nyelv külföldieknek. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. Bp. 29—33. — A közleményből a szerkesztők által kihagyott részekre vonatkozólag l.: Éder Zoltán írja. MNy. 79. (1983): 128.

Éder Z. 1983a: Magyar nyelvismeret — magyarságismeret. In: M. Róna J. szerk., Hungarológiai oktatás régen és ma. Bp. 209—12.

Éder Z. 1983b: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Nyr. 107: 309—23 + 9 műmelléklet, és: Dolgozatok 1. sz.

Éder Z. 1983c: Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella città di Fiume. Fiume, Rivista di Studi Fiumani 5/III: pp. 47—63.

Éder Z. 1983d: L'insegnamento dell'ungherese in Italia e quello dell'italiano in Ungheria. In: Marcantonio, A. (a cura di), Atti V° Convegno Interuniversitario dei Docenti di Lingua e Letteratura Ungherese e di Filologia Ugrofinnica in Italia. Roma. pp. 15—23.

Éder Z. 1984a: A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. Nyr. 108: 63—74 és Dolgozatok 2. sz.

Éder Z.: 1984b: Über das Dipole und das verbzentrische Satzmodell. Annales. Sectio Linguistica 15: pp. 69—76.

Éder Z.: 1986: A tudománytörténet fényében. Szabó T. Attila nyolevanadik születésnapjára. Nyr. 110: 1—20 és Dolgozatok 11. sz.

Éder Z. 1987: Verseghegy Ferenc nyelvművelő kézikönyve. Dolgozatok 12. sz.

Éder Z. 1988a: A Marczibányi Intézet pályakérdése. In: Teleki J., A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Bp. 9—34.

Éder Z. 1988b: Verseghegy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. Nyr. 112: 57—66 és Dolgozatok 15. sz.

Éder Z. 1989a: Honismerei törekvések a XVIII. század végén az első magyar nyelvű útikönyvben. In: Jankovics J.—Kós L.—Nyerges J.—Seidler W. szerk., A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum. Bp.—Wien. I. 170—7.

Éder Z. 1989b: Egy angol—magyar műveltségközvetítő. Válogatás Békássy Ferenc hátrahagyott írásából. Hungarológiai Ismerettár 4.

Éder Z. 1989/1990: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. Nyr. 113: 385—96 és Dolgozatok 19. sz.

Éder Z. 1990: Az első magyar nyelvű útikalauzról és szerzőjéről. In: Sándor István, Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Bp. 7—46.

Éder Z. 1991a: Verseghegy Ferenc nyelvtudománya és az utókor. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp. 144—50 és Dolgozatok 25. sz.

Éder Z.: 1991b: Vályi András, a magyar nyelv tanára. Dolgozatok 23. sz.

Éder Z. 1992: Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. MNy. 88: 148—57.

Éder Z. szerk. 1985: Eppstein, J., Hungary. (Az 1945-ben megjelent mű reprint kiadása.) Dolgozatok 10. sz.

Éder Z.—Kálmán P.—Szili K. 1984: Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. NyéK. 56: 7—15 és Dolgozatok 5. sz.

Éder Z. 1988: A magyar mint idegen nyelv oktatásának Vas megyei múltjából. — Hegedűs R. 1988: Nyelvtan és kommunikáció egy szombathelyi nyelvkönyvben. — Kálmán P.: 1988: Magyartanítás németajkúaknak a reformkorban egy kőszegi nyelvkönyvben. — Szili K. 1988: Nyelvismeret és országismeret kapcsolata egy reformkori kőszegi nyelvkönyvben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., A magyar nyelv rétegződése. Bp. 267—75; 420—9; 505—14; 938—44.

Éder Z.—Hegedűs R.—Horváth J.—Szili K. 1989: A magyar mint idegen nyelv tanári szak. Dolgozatok 17. sz.

Hegedűs R. 1984: Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. Nyr. 108: 75—83 és Dolgozatok 3. sz.

Hegedűs R. 1987: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé. *Nyr.* 111: 287–300 és *Dolgozatok* 13. sz.

Hegedűs R. 1988: I. Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.

Hegedűs R. 1989: Szórend és nyelvfejlődés. Kísérlet a magyar semleges mondatok szórendjének meghatározására. *Folia Hungarica* 4. Helsinki. 41–8.

Hegedűs R. 1990a: Magyar nyelv II. külföldi bölcsészhallgatóknak. Bp. (bölcsezszerkesztési jegyzet)

Hegedűs R. 1990b: Einige Fragen des Zusammenhanges zwischen den Zeitverben und der Aspektualität im Ungarischen. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin—Budapest.

Hegedűs R. 1990c: Anyanyelv kontra idegen nyelv? A Hungarológia Oktatása IV/7 – 8: 107–15.

Hegedűs R. 1991: A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok* 26. sz.: 17–30.

Hegedűs R. 1991: A mondattan fejlődésének főbb állomásai 18–19. századi magyar nyelvkönyvekben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 264–70.

Hegedűs R. 1992: Magyar nyelv külföldi joghallgatóknak. Haladó fok. Bp. (jogi kari jegyzet)

Hegedűs R.—Kálmán P.—Szili K. 1989: Magyar nyelv I. éves külföldi bölcsészhallgatóknak. Bp. (bölcsezszerkesztési jegyzet)

Kálmán P. 1984: Igeneveink használatáról. *Nyr.* 108: 153–62 és *Dolgozatok* 4. sz.

Kálmán P. 1985: Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete. *Nyr.* 109: 310–21.

Kálmán P. 1988: I. Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.

Kálmán P. 1989: I. Hegedűs—Kálmán—Szili 1989.

Kálmán P. 1990: Aurélien Sauvageot. *Hungarológiai Ismerettár* 55–64.

Kálmán P. 1991: Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 328–33.

Kiefer F. 1991: A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai. Bp.

Lotz J. 1976: Szonettkorszorú a nyelvről. Lotz J. közreműködésével szerk. Szépe Gy. Bp.

McArthur, T. 1983: *A Foundation Course for Language Teachers*. Cambridge.

Mikó P.-né 1982: Márton József a magyar nyelvért. Bp.

Mikó P.-né 1992: *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* (21., 22., 23. sz.): Vályi András: A magyar nyelv gyakorlati tanítása és tanulása; Ismeretlen szerző: A magyar nyelv alapjai; Éder Zoltán: Vályi András, a magyar nyelv tanára (recenzió). *Nyr.* 116: 334–7.

Pomozi P. 1991: Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok* 26. sz. 3–13.

Stern, H. H. 1983: *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford.

Szépe Gy. 1981: A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In: Gyay B. és Ruzsinyák M. szerk., *Magyar nyelv külföldieknek*. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. Bp. 9–27.

Szili K. 1984: Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben. *Nyr.* 108: 305–12 és *Dolgozatok* 6. sz.

Szili K. 1985a: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. *Dolgozatok* 7. sz.

Szili K. 1985b: Grammatika Prokrusztész-ágyban. Igaidőrendszerünkről a magyar mint idegen nyelv oktatásával kapcsolatban. *Nyr.* 109: 177–84. 1. és *Dolgozatok* 8. sz.: 8–15.

Szili K. 1988a: Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.

Szili K. 1988b: Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. *Nyr.* 112: 348–57 és *Dolgozatok* 16. sz.

Szili K. 1989a: I. Hegedűs—Kálmán—Szili 1989.

- Szili K. 1989b: Imperfektív-perfektív igepárok a *meg-* igekötő kapcsán. *Folia Hungarica* 4. Helsinki. 51—61.
- Szili K. 1991a: Lotz János nyelvtanáról. *Dolgozatok* 24. sz. 4 melléklettel
- Szili K. 1991b: Lotz János jelentősége a magyar nyelvészetben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 664—9.
- Szili K.—Szalai Zs. 1990: *Lépésről lépésre. Ungarisch für Anfänger*. Wien.
- Szóllósy-Sebestyén A. 1985: A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban. *Folia Practico-Linguistica* XV/1: 8—51.

Éder Zoltán

Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás

A nyelvi tudatosság (language awareness) megléte vagy hiánya kulcskérdés az olvasástanulásban, különösen az olvasástanulás előkészítő szakaszában. Azt a kisgyereket lehet könnyen megtanítani olvasni, akinek van némi fogalma a nyelv szerkezetéről, a mondatokról, a szavakról, a szótagokról és a hangokról. Következésképpen az előkészítésnek igen nagy jelentősége van az olvasás és — hangsúlyozzuk — a helyesírás készségszintű elsajátítása szempontjából. A helyesírás idevonása nem mindenki számára természetes. Vannak ugyanis olyan olvasáskutatók, akik azt vallják, hogy bármelyik módszerrel előbb-utóbb meg lehet tanítani a gyereket olvasni. Ez talán igaz, de a helyesírási készség kialakulásának nem kedvez mindegyik módszer, csak az, amelyik törődik a nyelvi tudatosság fejlesztésével, vagyis tartalmaz előkészítő szakaszt. Azt felejtik el sokan, hogy az olvasástanulás során mindegyik anyanyelvi részterület alapozódik, nemcsak az olvasási készség.

Dolgozatomban ismertetem 1. az újabb olvasáspszichológiai irányzatokat és a rájuk épülő gyakorlati megoldásokat, 2. a nyelvi tudatossággal kapcsolatos újabb kísérleteket, 3. a tapasztalatból – a tantárgytörténetből – levonható tanulságokat, 4. végezetül leírok egy optimális olvasástanítási modellt, mégpedig a legújabb olvasáspszichológiai kísérletekre és a felhalmozódott tapasztalatokra alapozva.

1. Az újabb olvasáspszichológiai irányzatok. Az utóbbi évtizedek — az 1970-es és az 1980-as évek — olvasáspszichológiai kutatásaiban két irányzat figyelhető meg. Az egyik nem tesz különbséget a nyelv elsajátításának és az olvasás elsajátításának folyamata között; a másik azt tanítja, hogy a nyelv elsajátítása más folyamat, mint az olvasás elsajátítása.

Az első irányzathoz olyan amerikai pszicholingvisták tartoznak, mint Kenneth Goodman és Frank Smith. Ők azt tanítják, hogy a nyelv elsajátítása és az olvasás elsajátítása (nem is beszélnek olvasástanulásról) azonos folyamat. A kisgyerek úgy tanul meg olvasni, ahogyan beszélni. A beszéd létrehozása, a beszédprodukció aktív folyamat. Beszéléskor a felszínre hozzuk tudatunk mélyéről a mondatokat a velünk született nyelvi kom-

petenciánk segítségével. A beszédértés is aktív folyamat, ez is nyelvi kompetenciánk segítségével, elsősorban szemantikai asszociációk működtetésével történik. Hasonló folyamatok zajlanak le tudatunkban az olvasott szöveg megértésekor. Goodman szerint a szöveg jelentése nem a felszíni struktúrában létezik, ezért pusztán dekódolás segítségével nem ragadhatjuk meg, hanem a tapasztalatok során felhalmozódott nyelvi tudásunkkal hozzuk a felszínre. Az olvasónak az író szándékát kell kitalálnia; szakadatlan interakció van a két fél között, mint egy teniszjátszmában. Ezért mondja Goodman, hogy az olvasás: pszicholingvisztikai találósjáték (Reading: A Psycholinguistic Guessing Game¹). Mivel nem a dekódolás a lényeg, az olvasást nem kell külön tanítani; csak jó szöveget kell a gyerek elé tenni, és segítenünk kell őt a jelentés kihámozásában. A Goodman-féle elmélet alapján álló módszertanok egyik kulcsszava a *segítsd* (help). Látható, hogy Goodman tanai mögött Noam Chomsky nyelvelmélete áll, de megítélésem szerint sajátos interpretációban: Goodman ugyanis azonosítja a jelentést a mélyszerkezettel (ez a nézet eléggé elterjedt az amerikai olvasási szakirodalomban²).

A Goodman-féle irányzatot többen bírálták, például John Downing, mondván, hogy a Goodman által megadott modell a felnőtt, a gyakorlott olvasóra jellemző, nem pedig a kezdőre. Meglátásom szerint is így van.

Minden kritika ellenére a Goodman-féle pszicholingvista álláspont igen népszerű volt a hetvenes években Angliában is, olyannyira, hogy hívei teljesen elvetették a hang- és betűtanítást, sőt: igen maradinak tartották.

Újabban az USA-ban, Ausztráliában, Új Zélandon³ új néven jelentkezik a hetvenes évek irányzata: egész nyelvi megközelítésnek hívják (whole language approach). Nem betűket, nem szavakat, nem is mondatokat tesznek a kezdő gyerek elé, hanem az egész nyelvet, azaz szövegeket. A gyermek dolga a felfedezés: felfedező olvasásról (invented reading) és felfedező írásról (invented writing) beszélnek. Például egy kisgyerek átmenetileg írhatja a *pencil* helyett azt, hogy *pesl*, a *water* helyett *wotr*, a *think* helyett *theek*, a tanár ennek örül, mert a gyerek íráskísérletében a fonológiai tudatosság ébredését üdvözli. Majd az évek során kialakul a helyes forma, nem kell sürgetni.⁴

¹ Goodman, Kenneth S.: Reading: A Psycholinguistic Guessing Game. In: Singer, H. és Ruddell, R. B. (szerk.): Theoretical Models and Processes of Reading. IRA, 1970.

² Az „A Dictionary of Reading and Related Terms” — IRA, 1981 — c. szótárban pl. ez olvasható: **deep structure** meaning; ... the meaning to which a spoken or written sentence refers which may not be apparent from its surface structure until verified by sentence transformation (80).

³ Goodman, Yetta, M.: (szerk.): How Children Construct Literacy. Piagetian Perspectives. IRA, 1990. Ebben a kötetben olasz, spanyol, brazil, izraeli és mexikói szerzők kísérleti beszámolóit olvashatók.

⁴ Ehri, Linnea C.: How orthography alters spoken language competencies in children learning to read and spell. In: Downing, John és Valtin, Renate (szerk.): Language Awareness and Learning to Read. Springer Verlag, New York stb. 1984. 119–147. A továbbiakban Downing–Valtin, 1984.

A tanár feladata a gyermek figyelése — a *kid-watch* is kulcsszó —, feljegyzések készítése, és természetesen a nagy felfedezés vezetése-irányítása. Az újabb publikációk tele vannak a feljegyzések vezetésére és a szervezésre vonatkozó tanácsokkal⁵. Olyan a tanár, mint egy pszichológiai kísérlet vezetője, ujjong, ha a hét-nyolc éves gyerek végre jól-rosszul eltalálja egy-egy szó helyesírását. Természetesen, érdekes dolog nyomon követni a gyermek gondolkodásának a fejlődését, de kérdéses, lehet-e az iskolából kísérleti laboratóriumot csinálni. (Ez az irányzat ilyen formában még nem érkezett el hozzánk, de előszelei már fűdognak.)

Ha ismerjük egy kissé az amerikai olvasástanítás történetét, megértjük az egész nyelvi mozgalmat. Azt kell tudnunk, hogy az egész-szó-módszerre (hazai terminológiával: globális módszerre) épülő olvasókönyvek, a „basal reader”-ek tudományosan összeállított szólistákon alapuló igencsak mesterkéltné mondhatnánk, szövegeket közöltek és közölnek ma is. Merevek, érdektelenek, s a hozzájuk kapcsolódó tesztelés is merev. A tanár egyéniségét is megölik, nemcsak a gyerek érdeklődését. Érthető, hogy a bírálók az érdekes szövegekhez fordultak, és a jó gyermekirodalmat állították a középpontba. Felfedezték (!) az irodalmi olvasókönyveket. Nem alkalmaznak teszteket, s engedik a gyerekeket saját tempójukban haladni. A gyerekek folyamatos megfigyelésére való buzdítás valószínűleg rugalmasabbá, intelligensebbé teszi a tanárokat, s egyben felelősségteljesebbé is. Valójában nehéz az egész nyelvi mozgalmról ítéletet alkotni, az amerikai körülményeket figyelembe véve sok pozitívuma is van.

A másik irányzathoz a nyelvész Ignatius Mattingly és a pszichológus John Downing tartozik. Ők azt tanítják, hogy a nyelv elsajátítása és az olvasás megtanulása két különböző folyamat. Különbözik egymástól a beszéd megértésének és a nyomtatott szöveg megértésének a folyamata. Az olvasás nyelvi tudatosságot kíván.

A nyelvi tudatosság fogalmát Ignatius Mattingly vezette be egy 1972-ben írt tanulmányában.⁶ Abból indult ki, hogy lényeges különbség van a beszéd és az olvasott szöveg megértése között. A beszédet és a beszédértést elsődleges nyelvi tevékenységnek nevezi. Ezzel szemben az olvasás másodlagos nyelvi tevékenység, szinte parazita, mert az elsődleges tevékenységen élőködik. Az olvasás nyelvi tudatosságot kíván. Érvelésének e pontján vezette be Mattingly a *linguistic awareness*, tkp. nyelvészeti tudatosság fogalmát.⁷

⁵ Például a *Reading Teacher* 1991. szeptemberi számában is van egy tanulmány, mely azzal foglalkozik, hogyan kell a tanulókat értékelni az egész nyelvi módszert alkalmazó osztályokban.

⁶ Mattingly, Ignatius G.: *Reading, the Linguistic Process, and Linguistic Awareness*. In: Kavanagh, J. F. és Mattingly, I. G. (szerk.): *Language by Ear and by Eye*. Cambridge, Mass., MIT Press 1972.

⁷ A nyelvi tudatosság fogalmára többféle terminus van használatban: *metalinguistics*, *metalinguistic skills*, *linguistic awareness*, *language awareness* szűkebb értelemben: *lexical awareness*, *phonological awareness* stb.

Őt is többen támadták,⁸ talán félreértve a problémát. Mattingly ugyanis nem terminológiai tudatosságról beszél, nem nyelvtani, metanyelvi ismeretről, hanem csupán bizonyos nyelvi elemek felismeréséről, elkülönítéséről. Egy későbbi, 1984-es tanulmányában⁹ a *tudatosság* (*consciousness*) terminus helyett a *hozzáférhetőség* (*access*) terminust használja.

Mattingly kétféle agybeli tevékenységet különböztet meg az olvasás kapcsán. Az egyik az analitikus olvasás, melynek során az olvasó a mondat leírt szavait azonosítja az agyában tárolt lexikonnal, grammatikai analízist végez, azaz elemeire bontja a szót; s ezen műveletek végzésével párhuzamosan megérti a mondatot. A másik az impresszionisztikus olvasás, melynek során az olvasó megpróbálja kitalálni a mondat jelentését, anélkül hogy grammatikai analízist végezne. Az effajta olvasás a szó ismerős formájára támaszkodik, és jelentésbeli asszociációk hálóját működteti. Az analitikus olvasás munkaigényesebb és lassabb, a kezdőre jellemző. A gyakorlott olvasó olvas impresszionisztikus módon, tempója a szöveg minőségétől és a motivációtól függ. Mattingly úgy véli, hogy az nem igazán olvasó, aki nem képes a mondat analizálására, ha szükséges; azaz nem képes analitikusan olvasni, ha a szükség úgy kívánja. Mattingly két érveléssel támogatja meg gondolatmenetét: 1. az ortográfia jellegével, 2. a percepcióval foglalkozó kísérletekkel.

1. Az ortográfia megmutatja az olvasási folyamat analitikus jellegét. Mindig nyelvészeti átírás, mindig morfofonetikus jellegű,¹⁰ vagyis az alfabetikus rendszerek nemcsak a fonémák, hanem a morfémák állandóságára is törekszenek. Az olvasó a fonémákat és a morfémákat ismeri fel. Közben az impresszionisztikus olvasás is működik a szemantikai asszociációkkal. De ha az olvasó nem ismeri a szó fonéma-morféma felépítését, bizonyos esetekben nincsen más választása, mint találgatni. Ilyenkor történnek a helyettesítések. Tehát szükség van egy olyan grammatikai tudásra, melyet az olvasás során feltétlenül alkalmazni kell, de nem kell feltétlenül alkalmazni a beszédértés során.

2. A beszédpercepció kísérletekkel foglalkozó Libermann és társai¹¹ azt bizonyították be, hogy a rövid távú memóriában a hangok tárolódnak, következésképpen olvasáskor mindig fonetikai dekódolás történik.

Az a gyermek, akinek nyelve normálisan fejlődik, kifejleszti az olvasáshoz szükséges grammatikai tudást. Az a gyermek, akinek nyelvi fejlődése nem megfelelő vagy megáll, nehézségekkel fog küszködni; ilyenkor kell

⁸ Chomsky, Carol: Stages in language development and reading exposure. Harvard Educational Review, 1972. 42, 1—33.

⁹ Mattingly, I. G.: Reading, linguistic awareness, and language acquisition. In: Downing—Valtin, 1984. 9—25.

¹⁰ A helyesírás morfofonetikus jellege az angolra is érvényes, vö.: Venetzky, R.: The Structure of English Orthography. The Hague: Mouton, 1970.

¹¹ Liberman, A. M., Cooper, F. S., Shankweiler, D. P. és Studdert-Kennedy, M.: Perception of the Speech Code. Psychological Review, 1967. 74, 431—61.

különleges instrukciót alkalmazni, vagy pedig meg kell változtatni a gyermek környezetét.

John Downing, aki számos alapmű szerzője,¹² továbbfejlesztette Mattingly elméletét. Feladattudat az olvasási készség fejlődésében (Task Awareness in the Development of Reading Skill),¹³ valamint vaskos Olvasáspszichológiájában azt fejti ki, hogy az olvasás készség. A pszichológia foglalkozik a készséggel mint viselkedési formával. Az olvasás pedig beleillik a készség elnevezésű viselkedési formába. Az olvasáspszichológia társszerzőjével, C. K. Leonggal elemezték a pszichológiai készségfogalmat, húsz ismérvét állapították meg, majd azt fejtették ki, hogy az olvasásra is jellemzők ezek az ismérvek, tehát az olvasás készség. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül soroljuk fel ezeket az ismérveket, kifejtésük oldalakat venne igénybe.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a készség valamilyen céllal végzett hasznos, komplex tevékenység, mely gyakorlást igényel. Talán legfontosabb ismérve a komplex jelleg, vagyis részkészségekből tevődik össze. Fontos a sok-sok részkészség integrációja, mégpedig sima, zökkenésmentes, olajozott egybekapcsolódása. Fontos az időzítés, nem annyira a gyorsaság, hanem a rugalmas időkezelés. A gyakorlott tevékenység automatikus, a gyakorlott ember fel tudja szabadítani figyelmét egyéb tevékenységekre is: pl. a gyakorlott olvasó jobban tud ügyelni közönsége reakcióira. A gyakorlott embert a cselekvésre kész állapot jellemzi, s a készenléti állapotra jellemző az anticipáció, vagyis az elvárás. A gyakorlott olvasóban nyelvi szinten elvárások és következtetések működnek, nem böngészni végig az egész szóalakot, elegendő számára néhány betű felfogása, vagy a címet látván képes következtetni a tartalomra. A gyakorlott olvasó képes a tudatos kontrollra, képes a visszacsatolásra, vagyis a javításra, továbbá szét tudja választani a fontos és a nem fontos információkat, pl. el tud vonatkoztatni a betű színétől, nagyságától.

A beszédpercepciók kutatásokban felismerési kulcsnak (clue) nevezik azt a jelenséget, ami lényeges az információ átadása és megértése szempontjából. Például egy fonéma esetében a felismerési kulcsok a fonéma releváns jegyei. Az olvasás esetében ilyen felismerési kulcs az illusztráció, a betű, a szó alakjának az egésze, s végső soron maga a gondolat lényege. A gyakorlottság növekedésével a felismerési kulcsok egyre inkább belső, tartalmiak lesznek. A kezdőnek — főleg a globális módszerekben — eleinte több szüksége van az illusztrációkra a tartalom kitalálásakor. A kezdő hangosan olvas, mert szüksége van a hangos beszéd megerősítésére, majd mormol, majd már csak a szája mozog,

¹² Downing, J. (szerk.): *Comparative Reading*, New York, NY, Macmillan, 1973.; Downing, J. és Leong, C. K.: *Psychology of Reading*. New York, NY, Macmillan, 1982.; stb.

¹³ A Downing—Valtin által szerkesztett 1984-es könyvben rövidebben, Olvasáspszichológiájukban egy hosszú fejezetben foglalkoznak az olvasással mint készséggel.

s végül már csak a hangszálak jeleznek némi maradványt a hangos tevékenységből (ezt a jelenséget hívják szubvokalizációnak, s eszközökkel is tudják mérni). A gyakorlott olvasó fokozatosan elhagyja ezeket az ún. külső kulcsokat. Sokáig úgy gondolták, hogy gyorsabban érnek el jobb eredményt, ha kiküszöbölik a külső felismerési kulcsokat, vagyis azonnal a néma olvasást szorgalmazzák. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy az olvasónak át kell mennie a hangos olvasás fázisain. A percepciók egységei nagysága a gyakorlottsággal párhuzamosan növekszik. A kezdő szótagokat, szavakat olvas, s fokozatosan lesz képes a szólamok átfogására. A gyakorlott olvasó gondolati egységeket, azaz szólamokat olvas. A gyakorlott ember stresszhelyzetben is képes jó teljesítményt nyújtani, tehát nem romlik a teljesítménye akkor, ha egy osztály vagy egy idegen tanár előtt olvas.

Tehát megállapítottuk, hogy az olvasás készség. Ezért elsajátításához — mint minden egyéb készség elsajátításához — három szakasz szükséges: egy megismerési, egy elsajátítási és egy automatizálási szakasz. Az első szakaszban a kezdő megérti a feladatot. A kezdő olvasó esetében ez a legfontosabb szakasz, mert itt van a legtöbb részkészség. Ez az a szakasz, melyet előkészítésnek nevezünk. Ekkor kell tiszta ismereteket nyújtani, többek között tisztán kell látni a hang-betű megfeleléseket. Ez a helyesírás szempontjából is fontos.

A jó olvasó számára a hang-betű megfelelések világosak ellenkező esetben zavar támad. Ezt a zavart M. D. Vernon 1957-ben¹⁴ megismerési zavarnak, vagyis *cognitive confusion*-nak nevezte. Az ő régi terminusára utalva alkotta meg Downing a megismerés világosságának az elméletét, azaz a *cognitive clarity theoryt*. Ezen ő a Mattingly-féle nyelvi tudatosságot érti. Csakis a tudatos tanuló akar elérni egy célt, egy bizonyos szintet. Ezt az állapotot nevezi Downing feladattudatnak, *task awareness*-nek. Kétféle feladattudatot különböztet meg: a) az olvasás céljának a tudatát, b) a nyelv szerkezetének az ismeretét, vagyis a már sokat emlegetett nyelvészeti tudatosságot (*linguistic awareness*). Kifejlesztett egy tesztet is a kétféle tudatosság mérésére.¹⁵

2. A nyelvi tudatossággal kapcsolatos újabb kísérletek. 1979-ben Kanadában egy szemináriumot szerveztek a nyelvi tudatossággal kapcsolatos kutatások áttekintésére, mert ezek időközben nagyon felszaporodtak. 1984-ben John Downing és Renate Valtin, az akkor még nyugat-berlini Freie Universität tanára egy kötetet szerkesztett Nyelvi tudatosság és olvasástanulás címen (*Language Awareness and Learning to Read*, Springer Verlag, a *Language and Communication* sorozat 17. kötete).

¹⁴ Vernon, M. D.: *Backwardness in Reading*. Cambridge, England: Cambridge University Press 1957.

¹⁵ Downing, J., Ayers, D. és Schaefer, B.: *Linguistic Awareness in Reading Readiness*. Windsor, England: NFER-Nelson, 1983. Ez az ún. LARR-teszt.

A kutatók a következőket állapították meg: 1. a nyelvi tudatosság következménye az olvasástanulásnak, fokozatosan alakul ki az olvasás-írás elsajátítása során. Renate Valtin szerint ez az álláspont olvasható ki a kötet tanulmányainak a többségéből, s e véleményhez csatlakozik maga is kötetet záró tanulmányaiban. 2. A nyelvi tudatosság előfeltétele az olvasástanulásnak. Ez Ignatius Mattingly véleménye. 3. A harmadik nézet szerint kölcsönhatás van a nyelvi tudatosság és az olvasástanulás között, de a kezdet kezdetén feltétlenül szükséges némi nyelvi tudatosság és feladattudat. Ez John Downing véleménye. 4. Végezetül létezik egy olyan álláspont is, mely szerint mind a nyelvi tudatosság, mind az olvasástanulás egy harmadik, kognitív tényezőtől függ: megfelelő szellemi érettségtől és intelligenciától. Vannak olyan kutatók, akik a kölcsönhatás elméletét tartják a legvalószínűbbnek, de végül is azt is beláthatjuk, hogy ezek az álláspontok nem zárják ki egymást (ez Alfred Lie álláspontja, l. később). Az kétségtelen, hogy az olvasás-írás tanulása elősegíti a nyelvi tudatosság fejlődését, feltétlenül magasabb szinten van az olvasás-írás megtanulása után, de az is tény, hogy némi előzetes ismeret és feladattudat is szükségeltetik, s ez szempontunkból igen lényeges.

E vitás kérdés — az előzmény/következmény körüli viták — eldöntésére vállalkoztak a skandináv kutatók. Két, nagy anyagon végzett, több évet felölelő vizsgálat eredményeit közlik az IRA (International Reading Association, Nemzetközi Olvasástársaság) tudományos folyóiratában, a Reading Research Quarterlyben. Az első 1988, a második 1991 nyarán jelent meg.

Ingvar Lundbergnek és társainak „Egy intenzív program hatása óvodás korú gyermekek fonológiai tudatosságának ösztönzésére”¹⁶ c. tanulmánya válaszképpen született Renate Valtinnak az 1984-es kötetben kifejtett nézetére. A svéd és a dán szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a hangok előzetes tudatos ismerete kritikus készség az olvasás elsajátításában. Azt bizonyították be, hogy előzetes tréninggel lehet ezt a készséget fejleszteni, tovább hogy ez a készség pozitívan hat mind az olvasás, mind a helyesírás elsajátítására.

Egy nagyszabású longitudinális kísérletet folytattak le mintegy 400 gyerekkel, a 2. év végéig követve teljesítményüket. A kísérlet meglehetősen elszigetelt dániai szigetek óvodáiban és iskoláiban zajlott le. Folyamatosan tesztelték a gyerekeket (a kísérlet mérésmethodikai szempontból kifogástalan, itt nem ismertetem részletesen). A gyerekek naponta 15–20 perces tréningeket kaptak, játékos formában. A gyakorlatokat fokozatosan építették fel. Az első hónapban csak általános beszédészlelési játékot adtak, beszédhangok és egyéb hangok megkülönböztetését stb. Később mondatokat bontottak szavakra. A második hónapban szótagoltattak (minden vizsgálat egyértelműen kimutatta, hogy a szótagokra bontás a legkönnyebb

¹⁶ Lundberg, I., Frost, J., Petersen, O.: Effects of an Extensive Program for Stimulating Phonological Awareness in Preschool Children. Reading Research Quarterly 1988, XXIII/3, 263–84.

analízis a gyermek számára), a harmadik hónapban kezdték csak el a hanganalizálási gyakorlatokat. Csak a kísérleti csoport kapta ezeket a tréningeket, a kontroll csoportot a Dániában szokásos érzelmi-esztétikai jellegű programmal tanították. A két csoport közötti különbség nem is annyira az első osztályban, hanem inkább a másodikban mutatkozott meg. A különbség a helyesírás esetében még nagyobb volt, mint az olvasás esetében: a kísérleti csoport jobb teljesítményt nyújtott mind olvasásban, mind helyesírásban.

A szerzők tehát azt hangsúlyozzák, hogy a hang tudatosítása elvégezhető az olvasástanítás megkezdése előtt és attól függetlenül; továbbá azt is megállapítják, hogy a hangok előzetes ismerete megkönnyíti az olvasás elsajátítását, határozottan okozati összefüggés állapítható meg. Nagyon fontosnak tartom az olvasási és a helyesírási készség párhuzamos vizsgálatát és kapcsolatba hozását, tudniillik véleményem szerint a helyesírási készség csakis az olvasási készséggel párhuzamosan alapozható meg, s ezért nem mindegy, hogy milyen olvasástanítási módszert követünk. Olvasni mindegyikkel megtanul valahogy előbb-utóbb a gyerek, de írni nem.

Egy norvég főiskolai tanár, Alfred Lie részben megismételte, részben kiegészítette a fenti kísérletet, s hasonló eredményről számolt be a *Reading Research Quarterly* 1991. évi 3. számában „Elsőosztályos gyerekek szóanalizálási készségét fejlesztő program hatása” címen.¹⁷ Megerősítette Lundbergék azon megállapítását, hogy az eredmények később jobbak, az első és a második év végén (a globális módszerekben ekkor szokott az összeroppantás bekövetkezni: a megnövekedett szóanyagot a gyerek memóriája már nem bírja, s a szükséges dekódolási mechanizmus még nem alakult ki). Alfred Lie kiegészítésképpen kétféle szóanalízist végeztetett: 1. a hangok egymás utáni felismertetését (ezt ő szekvenciás analízisnek nevezi), 2. a hangok felismerését a szó elején, közepén és végén (ezt pozíciós analízisnek nevezi). Az első, az egymás utáni analízis könnyebb volt a gyerekek számára. A szerző szerint különösen a gyengébb képességű gyerekek profitáltak sokat a tréningből. Természetesen, ezek a gyakorlatok is játékos módon folytak le, sokat beszélgették a gyerekeket képekről. Lényegesnek tartották, hogy a gyerekek saját artikulációjukat figyeljék meg.

Egy dán pszichológus, Mogens Hansen is hasonló kísérleti programot szervezett, melynek neve *Project Cecilia*, s melyről az IRA stockholmi 13. világkongresszusán tartott előadást 1990 júliusában.¹⁸ Egy koppenhágai külvárosi iskolában követtek minegy 200 tanulót az óvodában és első osztályban. Főleg az óvodában foglalkoztak a nyelvi tudatosság fejlesztésével, első osztályban már inkább a strukturált szókincsfejlesztés és egyéb tevékenységek voltak a középpontban. Azt tételezték fel, hogy egy rendszeres

¹⁷ Lie, A.: Effect of a Training Program for Stimulating Skills in Word Analysis in First-Grade Children. *Reading Research Quarterly* 1991. XXVI/3, 234–50.

¹⁸ Hansen, M.: *Project Cecilia: A Language Enrichment Programme for 5–7 Year-old Children*. *International Research in Reading*. Volume 5, No. 1, Winter 1988. 44–66.

tréning előkészíti a gyermekek olvasás-, írás- és matematikatanulását, vagyis — pszichológiai terminussal élve — az olvasás jobb fejlődését és jobb feladattudatot vártak a kísérletben részt vevő gyerekektől (John Downing terminológiáját használja a szerző). A gyerekek lassabban, de gondosabban és kevesebb hibával olvastak, valóban jobban teljesítettek, mint a kontroll csoportban lévők.

Csak három kutatást emeltünk ki a számos közül. A nyelvi tudatosság kérdése jelenleg valóban a figyelem középpontjában van. Az alaposan megtervezett és gondosan lebonyolított skandináv kísérletek meggyőzően bizonyítják az előkészítés fontosságát. Meggyőzően bizonyítják azt is, hogy az olvasástanítás megalapozásának az időszaka a helyesírás-tanítás megalapozásának az időszaka is egyben.

3. A tantárgytörténetből levonható tanulságok. A metodika módszerei közé tartozik a kísérlet, a megfigyelés és a tapasztalatok átadása. Nemcsak a kortársak adhatják át tapasztalataikat, hanem a régiek is: ebben áll a tantárgytörténet ismeretének a jelentősége. A vitás kérdések eldöntéséhez, valamint a jövő tervezéséhez kötelességünk tudni azt, hogy régen milyen módszerek működtek, közülük melyek voltak sikeresek, és melyek voltak sikertelenek. Ezzel a céllal írtuk meg A magyar olvasástanítás története c. könyvet.¹⁹

Az, aki némiképp ismeri az olvasástanítás történetét, és ugyanakkor tanulmányozza a nyelvi tudatossággal kapcsolatos olvasáspszichológiai kutatásokat, felismeri, hogy a fonológiai tréning nem új találmány. Előkészítés néven működött, elsősorban a német oktatási hagyományokon építkező európai módszerekben, így nálunk is. Tudjuk például, hogy a Rein-féle herbartianus irányzat a múlt század hetvenes éveiben egy féléves (!) előkészítési szakaszt iktatott be a tulajdonképpeni olvasástanítás megkezdése elé.²⁰ A magyar olvasástanítás történetéből tudjuk — ezt a korszakot magam dolgoztam fel —, hogy az 1869-es tanterv a Gönczy Pál által kidolgozott írvaolvasztató módszert ajánlotta. Ez hangoztató, analitikus-szintetikus módszer volt, hathetes előkészítési szakaszt iktatott be az olvasástanítás elé, sőt a beszéd- és értelemgyakorlatok (később: beszélgetés) nevű tantárgy egyik feladata az olvasástanítás megalapozása volt.²¹ Ez a gondos, előrelátó struktúra lényegében 1969-ig létezett. Ekkor, azaz az 1969-ben induló fővárosi kísérletben faragták le az előkészítő szakaszt, majd 1978-ban, az új olvasástanítási programok bevezetésekor eltörölték. Mindkét, 1978-ban bevezetett program, s később a Zsolnai program is, szóképek olvasásával kezd. Teljesen megszüntették a részkészségek kimunkálását, s ezzel rengeteget ártottak nemcsak az olvasástanításnak, de a helyesírás

¹⁹ Adamikné Jászó Anna (szerk.): A magyar olvasástanítás története. Budapest, Tan-
könyvkiadó, 1990.

²⁰ Rein, W., Pickel, A., Scheller, E.: Das erste Schuljahr. Eisenach, 1878.

²¹ A beszélgetést 1963-ban szüntették meg, a környezetismeretet hozták létre helyette.

tanításának is. A szótagolás kiiktatása — mely elsősorban Ligeti Róbert és Zsolnai József javaslatára történt²² — szintén felmérhetetlen károkat okozott, elsősorban a helyesírás tanításában.

Az előkészítés kiiktatása, a rész készségek elhanyagolása az ún. diszlexiás és diszgrafiás tanulók tömegeit produkálja, s ez az egyik oka annak, hogy az utóbbi évtizedben oly sokat romlott az írás és a helyesírás színvonala.²³

Érdekes, hogy Nyugat-Európában sem ismerik a tantárgytörténetet, maguk a németek is jelentettek meg olyan tanulmányt, melyben meg sem említik saját múlt századi módszereiket.²⁴ Az amerikai kutatók is lényegében saját jelenlegi gyakorlatukat ismerik, és nagy részük el sem tudja képzelni, hogy másképp is lehet tanítani, mint ahogyan azt mostanában teszik.

A gyakorlat gondjait és eredménytelenségét látva, a következőket fogalmazhatjuk meg: 1. semmiképpen sem szabad vakon utánoznunk különféle külföldi módszereket; 2. viszont meg kell ismernünk a külföldi elméleteket és kutatásokat; 3. ismernünk kell a tantárgy történetét; 4. mindezek segítségével egy olyan elméleti alapot kell teremteni, mely támogatja a gyakorlatot; 5. ily módon önállóvá kell tenni a módszertant, melynek segítőtje a pszichológia, és nem fordítva: nem szabad különféle pszichológiai kísérleteknek feláldozni a módszertant. Úgy látom, hogy az általam tanulmányozott olvasáspszichológiai kísérletek függenek attól, hogy milyen módon tanított gyerekanyagon végezték őket. Azok például, akik azt állítják, hogy a nyelvi tudatosság megléte nem előfeltétele az olvasástanulásnak, s a nyelvi tudatosság az olvasástanulás során alakult ki, vajon nem csak globális módszerekkel tanított gyerekekkel találkoztak? Tudják-e vajon, hogy másképp is lehet tanítani? Tudják-e, hogy a 20. sz. kivételével mindig más volt a gyakorlat?

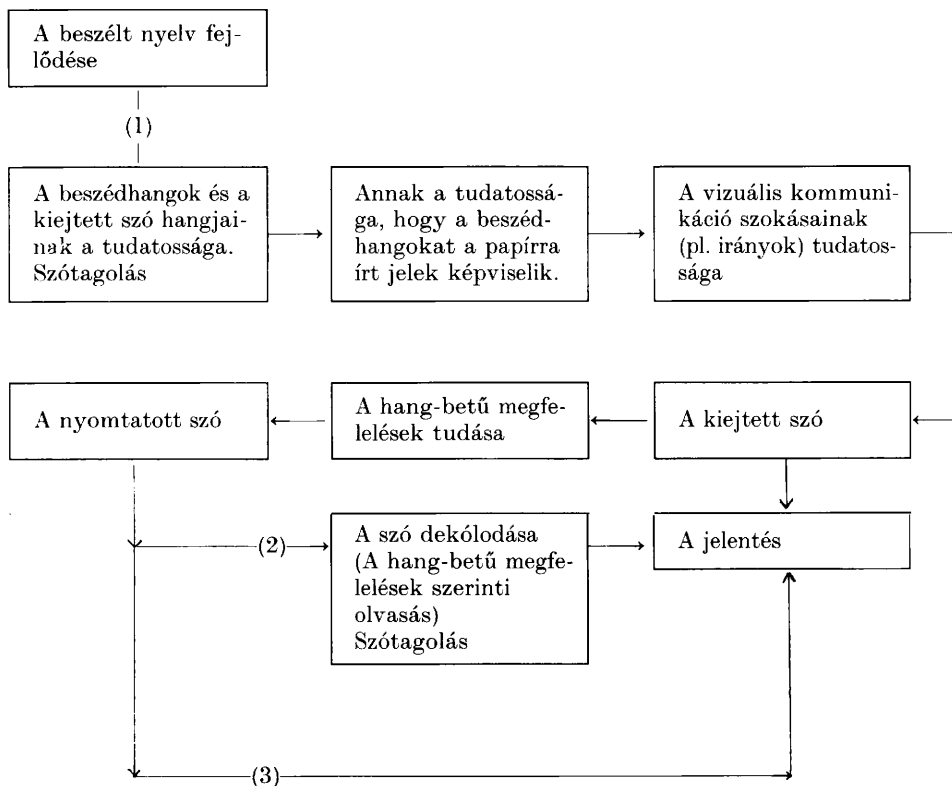
4. Az olvasástanítás optimális modellje. A Mattingly — Downing-féle elmélet alapján dolgozta ki az olvasástanítás modelljét egy angol szerző, Douglas Pidgeon. Tanulmányának címe: Elmélet és gyakorlat

²² Ligeti R.: Az olvasás tanítása szintetikus és globális programokkal. A Tanító 1974. 2. sz. 6—8; Zsolnai J. — Zsolnai J.-né: Az olvasástanítási módszerek összehasonlító értékelése. A Tanító, 1978. 6—7. sz. 46—53.

²³ A helyesírás romlásáról a következő megfigyeléseket tettem. Immár 17. éve annak, hogy rendszeresen felmérjük a tanítóképzőbe jövő hallgatók helyesírásának a színvonalát. Sok olyan hibát követnek el, melyek mögött grammatikai tudatlanság húzódik meg (pl. a *játssza*, *hagyja*, *készség* stb. helyesírása). Újabban jelentkeznek az elválasztási hibák, a zöngésedés elrontása, tehát olyan problémák, melyek régebben még gimnáziumban sem jelentkeztek. Feltűnő az *ly-j* és a *t* végű igék felszólító módjának a begyakorlatlansága. Az esetek többségét szótagolással be lehetne gyakorolni. (Az 1993-as felvételi teszteken egyetlen jelölt sem oldotta meg hibátlanul a szótagolási feladatot.)

²⁴ A Reading Teacher 1991. augusztusi számában olvashattuk Franz Biglmaier beszámolóját a német olvasástanítás történetéről. Olyan dolgokról sem ír, melyeket a múlt században nálunk is tudott minden tanító.

az olvasástanulásban (Theory and Practice in Learning to Read²⁵). Ez modell a terminus eredeti értelmében, azt a folyamatot ábrázolja ugyanis, ami az olvasás tanulásakor az agyban végbemehet. Ugyanakkor megadja az olvasástanítás menetét is, a készségfejlesztés tervezését. Hazai körülményeinkhez alkalmaztam a modellt, bevettem ugyanis a számunkra oly fontos szótagolást, ami az eredetiből hiányzik.

A modellben a három zárójeles szám a készség kialakításának a három szakaszát jelenti. A 3.-kal jelölt útvonal az automatikus szakasz: ránézünk a nyomtatott szóra, és azonnal megértjük. A 2.-kal jelölt útvonal az elsajátítási szakasz, itt a nyomtatott szó egésze és a jelentés közé beiktatódik a dekódolás, vagyis a hang-betű megfelelések szerinti, valamint a szótagoló olvasás. Az 1.-vel jelölt útvonal a leghosszabb, itt történik az előkészítés. A tanítás kiindulása a beszélt nyelv, s mindvégig a kiejtett szó. Az előkészítés két lényeges pontja a szóalak felbontása szótagokra és hangokra, valamint

²⁵ Pidgeon, D.: Theory and Practice in Learning to Read. In: Downing—Valtin, 1984. 173—91.

az írás szokásainak a tudatosítása, pl. az irányok tanítása. Ennek a modellnek az „újdonsága” az előkészítés hangsúlyozása, valamint az auditív és vizuális készségek egyensúlya, de mindig az auditív készségek (a beszélt nyelv, a kimondott szó) előtérbe helyezésével.

A globális módszer — valamint mindenféle globális előprogram — azonnal a 3. útvonalat kívánja a gyerektől. Nincs az épület felépítve, s azért omlik össze később. Mind a külföldi olvasáspszichológiai kísérletek (Downing, Lundberg stb.), mind a tantárgytörténeti tapasztalatok, mind a dislexia problémája azt követelik, hogy az olvasási programba (ismét) beiktassuk az előkészítést, ügyeljünk a hangoztatás primátusára, s a gondos hang- és betűtanításra. Ebben a szellemben kívánok egy módszertant írni, mellyel remélhetőleg nemsokára elkészülök. Azt is nagyon remélem, hogy az ilyen szellemben tanított gyerekek írása és helyesírása is jó lesz.

A. Jászó Anna

A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartalmának gazdagításában

1. Az anyanyelvi nevelés hatékonyságának számos összetevője van. Az összetevők között fontos szerepe lehet, illetve kell lennie az anyanyelvi tantárgypedagógia alkalmazásának, az anyanyelvi nevelést végző magyartanárok ezirányú felkészültségének, a módszerek, módszeres eljárások tudatos alkalmazásának. Mennyire tudják közvetíteni a szaktudomány szaktárgyi vonatkozásait, mennyire válik az iskolai évek folyamatában a szaktudományi ismeret gyakorlati nyelvismeretté, a személyiség legfontosabb tényezőjévé, jellemzőjévé?

Napjainkban az iskolarendszer átalakulásának tanúi vagyunk. Az uniformizált közoktatási rendszert felváltja a rugalmasabb, választási lehetőséget biztosító közoktatás, biztosítva a tanulók számára az átjárhatóság lehetőségét is. A struktúra gazdagodásával az anyanyelvi nevelés hatékonyságának is növekednie kell(ene). Mivel az anyanyelvi műveltség alpműveltség, így iskolai struktúrától függetlenül is érvényesíteni kell azt a cél- és feladatrendszert, amelynek megvalósítása hozzájárul a személyiségfejlesztés e nélkülözhetetlen jellemzőjének kialakításához.

A gyakorló magyartanárok és tanárjelöltek tantárgypedagógiai kultúráját, szemléletét a graduális és posztgraduális képzés keretében kell korszerűsíteni. Természetesen a korszerűsítés semmiképpen nem jelentheti a gyakorlatban kipróbált, bevált hatékony módszerek elvetését, de azt mindenképpen, hogy amit a szaktudományok az elmúlt évtizedekben felmutattak, be kell építeni a tantárgypedagógia anyagába, nemcsak hazai, hanem a külföldi szakirodalom alapján is.

Az elmúlt évtizedekben kialakult különböző iskolai szakaszokra önálló tantárgypedagógiák láttak napvilágot. A teljesség igényének érvényesítése nélkül említtem meg a tanítók számára készült, Baloghné Zsoldos Júliannának *A nyelvi, irodalmi kommunikációs nevelési program tantárgypedagógiája*. Bp., Tankönyvkiadó, 1987. című munkáját, amely a korábbi, hagyományosnak tekintett tanterv mellett, a nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelés tervére (Zsolnai-program) épül.

A felső tagozat számára, pontosabban az általános iskolai magyartanárok számára íródott Muszty László—Rónai Béla: *A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában*, Bp., Tankönyvkiadó 1967. című munkája, amelynek alapján a jelenleg is dolgozó tanárok nemze-

dékei készültek fel iskolai munkájukra. Szemléletében érvényesíti a nyelvtanítás pedagógiájának központi szerepét, minden egyebet, mint segédtudományt vesz számításba.

A fent említett munka szerves folytatása: Hoffmann Ottó Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. című munkája, amely A magyar nyelv tantárgypedagógiája alcímet viseli. Bevezetőjében megfogalmazza: „Az anyanyelvet nem lehet többé a régi módon tanítani. Az új típusú anyanyelvi nevelés ezért szükségessé teszi egy újfajta, korszerűbb nyelvszemléleten alapuló, a nyelvi nevelés öntörvényeiből fakadó tantárgypedagógia megalkotását.” Az elméleti és gyakorlati fejezetekben gazdag példák és feladatok segítik a tanárjelöltek felkészülését, a gyakorló magyartanárok továbbképzését. A legnagyobb elismerés illeti a szerzőt, aki egy életet fordított a téma elméleti és gyakorlati feldolgozására.

Az általános iskolában folyó anyanyelvi nevelés tantárgypedagógiáját feldolgozó munkák között elismeréssel és nagyrabecsüléssel kell szólnunk az államhatárainkon túl élő magyarság anyanyelvi kultúráját és magyarságtudatát szolgáló kötetekről.

Megítélésem szerint megkülönböztetett figyelmet érdemel Kuszálík Piroska—Szabó Hajnal Nyelvtanítás című munkája, amely A magyar nyelvtan tanításának módszertana (V—VIII. osztály) alcímet viseli: Editura Didactica si Pedagogica — Bucuresti, 1969.

A munka első része a nyelvtanítás elméleti kérdéseit dolgozza fel, a második rész az erdélyi magyar iskolák V—VIII. osztályában folyó nyelvtanításhoz ad közvetlen módon felhasználható gyakorlati segítséget. A grammatikai szemlélet elsődlegessége mellett gyakran utal más tantárgyi ágazatok pl. a stilisztika, a nyelv- és beszédművelés, a szövegalkotás gyakorlati kérdésének megoldására is. Kár, hogy az anyaországban alig ismerik, noha sok hasznos segítséget kapnának a gyakorló pedagógusok a kötet tartalmának megismerésével.

A határon túli magyarság anyanyelvoktatásának másik értékes kötete Horváth Mátyás: A magyar mint a társadalmi környezet nyelve, tanításának módszertana. Novi Sad — Újvidék 1982. című kiadvány, amely alcímében megjegyzi: „Tankönyvpótló jegyzet”. A munka tartalmaz a korábban már említett kiadványokkal egyező fejezeteket, de ezzel együtt külön gondot fordít a kétnyelvűség körülményei között élők nyelvi, illetőleg anyanyelvi nevelésének elemzésére. Különösen figyelemre méltók a kisebbségi magyarság anyanyelvi kultúrájának helyzete, megítélése, fejlesztése kérdéseiről megfogalmazott gondolatok, amelyek sok tekintetben eltérnek a korábban említett erdélyi magyarság identitástudatától, érvényesítve a többségi nemzet nyelvének erőteljes hatását a vajdasági őslakos magyarok nyelvére.

Egyetemet végzett, középiskolai magyartanárok Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., Tankönyvkiadó 1971. című tankönyvből készülhettek a gyakorlati munkára hosszú éveken keresztül. A közeli években az egyetemi oktatásban is felváltotta a nyelvtanítást az anyanyelvi tantárgypedagógia, amelyet új kézikönyvek is igazolnak, így Fülöp Lajos (szerk.): Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Bp., Tankönyvkiadó, 1986., valamint Bicskeiné Zsulán Júlianna: A középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógia vázlata Szeged, 1992.

A felsorolt munkák nagy segítséget adtak, illetve adnak az anyanyelvoktatáshoz. didaktikusságuk és szemléletük, az elméleti és gyakorlati ismeretek vonatkozásában egyaránt. Tapasztalataim szerint azonban a szaktudományok fejlődésével, új tudományágak által felmutatott eredményekkel az anyanyelvi tantárgypedagógiáknak is foglalkozniuk kell(ene), s keresni a lehetőségeket azon tényezők felkutatására, amelyek még hatékonyabbá teszik az anyanyelvi nevelőmunkát a különböző iskolafokokban.

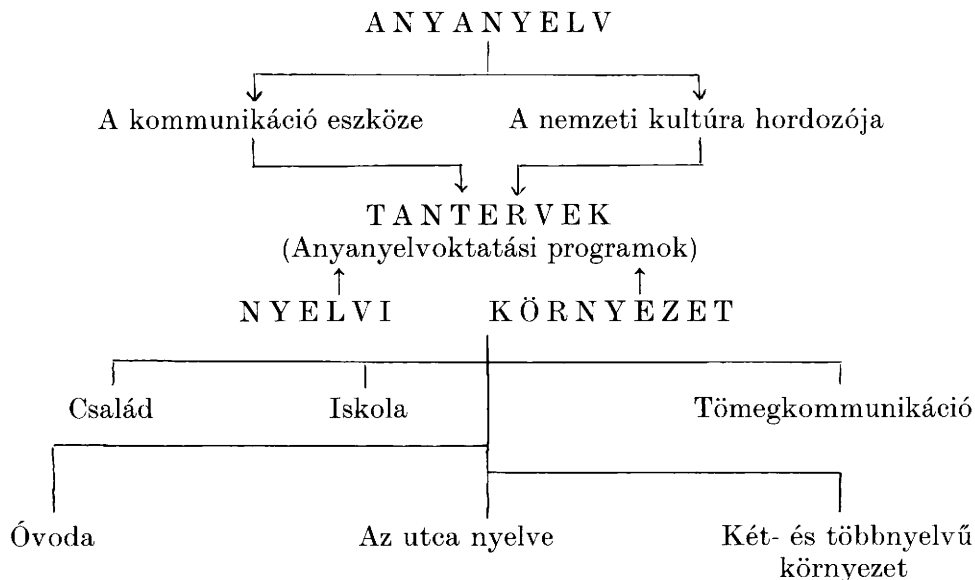
A korszerűsítési törekvések különböző lehetséges területei közül a továbbiakban egyetlen kérdéssel kívánok foglalkozni, nevezetesen a kommunikációt és az anyanyelvi nevelést befolyásoló környezeti tényezőkkel a nyelvszociológia és a nyelvpszichológia aspektusából.

A nyelvészociológiai és nyelvpeszichológiai kutatások eredményeinek felhasználását több szerző is sürgeti. Albertné Herbszt Mária: *Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás* című munkájában Bp., Tankönyvkiadó, 1987. írja: „A szociolingvisztikai kutatások már a kezdetektől elválaszthatatlanul összefonódnak az anyanyelvi oktatással, olyannyira, hogy a nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata a szociolingvisztika egyik alapproblémájává válik.” Később így folytatja: „Mivel Magyarországon a tájnyelv és a köznyelv közötti különbségek nem jelentősek, inkább a köznyelv és a nyelvjárás között elhelyezkedő, ún. regionális köznyelv kutatása állítja megoldandó feladatok elé a szociolingvisztikát” (i. m. 110—6).

Ezeket a kérdéseket a német tantárgypedagógiai szakirodalom már a hetvenes években tárgyalta, illetőleg elemezte, ahogy ezt H. Helmers: *Didaktik der deutschen Sprache* (Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1976.) című munkájában olvasható: „Von besonderer Bedeutung für die muttersprachliche Bildung ist die jeweilige Subkultur. Man versteht darunter den typischen Sprachgebrauch jener Gesellschaftsgruppe, in der das Kind innerhalb seiner Familie aufwächst. Spielgenossen, Freunde, Bekannte, Verwandte, Nachbarn vermitteln einen Sprachzustand, der das Ergebnis des Zusammenwirkens bestimmter Faktoren ist. Soziale Schicht, Dialekt, Art der Besiedlung gehören dazu” (18).

Közel két évtizedes felsőoktatási tapasztalataim, valamint negyedszázados tanári pályámon gyűjtött ismereteim alapján, a fentebb már említett hazai és külföldi szerzők megállapításai által megerősítve, az anyanyelvét tanuló gyermeket körülvevő nyelvi környezet egyes tényezőinek hatásait a következőkben megfogalmazottak szerint tekintem figyelemre méltónak, illetve az anyanyelvi nevelésben és tantárgypedagógiában követendőnek.

2. A nyelvnek két fontos tényezője közismert; egyrészt a kommunikáció eszköze, másrészt az emberiség kultúrájának hordozója. Az anyanyelv is ezt a funkciót tölti be, alapvetően érvényesítve a nemzeti jelleget. Az anyanyelvi nevelés során ezt a két tényezőt kell figyelembe venni, s arra törekedni, hogy a gyermek optimálisan megismerje, használja anyanyelvét. Az anyanyelvoktatás különböző programjai, tantervei célul tűzik ki e feladatok megoldását. A megvalósításban azonban gyakran beleszólnak azok a környezeti tényezők, amelyek a nyelvet tanuló lakóhelyén jelen vannak, s az alábbiak szerint fejtik ki pozitív vagy negatív hatásukat.

A nyelvi környezet fontosságát a nyelvtudomány kimagasló tudósai: Saussure (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., Gondolat, 1967.), Sapir (Az ember és a nyelv. Bp., Gondolat, 1971.) és mások is hangsúlyozták.

2.1. A gyermek családjában találkozik először az anyanyelvvel. Az édesanya, a szülők, testvér(ek) beszédét kezdi utánozni. Nem mindegy, kit utánoz, azaz az utánozott személyek beszéde, nyelvhasználata hogyan vésődik be tudatába. A nyelvi rétegek közül melyiket beszélik a szülők, milyen mértékben tér el nyelvük a köznyelvi normától, milyen jelenségeket hordoz nyelvhasználatuk? Ha nagyszülők is együtt élnek az anyanyelvét tanuló gyermekekkel, előfordulhat — különösen a falvakban —, hogy egy archaikusabb nyelvváltozatot ismer meg, amely grammatikai, szókészleti szempontból is hordozhat jellegzetes vonásokat. A család szociológiai jellemzői és a nyelvhasználat között is szoros kapcsolat mutatható ki; a műveltségi szint, a foglalkozás, a lakóhely, az anyagi helyzet, a kultúrához való viszony, az életkor stb. mind-mind meghatározói lehetnek a nyelvelsajátítás jellemzőinek.

2.2. A családból legtöbb esetben a gyermek az óvodába kerül, ahol az ösztönös nyelvelsajátítás gazdagodik, hiszen az anyanyelvi nevelés óvodai programja lehetőséget ad a tudatos nyelvfelkészítésre. A kommunikációs kapcsolatok bővülnek, és túllépnek a családi kereteken. Az óvodának is vannak veszélyt rejtő, az anyanyelvi nevelés hatékonyságát gátló tényezői. Ha a verseket, mondókákat közösen mondják, előfordul a félrehallás, a félreértelmezés, így a szöveget rosszul tanulják meg. Hibásan vésik be emlékezetükbe.

Az is zavaróan hat, ha nem ragaszkodunk a költő által leírtakhoz. Weöres Sándor: *Megy az úton a katona...* című versében írja:

Mitől félne? Kezibe kard,
gonoszoknak odavág
durr-durr, odavág,
sose bántsák a hazát.

A *kezibe* helyett *kezeben*, a *bántsák* helyett *bántják* alakokat jegyezték meg a gyerekek. A *kezibe* alak a mai köznyelvi nyelvhasználat számára talán regionálisnak tűnik. A versben azonban sajátos stílushatása van. A *bántsák* és a *bántják* alakokat sem cserélhetjük fel, hiszen az igemódok változása sajátos jelentésváltozást eredményez.

Hasonló jellegű hibát követnek el, ha a nyelvi jel, a szó értelmét, jelentését nem beszélik meg, közvetlen szemléltetéssel nem teszik érthetővé. Nem kell minden szót magyarázni, értelmezni, de ha egy vers egyetlen dologról, tárgyról szól, akkor értelmezni érdemes a jelentést. Ezzel valójában a szókincsbővítés legelső lépéseit tehetjük meg. Ezt a gyermekpszichológusok is így tartják helyesnek.

Ilyen versnek tekinthető Weöres Sándor Őszi éjjel izzik a galagonya... kezdetű verse, amely teljes egészében a galagonyáról szól. Olyan szavak tudatosításáról, jelentésmagyarázatáról van tehát szó, amelyek jelentése nem haladja meg az óvodás korú gyermekek értelmi képességét, így a szómagyarázat hozzájárul a gyerek szókészletének gyarapításához, ezáltal alapvetően szolgálja a tudatos szó- és nyelvhasználatra nevelést is. (Vö. Guttmann Miklós: Néhány gondolat az óvodai anyanyelvi nevelésről. Óvodai Nevelés, 1979/3. 100—2.)

Már az óvodai nevelésben is külön kell szólnunk az irodalmi alkotások archaikus, gyakran nyelvjárási eredetű szókészleti és más jelenségeiről, amelyekkel nemcsak a nyelvjárást beszélő tanulók találkoznak, hanem olyanok is, akik a köznyelvet tanítják és használják a különböző iskolatípusokban. A hiteles tolmácsolás, a megértés a feltétele az esztétikai értékek befogadásának.

Különös óvodai „élményről” számol be F. Kovács Ferenc: Mondókatanítás torzítással című írásában. Az óvónőjelölt az alábbi szöveggel tanított egy népi mondókát:

Ma jöttem egy tojásért
holnap jövök leányért
Ha nem adnak tojáskát,
most viszem a leánykát.

„Az utolsó sor hallatán meghökkenem. Most viszem a leánykát? Hiszen a mondóka utolsó sora így hangzik: »Ülő vigye tyúkocskát!« Az óvónő a foglalkozás végén a torzítás okát így indokolta. Mert mi értelme van annak, hogy ülő vigye tyúkocskát? És mi az az ülő, minek kerüljön egy ilyen semmitmondó szó locsolóversbe. Az *ülő* libapásztorok, tanyai udvarok réme: az ölyv. Nem követ el az óvónő ilyen botlást, ha utánanézi a szótárban, mit jelent az ülő szó. Vigyen a foglalkozásra egy könyvet, amelyből az ölyv megmutatható” (Nyr. 108:171).

A jelenség elgondolkodtató és egyúttal figyelmeztető is, hiszen a felkészültség, a dialektológiai szemlélet hiányosságai miatt fordulhat elő ilyen anyanyelvi nevelőmunkánkban. A nyelvi változás fölgyorsulása miatt egyre gyakrabban kell(ene) érvényesíteni dialektológiai alapoottságú ismereteinket a különböző iskolai fokokban történő anyanyelvi nevelés folyamatában. Ennek szükségességét érzí az író, Vári Attila, amikor így ír: „Ha tehetném, nem engedném tanítani azt, aki nyelvföldrajzi analfabéta. Egy tájékozatlan többet árthat a nyelvnek, mint kuruzsló a betegnek. Tudok példát arra, hogy a tanító gúnyolódott olyan nyelvjárási fordulaton, amely szépségében és pontosságában is felülmúlta a tankönyv azonos értelmű mondatát” (Holtak köve. Bp., 1987. 32).

2.3. Az iskolában folytatódik a nyelvi-nyelvhasználati ismeretek tudatosítása. Az anyanyelvi és irodalmi órák hatékonyságát a különböző iskolafokokban nagy mértékben befolyásolja a környezetünkben folyó nyelvi változás. A nyelv mai állapota és az irodalmi alkotások nyelve között meglevő különbségek nehézségeket okoznak a megértésben, s ennek következtében az irodalmi mű esztétikumának befogadásában is.

Az elmúlt évtizedekben, évszázadokban keletkezett irodalmi alkotások, versek, elbeszélések, regények nagyon sok szókészleti archaizmust tartalmaznak. Az archaizmusok értelmezése, megértése azért okoz gondot, mert napjainkban a gyermek közvetlen módon nem érzékelheti az archaizmus jelentését. A magyar irodalom alkotói sokszor vették témáikat a paraszti világból. Napjainkban ez a világ elmúlt. A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnt, így az iskolai munkában, az anyanyelvi nevelésben sok gonddal jár e témakörhöz kapcsolódó művek tanítása, megértése, értelmezése.

A nyelvi változás, mozgás az élő, beszélt nyelvben is megfigyelhető. Ez elsősorban a köznyelvi norma és a területi nyelvváltozatok közötti különbségekben mutatható ki. Nyugat-Magyarországon, a magyar és a német nyelvhatáron, a német eredetű szavak, tájszavak használata gyakori, különösen az idősebbek nyelvében. Az iskolás gyermekek hallják ezeket a szavakat, kevésbé használják, jelentésüket bizonytalanul, sokszor egyáltalán nem ismerik. Éppen ezért helytelen az a szemlélet, amely figyelmen kívül hagyja, nem veszi tudomásul ezeket a nyelvi tényeket, vagyis szóértelmezés és -magyarázat teheti tudatossá a kommunikációt.

Az anyanyelvi nevelés folyamatában az irodalmi példák felhasználása mellett jelentős szerepe van az élő beszélt vagy írott nyelvből vett nyelvi anyagnak is. Nyitott szemmel, nyitott füllel járva az emberek között mindenki tapasztalhatja, hogy a beszélt élő nyelv, a nyelvhasználat mennyi egyediséget, sokszor szabadosságot tartalmaz. Ezáltal az egységes köznyelvi kiejtés, nyelvhasználat, valamint a köznyelvi norma eszményi szintje

között bizony különbség van. Pontosan ez indokolja a beszélt nyelvből vett nyelvi anyag fontosságát a tudatos, igényes nyelvhasználatra nevelés érdekében. Ezért hasznos az alábbi szöveg, amelyet negyedik osztályosok anyanyelvi óráján jegyeztem fel egyik óralátogatásom alkalmával.

Levettem a vizet a *sparhelről*. Beleöntöttem a *vajlingba*. A *hokedlin* volt a mosogatóedény. Mosogatás után lepakoltam a *kredencről* a maradék ételt, és a *spájzba* vittem.

E néhány mondatba sűrített és általam kiemelt szavakat gyakran hallják a felnőttek, a felnőttek nyelvhasználatában Nyugat-Dunántúlon élő iskolások. A szavak jelentésének tisztázása azonban elengedhetetlen. Utána szólhatunk a szavak idegen eredetéről, stilisztikai, nyelvhasználati kérdésekről. Mivel a nyelvi valóságból valók a példák, ezért foglalkoznunk kell velük, mert az elhallgatás nem ellensúlyozza a nyelvi környezet hatását a tanulók anyanyelvi fejlődésére.

A szókészletli archaizmusok anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét, a nyelvhasználatban, az esztétikai nevelésben jelentkező nehézségeit részletesen elemeztem Az anyanyelvi nevelés és a nyelvi környezet című tanulmányomban (Magyartanítás 1989. 4—6. 218—224).

A nyelv területi nyelvváltozatokban él. A nyelvváltozatok regionális és nyelvjárási jelenségeket hordoznak. A jelenségek különböző nyelvi szintekhez köthetők, azaz hangtani, alaktani, szókészletlani, mondattani vonatkozásúak. A városokban a regionális köznyelv, a falvakban a regionális köznyelv és a nyelvjárások között meglehetősen széles skálán figyelhetők meg a köznyelvtől eltérő jelenségek. Az iskola feladata a köznyelv tanítása úgy, hogy a gyermek tudatában továbbra is őrződjenek meg a család, a régió nyelvének sajátosságai. Alakuljon ki a gyermekben iskolai tanulmányai alatt egy nagyfokú nyelvi tudatosság, amelynek eredményeként a beszédhelyzetnek megfelelően tud választani anyanyelvének különböző kódjaiból.

A regionális és a tájnyelvi jelenségek hatással vannak a gyermekek helyesírására is. A helyesírási hibák jelentős része összefüggésbe hozható a köznyelvi normától eltérő kiejtéssel. A helyesírás egyik fontos alapelve a helyes kiejtésre épül, így az ettől eltérő nyelvi környezetben élő gyermekek számára a tanár és a tanuló körületekintő, rendszeres, együttes munkája lehet az eredményesség garanciája.

Az anyanyelvi nevelés egységes folyamatának részterülete a helyes kiejtés, szép magyar beszéd tanítása is, amelyet a tanterv beszédművelésnek nevez. A beszédművelés az igényes köznyelvi norma megközelítését tűzi ki elérendő célként. Itt is szem előtt kell tartani a korábban már említett, területi nyelvváltozatok jelenségeinek meglétét. Különösen kisiskolás korban kell eredményes beszédművelő munkát végezni, mert ekkor még nem alakul ki véglegesen a gyermek artikulációs bázisa, tehát könnyebben formálható a köznyelvi norma szerint.

Nyugat-Magyarországon az elmúlt évtizedben végzett vizsgálataim során minden iskolában találkoztam ezekkel a gondokkal. Ezt erősítik meg Európa más nyelvterületein végzett kutatások is, amelyekről a Sociolinguistika című nemzetközi évkönyv is beszámol. (Sociolinguistika 3. Dialekt und Schule in den europäischen Ländern, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1989.)

A területi nyelvváltozatok végig kísérik az emberiség történetét. Már a Bibliában is találkozunk ezzel a jelenséggel, hiszen Máté evangéliumának Péter tagadását tárgyaló részében olvashatjuk, hogy a galileai ember jellegzetes kiejtése föltűnt a fővárosban, s emiatt tekintették Pétert Jézushoz tartozónak, mondván: „...közéjük tartozol te is, hiszen kiejtésed is elárul” (Újszövetség, Róma, 1967. 5. kiadás, 80. Ford. P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik).

Írásom bevezetőjében említett tantárgypedagógiák ugyan megemlítik a fentebb részletezett kérdéseket, de részletesebb elemzésbe egyik sem bocsátkozik, így az általánosságok megfogalmazásának szintjén maradnak.

Bicskeiné Zsulán Júlianna idézett művében a beszédéről szóló fejezetében szól erről: „Nyelvjárási területeken azonban nem szabad erőltetni a köznyelvi kiejtési norma követését, ha ez ütközik a nyelvjárási sajátosságokkal. Ilyen területeken tudatosítani kell a tanulóknak, hogy a nyelvjárási kiejtés a nyelvet gazdagítja, színesebbé teszi, hogy megőrzése és ápolása az illető nyelvi közösségek megtisztelő kötelessége. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az iskolázott, városi ember nyelvében is megőrződhetnek a nyelvjárási sajátosságok (főleg a kiejtés szintjén) a regionális köznyelviségben. Érdeklődést kelthet tanítványainkban annak közlése, hogy a regionális köznyelv kutatása ma a magyar nyelvtudomány egyik fellendülő ága” (i. m. 101).

Tapasztalataim szerint az iskola helyesen és következetesen törekszik a köznyelvi nyelvhasználat tanítására és használatára. Ez a legfőbb feladata. Emellett azonban továbbra is élhet a nyelvjárási, a regionális nyelvi kód. A tanuló tudatát kell úgy formálni, hogy képes legyen választani a különböző nyelvi kódokból a beszédszituációnak, a beszéd társnak megfelelően. A nyelvi tudat ilyen szintű kialakítása csak nagyfokú anyanyelvismeretre épülhet.

2.4. Az utca nyelve is hatást gyakorol az anyanyelvét tanuló gyermekekre. Hangzós és írásos nyelvi hatások tömege éri a tanulókat. A nyelvi durvaságok terjedésének egyik, de mindenképpen jelentős „színtere” az utca. Különösen napjainkban megszorodó feliratok, reklámszövegek, használati utasítások stb. nyelvi hibái, amelyek a mondat szerkesztésben, a szóhasználatban, a helyesírásban jelentkeznek, megzavarják, elbizonytalanítják az anyanyelvét tanuló gyermekeket. Arra is találunk sajnos példát, hogy tudatosan ejtenek helyesírási hibát plakátokon, felragaszokon. Ezzel is a hirdetett rendezvényre kívánják felhívni a figyelmet, s nem törődve a káros, az anyanyelvi kultúrát sértő hatásával. A felnőttek világának, azt is mondhatjuk, hogy a társadalomnak hiányos anyanyelv ismerete, az anyanyelv iránti közömbössége akadályozza az iskola tudatos anyanyelvi nevelőmunkáját. A felnőttek nyelvi példaadása a gyermek személyiségformálásának fontos tényezője pozitív és negatív értelemben egyaránt.

Gyakran felvetődik a kérdés a nyelvművelés hatékonyságáról. A tömegkommunikációban, rádióban, televízióban, újságokban megjelenő nyelvművelő műsorok, írások ráirányítják a figyelmet a hibákra, helytelenségekre, de nem tudjuk a hatékonyságot pontosan mérni. Úgy gondolom, az iskolai oktatásban kellene még gyakrabban a figyelmet a mai magyar nyelvhasználatra fordítani, és hozzákapcsolni a tantárgyi programokhoz, a tanórához. Ehhez számos segítséget kaphat a gyakorló magyartanár a közelmúltban megjelent nyelvműveléssel foglalkozó könyvekből, a napi nyelvművelés gondjait feltáró cikkekből, szakfolyóiratokból, különösen az Édes Anyanyelvünk folyóirat írásaiból, amelyek szinte közvetlen módon kínálják a felhasználás lehetőségét. Így kerülhet be az az élő, beszélt nyelv az iskolába, amely szervesen kapcsolható a tankönyvek, munkafüzetek korábbi években készült anyagához.

2.5. A tömegkommunikációs eszközök, elsődlegesen a televízió és a rádió nyelvi hatásainak szerepe is érzékelhető az anyanyelvi nevelésben. Kétségtelen, hogy ezek az eszközök elsődlegesen pozitív hatást váltanak ki. Meg kell azonban említeni, hogy egyes műsorok szereplői, riportalanyai súlyos nyelvi hibákat követnek el. A különböző, bűnügyekkel foglalkozó műsorokban megszólaló bűnözők, lumpen elemek nyelve negatív nyelvi példát jelent. A gyerekek nagyon fogékonyak az általuk használt, különös, a köznyelvtől eltérő jelentésben elhangzó nyelvi fordulatokra, nem egy esetben a durvaságokra is.

A példák és hibatípusok sorát lehetne sorolni. Most csak néhányat. A szólások, közmondások, általában a frazeológia használatában gyakran fordulnak elő hibák, helytelensé-

gek, keveredések. „Egy szónak is száz a vége” mondja az orvosi tanácsokat adó orvos a Danubius Rádióban, a közelmúlt egyik adásában. „Beleestem, mint Krisztus a kredóba” — mondja egyik riporter helytelenül használva, felcserélve Krisztust Pilátussal. A dohányzás káros hatását írással is kommentáló reklám tanácsolja: „Dobd El Inkább Csókolj!” Így, minden szó „fontosságát” hangsúlyozó nagy kezdőbetűvel. Mit nekünk magyar helyesírás!! A reklám nyelvének felhívó hatása „érvényesül” a kölesönzöből bérelt szőnyegtisztító gép esetében is. A kíváncsiskodó paraszti öltözete párosul a „Hogy-é aggya? Mit lehet ezzel csinálni? Betakarítani? Megveszem” nyelvi bárgyúsággal, a paraszt embert kigúnyoló butaság, bugrisság, tudatlanság kimondásával. Ez persze színpad, nem nyelvi valóság. Ezzel szemben Németországban a bajorok büszkéik saját nyelvükre, nyelvhasználatukra, amely eltér más tartományok nyelvétől. Hasonló nyelvi durvasággal reklámozzák a nátha elleni cukorkát, mondván: „Segít, ha fáj a torkod, s az orrod is tiszticesa!” A példákat tovább lehetne sorolni. Negatív hatása a tanulók anyanyelvi nevelésére teljesen nyilvánvaló. Természetesen a tömegkommunikációs eszközök elsődlegesen pozitív hatást fejtenek ki, de a nyelvi durvaságokat, nyelvhelyességi hibákat igenis kerülni kell. Erre törekszik minden kultúrnemzet, ha ad nyelvére.

A területi nyelvváltozatok jelenségeit beszélő riportalany kiejtése, köznyelvtől eltérő beszéde feltűnik és befolyásolja a nézőt, illetve a hallgatót. Olyanra is van példa, hogy a nyelviileg magasan művelt tv-bemondó, riporter — aki egyúttal nagy népszerűségnek örvend az egész országban — beszédében régi, archaikus szavakat is használ, amelyek ennek következtében elterjednek az egész nyelvterületen. Azt is mondhatjuk, hogy nyelvdivat lesz, s minden nyelvi réteg használja. Ezt tapasztalhattuk az elmúlt években az *ódkodik* ige esetében is, amely valódi tájszó, jelentése 'fél, tart valamitől, valakitől'. Annyira megnyerte az újságírók tetszését, hogy a televízió, rádió és az újságok nyelvének kedvelt, gyakran használt szava lett. Így teljesen nyilvánvaló, hogy az egységes köznyelvi kiejtés, nyelvhasználat formálásában a tanulók és felnőttek korosztályában a televízió, a rádió szerepe vitathatatlan, s egyúttal nagy felelősséggel jár.

2.6. Végül a két és több nyelvű környezet hatásairól szólok. A nyelvi kontaktus elsődlegesen a nyelvhatárokon figyelhető meg. Az általam vizsgált nyelvterületen a magyar nyelv a némettel, szlovénnel, horvátal érintkezik. A gyerekek ezeken a területeken található településeken beszédükben keverik a két érintkező nyelv szavait mondataikban. A magyar mondatba a többségi nemzet nyelvének szóképzleti egységei a magyar nyelv toldalékaival szerkesztődnek. Ez a jelenség a nyelvi tudat hiányának, a közömbösségnek a következménye.

A kérdésről közvetlen tapasztalataim a szlovéniai magyarság köréből vannak, amelyről több írásomban szóltam. Tehát, ha egy kétnyelvű területen élő magyar anyanyelvű úgy fogalmaz, hogy: „A lendvai blagovnica otroski oddelekjén kitűnő puhovkákat lehet kapni”, ahelyett, hogy azt mondaná: *A lendvai áruház gyermekosztályán kitűnő pulóvereket lehet vásárolni*: közömbösségről, a nyelvi-tudati tényezők hiányosságairól beszélhetünk.

Nehezebb, súlyosabb gond, ha az anyanyelv struktúráját is átformálja a többségi nemzet nyelve. Ekkor következik az elbizonytalanodás az anyanyelv használatában, amely elvezethet végső eredményében a nyelvcserehez is, amelyre a magyar nyelvterületen is van példa. Gondoljunk csak a Felső-Őrség Ausztriába került ősi magyar településeinek nyelvcséréjére, amely ugyan hét évtizedes folyamat „eredménye”, de itt játszódik le szemünk előtt, hiszen napjainkban már csak az öregek, kisebb mértékben a középkorú őslakosság beszéli anyanyelvét, s vált át, cseréli fel a némettel. A jelenség a szavak, szó szerkezetek, frazeológiai egységek tükröfordításakor gyakran megfigyelhető. A gyerekek természetesen nem tudják, hogy a különböző grammatikájú nyelvek sok esetben nem teszik lehetővé a szó szerinti fordítást. Ezekben az esetekben nélkülözhetetlen az anyanyelv tanárának irányító, tudatosí-

tó, magyarázó munkája. *Ki korán kel, aranyat lel* szólásunkat nem lehet a német „Morgens-tunde ist Gold im Munde” tükörfordításával kifejezni.

Jelen írás kereteiben nem feladatom, de megemlítem a két- és többnyelvű környezet vonatkozásában, valamint a hazai nyelvi neveléssel foglalkozó kutatásokkal kapcsolatosan a cigány tanulók helyzetét. A hazai oktatásügynek reálisan fel kell készülni e kérdés hatékony megoldására, amelyet a tudományos kutatások megerősítenek, illetőleg tudományosan megalapoznak.

3. Remélem, hogy a nyelvi környezet említett, de korántsem teljes területeinek hatása-
it sikerült értelmezni, magyaráznom a magyar mint anyanyelv aspektusából, nyugat-
magyarországi vizsgálataim alapján. Az iskolai oktatás napról napra érzékeli ezeket a
gondokat a tanulók és tanárok tevékenységében.

Az anyanyelvi nevelésben, különösen a 6–14 éves korban, de később is, találkozunk
ezekkel a tényezőkkel. Minden nemzeti nyelv egy nemzeti kultúra hordozója. Az anyanyelvét
tanuló gyermek a nemzeti nyelven keresztül megismeri a nemzeti kultúrát. A biztos, tudatos
anyanyelvi kultúra alapján tud a tanuló tovább lépni, más nyelveket megtanulni, s ezen
keresztül más népek, nemzetek kultúráját megismerni. Ennek érdekében az anyanyelvi
környezet tényezőivel is számolnunk kell, az optimális hatékonyságú anyanyelvi nevelés
érdekében.

Írásom témájával a korszerűsítési törekvéseket jelöltem meg. Elmondott gondolataim-
ban felvillantottam olyan területeket, amelyek elemzése, kutatása további feladatokat ró
részben a szaktudományra, annak különböző részterületeire, s ezzel együtt a tantárgyped-
agógia oktatás programjába történő beépítésre. Teljesen egyetértek Albertné Herbszt Mária
idézett munkájának Szépe Györgytől vett mottójával: „... egyre többen ismerik fel, hogy
az új tudományos eredmények leggyorsabban és leghatékonyabban az iskolák útján jutnak
el a társadalom legszélesebb rétegeihez ... a korszerű tudomány legyen forrása az új oktatási
tartalomnak.”

A bevezetőmben emlegetett tantárgypedagógiák tartalma, törekvései jórészt a továb-
biakban is használhatók és használandók. Az általam felvetett kérdésekről is említést tesz-
nek, de részletes, empirikus kutatási eredményekre támaszkodó megállapításokat nélkülöz-
nek, mert ilyen jellegű kutatások — ismereteim szerint — nem is folytak az elmúlt évtizedek-
ben, amelyekre támaszkodva segítséget adhattak volna tanító- és tanárjelölteknek, gyakorló
magyartanároknak. Tehát arról van tulajdonképpen szó, hogy ma nincsenek birtokunkban
olyan szaktudományi és tantárgypedagógiai, az egész országra kiterjesztett, empirikus kuta-
tásokra alapozott, egzakt vizsgálati tapasztalatok, amelyeknek alapján meg lehetne fogal-
mazni, hogy beszélnek, írnak, azaz kommunikálnak a mai magyar gyerekek mondjuk 3–18
éves korban, melyek azok a markáns vonások, — vagy egyáltalán vannak-e ilyenek —,
amelyekre figyelniünk kellene az anyanyelvi nevelés folyamatában, alkalmazkodva a külön-
böző életkorok pedagógiai, pszichológiai sajátosságaihoz. Ezek alapján kellene segítséget
adni az iskoláknak, a gyakorló magyartanároknak munkájuk megtervezéséhez, a hatéko-
nyabb anyanyelvi neveléshez. Emellett még mindig szükséges lenne a nyelvészeti kutatás a
különböző régiók államhatáron belüli és kívüli nyelvi sajátosságainak feltárásához, amennyi-
ben magunkévá tesszük az „egy magyar nyelv van” szemléletét.

Ragadványnévadás a családban és az iskolában

Ragadványnevet az ember leginkább gyermek- és ifjúkorában kap. Az általam Budakeszin vizsgált korosztály (újszülöttektől 18 évesekig) életét a családi és iskolai közösség határozza meg, mindkettő melegegyaráta a ragadványnévkapásnak és -adásnak.

Az ifjúság körében használatos ragadványnevek különféle sajátosságokkal rendelkeznek. Kovalovszky Miklós írja, hogy a ragadványneveket a falusi közösségekben megkülönböztetésül a hivatalos névvel együtt használták, az ifjúság által használt ragadványnevek az igazi név helyett, önmagukban állnak, és egyneműek (Köznevelés 1972. 4: 19). B. Gergely Piroska szerint a ragadványnevek funkciójuk szerint két csoportba oszthatók: vannak az elsődlegesen azonosító szerepű ún. megkülönböztető nevek, és az elsődlegesen érzelmi hatást keltő ún. gúny- és bóknevek (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere Bukarest, 1977. 33).

Az általam vizsgált családi és iskolai ragadványnevek az utóbbi csoportba tartoznak, így ezek a ragadványnevek részben becézőnevek is. Erős érzelmi jellegük mellett az adott közösség összetartozását is erősítik — pl. ha az iskolában valakit nem neveznek el, az a kiközösítés jele is lehet.

Bachát László figyelte meg, hogy „a felnőttek között a testi-lelki tulajdonságokat általában a megszokott névén nevezik meg, ezért e nevek zöme melléknévi szófajú, a gyermekek a legtöbbször a tulajdonságokról nevezetes személy, állat, növény vagy tárgy nevét adják ragadványnévül, ezért e szavak többsége főnév” (MNY. 67 [1971.]: 449).

A Budakeszin összegyűjtött ragadványnevek rendszerezése nehézséget okozott, gyakran csak erőltetett kategóriákba tudtam besorolni az egyes ragadványneveket, de a feldolgozás kedvéért szükséges volt a csoportosítás. E nehézség oka az lehet, hogy a ragadványnév a legelőbb, legelevenebb névfajta; változásának, cserélődésének semmi sem áll útjában. Megalkotásuknak módját gyakran nehéz kideríteni, rejtélyes, személyes módon is létrejöhetnek (Rácz Endre: MNY. 83 [1987.]: 154).

Az összegyűjtött anyagot két fő csoportra osztottam: családi és iskolai ragadványnevekre. A családi ragadványnevek szembetűnő jellemzői, hogy a vezetéknevtől függetlenül jönnek létre, kedveskedőbb, bizalmasabb hangulatúak és tartósabbak, mint az iskolai ragadványnevek, melyek 1-2 évente váltják egymást.

Az iskolai ragadványnevek leggyakoribb formája az, melyet a vezetéknevből alakítanak. Bachát László is megjegyzi, hogy ez a típus a felnőttek közt alig-alig szokásos; a gyerekek közt a leggyakoribb (MNY. 68 [1971.]: 440).

Az összegyűjtött anyagból csak néhány adatot közlök, azokat, melyek leginkább tükrözik a névadók játékos alkotóképességét.

E megszólítónevek egyik csoportjának az ihletője maga a keresztnév. Szívesen alakítják a keresztnéveket — hangzásuk alapján — közsavakká vagy tulajdonnevekké, ezeket a családban és az iskolában egyaránt használják. Budakeszin az alábbiak találhatók:

Ákos	— <i>Mákos, Mókás, Móka</i>	Adrienn	— <i>Adria</i>
Dániel	— <i>Dancsó Panza</i>	Ágnes	— <i>Mágnés</i>
Gábor	— <i>Gagarin, Gangesz</i>	Alida	— <i>Taliga, Galiba</i>
Koppány	— <i>Kópé</i>	Boglárka	— <i>Bocika, Bocánat</i>
Marcell	— <i>Cselló</i>	Csilla	— <i>Csin-Csilla, Csilla-Csillapodj</i>
Márk	— <i>Mákocska</i>	Gabriella	— <i>Gabóca, Szamóca</i>
Márkusz	— <i>Marco Polo</i>	Karolina	— <i>Karika, Karóka</i>
Márton	— <i>Marcipán</i>	Renáta	— <i>Rönó</i>
Péter	— <i>Petty</i>	Szilvia	— <i>Szilva</i>
Tamás	— <i>Egyip-Tomi</i>	Tamara	— <i>Szamara</i>

Kedvelt az a forma is, mikor idegen keresztnévek becézőneveit használják. Egyaránt előfordul az az eset, mikor a magyar név idegen nyelvű változatát alkalmazzák, és mikor csak hangzásban hasonló idegen keresztnévvel cserélik fel a magyar alakot. Pl.:

András	— <i>Andrej, Andrex, Dru</i>	Péter	— <i>Petya</i>
Alfréd	— <i>Wilfred</i>	Tamás	— <i>Thomas</i>
Gergely	— <i>Szergej</i>	Katalin	— <i>Katyusa</i>
Kristóf	— <i>Kristofer</i>	Petra	— <i>Petya, Petruska</i>
Márton	— <i>Marcshelló</i>	Zsuzsanna	— <i>Szuzi</i>
Máté	— <i>Matteottó</i>		

Csak a családban, ill. kisgyermeknekél használják az ún. gügyögő neveket.

A gügyögő nevek a nem lexikális elemből álló ragadványnevek. B. Gergely Piroska írja, hogy ezek „nem jelölnek semmilyen pontos tényt, de kifejező értéküket az egész beszélő közösség érti. Különös érdeklődésre tarthatnak számot, mert tükrözik egy nyelvközség sajátos expresszív tendenciáit” (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 182). Azt is megjegyzi, hogy „a nem lexikális elemből álló ragadványnevek hangteste a hangutánzó és hangulatfestő szavak szerkezetére hasonlít” (Uo. 232).

A gügyögő nevek egyik csoportja csecsemő gőgicseléséből eredő ragadványnevek. Ugyanis gyakran előfordul, hogy a gyermek szólítóneve az első általa kimondott „szó” lesz. Ezek a nevek a beszédtanulás egyik fázisát — a szótagismétlést — tükrözik. Pl. *Bágá, Bubu, Nünü, Tutu*.

A szülők is szívesen élnek a nem lexikális elemből álló ragadványnévvel. Előfordult az is, hogy egy gyermeket a szülei már születése előtt *Tyutyu*-nak neveztek. Ezek a nevek játékos, kedves hangulatú, ritmikus nevek, melyeket gyakran ikerítéssel vagy becézőképzővel alkottak meg. Pl. *Ájdú-Bájdú, Csirmi, Csurka-Burka, Smici-Maca*.

A kisgyerek örömet nevez el magát vagy testvérét sajátos, „értelmetlen” ragadványnévvel, mely független a keresztnévtől. Ezeknek az érdekessége az, hogy a beszélni még nem igazán jól tudó kisgyermek öntudatlanul is becéző formákat alkot. Pl. *Buci, Dodó, Ughi, Mazsi*.

A családban igen gyakoriak az ún. hasonlító nevek. A szülők szívesen nevezik gyermekeiket *Cicá*-nak, *Mókus*-nak, de akár Morgós Mackó-nak vagy *Lajhár*-nak is. Sorozatosan előfordulnak az évessel kapcsolatos kifejezések (pl. *Babszós, Kompót kapitány, Lekvár, Maszatpüré, Ócsisajt, Pudding*) és a mesékből vett kifejezések (pl. *Borsóka herceg, Bükkfagatya, Cumikisasszony, Ebadta, János vitéz, Kisszolgám, Róka Miska, Tündérkirálynő*) mint ragadványnevek.

Már említettem, hogy a legtöbb iskolai ragadványnevet a vezetéknevből alkotják. Leggyakoribb forma az, mikor a vezetéknevet vagy megrövidített alakját becézik. Pl.:

Bokor	— <i>Boki</i>
Ferenczy	— <i>Feri</i>
Kele	— <i>Kelus</i>

Közkeletű az a forma is, mikor a képzett szavakból az alapszót vagy képzelt alapszót elvonják. Pl.:

Faludi	— <i>Falu</i>
Négyessy	— <i>Négy</i>
Sárkány	— <i>Sár</i>

Találtam példát arra is, hogy a vezetéknév közszói szinonimáját — *Orkán* (Széll), *Dec. 24.* (Karácsony) —, ill. antonimáját — *Folyékony* (Szilárd) — használják ragadványnévként.

A vezetéknévhez — hangzás vagy jelentés alapján — asszociálódó más fogalom is válhat ragadványnévvé. Pl.:

Gáspár — *Gázspray*
 Mentényi — *Büntényi*
 Bruckner — *Szikfrid*

A teljes személynévből is létrejöhetnek ragadványnevek. Vannak mozaikszerű alkotások. Pl.:

Kovács Orsolya — *Korcsolya, Korcsi*

Mester Andrea Barbara — *Mesi Ábé*

És betűszó jellegű alkotások. Pl.:

Bernáth Bernadett — *Bébé*

Kontamináció Jakab Orsiból a *Jaksi* ragadványnév, játszi hangalak módosulásnak tekinthető Szénásy Béla két ragadványneve — *Bénásy Széna, Szénásy Béna*.

Természetesen előfordulnak az iskolai használatban a személynévtől független, tulajdonságot jelölő ragadványnevek, melyek külső — pl. *Gömbi* —, ill. belső tulajdonságot egyaránt jelölhetnek, így egy ügyetlen fiút *Selejt*-nek hívják a társai. Igen mindennapos a kamaszoknál az a szokás, hogy barátaikat kedvenc énekesükről, színészükről vagy futballistájukról neveznek el — ezek angol, ill. olasz személynévek, melyek viselőjük miatt igen népszerűek a gyerekek közt.

Előfordul az is, hogy egy ragadványnév megszületéséhez egy kis történet is kapcsolódik: egy kislány az üvegek visszaváltásakor kapott pénzből járt lovagolni, az ő ragadványneve — *Üveges Kanca*.

Bízom benne, hogy az általam hozott példák (is) bizonyítékai annak, hogy a magyar nyelv bizonyos negatív tendenciák ellenére olyan virágzó jelrendszer, mellyel használói alkotó és játszó kedvüket kiélhetik.

Tölgyessy Zsuzsanna

Fordításelmélet és szociolingvisztika

A fordítás társadalmi jelentőségének felismerése sohasem hiányzott a fordításról való gondolkodás történetéből. Sőt a XVIII. és a XIX. századbeli magyar fordítástörténetben sokkal nagyobb teret kaptak a fordítás társadalmi jelentőségével kapcsolatos gondolatok, mint a fordítás nyelvi vonatkozásainak vizsgálata.

A XX. század 60-as éveiben megindult szociolingvisztikai kutatások azért jelentősek a nyelvészeti fordításelmélet szempontjából, mert lehetőséget nyújtanak arra, hogy a fordítás és a társadalom viszonyának vizsgálata beleilleszkedjék a nyelv és a társadalom viszonyát kutató vizsgálatok tágabb perspektívájába.

Fontos probléma például a szépirodalmi művek fordításakor a szereplők egyéni (tájnyelvi vagy rétegnyelvi) beszéd sajátosságainak visszaadása. Ez a konkrét fordítói probléma összefügg a nyelv horizontális és vertikális rétegződésének problémájával, ill. — mivel fordításról van szó — két nyelv eltérő horizontális és vertikális rétegződésének problémájával. Arisztophanésznek *Lysistrate* című komédiájában a spártaiak dór dialektusa a vidékisége jele az athéniak előkelő attikai dialektusával szemben. A dór dialektusban beszélő spártaiak küldött az angol kiadásban skót dialektusban beszél, az amerikai kiadásban délamerikai dialektusban, míg a nigériai fordításban egy alacsonyabb presztizsű nigériai pidzsin alkalmaz a fordító (Svejcser 1988).

Érdeemes megnézni a spártai hírnök néhány mondatát Arany János fordításában az athéni tanácsos beszédével összevetve:

- Hírnök: Hun az aszánai öregtanács?
Vaj a prytánok? Uj hirt mondanék.
Tanácsos: De hát ki vagy te? ember, vagy lidérc?
Hírnök: Hírnök bi'en, iftyu embör, 'stenuccse!
Gyüvök Spártábó', békesség iránt.
Tanácsos: De hát, gerelyt hozsz a köpeny alatt?
Hírnök: Nem én bi'on.
Tanácsos: Minek fordulsz tehát el?
Miért rántod össze zubbonyod? Talán
Dagadt vagy a nagy úttól?
Hírnök: Kastor uccseg,
Bolond ez ám!
Tanácsos: Felállott, csúnya ember!
Hírnök: Nekem, Zeusz uccse, nem. Csak ne bomo'

(Arisztophanész vígjátékai. Európa, 1988. 574.)

Az előbbi három XX. századbeli fordítási változattól eltérően itt egy XIX. századbeli fordítási változattal van dolgunk. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a spártai követ beszéde tér el a többi szereplő beszédétől, hanem a mű összes szereplőjének beszéde eltér a mai magyar beszélt nyelvtől. A hírnök beszédének nyelvi sajátosságai pl. a szavak eltorzítása (*aszánai* az *athéni* helyett), a szavak végének elnyelése (*Spártabó'* a *Spártából* helyett, *bomó'* a *bomolj* helyett) a gyakori indulatkifejezések (*'stenuccse*, *Kastor ucsse*, *Zeusz uccse*) mégis egyértelműen érzékeltetik a mai olvasó számára is, hogy itt egy alacsonyabb társadalmi presztízsű nyelvváltozatról van szó.

A spártai követ beszéltetése viszonylag egyszerű fordítói feladat. A fordítónak bármely évszázadban és bármely nyelvre fordítja le Arisztophanész komédiáját, csak az általában vett vidékiséget kell érzékeltetnie az abban a században és abban a nyelvben éppen érvényben lévő irodalmi nyelvi normával szemben.

Sokkal nehezebb feladat volt Makai Imrének Solohov Csendes Don című regényének fordításakor. A büszke, bátor, szabad doni kozákok nyelvére jellemző tájszavakat és tájnyelvi alakokat kellett valamelyik magyar tájszólásnak megfeleltetnie. Választhatta volna természetesen azt a megoldást is, amit a német kiadás fordítója, aki nem is próbálkozott a doni tájszólás visszaadásával, de ez Makai szavaival élve „... egyszerűen hamisítás: elsikkasztja a kozák-népi jelleget, az egésznek a doni hangulatát, atmoszféráját” (Makai 1981. 575).

Gondoljunk csak bele, milyen reménytelennek tűnő fordítói feladat, olyan magyar tájszólást találni, amellyel vissza lehet adni a regény doni atmoszféráját. Makai Imre figyelemreméltó szociolingvisztikai indoklást ad arról, hogy miért választotta végül a hajdúsági dialektust: „... a két etnikai közösség mind kialakulását, mind történetét tekintve hasonlít egymáshoz. Földönfutó parasztokból, szegénylegényekből verődtek össze és váltak — egyik kezükben az eke szarvát, a másikban a kard markolatát tartó — katonaparasztokká. Csak az volt a különbség köztük, hogy a kozákok előbb a cár ellen harcoltak, és később lettek a cár kiszolgálóivá, a hajdúk pedig a császár szolgálatát hagyták ott, hogy Bocskai seregévé váljanak. A lényeg mégis az, hogy életformájuk hasonló volt. Ebből eredt sajátos eszjárásuk és kifejezőmódjuk hasonlósága: mind a kozákra, mind a hajdúra jellemző a kemény, a csípősen szellemes, minden érzélgősségtől és sallangtól mentes beszédstílus, a csattanós dialógus” (Makai 1981. 574).

A két nyelv különböző vertikális rétegződéséből fakadó fordítási problémákra rengeteg példát találunk az orosz klasszikusok magyarra fordított műveiben. A tizennégy osztályból álló szigorú orosz hivatalnoki ranglétra alsóbb fokozatain elhelyezkedő hivatalnokok — ha feljebbvalóikhoz beszélnek — gyakran használják a *goszudar*, ill. a *szudar* ('úr') szóból lekopott *sz* hangot alázatos tiszteletük kifejezésére. A talpnyalásnak és a szolgálalelkűségnek ez az orosz nyelvi kifejeződése a magyar fordításokban rendszerint elvész. Nemcsak azért, mert a magyar *ur(am)* szót nem lehet egy hangra rövidíteni, hanem azért is, mert a magyar társadalomban mások voltak az alá- és fölérendeltségi viszonyok és a nekik megfelelő nyelvi kifejezésformák is.

Papp Ferenc a *tekintetes*—*téns* rövidítést említi formai analógiaként, funkcióját tekintve pedig *kérlek/kérem alássan*-hoz hasonlítja az orosz *-sz*-partikula használatát (Papp 1979. 400). Mindkettőnek nagyon szűk és társadalmilag nagyon korlátozott a használati köre a magyarban. Ugyancsak Papp említi, hogy a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokat kifejező *-sz*-partikula érdekes szerepet kap Dosztojevskij *Bűn és bűnhődés* című regényében, ahol a Raszkolnyikovval macska-egér játékot játszó vizsgálóbíró mimelt alázatoskodása fejeződik ki az *-sz*-partikula állandó használatában. A valóságos társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyoknak ez a megfordítása kulcsfontosságú a jelenetben, de azt a fordító csak akkor tudná visszaadni, ha a magyarban is lenne alázatosságot kifejező partikula, amelyet a magyar olvasó Raszkolnyikov szájából tekintene természetesnek, de a fordító a vizsgálóbí-

ró szavaihoz illeszthetné hozzá, visszaadva ezzel a helyzet kínosságát, kétértelműségét, tisztázatlanságát.

A fordítói megoldások magyarázatában, értékelésében itt is túl kell lépnünk a nyelvi formák egybevetésén. Samule R. Martin például írt egy kiváló szociolingvisztikai tanulmányt a japán és koreai megszólításformák egybevetéséről. Kimutatta, hogyan befolyásolja a megszólításformák kiválasztását a két országban a nembeli, életkorbeli különbségek, a családon belüli helyzet és a külső társadalmi csoporthoz való tartozás (Martin 1975). Ha ezekután egy fordításkutatónak az a feladata, hogy japán regények koreai fordításaiban elemezze a megszólításokkal kapcsolatos fordítói megoldásokat, nyilvánvalóan hatalmas segítséget kaphat Martin tanulmányából.

Vagy nézzünk egy másik területet, ahol a fordításelmélet sokat kaphat a szociolingvisztikától: az ún. „ekvivalens nélküli lexika” vagy más terminussal „reáliák” fordítását. Hogyan fordítsuk az egyik nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyak (ételek, ruhák, edények, táncok stb.) elnevezéseit a másik nyelvre, ahol ezek a jeltárgyak nem léteznek. Ezt a kérdést is lehet jelenségszinten vizsgálni, de lehet tágabb perspektívába helyezni, a szociolingvisztika egyik fontos ága, a nyelvi kontaktusok kutatása alapján. A nyelvi kontaktusok elmélete a két nyelvközösségnek egymás jeltárgyaira irányuló megismerő-megnevező tevékenységét folyamatként vizsgálja, melyben a különböző társadalmi rétegek és csoportok (régén utazók és műfordítók, ma diákok, tudósok, újságírók, riporterek stb.) különbözőképpen vesznek részt. Ez a megismerő-megnevező folyamat másképp zajlik két állandó kapcsolatban lévő nyelvközösség (pl. sokáig a magyar és a német, majd a magyar és az orosz), és másképp az egymástól távoli nyelvközösségek (pl. a magyar és a japán) esetében. Ugyancsak másképp zajlik azonos társadalmi-gazdasági szinten álló nyelvközösségek esetében, ahol a megismerési-megnevezési folyamat kétirányú, és különböző gazdasági-társadalmi fejlettségi szinten álló nyelvközösségek esetében, ahol ez a folyamat egyirányú. A magyar nyelvvel kapcsolatban Lendvai Endre végzett úttörő munkát ezen a területen, mikor a sajátosan orosz jeltárgyak elnevezéseinek magyar megfelelőit ilyen tágabb társadalmi kontextusba helyezve vizsgálta (Lendvai 1986).

A szociolingvisztikai megközelítés különösen fontos a fordíthatóság-fordíthatatlanság elméleti problémájának vizsgálatakor. A fordíthatóság problémájának tisztán elméleti jellegét mi sem támasztja alá jobban, mint a világszerte hatalmas méretekben folyó fordítói gyakorlat, mely naponta cáfolja meg a fordíthatatlanság tézisé, mégis mindegyik fordításelméleti könyv foglalkozik vele.

A fordíthatóság-fordíthatatlanság kérdése ugyanis alkalmat ad a fordításelmélet kutatóinak, hogy kifejthessék, milyen nézeteket vallanak a nyelv és a valóság viszonyáról. Látszólag alapigazság, hogy a valóság mindannyiunk számára azonos, csak kifejezésének nyelvi eszközei mások, mégis újra és újra felmerül a nyelvészekben és más társadalomkutatókban az a gondolat, hogy a nyelvnek is valamiképpen hatnia kell a valóságra. Abban például, hogy hogyan érzékeljük a tárgyak külső tulajdonságait, bizonyára szerepet játszik, hogy anyanyelvünknek milyen szavai vannak e tulajdonságok leírására. Ha pedig a nyelvnek különbözőképpen tagolják a valóságot, minden nyelvközösségnek más a valóságról alkotott elképzelése, a „világképe”. A valóság bizonyos jelenségei túlzott részletességgel jelennek meg az egyik nyelvben, míg esetleg csak összefoglaló elnevezésük van a másikban. Köztudott példája ennek az a névgazdagság, amellyel az eszkimók a különböző hófajták terén, az argentin gauchók a lószínűk terén rendelkeznek. Az arabban a tevetartással, az oroszban a halfajtákkal, az olaszban a tézstafajtákkal, az angolban a hajózással kapcsolatos tárgyaknak, fogalmaknak van kiterjedt és részletező megnevezéskészlete.

Mounin, a kiváló francia fordításkutató szellemesen cáfolja, hogy a fenti különbségek különböző világképeket jelentenének: „... ha egyazon nyelven belül több hasonló elemzést

végzünk, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a beszélők ugyanazon a nyelven belül is más és más szinten szereztek tapasztalatokat a világról. Az, hogy ez tükröződik a szókincs szerkezetében, nem jelenti azt, hogy itt nyelvileg is különböző világképekkel állunk szemben... Ott, ahol az átlagfrancia csak havat lát, a francia síversenyző képes megkülönböztetni és megnevezni — akárcsak a lappok vagy a távoli sarkvidéken élő eszkimók — a *porhót*, a *futóhót*, a *száraz hót*, vagyis a szélhordta hófajtákat, a *csilámló*, a *tapadó*, a *nedves*, a *réteges* havat, a *hófúvást*, mely nem egészen olyan, mint a *hótorlasz*, a *téli kéreghavat*, a *tavaszi kéreghavat*, a *lyukacsos hókérgyet*, a *sima kéreghót*, a *kásás*, *megfagyott* és *olvadó* havat... (Mounin 1980: 42, Albert Sándor fordítása). Mounin véleménye szerint itt nem arról van szó, hogy az átlagfrancia világképe különbözne a francia síversenyző világképétől, s ez utóbbi hasonlítana a lappok és eszkimók világképére. A jelenségnek inkább az a magyarázata, hogy az eszkimóknál a hóval mindenkinek dolga van, ezért a hóval kapcsolatos szókincs bekerült a köznyelvbe, míg a franciában megmaradt korlátozott használatú szakszókincsnek.

Másik érv, amelyet a fordíthatatlanság mellett szoktak felhozni, az előbb említett „reáliák” (csak bizonyos nyelvközösségek által használt jeltárgyak elnevezései) fordításai, ill. fordíthatatlansága (hiszen ezeket valóban nem lehet lefordítani a szóbanforgó jeltárgyat nem ismerő nyelvközösség nyelvére). Ha a reáliát egyszerűen transliteráljuk a célnyelvre, akkor jegyzetek nélkül érthetetlen lesz a fordítás. Ha megpróbáljuk megfeleltetni valamelyik hasonló funkciójú célnyelvi reáliának, akkor pedig veszélybe kerül a fordítás ismeretközlő, kultúragazdagító szerepe, hiszen a reáliák rengeteg információt tartalmaznak az illető nyelvközösség kultúrájáról, életformájáról, szokásairól, önértékeléséről stb., s a fordítás célja néha éppen ezeknek az információknak az átadása. Mint már említettük, a szociolingvisztikának a nyelvi kontaktusokkal foglalkozó ága segít ennek a dilemmának a feloldásában. A nyelvi kontaktusok elmélete a reáliák fordítását nem nyelvi kérdésként kezeli, hanem olyan folyamat részének tartja, melynek során a két kapcsolatban lévő nyelvközösség megismeri egymás kultúráját (egyéltalán nem biztos, hogy ez a megismerés csak és elsősorban fordítások révén megy végbe), s e megismerő tevékenység során mindkét nyelvközösségben felhalmozódnak bizonyos ismeretek egymás reáliáinak tartalmáról. Az ismeretek felhalmozódásával párhuzamosan, sőt néha azt megelőzően, értékelő viszony is kialakulhat egymás reáliáival kapcsolatban (vö. orosz reáliák presztizsnyerése Magyarországon az ötvenes években és presztizsvesztése napjainkban).

A fordítónak e megismerő (esetleg egyúttal megnevező és értékelő) tevékenység pillanatnyi állapota szerint kell döntenie a fordításkor. A reáliák léte tehát nem a fordíthatatlanságot bizonyítja, csak azt, hogy fordításukhoz, ill. megfeleltetésükhöz nem a forrásnyelvi formából kell kiindulni, hanem a célnyelvi társadalomnak az illető forrásnyelvi reáliával kapcsolatos ismereteiből, értékelő viszonyából stb. Ez pedig tipikusan szociolingvisztikai tény, s a szociolingvisztika kísérleti módszereivel (pl. kérdőíves felméréssel) kutatható.

A fordításelmélet nemcsak felhasználja a szociolingvisztika eredményeit és kutatási módszereit, hanem értékes anyagot is nyújthat a szociolingvisztikai kutatások számára. A szociolingvisztikának kedvelt kutatási területe a megszólítások kutatása, mivel a megszólításokban a nyelvhasználat társadalmi meghatározottsága közvetlenül kitapintható. Az angol nyelvben egyes szám és többes szám második személyben egyaránt *you* a megszólításforma. A fordító az angolról magyarra való fordításban aszerint változtatja az *ön*, *maga*, *te*, megszólításformákat, ahogy a különböző korú, nemű, foglalkozású és társadalmi helyzetű emberekkel kapcsolatban ezt a magyar társadalomban átélte és alkalmazta. A megszólítások kutatásában tehát minden angolról magyarra fordított szépirodalmi mű spontán szociolingvisztikai kísérletnek tekinthető.

A fordító, mikor két nyelvvel dolgozik egyszerre, tudatosan vagy ösztönösen mindig kialakít magának valamiféle elképzelést a két nyelv viszonyáról és fordítói munkájában ezt az elképzelést realizálja. A kontrasztív nyelvészeti kutatások segíthetnek a fordításelmélet-

nek azzal, hogy tudományosan megalapozott leírást adnak a két nyelv viszonyáról. Ennek alapján egyes fordítói döntéseket helyesnek, másokat helytelennek fogunk tartani, egyes fordítói megoldásokra kapunk magyarázatot, másokra nem.

Ugyanez a helyzet a szociolingvisztikával is. A fordító, aki nemcsak két nyelv, hanem két társadalom, két kultúra között is közvetít, jobbra ösztönösen kialakít magában bizonyos elképzeléseket a forrásnyelv és a forrásnyelvi társadalom, valamint a célnyelv és a célnyelvi társadalom viszonyáról, s fordítói munkájában ezeket az elképzeléseket realizálja. A szociolingvisztika, mely fordítástól függetlenül tárja fel a nyelv és a társadalom viszonyát, tudományosan megalapozott leírásokat adhat a forrásnyelv és a forrásnyelvi társadalom, a célnyelv és a célnyelvi társadalom viszonyáról, s ezzel segíthet a fordítói döntések mögött rejlő objektív törvényszerűségek kimutatásában. A szociolingvisztikai kutatások adatai alapján egyes fordítói döntéseket helyesnek, másokat helytelennek fogunk tartani, megint másokra pedig más tudományágaktól kell várni a magyarázatot.

IRODALOM

Lendvai, E. (1986): A „lefordíthatatlan elem” megfeleltetési lehetőségei. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Pécs, JPTE.

Makai, I. (1981): Solohov, in: A műfordítás ma. Szerk.: Rákos, S. és Bart, I. 566—81. Budapest, Gondolat.

Martin, S. R. (1975): A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In: Társadalom és nyelv. Szerk.: Pap M. és Szépe Gy. 339—59. Budapest, Gondolat.

Mounin, G. (1980): „Világkép és fordítás” in: Fordításelméleti Szöveggyűjtemény. Szerk.: Bart, I. és Klaudy, K. 40—68. Budapest, Tankönyvkiadó.

Papp, F. (1979): Könyv az orosz nyelvről. Budapest, Gondolat.

Svejcer, A. D. (1988): Tyeorija perevoda. Sztatusz, problemi i aszpekti. Moszkva, Nauka.

Klaudy Kinga

Egyszeriség, ismétlődés

1. A Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent cikkeimben (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—78, 117 <1993.>: 79—85) a névelőhasználatnak, a határozottságnak és a folyamatosságnak az összefüggései mellett (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—77) a folyamatosság, illetve az egyszeriség vagy ismétlődés mondatbeli kifejeződése közötti viszonyra is kitértem (Nyr. 117: 79—85). Az alábbiakra (1.1.—2.5.2) vonatkozó szakirodalmi hivatkozásokat itt nem ismételtem meg (l. az irodalomjegyzéket).

1.1. Folyamatosnak tekintettem mindazokat az értelemmel bíró nyelvi egységeket, szegmentumokat, amelyek (minimális mondatként) eseményidejük részeire is változatlan érvényesek lehetnek.

1.2. Hangsúlyoztam, hogy a folyamatosság nem feltétlenül jár együtt folytonossággal; megengedi a megszakíthatóságot és a megszakítottságot.

1.3. Emlékeztettem arra, hogy az ismétlődés és a folyamatosság összefér, de egymástól függetlenül is megjelenhet.

2.1. A szakirodalom az ismétlődésről legrendszeresebben az igeképzés tárgyalása során szól. A gyakorító képzők különféle funkcióiról sokat olvashatunk (vö. *dobál, felelget, tudogat*).

2.2. Az ismétlődésre elhomályosult képzésű ige, tőige vagy denominális képzésű ige is utalhat (vö. *jár, italozik*).

2.3. Az ismétlődés kifejezése metaforikus jelentésekben is fennmaradhat. Az ismétlődés és az alany denotátumának (morfológiailag kifejezett vagy ki nem fejezett) pluralitása összefügghet.

2.4. Az ismétlődés kifejezése gyakran szóba kerül az igeidők tárgyalása során.

2.5.1. Sokszor az ige kötőféle (pl. *végig*-, *agyon*-) adja az igének, illetve a szerkezetnek az ismétlődés jegyét.

2.5.2. Közismert, hogy az ige kötő megismétlése szintén ismétlődést (ritka ismétlődést) fejez ki:

A/a

Vissza-visszanéz. Be-betér. Ki-kimegy a kertbe.

A/b

**Nézett már vissza-vissza. *Tért már be-be.*

Az ige kötő-ismétlések alakok, mint látjuk, nem szerepelhetnek közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban.

2.5.3. Itt idézem föl, hogy az igei tőismétlés (pl. *nőttön-nőtt*) — Lőrinczi Réka közel-múltbeli megfogalmazása szerint — gyakran jellemezhető a „hosszan tartó, huzamos, folyamatos (be nem fejezett) jelentésmozzanattal. Ide kapcsolódó jelentésmozzanat a megszákítás nélküliség is (mely szembeállítható a gyakorítással)...” (Megjegyzések az igei tőismétlések [figura etimologikák] kérdéséhez. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 1992. 166—70. — Az én ritkításom, W. B.) A szóban forgó formák — tegyük hozzá — ismétlődést kifejező határozóval sem igen kapcsolódnak: **Már háromszor nőttön-nőtt*. — Ezek a formák sem szokásosak közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban: **,Nőtt már nőttön...; *,Látta már látva...*

2.6. A magyarban igen gyakori eset, hogy az egyszeri vagy a többszöri cselekvés visszaadására ugyanaz az ige és ugyanaz az igealak szolgál:

(Egyszeriség)	B/a	(Ismétlődés)
1. [Időben jött, hát] sakkoztunk kicsit. — Szerdán sakkoztunk kicsit.		[Ha időben jött, hát] sakkoztunk kicsit. — Olykor sakkoztunk kicsit.
2. [Aznap későn jött haza.] Gyorsan megvacsorázott, és mindjárt lefeküdt.		[Későn járt haza.] Gyorsan megvacsorázott, és mindjárt lefeküdt.
3. [Szép idő volt.] Kinn ültünk a ház előtt.		[Ha szép idő volt,] kinn ültünk a ház előtt.
4. [Tegnap este is] 'tűzet rakott a kertben.		[Esténként] 'tűzet rakott a kertben.
5. [Tegnap este,] ahogy 'rakta a 'tűzet, eszébe jutott Klári.		[Esténként,] ahogy 'rakta a 'tűzet, eszébe jutott Klári.
6. [Másnap] 'Kaposvárra utazott.		[Megesett, hogy már másnap] 'Kaposvárra utazott.
7. [Mikor találkoztunk, <éppen>] Kaposvárra utazott.		[Valahányszor találkoztunk, <mindig éppen>] Kaposvárra utazott.

A fenti mondatokban ugyanazok az igék, ill. igei szerkezetek hol egy, hol több alkalomra vonatkoznak. Ez a maguk folyamatos (pl. *ültünk, rakta a tüzet*), ill. nem-folyamatos (ezen belül: befejezett, pl.: *megvacsorázott, tüzet rakott, eszébe jutott*: neutrális: *Kaposvárra utazott*) egységekre (igékre, szerkezetekre) egyaránt vonatkozik.

Az alábbi példamondatok kiemelt részletei egyaránt folyamatos aspektusértékűek: nemcsak eseményidejük egészére, hanem annak részeire is érvényesek vagy érvényesek lehetnek. — Az α jelzésű példák egyszeriséget, a β jelzésűek többszöriséget fejeznek ki, ill. egyszeriséget, többszöriséget kívánó kontextusba illeszkednek:

α (Egyszeriség, folyamatosság)	B/b β (Ismétlődés, folyamatosság)
1. Már a 'konyhában' ebédeltek, mikor váratlanul megjelent Klári is.	Szépek voltak ezek a nyári napok. Pisták sokszor már a 'konyhában' ebédeltek, mikor váratlanul megjelent Klári is.
2. Már 'szedték' le az 'edényt, mikor csengetett a postás.	Nemegyszer már 'szedték' le az 'edényt, mikor csöngetett a postás.
3. Tegnap délután nyugalom volt. János bácsi aludt, a gyerekek csendben játszottak.	Vasárnap délután általában nyugalom volt. János bácsi aludt, a gyerekek csendben játszottak.

Befejezett aspektusértékű igék, ill. szerkezetek szerepelnek alábbi példáinkban:

α (Egyszeriség, befejezett alapértékű igék)	B/c β (Ismétlődés, befejezett alapértékű igék)
1. Zsófi felkelt, és gyorsan elkészítette a reggelit.	Zsófi, mikor felkelt, mindig gyorsan elkészítette a reggelit.
2. Csinált egy papírcsónakot, s mindjárt ki is próbálta a kádban.	Olykor csinált egy papírcsónakot, s mindjárt ki is próbálta a kádban.
3. Kardot rántott.	Olykor kardot rántott.
4. Letört, mint a bili füle.	Olykor letört, mint a bili füle.

Az a , b , c példasorban kiemelt igékről, ill. szerkezetekről nem mondhatjuk, hogy akár az egyszeriséget, akár a többszöriséget feltétlenül megkövetelnék.

2.7. A fentiekkel szemben feltétlenül többszöri cselekvést feltételeznek a következő mondatok kiemelt részei: *A gyereket küldözte a boltba. A beteg már jár. Szoknyát hordott.*

2.7.1. Feltétlenül ismétlődő cselekvésekről szólnak a következő, gyakorító képzős ígét tartalmazó mondatok:

B/d

(Ismétlődés; deverbális gyakorító igék)

A gyereket küldözte a boltba. Együtt kirándulga t tak. Már versenyezgetett.

Az egyes cselekvések között itt nagyobb időközt kell feltennünk (pl. *óránként, naponta, hetente, havonta, évente, időnként, olykor*). Az ismétlődés mellett a *kirándulga t*, *versenyezget* feltétlenül tartalmazza a 'kis intenzitás' jegyét is. (Vö. Ruzsiczky i. m., Fabó i. m.)

A gyakorító képzőt tartalmazó vagy illet nem tartalmazó igének, az egyszerűségnek és az ismétlődésnek a lehetséges viszonyait minősítve kiemeljük, hogy az egyes cselekvést kifejező ige fenti példáinkban a gyakorító igének alapigéje. Ennek megfelelően az alább párba állított igék töve azonos:

C/a

(Inkább) egyszerűség

Ismétlődés (azonos tövű igéből képzett ige)

küld v. elküld — kirándul — utazik — versenyez.

Küldöz — kirándulga t — utazga t — versenyezga t.

2.7.2. Megesik, hogy különböző tövű ige vagy két szerkezet is a fentihez hasonló módon viszonyul egymáshoz:

C/b

(Inkább) egyszerűség

Ismétlődés (más igével)

Táncolni ment — Szoknyában volt. — Üzletet kötött egy miskolci KFT-vel.

Táncolni járt. Szoknyában járt v. szoknyát hordott. Kereskedett egy miskolci KFT-vel.

C/c

Alábbi példáinkban képzett gyakorító igék szerepelnek: az egymásnak megfelelő α és β mondat igéinek töve és gyakorító képzője azonos.

α

(Ismétlődés: folyamatosság)

- 1) *Vidáman lépkedett az árok mentén. — Már ott lépkedett nagy vidáman az árok mentén.*
Húzogatta a haját. — Lökdöste a padtársát. — Ütögette az óra fedőlapját. — Mártogatta a kalácsot a tejbe.

β

(Ismétlődés: befejezettség)

- Ellépkedett az ösvényig.*
Meghúzogatta a haját. — Meglökdöste a padtársát. — Megütögette az óra fedőlapját. — A kalácsot megmártogatta a tejben.

Az egyes cselekvések között itt kisebb időközöket kell feltennünk. *Lépked*: 'lép egyet, aztán lép egyet, és lép, és lép' (l. Fabó: NyK. 87: 130—40, 1985.).

Az α jelzésű példamondatokban folyamatos, a β jelzésűekben befejezett alapértékű az ige. A mondatok aspektusértéke is ennek megfelelően folyamatos (α), ill. befejezett (β).

A β jelzésű példamondatok igéi nagyobb időközönkénti ismétlődést (szokást) kifejező mondatban is előfordulhatnak. Ilyenkor az ismétlődés hierarchizálódásáról beszélhetünk: *Időnként meghúzogatta a haját*: 'többször (előfordult, hogy) többször meghúzta a haját'. *Gyakran meglökdöste a padtársát*: 'többször [többször meglökte a padtársát]'.

Két, ismétlődésre a szóképzés eszközeivel nem utaló ige között is lehet a fent bemutatott viszonyhoz hasonló: Megy: '*lép egyet*, aztán megint *lép egyet*, és megint *lép egyet*...'.

C/d

(Kérdéses ismétlődés. Kis intenzitás.)

Kapálgatott a kiskertben. Oltogatta a szőlőjét. Olvasgatta az újságot.

A *kapálgat*, *oltogat*, *olvasgat* nem-intenzív cselekvésre utal; a nagyobb időközönkénti ismétlődést megengedi, de nem kívánja meg:

<i>A múltkor —</i>	} <ott> <i>kapálgatott a kiskertben</i> ...
<i>Egyszer is —</i>	
<i>Időnként —</i>	
<i>Mindig —</i>	
<i>Rendszeresen —</i>	

(A *-gatás* ~ *-getés*-ről bővebben l. Fabó Kinga i. m. 44. Ő idézi Tandori Dezső Horror c. versét: „akkor inkább (el) gatok-getek | Réműletemben”).

2.8. Megesik, hogy a gyakorító képzős (vagy ismétlődést más módon kifejező) ige kis és nagy időközönkénti ismétlődést egyaránt kifejezhet — külön-külön, vagy akár egy felhasználásban: *Ismételgeti a szavakat*: a) 'most többször ismétli, most ismételteti'; b) 'naponként, hetenként, időnként (át)ismétli a szavakat' c) 'időnként, naponként, hetenként ismételteti, többször ismétli a szavakat'.

3. Tekintsük át az alábbi példamondatokat!

D

(Szokásosság kifejező mondatok)

*Korán szokott kelni. — Ki szokott ülni a ház elé. — Szokása volt elsétálni az állomásig. — Szokott korán kelni. — Régebben el szokott jönni. — Ki-ki szokott menni a kertbe. — Mostanában fel szokta venni. (Jövőre már biztos nem veszi föl). — *Jövőre nem szokta/szokja/fogja szokni fölvenni.*

Múltbeli vagy jelenbeli rendszeres (és feltétlen) ismétlődést fejeznek ki a fenti mondatok *szokott* + főnévi igenév szerkezetei (vö. Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdi Ádám—Prószeki Gábor: ÁNyT. 17: 76).

Az ismétlődés itt is hierarchizálódhat: különösen, ha a főnévi igenév (vagy szerkezete) befejezett alapértékű:

E

(Ismétlődő ismétlődés)

Ismételgetni szokta a szavakat.

'Több esetben többször elismétli a szavakat.'

Meg szokta húzogatni a haját.

'Több esetben többször meghúzza a haját'.

Rendszertelen ismétlődést fejeznek ki a *szokott* igealakot a szólam élén, a főnévi igenév előtt tartalmazó mondatok:

Szokta ismételtetni a szavakat. Mari # szokta ismételtetni a szavakat. — Szokta meghúzni a Mari haját. Peti # szokta meghúzni Mari haját.

A *szeret*, *imád*, *utál* igék kijelentő módja és valamely ige főnévi igeneve ismétlődésre utal.

F

(Implikált ismétlődés:)

Szeretett úszni. Szerette megnézni az árut, mielőtt megvette. Utált kijönni a medencéből. Imádott hajnalban kimenni a határba.

Az ismétlődés itt is hierarchizálódhat: *Peti szerette meghúzogatni Évi haját* ~ 'Sokszor (előfordult, hogy) Peti többször meghúzta Évi haját, s ezt (mindig) szívesen tette.' Mégsem hierarchizálódik az ismétlődés a következő mondatban: *János szeretett kijárni a határba.* (\neq Sokszor előfordult, hogy János többször kiment a határba, s ezt (mindig) szívesen tette'.)

3.1. A tagadás (vö. pl. Hunyadi László: MNY. 87. <1986.>: 65—9) különféleképpen hat az egyszerűség — ismétlődés tekintetében (vö. Kalabuhova, 1975). — Sokszor megőrződik az állító mondatban tapasztalt helyzet. Az ismétlődés kifejezettsége megőrződik a következőkben: *Nem járt táncolni. Nem húzogatta a haját. Nem szokott takarítani. Nem szeretett úszni.*

Gyakori eset, hogy az állító mondat inkább egyszerűséget és lehatároltabb időt, a tagadó mondat viszont ismétlődést feltételez, vagy legalábbis nagyobb időszakra vonatkozik:

A múlt héten elutazott.
(~ 'A múlt héten valamikor elutazott'.)

A múlt héten nem utazott el.
(~ 'A múlt héten — egész héten — nem utazott el'.)

Az egyszerűség kifejezettsége megőrződik a várt cselekvés be nem teljesülését kifejező mondatokban:

<Hatkor akart felkelni.> *De végül is nem kelt fel hatkor, mert nem szólt a vekker.*

<Vasárnap nyolckor akart elutazni.> — *Végül is — minthogy a vonatot megszüntették — vasárnap nyolckor nem utazott el.*

Megőrződik az egyszerűség vagy többszöriség kifejezettsége az olyan mondatokban, amely a megfelelő állító mondat érvényének megszorítását, az állítás módosítását vezeti be vagy feltételezi:

G

(Módosítást bevezető vagy felidéző tagadás)

Ágyneműt vasalt. — Nem ágyneműt vasalt (hanem ebédet főzött). Ott ugrált. — Nem ugrált, hanem a szemet lapátolta. Ette a levest. — Nem a levest ette, hanem a második fogást. Nem 'ette a 'levest, hanem 'itta a 'szódavizet. — Levest szokott enni. — Nem levest szokott enni, hanem hideg előételt. Szeretett úszni. — Nem úszni szeretett, hanem pancsolni.

3.2. A kezd ige befejezett alapértékű ige főnévi igenevével folyamatos szerkezetet alkot: *kezdett elhízni, kezdett megkomolyodni, kezdett tönkremenni, kezdett belejönni, kezdett észbe kapni*. — Az ilyen szerkezetek egy része amellet, hogy folyamatos, ismétlődést fejez ki: *Kezdett levelet kapni. Kezdett orvost hívni, <ha rosszul volt.> Kezdett elesni az utcán.* — *Kezdte megenni a spenótot.* 'Ekkoriban már egyre többször megette a spenótot'. — Az ismétlődés odaértése nemegyszer összefügg azzal, hogy a befejezett főnévi igeneves szerkezet egyúttal mozzanatos, esetleg: aspektuális értelemben vett teljesítmény: *Kezdett megbotlani a lépcsőn. Kezdett győzni. Kezdett elájulni. Kezdett pontosan érkezni.*

3.3. Sajátosan viszonyulnak az egyszeriség-többszöriség oppozíciójához a következő (H, vö. Ic, Jc/Kc) mondatok:

H

(„Legalább-eyszeriséget” kifejező mondatok)

Ment már ki a határba hajnalban. — *Fürdött már tengerben.* — *Ettem már ananászfagyit.*
— *Megy ő még ki a szőlőbe az idén.*

I/a	I/b	I/c
<i>Már ette a dinnyét.</i>	<i>Már megette a dinnyét.</i>	<i>Evett már dinnyét.</i> <i>Evett már meg egy egész dinnyét egyedül.</i>
J/a	J/b	J/c
<i>Még nem ette a dinnyét.</i>	<i>Még nem ette meg a dinnyét.</i>	<i>Nem evett még dinnyét.</i> <i>Nem evett meg még egy egész dinnyét egyedül.</i>

Az I/a, J/a mondatok folyamatos, az I/b J/b befejezett igei szerkezetre épülnek; az I/c, J/c mondatok általános előidejűséget kifejező, közlő aspektusú mondatok.

A közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú, l. pl. Hetzron, 1983. É. Kiss: Configurationality in Hungarian, 1987. 73) az ismétlődést megengedi vagy valószínűsíti, de nem teszi feltétlenné; s nem utal rendszeres ismétlődésre. Mindenképpen nagyobb időszak figyelembevételével jár. Ez a tagadó megfelelőre is vonatkozik: *Nem ettem még ananászfagyit.*

Vessük össze az alábbi (a már partikulát tartalmazó) mondatokat! Figyeljük meg az időhatározói ál-mellékmondatokat is!

K/a (<i>Ettem az ...:</i> folyamatosság, határozott tárgy)	K/b (<i>Megettem az ...:</i> befejezettség, határozott tárgy)	K/c („Legalább-eyszeriség”: határozatlan, névelőtlen, hátravetett tárgy)
<i>Már ettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Ettem már ananászfagyit.</i>
<i>A múltkor már 'ettem az 'ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>A múltkor már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	?
<i>Sokszor már 'ettem az 'ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Sokszor már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	?

A *K/c* példamondat jól mutatja, hogy névelőtlen, határozatlan tárggyal — azt a kijelentő, állító mondat ige mögötti részébe helyezve — könnyebb közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú) mondatot alkotni. A névelőtlen tárgyat a mondat fókuszában tartalmazó mondatmegfelelő (akárcsak a *K/a* mondatbeli határozott tárgyat tartalmazó tagmondat) folyamatos aspektusértékű: *Már ananászfagyit ettem.*

Nincsenek a magyarban ilyen mondatok: **Már ettem már ananászfagyit, mikor anyu hazajött. *Már ettem már az ananászfagyit, mikor anyu hazajött.* Elképzelhető ez (a két *már* esetleges egybecsúsásával): *? Már ettem ananászfagyit, mikor anyu hazajött.* — Ilyenkor mégis az a szokásosabb, hogy az általános előidejűség („legalább-egyszeriség”) és az egyidejűség kifejezését elősegítő folyamatosság két külön mondategységben formálódik meg: *Előfordult már, hogy már ettem az ananászfagyit, mikor anyu megjött.* A *K/a* példa álmellékmondata (*mikor anyu hazaért*) a főmondat eseményidejében foglalt, egyidejű eseményt ír le; a *K/b* példabeli álmellékmondat (ugyancsak: *mikor anyu hazaért*) a főmondatbeli cselekvést (teljesítményt) követő, rákövetkező eseménynek a megfogalmazása.

Ilyen mondatok sincsenek: **Már ettem meg már az ananászfagyit, mikor anyu megjött.* Az általános előidejűség és a legalább-egyszeriség, illetve a rákövetkezés ilyenkor is többnyire két külön mondategységben fejeződik ki, a *már* esetleges kétszeri előfordulásával: *Előfordult már, hogy már megettem az ananászfagyit, mikor anyu megjött.*

3.4. Folyamatos aspektusértékű környezetben szokásos időmódosítók befejezett alapértékű igével vagy igei szerkezettel — ha ilyennel egyáltalán előfordulnak — rendszerint ismétlődést fejeznek ki. Ezt látjuk alább a β oszlop példamondataiban. Mindkét oszlop mondataiban a *még mindig*, *kedd óta*, (*három*) *hete* időmódosítók szerepelnek:

<i>L</i> (Egyszeriség és ismétlődés — időszámítókkal)	
α (Közömbös szövegkörnyezetben egyszeriséget sugalló mondatok:)	β (Ismétlődést kifejező mondatok:)
<i>Még mindig aludt. — Ekkor még mindig aludt. — Tízkor még mindig aludt.</i>	<i>Még mindig korán elaludt.</i>
<i>Még mindig a tejet melegítette Jánosnak.</i>	<i>Még mindig melegített egy kis tejet Jánosnak.</i>
<i>Még mindig a csontot rágta.</i>	<i>Még mindig lerágta a csontot.</i>
<i>Egyfolytában beszélt.</i>	<i>? Egyfolytában megbántotta a szomszédasszonyt.</i>
<i>Kedd óta lázas.</i>	<i>Kedd óta megissza a teát.</i>
<i>Már három hete jól van.</i>	<i>Már három hete elmegy a boltba.</i>

3.5. A deontikus modalitásnak a *-hat ~-het* képzővel vagy az állítmányban szereplő *szabad* szóval való kifejeződése (l. Kiefer: What is possible in Hungarian? In: Acta Linguistica Academiae Hungaricae, Tomus 31 <1—4>, 147—85, különösen 148—9) nagyobb időre való érvényességet, ismétlődést, ill. annak lehetőségét implikálja: *Jóska elmehetett moziba egyedül* 'Mínthogy megengedték, Jóska (ha akart), esetleg többször elment moziba egyedül';

A cicát szabad volt megsimogatnia 'Minthogy megengedték, valahányszor akarta (feltehetőleg többször) megsimogatta a cicát'.

Az episztemikus modalitás hasonló esetekben többnyire megőrzi az alapszerkezetnek az ismétlődéshez való — gyakran negatív — viszonyát. *Hol van Jóska? — Moziba mehetett.* 'Feltehetőleg moziba ment' (most; egy alkalomról van szó.).

4. Előfordul, hogy a határozott névelős főnévvel kifejezett alanyt vagy tárgyat tartalmazó, folyamatos értékű mondat ismétlődést fejez ki. Ez kézenfekvő azokban az esetekben, amikor az alany vagy a tárgy többes számú. Ilyen példamondatokat látunk alább a β oszlopban:

M	
β : Ismétlődés, folyamatosság (többes számú tárggyal, alannyal)	
α	β 〈Folyamatos aspektusértékű mondatok〉.
<i>Eminens diákot buktatott.</i> <i>Megbuktatta Ferkót.</i>	<i>Buktatta az eminens diákokat.</i> <i>Buktatta a diákokat.</i>
<i>Megjöttek a vendégek.</i> <i>Betódultak a lányok.</i> <i>Beözönlöttek a focisták.</i> <i>Jött egy lány.</i>	<i>Jöttek a vendégek.</i> <i>Tódultak a lányok.</i> <i>Özönlöttek a focisták.</i>
<i>Lőtt egy nyulat.</i>	<i>Lőtte a nyulakat.</i> <i>Egyre csak lőtte a nyulakat.</i>

Meglepőbb, hogy egyes számú főnév esetén is több denotátumot, valamint folyamatos-ságot és ismétlődést érthetünk fentiekhez közel álló mondatokban:

N
Ismétlődés, folyamatosság
(egyes számban álló tárggyal, alannyal:)

'Buktatta a 'diákot... — Lőtte a 'nyulat... — 'Özönlött a 'focista... — 'Lopják az 'autót.

Az utolsó, talán kétes hitelű példamondatot hadd támasszam alá egy, a rádióban hallott mondattal: „A rendőrség tisztában van azzal, hogy *'lopják az 'autót*”. — Nyilván nem egy konkrét autónak az adott pillanatban folyó lopásáról van szó, hanem több autóról és ismétlődő lopásról, lopások sorozatáról.

A hátravetett hangsúlyos igekötő, mint ismeretes, mindenekelőtt folyamatos (ezen belül: szemantikailag jelölt, ill. nyomatékos módon folyamatos; Kiefernél progresszív, l. MNy. 87: 257—77) aspektusú mondategységekben szokásos. Pl. *Éppen gombolta ki a kabátját, amikor megszólalt a csengő.* — Megesik, hogy a példázotthoz hasonló folyamatos aspektus-értékű elrendezés ugyancsak a tárgy vagy az alany denotátumának több-voltával, ill. a cselekvés ismétlődésével függ össze; akár többes számú, akár egyes számú főnév fejezi ki az alanyt, ill. a tárgyat.

O (β : Ismétlődés, folyamatosság)	
α	β
1. <i>Az udvaron összeesett.</i>	<i>Az udvaron 'estek 'össze a 'gyerekek.</i> ~ 'Az udvaron összeesett egy gyerek, aztán megint összeesett egy gyerek, s ez így ment'.
2. <i>Hazaküldött egy gyereket.</i> <i>Hazaküldte a gyerekeket.</i>	<i>'Küldte 'haza a 'gyerekeket.</i> ~ 'Hazaküldött egy gyereket, aztán megint hazaküldött egy gyereket, s ez így ment'.
3. <i>Felvett egy könyvelőt.</i> <i>Felvette a könyvelőt.</i>	<i>'Vette 'fel a 'könyvelőket.</i> <i>'Egymás 'után 'vette 'fel a 'könyvelőket.</i>
4. <i>Félredobta a halat.</i> <i>Feltalálta a csodagyógyszert.</i>	<i>'Dobta 'félre a 'halat.</i> <i>'Találta 'fel a 'csodagyógyszert.</i>

Hasonlóképpen: *Egymás után 'estek 'össze a 'gyerekek; Egymás után 'vette 'fel a 'könyvelőket.* Az ismétlődés ráértése, az alany vagy a tárgy több-volta teszi lehetővé, hogy olyan igekötőket vagy bővítményeket is hátravethessünk, amelyeket — perfektiváló vagy inkoaktivitást kifejező, illetve általánosabb szóképző szerepük dominanciája miatt — egyébként nem szokás ilyen folyamatos aspektusértékű elrendezésben használni: *megdicsér, megfázik, befal, agyonüt, beszerez:*

P

'Egymás 'után # 'fáztak 'meg a 'gyerekek.
'Egymás 'után # 'falta 'be a 'buktákat.
'Egymás 'után # 'szerezte 'be az 'alkatrészeket.

IRODALOM
A HATÁROZOTTSÁG, FOLYAMATOSSÁG, EGYSZERISÉG,
ISMÉTLŐDÉS TÉMÁIHOZ

(A Magyar Nyelvőr korábbi számaiban (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—77, 117 <1993.>: 79—85), illetve fentebb hivatkozott irodalom)

Abaffy Erzsébet: Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban (további irodalommal). In: Areális nyelvészeti tanulmányok. (Szerk. Balázs János): 113—79.

Agrell, Sigmund: Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitwort. Lund, 1908.

Apreszján, J. D. (=Jurij Derenikovič)—Páll Erna: Orosz ige—magyar ige (Vonzatok és kapcsolódások). Bp., 1982.

Avilova. N. S.: Vid glagola i semantika glagol'nogo slova. Moskva, 1976.

Bánó István: Az orosz ige tanításának néhány kérdése. Bp. 1955.

Balogh Dezső: A többesjel funkciójáról. *Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények* (= NyIrTK.) 34/1 <1990.>: 71—3.

Balogh Lajos: *Nyr.* 116 (1992.): 485.

Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. (*Magyar történeti szóalaktan* 2) = Szóképz. Budapest, 1958. — A gyakorító ige képzése. *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana* (= MNyTNy. szerk. Benkő—E. Abaffy—Rácz) Budapest, 1991, 85—91.

Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* (= MNyTK.) 63. sz., 1941. — A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. *Nyelvtudományi Értekezések* (= NyTudÉrt.) 12. sz. Budapest, 1957.

Bárcei Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963., 161—2, 275.

Bihari József: Aspektusproblémák a mai orosz nyelvben. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei.* Szerk. Benda Sándor. 175—212, 1962.

Bihari—Tyihonov: Az orosz igeszemlélet. Bp., 1982.

Bokor József: Az ige: *A Magyar Nyelv Könyve* (= MNyK.: Szerk. A. Jászó Anna), 1991.

Bondarko, A. V.: O značenijah vidov glagola: *Voprosy jazykoznanja*, 1990/4, 5—24.

Comrie, Bernard: *Aspect.* Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976.

Czuppon Elek: *Nyr.* 37 <1908.>: 324—5.

Deme László: MNy. 55 (1959.): 185—198. — A hangsúly. In: *A Mai Magyar Nyelv Rendszere* (= MMNyR.) Bp., 1962; II. 458—70, 462. — A szórend. *MMNyR.* II. 471—522.

Dezső László: *Magyar Nyelv* (= MNy.) 71. (1975.): 268—74.

Dohár Péter: Kis angol nyelvtan. Lektorálta, hozzátett, elvett belőle, és példamondatok tucatjait alkotta: Verasztó Lajos. Budapest, 1991.

Dombrowszky József: A szláv igei aspektus-tempus rendszer eredete és kialakulása, Debrecen. (Kandidátusi értekezés) 1964.

Dostal, Antonin: *Studie o vidovém systému v staroslovenštině.* Praha, 1954.

Drahoš, József: O ponjatij i terminah sposobov glagol'nogo dejstvija (Aktionsarten). *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis de Ludovico Kossuth Nominatae* 1970. *Slavica* X. 69—82.

Elekfi László: Hangsúly és szórend. In: *Nyelvművelő Kézikönyv* (= NyKk.) Írta és szerkesztette: Elekfi László, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Szőke István) I. 792—800; 794, 796.

Eördögh Miklós: *Nyr.* 109 <1985>: 103—9.

Erdődi József: *Orosz nyelvtan.* Bp. 1955.

Fabó Kinga: MNy. 74. (1978.): 453—64; 454—5; MNy. 87. (1985.): 130—40; NyK. 87: <1985>: 130—40; különösen 132; ÁNyT. 17: (1989.): 31—48, különösen 34—7, 47.

Fábricz Károly: Néprajz és Nyelvtudomány (= NéprNyelvt. 29/30) <1985—86.>: 107—14.

Dr. Ferenczy Gyula: *Gyakorlati orosz nyelvtan.* Bp. 1983, 349—50.

Fokos Dávid: *Nyr.* 61: 6, 47—8.

Földi János magyar grammatikája. (Közzéteszi: Gulyás Károly, 1912, 281; idézi, értelmezi: Szili Katalin, *Nyr.* 112. <1988>: 341.

Fülei-Szántó Endre: Két magyar igeekötő szemantikájáról. MNy. 87. <1991.>: 430—437, különösen 431—2.

Fukaya Shitoshi: A functional analysis of topic-comment structure in hungarian—contrasted with japanese. In: *Contrastiv Studies Hungarian—Japanese.* Bp. 1988: 32—77 (l. még: Hukaya)

Gálffy Mózes: *Nyelvi forma, nyelvi érték.* Bukarest, 1972, 35—6.

Garey, Howard B.: *Verbal aspect in French: Language* 33. 9—110 (1957).

L. M. Gorelova: *Kategorija vida v evenkijskom jazyke.* Novosibirsk, 1979, 15.

Gyomlay: NyK. 37 (1907): 80—110, 196—244; 286; MNy. 19 (1923.): 133—37; MNy. 20: (1924.): 63—71.

Heltainé Nagy Erzsébet: *Nyr.* 116 <1992.>: 486—7.

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai <1969>: 60—123, 95—99.

Hollósy Béla: Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen, 1977.

Hegedűs Rita: Nyr. 111 (1987.): 288, 292—5.

Hetzron, Robert: Non-applicability as a test for category definitions, in: Hungarian General Linguistics (szerk. Ferenc Kiefer), John Benjamins Publishing Co. Amsterdam/Philadelphia, 1982.

Horváth László: Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből. NyTudÉrt. 133. (1991.): 12, 15—8, 21.

Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz. 21—67, 1983.

Hukaya Sitosi: A magyar nyelv cím—hír szerkezete. Kézirat. 1973.

Járai Csongor: A hunyorog ige jellemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében, (Tud. vez.: Zsilka János, Techn. szerk. Kelemen Sándor). Bp., 1987. 213—25.

Jászay László—Tóth László: Az orosz igeaspektusról magyar szemmel <1987.> 66—70. A. Jászó Anna: A *holta*, *laktában*, *nőtőn* (*nő*) és a *jövet* típusú igenév. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. (= MNyTNY.) II/1. kötet, 435—7.

Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószték Gábor: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (= ÁNyT.) 17. (1989.) 75—8.

Kalabuhova, Tat'jana Aleksandrovna (1975): Upotreblenie vidov glagola pri otricanii v sovremennom russkom jazyke. Avtoreferat na soiskaniye učennoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk, Leningrad, 1975. — Uő. (1980): Nagljadno-primernoje značenie soveršennogo vida pri otricanii. In: Funkcional'nyj analiz grammatičeskikh edinic. (Szerk. A. V. Bondarko. A. V. Korol'kova, T. A. Kalabuhova.) Leningrád, 1980.

K. Kalocsay: Vojaĝo inter la tempoj. La Laguna, 1960.

Kapitánffy Johanna: The aspectual forms of the verb in English and Hungarian (Bírált tanár: É. Kiss Katalin). Kézirat. Bp., 1985.

Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956.): 18—19. NytudÉrt. 10. sz. 18—19, 20—21, 73—4, 109, 150.

Kemény Gábor: Igeköth-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás? In: Normatadat — nyelvi norma, (Szerk. Kemény Gábor) 205—27.

Kenesei István: ÁNyT. 17. (1989.): 109—10.

Kicska Emil: Nyr. 19 (1890.): 6—18, 433—40.

Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983: 146—65, 319—21. — Az aspektus a magyarban: A Fejezetek egy magyar strukturális mondatтанból c. munka próbaféjezete, sokszorosított kézirat. Bp., 1983. — ÁNyT. 15. <1984.> 127—49; MNy. LXXXVII. 257—77. — Diakronia a szinkroniában. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. (Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő) 342—7.

Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Budapest, 1982.

É. Kiss Katalin: NytudÉrt. 116. sz. (1983.) 81; Configurationality in Hungarian: (1987): 69—76; NyK. 89 <1987—88.>, 9—10.

Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMondt/KTMondt; <1928/41>: 79, 81—2, 112, 115—6, 267, 269.

Komlóssy András: ÁNyT. 17. <1989.> 171—82. — Focussing on focus in Hungarian. Topic, focus and configurationality. In: Linguistik Aktuell. Amsterdamer Arbeiten zur theoretischen & angewandten Linguistik, 1990, 215—26, 218.

Koschmieder, E.: Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Proba syntezy. Rozprawy i materiały Wydziału i Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, V. 2., Wilno, 1934.

Komáromy: Nyr. 3. (1874): 157.

Kőrösi Sándor: Nyr. 11 (1892.): 151—8.

Krékits József: K voprosu ob obščem značenii glagolov. SV. Dissertationes Slavicae, Szeged 1985, 46—58.

Kunos: Budenz-Album (1884): 11.

- Lindner Márta: A *hull* ige jelentésének szerkezete. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. Tud. vez.: Zsilka János. Tech. szerk.: Kelemen Sándor. Bp. 1987: 187—98, 189.
- Lotz János: Az igeidők jelentése a magyarban. In. Uő.: Szonettkoszorú a nyelvről. 1976. 164—70.
- Lőrinczi Réka: Megjegyzések az igei tőismétlések (figura etimologikák) kérdéséhez. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 1992, 166—70.
- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. (Szerk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete).
- A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. <Főszerk. Benkő Loránd; Szerk. Kiss Lajos, Papp László>. Bp. 1970. = TESz.
- Mátai Mária: MNy. 85. <1989.> 151—71.
- Ju. S. Maslov. Voprosy glagol'nogo vida v sovremenom zarubežnom jazykoznanii (Szerk. Maslov). Moskva.
- Molecz Béla: A magyar szórend. (Bp. 1900): 23—9.
- A. Molnár Ferenc: MNy. 81 <1985.>: 442—53, különösen 450.
- Mourelaros, Alexander, P. D.: Events, Processes and States: Syntax and Semantics 14. Tense and Aspect (szerk. Tedeschi, p. J.—Zaenen, New York, 1981, Academic Press) 191—212.
- Munkácsi Bernát: Nyr. 9: 529—33.
- Naumenko—Papp: Nyr. 111 <1987.>: 434—44; 440.
- Nyéki, Lajos: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui. Ophrys. 1988. Publications Orientalistes de France. 134—41.
- Oravecz Barna: A *hall*, *hallgat* igék elemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. (Tud. vez.: Zsilka János. Tech. szerk. Kelemen Sándor) Bp. 1987: 227—314, 275, 293, 300.
- G. I. Panova: O soderžatel'nyh tipah povtorjajemosti dejstvija v russkom jazyke. In: Funkcional'nyj analiz grammatičeskih jediníc. Sbornik naučnih trudov. Red. A. V. Bondar-ko, A. V. Korol'kova, T. A. Kalabuhova, Leningrád, 1980: 41—52.
- Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről (1979), 228—34, 237—8.
- Pete István: MNy. 79. (1983.) 137—49; NéprNyelvt. 29/30 (1985/86, 168); Morfológia a russkogo jazyka v sopostavlenii s vengerskim. Orosz—magyar egybevető alaktan <1988>; 145—68; 169—72.
- Péter Mihály: MNy. 87 (1991.): 134—44, különösen 144. Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára (1991) 527—30.
- Rácz Endre: Nyr. 99 (1975.): 3—11, különösen 4—5.
- Ruzsiczki Éva: Az igeképzők: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (= MMNyR.) I. 1961. 345—54.
- Sebestyén Árpád: Magyar Nyelvjárások (MNyj.) 3 (1956): 35—51.
- Simonyi Zsigmond: Nyr. 13 (1884.) 354—59; Köt. I. 36—7, 38—43. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (= TMNy.) 442.
- J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igeekötők <1959.>.
- Szabolesi Anna: NyK. 85 <1983.>: 83—91.
- Szabó Zoltán: A magyar igei aspektus kérdéséhez: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 3 (1959): 81—9. A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. Nytudért. 48 (1965): Uő.: Nyr. 85 (1961): 284—99.
- Szarvas Gábor: Nyr. 14. (1885.): 414.
- Szili Katalin: Nyr. 109 (1985.): 177—84; 112 (1988.): 348—57.
- Temesi Mihály: A melléknévi igenév. In: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (MMNyR): 229—33, különösen 232; A határozói igenév. In: MMNyR. I. 258—60.
- P. Thewrewk Emil: Nyr. 3. <1874>: 387—8.
- Varga László: NyK. 83 <1981>: 79—95.

Vendler, Zeno: *Verbs and Time: Linguistics in Philosophy* (Ithaca, 1967): 97—121; Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976.

Velcsöv Mártonné: *Az igeidők*. In: *A mai magyar nyelv* (= MMNy. Szerk. Rácz Endre): 173—4.

Vörös József: *Nyr.* 97 (1968): 416—22. *Folia practico-linguistica*, 1971/I. 82, 83.

Wacha Balázs: *MNy.* 72 (1976.): 59—69, 62; 86 (1990.): 31—54; *ÁNyT.* 17. (1989): 219—82; *Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra*. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Bp. 1990. (Szerk. Rácz Endre): 219—82. *NéprNyelvt.* 33. (1989—1990): 81—90.

Zlinszky Aladár: *Nyr.* 41 <1912.>: 139.

Zsilka János: *Az ellentét szerepe a szó, ill. mondat szerkezet jelentésében — palitonia*. In: *Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében*. (Tud. vez. Zsilka János, techn. szerk. Kelemen Sándor). Bp. 1987: 5—145; 23—6.

Wacha Balázs

A TESz. és az ÜMTsz. anyagából kimaradt halnevek

Munkám az ugor szótörténeti, etimológiai és szóföldrajzi halnévgyűjtésem része, a magyar halnévszókincs egy rétegének vizsgálata.

Különösen sokszínű és rendszerint igen találó a népi elnevezések csoportja. A népi halnevek sokasága sajnos a szótárak, szógyűjtemények anyagában csak elenyésző számban lelhető föl. A magyar halterminológia összevetése a környező nyelvek halnévszókincsével lényegesen több egyezést mutat, mint a genetikailag összetartozó rokon nyelvekéivel. Az uráli nyelvtalajon meglévő néhány közös halnév (*keszeg, őn, tathal*) összehasonlító vizsgálata az őstörténeti kutatásokban nem vezet megnyugtató eredményre. A történeti állatföldrajz eredményei több mint kétesek. A halneveket illetően N. Sebestyén Irén (NyK. 49; ALH I) és Moór Elemér (Acta Ethn. XII.) próbált — részben nem helytálló etimológiákra támaszkodva — következtetéseket levonni a régi szálláshelyek fekvésére nézve. Tanulságosak Jankó János (A magyar halászat eredete. Bp.—Leipzig, 1900) tévedései is, akinek egybevetései ingatag nyelvi alapokon állnak. A hangtani és szemantikai szempontból is téves etimológiákat nem tekintve sincs a legtöbb halfajnak lokalizáló értéke, hiszen elterjedtségük rendkívül széles lehet.

A közép-európai nyelvek egymásra hatása, egyes szavak közkinccsé válása figyelhető meg a bajor-osztrák, magyar, román, ill. a szláv (cseh, szlovák, kárpátukrán, orosz, szerbhorvát és szlovén) nyelvek areális vizsgálatánál. A nyelvjárási szókincs sajnos többnyire adatolhatatlan, azaz történettelen, az átvétel idejét bajos meghatározni. Egy másik nehézséget az jelent, hogy a talált adatok egy részénél a név nincs pontosan azonosítva azzal a halfajjal, amelyet jelöl. Ilyenkor hiányzik egy szakszerű ichthyológiai leírás, mely segíthetne. A szótárak adatainál ezért többnyire használhatóbbak voltak az állattani művek: a halakkal foglalkozó zoológiai összefoglalások (melyek a szótörténethez is nagyon értékes adatokkal szolgáltak), és a néprajzi munkák.

Nyelvtörténetileg fontos az a tény, hogy egy-egy halnév más-más területen más-más halfajt jelöl. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy species több néven fordulhat elő még az ichthyológiai szakirodalomban is. A filológia ritkán társult megfelelő zoológiai ismeretekkel; nem érthette a neveket. Ez is oka a félreértéseknek.

A népességnövekedéssel és iparosodással járó vízkihasználásnak kikerülhetetlen következménye lett a halfauna nagymértékű elszegényedése. A természetes vizekben űzött halászat, ez a régi foglalkozás is kihalóban van. Természetes sajnos, hogy így sok-sok halnévvel is szegényebb lesz a nyelv. Éppen ezért sajnálatos, ha összefoglaló szótárak anyagaiból kimaradnak egyelőre még élő elnevezések.

amur, amurhal. J. Ctenopharyngodon idella; Weisser Amur (VNAE 3434) Mylopharyngodon piceus; Schwarzer Amur (VNAE 7426).

A magyarországi vizekbe 1963-ban engedélyezte a Földművelésügyi Minisztérium a növényevő halak betelepítését Kínából (Nyr. 76: 286). Négy halfaj azóta nagyon elszaporodott. Az *amur* halnév azonos az Amur folyó nevével, ott s annak vízrendszerében a halfajta őshonos. Vö. *amuri kele*, *zöldponty* 'fehér amurhal' (VNAE 3434) és *amuri koncér* (VNAE 7426).

apácafűró. J: Zingel streber (MoH 177) N: HalK 774: *apácafűró* (Szendes)

aranyhal. J: Carassius auratus R: 1560: *aranyas feyw haly* (GyöngySzt. 2618), 1595: *aranyas hal* (Ver. 71) N: MoH 106/7: *aranykárász*, *aranyhal* 'ua.', Halh. 46: *aranypotyka* 'ua.', *arany jász*. *arany orfa* 'Leuciscus idus', *aranyhal* 'vörösszárný keszeg', *aranykárász* Carassius carassius' és aranymárna 'Barbus barbus', VNAE 11314: *aranycompó*, 8541: *arany sügér*, 10540: *a. durbincs*, *a. keszeg*.

ásott hal. J: Misgurnus fossilis (MoH 127). Vö: *ásovány hal* ua. (Halh. 46), amely a réti csík halászatának sajátos módszerére utal. Ez a kis hal ugyanis olyan mostoha körülmények között is megél, ahol a többi halfaj hiányzik. Mivel egykor Magyarországon jelentős bőjti néptáplálék volt, Hermann Ottó (1887.) leírásából ismerjük a csikászok módszereit. A nyári szárazság idején hatalmas csíktömegek kényszerültek nedves, föld alatti helyekre, ahonnan egyszerűen ki lehetett ásni őket. Innen ered egyébként a hal tudományos elnevezése is: *fossilis* 'ásott'.

bárdkeszeg. J: Abramis brama (MoH 83). N: HalK 772: *bárdkeszeg* 'dévér, a nagyja' (B.füred).

Az elnevezés a dévér alakjára utal. Hallottam Siófokon a gardát emlegetni ezzel a névvel, szintén a hal vékony teste és éles, ívelt hasa alapján.

barsling, *barsóka*. J: Perca fluviatilis (Gymnocephalus schraetzer) R: 1730: *persling* (Bél: Tractatus 59); 1838: *barsóka* (Tájszótár 153); 1887: *persli* (HalK 820); 1893: *parcs*, *persli* (Munkácsi: Népr. Füz. 25); 1902: *barsóka* (Jankó 309); 1904: *barsóka* (Vutskits 16) N: MTsz. 2: 125: *persli* 'sügér' (Szeged); HalK 772: *barsóka* 'durbincs' (Balaton); Tiles: *borsóka* 'selymes durbincs' (Balatonakali); Jankó 309: *borzsóka* 'ua.' uo.; Beke 10: *parcs* 'sügér' (Székelyföld); Unger 1919—68: *parcs* 'ua.' (Erdővidék, Olt vize); Bálint 1974, 426: *persling*, *persli* 'ua.' (Szeged táján); MoH 166: *barsling* 'ua.'

Az átvett halnév a ném. *Barsch*, *Persch*, *Perschke*, *Barsching*, *Bärschling*, *Bürschling*, *Berschling* 'sügér' (VNAE 8541) megfelelője. Vö. még N. bajor *Pärsling*, *Persling* ua. (BÖWb I.3: 632), *Pörsch*, *Pörsch* ua. (BÖWb I.3: 663), erdélyi szász *piers* 'ua.' (NSWb I: 864), *Persch* 'ua.' (BIELZ).

A ném. *Barsch*, kfn. *bars* (ang. *barse*) a germ. **bars* 'hegyes' jelentésű szóval tartoznak össze. L. még ném. *Bart* 'szakáll', *Bürste* 'kefe', *barsch* 'durva, barátságtalan' (BWDWb I: 520) ugyanebben az etimológiában. A sügér tehát nevét hegyes, szúrós hátuszonyáról kapta. Az elnevezés átment a környező szláv nyelvekbe is, l. szlk. *peršla* 'ua.', szlov. *péršelj*, *píršelj* 'ua.' (DLw 201), szb.-hv. *pers*, *perslin* 'ua.' (Medic 1).

bartaifű. J: Barbus meridionalis petényi (MoH 97). N: HalK 772: *bartaifű* (Szatmár m.)

A pisztrángfélékkel azonos szinttájon élő márnafaj (melyet leírójáról, Petényi Salamonról neveztek el) népi jelölése. E halnév erdélyi szó, hiszen főként a hegyipatakok lakója a Petényi-márna.

bikkely. J: Scardinius erythrophthalmus. N: HalK 773: *bikkely* 'mocsaras vízben élő pirosszemű kele' (A *pirosszemű kele* elnevezés nem szerencsés, hiszen szemgyűrűje aransárga, esetleg narancsvörös. Mai tudományos jelölése: *vörösszárný keszeg* (MoH 64).

bobály. J: Umbra krameri (MoH 47). R: 1794: *bobalik* (Grossinger 182), 1898: *bobalik*, *bobály* (Term. 10). N: RK 70 és EtSz I: 424: *bobály* 'sügér' (Bihar m.: Umbra canina).

Román eredetű kölcsönszó a magyarban, vö: r. *baboiu* 'sügér' (Da I: 405), r. *baboi* 'ua.' (EMR III: 66), ill. vö. még blg. *baboi* 'ua.' (BEKE 12), szlk. *bobał*, *bobalik* 'lápi póc' (FERIANC 68), le. *babòj* 'sügér' (BEZLAJ I: 7).

bitanghal. J: Cyprinus carpio (VNAE 3596). N: DANKÓ 453: *bitanghal* 'a ponty fényes, aranyos pikkelyű példányai, melyeknek pikkelyei folytonos vándorlás (→*bitangolás*) közben fényesre csiszolódnak' (Bodroglók.).

bostyán. J: Phoxinus phoxinus (MoH 72). N: 1.EtSz. 500 és Halsz. 46.

bőrponty. J: Cyprinus carpio nudus (VNAE 3597)

Az elnevezés szemléleti alapja az a tény, hogy ennek a nemesített pontyfajtának – melyet előszeretettel tenyésztene a tógazdaságok – a teste pikkely nélküli, csak a bőre fedi (l. *csupaszponty* l. *amur*). A szó a német *Lederkarpfen* tükörfordítása.

busa. J: Hypophthalmichthys molitrix (VNAE 5813). H. nobilis (VNAE 5814). N: 1. *ezüst kínai ponty*, *ezüstponty*, *fehér széleshomlokú hal*, *vastaghomlokú hal* (MoH 117); 2. *pettyes ponty*, *pettyes széleshomlokú hal*, *vastaghomlokú hal*, *márványhal*, *márványponty* (l. *amur*) (MoH 120).

A *fehér busa* és a *pettyes busa* halnevekben a busa elnevezés a hal fejének szélességére, vaskosságára utal, l. ÚMTSz. 1: 639: zömök, vaskos, erős→busa, busafejű.

cselle. J: Phoxinus phoxinus (MoH 72). R: 1851: cselle „delphinus” (EtSz. 922), 1887: *cselle* „Phoxinus phoxinus” (HalK 765) N: EmSztT 2:72: *cselle* 'Phoxinus laevis, Elritze'; BEKE 12: *cselle* 'ua.' (Erdővidék, Olt).

Ismeretlen eredetű székelységi tájszó, alighanem Hermann Ottó csinált belőle tudományos halnevet (l. *fürge cselle* (MoH 72, VNAE 8761).

csupaszponty. J: Cyprinus carpio nudus (VNAE 3597).

Ez a pontyfajta pikkely nélküli, csupasz testű (l. *bőrponty*). Az elnevezés egyébként a ném. *Nacktkarpfen* tükörfordítása.

disznóhal. J: ma: Gymnocephalus cernuus (MoH 167). R: 1395 k: *dizno hal* 'delfin' (BesztSzj. 286), 1405 k: *dizo hal* 'ua.' (SchlSzj. 788), 1435 k: *gisno hal* 'ua.' (SopSzj. 129), 1590: *diszno hal* 'Canis marinus' (SzikszF. 81), 1595: *Dizno hal* 'delfin' (Ver. 27). N: HalK 780: *disznóhal* 'vágó-durbincs' (Erdővidék, Olt)

A vágódurbincs fölálló tüskéi, melyek a disznó sörteire emlékeztetnek, és ívesen domborodó háta a névadás magyarázata.

dunakeszeg. J: Scardinius erythrophthalmus (VNAE 10138).

dunaponty. J: Cyprinus carpio (VNAE 3596).

dunalazac. J: Hucho hucho (VNAE 413).

A galóca népi elnevezése. Eredeti előfordulási területét a Duna vízrendszerének hegyvidéki vizei alkotják, hazánkban az utóbbi évtizedekben a Tisza Tiszaletölök fölötti, a Duna Budapest fölötti szakaszán és a Dráván fordult elő.

durda. J: Abramis brama (MoH 83). R: 1795: *durda* 'Abramis' (Takáts R: Told. R. v.), 1800: *durda-ponty* 'Brachsen' (Márton: Lexikon 44), 1808: *durda* 'ua.' (Sándor: Told. 46), 1816: *durda* 'ua.' (Simai: GSz.), 1830: 'ua.' (Reisinger 81), 1838: *durda* ua. (Vörösmarty: Magy. ném. Szt.), 1852: 'ua.' (Peregriny: Term. tört. 248), 1960: *durda hal* (MN. júl. 31). N: HalK 781: *durda* 'Acerina cernua' (Komárom).

Úgy gondolom, ez a régi hálnév, mely ma egyre ritkábban bukkan föl, összefügg a *durbincs* hálnévvel. Mindkettő a 'kövér, erős, vastag' jelentésű *durbancs* (BEKE 14), illetve a már 1792-ben feljegyzett *durda* 'széles, vastag, tömött testű gyermek' (SzD 2: 33) szavakra vezethető vissza és a jelölt hal alakjára utal. A szakirodalom ismeretlen eredetűnek tartja (TESz. 1448), ill. téves finnugor etimológiát állít föl (Munkácsi: Hal. 11; Wichmann FUF XI: 234). A *durbincs* elnevezést átvette a szlovák nyelv, vö. *durbanec*, *durbinč* 'Acerina cernua' (FERIANC 75).

egreshal. N: DANKÓ 459: 'kicsi, gömbölyű fajta' (Bodroglók.).

egri (hal). J. Phoxinus phoxinus (MoH 72). R: 1794: *egri* 'Elritze' (Grossinger 225), 1795 k: *egri* (Takáts R: Told. R. v.), 1808: 'ua.' (Sándor: Told. 51), 1864: *egriponty* „Phoxinus”

(MNYsz. 2: 26). N: MTsz. 1: 458, HalK 781: *egri, egrihal* 'fürges cselle' (Erdővidék, Olt), *egri ponty* 'ua.' (Udvarhely m. vizei).

Ez a halmnév Toivonen szerint (NyK. 50: 452) az osztj. *āgerna* 'koncér' és a vog. *ārgeñ* 'ua.' elnevezésekkel rokon. Ez az etimológia nem állja meg a helyét. Már Grossinger kapcsolatba hozta a fürges cselle székely nevét az égerfával. Szintén az *éger* fanévvel veti össze Beke is (Nyr. 62: 450). A hal német neve is alátámasztja ezt a magyarázatot, vö: ném. *Elritze* 'fürges cselle', melynek N. *Erkress*, *Erling*, *Ellerling* alakváltozatai az égerfa *Erle* nevére utalnak. A vízparton álló égerfák alatt szeret ez a hal tartózkodni. Vagy a le. N. *olszanka*, cs. N. *olšovka* ua. (ZfSIPh 19: 63) az *olsza* 'éger' szóból.

fenekeszeg. J: *Aspius aspius* (MoH 73). N: HalK 785: 'ragadozó őn' (Kis-Majtény).

A pontyfélek családjába tartozó hal ragadozó volta miatt kapta ezt a nevét, a zsákmányt üldözve nagy csattanásokkal burjánzik, örvénylik a víz, amerre jár.

fésűshal. J: *Perca fluviatilis* (MoH 166). N: MTsz. 1: 582; HalK 786: 'süger' (Torna).

A süger ezt a tájnyelvi nevét hegyes, tüskés, szűrös uszonyairól kapta; különösen felmeredő hátuszonya hasonlít fésűre.

firis. J. Eudontomyzon vladkyovi (MoH 21). R: 1794: *firis* 'Neunauge' (Grossinger 206), 1795 k: 'ua.' (Takáts R: Told. R. v.), 1808: 'ua.' (Sándor: Told. 51), 1868: *fizis* 'ua.' (Kenessey A.), 1887: *firis*, *fizis* 'ua.' (KalK 765), 1898: *fizis* 'ua.' (Term. XIII: 13). N: VNAE 6099 és Állattani Közl. 29: 144: *firis* 'ua.' (Erdély).

Grossinger azt írja róla, hogy fürges hal, így neve a *firis*-nek ejtett 'friss' szóval függhet össze. Elterjedt a *fizis* elnevezés is, mely először Kenessey Albertnél bukkan föl, aki adatait Grossingertől vette. Nyilván elírás, vagy nyomdahiba eredménye lehet ez az alak.

fővenyvágó. J: *Cobitis taenia* (MoH 129). N: MTsz. 1: 635 és HalK 787: 'vágó csík' (Erdővidék, Olt vizei).

A sekély, gyakran arasznyi vízben élő, a vízfenéken tartózkodó kis hal neve.

fűhal, *fűevő hal*, *fűponty*. J: *Ctenopharyngodon idella* (MoH 61). A növényevő amur találó neve.

géb. J: *Proterorhinus marmoratus*, és a Gobioidae családba tartozó számos halfajnak (VNAE 5112—57) a neve. R: 1887: *géb* (HalK 788); 1893: 'ua.' (Munkácsi: Népr. Füz. 25); 1900: 'ua.' (DLw 113); 1904: 'ua.' (Vutskits 15); 1914: 'ua.' (Unger: 1919, 62). N: MTsz 1: 683: *géb* 'tóban élő hal, talán fenékjáró küllő?' (Székelyföld).

E halmnév összefüggése a *gob*, *gobhal*, *goboly* 'fenékjáró küllő' (Halsz. 48), illetve a bajor-osztrák *Göb* 'Gobio gobio' kétségtelennek látszik. Alighanem csak az átvétel utáni alakváltozatról lehet szó (*gob*-, *göb*-, *kop-hal*, ill. *géb*), és jelentéseltolódások nyomán jelölnek különböző speciesteket. A székely *géb* eredetére téves magyarázat olvasható (EtSz. 1149), összevetik a szász E. *Giffen* 'Gobio fluviatilis' halmnévvel. Nem lehet ennek alapján az erdélyi szász az átadó nyelvé. A *géb* tudományos szakszó lett, 1. *géb-alakúak* (Gobioformes), *Kessler-géb*, *tarka géb* (BREHM 8: 140—8), *gébfélek családja* (Gobiidae), *foltos géb*, *folyami géb*, *békafejű géb* (MoH 179), *tarka géb* (MÁSz 62) stb.

góc, *kóc*. J: Zingel zingel (MoH 176). R: 514: 1517: kolch „gobius” (OL. D. 26157), 1544: kocz (OL. Nád. 40), *kolch* 'kole' (Term. tud. Közl. 26: 491), 1708: *koltz* 'Gobio' (Pápai-Páris: Lat. —magy. Szt.), 1794: *kótz*, *koltz* 'Asper fluviatilis' (Grossinger 174), 1830: *koltz* 'Groppfisch', *kolc* 'Zingel', 1872: *kolcz* 'süger' (MNYsz. V: 937) és *koltz* 'Gobio' (III: 940), 1876: *kolc érdesz* 'Aspro zingel', *koltz* 'Cottus gobio' (Kriesch 17), 1879: *koltz* 'ua.' (Károli J: Kalauz), 1887: *gócz*, *kócz*, *kóczhal*, *kolcz*, *kólcz*, *kosz*, *magyar-kócz*, *német kócz* 'Aspro Zingel' (HalK 764), 1891: *góczó* (Kálmány L: Szeged népe 3: 76), 1977: *góc*, *kóc*, *kosz* 'magyar bucó', *koltz* 'botos kölönte' MÁSz 63, 85, 86). N: MTsz. 1: 700: *góc* 'magyar bucó' (Szeged), MTsz. 1: 1144: *kóc* 'ua.', *kóchal*, *kóli*, *kolc* 'ua.' (a Vág torkolata táján), *koltz* 'ua.' (Szeged), Bálint 425: *barátkóc*, *magyarkóc*, *némőkóc* (Szeged), MNY. 40: 381: *kóc* 'ua.' (Sárköz), Unger 1919, 66: *gócze* 'kűsz', *gócze* 'Gobio fluviatilis'.

A *kolty* alak (mint a *firis* névnél is) ismét nyomdahiba eredményeként terjedt el, mégpedig Pápai Páris magyar—latin szótárában (1708) szedtek a *koltz tz*-je helyett *ty*-t; a latin—magyar részben már helyesen szerepel. A Czuczor—Fogarasi szótár (1: 1312) magyarázata ('gyökelem a kerekded, gömbölyút jelentő ko-, vagy go-') helyett vö: szlk. *kolec* 'Asprozingel' (HalK 804 és SzJJs. 272), *kolok* 'ua.' (Ferianc: Ryby 73), szb-hv. *kōlc* 'ua.' (RSzhvK 10: 29), or. *golec* (Ferianc 26). A cseh és szlovák *kolek*, *kolok* eredeti jelentése 'cövek, faszeg, tüske', a bucóhalat tehát alakjáról nevezték el.

gömőhal. J: Noemacheilus barbatulus (MoH 125). R: 1898: „Cobitis barbatula” (Term. VII: 10).

A kövi csik ezt a nyelvjárási elnevezését a *gömő* 'bütyök' (MNyA. 525) szóval hengeres teste, felülről lapított feje miatt kapta.

görbepaduc. J: Pelecus cultratus (MoH 89). N: Unger 1919, 66: *görbe paducz* 'garda' (Erdővidék, Olt vize).

A garda jellegzetes, összetéveszthetetlen testalkata a magyarázat erre a más halnévvel való jelölésre.

gringyi. J: Noemacheilus barbatulus (MoH 125). N: RK 160: 'apró, édesvízi halfajta': *grënygyëj* (Erdély).

Román eredetű kölcsönszó Erdélyben, vö. r. *grindél*, N. *grindei*, *grindéiu*, *grindéie* 'kövi csik', Moldva, Bukovina, Észak-Erdély (DA 2: 313), mely erdélyi szász eredetű. A német halnév *Grindel*, *Gringel* 'fenékjáró küllő' (VNAE 5108) átment a szerb-horvátba is, vö.: *gringlin* 'ua.' (RSzKNJ 3: 630).

grúz, *gulúz*. J: Gobio gobio (MoH 98). R: 1887: *grúz*, *gulúz* 'Gobio fluviatilis' (HalK 764). N: MTsz. 1: 723: *grúz* (Zólyom és Turóc m.), *gulúz* (Ipoly, Nyitra vid., palóc), Dankó 459: *grúz* (Bodrogeköz).

Szlovák jövevénytiszó a magyarban, vö.: szlk. *hrúz* 'Gobio gobio', N. *glúz*, *grúz*, *gruzek*, *hruzik* 'ua.' (Ferianc 44). A *g*-vel kezdődő alakok az eredetiek, hiszen a szlovákban a *h* hang *g*-ből fejlődött. Ugynígy a csehben is, vö.: cs. *hrouzek* 'ua.' (EIWF 182), mely az ócseh *hruz*, *hriz*. *hruzik* alakokból jön, és egy ősi **grözö* (ZfSlPh 10: 58) formára vezethetők vissza. A halnév a *groziti* 'eintauchen' szóból fejlődött (l. SzJJs 204).

gyöngyhal. J: Blicca bjoerkna (MoH 82). R: 1794: gyöngy-hal „Alburnus nobilis” (Grossinger 241).

Talán a karikakeszeg pikkelyeiről nevezték így el, melyek lényegesen nagyobbak, mint a rokon fajoké. A Blicca bjoerkna korábbi tudományos neve a karikakeszeg előtt *ezüstös balin* volt; testoldala élénkebb ezüstös csillogású, mint a dévérkeszegé. Vö. még a különböző *gyöngyshal* neveket (VNAE 7417, 4196, 6096, 7764, 3814, 5133, 7416), továbbá *gyöngyös koncér* 'Rutilus frisii meidingeni', ill. *gyöngyös razbóra* 'kínai razbóra' (Halsz. 48).

haldoktor. J: Tinca tinca (MoH 91). R: 1887: *compó* (HIK 792), 1898: 'ua.' (Term. 21: 11). N: MTsz I: 787: *haldoktor* 'ua.' (Tata), Kovács 10: 'ua.' (Szigetköz).

Herman 1986, 135: „a halászok közhite szerint a szigonnyal megsebesített halakat úgy gyógyítja, hogy hozzájuk törleszkedve a sebeiket nyálkájával bekeni.” Egy másik adatközlő szerint pedig „a kárászokat és a durdákat a kopotjó férgektől tisztogatja” (Term. 21: 11). A szlovákban is él egy *doktorka* 'Leuciscus souffia' (Ferianc 36) halnév.

hukó. J: Hucho hucho (MoH 41). R: 1830: *huhkó*, *huhó* (Reisinger 38).

A galóca egyik, a latinból népetimológiás változtatással alakított népi elnevezése.

hullámhal. J: Alburnus alburnus (MoH 77).

A vízpartról jól látni a felszín közvetlen közelében vonuló küszöket. Ívási időszakokban főleg hatalmas küszrajok alakulnak ki, a parti hullámozás sokukat a kövek közé sodorja.

istenverte hal. J: Ictalurus nebulosus (Halsz. 48).

A törpeharcsára sokszor dühös horgászok adhatták ezt a nevet ennek a kicsi, de rendkívül mohó hálnak.

jerfli. J: *Leuciscus idus* / *L. virgo*. R: 1893: *nyerfli* (Munkácsi: Népr. Füz. 1893: 25); 1904: *nyerfli* (Vutskits 15), 1919: *ua.* (Unger 68). N: MTsz 1: 1542 és HalK 815: *nyerfli* 'leánykoncér' (Győr); Kovács 19: *jerfli* 'szilvaorrú keszeg' (Szigetköz); DLw 26: *nyerfling*.

A német *Nerfling* '*Leuciscus idus*' (DWSach 100) átvétele. Ez a halnév a jász egy másik elnevezésével függ össze. A *Nerfling* ugyanis az *Orfe*, *Örfling* 'ua.' (BWDWb 4: 824) szavakból származik a határozatlan névelő *n* elemének a szó elé ragasztásával.

kakuk hal. J: *Rhodeus amarus*. R: 1897: (Term. VIII.).

A Természet c. folyóiratnak ebben a számában olvasható a magyarázat: „ikrái kiköltését más édesvízi állatokra, a békateknőcre (*Unia pictorum*) bízta”. L. még *kakukkhal* 'Aspitrigla cuculus' (VNAE 1269).

karics. J: *Carassius carassius*. N: MTsz. 1:1056, HalK 799: *karics* (Lázi, Nógrád m.)

A kárász palóc neve egy régi német alakot őrzött meg, vö. ófn. *karutzschen*, *kariss* 'kárász' (LEDER 108), N. *Karutze*, *Krutsch*, *karutsch* 'ua.' uo. A ném. *Karause* 'kárász' a lit. *karosas* 'ua.' átvétele, mely az oroszból (*karas* 'ua.') származik. A végső forrás a görög *korakinós* 'varjúhal' (BWDWb 4:76) a *korax* 'varjú' szóból. A m. *kárász* halnév is szláv jövevényszó, közelebről valószínűleg szlovák.

kerékszeg. J: Zingel streber (MoH 177) R: 1887: „német bucó” (HalK 764), 1898: 'ua.' (Term. 15: 11), 1977: 'ua.' (MÁSz 83).

A *kerékszeg* 'bagolykeszeg' Nátly-Szeged, és a *kerékszeg* 'német bucó' Nyitra tork. (MTsz 1: 1102) rövidített alakja ez a név.

keseűhal. J: *Rhodeus sericeus amarus* (MoH 104). R: 1887: HalK 802.

A szivárványos öklét élvezhetetlen, keserű ízéről nevezték el így. A német *Bitterling*, *Bitterfisch* 'ua.' (Sprachbrockhaus 90) tükörfordítása.

kilencszemű hal. J. *Lampetra fluviatilis* (MoH 20). R: 1604: *kilencszemű-hal* (MA); 1629: 'ua.' (Nom. 167); 1767: 'ua.' (PPB); 1898: *kilencszemű hal* (Term. 13:13).

A német *Neunauge* ua. (DWSach 98) tükörfordítása.

királyhal. J: *Acipenser stellatus* (MoH 27). R: 1794: 'sőreg' (Grossinger 226), 1887: *halak királya*, *királyhal* 'sőreg-tok' (HalK 763). N: Dankó 473: *királycsik* 'kövi csik' (Bodrogköz), HalK 791: *halak királya* 'tok' (Duna, Tisza), MTsz. 1:1133: *királyponty* (Duna mentén), Kovács 17: *királyhal* 'leánykoncér' (Szigetköz)

A sőreg *királyhal* nevének magyarázatára l. Unger 1919, 67: „a királynak koronázási ajándéknak ezt szokták adni a magyar halászok”. A *királyposzár* uo., és a *királyponty* a *Cyprinus carpio* tükrös változatának nevei. A *királycsik*, *csikkirály* elnevezések szemléleti alapja pedig az, hogy „bőrének barna festőanyaga elenyészik, s ilyenkor az illető csik élénken kanárisárga” (Herman 1980, 290).

kirca. J: *Cobitis taenia* (VNAE 2949) R: 1887: *kirca* (HalK 764), 1898: *kirca* (Term. 7:10).

A *kirca* 'csik' erdélyi, nem meghonosodott halnév, az átvétel oka valószínűleg a kétnyelvűség, vö: román *crăiță* 'ua.' (Rk 201).

lampréta. J: *Petromyzon marinus*. R: 1622: *lampréta* (RadvUdv. 58); 1643/73: *lampréta*, 1695: *lampréta*, 1706 k.: *lampréta* (Horváth 126) 1794: *lampréda* (Grossinger 239).

A latinnal szemben (középlat. *lampetra*, *lampreda*) a szó hangalakja valószínűsíti a német átvételt, vö. ném. *Lamprete* 'Petromyzon marinus', ófn. *lampréta*, mely a gallorom. *lampreda* (BWDWb IV. 388) átvétele. Vö. még: ang. *lamper*, *lamprey*, fr. *lamproie*, *lampra*, *lampré*, sp. *lamprea*, *lampardia*, *lamparida* (VNAE 8599).

lapátkeszeg. J: *Abramis brama* (MoH 83). N: MTsz I: 1291: ua. (Tiszaföldvár).

A hal lapos, széles alakjára utal, összefügg a *lapiska*, *laposkeszeg*, *lapistyan* (HalK 809), *laposka*, *lapkó* (MTsz. 1:1292), *lapinta* (Kovács 9) halnevekkel. Ilyen elnevezés az észti *labakas* 'dévér', cser. *lawal* 'ua.', zürj. *l'apa* 'ua.' is. Származékszavak, a *lap* alapszó ősi örökség az uráli korból.

látott hal. J: *Pelecus cultratus* (VNAE 8492). R: 1887: HalK 809, 1932: Viski K.: Tihany őshalászata, 47 N: HalK 809: 'garda' (Tihany).

A balatoni *látott hal* név onnan ered, hogy a halászbokrok egy-egy tagja a tihanyi félsziget egy magaslatáról kémelve a vizet, jelekkel irányította a halászokat a nagy tömegekbe verődő és vonuló gardacsapatok irányába.

lógga. J: *Leuciscus cephalus* (MoH 50). R: 1887: lógga (Varga 310); 1893: ua. (NéprFüz. 25); 1904: ua. (Vutskits 14); 1919: ua. (Unger 68) N. MTsz 1:1353: *lógga* 'domolykó' (Udvarhely m. Füle, Bárdóc); MoH 50; *lógga* ua.; Fialowski: Nyr. 7: *lógga* 'repülő hal'.

Vö. ném. *Lauge*, *Laugle* 'keszegféle' (NWbDS 476), *Läge*, *Laugeli*, *Laukele* 'szélhajtó küsz' (NVAE 391), *Laugen* 'vaskos csabak' (VNAE 6363), bajor *Laugen*, *Lauwen* 'több pontyféle neve' (BWb 1:1453).

lőbbő. J: *Alburnus alburnus* (MoH 77). R: 1506: *lebel*, 1522: *lőbböl* (TermTud.Közl. 26:491); 1893: *lőbbő* (Munkácsi 25). N: MTsz I:1361: *lőbbő* (Sopron m., Hegykő); MoH 77: *lőbbő*; Unger 68: *lőbbő* (Fertő tava).

A ném. *Laube* 'Alburnus alburnus' (BWDWb IV:414), *Lauben*, *Loben* ua. (BWb 1:1405) átvétele. A felnémet szó talán a *Laub* 'elszáradt falevél' kifejezéssel függ össze, s e kis hal testformájára utal.

maréna. J: *Coregonus albula* (*Coregonus lavaretus*). R: 1808: *kis maréna* 'Salmo maraenula' (Márton J.: Képes Könyv 7: 23), 1830: *maréna* (Reisinger 46).

Kölcsönszó, vö. ném. *Maräne* 'Coregonus' (DWSach 99). A német halnév a pomeráni *moranka* átvétele, mely az összsláv **morje* 'tenger' (BWDWb 4:585) szóval függ össze. Megvan a szerb-horvátban is: *maréna* 'Coreg. alb.' (RSZKJ 12:124).

A hazai vizeinkből véletlenszerűen előkerülő *vándormaréna*, vagy *nagy maréna* 'Coregonus lavaretus' és *törpe maréna* 'Coregonus albula' (MoH 43,44) fajokon kívül ez a név a Coregonidae családba tartozó sok-sok lazacfélének a neve, l. VNAE 3197 és 3226 között a marénafajok elnevezéseit. A Magyar Horgász 1955-ben (1—2 sz.) arról ad hírt, hogy hazánk halállománya új halfajjal gazdagodik, a lillafüredi pisztrángtenyésztő telepen marénákat keltettek. „A lazaccal rokon, ízletes húsu hal” (ÉrtKsz. 889) tenyésztése úgy látszik nem járt sikerrel, mert a marénafajok sem természetes vizeinkben, sem a piacon nem terjedtek el. *márványhal.* J: *Aristichthys nobilis* (MoH 120).

A pettyes busa márványhal, s márványponty nevét annak köszönheti, hogy testoldalai ezüstös alapszínűek, vörösesbarna vagy sötétszürke, szabálytalan márványszínnel.

BIBLIOGRÁFIA

Bálint	Bálint S.: A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete I./a M. F. Múzeum évk. (1974—75.)
Beke	Beke Ö.: A magyar halnevek származása. Vác, 1930.
BesztSzej.	Besztcei Szójegyzék. 1395 k.
Bezljaj	Bezljaj, F.: Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, 1976.
Bielz	Bielz, A.: Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens. Hermannstadt, 1856.
Bél: Tractacus	Bél M.: A magyarországi halakról. A Tractacus de re rustica Hungarorum részlete. Bp., 1984.
BÖWb	Bayerisch—österreichisches Wörterbuch. Wien, 1985—.
BWb	Schmeller, A.: Bayerisches Wörterbuch. München, 1877.
BWDWb	Brockhaus—Wahrig: Deutsches Wörterbuch. Stuttgart, 1980—.
CzF	Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára I—VI. Pest, 1862—74.
DA	Dicționarul limbii române. București, 1913—1940.

- Dankó Dankó I.: Bodrogi halászsótár. A miskolci H. O. Múzeum évkönyve. XI: 449—91.
- DLw Lumtzer—Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.
- DWSach Dornseiff, F.: Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1970.
- EIWF European Inland Water Fish. London, 1971.
- EMR Etymologicum magnum Romaniae. Bucuresti, 1976.
- EtSz. Gombocz—Melich: Magyar etymológiai szótár. Bp., 1914—44.
- Ferianc Ferianc, O.: Slovenské nazvoslovie rýb. T. Sv. Martin, 1948.
- FUF Finnisch—ugrische Forschungen. Helsinki 1914—.
- Grossinger Grossinger, J. B.: Universa historia physica regni Hungariae. Posonii, 1794.
- GyöngySzt. Gyöngyösi Szótártörredék. 1560 k.
- Halh. Pintér K.: Halhatározó. Bp., 1989.
- HalK Herman O.: A magyar halászat könyve 1—2. Bp., 1887.
- Herman Herman O.: Erdők, rétek, nádasok. Bp., 1986.
- Horváth Horváth M.: Német elemek a 17 sz. magyar nyelvében. Bp., 1978.
- Jankó Jankó J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902.
- Kálmány Kálmány L.: Szeged népe. 1891.
- Károli Károli J.: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum halgyűjteményéhez. Bp., 1879.
- Kenessey Kenessey A.: Halaink és haltenyésztésünk. Pest, 1868.
- Kovács Kovács A.: A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben. Bp., 1987.
- Kriesch Kriesch J.: Hasznos és kártékony állatainkról. 2. Bp., 1876.
- Leder Leder, I.: Russische Fischnamen. Wiesbaden, 1971.
- MA Molnár A.: Dictionarium Ungarico—Latinum. Norimberga, 1604.
- Márton Márton J.: Új német—magyar és magyar—német lexikon. 2. Pozsony, 1800.
- MÁSz Jolsvai—Steinmann—Szily: A magyar állatvilág szótára. Bp., 1977.
- Medic Medic, M.: Tredje kolo ihtioboskih bilezsaka. in: Spomenik 64: 1—19, 1925.
- MN Magyar Nemzet. Budapest
- MNy. Magyar Nyelv. Budapest 1905—.
- MoH Pintér K.: Magyarország halai. Bp., 1989.
- MTsz. Magyar Tájszótár 1—2. Bp., 1893—1901.
- Munkácsi Munkácsi B.: A magyar népies halászat műnyelve. Néprajzi Füzetek, 1893.
- Nom. Nomenclatura seu dictionarium Latino—Germanicum. Szeben, 1629.
- NSWb Nordsiebenbürgisch—Sächsisches Wörterbuch. Köln—Wien, 1986—.
- NWbdS Mackensen, L.: Neues Wörterbuch der deutschen Sprache. München
- NyK. Nyelvtudományi Közlemények. Pest, 1862—.
- Nyr. Magyar Nyelvőr. Bp., 1872—.
- Peregriny Peregriny E.: Természettörténet. Buda, 1842.
- PPB Pápai P. F.: szótára, Bod-féle kiadás. Szeben, 1767.
- RadvUdv. Radvánszky B.: Házi Történelmünk Emlékei I. Bp. 1888.
- Reisinger Reisinger, R. J.: Specimen ichthyologiae. Buda, 1830.
- RK Márton—Péntek—Vöö: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.
- RSzKNJ Recsnik srpszko-hrvatskog književnog i narodnog jezika. Beograd, 1959.
- Sándor Sándor I.: Sokféle XII. Béts, 1808.
- SchlSzl. Schlögli Szójegyzék. 1405 k.
- Simai Simai K.: Vég tagokra szedett szótár 1—2. Buda, 1809.
- SopSzl. Soproni Szójegyzék. 1435 k.

SzD	Baróti Sz. D.: Kisdéd szótár. Kassa, 1784. ² 1792.
SziksZF	Sziksai F.: Nomenclatura. 1590.
SzlJsz.	Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955.
Term.	A Természet. Bp., 1897—.
TermTudKözl.	Természettudományi Közöny. Bp., 1869—1944.
Tiles	Tiles N.: A Balaton halainak népies elnevezése. A Bakonyi Múzeum néprajzi adattára, kézirat. Veszprém.
Unger	Unger E.: Magyar édesvízi halhatározó. Bp., 1919.
Varga	Varga D.: Herman ottó. Bp., 1976.
Ver.	Verancsics, F.: Dictionarium. 1595.
VNAE	Gozmány L.: Vocabularium nominum animalium. Bp. 1979.
Vutskits	Vutskits Gy.: A Magyar Birodalom halrajzi vázlata. Keszthely, 1904.
ZfSlPh.	Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig—Heidelberg 1924—.

Rácz János

Blattol, blattolás

Szótáraink (az Idegen Szavak Szótára, az Értelmező Kéziszótár, az Új Magyar Tájszó-tár, a német nyelvű új magyar etimológiai szótár) szerint a *blatt* szó és néhány származéka nyelvünkben főleg két jelentésmezőhöz, fogalomkörhöz kapcsolódik: a kártyajátékhoz és a zenéhez. Mint a kártyások szókészletének eleme, a *blatt* ilyen szövegösszefüggésben fordul elő: *veri a blattot* ('kártyázik'). *Nem jött jó blatt* ('Nem jött jó lap'). Ez utóbbi mondatot Altorján jegyezték le nyelvjáráskutatóink (vö. Nemes Zoltánné—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974.). A *blattol*, *blatloz*, *blattista* származéknak ugyancsak ismeretes kártyanyelvi használata. A *blattol*, *blatloz* azt jelenti, hogy 'kártyázik', a *blattista* pedig 'kártyás ember' jelentésű (vö. Somogyi Béla: A magyar kártyanyelv szókincse. Bp., 1990. NytudÉrt. 131. 25, 64).

A *blattol*-nak a zenéhez fűződő jelentése: 'ismeretlen zenedarabot kottából első látásra eljátszik vagy elénekel' (ÉKsz.). A felsorolt szavak közül a *blatt* és *blatloz* szókezdő *p*-vel, *platt* és *plattoz* alakban is előfordul egyes vidékeken, például az Érmelléken (ÜMTsz.).

A *blatt* az említetteken kívül más jelentésben is járatos: 'cédula'; (a régi nyelvben bizalmas stílusárnyalattal:) 'arc, kép, pofa' (nyilván ide vonható a *cifferblatt* is, amelynek két jelentése van: 'számlap [az órán]', illetőleg 'arc, ábrázat'). Az Idegen Szavak Szótára úgy tudja, hogy a *blatt* az argóban, tolvajnyelvben is előfordul 'pénztelen: olyan személy, akinek egy vasa sincs' jelentésben.

A *blatt* német eredetű szavaink sorába tartozik (EtWÜng.), megmaradt azonban az idegen szó szintjén. Az ÉKsz. a *blattol*-al együtt nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatónak, kerülendőnek tekinti. Az alapszó a magyarban először 1808-ban, a *blattol* 'kártyázik' jelentésben csak 1958-ban, a zenével kapcsolatos értelemben 1937-ben jelentkezik (Et-WÜng.). A német szónak az átadó nyelvben számos jelentése ismeretes: 'falevél; cédula; kártya; újság' stb. A felsorolt magyar jelentések mind a németből valók.

Kialakult azonban a *blattol* szónak a romániai magyar egyetemi hallgatók nyelvhasználatában egy olyan jelentése, amely szótári nyilvántartásba még nem került be, és amely csak közvetett módon vezethető le a németből. Van annak már tíz éve (vagy talán több is), amikor először hallottam a *blattol*-t, *blattolást*-t Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatók beszédében ilyenszerű kontextusban: „—Mikor utazol haza? — Szombaton. — Vettél már jegyet? — Nem, megpróbálok *blattolni*.” Az *blattol* tehát, aki utazáskor nem vált jegyet a vasútállomás jegypénztáránál vagy a menetjegyirodában, hanem jegy nélkül száll fel a

vonatra abban a reményben, hogy majd kiegyezik a kalauzzal, ad neki valamennyi pénzt, kevesebbet, mint amennyibe a menetjegy hivatalosan kerülne, s így a kalauz is meg a diák is jól jár. Nagyszerűen írja le a „blattolás” stratégiáját, taktikáját, érzékelteti lélektanát, hangulatát Fekete Vince „Blattolunk...” című, a kolozsvári Szabadság című napilap ifjúsági mellékletének, a Campusnak 1993. január 15-i számában közreadott cikkében. Az írás így kezdődik: „Nici vorbă», vagyishogy: szóba se jöhet, mondja a céféré (Román Államvasutak) rendíthetetlen ura kemény és félreérthetetlen pillantást küldve jobb kezemben levő, testemmel a kocsí távolabbi részében ülők előtt diszkrétan fedezett, gyűrött és kopott százasokra. Tudom, nyert ügyem van. Olyan ötvenes forma, nagydarab, borvirágos orrú, vastag tokájú, inkább öreg, mint középkorú »jó román« a kalauz. Szerencsém, mert ha egy fiatal lenne, tettvágytól és a bizonyítási akarástól buzgó, szikár, józan elméjű, húsz-harminc közötti, az nehezebben alkuszik, és többet kér.” Az eredményes blattolás némi előkészületet is igényel. „A már mintegy négyéves diákélet vaskos utazási tapasztalatai alapján bátran mondhatom — olvassuk a cikkben —, mindenekelőtt be kell biztosítanunk magunkat. Példának okáért, ha a spepsizentgyörgyi állomáson ülök fel a Székely gyorsra, Kolozsvárra akarván eljutni, már a felszállásnál alaposan szemügyre veszem a kalauz-pofát: ha elől, a mozdony utáni kocsiból leszálló kalauz fiatal, a hátsó meg idős, tokás, borvirágos orrú: az utolsó vagonba ülök. Kiválasztok egy, az útítársaktól távolabb eső helyet a sarokban, lepakolok, elhelyezkedem kényelmesen és olvasni kezdek. Persze a kétszáz már a zsebben, külön téve. Ennyivel kezdjük. Persze ő felsőfólfhatja az összeget, ha elégedetlenkedne, ötig engedek (ez a jegy árának fele, vagyis: »juma-juma«)”. A továbbiakban ez történik: „Amikor belép a kocsiba — írja Fekete —, figyelő állásba helyezkedem, és »olvasok« tovább. Mikor hozzám ér, csak annyit mondok (természetesen a nyelvén), nem túl hanyagul, nem megvetően, hanem úgy, hogy éreze, Ő az úr, hogy kezében vagyok, ez ugyanis őket némi fölénnnyel tölti el: »Diák, vagyok, Kolozsvárra szeretnék utazni« — és kivillantom kezemből, jól megszámlálhatóan a százások csücskét. Ha látszólag felfortyan, s olyanokat mond, hogy mit gondolok én, meg tudom-e, hogy mennyibe kerül Kolozsvárig a jegy, nyeresre áll a játszám. Illedelmesen válaszolgatok neki, elnézését kérem, alázatos pillantásokat vetek rá (szegény diák vagyok). Gyorsan felfogom második kérdésének értelmét». »Hozzáteszek még kétszázat« — mondom. Ide most nyugalom kell. Rámmordul: maradjak, majd visszajön. Ez már fél siker. Egészen leizzadtam.” A befejező mozzanat ez: „Mielőtt betérnénk Kolozsvárra, tudom, érkezik, ha ülnek mellettem, mögöttem, szemben velem, int a szemével, s kilépünk a közre. Tenyerébe számolom a négyszázat, rámkacsint, mosolyog. »Să mai vii« (= gyere még!), s már megy is tánclepésben, éppen, hogy rám nem paskol. És boldogok vagyunk mindketten.”

A *blattol*-nak fenti diáknyelvi használata a szó kártyanyelvi jelentése alapján magyarázható. A „blattolás” olyan, mint egy kártyajátzsma, amely a kalauz és az utazó diák(ok) között zajlik. E játszámának azonban az esetek többségében nincs vesztese, csak nyertesei vannak. Mint az idézett cikkből is kiderül, a blattoló diák olyanszerűen tartja kezében a százásokat, mint a kártyás a neki kiosztott lapokat, ugyanúgy ígér és ad a kalauznak a felajánlott összegnél többet, mint ahogyan az osztó a lapok kiosztása után még ad a partnernek lapot, ha az kér, vagy ahogyan megemeli a tétet.

Megjegyezhetjük, hogy a tárgyalt jelentéstartalom kifejezésére a román ifjúsági nyelvhasználatban szintén sajátos rétegnyelvi szókapcsolatok vannak forgalomban: az a *merge cu nașul* (tulajdonképpen a keresztpával, azaz főnökkel utazik, ez a főnök a kalauz), az a *merge pe șest* (a *șest* szó önállóan nem él a románban, csak ebben a kifejezésben), az a *merge pe blat*. Ez utóbbi bizonyára a magyar diáknyelvből való kölcsönzés.

Új magyar tájszótár III. K—M

Harmadik ízben foglalkozik folyóiratunk nyelvtudományunknak ezzel a jelentőségteljes vállalkozásával. Az első kötetet (megjelent 1979-ben) Gunda Béla méltatta elemezve elsősorban a néprajztudomány szemszögéből (Nyr. 104 (1980.): 395—401), a másodikat (megjelent 1988-ban) Deme László, a nyelvtudós értékelte (Nyr. 113 (1989.): 271—77). A harmadik kötet az előzőeknél is vastkosabb (1341 oldalon) 1992-ben, ugyancsak az Akadémia égisze alatt a Nyelvtudományi Intézetben készült, és 1992-ben jelent meg. Szerkesztésében és megírásában némileg változott gárda vett részt, de a főszerkesztő B. Lőrinczy Éva és a szerkesztő Hosszú Ferenc változatlanul vezette — s reméljük a befejezésig, azaz a IV. kötet megjelenéséig — folytatja a hatalmas kollektív teljesítmény tető alá hozását. (Mint értesülhettünk: a nyers kézirat kellő formába igazítása folyamatban van!)

A műhely, amelyből kikerült, éppúgy igazolta várakozásunkat, mint az előző két kötet a megjelenése idején. Ezúttal is megállapíthatjuk, hogy noha csak négy betűvel kezdődő címszóhalmaz került a kötetbe (hiszen az *ly* betűvel kezdődő szavak csak hét oldalt töltenek meg), gondos helymegtakarítás segítette napvilágra a dús anyagot: sajátosan megszerkesztett módon, végigvitt jelölésrendszerrel, minden egyes adat forrását is közölve, a szójelentést is megadva, sokszor példát is idézve, s olyan páratlan szójárás-, szitkozódás-, szóláshasonlat-, és közmondáskészletet is belesűrítve, nyelvi réteget, stílusminősítést is jelezve. Csakis ilyen módon válhatott ez a kötet is az előzőkhöz hasonló értékűvé. A már említett szerkesztő irányításával a szerkesztésben hat munkatárs vett részt: Gyenese Ilona, Ittész Nóra, Kóródi Bence, Piriti Mária, Villó Ildikó és Vitányi Borbála. Rajtuk kívül még tizenketten vettek részt a kötet megírásában.

A kötet a *ka* címszóval kezdődik, de mindjárt a *ke*-hez utasít (ahol kiderül: a moldvai tájon 'mert' kötőszói jelentésben él, ahogyan a balladában is: „Nem kelhetek, anyám, *Ka* meg vagyok halva”) — és a *művezető*-vel végződik. Egy ősnyelvjárási meg egy mai (1957-i) szegedi adat veszi közre az adatrengeteget. Időben tehát átfogja azt a közel századnyi szakaszt, amelyből ez a kötet 1890-től 1960-ig nyomtatott és kéziratos forrásokból merített, hogy közkinccsé tegye a magyar népnyelv értékeit.

A kiváló néprajzkutató és — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataiban alapos részt vett — illetékes nyelvtudós ismertetése után jómagam megkísérlem a kötet tartalmát inkább a nyelvpedagógus szemléletével megközelíteni. Méltatom a szerkesztési ügyességre kényszerítő anyagfeltárást (ami a könyvet koránt sem teszi „olvasmánnyá”), és megcsodálva azt a gazdagságot, amely a megszámlálhatatlan címszót még megszámlálhatatlanabb adatkészlettel töltötte meg, és követve az utalások, jelzések tipográfiai tömörítését: megkísérlem a tájékozódást a kincses betűtengerben, felajzott érdeklődéssel nyomozva sorról sorra a várt és váratlan meglepetéseket. A dús kínálattól bővölten azt kívánom vázlatosan feltárni: a nyelviségben rögzült tárgyi, társadalmi, szellemi, sőt lelki kultúrának szavai

hogyan szólnak egy évszázadnyi időszak népi tudásáról, érzelemvilágáról és üzeneteiről, s mit tudhat meg belőle a magyar nyelvről a „civil” érdeklődő és a szorgalmas diákolvasó, lévén a kötetnek pedagógiai elkötelezettségű szemlélője értékmozgósító szándékkal tallózó ismeretetője annak megmutatása, hogy mit kell(ene) tudnia a nyelvről általában és a magyar nyelvről különösen a felnövő nemzedéknek.

Tallózásom a rengetegben — legalábbis számomra — több síkon tartott keresztül-kasul, sokszor attól való félelmemben, hogy a fától nem látom az erdőt. Mert hol ilyen, hol olyan „varázslat” hatása alá kerültem, ami megnehezítette a logikába kényszerítő szándékot, s hol a valóságlátás, hol a nyelvi megformálás fogott meg.

Néha a szavak hangalaki változatai tűnnek föl a szemünk előtt. *Lotya* — olvassuk a sovány, töpörödött ember jellemzésül; ami pedig lotyhad, az *töpörödik*, *olvad* (mint a hó). A lotykos tojás pedig *palozsna* („lotyog a tojás, amikor záp” — olvassuk a példát), a túlrejt gyümölcs pedig *lotyos* vagy *lotyós*, a lágy szilvafaj pedig *lotyószilva*, a híg, ízletlen leves meg *lotty* (fn.) Ami pedig megpuhulva megromlik, az *lottyad*. Megvan magas hangrendű párja néhány lappal odébb: a hitvány, híg kottyvalékves *lötye* vagy *lötýedék*, esetleg *lötýmólék*; a mosogatólé pedig *lötýelék*, a túlrejt gyümölcs itt már *lötýös* vagy *lötýhedt*. Aztán a hangfestés átcsap emberre; jellemző tulajdonságot idézve: „Hát miféle *lötýöge* fráter vagy te, öcsém?” — szólnak rá az együgyű, gyámoltalan emberre. A záptojás pedig *lötýögős*. A formagazdagodás ikerszót teremt: a tétlenül jövő-menő ember ugyanis *lötýög-fityeg*. Az imént idézett *lötýöge* mn. történeti folyamatra irányítja a nyelvész figyelmét: az igenév melléknévi formájává merevült szóalak.

A köznyelvi *másunnan*, *másutt* *máshová* nyelvjárási formái: *másunnen*, *másünnen*, *másünnét*; *másuvá*, *másüve*, *másübe*, *másütt*, *másüvé*. Ammeglocsol-nak változatai: *meglocsál*, *megloncsol*. Megjelenik a disszimiláció: *leverenda* a *reverenda* helyén.

Aki kevésbé ismeri a hangtani változatok létének gyakoriságát, el-elcsodálkozhat egy-egy szócikk utalása nyomán tapasztalható variációkon. Például a *kepeckedik* ige jelentésének közlése nélkül a *kepeszkedik*-hez utasít, s itt megtudjuk, hogy ennek jelentése ’kapaszkodik’: „Jobban *kepeckedj* (’ágaskodj’), oszt majd eléred.” Itt pedig a Vö. jelzés máris a *gebeszkedik*-hez irányítja az olvasót (vissza a második kötethez), ahol a *gebeckedik*, *gebeszkodik*, *gebiczködik* változattal találkozunk ’erőlködve ágaskodik, nyújtózkodik’ jelentésben, sőt egy kissé előbbre a *gebedezik* igét találja, ugyancsak ebben a jelentésben. De itt már belejárt-szik a *gebed* harmadik jelentése: ’eped valami után’, alatta pedig olvasható a *gebedt* melléknévesült igenév határozószói *gebedten* ’elhagyva magát, görnyedten’ jelentés, utána második-ként a ’sápadt’ értelmezéshez jut el (*Olyan gebedt, mint a sárga halál*) — szól a hasonlítás. Nem állhatunk ellen: megkeressük a *meggebed* alakot. Meg is találjuk: ’<nagy melegtől> ellankad, megtikkad’ jelentésben, de mindjárt meglepő ellentétes jelentésben is: ’<nagy hidegtől> megmerevedik, megfagy („meny be má, meggebecc idekin” — szól a figyelmeztetés. Követi ezt a címszót az ige műveltető származéka: *meggebeszt* ’agyongyötör, elpusztít’.

Efféle olvasói kalandozás Babits Mihályt idézi emlékezetemben. Betegsége idején ugyanis „tangensen” olvasott hol innen, hol onnan a könyvekből. S amint ehhez a gondolat-hoz eljutok, odapillantva a szótár egyik hasábjára, olvasom: *kalandóban* ’szanaszéjjel kószálva, kóborolva’ jelentésben. Így olvasva az Új magyar tájszótárt, akár *kalangyába* is gyűjtheti (azaz kévébe rakhatja) az összegyűjtött adatokat. De ne menjünk tovább ezúttal, csak csodálkozunk el a sokszor rejtelmes összefüggéseken. (Mert a *kelengye* már nem igazán ide tartozik, felvilágosítással a TESz. szolgál: szláv jövevényszó.)

Számos bizonyíték tanúsítja a kötetben a hangutánzásban és hangulatfestésben rejlő esztétikum változatosságát. A ’kukolla’ kifejezőbb szó, mint a *pálínka-főző* vagy a *kocsmá*. Egyébként a *kuk* hallatlanul sokfelé terebélyesedő család magja. Ön-magában is két főnévi jelentést hordoz: 1. ’több növény szárának kévébe rakott halmaza’,

például nádkévék csomója, és 2. 'kerítőháló összevarrott része'... A *kuká*-val kezdődik a gyarapodás: kicsinyítő, esetleg igenévképző az *-a* (igei származéka a *kukul* 'megnémul' jelentésben olvasható a szótárban). Mint melléknévnek főjelentése 'süketnéma' (aljelentései: l. 'süket', 'néma'; 'szótlan, hallgatólag'; 3. 'ügyefogyott, mafla'; a *kuka üdő* kapcsolat: 'vihar előtti füledt meleg'. (A 'horog, kampó' jelentésű *kuka* főnév több aljelentésével szintén általános népi használatú szó, de szerb-horvát eredetű jövevényszó, akárcsak a *kukac*, l. TESz.) A *kukk* változat is a családhoz tartozik mint hangutánzó eredetű indulatszó, eredeti szerepe — a TESz. szerint — a hangadással járó figyelemfelhívás lehetett. Az (egy) *kukkot se szól* a némán viselkedőre jellemző. A *kukkan* 'megszólal'. Gyermekmondókában: „Hármat szabad *kukkantani*, *Kukk, Kukk, Kukk, Kukk! Habakukk!*” *De a kukkant, kukkint* 'tekint, pillant' jelentése mozgást idéz, miként a *kukkan* igének is van 'víz alá bukik' jelentése. Sőt ha a *kukó* két főnévi és három melléknévi jelentését felidézzük, akkor ebben az egyetlen hangalakban öt közölt jelentés találkozhat egymással, ezek között van: 'ügyefogyott, mafla', 'halvány, sápadt (ember, tréfásan)'. A szarvasmarha összehajló szarvállását jelöli a *kukor*, *kukora* (a pörge kalapra is használatos). A *kukog* 'magában üldögél, kuksol'. A *kuksol* azonban átvezet a *guggol* kiterjedt családjába, s benne hosszan elidőzhetünk a vele összevethető *kucorog*, *kuncsorog*², *kunkorodik*, *kucorodik*, *kutyorodik* szócsoporthoz. Kötetünk ebben a jelentésben közli a *kukorcol* és a *kukorál* igét, amelyek igen érdekes használata olvasható — mint metaforikus átvitel — (a túlrett gabona szára) összeroggyant állapotban van' jelentésében.

Számos példája gyönyörködteti az olvasót a hangulatfestő szavak felidéző stílusereje. Három adat a *k* betűsökből: aki kapálódzik, vergődik, az *kelebicél*, aki felbukva bukfencezik, az *kelebócazik*: milyen lehet a hebehurgya, meggondolatlan ember, ha nem *kelebóla*. Akik egymás hajának estek a piacon, ugyancsak *mögcingabangáták* egymást (Nagykörösön). Ha görcs áll be valakinek valamelyik testrészébe és megmerevedik, az *megcepenyilődik*. A lovat az ostorral enyhén *megciccantják*. A tojós tyúk meglapulva *meglippen*.

Számtalan ikerítés varázsolja eléink ezt vagy azt a viselkedésmódot: *ircég-morcog* a magában beszélő ember, aki ott *morcog* 'duzzog' a sarokban; a göthös ember *köhög-böhög*; a lassan, nehézkesen járó csak amúgy *lippeg-lappog*; a kis gyerek *licsög-locsog* (Szegeden); a fürdővízbe a kicsit így szólítják: „gyere *licsi-locsiba*”; a sárban botladozó *lüttyög-büttyög*. Van, aki „két hétig dógozik, aztán egész nyáron csak *csüng-lóg*”. A lóti-futi gyerek állandóan *liffeg-laffog*. A göthös ember pedig *köhög-böhög* (ha pedig ezt erőteljesebben teszi: *köhög-pöhög* — „keményebb” *p*-vel). A kútnál a vödör — ha himbálódzik — *ling-lang* —; a tengő-lengő ember pedig *ling-láng*-va lézeng.

A népnyelv morfológikus gazdagságát a szóképzés számos módja igazolja. Példák erre a *mond* ige származékainak érdekes jelentései. A *mondál* és *mondász* gyakorító formák 'mondogat' jelentésben. A *mondigál* és *mondikál* 'beszélget'. (De hogy nem csupán ezt jelentheti az utóbbi, hanem természeti hangjelenséget is idéz, bizonyítja a következő hallottam mondat egy patak mellett elhaladó szájából: „*Milyen szépen mondikál 'csacsog' ez a patak.*”) Aki *mondogatolódik*, az dűnnyög, aki *mondogatódik*, az zúgolódik, duzzog. A melléknévi (csángó) *mondotlann* bizonyára nemcsak bennem idézi föl az ÖMS-beli *tudotlon* alakot. Nem is lehet véletlen, hogy kötetünk *köszöntlen* szava is moldvai eredetű 'elégedetlen (valamivel)' jelentésben. Végül a *mondika* főnév 'fecsegő öregasszonyt' idéz...

A természeti ember szókincsének számos adata bizonyítja a szóteremtésnek mint a szóalkotás egyik forrásának elevenségét. Ilyenek az állathívogató és -űző „mondatszók” is. Bősséggel találni a kötetben olyanokat is, amelyek nem (vagy nem ugyanilyen változatban) szerepelnek Kelemen Józsefnek „A mondatszók a magyar nyelvben” (1970.) című kötetében. Ilyen a *csühü ne!* malacűző még az első kötetből. A harmadikból idézem a kutyahívogató *kusu-kusu-kusu*, a libahívogató mélyhangú *lubu-lubu, lud ne!* formákat meg a nyúlkergető *musz-musz-t*. A véletlen, nem várt szó még a kutató nyelvésztől sem ismert

szót is felbukkantathatja. Juhász Dezső (a Fábíán Pál emlk. 154. oldalán) a *kur* állatkergető szót még kötetünk megjelenése előtt nemlétezőnek említi, s igazolásként a belőle képzett szókat sorolja föl. Itt népnyelvi adatként kacsahívogató és disznóterelő szóként szerepel a keleti országrészből. Íme; a kutató feltételezett szava így igazolja a következtetés helyességét. Bizonyára nem az utolsó meglepetés ez a véletlen igazolás.

A szókészlet rétegei közül nem az egyetlen, amely hasonló esetekben siet a nyelvész segítségére. A *kukk*-ról például Kelemen (i. m. 75) még azt tartja, hogy gyermeknyelvi szó, bár több forrása nem annak tartja (i. m. 99). Most kötetünk egy játékleírása kétségtelenné teszi gyermeknyelvi mivoltát. *Kukkhajgálni* ugyanis úgy szoktak a gyerekek, hogy egy hajlékony vessző végére szúrt agyaggolyót a magasba hajigálnak, vagyis *kukkoznak*; a hunyójátékban pedig: „Hármat szabad kukkantani, *Kukk, kukk, kukk! Habakukk!*”

A történetiség élménye lépten-nyomon elfogja az olvasót. Amikor a *lecseppnyi* szócikk olvastakor ez a példamondat kerül a szeme elé: „egy *lecseppnyi* lámpi olajra se tött a szegénységből” — megvilágosodik a „cseppet se” eredeti konkrét jelentése: 'csak annyi, amennyi lecseppen'; „egy *lecsepp* sincsen a borból” — panaszkodik az, akit borért küldtek a pincébe. A *le*- igekötő a lehullás mozgásképzetével dústíja a statikus jelentést.

A dinamikus szemlélet egyébként számos esetben eredményez új szót. *Kisikul* a határ, miután a terményt betakarítják — vagyis síkká válik, mint a puszta. Szép példa az igésítésre a *lélek* tövének *lelkel, lelköl* származéka 'erősen állít, bizonygat' jelentésben: „... *lelköli* — védekezik a gyanúsított —, hogy én vittem el a fejrevalóját!” Egy másik példa pedig az ige 'kedvel, szeret' jelentését idézi: „Nagyon *lelköli* az urát (az asszony)”. A *lacsuha* 'rendetlen, hanyag, lompos (öltözetű)' melléknév *lacsuháskodik*-ká képződik 'lustálkodik' jelentésben. Mint ahogyan a *ladik ladikol, ladikoz* is *ladikázik*-ká igésül, ha az ember hajtja benne (az ÉrtSz. is közli). És mint ahogy a *gólya*-ból is ige származik, ha egy madár gólya módjára, kiterjesztett szárnyakkal, jobbra-balra dőlve lefelé repül, azaz *lególyázik*. Ha egy tavacska kiapad, akkor *leszippad*. Egyébként a tojásra is mondják, hogy *kiapad*, azaz kiszárad, ha „magvas” (azaz termékenyített).

Szívderítő stílusélménye fakad az olvasónak abból, hogy milyen hangulati többletet tartogat számára egy-egy szó, kifejezés, szókapcsolat, frazeológiai egység, szólás, közmondás. Ha például összevetem a *mulya* melléknévet vagy főnevet és származékait az ÉrtSz. szócikkének mind jelentésbeli, mind szóhangulati értékeivel, felvillan a népi humor, hangulatvilág jellemző erőtartaleka. „Ó, te mula...” röffen rá a kezét elvágó gyerekekre (anyja), az ügyetlenre. Előtaggal, ikerítőnyomatékosítással: *hülye-mulya*, részvevő megbélyegzéssel: *istenmulyája*; kevésbé megtisztelve a gyámoltalan, mafla embert a *mulyapék*, a *mulyapeták*, s szinte becézgetve a *mulykuli* melléknévvel (sajnálólag talán). Ha leány a megnevezett, akkor a *mulyaperzsi* illeti meg, ha pedig gyerek, akkor — tapintatosan — képzett formával: „Olyan kis *mulykos*” vagy *mulykó*. Ha pedig valaki mulyán viselkedik, az *mulyálkodik* vagy *mulyáskodik*. A rosszindulatúak az ilyent *kimulyázzák*: 'bolonddá teszik'. A mamlaszság meg a restség a szótörténetben is egyesül: a TESz. szócikkéből megtudjuk, hogy a jövevényszavunknak a lőöszvér a jelentésbeli forrása, s éppolyan szerepe van az észbeli gyarlóság megnevezésében, mint a *csacsi*-nak, a *ló*-nak, a *számárnak*, a *tulok*-nak.

Nézzük hát meg; kötetünk a századokon át hadviselés eszközeül és a közlekedésben társult, majd használt igavonásra és sportra fogott *ló* címszava milyen népi megtisztelő vagy megbélyegző származékokat, összetételeket sorakoztat föl stílusminősítő szerepben! A nagyevő *lóbélű*; gúnyosan minősítik a magas, sovány asszonyt *lóbőr*-nek, de a nagy termetű férfit is *lóbőr ember*-nek. A nem sokat érő legény nem egyéb, mint *lófarbetyár*. (Idézhetnék jónéhány, nemritkán szitkozódva emlegetett, lótaggal alakult összetételt is.) A nagyevő, mégis sovány ember *lófreggel* il.

Nem egy szólás és közmondás idézi a lovat, amikor valakinek az állapotáról esik szó; aki ugyanis hol jól, hol rosszul érzi magát, annak *csak lóháton jár az egészsége*, s *lúhatnékja* van annak, aki *szép ződ, harapni való füvet lát*. Babonát idéz a *lóheverés* szócikk: aki *lóheverésbe* fekszik, s emiatt viszketős (értsd: rühes) lett, az az abrakos tarisznnyát dobja háromszor a háztetőre. Akit pedig *lőhideg* (azaz hideglelés) ér, az gyógyulása után nagyon éhes lesz. Hogy pedig ételről is szó essék: a *lőhús* nem egyéb, mint reszelt tormával és ecettel ízesített főtt cékla, melyet rendszerint nagybőjt idején fogyasztanak. S ha van szemárköhhögés, kell lenni a *lókehé*-nek is, s aki szenved tőle, annak „siket a melle”. Félrevezető a *lőköröm*, mert ez nem egyéb, mint fakéregből, papírból vagy gyékényszárából készült, díszített merev tok a konty befödésére. Ugyanígy járhatunk a *lőkötő*-vel is, amely gúnyosan nagy természetű embert jelent. Moldvában pedig azt a tornácoszlopot jelenti, amelyhez a lovat kötik. Nem akármilyen tréfás siratójáték a *lőlibere*, másik szóval: *lőbúcsúztató*, amelyet öt-hat körülálló énekelt el berúgott társa fölött a lakodalomban vagy a fonóházban. Játék a *lómamusz* a fonóban: lovat utánzó jelmezbe öltözött legényt vezettek az asztal körül.

A szakszókészlet hatalmas arányban foglalja el a kötet oldalait, természetesen azoknak a házi, mezőgazdasági és ipari tevékenységeknek a köréből, amelyek nagy hagyományaik révén kitörölhetetlen nyomokat hagynak ránk. Szerepelnek ugyan a kötetben szavak a modern technika köréből is, például a *motor*, de csak 'busz, autó' és 'autógumiból készült bocskor' jelentésben. Itt van a kombájn is *kombány* formában. De ezek társtalanul szerénykednek a népnyelvi anyagban. Betéved egy-egy divatra emlékeztető szó is a szótárba, például a frizuraformálás *kikolmáz* igéje (amely — érdekes módon — sem az ÉrtSz.-ben, sem az ÉrtKsz.-ban nem szerepel). A *mozi*¹ jelentése 'cirkusz', a *mozi*² *muzsi* alakban kapott címszót, jelentése 'muzsika'. Köznyelvi szavak lévén csak azért jogosult feltüntetésük a tájszótárban, mert formájuk és jelentésük a népnyelvben megváltozik (nem „tulajdonképeni” tájszók, hanem jelentés szerintiek).

Ezekkel szemben tekintsük meg például a *motolla* szócikket, s megcsodálhatjuk a formaváltozatok, a származékok, a velük alkotott összetételek gazdagságát, valamint a szójárásban („uccu tolla motolla, kennek arra mi gongya”) és szóláshasonlatban előforduló változatosságot (*Úgy jár a keze, mint a motolla*). Bármelyik hagyományos mesterség szócikkeit olvassuk, annak a tanúi lehetünk, hogy nemcsak a tárgyi néprajzba vágó tevékenység példátlan finomságú anyagait, formáit stb. kapjuk meg, hanem az állandó szókapcsolatok tömegében a szakma folyamataiból és eszközeiből merített szójelek a lelki és szellemi művelődés éltető elemeivé lényegülnek. Ezek a nyelvi formák sehol, semmilyen nyelvészeti munkában, gyűjteményben ekkora teljességben nem szerepelnek.

Nem egy esetben tanúja az olvasó annak, hogy egy-egy közhasználatú tárgy neve hogyan válik — képzett formájával, összetétellel vagy tapadással — az életmód, sőt élet minőség elemévé. A *köcsög* címszó például a *köcsöggöl* igével életképet idéz: köcsögből eszik az aludttejet; a *köcsögös* nemcsak 'köcsögállványt' jelent, hanem kislányok játékát is (a *köcsögösdí* pedig olyan játékot, amelyben a macskákat alakító kislányok a gazdaasszony távollétében feldöntik a köcsögök szerepét játszó társaikat, s ezért verést kapnak). A *köcsögduda* a népmuzsikából ismert szerszám: hólyaggal lekötött tejesfazék, amelyet a hólyagon át bedugott nádszál huzogatásával szólaltatnak meg; a *köcsögfü* forrázatával kifőzött tejesköcsögbe több vaj és tejföl remélhető. Összetételekben *-ú*, *-ű* képzős mellénevek állatok jellemzésére használhatók: *köcsögorrú* szarvasmarha, disznó, kutya is van, de van *köcsögfejű* is. A *köcsögdinnye* pedig 'hosszúakás görögdinnye'.

Hogy a kenyérnek mint alapvető néptápláléknak kultusza milyen nyelvi termést hoz, szépen igazolják a főnév származékai. Ezek közül idézem a *kenyeres* mellénevet (s egyúttal főnevet). A mezei élet gazdasági — s egyben emberi — kapcsolatait idézi a *kenyeres gazda*: ő az, aki a pásztorok bérét természetben adja ki s felügyel rájuk, de ő az a személy, aki a

szegényeket kenyérrel látja el. A *kenyeres pajtások jóban-rosszban kitartanak egymás mellett. A magam kenyerese vagyok* — mondja a rátarti, önálló gazda. Akik egyszerre mennek mezei munkára, azok közösen viszik magukkal a *kenyeresztarisznyát* vagy *kenyeresizsákot*. Aki *kenyeretlen*, az 'nincstelen'. A kenyér fogalmához tapad az is, amit rákennek: a *kenyerezik* ugyanis azt jelenti, hogy kenyérre kenve eszik valamit. A kétkezi munkást idézi a szólás: *Kenyírgőzre járó masinával dőgozik*. A gyerekek pedig a *kenyérsütés* játékban egymáson játsszák el a kenyér megsütésének szakaszait: a dagasztást és a szakítást. S azért nevezték el *kenyérváró* dombnak azt a helyet, ahonnan a pásztorok lesik: közeledik-e már a faluból az esedékes kenyérszállítmány.

Számos olyan szitkozódás, szólás, szóláshasonlat és közmondás adat-és kincsestára ez a kötet is, akárcsak az első kettő. A frazeológiai kincs azzal nyújt többletet a szótár szó- és fogalomkincséhez képest, hogy gondolkodásmódot (is) tükröz a fogalmi tartalomnak önmagán túlulató jellege folytán. A bennük említett tárgyak életre kelnek, hogy szemléletmód kifejezésére alkalmassá váljanak. Amikor a *fázik a kemence* szólást olvassuk 'hideg van' jelentésben, az ember didergése tárgyiasodik. Jókedvénék viszont így ad hangot az ember: *kilökjük a kemencét*, cselekvéssé transzformálva az ujjongó érzelmet, hozzákötve egyúttal a kapcsolatos asszociációt: a jókedv magában is fűti az örvendezőt.

A *macska* címszavában mind a négy állandó szókapcsolat szerepel. Szitokszóként bosszúság esetén így: *ögye meg a más macskája!* Szójárásként: *mosogat a macska* (amikor edényt nyalogat). Szóláshasonlatban: *érti, mint macska az egérfogást* (ti. az, aki elismerést érdemel valamiért.) Bátor embert idéz a szólás: *Fűd meri kötönyi a macskáro a harangot* (mert nem fél attól, hogy mindenki meghallja, amit beszél). Számos közmondás a macska alamuszi természetét idézi föl: *Sunyi macska hamarabb megfogja az egeret; Az alamuszi macska nagyot ugrik, oszt egeret fog* (figyelmeztetésül: óvakodni kell az alamuszi embertől). Egy másik a gazdát inti: *Ha macskáád nincs, egeret hízlalsz*.

A 'nagyon régen' volt dologról ez a szólás járta: „*Még akkor a kű is lágy vót*”. (Milyen természeti ósváltozásra tapint rá a szólás!) („*Ki követ vet az égre* — figyelmeztet egy közmondás — *leesik a fejére*”). Ez már mai igazságot mai tapasztalattal támaszt alá.) De az is elhangzott valahol átkozódó formában: „*Legyen árva, mint az útszéli kóré*”. A lesóványodó ember „*Úgy elszárat, mint egy góuré*”. S a kóró más összefüggésben is, tapintatlan közmondással szól az öregek házasságáról: *Két száraz kóró egyet se vírágzik*...

„A régiességek ellenállhatatlan varázsa is lehet” — írja Kosztolányi Dezső (Erős várunk, a nyelv², é. n. 304). Megnöveli ezt a varázst az a körülmény, hogy az ÚMTsz.-ban az archaikusság és a néphagyományosság együtt kínálja az alkalmat az olvasónak (meg a csemegezőnek is) a varázs átélésére. S amikor a költő arról panaszkodik, hogy „nem szürcsöljük ki a szavak ízét és mézét”, s felismeri, hogy „hipnotikus hatása van a szónak” (i. m. 20—1), most a pusztai szavakon kívül állandó kapcsolataikból rendszeres és következetes kóstolót is kaphat, mégpedig a már említett öt frazéma-rendben. Amikor a szó állandó társat vesz maga mellé, s az így rögzült szókapcsolat értésre és használatra a szótár fölkinálja, sajátos többlettel gyarapítja a varázst. A szóval szemben ugyanis nemcsak mint „a nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egysége” (ÉrtKsz.) kerül elénk, hanem a tartalomrögzítésen túl állítást, ítéletet, nyilatkozatot, hízelgő vagy gúnyolódó, netalán durván megbélyegző drasztikus véleményt van hivatva közölni. Tehát kommunéma a lexemával szemben.

Tallózásai során sok ilyenre bukkanhat a figyelmes olvasó, olyanokra is, amelyeket O. Nagy Gábor gyűjteménye, a Magyar szólások és közmondások is közölt már. Néhány példa egyéb forrásokból és formákból: Bizonyára csodálkozik az, aki ezt olvassa „*Mond: Jézus! oszt dögöly!*” (Tréfásan mondják a gyerekek elalvás előtt. Hallottam: Lőrincze Lajos is

ezzel nyugtatták álmra.) Nem csodálkozhat ezen az, aki az első kötet *döglük* címszónak 'fekszik, alszik' jelentését is van módjában olvasni.

Az ábécérend úgy hozta, hogy a kötetben Krisztus és Mária is címszó lévén, révükön a népi hitvilágnak a nyelvjárási szókészletben rögzült hagyományaiból is meríthetünk. A néprajz hiedelemként tartja számon a népi hitvilágot, amely a köznapi tudattal és a vallásos világképpel és gyakorlattal összefüggésben működött (ik). A keresztény egyházzal és tanaival kapcsolatos archaikus mozzanatok tartalmazó szájhagyomány szöveg- és egyéb verbális anyagot őriz (vö. Magyar néprajzi lexikon 3 (1980.) 731–3). Kötetünk adatai szerint *Krisztus urunk képe* látszik a búzaszemen, és egy fűfajta a *Krisztusurunk vírive csepegetett fű*. Az üdvözítő neve megjelenik szitkozódásban is: *A Krisztus tegye villahajtóba* vagy *Csúnyíjja meg a Kírisztus* (azt, akire valaki haragszik). Az iszákos — a szólás szerint — *Beinná a Krisztus köntösit is*. Számos növény kapta nevét Krisztusról: *krisztuskoszorú* a téli magyal, *krisztustövis* a gledícsia (nyilván emlékeztetőül az üdvözítőt megkínzó töviskoronára); egyéb tárgyak is róla kapták nevüket: *Egy krisztus krécárt* (azaz igen csekély értékű pénzdarabot) *se ad, hejába kérem* — panaszolja valaki. Az égitestek közül pedig az egyik Göncölszékér neve: *krisztusszekere*. — Az istenanya nevét ugyancsak több virág kapta: *máriarózsa* a labdarózsa, a vadrózsa pedig *máriafogta-rózsa*; *máriaültetű* a baracklevelű keserűfű, *máriakönnny* a rezgőfű (a hétfájdalmú anyát idézve: könnyesepp formájú a virága); a gyöngyvirág is fölvette a nevét: *máriaagyöngye*. Gyermekjátékok is róla kapták nevüket: a *máriaegyenés* (jobb kézzel feldobott kavicsot leestében bal tenyérrel vissza kell ütni, miközben jobb kézzel egy másikat fel kell venni a földről, a visszaütöttet pedig alulról elkapni); a *máriakampós*-ban felülről kell a leeső kavicsot elkapni. *Mária-harangszó* hívja este a híveket, misére pedig bevonulnak a fehérbe öltözött *márialányok* (én *máriáslányok*-at hallottam gyermekkoromban).

Mindezek után nem lehet meglepő, hogy az Új magyar tájszótárt jóval nagyobb jelentőségű műnek tarthatjuk, mint nyelvjárási adatok pusztá halmazának. Szerkesztőinek és megíróinak nemcsak azért jár elismerés, mert mérhetetlen nagy munkával feltárták és beledolgozták műükbe a témába vágó forrásmunkák hallatlanul tetemes anyagát, és aprólékos filológiai pontossággal sűrítették bele a hatalmas kötetek szócikkeibe, továbbá megadták minden olvasójának a szóanyaggal kapcsolatos lehetséges információértékesítését (még ha ezzel nem könnyítették is meg a bűvárkodást a sűrű sorokba tömörített hasábkok tartalmában), hanem azért is, mert mentesítették a felhasználókat a feltárt anyagnak ideológiai indítékú célzatos értelmezhetőségétől a vitathatatlan tárgyilagosság és konkrétság tekintélyt adó jellege által. Minden nyelvjáráskutatót segítik a nyelvi változatok egymáshoz való viszonyának vizsgálatában és a nyelvjárásokban végbemenő mai és várható jövőbeli nyelvi változások leírásában, jóslásában és értékelésében.

Bizton állíthatjuk, hogy a mű túlmutat önmagán, és szerves tartozéka lesz a magyarságtudomány néven ismert diszciplinának. Nem kevesebbet tettek — s tesznek — alkotói, mint azt, hogy a népi kultúra és civilizáció nyelviségben rögzült teljességét hitelesen feltárják. A mű: a magyar népi művelődés nyelvi enciklopédiája.

Lényegbevágó kérdés: milyen módon hasznosítható a mű tartalma, hogy hivatását — mert „habent sua fata libelli” — a nyelvítudat-fejlesztő potenciális érvényesítésével a társadalom szolgálatát konkrét módon végezhesse emberformáló hatékonysággal.

Szende Aladár

Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára

Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszékén. Szerkesztette: Kozocsa Sándor Géza. 1993., 306 oldal

1. Két köszöntő vezet be az emlékkönyvet. Bencédy József fölvázolja az ünneptel tudományos pályáját pécsi gimnáziumi tanári működésétől tanszékvezetői egyetemi tanárságáig és akadémiai doktorságáig, ismerteti munkásságát a nyelvtudomány számos területén, és méltatja személyét mint a budapesti nyelvésziskolának Pais Dezső és Bárczi Géza nyomában működő képviselőjét. — Más hangvételű a „Kedves Tanár Úr!” megszólítással indító köszöntő, Ferenczi Lászlóé, a professzor tanítványáé, aki egykori vezetőjének felszabadító tekintélyét ünnepli, s köszöni meg neki „a megköszönhetlent”.

E sorok írójaként most fejezem ki pályatársi tiszteletemet iránta. Ma is együttműködve vele kísérhetem figyelemmel vezetői, kutatói, felelősségteljes, sikeres — és a szakterület széles körében kifejtett rendkívül jelentős — munkásságát. Ezt az emlékkönyvet elolvasva vált előttem eddigi életműve tudományos és emberi szempontból egyaránt példa értékű teljesítménnyé. Súlyát megnöveli az emlékkönyv szerzőinek őszinte tisztelete azoknak a nyelvészeti ágazatoknak képviselőiként, amelyek körében Fábíán Páltól kaptak példát és indítást. A kötet tanulmányait éppen ezért a témakörök — nem mereven elkülönített — rendjében veszem sorra, érintve a szerzőknek azokat a tekintélytiszteelő megjegyzéseit is, amelyekkel kötődésüket fejezik ki az ünneptel munkásságának egy-egy szakterületéhez.

2. Mivel Fábíán Pál munkásságának a közéletet is foglalkoztató és ezért ma is közérdeklődéssel kísért szakterülete a helyesírás, és szabályzatának 1954-i és 1985-i (tehát a 10. és a 11.) kiadása az ő műve volt, kezdem az áttekintést Szathmári István „Gondolatok helyesírásunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről” című tanulmányával (256—61), amely az ünnepeltnek nemcsak szakmai kompetenciáját méltatja, hanem szervezőképességét, kitartó küzdeni tudását, törhetetlen munkakedvét és optimizmusát. A dolgozat a magyar helyesírás szabályozásának történetéről ad illetékes áttekintést. Korszakok következetes hozzájárulását mutatja ki arról a tendenciáról, amely a hangjelölés, a fonematikus jelleg, azaz a kiejtés, a szóelemzés alapelvei és a nyelv alakulását következetesen reális és logikus folyamatában korszerűsítette. Ez a biztosítéka annak, hogy az új nyelvi jelenségek beleilleszkednek rendszerébe. Mint írja: „magával hozhatja — hozza — a szabályok finomítását..., de az eddigi alapokon” (az én kiemelésem — Sz. A.). Jómagam Fábíán Pál következetes — hagyományt és fejlesztést egyaránt szem előtt tartó munkájának ismeretében — még azzal a határozott állásfoglalással nyomatékosítom, amelynek tanúja voltam az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1992. november 16-i, szaknyelvi nyelvművelő ülésén: a különféle szakmák helyesírását szabályozó törekvéseknek hivatott összetartójaként tudósi tekintélyével is egységes mederben tartja helyesírásunk ügyét.

Megnyugtató e tekintetben Hőnyi Ede tanulmánya, amely „Földrajzinév-írásunk az akadémiai helyesírás tükrében” címmel rávetíti a hagyományossá szilárdult szabályokat egy speciális területre (149—52). — Hajdú Mihály adatokat közöl az *ly* népnyelvi írásáról a 18. sz. végéről és a 19. sz. elejéről. Kitűnik belőlük a nyelvjárások hatása a hangrögzítésben. — Laczkó Krisztina — aki a földrajzi nevek írását a helyesírás egyik neuralgikus pontjának minősíti — a 11. kiadás szabályainak jegyében — a földrajzi nevek -i képzős származékait is bevonva — az egybeírt, a különírt és a kötőjeles típusokat rendszerbe foglaltan mutatja

be. A problematikus eseteket is sorra veszi, többek között a hidak írását, a többtagú földrajzi nevek -i képzős formáinak írásmódját is (176—81).

Igen érdekes kutatásairól számol be Keszler Borbála az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat történetéről az ókortól a 19. sz.-ig (160—8). Példaszövegekkel szemlélteti azt a folyamatot, amelyben eleinte semmiféle jelet nem használtak sem szavak, sem mondatok elkülönítésére, majd milyen módon alkalmazták a hangosítás szempontjából szükségessé vált különféle jelzéseket az íráskultúra kezdetétől a 18—19. századig (amikorra kialakultak a népek írásjelszabályai).

3. A stíluskutató Fábíán Pálhoz kapcsolódik 11 tanulmány. Kozocsa Sándor Géza (173—5) annak az egyetemi nyelvészeti füzetnek mint tankönyvnek tudománytörténeti jelentőségét méltatja, amelynek három szerzője közül egyik volt az ünnepelt, aki az 1950-es években elindította útjára a stilsztika korszerű oktatását. A mű a nyelvrendszer egyéni felhasználásának (funkcionálásának) szemléleti alapjain állt. Mint a Nyr. szerkesztőjének módomban van igazolni Fábíán Pál folyamatos fejlesztő munkáját, meg nem szűnő érdeklődését a stilsztikai kutatás eredményei iránt (amit számos közleménye bizonyít).

Pusztai Ferenc „A színesztézia holdudvara” címmel (245—9) azokat a stílusjelenségeket veszi számba, amelyek — a „különböző érzékterületről vett fogalmak kapcsolataként költői hatású szókép” körül rajzó sajátos nyelvi eszközöket veszi számba. Ilyenek: konkrét érzetnek elvont fogalommal való társítása (*fekete bánat*), antonim érzetek kapcsolata (*édes keserűség*), az érzéki benyomások egyidejűsége („Mezők illatoznak jószagú rózsákkal, sokszínű violákkal, | Berkek, hegyek, völgyek mindenütt *zöngenek* | sokféle madárszókkal”), érzetek egymásmellettsége (*fehér csönd*). — Haader Lea a kódexirodalom szövegeit pragmatikus szempontból teszi stílusvizsgálat tárgyává „Stylus est ancilla pragmaticae” jelmondat szerű címmel (116—25). A kései ómagyar kori kódexek fordításainak köréből az igeneves szerkezetek átültetését, a mellékmondatok típusait, kötőszavait és sajátos jelentéstartalmukkal kapcsolatos jelenségeit taglalja. — Papp Zsuzsanna „két kedvelt középkori stílusképletünk-ről” (226—30) értekezik mint a szövegcsépítés eszközeiről. A nyomósító erejű mondatrészek közé ékelődő szerkezettagok szörendi szimmetriáit és a közölést értékeli. — S. Hámori Antónia a középkori fordítási irodalom párhuzamos szövegeiről azt állapítja meg szókinésbeli és szerkezetani eltérések alapján, hogy a szövegvariánsokban az egyszerűbb szerkesztésmód felé haladás figyelhető meg (129—35).

Századunk irodalmi stílusának vizsgálata körébe vág Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya, amely Babits korai műveinek tudatosan vállalt, a bergsoni filozófián (is) alapuló stíluspluralizmusát vizsgálja (262—6). A Golgotai csárda elemzésével a költeményt a népnyelv, a városi argó és az irodalmi népiesség jelenségeinek heterogén, de az „emelkedettebb költői grammatika” egységbe fonó szemléletében fogant művészi teljesítményként mutatja be. — Heltainé Nagy Erzsébet a népi írók nyelvi jelentőségét azzal indokolja (136—41), hogy műveik az élő nyelv és az irodalom szoros összetartozását igazolják. A népi irodalom dokumentatív jellegű, s benne a népnyelv, a régebbi irodalmi nyelv és a köznyelv találkozik. Ezzel jelentős örökséget hagyott korunkra.

B. Porkoláb Judit Nagy Lajos tájszóhasználatáról közöl adatokat (241—4) annak igazolásául, hogy az író — mint vallomása is igazolja — megőrizte bensőséges kapcsolatát az ábrázolt tájjal és életével. A Kunhalomról megrajzott szociográfiában vagy magyarázatlanul iktatja szövegébe a tájszót (leginkább a helyneveket a helyszínrajzban), vagy értelmezi őket, hogy a szándékos stílushatás mellett jelentésük is megvilágíttassék.

Az úgynevezett funkcionális stílusrétegek közül a sajtónyelv mai problémáit három dolgozat is tárgyalja. Péter Mihály a publicisztika nyelvéről írva (231—9) Fábíán Pál sorait mottóként idézi azokról a fellángoló vitákról, amelyek az újságírás nyelvében a régihez

ragaszkodás és az elvtelen használat ütközése dolgában fellángolnak. A szerző differenciált megítélést követ, utal a stiláris elmozdulásokra és anyanyelven kívüli okokra, lévén funkciója egy heterogén összetételű tömeg meggyőzése, s ezért közelít a mindennapi beszédtevékenységhez. Különféle „szubstandard” elemeket vegyít satirikus hatás szándékával, metaforák sokszor láncolatos alkalmazásával. Mindezeket beszédes adatokkal világítja meg. — Bódi Zoltán a szlengjelenségek sajtónyelvi szerepét világítja meg (62—68). Két csoportot különböztet meg: 1. belső keletkezésűek (túlzó, komikus, játékos stb. megoldásokkal), 2. idegen átvételek (*knock-out* pl. nagyerejű információra utal). Ezek egy része jövővényyszóvá honosodik (*buli*). — Bencédy József a mai sajtó szintetikus és analitikus szerkesztési formáit veszi számba és mérlegeli. Rámutat nyelvünk tömörítő sajátosságára (pl. az igeneves szerkezetekre). Célszerű a sűrítés a mondat szerkesztésében is, de a mélyebb szintű (azaz a több szó szerkezetet tartalmazó) mondatok gyakran zsúfoltak lévén, nehezen érthetők, pongyolák: összetorlódnak bennük a gondolatdarabok. Az analitikus formák szintén nyelvünk hasznos formái, hátulütőjük a lazultság; ezért érheti gáncs a *beszélgetést folytat* szerkezet, hiszen a *beszélget* önmagában is ugyanazt a cselekvést fejezi ki. Sokszor újabb névutóink is lazítják a közlést (*kapcsolatban, vonatkozásában* stb.). Igazolhatók a sajátos stílusértékekkel bíró, beszédhelyzetektől függő analitikus formák. A sajtónyelvben ezért célszerű a *beszélgetést folytat* két államférfi tárgyalásáról szólva. A hivatali és szakmai stílusrétegben is helyénvalónak bizonyulnak némely analitikus megoldások.

A nyelvi és nem nyelvi kommunikáció legáltalánosabb kérdéseit érinti Bencze Lóránt „Deixis és referencia” (tehát a „rámutatás” és a tárgyi „utalás nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusra”) címmel és „Kisenciklopédia dióhéjban” alcímmel. A beszédről mint multimedialis jelrendszerről címszavakban közöl tudnivalókat a szakirodalom alapján (41—9). A jelrendszer biológiai alapoktól (ez öt érzék) és a nonverbális cselekvés alrendszeraitől kezdve a szemiotikai jellemzőkön át a deiktikus cselekvés viszonyaiig a témához tartozó fogalmakat felsorolja és értelmezi. Példákkal is megvilágítja őket, s ezzel konkrétumok segítségét nyújtja az elvont rendszer megismeréséhez.

4. A nyelv- és nyelvműveléstörténet témaköréből számos tanulmány veszi tárgyát. Benkő Loránd „Az olasz szövegi o magyar megfelelőiről” ír (50—7). A korábbi álláspontok egyszerűsítő véleményével szemben (ti. hogy a 17. sz.-ig -a vagy a végső magánhangzó hiánya, azután -ó felel meg), a történeti alakulást differenciált megközelítéssel tartja feltáráshatónak. Így — és ebben van a tanulmány módszertani jelentősége — tekintetbe kell venni az átadó nyelv helyzetét, az írott nyelven kívül a beszélt nyelvet is, a nyelvjárási vonatkozásokat (melyik nyelvjárásból került át a szó), az átvevő nyelvet beszélők nyelvi tudatosságát az átvétel időszakában, s: hogyan vették át más nyelvek a szavakat. — Fülöp Lajos „A szó- és kifejezőkészlet változása Gyöngyös és környékének nyelvjárásában” című dolgozatában regionális adatokkal bizonyítja a változásokat. A közölt szólások, közmondások, szitkozódások, hiedelmek, falucsúfolók önmagukban is értékesek és érdekesek, nyelvész- és szociológiai értékelésük pedig a (regionális) köznyelviesedés tendenciáját mutatja ki. — E. Abaffy Erzsébet — „Fábián Pál kedvéért” — összegyűjtött egy csokorra való a ma már nem vagy félreértett régi kifejezésekből. Kemény János Önéletírása nyújtott számára sok példát a napszakok elkülönítésére, számos ma már szokatlan szóképzésre és szójelentésre (a *szín* ’űrűgy, látszat, tettetés’ főnévnek nagy családját szedte csokorba: pl. *színes dolgokkal* leplezi szándékát a hamis ember). A *lator* emberek pedig orozkodva „*elegy-belegy* ezüst kupákat, kannákat vittek el”. A régiség íze üdítik föl az olvasót. — I. Gallasy Magdolna szövegtani beágyazásban kíséri az ómagyar korban kialakuló az névelő útját: a főtéma kiemelésére szolgáló ez használatát váltotta föl az az, anaforikus jellegét veszítve, miközben az ez névmási használatban maradt meg. Szövegpéldák igazolják ezt a változást. — Juhász Dezső az

állatúzó és -terelő szavak egy részét (*kur, kür, kör, ker*) mint a természeti ember szavait képzős és összetételei formájukban és onomatopoétikus értékükben, ősbibb mivoltukat is érintve tárgyalja (153–9).

Rácz Endre „Adalék a nyelvi fejlődés egy korábbi fokozatának szórványos megőrzéséhez mai köznyelvünkben” címmel (250–5) a ma egyaránt kötőszónak és módosítószónak minősülő *jöllehet* példáján mutatja be azt a történeti folyamatot, amely főmondati szerepéből idők folyamán — újabb és újabb főmondatok fokozatos degradálásával — kötőszói szerepet vállalt már az ómagyar korban, megszorító jelentésben. Az a tény, hogy ma sokszor vessző követi, „valószínűvé teszi, hogy . . . megmaradhatott a reminiscenciája hajdani főmondat voltának”.

Faluvégi Katalin „Anyagneveink kettős szófajúságához” címmel (81–5) a minőségjelzői szerepű főnevek melléknemesülését vizsgálja, közelebbről az anyagnév és ebből -s képzővel alkotott melléknév azonos jelentését. A kérdés az, hogy az anyagnevek főnévként vagy melléknévként veszik-e föl a képzőt (*gyümölcskert—gyümölcsöskert*). A szerző inkább az utóbbira gondol, eszerint a képző funkciója csak a melléknévi szófaj megerősítése. — Egy szómagyarázat újdonságával lep meg Lőrinczi Réka „Megjegyzések a *farkasordító*-hoz” címmel (193–8), amennyiben eredetétését a népi hiedelemvilággal hozta kapcsolatba. Ebben ugyanis a tabunévi eredetű *farkas* veszedelmes vadat idéz föl az emberek tudatában, s ez táplálta a vele kapcsolatos hiedelmeket, félelmet. — Az idegen szavak átvételének kérdéskörébe vág — az ünnepeltnek e területen végzett munkáját elismeréssel illetve — D. Máta Mária „A *kölcsön* és társai” (199–205) című tanulmánya. A kiemelt adat az első példa egy határozószó ősmagyar kori átvételére (a csuvasból). Ez a szófaj köztes helyet foglal el a könnyen befogadott fogalomszók és az átvételnek erősen ellenálló viszonyozók között. Az idegen nyelvekből átvettek csoportjaiból tetemes mutatóványt közöl a szerző (aki felhívja a figyelmet a „tájhatározószók”-ra is).

Jelentéstani vonatkozású Mikó Pálné „Testrészek neve — átvitt értelemben” című tanulmánya (206–20). A többjelentésű szavak a nyelv szemantikai rendszerében jól kirajzolódó jelentésmezőt alkotnak. Biofizikai szempontból is magyarázható a metaforikus használat, de nem erről az oldalról kategorizálja gazdag anyagát a szerző, hanem a szóelemzésből indul ki, és a toldalékokat teszi rendező elvvé. Névuszók, igék, igenevek, állandósult szókapcsolatok, szóösszetételek gazdagon dokumentált csoportjai kéthasábosan töltenek meg hat oldalt, és igazolásul szolgálnak elvi magyarázatához, hogy ti. a mindennapi tapasztalat az átvitel alapja. Asszociációk vezetnek az érzékletes szemléltetéshez a hasonlóság és megkülönböztetés révén, és születnek meg a listákba foglalt expresszív, érzelmkifejező metaforák.

Kiss Jenő felhívja a kutatók figyelmét a hajdani iskolák irodalmi diáktársaságainak muzeális értékű nyomtatványaira és kézirataira (169–72). Ezeknek a „kincstárából” való az 1557-ben alapított soproni evangélikus líceum könyvtárában talált és a szlovák anyanyelvű Ribiny Jánosnak latin nyelvű Oratóiája a magyar nyelv védelméről, amelyet szerzője 1751-ben az iskola rektoraként mondott el. A „Líceumi füzetek” sorozat első köteteként 1992-ben Kis Erika fordításában jelent meg Grüll Tibor előszavával és utószavával. A beszéd feltűnteti a magyar nyelv jeles vonásait, s a későbbi idők nyelvújítására emlékeztető becsúszással hívja fel a diákokat a teljesebb magyar beszéd művelésére.

Wacha Balázs Különbség címmel az eszperantó történetéről értekezik. (A cím a *nyelvetervezetek* és a *tervezett nyelvek* különbségére vonatkozik.) Zamenhof mozgalmának több mint száz éves nyelvépítő sikere az alapító nyelvfejlesztő koncepciója követésének köszönhető, amely szerint az eszperantó „csak a természetes fejlődés óvatos útján bontakozhat ki” (268). Az önkényes és személyes reformok törést okozó erőszakja ellen fokról fokra (új formák kipróbált befogadása nyomán) fejlődhet az eszperantó szervesen.

5. Mai nyelvünk használati jelenségeit a következő tanulmányok tárgyalják:

Balázs Géza „Életünk feltűnő jelei” címmel Fábián Pált mint menedzser szellemű professzort köszöntve négy mindennapi és feltűnő jelesoportot vizsgál: a falfirkálásokat, a tetovált szövegeket, a jelvényfeliratokat és a jelszavakat mint frazeológiai egységeket, szövegtípusokat, amelyek nyelvi és képi jeleket egyaránt tartalmaznak. A jelhagyás ősi ösztöne munkál a graffitiban; esztétikai, szociális, mágikus jellegűek (tetoválások) között ábraszövegek „üzennek”. Egykori címerek, pajzsok utódai az önkifejező szándékú jelvényfeliratok, elsősorban a felhívás funkcióját töltik be, hasonlóan a cselekvés értékű közéleti jelszóhoz (lásd az új, nagyobb megmozdulások deklamáló szóbeli és írásbeli változatait). — Fehér Erzsébet vázlatot közöl „Az írott nyelv vizuális aspektusa”-ról (86—95). Időszerűségét a sokszorosító technikai megoldások, az irodalom vizuális törekvései és a számítógépes lehetőségek erősödése indokolja. A szerző ismerteti azokat a kutatói felismeréseket, amelyek a nyelvelmélet alakulására is hatással vannak a beszéd és írás (nyomtatás) egymástól eltérő, különböző jelrendszerei révén. — Horváth László „születésnap csokorba” szedte három használati hibatípus adatait: *a)* az alany—állítmány egyeztetlensége, *b)* igenevek használatának, végül *c)* a toldalékolás, a szóhasználat, a helyesírás furcsaságai. Beszédese adatok elemzése igazolja a szerző észrevételeit (142—8).

„Legyen szabályozva?” — teszi fel a címben a kérdést Lengyel Klára (182—92). Oknyomozásnak fogja fel tanulmányát a határozói igenév és a létige együttes, állítmányként való használatáról. Határozottan javasolja az állapotjelző szabály elvetését, de nem ért egyet az eredményjelzés szabályával sem. A kérdés különböző oldalait megvizsgálva a szerző sem jut végleges eredményre. Úgy véli azonban, hogy a változás vagy változtatás jelentését nem hordozó igék nem alakulhatnak át igenévi állítmánnyá (*megnéz*).

6. A hangzó magyar beszéd a témája három tanulmánynak. Deme László „Egy hangsúlykérdésről — kiemelő hangsúllyal” című tanulmányában (76—80) — utalva a Fábián Pállal együtt végzett helyesírási és nyelv művelő munkálatokra — az összetett szavak hangsúlyviszonyainak alakulásáról szól. Évtizedekkel ezelőtt a nyelvjárásokban észlelte, hogy a beszélők a második tag első szótagját is hangsúlyozzák (pl. *marokszedő*). Ez a sajátosság a regionális köznyelviségen át „a központi köznyelviség rangjára törekszik”, s támogatást kap ebben a külön- és egybeírás helyesírási szabályától. Érelődik az egyszerre vissza- és előremutató preskriptív nominalizálás, kényszerítő proskritivás nélkül. — Bolla Kálmán a magyar beszédhangok fonetikai minőségjegyeit vizsgálva a toldalékcso állulációs helyzeteinek jellemzőit tárja föl (63—75). Tíz oldalon közölt ábrák, mérési adatlisták, grafikonok mutatják be a beszédhangok mérési adatait, mégpedig a hangsajátosságokat, a beszédhangok csoportosítását az ajakrés és a toldalékcso nagysága, valamint a labiális, palatális, veláris, faringális és nazális terület aránya szerint. — Földi Éva a hanglejtésformák észlelését (appercepcióját) vizsgálta negyedfél száz egyetemi hallgató önmegfigyelése alapján (96—103). Négyvonalas (magas, közepes, mély hangfekvésű) sávoknak megfelelő rendszerben kellett ábrázolniuk felismeréseiket. Az eredmények szerint a hanglejtés észlelésében jelentős szerepe van az alapfrekvenciacsúcsok helyének és nagyságának, változási fokának, a fonetikai hallás színvonalának (amit — a szerző szerint — az eddiginél fokozottabban kell a hallgatókban fejleszteni).

7. Nyelvek érintkezésének tanúi a kölcsönszavak. Így nevezi összefoglalólag Bartha Csilla a jövevényszó, vándorszó, nemzetközi műveltség szó, idegen szó kategóriáit a dolgozatában (26—35). A kölcsönzés folyamatait detroit vizsgálatai alapján tárja föl, hivatkozva Fábián Pálnak az amerikai magyarság nyelvéről írt cikkére. Szempontjai: mi a

kritériuma egy lexéma kölcsönszó voltának, mi jellemzi a kölcsönzés folyamatát (kölcsönszó-típusok), melyek a kölcsönzés indítékai. Leginkább a használati gyakoriság jelzi a kölcsönszóvá válást. Ennek formái: az angol tövű lexémák, összetételek, jelentéskölcsönzés, tükörki-fejezések. Az indítékok: kulturális (technikai, társadalmi stb.) különbségek, a befogadó nyelvből a megfelelő szó hiánya vagy nem ismerése, az angol használatának „megfelelőbb” volta.

Fábián Pál a hungarológiát oktatók társaságában is vezető szerepet játszik. Zaicz Gábor erről az oldaláról rója le tiszteletkörét „A hungarológia egyetemi műhelyének történetéből: a dániai magyaroktatás (1982—1987)” című áttekintésében. A tárgyalt időszak előtt három évig az első skandináviai magyar és finnugor lektorként működött két dániai egyetemen. Az ismertetett időszak kezdetén éppen apálya volt a magyaroktatásnak: Koppenhágában megszűnt az egyetemi magyaroktatás, s a szerző az arhusi egyetemen folytatta a magyartanítást, ahová a hetvenes évektől kezdve érkeztek Budapestről folyóiratok, könyvek magyar intézetbe. A kulturális kapcsolatok kölcsönössége révén 1988-ban más vendégoktató folytathatta itt a munkát.

A kötetet Fábián Pál publikációinak jegyzéke teszi teljessé: 1947-től 1992-ig 18 oldalon sorakoznak a címek, s várnak a továbbiakra. Mire soraim megjelennek, már az 1993. évi termés is napvilágot lát, jelölül az ünnepelt változatlanul serény, sikeres és szaktudományát gazdagító működésének.

Szende Aladár

A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerkesztő: Benkő Loránd, szerkesztők: E. Abaffy Erzsébet és Rác Endre. Akadémiai Kiadó, 1991., 781 oldal

Számos olyan feladata van tudományos életünknek, amelynek megvalósítása egyéni munkaként elképzelhetetlen volna. A XX. század második felében a magyar nyelv tudományának egyik fontos jellemzője, hogy — korábbi korok kényszerű mulasztásainak pótlásaként — több igazán nagyszabású teljesítményre vállalkozott, számos kutató összefogása révén. Nyelvész szakemberek összehangolt közös munkája nélkül nem készülhetett volna el — hogy csak néhányat említek — sem a MMNyR., sem az ÉrtSz., sem a Nyatl., sem a TESz., sem a befejezés előtt álló ÚMTsz. Ebbe a sorba illeszkedik A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana is, amely két, egymással szoros kapcsolatban álló munkacsoport kutatási eredményeinek gyümölcse. A morfológiai részt az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének, a mondattant az MTA Nyelv tudományi Intézete Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának munkatársai készítették el.

A kötet bevezetőjében a munkaközösség első számú vezetője, a kötet főszerkesztője: Benkő Loránd számol be a történeti grammatikában követett elvekről, a vállalkozás céljáról, a munkálatok menetéről és módszereiről (l. még: NytudÉrt. 89. sz. 309; NyK. 77: 323, 327—57; MNy. 80: 129—44).

Külső és belső okok, objektív és szubjektív tényezők egyaránt szerepet játszottak abban, hogy a magyar nyelv grammatikája történetének feldolgozását napirendre lehetett, illetőleg kellett tűzni. Külső tényezőnek tekinthető, hogy más nyelvekhez képest késésben voltunk ilyen összegező mű tekintetében, s a magyar tudományos élet nemzetközi tekintélyének megőrzése is megkívánta az elmaradás pótlását. Ösztönzőként hatott az a különleges helyzet és felelősség is, amelyet a magyar nyelv az uráli-finnugor nyelvcsaládban betölt.

— Belső kényszerítő erőnek tekinthető, hogy a magyar grammatikatörténet irodalmában meglehetősen nagy, de kellően nem rendszerezett és részben elavult ismeretanyag halmozódott föl. Ezek egy része szűk és nem mindig megbízható forrásanyagra épült, s csupán egy-egy részterületet tágyalt. Az elmúlt évtizedekben a nyelvtörténet mind tárgyában, mind módszereiben olyan fejlődési fokot ért el, hogy elérkezett az ideje a szintézis megteremtésének. Megtermékenyítően hatottak a leíró nyelvészetben bekövetkezett változások. A modern irányzatok eredményeit — a szükség és lehetőség korlátain belül — felhasználták e kötet szerzői anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is feladták volna a nyelvtörténetnek mint sajátos tudományának az autonómiáját. — A munka sikerének talán legfontosabb feltétele, hogy volt olyan kutatói gárda, amely érdeklődésénél és képességeinél fogva alkalmas volt ilyen nagyszabású munka sikeres elvégzésére.

Ismeretes, hogy a tudományos csapatmunkának számos előnye és ugyanannyi buktatója van. E munka megtervezői megtalálták az eszközöket az előnyök érvényesítésére, minél hathatósabb kiaknázására, valamint a csapdák elkerülésére. Nyilvánvaló, hogy ilyen nagyívű munka csak számos kutató összefogásával készülhet el, egyéni teljesítményként egy egész élet sem volna elegendő, akkor sem, ha semmi mással nem foglalkozna. Az itt ismertetett munkában egy-egy kutató valamely részterület feldolgozását vállalta, s az is mintegy tíztizenöt év nagyon koncentrált szellemi tevékenységét vette igénybe.

A munkaközösségben végzett kutatás veszélye két szélsőségben jelölhető meg. Az egyik véglet, ha a témafelelősök teljes szabadságot élveznének forrásanyaguk megválasztásában, feldolgozásában, kutatási elveik alkalmazásában. Ilyen módszerrel egységes mű nem születhet meg, csupán mozaikokra szétcsúszó leírása az adott korszaknak. A másik véglet az lett volna, ha az irányítás olyan szigorú egységesítést követelt volna, amely kizárja a kutatói egyéniség érvényesítését, az önálló alkotói munkát. A tervezett mű színvonala sínylette volna meg, ha ezt az utat választják.

A többéves gondos előkészítő munkának, a tervezésnek minden elvi és gyakorlati kérdésre kiterjedő figyelmének köszönhetően A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának sikerült kikerülni a buktatókat: szemléletében, szerkezetében, valamint a nyelvi jelenségek vizsgálatának mélységét tekintve egységes mű született, amelyben a témafelelősök egyéni kreativitásának jelentős szerep jutott: valamennyien választott területüknek a jövőben megkerülhetetlen specialistájává lettek (többen már eddig is azok voltak), s a közös munka révén általános grammatikatörténeti ismereteikben is gazdagodtak.

A készülő mű tudományos színvonala szempontjából talán a legnagyobb előnye a csapatmunkának a tévedések kiszűrésére hivatott többszöri nagyon erős kontroll, mégpedig nem csupán a vezetők, a szerkesztők, hanem a kutatócsoport minden egyes tagja részéről is. Minden fejezet — a próbafejezetek, a félkész munkák, valamint a véglegesnek szánt szövegek is — a munkacsoport elé került, s ott a leg súlyosabb elvi kérdésektől a pontosvesszőig mindenre kiterjedt a kutatótársak figyelme. E sorok írója tanúja volt annak, hogy igen kemény, de a szerzőt mindvégig tiszteltben tartó vitákban csiszolódtak, alakultak ki a végleges változatok.

A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának első kötete a magyarság nyelvi önállósodásától a korai ómagyar kor végéig terjedő időszaknak a grammatikatörténetét foglalja magában. A nyelvmelékeket nélkülöző ősmagyar kor történéseit a két szélső pólus: az uráli-finnugor nyelvtudomány által föltárt ismeretek hasznosítása, valamint a korai nyelvmelékeink vizsgálata révén lehetett rekonstruálni. A korai ómagyar kor nyelvmelékeit teljes egészében feldolgozták, az okleveles szórványmelékeket ésszerű keretek között használták fel, e tekintetben nem törekedhettek teljességre.

A kor forrásanyagának viszonylag csekély volta több lehetőséget kínált a morfematikának (a szakirodalma is lényegesen gazdagabb), mint a történeti mondattannak vagy éppen

a szöveggrammatikának. Ez magyarázza a részdiszciplínák közötti arányeltolódást: a mondatban terjedelme a kötetnek csupán egynegyed része. A kései ómagyar kor nyelvemlékeinek bősége révén a második kötetben egyenlítődnek ki az arányok a morfológia és a mondattan között, s ott jelenhet meg a maga teljességében a szöveggrammatika is.

A feldolgozás szófajközpontúságát jelzi a kötet szerkezete is. Az igék és a névszók a fő szófajok, a többiek „egyéb szófajok” címszó alatt szerepelnek. Az igék fejezetének részei: az igeidő-történetét Zelliger Erzsébet, az igeképzését D. Bartha Katalin, az igemód- és igeidő-rendszerét, valamint az igei személyragozását E. Abaffy Erzsébet dolgozta fel. A névszók fejezetében a névszótövek Sárosi Zsófia, a névszóképzés Szegfű Mária, a névszójelezés, valamint a névszóragozás Korompay Klára munkája. — A többi szófajta történetét a következő szerkezeti felépítésben találjuk a kötetben: az igeneveknek A. Jászó Anna, a névmásoknak Sipos Pál, a határozószóknak és az igeikötőknek D. Máta Mária, a névutóknak Zsilinszky Éva, a névelőnek és névelő-előzménynek I. Gallasy Magdolna, a kötőszóknak és módosítószóknak Juhász Dezső, az indulatszóknak I. Gallasy Magdolna a szerzője. Ezután következik a szóösszetételről szóló fejezet, ennek Zelliger Erzsébet a szerzője. A morfológiai részt A. Molnár Ferencnek a két- és többszófajúságról, ill. a szófajváltásról írt munkája zárja.

Az egyes fejezetek felépítését természetesen elsősorban a téma kívánalmai szabják meg. Másfajta megoldás szükséges pl. az igeidő-tövek és a névszótövek fejlődésrajzában, és egészen más szerkesztésmódot igényel a nagyon bonyolult igemód- és igeidő-rendszerről, valamint az igei személyragozásról szóló fejezet. Mégis számos közös szerkesztési eljárás erősíti a kötet egységes jellegét. Először számba veszik a szóban forgó morfématípusnak az ősmagyar kor kezdetére feltehető állományát; itt bőven merítenek a rokon nyelvek tanulsaigából. Ezt követi a vizsgált nyelvi jelenség ősmagyar kori eseménytörténete, majd korai ómagyar kori rendszere. A korai ómagyar kori nyelvvállapot leírása szinkron metszetnek is tekinthető, melyben a szerzők többnyire — olykor csak jelzésszerűen — figyelemmel vannak a nyelvi folyamatok további sorsára is. — A tárgyalásmód további közös vonása, hogy — ahol erre lehetőség nyílik — az alábbi alfejezetekben mutatják be vizsgálatuk eredményét: a) alaki, azaz hangtani, szükség esetén morfológiai kérdések; b) funkcionális kérdések. Természetesen a nyelvi anyag jellege szabja meg, hogy mekkora teret kap a hangalak, illetőleg a morfológiai felépítés változása, és mekkorát a funkcióbeli módosulás. Pl. mind az igeidő-tövek, mind a névszótövek fejlődésrajza elsősorban hangtani jellegű tárgyalást kíván. Az igeképzők és a névszóképzők vizsgálatában a képzők hangalakjában, valamint a morfológiai felépítésben feltárt ismeretanyagnál lényegesen nagyobb teret kap a képzők funkciójának, funkcióbeli változásainak elemzése. — Több ízben előfordul, hogy egy-egy morféma olyan ritkán található meg a korai ómagyar kori szövegekben, hogy használati szabályai csak a kései ómagyar kor bőséges nyelvi anyagának visszavetítésével adható meg. Ilyen pl. a birtoktöbbségitő jel *-i* ~ *-ai* / *-ei* alakváltakozása is (271—2).

A mondattani rész mind szerkezetében, mind tartalmi vonatkozásában sok újítást vezet be a jelzett kor szorosabb és tágabb értelemben vett mondattani kérdéseinek bemutatásában, a történeti előzmény és a korai ómagyar kori állapot leírásában. — A mondat fajai modalitásuk szerinti rendszerének bemutatása, valamint az állító és tagadó mondatokról szóló fejezet Pólya Katalin munkája. — Nagy teret szenteltek a mondat makroszerkezetének; az erről szóló fejezet Balázs Judit munkája. A következő témák sorolódnak a makroszerkezet fogalmkörébe: Először azt vizsgálják, hogy a korai ómagyar kori szövegek mondat-egészei hány tagmondatból épülnek föl. Az eredmény: jobbra 1 3 tagmondatból való szerveződéssel találkozunk, de 6 tagmondatú is előfordul. Ezt követi az összetett és a többszörösen összetett mondatoknak, a mellé- és alárendelő mondat szerkezeteknek, ezek kombinációinak bemutatása. A makroszerkezet bemutatását a tagolatlan és tagolt monda-

tok, ezek típusai, kifejezési formái követik. — Szokatlan, de logikusnak látszó szerkesztési eljárás, hogy Wacha Balázsnak „A mondat szórendje és aktuális tagolása” című fejezete így beépül a mondattanba, s megelőzi a mondatot felépítő szerkezetek vizsgálatát. A hagyományos nyelvtanok a szórendet utolsó fejezetként közlik, az aktuális tagolás pedig már-már önálló részdiszciplínaként kapott helyet a szakirodalomban. A következő fejezetekben mind a szórend, mind az aktuális tagolás fontos szerepet kap, így üdvözlendő, hogy szakítottak a fejezetek hagyományos sorrendiségével.

A mondatot felépítő szerkezetek közül a hozzárendelő (alany—állítmányi) szerkezetet Farkas Vilmos; az alárendelők közül az igei és az igenévi szerkezeteket R. Hutás Magdolna; a főnévi, melléknévi és határozó(szó)i szerkezeteket S. Hámori Antónia mutatja be. A mellérendelő szószerkezeteket Papp Zsuzsanna dolgozta fel.

Az alárendelő összetett mondatokból az alanyi, az állítmányi, a tárgyi és a határozói alárendelés Haader Lea, a jelzői alárendelés kidolgozása Dömötör Adrienne feladata volt. A mellérendelő összetett mondatokról szóló fejezet Papp Zsuzsanna munkája.

Az utóbbi idők szakirodalmában sok szó esett a szöveggrammatikáról, de — tudomásom szerint — első ízben kap helyet tudományos célú nyelvtenban, bár nem tekinthetünk el Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin kitűnő középiskolai nyelvtenától, e követésre intő kezdeményezésétől. Papp Zsuzsanna a Szöveggrammatika című fejezetben igen csekély számú szövegmondatból sokoldalú elemzést nyújt. A szöveggrammatika kiteljesedése a nyelvemlékekben bővelkedő kései ómagyar kor kutatási eredményeit tartalmazó következő kötettől várható.

A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana első kötetének — és nyilván a folytatásának is — meghatározó ismérve, hogy nem csupán a tényfeltárást vallotta feladatának, hanem a változások okainak, illetőleg többnyire az okok nyalábjának kifürkészését is. Bemutatja, hogy a változások milyen átmeneti formák megjelenésén át törtek utat maguknak, valamint azt, hogy a változások milyen módon alakították a nyelv egészének struktúráját; a rész—egész viszonyának alakulását valamennyi fejezetben nyomon kísérhetjük. Felbecsülhetetlen értékű munkát végzett e népes kutatói közösség.

G. Varga Györgyi

Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (A kiejtési kézikönyv munkálatai). *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992. 112 oldal

Elekfi tanulmánya a horatiusi arany szabálynál jóval hosszabb ideig érlelődött, hiszen első változata óta (1972.) jó húsz év telt el, de mindenképpen igen régi hiányt pótol, noha e kötet csak egyik, igaz, alapvető része lesz az először 1966-ban tervbe vett ortoépiái kézikönyvnek. Hogy ennek elkészülte még mennyi ideig várat magára, az nyitott kérdés. Az 1992-ben kiadott Magyar kiejtési szótár csak a nagyközönség legszükségesebb igényeit elégíti ki. Hadd említsem meg, hogy a német kiejtési szótár (Th. Siebs) 1898-ban, a francia (M. Grammont) 1916-ban, az orosz (D. N. Usakov) 1928-ban, a lengyel (St. Szober) 1937-ben sőt a román (Ana Tătaru) 1984-ben jelent meg; igaz, más szomszédaink szintén adósak ilyen jellegű munkák kiadásával.

A jelen kötet az alábbi fejezetekben tárgyalja meg a hangkapcsolatok fajait, kiejtési változatait és egyéb problémáit:

Mássalhangzó és magánhangzó találkozása; két rövid mássalhangzó találkozása; hosszú mássalhangzó a kapcsolatban; három mássalhangzó találkozása; háromnál több mássalhangzó találkozása; magánhangzók találkozása. A bevezető fejezet (5–9) az alapelveket tárgyalja meg, felsorolja a hangkapcsolatok előfordulásának eseteit (morfémán belül, morféimák találkozásakor, szorosabb vagy lazább szókapcsolatok közt stb.) és a kiejtési stíluszinteket. Ez utóbbi kritériumok közt a legmagasabb szintet „szép beszéd”-nek nevezi (7). Itt megjegyzem, hogy a „választékos és ünnepélyes” minősítés jobb lett volna annál is inkább, mivel a tárgyalt anyagban többször (pl. 13) ez a megnevezés szerepel. Ezenkívül a „modoros”, „mesterkélt”, „fontoskodó” (6) minősítések egybevonhatók, hiszen számos esetben nem lehet őket megkülönböztetni egymástól.

A tanulmányt egy táblázat (Kételemű mássalhangzókapcsolatok áttekintése, 84–6), egy függelék (a hangkapcsolatok ábécérendes felsorolása néhány fontosabb szóval, illetve szakkifejezéssel együtt, 87–108), a fonetikai jelek táblázata (110) és a források jegyzéke (116–7) egészíti ki.

A kerek 700 hangkapcsolat számbavétele, kiejtéseinek elemzése és normatív értékelése a szerzőtől „megszokott” akribiát figyelembe véve is elismerésre méltó teljesítmény még akkor is, ha a magyar hangkapcsolatokat különféle más szempontból korábbi munkák jórészt földolgozták: B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere, törvényszerűségei (Bp., 1979.), Kassai Ilona: A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei (MFonFüz. 8, 1981.), Vértés Edit: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez (Debrecen, 1987.) stb. Ez utóbbi felmérés főképp a kapcsolódások gyakoriságára helyezi a hangsúlyt, míg Elekfi az alapelvek lefektetése céljából e tényezőre nem volt tekintettel, és egyedi vagy csak elképzelhető kapcsolatokat szintén elemzett, ilyenkor példák nélkül, pl. *tfj*, *tfj*, *vdly*, *zdv*. A ritka kapcsolatok közt felsorolt példák olykor szintén mesterkéltnek hatnak: *agg címer* (36), *fűgy helyén* (36), *buggyzseb* (38) — ehelyett *buggyos zseb* a szokásos szóhasználat —, *cifra-e ugyan* (76) stb.

Elekfi esetenként kimutatja a pontosító, félreértést kiküszöbölő vagy választékos kiejtést, vagyis amikor nem következik be teljes vagy részleges hasonulás, pl. zöngésedés vagy zöngétlenedés. Úgy vélem, elég lett volna ezt a jelenséget számos példával illusztrálva külön fejezetben bemutatni, akkor az egyes fejezetek ilyen ismétlődő magyarázatai elmaradhattak volna, pl. *malaczsr* (23), *hagysz* (29), *barackba* (49).

A szerkezeti felépítésen kívül akad néhány fonetikai szempontból vitatható megállapítás és adat. Ez vonatkozik mindenekelőtt a választékos vagy pontosító, a félreértést kizáró kiejtésben hosszan ejtett mássalhangzókra a mássalhangzóra végződő szótaghatár után, pl. *korty tyűkleves* [rtty] (61), *karddal* [rdd] (64), *ereszd duplán* [zdd] (62). Fonetikusaink eddig úgy vélték, hogy a magyar szótagszerkezetben hosszú mássalhangzó csak szó végén vagy két magánhangzó közt (gemináta) fordul elő; vö. Horger Antal: Általános fonetika (Bp. 1924. 31); nem szól e sajátos hosszúságról Vértés O. András (A szótag, MFonFüz. 2. 1978.), és A mai magyar nyelv rendszere I. kötetében a szótagról szóló fejezetben (106–19) sem található ilyen típus. Ez a kiejtés mesterkéltnek hat — ahogyan Elekfi lejegyzí —, javaslata felülvizsgálatra szorul, illetve vitára érdemes.

A kötet szerint a *kalauz* szóban az *au* mindig két szótagú (70). Ezt az állítást is megkérdőjelezem részben saját diftongusszerű kiejtésem, részben Vértés O. András (i. m. 78) nézete alapján. A kétszótagú norma kizárólagossága semmiképpen sem mondható ki.

A *kör* szó magánhangzójának városias hosszú ejtésére nézve a szerző (11) az *r* hang nyújtó hatásában keresi ennek magyarázatát. De egy másik magyarázat is felmerül, ti. hogy a *körút* szó [kórut] ejtése hatott vissza az alapszóra. Vegyük figyelembe, hogy a *tör*, *sör* stb. szavaknak nincsen ilyen hosszú változatuk. Egyébiránt inkább [kórut], mint [kórút] hallható, s ez a tény is alátámasztja föltevésemet.

A különben bő irodalomjegyzékben hiányolom Balassa Józsefnek Magyar fonétika (Bp., 1904.) című munkáját, annak is a harmadik szakaszát, amelynek címe „Az összefüggő beszéd elemzése” (111—31), továbbá Horger Antal (i. m.) tüzetes elemzését ugyancsak a harmadik fejezetben: A beszédhangok kapcsolódása (94—105). Nem tartom valószínűnek, hogy a szerző nem tanulmányozta e műveket.

A jelen kötetben nem sok sajtóhiba akad, de ilyen pl. a *feddhet* egyik pontosító kiejtése: [fedthet].

Az ismertetett mű mindenképpen elérte célját, és a készülő ortoépiai kézikönyv alapjául fog szolgálni. Ahhoz hozzátartozik hanglejtési, hangsúlyozási és egyéb prozódiai jelenségek leírása. Ha Elekfi tanulmánya nem szól a hangkötés népies-vulgáris eseteiről (pl. *az anyja* = [a zannya]), akkor valamelyik készülő munkában ezeket is szóvá kell tenni. A prozódiai kérdésekről már számos előmunkát jelent meg korábban, pl. Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama (Bp., 1967.), Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjához (Bp., 1962.), Wacha Imre: A rádióbemondó beszéde. Tanulmányok (Bp., 1973.), e kötetben Wacha Imre és Ferenczy Géza dolgozatai. Végül emlékeztetek az ugyancsak Elekfi elkészítette Magyar ragozási szótárra, amely évek óta kiadásra vár; noha a ragozott alakok nem függnek közvetlenül össze az ortoépiával, de számos esetben ilyen vonatkozásuk is van, pl. *lábom* ~ *lábam*, *férfinak* ~ (a sajnos terjedő) *férfinék*, tudja-[tuggya] és betűjejtésben [tudja].

Fodor István

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének 1993. évi országos döntőjéről

21. alkalommal került sor a legszebben beszélő pedagógusjelöltek versenyére április 15-én. A versengésnek az idén a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola adott otthont. 50 felsőoktatási intézmény 65 diákja vett részt a döntőn. 7 határainkon túli egyetem és főiskola is képviseltette magát. A Kuratórium Felsőoktatási Szakbizottsága úgy döntött, hogy 1993-tól intézményenként 1 diák vehet részt a versenyen, csak akkor képviselheti 2 pedagógusjelölt a főiskolát, ha az elmúlt évben Kazinczy-érmet szerzett az intézmény diákja.

A háromnapos rendezvénysorozatot Pusztay János a BDTF főigazgatója nyitotta meg. Lator László költő, műfordító ünnepi köszöntője után a szabadon választott szövegek felolvasására került sor. Az igényesen válogatott szövegek a nyelvről, az irodalomról, a művészetekről és egyetemes emberi értékekről szóltak. A „legdivatosabb” szerzők 1993-ban a diákok választása alapján: Kosztolányi Dezső (8), Illyés Gyula (5), Pilinszky János (4), Márai Sándor és Németh László (3—3). A bírálóbizottság tagjai voltak: Bolla Kálmán (elnök), Szabó Géza, Rádli Katalin, Rónai Béla, Szabó Lajos, Unti Mária, Vörös Ottó. Április 16-án a kötelező szöveget Nagy László: Irgalmatlanok ne legyünk... című írását olvasták fel a résztvevők:

NAGY LÁSZLÓ:

IRGALMATLANOK NE LEGYÜNK...

Irgalmatlanok ne legyünk magunkhoz: ne kárhoztassuk az embert végtelenségre. Mert a teljes megismerés maga a végtelenség. — Könnyörögnék halvány szájjal, ha nem tudnám, hogy a cselekvés ellen szólok, sőt gyalázom a küzdelmet, ami kezdettől az ember lényege. Kezdve attól, hogy alakot adott az első szónak, s mint cselekvő lény egyszerre költő és tudós lett a maga szintjén. Heisenberg világegyenlete attól szép, hogy alóla rám ragyognak a tűzcsiholók, bronzöntők, tengerjárók, csillagfigyelők, de a véres tollazat ikaruszok, szén-ajkú eretnekek szájbavert énekesek is.

Szó van a világ leírásáról, kifejezéséről. Nem hiszem, hogy a végcél jelenti a boldogságot. A természettudományok megelőzték az emberi szót a megismerésben. De a költők se most jöttek le a fáról. Eddington asztalát, a látszatot és a valóságost, egységbe fogja a költő. József Attila ódabeli asszonya pedig nemcsak a biológiai tudás csodája a költészetben. A szó nélkül nem történhetett semmi. Állítólag a gondolat, a képi és képleti tevékenység nyelvi eredetű az agyvelőben.

A szó meggyalázása nem új lelemény, de látványosabb és fájóbb, mint valaha. Tanúi vagyunk, hogyan használják a nyelvet maszlagolásra, hazugságra. Nem csoda, hogy sokan

elfordulnak a sorskérdésektől, jó, ha játékba, fájó, ha szótlanságba. A csönd filozófiája se mai keletű. Fullánkja megszúrta Csokonait is, de hiába, feketesége elragadta Rimbaud-t, de örökre. Előttem kényelmes állapot a csönd, holtak nyugalma. Kényelmes a szájhősködés is, de ez erkölcstelen. A szó igaz hőse akarok lenni. Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünnepélyes.

Fölnövekedtem, s már porcikáim is tudják, hogy azonos vagyok a szóval. Tudom, hogy bárki költőre rávall a nyelve. (Ahogy általában az emberre vall a munkája — evése is.)

Ha van pártatlan ítélet a költőről: az a verse. Mert megnyugtat e bizonyosság: hiszek a szóban. Kötelességem figyelni a szóra. Bánnom a szóval: odaadás és felelősség. Hiszem azt is, elvezet a pecsétek mögé, ahol éppen rám várnak a titkok. Vezet ahhoz, ami még nem létezik a világban. Vezet a szakadékok mentén, szüntelen a halál ajkain.

Már hagyomány, hogy a versenyhez szakmai konferencia is társul, így ezek az évenkénti találkozók a beszédkutatás és a beszédnevelés országos fórumát is jelentik. A szakmai programot április 16-án délután Deme László Standard, regionalitás, provincialitás című előadása vezette be. Majd Rónai Béla vitaindítója után kerekasztal-beszélgetés következett „A hangtanoktatás helye és szerepe a pedagógusképzésben” címmel. A vitában Batki Jenőné, Földi Éva, Gallai Lászlóné, Kernya Rózsa, R. Molnár Emma, Molnár Ildikó és Raisz Rózsa fejtette ki véleményét.

A harmadik napon Bolla Kálmán, a zsűri elnöke értékelte a versenyzők teljesítményét, és átadta a jutalmakat. A bírálóbizottság javaslatára a következő 15 pedagógusjelölt kapta meg a Kazinczy-érmet és a vele járó pénzjutalmat:

Barlay Tamás (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Csáki Ildikó (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest), Drotár Annamária (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Kis Zsuzsanna (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Kozics Andrea (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Kramár Judit (Benedek Elek Óvóképző Főiskola, Sopron), Lengyel István (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Pálvölgyi Éva (Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr), Pusztai Ildikó (Budapesti Tanítóképző Főiskola), Rátóti Andrea (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest), Sánta Anikó (Evangélikus Teológiai Akadémia, Budapest), Szekeres Csaba (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Tarczy Gyula (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza), Tímár András (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Varga Odett (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely)

A zsűri a jól szereplő diákok között kiosztott még 19 különdíjat, további 8 diák pedig könyvjutalomban részesült. A legeredményesebb felkészítő tanárok közül Rozgonyiné Molnár Emma, Minya Károly, Francicsné Hegyi Marianna és Batki Jenőné tárgyjutalomban részesült.

A rendezvénysorozat záróeseménye a jelképes stafétabot átadása volt. 1994-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem lesz a Pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének házigazdája.

Molnár Ildikó

Implom József helyesírási verseny Gyulán

Erkel Ferenc jubileumának évében, 1993. február 25-én érkeztek meg a résztvevők az Implom József helyesírási verseny városába, Gyulára. Az Erkel Ferenc Gimnáziumban már hozzászoktak a népes mezőnyökhöz; 1992 februárjában 65 versenyző küzdött meg a feladatokkal. Az idén minden eddigit túlszárnyalt az érdeklődés: a határokon túlról érkezettekkel együtt 113 középiskolást köszönthetett Bocsay Gábor polgármester a megnyitón. (Hát még ha az influenza megkímélt volna jónéhány meghívottat — beleértve Deme László professzort is...)

Hatodszor versengett középiskolás mezőny 1988 óta, előbb kétszer Békés megyei, azután dél-alföldi, majd regionális vetélkedést, s 1992 februárjának végén névadót tartottak: Implom József nevét vette fel ez az erőpróba. Implom József gyulaiként és a helyesírás szakembereként egyaránt méltó erre, a verseny pedig igyekszik méltóvá lenni az ő kutatói és erkölcsi példájához.

1992-ben az Erkel Ferenc Gimnázium áldozatkészségéből megjelenhetett a párhuzamosan rendezett előadások anyagát is tartalmazó kis könyv „Rendszer és stilisztika a helyesírásban” címmel. A mindössze 1000 példány hamar elfogyott, remélhetőleg segíti majd a következő év felkészülését.

Az idén február 26-án a Városháza dísztermében Rozgonyiné Molnár Emma Apáczai-díjas főiskolai tanár, a zsűri elnöke nyitotta meg a döntőt. A Mogyoróssy János Városi Könyvtár impozáns termeiben előbb a tollbamondás teendőivel birkóztak a versenyzők. A szöveg Erkel Ferencre emlékezett, hiszen ez év júniusában 100 éve, hogy a magyar opera megteremtője elhunyt.

Szünet után a feladatlap adott munkát a középiskolásoknak. A 12 feladatból 10 a határokon kívülről érkezettekre és a szakmunkástanulókra várt, a többiek mindegyiket megoldották. Az évek óta szokásos típusúak voltak többségben: hibásan írt szöveg javítása, toldalékolás *-i* képzővel és *-val/vel* raggal, elválasztás, rövidítések stb. Egy-két kreatív feladat színesítette a sort: mondatba foglalhattak többféle írásmódú kifejezéseket a tanulók; szavakra, mondatokra tagoltak betűsort; régies formákat írtak át maiakká; idegen írásmódokat magyaros formákkal helyettesítettek.

24 tanár vállalkozott a javítás nehéz és felelősségteljes munkájára, dr. Kuruncziné Tarnóczy Katalin vezetésével. A versenynap késő estéjén meg is született a számítógépes összesítő, de a neveket tartalmazó borítékokat csak az ünnepélyes díjkiosztáson bontották fel, s a győzteseket így ismerhette meg mindenki. A gimnazisták között Szép János, a szolnoki Versey Ferenc Gimnázium tanulója; a szakközépiskolások között a budapesti Nagy Szilvia, a Varga Jenő Közgazdasági Szakközépiskola tanulója, a szakmunkások között az orosházi Karikó Emese (Gépiró és Gyorsíró Szakiskola), a határokon túliak között Öllős Edű, a dunaszerdahelyi Magyar Tannyelvű Gimnázium tanulója volt a legjobb. A szabadkai Biacsi Dávid, a Svetozar Marković Gimnázium tanulója mindenki mást megelőzött, elnyerte a zsűri különdíját a legmagasabb pontszámmal.

A rendezést támogatta a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, s örömmel olvashatjuk a támogatók hosszú sorát a meghívón. A jutalmak bőségéből válogathattak a díjazottak, kedves diákok ötlettel közszemlére helyezték elegáns és praktikus tárgyakból.

Hagyomány ezen a versenyen, hogy amíg a diákok a feladatokkal birkóznak, a kísérő tanárok és érdeklődők számára nyelvi és nyelvhasználati témájú előadások hangzanak el. Ez évben Szathmári István, Békési Imre, Rozgonyiné Molnár Emma, Cs. Nagy Lajos, Benkes Zsuzsa és Nagy János tartott előadást egy-egy időszerű kérdésről. Az ebéd utáni időszakban — idén első ízben — fórumon vettek részt az előadók. A hangulatos, gyakran útkereső, szabad beszélgetések kiterjedtek a stilisztika, a

nyelvhelyesség, a szövegalkotás, a gondolatformák és szövegformák, az anyanyelvtanítás, a helyesírástanítás, a költői nyelvi játékok számos témájára éppúgy, mint a felvételi és érettségi vizsgák rendszerére, az általakulóban lévő oktatásügyre.

Szathmári István professzor záróbeszédében méltatta a diákok teljesítményét, a felkészítő tanárok munkáját. Köszönetet mondott Kereskényi Miklós igazgatónak, az Erkel Ferenc Gimnázium tanárainak, a támogatóknak. Joggal állapíthatta meg, hogy a magyar helyesírás ünnepe volt Gyulán.

Nagy L. János

Az I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus (Budapest, 1993. április 26—29.)

Rangos nemzetközi rendezvény színhelye volt az ELTE Ajtósi Dürer sori épülete ez év áprilisában. Az első nemzetközi nyelvjárási és nyelvföldrajzi kongresszust (The First International Congress of Dialectologists and Geolinguists) az International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG) a magyar házigazdával — a Magyar Tudományos Akadémiával és az Eötvös Loránd Tudományegyetemmel — közösen szervezte meg. A kongresszusra 27 országból mintegy 250-en érkeztek, és 155 előadás hangzott el.

A kongresszus kilenc szekcióban végezte munkáját, ezek a következők voltak: 1. Dialektológia és nyelvmélet; 2. A nyelvjárások nyelvi sajátosságai (fonetikai) fonológiai és grammatikai); 3. Nyelvjárási szókincs, lexikológia, lexikográfia; 4. Nyelvatlaszok és nyelvföldrajzi kutatások; 5. Nyelvi kontaktusok (Többsnyelvűség); 6. Dialektusok és szociolektusok, átmeneti nyelvváltozatok; 7. Nyelvjárási változatok; 8. Tájszótárak; 9. Nyelvjárás és iskola. A szekciók elnevezése már önmagában is mutatja a kongresszus tematikai gazdagságát, de valóban ez a sokszínűség jellemezte e rendezvényt. Feltűnően sokan foglalkoztak közvetve vagy közvetlenül a kisebbségek problémáival.

A plenáris ülések közül kettő hazai témájú volt: Deme Lászlóé a magyarországi nyelvjáráskutatás átfogó elemzése és összegzése volt, kitekintéssel a jövő feladataira is (Hungarian dialectology nowadays: sum and summit of various linguistic methods); Manherz Károly pedig a magyarországi német nyelvjárások múltját, jelenét és várható változásait mutatta be (Die deutschen Mundarten Ungarns). M. Alinei (Firenze), az SIDG elnöke bevezető előadásában a régészet és a nyelvjáráskutatás kapcsolatáról szólt (The impact of archeology on European dialectology), míg Voigt Vilmos (Budapest) a néprajzkutatás felől vizsgálta meg a folklór és a nyelvjáráskutatás viszonyát (Folklore and dialectology). F. Inoue (Tokió) japán nyelvészprofesszor a számítógépes dialektológia új lehetőségeit mutatta be (Computational dialectology). Végül P. Van Reenen holland professzor „New facts on Klocke's Hollands Expansie: the solution of the *h/y:/s*, *m/u:/s* problem” címmel tartotta meg a kongresszust záró előadását.

A kongresszus adott keretet ahhoz is, hogy az Atlas Linguarum Europae (ALE) szerkesztőbizottsága ülésezzen, és az atlasz jelenlegi feladatairól megbeszélést tartson — M. Alinei, az ALE munkálat elnökének távolléte miatt — W. Viereck (Bamberg) nyelvészprofesszor elnöklétével. Ugyancsak ülést tartott az International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG) is, ahol örömmel jelentették be az évente megjelenő új folyóiratuk, a DIG (Dialectologia et Geolinguistica) megszületését. A SIDG-tagok — akiknek száma a kongresszus alatt jelentősen nőtt — a helyszínen át is vehették a folyóirat első számát. Ugyanezen az ülésen a SIDG tiszteleti tagjául választották Kálmán Béla professzor urat.

Posgay Ildikó

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : A TESz. és az ÚMTsz. anyagából kimaradt halnevek	361
<i>Zsemlyei János</i> : Blatol, blattolás	369

Szemle

Új Magyar Tájszótár III. K—M (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	371
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	378
A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I. (Ismerteti: <i>G. Varga Györgyi</i>)	383
Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	386

A Nyelvőr hírei

<i>Molnár Ildikó</i> : A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének 1993. évi országos döntőjéről	389
<i>Nagy L. János</i> : Implom József helyesírási verseny Gyulán	391
<i>Posgay Ildikó</i> : Az I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus	392

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Balogh Lajos—Ördög Ferenc* szerkesztette: Veszprém megye földrajzi nevei. I. kötet: A tapolcai járás. 1982. 328 oldal. MNYTK 156. sz., 80,— Ft. — II. A Pápai járás. 1987. 389 oldal, 100,— Ft. MNYTK 171. sz. — III. Az Ajkai járás. 1991. 423 oldal, 200,— Ft. IV. A Veszprémi járás (Megjelenik 1994-ben). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V. Piarista köz I. III.
- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalonszky Miklós*. I. kötet 1980.. Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István— O. Nagy Gábor— Kovalonszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsicsky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó. 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal. 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal. 253,— Ft
- kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. II. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal. füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fübián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMA

Az 1992. október 15–16-i
nyelvművelő konferencia
és
az 1992. november 6-i
szaknyelvi konferencia
teljes anyaga

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919),
BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Színház u. 5–9. Levélcím: 1250
Budapest, Pf. 19.

EZT A SZÁMOT
FÁBIÁN PÁL, SZENDE ALADÁR ÉS TIMKÓ GYÖRGY
SZERKESZTETTE

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 118-5881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Kossuth Nyomda Rt., Budapest – Felelős vezető: Székely Károly vezérigazgató

77973/93

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	395
Az 1992. október 15–16-i konferencia megnyitása	396
Németh G. Béla akadémikus, osztályelnök megnyitó beszéde	396
Grétsy László: A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány díjai	399
A nyelvművelés elmélete	401
Grétsy László: Nemzetközypontú nyelvművelés	402
Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban	404
Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség	405
Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban	408
Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány	413
Kemény Gábor: Normaváltás közben	416
Békési Imre: A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése	417
Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)	420
Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?	423
Büky László: <i>Csúsztatás, kötődés, sarkítás</i> , avagy beépülés a nyelvi normába	425
Vita	427
Deme László: Elnöki zárszó	429
A nyelvművelés szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén	431
Éder Zoltán: A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában	432
Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás	435
Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata	436
Erdei Iván: Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában	440
Horváth Tibor: Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben	442
Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása	443
Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai	447
T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése	451
Eöry Vilma: A nyelvművelés új feladatairól	453
Szende Aladár: Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban	455
Fülöp Lajos: Középiskola és nyelvművelés	458
Graf Rezső: A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában	462
Vita	464
Grétsy László: Elnöki zárszó	467
A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai	469
Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között	470
Jakab István: A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai	473
Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvművelés	475
Molnár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái	479
Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában	482
Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvművelés problémái	485
Zsigmond Győző: Nyelvművelő rendezvények és a nyelvművelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban	487
Bartha Csilla: „Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME”–Magyarnak lenni „túl a Kecegárdán”	491
Vita	496
Benkő Loránd: Elnöki zárszó	500

A magyar helyesírás helyzete	503
Fábián Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról	504
Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma	506
Prószék Gábor: Nyelvművelés számítógéppel?	509
Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai	511
Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása	513
Hangay Zoltán: Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük	515
Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat	517
Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód	519
Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről	521
Hőnyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében	525
Kernya Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?	526
Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás	529
Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat	532
Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései	534
Vita	536
Fábián Pál: Elnöki zárszó	540
Mérleg	541
Pusztai Ferenc: A magyar nyelvművelés konferenciánk tükrében	541
Az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia	549
Bíró Péter, a Budapesti Műszaki Egyetem rektorhelyettese megnyitja a tanácskozást	550
Előadások (délelőtt)	
Hell György: A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében	551
Somogyi Magda: Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben	554
Jeszenszky Sándor: Jedlik Ányos nyelvújító munkássága	557
Priszter Szaniszló: A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése	560
Kis Ádám: A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái	564
Szóllósy-Sebestyén András: Hogy mondjuk a <i>file</i> -t magyarul? (Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)	567
Szovátay György: Fonákások írott és beszélt tudományos nyelvünkben	570
Juhos Albert: A műszaki dokumentumok egyes nyelvi kérdései	572
Vita	574
Horváth Tibor: Elnöki zárszó	578
Előadások (délután)	
Sturcz Zoltán: Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban	579
Bencze Ildikó: Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)	583
Szende Aladár: A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben	586
Horváth Tibor: A személytelen fogalmazásról	588
Lipka Gábor: Nyelvművelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen	589
Hőnyi Ede: Hogyan írjuk a földrajzi neveket?	591
Ferenczy Gyula: Az orvosi helyesírási szótárról	593
Fábián Pál: Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege	595
Vita	600
Szóllósy-Sebestyén András: Elnöki zárszó	607
Mérleg	
Pusztai István: Újraéled a szaknyelvművelés	608

Előszó

A Magyar Nyelvőrnek ez a testes száma nyelvművelésünk két fontos eseményének teljes anyagát tartalmazza: az 1992. október 15–16-án rendezett kétnapos tanácskozását és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferenciáét. Az előbbit az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága rendezte az ELTE Bölcsészettudományi Karának szíves segítségével, a kar épületének tanácstermében; az utóbbi a Magyar Nyelvi Bizottság és a Budapesti Műszaki Egyetem közös szervezésében zajlott le a BME dísztermében.

A két fenti rendezvény szükségességének gondolata az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában – a korábbi Anyanyelvi Bizottság és a Helyesírási Bizottság közös jogutódjában, a munkájukat folytató testületben – merült fel 1991 őszén, több ok miatt: az 1959-es pécsi nyelvművelő konferencia óta szélesebb körű nyelvművelő tanácskozás nem volt; nyelvünk az utóbbi évtizedekben sokat változott, a legnagyobb mértékben (és a legkevésbé segített) a szaknyelvek területén; az elmúlt évtizedekben nyelvművelésünkben új módszerek honosodtak meg; több tekintetben más szemlélettel vizsgáljuk a nyelvi jelenségeket, mint ennek előtte tettük; nyelvművelésünk társadalmi helyzete, anyagi háttere, az iskolához és a tömeg-tájékoztató eszközökhöz való viszonya a korábbi állapotokhoz képest módosult; a Magyar Nyelvi Bizottság az akadémiai bizottsági rendszerben különleges státust kapott azáltal, hogy minden osztály képviselteti magát benne, vagyis összakadémiai testületté vált; stb.

A bizottság két külön tanácskozás tartását ítélte szükségesnek: az egyiket (1992 októberében, két napra tervezve) a nyelvművelés általános problematikájának megtárgyalására, a másikat (egynaposat, 1992 novemberében) külön a szaknyelveknek szentelve. Az előbbin feltétlenül szükségesnek tartotta a bizottság a határainkon túli magyarság nyelvművelőinek a részvételét, amit az Akadémiától kapott anyagi támogatás lehetővé is tett. A nyelvművelő napok előadásainak jellegét tekintve a bizottság a problémák tudományos megközelítését kérte a referátumot vállalóktól.

Az előszónak nem lehet feladata, hogy méltassa a konferenciáknak itt közreadott anyagát (az egyetértés vagy az ellenvélemény kinek-kinek saját ügye), arra azonban ez a rövid tájékoztatás is felhívhatja az olvasó figyelmét, hogy a megnyilatkozások tarka sokféleségében is közös a lényeg: nyelvünk feltétele és a fejlesztésére való törekvés.

A Magyar Nyelvőr e különszámának megjelentetését példás és anyagiakra nem tekintő áldozatkészség tette lehetővé. Az előadások és hozzászólások szövegét egyik nagy adatfeldolgozó központunk számítógépein rögzítették mágneslemezre; a Lektor helyesírási-ellenőrző program segítségével történt a szöveg korrigálása; a Fényszedő Központ Kft. szövegszerkesztőinek köszönhető a formába öntés; s végül a Kossuth Nyomdaé a 3000 példányban való kinyomtatás érdeme. Akik nem előfizetői a Magyar Nyelvőrnek, ezt a számot a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál vásárolhatják meg 200 Ft-ért (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.; tel. 137-6819). A jövedelem A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány tőkéjét fogja gyarapítani.

Budapest, 1993 tavaszán

A Magyar Nyelvi Bizottság

Az 1992. október 15–16-i konferencia megnyitása

Fábián Pál

Hölgyeim és Uraim!

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága részéről tisztelettel köszöntöm Önöket. Engedjék meg, hogy tolmácsoljam valamennyiüknek Lőrincze Lajos tanár úr üdvözlését. Testületünk elnöke sajnos beteg, nem tudott körünkben megjelenni. Ezért lett az én tisztem, hogy felkérjem Németh G. Béla professzor urat, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnökét, szíveskedjék az Akadémia részéről konferenciánkat megnyitni.

Németh G. Béla

Hölgyeim és Uraim, tisztelt Közönség, kedves Barátaim!

Megtisztelő számomra az a fölkérés, hogy ezt a fontos – és mint látom – igen népes tanácskozást, mint a Tudományos Akadémia I. Osztályának elnöke, én nyissam meg. Az előadások gazdag címsora és készítőik teljes névsora meg azt tanúsítja, hogy nemcsak népes ez az összejövétel, hanem gondosan előkészített is, s így a nyelvészet művelőinek szinte minden csoportja s az oktatás, kivált a felsőoktatás minden szintje képviselve van. S ez annak a tudatát mutatja, hogy tisztában vagyunk vele: nyelvi kultúránk ápolása valamennyiünk ügye, feladata, s az ilyen megbeszélések nemcsak hasznosak, de nélkülözhetetlenek is. Valamennyiünk ügye, ám a munka összefogásához, időszerű feladatai kijelöléséhez, eredményei közkinccsé tételéhez bizottság, testület s folyóirat kell, amely ezt a feladatot szakszerűen és állandó tevékenységként vállalja magára.

Tulajdonképpen már a reformkorban, sőt már jóval előbb is megjelent ez a célkitűzés és ez a munkálkodás egyes tudósoknál és íróknál, közéleti és egyházi férfiaknál, de szervezetten igazában csak a kiegyezés után, a dualizmus korában indult meg, a Magyar Nyelvőr segítségével. Egy pillanatra hadd tekintsek vissza ennek a ma is széles körökben kedvelt, nagy szerzőtáború, magát folyton megújító folyóiratnak a múltjára. A lapot – tán nem eléggé közismert – a Csengery–Arany-csoport tervezte a rohamosan megindult polgárosodás, városiasodás nyelvi művelődésének támogatására. Kiadásának anyagi feltételeit ők teremtték meg az Akadémián. Arany és köre nagy figyelemmel kísérte, s induló éveiben adtak is cikkeket a lapnak. Pár évfolyam után azonban elkedvetlenedtek, s maga a költő szatirikus hangú, széljegyzetszerű – fiókban maradt – írásokkal fejezte ki elégedetlenségét.

Elégedetlenségének oka kettős. Értelmetlennek, sőt károsnak tartotta a nyelvújítás idején szabálytalanul, főleg hibás analógiával képzett, ám már meggyökeresedett s az irodalom és a közbeszéd által egyaránt elfogadott szavak vadászatának, kiiktatásának, kiirtásának a szándékát. Ő (s Gyulai is) arra mutatott rá, hogy így a reformkor nagyszerű irodalmi termését hozzák gyanús színbe; fia, Arany László pedig azt hangoztatta, hogy ezek nélkül a szavak nélkül sem az ipar és a tudomány szaknyelve, sem pedig a városi társas nyelv nem lehet meg. Másrészt azt nehezményezte, főleg Arany, de fia is, hogy nem a mondatalkotás, nem a nyelvszerkezet hibátlanságának s nem a hozzájuk illeszkedő, nem a belőlük következő helyes stílus és beszédmód kialakításának ügyével foglalkoznak. Mindketten érzékelték egyrészt, hogy a nyelv alakulásának sokkal bonyolultabb, több és rejtettebb folyamata van, mint amit a tudomány regisztrálni tud; másrészt azt, hogy folyton új alakulásformák, szabályszerűségek jöhetnek létre, belső fejlődésként is, külső hatásra is.

Magam is írtam fiatal éveimben egy hosszabb tanulmányt a Nyelvőr kezdő évtizedéről. Azt hiszem, megáll ma is, amit ott mondtam. A pozitívizmus természettudományi ihletésű és párhuzamú törvényhite, önbizalma mozgatta őket s egy népies-romantikus elképzelés az igazi magyar beszédmódor provinciális, rusztikus, archaikus jellegéről. Mégis, ma úgy

vélem, igazságtalan, mert egyoldalú voltam velük szemben. Csak hibáikat vettem leltárba. Holott a nyelvi tudatosodáshoz éppúgy hozzájárultak, mint a régi nyelv értékeinek föltárásához, a kiadások szakszerűségének kialakításához, a népnyelvi gyűjtés korszerű normáinak megteremtéséhez. Egyáltalán: a nyelvi lelkiismeret – ha szabad ilyen kifejezést használni – ébresztéséhez, társadalmi követelményéhez adtak szinte az egész olvasó nemzetnek indítást, ha buzgalmukban nem ritkán elvetették is a súlykot. És Simonyi Zsigmond alapvető munkásságához éppúgy az ő fáradságot nem ismerő tevékenységük légköréből kapta az ihletést, mint ahogy a nyelvművelésben oly dogmatikus Volftól sem szabad a nyelvemlékkiadások ösztönző példáját elvitatni.

Ma az Arany által jelölt feladatok is jelen vannak, persze, mai formában, s egy sor egyéb is járul hozzájuk. Legyen szabad ezek közül azt kiemelni, hogy elsősorban is a stílussal, a stílustípusok, a stílusrétegek jellegzetességeivel és szerepükkel volna szükséges foglalkozni. A nyelvművelés a beszéd és az írás folyamatosságában jön létre. Mind az írás, mind a beszéd hihetetlenül primitívvé, egysikűvű lett. Ugyanazt a modort, ugyanazt a stílust, ugyanazt a hangvételt használjuk bármiről, bármily környezetben, bármily állapotban szólalunk is meg. Ha ma reggel egy képviselőnőtől, akinek a neve előtt *dr.* ékeskedik, azt hallom a televízióban, az abortuszvitát illetően, hogy „a politika belemászott az ágyba”, vagy ha a pápa látogatása idején az egyik lapban egy filozófusnő azt kérdezi: mit kotorász egy hetvenéves öregember egy fiatal nő méhében – akkor nyilván ők is s a lélekben, szellemben velük egyívásúak is azt hiszik, hogy valami voltaire-i szarkasztikus szellemességet mondtak vagy rabelais-i eredetiségről tettek tanúságot – pedig csak otromba ordenáréságukat, környezetük sivár szellemiségét, művelődési csoportjuk szálnalmas stíluszegénységét teregették ki.

Stílusunk elszegényedésének, eldurvulásának, kultúravesztésének siettetői közül hármat hadd említsek meg. Elsőnek az irodalom néhány irányát, csoportját. Ismeretes, hogy irodalmunk, nyugati társaihoz képest, meglehetősen későn lépett abba a fázisba, amely elfogadhatónak, sőt, frissítőn, életközeli egyenesen kíváncsúnak tartotta, hogy a művelődési, az érintkezésbeli szélső és alsó rétegek nyelvhasználata, beszédmódjai is szerepet kapjanak, szerepet töltsenek be az irodalomban.

Talán ennek a kimaradásnak a következtében is, meg egy alapvető nyelvesztétikai félreértés alapján is elképesztő tömegével jelennek meg egyes íróknál kocsmai trágárságok, piaci ordenáréságok, esetlen nyelvi hanyagságok. Ez utóbbiakból is, kivált a mondat szerkesztés képtelenségeiből, egyenesen divatot csinálnak. Nem tudják vagy nem akarják tudni részint azt, hogy ennek a fajta nyelvhasználatnak az irányzata, újsága rég megkopott, s már csak szórványos. Részint – s ez a fontosabb – a nyelvi autonómia követelményét semmibe veszik. Arany ragyogó világossággal fejtette ki, hogy az író, a költő, csak ha esztétikai szerepük van, használhat ilyen elemeket, de csak nagyon takarékosan, csak jelzésszerűen. Főleg azonban, hangoztatta, saját nyelvéből kell kialakítania ezeket is, mint minden más elemet is. Az író saját nyelvétől idegen rétegelemek beemelését eleve elhárította. S azt is érdemes meggondolni, hogy a Rabelais-szerű író egyszerűen egyszerű mulatsággal veszi kézbe az olvasó, de folyvást illet, irányzatszerűen illet olvasni, igen sivár és untató időtöltés lehet.

S ezzel az „eredetiséggel” vagy „valóságközeliséggel” többnyire együtt jár a beszédhanyagság elburjánzása az írott, az irodalmi nyelvben is. A magyar nyelv egyik nagy művészi lehetősége mondat szerkesztésének viszonylagos kötetlensége, szabadsága. Ez azonban gyakran vált át nyelvi szabadosságba, a szerkezetek rút és sértő torzításába, csonkításába.

Második erősen veszélyeztetett területként hadd említsem a tudományoknak, kivált a társadalomtudományoknak a nyelvét, stílusát. Köztük nem utolsósorban az irodalomtudományt, irodalomkritikát. Lassanként egy olyan tolvajnyelv s egy olyan tudálékos stílus hatalmasodik el, megtűzdelve mesterkélt szakszavakkal, tömegesen és fölöslegesen átvett idegen kifejezésekkel, bennfentes utalásokkal, amelyeket sem az olvasó, sem a megbírált író nem ért. Valami magamutogató beltenyészet uralkodik el, amelynek részesei riszálva tüntetnek egymás előtt tájékozottságukkal, s versenyezve kelletik magukat nagyon kicsi, de nagyon sznob közönségüknek. „A textus szemantikai és/vagy poétikai struktúráinak de-

konstrukciós pszicholingvisztikai effektusai olyan intencionált fragmentalitásokat hozhatnak létre, amelyek paradigmászerűen szignifikálják egy periódus pervertált kreatív akcióvágyának szindromatikusan elliptikussá lett karakterét” – jegyezhettem le nemrég egy kiváló kollégám előadásából. Arany, Gyulai, Péterfy, Kosztolányi vagy akár a filozofikus Babits, a stílbravúrt kedvelő Szerb Antal, a szigorú szaknyelvű Horváth János elborzadna, nevetne vagy legyintene ennek a nyelvnek, ennek a stílusnak a láttán. Nem az idegen szavak ellen van kifogásunk. Azok gyakran segítenek bennünk pontossághoz, és mértékkel a stílust is változtatóssá tehetik. A divatszavak, a divat-idegenszavak taszítanak, mert igazában többnyire nagyképű ürességről tanúskodnak.

Harmadik területként az iskolát, az iskolázást szeretném említeni. Az iskolát, amely – joggal és helyesen – közel akarván kerülni a gyermekhez (néhány iskolában jártam az elmúlt évben és érzékelttem ezt), gyakran átveszi a gyerek utcai nyelvét. Igaz, nem kell, nem szabad magasztosan beszélni az iskolában. Ez riasztja a gyereket. De a tanárnak – és erre kell egyetemeinken nekünk megtanítani tanítványainkat – ismernie kell a nyelv társadalmi, életkori, művelődésfoki rétegeit, és tudnia kell, hogy közülük melyikkel tanácsos közelednie egy társadalmi réteghez, csoporthoz, korosztályhoz, hogy ezen át a művelt beszédnyelvhez emelje, szoktassa neveltjeit. Ez valahogyan nem, vagy csak nehezen megy. Az iskolázott emberek, a tanárok sem mindig ismerik a nyelvi rétegeket s a művelt köznyelvhez való viszonyukat. Ennek következtében egységesül, vagy helyesebben szólva, beszűkül az iskolában a nyelv egy nagyon sovány, szürke, szegényes nyelvre. Így aztán minden gyerek vagy mindig azt a nyelvet használja, amellyel a „haverjaival” való érintkezésben él, vagy pedig egy képtelenül magasztos nyelvet, amit igazában sem értelmi síkon, sem érzelmvilágában nem tett magáévá, ami egyáltalán nem az övé. Ezért hiszem azt, hogy csakugyan a stílus és vele a mondat, a szócsoporthoz, a szóválogatás, a nyelvi felépítés, a nyelvi szerkezet, a nyelvi rétegek ismerete, tudatos használatának gyakorlata az egyik fő feladat a nyelvi kultúra ápolásában, s elhanyagolása az egyik forrása a nyelvromlásnak.

Bőven van tehát tennivalónk, és semmiképpen sem elég az, hogy a rádióban vagy a televízióban egy-egy ötpercet kap a nyelvművelés, s azt sem mindig kellő súllyal. Szükséges is, jó is, ha könnyedén s nem feddően, kioktatóan szólunk ily kérdésekről. De talán nem mindig szükséges tréfás, gunyoros, főleg nem humoroskodó módon előadni a dolgokat; az emberek nem mindig éhesek tréfára, humoroskodásra meg talán soha. Grétsy tanár úr ezt a hibát nem követi el; vannak azonban partnerei, akik nem éppen mentesek ettől, és ez bizony nem tesz jó benyomást.

Hadd fejezzem be ezt a pár szót azzal, hogy a hangsúly nem azon van, védjük a magyar nyelvet, hanem azon, hogy a nyelvet védjük. Minden nyelvet védeni, ápolni kell. A nyelv és a gondolkodás egymástól elválaszthatatlan, tehát az embernek éppen olyan nagy, egyetemes kincse a nyelv, mint a gondolkodás. A franciákra azt szokták mondani, azt gondolják: aki nem tud franciául, az nem is tud gondolkodni. Ez kétségtelenül egy belső, nacionálisan túlzott szemlélet; de aki az anyanyelvén nem tudja magát igazán kifejezni, az igazában nem jön tisztába gondolataival, másnak meg végképp nem tudja átadni őket. Amiből aztán rendkívül sok társadalmi s egyedi félreértés, gyűlölség jöhet létre, nem is szólva arról, hogy az a kompromisszum, amit (bár nem szeretek idézetekkel nyomatékosítani, de most hadd idézzek) Max Weber a társadalmi létezés alapfeltételének nevez, így nem jöhet létre, mert mindenki pontatlanul fejezi ki magát, s utána mentegetőzik, hogy ő mondta ugyan, de nem azt gondolta... Politikusnak, újságírónak, tanárnak, mindenkinek tanulnia, ápolnia kell a saját nyelvét. Persze nem mozgalmászerűen, főleg nem tukmálván, kioktatóan, felelősségre vonóan. Volt egy folyóirata a két háború közti nyelvvédőknek: a Magyarosan. Megvallom, én nem szerettem ezt a címet. Nem magyarosan, hanem pontosan, jól, helyesen kell beszélni magyarul is, németül is, franciául is, bármely nyelven is. A „Magyarosan”-ban folklorisztikus diszitetség óhaját érzem. Hogy ez az óhaj milyen komikus megnyilatkozásokat szülhet, arra vonatkozóan két utolsó uralkodónk esetére hadd hivatkozzam némi derűvel. Mindkető jól beszélt magyarul. (Nem igaz az a szélteben terjesztett hiedelem, hogy Ferenc József csak néhány mondatot, néhány szót ismert a magyar nyelvből.) De nem volt magyar stílusérzékük, s így nem beszéltek pontosan. Amikor Erzsébet királyné arra kényszerítette

férjét, hogy magyarul válaszoljon leveleire, az így kezdte: „Drága Angyalom!”. Nyilván valamilyen népszínműből vette, vagy abból tanították neki, hogy magyarul a számunkra kedves nőket „angyalomnak” kell titulálni. Boldogult IV. Károlynak (aki igazán megérdemli becsülésünket a háborúból való kilépés erőfeszítéséért) volt egy sajátos szava, amit valahol fölszedett: *a rögvest*; és ha azt akarta kifejezni: hamarosan, azonnal, rögtön, akkor ezt mondta, tán valami népmese nyomán. Így aztán főúri körökben némi iróniával úgy nevezték, hogy a „rögvest-király”. Furcsa dolgokat szülhet a stíluszérzék hiánya.

Azaz a nyelvi kultúra ápolása középpontjában álljon maga a nyelv és a stílus, s ne gyártsunk efféle politikai divatösszetételeket: „népközpontú” stb. nyelvművelés. Inkább riasztanak mint vonzanak az ilyen erőszakolt, ide nem illő jelzők.

A nyelv- és stílusápolás mindenestre nemcsak a magyartanároknak, nemcsak a nyelvvédő folyóiratoknak, nemcsak a nyelv kultúráját gondozó társaságoknak, hanem az egész társadalomnak az ügye. Különösen pedig közös ügye az egyetemeknek, mert ezzel nem egyszerűen nyelvünket, hanem gondolkodásunkat is védjük, gondozzuk, fejlesztjük. S ezzel vissza is adom Fábíán professzor úrnak az elnöki szót, s kérem, vezesse tovább az ülést.

Fábíán Pál

Köszönöm az osztályelnök úr buzdító és figyelmeztető szavait, a magyar nyelvművelés ügye iránti elkötelezettségének kinyilvánítását. Most kérem Grétsy László tanár urat, hogy ismertesse A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriumának határozatát.

Grétsy László

A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriuma 1992. szeptember 24-én tartott ülést. Mint ismeretes, az alapítvány 1991 őszén jött létre, s idén már lehetőség volt bizonyos pénzösszegek odaítélésére. A kuratórium döntését a következők szerint ismertetem arról, hogy kiknek, milyen célból és milyen összegeket ítelt oda.

90 000 Ft-ot három csángó fiatalnak magyarországi tanulmányaik támogatására;

70 000 Ft-ot a Magyar Nyelv támogatására;

70 000 Ft-ot a Magyar Nyelvőr támogatására;

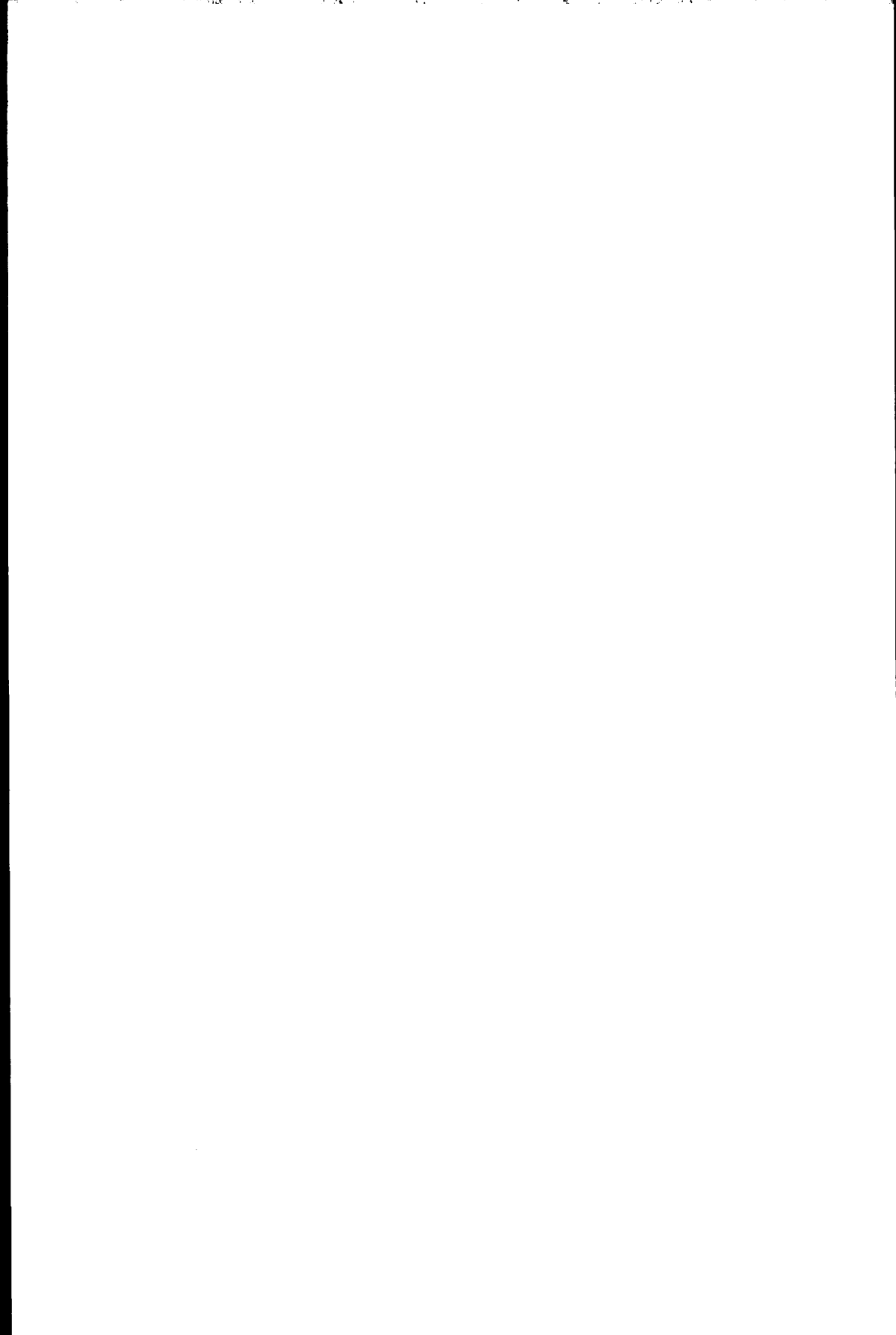
70 000 Ft-ot nyári anyanyelvi táborok támogatására;

20 000 Ft-ot egy vagy több országos nyelvi pályázatnak díjakkal való támogatására.

A kuratórium továbbá létrehozta A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány Nyelvművelő Díját, amelyet évente legfeljebb három olyan személy kaphat meg, aki vagy abban az évben, vagy egész életében – tehát életműdíjat kiérdemelve – kimagasló eredményeket ért el a magyar nyelv ápolásában, művelésében. Ezt a díjat idén a kuratórium döntése alapján ketten nyerték el.

20 000 forintos posztumusz díjban részesül Z. Szabó László győri tanár, az Anyanyelv-ápolók Szövetségének egyik alapítója, akit a jelenlevők is mind ismernek, s aki az idén nyáron, sajnos, itthagyt bennünket. A díjat özvegyének az Anyanyelvápolók Szövetségének közgyűlésén két hete átadtuk.

20 000 forintos Nyelvművelő Díjat ítelt oda a kuratórium a Magyar Nyelvőr mindenki által becsült és tisztelt szerkesztőjének, Szende Aladárnak. Kérem Szende Aladárt, vegye át a díjat és az alapítvány oklevelét.

A nyelvművelés elmélete

Elnököl: **Deme László**

Előadások:

Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés

Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban

Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség

Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban

Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány

Kemény Gábor: Normaváltás közben

Békési Imre: A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése

Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)

Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?

Büky László: *Csúsztatás, kötődés, sarkítás*, avagy beépülés a nyelvi normába

Vita

Elnöki zárszó

Nemzetközpontú nyelvművelés

Hogy miért ez a cím, azt olvasóim bizonyára hosszas fejtegetés nélkül is tudják: Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvművelés kifejezésére, illetve ilyen című cikkére, sőt könyvére rimel, s amit a cím magyarázatául a következőkben röviden előadok, az szándéka-
im szerint a Lőrincze által kifejtetteknek természetes, szerves folytatása.

Kezdem azzal, hogy emlékeztetőül megemlítem: az emberközpontú nyelvművelés kifejezés jelentéstartalmát is magyarázni kellett akkoriban, jó két évtizeddel ezelőtt. Még a mindenki által tisztelt kiváló nyelvész, Bárczi Géza is bírálta, többek között ezt írva róla a Magyar Tudományban:

„Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvművelés »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kommunikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogy forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja és szolgálta, ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek – a »kommunikációnak«-nak – eszköze, értelmét veszti ...” (1971:609).

Abban tökéletesen igaza volt Bárczi Gézának, hogy a nyelv mindig az embert szolgálta és szolgálja. De – amint ezt Lőrincze kifejtette – ebből aligha következik az, hogy mindenféle nyelvművelés eleve »emberközpontú« is. Jó példa erre az idegen szavak elleni küzdelem kétféle felfogása. A két világháború közti időszaknak ezzel, vagyis az idegen szavakkal kapcsolatos szakirodalmára pl. határozottan a nyelvközpontúság volt jellemző. Főleg a nyelvre irányult, elsősorban magát a nyelvet féltették az ez ügyben meg- és felszólalók. Szinte fel sem merült az az érv, hogy ezt vagy azt az idegen szót azért kell kerülni, magyarul felváltani, mert a magyarul beszélők nagy része nem érti, félreérti vagy esetleg nem tudja jól kimondani. Az idegen szavak legfőbb vétke az volt, hogy idegenek. Persze, nem fölösleges ez a szempont sem, főleg olyan időszakokban, amikor – mint mostanság – az idegen szavaknak valóságos áradata fenyeget bennünket, de még ilyen kiélezett helyzetben is rokonszenvesebb az az emberközpontú nyelvművelés, amelyik nem minden idegen szót utasít el a nyelvvédelem, a nyelvtisztaság jegyében, hanem külön-külön mérlegre teszi mindegyik idegen elemet, s szükségességük, érthetőségük, hangzásuk stb. vizsgálata alapján egyenként értékeli őket. Persze, hogy kell a nyelvre is figyelni, de a használóra, az emberre is. A kettő nem ugyanaz. Az ilyen vagy olyan központúság nem kizárólagosságot jelent, hanem arányváltozást, súlyponteltolódást, kisebb vagy nagyobb szemléleti különbséget.

Nos, én a következőkben, noha az emberközpontúság elvével tökéletesen egyetértek, egy újabb fogalmat szeretnék bevezetni s egy kissé körüljárni: a nemzetközpontúság fogalmát. Maga a nemzetközpontú szó, bár még nincs szótározva, korántsem új, sőt napjainkban némi divatja is van. „Én az emberközpontú világban hiszek, nem a nemzetközpontú világban” – mondta egyik színművészünk a televízió híradójában alig néhány hete (1992. aug. 24-én), midőn abból az alkalomból nyilatkozott, hogy a Nemzeti Színházhoz került. Szavaiból az érződött, hogy már szinte soknak, túlzónak találja a nemzetre hivatkozást, a nemzetnek minduntalan való emlegetését. Meg kell vallanom, ez a divat nekem sem rokonszenves – ezért is választottam a nemzetközpontú szó használatának szemléltetésére épp egy olyan idézetet, amelynek gazdája szintén viszolyog egy kissé ettől a szótól –, ám engem akkor, amikor az emberközpontú nyelvművelés helyébe vagy legalábbis mellé a nemzetközpontú nyelvművelést állítom, korántsem a kordivathoz igazodás vágya vezérel, hanem a magyar nyelv és a magyar nép mai helyzetének figyelembevétele.

Az imént magyar nép-et emlegettem; szándékosan, hogy tisztázhassunk egy terminológiai kérdést. A magyar nép-en nem a magyarországi népet értem, hanem azt az ennél nagyobb emberi közösséget, amelyet a közös nyelv (a magyar), a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Tehát beleérttem ebbe a kategóriába a határainkon kívül élő magyarságot is. Így határozzák meg a nép szó első jelentését ér-

telmező szótáraink, s így használja a szót Deme László is, midőn egy vajdasági újságíró kérdésére válaszolva ezeket mondja: „Aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmilliósnemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmilliósnemzet magyar népet ismerem. Népet.” (Magyar Szó, 1991. júl. 20. 11. o.)

Most tegyük félre egy rövid időre a műszóhasználat kérdését, s vizsgáljuk meg röviden azt, hogy napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvművelést hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határainkon kívül élőkre is figyel, pontosabban szólva – hiszen megint csupán arányeltolódásról lehet szó – jobban figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos. Sőt hozzáteszem, magyarországi nyelvművelőnek kötelessége tágitani szemhatárát, s figyelmét kiterjeszteni a Magyarországon kívüli magyar nyelvi, nyelvhasználati fejleményekre. Persze nem irányító módon, nem úgy, hogy mi megmondjuk, mi a helyes, s ti ahhoz igazodtok, hanem az együttműködés növelése, egymás segítése formájában; úgy, hogy közösen tárgyaljuk meg a felvetődő nyelvhelyességi, sőt nyelvpolitikai kérdéseket; közös konferenciákat rendezünk: helyesírási, nyelvhelyességi, mesemondó és egyéb versenyekinken szívesen látjuk a határainkon kívül élő fiatalokat, részvételükhöz lehetőség szerint még támogatást is nyújtva, röviden szólva, mindvégig a kölcsönösség jegyében, de a nyelvi, kulturális összetartozás tudatában.

Ezt a kölcsönösséget azért hangsúlyozom annyira, mert akadnak, akik úgy vélik, hogy a határainkon túli magyarság anyanyelvi problémáit csakis maguknak a határokon túl élő magyaroknak kell megoldaniuk, különben az a helyzet állna elő, hogy a magyarországi standard lesz a mérce, s a kinti magyarnak ahhoz kell igazodnia. Jól szemlélteti ezt a nézetet Tolcsvai Nagy Gábornak „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” című tanulmánya (Régió, 1991. 3. 166–73), amelyben a szerző így summázza mondanivalóját: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválást, csupán az egészséges önállóságot.” Ez az idézet – s még inkább az egész tanulmány – két dolgot sugall. Egyrészt azt, hogy óvakodni kell bármilyen nyelvi értékítéletnek a határokon túli magyarságra való ráerőszakolásától, az ahhoz való alkalmazkodás elvárásától. Ebben igaza van a szerzőnek. Másrészt azt sugallja, hogy ne is figyeljünk egymásra, se mi rájuk, se ők miránk, mert ez menthetetlenül a határon kívüli magyarság önállóságának feladásával jár. Ennek a mondandónak a jegyében Tolcsvai Nagy mindjárt meg is bírál egy vajdasági és egy szlovákiai magyar nyelvművelőt, amiért túlságosan is figyelnek a magyar köznyelvre, túlságosan is mércének tekintik. Nos, megvalóul, én inkább Tolcsvai Nagynak bizonyára jó szándékú, de eltűzött álláspontját érzem bírálandónak, még saját elvei szerint is. Mert ugyan milyen jögon írhatja elő bárki is itt, Magyarországon egy határainkon túl élő magyar nyelvésznek, hogy régiója nyelvi önállóságáról s egészében nyelvi állapotáról mi legyen a véleménye? Én nemigen kedvelem a vitatkozást, inkább azt szoktam keresni, amiben egyetérthetünk, de ennek a nézetnek a veszélyeire legalább egy-két mondatban, úgy érzem, fel kellett hívnom a figyelmet.

Ezek után térjünk vissza ismét a terminológiai kérdésekhez, nevezetesen ahhoz, hogy ha nemzetközypontú nyelvművelésen az olyanfajta nyelvapoló tevékenységet, azaz a nyelvművelésnek olyan irányú tágitását, szélesítését értem, hogy az eddiginél jobban, szervezettebben beletartozzék a határainkon kívüli magyarság nyelvének, nyelvhasználatának problematikája, akkor ezt miért nem népközypontú nyelvművelésnek nevezem. Azért nem, mert ez a megjelölés a nép szó számos egyéb jelentésének beszűrődése miatt, félreértésekre vezetne, vezethetne. Akadna, aki parasztságcentríkusságot, és lenne, aki az utca nyelvére irányulást olvasna, hallana ki belőle. Ezzel szemben a nemzet szó a rendszerváltás egy-két éve óta mindinkább s mind általánosabban a közös eredetű, közös nyelvű és közös gyökerekre visszanyúló kultúrájú, de államszervezetük és gazdasági életük tekintetében nem feltétlenül összetartozó közösségek megjelölésére használatos, olyannyira, hogy Bodor Páltól Tom Lantosig és Csoóri Sándortól Tőkés Lászlóig napjainknak szinte minden jeles közéleti személyisége ilyen értelemben él vele. Ehelyütt talán elegendő lesz, ha csupán két történész véleményét idézem. Glatz Ferenc így ír: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami)

alapelveket. A nemzet elsősorban kultúr nemzet, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége” (Népszabadság 1992. aug. 19. 18. o.). Salamon Konrád pedig: „E kialakuló új helyzetnek megfelelően kell újrafogalmazni nemzeti céljainkat és újraalkotni a magyar nemzettudatot, mégpedig az államnemzeteszmé idejétmúlttá válásának következtében a szellemi-lelki nemzeteszmé alapján” (Új Magyarország 1992. aug. 28. 9. o.). Ezért én, számolva ezzel a változással, nem tizenötmilliós nép-ről szólnék, mint Deme László tette az idézett nyilatkozatrészletben, hanem tizenötmilliós nemzet-ről. És természetesen nem azért, mert Antall József miniszterelnök egyik kijelentése nyomán divattá vált a tizenötmillió magyar emlegetése, hanem mert nyelvemelő számára, mint kifejtettem, nézetem szerint itt nincs, nem lehetséges alternatíva. Ennek igazolásául, íme, egy részlet egy munkássága legnagyobb részében nem is a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvésznek, Fülei-Szántó Endrének még jóval a rendszerváltás előtt írott cikkéből: „A *genus proximum*, a valamennyi fogalmi változatot egyesítő terminus a nyelvemelés. A »fenntartás, az ápolás, a megőrzés« ugyanúgy ebbe a főfogalomba tartozik, mint a »nyelvjavítás, nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés« valóságos társadalmi munkálatai. Tizenötmillió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelvemelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol mikor, melyik a domináns” (Magyar Nyelvőr 1987. 2: 131–2).

Ehhez csak annyit teszek hozzá, Plautus nyomán: *sapienti sat*.

Pusztai Ferenc

Minta és érték nyelvhasználatunkban

Mondanivalóm két kulcsszavát, a mintát és az értéket nem azért választottam ki, mert történetesen ilyen címszavak nincsenek a Nyelvemelő kézikönyvben. Nyelvemelő lexikonunknak ez nem szemléleti hiánya. Az értékről például a nyelvemelés hármass feladatainak egyikéként ez olvasható: „Értékeli, megítéli az újonnan keletkezett nyelvi jelenségeket, ill. az azonos szerepű, egymás mellett élő nyelvi formákat a norma szempontjából. Az értékelés arra vonatkozik, hogy szükség van-e rájuk, melyikük jelent újat, többletet nyelvünkben, melyik illik bele nyelvünk rendszerébe” (i. m. II, 350 nyelvemelés a.) stb. A minta kategóriája pedig – rejtettebben ugyan, de – át- meg átszövi a szócikkek sokaságát, utalásait és érveit; sőt tételesebben is jelen van például az „író és nyelvi norma” vagy a „nyelvszokás és nyelvi norma” összefüggéseit tárgyaló részekben. Minta és érték kiválasztásával tehát nyelvemelésünk két kulcsfogalmát igyekeztem megragadni. A körülöttük, bennük kavargó problémák közül ezúttal természetesen épphogy csak kicsipenthetek valamit.

Minta mindenre van. Jóra – rosszra, világosra – zavarosra, szabatosra – pongyolára, szabályosra – szabálytalanra, ismerősnek mutatózó újra és meghökkentő régre. S ha minta mindenre van, akkor minden minta hathat is. Hat is. De nem egyenlő erővel, és nem mindig ugyanúgy, s persze nem mindig. A minta vonz és vonzóvá tehető. A minta nemcsak létezik, teremthető is. A mintát követjük, ha nemcsak van, de értékét, fontosságát fel is ismerhetjük.

Ha kijelentjük, hogy a nyelvemelő a norma szempontjából értékeli, ítéli meg az egymás mellett élő nyelvi formákat, akkor ezzel a mércével szolgáló nyelvi mintáról is szoltunk. A követendő mintáról. Arról, amellyel a nyelvszokás szoros kapcsolatban s egyszersmind küzdelmes viszonyban van. Joggal megtehetjük ugyan, hogy hangsúlyt csak kapcsolatukra teszünk, mondván, a „normával szolgáló nyelvszokás ... a köznyelven beszélőknek (illetőleg azok többségének) nyelvhasználat” (i. m. II, 379); s pusztán statisztikai többségnek tekintünk minden más (nyelvjárási, beszélt nyelvi) úzust. De értékelő állásfoglalást épp ez utóbbiak kívánnak, az értékelés ítéletté épp ezek esetében szigorodik. A beszélők felől tekintve pedig még nagyobb jelentősége van a nyelvi norma és a tőle eltérő úzus kettősségének, ütközésének. A mintavariációnak a beszélő számára mindkét esetben az

általánosulással hitelesített nyelvi mintának. Az idevágó ágas-bogas kérdések kenyszerű mellőzésével ezúttal csak egyetlen részletről szólok.

A nyelvi norma értékjelölő mintaszerepének valóságos (mert funkcionális) kifejeződését és működését a stílusban ismerhetjük fel. Azaz minden beszélő ott ismerheti fel – legyen akár a köznyelvi szokás, akár egy-egy nyelvjárási vagy beszélt nyelvi úzus jó vagy jobb ismerője. Felismerheti, ha megértette a stíluseszköz hatását, stilisztikumát, végső soron a pontos jelentésárnyalatot. (Mert Martinkó András meghatározása változatlanul igaz: „a stílus a parole szemantikája” [III. Kongr. 218]). De erre csak annak van módja, aki a normához viszonyít, aki a normához tud viszonyítani. Tudniillik a szándékolt stílushatás is a normához mérve, attól elhatárolódva lett az, ami. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a nyelvi normát a tőle eltérő stíluseszköz nemcsak feszegeti, hanem erősítheti is, mert stílushatást keltve felidézi. Nyilvánvaló például, hogy a nyelvi normát hiányosan vagy bizonytalanul ismerőnek csapdát állíthat a stíluseszközként használt nyelvhelyességi hiba. Nyelvi tényként (akár saját nyelvhasználatát igazolásaként) értelmezheti a stíluselemet; azaz sem nyelvi hibát, sem sajátos stíluseszközt nem ismer fel benne. Csak a számára ismerős semleges mintát; s nem tudja, hogy ez a minta hamis, postai nyelven szólva: minta érték nélkül.

Van ennek a gondolatornak egy aktuális, de tágabb összefüggéseket érintő része is. Csak felvillanthatom. Napjaink írásbeliségében, mindenekelőtt szépirodalmi stílusában a normától való eltérés nemegyszer már-már elrugaszkodásig jutott. Olykor – deklaráltan is – a norma tagadásáig; bármilyen eddigi mintakészlet elvetéséig. Ebben a helyzetben kérdés-ként mered elénk: a normától, s az alapjául szolgáló nyelv szokástól való ekkora feszítá-vú távolsága az írói nyelvnek nem lazít-e kockázatosan sokat az írók és a nyelvi norma eddigi kapcsolatán? Fenntartás vagy szorongás nélkül mondhatjuk-e továbbra is, hogy ők „menthetik át korunkra a magyar nyelv legjobb hagyományait, ők szilárdíthatják meg vonzó, [kiemelés tőlem – P. F.] példájukkal a mai igényes nyelvhasználatot, s ők mutat-hatják meg a nyelv további fejlődésének útját” (Nyelvművelő kézikönyv I, 1050)? Megval-lom, bennem ezekre a kérdésekre még nincs kiforrott válasz. Hiszen nem az a kérdés lényege, hogy vannak-e olyanok, akik folytatják a hagyományt e tekintetben, hanem éppen az, hogy a merészen újak, a markánsan különbözők mit jelentenek a mai nyelvhasználat számára, s mit készítenek elő a jövőnek. Mennyire töltenek be mintaszerepet a szinkroniában és a diakroniában? Egyelőre gondosan elemeztem a kortárs irodalom stílusparódiáit, s gyűjtö-getem egy-egy író, költő nyelvi vonzásának példáit. Hogy mintájuk érték-e, érték lesz-e a norma szempontjából, erre előbb-utóbb kiformalódik a felelet. Bizonyos, hogy a válasz ismeretében – akár igen lesz, akár nem – a normáról, minta és érték viszonyáról is megtu-dunk valamit. Erről a régi kérdésről valami újat.

Szathmári István

Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség

1. Talán nem túlzok, ha azt mondom: nagyon időszerű ez a konferencia. Igen tisztes múlt-ra visszatekintő nyelvművelésünk ugyanis válaszúthoz érkezett: a „hogyan tovább?” kérdése élesen merül fel napjainkban.

Hogy mi történt eddig a szélesebb értelemben vett nyelvművelés területén, azt majd a tudománytörténet kellő alapossággal fel fogja tárni. Én ezúttal nagy vonalakban, tézisszerű-en csupán az általam legfontosabbaknak tartott csomópontokat emelem ki.

Bár „irodalmi nyelv”-ről és még inkább „köznyelv”-ről (TESz.: 1613 'nemzeti nyelv, a latinnal szembeállítva'; 1818 'beszélt nyelv'; 1843 'a nyelvjáráások feletti egységes nyelv') korábban is esett szó, de az egy Horváth Jánoson kívül alaposabban senki sem foglalkozott velük. Aztán Pais Dezső 1952-ben elindította azt a – mondhatnánk – kutatófolyamatot, amely úgyszólván feltárta a magyar irodalmi nyelv kialakulását, történetét (Deme László,

Papp László, Abaffy Erzsébet: XVI. század; magam: XVI–XVII. század; Benkő Loránd: a felvilágosodás kora; Tompa József: a reformkor; többen: a XX. század és Bárczi Géza: az egész folyamat stb.). Közben – különösen a nyelvújítás, illetve a latin, majd a német hatás következtében – a „helyes”: „nem helyes” kérdése is előtérbe került, alapos elméleti tisztázás nélkül. Később – mindenekelőtt a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötet megjelenésével (1953) és utána is, napjainkig – egyáltalán nem jelentéktelen elméleti és gyakorlati lépésekről számolhatunk be.

Hol mutatkoztak a bajok, hiányok?

a) Jogos kifogás merült fel mindjárt az „irodalmi nyelv” elnevezéssel szemben (bár más nyelvekben is hívják így, vagy így is). Ez tudniillik túlságosan a szépirodalomhoz kötötte ennek az igen fontos nyelvi rétegnek a kutatását (össze is tévesztették és tévesztik a kettőt: az „irodalmi nyelv” terminussal inkább ’a szépirodalom nyelve, stílusa’ értelemben élnek). Aztán ez a – valójában – irodalmi nyelvi centrikusság szintén hozzájárult ahhoz, hogy elhanyagoltuk a többi nyelvi réteg vizsgálatát, különösen a beszélt nyelvét (az argóval kapcsolatban például még most is rendszerint Bárczi Géza 1931-es tanulmányára hivatkozunk; persze azért a mindenkori mai nyelvjárások vizsgálata mindig folyt, majd – pl. Kiss Jenő munkáiban – a mai változásokra tevődött át a hangsúly, és már korábban megindult a „regionális köznyelv”-nek nevezett alakulatok tanulmányozása is, 1. pl. NytudÉrt. 100. sz. 1979.). Nyilván az itt említettek vezették el Benkő Lorándot ahhoz, hogy az „irodalmi nyelv” terminust felcserélje a realisabb és nagyobb nyitottságot biztosító „nyelvi sztenderd” kifejezéssel (A történeti nyelvtudomány alapjai 1988., különösen 244).

b) A korábbi kutatás még két dologban bizonyult vitathatónak. Egyfelől többen „kialakult” irodalmi nyelvről beszéltek (magam ezt elkerülendő adtam ilyen címet 1968-ban megjelent munkámnak: Régi nyelvtanaink és *egységesülő* irodalmi nyelvünk). Persze később szinte mindenki hangsúlyozta, hogy az irodalmi nyelv máig – és mindig – változik, alakul. Másfelől túlzott hangsúlyt kapott az „egység”. Hála Istennek, ez a feltételezett egység nem vált valóra, bár a nagy hangtani tendenciákat illesztően igaz (1. a Sylvester *i*-zésére adott választ; Kazinczy véleményét Dugonics *ö*-zésére; stb.). Mindenesetre ez utóbbi tény is hozzájárult pl. a beszélt nyelv vizsgálatának az elhanyagolásához.

c) Bizonytalanság volt továbbá az „egy norma”: „több norma” kérdésében. Mint már rámutattam, az úgynevezett központi norma állt előtérben. De – talán inkább csak a tudatban – mindenki vagy majdnem mindenki az egyes nyelvi és stílusrétegeknek, a műfajoknak stb. a külön normájával számolt. Ez a nyolcvanas évek elején aztán expressis verbis ki is mondatott. Mindamellet pl. az ezekkel és egyes nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatos felmérések a legutóbbi időkig csaknem hiányoztak, jöllehet a szokás, a nyelvszokás mindig nagy hangsúlyt kapott.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az ötvenes évektől megindult kutatás – ha megfontoltan is – mind a nyelvi sztenderdet, mind a normát, mind pedig az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatát illetően jó irányban haladt.

2. Közben – mint ismeretes – (nálunk a hatvanas évektől) nagy változás következett be a nyelvtudományban, mind a szemléletet, mind az elméletet, mind pedig a gyakorlatot (a módszereket) illetően. A kommunikáció, továbbá a mondat, majd a szöveg középpontba kerülésével olyan diszciplínák születtek, mint a szociolingvisztika, a pragmatika, az interakcióelmélet, a beszédteória-elmélet, a regiszternyelvészet stb. Ilyenformán megindult a nyelvhasználat és benne a beszélt nyelv sokoldalúnak ígérkező kutatása.

Mindezzel kapcsolatos új dolog: a preskriptív norma mellett a deskriptív normának a felvétele, sőt esetleg kizárólagos uralmának a bevezetése. Ez utóbbival semmiképpen sem tudok egyetérteni. Ha – amint hírlík – a norma kritériuma csupán a „megértés” marad (tehát nem vétetik tekintetbe a hagyomány, az eszmény, az esztétikum), az így tekintett nyelvi jelenséget én képtelen vagyok normaként értékelni. (Például 2-3 hónapja néhány új riporter-hölgyet hallok a rádióban, egyik jobban seseg, pöszög, mint a másik; nem tudnak egy

valamennyire tisztességes *s, sz, c, cs* stb. hangot kimondani. Ha felteszem magamnak a kérdést, hogy megértem-e őket, azt kell felelnem: meg, száz százalékig. De közben kikapcsolom a rádiót, annyira idegesít az efféle hangképzés és kiejtés. Vagy pl. a felvidéki Szepsítő délnyugatra fekvő Jánok nevű faluban a suksüköző kedves palóc beszédet élveztem. De ha nem palóc területen, hanem más vidéken, illetve Pesten stb. efféle alakulattal él valaki, bár azt is megértem, mégis „antinormá”-nak tartom. A példákat sorolhatnám.)

3. Most már röviden a címben közelebbről jelzettekről. Való igaz, hogy korábban a nyelvi sztenderd kutatását, továbbá normavizsgálódásunkat a történetiség jellemezte inkább. Mostanában viszont mintha csak a „felmérés”-sel találkozoznánk (persze ez utóbbival kapcsolatban is vannak kétségeim: ki, milyen nyelvtörténeti, dialektológiai, leíró nyelvtani, stilisztikai stb. ismerettel a birtokában; továbbá kiket és milyen módszerrel, hogyan „mér fel”?), és mintha a normajelleg megállapításakor háttérbe szorulna a felmérendő jelenség történeti és dialektológiai oldala. Pedig meggyőződésem, hogy történeti és dialektológiai ismeretek nélkül még „felmérni” sem lehet, nem hogy „értékelni”!

Itt van például az ikes ragozás ügye. Szűkebb pátriámban, továbbá Debrecenben és környékén (talán az egész Tiszántúlon) csak *eszek, iszok, alszok, fázok* stb. igealak él, még az úgynevezett regionális köznyelvi szinten is (pl. tanárok, magyartanárok, magam is, ha otthon vagyok, így mondják, így mondjuk, mert az *eszem, iszom, alszom, fázom* ugyanolyan „idegen” számunkra, mint ha efféle hallanánk: *folik, embör, tanét* stb.). Véleményem szerint mindjárt másképp látja ezeket az iktelen formákat az, aki tudja, hogy az ikes ige(ragozás) „a cselekvő tárgyas igéket (pl. *tör*) mediális, történetet kifejező igékké alakítja át (pl. *török*), amelyeknek a környezetében nem állhat valóságos cselekvő (ágens); az alany szerepét az az objektum tölti be, amire a cselekvés irányul”. (A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Bp., 1991. 125–127 és kk.) Nos a jelzett viszonyt – úgy látszik – a Tiszántúlon az *-ódik, -ődik* képzős igékkel fejezték ki. Tehát vagy ki se alakult az ikes ragozás, vagy hamar kiszorult a használatból. Mindenesetre az 1795-ös Debreceni Grammatika még csak meg sem említi, mint olyasvalamit, ami nincsen. Nem ítéltük tehát helytelennek eleve az iktelen formákat a tiszántúliak beszédében. De természetesen az iskolában föltétlen meg kell tanítani a nyelvi sztenderdbeli ikes formákat, világosan megmondva, milyen szituációban illik, kell velük élni.

Megjegyzem, hogy a történeti, dialektológiai háttér nem ismerése stílusérték dolgában is félrevihet. József Attila – inkriminált – Tiszta szívvel c. versében többek között ez található:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedöm,
se csókom, se szeretöm.

Harmadnapja nem *eszek*,
se sokat, se keveset...

Vajon hogyan kerülhetett a versbe az iktelen *eszek* forma? A költő minden bizonnyal Öcsödön vagy más tiszántúli helyen találkozhatott vele, és ezzel a népies (vagy „vulgáris”?, az ÉrtSz. nem veszi fel) igealakkal is mintegy meg tudta éreztetni, hogy nagyon közönséges, megalázó dolog fenyegeti: csaknem az éhhalál (vö. Török Gábor: A líra: logika 53–57).

Egy másik példa: szintén a Tiszántúlon általában csak a *-ba, -be* rag járja hol és hova kérdésre egyaránt. Ez a variáns is beletartozik ott a beszélt nyelvi, illetve a regionális köznyelvi normarendszerbe. Történetileg ez is érthető: a névutóból lett ragoknak rövidülés, zsugorodás, redukció a sorsuk. Úgy látszik, itt nem hatott a nyelvi sztenderd, a rövidebb *-ba, -be* áll a *-ban, -ben* rag helyett is. (L. A magyar nyelv történeti nyelvtana I, 289–293, 302 kk.)

Érdekes továbbá az *e*-zés uralkodó szerepe is ugyanezen a területen. Csak *felett, megett*,

seper, veder, per stb. alak található. Ezeknek – egyébként megengedett, sőt bizonyos esetekben stilisztikailag kívánatos *ő-ző* formája szintén „idegenül” hat, úgy, mintha más nyelvjárásból való lenne. Még az egyébként „jogos”-nak ható *ő-ző* változatok is hiányoznak (pl. csak így mondják: *felemelkedik, felsepri* az udvart, *beperelte* a szomszédját). (Vö. a Szenczi Molnár Albert-féle XXXV. zsoltár első szavának történetét: „*Perelj* Uram, *perlőimmel*”, l. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 222–223.) (A *keresztén: keresztény* változat dolgában is csak történeti ismeretek birtokában lehet ítékezni!)

Még egy példa. A múlt héten innen a Bölcsészettudományi Karról a burgenlandi Alsópulyán nyelvjárásgyűjtésen voltunk, majd az ausztriai Linzben 1956-ban kiment magyarok nyelvhasználatát, esetleges kétnyelvűségét stb. tanulmányoztuk. Ez utóbbi se lehetséges, ha nem tudjuk, hogy ki-k melyik nyelvjárásterületről érkezett, illetve ha nem ismerjük az illető nyelvjárást részleteiben is. Ugyanez a helyzet, ha az Erdélyből átköltözötték nyelvhasználatáról van szó (mint ismeretes – nyilván nem véletlenül – a Székelyföldön úgyszólván mindegyik nyelvjárásunk megtalálható!)

4. Összegezőként és tanulságul:

a) A finnek a mai nyelvhasználatot is célirányosabban kutatják. Jyväskylä a dialektológiai kutatások központja (nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás, valamint a nyelvjárások változásának sokrétű vizsgálata Leskinen professzor vezetésével). Tampere a beszélt nyelvi kutatások központja (a helsinki nyelvhasználat, az ifjúsági nyelv stb. vizsgálata Paunonen professzor vezetésével). Mindkét helyen számos kiadványban ismertetik eredményeiket. Természetesen e kutatásoknak és kutatóknak megvan a határozott tekintélyük.

b) A tudományosan megalapozott és módszeres deskriptivitás mellett szükség van a preskriptív szemléletre és módszerre is.

c) Ezekhez, különösen az utóbbihoz föltétlen szükségeltetik a nyelvtörténet, a dialektológia és a szociolingvisztika.

d) A leendő tanárokat alaposan fel kell vértetni az itt említettekkel. De erről majd mások fognak előadni részletesebben.

Szabó Géza

A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban

Nyelvművelésünk számára nyilván nem közömbös, hogy a mai magyar nyelv normatív – írott és beszélt – változata alatt milyen nyelvi formációk léteznek, működnek. Irodalmi nyelvünk, különösen pedig köznyelvünk olyan mértékben nem szakadt el területi változatainktól, hogy a közöttük lévő élő-eleven kapcsolatokat megkérdőjelezhetnénk. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a „nyelvjárási-anyanyelvű” beszélők száma igen jelentős; nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a nyelvhasználók többsége. Nyelvművelésünknek értékes hagyománya, hogy a területi változatokra nagy figyelmet fordít (vö. Simonyi: Helyes magyarság. NyF. 8. sz. 3 kk.). E kérdés történetével, jelenlegi állapotával foglalkozni már külön téma lehetne. – Úgy vélem, hogy e szép hagyomány időszerű tartalmakat hordoz mind a mai napig.

Az utóbbi időben erősödő élőnyelvi kutatásoknak hathatósan kell támogatnia a nyelvművelést, hogy a területi változatok állapotáról, szerepéről reális kép alakuljon ki. Egy kissé romantikusan mutatja be a valóságot az a nézet, amely a nyelvjárásokban csupán idejét múlt, eltűnő területi változatokat lát, olyanokat, amelyeket mielőbb a köznyelv fog felváltani. – Bizonyára a nyelvművelésnek is nagy hasznára válnék, ha az ún. regionális köznyelvi változatokról nyelvföldrajzilag is áttekinthető képet tudna nyújtani a kutatás. Ma már az iskolák – többnyire – nem üldözik a nyelvjárásokat, ami jó dolog, mégis szerencsésebb és realitásabb lenne a szóban forgó intézményekben a nyelvművelés, ha a még sokáig élő,

funkcionáló területi változatokról sem feledkezze meg. Nyelvi tudatunk, közérzetünk egésze számára fontos lenne. Csupán arra gondolok itt, hogy az újabb és újabb nemzedék nyelvhasználatában ne színtelenedjen el szükségtelenül nyelvünk hangzós oldala.

Az „emberközpontú” nyelvművelés azt igényli, hogy az alapkutatások is a lehető legnagyobb igyekezettel vegyék tekintetbe a nyelvet hordozó – használó, formáló és újraalkotó – embert. Nemzeti nyelvünk „egységes változata” – múltját és jelenét tekintve ezernyi szállal fűződnek területi változatainkhoz. Ennélfogva nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés stratégiája és taktikája nem nélkülözheti azokat az ismereteket, amelyeket élőnyelvi dialektológiánk nyújthat számára. – Kétségtelen tény, hogy nyelvjárásaink archaizmusai, belső keletkezésű régebbi elemei időről időre fogynak. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelvi mozgásnak ez csupán az egyik oldala. – Ha például a XIX. századi klasszikusaink nyelvét vizsgáljuk, hány olyan szót, nyelvi formát gyűjthetnénk össze, amelyet ma már szépíróink semmiképpen sem használnának. A változásnak „természetes folyamatát” a területi nyelvváltozatok esetében is el kell ismernünk. A nyelvjárások változása még önmagában nem pusztulás, legalábbis addig, amíg nem „köznyelvre váltásról” van szó.

Ahhoz, hogy a nyelvjárások szinte robbanásszerű gyorsasággal köznyelvre váltódjanak, ahhoz a beszélőknek, a „nyelvjárás-anyanyelvűeknek” előbb a „kettősnyelvűség” állapotába kellene kerülniük, méghozzá valamennyi nemzedéknek egy időben. Máról holnapra, egy óriási társadalmi megrázkódtatás nélkül elképzelhetetlen ilyen méretű nyelvi-nyelvhasználati váltás. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelvjárások olyanok, mint a jéghegy a külső szemlélő számára, csupán egy részük, a kisebb látható.

A szóban forgó területi nyelvváltozatokat tekintve, nem elegendő csupán abból kiindulnunk, hogy kik beszélik és hogyan – fülünk hallatára (is). Azt is tudnunk kell, hogy kik nem beszélnek, illetőleg miként beszélnek – jelenlétünk miatt. És akkor még itt van a további kérdés: kik tudnák (még) beszélni – azok közül, akik nem szokták beszélni nyelvhasználati magatartásuk miatt. De nem csupán a területi változatokkal kapcsolatban vethetők fel efféle kérdések, hanem szókészleti elemekkel, nyelvi formákkal összefüggésben is. – A területi változatok feltárása a maga teljes valóságában szerfelett nehéz munka, óriási feladat. Ugyanis feltáró munkánkban nem tudjuk kikapcsolni azokat a kommunikatív tényezőket, amelyek roppant erős hatást gyakorolhatnak a beszélőre, azaz az „adatközlőre”. – Gondoljuk csak meg, hány gyűjtőgeneráció, kiváló dialektológusok sora vélte úgy, hogy a nyelvjárások felgyűjtésének „ütött a tizenkettedik órája”.

Ám be kell vallanunk őszintén, hogy az elmúlt 100-150 évben területi nyelvváltozatainkban mégis sok minden történt. Régióként ugyan nagy különbségek mutatkoznak, de való igaz a „pusztulás”, a „szürkülés”, itt-ott talán még a „bomlás” is. De a legnagyobb változás mégis a beszélők, pontosabban szólva a „nyelvjárás-anyanyelvűek” nyelvhasználatában, „nyelvszokásában” zajlott le. – Sejtésem szerint a múlt század második felében – sok helyen talán e század elejéig – a magyar falu nyelvhasználata, „nyelvszokása” szigorúan zárt volt. Ebben az időben tehát még nem volt tömegjelenség falun a köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés. Ennek az állapotnak a felbomlásában számos tényező működött közre. Talán a nyelvművelés számára sem haszontalan erről egy kissé részletesebben szólnom.

Dunántúl különböző régiókban folyó élőnyelvi kutatások jóvoltából – és egyéb kiegészítő információk alapján – nem csupán a mai „nyelvi magatartás” törvényszerűségeiről tudhatunk többet, mint korábban, hanem e területi változatokban működő „tekintélynyelvi törekvések” előzményeiről is. A falu nyelvhasználatában végbement változások okaiként sokféle tényezőt említ meg a szakirodalom. A legkorábbi észrevételektől napjainkig a leggyakrabban az alábbiak kerülnek szóba: az iskola, a szószerző, a sajtó, a rádió, a televízió, az úthálózat kiépülése s így a közlekedés, konkrétan a tömegközlekedés, a személygépkocsi általánossá válása stb. – Nyilvánvalóan hiányzik a felsorolásból az adott korban, sajátos körülmények között élő ember/embercsoport a maga speciális nyelvi-nyelvhasználati feltételeivel, környezetével. – Az emberközpontú nyelvművelésnek éppen ezekről az összefüggésekről nem szabad megfeledkeznie, ha társadalmi-nyelvi analógiákra akar építeni.

A szóban forgó nyelvi-nyelvhasználati változások dolgában a mögöttünk lévő mintegy négy és fél évtizedet túlzottan „felértékeljük”. Mintha 1945 előtt a falu nyelve egységes lett

volna. – Élőnyelvi feltárásainkból arra következtethetünk, hogy a „köznyelviesség” falun sokféle hatásból táplálkozik. De ugyanazon faktorok esetén is nagy különbségek mutatkoznak hatásfokuk vonatkozásában, ami az idő és hely függvényében „eltolódásokat” teremt. Hadd említsem meg erre az iskolát mint a köznyelviesség ösztönzőjét, kovását falun.

Tudjuk, hogy az iskola nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a helyi nyelvjárási formákkal szemben a köznyelvek terjedjenek el. Sokszor a nyelvjárások üldözésével terjesztette a „tekintélynyelvi” változatot. Ennek a „nyelvművelő tevékenységnek” a túlzásait itt nem kívánom részletezni. Nagy a valószínűsége annak, hogy az iskola efféle „missziója” igen régi időkre megy vissza. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a régi falusi tanítók, „rektorok”, kántortanítók az iskola hagyományait követve „pallérozták” a falu nyelvhasználatát.

Am kezdetben az iskola ez irányú törekvéseinek nem volt sok fogantatja, ugyanis ez az intézmény a maga kötelezettségeivel nem volt túlzottan szimpatikus a régi, zárt, hagyományokat őrző falvakban, a parasztság körében. A feszültség másik forrása, hogy konfliktushelyzet keletkezett a nemzedékről nemzedékre – szóbeli úton – hagyományozódott paraszti-népi tudás, tapasztalat és a „könyvismeret” szubjektív ütközéseiből. Az iskolában tanított gyakorlati jellegű ismeretek – különösen a földművelés és állattartás körébe vágóak – nemritkán szöges ellentétben álltak a „hagyományos” paraszti tudással, szemlélettel.

Az élőnyelvi feltárásaink során megismert „nyelvi életrajzok” sok mindent elárulnak erről a ma már szinte feledésbe ment állapotról. Zala megye archaikus régióiban (Göcsej, Hetés) például a módos gazdák – olykor a középparasztok – gyermekei, a mai hetvenesek, nyolcvanasok is még! rendre nem végezték el a 6 elemi, a hasonló korú szegényebb sorsúak viszont elvégezték, hogy az életben jobban boldoguljanak, könnyebben elhelyezkedhessenek egyszerűbb fizikai munkakörben, ha erre szükségük lesz. Ugyanakkor a gazdafiúnak nem volt arra szüksége, hogy megélhetését a szülői házon kívül keresse. A szülők valójában mindent megtettek, hogy gyermekük otthon – a gazdaságban – maradjon. Ezekben az adatokban jól megragadható a múlt század végi, e század eleji „paraszti” mentalitás, az iskolához való viszony. – Ilyen körülmények között a falusi iskola a szóban forgó időben a falu nyelvére, nyelvhasználatára csak mérsékelt hatást tudott kifejteni.

Talán paradoxonnak látszik, ám egyre több jel mutat rá, hogy már a múlt század végén, illetőleg e század elején egyre erőteljesebben jelentkezik falun – a felnőtt lakosság körében! – az a törekvés, hogy idegennel (= úrral) ne anyanyelvjárásukban, hanem valamiféle „tekintélynyelvi” formában igyekezzenek szót váltani. Balassa József írja: „Az idegennel szemben rendesen bizalmatlan vagy elfogult: tehát nem áll vele szóba, vagy pedig urasan próbál vele beszélni” (a nép). (Vö.: Balassa: A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 4.) Egy emberöltővel később Csűry Bálint drámai szavai már a nyelvvismeret, nyelvhasználat strukturálódását jelzik falun: „ma még az öregek ajkán sok olyan szót, fogalmat, jelentést, alakot, szerkezetet megtalálnánk a nép nyelvében, melyet esetleg tíz év múlva már hiába keresnénk.” (Vö.: Csűry: NnyBúv. 20). – Szempontunkból ítélve mérhetetlenül értékes ez a vélemény. Arra mutat rá, hogy a harmincas években – és talán/bizonyára valamivel korábban is már – a Szamoshát régiójában felerősödik a köznyelviességre való törekvés a fiatalabb korosztályok nyelvében. Ám Csűry jövendőlését a nyelvjárások rohamos pusztulásáról az idő lényegében megcáfolta.

A nyelvi életrajzi adatok és az élőnyelvi anyag összevetéséből arra következtethetünk, hogy kb. a 20-as, 30-as években társadalmilag jelentős fordulat áll be a nyugat-dunántúli falu nyelvi, nyelvhasználati képét illetően. Ekkor már határozottan jelentkezik a falusi fiataloknak legalább egy részében a helyi nyelvjárásokkal való tudatos szembefordulása, köznyelvi formákra való törekvése – főleg a társalgás nyelvében, de erősen szituációhoz kötötten. Ezzel afféle „szociolingvisztikai nyelvcseré”, pontosabban „nyelvváltoztatcseré” divatja bontakozik ki – sokféle hatásból fakadóan.

Ebben a nyelvszemléleti/magatartásbeli változásban már az iskola – falusi tanítók, tanítónők – is jelentős szerepet játszanak. Gondoljunk a 6 elemi követő ismétlőkre, „gazdasági iskolákra”, valamint az iskolán kívüli foglalkozásokra: színjátszókörök, kézimunkakörök, néptáncsoportok, énekkarok szervezésére, vezetésére. Nem véletlen, hogy az iskola

„nyelve” is egyre inkább tekintély a fiatalok körében. – Ezek a törekvések a későbbi nemzedékekre nagy hatást gyakoroltak. A fiatalabb korosztályba tartozó falusi iparosok – régióként eltérő számban –, a vasutasok, továbbá a módosabb gazdák gyermekei stb. nyelvhasználatukban is kifejezik „elkülönülési” törekvéseiket.

Számos foglalkozási ágat, tevékenységi területet lehetne megemlíteni, amelynek hatására a fiatalok a köznyelvi formák iránt nagyobb fogékonyságot tanúsítottak. – A nyelvi-nyelvhasználati „váltás” szociolingvisztikai folyamata olykor meglepő eredményeket produkál. Élőnyelvi feltárásaink arról győznek meg, hogy a nyugat-dunántúli régiók többségében a nők nyelvhasználata a gyűjtés szituációjában – az idősebb korosztályokat is ide számítva – köznyelviesebb, mint a férfiaké. Tehát a nyelvi válaszokban/adatokban lényeges különbség van a nők és férfiak között!

A probléma megoldásában a nyelvi életrajzok vezettek nyomra. A vizsgálódás során kiderült, hogy egyes dunántúli régiókból a 20-as, 30-as évektől (nyilván már korábban is) az elemi elvégzése után a 13-14 éves parasztlányok – egyes falvakban szinte kivétel nélkül – cselédnek álltak 3-5 évre. Többnyire Budapesten cselédkedtek. Majd hazatértek, és férjhez mentek földműveshez, iparoshoz, vasutashoz stb., gyermeket neveltek. Nagyjából visszailleszkedtek/beilleszkedtek a hagyományos falusi kultúrába, de nyelvi tudatuk, magatartásuk késő öregkorukban is árulkodik egykori életmódjukról, idomult nyelvszókásukról.

A köznyelvre való törekvés – vagy talán inkább a kettősnyelvűségre való törekvés – tekintetében igen nagy jelentőségűnek kell tartanunk például Dunántúlon a tömegesen jelentkező „budapesti cselédlányságot”, hiszen a hazatérő „kiszolgált” háztartási alkalmazottak visszakerültek családjukhoz, és immár „belülről”, a családon belül (is) fészegették a helyi nyelvszókás hagyományait. S egyben valamiféle köznyelvies nyelvhasználati mintát nyújtottak azoknak, akik a tekintélynyelvi formák iránt fogékonyságot tanúsítottak. Nyilván túlzás lenne azt állítanom, hogy a volt cselédányok és köreik, valamint a falusi iparosok, vasutasok stb. nyelvhasználata – a valóság talajától elszakadva – „irodalmi köznyelvi” lett volna. A később megizmosodó ún. regionális köznyelv „prototípusát” vagy talán egy-egy variánsát beszélhették a legjobb esetben is, ha a beszédhelyzet megkívánta.

A választékosabb nyelvi formák ismerete a családban – főleg „leányágon”, azaz a nők körében – terjedhetett a legjobban. A nyelvi adatok legalábbis ezt jelzik. Ennek egyébként reális magyarázata van: a háztartás vezetése, a gyermeknevelés, sőt alkalmanként a hivatalos ügyek intézése falun általában a nők dolga, nem beszélve a piacozásról, bevásárlásról stb.

A fiatal korosztályba tartozó férfiak – különösen archaikus nyelvjárási régiókban, például Őrség, Göcsej, Hetés – nem szívesen vállalnak adatközlői szerepet. Sokáig nem tudtam, hogy miért olyan visszahúzóóak ezek a fiatal férfiak. De alkalmam nyílt meggyőződni arról, hogy tudván tudják magukról, mennyire hiányos köznyelvies beszédképességük, mennyire nem tudnak választékosabb formában megszólalni, ugyanakkor idegen előtt „kifele” helyi nyelvjárási nyelvhasználatukat nem szívesen vállalják. Valójában nyelvi konfliktushelyzetben – ha úgy tetszik: hátrányos helyzetben – vannak.

A férfiak életmódja a szóban forgó nyelvi körülmények között meglehetősen egyhangú. Az említett régiókban különösen, de falun általában még ma is a férfiak többsége valósággal „röghöz kötött”. A hagyományos falusi kultúrában élő férfiak a hét munkanapjain az erdőgazdaságban, mezőgazdasági nagyüzemben, otthoni gazdaságban dolgoznak, hétvégén építkezéseken vagy „előlegben” vagy „adósként” segítenek rokonaiknak, barátaiknak – ha éppen nem a saját házukat építik. Máskor viszont a szőlőben tesznek-vesznek, pincéznek barátaikkal, vagy éppen a kocsmában iszogatnak. Lényegében mindig ugyanabban a nyelvi környezetben élik életüket. Ennélfogva a férfi adatközlők sokkal nyelvjárásiakabbak, mint a nők, válaszaik „természetesebbek”, „őszintébbek”.

Az idővel való takarékoság miatt a köznyelvre törekvés számos részletét nem taglalom. Végezetül mégis felmerül a kérdés, hogy jelenleg milyen képben sűrítethetők a szóban forgó törekvések eredményei. A rendelkezésre álló gazdag élőnyelvi anyag számítógépes

feldolgozása még kezdeti stádiumban van. Így alaposabb empirikus elemzés nem áll rendelkezésemre jelen pillanatban. Mégis az eddigi kutatási tapasztalatok lehetővé tesznek egy óvatos „összegezést”.

Úgy látom, hogy a területi változatok „köznyelvisége” meglehetősen ellentmondásos. Szó sincs arról, hogy a belátható időben a területi változatok helyére belép az egységes köznyelv. A területiség fő tendenciáiban nem gyengül. – Talán a „regionális köznyelvek” szintjén folyik valamiféle összmegosódás, nagyobb regionális egységbe rendeződés. Így például a Dunántúl kisebb egységei – a regionális „köznyelvek” szintjén – egységesülni látszanak, miközben feltűnőbb kisebb régióbeli (nyelvjárási) sajátosságaitól megszabadulnak. – Egyéb tapasztalatom alapján említtem meg, hogy hasonló „regionális egységesülés” például Tiszántúlon is megvalósulóban van. Ennek érdekében egységesül a záródó diftongus, a közép-tisztántúli zárt ē-zés a nagy regionális területi változatokban visszaszorul stb.

Ugyanakkor az egyre nagyobb területi formációvá váló „regionális köznyelvek” végül egymás „felségvizeire” hatolnak be. Így például Dunántúl több kisebb régiójában jelentkezik, noha enyhébb formában, a záródó diftongus – de csakis „regionális köznyelvi” szinten. Az úgynevezett „regionális köznyelvek” dinamikusaknak tűnnek. Talán nem csupán szubjektív vélemény részemről, hogy keményen ostromolják nemzeti nyelvünk egységes változatát is. Ez a jelenség már erősen kötődik az elmúlt három-négy évtized társadalmi-művelődési mozgásformáihoz. A mai értelmiség, alkalmazotti réteg meghatározó része falusi származású, illetőleg falusi rokoni kapcsolatokat gondoz. A helyi nyelvjárásokkal ugyan szembefordultak tanulmányaik, életkörülményeik folytán, egy részük már falusi-rokoni környezetben sem vállalja a szóban forgó változatot, ugyanakkor a legegységesebb változatig nem tudtak eljutni. Nem csupán iskolai tanulmányaikból fakadóan, hanem azért, mert nyelvi környezetük sem igényli, illetőleg nem birtokolja, nem használja ezt a változatot.

Ha a múlt század végén, a század elején még a nyelvjárások voltak a magyar köz- és irodalmi nyelv bázisai, akkor most a regionális „köznyelvi formációk” azok, amelyeket nem szabad a nyelv-művelésnek sem figyelmen kívül hagynia. – Beszélt köznyelvünkben nem csökken, hanem éppen növekszik a területi nyelvváltozatok hatása. Képesen szólva a „regionális köznyelvek” ütik ezekre a jelenségekre a hitelesítő bélyeget. Tehát nem közvetlenül helyi nyelvjárási jelenségek hatolnak be a köznyelvbe – olykor az irodalmi nyelvbe is –, hanem a „regionális köznyelvek” által „hitelesített” formák. – Ugyanakkor a regionális köznyelvek a nyelvjárások irányába is a szűrő szerepét töltik be. – Hogy miért? Mert a nyelvjárást beszélő ember közvetlenül a regionális köznyelvvél találkozik beszédsszituációban: falujában vagy a környező vidéki városban.

A köznyelvre való törekvés roppant bonyolult folyamat – erősen differenciált eredményeivel. – A „kettősnyelvűség” jelensége falusi-paraszti kultúrában igen ritka, leginkább „másfélnyelvűségről” beszélhetnénk még ma is, ami a legkülönbözőbb variációkat mutatja – egészen a kevertnyelvűségig (= sem helyi nyelvjárás, sem regionális köznyelv). A köznyelviségre törekvők inkább a nyelvi váltás irányába igyekeznek. Érdekes módon itt a férfiak – akik már kiszakadtak a hagyományos nyelvi kultúrából – „vezetnek”. Ha a regionális köznyelvig eljutottak, akkor már családi környezetben sem kívánnak helyi nyelvjárásban beszélni.

A nők nyelvi élményei gazdagabbak: ha például városba járóként „példásan” elsajátították a regionális köznyelvet, családi környezetükben tudatosan vagy tudatlanul? könnyen váltanak át a hamisítatlan helyi nyelvjárásra is – gyermekükkel vagy idős nagyszülővel, rokonnal beszélgetve. Fiatalabbakról, illetve középkorúakról van szó. – Az iskoláskorúak – különösen a középiskolások – az iskola nyelvéhez erős szálakkal kötődnek. Nyelvi arculatuk egyébként még kialakulatlan.

Annak ellenére, hogy nyelvjárásaink erősen változnak, szürkülnek, a köznyelv behatolását mégis szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai korlátok akadályozzák. Idevágó összefüggésekről már szoltam. Másfelől a nyelvváltozatok konfliktushelyezetei interferenciajelenségeket szülnek. Beszélt nyelvi anyagunkban elég nagy számmal jelentkeznek úgynevezett hiperkorrekciós jelenségek, pl. *alcso* (olcsó), *horja* (hordja), egy *holnap* múlva, *szölke*, *détas* nővér stb. – E kérdés már külön előadás témája lehetne.

A köznyelvre való törekvés markáns szociolingvisztikai összefüggéseket tükröz. – A volt szegényparaszti rétegben erősebb a köznyelviesség, mint a volt módos parasztok leszármazottaiban, ha fizikai munkakörben maradtak. – A falu átrétegződése az elmúlt három-négy évtizedben a nyelvhasználatban is nyomot hagyott. – A tovább tanuló gyermekek és unokák – és pozíciójuk felnőtt korban – erősen visszahatnak a szülők, nagyszülők nyelvi tudatára és szituatív nyelvhasználatára is. Ám nem szabad túlértékelni azt a szociolingvisztikai tény, hogy tömegek léptek ki szűkkörű nyelvjárási kereteikből az elmúlt évtizedekben. Ez egyben azzal a következménnyel járt, hogy a „szűrt” regionális elemek tömegesen jelentek meg egységesnek minősített nyelvváltozatokban. A regionális változatok közegeiben – és azon át – a köznyelvben területi elemek jelennek meg, miközben – ugyancsak a regionális változatok szűrőjén át – a helyi nyelvjárásokat a köznyelv bombázza. Ezzel bezárul az a kör, amely mai magyar nyelvünk főbb mozgásformáit meghatározza, és nehezen áttekinthető sokféleséget eredményez beszélt nyelvi változatainkban.

Balázs Géza

A nyelvi norma és a hagyomány

1. A norma elsősorban a szociológia, a hagyomány pedig a történelem, a néprajz, a művelődéstörténet vagy az antropológia terminusa. Mindkettőnek van azonban nyelvészeti vonatkozása is, amennyiben nyelvi normáról vagy nyelvi hagyományról beszélünk. A nyelvi norma a nyelvművelő irodalom, a szociolingvisztika vagy a nyelvészeti antropológia sokat idézett terminusa (vö.: Fülei-Szántó 1986).

A norma általános definíciója: „a csoport által létesített viselkedési, gondolkodási, érzési szabály, amelynek betartására az adott csoport megfelelő szankciókkal ügyel” (Csepe-li é. n. 171).

A hagyomány értelmezése pl. az ÉKSz. szerint: „Közösségben tovább élő (tudatosan ápolt) szokás, ízlés, felfogás, ill. szellemi örökség” (i. m. 497), illetve az Oxford English Dictionary szerint: „Régtől bevezetett és általánosan elfogadott szokás vagy eljárási mód, mely szinte a törvény erejével bír; ősi gyakorlat; a művészet vagy irodalom valamely ága vagy iskolája tapasztalatainak és gyakorlatának összessége (vagy része), melyet az elődök adnak át, s mely általában követésre talál” (ford. Nyíri 1989:8). Egy szerző hangsúlyozza, hogy „a hagyomány természetéhez tartozik, hogy biztosítsa az állandóságot, ha kell, akár erőszakos cselekvés árán is” (vö. Watzlawick 1990:49). E meghatározásokban közös a csoport, a közösség, a szabályszerűség, a megőrző-konzerváló jelleg; vagyis ezek a norma és a hagyomány közös jellemzői.

2. A nyelvi norma – Tolcsvai Nagy szerint – az a szociokulturális szabályrendszer, amely a nyelvhasználatot konkrét egyedi megvalósulásában szabályozza. Kerete a beszélő közösség a maga nyelvi praxisával és hagyományával, megvalósítója az egyén, aki gyakorlati tudásával, kommunikatív kompetenciájával fölismeri a norma éppen akkor aktuális részét, és eszerint beszél (Tolcsvai Nagy 1992:7). Ebben a meghatározásban a nyelvi norma részévé válik a hagyomány. E fogalmak szemantikai környezetében azonban mások is szerepelnek: divat, előítélet, gyakorlat, hajlam, intézmény, ízlés, készség, konvenció, megszokás, szokás, mentalitás, paradigma, ritus, szabály, technika, törvény (vö. Nyíri 1989:8).

A csoportnormák, a helyi hagyományokhoz hasonlóan egy elvont nemzeti normába, hagyományrendszerbe illeszkednek.

3. A modern nemzet kommunikációs és érdekközösség, amelynek tagjait történelmi emlékek, vagyis hagyományok kötik össze, s ez okozza a folyamatosság érzését: a feladatvállalást, a küldetés tudatot, az élet alapvető célját, értelmét. Az emlékek vagy hagyományok megszállásához, egyszersmind meghaladásához azonban hozzátartoznak a kollektív emlékeket

rendszeres ismétlődéssel fölelevenítő ünnepek. Az ismétlődés bármennyire is rituális, pontosra törekvő, mégis elmozdulást jelent az eredeti állapothoz képest. Bár a nyelv alapvetően konzervatív, vagyis hagyományos természetű, szüntelenül mutatja ezt a változást természetesen az egyes nyelvi szintek tulajdonságainak megfelelően nem azonos arányban. Vannak ugyanis erősebb „hagyományú”, „normájú” nyelvi jelenségek.

Whitehead és Russell megfogalmazták, hogy „az, ami magában foglalja egy gyűjtemény teljességét, az nem lehet a gyűjtemény része” (Watzlawick 1990:34), így módon a hagyomány attól függetlenül létezik, valóságos elvonatkoztatás, hogy a mezőjébe tartozó dolgok szüntelen mozgásban, átalakulásban vannak.

4. A nyelvi folyamatosságot tekintély és azt képviselő elit tartja fenn. Ez kedvez bizonyos, privilegizált helyzetű csoport-hagyományoknak, de nem jelenti azt, hogy ősi nyelvi jelképek ne öröközhetnének meg. Az elit biztosítja a nyelvi szubkultúrák, csoportok közötti vertikális és horizontális kapcsolatot, a kulturális javak mozgását. Az elit képviselői koronként mások, általában az értelmiség, intézményei: az iskola, a tömegtájékoztatás. Az etnikai azonosságtudat jegyében a nemzetépítés egész Kelet-Közép-Európában az anyanyelvi kultúra fejlesztésével kezdődik, ebben fontos szerepet kapott a nyelvtudomány, a nyelv művelés, az anyanyelv ápolásához szükséges fórumok, intézmények megteremtése (Csepeli 1992:22). Az etnikai azonosságtudathoz szorosan hozzájárulnak a nemzeti szimbólumok; s ebben vezető szerepük van az ősi, sokszor tudatalatti nyelvi szimbólumoknak (jelképeknek), a szavakban, szó szerkezetekben, frazeológiai egységekben (pl. *szülőföld, szülőhaza*) fölfedezhető érzelmi jelentéseknek, és más vizuális és auditív nemzeti jellemvonásoknak (Csepeli 1992:77–9).

A normáknak és a hagyományoknak fontos szerep jut a nemzeti szimbólumok őrzésében, a hozzájuk való érzelmi viszony kialakításában: ám minden egyes megnyilvánulás a megerősítés és a kis megváltoztatás, újraalakítás, újragondolás lehetőségét rejt magában. Ez odáig mehet, hogy egészen ősi jelképeknek ma már nem tudjuk/tudhatjuk a jelentését, mégis gyakoroljuk, használjuk őket, a hegeli „megszüntette megőrzés” kategóriája jegyében (Hegel 1971:396, valamint Hockettra utalva: Nyíri 1989:15, Balázs 1992).

5. A nyelv alapvető kettősségei, kétarcúságai tűnnek föl a törvényszerűségek alapján.

5.1. A nyelv egyszerre mutat divergens és konvergens fejlődési jellemzőket. Vagyis bizonyos jellemzői, különösen a nyelvi norma irányába ható változások összetartó jelleget mutatnak, ám ezzel együtt a széttartó tendenciák is kimutathatók. Gondoljunk csak a nyelvi egységesülésre; és annak ellentétére, az újabb szétagolódásra. A hagyomány egyébként mindkét mozzanatban tettenérhető. Bizonyos nyelvi alapformák, szövegtípusok, folklórműfajok stabil megőrződést, általános elterjedést mutatnak, mások változékonyak és helyiek: nyilván valamilyen szűkebb hagyomány megtestesítői és hangsúlyozói.

5.2. A másik nyelvi törvényszerűség: az egyszerűség és a bonyolultság ellentéte. A nyelvek, a nyelvi rendszerek az egyik oldalon egyszerűsödnek (pl. a magyarban a szóvégi magánhangzók lekopása), azonban bonyolultabbá válnak a másikon (pl. az elsorvadó esetvégzódás helyét pre- vagy posztpozícióban lévő nyelvi elemek veszik át).

5.3. A harmadik nyelvi alaptétel: a nyelv kreativitás és szüntelen átvétel/ismétlés egyszerre. Úgy tűnik, hogy az idiomatizmusok, a nyelvi hagyományok jeles mutatói a nyelv lényegéhez tartoznak; ez nyelvészeti antropológiai tény, elsajátításuk és használatuk kulturálisan függő és kötött. A kód vagy kódok történeti stabilitását a norma és a hagyomány őrzi, fenntartva a nemzeti gondolkodási formát.

6. Öntudatlanul és tudatosan használjuk tehát a norma és a hagyomány módszereit. Viszonyunk, ha tudatosítjuk ezt a kapcsolatot, kétféle lehet: a) idealizálhatjuk, mindent ehhez mérhetünk, ehhez igazíthatunk (az antikvitás föltétlen tisztelői tartoznak ide), b) tagadhatjuk azzal, hogy megkötnek, hogy nem demokratikusak, hogy nem engedik az egyéniséget kibontakozni (a szabadságpártiak tartoznak ide).

Természetesen mindkét viszonyban van valami túlzás és türelmetlenség.

A kultúra története ugyanis a normák, hagyományok története is. A nyelvben őrzött normáké és hagyományoké is. A kulturális identitás, a nemzetkarakter fontos része, Kelet-Közép-Európában egészen hangsúlyos része.

Van benne „megkötő” jelleg: vagyis ragaszkodni kell hozzá, óvni-ápolni, rítusosan megismételni, továbbadni. Határaik és határaik védelme koronként és közösségenként mások, rendszerint ezek átlépését is bonyolult, ám alig tudatosult szabályok írják elő. Mert naponta és rendszeresen – nyilvánvalóan minták szerint is – eltérünk, ellengünk a normától és a hagyománytól, s azután visszatérünk hozzá; próbálgatjuk határait, majd visszavonulunk jól ismert és otthonos, zárt területére, magunkkal víve a határokon túli „világ” új normáit és hagyományait. (Gondolhatunk itt a gyermeknyelvre, a flörtölő beszédre, a különféle titkos nyelvekre, nyelvi tréfákra és játékokra, a mindennapi nyelvhasználat ezer-nyi kilengésére.)

A norma és a hagyomány tehát magunk szabta és alakította szabály, kötelezettség, mely nélkül nem tudna létezni a társadalom, s nélkül az egyén sem. Főszámolásuk – mint azt szociológusok és pszichológusok konkrét példákön, egyéni és közösségi tragédiákon bemutatták – multtalan, gyökértelen, sehová sem tartozó tömegemberhez, tömegtársadalomhoz, anarchiához vezet. A norma és a hagyomány tehát az emberi léthez, a szabadsághoz kell: konzervativizmus és liberalizmus így kapcsolható össze, mert egyiknek sem mond ellent. Mint Hayek mondta: „A szabadság építménye ingatag, ha hiányoznak belőle az elemi hagyománytisztelet mozzanatai – a konformitás, a konvencionális, az áhítat és az alázat” (idézi: Nyíri 1989:7).

7. Elemi törvények ezek, amelyeket sok ezer éve megfogalmazott és őriz a népi emlékezet bölcs mondásokban, közmondásokban. Ám, ha tudományunk megküzdött igazságai folytán többet tudunk róluk, akkor kötelességünk hangsúlyozni és hangoztatni. Ez már tudományunk normájához és hagyományához tartozik, annak belső normája, hagyománya. A nyelvtudomány, a néprajztudomány ebből a szempontból különösen mintaként állítható. Hiszen mindkét tudománynak sok társadalmi, művelődéstörténeti, sőt politikai kapcsolata, olykor népmozgalmjellege is van. Ahogy utódainkért felelősséget érzünk, úgy elődeinkért is azt kell éreznünk. Belső normáink és hagyományaink pedig a „multat bevalló” számvetés-re, s erre alapozott, antropológiai indíttatású nyelvi tervezésre sürgetnek bennünket.

Felhasznált irodalom:

Balázs 1992 = Balázs Géza, A megszüntetve megőrzés. Jelen és történetiség a frazeológiában. Előadás az Állapot és történet – szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben című konferencián. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1992. október 7. – Csepeli é. n. = Csepeli György, A szociálpszichológia vázlata. Műzsák, 2. kiadás, Budapest, é. n. – Csepeli 1992 = Csepeli György, Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest, 1992. – Fülei-Szántó 1986 = Fülei-Szántó Endre szerk.: Norma-átlag-eltérés. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs, 1986. – Hegel 1971 = Hegel, G. W., A jogfilozófia alapvonalai. Akadémiai, Budapest, 1971. – Nyíri 1989 = Nyíri Kristóf, Keresztút, Filozófiai esszék. Kelenföld Kiadó, Budapest, 1971. – Tolcsvai Nagy 1992 = Tolcsvai Nagy Gábor, A nyelvi norma. Eszmetörténeti elemzés. Kandidátusi értekezés tézisei. Kézirat. Budapest, 1992. – Watzlawick 1990 = Watzlawick, Paul–John H. Weakland–Richard Fisch, Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Gondolat, Budapest, 1990.

Normaváltás közben

Jól ismert tény, hogy nemcsak a könyveknek, hanem a szavaknak is megvan a maguk sorsa. Népszerűségük, sőt – bizonyos határok között – jelentésük is éppoly változó, mint az a társadalom, amely használja őket. Különösen így van ez nagyobb szabású politikai átalakulások idején, amikor a szavak divatja szinte hónapról hónapra változik, barométerszerű pontossággal mutatva az adott időszak szellemi időjárásának jellegét: elborulásait és kiderüléseit egyaránt.

A kérdés tehát, amelyet megvitatásra javasolok (nemcsak ezen a konferencián, hanem általánosságban is), a következő: milyen változási tendenciák, fontosnak látszó fejlődési irányok tapinthatók ki a mai magyar nyelvhasználatban, s vannak-e ezek között olyanok, amelyek valamiféle összefüggésbe hozhatók mindazzal az egyéb, nem nyelvi változással, amelynek az utóbbi közel fél évtizedben tanúi és részesei lehettünk. S továbbmenve: jogos-e egyáltalán az a feltételezés, hogy a politikai-gazdasági változások egyszersmind nyelvi-nyelvhasználati változásokat is gerjesztenek, sőt új normát (vagy legalább „sztenderd”-et) hoznak létre?

E kérdésekre természetesen nem ebben a pár perces felszólalásban próbálok meg választ adni (nem is tudnék), hanem csupán felvetem őket, és a továbbiakban egyetlen részletkérdésre: a közéleti nyelvhasználat stílárius fellazulásának, oldottabbá válásának jelenségére korlátozom mondanivalómat.

Nem volt olyan régen, hogy ne emlékezhethetnénk rá: az előző politikai rendszernek egyik legjellegzetesebb és legellenszenvesebb sajátossága volt az ún. hivatali nyelv szűrkesége, köntörfalazó körülményessége, elvontsága, amely a szűkebb értelemben vett hivatali szférán messze túlterjedve lényegében minden legális közéleti megnyilvánulást áthatott. (Ez ellen az életidegen hivataloskodás ellen próbált fellépni a maga szerény eszközeivel a Hivatalos nyelvünk kézikönyve című kiadvány 1976-ban, majd a Deme László és Grétsy László szerkesztésében közreadott Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó 1987-ben.)

Az utóbbi időben – talán éppen a hajdani egyenszűrkeségnek az ellenhatásaként, tagadásaként – mindinkább teret nyer a közéleti nyelvhasználatban az oldottság, a könnyedség, amely egy-egy bizalmas, sőt argónyelvi elemet is megenged a szónoknak, nyilatkozónak. Hadd idézzek néhány, egészen friss példát! Mindegyiket saját fülemmel hallottam a rádióban vagy a televízióban. A parlamentben egy képviselő arra hívja fel a figyelmet: sokan azt hiszik, hogy *jó buli* az önkormányzati lakások megvétele. Belügyminiszterünk egy vidéken tartott beszédében kijelenti, hogy az Állami Számvevőszék „nem bírja *muszklival*, erővel” (azt nem jegyeztem fel, hogy mit nem bír, de ez most nem is érdekes). A *lerobbant* szót két ízben is hallhattuk: egy rádiótudósításban az állami ipar, a már említett képviselőházi felszólalásban a budapesti bérházak jelzőjeként. A pálmát azonban véleményem szerint az APEH egyik vezető tisztségviselője viszi el, aki a 168 órának nyilatkozva arra figyelmezteti a hallgatóságot: mindenki jobban teszi, ha idejében benyújtja részletes vagyonynyilatkozatát, mert később „olyan bizonyítási nehézségekkel kell szembenéznie, ami tényleg *macerás*” (nyomtatásban is: 168 óra, 1992. szept. 29. sz. 19. old.).

Sietek hozzátenni, hogy mind a négy argónyelvi (ízű) kifejezés halálosan komoly tárgyú és hangvételő közéleti megnyilatkozásban hangzott el, mégpedig úgy, hogy a beszélő hangképzése vagy intonációja sem érzékeltetett semmiféle „idézőjelbe tételt”. Szó sem volt tehát valamiféle metakommunikatív kikacsintásról, hogy „tudom, nagyon is tudom, hogy ez a szó stílusosan nem illik ide, de hisz éppen ezért használom, hogy oldjam a téma komorságát és felhívjam magamra a figyelmet”. Nem, semmi ilyesmit nem érzékelttem a beszédükön.

Így egy pillanatra még az a gondolat is megkísértett, hogy az illetők nincsenek is tudatában annak, hogy szóhasználatukkal áthágták a jelenleg érvényben levő nyelvi norma (de legalábbis a stílusnorma) határait. Ám ezt a feltevést mint teljesen tarthatatlant nyomban el is vetettem. Mind a négyen (a miniszter, a képviselő, a főtanácsos és a rádiótudósító)

olyan emberek, akik pontosan tudják, hogy mit akarnak mondani, s ha ezt mondták, bizonyára azért tették, mert ezt és így akarták mondani.

Ha viszont így áll a dolog – folytattam töprengésemet –, nem lehet-e, hogy az én nyelvérzékemben van a hiba, vagyis hogy én vagyok az, aki nem vette észre, hogy időközben megváltoztak azok a korlátozások (Károly Sándor kifejezésével élve: „nyelvrétegbeli kötöttségek”), amelyek ezeknek a szavaknak a használhatóságát megszabják? Hol van az megírva, hogy egy „állandósult” stílusértéknek az idők végezetéig állandónak is kell maradnia?

Mindez eszembe juttatta azt a mondatot, amelyet még a hatvanas évek közepén idézett Kolozsvári Grandpierre Emil Ernest Weekley angol szófejtő szótárából: „Az a nyelv, mely az idősebb nemzedék életében slang volt, a következő nemzedék életében irodalmi nyelvvé válik” (Utazás az argó körül. Kritika, 1965. 5. sz. 41. old.).

Ez igaz lehet az angolra, döntsék el, akik ezt nálam jobban tudják. A magyar nyelv azonban meglehetősen konzervatív ebből a szempontból. Idestova nyolcvan éve annak, hogy Kosztolányi a Csibésznyelv című cikkében azt írta a *dohány* szóról, hogy „nem is olyan régen minden bohém *dohány*-nak hívta a pénzt. Ma [azaz 1914-ben!] a bohémek a pénzt *pénz*-nek hívják, csak a vidéki családapák beszélnek még *dohány*-ról” (A hét, 1914. máj. 10. sz.; újra közölve: Nyelv és lélek. Bp. 1971, 31. old.). Ennek ellenére a *dohány* főnév ebben a jelentésében ma is határozottan argónyelvi színezetű. Lehet, hogy a mai „bohémek” sem használják, de köznyelvvé sem vált.

A magyar művelt köznyelv tehát ellenáll az effajta „alulról való bővülésnek”. Ha a *dohány* ’pénz’ nyolcvan év alatt nem tudott semlegessé, stilisztikailag „jelöletlenné” fakulni, gondolhatjuk-e komolyan, hogy pl. a *macerás* szónak ez valaha is sikerülni fog? Talán a *lerobbant*-nak és a most példával nem szemléltetett *lepusztult*-nak van némi esélye a köznyelvi válásra.

Hogyan közelítsen a nyelvművelő a nyelvi rétegeknek, konvencióknak, kódoknak és alkódoknak ehhez a konfliktusához, ma – rendszerváltás után és normaváltás közben? A választ bízunk mostani és későbbi vitáinkra. Egyelőre csak annyit, hogy a „nyelvi egységesülés” voluntarisztikus ízü erőltetése helyett számomra is rokonszenvesebb a Tolcsvai Nagy Gábor által találóan elkeresztelt „rendezett sokszínűség” (A nyelvművelés esélyei. Valóság, 1989. 10. sz. 102–103. old.), egyforma hangsúllyal a *rendezetttség*-en és a *sokszínűség*-en!

Békési Imre

A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése

1. Pragmatikai kérdéseken itt, e rövid referátum keretében a nyelvhasználat olyasféle kérdéseit értem, amelyek mondatszerkezetben nem válaszolhatók meg, ezért a kutatás mondatkeretében föl sem merülnek, vagy ha mégis, akkor a nyelvhelyességi vétség gyanújába keverednek. E kérdéskör a partner interpretáló szerepével kapcsolatos, ezen belül is egy alapvető különbséggel, amelyre 1992 nyarán, Egerben, az anyanyelvi oktatási napok nyitóelőadásán Petőfi S. János hívta fel a figyelmet. E különbség abból származik, hogy az ’értelem’, amely egy adott nyelvi megnyilatkozás értelmezése folytán a partnerben létrejött, mily mértékben eredt ismereteinek ’nyelvi’, illetőleg ’világra vonatkozó’ forrásaiból; más-ként fogalmazva: az adott megnyilatkozás miféle nyelvi ismereteket és miféle valóságismereket mozgósított benne, hívott elő belőle interpretálás közben.

2. E bevezető gondolatmenetet egyetlen példával szemléltetem. Tanulságai nem vonják kétségbe a mondat különféle részelemzéseinek értelmét; ezek nyelvészeti és didaktikailag továbbra is fontosak maradnak. Általa csupán azt szeretném kiemelni, hogy e különféle (jelen esetben főként szintaktikai) összefüggéseket ajánlatos tágabb, azaz szemantikai-prag-

matikai keretben tárgyalni. Az (1) jelű példa anya és fia párbeszéde. Kettejük közös előismeretének szintaxis fölötti működését láthatjuk benne:

- (1a) – *Anya, ki tudta venni a zsírfoltot a nyakkendőmből?*
– *Igen, fiam. Ott találd a fogason az előszobában.*

A fenti párbeszéd beszédhelyzetében a fiú az újra viselhetővé tett *nyakkendő*-jét keresi, anyja – közös előismeretükként – nem ismételheti meg válaszában a *nyakkendő* szót. E konverzációs tilalom következtében (vö. P. Grice: *Logic and conversation*, in: Cole and Morgan (eds.): *Syntax and Semantics III*, 1975.) az *ott találd* szókapcsolat (határozott tárgyra utaló) igealakja a *zsírfoltot* tárgyra utalna vissza egy olyan 'lehetséges világ'-ban, amelyben a kérdező azt a valamit keresi, amelyet partnere valamiből vett ki, pl.:

- (1b) „– *Kivitted a zsebemből a kulcsot?*
– *Igen, fiam. Ott találd a fogason az előszobában.*”

Az (1b) jelű példából visszatekintve úgy találhatnánk, hogy az (1a) jelű példában meg nem ismételt *nyakkendő* szó hiánya miatt a *találd* igealak koreferenciája hibás: nem a *nyakkendő*-re, hanem a *zsírfolt*-ra utal vissza. Nyilvánvaló azonban, hogy az anya és fia „világismeretében” nem csak a „közös előzmények” vannak jelen, vagyis az, hogy jelenleg mit keres a fiú. Ebben a példában a „közös előismeret” is része a világismeretüknek, amely szerint *ha foltot vesz ki valaki valamiből*, akkor a kivett *folt* – mivel ez az előzetes kívánság szerint nem létezik – érdektelen; hollétére vonatkozólag már nem teszünk fel (s így nem is várunk) kérdést. (A „közös előzmények” és a „közös előismeretek” megkülönböztetését vö. Deme László tanulmányában, in: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, 1983. 33.)

3. A fentiek közelebbi szemléltetésére három példa következik, mindháromban az *aki/ amely/ami* vonatkozó névmási kötőszót vizsgálom, közelebbről azt, hogy a benne lévő nyelvi ismeret mellé a partnernek miért kell világismereteket is mozgósítania. A (2a) és a (2b) jelű példák azt reprezentálják, hogy a világismeret áthidalhatja a nyelvhasználati szabálytalanságot is, ha a megnyilatkozásban leírt tényállás komponenseinek kapcsolatai nyilvánvalóak:

(2a) *Az asztalra az asszony utóételnek tőkéről szedett szőlőt varázsolt, amely vadon nőtt a faluban.*

(2b) *Utóételnek az asszony tőkéről szedett szőlőt varázsolt az asztalra, amely vadon nőtt a faluban.*

Az *amely* kötőszó „antecedensei”-ként számba jöhetők két főnév (*szőlő*, *asztal*), illetőleg az általuk denotált két „valósággrész” ismerete annyira konvencionális, hogy az (1b) jelű változat szórendi hibája sem okoz értelmezési zavart. A *szőlő*-ről, valamint az *asztal*-ról korábban szerzett s általánosított tudástól nem tér el a megnyilatkozásban adott aktuális tudás: a *szőlő* nőhet vadon, a *szőlőt tőkéről szedik*, étkezési formaként a *szőlőt asztalon* is fel szokták tálalni; úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy az a „jelentésmező”, amelybe a *szőlő* főnév e megnyilatkozás részeként aktuálisan beletartozik, egybeesik e főnév konvencionális jelentésmezőjével. Az ilyen helyzetben az *amely* kötőszó főnévi antecedensének szórendi helye nem lehet igazán helytelen.

A következő két példában nem az antecedens szórendi helye, hanem maga az *ami* kötőszó használata helyteleníthető:

- (3) *Csökkentették a fegyverkezést, ami tönkretette a gazdaságot.*

A (3) jelű újságnyelvi példában elsősorban azért helyteleníthető az *ami*, mert így hiába áll közvetlenül a főnév után. Az újságolvasó – aki korábbi cikkekből már járatos a *fegyverkezés*

gazdasági összefüggéseiben – két, teljesen ellentétes „tudás”-t rendel a megnyilatkozáshoz. Az egyik „tudás” szerint okozati-okí viszony van a két tagmondat között; ebben az esetben tehát *ugyanis*, mert köztöszónak kellene állnia az *ami* helyén:

Csökkentették a fegyverkezést. Ez *ugyanis* tönkretette a gazdaságot.
Csökkentették a fegyverkezést, *mert* tönkretette a gazdaságot.

Ha viszont a *fegyverkezés csökkentését* olyan országokkal kapcsolatban értelmezi az újság-olvasó, amelyek eddig hasznot húztak a *fegyverkezés*-ből, akkor a két tagmondat jelentése között oki-okozati viszony van:

Csökkentették a fegyverkezést, s *ezzel* tönkretették a gazdaságot.

A következő (4) jelű példában nem elég informatív az *ahol*. Ha helyette a *mivel*-t használta volna az író, akkor még az összetett megnyilatkozás szintaktikai szerkezetét is könnyebben tárták volna fel (mondattani gyakorlaton) magyar szakos tanárjelöltek. Így azonban előbb rekonstruálniuk kellett a megnyilatkozásban leírt tényállást:

(4) „¹A Szilágyi-empléknél, ²*ahol* a pálya nagyon hirtelen fordul, ¹a nő, ³*amint* a bambusszal kormányzott, ¹a bot végével megütötte János halántékát.” (Gábor A.) (Rácz E. – Szemere Gy.: Mondattani elemzések, 1021. példa)

Ez a példamondat („összetett megnyilatkozás”) szintaktikai szempontból jól áttekinthető:

1 *ahol*2 1 *amint*3 1.

A szemináriumon mégis akadt néhány tanárjelölt, aki nem látta át a szintaktikai összefüggéseket. Ennek meglepő oka az volt, hogy nem tudták „kontextualizálni” a megnyilatkozás konvencionális jelentéskomponenseit, és pedig azért nem, mert nem tudták rekonstruálni azt a „tényállás”-t, amelyről a megnyilatkozás szól. A következőkben azt a csoportbeszélgetést idézem fel, amely során létrehoztunk egy mindenki számára elfogadható interpretációt.

– Hol történhetett meg az idézett megnyilatkozásban leírt cselekvés?

– Valami olyan égővön, ahol a *bambusz* eszköze lehet a vele végzett cselekvésnek: Indiában, csendes-óceáni szigeten stb.

– Lehet-e *Szilágyi-emplék* a feltételezett *bambuszkörnyezetben*?

– Legfeljebb ott, ahol emlékműállításra képes és alkalmas nagyságú magyar kolónia él. (Ekkor többen felismerik, hogy a *bambusz* és a *bot* koreferens, vagyis a *bot bambuszbót*; referenciája pedig egy tárgy, amivel a *nő kormányoz*. A *kormányoz* ige tehát valamiféle járművel kapcsolatos.)

– Miféle járművet *kormányoz*-nak *bambuszbót*-tal?

(A beszélgetésben itt felmerül a *fakutya*, amit bottal hajtanak, kormányoznak; mások a vitorláscsónak vízszintes vitorlafeszítő rúdját említik meg. Ismét másokban felidéződik a „Vadvízország” című természetfilm, amiben egy pákász rúddal tolja-kormányozza a csónakot. Ezt a lehetőséget mindenki reálisnak tartja.)

– A *bottal* a *nő* csónakot *kormányoz*, vagyis a *pálya* vízi pálya.

– Miért *ütötte meg a bottal a nő János halántékát*? Szándékosan? (Erre semmi kontextuális adat, azaz nyelvi ismeret nem utal. De a pusztán véletlenre sem utal nyelvi tény. Van-e olyan szó, kifejezés a megnyilatkozásban, amely esetleg kapcsolatba hozható a *megütötte* igével?)

– Miért van fokhatározója a *hirtelen* határozónak? Nem redundáns elem a *nagyon*?

– Ha a *pálya* (amelyről most már tudjuk, hogy vízi pálya) nem csupán *fordul*, nem is csak *hirtelen fordul*, hanem *nagyon hirtelen fordul*, akkor az ennyire kiemelt körülmény közvetett oka lehet a *megütötte* cselekvésnek. Ez a történet (Petőfi S. János elemzéseiben: „tényálláskonfiguráció”) így rekonstruálható:

... a pálya nagyon hirtelen fordult, ENNEK KÖVETKEZTÉBEN a nő megbillent, és ENNEK KÖVETKEZTÉBEN a bot végével megütötte János halántékát.

Az összetett megnyilatkozást tehát egy tagmondattal kibővítettük: ¹A Szilágyi-emplék-

nél, ²ahol a pálya nagyon hirtelen fordul, ¹a nő, ³amint a bottal kormányzott, ¹megbillent, ⁴s a bot végével megütötte János halántékát.

Ábrázolva:

1 ahol2 amint3 1 s4

A (4) jelű példa csoportos elemzésének itteni felidézésével kettős tanulságra szeretnék jutni. Egyik az, hogy az *ahol* kötőszó helyére beírható *mivel* kötőszó olyan nyelvi ismeretet idéz fel az olvasóban, amely nem csupán szintaktikai összefüggést hoz létre, hanem emögött szemantikait is, nevezetesen a kauzalitást. A példa meglehetősen esetleges szintaktikai kapcsolatai mögött egy általánosíthatóbb szemantikai összefüggés húzódik meg:

Egy adott helyen, mivel egy addigi körülmény nagyon hirtelen változik meg, a szereplő, amint ténykedik egy eszközzel, kárt okoz vele a partnerének. (Esetleges más tényekkel kitöltve a „konfiguráció”-t: A sarokasztalnál, mivel nagyon hirtelen megnőtt a tömeg, a férfi, amint felemelte poharát, a sört rálötytyintette Éva ruhájára.)

4. Az elmondottaknak természetesen szövegtipológiai vetületük van. Szépirodalmi alkotásokban kevesebb a viszonyításokat célratörő pontossággal kifejező *mivel*, és gyakrabban csak tényeket azonosító *ahol*. Aki valamilyen célból szabatosan akarja kifejezni magát, az kevesebbet bíz a partner interpretáló tevékenységére. Ha ebben hibázik, hibája nem nyelvhelyességi természetű, hanem kommunikációs. Az ilyen természetű nyelvhasználati zavarok keskenyebb-szélesebb sávként övezik a nyelvhelyesség klasszikus témáit. Egy-másba való átnyúlásaikat különféle szövegfajtákban lenne érdemes vizsgálni.

Heltainé Nagy Erzsébet

A megértés változatai

(A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)

Mondanivalómat annak kiemelésével kezdem, hogy fontos tudatosítani önmagunkban is a mostani tudománytörténeti pillanatot, azt, amikor ma újra átgondoljuk a nyelvművelés lehetőségeit, elveit és módszereit. Amit ma teszünk tudományos vizsgálat tárgyává, talán nagyobb fontosságra tesz szert, mint máskor. Kérdéscélvetéseink, esetleges eredményeink hatással lesznek arra, hogy mit tekint a magyar társadalom a közgondolkodást meghatározó nyelvi, kulturális, nemzeti hagyomány részének, hogy mi, miképp válik alkotóelemévé a jövő Magyarországnak.

Ezek előrebocsátása után mégis úgy gondolom, hogy a nyelvművelés elveinek kidolgozásakor ma és a közeli jövőben nem azt kell fő feladatunknak tekinteni, hogy a hagyományos, de tartalmukban ma is érvényes tudományos kategóriák helyett öncélúan újabbakat dolgozzunk ki, hiszen tele vannak jó kategóriákkal a szótárak, kézikönyvek, hanem a meglévő eredményeknek olyan újragondolására, újrastrukturálására van szükség, amely minőségileg újíthatja meg gondolkodásunkat a nyelvművelés tekintetében is.

A mai nyelvművelést gyakran nevezik kommunikációközpontúnak is, valójában én is ezt jelöltem meg előadásom témakörének. Bárczi Gézárt idézem: „E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogyan forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja, és szolgálta; ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek – a kommunikációnak – eszköze, értelmét veszti.” (Magyar Tudomány 16:609; idézi Lőrincze Lajos is: In: Emberközpontú nyelvművelés. 1980 15.) E sorok örök igazságát mindannyian elismerjük, de azt is, amit Lőrincze Lajos ehhez hozzátett: „Nyilvánvaló, hogy a nyelv gondolatközlő szerepét soha nem vonta kétségbe a régi nyelvművelés sem. De a mai nyelvművelés ezt, a

megértés-megértetés, a kapcsolatteremtés funkcióját tette a középpontba, ennek lett a függvénye a nyelvművelés elmélete és gyakorlata, legalábbis többségünk szándékában” (Lőrincze: i. m. 17.).

Mindenesetre, még ha sokszor üres szónak tűnik is a kommunikáció, éppen mivel a nyelv lényegét ragadja meg időállóan, úgy gondolom, hogy ha lesz nyelvi tervezés, nyelvművelés holnap is Magyarországon, ezen a kapcsolódási ponton folytatódhat az építkezés. Valamiféle kommunikációs szempontú, sokkal inkább szemléletű nyelvművelésnek kell még jobban kirajzolódnia. Ezen az alapon kell az elveket kidolgozni, és az ezekre épülő gyakorlati munkát végezni. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a továbbiakban a kommunikációnak ezúttal csak vagy elsősorban nyelvi vetületéről szólok, magát a kifejezést a nyelvre, a beszédre szűkítem le.

Óriási feladatok állnak tehát a nyelvművelés előtt. Bár úgy is fogalmazhatnám, hogy nincs más dolga, mint a nyelvtudomány időtálló eredményeinek alkalmazása, adaptálása, vagyis, hogy lépjen az általános nyelvtudomány – s nemcsak a külföldi – eredményei után, és dolgozza ki a kommunikációs nyelvszemléletnek megfelelő nyelvművelői elveket és normarendszert. Mert eddig elsősorban a saussure-i értelemben vett lingvát alapul véve fogalmazta meg azt az eszményi normarendszert, amely nem, vagy csak bizonyos szűk rétegekben valósult meg, de amelyről természetesen ezután sem mondhatunk le. Nagyon fontosnak tartom ezért a korábbi évtizedek nyelvművelésében elért eredmények ébrentartását, gondozását, továbbépítését, az eddigi gyakorlatban kialakult normatív nyelvhasználat segítését, tudatosítását.

De mi lehet ennek a bizonyos kommunikációs nyelvszemléletnek a központi, a nyelvművelés szempontjából legfontosabb értéke, amelyre az elveket és a gyakorlatot lehet építeni? Feltétlenül a címben is jelölt megértés, vagyis az, hogy a kommunikáció milyen mértékben valósult meg, azaz mi az értéke a kommunikáció során létrejövő jelentésnek. Mindjárt mondom, hogy a megértés, bár alapvető szempont, nagyon sok más szemponttal egészül ki, mert jól tudjuk, a legsilányabb közlést is bizonyos fokig megérti a mai ember.

Leszűrve a nyelvtudomány különböző ágainak eredményeit, aszerint, hogy milyen mértékben valósul meg a megértés a kommunikáció során, vagyis miként jön létre a jelentés, ismétlem, nagyon leegyszerűsítve, három alapvető kommunikációs szituációt tudok elképzelni.

1. Az első, a legkönnyebben megfogható, a tömörség miatt most tudományos kommunikációnak nevezett típus. Amikor a jelentés, azaz a jel/megértés tört értéke egy, vagy legalábbis a kommunikációban részt vevők szándéka erre irányul; az adó is, a befogadó is a jel egyetlen és legpontosabb jelentéséhez kíván eljutni. Ez az eredmény persze nagyon ritkán valósul meg.

2. A második alaptípus a művészi, azaz az előzővel szemben az érzelmi alapú kommunikációs szituáció, amikor a közlés folyamatában részt vevők a jelentés értelmi síkján túl érzelmi tartalmaikat is minél tökéletesebben közvetíteni akarják. Ilyenkor a jel/megértés tört értéke a végtelen felé tart, azaz a jel egyetemes jelentését akarják megtalálni a közlés folyamatában részt vevők. Ilyenkor válik a nyelv stílussá.

3. A harmadik és a legfontosabb a hétköznapi kommunikációs szituációk sokasága, az előbbi két szélső pólus között elhelyezkedő végtelen számú átmeneti esetek tömege, a tulajdonképpeni élő nyelv. Ebben a sávban mindig konkrétan kell értékelni a kommunikáció összes elemét, célját, helyét, idejét, a kommunikációban részt vevők műveltségét, egymáshoz való sokszínű viszonyulásait, kapcsolatukat, amely lehet munkatársi, baráti, hivatalos, familiáris stb. Típusonként, esetenként kell értékelni azt, hogy a közlés összes eleméhez képest mennyire jött létre a jelentés, a befogadó felől a megértés mennyire volt eredményes.

Ebben a három alaptípusban valójában a szóbeli és írásbeli kommunikáció minden esete megragadható, leírható a kiemelt központi érték, a megértés eredményességének szempontjából.

Az elmondottakból, a három kommunikációs alaphelyzetből elsősorban az következik, hogy sokféle norma él és élhet egymás mellett, és a normák nem állnak alá- és fölérendeltségi

viszonyban, érvényességi körük és kommunikációs teherbírásuk azonban erősen különböző. Úgy is mondhatnánk, hogy norma az, ami egy nyelvközösség szokásával megegyezik, s ott, akkor normán kívüli az, amely vele ellentétben áll. (Gombocz Zoltán sokat idézett szavai ezek a nyelvi helyességről, kissé átalakítva.) Falusi családi beszélgetésben pl. normának tekinthető a dialektus, kocsmai baráti találkozón esetleg az argó, vidéki városokban a regionális köznyelv. Nyilvánvaló azonban, hogy az argó csak kivételes esetben engedhető be például a parlamentbe, diplomáciai társalgásba.

A nyelvművelés gyakorlati feladata tehát a kommunikációs szituációk tipizálása és az egyes típusokban a legtökéletesebb jelentést megvalósító nyelvi eszközök leírása, illetve annak segítése, hogy ezekhez a nyelvi eszközökhöz hozzájussanak a nyelv használói. Legáltalánosabban megfogalmazva az a cél, hogy minden beszélő vagy író ember valamennyi, vagy legalábbis minél több szituációban kommunikációképesse váljék. S mivel a legáltalánosabb kommunikációs szituációk a társadalomban mégis csak a művelt köznyelv közegében végbemenő kommunikációkat jelentik, s ebben alapvető eligazítást nyújtanak – ezért megkerülhetetlenek – a nyelvművelés eddigi eredményei.

Az elmondottakból következik azonban, hogy az egymás mellett élő normák sokasága folyton érintkezésben áll, módosítja és megtermékenyíti egymást. Minden normának lehetnek olyan elemei, amelyek más szituációban nem voltak használatosak, de a megértést adott esetben segíthetik. Ebből az is következik, hogy a nyelvművelőnek nemcsak megállapítania, hanem igenis értékelnie is kell. Az értékelés lehetséges szempontja az, hogy a megértés az adott szituációban felhasznált nyelvi és egyéb kommunikációs jelek által kellő mértékben megvalósult-e. A hangsúly a kellő mértéken van, mert a megértés szerepének hangsúlyozása nem jelentheti az igénytelenség normává emelését. Mert úgy gondolom, hogy a tudományos és a művészi igényű kommunikáció között elhelyezkedő hétköznapi szituációk sokaságának valószínűleg ab ovo jellemzője, hogy akkor értékes, ha a pusztá közlésen túl a közlés elmozdul valamelyik pólus felé. Olyan kommunikációs szituáció, amikor a közlendő annyira egyszerű, hogy egyik irányba sem tendál, valószínűleg nem is létezik.

Ezért nem az a nyelvművelői magatartás a követendő, amely a kialakult nyelvszokás leírására, tudomásulvételére, kodifikálására, végül elismerésére szorítkozik. A kommunikációs szemléletű nyelvművelés mindenképpen aktív nyelvművelői magatartást követel, amely nem elégszik meg az igénytelenség normává szentesítésével, hanem arra törekszik, hogy tudatosítsa a teljesebb értékű kommunikálás szükségességét és az ehhez felhasználható nyelvi eszközöket. Mert ma általában a beszélők, a nyelvhasználók nem érzik szükségesnek a telített teljes értékű kommunikációt, hiánya miatt azonban szenvednek.

A nyelvtudomány részben elvégezte, részben végzi vagy csak ezután fogja elkezdni azokat a munkálatokat, amelyekre a nyelvművelés továbbra is építeni tud. A szótárak, kézikönyvek mellé élő nyelvi adattárak sokaságára van szükség, a mai városi, fővárosi nyelv fölgyűjtésére; e területen már megindultak a munkálatok. De nem lehetnek alábbvalóak a regionális köznyelvi, a nyelvjárási élő nyelvi munkálatok sem, országhatáron innen és túl, mert amíg nincs igazi, jól hozzáférhető adattár, addig nincs mit tipizálni és leírni. Úgy gondolom, hogy e tekintetben nyelvtörténészek, leíró nyelvészek, nyelvjáráskutatók, szótárírók, beszélt és írott nyelvvel foglalkozók, elméleti és alkalmazott nyelvészek egymásra vagyunk utalva. Hogy ennek az egymásra találásnak és a nyelvművelés gyakorlatának ma milyen szervezeti és személyi feltételei vannak – az már mostani témától nagyon messzire vezetne, ezért itt és most e kérdéseket még csak nem is érinthettem.

Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?

A címbeli kérdést – mely spekulatív – voltaképpen nem én teszem föl, hanem nekem tette föl Paul Kerswill readingi szociolingvista Berettyóújfalu határában, midőn kérdésére, hogy mit tanítok az egyetemen, a nyelvművelést (angolul a language planninget) is megemlítettem. Miért van szükség Magyarországon nyelvi tervezésre, hiszen itt ki van művelve a sztenderd, szólt a kérdése. E vélekedés nem ért váratlanul, hiszen annak hívei itthon is akadnak. A kérdést, az ellenvetést – bár már sokféleképpen megválaszolták – ma sem lehet válasz nélkül hagyni.

Ugyanakkor a címnek két értelme is van: egyrészt az előbbi, hogy ti. a sztenderd megléte szükségtelenné teszi a nyelvi tervezést, szűkebb értelemben a nyelvművelést, másrészt pedig az a lehetőség, hogy egy tagolt kultúrájú tagolt társadalom nem veszi tekintetbe egy tudományos irányzat szándékait. Ezúttal csak utalok a XX. századi nyelvfilozófiai irányzatoknak a nyelvvel kapcsolatos kétkedő kérdéseire, arra a folyamatra, amely a posztmodernben és a dekonstrukcióban érte el eddigi európai csúcsait, nálunk pedig inkább a politikai nyelvhasználat nyelvi értékdevalvációjában, például az szavak jelentésének elbizonytalanodásában, relativvá válásában. E folyamatokat valószínűleg érzékeli valamilyen formában az átlagos anyanyelvi beszélő is (pl. az ilyen kijelentésekben: ez csak szöveg, ezek mind hazudnak). De utalhatok Andorka Rudolf beszámolójára is, melyben a legutolsó szociológiai világkongresszus summázataként azt állapítja meg, hogy a szociológia mint tudomány most mondott le a társadalmi folyamatok megtervezéséről vagy megjósolásáról (Andorka 1991).

Nos, a kérdésre, hogy lesz-e, nem lehet egyenesen válaszolni, mert az a jóslás kategóriájába tartozik. A teljesebb válasz inkább az, hogy kell (kellene) hogy legyen. Miért? Mert minden ország, állam, nemzet, kultúra végez olyan tevékenységet, ahol nyelvi sztenderdizáció folyik, ill. ahol a már „kész” sztenderd további sorsáról kell dönten. Amikor tehát pl. a Daniel Jones-féle angol kiejtési szótárnak egy újabb kiadását készítik elő, akkor nem egyszerű leírás történik, hanem a sztenderdnek a megerősítése vagy esetleg egyes pontokon a megváltoztatása.

A ma már klasszikusnak számító nyelvtervezési irodalom alapfogalmai jól alkalmazhatók a magyar nyelvművelés helyzetére is. (Hogy a nyelvi tervezés szélesebb fogalmába hogyan illeszkedik a hagyományos nyelvművelés szűkebb fogalma, arra l. Herman–Imre 1987.) Neustupny 1970 és Fishman 1974 a nyelvtervező tevékenységek típusait nyelvi problémákkal kötik össze. Így a szelekció problémájához a nyelvpolitikai, államigazgatási döntések tartoznak, a stabilitás problémájához a kodifikáció (nyelvtannal, szótárral), a kiterjesztéshez az elaboráció (a kidolgozás nómenklatúrákkal, tezaurszokkal) és a differenciációhoz a kultiváció (a művelés stilisztikai kézikönyvekkel). A Neustupny által felállított négy tevékenység típus elvileg durván történeti sorrendet is alkot. S ha mindezt a magyar nyelv sztenderdizációs folyamataira nem lehet is gépiesen alkalmazni, hiszen a nyelvújítás Kazinczy értelmezésében jószerivel mind a négy tevékenység típus egyidejű végzését jelentette, de különösen az első és az utolsó, a magyar nyelv mostani helyzetével kapcsolatban mintegy a jelenre kivetítve jól használható.

E ponton a magyar nyelvet a nyelvhelyességi kérdések megítélése szempontjából a praxisban három nagy történeti-szociológiai egységre szükséges bontani. Az első nagy egység a magyarországi magyar nyelvi praxis, mely nyelvpolitikailag szilárd, nem fenyegeti veszély, és nagy területen egy tömbben 1100 éve élő beszélőközösség nyelvi gyakorlata.

A második nagy egység a határon túl élő, a határon túlra akaratukon kívül került magyarság nyelvi praxisa. Ezt a praxist több országban egyértelműen nyelvpolitikai döntések veszélyeztetik, ill. a kétnyelvűség helyzete általában, ugyanakkor szintén nagy tömbökben, szintén régóta együtt élő beszélőközösségek gyakorolják, a nyelvi és kulturális hagyomány tehát itt működik, de régióként kevésbé vagy jobban elkülönítve politikai vagy földrajzi okokból (vö. Lanstyák 1991 stb.).

A harmadik egység a kivándorolt szórványmagyarság nyelvi praxisa, melyet nem állami nyelvi döntések veszélyeztetnek, hanem a szétszórtságból, a kis létszámból és a hagyományok gyöngüléséből fakadó egyéb okok (vö. pl. Kontra 1990, Bartha 1991, Gal 1992 stb.).

Tehát ennek megfelelően a magyarországi nyelvi praxisra vonatkozó nyelvtervezési tevékenység ma már elsősorban az utolsó fázisra, a differenciációra vonatkozhat. Ez a szakasz pontosan megfelel a magyar társadalom jelenlegi folyamatainak: a társadalmi modernizációnak, az információs társadalom kialakulásának. A magyar sztenderd kodifikálása és kimunkálása már megtörtént, de maga a sztenderd nem merevedett meg, változik, s a homogenizálódástól megszabadult magyarországi társadalom rétegei, osztályai, különböző csoportjai nyelviileg is artikulálják magukat. Itt hivatkoznom kell a prágai iskolára, mely a harmincas években már korszerű alapokra helyezte a nyelvművelést, s mely a sztenderd polifunkcionalizmusára és intellektualizált jellegére hívja fel a figyelmet (vö. Antal szerk. 1989, Péter 1976). E két tulajdonság explicálódik a differenciáció folyamatában, mely szoros összefüggésben van a polgári személyiségtudat kialakulásával, hagyomány és újítás, különbözőzés és azonosulás szintézisével, az értékfogalom rétegzett megjelenésével.

A határon túli magyarság nyelvi, nyelvtervező helyzetében nem a negyedik, hanem az első három tevékenységforma dominál ma: újra és újra dönteni kell az ottaniaknak a magyar nyelv mellett, ezért a nyelvi stabilizálódásra, így a sztenderd terjesztésére kell összpontosítaniuk. Legalábbis a nyelvművelő írárok zöme ezt támasztja alá: a nyelv, a magyar nyelv megőrzésének lehetőségét a stabilitásban, a normaként értelmezett sztenderdhez való ragaszkodásban látják, s nem (még nem?) a differenciációhoz kapcsolódó kultivációban, mely újra teret engedne a kis beszélő közösségek nyelvi emancipációjának a sztenderdhez képest. A határon túli magyarság praxisa mellé tehát a másodikként jelzett probléma, a stabilitás kérdése járul, s hozzá a kodifikációnak a nyelvtervező tevékenysége, pontosabban az állandóan azonosító újrakodifikálása. Ezt a nyelvművelő tételt, ill. szándékot többen – köztük magam is – bizonyos mértékig vitatjuk, előtérbe helyezvén a kis helyi beszélő közösségek belső nyelvi normáit és a régiók sztenderdjeit mint közösség- és nyelvmegtartó erőket. Az újrakodifikálás azonban valószínűleg itt is erőteljes.

Végül a szórványmagyarság esetében – most különösen, hogy megszűnt intézményesen az emigráció – a sorrendben első nyelvtervezési problémával, a szelekcióval találkozunk. A harmadik, negyedik nemzedék dönt, választ, és mindinkább a befogadó ország nyelvét választja.

Míg tehát az amerikai magyarok (a harmadik egység) körében a nyelvi tervezés keretében itthonról jószerivel csak a sztenderd jöhet számításba, már a nyelvkönyvek szintjén, addig a határon túl élő magyarság számára az egyetemes magyar sztenderd és a helyi (regionális) változatok viszonya, szembeállítva az államnyelvvél, Magyarországon pedig a teljes változatrendszer és a sztenderd viszonya, ill. mindezeknek változásai. Látható, hogy a magyarországi tervezésben s szakirodalmi, ill. módszertani dichotómiából az állapottervezés, a corpus planning a mérvadó inkább, míg a határon túli magyarság és a szórványmagyarság nyelvi tervezésben a helyzettervezés, a status planning dominál, tehát ez utóbbi két egységben a nyelvpolitikai kérdések kerülnek előtérbe.

Természetes, hogy ez a kategoriális kivétel csupán modell igen összetett, egymással párhuzamosan folyó és kapcsolatban álló történeti folyamatokkal, melyek részben nyelvek, részben nem azok, hanem szociokulturálisak, s melyeket a hagyomány ereje és a változtatás, a divat kényszere mozgat.

Ezt a kényszerűen röviden vázolt tevékenységi rendszert egyrészt maga a nyelv, a magyar nyelv foglalja keretbe, másrészt pedig a nemzet fogalma által jelölt entitás. Magától értetődő lenne itt most e két fontos fogalom meghatározásában elmélyedni, azonban erre nincsen időm. Inkább csak utalnék Szűcs Jenő elméleti kutatásaira vagy Csepeli György szociológiai felméréseire (Szűcs 1974, Csepeli 1992). Annyi mindenesetre bizonyos, hogy sem a nemzetfogalom országhatárral történő azonosítása, sem egy herderiánus nemzetfelfogás nem tudja kezelni a mai magyar nemzetfogalom elméleti és gyakorlati kérdéseit. Emellett csupán fölhívom a figyelmet arra, hogy mindkét keretfogalomhoz szükségképpen eltérő-

en viszonyul a három nagy egység, a magyarországi nyelvhasználók közössége, a határon túli magyarok közösségei és a szórványmagyarság, még akkor is, ha mindkettőjük számára azonos a kézikönyvekben rögzített sztenderd. A nyelvészeti kutatásoknak, a sztenderdizációnak, a nyelv művelésnek tehát nagyon is figyelemmel kell kísérnie e folyamatokat és összefüggéseket a Kazinczytól megfogalmazott különbözőség egységének szellemében.

Ha tehát a hagyományos nyelv művelés kereteit kissé tágítva egy szélesebb értelmezési közegben helyezzük el a magyar nyelvvel kapcsolatos értékelő és tervező kérdéseket, kihasználva a visszakapott szellemi szabadságot, akkor mégis lesz válasz a címeli kérdésre: lesz nyelvi tervezés Magyarországon, sőt, azon túl is a magyar nyelvvel kapcsolatban, mert szükséges. Ma jószerivel minden feltétel adva van ehhez.

Hivatkozások:

Andorka Rudolf 1991. Benyomások a madridi szociológiai világkongresszusról. Replika 2–3: 158–62. – Antal László (szerk.) 1983. A prágai iskola. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó. – Bartha Csilla 1991. Nyelvhasználat – emigráns kétnyelvűség. Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. – Csepeli György 1992. Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó. – Fishman, Joshua 1974. Language modernization and Planning in Comparison with Other Types of National Modernization and Planning. In: Fishman (ed.): Advances in Language Planning. Mouton. The Hague. 79–103. – Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi nyelvváltozatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézete. – Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. Magyar Tudomány 513–31. – Kontra Miklós 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. MTA Nyelvtudományi Intézete. – Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában. (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet. 11–72. – Neustupny, J. V. 1974. Basic Types of Treatment of Language Problems. In: Fishman (ed.): Advances in Language Planning. Mouton. The Hague. 37–48. – Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai nyelvész kör tanításában. Nyelvtudományi Közlemények 409–16. – Szűcs Jenő 1974. Nemzet és történelem. Gondolat.

Büky László

Csúsztatás, kötődés, sarkítás, avagy beépülés a nyelvi normába

A nyelvhasználatban gyakran mutatkoznak divatjelenségek, melyekkel a nyelv művelő irodalom szorgosan foglalkozik (l. Bíró Ágnes–Tolcsvai Nagy Gábor [szerk.], Nyelvi divatok. Budapest, 1985.; Bíró Ágnes [szerk.], Szaknyelvi divatok. Budapest, 1989.). A divatjelenségek nagyobb része szóhasználati jellegű. Efféle szempontból közéjük tartoznak az előadásom címében lévő szavak is, amelyek meglehetősen gyakoriak (tapasztalatom alapján) a sajtónyelvben, de más rétegnyelvekben is (vö. Wacha Imre: A nyelvi rétegződés kérdéseiről. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. sz. Budapest, 1991. 135–44). E három szó(család)-nak a mai magyarban való használatáról korábban megkísértem áttekintést adni: Nyr. 114: 109–11; Nyr. 110: 137–49; Nyr. 116: 215–8. Az évek múltával és nem egy-egy szóra figyelmezve kívánom most elmondani, mit látok olyat e szavak használata kapcsán, ami talán általános érvényű.

A *csúsztatás* voltaképpen a 'szándékosan hamis előítéletekből levezetett értékelés, érvelés'-nek, illetőleg a 'hazugság'-nak a megszépítésére való. A különféle előfordulásai azt mutatják, nem helyettesíthető a *blöff*, a *csalás*, a *ferdítés*, a *koholmány*, a *torzítás*, a *valótlan-ság* é. i. t. rokon értelmű szavakkal (vö. SzinSz.). A társadalmi viselkedésnek a stílust alakító szempontjai kívánják meg a *csúsztatás* szó használatát. A beszélő (író) az imént felsorolt szinonimákat nagyon erősnek – vagyis jól körülhatárolt jelentésűnek – véli, tudja, ezért tér át egy olyan szóra, amelyet nyilván nem ilyennek ismer, amely talán még a saját számára

is hapax legomenon jellegű. S éppen az újdonság viszi a szót be a nyelvhasználat divathullámai közé. A *csúsztatás*-nak és szócsaládjának használata azonban nem egyszerűen divatjelenség, hiszen egy olyan jelentést hordoz a szó, amilyen jelentésű másik szó végül is nem áll a nyelvhasználók rendelkezésére. Talán éppen emiatt jött használatba, mint a nyelvi kreativitás annyi más jelensége.

A *kötődés* főnév s persze a *kötődik* ige fölhasználásában – mint annak idején már megállapítottam – nemigen találhatni semmit, ami a magyar nyelvszokás rendjével, a hagyománnyal ellenkeznék. A *kötődés* vmihez szerkezetek használatában az emberek közti, illetőleg az emberek és a táj, a haza stb. közötti kapcsolatok nyelvi ábrázolása semleges, érzelmi töltés nélküli. Ezt nem mindig indokolja valami (vö. Vértess O. András, *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása*. MNyTK. 179. sz., 1987.). A *kötődés a tájhoz, a hazához, a múlthoz, a valósághoz, az édesanyéhoz* fajtájú szerkezetek alighanem szerencsésebbek volnának *szereti a tájat, szereti a hazát* és így tovább mintájú megfogalmazásban. A pedagógiai és a pszichológiai szaknyelv műszóként él a *kötődés*-sel ('attachement', példaként I. Zsolnai Anikó: A gyermekkorai kötődések vizsgálatának egy lehetséges eszköze. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Sectio paedagogica et psychologica 29. 1987. 165–80.) Másutt a szó mintha éppen semlegessége miatt használódik: „Gondjaim mégis, seregem, folyóm, / kik sodortak és neveltek, ti visztetek, / szitkaim, vaskos *kötődéseim* / közben is [...]” (Illyés Gyula: Rossz gondok. In: Uő., *Haza a magasban*. Budapest, 1972. 389); „*Kötődések* [Ez a cím. B. L.] – Én nem tudom, hogy ki mihez *kötődik*, / *kötődésekkel* van tele az élet, / *kötődés* nélkül élni nem lehet. // *Kötődünk* egy-egy szóhoz, egy baráthoz [...]” Bornemisza Endre: *Kötődések*. Népszabadság, 1988. IX. 10. 15.; „*Kettős kötődés*” (A Kossuth Rádió URH-műsorának címe. 1992. VII. 22. 14 óra. – A műsorban külföldön élő magyar tudósokkal hangzott el néhány riport.); „*Vázby – Kötődések*” [Egy képzőművészeti album címe.] Szerk. Lukoviczki Endre. Vydavatel'stvo učebnic. Budapest, 1982. – Ha valóban bizonyos semleges, a kapcsolatban, „*kötődésben*” lévő dolgok vagy személyek közti viszonytal különösebben nem foglalkozó kifejezés céljából van használva a *kötődés*, aligha lehet egyszerűen divatszónak minősíteni, hiszen ezekben az esetekben a szó egy olyan jelentést hordoz, amilyen eddigéle nem volt meg a hangalak-jelentés összeépítésében. Így megint csak elmondhatjuk: kreativitási jelenséggel állunk szemben, vagyis a beszélőnek a nyelvi rendszert kibővíteni tudó képességéről (vö. Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Népr. és Nyelvtud. 24–25: 60. 15. j.).

Új jelentésfejeménye van a *sarkít* igének és a *sarkítás* derivátumának is. E jelentéseket meg a szavak használatát áttekintve a főntebb idézett dolgozatomban elmondtam, hogy a *sarkít* (ás) használatával újabban kisoritanak más hasonló értelmű szót, kifejezést. A *sarkít* igének a tárgyamhoz tartozó jelentése: „3. *Vál[asztékos]* < Vítás nézetet > kiélezve, különös élességgel fogalmaz meg” (ÉKsz.). Újfent azt kell mondanom, hogy a *sarkít* (ás) immár egy olyan jelentést hordoz, amely ez idáig nem nagyon volt a szókészlet más, rendelkezésre álló elemeivel kifejezhető. Az ÉKsz. választékos minősítést jelez, ezen az állapoton keresztül jutott az ige a mai, már-már divatozó gyakorisághoz, amely semmiképpen nem mondható választékosnak. E stílusos velejáróját az ÉKsz. összeállítása óta eltelt bő két évtizede óta vesztette el; I. Nyr. 116: 216; (4), (5), (7), (10) és (11) számjelzetű példákat. A *sarkított vélemény*-nyel szemben *lekerekített vélemény* mintájú szerkezet is él, s nem csupán a sajtónyelvben, l. i. h. 217, tehát az ellentétes jelentésből adódó mezőösszefüggés is kialakult már. A más szavakat vagy kifejezéseket elsőprő divathasználat mögött megint csak a jelentésvi-szonyok kreatív használata húzódnak meg, a nyelvi rendszer e tekintetben való kiterjesztése. A használatban az egységes, rendezett állapot nyilván ez esetben (is) még valamennyit várat magára, amint más hasonló nyelvi jelenségek kapcsán is, vö. a *felvállal* ige efféle, tehát változóban lévő jelentésű használatát, erről részletesebben szoltam már másutt. (A nyelvi minták követésének hátrányáról. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos konferenciája: A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Budapest, 1989. november 23–24. Sajtó alatt.)

A befejezéshez a rendszerszerű szemantikai összefüggések vizsgálatából kialakult mezőelméletre kell utalnom ismét (vö. Adam Schaff, *Bevezetés a szemantikába*. Budapest,

1967. 230–1; Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 60–2 és passim). Az előbbieken vázlatosan áttekintett újabb jelentésfejleményű (és használatú) szavak végül is beleillenek bizonyos mezőösszefüggésekbe, illetőleg „lefednek” bizonyos valóságvonatkozásokat. Ezek lefedése, másként szólva: nyelvi megjelölése nem az összes, hanem csupán egyes nyelvrétegekben megy végbe, mégpedig gyorsan. Ezt a gyors elterjedést, a mindennapi használatot szokás nyelvi divatnak értékelni. A divatszóállapot azonban – legalábbis a szóban forgó példaim esetében – nyelvi gyermekbetegségnek látszik, amelyből kigyógyulva e szavak jelentései és stílári vevjáróik bizonyára megerősödnek, új és talán egészséges állapotba kerülnek, és ilyenképpen a jel hozzáilleszthetősége más jelekhez a beszéd kisebb és nagyobb egységeiben már melléktünetek nélkül mehet végbe (vö. Károly Sándor i. m. 62 kk.).

Vita

Balogh Lajos:

Grétsy László előadásához szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni.

Akkor tudnánk az előadásban felvetett kérdésekre érdemben válaszolni, ha definiálnánk bizonyos fogalmakat, mindenekelőtt a *nemzet* fogalmát. Ez talán nem elsősorban ránk, nyelvészekre háruló feladat; a *nemzeti nyelv* meghatározása azonban a mi területünkre tartozik. Ott voltak közülünk többen is 1989-ben Újvidéken az élőnyelvi tanácskozáson, ahol a vajdasági nyelvhasználat vitája során az is felmerült, hogy mi a nemzeti nyelv fogalma és terjedelme. Egyetértettünk abban, hogy nem kizárólag a Magyarországon élők nyelvhasználata, hanem mindazoké, akik anyanyelvi szinten beszélik a magyar nyelvet, függetlenül attól, hogy az ország határain belül vagy kívül vannak; függetlenül attól, hogy ők hagyták-e el az országot vagy az országhatárok léptek-e át rajtuk. Ha így közelítjük meg a nemzeti nyelv fogalmát, akkor teljesen jogos az a kérdésfelvetés, amit Grétsy Lászlótól hallottunk, hogy a nyelvművelés is legyen nemzeti nyelvművelés.

Nem az a fő probléma, hogy a határainkon túli nyelvművelésbe hogyan szól bele a magyarországi nyelvművelés. Ez szerintem csak technikai ügy. Inkább az itt a hangsúlyos, hogy amikor nemzeti nyelvművelésről beszélünk, akkor abba bele kell értenünk a határainkon túli magyarság nyelvművelő problémáit is.

Grétsy László:

Teljesen egyetértek Balogh Lajos szavaival, csak azt tenném hozzá, hogy a *nemzet* fogalmát is tisztázhatjuk. Újabb értelmezések szerint: a közös államiság és a közös gazdaság nem tartozik hozzá a nemzet fogalmához. A modern nemzetfelfogásból kezd leválni ez a fenti két kategória. Az újabb elméletek így beszélnek kultúrnemzetről vagy szellemi-lelki nemzetfogalomról.

Deme László:

A Nyelvünk a reformkorban c. kötet kapcsán kellett először szembenéznem azzal a kérdéssel, hogy mi a nemzeti nyelv. Ma is úgy látom, hogy ez a fogalom a társadalmi-nyelvi fejlődés egy korszakát jelenti; azt a korszakot, amely a feudális széttagoltsággal járó népi nyelvek korszakát váltja fel; és amelyiknek a jellemzője tulajdonképpen a „sokféleség egysége” után az egység sokfélesége. Tehát, a korábbi időszakban a regionalitások alkottak egy magasabb szintű egységet – virtuálisat, mint reálisat – a nemzeti fejlődés korszakában viszont egy

virtuális egység él még a különféle rétegek sokféleségében. A nemzeti nyelv ennek a korszaknak a nyelvhasználati szerkezetét jelöli – legalábbis az én számomra.

Szóllósy-Sebestyén András:

Heltainé Nagy Erzsébet előadásához kapcsolódva vetek fel egy gondolatot. – Az előadó a nyelvművelés kommunikáció-központúságát hangsúlyozta. Én a társadalmi kommunikációval tágabb értelemben igyekszem foglalkozni, ugyanakkor nyelvésznek tartom magam. Nem helyes a nyelvhasználat és a kommunikáció fogalma közé egyenlőségjelet tenni. Ez a kettő nem fedi egymást: a nyelvet nemcsak a közlési értelemben vett kommunikációra használjuk, és nemcsak nyelven kommunikálunk. Éppen az anyanyelvi nyelvűművelés szempontjából nagyon fontosnak érzem, hogy a nyelv gondolatalkotó szerepe mellett gondoljunk a nyelv gondolatalkotó szerepére is. Arra, hogy az anyanyelv használatának a képessége teszi lehetővé, hogy tárolni tudjuk a gondolatokat, az információkat, és további újabb műveleteket tudjunk végezni velük. Tehát nemcsak a nyelvet tudjuk alkotó módon használni, hanem alkotó módon tudunk általa gondolkodni és viselkedni is. Ha ilyen tágan képzeljük el a nyelvhasználat funkcióit, az még jobban megerősíti a Nagy E. által is hangoztatott gondolatot, azaz hogy a normák sokféleségében kell gondolkodnunk. Ezeket a normákat azonban kapcsolatba kell hoznunk a nyelvhasználat sajátos funkciójával. Meggyőződésem szerint nem elegendő a norma megállapítására a leírás alapján törekedni, hanem meg kell próbálkoznunk a magyarázattal is, tehát azzal, hogy a kialakult használatot a funkció alapján értelmezzük, majd ahhoz mérten értékeljük. Ezért értek egyet Békési Imre témaválasztásával, mert a feladat itt a nyelvészeti pragmatikai kutatás előtt áll.

Bencédy József:

Ahhoz a kimondott vagy a sorok között bujkáló kérdéshez szólok hozzá, hogy van-e új szakasz vagy fordulat a nyelvűművelésben. Azt gondolom, hogy nem kellene ezt így felfogni, és ilyen módon feszegetni a következők miatt. Az, hogy a nemzeti nyelven belül többféle változat van, hogy ezeknek megvan a saját normájuk: mind nem új dolog. Az, hogy ezek helyzete egy központi nyelvhasználati formához mérhető, ehhez képest bírálható: régi dolog. Mindezen tényezők miatt nem értek egyet azzal, hogy valamilyen új szakaszt hirdessünk meg. Örömdetes azonban minden új nézőpont. Én inkább azt látom most egyre fontosabb feladatnak, hogy többet foglalkozzunk a köznyelv ellen egyre erősödő támadással, mely a belső nyelvűváltozatok és a normálul szolgáló központi változat közti szakadatlan, mindkét irányban meglévő átjárhatósággal függ össze. Ezt a központi változatot kell erősítenünk egy preskriptív – nem proszkriptív – felfogás értelmében.

Békési Imre:

Büky László előadásában szerepelt a *csúsztatás* szó. Szerintem ezzel kapcsolatban nem divatszóról, hanem jelenségről kell beszélni. Itt rögtönzök egy definíciót a *csúsztatás*-hoz: 'többnyire vitában a partner állításának, gondolatmenetének szándékos meghamisítása jelentésátvitel útján, amikor is a nevet megtartja, de részlegesen más előfeltevésből más következtetésre jut, de ezt ráfogja az illetőre'.

Deme László:

A *csúsztatás* egy módjáról vagy jelentéséről én is szolgálhatok egy adattal. – 1956 végén, 1957 legelején kezembe került a káderanyagom, ami addig az Akadémia irattárában hevert.

Benne volt egy kollégámnak rólam írt életrajza. Csupa tényből állt. Ezek időbeli elrendezése és okozatbeli kapcsolása volt az, ami mindenben az ellenkezője volt a valóságnak. Pl. „Sokat járt az angol követségre, és ezért ösztöndíjban részesült, de a belügyi szervek ébersége megakadályozta a kiutazását.” Tényleg jártam egy időben a British Councilba, 1948-ban tényleg kaptam angliai ösztöndíjat, és tényleg nem tudtam kiutazni – családi okok miatt. Egyébként minden igaz volt. Ez is csúsztatás. A csúsztatás nem azonos a hazugsággal. Mint látjuk, a csúsztatás minden szava igaz lehet anélkül, hogy ez az egészre is érvényes lenne.

Fábián Pál:

Azért jelentkeztem némi habozás után, mert amögött, amit Bencédy József mondott, egy olyan háttérinformáció is van, amit most el kell mondanom. – Amikor ennek a konferenciának a tervéről az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságában tárgyaltunk, akkor vetődött föl az a gondolat, hogy vajon új korszakba lépünk-e mostanság vagy nem. Ott én voltam az, aki úgy terjesztettem elő ennek a konferenciának a tervét, hogy valami új kezdődik nemcsak a magyar társadalomban, hanem az egész világon, tehát a nyelvművelésben is tükröződnie kell valami újabbnak. Akkor „intett meg” engem Deme tanár úr, Bencédy tanár úr és az egész bizottság is, hogy ezt a kérdést ne sarkítsuk túlságosan, mert nem kezdünk valami gyökeresen újat, hanem csak folytatjuk azt, amit tenni eddig is a kötelességünk volt. – Ugyanakkor, amikor ezt elismerem, azért a mai előadások is arról győztek meg engem, hogy mindenki „valami újra készül”.

Elekfi László:

Deme tanár úr csúsztatással kapcsolatos megjegyzéséhez van észrevételem. Deme László azt mutatta be példájával, hogy egy szöveg minden ténye lehet igaz anélkül, hogy az egész is az lenne. Van nekem egy 9 év óta meglévő dolgozatom, amelyikkel azóta „labdázik” a Nyelvtudományi Bizottság, a Nyelvtudományi Intézet és az Akadémiai Kiadó. A címe: Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételek kapcsolatokban. Ebben kifejttem azt, hogy az összetett mondatok tételekből állnak, és a tételeket kapcsoló kötőszók, módosítószók stb. szintjén azok is bizonyos állítást fejeznek ki. Tehát hiába igaz a két tétel, ha a kapcsoló szó nem igaz, akkor az egész állításban van már valami hamisság.

Bencze Ildikó:

Fábián és Bencédy tanár urak mondataira reflektálok. Tehát, kell-e valami új a nyelvművelésben vagy nem? Én azt hiszem, hogy most a nyelvművelők feladata hasonló ahhoz, amit a politikában a konstruktív ellenzék tölt be. Érdemes figyelni a nyilvános politikai vitákat, ahol még rangos személyek is olyan alapvető hibákat követnek el, mint például a kötőszók, a vonatkozó névmások helytelen használata. Ha valami újat kellene csinálni, az nem más, mint sokkal erőteljesebben fellépni annál, ahogy azt eddig bármikor is tettük.

Elnöki zárszó

Nem kívánok most összefoglalást adni, de kétségtelen, hogy az a kérdés, amit a vita vége felé feltettünk: van-e új korszak a nyelvművelésben – továbbgondolásra érdemes.

Kell lennie a nyelvművelésben új hullámnak, nem elsősorban a szemlélet és a módszer tekintetében, bár a mai fejlődés arra serkent bennünket, hogy sok mindent újragondoljunk,

mint ahogy 1950-ben elkezdjük az akkori fejlődés nyomására újjólag áttekinteni nyelvművelő elveinket, felülvizsgálni a nyelvművelés gyakorlatát, és a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötet mutatja, hogy volt mit átnéznünk, megfontolnunk.

Ugyanígy az egri konferencián, ahol a kiejtést vettük vizsgálat alá, anélkül hogy látványosan új korszakot hirdettünk volna, érdemes volt áttekinteni addigi munkánkat és előrevetíteni a további tennivalókat.

Most is ezt tesszük tulajdonképpen: számba vesszük a jelenlegi állapotot, az eddigi fejlődést, és megpróbálunk a továbbiakra nézve feladatokat kijelölni magunknak, amiket majd igyekszünk megoldani. Ha ezt sokféleképpen gondolkodva tesszük, az nagyon hasznos és gyümölcsöző lesz egy esetben: ha senki sem törekszik kizárólagosságra, egymás kizárására, hanem ezt a sokféle lehetőséget ki-ki a maga reális értékében próbálja beilleszteni a nagy egészbe.

Miért nem érzem úgy, hogy érett a helyzet új korszak megnyitására?

Azért, mert tulajdonképpen naiv hitünkben az 1940-es évek végén is úgy fogtunk neki a munkának, hogy a nyelv kommunikatív társadalomszervező, ismeretszerző, ismeretrögzítő funkcióját kell a középpontba állítanunk – bizonyíték erre a Nyelvművelésünk főbb kérdései és az Ápoljuk nyelvünket c. munka –; aztán bármilyen *központú* jelzőt kapjon is a nyelvművelés, az mindenképpen nyelvhasználat-központú marad.

A nyelvi rendszer – amit addig próbáltak kézben tartani – nagyon fontos, és a nyelvhasználat a maga különféle ágazataival az, amit pallérozni kell. Nevelni a beszélőket, a nyelvhasználókat, de nem az abszolút egységre (ahogy azt szemünkre szokták vetni), hanem egy virtuális igényszint megcélzására, illetőleg arra, amit én még gyermekkoromban megtanultam: körülnéztünk, hogy nincs-e zsindegy a háztetőn, hogy milyen környezetben, kiknek a füle hallatára beszélünk. Ez az, amit a társadalomnak újból meg kellene tanulnia. Elsősorban a nyelvhasználat humanizációja a feladat. Ebben a rádió és a televízió, általában a „nemzeti hangoskodás” eszközei különös figyelmet igényelnek. Reméljük, hogy a közeg úgy változik meg, hogy az etikai lazulás maximumának elérése után átcsap az ellenkezőjébe.

Szilárdan kell hinnünk abban, amiben ma talán magunk sem bízunk, mert ez a hit egyszer még hegyeket mozgathat. Van az ifjúságnak egy olyan rétege, amely már kitörni készül abból, amit a többség divatként utánoz. Erről győznek meg a Kazinczy- és az Édes Anyanyelvünk nyelvhelyességi versenyek.

A humanizáció mint feladat nem azzal kezdődik, hogy én elismertetem a magam emberségét, hanem azzal, hogy a mások emberségét elismerem, és elsősorban az ő ízlésükre, érzékenységükre vagyok tekintettel s csak azután a magam emberségére, egyenrangúságára.

A nyelvművelés szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén

Elnököl: Grétsy László

Előadások:

Éder Zoltán: A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában

Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás

Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata

Erdei Iván: Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában

Horváth Tibor: Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben

Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása

Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai

T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése

Eőry Vilma: A nyelvművelés új feladatairól

Szende Aladár: Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban

Fülöp Lajos: Középiskola és nyelvművelés

Graf Rezső: A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában

Vita

Elnöki zárszó

A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában

1. A Magyar Nyelv 1906-i évfolyamának „Levélszekrényünk” rovatában M. V. ezt kérdezte: „Mi a különbség a *bír* és *tud* igék s illetőleg a *-hat*, *-het* képzős igealak közt? Mikor és mily határig helyettesíthetők emezek a *bír* igével? Vajon csak akkor, ha az értelem súlypontja valamelyes phisikai (testi) erő kifejtésén van (pl. nem *bírom* fölemelni) – (amikor talán éppen csak a *bír* a helyes?) vagy egyébkor is?”

Lehr Albert a kérdésre így válaszolt:

»A *bír*, *tud* és *-hat*, *-het* képzős igék közt különbség van. A beteg nem *bír* járni, a kis gyerek nem *tud* járni, a gályarab nem *járhat*. Az elsőnek *nincs ereje*, a második még *nem tanult meg*, a harmadiknak *nem lehet* járnia. De eredeti jelentésük sokképpen változik, a nyelv szokás összecsereberéli őket, úgy hogy egymás dolgát végzik. Akkor van ez kivált, ha mint *módosító* igék a fő ige infinitívusával társulnak. Ezt: „nem *bírom* fölemelni ezt a követ”, így is mondhatom: „nem *tudom* fölemelni”. Ezt: „egész éjjel nem *tudtam* aludni”, így is mondhatom: „nem *bírtam* aludni”, sőt így is: „nem *alhattam*”. „Nem *nézhetem* tovább ezt a komisszágot”, vagy „nem *bírom*”, vagy „nem *tudom* tovább nézni” – jóformán egyre megy. Hogy mikor s mely esetekben cserélődhetnek fel egymással, arra nem kell tanítani magyar embert, akinek jó nyelvérzéke van (mint önnek).« (MNy. 2:383).

Az idézett kérdéshez hasonlólt gyakran tesznek fel a magyart mint idegen nyelvet tanuló diákok. S kérdésükre Lehr Alberttel nem felelhetjük azt, hogy az egyik meg a másik alak használata „jóformán egyre megy”, és nyelvérzékükre sem hivatkozhatunk; hanem pontosan meg kell mondanunk, mikor cserélhetjük fel s mikor nem az egyik formát a másikkal. Épp itt válik el élesen egymástól a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen nyelv oktatása. Az utóbbi esetében explicit szabályokban kell leírni, majd megtanítani azt is, amit az anyanyelvi beszélő többnyire nyelvérzékeire támaszkodva, vagyis nyelvhasználata alapján tud és ismer.

2. A szóban forgó nyelvhasználati formák szabályokba foglalásához első lépésként az anyanyelvi beszélő számára írt nyelvtanokban kell tájékozódunk. Az akadémiai nyelvtanban „A szóképzés” c. fejezetben a következőket találjuk (a példákat nem idézem):

„A *-hat*, *-het* képző segítségével kifejezhetjük, hogy

- a) vki, vmi képes a cselekvésre, *tud* cselekedni;
- b) vkinek, vminek módja, lehetősége van a cselekvésre;
- c) vkinek, vminek szabad, jogában van cselekednie, vmit megtennie;
- d) a cselekvés, történés esetleg, valószínűleg bekövetkezik, végbemegy;
- e) a cselekvés, történés bizonyosan folyamatban van, szükségszerűen végbemegy, bekövetkezik.”

Előfordul azonban, hogy a *-hat*, *-het* nem szolgál egyébre, mint szerény vagy udvarias kérdés kifejezésére (MMNyR. I., 361–362). – Lényegében ezt ismétli az egyetemi nyelvtan (MMNy. 128–129) és az erdélyi nyelvtani kézikönyv (MMNyKK. 219–220).

A jelenség alaki oldaláról történő megközelítése tehát szempontunkból csekély eredménnyel jár. A nyelvtannak „A szófajok” c. fejezete viszont a jelentés felől érinti a kérdést:

»A ható értelmet általában képzővel jelöljük, például: *láthat*, *védhet*. Néha azonban a *tud*, *bír*, *képes*, *módjában van*, *szabad* szó és az alapige főnévi igeneve alkotta szerkezettel is kifejezhetjük: a gyerek is *kitalálhatja* és *ki tudja találni*; nem *védheti meg* és nem *tudja*, nem *képes* megvédeni; *tanulhat* és *módjában van tanulni*; *megteheti* és *módjában van megtenni*, *szabad megtenni*; stb. A kétféle kifejezés mód olykor nem egyértékű, s ilyenkor ügyelnünk kell, hogy fel ne cseréljük őket: a „Nem *adhatok* felvilágosítást”, a. m. 'nincs rá módom, lehetőségem, felhatalmazásom'; viszont a „Nem *tudok* felvilágosítást *adni*” inkább azt jelenti, hogy nem tudok a kérdéses dologról, tájékozatlan vagyok a szóban

forgó ügyben. Ugyanígy: „Nem *végezhettem el* a munkát” (mert vki, vmi megakadályozott benne) és „Nem *tudtam elvégezni* a munkát” (értsd: meghaladta erőmet, képességemet)« (Uo. 206).

3. A jelentés, vagyis a funkció felől való megközelítés tehát arra a felismerésre vezet, hogy a ható értelem kifejezésére alternatív formák állnak rendelkezésünkre, s a megfelelő forma kiválasztását a szövegösszefüggés határozza meg. Tulajdonképp ebből indul ki és ezeknek a lehetőségeknek további változatait sorolja fel a „Nyelvművelő kézikönyv”, amikor egyebek közt így fejtegeti a ható ige problematikáját:

»A ható ige nyelvünknek sajátos, tömör kifejező eszköze. Újabban azonban terjed... egyrészt a *bír, tud, győz, lehet* igével vagy az *alkalmas, képes, szabad* melléknévvel való körülírása, másrészt az olyan kifejezések alkalmazása, mint *lehetősége, módja van v. nyílik; módjában van; abban a helyzetben van, hogy* ... Gondosan válasszuk meg a ható ige helyett esetleg használható más, egyszerű szót is; mindegyiknek megvan a sajátos jelentése, szerepe. Pl.: nem *adhatok* felvilágosítást (mert nincs rá módom, lehetőségem, felhatalmazásom); sajnos, nem *tudok* felvilágosítást adni (mert nem tudok a kért dologról); könnyen meg *tudja* tanulni a verset (mert megvan hozzá az észbeli képessége, jó az emlékezete); a kis gyermek még nem *tud* járni (mert még nem tanult meg); nem *végezhettem el* a munkát (mert meghaladta erőmet, képességemet); a beteg nem *bír* fölkelni (olyan gyenge, erőtlen); nem *mehetnek el* (mert más dolgom, elfoglaltságom van); nem *bírok* elmenni (mert beteg vagyok, fáj a lábam); nem *szabad* elmennem (megtiltották); nem *képes* megbirkózni a feladattal (a *képes* melléknév itt egy kissé választékos értékű, s a *tud* és a *bír* ige tartalmát egybeolvasztó, általános jelentéssel áll); Hol *lehet* ilyet kapni? (általános alanyú mondat; ható igével egy kissé régies: Hol *kaphatni* ilyent?) Még két párhuzamos példa: „Nem *nézhetem* tovább ezt a kegyetlenséget” és „Nem *bírom* (vagy kevésbé helyesen: nem *tudom*) tovább nézni.” Az első változat az erkölcsi felháborodást, tiltakozást, a közbelépés szándékát is kifejezi, a második inkább csak a dolognak a lelki érzékenységet bántó voltát« (NyKk. I., 841–842).

4. Bár a Nyelvművelő kézikönyv sem ad pontos szabályokat, mégis jelentősen hozzásegít kialakításukhoz. A felsorolt példák és értelmezésük, valamint további analóg jelenségek számbavétele alapján ugyanis a jelentésből, azaz a funkcióból kiindulva például a *lehetőség* kifejezést a magyarban az alábbi szabályosságokban körvonalazhatjuk (ez alkalommal persze csupán vázlatosan téve kísérletet a rendszerezésre).

A lehetőséget kifejezhetjük:

a) a *-hat, -het* képző segítségével mind szellemi, mind fizikai értelemben: *Elmehet / elmehetett* reggel az uszodába, (mert ismeri / ismerte a járást, ill. mert egészséges / egészséges volt);

b) a *tud* igével szellemi tudásra és fizikai képességre egyaránt vonatkoztatva: *El tud / el tudott menni* reggel az uszodába, (mert ismeri / ismerte az utat), ill.: *Nem tud / nem tudott elmenni* reggel az uszodába, (mert eltörött a lába);

c) a *bír* igével főként tagadó alakban és inkább fizikai, mint szellemi értelemben: *Nem bír / nem bírt elmenni* reggel az uszodába, (mert fáj / fájt a lába), ill.: *Nem bírta* tovább nézni a kegyetlenséget, (ezért elzárta a készüléket);

d) a *szabad* melléknév igei használatával főként jelen időben, rendszerint kérdésben és tagadásban, gyakran általános alanyú mondatban: *Szabad elmenni* az uszodába, (hiszen nincs más dolgunk?), ill.: *Nem szabad* reggel *elmenni* az uszodába, (mert az orvos megtiltotta);

e) a *lehet* igével, általános alanyú mondat: *El lehet / lehetett menni* reggel az uszodába, (mert nyitva van / nyitva volt);

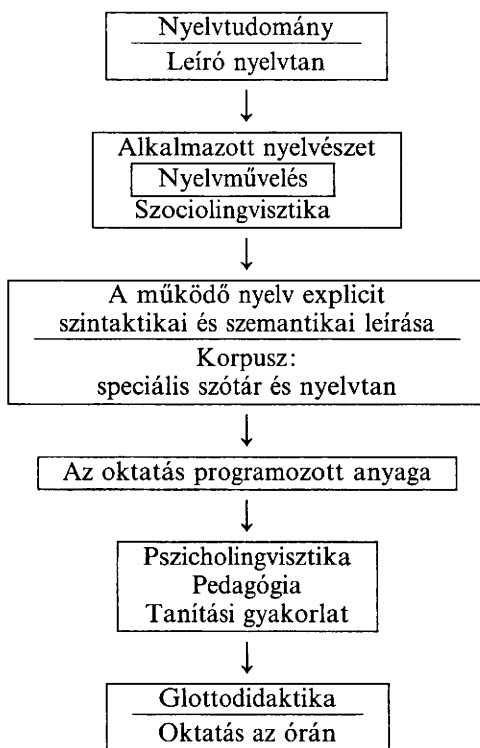
f) a *képes* melléknévvel rendszerint fizikai értelemben: *Nem képes / nem volt képes elmenni* reggel az uszodába, (mert mindig későn kel föl / kelt föl).

5. Ha mármost a lehetőség kifejezésére szolgáló nyelvi formákat összevetjük egymással, megállapíthatjuk, hogy azok – a szituációtól függően, ill. a szövegösszefüggésnek megfelelően – többnyire (árnyalatnyi) jelentésbeli különbségeket hordoznak, s ezért rendszerint nem mindig és nem teljesen egyértékűek. Ennek alapján további elemzéssel meg tudjuk adni a választ a felmerült kérdésre, hogy ti. mi a különbség a *bír* és *tud* igék, illetőleg a *-hat*, *-het* képzős igealak között; majd a nyelvtényeket programozott oktatási anyagba rendezve és megfelelő módszertani eljárásokba ágyazva, használatukat el is sajátíthatjuk a külföldi diákokkal.

Az előadottak azt kívánták bemutatni, milyen szerepet játszhat a nyelvművelés a magyar mint idegen nyelv tanításában. Nevezetesen abban az eljárásban, amelynek során az alkalmazott nyelvész vagy a képzett és tapasztalt nyelvtanár az anyanyelvi beszélő számára írt nyelvtan anyagából, illetőleg az abból hiányzó nyelvtények leírásával összeállítja az idegen ajkúak számára az explicit szabályokba foglalt magyar nyelvi korpuszt.

A nyelvművelés közbülső helyet foglal el az anyanyelvi nyelvtan és az idegen számára írt grammatika közt, mert a nyelvtanhoz képest többletet nyújt: a nyelvtanban nem érintett vagy kellőképp nem tisztázott kérdésekkel (is) foglalkozik, s ezáltal anyagot és ötleteket szolgáltat az alkalmazott nyelvésznek a hiányzó szabályok megalkotásához.

A nyelvművelés helyét a magyar mint idegen nyelv oktatásának elméletében és gyakorlatában az alábbi modell ábrázolja:

Az idegen szók divatja és a rendszerváltás

A régebbi évtizedekben a nyelvművelő szakirodalomnak szinte állandó, divatos sajtónyelvi szóval „öröközlő” témája volt az idegen szavak elleni küzdelem, illetve azok használatának megítélése. Nyelvművelőink ezzel a nagy elődök nyomdokain haladtak, hisz ez a téma szinte Kazinczyék óta rendszeresen felbukkan a tudományos folyóiratokban. A régi időkben a latin, majd később a német szavak betolakodásától kellett védeni nyelvünk tisztaságát, az elmúlt négy évtizedben pedig az orosz nyelv hatása volt megfigyelhető. Bár ehhez hozzá kell fűznünk, hogy az orosz nyelvből kevés szót vettünk át, inkább az oroszos szerkezetek, tükörszók kerültek be a magyar nyelvbe, elsősorban a mozgalmi, hivatali és a közéleti stílusba. A rendszerváltás óta pedig számos nemzetközi, különösen angol kifejezés tűnt fel főként a sajtó, a kereskedelem, a tudomány és a közgazdaság nyelvében. A betolakodó idegen szavak özönével valahogy nincs arányban napjainkban a nyelvművelő szakirodalom tiltakozása, inkább csak az ismeretterjesztő cikkek, a napilapok nyelvi rovatai foglalkoznak ezzel a témakörrel.

Való igaz, hogy sokszor nehéz eldönteni, mikor van szükség egy-egy idegen szóra, s mikor nincs. Régi elv és gyakorlat, hogy a szókincs gyarapodásának állandó módja az idegen szók átvétele, ez természetes folyamat volt az évszázadok során, és ma is az. Mivel az idegen szavak nagy része indoeurópai nyelvből kerül hozzánk, a magyar mint finnugor nyelv sokszor berzenkedik ezek átvétele ellen. Hisz az idegen szó használata sokszor kiejtésbeli, írásbeli gondot okoz, illetve sok esetben problematikus a toldalékolása, ragozása, továbbképzése. Ennek ellenére megfelelő magyar kifejezés híján gyakran kénytelenek vagyunk megbarátkozni idegen kifejezésekkel. Az utóbbi 3-4 évben különösen az angol szavak átvétele terjedt el, de ha összevesszük nyelvünket a többi európai nyelvvel, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ott is hasonló a helyzet. Az angol nyelv II. világháború utáni hegemoniája ellen a legerőteljesebben a franciák tiltakoztak. Tudomásom szerint Franciaország az egyetlen olyan ország, ahol rendelettel tiltották az angol szavak használatát a francia sajtóban. Magyarországot a „vasfüggöny”-korszakban elkerülte ez az angol hatás, de a vasfüggöny leomlása után kitarultak a kapuk, megnyíltak a határok, felélénkült az idegenforgalom. Szorosabbak lettek a nyugat-európai országokkal a gazdasági és a kereskedelmi kapcsolatok és ezért gyorsan kellett pótolni a több évtizedes elzártság okozta elmaradást. Ezek a változások mind-mind magukkal hozták nyelvi vetületként az üzleti élet, a gazdasági élet idegen nyelvi terminológiáját is. Még akkor nem szóltunk a hazánkat ért „szatellitizációról”, ugyanis néhány éve az égi televíziócsatornák révén angol, német, francia nyelvű műsorokat, reklámokat, híradásokat nézhetünk, hallgathatunk. Mindez a hatás akkor ért bennünket, amikor az idegen nyelvi tudás hazánkban szinte a minimálisra csökkent, hisz néhány évtizedig a nyugati nyelvek tanulása szinte gyanús dolognak számított. Ennek következménye az, hogy a legegyszerűbb idegen nyelvű utcai feliratok, üzleti tájékoztatók is hemzsegek a nyelvtani, helyesírási hibáktól. Mindehhez az idegen szóáradathoz adjuk hozzá még a régi rossz magyar tulajdonságot, az előkelősködést, a nyugatimádatot, a sznobizmust. Ez a nyelvi divathóbort tükröződik a sajtóban és a tudományos nyelvben is. A *csapat*, *csoport* ma már csak *team*, a *kölcsönzés*, *bérbeadás* kiment a divatból, hisz ma csak úgy mondják, hogy *lízings*, s aki ad magára, a régi, bevált latin *projektum*-ot szakmai körökben finomkodva csak *project*-nek mondja.

Ez az idegenszó-divat jellemző lett a sajtónyelvre, a közéleti és a politikai nyelvre is. Még mindannyian emlékezünk a nyolcvanas évek végének divatszavaira. Milyen sokat hallottuk a *pluralizmus* szót, sokan az ejtismódjával is küszködtek, pedig a kezdet kezdetén *politikai sokszínűség*-nek lehetett volna fordítani. Hasonló gyakoriságú volt a rendszerváltás idején az *alternatív*, *alternatíva* is. A melléknévnek először ’nem hivatalos, ellenzéki’ jelentése volt, pl.: *alternatív szakszervezet*, *alternatív tüntetés*. A főnévi *alternatíva* alak pedig sokszor feltűnt hibásan, pl.: *a következő két alternatíva áll előttünk*. A rendszerváltás óta a politikai élet, közélet gyakori szava a *konszenzus*, annak is gyakran hallható hibás ejtismódja, holott

lehetne magyarul *közmegegyezés*. A szógyakorisági lista élére került még a *toleráns*, *tolerál*, *tolerancia*, jól-rosszul ejtve mindegyik változat, bár ezek helyett is lehet magyar szót találni: *türelmes*, *elnéző*; *elvisel*, *türelem*. A többpártrendszer bevezetése után jött divatba a *privatizáció* és a *reprivatizáció*, ezeket viszont csak nehézkesen tudjuk magyarra helyettesíteni: *magántulajdonba adás*, illetve *visszaadás magántulajdonba*. Bár volt egy rövidebb, lényegre törőbb szóajánlat: *államtalanítás*, ez a szakembereknek nem nagyon nyerte meg a tetszését kellemetlen hangulata, mellékiéze miatt.

A rendszerváltás után, pontosabban annak következtében, számos egyéb idegen szó jött még divatba a sajtónyelvben, a közgazdaságtudományban, a reklámyelvben. Ilyen pl.: a *média*, egyes számú alakja, a *médium* ritkább, s a latinos műveltség háttérbe szorulását jelzi a kétszeres többes alakú *médiák* forma. A régebbi *mecénás-t*, *támogató-t*, *védnök-öt* ma már mindenütt kiszorította a *szponzor*, képezve is: *szponzorál*, *szponzorálás*.

A gazdasági, a kereskedelmi élet átalakulása, a sok vegyes tulajdonú vállalat, cég, kft. magával hozta az idegen elnevezések divatját. Bár egy korábbi rendelet tiltja a cégelnevezésekben az idegen szó használatát, de ha vegyes tulajdonú, akkor nem kifogásolja, amint a külföldi keresztnév is anyakönyvezhető, ha egyik szülő külföldi állampolgár. Viszont azt nem lehet mindig tudni, pl. hogy a *Don Pedro fodrászat*, a *Peppino fagyraltozó*, a *Vitamin city* zöldségbolt mennyiben külföldi érdekeltségű.

Végül: Mi a teendőnk? Mi lenne ma kívánatos? Hogyan tudnánk megállítani ezt a divatot? Rendelettel – francia módra – túlzás lenne. Inkább a közízlésen, a közhangulaton kellene változtatni, hogy leszokjunk a nyugatimádatról, az előkelősködéstről, az anglo-mániáról. Sajnos, sokan úgy vélekednek, akkor tudunk igazán közeledni, felzárkózni Európa nyugati feléhez, ha a sajtó, a közélet, a tudomány egyre több idegen, lehetőleg angol szót használ. A szakembereknek kellene mozgalmat indítani a fölösleges idegen szavak ellen, s amelyiket lehet, jó lenne még az elterjedés előtt magyarítani. Természetesen az erőltetett magyarításokat mellőzni kell. Az elmúlt években erre is volt néhány példa. Egészséges közszellemet kellene kialakítani, terjeszteni: a világos, tiszta, magyaros fogalmazás, beszéd, nyelvhasználat érdekében. A szakembereknek, a nyelvművelőknek pedig az ezredforduló küszöbén megfontolandó feladat lenne – Tolnai Vilmos kiadványa után lassan 100 évvel – egy új magyarító szótár szerkesztése. De ennek megtárgyalása már egy másik előadás tárgya lehetne.

Bencédy József

A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználat

Nem lévén kiejtési kézikönyvünk, az oktatás során a köznyelv megjelenítésének példaként általában az iskolára szoktunk hivatkozni, továbbá bizonyos megszorításokkal a színházra, de főként a rádióra meg a televízióra. Így él a rádió hangja a közvéleményben is: elsősorban a hírek, a krónikák *köznyelven szólnak meg*. A rádió beszéde tehát – ha akarja, ha nem – minta; ezért nagy a felelőssége a köznyelv, a közéleti stílus képviselőtében, illetve terjesztésében. A rádió vezetői átérzik ezt a felelősséget; pl. 1990-ben – a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának és Mikrofonbizottságának szervezeti és működési rendjével kapcsolatban – megállapítják: a rádió „tevékenységének nyelvi, nyelvhasználati, kommunikációs modorbeli színvonala saját hatékonyságának szempontjából, de az általános beszéd- és magatartáskultúrára tett hatása révén is, kulcskérdés”.

A rádiós munkában a hangzásnak meghatározó a szerepe, ezért a műsorok, a hírek, közlemények korrekt tartalma mellett a rendszeresen megszólalók beszédének kulturáltsága is szakmai követelmény. A tartalmat a rádióban a nyelvi forma és a hangzásforma közvetíti. Ha tehát az utóbbi kettő nem megfelelő, megsérül és emészthetetlenné válik a még oly jó tartalom is – írja Wachá Imre az egyik jelentésében (Munkaeszközünk: a beszéd; A Magyar Rádió beszédtanárainak tapasztalatai; kézirat). Nem így gondolhatja ezt a rádió munkatár-

sainak egy része. Azoknak a szereplőknek egyike-másika, akik a bemondók mellett a hírekben, a krónikákban rendszeresen megszólalnak (szerkesztők, tudósítók, kommentátorok, riporterek), a nyelvi formával való törődést mellékesnek, szinte fölöslegesnek tartja. Belső beszélgetésekben elhangzottak, belső terjesztésre szánt írásokban megjelentek olyan megjegyzések, hogy a Nyelvi Bizottság merev, dogmatikus, hogy bírálataival illetéktelenül beavatkozik a rádiós anyagok tartalmi részébe. Mintha a nyelvi megformálás elválasztható volna a tartalomtól!

A Kossuth és a Petőfi rádió műsoraiban tapasztalható fellazulás és megfogalmazásbeli, stílári fogyatékoságok – melyekről még lesz szó –, továbbá a Danubius és a Calypso rádió stílusa arra indította a Magyar Rádió két bizottságát, hogy a Parlament Kulturális Bizottságához forduljanak, és felhívják a figyelmét azokra a lehetséges veszélyekre s az elhárításukhoz szükségesnek látszó intézkedésekre, amelyek a frekvenciamoratórium várható feloldása, illetőleg ennek folyamánaképpen a rádiózás szervezeti szétaprózódása révén várhatók. Javasolták, hogy a készülő médiatörvényben rögzítsék a következőket:

„1. Az országos (nemzeti, közszolgálati) rádiós (és televíziós) adások nyelvi-nyelvhasználati igény szintjének megtartása, illetőleg lehetőség szerinti emelése érdekében a központi intézményeknél állandó nyelvi tanácsadó testület(ek) működtetése szükséges.

2. A helyi (kisközösségi, kereskedelmi) rádiós (és televíziós) médiumoknál vezetőik feladata, hogy gondoskodjanak a nyelvi igényesség és kulturáltság védelméről és erősítéséről. Ennek érdekében dolgozzanak (dolgoztassanak) ki megfelelő előírásokat, illetőleg ajánlásokat munkatársaik számára; s ehhez vegyék igénybe a rádió (illetőleg a televízió) működő bizottságának segítségét.”

Melyek az előbbieken említett fellazulás és megfogalmazásbeli, stílári fogyatékoságok jelei?

Másfél-két évtizeddel ezelőtt nyugtalanító jelek tűntek föl a műsorkészítés folyamatában. Miközben mind nagyobb teret kaptak a hírekben, a krónikaműsorokban a hírszerkesztők, a műsorvezetők, magnón megszólaló tudósítók, meteorológusok, útinformosok, s egyre inkább visszaszorultak a nyelvileg is képzett bemondók, e jelenséggel karöltve csökkent az igényes beszéd iránti figyelem, háttérbe szorult a szabatos beszéd, a helyes artikuláció. A rádióban többen a hadarásban, a tisztátalan hangképzésben megnyilvánuló igénytelenséget tartják „korszerűnek”; a hangsúly, hanglejtés torzulásait „modernnek”; a nehezen érthető, recsegő magnós tudósítást „hitelesnek”.

A rádió hatékony közléséért, nyelvi gondosságáért felelősséget érző vezetőinek, munkatársainak és nyelvészeknek összefogásával mintegy 25 éve megindult egy erőteljes folyamat a „fülle fogalmazás” és a színesebb, moduláltabb felolvasás/beszéd érdekében. Ezt a jobbító törekvést keretezte az imént vázolt folyamat, melyben „oldottság” címén irányzattá vált a mindennapi – a köznap – beszéléshez való közeledés. „Az oldottság jelszavával nem a feszített írt szöveg és az emiatt szűk skálán mozgó hangzás feloldásának tendenciája indult el és erősödött fel, hanem a hagyományos rádióstílus teljes elutasítása. Amint elszaporodtak a nyelvhasználat és a beszéd kulturáltságát fölösleges sallagnak ítéelő belsős meg a mindezt igényként nem ismerő külsős megszólalók, tulajdonképpen a köznap, az utcai beszédforma vált évtizedünk rádiójában uralkodóvá, s a rádió korábbi hangneme szorult kisebbségbe, sőt egyre inkább defenzívába. A legutóbbi években pedig, azzal a fokozatos nemzedékváltással, amelynek során a komoly politikai műsorok az ifjúságiak állományából, azok pedig egyenest az utcáról töltődtek fel utánpótlással, az utcaiséggel együtt nemegyszer az útszélesség is kapun belülré lépett.” (Deme László: A tömegtájékoztatás nyelvhasználata – szociolingvisztikai megközelítésben; 1990. Kézirat)

Az általános oldódáson belül néhány jelenségtípusról külön is kell szólnunk. Az első mindjárt a *beszédtempó*. Sok műsorban felgyorsult, így különösen az ifjúságnak szóló adásokban (a korábbi Reggeli csúcsban), a különféle riportokban. A jelenség megítélésében sem a rádiósok, sem a nyelvészek körében nem teljes az egyetértés. Miközben csaknem minden bizottsági előterjesztés megállapítja (közülük több is rosszallóan) ezt a gyorsulást,

elhangzott az a vélemény is, hogy ez az életritmus, az élettempó gyorsulásának természetes velejárója, következménye. Ebben helyezkedhetünk a kivárás álláspontjára, abban azonban nem lehetünk elnézők, ha a gyorsuló beszéddel romlik a szövegek érthetősége.

A sporttudósítók régóta az átlagosnál sebesebben beszélnek, mégis jobbra világosan, tisztán, érthetően, mert bizonyára gyakorolják a gyorsabb beszéddel járó légzést, artikulációt. Ezzel szemben, aki csak a divatot követve vágtat beszédében, az pontatlanul képez hangokat, elkap és kihagy szótagokat: *vállalat, vállat, akkor, szakszemet* (=szakszervezet), *társág* (=társaság). A gyors beszéddel együtt járó kapkodó légzés bántó zörejekkel is társulhat, tönkreteszi a helyes hangsúlyt és hanglejtést, és zavaros, a beszéd megértését zavaró tagolásokat eredményezhet: „előre kitervelt módon/ nyereségvágyból elkövetett/ emberöléssel vádolt/ T. S. gyöngyöstarjáni lakos”; „*hatfény* vagy félsorompót rongáltak meg” (hat fény vagy félsorompót); „*a középkoronát*” (a középkoronát); „mesterséges *hold akadása*” (=mesterséges holdak adása). A hangképzéssel kapcsolatos további gondokat minden bizonnyal Erdei Iván részletezi előadásában.

Egyesek úgy vélik, hogy *a társalgási nyelv alsó rétegének szavai*, nemegyszer durva szavak hitelességet, oldást, friss levegőt visznek a rádióba, holott ezek még riportokban is meghökkentenek, a hírekben pedig egyenesen stílustalanok; zavarják a megértést; leginkább azonban a beszélő, a rádiós munkatárs felületességét, felkészületlenségét bizonyítják. Ilyenek pl.: *kupleráj, összevariáljuk valahogy a beszélgetést, Mitterand bevette magát a tanácsterembe*, a délelőtti *fecsegésben* (ez egy parlamenti bizottság üléséről szolt), *Ez így igaz!, ráverte egy kicsit a cikket*. A közönséges, a durva stílusra azért vagyunk érzékenyek a rádió (a televízió) beszédében, mert az útszéli hang, a trágárság gátlástalanul árad az írott sajtóból, s úgy tűnik, minél inkább kifogásoljuk, annál hivatkozódóbb. (Vö. az Élet és Irodalom 1993. augusztus 14-i számának vezércikkében: *Kutyafaszán vitézkötés* – Ez a cím!)

Ízlésszerű fogyatékoság, nyelvi tájékozatlanság, tapasztalatlanság az oka a megszólításban megmutatkozó sokféle zavarnak. Bántóan hangzanak a rádió különféle műsoraiban az ilyen megszólítások, illetve említések: *Torgyán úr, Jeszenszky úr; Antall József úrtól is hallottuk*. Amennyire természetesek voltak ezek a formák az *elvtárs* utótaggal, annyira bántóan hatnak az *úr* utótaggal. A *Kovács úr* például csak oldalt és lefelé tekinthető udvariasnak. A tiszteletadó forma oldalt és fölfelé: *képviselő úr, miniszter úr, tanár úr, titkár úr*. Hírekben, tudósításokban, tehát említésben az *úr* utótag főlöszeges, sőt egyenesen zavaró. Tehát *X. Y. úr, főosztályvezető úr* helyett mondjuk inkább így: „Erről nyilatkozott Agárdi Géza. A főosztályvezető arról beszélt...”

Sokunkat zavar a *tegeződés* az olyan politikai, közéleti, tudományos, kulturális tárgyú beszélgetésekben (riportban, interjúban, nyilatkozatban), amelyekben a megszólaltatott fél a hivatalát, a közösséget képviseli, a megszólaltató pedig a rádiót, elsősorban is a hallgatóközönséget. Sokszor elmondták – helyesen –, hogy ilyen helyzetekben akkor is a távolságtartó-tiszteletadó magázódás (mint „nemtegeződés”) a helyénvaló – a helyzetnek megfelelő megszólítási formákkal –, ha a kérdező és a kérdezett történetesen iskolatársak voltak, vagy nyaralószomszédok, vagy kártyapartnerek: minthogy ez a körülmény a beszélgetés tárgya, és a rádió hallgatója szempontjából teljességgel magánügy.

Célszerű az ilyen helyzetekre számítva megismerni és megtanulni azt az *áthidaló-elhárító* beszédformát, amely lehetőséget ad rá, hogy az így adódó problémát kulturáltan megkerüljük és feloldjuk. Például a „Téged mindenki úgy ismer...” és az „Őnt mindenki úgy ismeri...” helyett: „Takács Gyulát mindenki úgy ismeri...”; a „Mi erről a véleményed?” és a „Mi erről a véleménye?” helyett: „Bizonyára a hallgatók is kíváncsiak a saját véleményére.” Tehát nem a rádiós beszélgetőnek kell természetesen éreznie magát – mert szeretnek erre hivatkozni –, hanem a hallgatóban kell azt a benyomást erősítenünk, hogy az *ő* kedvéért folyik a beszélgetés, *őt is* bevonva folyik a vita. (Bővebben erről abban a tanulmányban – A nyelvi érintkezésformák problémái a rádiózásban –, melyet Bencédy József közreműködésével írt Deme László; kézirat)

Zavarja a kommunikációt a megszólítás, a tegezés-magázás bizonytalansága, udvariatlansága is, de sokkal inkább a tömör, a mély szerkezetű, az ún. szimultán mondat, s ezt

mindnyájan tudjuk saját tapasztalatainkból. Elsősorban hírekben, kommentárokból lehet megfigyelni, hogy a szövegek szerzői egy mondatba, úgymond „egyszerű mondatba” akar-nak belezsúfolni minden (vagy legalábbis sokféle) mondanivalót, s így születnek effélék: „A Kossuth-adón 19.15-től 20.15-ig hangzik el Kell a hasznos szó címmel a *Napjaink c. folyóirat, a Miskolci Nemzeti Színház és a Magyar Rádió közös irodalmi estje* a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. A szerkesztő-műsorvezető, Stifner Gábor *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Napjaink c., az idén 25 esztendő irodalmi-kulturális folyóiratának és Miskolc nemzeti színházának múltjáról-jelenéről-jövőjéről* faggatja a megjelenteket.” – A többszörös alárendeltségben – szintmélységben – lévő szerkezetek nagy figyelmet igényelnének a hallga-tóktól, de ez a figyelem már a szöveg elején megszakad, pedig további része még újabb két hasonló csemegével szolgál.

Ezekkel az írott szövegre jellemző, ún. szimultán mondatokkal szemben a „fülre fogalmazott” mondatokat javasolja a Nyelvi Bizottság – már 15 éve! Az idézett hír tehát inkább így szólhatott volna: „19.15-től 20.15-ig Kell a hasznos szó címmel hallanak műsort a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. Ez a *Napjaink c. folyóirat, a Miskolci Nemzeti Színház és a Magyar Rádió közös irodalmi estje*. A szerkesztő-műsorvezető, Stifner Gábor, a lap és a színház múltjáról, jelenéről, jövőjéről kérdezi a megjelenteket. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Napjaink c. irodalmi-kulturális folyóirat* az idén 25 esztendő.”

A zsúfolt, feszített mondatok aránya a 60-as évek végétől fokozatosan csökkent. Része volt ebben a Nyelvi Bizottság, benne elsősorban Deme László és Wacha Imre munkájának, része volt a szövegeket készítő szerkesztők figyelmének. Mégis Wacha Imre 1988 februárjában ezzel zárta már idézett bizottsági jelentését: „Elég hosszú megfigyelés alapján joggal állíthatom, hogy csaknem minden hírblokkban van legalább három olyan hír, mely nyelvi-leg nem rossz ugyan, csak kommunikatív nem jó, mert nehezen fejthető fel, vagy mert nehezen mondható, mert kétarcú szerkezet van benne, mert nem világos a mondat szerkeze-te, mert meghökkentő a szóhasználata, mert nem világos a mondanivalója, mert nem egyértelmű a logikája, mert olyan előismereteket kíván, tételez fel, melyek csak kevesek birtokában vannak, mert túl erős a szinonimahasználata, vagy mert csak következtelen az interpunkciója.”

Ezeknek a mélyen (több szintben) szerkesztett mondatoknak az olvasása közben a bemondók zavarukban meg-megállnak, rossz helyen tartott szünetekkel széttörik a monda-tot, így már ők sem értik, hát még a hallgatóik! A félrevezető, csali mondatokkal még tovább nő mindkét fél zavara. Pl.: „Dél-Koreában a múlt heti elnökválasztáson *győzelmet aratott Ro Te Vu* kijelentette, hogy még februári beiktatása előtt parlamenti választásokat ír-nak ki.” Az a benyomása a bizottságnak, hogy a hírek szerkesztői fogalmazás közben nem hallják saját szövegüket, és nem törekszenek (eléggé?) sem változtatás hangoztatható szövegek szerkesztésére, sem pedig a tőlük esetleg elképzelt hangoztatás kottázására, azaz írásjelekkel való érzékeltetésére. Ilyenformán a bemondó magára marad, s neki egymagának kell „eladnia” a közfogyasztásra voltaképpen nem is alkalmas „árut”. Hogy ez aztán a sokszor kifogásolt egyhangú előadás miatt nem is igen sikerül, arról – mint már mondtuk – nem annyira a bemondó, mint inkább – sokkal inkább! – a szöveg szerkesztő tehet.

A szűkre szabott keretben igazán csak a leglényegesebb problémákat tudtam kiemelni a rádió nyelvhasználatából, támaszkodva – mint hallhatták is – a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának csaknem két évtizedes munkájára, írásban is elkészített elemzéseire. Van tehát – a rádió vezetőinek gondoskodása révén – egy szakértői testület (a Mikrofonbizottsággal együtt kettő!), amely gondot visel a rádió nyelvére, nyelvhasználatára, beszédére: figyel, elemez, javaslatokat tesz a teendőkre, a továbbképzésre, személyesen is vállalva előadások, gyakorlatok tartását, csak legyenek – amint azért vannak is –, akik jószándékú segítségét elfogadják; csak legyenek – ott fent –, akik ezt a figyelmet, segítséget kiterjeszteni segítenek. Mert hogy mindezek nélkül milyen volna ma és milyen lenne a jövőben a rádió műsorainak nyelvhasználatára, annak érzékeltetésére csak be kell kapcsolni a Danubiust és a Calypsót.

Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában

Több mint másfél évtizede figyelem nyelvészként és a Magyar Rádió beszédtanáraként is a rádió és a televízió nyelvét. A rádióból és a televízióból elhangzó beszédet e tömegkommunikációs orgánumok intenzív nyelvi hatásaként kell vizsgálnunk. A rádió és a televízió beszédének tartalma, minősége, hangzása rányomja bélyegét a magyar nyelv mai „közállapotára”.

A rádióból és a televízióból elhangzó beszéd tartalmi-esztétikai hatását azok a tekintélyelven alapuló nyilatkozatok is igazolják, amelyek azt állítják, hogy ha a rádióban lehet hibásan, pontatlanul beszélni, akkor miért nem lehet az iskolában, a hivatalban és általában a magyar közéletben.

Beszédbeli „közállapotaink” elhanyagolása hosszú évtizedeken keresztül elkövetett – többnyire – közoktatási mulasztások hatására alakult ki. A beszédkészség általános „össz-nemzeti” gondozatlanságát nemzedékek örököltik át utódaikra. Közoktatásunk, iskoláztatásunk pedig, sajnos még nem képes a nyelvi-kommunikációs hibák és hiányosságok kiküszöbölésére, illetve e hatások erőteljes ellensúlyozására.

Ezért felvetődik a kérdés, hogy milyen szerepe lehet a Magyar Rádiónak és a Magyar Televíziónak az előnytelen nyelvi-kommunikációs hatások csökkentésében, és mit tehet a nemzeti nyelvi közállapotok javítása érdekében.

Véleményem szerint elsősorban azt, hogy helyzetét és lehetőségeit folyamatosan elemzi. A tapasztalt hibákat számon tartja, lehetőleg kiküszöböli vagy törekszik rá, adottságaihoz mérten megújítja önmagát. (Nehéz helyzetekben sem adhatja föl a változtatásra és a nyelvi javításra irányuló reményeit.)

A rendszeres nyelvi helyzet felméréseken és önvizsgálaton túl a beszélt nyelvi norma vagy legalábbis az elvárható minimum betartására kell törekedni. Erre a nehéz feladatra vállalkozott a Magyar Rádió, ill. a Magyar Televízió Nyelvi Bizottsága és a Magyar Rádió Mikrofonbizottsága is.

Nem könnyű feladat a különböző televíziós, rádiós szakmai szempontok és a beszélt nyelvi stílus összehangolása. A rádióból és a televízióból elhangzó beszédnek példaadó ereje van, gyakran meghatározója is lehet a fiatal generáció nyelvhasználatának, jelentékeny szerepe lehet a fiatalok nyelvi önkifejezésének alakításában. Csupán megemlítem, hogy például a Calypso rádió nyelvi stílusáról hosszú bizottsági üléseken vitáztunk a Rádió Nyelvi Bizottságában, és magam is két tanulmányban számoltam be ezekről a speciális nyelvi jelenségekről.

Az utóbbi években nemcsak a beszéd irama gyorsult, hanem a felolvasásé is. Gyakran tapasztalható a rádió Krónika műsoraiban a funkciótlanul felgyorsuló beszédtempó és a hibás hangsúlyozás. Az artikulációs pontatlanság és renyheség sokszor beszédritmuszavarral és monotóniával kombinálódik. A tapasztalt jelenségek egyes esetekben közös gyökerek: a hibás ritmusérzék az artikulációt, a pontatlan artikuláció a beszéd ritmusát rontja.

Egyes esetekben a légzéstechnikai hibák fonációs rendellenességekkel kombinálódnak. Ezeknek okait alapos vizsgálattal és célzott hangterápiával kell megszüntetni.

A napjainkban egyre szűkülő beszédhangsáv és a modulációgazdagság hiánya a magyar beszéddallam szegényedését idézi elő.

Még mindig lehet találkozni hivatásos rádiósok, televíziósok körében azzal a teljesen tarthatatlan elgondolással, hogy vagy pontosan artikulál a megszólaló személy, vagy pedig „természetesen”, közvetlenül beszél.

A beszédbeli pontosság és a közvetlenség, hitelesség egyáltalán nem zárja ki egymást. A kimunkált beszédtechnikának magasabb színvonalon be kell épülnie a beszélő személyiségébe.

A rádióban és a televízióban elhangzó élő beszédben gyakori a hangzónyulás és

a hangok rövidülése. Ezáltal döccen és felbomlik a beszéd ritmusa. Néhány példát említek: *tűzértség* – *tüzértség* helyett, *börönd* – *börönd* helyett, *Aníta* – *Anita* helyett stb.

Gyakori az *országos*, a *kormány*, a *felvonulás*, az *autómata* és a *tuszok*, *pusztító* forma.

A rádióban megszólaló hivatásos beszélők kiejtéséről szólva feltétlenül meg kell említeni az artikuláció eléggé általánosítható zárttságát, a beszédtempó szükségtelen gyorsulását. Öröm és felüdülés hallgatni egy-egy szép kiejtésű megszólalót.

A hosszú és a rövid szótagok közötti különbségek fokozatosan gyengülnek. Az ikerhangzók ejtése rövidül a gyors beszédíram következtében. Néhány példát említek: *erről* helyett *eről*, *abban* helyett *aban*, *aggódik* helyett *agódik* hallható.

Az artikuláció zártága hosszú magánhangzóink közül különösen az *á* és az *é* hang képzését és időtartamát érinti.

– „A *studióban* mondták, *eről* szol a Csucsforgalom műsora, szolni kel *eről* Bös-Nagy-maros kapcsán.” Az ilyen beszéd ritmusa keménnyé, pattogóvá válik, a műsorvezető pedig nem tudja megtartani hallgatójának figyelmét.

A hanglejtés vizsgálata során még mindig gyakran találkozhatunk a beszéd dallamvonalának felkapásával, éneklő jellegével.

Ezáltal a beszéd folyamatban a magyaros beszéddallam szétesik. A mondatívek akusztikai átfogása során nemcsak hangzásbeli károsodások, hanem a közlés tartalmát is érintő logikai hibák is keletkezhetnek. A különböző változatos hanglejtésformák megőrzése és alkalmazása a helyes magyar beszéd közlő és kifejező erejét növeli. Néhány hibás példa: ...”*így lehetne visszaadni a negyedik dal szövegéét. Mondtaam. Fel se merüül. A botrány az előadáson tört ki*”. Stb.

Elszomorító a hangsúlyhibák gazdag burjánzása a rádiós beszédben. Sajnos a legváltozatosabb és a legképtelenebb hangsúlyformák kerülnek elő a Rádió Mikrofonbizottsághoz benyújtott „vizsgaanyagként” készült felvételekből is. Például: „*Miért ne adhatna valamilyen szabályt, orientáló elvet. Rossz eredményt hozott. A Camionnál. A múlt héten került sor. Két hét óta.*” Stb.

A hangsúlyhibák javítása igen nehéz feladat, mert a hiba a halláson keresztül mélyen gyökeret ver a nyelvérzékben is. Egyes személyek számára a hangsúlyhibák felfedezése is gondot okoz. Gyakran meg sem hallják azokat. A hibás hangsúlyok javítása rendszeres, kitartó gyakorlást igényel.

Szólni kell még a spontán beszéd illúziójára törekvő felolvasásokról. A tapasztalt hallgató rögtön érzi, hogy a hallott mondatok jó előre megfogalmazott mondatok, amelyeket az előadó, némi olvasástechnikai nehézséggel és szövegértelmezési gondokkal küszködve próbál a közvetlen szövegalkotás látszatát keltve előadni.

A szakmai rutinon alapuló, átgondolatlan „gépies” előadási mód a nyelvi közleményt színtelenné, egyhangúvá teszi, ami nehezen követhető és gyakran megértési és felidézési gondot jelent a hallgató számára.

A nyelvi hibák javítása a televízióban és a rádióban igen nehéz feladat, hiszen zúdulnak a rádióra, a televízióra a bemondó- és riporterjelöltek csapatai.

Sajnos igen sok gond van a hírszövegek megfogalmazásával. A hosszú mondatokat fogalmazó hírszerkesztők sokszor nem is gondolnak arra, hogy az általuk már ismert információ az ő megfogalmazásukban esetleg félreértések forrása is lehet. Szövegüket a bemondó csak nehézségek árán tudja előadni.

Most egy olyan televíziós hírt említek példaként, ahol a mondat felénél derül ki a mondanivaló tárgya és a mondat első része átmeneti félreértésre ad alkalmat.

– „Pintér Sándor országos főkapitány hivatalával való visszaélés miatt | felfüggesztette állásából Illés Gyulát, a bűnüldözési osztály vezetőjét.” (TV Híradó, 1992. IX. 1.)

Deme László találóan írja A rádióhírek szövegezése és elmondása című tanulmányában: „Az alapbántalom maga a szöveg; tehát nem a felolvasókat kell elsősorban arra biztogatni, hogy tegyék meg a lehetetlent, azaz leheljenek élő hangzást azokba a szövegekbe, amelyek ezt nem hordozzák magukban...; hanem a szövegezőket kell arra bírni: igyekezzenek megtenni a lehető, azaz nem olvasásra fogalmazni, hanem felolvasásra.”

Egy másik példa a rádió Esti Krónika című műsorából (1992. IX. 1-én): „Drágulnak az élelmiszerek (itt szünetet tartott a bemondó, majd ezt mondta) Romániában.” Egy másik hírt a bemondó a következőképpen olvasott: „Nehéz a helyzet, mert mindkét szemben álló fél provokációkat követel.” (Kossuth rádió, Hírek 1992. IX. 12.)

Kosztolányival vallom, hogy az olvasót – és a hallgatót – a másodperc ezredrészeig sem szabad bizonytalanságban tartanunk.

Végezetül két példa arra a tv-ből és rádióból, hogy egyes esetekben a megfogalmazás stílusa nemcsak a nyelvhelyességet, hanem a jóízlést is sérti.

Lottósorsolás a televízióban, a közjegyzőről mondta a műsorvezető: „Ő ügyel arra, hogy egymás mellett ülő urak és hölgyek, nehogy egymás gombjait nyomogassák.”

Magyar rádió 1992. VII. Az olimpiai közvetítés kapcsán hangzott el: „Sok hölgyben megfogamzott a gondolat, akinek dagadt a melle Farkas Péter győzelmét látva, hogy Farkas Péter nős-e.”

A derűre törekvő könnyedebb megfogalmazás a televízióban és a rádióban sohasem válhat az ízléstelenség és az igénytelenség eszközévé.

Irodalom:

Erdei Iván: Elvesztett egyéniség? (Rádió- és Televízióújság XXX. 14. sz. 1985. IV. 8. 4.) – Erdei Iván: A beszédtanár szemével – Az ember és beszéde (Rádió- és Televízióújság, XXX. 29. sz. 1985. VII. 22. 4.) – Erdei Iván: Nyelvi tipushibák a Magyar Rádióban (A Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának kiadványa, 1988.) – Fábíán Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Gondolat, Bp., 1984.) – Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk.: Nyelvművelő kézikönyv I.–II. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., 1985.) – Kovalovszky Miklós: Nyelvfelődés-nyelvhelyesség (Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.) – Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (Magvető, Bp., 1980.)

Horváth Tibor

Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben

Amikor *elhatározást nyert*, hogy *a folyó évben* a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottság *által ismét megrendezésre kerül* a nyelvművelő konferencia, az a gondolat ütött szeget a fejembe, hogy tulajdonképpen *nem megengedhető* az a *borzasztóan sok* nyelvi hiba és hanyagság, amelyeket *a nyitott médiákban* beszélők *nap mint nap* eszközölnek a *lakosság felé*.

Ez az előbb sikeresen elmondott, nem egész tökéletesen körmondat az állatorvosi beteg ló mintájára kívánta kipellengérezni a mai beszélt nyelv néhány jellegzetes hibáját. Ez természetesen itt senkinek sem új. Sokan ostorozzák is, de az nem sokat segít, ha siránkozunk, és Higgins professzor mintájára emlegetjük, hogy

miért nem beszélnek szépen magyarul, mint...

no de itt talán ne is folytassuk, mert még magunk is bajba kerülhetünk. Mit lehet mégis tenni?

Sajnos, sokan vannak olyanok, akik azt gondolják: nem kell ezzel annyit vacakolni, van nekünk elég bajunk enélkül is. Róluk nyilván leperreg minden feddés vagy tanács. Az egyetlen lehetőség, hogy minél kevesebb hibával tiszta magyar beszédet halljanak és idővel talán megszokják.

A másik, már kedvezőbbben megítélhető csoportba olyanokat sorolhatunk, akik elvileg egyetértenek a tiszta magyar beszédet célzó törekvésekkel, de úgy fogalmaznak meg, hogy a nyelvi hibák *kerüljenek kiküszöbölésre*. Bennük tehát megvan a jó szándék, sőt esetleg megvannak győződve arról, hogy ők hibátlanul használják a magyar nyelvet. Az olyan jó tanács, hogy beszéljünk szépen magyarul, rajtuk sem segít, mert az előbb idézett higginsi mondatra valószínűleg bátran rávágna az „ént” is. Más módszert kell tehát keresni.

A harmadik csoportba azokat sorolom, akikben a jó szándék is, az önkritika is megvan. Nekik csak tanácsra van szükségük, hogyan szabadulhatnak meg a szándékuk ellenére ejtett nyelvi hibáktól.

Most pedig elnézésüket kell kérnem, hogy a nagyfeszültségű technika professzoraként olyasmibe ártom magam, ami nem kenyerem, bár hivatásomnak tekintem, mert több mint 40 éve, hogy a katedrára álltam. Beszédem nyilván nem volt tökéletes, bár kiváló tanáraink a középiskolában is nyesegették, és öreg professzorom különösen szívén viselte a magyar nyelv ügyét. Hosszú idő után és nem is tudatosan kezdtem használni egy olyan módszert, amelyet szeretnék most továbbadni. Minden hibától vagy modorosságtól egyszerre nehéz lenne megszabadulni. Könnyebben érünk el eredményt, ha beszédünkben észreveszünk egy gyakran előforduló hibát, és figyelmünket egy ideig erre irányítjuk. Tapasztalatom szerint nem is kell nagyon hosszú ideig erőlködni ahhoz, hogy ettől a kiszemelt hibától megszabaduljunk. Ezután jöhet a következő.

Ha a nyelvi hibák erdejében a sok fától és bozótól már nem látjuk az eget, akkor nem érdemes a cserjékkel foglalkozni, hanem először a legnagyobb fákat kell ledönteni. Elnézést kérve a hivatásos nyelv művelőktől, én nem az olyan képzavaroktól félttem a magyar nyelvet, mint hogy *vaj van a füle mögött*, mert ezt a szólást sok ember soha, a többiek is évente egyszer-kétszer használják. A bevezető körmondatomban kipécéztet *nyer*, *kerül* vagy a *történik*, *jut*, *eszközl* és hasonló kisegítő igék az *-ás*, *-és* képzővel alkotott főnév mellett az angol segédigék ragozást juttatják eszembe, de mindenképpen ronszolják a magyar igeragozás szerkezetét. Ugyancsak veszélyesnek tartom az újabban járványszerűen terjedő *nem megengedhető* alakot, mert az elváló igékötő helytelen használatával a magyar nyelv egyik jellemző sajátosságát öli meg. Az említett durva hibákhoz hasonlókat még sokat lehet találni, de ha a tiszta égboltot takaró erdő legnagyobb fáitól már megszabadultunk, a cserjékkel folytathatjuk.

Amint már említettem, saját tapasztalataimról beszéltem. Bennem is csak mostanában vált tudatossá ez a módszer, de bátran mondhatom, hogy pl. a segédigéket a leghevesebb vitában, vagy a legszaporább előadás közben sem használom soha, és ezért már egy kicsit sem kell erőlködnöm. Végül, most már tudatosan kerülve az elcsépeelt folytatást, elnézésüket kérem amatőr naivságomért, de talán lesznek olyanok, akik ezen a módon szintén meg tudnak szabadulni hibáiktól, és ez a kis előadásom nem jut a falra hányt borsó sorsára.

Gósy Mária

A kiegészítendő kérdések dallamváltozása

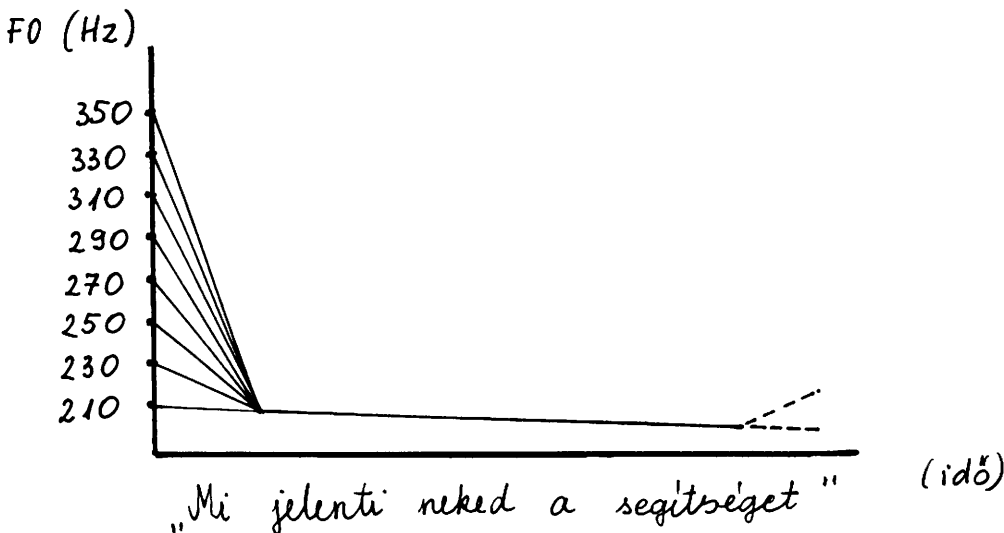
A magyar beszéd intonációjával foglalkozó szakirodalomban egyöntetű megállapítás, hogy a magyarra az ereszkedő hanglejtés a jellemző. Különféle megnevezéseket találunk az „énekklő, idegenszerű hanglejtésre”, amely Boros szerint: „Az utolsó 2-4 szótagnyi mondatrész (énekklő) fölcsapása a pesties modorra jellemző” (1971, 460). Imre Samu „a leginkább tősgyökeres budapestiek egy részének nyelvében jelentkező, erősen kirívó, énekklő pesti hanglejtés”-en valószínűleg ugyanazt az intonációt érti (1963, 283), amit Boros, s amit Wacha „budapesti vagy Szép Ernő szavával lipótvárosi hanglejtésnek” nevez (1985, 177). Természetesen előfordul a magyarban is szólamvégi emelkedés, „felkapás” nyelvileg és stilisztikailag is helyesen, csak rendkívül korlátozott ezeknek a dallamformáknak a használata.

Különös jelentősége van a mondatvégi szótagok alaphangmagasság-változásának a kérdések esetében. A kérdőszavas kérdések dallamstruktúrája hasonlóképpen az eldöntendő kérdésekéhez egy kötelezően jelölt helyen dallamcsúcsot tartalmaz; csak míg a kérdőszavas kérdések esetében ez a mondat első (kérdő) szavának első szótagján, addig az eldöntendő kérdéseknél a mondat utolsó előtti szótagján jelentkezik. (A kiegészítendő *Lakhelye?* típusú és az egyszótagú kérdéseket, mint *Ki?* kirekesztettük vizsgálódásaink köréből.)

Tapasztalataink szerint a „pestiesnek” nevezett szólamvégi felkapás igen gyakran fordul elő a kérdőszavas kérdő mondatok hanglejtésében is, sőt benyomásunk szerint – stigmatizáltsága ellenére – ez a fajta kérdő dallam terjedőben van. A jelen munkában arra kerestünk választ, hogy vajon van-e objektív alapja e benyomásunknak, s ha igen, akkor milyen ennek a hanglejtésformának a részesedése és elfogadása a köznyelvi beszélők körében.

A probléma megközelítésére kétféle lehetőség kínálkozik: a beszédprodukciónak elemzése egyfelől és a beszédpercepció vizsgálata másfelől. A spontán beszéd (mint egyedül releváns nyelvi anyag) alapján történő adatgyűjtés és adatfeldolgozás ebben az esetben sorozatos technikai nehézségekkel járna, az eredmények rengeteg bizonytalansági tényezőt tartalmaznának, továbbá nem adnának választ a beszélő/hallgató észlelési mechanizmusának működéséről. Ez utóbbi pedig elengedhetetlen a kérdés adekvát megválaszolásához, hiszen a produkciós jelenségeket megelőzik a percepció (feldolgozási) jelenségek, majd ezek hatnak vissza a beszédprodukciónak. A beszédjelenségek terjedésének előfeltétele, hogy azokat észleljék, feldolgozzák, majd ösztönösen/tudatosan reprodukálják, utánozzák. Mindennek megfelelően kísérleti úton vizsgáltuk a magyar kiegészítendő (kérdőszavas) kérdések dallamát az anyanyelvi beszédészlelés alapján.

Egyetlen mondatot választottunk a nyelvi anyag létrehozásának kiindulásául: „Mi jelenti neked a segítséget?” A legfejlettebb beszédsszintetizálási rendszerekkel (LPC alapszintézis és Psola technika alkalmazása) e mondat dallamformáját a célunknak megfelelően változtattuk. (A szintetizálásokat és a teljes kísérleti anyag összeállítását az einthoveni Percepció Intézetben végeztük, Hollandiában.) A szintetizálás lehetővé tette, hogy csak azt/azokat a paraméter(ek)e)t változtassuk, amely(ek)nek a működését elemezni szándékoztunk. Ily módon olyan azonos szegmentális tartalmú szólamokat lehetett létrehozni, amelyek csak azokban az intonációs kulcsokban különböztek, amelyek a magyar kiegészítendő kérdés fonológiai sajátosságait reprezentálták (1. ábra).

1. ábra: Mesterségesen létrehozott dallamstruktúrák a kérdő intonáció vizsgálatára

Minthogy a fenti dallamváltoztatások érintetlenül hagyták a szegmentális szintet; olyan dallamanyagot is létrehoztunk, ahol a szegmentális szintet annyira eltorzítottuk, hogy már nem volt érthető. Módszerként a frekvenciaszűrést választottuk: alul áteresztő szűrővel (36 dB/oktáv meredekség mellett) 330 Hz-nél szűrtük a 16 dallamot. A kétféle kísérleti anyagot három kísérleti csoportnak (egyetemi hallgatók) játszottuk le. Az első csoportban lévő kísérleti személyeknek (32 fő) el kellett dönteniük, hogy a hallott szólamot kérdésnek

vagy inkább kijelentésnek ítélik-e függetlenül a mondat szemantikájától. A második csoport (54 fő) azt a feladatot kapta, hogy ítélje meg, vajon az elhangzott kérdések a magyar beszéd, stilisztikai sajátosságok és a nyelvhelyesség ismeretében (a dallamot tekintve) helyes kérdések-e vagy nem. A harmadik kísérleti csoportnak (18 fő) a frekvenciaszűrt dallamokat játszottuk le; feladatuk megegyezett az első csoportéval: meg kellett ítélniük, hogy kérdést vagy kijelentést hallanak-e.

Eredmények

Az első kísérletsorozat adatai arról nyújtanak felvilágosítást, hogy a felnőtt, magyar anyanyelvű kísérleti személyek milyen dallamstruktúrákat azonosítanak kérdés-ként, illetve kijelentésként. Az 1. táblázatban összefoglaltuk az eredményeket aszerint, hogy miként változott a szólemeleji csúcs, illetőleg a szólamvég frekvenciája.

1. táblázat

Csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	3,2	3,2	96,8	96,8
230	18,8	3,2	81,2	96,8
250	31,3	18,8	68,7	81,2
270	84,3	37,5	15,7	62,5
290	75	47	25	53
310	81,2	75	18,8	25
330	87,5	90,6	12,5	9,4
350	84,3	84,3	15,7	15,7

Függetlenül a szólemeleji csúcs értékétől a szólamvégi emelkedés jelentősen megnöveli a kérdések felismerését. Az átlagértékek szerint kérdést azonosítanak 58,2%-ban emelkedő szólamvég esetén; ereszkedő szólam esetén a kérdés felismerésének átlaga csak 44,9%. A szignifikáns eltérés azt jelzi, hogy a szólamvégi emelkedő frekvenciaérték akkor is a kérdés benyomását kelti, ha a szólam teljes struktúrája nem a kérdésre jellemző.

Megnéztük, van-e szignifikáns eltérés a kérdés azonosításában, mindkét változó figyelembevételével (szólemeleji csúcs és szólamvég). Jellegzetes, de minimális különbséget látunk az ítéletekben a 210, 230 és 250 Hz-es szólemeleji csúcsok esetében. Fokozatosan növekszik mindkét esetben a kérdésfelismerés aránya, ennek a mértéke azonban jelentősen eltér a szólamvégtől függően. Emelkedő vég esetén 270 Hz-nél ugrásszerűen megnő a kérdések aránya (84,3%), míg ereszkedő dallamvég esetén 310 Hz-nél sem éri el ugyanezt a százalékarányt. (Tény, hogy a kérdésazonosítás 330 és 350 Hz-es szólemeleji csúcs esetén nagyobb arányú akkor, ha ereszkedő a dallamvég. Ennek pszichoakusztikai oka van, amelyen a nyelvi észleléskülönbség alapszik. A szólamvégi emelkedés következtében ui. a szólemeleji csúcs relatív magassága kisebb lesz: a pszichoakusztika szintjén alacsonyabb csúcsnak érzékelik, így valamivel kisebb a kérdések azonosítása, mint az ereszkedő dallamvég következtében kialakuló érzékeléskor.)

Ahhoz tehát, hogy a magyar anyanyelvűek egy szólamot, amely végig ereszkedik, legalább 75%-ban biztosan kérdésnek érezzenek, az szükséges, hogy a szólam elején egy 310 Hz-es csúcs jelenjen meg. Legegyöntetűbb a kérdésazonosítás ebben a szólamban, ha a szólemeleji csúcs 330 Hz-es. A szólemeleji csúcs tehát elsődleges felismerési kulcs a magyar eldöntendő kérdés azonosításához, hiszen a szólamvégi emelkedés önmagában (szólemeleji csúcs nélkül) mintegy 3%-ban kelti a kérdés élményét. Igen kis alaphfrekvencia-emelés hatása (230 Hz-es szólemeleji csúcs) közel 20%-osra növekszik a kérdések aránya a percepcióban. Jellegzetes, hogy a 350 Hz-es szólemeleji csúcs – függetlenül a szólamvég frekvenciájától – kissé „sok” a kérdéshez: mindkét esetben csökken a kérdésítéletek aránya (84,3–84,3%).

Ennek oka kettős: a kísérleti személyek a szólamokat vagy nem érezték helyesnek, vagy nem a kérdés benyomását keltették már a mondatok (pl. inkább a felkiáltását).

A másik kísérleti csoport tagjainak a feladata az volt, hogy eldöntsék, a hallott kérdéseket helyes magyar kérdéseknek ítélik-e vagy nem. Két tényező működését próbáltuk nyomon követni: a szólamvégi emelkedését és a szólamindító csúcs sajátosságát. Az elsővel kapcsolatosan az volt a feltételezésünk, hogy a kísérletben részt vevők többsége elutasítja azokat a kérdéseket, ahol megjelenik a szólamvégi emelkedés. A szólamvégi csúccsal kapcsolatos hipotézisünk – korábbi kísérleti eredmények alapján is (vö. Gósy 1984) – az volt, hogy minél nagyobb a csúcs frekvenciaértéke, annál inkább fogják a hallgatók helyesnek ítélni a kérdést.

A 2. táblázatban összefoglaltuk a kapott adatokat.

2. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciája (Hz)	Ítéletek (%)			
	helyes kérdés		nem helyes kérdés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	31,5	9,3	68,5	90,7
230	39	16,7	61	83,3
250	44,5	37	55,5	63
270	81,4	55,5	18,6	44,5
290	77,7	72,2	22,3	27,8
310	74	76	26	24
330	92,5	74	7,5	26
350	83,3	74	16,7	26

Az adatok a szólamvégi emelkedés funkcióját illetően nem hogy nem erősítették meg a feltételezést, hanem annak egyenesen ellentmondanak. Lényegesen nagyobb mértékben fogadják el a kérdést helyesnek a kísérleti személyek – a magyarra nem jellemző – szólamvégi emelkedés esetén, mint anélkül. Ekkor már a 210 Hz-es kezdő csúcs esetében is a hallgatók mintegy harmada helyes kérdést hall, és 270 Hz esetén a többség tökéletesen elfogadja a hallott mondatot kérdésnek (81,4%-ban). Ereszkedő dallamvég esetén ugyanennél a csúcstértnél a kísérleti személyeknek csak mintegy harmada ítélt jó kérdést (!), a 80%-os „helyes kérdés” ítélet csak 310 Hz-nél következik be (de a 80%-ot nem éri el). Mindebből tehát meg kell állapítanunk, hogy a beszédészlelés szintjén a magyar eldöntendő kérdésnek jellegzetessége a szólamvégi emelkedés, míg anélkül sokkal szűkebb frekvenciasávban érvényesül a helyes kérdés többségi ítélete (290–350 Hz), és a 80%-os egyetértési szintet egyáltalán nem éri el.

Mindezek után nézzük meg, hogy a szegmentális tartalmuktól megfosztott szólamok miként keltik a magyar eldöntendő kérdés benyomását (vö. frekvenciaszűrés). A 3. táblázat az ezekre a szólamokra adott döntések adatait tartalmazza.

3. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciája (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	39	11,2	61	88,8
230	61	17	39	83
250	72	28	28	72
270	83	55,5	17	44,5
290	83	55,5	17	44,5
310	83	55,5	17	44,5
330	94,4	55,5	5,6	44,5
350	94,4	61	5,6	39

Valamennyi eddig elemzett adathalmaz közül itt jelentkezik legfeltűnőbben a szólamvégi emelkedés mint a kérdés funkcionális velejárója. Már relatíve alacsony szólamlejei csúcs esetén is (230 Hz) a szólamvégi emelkedés következtében a hallgatók 61%-ban, magasabb szólamlejei csúcs esetén fokozatosan növekvő mértékben ítélnék kérdést (83%; 94,4%). Ugyanakkor ilyen nagy arányú kérdésazonosítás ereszkedő szólamvég esetén egyáltalán nem jelentkezik (55,5%); 350 Hz-nél is „csupán” 61% a kérdésazonosítás aránya. Ez egyértelműen azt jelenti tehát, hogy ereszkedő dallam esetén a kiegészítendő kérdések kérdésjellegét alapvetően a szegmentális szerkezet határozza meg (vagyis az aktuális tartalom). Érdekes, hogy míg a 270 Hz-es szólamlejei csúcsig (ereszkedő dallamvég esetén) megegyeznek az ítéletek a tekintetben, hogy a szólamok kérdések-e, illetőleg helyes magyar kérdések; addig ettől az értéktől nagyobb csúcs esetén a hallgatók e szólamokat elfogadják helyes kérdéseknek a szegmentális tartalommal együtt, de a szegmentális tartalom hiányában csak részben ítélik kérdéseknek.

Következtetések

A kapott adatok egyértelműen azt a tényt erősítik meg, hogy a magyar eldöntendő kérdések jellegzetes dallamformája sokkal inkább a szólamlejei csúccsal és szólamvégi emelkedéssel jellemzett szerkezet, semmint a szólamlejei csúcs (egy meghatározott értéktől) és ereszkedő dallammenet.

Tekintettel arra, hogy – a tapasztalat alapján – a beszédprodukciónban ezeket a szupra-szegmentális struktúrákat találjuk, a beszédészlelési eredmények pedig egyértelműen igazolták ezeknek a formáknak a működő jelenlétét, a következő kérdés vetődik fel. 1. A nyelvészet, ezen belül a hangtan tudomásul veszi a változást, elfogadja azt; úgy fogja fel, mint a beszédjelenségek relatív állandóságát, azaz elismeri az új formát, s annak ismeretében újrafogalmazza az erre vonatkozó nyelvi-stiláris szabályszerűségeket. 2. A nyelvészet, a hangtan a beszédjelenségek változóságát csak meghatározott korlátok között ismeri el, ennek következtében bizonyos jelenségek nem a változás/módosulás, hanem a hibás szerkezet kategóriájába kerülnek, s így módon a nyelvművelés sajátos feladatává válik az ellenük folytatandó küzdelem.

Irodalom:

Boros Rezső: Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek (Magyar Nyelv 67: 460–464.) – Gósy Mária: Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és a nyomaték percepciójában (Magyar Fonetikai Füzetek 4. 118–137.) – Imre Samu: Hol beszélnek legszebben magyarul? (Magyar Nyelvőr 87: 279–283.) – Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban (In: Nyelvészet és tömegkommunikáció I. Szerk. Grétsy László. Budapest, 1985.)

Elekfi László

Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai

Két főnév egyszerű birtokviszonyának jele a birtokszóhoz tett birtokos személyrag, vagy ahogy újabban rendszerszerűbben nevezik: személyjel. Pl. *a ház teteje*. Ezt mondjuk egyszerűen jelölt vagy félig jelölt birtokos szerkezetnek. Ez a forma ősi, mint a középkor folyamán kialakult és szintén elterjedt kettősen jelölt szerkezet: *a háznak a teteje*. A *-nak*, *-nek* dativusrag, melyet évszázadokon át ilyen szerkezetekben genitivusnak értelmeztek, a 18. század végéig az írott szövegekben annyira uralkodó jellegű volt, hogy a nyelvújítók kezdték visszaszorítani. Ez a visszaszorulás másfél évszázad alatt odáig ment, hogy már nem

csak az ilyen szoros szerkezetekben hagyták el ezt a – nyelvérzékünk szerint is sokszor fölösleges – *-nak, -nek* ragot, azaz a valódi birtokosjelzős* szerkezetekben, hanem olyan helyzetekben is, ahol a szerkezet egyik vagy mindkét tagjának saját közlési súlya van, a birtokos elszakadhat vagy el is szakad a birtokszótól, azaz a lazább birtokos szerkezetekben, ahol a birtokos voltaképp nem jelző (vagy nem a mondattani értelemben vett tulajdonképeni jelző), hanem a mondaton belül szabadon mozgó mondatrészt, mely sokszor kettős természetű, ezért szeretem birtokos részeshatározónak nevezni.

Nyelvművelőink már régen figyeltek erre a ragelhagyási jelenségre: Nagy J. Béla (1932.), Zolnai Gyula (1933. 34). Később Zolnai (1939. 177–9) az értelmező egyeztetését hiányolta ilyen mondatokban: „Lauri *bíboros*, a pápa követének fényes fogadtatása”. Bosszantónak tartotta akkor, amikor „a ragtalan személynevet első olvasásra alannak értheti az olvasó”: „Saljapin *Fedor*, a világ leghíresebb baritonistájának leánya”.

Dengl János már korábban (1937. 214) helytelenítette a rag elhagyását olyankor, „ha a birtokosnak értelmezője van, vagy ha a birtokosjelzőt a birtoktól több szóból álló kifejezés vagy mondat választja el, vagy ha a birtokosjelzőn nyomaték van”. Ennek a felsorolásnak csak első tagjával érthetünk ma is teljesen egyet: ha értelmezős szerkezet a birtokos, a szerkezet minden tagjához odakívánczik a rag. A több szóból álló kifejezés beiktatása nem mindig érezteti hiányosnak a ragtalan birtokost. Pl.:

(1) Bizott a *tőke* mindent megmozgató és mindenre kiterjedő hatalmában.

Nem az a döntő tényező, hogy egy vagy több szóból álló kifejezés van közben, hanem egy közlési szempontú pozitív kritérium, hogy van-e élesebb – aktuális – tagolási viszony a birtokos és a birtokszó közt, ami a birtokszó erősebb hangsúlyával jár, és egy gyors megértést szolgáló negatív kritérium: hogy a mondatkezdő nominativust ne érthessük alannak. Itt a *tőke* nem kezdi a mondatot, hanem a *bizott* ige kezdi, melynek a *tőke* nemigen lehetne alanya. Ilyen helyzetben a többszörösen bővített birtok is elbírná a birtokos ragtalanságát. – A birtokosjelző nyomatéka pedig éppenséggel nem teszi kötelezővé a *-nak, -nek* ragot. Ma már nem tartjuk rossznak a következő mondatot:

(2) A kérés teljesítése az *igazgatóság véleményétől* függ, nem a felügyelőbizottságétól. Dengl helyesbítését csak azért tekintjük a ragtalan szerkezetnél valamivel jobbnak („A kérés teljesítése az igazgatóságnak a véleményétől függ”), mert a mondatnak szembeállító folytatása is van: „nem a felügyelőbizottságétól”, és egy ilyen *-é* birtokjeles főnevet valóban ajánlatosabb egy önálló mondatrésznek is felfogható *-nak* ragos főnévvel szembeállítani, mint egy mozdíthatatlanul jelzői szerepű ragtalan főnévi birtokossal.

Ezeket az elnagyolt szabályokat pár évvel később pontosabban megfogalmazta Klemm (1940. 347–351).

Dengl következő példájának helytelenítésével ma is teljesen egyetérthetünk:

(3) „Földes Gábor a *vállalat*, amely most a legnagyobb nehézségekkel küzd, *harmadik igazgatója* (helyesen: Földes Gábor a vállalatnak, amely most a legnagyobb nehézségekkel küzd, *harmadik igazgatója*)”.

Itt ti. nem csupán egy többszavas kifejezés választja el a birtokost a birtokszavától, hanem egy teljes szerkezetű mellékmondat. Az ilyen vonatkozó mellékmondat sokkal önállóbban fejez ki egy külön állítást, mint egy igenévi szerkezet. Nem csapódik úgy a rá következő birtokszóhoz, mint az előbb idézett jelzőt alkotó melléknévi igenévi szerkezet.

A Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánygyűjteményben ketten is foglalkoznak a *-nak, -nek* rag használatával: Kovalovszky (1953. 190–1), Nagy J. Béla (1953. 251–3). – 1956-ban kitért rá Imre Samu (1957. 264); Ferenczy (1957. 353) inkább a fölöslegesen ismétlődő *-nak, -nek* ragot tette szóvá, a rag hiányát pedig olyankor érezte bántónak, amikor a puszta személyraggal végződő alakok ismétlődése rimszerűen összecseng.

Deme László (1960. 439–442) köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai közt említi a *-nak, -nek* rag elhagyását olyan birtokos mellől, melyet főhangsúlyos birtok vagy ilyen bővítményt tartalmazó birtok követ, akár közvetlenül is; rövid példáiban pótolja a hiányzó ragot. Ide sorolja – tudtommal a szakirodalomban először – a szerző neve és művének címe

* A szerző kívánságára egybeírtuk. *A szerk.*

közi rag elhagyását: „előadták Muszorgszkij(*nak*) Borisz Godunov c. operáját”. Szükségesnek látja megemlíteni azt az addig is természetesnek tartott szabályt, hogy „ki kell tennünk a ragot a birtokosra, ha a birtoknak névelő jár”. Akik ilyenkor elhagyták a ragot, elhagyták a névelőt is, sőt ezt az elhagyást kiterjesztették olyan helyzetekre, amikor az a névelő nem is a birtokszóhoz, hanem annak bővített jelzőjéhez tartozik. Megemlíti Deme a birtokos részeshatározóból csonkított, voltaképpen nem jelzőnek szánt birtokost: „Egész népgazdaságunk egyik alapanyaga a szén.”

Nem részletezem tovább, hogyan figyelték meg nyelvünk művelőink egyre újabb meg újabb fajta mondattani helyzetekben a birtokos ragjának elhagyását. Inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a Deme kifogásolta legutóbbi példának helyesebb alakjában („Egész népgazdaságunknak egyik alapanyaga a szén”) a birtokosnak részeshatározói értelme is van: 'egész népgazdaságunk számára egyik alapanyag a szén'.

Ha a birtokos részeshatározónak ezt a kettős természetét, melyre Klemm és Deme jól felhívták a figyelmet, az iskolai nyelvtanoktatás is kellő súllyal számon tartotta volna, talán nem mosódott volna el úgy a különbség a birtokosjelző és a birtokos részeshatározó közt. A birtokosjelző egy szakaszba tartozik jelzett szavával, hozzá képest hangsúlyos, vagy mind a kettő egyformán gyengébb hangsúlyt kap. A birtokosjelző is kaphat *-nak*, *-nek* ragot (melyet eredete és elsődleges szerepe alapján mindig dativusragnak mondhatunk), de a dativusi forma lehetővé teszi a szabadabb mozgatót, külön tagba emelést és a birtokszó külön hangsúlyozását.

Valamennyi elődjénél jobban részletezve tárgyalta a tagolt, lazább birtokviszony mondattani alakzatait Grétsy (1964. „Az érthetőség jegyében” címmel és még külön a láncolatosságot birtokviszony formáit). A Nyelvűvelő kézikönyvben található szabályok (E. L. – T. J. 1985.), összhangban Grétsynek e jelentős írásával, nagyrészt összefoglalhatók abban, hogy a birtokos akkor kap *-nak*, *-nek* ragot (többé-kevésbé birtokos részeshatározói értelemben), ha a birtokos és a birtokszó közt valamiféle – többnyire másodrangú vagy rejtett – predikatív viszony van. Ez a viszony sokszor együtt jár az aktuális tagolással, ami abban áll, hogy a birtokos szerkezet egyik tagjához (rendszerint a birtokoshoz) mint ismert elemhez kapcsoljuk a birtokot mint új mondanivalót. Hangzó mondatban ezt a birtokszónak erősebb vagy éppen kiemelő hangsúlya jelzi. A kiemelt birtokszó akár kezdheti is a tagolt birtokos szerkezetet; az ilyen hátravetett – még jelzőszerűnek is tekinthető – birtokos mindig dativus-ragot kap:

(4) Ez volt a lényege a *beszédnek*.

Az ilyen hátravetett birtokosnak a ragját a gyakorlatban még senki sem kezdte ki, legfőleg az történt, hogy némelyek idegenszerűnek vélvén ezt a fordított sorrendet, visszafordították, és ezzel elrejtették vagy éppen elsikkasztották a kiemelést:

(5) Ez volt a beszéd lényege.

Az aktuális tagolás a magyarázó oka egyenes vagy megszakított sorrend esetén is azoknak a – sokszor ellentétet is kifejező – hangsúlyviszonyoknak, melyekre már Gyarmathy Sámuel (1794. 50–51) felfigyelt, bár még nem nevezte néven a jelenségeket, Brassai pedig többször is (1863. 290–1; 1870. 28–29; 1886. 20) visszatért. Ezeknek a predikatív kapcsolatoknak egy jellegzetes típusára Balogh Péter (1891.) hívta fel a figyelmet, a rejtett predikatív viszonyokat pedig Brassai és Balogh nyomán Kocsis Lénárd (1902. 51–55) fejtegette, majd Simonyi (1913–14. 158–169, 172–7, 180–185) fejtette ki legbővebben.

Mértéket jelentő, megszorító vagy módosító értékű határozószók vonzzák a mondat-hangsúlyt, mert maguk is bizonyos fajta predikativitást rejtjenek. A Nyelvűvelő kézikönyv példáját egyszerűsítve a következő két mondat szemléltesse ezt:

(6) A mennyiség tíz százalékát *meg kell vizsgálni*.

Egyszerű mondat-hangsúly az állítmányi szerkezeten.

(7) A mennyiségnek *legalább tíz százalékát meg kell vizsgálni*.

A *legalább* kiemelő hangsúlyt ad a hozzá tartozó jelzős tárgynak, és ez a kiemelés megkívánja a birtokosnak a dativusi alakját.

Nem nyomtatásban, csak gépírásból sokszorosított papírlapon volt olvasható ez a szöveg:

Ruttkay-Miklián Eszter egyetemi hallgató az északi osztják
életet bemutató fotókiállítására 1992 március 11-én.

Hogy sokszor nyelvészek is mennyire nem érzik szükségét a birtokviszony pontos jelölésének, arra egy kontrasztív nyelvészeti tanulmányból idézek két példát, ahol a szerző (Farkas Mária 1991. 243) a hátravetett határozónak jelzői értékét a következő transzformációkon mutatja be:

(9) Az emberek vágya a békére – az emberek béke utáni vágya.

(10) A szegény gyűlölete a gazdag iránt – a szegény gazdag iránti gyűlölete.

Különösen a második példa birtokos szerkezetében okoz fennakadást a dativusragnak és a határozott névelőnek a hiánya.

Az a ragelhagyási folyamat, mely a 18. század végén kezdődött, kétszáz év alatt odáig ment, hogy nemegyszer súlyosan veszélyezteti a világos és gyors megértést, sőt belenyúl a magyar nyelv alakrendszerének és mondatszerkesztési szabályainak alapjaiba. Nem egy a sok nyelvhelyességi hiba közül, hanem talán éppen a nyelvhasználatot legmélyebben érintő jelenség. Sokféle mondatípusban, sokféle szerkezetben jelentkezik, és többféle forrásból táplálkozik.

1. Egyik okát nyelvtani irodalmunk egyoldalúságában látom: abban, hogy a birtokos szerkezeteket egészükben a jelzős szerkezetek közt tárgyalják ahelyett, hogy határozottan rámutatnának: a birtokos szerkezetek egy része jelzős, egy része határozós, egy jelentős része pedig olyan átmeneti sávba tartozik, mely csak érintkezik a jelzős szerkezettel, de semmi képp sem azonos vele.

2. Ezzel szorosan összefügg bizonyos érzéketlenség a mondat közlési szerepe iránt. Az aktuális tagolást, melynek lényegét Brassai (1888. 26) világosan megfogalmazta („A megértetés eszköze... az, hogy az újat a régire alapítsuk”), nyelvtanaink nem tanítják kellő alapossággal, pedig a magyar mondat felépítésének éppoly fontos tartópillére a téma-réma viszony, mint a hagyományossá vált mondatrészek viszonya.

3. Van egy stíluselv: kerülni a fölösleges ismétléseket. A múlt század közepének írott szövegeiben elterjedt ragelhagyásokat ma már többnyire korszerűtlennek érezzük, de megmaradt és terjedőben van a *-nak*, *-nek* rag elhagyása ismétlődés vagy akár egyszeri előfordulás esetén, mert úgy vélik: a birtokos szerepét a ragtalan alak is kifejezi, ha a birtokszó személyragos.

4. Ehhez a tendenciához közel áll az a napjainkra jellemző sietősség, mely főleg az élőbeszédben nyilvánul meg.

5. Ide tartozik az a sociolingvisztikai tényező, hogy bizonyos szerkesztésformák mértékadónak vagy divatirányítónak tekintett egyének, csoportok használata nyomán „presztízsjelölökké” válnak (l. Huszár 1985. 122) és utánpótlásra találhatnak.

6. A fogalmazásmódnak ezzel kapcsolatos exkluzív jellege: aki ilyen tömörítő stílusban ír vagy beszél, nem azzal törődik, hogy minél többen és minél világosabban megértsék, hanem azzal, hogy szűkebb köre, szakmailag beavatott közönsége, saját pártja vagy vitapartnere megértse. Ebből a szempontból ez a jelenség az újságírói és a közéleti zsargonhoz tartozik.

Végül is azt látjuk, hogy akár presztízserdekből, akár rosszul értelmezett vagy éppen téves nyelvtani szabályok hatására a dativusrag elhagyása és a nominativusi alaknak genitivusi funkcióval való felruházása az utóbbi évtizedekben már olyan méreteket öltött, hogy a rádión, a televízión, a napi sajtón kívül behatolt tudósaink, sőt éppen nyelvészeink egy részének a fogalmazásába és még az egyházi nyelvhasználatba is.

A szóban forgó fogalmazási jelenség annyira elterjedt és annyira sokrétű, hogy ezen egyes eldugott nyelvhelyességi cikkek nem sokat segítenek. A tendencia megállításában számottevő eredményt csak akkor remélhetünk, ha a jelenség visszaszorítására ösztöztet nyitunk. Kezdhetjük részjelenségek kipécézésével is, de úgy, hogy tegye szavá Grétsy László a tévében, Balázs Géza vagy csoportja a rádióban, Szathmári tanár úr a maga nyelvművelő

műsorában, mások az anyanyelvi vetélkedőkben, sőt Deme tanár úr is találhatna olyan példát a „Beszélni nehéz!” adása számára, melyben a helyes hangsúlyozást megkönnyítheti a *-nak*, *-nek* rag kitétele. Kellenének még sorozatos nyelvhelyességi cikkek egyes napilapokban és nagy példányszámú hetilapokban (pl. Rádió- és Televízióújság) és az Edes Anyanyelvünkben, összefoglalva pedig egy nagyobb cikk a Magyar Nyelvőrben. De talán még többet érne a személyes ráhatás és meggyőzés. Ki kellene keresni azokat a közírókat, tévé-szinkronfordítókat, hírszövegezőket (MTI!), akik a legtöbbet hibáznak a birtokviszony megrövidítésében, levelet írni nekik s ebben rákérdezni, miért írták ezt és ezt így, és elfogadnák-e a pontosabb, szabályosabb alakot. Ha válaszuk nem kielégítő, folytatni kellene a levelezést tárgyilagos érvekkel. Ilyen levelezést egy-egy lap szerkesztőjével vagy rovatvezetőjével is lehetne folytatni.

Levelezés és kérdezősködés útján képet lehetne adni az uralkodó tévhiedelmekről. Nyelvtudományi műhelyekben felméréseket kellene végezni a rosszul fogalmazott szöveg érthetőségéről s ennek során összevetni a csak félig jelölt és a szabályosan kettősen jelölt birtokviszonyt tartalmazó különböző bonyolultságú mondatok megértéséhez szükséges időt és ezeknek egymáshoz való arányát, és a kapott eredményt minél nagyobb nyilvánosság elé tárni.

Irodalom:

Balogh Péter (1891): Névszói és mondatbeli kapcsolatok (Nyr. 20:445–9.) – Brassai Sámuel (1863): A magyar mondat III. (Akadémiai Értesítő III, 173–409.) – Uő. (1870): A magyar bővített mondat (Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományok Osztálya köréből 1/X:1–46.) – Uő. (1886): A dativus ügye (Nyr. 15:20–24.) – Uő. (1888): Szórend és accentus (ÉNySzOK. XIV. 9.) – Deme László (1960): Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból (Nyr. 84.) – Dengl János (1932): Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (Bp.) – E. L.–T. J. (1985): *-nak*, *-nek* birtokos jelzői rag (NymKk. II, 241–7.) – Farkas Mária (1991): A birtokos jelzői szó szerkezet a magyar és az olasz nyelvben (Nyr. 115:242–253.) – Ferenczy Géza (1957): A fogalmazás néhány kérdése (Magyar nyelvhelyesség; szerk. Deme László, Köves Béla; 331–362.) – Grétsy László (1964): Szaknyelvi kalauz. (Bp.) – Gyarmathy Sámuel (1794): Okoskodva tanító magyar nyelvmester II. (Kolozsvár–Szeben) – Huszár Ágnes (1985): Mintha könyvből olvasnánk... (Nyelvi divatok 118–123.) – Imre Samu (1957): Az egyszerű mondat vizsgálata II. (Mnyelv. 247–272.) – Klemm Antal (1940): Magyar történeti mondattan 2. (XXIV.C)–XLVIII.) – Kocsis Lénárd (1902): A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében (Nyelvészeti füzetek 3.) – Kovalovszky Miklós (1953): Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései (Nyelvművelésünk főbb kérdései 115–197.) – N. J. B. (1932): (Üzenetek) K. K. S-nak. (Magyarosan 1:103.) – Nagy J. Béla (1953): Nyelvhelyességi babonák (NyFK. 241–265.) – Simonyi Zsigmond (1913): A jelzők mondatana (Bp.) – Zolnai Gyula (1933): Egy regényfordításról (Msn. 2:31–37.) – Uő. (1939): Magyartalanságok az értelmező használatában (Msn. 8:177–180.)

T. Urbán Ilona

A prefixumok meglevenedése

A szaknyelvekben: a műszaki, a jogi, az orvosi, a közgazdaságtudományi nyelvben – s még sorolhatnám a különböző szaknyelvek sorát – és természetesen a köznyelvben is igen sok olyan szó használatos, amely két elemre bontható: egy – a magyar nyelvben önállóan nem élő – idegen prefixumra és egy másik elemre, amely vagy idegen, vagy pedig magyar szó. Ilyenekre gondolok: *aerokaritás*; *aerobusz*; *anticipáció*; *antiregény*; *elektrodinamika*; *elektrokémia*; *ferrotípiá*; *ferroötvözetek*; *fotolitográfia*; *fotocella*; *heterokromoszóma*; *heteroatom*; *hiperlojális*; *hiperhang*; *infrastruktúra*; *infrahang*; *makrokozmosz*; *makroelemek*; *sztereografikus*; *sztereofényképezés*; *szupermonopólium*; *szuperkészülék*; *videojel*; *videoprocesszor*; stb. Nem folytatom a leggyakoribb prefixumokkal alkotott szavak – összetételek – felsorolását, bár folytathatnám, hiszen a leggyakoribb prefixumok közül csupán azt a

néhányat választottam ki, amelyek műszaki értelmező, helyesírási és egyéb szótáraink tanúsága szerint feltűnően élénkek, termékenyek, elevenek. Nagy részük egyaránt kapcsolódik a szaktudományok nyelvének görög, latin és egyéb idegen eredetű szavaihoz és köznyelvünk finnugor eredetű, nyelvújítási és egyéb belső keletkezésű szavaihoz. Igen jellemző példa erre az *anti-* prefixum, amely szóösszetételek előtagjaként az utótagnak valamivel való ellentétességét jelöli. Ilyen előtagú összetételek egész sora alakult a legkülönbözőbb szaktudományok nyelvében; így a fizikában (*antianyag*), az atomfizikában (pl. *antirészecske*), a csillagászatban (*antiapex*), az élettanban (*antitest*), az irodalomában (*antidráma*), a történelemben (*antifeudális*), a közgazdasági nyelvben (*antikapitalista*), a politika nyelvben (*antifasiszta*, *antimarxista*), az orvosi nyelvben (*antihigiénikus*), a kereskedelmi nyelvben (*antidömping*) stb. E prefixummal kapcsolatos a magyar népnyelvben élő, a bosszúság, csodálkozás kifejezésére használatos *ántiját*, az *ántiját* indulatszó, amely – az etimológiai szótár tanúsága szerint – az *Ántikrisztus*, az *Ántikrisztusát* eufemisztikusan elvont *anti-* előtagjának birtokos személyragos alakja.

Gyakran hallható, látható önállóan is – igaz főképp a bizalmasabb stílusú beszédben-írásban – az eredetileg csak idegen szavakban előforduló, a későbbiekben magyar utótaggal is összetételt alkotó, 'fokozott, túlságosan nagy', illetőleg; 'magas szintű' jelentésű *hiper-* (pl. *hiperkritika*, *hiperérzékenység*) és az ugyanígy viselkedő, szóösszetételek előtagjaként az utótagnak valami feletti, valamin felüli voltát jelölő *szuper-* prefixum (pl. *szupercentrifuga*, *szuperbenzin*). Ilyenféle önálló használatukra gondolok: Jaj, de *szuper*, *hiper-szuper*, azaz: igen tetszetős, kiváló, átlagon felüli.

Az *infra-* prefixum elevensége is közismert. Főképpen az összetételi utótagnak az infravörös sugárzással való kapcsolatát jelölő, azaz az ilyen jelentésben használatos *infra-* prefixumé. Elevenségét számos gyakori szaknyelvi és köznyelvi összetétel bizonyítja, mint például a következők: *infrasugárzó*, *infraszárító*, *infratávcső* vagy *-teleszkóp*. A kötetlen nyelvhasználatban önállóan is előfordul, nem is ritkán, ilyenféleképpen: *infrát* vásárolt, *infrával* melegít, szárít, vagyis *infralámpával*, illetve *infrasugárzóval*.

A következőkben a prefixumok elevenségének egy másik típusával, fajtájával foglalkozom.

Jó néhány évtizeddel ezelőtt vált elevenné, s alakult önálló szóvá a 'fény' jelentésű *foto-* prefixummal alakult szavak sorából a 'fénykép' jelentésű *fotó*. Önállósulását megváltozott írásformája is jelezte, az *o* végű magyar és meghonosodott idegen szavak ejtésének és írásának analógiájára az önmagában vagy összetételi tagként szereplő *fotó* második *o*-ja a helyes kiejtésben és írásban hosszú lett. Tehát prefixum a *foto-* – és mindkét szótagjában rövid *o*-val írandó – ezekben a szavakban: *fotoeffektus*, *fotoelektron*, *fotofóbia*, mert jelentésük: fényelektromos jelenség, fényenergia hatására kibocsátott elektron, illetőleg: beteges fényérzékenység; önálló szó viszont – és második szótagjában hosszú *ó*-val írandó – például ezekben: *fotókiállítás*, *fotómodell*, *fotópapír*, mert jelentésük: fényképkiallítás, fényképezéskor fotóművésznek modellt álló személy, illetőleg: fénykép készítésére alkalmas papír.

A *foto-* prefixum és a *fotó* főnév elválásának, ez utóbbi önálló szóvá válásának útja azonban eléggé rögzös volt. Értelmező szótárainknak és az idegen szavak szótárainak megfelelő címszavai legalábbis ezt bizonyítják. A magyar nyelv értelmező szótára első kötetének megalkotása idején, az ötvenes évek második felében meglehetősen nagy zűrzavar volt tapasztalható a *foto-* / *fotó* ügyben. A szótár az önálló *fotó* főnév szócikkében, az összetételek között ilyen szavakat is szerepeltet: *fotóelektromos*, *fotókémia*, *fotóméter*, *fotóterápia*, pedig nyilvánvaló, hogy ezeknek az összetételeknek nem a 'fénykép' jelentésű *fotó* főnév az előtagja, hanem a *foto-* prefixum. Ezért a *fotó* főnév összetételei közé sorolásuk téves.

Az is érdekes, hogy a nagy értelmező szótárban a *foto-* prefixummal alakult összetételek között a *fotomontázs*, *fotoriport* és a *fotoriporter* is megtalálható, pedig az első összetétel jelentése: képillesztés, illetve: több fénykép részleteiből összeragasztással, egymás mellé másolással készített új, összefüggő, egységes kép; az utóbbi kettő pedig: fényképes hírlapi tudósítás, illetőleg: ilyen riportokat készítő személy. Az is világos tehát, hogy ezeknek az összetételeknek az előtagja nem a *foto-* prefixum, hanem a *fotó* főnév.

Ennek a három szónak hibás felfogáson alapuló helytelen írása szótárainkban szinte

hagyománnyá lett: a Magyar értelmező kéziszótár, valamint az 1984-es kiadású Idegen szavak szótára is hibásan közli mindhárom összetételt. A helyesírási szabályzatnak ugyancsak 1984-ben megjelent 11. kiadásában az utóbbi két összetétel már helyesen fordul elő. Végül az 1988-as kiadású Helyesírási kéziszótár teszi rendbe a *foto-* prefixumos és a *fotó* főnévvel alakult összetételeket, s a megfelelő alakban sorolja a megfelelő címszavak bokrába.

Hasonló sorsú a szóösszetételek előtagjaként az utótag térbeliségét jelölő *sztereo-* prefixum és a megelevenedett, a hangot térhatásúan visszaadó jelentésben használatos *sztereó* melléknév. A hétkötetes értelmező szótár VI. kötetében – ez a kötet 1962-ben jelent meg – csupán egyetlen *sztereo-* előtagú főnév szerepel, a *sztereoszkóp*. A Magyar értelmező kéziszótárban (1975) két *sztereo-* prefixumos összetétel van: a *sztereokémia* és ugyancsak a *sztereoszkóp*; az előbbi jelentése: térvegytan, azaz: a vegytannak az az ága, amely az atomoknak a molekulákban való térbeli elhelyezkedését és ennek fizikai-kémiai következményeit vizsgálja; az utóbbié pedig: olyan két tárgylencsés optikai készülék, amely a térbeliség érzetét keltő képet mutat. Ebben a szótárban jelenik meg először az önálló *sztereó*, 'térhatású' értelmezésben, természetesen hosszú *ó*-val a végén és különírva az utána következő szótól. A szótár a *sztereó* melléknév szócikkében két jelzős szerkezetet közöl; ezek: *sztereó film*, *sztereó lemezjátszó*. A helyesírási szabályzat az önálló *sztereó* melléknévvel csupán egyetlen jelzős szerkezetet közöl, a *sztereó rádió*-t említi, a *sztereofilm*-et pedig a *sztereo-* prefixum bokrába sorolja. A *sztereofilm*-et ugyancsak itt szerepelteti a Helyesírási kéziszótár. A megelevenedett, önálló *sztereó*-ra három jelzős szerkezetet is találunk a kéziszótárban: *sztereó készülék*, *sztereó magnó*, *sztereó rádió*. Az 1990-ben megjelent Műszaki helyesírási szótárban ezek a jelzős kifejezések nincsenek benne; a szójegyzék csak *sztereo-* prefixumos összetételeket közöl. Mit jelenthet ez? Az egyszer már megszületett, megelevenedett, önállósult *sztereó* szép csendben elhunyt?

Végül megemlítem a *video-* és az önálló életre kelt *videó* kérdését. Mert hogy ma már van önálló *videó* szavunk, azt hiszem, ahhoz nem férhet kétség. Annak ellenére nem, hogy eddigiekben emlegetett szótáraink nem ismerik, nem írnak róla.

Az utóbbi évtizedben nagymértékben megszorodott nyelvünkben a szócsalád tagjainak száma – párhuzamosan a videós technika fejlődésével. Ízelítőül csak néhányat sorolok fel közülük: *videóberendezés*, *videóbemutató*, *videódiszkó*, *videókamera*, *videókészülék*, *videólemez*, *videomagnó* v. *-magnetofon*, *videóprogram*, *videószalag*, *videóújság* stb. A *videó* önálló szóként is elég gyakori: Vásárolt egy *videót*, bekapcsolta a *videót*, még nincs *videójuk* stb.

A megoldás, véleményem szerint, az lenne, ha hivatalosan is kimondanánk: igenis, van önálló *videó* szavunk, s ennek az állásfoglalásnak megfelelően a köznyelvi, nem szakmai használatú, 'videomagnetofon, videóberendezés, videókamera' értelemben élő *videó*-t így is kezelnénk, azaz: mind az önmagában, mind pedig az összetételi tagként szereplő *videó*-t hosszú *ó*-val íránk. Amikor pedig a *video-* előtag az utótagnak a televíziós képtechnikával való kapcsolatát jelöli, megmaradna prefixum szerepében, s ezt az írásban a hagyományosnak megfelelő forma használatával jelölnénk. A megelevenedett, önálló szóvá vált prefixumok mindig pluszjelentést hordoznak az eredeti szerepű és csak összetételi tagként élő prefixumokhoz képest, s gazdagabbá, árnyaltabb jelentések kifejezésére teszik képessé a nyelvet. Ezért – úgy vélem – a nyelvművelés szakembereinek megfelelő eszközökkel támogatniuk kell nyelvünk ilyen módon való gazdagítását.

Eöry Vilma

A nyelvművelés új feladatairól

1. Ha elfogadjuk Lőrincze Lajos felfogását a nyelvművelés általános feladatairól (Lőrincze: Emberközpontú nyelvművelés. 1980.), a következőkből kell kiindulnunk: a nyelvművelés egyrészt a nyelvre, másrészt a nyelv használójára fejt ki hatását. A nyelvi változásokat igyekszik a nyelv rendszerének, hagyományainak és funkcióinak megfelelő

mederbe terelni, és folyamatosan ellát mesterséges, nyelvteremtő feladatokat is, bár e tevékenység jelentősége csak bizonyos sajátos korszakokban nő meg, mint pl. a nyelvújítás idején. A nyelv használóját pedig ismeretek átadásával alkalmassá igyekszik tenni arra, hogy tudjon élni a nyelvi eszközkészlet adta lehetőségekkel. Ez a két feladatcsoport azonban valójában egy közös célra vonatkozik: az értelmes, célszerű közlés létrehozására, ezért a nyelv és a nyelvhasználó a gyakorlati nyelvművelés semelyik területén nem választható el egymástól.

Hogyan teljesíti, teljesítheti a nyelvművelés ezeket a feladatokat, s milyen lehetőségek látszanak megvalósulásukra a közeljövőben?

2. A nyelv fejlődésébe, változásaiiba való beavatkozásra napjainkban sokkalta több alkalom kínálkozik, mint a társadalom nyugalmi korszakaiban. Az új, szokatlan, sokszor idegen vagy idegenszerű jelenségek száma megsokszorozódott a mindennapi nyelvben. Ma egyre több szóról, szerkezetről, mondat- és hanglejtésformáról kellene állást foglalnia a nyelvművelőnek (ilyenek a politikában, a sajtóban használatos idegen szavak, az ún. csúsztatásos mondatok, szövegek, vagy például az új vagy felújított udvariassági formulák). Az is érezhető, hogy különösen a közéleti stílus erőteljes változáson megy át, a néhány éve még természetes forma teljes egészében idejét múlta, s egészen más kezd kialakulni helyette.

Az új jelenségek zűrzavarában nehéz lenne a jó, az *elfogadható*, a *rossz* skálával értékelni. Vagy talán nem is minden esetben szükséges? Vannak jelenségek, amelyekről a nyelvhasználók döntenek majd el, hogy szükség van-e rájuk, s az idő, hogy bele tudnak-e illeszkedni nyelvünkbe. Hagyjunk tehát nekik időt a letisztulásra és a polgárjog megszerzésére, vagy arra, hogy ahogy megjelentek, el is tűnjenek.

3. A nyelv használójára vonatkozó nyelvművelést sem hagyta érintetlenül a társadalom változása. A „nyelvi népművelés”, ahogyan Németh B. Béla nevezte a Lőrincze Lajos névvel fémjelzett mozgalmat, fórumokat veszített, és új lehetőségeket nyert. Talán nagyobb a veszteség, mint a nyereség, de inkább csak mennyiségére nézve, jelentőségére nézve nem.

Majdnem teljesen megszűnt a nyelvművelő előadások, sorozatok lehetősége: se igény, se pénz nincs rájuk. Szűkültek a rádió és a televízió adásaiban is a nyelvművelés lehetőségei. A közvetlen kapcsolatot tartó formákból talán csak az iskolai nyelvművelés maradt változatlan, bár az átalakításokkal járó működési zavarok bizonyára nem tettek jót neki sem. Kevesebb a lehetőség a folyóiratok hasábjain is a nyelvművelő írások megjelentetésére (már nem közül ilyeneket rendszeresen sem a Magyar Nemzet, sem a Népszabadság, s tudtommal az új lapok sem). A nyelvművelő folyóiratok anyagi gondokkal küszködnek, az egyéb nyelvművelő kiadványok pedig kiadó vagy ugyancsak a pénz hiánya miatt késlekednek.

Reménykeltő változás is van azonban: úgy látszik, hogy a nyelv és a nemzet szoros összetartozása végre nyilvánosan is elismerésre talált. Ennek eredménye az utóbbi időben létrejött néhány anyanyelvi alapítvány. Erkölcileg sokat segíthetnek az anyanyelv ügyének, de talán anyagiak terén is pótolhatják némileg azt a hiányt, amelyet a költségvetési támogatás csökkenése okoz, vagy legalább enyhítik a határainkon kívül élő magyaroknak még a miénknél is súlyosabb gondjait.

4. Az itt röviden vázolt változások, az általuk előidézett új feladatok azonban nem csupán felkészült, lelkes nyelvművelőket, hanem bizonyos fokig szervezett nyelvművelést is kívánnak. Bármilyen alapos ismeretekkel rendelkezék is az egyes nyelvművelő a nyelv történetéről, rendszeréről, működéséről, a mindennapi, de nem napi jelentőségű nyelvművelő munkára is csak akkor alkalmas igazán, ha különleges egyéniség, ha jó tudós, széles látókörű ember és jó pedagógus. Felelős, a mindennapi feladatokon túlmutató nyelvművelő, esetleg nyelvtervező munkára azonban inkább csak jó irányítású, nagyobb munkacsoport képes. A társadalom nyelvhasználati igényeit ugyanis csak úgy elégítheti ki a nyelvművelés, ha nagy mennyiségű adatra épülő alap kutatások eredményeire támaszkodik. A mai magyar köznyelv különféle változatainak minél mélyebb ismerete szükséges a nyelv fejlődési tendenciáinak föltérképezéséhez. Ezt pedig egymástól függetlenül dolgozó személyek nem

tudják elvégezni. Már csak mellékes szempontként jegyzem meg, hogy a nagyobb munkacsoport eredményeire, véleményére való támaszkodás egyben csökkenti a szubjektív, esetleg elfogult vélemények lehetőségét is.

Milyenek legyenek ezek az alap kutatások? Feltétlenül konkrét, lehetőleg teljes szövegekből álló anyagon kellene végezni őket. A nyelvi jelenségeket a pragmatikai jelenségekkel együtt, azok figyelembevételével kellene leírni. Ez a kommunikációs szemléletű elemzés, amely nem hagyja figyelmen kívül a kommunikációs folyamatra jellemző, a közlést meghatározó tényezőket, elvezethet egy kevésbé merev és jobban alkalmazható normafelfogáshoz, mint amelyet a nyelvművelés néha még ma is egyedül érvényesít. A 'nyelvi eszmény' jelentésű nyelvinorma-fogalom ugyanis nem lehet az az egyetlen mérce, amelyhez a különféle helyzetekben létrejött közléseket mérjük. Az utóbbi években számos normafelfogás született, áttekintésükre itt nincs lehetőség. De ha bármelyikükkel összehasonlítanánk a nyelvművelésben kívánatos, komplex normafelfogást, valószínűleg ez lenne az egyik legbonyolultabb. Figyelembe kell vennie ugyanis a közlő társadalmi, műveltségi réteghez, valamely tájegységhez tartozását, a közlő szándékát, az elérni kívánt célt stb. S ezt kell mérnie az ilyen helyzetben szokásos, ill. elvárható normához. Nem egyszerűen nyelvi elemek normaszzerű használatáról ítékezne tehát, hanem arról, hogy abban a helyzetben normakövető vagy normaszegő-e a közlés, vagy valamelyik eleme. Ez a tágabb norma fogalom nevezhető talán nyelvhasználati normának. Körülhatárolása, kidolgozása nem egyszerű dolog, de csak segítségével kerülhető el a „negatív” nyelvművelés. Csak így képzelhető el békés egymás mellett élés a nyelvhasználat gyakorlata és a nyelvhasználatot terelgető szabályok között. S az a tapasztalatom, minél kevesebb a tilalomfa, a jó szándékú ember annál jobban, szabályszerűbben, de mindenképpen természetesebben, gátlásoktól mentesebben használja a nyelvi eszközkészletet.

Fölmerülhet a kérdés, hogy az egységes irodalmi és köznyelvnek nem árt-e ez az „elnéző” normafelfogás? Szerintem nem, mert ez sem elnéző. Szigorúbb nyelvhasználati szabályokat, mint bármely közösség alkot magának, a nyelvészek sem tudnak alkotni. A köznyelvi norma, sőt a választékos köznyelvi norma pedig érvényesül a maga helyén. De ne kívánjuk, ahogy nem is kívánjuk, hogy az iskolázatlan betanított munkásra vagy a dunántúli parasztemberre ugyanazt a normát kelljen érvényesíteni, mint például egy értelmiségire.

Végezetül még egy feladatot említek meg, amelyet a szervezett nyelvművelésnek kellene teljesítenie. A hiányzó, és amúgy is sokszor csak periferikus nyelvművelő formák helyett vagy azok kiegészítésére készíthetne nyelvművelő kiadványsorozatot. E kézikönyvek, segédkönyvek, szótárak eljuthatnának minden érdeklődőhöz, segítséget adnának napi nyelvhasználati gondjai megoldásában. A sorozat elkészítésének gondolata ma talán még időszerűbb, mint öt évvel ezelőtt, amikor Tolcsvai Nagy Gábor először megfogalmazta a Nyelvőr hasábjain (111: 396–401), ugyanis a nyelvhasználók közül nagyon sokan rájöttek, hogy a nyelv nem csupán anyanyelvük, nem is csak mindennapi kommunikációs eszközük, hanem munkaeszközük is. Szeretnének célszerűen, jól, szépen beszélni és írni magyarul, s ehhez jól tudnának hasznosítani egy ilyen, folyton megújuló sorozatot. Kár, hogy a lehetőségek ismeretében ma még mindez csak álom.

Szende Aladár

Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban

Miután Péchy Blanka színművésznő 1960-ban megalapította a Kazinczy-díj alapítványt, mozgósította az iskolák nevelőit és fiatalságát is. Nemegyszer hangoztatta, hogy a jövő beszédkultúráját a tanulóifjúság alapozhatja meg. Szakmabeli nyelvészeket is segítségül hívva céltudatosan és rendületlen tetterővel bővítette programját az általános iskolától a felsőoktatásig.

Friss életre keltek az iskolai nyelvművelő mozgalmak, napjainkban ünnepelhettük meg a győri szépkiejtési verseny indulásának huszonötödik évfordulóját; évenként rendez meg a nyelvhasználati versenyt Sárospatak a középiskolások számára; tevékenykedik az iskolákban a Szépen magyarul, szépen emberül mozgalom. A Kazinczy család tagjaként az általános iskolák versenye a legfiatalabb korosztályt mozgósította, a legidősebbeké pedig az egyetemek és főiskolák hallgatóit vonta be az országos mozgalomba. A „Beszélni nehéz” köröknek nagy hálózata alakult ki, ennek sikeréhez a rádió is hozzájárul műsorával.

Lendületet adott a mozgalomnak az Anyanyelvápolók Szövetségének megalakulása. Mintegy másfélezres taglétszámának nagyobb részét tanárok és tanulók teszik ki. Egyéb, helyi kezdeményezések is bővítik a kiterjedt hálózatot, s önkormányzatok, egyesületek szellemi és anyagi támogatást is nyújtanak programjaik megvalósításához. Ezek hatása kisugárzik határainkon túlra is: egyre több külföldi fiatal vesz részt a vetélkedőkön. Szakmai irányítást nyelvészek adnak. Ők ajánlanak megfelelő „kötelező” szövegeket a döntőkre, ezeken mint bírálóbizottsági tagok részt vesznek, útmutatókat szerkesztenek tanárok számára. A múlt évben jelent meg Z. Szabó László és Wacha Imre „A Kazinczy-versenyek huszonöt éve” című, 166 oldalas könyve a győri Kazinczy Gimnázium kiadásában (1992-ben), a magam írta útmutató az általános iskolák számára az MKM kiadásában (1992-ben) 28 oldalon. Szakmabeliek azok is, akik beszámolókat írnak szaklapokba, tanulmányokat folyóiratokba. A szaktanárok közül többen Kazinczy-díjban részesültek. Közülük Kerekes Barna tanár úr egy egész iskolát szervezett be a mozgalomba tanárostul-tanulóstul, s hozzálátott az Anyanyelvápolók Szövetsége ifjúsági szervezetének megalapításához.

Futó áttekintésemet ezúttal a Verseghy Ferenc nevében egy évtizede indult, a szolnoki megyei könyvtár igazgatósága által kezdeményezett versenyforma ismertetésével folytatom. Erre okom elsősorban az, hogy ennek az országos (újabb határainkon túlra is kiterjedő), általános iskolások számára meghirdetett versenynek figyelemre méltó újdonságai is vannak. Más például a verseny indítása: pályázattal kezdődik, amely évenként változó téma kidolgozását kívánja meg azoktól a tanulóktól, akik részt ohajtanak venni a versenyen. A pályatétel rendszerint gyűjtést tűz ki: például helyi szólásokét, máskor állatneveket stb. Eddigi eredmények: rendkívül nagy mennyiségű megoldás érkezik; a felgyűlt anyag érdemes a feldolgozásra, sokszor új nyelvi kincsekkel gyarapítja szókészletünket. Kellő szelektálás után a színvonalas pályázatok gazdái dolgozatukkal „belépőt” nyernek az országos versenyre. Önként jelentkezők felkészítő táborban gyarapíthatják nyelvismeretüket és fejleszthetik készségeiket. Ez a tábor közvetlenül megelőzi a két napig tartó országos döntőt, amelyen két csoportban (5–6. és 7–8. osztályosok) mérhetik össze tudásukat és képességeiket. 60–60 döntős először írásbeli, majd szóbeli feladatsorral birkózik meg. Ezeket a feladatokat ezúttal nem jellemzem, ugyanis kitetszik természetük a következők sorokból, amelyek a teljes versenyt jellemzik.

Egy kiadványról van szó, amely dokumentumi jelentőségű a verseny elveit és pedagógiai szemléletét illetően.

Munkafüzet címmel 1990-ben 185 oldalon Szolnokon jelent meg ez a dokumentum dr. Lengyel Klára és dr. Horváth Károly szerkesztésében és Pápayné Kemenczey Judit felelős kiadásában. Ami leginkább jelzi a vállalkozás újdonságát: kollektív és önálló alkotás. Nem kevesebb, mint huszonegy tanár vállalta a feladatsorok megalkotását, és vált a könyv célszerűen szerkesztett segédanyaggá azoknak a tanároknak a használatára, akik gondosan kívánják tanítványaikat felkészíteni a verseny döntőjére.

A feladatsorokat tervszerű elrendezésben találja a kötet, külön az 5–6. osztályosok és a 7–8. osztályosok számára. Azért történik így, mivel az országos döntőn is két korosztály vesz részt párhuzamosan, két bírálóbizottság előtt. A két fejezet írásbeli (de előszóban is előadható) szövegalkotást kíván meg elsőként, s a feladatsort rejtvenyek zárják. Közül – a tantervi anyaghoz is igazodva – hangtani, helyesírási, szófaji és szó szerkezeti, szinonimikai, szólásalkalmazó, nyelvhelyességi próbák következnek. Hogy pedig az önellenőrzés lehetőségét is megadja a kötet, a végén kulcs közli a helyes megoldásokat.

Ami mindezen túl kellemes meglepetést szerez az olvasónak: a határozott és korszerű

nyelvszemlélet és pedagógiai-módszertani kiforrottság. Ennek néhány nyilvánvaló jelét okvetlenül érdemes megemlíteni.

Amikor például egyik feladat felsorolja a *Dóra*, *Pető*, *Gerő* neveket, s azt kérdi, mi volt valamikor ezek eredeti, teljesebb alakja, akkor a névtörténet eseteivel táplálja a megfejtő gyerekekben a nyelv történetiségének tudatát. Ugyanezt teszi az a feladat, amely régi szöveg mai nyelvre történő átírását kívánja meg. Vagy amikor azt kéri, hogy világítsa meg egy-egy szólásunk tárgyi tartalmát, vagy fordítva: a szólás jelentésének leírása után magát a szólást kell megtalálnia a gyerekeknek. Stb.

Amikor nyelvünk területi változataira vonatkozó kérdéseket tesz föl a gyűjtemény, akkor a nyelv rétegezettségének ismeretét táplálja. Közvetlenül kérdez rá például nyelvjárási szavak jelentésére, amikor feleletválasztós fogással tudakolja például a *pityóka* jelentését az 'italozás', 'mentegomb', 'burgonya' értelmezések közül a helyeset. Vagy megkérdezi, hogy milyen állatokat neveznek meg a *bürge*, *kágyilló*, *evet*, *csálé* és *hajszás* szavakkal. Stb.

A nyelvi rendszer tudatának próbái azok a feladatok, amelyek szavaknak szófa-jok szerinti rendezését kívánják. Vagy például az igeikötő jelentésmódosító szerepét világít-tatja meg a *játszotta* igealak *el-*, *meg-*, *ki-*, *át-*, *be-* stb. igeikötős formák jelentésének magyarázását követelve. Más alkalommal felsorolt melléknevek (*nyakas*, *lelketlen*, *álnok* stb.) színönimáit keresteti meg egy feladat.

Nyelvművelő tudatosságot fejlesztenek azok a feladatok, amelyek idegen szavak magyar megfelelőit kerestetik (a sorban a *szörf*, a *szimpátia*, a *team*, a *frizsider* stb. szerepel).

A szövegalkotás gyakorlatai nemcsak a tanulók megértőkéességét teszik próbára, hanem alkotókedvét is megmozgatják. Az egyik feladat például egy teljesen tagolatlan sor értelmes szakaszolását kívánja meg. A másik egy meseország királyának szerepét játszatja meg a gyerekekkel, amint éppen első napjának programját fogalmaztatja meg vele. A képzelet segítségére számítanak azok a feladatok, amelyek egy mesekezdet folytatását kívánják meg, vagy egy mesevéghöz előzményt szerkesztetnek, vagy egy szóláshoz találatnak ki szövegpéldát. Stb.

Határozottan esztétikai irányulású működésre adnak alkalmat a legkülönbözőbb stíluspróbák. Ilyen például az, amely különféle stílusrétegek közül választat a tanulóval a „Mutasd meg önmagadat többféleképpen!” című feladat megoldatása végett. Egy másik a gyerek orra előtt elpöfögő busz élményét különböző stílusárnyalatban fogalmaztatja meg (meglepetten, bosszankodva, elszomorodva, kétségbeesve, sőt örömmel). A nyelv zeneiségét idézi az a gyakorlat, amely a kutya hangadását szövegezteti meg, amikor fél vagy mérges, vagy „társalog”, vagy bizonytalanul érzi magát.

A példákkal azt szándékoztam szemléltetni, hogy a gyűjtemény alkotóiban a nyelvi tudatvilágnak milyen változatai működnek. Lehet, hogy nem a kimunkált és tervszerű célirányosság vezette a szerkesztőket, tehát csak ösztönös nyelvismeretük, természetes nyelvérzékük és a versenyek átélt tapasztalatai irányították leleményességüket. De akkor is afféle „rejtett” tanterv alapján dolgoztak, amely a taxonomikus rendezettség helyett lélektani szempontokat követ.

Ezt bizonyítja az is, hogy szinte valamennyi feladat igen élénk gondolkodást kíván meg. Mintha tervszerűen alkalmaztatnák a gondolkodáslélektannak mikro- és makroformáit. Erre kell gondolnom, amikor olvasom a kiegészítést kívánó feladatokat, a hibafelfedeztetést, ellentétes és hasonló nyelvi jelenségek felkutatására serkentőket, közös jelző megkeresésére indító törekvést, indokoltan remélve, hogy az *álom*, *sütemény*, *kisbaba* főnevek elé megtalálják az *édes* közös jelzőt.

Középiskola és nyelvművelés

*„A magyart is tanulni kell, még született magyarnak is.
Ha nem csiszolja, újítja folytonosan, berozsdásodik.”*

(Kodály Zoltán: Visszatekintés)

1. Ha a nyelvművelésen nemcsak a nyelvfejlesztést, a nyelv életébe való tudatos beavatkozást értjük, hanem a nyelv használatának és használóinak a művelését is, akkor a nyelvi műveltség kialakításának elsődleges színtere az iskola, illetve az ott folyó anyanyelvi nevelés. Ennek a tevékenységnek a szemléletmódját, tartalmi és műveleti rendszerét, követelményeit a *tanterv* rögzíti. A mostani anyanyelvi konferenciát olyan időpontban tartjuk, amikor a másfél évtizeddel ezelőtt életbe léptetett program még érvényben van, ugyanakkor már elkészült és bevezetésre vár az úgynevezett nemzeti alaptanterv (NAT).

Ez a tervezet azért alaptanterv, mert célmegjelölése szerint a minden magyar átlampolgár számára szükséges közös ismereteket, képességeket és készségeket tartalmazza, és azért nemzeti, mert fontos feladatának tekinti a nemzeti azonosságtudat fejlesztését (elismerve a más nemzetiségűek ugyanezen jogait is), valamint a politikai érdekek felett álló közös nemzeti törekvések szolgálatát. Olyan kerettantervről van szó, amely – szerkesztőinek elképzelése szerint – alapját képezi majd a különböző helyi tantervek elkészítésének. Általános részében megfogalmazza az összehangolt szabályozás elveit, az egységes vizsgarendszer kívánalmait és az intézmények közötti viszonylagos átjárhatóság lehetőségét. A közös alapkövetelmények megjelölése mellett igyekszik figyelembe venni a tanulói érdeklődés és pályaválasztási irányultság sajátos szempontjait is.

Az új tervezet a tananyagot két szinten fejtí ki: az elemi szint (6–12 éves korig) és az alapszint (13–16 éves korig) követelményei szerint. Látszatra nem függ az iskolaszerkezettől, de a gyakorlatnak majd számolnia kell a többféle szerkezeti változattal (8+4; 6+6; 4+8; 6+4; 6+4+2; 10, 12 osztályos iskola). S bár a tervezet csupáncsak műveltségi tömböket rögzít, szóban forgó témánkban, vagyis az alapszint szerinti tantárgyi ágazatok, tartalmak, tevékenységek, képességek megjelölésében [a) A kommunikáció; b) Olvasás, szóbeli és írásbeli szövegalkotás; c) Nyelvtani ismeretek; d) Stilisztikai és retorikai ismeretek; e) Ismeretek a nyelv életéről] – a korábbi tantervvel összevetve – a szerves átmenetnek a dokumentuma.

2. Visszatekintve a 60-as évekre, ismeretes, hogy nyelvtanantításunk – jelentős erőfeszítések ellenére – a társadalmilag igényelt hatékonyságot nem érte el. Pedig – sok más újítás mellett – a nyelvhelyesség, nyelvművelés témaköre is az akkori tantervekben jelent meg először következetesebb formában. Előzménynek az 1959-es pécsi nyelvművelő konferenciát tekinthetjük, amelynek határozataiban a tantervi módosítás kívánalma is megfogalmazódott: „Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában... a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilisztika álljon az oktatás középpontjában” (Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Bp., 1960. 150). De erre utal Bencédy József is Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában című tanulmányában: „A nyelvművelés témaköre megjelent ugyan a tantervekben, de a magukért való grammatikai kategóriák, meghatározások, a formális hangtani, szófaji, alaktani, mondattani elemzések uralkodó helyzetben maradtak” (In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár. Bp., 1986. 185.)

A 70-es években ezért is vált szükségessé az iskolai nyelvtanantítás felülvizsgálata. A reformtörekvések eredményeképpen új tantervek, tankönyvek és egyéb kiadványok jelentek meg. A nyelvtanantítás korábbi szűkebb szemléletét ekkorra már a tudományok fejlődése, a pedagógia elméletének gazdagodása és a társadalmi igények több vonatkozásban megkérdőjelezték. Változást sürgetett az a felismerés is, hogy a nyelvvel való foglalkozást –

az óvodától a középiskola befejezéséig – a nevelés, a személyiségfejlesztés szolgálatába kell állítani. Nem véletlenül, hiszen az anyanyelv nemcsak tárgya, hanem eszköze is a műveltségnek.

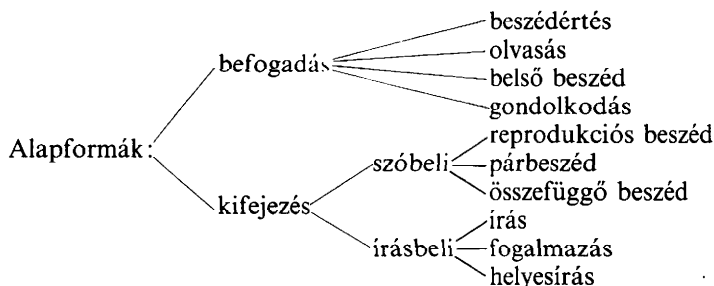
Amellett korábbi tanterveink is állást foglaltak, hogy a nyelvtant nem önmagáért kell tanítani, ám azt a válaszfalat, amely a nyelv és a nyelvtan között fennállt, az iskolai gyakorlat (tisztelet a kivételnek) nem tudta maradéktalanul lebontani. Nem számoltunk eléggé a szociolingvisztikai szempontokkal sem; nevezetesen: bár a személyiségfejlesztés legtervszerűbb színtere az iskola, a nyelvi hatás nem választható el attól a társadalmi környezettől, amelyben a tanulók élnek. Vagyis az anyanyelvi nevelésnek ki kell lépnie a megszokott keretek közül, figyelemmel kell kísérnie a tanórákon kívüli tényezőknél a növendékekre gyakorolt hatásait is. És mivel az általános iskolában, méginkább a középiskolában sokan befejezik a tanulmányaikat, fontos kíváncsi, hogy a tanulók tudjanak közösségi kapcsolatokat teremteni, megtanuljanak folyamatosan tanulni, ébredjen fel bennük az önképzés igénye.

3. Szemléletbeli szempontból tehát a nyelv életével kapcsolatos vizsgálódásnak nem csupán az a célja, hogy elvont ismereteket közvetítsen, hanem az, hogy – a kommunikációs helyzetet és az alapfogalmakat tudatosítva – a tanulók nyelvi magatartását irányítsa, fokozza felelősségüket szóbeli és írásbeli megnyilvánulásaik iránt, nem utolsósorban motivációs alapot adjon a kíváncsi nyelvi műveltség elsajátításához. Ez a stúdium egyben a nyelv és a nyelvi normák rétegzettségének, a belső nyelvhasználati formáknak a megismerését is szolgálja. Az iskola természetesen a normatív nyelvhasználatot tekinti irányadónak. Más kérdés, hogy a tanulók nagy része mind a mai napig területi nyelvváltozatot, nyelvjárást vagy regionális köznyelvet beszél. A nyelvi egység megközelítése azonban nem jelentheti a nyelvjárási jelenségek kíméletlen üldözését; sőt – ahol lehetséges – éppen ezek tudatosításával, összehasonlító vizsgálódással lehet elősegíteni a viszonylag egységes nyelvhasználat elsajátítását. (Erről részletesebben 1. Fülöp Lajos: Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Szerk.: Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. Bp., 1990. 63–6.)

A középiskolai anyanyelvi nevelés céljának, tananyagának és módszerének az általános iskolai előzményekre kell épülnie – természetesen a továbbfejlesztés kíváncsimának a figyelembevételével. Ma már számolunk azzal a lehetőséggel, hogy a tanulók az anyanyelvi műveltség meghatározott színvonalának a birtokában lépnek az iskolába. Éppen a beszédkészség megléte bizonyítja, hogy működik bennük az a szabályrendszer, amely képessé teszi őket a nyelv használatára. Ezt a szabályrendszert az általános iskola bizonyos mértékben már tudatosítja, a nyelvi elemek (pl. a szókészlet) fejlesztésével pedig gyarapítja. Így a nyelv egyre alkalmasabb eszközévé válik a gondolatok, az érzelmek és az akarat kifejezésének. A nyelvi műveltség hatékonyabbá tétele a tanulók befogadó- és kifejezőképességének a fejlesztését igényli. És ez nem csak a nyelvtantanítás feladata! Az anyanyelvi nevelés sokrétű kíváncsimainak a teljesítésére egyetlen tantárgy – a többi segítsége nélkül – aligha képes. Olyan feladatokról van itt szó, amelyek a tanulók nyelvhasználati felvérteztségén alapulnak, de kihatnak valamennyi tantárgyi munkára. A szaktárgyi ismeretszerzés és művelleti tevékenység is csak a kíváncsi nyelvhasználati szinten lehet eredményes.

Az anyanyelvi nevelés az általános iskola alsó tagozatától a középiskola befejezéséig egységes folyamat. Napjaink nyelvtantanításának legfontosabb törekvése tehát a tanulók nyelvhasználatának (beszédének és írásának) a fejlesztése; ebben a folyamatban pedig a nyelvtannak alapozó, tudatosító szerepe van. Az anyanyelv helyzete egyébként is sajátos: nemcsak a szóbeli és írásbeli kifejezés jelrendszere, hanem egyben a befogadás (ismeretszerzés) eszköze is. Ha tehát aktív anyanyelvi műveltséget kíváncsi kialakítani, akkor a gondolatátviteli képességét is fejleszteni kell.

A nyelvi tevékenységek rendszerét (amely voltaképpen az iskolai nyelv-művelés rendszere is) a következőképpen vázolhatjuk:

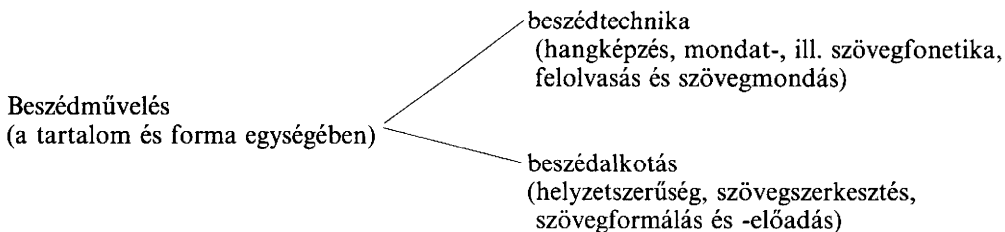
(Erre nézve 1. még Hoffmann Ottó: Az anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Bp., 1979. 62; Rónai Béla-Kerekes László: Nyelv-művelés és beszédtechnika. Bp., 1977. 11–3.)

A vázolt művelési rendszer elemei természetesen nem különülnek el, hanem, szorosan kapcsolódnak egymáshoz; a nyelvhasználatban egységben funkcionálnak, s fejlesztésük is csak így – az úgynevezett holisztikus szemlélet alkalmazásával – lehetséges. Ez a szemléletmód szemben áll a taxonomikus alapú tantervi-metodikai elvvel, a részek (tantárgyi ágazatok, ismeretkörök) elkülönítésével az egésztől (vagyis a kommunikációs igények érvényesítésétől). Hogy ez a szemlélet megvalósulhasson a tanítás gyakorlatában, olyan tudati források felhasználására van szükség, mint a történetiség, a nyelv rétegezettsége, szerkezeti és szemantikai jellege, esztétikai értékrendje (Szende Aladár szíves szóbeli közlése).

4. A felsorolt kívánalmak megvalósítása érdekében a tantervek és tankönyvek változtatásokat tartalmaznak a tananyag összeállításában, elrendezésében és értelmezésében is. Továbbra is a hagyományos nyelvészet időálló értékeire építünk, ezt azonban kiegészítjük az új irányzatok pedagógiai szempontból hasznosítható, főként a nyelvszemléletet és nyelvhasználatot fejlesztő eredményeivel. Különösen azokra a törekvésekre kell odafigyelni, amelyek a leltár- és állóképszerű nyelvtannal szemben a használati grammatikára irányulnak, és a nyelvi működés vizsgálatával, a beszéd dinamikus, változó jellegével, a közlésfolyamattal foglalkoznak.

A nyelvhasználat-központúság elve az anyanyelvi nevelés központjába a szöveget állítja. A nyelvhasználat pedig elsősorban a beszéd alkalmával valósul meg. A korábbi tantervek anyagában főként a leíró nyelvtan rendszere érvényesült; ebből viszont az következett, hogy a nyelv-művelés tudnivalói elsősorban a hangtani, szótani és mondattani ismeretekre épültek (vö. Szende Aladár: A módszertan tükrében. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Szerk.: Fülöp Lajos. Bp., 1980. 154). A mostani tantervek a nyelvhasználatra alapozódnak, így a megnyilatkozások vizsgálatát is az élő közlésekhez kötik. Ezért az anyanyelvi órák központjába egyre inkább a szövegnek (beszéd- illetve írásműnek) kell kerülnie. A tantervek fontos újítása a beszéd-művelés előtérbe helyezése, az írásbeli és a szóbeli kifejezőképesség fejlesztésének az egyensúlyba állítása. Ezáltal is az élő szó társadalmi jelentőségét kívánják hangsúlyozni. Nem úgy, hogy az írásbeliséget elhanyagolják, hanem hogy a szóbeliség gondozását erősítik. Ennek kapcsán azt az álláspontot képviselik, hogy „a nyelvi igényesség... jórészt az írásműből áramlik a beszédmű felé, s hat arra kedvező jelleggel” (Benkő Loránd: Anyanyelvünk a közoktatásban. Ped. Szle. 1977. 1. sz. 7).

Az iskolai beszédművelés főbb összetevői a következők:

A beszédképesség fejlesztése tehát kétirányú: a helyes beszédtechnika tanítását, ugyanakkor a jól szerkesztett, stílusos, kifejező beszéd elsajátíttatását jelenti.

A nyelvi ismeretek feldolgozása maga is a kifejezőképesség fejlesztésének a szolgáltatásában áll, a mirevalóság tudatosításával, a felismertetés alkalmazásával. Ugyanez vonatkozik a helyesírás tanítására, a megértetés és gyakoroltatás kívánalmával, az alapelvek, az értelemtükröző szerep központba állításával, a helyesírási segédletek használatára való szoktatással.

Voltaképpen a stílus tanulmányok is funkcionális szemléletűek és szövegközpontúak – mind a stílusrétegek, mind a szépirodalmi stílus tanítása tekintetében. Olyan stílusfejlesztő formákat is tartalmaz a tanterv, amelyek elősegítik a tanulók egyéni stílusának az erősödését, színeződését, egyben fejlesztik jártasságukat a különböző témájú és műfajú szövegek tanulmányozásában, elemzésében, valamint megszerkesztésében, megformálásában.

A nyelvi-stilisztikai anyag feltárása az irodalmi alkotások mélyebb megértésének, egyben a stílusérzék fejlesztésének a biztosítója. Még a memoriter tanulásának az ügyét is beszéd-, illetve stílusfejlesztő szándékkal kezeljük; nem üres elmeterhelésről van itt sem szó, hanem stílusművelésről, a helyes és a szép nyelvi kifejezés mintájának az elsajátításáról. Ez ugyanis szinte észrevétlenül válik a tanuló szókincsének, kifejezőkészletének részévé, gazdagítójává.

A nyelvi formák funkcionális szerepének a hangsúlyozása, a rendszerszerűség érzékeltetése, a történeti mozzanatoknak, a dinamikus szinkronia elvének az alkalmazása, a szemantikai, logikai tényezők figyelembevétele, a tanult idegen nyelv (vagy nyelvek) grammatikájával való egybevetés, a kontrasztív szemlélet követése, mind-mind a korszerűség érvényesítését szolgálja az iskolai nyelvtanítás, nyelvűvelés sokágú munkájában (vö. Rácz Endre: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. In: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Szerk.: Bachát László, Fülöp Lajos és Szathmári István. Bp., 1986. 113).

5. A felsorolt kívánalmak megvalósítása érdekében az anyanyelvi nevelés egyik legfontosabb tantárgypedagógiai elve az, hogy az ismereteket az élő nyelvi anyagból, a tanulók meglévő nyelvtudásából kell kibontani, mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre, a nyelvi készségek és képességek tevékeny ébresztésére építve. Ezért tekintjük módszertani alapegységnek a feladatot, amely próbája a találékonyságnak, az alkotóképességnek, vagyis az eljárás lényege a felfedeztetés.

A nyelvi ismeret és művelet szorosan összetartozik. A követelményrendszerben az előbbi a nyelvre vonatkozó tudást, az utóbbi pedig a nyelvhasználatot jelenti. Az ellenőrzésben, az értékelésben nem annyira az ismereten, hanem inkább a műveletre alapozott teljesítményen, az alkalmazáson van a hangsúly. Ezt a szemléletet követik a tankönyvek is – tanulói tevékenységre számítva, tanári irányítással.

A tanórai és a tanórán kívüli munkában fontos kíváncsalom a szótárak, lexikonok, folyóiratok, népszerű nyelvhelyességi kiadványok felhasználása. A foglalkozások élményszerűbbé tétele, az alkotókedv, az egyéni képességek és hajlamok kibontakoztatása, megerősítése végett olyan eljárásokra is gondolni lehet, mint pl. nyelvi anyag (nyelvjárási adatok, földrajzi nevek, szakszavak stb.) gyűjtése, nyelvűvelő cikkek olvastatása, bemutatása. Ennek az eljárásnak – a nevelési lehetőségeken túl – gyakorlati eredményei is vannak (anyanyelvi versenyekbe, gyűjtő- és feldolgozó munkába való bekapcsolódás, a rádió és

televízió anyanyelvi adásainak figyelemmel kísérése, az iskolaújság, az iskolarádió adásainak szerkesztése, cikkek írása, riportok készítése stb.).

A nyelvművelés, a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztése természetesen sok figyelmet és türelmet igénylő munka. Különösen hasznos, ha az anyanyelvi órát is kommunikációs alkalomnak, a nyelvről való beszélgetésnek, a véleménycsere lehetőségének tekintjük – gyakran éppen a programozott tanítással vagy az oktatógépek alkalmazásával szemben. Nagy János A korszerű anyanyelvoktatás – beszédtanítás című módszertani kiadványában (Debrecen, 1975. 135) azt kérdezi: „Versenyképes-e ma és az lesz-e holnap az élőszavas előadás a géppel szemben?” A válasz, „talán azért is, hogy elgépiesült világunkban ember maradjon az ember” (i. m. uo.), csak egy lehet: Igen, mindenképpen!

Graf Rezső

A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában

„...nem a nyelvtant kell ismerni: hanem magát a nyelvet.”

(Illyés Gyula)

A mottóul választott Illyés-idézet előtt a következőket olvashatjuk: „... a nyelvész kötelessége nem az, hogy a priori szabályokat állítson fel; sem az, hogy részleges igazságot egyetemes törvénnyé emeljen; hanem az, hogy a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének »élő nyilatkozatait«”. Ha helyesnek fogadjuk el ezt a megállapítást, akkor az iskolának, esetünkben a gimnáziumnak a feladata a nyelv szellemének megismertetése.

A tartalmi elképzelésem ismertetése előtt szükséges tisztázni az iskolatípusra vonatkozó meghatározást. A következőkben vázolandó javaslatom a 14–18 éves korosztályra vonatkozik, azaz a jelenlegi I–IV. osztályos gimnáziumra. Tervezetem megvalósításához két további feltétel szükséges:

1. Az előtte lévő korosztályok (10–14 évesek) feltétlenül részesüljenek alapozó leíró nyelvtani és helyesírási képzésben.

2. A stilisztikai képzés pedig irodalomórán történjék az irodalomtörténeti ismeretekkel párhuzamosan.

Csak ebben az esetben nyílik lehetőség arra, hogy teljes egészében a nyelvművelés (nyelvhasználat) legyen a gimnáziumban a magyar nyelvi órák anyaga: azaz az igényes köznyelvi nyelvhasználat kialakítása, tudatosítása és gyakorlása. Ennek vázlatos kifejtésére vállalkozom.

Bár látszólag a felsorolandó anyag rendező elve a leíró nyelvtan szerkezeti felépítése, szeretném hangsúlyozni, hogy a tanítás során az éppen tárgyalt nyelvi elem szerepéről, helyes használatáról kell szólni: azt kell ismertetni és gyakoroltatni.

Négy évfolyamban gondolkodva a következő csoportosításban képzelem el az anyagot:

I. osztály: Szavak a mondatban;

II. osztály: Mondatrészek a mondatban;

III. osztály: A mondatfajták szerepe a közlésben;

IV. osztály: Szövegfajták, műfajok, nyelvi illemtan.

Heti 1 órás lehetőséget véve alapul tanévenként 30 órát számítva a négy évfolyam összesen 120 óra áll(hat) így rendelkezésünkre. Ennek fele elméleti ismeretek átadására fordítandó, másik fele gyakorlásra, alkalmazásra.

A rendelkezésre álló időt figyelembe véve a tananyag a következő lehet(ne):

I. osztály: „Minden a szón múlik.” (Babits) – A helyes szóválasztásról; a szóismétlés kerülése, a szinonimák alkalmazása, a töltelékszavak és terpeszkedő kifejezések mellőzése, alapvető tudnivalók az idegen szavak használatáról, a divatszavak értékelése, a szakszavak szerepe.

Szavak értéktőzsdéje (Kosztolányi). – A szófajokkal kapcsolatos tudnivalók: az igék szerepe, az igekötő használatának nyelvhelyességi kérdései, a főnév szerepe, a főnévi igenév használata, a melléknév szerepe, a melléknévi igenév használata, a számnevek használata, a névmások helyes használata, a határozószók szerepe, személyragozása, a határozott és határozatlan névelő helyes használata, az indulatszó szerepe és sorrendi helye. A mozaikszó használata és értékelése, a nyelvjárási szavak minősítése.

II. osztály: A szószervezetek szerepe és használata. Idegenszerűségek a mondatban kerülendők, mert ezek a nyelv rendszerét támadják meg. A hiányos szerkezetű mondat, a szórend szerepe.

A mondatrészekkel kapcsolatos tudnivalók: az alany fajtái: határozott, határozatlan, általános; az alany kitevése, elhagyása, az alany helye, egyeztetése az állítmánnyal, alanytalan mondat; az állítmány fajtái: ígei, névszói, összetett; az állítmány egyeztetése az alannyal, több alannyal; a tárgy fajtái: iránytárgy, eredménytárgy, határozói értékű tárgy, határozott és határozatlan tárgy; a határozók fajtái: helyféle, időféle, módféle, állapotféle, részes és hasonlító, valamint állandó határozó; a jelzők fajtái: minőség-, mennyiség- és birtokos jelző; az értelmező szerepe, használata; a halmazott mondatrészek szerepe.

III. osztály: „Rövid és hosszú mondat” (Kosztolányi). – A mondatfajták szerepéről általában.

Egyszerű mondat: a kijelentő, a felkiáltó, az óhajtó, a felszólító és a kérdő mondat szerepe; állító és tagadó mondatok a közlésben.

Összetett mondatok: mellérendelők: a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető és magyarázó mondatok szerepe; alárendelők: az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói, jelzői mellékmondatok szerepe, használata; a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok a közlésben.

A szókapcsolatok helyes alkalmazása, szerkesztettség, logikai hézag a mondatban, szöfölség a mondatban, képzavarok kerülése. Szólások, közmondások szerepe, alkalmazása a közlésben.

IV. osztály: A szöveg fajtái, a szöveg szerkezete, a szöveg grammatikája, a szöveg jelentéstana, a szöveg stílusa.

A szövegfajták jellemzése általában: köznyelvi szövegek elemzése, értékelése; szaknyelvi szövegek elemzése és értékelése, az ifjúsági nyelvhasználat jelenségeinek értékelése.

Műfajok: felszólalás megszerkesztése (iskolai felelet), kiselőadás megadott témára: ünnepi beszéd (iskolai ünnepélyen, ballagáskor stb.), élménybeszámoló (kirándulásról, üzemlátogatásról, kiállításról, színházi, zenei élményről), riport (iskolarádióban), értekező prózai dolgozat (írásbeli érettségire való felkészítés), önéletrajz készítése; a kérvény és levél írásának tartalmi és formai követelményei.

Nyelvi illetan: az emberi beszéd szerepéről általában, a köszönésformákról, megszólításról, bemutatkozásról; a nyelvi udvariasság követelményei: családban, iskolában, társas összefüggésben, utcán, üzletben, járműveken, közlekedésben, hivatalban stb.

Az eddig ismertetett anyag jellegéből és tartalmából talán kiderült, hogy egy egészen új koncepció alapján képzelem el a jövőben a gimnáziumi anyanyelvi nevelést azzal a céllal, hogy egy leíró nyelvtani ismeretekre alapító igényes köznyelvi nyelvhasználat kialakítását adhassa a tanulóknak.

A tervezet továbbgondolt változata Bárczi Géza elképzelésének, amelyet kb. húsz évvel ezelőtt fogalmazott meg: „Föl kell ébreszteni a serdülő gyermekekben a nyelv szépségei iránt való érzéket, kialakítani bennük egy stílusigényt, leszoktatni őket a frázisok, át nem érzett klisék használatáról, s meg kell éreztetni velük a nyelvnek és a nemzeti létnek az összefüggését minden magyarkodás nélkül, tárgyilagos, józan érvekkel hatva rájuk.”

A javaslat elfogadása esetén a megvalósításhoz el kell(ene) készíteni egy *Helyes magyarság* című tankönyvet a gimnáziumi tanulók számára, és hozzá egy tanári kézikönyvet, amely megfelelő segítséget nyújtana a vázolt elképzelések eredményes megvalósításához.

Annak állítására pedig, hogy nem mindenáron azon kell törni a fejünket, hogy valami

újat találunk ki, hiszen elődeink már sok okos tanácsot, ötletet megfogalmaztak, feladatunk csak ezek megvalósítása. Igazolásul Szabédi Lászlónak Nyelvművelő feladataink című – 40 évvel ezelőtt írt – tanulmányából idézem azt a részt, amelyben a nyelv művelés konkrét feladatkörét fogalmazta meg. A feladat: „a köznyelv elsajátításának, ennek a roppant folyamatnak a felmérése, ellenőrzése, irányítása. A gyakorlat szempontjából a központi feladat tehát azoknak a forrásoknak az ellenőrzése és irányítása, ahonnan a tanulni vágyók nyelvtudásukat merítik. Melyek ezek a források? Idetartozik minden nyelvi minta – az utcai feliratoktól a rádió- s újabban a tévéelőadásokig.”

Ebben az idézetben tehát megfogalmazva találjuk a szaktanár feladatát, amit röviden naprakész tájékozottságnak szoktunk nevezni, vagyis azt a szakismeretet, amelynek birtokában képes a tanár a mindenkori igényes élő nyelvhasználatra nevelni tanítványait. Mert végeredményben erről van szó, amikor nyelv művelésről beszélünk. Ez az igényes nyelvhasználatra nevelés lehetne a cél a jövőben az említett iskolatípusban. Először tehát a tanárnak (nemcsak a magyar szakosnak!) kell magáévá tenni azt a magától értetődő gondolatot, hogy egyáltalán nem mehet értelmiségi számba az, aki anyanyelvén nem tudja magát igényesen kifejezni. Ezt a képességet kell(ene) átadni a középiskolai anyanyelvi képzés során a jövőben. Miként Kosztolányi tanácsolja: „a lelket, a nyelvet, melyet rövid időre örökbe kapunk, új szellemmel fényezve, csorbitatlanul át kell adnunk utódainknak. Ez a küldetésünk – »áldjon vagy verjen sors keze« – ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szívet azt föl, föl barátaim.”

Vita

Horváth Tibor:

Graf Rezső előadásának utolsó szavaihoz kapcsolódnék, mert úgy érzem, hogy a nyelv művelés legfontosabb feladatát ezekkel fogalmazta meg. Taníthatunk mi, amit akarunk, ha azt nem éadjuk el, hogy jól, szépen magyarul beszélni érték legyen, és szégyen legyen rosszul beszélni. Ha ezt nem értjük el, akkor nem értünk el semmit. Eszembe jut egy apróság, ami talán jellemzi is ezt a helyzetet. Manapság az egyetemeken megfogalmazzák a követelményrendszert. Egy ilyenben a következő szerepelt: Egyetemi tanárnak legalább két idegen nyelven kell tudni előadni. Felteszem a kérdést: és magyarul nem? – Én azt hiszem, hogy ez lenne a lényeg.

Nagy János:

Éder Zoltán nagyon érdekes előadásához hadd tegyem hozzá, hogy ha az ember valahol tanítja a magyart idegen nyelvként, annak nagy haszna van. Így jöttem rá, hogy a magyarban a legnehezebb hang az *a*, és hogy az igeragozásunk sémája nem egységes. Tehát a magyar mint idegen nyelv tanítása az anyanyelv megismerésének is eszköze.

A többi előadáshoz csak annyit fűzök hozzá, hogy én sokáig tanítottam, ismerem az iskolát, ezért tudom mondani a következőket: a társadalom nyelvének a meghatározója az iskola nyelve. Ha az iskola (azaz a pedagógus és a gyerek) nyelve nem igényes, akkor a társadalomé sem lesz az. És mindkettőnek a nyelvét meghatározza a család nyelvi környezete.

Én optimista vagyok, de ebben az egyben, a mai tanárok igénytelenségében, nyelvi figyelmetlenségében igen nagy gondot látok. Mert ha a tanárok úgy beszélnek, ahogy tanárnak a száját megnyitni nem lenne szabad, akkor nem csoda, ha így szólalnak meg a gyermekek is.

Éder Zoltán:

Gósy Mária előadásához szólok hozzá. Csodálatosan beszél. Olyan fonetikus, aki nemcsak vizsgálja a nyelv hangtani oldalát, hanem mintaszerűen ad elő, artikulál és hangsúlyoz is. Feltett egy kérdést: belenyugodjunk-e a hibás formák jelenlétébe, terjedésébe. Ilyen gondot okoz a ma is említett példák közül a hibás hangsúly, a hangsúlyos helyzet utáni igeikötő el nem választása. Ezek a hibák a fonetika területén jelentkeznek, de az egész rendszerre kihatnak, és az egész nyelvtani rendszer látja kárukat. Ameddig csak lehet, küzdenünk kell a helyes formákért.

Gósy Mária:

Mindegyik előadás annyi gondolatot ébresztett, hogy nem ezekre szeretnék reagálni. Renge-teg dologgal tud az ember szívből egyetérteni, ami itt most elhangzott a mai nap folyamán.

Én két aktuális dologban szeretnék fölhevással fordulni ehhez a fórumhoz.

Az egyik nagyon rövid: nem lehetne valamit tenni annak érdekében, hogy a legfrissebben bevezetett médiumrészlegünk Magyarországon ne HBO [ejcs bí ou] legyen? Miért nem HBO [há-bé-ó] vagy valami magyarabb?

A másik: itt nagyon sokszor és sokan utaltunk arra, hogy miért pont a nyelvművelésre jutna pénz a mai gazdasági helyzetben. Mi mindig olyan szerénykedve beszélünk ezekről a dolgokról, mintha ezek nem lennének nagyon is húsba vágó ügyek.

Bencédy József a törvényjavaslattal kapcsolatban tette meg az észrevételeit, és ez juttatta az eszembe azt, hogy – ma, amikor égető gond az is, hogy pedagógusok munka nélkül lesznek – vajon mikor fogunk elgondolkozni azon, hogy ha matematikát, idegen nyelvet, rajzot, éneket – mindent lehet kiscsoportban oktatni, akkor az első osztályoknak miért kell 35–38-as létszámmal indulni?

A gyerek ott kerül először abba a helyzetbe, hogy (mondjuk) felelős irányítás mellett igényes nyelvhasználatot gyakorolhatna. De nem tud, mert már akkor is tesztlapot kell kitöltenie, amikor még csak a ceruzát tanulta meg fogni. Nem tud, mert nincs ideje megszólalni, hiszen olyan sokan vannak az osztályban.

Azt szeretném, ha mi megpróbálnánk a helyi önkormányzatoktól kezdve az Országgyűlésig a magunk nyelvművelő fórumainak a felhasználásával minden propagandát megragadni annak érdekében, hogy ezt a szükséghelyzetet – a gyerekek száma csökken, pedagógusokat pedig sokat képeznek – ne úgy oldják meg, hogy a munka nélküli pedagógus elmenjen bármi mást csinálni, hanem próbáljanak meg kisebb gyerekcsoportokat indítani az iskolában.

Ahhoz, hogy egy gyermek megtanuljon beszélni, gyakorlat szükséges. Ma azonban sem a család, sem az óvoda, sem az iskola nem ad teret arra, hogy az emberek megtanuljanak kommunikációs fogásokkal élni. Ez látszik, amikor egyetemistákkal beszélünk, ugyanis nagyon sokan követnek el olyan hibát, amit én már hiába javítok a kollokviumon. Eredményt csak a gyakorlat hozhat, és ezt nem lehet elég korán kezdeni. Ehhez, ennek a propagálásához kérem a segítségüket.

Kemény Gábor:

Grétsy tanár úr engem említve kérdezte meg, hogy haladnak a normáról szóló kötet munkálatai. – Két ilyen kötet is van: az egyik a Normatudat – nyelvi norma c. tanulmánykötet. Ez vagy a jövő hónapban, de legrosszabb esetben decemberben megjelenik. – A másik a Nyelvtudományi Intézetnél vár kiadásra, ehhez még szponzor kerestetik. A kötet tulajdonképpen az 1989. novemberi nyelvtudományi intézetbeli tanácskozás anyaga.

Lanstyák István:

Két témához szeretnék hozzászólni, először Éder Zoltánnak a fõlszólásához, amelyet Gósy Mária elõadásával kapcsolatban mondott. Nekem fõltûnt, hogy Gósy Mária az elõadásában nem használta sem a *torzítás*, sem a *hiba* kifejezést az adott jelenség leírására, szemben Éder Zoltánnal. Ez bizonyos szemléletbeli különbséget takar.

Most én is egy kissé eretnek módon szeretnék megközelíteni egy kérdést: az idegen szavak kérdését. Ezek inkább hangos töprengések. Talán helyesebb, ha úgy vetem föl a kérdést, hogy mint tapasztalatlan kutató tanácsot kérek, hogy jól látom-e a problémát, helyes-e a logikája annak, amit mondok.

Abból indulok ki, hogy az idegen szavakról szólva hallhatjuk azt a kifejezést, hogy vannak fõlõsleges idegen szavak. Ez a mûszó él a nemzetközi nyelvtudományban is. Tudtommal Haugen is használta, de ez nem váltott ki nagy tetszést a kétnyelvûséget kutatók körében, nehezen megfogható ugyanis, hogy melyik szó fõlõsleges. Minden idegen szó valamilyen szükségletet elégít ki, különben egyáltalán nem fordulna elõ a nyelvhasználatban. Akik mégis használják ezt a fogalmat, nyilván azokra az idegen szavakra gondolnak, amelyeknek van olyan megfelelõjük, amellyel azonos a denotatív jelentésük. De – természetesen – nem azonos a konnotatív jelentésük.

Kell, hogy különbség legyen, ha valaki az üzletére – ahogy ez most nálunk, Szlovákiában is szokás – nem azt írja ki, hogy *üzlet* vagy *bolt*, hanem: *shop*, noha mindegyiknek azonos a denotatív jelentése. Ha nem lenne különbség, akkor nyilván nem az idegen szót írná ki, hanem a számára is természetesebb formát választaná.

A nyelvmûvelésnek két típusú feladata van: a nyelvre irányuló és az emberre irányuló nyelvmûvelés. Az emberre irányuló nyelvmûvelés is csak az ember nyelvi nevelését tûzheti ki célul. Nem hiszem, hogy a nyelvmûvelés vállalná az emberek erkölcsi nevelését; hogy megpróbálkozna azzal, hogy leszoktassa a társadalmat a morálisan elítélhetõ, megkérdõjelezhetõ magatartásokról. Ha ez nem feladata, akkor tudomásul kell venni, hogy az emberek sokfélék, a nyelv pedig olyan rugalmas, hogy kielégíti ezt a sokféle igényt.

Ha valaki kényelmes vagy nagyképû, akkor idegen szavakat fog használni, esetleg ún. fõlõsleges szavakat is. Pont erre van szüksége, mert õ nagyképû, és ezzel tudja nagyképûségét kifejezni. Ha mi, nyelvmûvelõk arra biztatjuk, hogy ne használja ezeket a szavakat, akkor arra készítjük, hogy stílustalan legyen, tagadja meg saját magát.

Itt én valamiféle ellentmondást érzek, amit nem tudok feloldani. Ezt teljesen nyitott kérdésként fogadják tõlem.

Gósy Mária:

Ha én meg tudom tanítani a gyerekeknek azt, hogy ez és ez a stílusjegy a nagyképûséget mutatja, akkor õ biztos, hogy el fogja kerülni a felesleges idegen szavakat.

Lanstyák István:

Valóban. Ha valaki azért használja ezeket, mert nincs tisztában az idegen szó stílusértékével, de ezt segítségünkkel tudatosítja magában, akkor sikeres lehet az ilyen jellegû nyelvi nevelés. De ez a kérdésnek csak egy vonatkozását fedi le.

Grétsy László:

A nyelvész munkája – mint Lanstyák István kollégánk mondta – a nyelvre és az emberre is irányul, de az embernek is csak a nyelvi oldalára. De nem csak! Viselkedésre és magatartásra is, mert ez a kettõ összefügg.

Éder Zoltán:

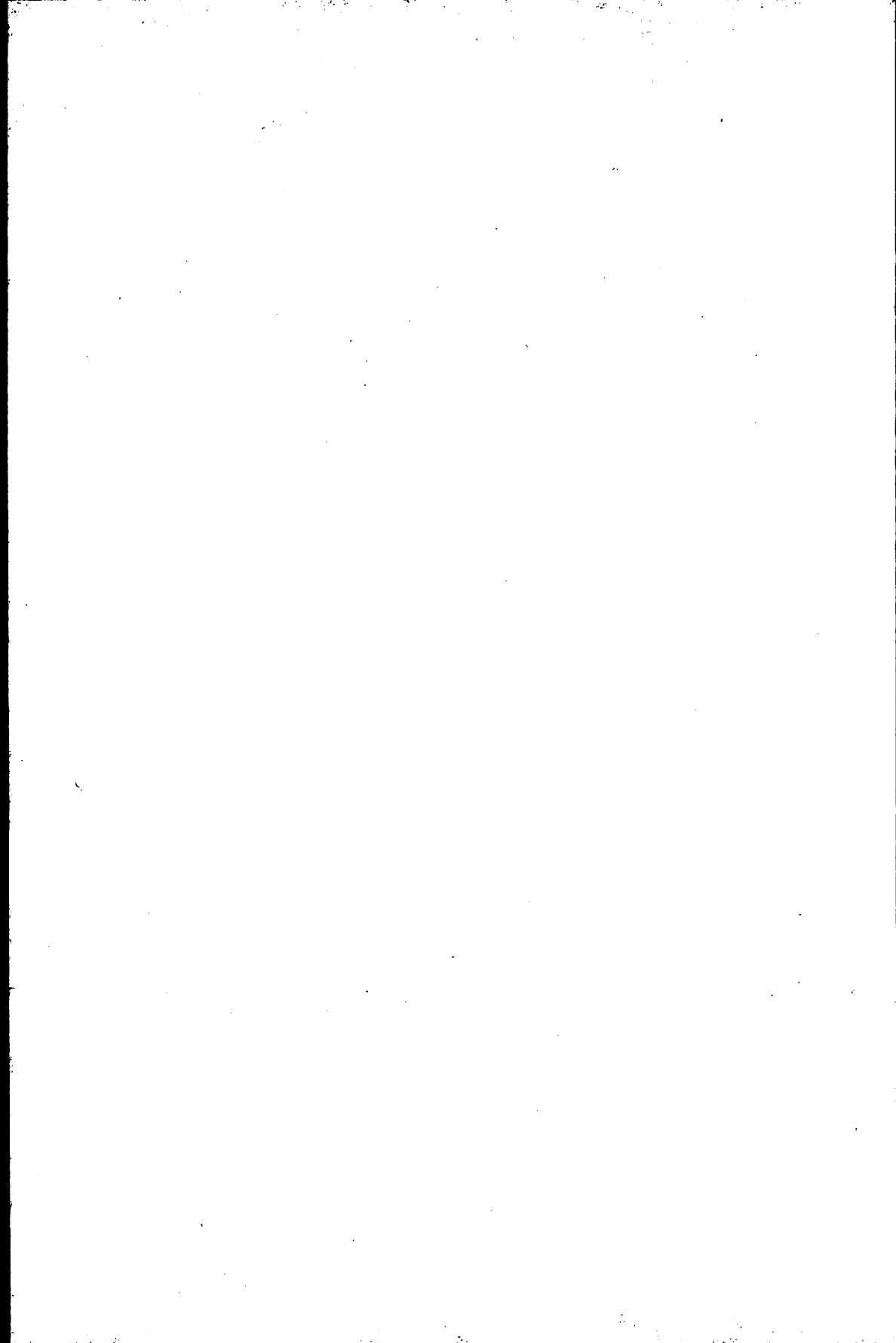
Gósy Mária előadásában is előfordult a *torzítás* fogalma. Érezhető volt a kétféle hanglejtés (a „hibás” és a „helyes”) bemutatásában valamiféle ítélet is. Azért nem látta el ilyen erős jelzőkkel a jelenségeket, mert objektíven tette fel a kérdést.

Elnöki zárszó

Bőségesen eleget tettünk a kíváncsúnak, amelyet a délutáni ülés témája meghatározott. A nyelvművelésnek leginkább a jövő felé irányuló része kapott hangsúlyt. Amikor a nyelvművelés részkérdéseivel foglalkoztunk, mindig azt néztük, hogyan beszéljen a jövő rádiós, tévés szereplője, a mindennapi élet részese.

Az iskolával kapcsolatos előadásokról szólva nem is kell magyaráznom, hogy az iskolai nyelvművelésen áll vagy bukik a jövő magyar nyelve. Úgy fognak beszélni 30 év múlva a magyar emberek, ahogy mi ezeket a lurkókat már óvodás koruktól kezdve meg tudjuk tanítani. Ilyen módon tehát a mi kezünkben van a jövő magyar nyelvének ügye.

Úgy érzem, hogy a délutáni ülésszak is sikeres, eredményes volt, célját elérte.

A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai

Elnököl: **Benkő Loránd**

Előadások:

Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között

Jakab István: A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai

Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvművelés

Molnár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái

Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában

Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvművelés problémái

Zsigmond Győző: Nyelvművelő rendezvények és a nyelvművelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban

Bartha Csilla: „Mindég csak magyarú beszélünk ALL THE TIME” – Magyarnak lenni „túl a Kecegárdán”

Vita

Elnöki zárszó

Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között

Távrolról indulok, hogy pontosan célba érjek.

A beszéd az egyénnek kommunikatív szándékú önkifejezése, aminek a nyelv a kollektív érvényű s ezáltal a kommunikáció hatékonyságát biztosító eszköze. A nyelviség a társadalomnak az a vívmánya, amelynek révén a benne élő egyedek – túllépve a spontán reagálás és a közvetlen idegrezonancia segítségével való reakciókiváltás állati fokán – mentális kapcsolatot teremthetnek egymással, tapasztalataikat-ismereteiket magukban rögzíteni tudják, s mindezt – a szituáció, a közvetlen szemlélethez kötöttség, a „hic et nunc” béklyóitól megszabadulva, teret és időt átívelve – képesek átadni egymásnak és átvenni egymástól.

Az egyén ismeret- és fogalomvilága a benne kognitíve feltöltődött nyelvi anyaghoz kötődik eltéphetetlenül; a valóság és az azt tükröző gondolkodás logikája pedig a nyelvhasználat, a szövegalkotás készségével fonódik össze benne a szétválaszthatatlanságig. Az ember azért tud uralkodni a külvilágon, mert egyre jobban megismeri; és azért tudja egyre mélyebben és elemzőbben megismerni, mert nemcsak tényei és jelenségei tükröződnek ebben a folyamatban, hanem az ezeknek összefüggéseit és mozgását jellemző törvények is; ezek tükrözése pedig azért lehetséges, mert az ember társadalmilag megalapozott gondolkodású lény; s azért az, mert mindezeknek a képességeinek és jellemzőinek a társadalmilag kialakított nyelv és az egyént társadalmi tevékenységként átfogó nyelvhasználat nem csupán terméke, hanem hordozója és továbbsegítője is.

S itt hangsúlyoznunk kell: „a” nyelv minden társadalom és minden társadalmi egyed számára elsődlegesen és elsősorban az anyanyelve. Az anyanyelv „reflexnyelv”, azaz használata ösztönös, természetes; használója számára ebben fogalom és szó, gondolkodási és szerkesztési forma elválaszthatatlanul azonos. Ez az az eszköz, amely az emberben közvetlenül és áttétel nélkül tárolja a fogalmakat, s hordozza a gondolkodási és gondolatközlési formákat. Ez az, aminek – anyagában és szabályaiban való – minél tökéletesebb megismerése a legközvetlenebbül és legmaradandóbban jelent ismeretekbeli és logikai fejlődést, előrehaladást. És más részről – de nem függetlenül az előzőtől, hanem dialektikus kölcsönhatásban vele – ez az az eszköz, amelynek segítségével mindenki a legkönnyebben bővítheti ismereteit és csiszolhatja gondolkodását. Anyanyelven tanulni, olvasni, művelődni: ez egy egyenlet egy ismeretlennel; hiszen ennek során elsősorban az új tartalom jelent feladatot, a hozzá vezető, azt közvetítő nyelv nem, vagy nem lényeges mértékben. Ugyanez idegen nyelven már kétismeretlenes egyenlet, aminek megoldása – megfelelő erőfeszítéssel – nem lehetetlen éppen, csak rengeteg hasznos energiát von el, s gyakran nem is tökéletes az eredménye. Sok tapasztalat bizonyítja: az anyanyelven megszerzett ismeretek közepes idegennyelv-tudással is jól hasznosíthatók; ugyanez a nyelvi szint az ismeretszerzésnek még inkább gátja, mintsem segítő eszköze.

Am az egyén ismeretbeli és gondolkodási fejlődésének az őt magában foglaló mikrozösség nyelvi-nyelvhasználati szintje szabja meg a lehetőségeit, de a korlátait is. S kognitív és logikai fejlődése – és fejlettségi szintje – sem csupán az egyénnek van, hanem a közösségnek is: ismeretben-gondolkodásban minden mikrotársadalomnak az a sajátja, amit a maga nyelvével-nyelvhasználatában át tud fogni, rögzíteni és aktivizálni.

Ezt a felső szintet a standard hordozza: az a nyelvhasználati forma, amelyik az oktatásban, a sajtóban, rádióban, televízióban, az irodalomban, a publicisztikában jelenik meg, s amely igény szintjében a gondolatilag telített tartalomnak adekvát formája. Az egyénnek ezzel való találkozása igényes nyelvi élményt ad, de passzívat, mert receptívet; és kontrollálatlant, hiszen nem készítet, sőt rendszerint módot sem ad a visszajelzésre.

Épp az ellenkezője ennek az alsó szint, a mindennapi magánélet familiáris

nyelvhasználati rétege. Itt – kommunikációs tevékenység lévén – a gondolkodás, a közlés, s ugyanígy a megértés sikerének megvan az azonnali kontrollja; s természetesen a nyelvi-nyelvhasználati tényezőnek az aktív jellege is. Ám ennek a familiáris-mindennapi szférának meg igény szintje nincs. Az egyén megélheti akár készen elsajátított sablonmondatokból, azaz gondolkodás helyett memóriából vagy épp reflexekből; közel ahhoz az állati fokhoz, amelyet a bihévizizmus így jellemez: stereotip reakciók, stereotip ingerek.

Az aktív és kontrollált, de igénytelen, vagyis a familiáris, és másrészt az igényes, de passzív és kontrollálatlan, azaz a kulturális nyelvi-nyelvhasználati szféra között ezért – mind az egyénnek fogalmi-gondolkodási fejlődése, mind a társadalmat átfogó standard terjedése szempontjából – döntő fontosságú helyet foglal el a középső réteg: a szakmai-közéleti. Ez igényes is, aktív is, kontrollált is: az egyénnek értenie kell a környezetét, s meg kell értetnie magát vele; és ennek sikere a közvetlen visszajelzésekből azonnal megítélhető. – Így hát valójában a társadalom és a bele ágyazódó egyén ismeret- és gondolkodásbeli fejlődésének ez a középréteg a bázisrétege.

Nemzeti körülmények között ez nem is probléma. Ám a nemzetiségi polgárokat, sőt a nemzetiségi csoportokat egészükben, épp ebben a szférában kényszeríti a helyzetük „elmásnyelvűsödésre”, azaz kétnyelvűsögre. Ez azt jelenti, hogy nekik már az állam-polgári rangra emelkedéshez – a szakmatanuláshoz, az ügyintézéshez, a közéletben való részvételhez – is idegen nyelvet kell tanulniuk és használniuk.

A nemzetiségi szórványok tagjai számára ez nem jelent különösebb problémát. Túlnyomórészt kétnyelvű környezetben élve, az ő kétnyelvűségük társadalmi eredetű; számukra az idegen nyelv nem is idegen, csak „másik”, amelynek spontán beépülése révén két párhuzamos reflexrendszer alakul ki bennük, s így amelyik nyelven szólnak hozzájuk, ösztönszerűen azon válaszolnak. – A nemzetiségi tömbök tagjainak egészen más a helyzetük: számukra az államszervező nemzet nyelve iskolában tanulandó idegen nyelv, aminek révén kapcsolt reflex alakul ki bennük, ráfonódva az anyanyelvre, amely a fogalomalkotásnak és gondolatfűzésnek alapja marad az idegen nyelv jelendszerére átkódolt beszéd közben is. (Ezért is nehéz „paritásos” alapon összemérni a szomszédos országokbeli magyar és a magyarországi idegen nyelvű nemzetiségek helyzetét: azok geografico-genetikus, fejlett nemzeti öntudattal és történelmi ítélet folytán átsodródott tömbök; ezek viszont a nemzeti öntudat kialakulása előtt és önkéntes áttelepülés útján keletkezett szórványok; azoknak kétnyelvűsége kénytelenségnek érzett és tanulós eredetű, ezeké természetesnek érzett és társadalmi eredetű.)

A családi-mindennapi érintkezésben ez a képlet nemigen jelent problémát. S nem különösebben zavaró tényező a nemzetiségi magyar irodalom számára sem. Igazi nagy nehézséget két területen jelent: az iskolai oktatásban; és a publicisztikában, a napi- és hetilapok munkatársai számára.

Mit jelent az iskolai munkában? A szomszédos országok magyar pedagógusjelöltjei az általános tárgyakat, sőt – a magyar szakosokat kivéve – szaktárgyaikat is az államszervező nemzet nyelvén kell, hogy tanulják, nem pedig iskolájuk leendő tanítási nyelvén. (Még az idegennyelv-szakosok fordítási gyakorlata is németről szlovákra és szlovákról németre értendő!) Így megszerzett tárgyi ismereteiket (matematikából, földrajzból stb. is) magukkal hozott „civil”, legfőljebb érettségi szintű (és az egyetemi évek alatt jócskán meg is kopott) magyar nyelvi felkészültségükkel kell – kellene – továbbadniuk. Nem kis erőfeszítés számukra, hogy ezt a szintet – megküzdve még a jól-rosszul fordított tankönyvek támasztotta további nehézségekkel – magánszorgalomból, öntovábbképzéssel ellensúlyozzák.

Még nehezebb az újságírók helyzete. Nekik a terelés és a társadalmi élet eseményeit, gondjait kell napról napra vagy hétről hétre formába önteniük. Igen ám, de mindez nem magyarul folyik, hanem idegen nyelven, az államszervező nemzetén; s tudósításokat is (akár szóbeli tájékoztatásként, akár írott formában) ezen a nyelven kapnak róla. S itt kiderül, hogy ami a nemzeti közegben élő újságírónak és ismeretterjesztőnek (beleértve a nem magyar szakos pedagógusokat is) egyszerűen csak szó, az a nemzetiségi kollégának terminus, szakkifejezés; amelyet vagy ismer, vagy nem. Csak a legegyszerűbbekre gondoljunk: hogy az *igazgatótanács* nem *igazgatósági tanács*, az *oktatásügy* nem *iskolaügy*;

hogy a felsőoktatásnak nem minden intézménye *főiskola*, mert más szint az *egyetem*, s ott már *oktatók* és *hallgatók* vannak, nem *tanítók* és *tanulók*.

A publicisztikának alapfeladata, hogy a szaknyelven szerzett értesüléseket a mindennapok nyelvén továbbítsa az olvasóhoz. De amiképpen a „szaknyelvvél” baj van (nem magyar lévén), problematikus a nemzetiségi körülmények között a „mindennapi” fogalma is. Mert ott ez a réteg az a „házi használatú”, familiáris, amelyik erősebben nyelvjárásos is meg vulgárisabb is, mint a nemzeti közegben élők köznyelvi (igényesebb köznyelvi) használata; hiszen az anyanyelvűségnek ott éppen ez a rétege hiányzik. Ezért kerülnek be a nyomtatott sajtóba olyan vulgarizmusok, mint az „*irtó nagy*”, a „*felül kéne vizsgálni*”; olyan provincia- lizmusok, mint a „*jóval fiatalabb tőle*”, az „*innét szállítanak szemet*”; s olyan idegen elemek, mint a *rekreáció* (= üdülés), az *ekonóm* (= közgazdász), s olyan – szlovák forrásból vett (esetleg tévesen rekonstruált – idegenszerűségek, mint a *televizor* (= televízió), a *sztagnáció* (= stagnálás), illetőleg a *tendenció* (a szlovák *-cia* = magyar *-ció* megfelelés tévesztő hatására).

Ez a folyamat az ötvenes éveknek második s a hatvanasoknak első felében – országaink politikai szétkülönülése folytán – jelentős mértékű különfejlődéssel fenyegetett: négy sajátos nemzetiségi norma kialakulásával, függetlenül a nemzetitől. Nagyon is igazat kellett adnunk az e nemzetiségi tömbökben a hatvanas években megindult nyelvvédő mozgalmaknak, az akkoriban alakult nyelvművelő munkacsoportoknak, egyesületeknek abban, hogy szembeszegültek ezzel a – többek által természetesnek nyilvánított – tendenciával; s hogy ma is azt vallják – talán a nemzeti keretekben működő nyelvművelőknél is merevebben –, hogy a normát ne törekedjünk a mindennapok széles és általános szokás- rendszeréhez igazítani, hanem ahhoz a kiművelt és hagyomány szentesítette igényes réteghez szabjuk, amely a nemzeti – és az ahhoz igazodó nemzetiségi – műveltségnek hordozója.

Mi volt az akkor megindult spontán folyamatnak a veszélye; s miért aggasztó, ha ez most, a nemzedékváltás során, tudományos mezben újjáéled, nemzeti és nemzetiségi viszonylatban egyaránt azt hangoztatva, hogy a normát most kell megalkotni, illetőleg újraalkotni, mégpedig az általános közhasználat statisztikai átlagából kiszűrve? A nemzeti keretben élő norma szempontjából annyi, hogy ezáltal önként visszasüllyedünk azoknak a frissen felszabadult gyarmatoknak a színvonalára, amelyeknek még nincs történelmileg kialakult és szentesített igényes normarétegük, hanem most küszködnek anyanyelvük standardizálásával. Az egyszerű statisztikai átlagszámítás óhatatlanul a pongyolaság, a fésületlenség, a modortalanság, a bunkóság dominanciáját mutatja ki, azaz – ha komolyan vesszük és szentesítjük – ezt juttatná uralomra.

A szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi tömbök számára ez többet jelent. Gondoljuk meg! Ezekben a tömbökben a területi, a gazdasági és a politikai szétkülönítettség olyan kettős kötődést indít meg, amelynek két lehetséges megoldása van: vagy az, hogy kétfelé tartoznak, tehát sehova sem; vagy az, hogy kétfelé gyökerezve felfejlesztik önmagukat a mikrotársadalmasodás szintjére. Ez utóbbi tendenciára utal saját – és sajátos színű – irodalmuk és kultúrájuk kialakulása, mely három forrásból táplálkozik: a nemzeti magyar társadalom korábbi és kortársi kultúrájából, azután az államszervező nemzetéből; s mindezt egységbe ötvözve, az önmagukat tükröző saját produkciójukból.

A kultúrát tekintve ez nem veszély, hanem, önmegvalósítás. De ha nyelvi-nyelvhasználati vonatkozásban beleugrunk itt a mikrotársadalmi átlaghasználat statisztikai átlagának alapján álló nyelvi standardizálódás csapdájába, akkor visszajutunk oda, ahonnan a hatvanas-hetvenes években nagynehezen kimáshattunk: a szétkülönülési tendencia elismerésébe, sőt felerősítésébe (s ráadásul szorozva négygyel!). Valami olyanba, amit például az elég régóta külön-külön történelmi utat járó német nyelvű államok sem vállaltak. S félő, hogy e tömbök számára ez nem csupán regionalizálódásukat jelentené, hanem provincializálódást, sőt – bármily ellentmondásnak tűnik – standardizált vulgarizálódást.

Gondolja meg mindezt a nyelvi prulalizmus elvét hirdető új nemzedék! – Politikusaink pedig azt, amit a „paritás”-ról jeleztem. Emlékszem: az egyik szomszédos ország illetékesei, erre hivatkozva, annyi példányt engedélyeztek volna átvenni a magyar helyesírási szabályzatból annak idején, amennyit mi az övékéből. Nálunk annak a nyelvnek mintegy

húszezer anyanyelvi beszélője volt, önáluk a miénknek nagyjából százszor annyi. – Nos, összehasonlítani egy dolgot lehet: ki oldja meg az adott nagyságrendhez képest generózusabban a problémákat, ki teljesít többet az adott nemzetiségi csoport jogos és reális igényeiből. – S még arra hívom fel a közfigyelmet: én itt következetesen „államszervező” nemzetről beszéltem, szembeállítva a nemzetiségekkel, nem államalkotó nemzetről. Szerintem államalkotó tényező az állam minden csoportja; a többségi nemzet csak „államszervező”; ami sokkal inkább feladat, kötelesség és felelősség, mintsem valamiféle előjog. Nomen est omen; jó volna ezt a különbségtételt bevezetni a nemzetközi politika terminológiájába is.

Szakirodalmi előzmények:

Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról (Madách Kiadó, Bratislava, 1970. 1–269); Köznyelv és nyelvjárárok viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között (Zbornik FFUK Philologica 25. Bratislava, 1974. 109–12); A nemzetiségi magyar nyelvűvelő munka új feladatai (Nyr. 1977. 101: 171–5); Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság (MNy. 1975. 71: 6–16; oroszul: Jazük, nacionalizm, patriotizm. Etjudü o Vengrii. Bp. 1978. Tom. 13: 161–74); A magyar nyelv a szomszéd államokban (Anyanyelvi örjárat, szerk.: Ferenczy Géza. Bp. 1971. 67–74); A magyar nyelv az országhatárokon kívül (Nyelv és Irodalom. Bp., 1972. 2. szám 53–66); Nyelvi gondok – három szinten (Tiszatáj 1977. 2. szám 45–8); Az anyanyelv és az elsődleges nyelv (Tiszatáj 1980. 11. szám 53–6).

Jakab István

A nemzeti nyelvűvelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvűvelés „radikalizmusának” okai, gondjai

Felszólalásom a rendelkezésemre álló kevés idő miatt vázlatos lesz, ugyanis a programban jelzett témán kívül egy másik kérdést, a kisebbségek nyelvi önállósodásának kérdését is szeretném érinteni.

Aligha vitatja közölünk valaki azt a tényt, hogy a nemzeti nyelvűvelés liberálisabb, mint a kisebbségi, illetve: a kisebbségi radikálisabb, mint a nemzeti. Ez mindkettőnek a helyzetéből, szerepéből ered. A nemzeti nyelvűvelés toleráns jellege miatt magának a nyelvnek a léte nemigen kerül veszélybe, de a kisebbségi nyelvűvelés nem lehet elnéző például az olyan nyelvi-nyelvhasználati jelenségekkel szemben, amelyek a többségi nyelvnek sokszor magyar mezben jelentkező szóhasználati vagy grammatikai jellegzetességeit terjesztik magyarjaink között. Nem, mert kisebbségi helyzetben a sokat emlegetett különfejlődési lehetőség nem mumus, hanem reális veszély. (Sajnos, nincs itt időm a ránk zúduló hibák szemléltetésére.)

A nemzeti nyelvűvelésről azt mondtam: liberálisabb a kisebbségénél, a kisebbségiről meg azt, radikálisabb a nemzetinél. Nem azt, hogy az egyik liberális, a másik radikális. Hogy aztán a nemzeti valóban liberális-e, a kisebbségi meg radikális-e, azt mindenkinek saját megítélésére bízom.

Mi, kisebbségi nyelvűvelők olykor nem bánnánk, ha a magyarországi nyelvűvelés egy kicsit radikálisabb vagy talán inkább hatékonyabb volna. Sokat segítenek nekünk a magyarországi nyelvészársak: előadnak a különféle nyelvi rendezvényeinken, tanfolyamainkon. A legnagyobb segítség azonban az volna, ha következetesebben, erélyesebben küdenének a nyelvhasználati hibák ellen. S ezzel talán saját magukon is segítenének. Hiába tudjuk bizonyítani, hogy a magyar nyelv a hibák ellenére is fejlődött végeredményben, akár csupán a múlt századi állapotokhoz képest vizsgáljuk is, ha a gaz, gyom szinte szabadon burjánzik benne. Hogy ez miért érdekel minket, kisebbségeket? Azért, mert ha a szomszéd kertjében virágozik a gyom, a mienkbe is hamar átkerül. Sajnos, újságíróink, sőt még papjaink és mások is sokkal hamarabb felfigyelnek a nyelvhasználati változások negatív

jelenségeire, mint a pozitívakra, s a modern nyelvhasználat jegyeinek vélve hamar átveszik őket. Gondoljunk a divatszavak garmadájára s egyéb nem kívánatos kifejezésekre! Nehezen tudom megérteni, hogy egyik oldalon erőfeszítéseket tesz a Helyesírási Bizottság, hogy minél egységesebbé tegye a magyar helyesírást, a másik oldalon a médiumok, cégtáblák, feliratok terjesztik a szinte durva helyesírási hibákat. Nem vagyok a diktatórikus módszerek híve, de vajon nem lehetne-e valamiképpen nyelvi ellenőrzés alá vonni a nyilvánosság elé kerülő feliratokat, elérni, hogy az eddiginél következetesebben ellenőriztessék és ellenőrizték az ezért felelősek a médiumok helyesírási gyakorlatát? *Attommag Kutató Intézet* (debreceni felirat); *rágcsáló és rovarirtó* (egy budai cégtáblán a cégtulajdonos foglalkozásának feltüntetése); *mafia szakértő* (a Magyar Televízió képernyőjén néhány évvel ezelőtt többször is megjelent felirat).

Sok gondot okoz nekünk (s bizonyára az itteni nyelvészeknek is) az egyes nyelvváltozatok körülhatárolatlansága s e változatok társadalmi használatának kijelöletlensége. Vagyis azoknak a kérdéseknek a tisztázása, hogy bizonyos nyelvi jelenségek hová, melyik változathoz sorolhatók, illetve melyik változatnak hol van a helye, szerepe a társadalmi életben, mely területeken tolerálható még, s hol nem tűrhető meg. Van egy elv: nyelvhelyességi kérdésekben nem dönthetnek egyes személyek, csak a közösség, s mi a kezdeményezést innen várjuk. Sajnos, a gyakorlat az, hogy mindenki kialakít (mert mire várna?) valamiféle szubjektív nyelvváltozatokat, normákat, esetleg bizonyos vitás nyelvhelyességi kérdésekben megjelenik (sajnos, inkább már csak megjelent) Lőrincze Lajosnak egy-egy cikke, amely a kérdést eldöntötte. De legalább annyi volt, ma már az sincs.

Nem segít rajtunk az olyan cikk sem, mint a Tolcsvai Nagy Gáboré, amely a *Regio* 1991/3. számában jelent meg „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” címmel. A szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi normához igazodniuk, vagyis a nyelvi önállósodásunk gondolatát propagálja. Öncsonkításnak tartaná, ha a köz nevében a regionális sajtóságokat, a táji változatokat, a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat kiiktatnánk hagyományainkból. Csakhogy a példái nem a mi helyzetünket tükrözik, így analóg példaként nem fogadhatók el. Lehet, ha helyzetünket alaposabban ismerné, fel sem vetette volna ezt a gondolatot. Hadd tegyem fel neki – és mindnyájunknak – a kérdést: azzal, hogy nagyvonalúan és jóindulatúan nyelvi önállóságra „ítél” bennünket egy regionális köznyelvvél, vajon nem éppen a provincializálódás és az asszimilálódás veszélyének teszi ki a kisebbségeket az öntudatuk és önbizalmuk vélt visszaadása helyett? Hiszen a regionális jegyek megőrzéséért a köznyelv kifejtéséről kellene cserében lemondanunk, ha nem igazodnánk a magyarországi normához. Kétségtelen, minden más nyelv pozitívan is hathat a magyar nyelvre, de kétkem, hogy abból a sok nem kívánatos hatásból, amely minket ér, előnye, nem pedig hátránya származnék a magyar nyelvnek. Olyan intenzív ez a hatás, hogy éppen azt segítené elő, amitől tartunk: a nyelv különfejlődését, deformálódását. Nyelvművelésünk természetesen számol a regionalizmussal; tudjuk, hogy ennek egyik jellemzője a szlovák hatás, amely a jelenlegi társadalmi körülmények között nem szüntethető meg. A nyelvjárások és a regionális köznyelvek szintjén ezt kénytelenek vagyunk megtűrni. De nem békélhetünk meg vele, a köznyelvben nem tolerálhatjuk a megjelenését; sőt megfelelő nyelvi ismeretterjesztéssel az alsóbb szinteken is küzdünk ellene. A köznyelv kifejtéséről, megerősítéséről nem mondhatunk le. A mi tapasztalataink azt mutatják, hogy a nyelvjárás sem megtartó erő az emberekre zúduló szlovák nyelvi hatások ellen. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy a falusi ember – talán éppen a nyelvi képzettség hiányában – ösztönösen átveszi és használja a környezetéből ráragadt szlovakizmusokat, védekezni sem képes ellenük. A szlovák iskolát végzett magyarok meg – rádöbbenve anyanyelvi készségük hiányos és szerintük kulturálatlan voltára, valójában azonban nyelvhasználatuk nyelvjárásos mivoltára – nemegyszer inkább szlovák nyelvre váltanak át, ha a nyilvánosság előtt szólnak. Nem kétséges, hogy ez előbb anyanyelvük, majd magyarságuk feladásához vezet. Mély nyomokat hagyott bennem a magyarországi szlovákok képviselőinek figyelmeztetése az egy hónappal ezelőtti nyitrai konferencián: szenteljünk kellő figyelmet a köznyelv fejlesztésének, nehogy úgy járjunk, mint a magyarországi szlovákok, akiknek szétszóródá-

sát, beolvadását egyéb okok mellett az is siettette, hogy nem volt – ki sem alakult – köznyelvük. A kultúra közvetítésének, megszerzésének eszköze a köznyelv. Aki a köznyelv kialakítását, fejlesztését gátolja, az tulajdonképpen a műveltség megszerzésében gátolja meg az érintett embereket.

S még más okból is meggondolandó az ilyen önállóság propagálása. Az első Csehszlovák Köztársaság idején egy ottani nyelvésztől származott az a javaslat, hogy éljünk az önállóságunk adta lehetőségekkel, s vezessük be a magyar kétjegyű betűk helyett a szlovák mellékjeles hangjelölési módot. Szerencsére nagy felháborodással fogadták a javaslatot. Huszonöt-harminc évvel ezelőtt – szintén a helyzetünkre és önállóságunkra hivatkozva – képzetlen szerkesztők és fordítók a szó szerinti fordítások módszerét akarták szentesíteni, és tükörszavakból, -kifejezésekből álló terminológiát létrehozni. Nem kis harcunkba került, hogy ezt a törekvést megghiúsítsuk. Ezek a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nyelvi önállósodás vezetne önfeladáshoz, nem pedig a magyar normához való igazodás.

Lanstyák István

Kétnyelvűség és nyelvművelés

1. Mind a szlovákiai, mind a többi kisebbségi magyar nyelvművelésnek alapelve, hogy „egy magyar nyelv van”. A nyelvművelők fontosnak tartják, hogy ez a nyelv „egységes, minden magyar számára érthető legyen” (Jakab 1980:7; Jakab 1982:1; 1983:179; 1. még Deme 1953:29; Mayer 1989:152).

Nyelvünk egységének hangsúlyozását elsősorban az utódállamokbeli magyar nyelvváltozatok különfejlődésétől való félelem magyarázza (Deme 1970:10; 12, 40, 52, 102 stb.). Ez a félelem (sajnos) teljesen indokolt: a kétnyelvűek nyelvhasználata törvényszerűen más, mint az egynyelvűeké, s ezen semmiféle nyelvművelés nem tud változtatni (l. Lanstyák 1992b:44). Az olyan jelenségek, mint pl. a másodnyelvből való szókölcsönzés, jelentéskölcsönzés, tükörszavak használata stb. valóságos nyelvi univerzálék. – A kisebbségben élők nyelvhasználatának az anyaországbeliekéthöz való eltéréseit tovább növeli a standard nyelvváltozat érvényesülési lehetőségeinek szűkössége miatt konzerválódó nyelvjárásiasság, illetőleg a kevésbé választékos nyelvváltozatoknak a Magyarországon tapasztaltnál szélesebb körben és több beszédhelyzetben való használata (l. Deme 1970:39; 1973:196; Jakab 1983:182–4; 1989:142). Mivel e jelenségeknek „objektív, pontosabban társadalmi okuk van” (Jakab 1983:185, vö. még Deme 1970:46), ezt az állapotot a nyelvművelésnek nem áll közvetlenül hatalmában megváltoztatni.

Bár ezekkel a tényekkel nyelvművelőink is többé-kevésbé tisztában vannak, mégsem tudnak a fenti alapelvről lemondani. Az egységes nyelv megőrzésének szükségességét különféle nyelvi érvekkel próbálják alátámasztani (l. pl. NyKk. I.:1291; Deme 1970:57, 75; Jakab 1983:179; egynyelvűségi viszonylatban l. még Fábíán 1953:69; NyKk. I.:928; Lőrincze 1979:98; Lőrincze 1980:20). Azonban a felsorakoztatott érvek között véleményem szerint egy sincs, amely megállná a helyét (l. Lanstyák 1992c). Ennek ellenére jómagam is úgy látom, hogy az egységes magyar (köz)nyelv megőrzése mind a szlovákiai, mind a többi utódállambeli magyar kisebbségnek alapvető érdeke. Nemcsak azért, mert a standard nyelvváltozat ismerete teszi lehetővé az egyetemes magyarság kulturális javainak áttétel, azaz nyelvi korlátok nélküli fogyasztását (Deme 1974:196), hanem azért is, mert a nyelvi különfejlődés hosszú távon a kisebbségeknek az anyanemzet testéről való leszakadásához, végső soron pedig teljes beolvadásukhoz vezethet (l. Lanstyák 1992b:44).

2. Hogyan lehet azonban megőrizni nyelvünk egységét, ha egyszer a kétnyelvű anyanyelvváltozatok¹ léte törvényszerű és elkerülhetetlen?

Nyelvművelésünknek eddig nem volt bátorsága szembenézni ezzel a kétségtelenül

nyugtalanító kérdéssel. Úgy tettünk, mintha a Szlovákiában beszélt magyar nyelvváltozatoknak a szlovák nyelv hatására kialakult sajátosságai csupán esetlegességek volnának, „vadhajtások”, amelyek kellő „nyesegetéssel” eltávolíthatók, „lomposágok”, amelyekről a nyelvi műveltség emelésével a beszélők leszoktathatók. Nem akartuk tudomásul venni, hogy itt nyelvtények sokaságáról van szó; azzal áltattuk magunkat, hogy ezek a sajátosságok – az anyaországtól való elválasztottság, a kisebbségi helyzet további nyelvi következményeivel, a nagyobb fokú nyelvjárással, a többi nyelvi vulgarizmussal együtt – csupán a nyelvhasználat jellemzői volnának, a „nyelvet” még egyáltalán nem érintenék (vö. Deme 1970:50, 52).

Pedig európai látókörű nyelvészünk, Arany A. László már több mint egy fél évszázaddal ezelőtt fölismerte, hogy a kétnyelvű nyelvváltozatokban a két nyelv normarendszerének egyes elemeiből új norma jön létre, amely mindkettőtől eltér (1939–40:47). (Vö. még Haugen 1972:117, Kontra 1989:209, 211; 1990:95). Azt, hogy itt nem csupán a nyelvhasználat különbözőségéről van szó, hanem bizony a nyelvi rendszer eltéréseiről, az a tény is bizonyítja, hogy ezt a kétnyelvű anyanyelvváltozatot használják azok a beszélők is, akik egyáltalán nem tudnak szlovákul, mivel ezt sajátítják el anyanyelvként a szüleiktől és a tágabb környezettől, és persze ezt hallják nap mint nap a kétnyelvű beszélőktől (azok is, akik még e nyelvváltozat létrejötte előtt születtek vagy később költöztek ebbe az országba).

Hogyan maradhat hát nyelvünk egységes, ha a magyarok egyharmada az ország határain kívül él, és más-más kétnyelvű anyanyelvváltozatot beszél (amelyek ráadásul önmagukon belül sem egységesek)?

3. Vannak vélemények, melyek szerint egyfajta megoldást az jelenthetne, ha lazítanánk a standard magyar nyelvi norma feszségén, több változatot engednénk érvényesülni a legválasztékosabb nyelvhasználatban is. Erre leginkább a hangtan területén van lehetőség. Tolcsvai Nagy Gáborral együtt kérdezhetjük: ugyanazt a választékos magyar köznyelvet miért ne lehetne palócos illabiális *á*-val, dunántúlias nagyon nyílt *e*-vel vagy mondjuk keleties záródó kettőshangzókkal ejteni? (1991:172; vö. még 1989:98, 101.) Éppúgy, ahogy a választékos angol köznyelvet az utcaseprőtől az egyetemi tanárig bárki beszélheti saját helyi akcentusával anélkül, hogy beszéde ezzel provinciálisnak vagy az angol nyelv egységét veszélyeztetőnek minősülne (vö. Trudgill 1974:18–9). S bizonyos szókincsbeli regionalizmusok befogadása is elkerülhetetlennek látszik: például az olyan fogalmakat jelölő szavaké és kifejezéseké, amelyeknek Magyarországon egyáltalán nincs vagy nincs pontos megfelelőjük (vö. Deme 1970:110).

A „művelt köznyelv” ilyen lazább felfogása nem idegen nyelvművelésünktől, bár inkább az elméleti fejtegetések síkján, nem a gyakorlatban érvényesül. „Művelt köznyelven” nem feltétlenül a köznyelv „steril”, „színtelen-szagtalan”, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem – nálunk ilyen aligha képzelhető el –; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárási színei-izei kis mértékben érezhetők, s az idegen hatás nem jelentkezik benne feltűnő mértékben” – írja Jakab István (1989:145).² – Szabómihály Gizella pedig az olyan tükörfordításokról, mint például az *anyasági szabadság* ’gyermekgondozási szabadság’ azt írja, hogy ezek „a szlovákiai magyar köznyelv jellemző elemei; bármennyire hadakozunk is ellenük, látnunk kell: ahogy a németnek, az angolnak is kialakultak a különböző országokban beszélt változatai, úgy bizonyos szavak, kifejezések esetében használatbeli és jelentésbeli eltérések jellemzik a Magyarországon, illetve Szlovákiában (Jugoszláviában, Romániában, a Kárpátalján stb.) beszélt magyar köznyelvet” (1989:283).

Az ilyen engedelmények árán véleményem szerint elérhető, hogy az írott nyelvhasználat (a nagy nyilvánosságnak szóló írásművekben) nagyrészt egységes maradjon. Az írás ugyanis sokkal tudatosabb tevékenység, mint a beszéd: írás közben nemcsak hogy lehet, hanem kell is a nyelvre, a megfogalmazásmódra figyelni; ezt a szabadabb „időbeosztás” is megkönnyíti. Ahogy a fogalmazás tudatossága révén elkerülhetők (vagy utólag kijavíthatók) a stilisztikai hibák, ugyanúgy elkerülhetők (vagy utólag kijavíthatók) az ebbe a nyelvváltozatba nem való szlovákiai magyar sajátosságok is. – Hasonlóképpen elérhető, hogy a rádió és a televízió felolvasott szövegei a standard magyar nyelvváltozatnak – ehhez a

némileg „fellazított” – normájához igazodjanak. – Mindehhez persze szükséges, hogy az oktatás nyelve következetesen a művelt köznyelv legyen, s a diákok már az „alapiskolában” (vagyis a magyarországi standard szerint: az általános iskolában) széles körű passzív standardnyelv-ismeretre tegyenek szert.

4. Ami a beszélt nyelvet illeti, ez egészen más elbírálás alá esik. Az élőbeszéd alapvetően reflexszerű, általában nagymértékben mentes a nyelvi megformáltságra való tudatos odafigyeléstől. Pszicholingvisztikai képtelenség elvárni az emberektől, különösen az alacsonyabb műveltségűektől, hogy spontán beszédükben a mondanivaló tartalma és egy sereg nyelven kívüli tényező mellett még a szóválasztásra és ragozásra is odafigyeljenek. A szokásos élethelyzetekben általában nem azért beszélünk, hogy nyelvünket gyakoroljuk vagy éppen pallérozzuk, hanem azért, hogy valamilyen tudattartalmat közvetítsünk. Aligha képzelhető el, hogy valaha is sikerül elérnünk azt, hogy mondanivalójuk megformálásakor az egyszerű beszélők az ún. „nyelvhelyességi” szempontokat a közlés gazdaságosságának, ill. hatékonyságának szempontjai elé helyezték, azaz olyan formákat használnak, amelyek számukra szokatlanok, és ezért nagyobb mentális erőfeszítést igényelnek (pl. az *epével műtöttek* kifejezés használata a szlovákiai magyar *epére műtöttek* – vagy inkább *operáltak* – helyett), s amelyek ugyanakkor a megértést vagy egyáltalán nem befolyásolják, vagy inkább megnehezítik (pl. a szlovákból jól ismert *rodné číslo* tükörfordításaként létrejött *születési szám* használata a csak kevesek által ismert standard magyar *személyi szám* helyett).

Mindezekből következően az élőbeszédben még a fent vázolt „lazább” standard használatának erőltetése sem járhat sikerrel. Legfőleg azt tudjuk elérni, hogy az értelmiségiek a standard magyarhoz viszonylag közel álló nyelvváltozatot beszéljenek, de ők is csak inkább a formális beszédhelyzetekben (különösen nagy nyilvánosság előtt), illetőleg amikor magyarországiakkal vagy más nem szlovákiai magyar beszélőkkel társalognak. Ehhez persze fontos, hogy már a középiskola képessé tegye legalább a legjobb diákokat a standard nyelvváltozat aktív használatára. És még fontosabb, hogy a végzős növendékek korlátozás nélkül folytathassák főiskolai, egyetemi tanulmányaikat magyar nyelven (részben szlovákiai magyar, részben pedig magyarországi, esetleg erdélyi stb. felsőoktatási intézményekben).

Ami a mindennapi beszédhelyzeteket illeti, itt még az értelmiségiek sem fognak a leghatékonyabb nyelvművelés, sőt intézményes nyelvoktatás hatására sem leszokni a kétnyelvű anyanyelvváltozatról. De ez talán nem is olyan nagy baj. Ha ugyanis nyelvi tények nem teszik szükségessé az egységes magyar nyelvváltozat általános használatát, miért ne érhetnénk be azzal, hogy a formális beszédhelyzetekben használt nyelv (elsősorban az írott, illetve részben az értelmiségiek által beszélt) megmarad egységesnek? Ezzel máris elértük, hogy nyelvünk nem fog öt külön magyar nyelvre szakadni, hiszen „nyelv”-en ilyen értelemben mindig a standard nyelvváltozatot értjük. Így természetesen arra sem lesz szükség, hogy száz év múlva Thomas Mannt vagy Petőfit három- vagy ötféle magyar nyelvre kelljen lefordítani. Ezzel párhuzamosan viszont szükség van arra, hogy „törvényesítsük” a kétnyelvű anyanyelvváltozatokat mint a köznapi érintkezés adekvát (legadekvátabb) eszközét, szakítsunk a standardtól való eltéréseknek hibaként való megbélyegzésével, elismerjük, hogy a szlovákiai magyarok zöme számára a kétnyelvű anyanyelvváltozatok az érintkezés leggyakoribb, leghatékonyabb és – ki merem mondani – legmegfelelőbb eszközei. S természetesen e nyelvváltozatoknak nemcsak létét, hanem létjogosultságát is el kell ismernünk, hiszen ezek nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a szlovákiai magyar beszélők életében, akár örülünk ennek, akár nem.³

5. A két nyelvváltozat „békés egymás mellett élése” olyan jellegű diglossziás elrendezést eredményezhet, mint amelyet Ferguson klasszikus tanulmányában (1976.) találunk, azzal a különbséggel, hogy itt az „emelkedett változat”-ként funkcionáló standard magyar nyelvváltozat, valamint a „közönséges változat” szerepét betöltő kétnyelvű anyanyelvváltozatok mellett egy további kód, a szlovák nyelv is szerepet játszik. (A tri- és poliglosszia kérdésére l. Romaine 1989:34).

Ha megvizsgáljuk, hogy a klasszikus diglossziás helyzetnek Ferguson által említett egyes jellemzői mennyire vonatkozathatók a mi viszonyainkra, megállapíthatjuk, hogy a *diglosszia legtöbb jellemzője máris föllelhető a két nyelvváltozat (típus) – a standard és a szlovákiai magyar – mai elrendezésében*. A néhány, egyelőre még tisztázatlan elméleti és gyakorlati részletkérdés ellenére úgy vélem, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösségben használatos nyelvek, nyelvváltozatok elrendezésének di-, ill. triglossziaként való felfogása két szempontból is hasznos lehet: egyrészt megfelelő keretet adhat e nyelvváltozatok leírásához, másrészt pedig a nyelvművelés gyakorlatában megteremtheti a lehetőséget arra, hogy a „kecske is jólakjon, és a káposzta is megmaradjon”, vagyis hogy a beszélők tömegei a legtöbb beszédhelyzetben gátlások nélkül, spontánul és felszabadultan használják a számukra legtermészetesebb megnyilvánulási formát, a kétnyelvű anyanyelvváltozatot, büntudat és kisebbségi érzés nélkül, s ugyanakkor ne kelljen fölálldozni nyelvünk egységét, hanem a (viszonylag) egységes magyar irodalmi és köznyelvnek az írásbeli, illetve a választékos szóbeli nyelvhasználatban való megerősítésével továbbra is élvezhessük a közös nyelv és a szoros együvé tartozás minden előnyét.

A legtöbb vonatkozásban már most is meglévő – csak föl (és el) nem ismert – diglosszia megszilárdítása nem látszik megoldhatatlan feladatnak, hiszen a fejlődésbe nem is szükséges nagyon beavatkozni, inkább csak tudatosítani kell a beszélők tömegeivel a fönnálló helyzetet.

Ha erre meglesz a közös akarat, akkor a magyar nyelv vonatkozásában létező diglossziás elrendezés tartós fönnmaradása mindenekelőtt attól függ majd, hogy a jövőben milyen lesz a szlovák nyelv szerepe a szlovákiai magyarok életében. Valamennyiünk érdeke, hogy ez minél csekélyebb legyen (ennek részletesebb indoklására l. Lanstyák 1990:452–6; 1992a:981–3), különben a szlovák nyelv mind nagyobb mértékben foglalja el az emelkedett változat helyét, megfosztva ezzel kisebbségünket a választékos köznyelv használatának lehetőségétől és mind nagyobb hatást gyakorolva a kétnyelvű anyanyelvváltozatokra.

Ennek megakadályozása azonban már végképp nem a nyelvművelés feladata.

Jegyzet

¹ A fogalomra – más kétnyelvűségi helyzetben – l. Győri-Nagy 1991:7. – ² Így nyilatkozott szerzőnk az 1992 szeptemberében Nyitrán tartott élőnyelvi konferencián is. Előadásának rövidített változata *A szlovák hatás és a többi* címen megjelent az *Új Szó* 1992. okt. 3-i számában (5). – ³ Nyelvművelőink erről másként vélekedtek. L. Jakab 1989:146; Mayer 1989:152.

Hivatkozások

Arany A. László 1939–1940. „Psychologické základy javov bilingvistických” (*Linguistica Slovaca I/II*, 39–49.) – Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról* (Madách, Bratislava); 1973. *Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között* (*Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*, 25. évf., 191–8. Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava); 1953. „A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből” (Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*, 15–48. Akadémiai Kiadó, Budapest). – Fábíán Pál 1953. „Az idegen szavak kérdése” (*Nyelvművelésünk főbb kérdései*, 49–79) – Ferguson, Charles A. 1976. „Diglosszia”. (*Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, 291–317. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest) – Győri-Nagy Sándor 1991. „Változathatás a Kárpát-medencei kétnyelvű kisebbségek anyanyelv-dinamikájában”. Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*, 6–19. (Kiadta a Széchenyi Társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével, Budapest) – Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language. Essays*. (Válogatta és a bevezetőt írta Anwar S. Dil. Stanford University Press, Stanford, California). – Jakab István 1980. *Nyelvünkről nyelvünkért* (Madách, Bratislava); 1982. „Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában” (*Magyar Nyelvőr* 106:1–17); 1983. *Nyelvünk és mi* (Madách, Bratislava); 1989. „A magyar nyelv

szlovákiai változatai” (*Magyar Nyelvőr* 113:140–9). – Kontra Miklós 1989. „Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban?” (*Magyar Nyelvőr* 113, 204–11); 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból* (Linguistica, Series A, 5., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest). – Lanstyák István 1990. „Kétnyelvűség és nemzeti megmaradás” (*Irodalmi Szemle* 33:450–6); 1992a. „Kétnyelvűség és társadalmi érvényesülés” (*Irodalmi Szemle* 35:975–83); 1992b. „Nyelvünk jövőjéről – jelen időben” (*Holnap* III/10, 40–4); 1992c. „Nyelvűvelésünk vétségei és kétségei” (*Kézirat*. Megjelenik előreláthatólag 1993-ban az Irodalmi Szemlében.) – Lőrincze Lajos 1979. „Mai nyelvűvelésünk főbb kérdései” (Fábián Pál szerk.: *Nyelvűvelés*, 59–116); 1980. *Emberközpon-tú nyelvűvelés* (Magvető Kiadó, Budapest). – Mayer Judit 1989. „A szlovákiai magyar nyelvűvelés” (*Magyar Nyelvőr* 113:150–6) – *Nyelvűvelő kézikönyv* (NyKk.), I–II. Grétsy László és Kovalovszky Miklós főszerk. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.) – Romaine, Suzanne 1989. *Bilingualism* (Basil Blackwell, Oxford-New York). – Szabó Mihály Gizella 1989. „A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában” (*Magyar Nyelvőr* 113:277–83). – Tolcsvai Nagy Gábor 1989. „Modell a művelődéshez: a nyelvűvelés esélyei” (*Valóság* 10:95–103); 1991. „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” (*Regio* 3, 166–73). – Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics. An Introduction* (Penguin).

Molnár Csikós László

A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái

Néhány évvel ezelőtt a *Magyar Nyelvőr* 113. évfolyamának 2. számában tanulmányt tettem közzé a magyar nyelvnek Jugoszláviában való helyzetéről. Viszonylag részletesen bemutat-tam a jugoszláviai magyarság nyelvhasználati lehetőségeit és gondjait, szoltam a legjellem-zőbb szókészletbeli, továbbá hangtani, alaktani és mondatszerkesztési sajátságokról és a Jugoszláviában folyó magyar nyelvűvelő tevékenységről. Sajnos, már a tanulmány meg-írása és megjelenése közötti időszakban romlani kezdett a helyzet, azóta pedig, a bekövetkezett gazdasági és politikai változások közvetlen vagy közvetett folyományaként hanyatlás következett be. Vajdaság autonómiájának nagyarányú csökkentése, a nacionalizmusnak a délszláv népek körében való megerősödése, a polgárháború kitörése, az országnak részekre való szakadása, a gazdasági zárlat bevezetése – mind hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nyelv helyzete negatív irányban megváltozzék.

A magyar nyelv használatának lehetőségeit napjainkban újabbnál újabb törvényes rendelkezések szűkítik a Szerb Köztársaságban. Nagy nyugtalanságot váltott ki a vajdasági magyarság körében a nyelvhasználati törvény megjelenése. Noha ez a törvény elsősorban a cirill betűs írásmódnak a latin betűssel szemben való elsőbbségét igyekszik biztosítani a szerb hivatalos és közéleti nyelvhasználatban, több pontja a magyar nyelv használatát érintő rendelkezést is tartalmaz. A törvény kimondja, hogy a nemzetiségi nyelvek egyenrangúak a szerbhorraváttal, nem pedig fordítva, mivel csupán a szerbhorraváttal nyelv hivatalos és közéleti használata terjed ki az egész köztársaság területére, a nemzetiségi nyelvek csupán egyes részein használatosak. A szerbiai nyelvhasználati törvény logikája szerint a szerbhorraváttal-magyar kétnyelvűség a szabályszerű, a kizárólagos magyarnyelvűség a kivételes (akár bírósági tárgyalásról, akár kiadói tevékenységről, akár cégtábláról, akár iskolai naplóról van szó). Hivatalos dokumentumok nem állíthatók ki csupán nemzetiségi nyelven, mert ez megnehezítené a köztársaság más területein való használatukat. A jegyzőkönyvek, határozatok és más okiratok fordításának hitelesítése az illető szervnek a belügye, ezt olyan módon biztosítja, ahogyan munkaszervezési formáinak megfelel.

A nemzetiségi nyelvhasználatot korlátozó rendelkezéseken kívül a nyelvhasználati törvény meg is enged bizonyos dolgokat. A cégtáblán például azon a nemzetiségi nyelven is fel lehet tüntetni a szöveget, amely a cégtulajdonos működési helyén egyenrangú hivatalos használatban van. Az előbb említett elvtől eltérően ésszerűség és eredményesség szempontjá-

ból az eljárás egy nyelven is vezethető (ez nemzetiségi nyelv is lehet), de lehetőséget kell adni a polgárnak, hogy kérésére kivételesen szerbhorvát nyelven is vezessék az eljárást.

A magyar nyelv hivatalos és közeleti használatát egyes szervek, testületek, csoportok és egyének is igyekeznek megnehezíteni, olykor csupán nyilatkozataikkal, bizonyos esetekben pedig cselekvőleg is. A szóbeli véleménynyilvánításokban megjelenik a gazdasági nehézségekre való hivatkozás (például azért nem készítenek gyűlésanyagot magyar nyelven, mert nincs rá pénz), a nyelvtudásbeli hiányosságok kiküszöbölésének szükségessége (tanuljon meg mindenki rendesen szerbül, hogy ne kelljen fordítani a részére), a hazafiasság és az államhoz való lojalitás (Szerbiában élünk, ezért a nyilvánosság előtt szerbül kell beszélni, otthon használják a magyar nyelvet), a hátrányos helyzetbe való kerülés (ott, ahol sokan magyarul akarnak beszélni, a szerbek nem érzik jól magukat, mert nem értenek meg bizonyos dolgokat) stb. Előfordul, hogy valamely vélemény cselekedetben is megnyilvánul: levesznek korábban magyarul is feltüntetett feliratot, névtáblát, cégtáblát; utasítást adnak ki bizonyos alkalmazottaknak, hogy csak szerb nyelven érintkezzenek az ügyfelekkel, szerb írásmóddal tüntetnek fel olyan magyar személyneveket anyakönyvi kivonatban vagy más okmányban, amelyek korábban magyar alakban szerepeltek (illetve magyarul vezették be őket) – így lesz az *Erős*-ből *Eres*, a *Sörös*-ből *Seres*, a *Tündé*-ből *Tinde* stb.; nem hajlandók, noha megtehetnék, hogy magyarul adjanak felvilágosítást, vagy hogy magyarul szolgálgják ki ügyfelüket, üzletfelüket, vevőjüket stb.

A törvényhozó szándéka ellenére heves vita folyt az oktatási törvények egyes szakaszai körül. Az egyik a nemzetiségi osztály megnyitásának a tanulók létszámához való kötése volt. Az elsődleges elképzelés szerint legalább 30 diák szükséges ahhoz, hogy nemzetiségi nyelvű tagozat működhessen, utóbb ezt a számot 15-re csökkentették, sőt lehetővé tették, hogy külön minisztériumi jóváhagyással ennél kisebb létszámú osztály is létesüljön nemzeti-ségi tannyelven. Diszkriminatívnak minősül az a rendelkezés, amely szerint a nemzetiségi nyelvű tagozatra jelentkezők szüleinek külön nyilatkozatot kell aláírniuk, míg a szerbhorvát tagozatra való jelentkezéshez nem teszik szükségessé a nyilatkozatot. A középiskolai törvény eredetileg nem irányzott elő nemzetiségi tannyelvű szakiskolákat, pedig a korábban magyar nyelven végzett középiskolások zöme szakmunkásképzőbe járt, tehát nyilván szükség van arra, hogy a szakiskolákban nemzetiségi tannyelvű tagozat nyíljon.

Az általános iskolai törvénynek azt a szakaszát a magyar parlamenti képviselők követelésére (és a köztársasági elnök támogatásával) módosították, amely a nemzetiségi tannyelvű tagozat fenntartását ahhoz a feltételhez köti, hogy az illető nyelv az érintett községben hivatalos használatúnak minősüljön. Ez azért is veszélyes megszorítás, mert a helyi erők kényének-kedvének tenne ki olyan régóta működő magyar tagozatokat, amelyek nem számottevő magyar lakosságú községközpontokhoz tartozó magyar helységben vannak.

A magyar nyelvhez való viszonyulás szempontjából a közoktatásban is bizonyos változásokra került sor. Egyrészt nehezebb indítani és fenntartani magyar tannyelvű tagozatokat, mint korábban, másrészt pedig egyes tárgyak helyzete is megváltozott. A magyar nyelvű tagozatok működését a gazdasági nehézségek és a nacionalista törekvések egyaránt hátrányosan befolyásolják. Visszaszorulóban van a kétnyelvűség gyakorlatának egyik szép példája, a magyarnak környezeti nyelvként való tanítása. A nyolcvanas években Észak-Bácskának szinte minden nem magyar anyanyelvű tanulója tanult magyarul az iskolában, de Vajdaságnak más vidékein is folyt környezetinyelv-tanítás. Napjainkban már viszonylag kevesen tanulják második nyelvként a magyart, leginkább azok, kik korábban kezdték a tanulást, új csoportok azonban nemigen indulnak. Sajátos módon ez a hanyatlás megnövelte az iskolai anyanyelvápolásnak, az anyanyelvi pótoktatásnak a szerepét. Ezt a tárgyat eredetileg azok számára vezették be, akik szerb tagozatra járnak, noha magyar anyanyelvűek. Az anyanyelvápolás a tanulóknak nemcsak magyar nyelvtudását van hivatva fejleszteni, erősíteni, hanem magyar irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti ismereteket is nyújt számukra. Az utóbbi időben olyanok is bekapcsolódnak az anyanyelvápoló csoportok munkájába, akik korábban környezeti nyelvként tanulták a magyart, vagy most szeretnék elkezdni a nyelvtanulást. Így az anyanyelvápolás részben a környezetinyelv-tanítás szerepét is átveszi. Az anyanyelvápolás nevű tantárgy jelentőségének a növekedéséhez az is hozzájá-

rul, hogy egyes iskolákban (létszámhiány miatt) nem indul magyar tagozat. A tankönyvellátás sem olyan, mint azelőtt, ennek elsősorban gazdasági okai vannak. A főiskolákon és az egyetemen csökkent a magyar nyelven való tanulás lehetősége, egyrészt a felsőoktatás átszervezésének, racionalizációjának következtében, másrészt pedig azért, mert egyesek nem jó szemmel nézik azt, hogy kisebbségek még a felsőoktatásban is ragaszkodnának anyanyelvükhöz. Mindenesetre a magyar nyelvű egyetem álma nemhogy közeledett volna a megvalósuláshoz, inkább távolabbra került tőle. A magyar egyetemi hallgatók száma továbbra sincs arányban Vajdaság népességének nemzetiségi összetételével, a magyarok közül jóval kevesebben választják az egyetemen való továbbtanulást, mint a szerbek vagy különösen a montenegróiak közül.

A magyar nyelvű tájékoztatást és a könyvkiadást sem kerülték el a nehézségek. A nemzetiségi nyelven megjelenő sajtótermékek általában jobban megérik az állami támogatás csökkentését, mint a nemzeti nyelvűek, mert rendszerint kisebb példányszámban jelennek meg, és korlátozottabb a piacuk. Az elmúlt évben a Jópajtás c. gyermeklap került válságba, az idén pedig a Képes Ifjúság c. hetilap és az Üzenet c. havi folyóirat. Ez az utóbbi meg sem jelenik már több hónapja. Itt nem csupán anyagi természetű problémákról van szó, hanem szerkesztési, koncepcióbeli kérdésekről is. A délvidéki magyarság egyetlen napilapjának, az Újvidéken megjelenő Magyar Szónak kemény harcot kellett vívnia fennmaradásáért a hatalommal, amely mindenáron azon volt, hogy kezébe vegye a demokratikus hangvételű hírlap szerkesztésének irányítását, hogy a maga embereivel felügyeletet gyakoroljon a lap felett. Ez mindmáig nem sikerült. Noha a Magyar Szó élvez bizonyos állami támogatást, nagyjából mégis önellátónak számít. Teljesen önellátó viszont a Napló című szabadelvű hetilap, amely már mintegy két és fél éve ad teret a különféle politikai álláspontoknak, meglátásoknak, véleményeknek.

A magyar nyelvű rádiózást és televíziózást is érték megrázkódtatások. Az Újvidéki Rádió magyar műsora megmaradt ugyan egész naposnak, de hullámsávot kellett váltania, középhullámon átkerült a szerb nyelvű második műsor helyére. Ennek következtében jóval gyengébb adó sugározza, amelynek kisebb a hatótávolsága a korábbinál. A folyamatos magyar nyelvű műsor két URH-sávban fogható, természetesen megfelelő készülékkel, és a távolabbi pontokon csak külön antennával. Az Újvidéki Televízió magyar nyelvű műsora tartalmilag bővült ugyan, de az egységes Szerbiai Televízió létrehozásával veszített hatékonyságából. Ennek egyik fő oka az, hogy a magyar nyelvű Esti Híradó kezdési időpontját fél nyolcra hét órára helyezték át, hogy fél nyolckor az újvidéki adó is az egységes szerb nyelvű híradót közvetíthesse. Emiatt a rádióban is módosítani kellett az Esti Híradó műsoridejét, újabban fél hetkor kezdődik. Az Újvidéki Televízióknak van egy szerb nyelvű második műsora is (az úgynevezett pluszműsor), de takarékosági szempontból némelyek egyesíteni szeretnék az első műsorral. Ennek az lenne a következménye, hogy az egyébként este nyolc órakor kezdődő pluszműsor több nemzetiségi nyelvű műsort is kiszorítana, többek között az igen népszerű Halló tévé! családi magazinműsort.

Horvátországban a polgárháború súlyosan érintette a magyar nyelvhasználat lehetőségeit. Az intézményes formák vagy megszűntek, vagy átalakultak. Baranyában és Szlavóniában lekerültek a kétnyelvű helységnevtáblák, iskolák szűntek meg, templomok váltak félig vagy teljesen használhatatlanná. A horvátországi magyarok hetilapja, az eszéki Magyar Képes Ujság egy ideig nem is jelent meg, majd csökkent terjedelemben, számos rovata nélkül, időszakosan került az olvasó kezébe. Ez év májusától ismét hetilappá vált, de az utóbbi hónapokban a zárlat miatt nem jut el Vajdaságba. Az is megnehezíti a magyar nyelvhasználatát, hogy a háború következtében sok helységnek megváltozott a nemzetiségi összetétele. A kéksisasok baranyai és nyugat-szerémségi jelenléte némileg enyhíti a feszült helyzetet, és reményt ad a jelen levő magyar ajkú lakosságnak.

Szlovéniában a Jugoszláviától való elszakadás után tovább erősödnek a demokratizálódási folyamatok. Ennek megfelelően a magyar nyelvhasználat intézményes formái is bővülnek, gazdagodnak. Ez elsősorban a Muravidéki Magyar Rádió megalakulásában jutott kifejezésre. Korábban a Muraszombati Rádió heti 200 perces, majd 360 perces műsort biztosított a szlovéniai magyarok számára, ez utóbbi heti 780 órára bővült (a Lendvai Stúdió

közreműködésével). Az önálló Muravidéki Magyar Rádió heti 2340 perces műsort sugároz, hétköznap 13.30-tól 19 óráig, vasárnap pedig 12 és 18 óra között középhullámon és URH-n is. Minden egész órában hírek, 17 órától napi krónika. Műsorán szerepel még: Gazdasági mozaik, Történelmi visszapillantó, Anyanyelvi őrjárat, Zenegép, Tulipános láda, Így látom én stb. A szlovéniai magyarok hetilapja, a Népűjság időközben színes magazinná alakult át, nemcsak műszaki kivitelében tapasztalható javulás, hanem nyelvezetében is. Ami a kétnyelvű iskolahálózatot illeti, egyesek aggódnak, hogy a pártharcok áldozata lesz, remélhető azonban, hogy a nemzetiségi nyelvhasználat más formáival együtt mégis megmarad, hiszen Szlovéniának jelentős nemzetközi elismerést hozott.

Péntek János

Magyar nyelvi gondok Romániában

A kisebbségi lét különleges helyzetet teremt az anyanyelvű beszélő számára. A légzéshez hasonló természetességű beszéd a nyelv ritkuló légköre miatt nehézkessé, kapkodóvá válik. És bár két-három generáción át volt ideje alkalmazkodnia e magas hegyi atmoszférához, nyelvi lélegztvétele ma is kapkodó, néha egyenesen a fuldoklás görcseit mutatja. Érzelmileg a beszélők többsége inkább ragaszkodik veszélyeztetett anyanyelvéhez, mint az anyaországbeliek, bár naponta kell tapasztalniuk, hogy jogi alávetettség és korlátozottsága miatt használati értéke nem teljes, nem tökéletes.

1992 tavaszán, amikor az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének alakuló közgyűlését tartottuk Kovásznán, arról is beszélgettünk: vállalhatja-e ez a szövetség vagy akár a nyelvművelők népesebb tábora a jogi értelemben vett nyelvvédelmet is? Bár igencsak hozzászoktunk a mindenességhez, a kényszerhelyzetek kényszerfeladataihoz, mégis túlzásnak tartottuk, hogy önként magunkra vegyük a nyelvvel kapcsolatos összes gondokat. Ez ma már fölösleges is volna, hiszen a politikai érdekvédelmi szervezetek, a művelődési és szakmai intézmények a maguk módján mind képviselik az anyanyelv ügyét. Mint a következőkben vázolni szeretném, a nyelvi gondok valóban olyan jellegűek, hogy szükség van minden anyanyelvű beszélő és minden kisebbségi intézmény közreműködésére, jogászok aktív jelenlétére a jogalkotásban és a jogvédelemben, nemkülönben a kommunikáció technikai szakembereinek és tartalmi kivitelezőinek egyszerűzetére és végül a nyelvészek, pedagógusok nyelvápoló, nyelvművelő buzgólkodására.

A Romániában mindenütt tapasztalható hungarofóbia nagyon gyakran nyelvelenességből nyilvánul meg, ez pedig már eleve meghatározza a magyarul beszélők nyelvi közérzetét. Politikusok, egyházi vezetők, a hungarológiához mit sem értő nyelvészek, elfogult újságírók és indulattól fűtött pártvezérek szinte naponta marasztalják el a magyar nyelvet. Ennek politikai összetevőiről nem kívánok beszélni, sem a primitív etnocentrizmusra épülő nacionalizmusról, jelezni szeretném viszont mint az ellenséges reflexek egyik okát, hogy a mai román humán értelmiség közép- és alsóosztályában vagy a fiatalok körében nyelvünknek, kultúránknak alig van ismerője. Az ellenséges indulatok tehát részben az ismeretlen idegen nyelvnek szólnak, amelyet akarva-akaratlan nagyon sok románnak mégis el kell viselnie környezetében.

Ehhez járul még a magyar nyelv alárendelt státusából fakadó aszimmetrikus kétnyelvűség, amely a köznapi közléshelyzetekben a magyaroknak teremt előnyösebb helyzetet. Közismert, hogy még a fejlett nemzetállamok sem honorálják különösképpen a pragmatikusan indokolt és az állampolgári lojalitást is kifejező kétnyelvűséget. Romániában a magyar lakosság túlnyomó többsége kétnyelvű, az értelmiség mindenképpen az. Ennek ellenére a magyar nyelvűséget gyakran mint nyelvi fogyatékossgot tüntetik föl, holott ez az állapot éppen a magyar nyelvűek számára nyit meg minden kommunikációs csatornát. Ezt a gyakorlati hátrányt próbálják meg ideológiailag ellensúlyozni a hivatalos román nyelvűség kötelező tételével. Ez a kötelezettség a mindennapok ellenőrizetlen gyakorlatában könnyen

vált át tiltásba, tilalomba. Mint ahogy a hivatalos nyelv kategóriáját – éppen tisztázatlansága miatt – előszeretettel terjesztik ki a publikus nyelv teljes körére (l. éppen a kolozsvári helyi rendelkezéseket!). Így az anyanyelvhasználat nemzetközileg és alkotmányosan is biztosított joga a privát nyelvre szűkül, a családi nyelvre. Egy másik csúsztatással a hivatalos nyelv vagy az államnyelv az idegen nyelvvel kerül oppozícióba, tehát nem az a nyelv idegen a beszélő számára, amely nem anyanyelve, hanem amely nem hivatalos. Mindezzel jelezni szeretném, hogy a nyelvhasználattal kapcsolatos nemzetközi garanciák némelykor azért ingatagok, mert az alapvető terminusoknak, kategóriáknak nincs világos, egyértelmű definíciójuk.

Az anyanyelv másodrendűségéből következik funkcionális korlátozottsága, csökkent használati értéke. Bárhogyan is szól az általános elvi kinyilatkoztatás, távol állunk attól, hogy az anyanyelv bárhol, bármikor használható legyen. Nem használható a hivatalokban, tehát nincs is hivatali nyelv; szakmát csak államnyelven lehet tanulni, munkahelyeken románul illik vagy kell beszélni, ezért a magyar szaknyelvek csak töredékesen ismertek Erdélyben; az iskolai oktatásban is tilos némely „nemzeti” tantárgy anyanyelvű oktatása. A magyar nyelvű tömegkommunikáció alacsony nyelvi színvonala, a műsorok idő- és térbeli korlátozottsága miatt a köznyelv is jobbára csak regionális köznyelvként funkcionál. Falusi és nagyvárosi szórványokban pedig gyakran még a család anyanyelvűsége is megtörik a vegyes házasságban vagy a fiatalabb generációk fokozottabb asszimilálódásában. Némely területeken javult a helyzet 1990 januárjától, pl. az oktatásban és a tömegkommunikációban vagy – ami nyelvi szempontból sem közömbös – az egyházak működésében: egyházi iskolákban, hitoktatásban, vallási szertartásokban stb. Valószínűleg továbbra is ezeknek az intézményeknek lesz döntő szerepük abban, hogy az anyanyelv a beszélő egész világát átfoghassa és kifejezhesse, ne csupán annak széttöredezett részét.

Az előbbiekből is következik, hogy a beszélők többsége anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri: egy szűk csoport- vagy rétegnyelvet, amely mindig regionálisan is színezett, egy helyi nyelvjárást, ideális esetben egy kisváros regionális köznyelvét vagy az erdélyi magyar köznyelvet. Az anyaországba áttelepült erdélyiek nyelvhasználat a magyarországi szakemberek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy általában alacsony szintű a kódváltás képessége, a szituációhoz való alkalmazkodás képessége. Mivel szinte minden beszélő a saját szűk nyelvi körébe van bezárva, nem alakulhat ki természetes kapcsolat és mozgás az egyes nyelvi változatok, nyelvi rétegek között, a nyelv szabad áramlása mindig valamilyen akadályba ütközik. Az erdélyi magyar nyelvnek mindig voltak sajátos vonásai: transzilván vagy székely regionalizmusai, tömör szintaktikai szerkezetek, költői képei, helyi hangulatai és dallamai. Az elmúlt hetven esztendőben az országhatár is akadályává vált a nyelv szabad áramlásának, így a regionális vonások fölerősödtek. Most pedig, amikor gyakoribb és szabadabb a mozgás, rögtön feltűnővé válnak ezek a regionalizmusok, a Magyarországra átkerült erdélyi magyarokban gyakran azt az érzést keltik, hogy nem is tudnak magyarul.

Ebben az időszakban fokozódott a külső nyelvi szigetek, így főképpen a moldvai csángók nyelvi leszakadása és elszigetelődése. Hogy ez milyen mértékben vezetett generációs szinten végleges nyelv váltáshoz, erről korai volna nyilatkozni, a friss felmérés, amelyet 1990-ben kezdeményeztünk, még nem zárult le. Elindult egyfajta „csángósodási” folyamat több erdélyi szórvány- és peremterületen, sőt a székely nyelvjárás keleti pereme is hosszú időre kívül rekedt a magyar nyelvű tömegkommunikáció hatókörén.

Képletesen szólva: mindezeket a területeket újra be kell kapcsolni a magyar nyelv természetes vérkeringésébe, biztosítani kell a köz- és irodalmi nyelv állandó jelenlétét az oktatásban, az egyházak anyanyelvű szolgálatában, valamint a tömegkommunikációban. A magyar rádió után a televízió is nagyon fontos lépést tesz éppen ezekben a napokban a műholdas adás elindításával.

A romániai magyar nyelvű rádió- és tévéadások, a területi stúdiók is a nyelvi eszményt terjeszthetnék, ha nyelvi színvonaluk eszményi volna, és ha műsoraikban nagyobb teret biztosíthatnának a nyelvi kérdéseknek. Az oktatási intézmények nyelvi színvonala sem kielégítő. Sajnos, a kisebbségi intézményeknek megvan az a gyöngéjük, hogy nemigen

viselik el a működésükkel kapcsolatos kritikus megjegyzéseket. Egy nemzetiségi intézményről csak addig szokás írni vagy beszélni, amíg nincs, utána pedig csak ünneplő szándékkal. Ha van, és működik, akkor a javító szándékú bíráló észrevétel is szentségtörésnek számít. (Pedig a magyar nyelvű rádió- és tévéadások gyatra nyelvével naponta kellene foglalkozni, szigorúbb mércét alkalmazva a riporterekkel, bemondókkal szemben.)

A tapasztalat tehát az, hogy a helyi, regionális nyelvi normák naponta szembesülnek ma már a standard normákkal. Ez időszzerűvé tette a magyar nyelvtudomány és nyelv művelés számára is a norma, a normatív változat kérdéskörének átgondolását, és esetleges átértékelését. Ezt tettük több konferencián az elmúlt hónapokban, 1991-ben Kolozsváron, legutóbb pedig Nyitrán. Azt hiszem, körvonalazódott az a szinte egyöntetű vélemény, hogy a nyelvváltozatoknak is van normarendszerük, hogy a nyelvi norma viszonylagos értékű, a köznyelvi norma is, és hogy a normát mindig rugalmasan kell értelmezni és alkalmazni. A magyar irodalmi nyelv normáinak kialakulásában is éppen a kiegyensúlyozottság volt mintaszerű és előremutató, az, hogy a szélsőségesek nem juthattak a standard norma szintjére, a táji változatok közül sem értékelődött föl egyik sem a többi rovására. Inkább korunk jelensége, hogy nyelvi értékeléseink és ítéletezéseink sok esetben Budapest-központúak. Vajon indokolt-e mindig, hogy ez így legyen?

Az erdélyi nyelv művelés és a nyelvi vizsgálat is nagy figyelmet szentelt az elmúlt hetven esztendőben a román nyelvi hatásnak. Úgy vélem, módszertani és kényelmi okai voltak annak, hogy az érdeklődés túlságosan a lexikális kölcsönzésekre irányult. Azt hittük, némi naivitással, hogy a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség, sőt a nyelvváltás teljes problematikája feltárható ily módon. Őszintén szólva, most, miután a munkálatok lezárultak, a nyelvi mozgást és a nyelvi folyamatokat illetően talán még nagyobb a hiányérzetünk. A kölcsönzavak ugyanis inkább csak a felszínt jelzik, a nyelvi kompetencia pillanatnyi hiányát, emiatt a laikus beszélő is inkább érzékeli őket, mint a tükörfordításokban és tükörszerkezetekben rejtettebben megnyilvánuló szemantikai és szintaktikai hatást vagy az artikuláció eltolódását a román hangképzés irányába.

(Az említett vizsgálatok tisztázták mégis többek között azt, hogy a magyar–román nyelvi kölcsönhatás aszimmetrikus, a román nyelv magyar elemeitől eltérően a magyar nyelv román elemei regionális jellegűek, regionális szinten is gyakran a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség megnyilvánulásai.) A további vizsgálatoknak a nyelvszociológia és a beszélés néprajza szemszögéből kellene feltárniuk a két nyelv funkcionális megoszlását egy-egy beszélő közösségben, az adott nyelvi változatok presztízsét a beszélők számára, a generációs és a nemek szerinti eltéréseket a két nyelv használatában stb. Amint fentebb már jeleztem, a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvüknek csak valamely alárendelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi, standard változatát. Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás, a nyelvcseré irányába hat.

Bonyolult nyelvi mozgásokról, folyamatokról van szó, amelyek egyaránt érintik az egyes beszélők identitását, nyelvi és társadalmi presztízsét, érvényesülési esélyeit, valamint az egyes nyelvek helyi változatait. A magyar–román kétnyelvűség és kevertnyelvűség természetesen az erdélyi román nyelvre, sőt a román irodalmi nyelvre is jelentős mértékben hat. Ha tárgyilagosan és szakszerűen ítéljük meg, mindezt természetesnek kell tartanunk. A külső nyomásra bekövetkező nyelvváltást, a nyelvi asszimilációt már semmiképpen nem. Sem azokat a román hatásra bekövetkező nyelvi fejleményeket, amelyek a magyar nyelv erdélyi változatait eltávolítják a köznyelvi normáktól, és amelyeket a nyelvi romlás jeleként is értékelhetünk.

Identitástudat, nyelvi hűség – hűség a nyelvhez, a nyelvi hagyományok megőrzése és ápolása, a nyelvi műveltség emelése, a művelt kétnyelvűség vállalása – mind nehezen érvényesíthető nemes morális igények az anyanyelvüket még beszélő erdélyi magyarokkal szemben. Megválaszolatlan a kérdés, hogy ki milyen mértékben tud megfelelni ezeknek, miközben a mindennapi élet nehézségei talán még keményebb próba elé állítanak minden embert: egyáltalán meg tud-e itt élni? nyugodtan adja-e át örökségként gyermekeinek a nemzetiségi lét keresztjét?

Számunkra, a magyarságtudomány és a magyar nyelvészet erdélyi munkásai számára ezek a kérdések nyugtalanító ösztönzést jelentenek és reményt, hogy a mostani új lehetőségekkel megszorodott feladatok új esélyt is nyújtanak mindannyiunk számára. Az erdélyi magyar nyelv számára is.

Murádin László

Az erdélyi magyar nyelv művelés problémái

Őszintén irigylem a magyarországi kollégákat, a magyarországi nyelv művelőket. Feladatuk – az elhangzott előadások szerint is – az, hogy a beszélt köznyelvet a nyelvi eszmény felé közelítsék, amely megfelel mind az értelem, a közlés kívánalmainak, mind a jó magyar stílus sajátosságainak. Ilyen követelményt természetesen mi is felállíthatunk, ám az erdélyi magyar nyelvállapot milyensége aggasztóbb kérdéseket vet fel. Az erdélyi magyar nyelv művelés ma már küzdelem: küzdelem nyelvünk fokozatos elrománosodása, elrománosítása ellen, küzdelem a magyar nyelvért, a magyar anyanyelv megőrzéséért.

Egyik oldalon ott áll az a magyar közösség, mely természetes módon küzd mind nemzeti öntudatának, mind anyanyelvének megtartásáért, a másik oldalon ott áll a hatalom, amely mindent megtett és megtesz az egységes nemzeti állameszmény, nemzetiségek, elsősorban a jelentős magyar kisebbség elszorvasztásáért, elrománosításáért. S szomorúan be kell vallanunk: az elmúlt 75 év alatt nyelvi szempontból is újabb és újabb hadállásokat veszítettünk. Igaz, e tekintetben ma még óriási különbség van az egy tömbben élő magyarság, például a székelység, a bihari és a Szatmár vidéki magyarság és a szóránymagyarság nyelvállapota között; nagy a különbség az ugyan még nyelvjárást beszélő, de zártabb falusi közösség, s a városi, a románsággal keverten élő városi lakosság nyelve között.

1. Ha a kevertnyelvűség, a román nyelvi hatás felerősödésének okait vizsgáljuk, akkor elsősorban arra a történelmi, társadalmi állapotra kell utalnunk, melynek következtében mind a falusi szóránymagyarság, mind a városi magyar lakosság a románsággal keverten, a románsággal szemben ma már kisebbségben él. Ennek következtében, kilépve a családi és ismeretségi körből, az érintkezés nyelve a román. A hivatalos nyelv csakis a román. Kényszerállapot az, hogy mind a hivatalokban, mind a munkahelyeken a szükségszerű nyelvhasználat csakis a román.

Mondhatnók: ez a mai demográfiai helyzet következménye. Igen ám, csak hogy a hatalom az elmúlt 75 év folyamán a más-más nyelvű erdélyi lakosság keveredése, a román nyelvű lakosság túlsúlya érdekében mindent megtett és megtesz. Utalhatunk arra a közismert tényre, hogy az erdélyi magyar lakosság számaránya a hajdani 31 százalékról ma már 20–22 százalékra esett vissza. Mégpedig nem a természetes szaporodás különbsége, hanem a masszív betelepítés következtében. A románság betelepítése az Ókirályságból éppen a magyarlakta vidékekre, a magyar többségű erdélyi városokba történt; mára már – a székely városok kivételével – minden erdélyi város (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Kolozsvár) lakossága többségében román. Az idők folyamán a „keveredtség” fokozása egyre finomodott. Gondoljunk csak arra, hogy nemcsak az önálló magyar iskolákat igyekeztek megszüntetni, s a vegyes iskolákat létrehozni, ahol a tanítási órák kivételével minden román nyelven folyik, de kitalálták a vegyes osztályokat is, ahol a társalgás nyelve is románra kényszerült. Ezt érvényesítették a közhivatalokban is. Elég továbbá megemlítenünk, hogy a téészekbe szerveződött falvakat is úgy csoportosították, hogy lehetőleg ne két színmagyar falu kerüljön egy téészbe, hanem valamely más, szintén szomszédos román ajkú faluval kerüljön egy csoportba. S engedjék meg megemlítenem számomra a legnagyobb megdöbbenést keltő esetet. Két éve magam is beálltam az RMDSZ-t szervezni. Vállaltam, hogy Kolozsvár Györgyfalvi lakótelepén mintegy 11 négy- és tízezeres tömbházában felkeresem a magyar családokat. S tessék elhinni, ezekben a tömbházakban nem volt olyan szint, olyan emelet, ahol mind

a négy lakásban magyarok laktak volna. Az elosztás így történhetett: négy román, vagy egy magyar és három román, vagy két magyar és két román család, csak azért, hogy kilépve a lakás ajtaján, a szomszédokkal is románul kelljen beszélni. Ez az elrendezés nem lehet véletlen, csakis tudatos telepítés, elosztás következménye.

2. Tény, hogy a lakosság gondos és tudatos vegyítése és keverése következtében a szórványmagarság nyelve mindinkább a családi társalgás keretei közé szorul vissza, s az egyénnek egyre kevesebb alkalma nyílik, kilépve a családi körből, hogy anyanyelvén is megszólaljon. S aki egyre kevesebbet beszél magyarul, nincs hol anyanyelvét gyakorolnia, nemcsak kétnyelvű, hanem kevert nyelvű lesz, családi, baráti körben is egyre több román szót, kifejezést használ.

S miután az okokról beszéltünk, a kevertnyelvűség eredményeiről is szót kell ejtenünk.

A román nyelvi hatás a magyar nyelv minden tartományában megnyilvánul. Hangtani tekintetben legbántóbb a hosszú és rövid magánhangzók közötti különbség megszűnése. Ezzel együtt megszűnik a nyelv természetes dallama, hanglejtése is. Ez az ejtismód, leginkább a mezősegi magarság, s itt lévő városok, Kolozsvár, Szászrégen, Dés, Szamosújvár magyar lakossága nyelvére jellemző.

Mondanunk sem kell, hogy az erdélyi magyar nyelvben – a társadalmi réteg, a műveltség függvényében – a román szavak tömege bukkan fel. A román nyelvi nyomás alól, sajnos, nemcsak az ipari munkásság, kereskedő- és hivatalnokréteg, de még az értelmiség sem nagyon tudja kivonni magát. Tanárnők beszélgetéséből jegyeztem fel, hogy az egyikük ősztlől *krésába* viszi a gyermekét, hogy ha sikerül a városban helyet, tanári állást találnia, megszűnik végre a mindennapi *navéta*, mert eddig ugyanis a vidéki iskolában *szuplinitorként* tanított, most talán sikerül *tituláris* álláshoz jutnia. Sikerül talán színházba járnia, esténként még olvasni is, hiszen már túl van a *definitív* vizsgán, s ha már megmarad az eddigi tanügyi rendszer, már a fizetés szempontjából is érdemes letenni a *grádvizsgákat*, ne csak másoknak legyen meg a *grádja*. Holnap felmegy az *inspektorátusra* – mondja –, hogy kivegye a *dovádát a régiségről*... S így tovább, seregnyi példát lehetne idézni.

Természetesen nem nehéz példát idéznünk tükörkifejezésekre sem; ilyen a már említett 'szolgálati idő' jelentésű *régiség*, mely a román *vechime* tükörfordítása, a 'rendreutasít, helyre rak' jelentésű *pontra tesz*, a román *a pune la punct* megfelelője.

3. Egyre inkább felüti a fejét a hiányos nyelvismeret, az anyanyelv nem teljes értékű birtoklása még a művelt, olvasott értelmiségi réteg körében is, el-elhangzik a kérdés: hogy mondják ezt magyarul? S még nem is valami modern technikai eszköz, felszerelés megnevezéséről van szó, hanem mindennapi tárgyakról, fogalmakról. Hogy például mi a neve *plonjon*-nak, a *merülőforraló* nevű tárgynak, hogy mondják a postahivatalban annak, hogy *taxă inversă*, mely természetesen *R-hívás*. Mi lehet a magyar neve a női cipőbe bújtatott *tălpici*-nek? Ki tudja azt egész Erdélyben, hogy a neve *titokzokni*. Nekem is konferenciákra kellett járnom, hogy megtudjam, az *ecuson* neve: *kitűző*. Sok esetben a román megnevezéssel szemben a magyar nemzetiségű egyén nem a román kifejezést használja ugyan, hiszen igyekszik magyarul helyesen beszélni, hanem a kifejezést lefordítja, magyarul körülírja, noha a magyarországi köznyelvben megvan rá a megfelelő szakkifejezés. Útjelző táblán olvassa románul az erdélyi polgár, hogy *sens interzis, cu excepția*... s mondja is magyarul, hogy *behajtani tilos, bizonyos kivételekkel*... Azután Budapesten tapasztalja, hogy ez nem más mint *célforgalom*. Vagy tükörfordításként keletkezik nyelviileg nem kifogásolható kifejezés, de mégis helytelen, mert más, nem azonos a magyarországi kifejezéssel, szemben áll az egyetlen egységes magyar nyelv követelményeivel. Ilyen pl. a *piese de schimb*-nek megfelelő *cserealkatrész*, szemben a magyarországi *pótalkatrész*-szel.

Tény, hogy a magyarországi és az erdélyi köznyelv közötti szakadék mélyült, a mai fejlődés iránya divergens.

Ennek az állapotnak – ha nem is a megszüntetésére, de legalább – az enyhítésére volna hivatott az erdélyi magyar nyelvművelés.

Természetesen nem akarom tagadni, hogy volt, és hogy ma is van erdélyi nyelvművelés. Főleg a hatvanas, hetvenes években több napi- és hetilap nyelvművelő rovatot indított. Így a csíkszeredai Hargita, a marosvásárhelyi Vörös Zászló, a kolozsvári Igazság, továbbá a Szatmári Hírlap, a Brassói Lapok, de az Utunk, a Hét, a Korunk, az Igaz Szó, az Új Élet, a Dolgozó Nő is jelentetett meg nyelvművelő írásokat. Több kiadvány is megjelent, közöttük az Anyanyelvünk művelése című cikkgyűjtemény. De az erdélyi sajtóban megjelent írásook, rovatok – néhány kivétellel – rendre-rendre elhaltak, a megbízott rovatvezetők elkedvetlenedtek, beleuntak, nem ritkán azért, mert a nyelvművelés – vélték – nem igazi tudományos munka, a nyelvészek egy részétől lenézett tevékenység.

Ami a lapokban megjelent cikkek tartalmát illeti, legtöbbjük tárgya a nyelvi népszerűsítés, a nyelvi öntudatfejlesztés, vagy olyan nyelvhelyességi kérdés, amely a magyarországi lapoknak is örökös témája. Közöttük igen kevés utalt közvetlenül az erdélyi nyelvi valóságra. Mentségként meg kell említenem, hogy a cenzúra miatt nem is volt szabad még utalni sem a román nyelvi hatásra mint hibáztatott jelenségre. Elmondható tehát, hogy volt és van erdélyi nyelvművelés, de nem volt és nincs az erdélyi nyelvi valóságnak megfelelően.

A jövőben ezen kellene valamiképpen segítenünk.

A lehetséges kibontakozás útját én a következőkben látom: Valódi nyelvészeti feladat lenne felférni az erdélyi magyar városi köznyelvet, ennek jellemző vonásait. Majd ennek ismeretében ráépíteni, megújítani az erdélyi nyelvművelést, mely nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne. E nélkül nyelvművelésünk olyan, mintha valaki a magas kösziklát egyetlen csákánnyal fejtené.

Zsigmond Győző

Nyelvművelő rendezvények és a nyelvművelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban

Miről tudósít a romániai magyar sajtó e téren?

Hát nem sokról. A megrendezett nyelvművelő versenyek közül a Hargita megyeiről említés se történik. A másik két megyebeli (Maros, Kovászna) a tudósítások nagyon gyérek, mi több, hiányosak, pontatlanok; s úgy néz ki: hál' Istennek. Mert így kevésbé figyelhetek fel rájuk a hivatalos szervek. Melyek jó esetben csak rossz szemmel nézték a magyar anyanyelvpolás e formáit, rossz esetben beszűntették, felszámolták őket.

Sajnos a '89-es fordulat után lapjaink bizony alig méltatták figyelemre a legalábbis figyelemre méltó nyelvművelő rendezvényeket. Mindezt a számba jöhető Székelyföldön s máshol Romániában megjelenő újságok, folyóiratok (Művelődés, Utunk, Helikon, Hargita, Megyei Tükör, Háromszék, Vörös Zászló, Előre, Európai Idő, Ifjúnunkás, Fialat Fórum) jó részének átnézését követően állapítottam meg.

Remélhetőleg a továbbiakban a sajtóban (is) javulni fog a nyelvművelésünkről való tudósítás helyzete, bár amint azt '90 őszén egy kisebbségvédelminek nevezett lap főszerkesztője elutasításának magyarázatául mondta: „ez nem üzlet”...

A kimondottan nyelvművelő rendezvényeken kívül: a Magyar Irodalmi Tábor, szavoloversenyek, irodalmi olimpiák, irodalmi s színjátszó körök stb., ugyancsak hozzájárultak anyanyelvünk műveléséhez. Ezeket feltétlenül méltányolni kell, de róluk ezúttal nem szólok részletesebben. A határozottan nyelvművelő rendezvények közül a több mint helyieknek, iskolaiaknak ismertetésével folytatom.

1. A Maros megyei nyelvművelő verseny neve Petelei István, Apáczai Csere János s legutóbb Szabó T. Attila „Szép Beszéd” verseny volt.

A fő szervezők: Molnár Éva, Hatos Samu s Hatos Gyöngyi magyartanárok.

Színhelyei: Szováta, Balavásár, Erdőszentgyörgy, Makfalva, Sóvárad, Kelemenelke.

1980-tól tartják, döntője évente május második hetében, vasárnap.

Versenyzők: V–VIII. osztályos tanulók a Kis-Küküllő mente iskoláiból.

Három próbán kell helytállni: 1. szavaltat, 2. prózamondás, 3. kijelölt szöveg felolvasása.

Nem szokott elmaradni a díjazás, jelvények kiosztása sem. Legközelebb Balavásáron kerül sor a rendezvényre, támogatói: egyházak, szovátai CASCOS (Vas Sándor) s tanárok, rendszerint meghívják színészt, író is (Illyés Kinga, Király László...).

2. „Szép beszéd” verseny indult 1992 májusában Szovátán (az ottani líceumban tartották) a helybeli Bernádi György Közművelődési Egylet szervezésében. Részt vettek benevezés alapján felnőttek Szovátáról, Makfalváról, Marosvásárhelyről. A versenypróbák az általános iskolások számára rendezett hasonló jellegű versenyével voltak azonosak.

Az idén Dósa nevű makfalvi előadónak ítélte a zsűri (Tófalvi Zoltán és a Firtos Művelődési Egylet s a Makfalvi Művelődési Egylet képviselői) az első díjat.

3. A Hargita megyei Felsőboldogfalván a nyelvi vetélkedő egybe volt kötve a Kőrösi Csoma Sándor-emlékkiállításával. Az 1984. április 25-én lezajlott rendezvény egyúttal ünnepélyes megemlékezés volt nyelvtudós utazóinkról születésének 200. évfordulója alkalmából.

Szervezők, vendéglátók: a felsőboldogfalvi iskola (igazgatója Szécsi Antal), Zsigmond Győző magyar–francia szakos tanár.

Részt vettek a vendéglátó község falvainak diákjain kívül a székelyudvarhelyi 2-es és 4-es általános iskola tanulói, kiket Lőrincz Ildikó, illetve Katona Ádám készített fel a megadott irodalom alapján.

Szóban és írásban kellett válaszolni a közönség előtt lebonyolított versenyen. Nyelvhelyességből, fogalmazókészségből, nyelvi-honismereti tudásból volt számonkérés, olykor játékos formában.

Osváth Pál fotói s emléklapok emelték a jelképes díjak értékét.

Kívántuk kiszélesíteni a községben már előző évben is megszervezett nyelvművelő versenyt, de: nem jöhetett a folytatás. A székelyudvarhelyi megkülönböztetett figyelmével „tüntette ki” a fő szervezőt, s talán nem csak őt.

4. „Kovácsné megyei anyanyelvi vetélkedő” (KAV) néven indult 1985-ben, s „Kőrösi Csoma Sándor anyanyelvi vetélkedő”-nek hívják, mióta 1989-ben országossá vált az idén is megtartott legnagyobb szabású erdélyi (magyar) nyelvművelő rendezvény, mely legalábbis Háromszéken igazi mozgalommá lett, s kiindulópontja a nyelvművelés intézményes keretbe szerveződésének.

A KAV az akadályok elhárítása egyik módjaként megpróbált módszertani környelviség álnéven titokban, a háttérben működni. S hogy sikerült, főleg Tulit Ilona akkori magyar szakos tanfelügyelőnek köszönhető.

A verseny irányítója, forgatókönyvei nagy részének szerzője voltam. A KAV számos játékvezetője közül a sepsiszentgyörgyi Bodó Anna, Tapodi Zsuzsa s a kézdivásárhelyi Nagy Tamás szolgált rá talán leginkább arra, hogy megemléstessék.

1991 óta a KAV főszervezője az Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége (AESZ).

A KAV-döntők színhelyei voltak: Sepsiszentgyörgy, Barót, Kézdivásárhely, Mikóújfa-lu, Kőröspatak, Kovácsné, Barátos.

Az első KAV-döntő 1986-ban volt a most Váradi Józsefről elnevezett sepsiszentgyörgyi iskolában. Az azóta minden évben (V–VIII. s IX–XII. évfolyamosoknak) megrendezett anyanyelvi vetélkedő legutóbbi országos döntője, melyre Szlovákiából s Magyarországról is eljöttek, Kovácsné volt '92. március 27–28-án. Ez év júniusában először került sor a KAV-ra a II–IV. osztályosok körében. Sepsiszentgyörgyön volt ez a városi szakasz, melynek a kérdéseket is összeállító játékvezetője Mészely József tanító lett.

A KAV-on a szóbeli, illetve írásbeli próbák a következőkhöz kapcsolódtak: helyesírás, helyes ejtés, nyelvhelyesség általában, szókinccsfejlésztés, szólások, közmondások, nyelvtörténet, általános műveltség, olvasottság, nyelvi találékonyság, játékos szóalkotás, idegen szavak használata, fogalmazóképesség.

Újabb a KAV egyúttal válogató a magyarországi nyelvművelő rendezvényekre, s meghívottjai a világ különböző részein kisebbségben élő magyarok képviselői is.

A nem elég számos támogató közül a magyar szakos tanfelügyelőket Kovászna megyéből (Tulit Ilona, Kákay László, Ambrus Ágnes), a magyarországi Anyanyelvapolók Szövetségét, ('92 óta) a Soros Alapítványt, a kőbányai önkormányzatot s az uzoni szeszgyárat (Wagner István) említem meg, tudatában lévén annak, hogy a meg nem említettek közül egyesek talán a felsoroltak némelyikénél is többet tettek a KAV-ért.

Megjegyzem, hogy a KAV-nak szerves része volt mindig a néprajzi gyűjtés is (helynév-magyarázó mondák, gyermekmondókák, névcsőfolók, tréfás népi elbeszélések, szójátékok).

A művelődési életünk egykori nagyjairól való megemlékezés ugyancsak velejárója rendezvényünknek kezdettől fogva, ezt jelzik az immár szinte elmaradhatatlan könyvjelzők is.

Rátérek arra, hogy a nyelvművelés milyen gondjaira figyeltem fel a Székelyföldön. A felsorolás sorrendje nem jelzi, hogy az illető eset súlyosabb-e vagy sem, mint a másik.

Székelyföldön a saját helyneveket nem, vagy csak alig sikerült elidegeníteni, viszont a többi, Romániához csatolt magyar nevű helységek neveit szinte kivétel nélkül csak románul hallhatták s láthatták leírva a bennszülöttek. Ez a helyzet jobbra fordult, de még mindig nem jó. Léven például csak román nyelvű Románia földrajza, történelme tankönyv a magyar iskolákban is...

Személynévhasználatunk a Székelységben is kedvezőtlenül alakult az idegen (esetünkben román) ráhatás következtében. Itt ugyancsak érvényes az, hogy csak akkor folyamodjunk kölcsönzéshez, ha nekünk nincs jó, bevált megoldásunk. Sajnos ritkaság, hogy egy férjezett nő például ekképpen nevezze magát: Gazdáné Olosz Ella, ahogy – régi szokás szerint – a mának is megfelelően tenni kéne. Ráadásul ez a fajta személynévhasználat sajátosan magyar, egyik nyelvi jellemzőnk.

A hangképzésben elkövetett hibák gyakoriságának egyik oka a Székelyföldön a szinte falvanként más-más ejtismód is (*kőürte*, *mound*, *nám*, *tehen* stb.). Valamint a nagyon elterjedt nem tiszta (hibás) artikuláció. Fontos vigyázni, hogy a helyes hangképzés tanításakor ne elítélőleg javítsunk, hanem felhíva a figyelmet a máshol s máskor esetleg helyes, elfogadható másságra.

Rövid hang helyett a székely nyelvjárás hatására hosszú ejtése: ugyancsak gyakori hiba (*tűkör*, *rókon*, *vidék* stb.). Bővebben ír erről Szabó Zoltán (Anyanyelvünk művelése, Kriterion 1975. 147–9), Vöő István (uo. 149–52.).

Erős a tájnyelvi hatás. Fontos tudatosítani – s ezért a KAV tett, tesz –, hogy a nyelv tájnyelvi változata nem rossz, csak más. Különbözik az irodalmi nyelvtől, a normától: máskor, máshol használandó. S a különbségekkel jó tisztában lenni már csak azért is, hogy ne vesszen kárba az, amivel a tájnyelv gazdagíthatja, színesebbé, ízeesebbé teheti az irodalmi. Például biztatni kell a székely nyelvjárást beszélőket, hogy használják csak bátran a rövid zárt *ê*-t, éljenek csak nyugodtan a *-nók*, *-nők* ikes igei személyragokkal, s a régmúlttól sem szükséges óvakodniuk: az előbbieket például nem jelentenek helytelen nyelvhasználatot, bár a tévé, rádió, újság többnyire nem él velük.

Elég gyakori hiba nyelvjárási szónak tekintve – még tanítók által is – megtérni, s nem vagy nem eléggé hibáztatni indokolatlan idegen nyelvi átvételeket s nyelvrontó tűkörfordításokat. (A Székelyföldön elterjedt nyelvjárási szót a románból átvett *árdé*, *árdéj*, *árdé* még mindig nem szorította ki egészen a *paprika*...) És sajnos, a magyar megfelelőt nem, vagy csak ritkán hallva, főleg az újabb szavak esetében, egyre rosszabb a helyzet a Székelyföldön is az idegen, főleg román szavak magyar nyelvű szövegekben való elburjánzását illetően (*abonament*, *szekció*, *szatelit*, *kartella*, *széra*, *privát* stb.).

A rosszkor használt nyelvjárás káros hatását a székelyföldiek is megérik nyelvükben. (Például a kolozsvári EMKE-díjas rádió s tévé magyar adását hallgatva.) Főleg, mert a magyarországi adókat alig s úgy-ahogy lehet csak fogni a Keleti-Kárpátok közelében. Így terjed sajnálatos módon a hosszú hangok helytelenül röviden ejtése (a mezőségi nyelvjárásban gyakori) s ilyenyszerű idegen szerkezetek használata: *nem még kérek*, *telefont adok*, *kérést csinál az igazgató felé* stb. S mert a káros román nyelvi hatás a Székelységben nem jelent oly nyilvánvaló veszélyt, mint például a Mezőségen: úgy látszik,

kisebb az ellenállás a fölöslegesen, kárt okozva betolakodó idegen szóval, szerkezettel szemben.

Egyik legbántóbb – szerintem legalábbis – gyakori hiba (mondhatni egész Erdélyben): a felszólító módú igealak kijelentő módban való használata (*lássuk, köszöntsük, szeressük* a helyes *látjuk, köszöntjük, szeretjük* helyett). Ez helytelen, kerülendő, akár nyelvjárási eredetű a hiba, akár nem.

A magyarországi helytelen nyelvhasználat ártalmait most, hogy többen utaznak a Székelyföldről is Magyarországra, egyre inkább éreztetik a hatásukat '89-től. S a káros kinövéseket, az elterjedt szegényítő egyenkifejezéseket mind többször hallani székelyektől is, mégpedig általában azon tévhitben, mely szerint az ilyesmi a norma, melyhez igazodni kell. Alig-alig történt eddig valami e helyzet javítása érdekében a *fater, csaj, magyarba megy, a Samu* s más, esetleg önmagukban nem, de meg nem felelő szövegkörnyezetben helytelen szavak, szókapcsolatok, divatos idegen szavak túlzásba vitt használata ellen. Az erre szokásosan gazdag, színes jelzőhasználatban, a szólásokkal élésben sorvadás következett be.

A magyar rádiót, tévét a Székelyföldön nem vagy alig lehet fogni: ezek jó hatása itt – mondhatni – egyáltalán nem érvényesül, nem úgy, mint Erdély nyugatibb részein.

Nagyobb e vidéken a helyi, nem régóta sugárzó adók (tévé, rádió) szerepe. Fontosnak tartom ezért is az új tévéseket, rádiósokat figyelmeztetni, hogy elkövetett hibáik súlyosak. Remélhetőleg, bevonásuk az AESZ hatása alá, javítani fog a mostani siralmas helyzeten.

Tévének, rádióknak akadozó, hiányos a működése – különféle okokból – a Székelyföldön. Annál nagyobb a sajtónak, a különféle kiadványoknak a nyelvművelésben játszott szerepe.

Sajnos alig találni olyan hosszabb közölt írást, melyben valami baj ne lenne nyelvhelyesség dolgában. Jó, hogy jelennek meg a vidék napilapjaiban nyelvművelő írások: kár, hogy nem elég rendszeresen, s nem elegendő mennyiségben, minőségben. S különösképp visszatetsző, hogy épp nyelvapoló jellegű cikkekre is hibák csúsznak be.

Az anyanyelvi művelődést szolgáló kézikönyvek, nyelvművelő tárgyú könyvek hiánya nagy az itteni könyvtárakban, szerkesztőségekben, iskolákban. Pedig sokat segítenék az egységes, egészséges nyelvhasználat ügyét többek közt az ilyenek: (új) helyesírási szótár, helyesírási szabályzat, értelmező kéziszótár, nyelvművelő kézikönyv...

A nyelvművelés – oktatási egységeken kívüli – intézményes megszervezésének hiánya ugyancsak fokozta gondjainkat. Az 1793-tól 1806-ig első magyar tudós társaságként működő Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság utódának létrejöttéig majd 200 évet kellett várni. Az erdélyi nyelvművelés jelenlegi elsődleges intézménye az Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége (AESZ)*, mely létrejöttét 1991 decemberében szavazták meg a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének közgyűlésén, s mely országos nyelvi vetélkedő (a KAV) alkalmával tartotta első közgyűlését Kovásznán, 1992 márciusában. Elsőrendű feladatának tartja e szervezet a nyelvművelő munkát, a magyar nyelvművelés romániai gondjain való segítséget.

Az AESZ (címe: 4000 Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14. Pf. 140) mindenekelőtt a nyelvművelő rendezvények ügyében kíván tenni, próbálja őket összehangolni, s tett, tesz az erdélyi magyar nyelvművelés bekapcsolásáért a magyarság egészének a vérkeringésébe, élve például a Magyarországon már adott versenykeretekkel, felkészítési, továbbképzési lehetőségekkel. Bár súlyos anyagi gondokkal küszködnek, tisztségviselői munkájukat önszorgalomból, ingyen végzik.

Hátha hosszabb s eredményesebb élete lesz, mint elődjének, melyre büszke az AESZ, s a következő KAV-ot az említett tudós társaság létrejöttének 200. évfordulójára való emlékezés jegyében fogja megrendezni, ha futja az anyagiakból (ugyanis a hozzáállással, a lebonyolítás vállalásával nincs baj).

Általában véve a nyelvművelés gondjai a Székelyföldön hasonlóak más erdélyi, romániai vidékéivel, hol nagyobb tömbben élnek magyarok.

Sajátos gondok főleg abból fakadnak, hogy

1. a székely nyelvjárás erős hatása az ottani köznyelvre ilyen vagy olyan módon károsan érvényesül;

2. nem fogható (jól s egyáltalán) a magyar tévé- s rádióadás;
3. a román nyelv káros hatása itt kissé másként mutatkozik, mint Románia más részén, hol élnek ugyan magyarok, de nem ennyire egy tömbben, s nem ennyire távol az anyaországtól;
4. az itteni gazdasági-társadalmi állapotok kedvezőtlenek az anyanyelvi művelődést s annak hagyományait tekintve.

Jegyzet

* Fontosnak tartom jelezni, hogy a nyelvművelés érdekében több intézmény, szervezet is sokat tesz Erdélyben, de az AESZ (az EMKE önállósult tagszervezete) az, mely határozottan ezt tartja feladatának.

Bartha Csilla

„Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME” – Magyaroknak lenni „túl a Kecegárdán”¹

A címben szereplő mondaton belüli kódváltás, a kétnyelvűségi univerzálék egy igen gyakori típusa; a megnyilatkozás információtartalmát is számításba véve azt jelzi, hogy a kétnyelvűség problémaköre rendkívül bonyolult elméleti és gyakorlati kérdéseket vet föl. Először tehát néhány olyan, a kétnyelvűség elméletével kapcsolatos kérdésre kívánom ráirányítani a figyelmet, melyek tisztázása a nyelvművelői gyakorlat hatékonyabbá tétele szempontjából sem érdektelen. Majd pedig az általam 1987 óta vizsgált detroiti magyar közösség nyelvállapotáról és a jelenlegi helyzetet befolyásoló tényezőkről számolok be azt is bizonyítandó, hogy a régió kívülről, jelen esetben az Egyesült Államokban élő magyar kisebbségek nyelvhasználatát ugyanabban az elméleti-módszertani keretben vizsgálható, mint a szomszédos államokban élő magyarságé.

Az elméleti kérdések körüljárása/tisztázása a kétnyelvűségi alap kutatások feladata. Az eredményeknek viszont tükröződnie kell a nyelvművelés, nyelvtervezés gyakorlatában is. Az eddig elhangzott előadások ezzel kapcsolatban már több kérdést érintettek. Én most – a teljesség igénye nélkül – néhány olyan pontot emelek ki, ahol a nyelvművelő szakirodalomban mégsem nyilvánvaló ez a kölcsönhatás.

Az első kérdés ezek közül magával a kétnyelvűség fogalmával és lehetséges értelmezéseivel függ össze. A nyelvi kisebbségben élők jól tudják, hogy a kétnyelvűség mennyire képlekeny, nehezen meghatározható helyzetet jelent, s hogy még egyetlen beszélőközösségen belül is (ahol a közösség egészére azonos vagy legalábbis hasonló társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális körülmények jellemzőek) számtalan változata létezik.

Ezzel szemben a NyKk. „külföldön élő magyarok nyelve” szócikkből, valamint azokból az írásokból, amelyek a másik, a többségi nyelv káros hatásait vizsgálják (kölcsonszavak, tükörfordítások, vonzattévesztések stb.), gyakran nem derül ki, hogy valójában kikről s a bilingvizmus mely típusáról van szó.

Tény, hogy a nemzetközi szakirodalomban sincs egységes meghatározása a jelenségnek. Ennek igazolására kiválasztottam néhány szűk, illetve tág meghatározást.

Kísérletek a kétnyelvűség meghatározására

Szűk definíciók:

„Kétnyelvű az, aki két vagy annál több nyelvet kontrollál.” (Bloomfield, 1933.)

„Két nyelv ismerete és használata az anyanyelvi beszélőre jellemző folyékonyssággal.” (Webster-szótár)

Tág definíciók:

„A kétnyelvűség akkor kezdődik, amikor egy nyelv beszélője teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat képes alkotni a másik nyelven.” (Haugen 1953.)

„Elegendő az írott nyelv passzív megértése.” (Diebold)

„Kétnyelvű bárki, aki minimális kompetenciával rendelkezik a négy nyelvi készség egyikében valamely – az anyanyelvétől eltérő – nyelven.” (Macnamara 1967.)

„Két- vagy többnyelvűnek tekinthető az az egyén, aki mindennapi interakciói során egynél több nyelvet használ.” (Grosjean 1982.)

A szűk értelmezések, amellet, hogy nem elég árnyaltak, kirekesztőek is, hiszen az az állítás, mely szerint „a kétnyelvűség nem kivétel, hanem szabály” – Weinreich (1953.), Gumperz (1982.) és Mackey (1967.) munkásságának köszönhetően szociolingvisztikai axiómává vált. A föld lakosságának nagyobbik hányada ugyanis ténylegesen két- vagy többnyelvű.

A tág értelmezések a másik irányba torzítanak: eszerint az is kétnyelvűnek számítana, aki egy nyelviskolában alapfokon elvégzett egy idegen nyelvi kurzust, de anyanyelvi területen vagy anyanyelvi beszélővel érintkezve soha nem használta azt. Grosjean használatközpontú megközelítése ellenben sugallja az idegen és a második nyelv közötti különbséget, sőt az egyéni eltéréseket sem zárja ki.

A nyelvművelés számára azonban a meghatározásoknál biztosabb fogódzót adhat, ha a kétnyelvűség változatai felől közelítünk a kérdéshez. A kétnyelvűség típusait mindenkor két irányból közelíthetjük meg: a nyelveket használó közösségek és az egyén felől. A beszélő közösségre leginkább jellemző kétnyelvűség az egyéni változatok és fokozatok mennyiségi eloszlásával mérhető.

2. sz. melléklet

*Az egyéni kétnyelvűség néhány típusa*1. *Kompetencia szempontjából:*

BALANSZ (KIEGYENLÍTETT)

$\text{komp}_{L_1} = \text{komp}_{L_2}$

(! egyenlő kompetencia \neq nyelvi készségek egyenlősége az egyes szintereken és funkciókban)

DOMINÁNS

$\text{komp}_{L_1} > \text{komp}_{L_2}$

2. *Az elsajátítás ideje és kontextusa szerint:*

ÖSSZETETT

fogalom

realizáció_{L₁} realizáció_{L₂}

(a beszélő gyermekkorban az L₁- és L₂-beli reprezentációt azonos kontextusban tanulta)

KOORDINÁLT

fogalom_{L₁}

fogalom_{L₂}

real_{L₁}

real_{L₂}

(a beszélő ugyanazon szó L₁- és L₂-beli megfelelőjét különböző helyzetekben tanulta)

3. Az elsajátítás ideje szerint:

I. GYERMEKKORI: a) korai szimultán; b) egymás utáni

II. SERDÜLŐKORI

III. FELNŐTT

a) korai szimultán:

- két „anyanyelv” (L_A és L_B elsajátítása)
- leggyakoribb kevert családokban (l. Grammont-elv)

b) egymás utáni:

- L_3 korai elsajátítása, de L_1 rendszerének kiépülése után
- általában informális elsajátítás (pl. emigráns család)

4. A beszélőközösség megléte, ill. hiánya szerint:

BELSŐ (ENDOGLOSSZIA)

L_x olyan anyanyelve
a beszélőközösségnek, amely vagy
használható intézményes célokra, vagy
nem (pl. Tanzánia)

KÜLSŐ (EXOGLOSSZIA)

L_x hivatalos, intézményes nyelv, de az
adott politikai rendszerben nincs
beszédközössége (pl. angol/francia Afrika
egyes részein)

5. Kognitív fejlődés és a szociokulturális környezet összefüggése alapján:

ADDITÍV (HOZZÁTOLDÓ)

- L_1 társadalmi értéke magas a beszélő
számára
- a kognitív fejlődésre serkentőleg hat

SZUBSZTRAKTÍV (FELCSERÉLŐ)

- L_1 a beszélők tudatában leértékelődik
(negatív asszociációk)
- a gyermek kognitív fejlődésében
fáziskésés észlelhető az egyanyelvűekhez
képest

6. Kulturális identitás szerint:

MONOKULTURÁLIS

———— L_1 csoportjával azonosul

BIKULTURÁLIS

———— mindkét csoporttal azonosul

AKKULTURÁLIS

———— L_3 csoportjával azonosul

DEKULTURÁLIS

———— semelyik csoporttal sem azonosul

Hozzáteszem, hogy a változatok a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, valamint az agykutatás által egy-egy kitüntetett szempontot érvényesítő kategóriák. (Pl. az elsajátítás ideje, módja; a kompetencia, a fogalomalkotás, a nyelvi rendszerek elhelyezkedése az agyféltekékben stb.) Mindebből következően a beszélő egyszerre több típusba is besorolható, bár vannak szükségszerű együtt-előfordulások: pl. a koordinált kétnyelvűek gyakran azonos kompetenciával rendelkeznek mindkét nyelven.

Következő észrevételem is a túlzott általánosítással kapcsolatos. A NyKk. fentebb már idézett szócikkében az alábbiak olvashatók: „A két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajátságok megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásának ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá” (1:1291).

Érthető az érzelmi indíttatás: a kisebbségi magyar nyelv féltése, a nyelvközöttiség/félnyelvűség kialakulásától való félelem. Mégis definiálatlanul maradt, hogy e megállapítások, s a Sapir–Whorf-hipotézis ily sajátos értelmezése a magyar–második nyelvi kétnyelvűség mely fajtájára, hol milyen beszélői csoportokra vonatkozhatnak. A diszciplína történetében a 20-as-30-as években virágoztak olyan nézetek, melyek a kétnyelvűséget egyfajta – a személyiségfejlődést negatívan befolyásoló – hátrányos helyzetnek tekintették. Ezzel szem-

ben bizonyos klinikai pszichológiai vizsgálatok, különösen Peal és Lambert (1962.) eredményei azt mutatták, hogy a kétnyelvű gyerekek a verbális és nem verbális intelligenciatesztben az egynyelvűeknél jobb eredményeket értek el; kognitív fejlődésük változatosabb volt, és nagyobb érzelmi alkalmazkodóképességgel rendelkeztek. A környezet nyelve tehát önmagában, a nyelvi rendszerek és a személyiségfejlődés szempontjából nem jelent valódi veszélyt sem az anyanyelvre, sem pedig használatára. A nagymérvű egyéni eltérések egyrészt a beszélőnként különböző módon, időben, körülmények között és mértékben történő másodiknyelv-elsajátítással magyarázhatók. Körültekintő szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatokra, nagy mennyiségű beszélt nyelvi korpuszra, részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokra van ahhoz szükség, hogy egy adott kétnyelvű közösség beszélőinek nyelvéllapotáról, nyelvhasználati szokásairól, kétnyelvűségének mértékéről valóságos képet kaphassunk. A nyelvművelés ezekre az eredményekre tud igazán hatékony módszereket kidolgozni és alkalmazni az anyanyelv stabilizálása, fenntartása érdekében.

A közösségi vagy társadalmi kétnyelvűség típusai szerint történő osztályozás egy átfogóbb, politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket is felölelő megközelítést tesz lehetővé. A határainkon kívül élő magyarság esetében még a kelet-közép-európai régióban, illetve az azon kívül élő típusú megkülönböztetés is használható nyelvészeti kategóriaként a nemzetiség, nemzeti kisebbség átpolitizált, korántsem tisztázott, az azt alkotó egyének számára inkább etnikus-kulturális szimbólumként létező fogalmával szemben. A látszólagos földrajzi elkülönítés sokkal mélyebb összefüggéseket rejt: magában foglalva az adott területek magyar nyelvéllapotának, nyelvhasználati mintáinak különbözőségét is. E kétfajta kisebbségi létnek a nyelvtervezéssel, mutatis mutandis a nyelvpolitikával való eltérő kapcsolatát Tolcsvai Nagy Gábor – tegnapi előadásában – részletesen elemezte, így e szempont bemutatásától most eltekinthetünk.

A tömbszórvány-helyzethez más-más érzelmi, nyelvi, társadalmi attitűdök és stratégiák kötődnek, melyeknek az anyanyelvre gyakorolt hatása – egy képzeletbeli skálán – a stabil nyelvfenntartástól a nyelvcsereig terjedhet. A két végponton, egymástól igen eltérő helyzetben élő beszélőközösségeket az ún. őshonos–nem őshonos, illetőleg a stabil–átmeneti (emigráns) műszópárokkal szokás megkülönböztetni. Természetesen mint minden, ez is viszonylagos, hiszen a két pólus között számtalan átmenet található. Az eddig elhangzott előadásokban a régióban élő magyar kisebbségekről esett szó, melyekre közösségi szinten inkább a stabilitás jellemző. Egyének, meghatározott társadalmi, területi, netán életkori csoportok kétnyelvű nyelvhasználata azonban már nem minden esetben illelhető ugyanezzel a jelzővel. A nyelvi érintkezésből adódóan vannak tehát olyan univerzális jelenségek és folyamatok (kétnyelvűségi univerzálék), amelyek a kisebbségi helyzetek bármelyikében megjelennek a nyelvhasználat s a nyelvi rendszer szintjén is. Az eltérő politikai és gazdasági környezet viszont lassíthatja/gyorsíthatja e folyamatokat.

Az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egynyelvűségig vezet. Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepét. Helyette olyan másodlagos szimbólumok kerültek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások. Valójában ezek is az átmenetiséget, a keveredést mutatják.

Az amerikai születésű, második nemzedéknél érhetőek tetten leginkább a nyelvcsere felé vezető út egyes stációi: alacsonyabb kompetenciaszint az anyanyelven, lazulási tünetek, interferenciajelenségek a nyelv minden egyes szintjén a hiányos elsajátítás vagy a nyelvvesztés következtében. (Pl. bizonyos fonetikai szabályok túláltalánosítása; morfológiai ingadozás, vonzattévesztés, szórendi hibák, a kódváltások magas száma stb.) Egyszóval: a grammatikai és a nyelvhasználati normák fokozatos megszűnése, amely Bressler (1988.) szerint a nyelvhalál egyik legnyilvánvalóbb tünete.

E minőségi visszaszorulás a mennyiségi visszaszorulás következménye. Arról van szó, hogy Detroitban – az USA 5. legnagyobb magyar lakta településén – a 60-as évekre az egykor virágzó magyar negyed kihalásával párhuzamosan elvesztették jelentőségüket vagy megszűntek azok az intézményes keretek, melyek a nyelvfenntartás erősítői voltak

(magyar iskola, rádió, sajtó, társadalmi szervezetek, magyar színház stb.). E korlátozódás külső és belső késztetések együttes eredményeként jelentkezett. Csak néhány kevésbé ismert ezek közül:

1924: kisebbségi törvény, mely megtiltja a középfokú anyanyelvi oktatást;

Az I. és a II. világháború utáni nyílt diszkrimináció: az adatközlők elmondása szerint a detroiti gyárakban, ahol a munkavezetők is magyarok voltak, egyik napról a másikra tilos lett anyanyelven megszólalni. (A nyíltan tiltó nyelvpolitika egyébként a szociáldarwinizmus, majd az olvasztótégely-ideológia legfőbb bázisa volt sokáig.)

Az emigráns státus okozta családodottság, valamint az előbb említett taszító tényezők azt a szubjektív felismerést erősítették, mely szerint az érvényesülés, a társadalmi-gazdasági emelkedés a befogadó ország nyelvének elsajátítása révén lehetséges.

Intézményes szerepe már csak a magyar egyházaknak van – ha a heti 1 órányi magyar nyelvű istentisztelet hatását kissé eltúlozzuk.

A magyar nyelv tehát Detroitban a családi szférába szorult vissza, funkcióiban és színtereiben is korlátozva. A Gál Zsuzsa által leírt burgenlandi helyzethez hasonlóan a magyar az öregek nyelvévé vált. A fiatalabbak számára még ez a tisztelet, a csoportszolidaritás, a közös lakóterület nélküli etnikai közösség iránti lojalitás jelölője.

Összefoglalás helyett azt mondhatom, hogy az amerikai magyar nyelv kényszerpályán mozog, amelybe már az aktív nyelvművelés is nehezen tudna beavatkozni. Amit tehetünk: e folyamatokat valóságként rögzítjük és értelmezzük. A kétnyelvűség problémakörével kapcsolatban mondottakkal talán sikerült igazolnom, hogy az amerikai magyarságra vonatkozó eredmények sem érdektelenek a régióbeli kutatás és a gyakorlat számára is.

Jegyzet

¹ A címbeli idézet egy detroiti öregamerikás adatközlő interjújából származik. Kecegárda, Keszegárda, Keszigárda: amerikai magyar szó (< Castle Garden). A Manhattan Islandon található, Ellis Island előtti bevándorlási állomás neve (vö. Tezla 1990.).

Felhasznált irodalom

Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York. – Dressler, Wolfgang U. 1988. „Language death”. *Linguistics: The Cambridge Survey*. Newmeyer, F., szerk., IV: 184–92. Cambridge University Press, Cambridge. – Éder Zoltán–Grétsy László 1980. „Külföldön élő magyarok nyelve”. Grétsy László és Kovalovszky Miklós, szerk., *Nyelvművelő kézikönyv 2.*, változatlan kiadás, 1:1288–92. Akadémiai Kiadó, Budapest. – Gal Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York. – Gal, Susan 1991. „Mi a nyelvcseré és hogyan történik?”. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 1:66–76. – Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. – Grosjean, Francois 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Gumperz J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge. – Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. *Linguistica series A. Studia et Dissertationes 5*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. – Mackey, W. 1967. *Bilingualism as a world problem*. Montreal, Harvest House. – Peal, E–Lambert, W. E. 1962. *The relation of bilingualism to intelligence*. *Psychological Monographs*, 76. 1–23. – Tezla Albert 1987. „Valahol túl, Meseországban...”: az amerikás magyarok, 1895–1920. 2. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest. Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.

Vita

Jakab István:

Mivel Lanstyák István megjegyezte, hogy egyetért velem is meg Tolcsvai Nagy Gáborral is, és a cikkben nem egészen az van, amit itt mi kifejtettünk, azt hiszem, az lesz a legjobb, ha az inkriminált helyeket felolvasom. A Régió című lapban jelent meg ez a cikk; tulajdonképpen Ágoston Mihály Rendszerbomlásban? című könyve ellen irányult, de néhány aknaszilánkot én is kaptam a lövedékből. Grétsy László is idézett az összefoglalásból: „A határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján, speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelent a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” Ha ez lett volna a cikknek a kicsengése, akkor én nem is léptem volna most fel. De itt ilyen is van, hogy Ágoston Mihály könyvében nem lehet tudni, hogy a vajdasági magyar regionális köznyelvről, standardról (ha létezik ilyen) van-e szó vagy a magyarországiról, vagy esetleg egy, az egész nyelvterületre érvényes standardról. „Visszatérve Jakab István gondolataihoz, itt sem lehet tudni, hogy az általa jelzett eszményített köznyelvet a felvidéki magyarság standardjaként vagy az egyetemes magyar standardként kell szemlélni.” Ha én azt mondom, hogy köznyelv, akkor az egyetemes magyar köznyelvre gondolok, azt hiszem, mások is így vannak vele, és ezért zavar ez: „A hagyományokra és a speciális helyzetekre támaszkodó régiónkénti, országokénti, relativ magyar nyelvi önállóság nem a magyar nyelvi egység tragikus megbontása, hanem a reális lehetőségek számbavétele alapján ezeknek az önálló és mégis összetartozó közösségeknek az életben tartása.” Ez az, amit a mi esetünkben legalábbis megkérdőjelezhetünk. „Regionális standard Magyarországon is létezik, miért épp a határon túl nem szabadna megengedni, főképpen kiejtési és szókészleti kérdésekben?” Meg van engedve. Sőt, elismerjük, de nem a köznyelviség vagy a választékos köznyelv rovására.

Fábián Pál:

Bármilyen meglepő is, a trianoni béke óta ez az első alkalom, hogy Magyarországon együtt tanácskozzunk innenről és túlról egybegyűlt nyelvművelők. Még a bécsi döntések utáni évekre, a háború éveire is gondolok, akkor sem volt tudniillik semmiféle nyelvművelő közös tanácskozás, legalábbis én ilyenről nem tudok, márpedig kellene tudnom róla, de semmi ilyen akkoriban sem volt, utána még kevésbé lehetett szó ilyesmiről, mint ez a mai nap. A másik dolog, amire ráirányítanám a figyelmet, hogy kapcsolataink ugyancsak féloldalasra sikeredtek. A féloldalasságon azt értem, hogy mi, magyarországi nyelvművelők mindig szívesen látott vendégek voltunk a határokon túl, én magam is Kassán, Kolozsváron, Szabadkán, Újvidéken, Versecen tarthattam előadást; Grétsy László most érkezett haza Adáról Szarvas Gábor-díjjal megkoszorúzottan; mi viszont innen arrafelé ez alkalommal nyújthatunk először baráti jobbot, és némi vendégszeretetet. Amiért én rendkívül szégyenlem magamat és magunkat, elnézést kérek érte, ez volt a helyzet. Remélem, hogy nem ez lesz az utolsó alkalom, hiszen ez csak egy folyamatnak a kezdete, nem pedig a vége, hogy itt lehetnek körünkben azok a barátaink, akikkel mindig együtt voltunk. A harmadik gondolat, amit fölvetnék, hogy mi legyen a mi nyelvművelő stratégiánk, politikánk. Abban gondolkozzunk-e, hogy a határok megmaradnak, soha föl nem oldódnak, tehát távlatilag arra rendezkedjünk-e be, hogy a különállás az állapot a jövőt illetően is, vagy pedig arra rendezkedjünk-e be, hogy a feloldódás lesz a jövő természetes életformája? Én, kollégák, hittel hiszem, hogy a feloldódás lesz a jövő természetes létformája, és az a természetellenes állapot, amely most bekövetkezett – hogy tudniillik jobban el vagyunk szigetelve egymástól, mint korábban voltunk – véget fog érni, vége kell, hogy legyen. Tehát én stratégiailag igenis egy olyan jövőben reménykedem, amelyben a természetes nyelvfejlődés abban az irányban fog hatni, hogy a jelenleg különmutató jelenségek csökkenni fognak. Ha ebben nem

hinnék, akkor nem javasoltam volna azt, hogy jöjjünk össze. Utódainknak azt javaslom, hogy minél gyakrabban tegyék ezt.

Ágoston Mihály:

Az anyanyelv megtartásának biztosítása szerintem legalább kétféle kérdés. Azok, akik nem vándoroltak ki, hanem rájuk vándorolt egy másfajta közeg, társadalmi igénnyel kívánják megtartani az anyanyelvüket, nem pedig arra a célra fordítani, hogy a nagymamival levelet váltsanak évente egyszer. Kicsit sarkítva mondtam. Mindkettő humánus kérdés, de az egyik politikai is. És az volna a fontos, hogy az anyanyelvi jogvédelmet ezeken a területeken ne a politikusok határozzák meg. Egy másik gondolat: az anyanyelvi versenyeket ott, ahol ez létfontosságú, nemzeti fontosságú, nem lenne jó olyan kivételes érdeklődésnek tekinteni, mint ha például valaki bélyeget gyűjt, vagy valaki más tantárgyban kíván emelt szintű oktatásban részt venni. Tehát társadalmi szintű és értékű nyelvi változást, nyelvvállalapot-változást csak akkor várhatunk ezeken a területeken, ha a magyar tanulóknak nem 2 vagy 5%-a vesz benne részt, hanem a selejtezőn mindenki átesik. A magyar televízióknak döntő hatása van anyanyelvünk megtartásában, tehát a határon túl is, de csak abban a zónában, ameddig adása fogható. Ezzel a műholdas vállalkozással nem oldódik meg az a kérdés, ami bennünket éget, annak ellenére, hogy üdvözlöm is, jónak is tartom, becsületes, nagy vállalkozásnak, fontosnak. Ugyanis a műholdas vételre a magyarságnak esetleg 10%-a vagy még annyi sem tud vállalkozni 4-5 éven belül. Anyagi kérdés ez, még a Magyar Szót sem tudja megvenni a magyarság egy alsóbb rétege. Az, ami nálunk a beolvasással és a nyelv föladásával történt, nem a '89-es változás következménye. Nálunk már 1970-ben megjelent a sajtóban is, hogy a magyar nyelv mellett második anyanyelvünk az államnyelv. Aztán hamarosan addig jutottunk, hogy most tulajdonképpen melyik a második anyanyelvünk: a szerb-e vagy a magyar, amely még csökevényesen megvan. Azért mondom, mert a gyökerek sokkal mélyebbek, s hiszem, hogy Erdélyben is. Szerintem az a pesszimista, aki ezekről a bajokról már nem is tartja célszerűnek beszélni. A nyelvhasználati törvény nem azt szolgálja, hogy a kisebbségek anyanyelvét védje – ami szerintem rendeltetése lenne –, hanem azt kívánja meghatározni, hogy a kisebbségiek – akár egymás között is – mikor használhatják az anyanyelvüket, sőt odáig jutottunk, hogy akik egy szót sem tudnak magyarul, próbálták ajánlani, hogy mi a magyar nyelvben mit hogyan mondjunk, pl. a földrajzi vagy a személyneveket.

Grétsy László:

Amilyen örömmel hallgattam szinte az összes mai előadást, úgy nekem is az ellenérzésem akkor ébredt fel, ahogy már Jakab István is utalt rá, amikor Lanstyák István kolléga fejtette ki nézeteit. Nem akarok abba a hibába esni, amiért én marasztaltam el éppen tegnap Tolcsvai Nagy Gábort, hogy innen próbálok oktatni külföldi magyar nyelvészt; nem bírálni akarom ilyen módon Lanstyák kollégát, de mindenképpen érzek benne valamilyen elméleti tisztázatlanságot. Már abból kiindulva, hogy valóban egyetértett Jakab István elveivel, de valójában az, amit kifejtett, nem felel meg ezeknek az elveknek. Az a fogalom például, amelyet használt, a kétnyelvűségi anyanyelv számomra megfoghatatlan. A kétnyelvűség fogalmát nagyon jól ismerem, és nem is rossz a kétnyelvűség, óriási szakirodalma van már. De ezt a sajátos kétnyelvűségi anyanyelvet én egy olyan lónak érzem, amelynek zsiráfjeje van. Ez az anyanyelv csak egy kevert anyanyelv lehet, és amikor arról beszélt, hogy még ebben a fajta sajátos anyanyelvben is az egyik elem – ez esetben a magyar – nem a köznyelv, hanem csak a helyi, provinciális nyelv, amelyik szinte távoltartja magát a köznyelvtől, akkor úgy éreztem, hogy ennek a zsiráfjeű lónak még erszénye is van, mint egy kengurunak. Azzal érvelt Lanstyák István, hogy Ferguson kutatásai bebizonyították, hogy a diglosszia jó, tartós állapot, ezer évig is egymás mellett élhet két nyelv, de itt nincs szó diglossziáról;

a diglosszia az egy nyelven belüli kétnyelvűség, ám itt a legszabályosabb bilingvizmusról van szó, sőt annak a Péntek János által szellemesen aszimmetrikus kétnyelvűségnek nevezett változatáról. Ez az a társadalmi, politikai, történelmi helyzet, amely mindig azzal jár, hogy vannak a kétnyelvűségnek erős és gyenge nyelvei, ennek is van szakirodalma. Itt asszimiláció elleni küzdelemmel kell számolni, mert ebben a fajta aszimmetrikus kétnyelvűségben menthetetlenül az asszimiláció fenyeget, és úgy érzem, egy nyelvművelő konferenciának ez ellen kell küzdenie nyelvészeti eszközökkel, a nyelvi ismeretterjesztés eszközeivel, az anyanyelvi oktatás fokozásával, versenyekkel, játékokkal, amilyenekről Zsigmond Győző beszélt. Abban igaza van Lanstyák Istvánnak, hogy a megértést nem zavarja ez a kevert nyelvűség, amelyről ő beszélt, de én itt nyelvművelő konferencián vagyok, nem általános nyelvészeti, leíró nyelvi konferencián.

Csikós Nagy László:

Két dologhoz szeretnék hozzászólni. Az egyik: Deme professzor megállapítja előadásában, hogy a szórvány nemzetiség ösztönösen azon a nyelven válaszol, amelyen megszólítják. Ehhez egy adalékot szeretnék fűzni, ugyanis ez csak általában érvényes, mert az adott beszédhelyzet produkálhat más eredményt is. Én még a '70-es években kérdőíves módszerrel vizsgáltam a választást az ismeretlen személy megszólításakor (erről egy zágrábi kongresszuson számoltam be). A többnyelvű környezetben általában az államnyelv irányába tolódik el a megszólítás nyelve; a többség nyelven szólítják meg az ismeretlent, míg a magyar falvakban inkább hajlamosak arra, hogy az idegent is magyar nyelven szólítsák meg. Egy alkalommal Pancsován járva piacozó asszonyokat szólítottam meg, mielőtt észleltem volna, hogy magyarul beszélnek egymás között. Megkérdeztem, hogy tudják-e, mikor megy busz Sándoregyházára. Legnagyobb meglepetésemre az asszonyok nem akartak velem magyarul beszélni, úgyhogy kénytelen voltam átváltani szerbhorvát-ra, tudniillik látták rajtam, hogy egy jól öltözött idegen, akiről nem is hitték, hogy magyarul fog megszólalni. Hozzászólásom másik része a regionális köznyelv elismerésének a vitájához kapcsolódna. Igenis kell egységes magyar köznyelv, amit a magyar nyelvterület egészén tiszteletben tartunk, eszménynek tekintünk, viszont majdnem szükséges rossz az, hogy vannak a határokon kívül is regionális köznyelvek. Ezt tudomásul kell vennünk, de nem jelenti azt, hogy elő kell segítenünk a regionalizálódást, hanem éppen az ellenkezőjét.

Fábián Pál:

Azért jelentkeztem újra felszólalásra, mert én ezt az egész regionális köznyelv-egységes magyar nyelv problémát mesterségesen fölfújtnak érzem. Akik itt a határokon túlról megszólaltak, pontosan ugyanazon a nyelven beszélnek, amin én. Másrészt ki tagadta valaha is Magyarországon a regionális köznyelvek meglétét? Soha, senki! Anélkül, hogy a felvetett problémák meglétét tagadnám, óvok mindenkit erőltetett felnagyításuktól.

Nagy János:

Egyetlen javaslatot szeretnék tenni a határokon túli magyar nevelőknek. Azzal lehetne hadakozni a nyelvi szegényedés ellen, ha az irodalomtanítás elevenebb lenne. Úgy láttam, hogy a nevelők egy része és a diákok is nagyon kevésbé ismerik a XIX. század irodalmát. Memoriter-ismeretük pontosan annyi, mint a mienk itthon az anyaországban. Én ezért azzal a javallattal élek, hogy próbálják a XIX. század irodalmát élményszerűbbé tenni, megkedveltetni a gyerekekkel a nyelvi rontás ellen. Hadd idézzem én is Sütőt: „A nyelv olyan, mint az asszony. Elhervad, ha nem szeretik.”

Grétsy László megjegyzéseire szeretnék reagálni. Tulajdonképpen három dolgot említett, ami tényszerű. Az egyik, hogy egyetértek Jakab tanár úrral, közben meg egészen mást mondok. Én egyetértek a céljaival és azzal is, hogy meg kell őrizni a magyar nyelv egységét. Nem értek egyet bizonyos módszerekben. Azzal is egyetértek, amit ő is tud, hogy a kétnyelvű anyanyelvváltozat tény, én esetleg határozottabban állítom, hogy ettől nem lehet megszabadulni, amíg kétnyelvűek vagyunk. Ami ezt a fogalmat illeti, nem kétnyelvűségi anyanyelvről beszéltem, hanem kétnyelvű anyanyelvváltozatról. Ezt a műszót én Győri Nagy Sándor magyarországi kétnyelvűség-kutatótól kölcsönöztem, és nagyon találónak érzem. Azt fejezi ki, hogy pl. a szlovákiai magyarok a magyar nyelvnek egy olyan változatát beszélik, amely bizonyos körülhatárolható jegyekben – mi ezt kutatjuk – rendszerszerűen különbözik a magyarországitól, és ez azért sajátos magyar nyelvváltozat, mert azok is ezt használják, akik nem tudnak szlovákul. Itt nem közvetlen, parole-szintű interferenciáról van szó, hanem ezt ők már anyanyelvként így tanulják meg. Ami a diglossziát illeti, természetesen nekem is vannak kétségeim. Jól tudom, hogy a szlovák nyelvnek milyen a szerepe a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban. Az egyik kolléganőmmel sokat vizsgáltuk, hogy a nyelvhasználat egyes színterein mennyire van jelen a szlovák nyelv, mennyire a magyar, és ez vidékenként hogyan változik. Én abból indultam ki, hogy el kellene érni a szlovák nyelv minimális szerepét a szlovákiai magyarok életében, ha meg akarjuk őrizni az egységes magyar nyelvet. Jó lenne, ha a szlovák csak összekötő segédnyelv maradna. Ez a diglossziás elrendeződés úgysí létezik, csak most büntudattal beszélnek az emberek, ezt sugallják az itt használatos metaforák is a gyomokról, vadhajtasokról, nyesegetésről. Ezt nem tudjuk kiirtani, mindenütt így van. – Igaz, hogy ez nem általános nyelvészeti konferencia, de nem lehet szembeállítani az általános nyelvészetet a nyelv műveléssel. A világ legtermészetesebb dolga az, ami a mi esetünkben is történik. Én ennek egyáltalán nem örülök, de tényként kénytelen vagyok elfogadni, és ezért gondoltam arra, hogy ennek a diglossziás elrendeződésnek (amely félig-meddig már létre is jött) a megerősítése esélyt adna arra is, hogy az emberek a saját anyanyelvváltozatukat bátran használják. Ugyanakkor megőrizzük az egységes magyar standardot. A magyar köznyelvnek egyébként van tekintélye Szlovákiában is, hiszen a nyelvjárások nálunk is szürkülnek, de nem szükségszerű, hogy ez a két változat túlságosan eltávolodjon egymástól. Beszélni nehéz. De én azt szeretném, hogy beszélni öröm legyen. Ne azt hangsúlyozzuk, hogy milyen nehéz beszélni, hanem azt, hogy milyen jó dolog beszélni.

Benkő Samu:

Örülök, hogy itt lehettem, mert szép volt. Amikor ezt mondom, egy Tamási-novellában is megörökölt anekdota jut eszembe. A szokástól eltérően a házaspár nem együtt ment vasárnap az istentiszteletre, hanem csak a férfi. Amikor hazamegy, megkérdi az asszony: „Na, János, milyen volt?” „Nagyon szép volt, még azt is mondta a tiszteletes úr, hogy Nabukodonozor.” Azt hiszem, hogy ebben a teremben én vagyok az egyetlen János bácsi, s önök a papság. Nagy hibának tartom, ha a nyelv művelés csak a magyar nyelvtudománynak az ügye, és nem az összmagyarságnak. Mert az elmúlt hetven esztendő tanulsága szerint a mi köztáblánk a magyar nyelv volt, és egyetlen intézményes keretünk, amelyet meg tudunk őrizni, s amely mentette ezt a nyelvet is, a magyar család. Ez az a két kategória, amelyet még nagyon hosszú ideig védenünk és ápolnunk kell. Veszélyes dolognak tartom azt, ha a magyarság elkezd két anyanyelvről beszélni. Bár az anya a természetes nevelője a gyermeknek. Megtörténhet, hogy nemcsak édesanyja van valakinek (mert meghal), de ez nem természetes állapot: a második anyát a magyar nyelv mostohaanyjának nevezi. Fontos a fogalomalkotásban való mértéktartásunk. Az anyanyelv ápolása körül a tudományos feladat valóban fontos, mert a mintát föl keil állítani. A Fábián tanár úr által is megfogalmazottakkal értek egyet. Mesterkélt dolog vitatkozni, mert a regionalizmusok természetes velejárói a nyelvnek, és ezekben nagyon sok szépség és megőrzendő van. Nagy jelentőségű-

nek tartom azt, hogy itt a tudományos megnyilatkozás legmagasabb szintjén van jelen az összmagyarság. Jó lenne, ha ez a nagy tudású gyülekezet magához ölelné mindazokat, akiknek szent és drága a magyar nyelv és a magyar család.

Ágoston Mihály:

Az olyan írásokra, amelyekről eddig beszéltünk, ideértve Tolcsvai Nagy Gábor írását is, rendkívüli szükségünk van. Mindenféle szemléleti pluralizmus igaz. Az nem igaz, ha ezt elhallgatjuk. Számunkra nincs más mérce, mint az ellenvéleményekre megpróbálni válaszolni. Én ma nem ignorálni akartam Gábornak ezt az írását, mely számomra megtisztelő. A könyvben jórészt megvan a válasz a fölmerült kérdésekre. Írásban fogok válaszolni. Mi a magunk igazságát csak akkor fogadhatjuk el igaznak, amikor kiállja az ilyen próbákat is. Enélkül a mi munkánk nem is lehetne hiteles. Nincs mit lezárnunk, hanem folytatnunk kell, amit elkezdtünk.

Elnöki zárszó

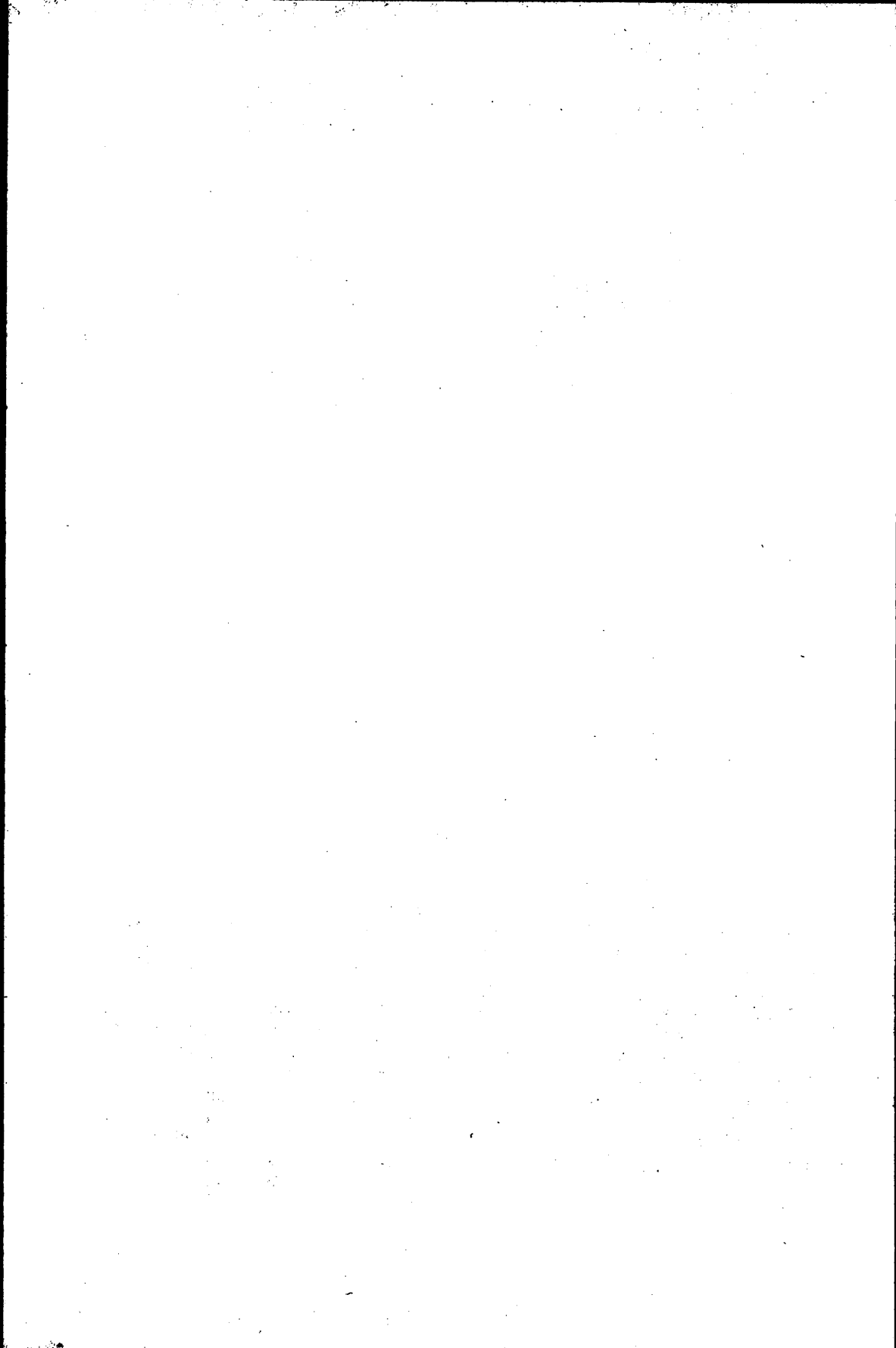
Engedjék meg, hogy az elhangzottakhoz én is tegyek néhány megjegyzést. Régi meggyőződésem, hogy a magyar nyelvhasználatnak a legnagyobb problémája nem egzaktan nyelvészeti. Azt hiszem, nem arról van szó a nyelvhasználati kérdések zömében – ahogy Ágoston tanár úr is utalt rá –, hogy egy műveltető igét jól használnak-e vagy rosszul, hogy valaki azt mondja, hogy *egyenlőre* vagy *egyelőre*; ezek nem lényegtelen kérdések ugyan, de azt gondolom, hogy a nyelvhasználatnak a legalapvetőbb kérdései mégiscsak inkább általános társadalmiak és politikaiak. Ez a vélemény vonatkozik a magyarországi nyelvművelés kérdésére is, és vonatkozik különösen arra a kérdéskörre, amiről ma beszéltünk, tehát az egységes és egyetemes magyar nyelvre, főként a határokon kívüli magyar nyelv problematikájára. Társadalmi és politikai tényezők tömege befolyásolja azt a helyzetet, amelyben a nyelvhasználat folyik. Sajnos, a nyelvművelésnek nincs elég hatóköre ezeknek a tényezőknek a befolyásolására. Nekünk arra van felhatalmazásunk, hogy elsősorban egzaktabb, elvontabb, ténylegesen nyelvészeti kérdésekkel (a nyelvi szerkezet különböző problémáival, a nyelv használatának különböző vonatkozásaival) törődjünk. Nincs elég hatókörünk arra, hogy befolyásoljuk a nagyobb társadalmi jelenségeket, amelyek a nyelvhasználat mögött vannak. Nincs elég lehetőségünk annak ellenére, hogy nyelvművelésünk derekasan kiveszi a részét a felvilágosító munkából, a nyelvészeti, nyelvi ismeretterjesztésből. És különösen nincsen semmi hatókörünk arra, hogy politikai problémákat megoldjunk. Márpedig, sajnos, mind a nyelvhasználat, mind az ezzel összefüggő nyelvművelés ügyében ezek az alapvető társadalmi, politikai kérdések azok, amelyek sok mindent meghatároznak. Ezt a ma délelőtti ülésünk is elég nyilvánvalóan bizonyította. Tulajdonképpen nem igazán szűkös vett nyelvészeti kérdésekről folyt itt a szó, hanem annál lényegesebb, tágabb problémákról. A nyelvészetnek is dilemmája, hogy hatóköre ezekre nem tud kiterjedni. A következőkben tudnám megjelölni, hogy a magyar nyelvnek (de más nyelveknek is, főként a kis nyelveknek) milyen a mai helyzete. – Először: Mi kis nemzet nyelve, kis nyelv vagyunk. A kis nemzetek és kis nyelvek a világ mai fejlődésében eléggé szorult helyzetben vannak. Ki vannak téve olyan nagy világjelenségeknek, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális hatásoknak, amelyek számukra nem feltétlenül kedvezőek. A nagy világnyelvek hatására is utalhatok, de sok más egyébre is, ami e hatás mellett megmutatkozik. – Másodszor a miénk nemcsak kis nyelv, hanem egy olyan nyelv is, amely az indoeurópai nyelvek között elszigetelt, nem illik bele eléggé abba az európai nyelvi miliőbe, amelyben élünk. Mert az indoeurópai nyelvek rendszere nagyon sok tekintetben más, így azok a nyelvi hatások, amelyek bennünket érnek, nem illeszthetők jól bele a magyar nyelv egész rendszerébe, akár szóincsébe, akár nyelvi szerkezetébe, akár stilisztikai rétegeibe, s amelyek beleillenek viszont a szomszédos nyelveknek a rendszerébe, melyeknek ilyen szempontból sokkal könnyebb a helyzetük. – A harmadik észre-

vételem éppen a mai konferenciának a leglényegesebb motívumára vonatkozik, az, hogy a magyarság milyen szétesett állapotban van. Alig van olyan európai nép, talán a világon is kevés, amelyiknek a politikai szétszórtsága, határokkal való szétszabdaltsága, az emigrációban levő tömegei ilyen méretűek volnának. Ebben a helyzetben tehát a nemzeti összetartozás és ennek nyelvi biztosítója alapvető kérdés. Sajnos, a nemzeti összetartozásnak a nyelvi problematikáját nem látja mindenki eléggé. – A negyedik probléma az, ami a nyelvhasználatot – nem mindig kedvezően – befolyásolja, maga az a társadalmi közeg, amelyben élünk, s a társadalmi hanyatlás. Ifjúságunkban is sokszor megmutatkozik a dekadencia, a deviancia, amely sok tekintetben meghatározza a nyelvhasználatnak számos vonatkozását. Itt nem a nyelvhelyességi hibákra gondolok, hanem az igénytelenségre, a közönségességre, durvaságra, trágárságra. Ezekkel a jelenségekkel nekünk azért nehéz küzdeni, mert nem igazán nyelvészeti kérdések ezek. – Ötödik probléma, amelyben súlyát érezzük annak, hogy anyanyelvünk helyzete nem túlságosan rózsás (s melyre utalt bevezetőjében Németh G. Béla tanár úr is): az iskola állapota. Az iskolái és a magyartanítása, amely számos nehézséggel küzd. Különösen nagy baj, hogy az anyanyelvi oktatás határainkon kívül ilyen súlyos helyzetben van. Mindenki tudja, hogy a szomszédos országokban az anyanyelvi oktatás helyzete nemcsak felsőfokon, hanem alsóbb szinteken sem kielégítő. Az a feladatunk, hogy amit lehet, megtegyük.

Mai tanácskozásunk is sok mindent fölvetett ezekről a kérdésekről, és ha mindent nem sikerült is tökéletesen megoldanunk, azért tettünk mi ma valamit. Én azzal értek egyet, amit Fábian tanár úr mondott: nagy jelentősége van annak, hogy a tudománytörténetben először együtt ült a magyarországi magyar nyelvészek nyelv művelő részlege mindazokkal, akik a határokon kívül ugyanezzel a kérdéssel küzdenek.

A mai vita egy-két vonatkozására térnék még vissza, nem azzal az igénnyel, hogy vitás kérdéseket eldöntsek, de úgy érzem, hogy néhány dolog összekeveredett, melyeket meg kellene különböztetnünk. Az egyik – erre már utaltak mások is – a belső kétnyelvűségnek és a valódi kétnyelvűségnek, tehát a diglossziának és a bilingvizmusnak a kérdése. Ez két különböző dolog, összekeverni nem szabad, a történelmi tanulságok is világosan mutatják, hogy diglosszia, belső kétnyelvűség valóban élhet évszázadokon, évezredekken keresztül is, enélkül élő nyelv nem is létezik; bilingvizmus azonban hosszú ideig nemigen. Az egyik, az uralkodó nyelv igen hamarosan elnyomja a másikat. Még a latinnal is ez volt a helyzet. A latin ugyan élt évszázadokon keresztül, és a magyarság egy kis része bilingvizmusban élt, hiszen a művelt magyarságnak tudnia kellett latinul, de ez egy különleges eset, és nem a társadalom egészére, hanem egy szűk rétegére vonatkozik. De bilingvizmus hosszú ideig a történelemben sohasem élt. – Két másik fogalom is keveredett: a norma és a nyelvi változathoz. A regionális nyelvi problematika, a nyelvjárások problematikája csak úgy vetődhet föl, hogy a belső nyelvi változatok egyazon nyelv értékeit adják. Nem egy nyelv ellenében hatnak, hiszen változatosságot, variációt nyújtanak a kifejezésekre, és ezek egy nyelv életében a legnagyobb értékek. Ezzel egyáltalán nem keverhető össze a norma problematikája, mert anyanyelvünk csak egy van, melyben benne vannak a magyar nyelvjárások, a regionális köznyelvek is, ez a magyar nemzeti nyelv az a köz- és irodalmi nyelv, amit mindnyájan beszélünk. A nyelvi színesség és a nyelvi norma tehát nem ütköznek, hanem egymással együtt élnek, egymást kiegészítik, harmonikusan egymásba olvadnak.

Azzal fejezem be megjegyzéseimet, hogy ez a mai délelőtti konferencia valóban nagy jelentőségű a magyar nyelv művelés történetében; a nyelv művelőknek, az írástudóknak, az értelmiségnek a felelősségét, a magyarországi nyelv művelőknek és a szomszédos országok nyelv művelőinek a felelősségét együttesen és világosan bizonyította. Ez a felelősség nagy. Csak egyetértéssel, egymás megértésével, a vitás kérdések fölvetésével tudunk továbbra is úrrá lenni azokon a feladatokon, amelyek még akkor is ránk hárulnak, ha sok mindenen nem tudunk is segíteni, mert a történelem, a kor, az idő hozta meg ezeket a kérdéseket. De amit megtehetünk, azt tegyük meg! A mai konferencia, úgy érzem, erre jó alkalomul szolgált. Köszönöm az előadónak az értékes gondolatokat, a hozzászólásokat, és a hallgatóságnak a szíves türelmét.

A magyar helyesírás helyzete

Elnököl: Fábíán Pál

Előadások:

Fábíán Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról

Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma

Prószéky Gábor: Nyelvművelés számítógéppel?

Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai

Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása

Hangay Zoltán: Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük

Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat

Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód

Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről

Hőnyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében

Kernya Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?

Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás

Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat

Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései

Vita

Elnöki zárszó

Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról

A nyelvi norma kérdéskörébe valamely adott nyelvnek – a mi esetünkben a magyarnak – minden részrendszere (szintje) köztudomásúlag beletartozik: a hangok birodalma éppúgy, mint a ragok, jelek, képzők állománya; a szókészlet végtelen tengere éppúgy, mint az egyeztetés szabályai vagy a szövegszerkesztésnek máig is jórészt felfedetlen titkai.

E sokrétű problematikának voltaképpen csak egy része – igaz: rendkívül fontos része – vonható a helyesírás körébe: azok az ügyek, amelyeket a kiejtés szerinti írás esetei között szokás számon tartani, s amelyek esetekben a nyelvi norma alakulása és fejlődése, illetőleg a helyesírás közti kapcsolat, a kölcsönös egymásra hatás nyilvánvaló. Ennek megfelelően normáról és helyesírásról szólva én is csak ezekre a dolgokra gondolok. Szűkre szabott időm miatt természetesen el kell hagynom több évszázados fejlődési folyamatunk áttekintését, és csak a közelmúltbeli meg a jelen helyzetet illetőleg válaszolhatom, hogyan látom a nyelvi norma és helyesírásunk viszonyának alakulását.

Az 1950-es éveket – nagy vonalakban – mint az irodalmi és köznyelvi norma gyors kiterjedésének, a nyelvjáráások háttérbe szorulásának és a regionális köznyelvek megjelenésének időszakát szokás jellemezni és számon tartani, olykor – pl. a határozottan egységesítő és ezért csaknem negatív szimbólummá lett 1954-es helyesírási szabályzat esetében és ellenében – a múltba vésző „szép sokféleséget” visszavágyva is.

A „nosztalgizálás” akkor sem volt indokolt, még kevésbé az manapság. A két háború közti szabályzatok szójegyzékecskéivel, amelyek a múlt századforduló idejének még meglehetősen laza nyelvi normáját őrizték, már az akkori társadalom is elégedetlen volt, és szélesebb körű szabályozást óhajtott. Ezt az igényt akarta kielégíteni egyrészt a Balassa-féle 1929-es, ún. nyomdai helyesírási szabályzat és szótár (de ezt csak szűk szakmai körben ismerték és használták), másrészt Nagy J. Bélának terjedelmes helyesírási szótára (de ennek a szedése a főváros ostromakor a nyomdában elpusztult, csak néhány betű korrektúraívei maradtak meg belőle a szerzőnél). A jó szándékot tehát nem válthatták valóra.

Az 1954-es szabályzat jelentőségének emlegetésekor el szokás feledkezni arról – bár G. Varga Györgyi figyelmeztet rá (vö. MNy. 1979:475) –, hogy nem csak az 1954-es szabályzat hatására jött létre a korábban nem tapasztalható helyesírási egység: 1954 után fontos művek egész sora hatott a nyelvi-helyesírási egység irányában. Így a hétkötetes értelmező szótár, az értelmező kéziszótár, az idegen szavak szótárai, a Helyesírási tanácsadó szótár, a kétnyelvű szótárak légiója tartalmazta ugyanazokat az írásmódokat. Régóta tartó objektív nyelvi fejlődés eredményei törtek felszínre ezekben a munkákban, híven tükrözve helyesírásukkal a nyelvben végbement folyamatokat.

Az 1954-es szabályzat kidolgozása során a Helyesírási Bizottság annak a nyelvszemléletnek a jegyében dolgozott, amelyet ma dinamikus szinkroniának szokás nevezni. Ez például a szójegyzék esetében azt jelentette, hogy a szerkesztők a rendelkezésükre álló források, ha kellett, kisebb közvélemény-kutatások alapján megállapították a szavak és szóalakok normaértékűnek tekinthető formáját, és az illető nyelvi elemek várható mozgási irányára is tekintettel voltak, vagyis – amennyire csak lehetett – a jövőnek dolgoztak. A bizottság azonos szellemben bírálta el a javaslatokat, és döntött a vitás esetekben.

Lényegesnek tartom, hogy emlékeztessék még a következőkre is. Mind az 1954-es szabályzatnak, mind az utána keletkezett műveknek normamegállapító tevékenysége egy olyan időszakban ment végbe, amikor még változatlanul uralkodott az az ősrégi felfogás, amely szerint a helyesírási alapelvek tekintetében a kiejtés szerinti írást nemcsak formálisan illeti meg az első hely az elvek felsorolásakor (vö. AkH. 1954. 1. pont), hanem övé a feltétlen elsőbbség az érvényesítésben is; mert – ahogy az iskolában tanultuk – szavainkat úgy írjuk, ahogy kiejtjük őket. (Kivéve persze a szóelemző írás eseteit, meg a néhány hagyományosan írt szót.) Ezért kellett annyit foglalkozni pl. az alakváltozatokkal: megtartsuk-e őket, vagy egységesítsünk valamelyik javára.

Egységes (vagy legalábbis a korábbinál egységesebb) nyelvi norma keresésére és rögzí-

tésére egyébként nemcsak nyelvi és helyesírási okok késztettek annak idején, hanem gyakorlati szempontok is. A nyomdászatnak – tudjuk – kezdetei óta elemi érdeke a helyesírási egység, nem kevésbé fontos ez a könyvkiadásban és a mindennemű sajtótermék-előállításban, és az iskolákban sem lehet összevissza tanítani.

Mindent összevetve én azt tartom valószínűnek, hogy egy jövőendő helyesírás-történeti monográfia szerzője nem kárhoztatni fogja azt, hogy írásgyakorlatunk egységesítésére törekedtünk, hanem inkább helyesli majd cselekedeteinket, mert ha a helyesírás társadalmi szerepét nézzük, feltétlenül igazat kell adnunk a Helyesírási tanácsadó szótár bevezetőjének, amely szerint az egység többet ér az ingatag egyéni ízlés vagy akár logika sokféleségénél.

De hogyan fog vélekedni ennek a leendő műnek az írója az 1984-es helyesírási szabályzatról, s arról, ami érte és körülötte történt?

Ennek a kollégának bizonyára fel fog tűnni a 11. kiadás előszavában ez a passzus: „a helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdekévé vált, mint bármikor ezelőtt. Írásrendszerünk nagyobb mérvű átalakítása ezért sem látszott ésszerűnek. Nem kíván mélyreható reformot közönségünk sem. A társadalmi és a tudományos érdek egyaránt azt diktálta, hogy a gyakorlatban és a szakmai vitákban megszilárdult hagyomány minden értékét megőrizzük; a szokásosan elsőnek emlegetett helyesírási alapelvről, a kiejtés tükröztetéséről ezért is a hagyományörzés felé tolódott el a hangsúly.”

Miért? – az idézett sorok elég világosan kimondják.

Ama többször idézett régi alapművek megalkotásának éveiben az szolgálta a társadalom érdekét, hogy a szerzők és a szerzői közösségek – minél teljesebb helyesírási egységre törekedve – segítsék a nyelvi norma kikristályosodását. Azután, hogy ez a folyamat jelentősen előrehaladt, az lett a társadalom érdekévé, hogy a már megszilárdult, széles körökben élő irodalmi és köznyelvi normát ne ériék fölösleges megrázkódtatások.

A Helyesírási Bizottság a 11. kiadás előkészítése során ugyanúgy járt el, mint a 10. kiadás kidolgozása idején, csak az eredmény lett más. A testület G. Varga Györgynek A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszzerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából című előterjesztése alapján vizsgálta meg, hogy mely szavak, szóalakok írásán lehetne vagy kellene változtatni azért, hogy az írásmód jobban megfeleljen az élő nyelvi normának (vö. MNy. 1979:475–85). A bizottság korántsem zárkózott el a változtatások lehetősége előtt, sőt. A legtöbb esetben mégis olyan döntések születtek, amelyek megtartották a régi írásmódot, hogy a megszokott gyakorlaton ne kelljen módosítani. – A más alkalmakkor felvetett egyéb szóalak-módosító indítványok is általában elutasítottak; vagyis megmaradt pl. az *újság*, *színház*, *óvoda* stb. (hogy csak néhány ismertebb esetet említsek a szóba kerültek közül), mert mérlegelésük után kiderült: az „újság, színház, ovoda” stb. írásmód sem alapulna egységes kiejtésen, s az írásgyakorlatban támadó zavarok az esetleges hasznát kárrá változtatnák. – A bizottság ezért csak a hívő – *hívő*, zsüri – *zsüri*, levő – *levő*/lévő; hí, ví, szí/hív, vív, szív – *hív*, *vív*, *szív* stb. típusú, tehát a biztos nyelvi háttérű módosításokat fogadta el.

Az *ly* „eltörlésének” ügye meglehetősen hamar lekerült a napirendről (vö. Fábíán: Az *ly* és helyesírási szabályzatunk 11. kiadása; in: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. ELTE-kiadvány; Bp., 1981. 153–8). – Alapos közvélemény-kutatás és több körülmények elemzése megtárgyalása után döntött úgy a bizottság, hogy lemond a hosszú *dz*-nek, *dzs*-nek kettőzött betűvel való jelöléséről (vagyis az *eddz*, *maharaddzsa* írásmódról) is, és a *dz*, *dzs* ügyét a hagyományos írás körébe tartozónak nyilvánította. (A végkifejletről Deme László számolt be: A *dz* és a *dzs* hang jelölése dolgában. MNy. 1984:215–20.)

Mindezt, vagyis a hagyomány fokozott figyelembevételé miatt jegyezte meg – szerintem találóan – Újfaluassy József a szabályzatnak I. osztálybeli vitáján azt, hogy úgy látja: helyesírásunk az angol vagy a francia állapot felé halad, azaz a fontos egyre inkább az lesz, hogy egyformán írjunk, s ám ejtse mindenki úgy a szavakat, ahogy akarja, természetesen bizonyos illő határok között maradván.

Minden helytelenítés nélküli száraz ténymegállapítása (amely csak úgy mellékesen, inkább csak nekem mondván, semmint felszólalásként hangzott el az ülésen) azért maradt meg bennem oly élénken, mert eszembe juttatta Újváry Lajosnak, az ÉrtSz. tudós menedzse-

rének az ötvenes években szintén csak úgy mellékesen mondott ama jóslatát, hogy a magyar helyesírás egyre kevésbé lesz reformálható, módosítható. Erre a következtetésre jutott a kiejtés szerinti írásmód tekintetében G. Varga Györgyi is a *dz*, *dzs* vitájának lezárása után (vö. MNy. 1984:220–1).

Így látom helyesírásunk jövőjét magam is: egész mai (és még inkább holnapi) társadalmi berendezkedésünk, iskoláztatásunk, nyomdaiparunk, adattárolásunk stb. írásreformellenes, mert az írásgyakorlat óriási kiterjedtsége miatt a szó szoros értelmében egyre többre kerül akár csak egy vesszőcskényi módosítás is, nem is szólva a sokkal súlyosabb erkölcsi kárról, amit az írásgyakorlók elbizonytalanítása okozna.

A kiejtés szerinti írás körébe tartozó esetekben tehát a nyelvi norma és a helyesírás elindult a különfejlődés útján: a nyelv (a kiejtés) minden bizonnyal változni fog, a helyesírás minden bizonnyal egyre mozdulatlanabbá dermed. A normakutatóknak – talán nem is sokára – alighanem le kell mondaniuk (legalábbis részben) egyik eddigi fontos tájékoztató forrásukról, a szavak, szóalakok írásképeről. Arra az útra léptünk ugyanis, amelyen a nyugati nyelvek már régóta haladnak; például a németek *Gruppe*-t, *und*-ot írnak, de „gru-*pe*”-t, „*unt*”-ot ejtenek. És jól megvannak.

Valószínűleg nekünk sem lesz rosszabb.

Laczkó Krisztina

Helyesírás és társadalom ma

Helyesírás és társadalom viszonyát, mégpedig a helyesírást előtérbe állítva, alapvetően – bár természetesen némi egyszerűsítéssel – két oldalról vizsgálhatjuk. Egyrészt abból a szempontból, hogy mik a társadalom elvárásai a helyesírással szemben, hiszen – s ezek köztudott tények – a helyesírás csak akkor tudja igazán betölteni társadalmi szerepét, ha tekintettel van a tömegek viszonyára a helyesíráshoz: a társadalom különböző rétegeinek nem egyformán van szükségük a helyesíráásra. Ezen alapszik helyesírási rendszerünk hármasság tagolódása: középpontban A magyar helyesírás szabályaival, melynek leegyszerűsített változata az általános iskolai használatra készült Helyesírásunk, a másik oldalon pedig a szaknyelvi helyesírási szabályzatokat említhetjük. Másfelől a helyesírás csak akkor tudja igazán betölteni társadalmi szerepét, ha fel tudja mérni, hogy a helyesírás mennyire van jelen a mindennapokban – gondoljunk a mai írásgyakorlat óriási és egyre növekvő tömegére –, és mindez milyen követelményeket támaszt velünk szemben. Valamint tekintettel kell lenni az esetleges változtatások esetén – s főleg ha a változtatások szabályokat érintenek – a társadalom tűrésképességére az adott változtatásra megérett helyzetben, hiszen az írásszabályok csekély mértékű változtatása is felborzolhatja a kedélyeket, és ez napjainkban fokozottan igaz.

Mindezeket általánosságban leszögezi A magyar helyesírási szabályai 11. kiadása is (AkH. 3–5), az előkészületi munkák során figyelembe is vette, s a társadalom elvárásait három pontban határozza meg: szabályozottság, egység és állandóság. Természetesen az állandóság egyrészt relatív – főleg a nyelvkövető helyesírások esetén, mint amilyen a magyar is hagyományaiból következően –, másrészt az állandóság – jóllehet a közönség részéről kimutatható némi konzervativizmus (vö. G. Varga Györgyi 1984. 200) – nem feltétlenül jelent merevséget.

Mi a helyzet ma – 1992-ben – a rendszerváltás után a társadalmi elvárásokkal? A legegységesebb szükségesség éppen változtatási igény és egyben kényszer, amely azonban nem a szabályzatot magát, hanem az ahhoz kapcsolódó példákat és szójegyzéket érinti. A példákra és szójegyzékekre – legalábbis anyaguk egy részére – mindenképpen igaz, hogy születésük pillanatában gyorsabb vagy lassabb halálra vannak ítélve éppen a társadalmi elvárások miatt – s ez jelenleg vitathatatlanul problémát okoz.

A helyesírás – ha a társadalmi elvárások felől vizsgáljuk – egyik legneuralgikusabb pontja az idegen szavak helyesírásának a kérdése. Ez persze korántsem újdonság, már a

korábbi szakirodalom, főleg a 80-as években is, ezzel foglalkozott a legtöbbet. S most újra azt kell mondanom: napjainkban ez a kérdés is fokozottan kerül előtérbe, tetézve azzal a problémával, hogy a beáramló idegen szavak zöme angol, s tekintetbe véve a maradéktalanul hagyományos angol helyesírási rendszert, ez jóval nehezebb kérdéseket vet fel, mint korábban évszázadokon át a latin vagy a német átvételek. A nyelvhasználatba beáramló idegen szavak tömege akár veszélyes is lehet, jelenleg azonban úgy tűnik, nem nagyon lehet gátat vetni ennek. Fábián Pál tavasszal a gödöllői Nyelvművelő Akadémia keretében tartott előadásában (Gödöllői Képzési Hely, 1992. március 30.) utalt arra, hogy az idegen írásmód megtartása gátja lehet egy-egy szó közkeletűvé válásának, s példának hozta fel a *leasing* szót, amelyet pl. Süle Jenő 1987-ben egyik cikkében még teljes újdonságnak tüntet fel. (Süle 1987. 2.) Az írásgyakorlat azonban, úgy tűnik, sok esetben elébe megy a változtatásoknak; sétáljunk végig a Rákóczi úton: a reklámszövegekben, a hirdetőtáblákon – és itt nem kell ecsetelnem a reklám óriásira nőtt szerepét napjainkban – már mindenütt a *lizing* formát találjuk, s ez csak egy példa a sok közül.

Mindehhez még számításba kell vennünk az élet számtalan területén tapasztalható – nem tudok jobb szót rá – anglofániát, mely természetesen helyesírásunkra is hatással van. Engedjenek meg egy, az előzővel éppen ellentétes előjelű példát. Helyesírási szemináriumon a tollbamondott szövegben szerepelt a *menedzser* szó, melyet ma már magyaros formában írunk. Az egyik hallgató a következőképpen adta be az egyébként jól megírt dolgozatát: *manager* (csak azért is!).

Végül, bár korántsem kimerítve ezt a kérdést, hadd utaljak az elvárások kapcsán a számítógépes helyesírásra. Nem kell részletezni, hogy a személyi számítógépek elterjedése milyen lehetőségeket jelent a magyar írásbeliség számára. A probléma azonban adott: a szövegszerkesztők eredetileg nem a magyar írásbeliség kívánalmai szerint készültek (később persze igazodtak ahhoz), de tény: szükség van helyesírás-ellenőrző programokra, hiszen lassan közhellyé válik, hogy a számítógéppel készült sajtótermékek, kiadványok és könyvek helyesírási állapota nem mindenben tesz eleget a kívánalmaknak – gondoljunk pl. az elválasztásokra.

Azt, hogy a fent röviden vázolt igények és elvárások megvannak, bizonyítják a nyelv-művelő folyóiratokhoz (pl. Édes Anyanyelvünk), a nyelv-művelő műsorokhoz érkező, helyesírással kapcsolatos kérdések, a helyesírási tanfolyamok iránti növekvő érdeklődés.

Helyesírás és társadalom viszonyát nemcsak az elvárások és az abból adódó kényszerek szempontjából vizsgálhatjuk, hanem a fogadtatás szempontjából is. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása 1984-ben jelent meg, így talán furcsának tűnhet, miért kellene most fogadtatásról beszélni, hiszen idestova tíz éve van érvényben az új szabályzat. Mégis jogos erről szólnunk. A 80-as években a szabályzat megjelenése után tudtommal nagyobb, az egész rendszert érintő kifogás, támadás nem volt. 1990-ben és 91-ben azonban sorra láttak napvilágot különféle támadó hangú és igencsak – már elnézést a szerzőktől – dilettánsan kritizáló írások a szabályzat ellen. Nem szándékozom most felsorolni ezeket a cikkeket, minthogy a Helyesírási Bizottság sem tartotta érdemesnek őket arra, hogy válaszoljon a vádakra, egyetlen idézetet mégis engedjenek meg, éppen jellemző volta miatt, és pedig Faludi György Jegyzetek az esőerdőből című könyvéből: „...könyvem hazai kiadásában nem veszem tekintetbe A magyar helyesírás szabályainak 11., akadémiai kiadásának mondvacsinált, logikátlan, keservesen kiagyalt, basáskodó és bosszantó újításait. Ezen úton kérem meg nyomdászaimat és szerkesztőimet, hogy legyenek ebben segítségemre. Egyúttal felszólítok mindenkit: (...) minden magyart, aki naplót vezet, jegyzeteket készít avagy levelet ír, hogy tegye ugyanezt. Kétes esetben forduljon a Helyesírás régebbi, lehetőleg kilencedik kiadásához. Vagy, ami sokkal jobb, tulajdon józan eszéhez” (Faludi 1991. 9). Az idézetet nem szándékozom kommentálni, csak azért hoztam elő, mert úgy érzem, feltétlenül jelzésértékű, jelzi közvetlenül a rendszerváltás utáni hangulatot és túlbuzgóságot: esetenként a tények végiggondolása nélkül mindennel szembefordulni és elutasítani, ami tekintélyelvű. Márpedig egy szabályzat tekintélyelvű, és ezt a helyesírás normája meg is követeli: hiszen pontosan meghatározott szabályrendszer egy demokratikus társadalomban is az, és ez még önmagában nem jelent sem túlszabályozottságot, sem logikátlanságot, sem merevséget. A tekintély-

elvűség elutasítása természetesen velejárója egy ilyen rendszerváltásnak, csak hogy a helyesírás tekintetében alaposan célt tévesztett.

Érezhető volt ez a jelenség két éve az egyetemi helyesírási szemináriumokon is. Jóllehet nagyon nagy volt az érdeklődés az akkor még választható helyesírási órák iránt, a hallgatók nagy része kifejezetten támadó magatartást tanúsított: „nekem ugyan ne írjanak elő semmit”. Mára, úgy tűnik, ez az indulat talán lecsillapodott.

Jóllehet az említett támadó hangú írások olyan folyóiratokban jelentek meg, melyeket a nagyközönség kevéssé olvas, a meg nem alapozott kritika mégis nagyon káros lehet. Gondolok például arra az esetre, amikor Faludi idézett írását – ez egy másfél oldalas előszó a helyesíráshoz – háromszorosára felnagyítva kifüggesztették a Moszkva téri könyvespavilonban, ahol – mint meggyőződhettem róla – nagyon sok ember megállt, elolvasta és egyszerűen tudomásul vette. Hallgatók kerestek meg azzal, hogy mi történt, tényleg a szabályzat 9. kiadását kell használni?

Káros a jelenség, mert az élet sok területén bekövetkezett változásokkal felerősödött az a régi tévhit, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, tehát megtanulhatatlan. Engedjenek meg ezzel kapcsolatban néhány személyes példát. Ennek az évnek a tavaszán jelen voltam az Akadémián egy orvosi nagydoktori védésen. Az opponensek egyik legfőbb kifogása a disszertáció helyesírási következetlensége volt. A jelölt azzal védekezett, hogy ez nem az ő hibája, hanem a helyesírás változékonysága az oka. Szintén idén tavasszal történt: egy akkor induló, rövid életű irodalmi hetilap olvasószerkesztője a következő utasítást adta a korrektoroknak: a korrektúrázáshoz a szabályzat 1986-os kiadását kell használni, a helyesírás változása miatt ez legyen a közös alap. A harmadik példa: megint csak idén tavasszal a Tudorg Kft. helyesírási előadásokat szervezett Új helyesírási szabályok 1992 címmel. Amikor azzal kezdtem az előadásokat, hogy ha ragaszkodnak a címben foglaltakhoz, nem tudok miről beszélni, általános meglepődés volt a reakció.

Ami ezeken az előadásokon még nyilvánvalóvá vált, az az, hogy a fogadtatás oldaláról – és ezt a helyesírási szemináriumok is megerősítették – a legneuralgikusabb pontok a földrajzi és intézménynevek, valamint az egybeírás és különírás szabályai. Nem értve a logikájukat, könnyen rámondják, hogy nem elég világosak és egyértelműek. Éppen ezért fontosnak tartom egyrészt annak tudatosítását valamilyen formában, hogy a magyar helyesírás nem változik évről évre, másrészt fontosnak tűnik a helyesírás logikáját megmagyarázni, ahogy ezt Szemere Gyula *Hogy is írjuk?* című könyve, vagy a nemrégiben megjelent *Mondd és írd!* című kötet (Kemény Gábor és Szántó Jenő szerkesztésében) teszi.

Befejezésképpen még hadd utaljak arra, hogy helyesírás és társadalom viszonyát a társadalom előtérbe állításával is vizsgálhatjuk, s talán hasznos lenne annak felmérése, hogy mennyire elítélendő, illetve hitelrontó a helytelen írás. Egy átfogó vizsgálat hiányában ezekkel kapcsolatban csak találgatni tudunk, a jövőben azonban talán segíthetné a helyesírási szakemberek munkáját egy ilyen jellegű felmérés is.

Szakirodalom

Fábián Pál: *Helyesírásunk időszzerű kérdései*. Előadás. Nyelvművelő Akadémia, Gödöllői Képzési Hely, 1992. március 30. – *Helyesírási kézikönyvtár* (szerk. Deme László és Fábián Pál). Budapest, 1988. – *A magyar helyesírás szabályai*, 11. kiadás. Budapest, 1988. – *Mondd és írd* (szerk. Kemény Gábor és Szántó Jenő). Budapest, 1992. – Süle Jenő: *Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában*. (Nyr. 111 [1987]: 1–14). – Szemere Gyula: *Hogy is írjuk?* Budapest, 1984. – G. Varga Györgyi: *Helyesírásunknak a kiejtés szerinti alapelve és a dz, dzs írásreformja*. MNy. 80 (1984): 200–1.

Nyelvművelés számítógéppel?

(A számítógépes helyesírás-ellenőrzés új útjai)

A szövegek írását, szedését, tördelését, szerkesztését támogató számítógépes rendszerek napjainkban már helyesírás-ellenőrző programmal, automatikus elválasztó programmal, sőt elektronikus szinonimaszótárral kiegészítve kerülnek a felhasználóhoz. E segédeszközök mint programok nem függetlenek a feldolgozandó szövegek nyelvétől, ezért megvalósításuk időpontja a kérdéses nyelven beszélők számítógépes nyelvészeti kutatásainak fejlettségétől is függ. Angol, német vagy éppen francia nyelvi szoftvereszközök már évek óta léteznek, de magyarra az egységes nyelvészeti alapokon működő helyesírás-ellenőrzés-elválasztás-szinonimaszótár csomag csak napjainkra készült el, nevük: *Helyes-e?*, *Helyesel* és *Helyette*. E programok kifejlesztését a MorphoLogic nevű magyar cég végezte, mely kifejezetten nyelvi tudásra épülő szoftverek előállítására jött létre. A továbbiakban nem magukról a termékekről, hanem a magyar felhasználóktól szerzett tapasztalatokról, a magyar nyelv sugallta megoldásokról és a továbbfejlesztési irányokról lesz szó.

Az angolul *spell-checker*-nek keresztelt és a magyarban helyesírás-ellenőrző program néven bevezetett szoftvereszközök szóalaktani szinten működnek. Mivel a nyelvek morfológiái nagyban különböznek, az angol és például a magyar program működési stratégiája és bonyolultsága is meglehetősen eltérő. Természetesen nemcsak a nyelvek, de az adott nyelveken beszélők hibázásának módjai és feltételei is mások. Minden nyelvben természetesen az egyik legfontosabb hibaforrás az adott nyelv fonológiája és ortográfiája közötti viszony. Az angolban például gyakran igen távol áll egymástól egyazon szó kiejtett és leírt formája. A magyarban ezzel szemben közel sincs így. Ugyanakkor nyelvünkben vannak olyan speciális esetek, mint például a beszélt nyelvi hasonulások, melyeknek az írásban különféle alakzatok felelnek meg. Ezért például az efféle programoknak a *gyj-ggy* viszony kezelésére nagyobb gondot kell fordítani (például a *higgy* és *hagyj* esete miatt) – jóllehet ezek két betűben is különböznek –, mint, mondjuk, a nyelvileg semmivel sem indokolt *h-r* vagy *h-t* viszony figyelésére. A fenti példában mutatott különbség oka a szóalaktanban van, de maga a hiba fonológiai jellegű. Az angoltól átvett javaslatlétellel ezzel szemben a *boh* ismeretlen alakra a *bor*, a *bot* és a *bog* szavakat egyaránt előállítaná javaslatként, pedig itt nem nyelvbéli, hanem a billentyűzet elrendezéséből adódó tévedés lehetett csak a hibaforrás. Ez viszont kizárólag a *bog* alakot valószínűsíti, lévén a *g* billentyű szomszédos a *h*-val. A leggyakoribb magyar írógépes betűkiosztásoktól (és természetesen az angoltól még inkább) eltérő számítógép-billentyűzet egyébként a géppel rögzített magyar szövegek hibastatisztikája szerint jelentős szerepet játszik a lehetséges hibaforrások között. Leggyakoribb a rövid magánhangzók használata hosszú párjuk helyett (szinte minden írógéphez szokott gépelőnél), valamint az *y/z* tévesztés a nem vakon gépelők között.

A problémáknak sajnos, egy igen jelentős hányadát a különírás-egybeírás nehézségei adják. Ehhez elsősorban a szóhatáron túli alakok vizsgálatát kell megoldani, jóllehet – mint korábban említettük – a szóhatáron jelenleg nem lépnek túl a helyesírás-ellenőrzők. Az igazi probléma persze nem az, hogy egy csak egybeírható alakot külön, vagy egy csak különírható egybeír valaki, hanem az, hogy általában mindkét eset lehet helyes, persze megfelelő szövegkörnyezetben. Az *Ez az újság papírból van* és az *Ez a csákó újságpapírból van* mondatok jól példázzák ezt. Mivel soha nem tudnánk annyi – javarészt jelentéstani szempontokra vonatkozó – információt a program szótárába felvenni, amennyi a külön-, illetve egybeírás pontos kezeléséhez kellene, így legfőljebb a Helyesírási kézikönyv által felsorolt alakok pontos kezelését várhatjuk el tőle. Az analógia használata természetesen nem kívánható meg egy efféle szoftvereszköztől, azaz a *jobb kéz* szókapcsolat mindenkor különírásáról szóló szabály a program „fejében” nem vonatkozik automatikusan a *bal kéz* különírására is. Az összetett szavak írásmódjáról szóló döntés esetében a program akkor igazán jó,

ha némiképp redundáns, azaz nem hagyatkozik pusztán a produktív egybeírás szabályokra (a *Helyes-e?*-ben csak jelöletlen főnévi összetételek esetén), hanem a szótár által megerősített, tehát lexikalizálódott alakok elsődlegességére épít. Ez azt jelenti, hogy az Értelmező kézisztár minden összetett címszavának kiemelt szerepet adunk az összetett szavak között, azaz a *Helyes-e?* javítási ajánlásra csak az ilyen összetett szavakat használja. Ezzel (és természetesen a korábban tárgyalt, kizárólag szomszédos betűkön alapuló javaslatlétellel) elkerülhetők az olyan szerencsétlen esetek, amikor a *férház* hibás alakra többek közt az *érház*, *dérház*, *térház*, *vérház*, *fércház*, *férjház* egy betűben eltérő, formálisan természetesen helyes, de mégis kissé furcsa összetételek jelennének meg javaslatként. Ugyanígy a *bohár* szóra a *bogár* és a *bojár* alak logikus javaslat, a *dohár* vagy a *botár*, szintén egy betű távolságban levő kvázi-összetételeket pedig semmi nem indokolja, hacsak a keresztretjtvény-fejtők logikája nem.

A jelenlegi helyesírás-ellenőrzők tehát csak bizonyos megszorításokkal működnek: nem építenek a jelentésre, az analógiák produktív használatára, a szövegkörnyezetre. Mivel olyan programokról van szó, melyeknél a számítógépes háttértár és memória – a hazai számítástechnika jelenlegi szintje által – korlátozott, valamint a működési sebességnek meglehetősen nagyra kell lennie (versenyképesnek az angol nyelv esetén működő egyszerű szótári kereséssel), a fent említett megszorításokat csak statisztikai alapú megfontolásokkal lehet kompenzálni.

Természetesen a nehézségek jelenlegi megoldatlanságába nem szabad belenyugodni, annál is inkább nem, mert az egyik legfontosabb „veszélyforrás” a program alkalmazóinak naív hite a program döntéseinek megfellebezhetetlenségében. A felhasználó nyelvi ismereteire ugyanis építeni kell (pl. annak eldöntésében, hogy az adott helyen valóban helyes-e például a *tudhassa* alak). Ha tehát maga a felhasználó bizonytalan, egy efféle program sem tud segíteni rajta. Mivel a szavak jelentése (egyelőre) nincs reprezentálva a *Helyes-e?* szótárában, a lehetséges tévedéseket statisztikai alapokon kell kiszűrni, amennyire ez lehetséges. Az ilyen program ritkán téved, viszont igen gyors, ami a felhasználó szempontjából épp olyan fontos szempont, mint a nyelvek.

A nyelvművelés persze számítógépes környezetben is szélesebben értelmezendő, mint a helyesírás. A választékos fogalmazáshoz általában elengedhetetlen egy szinonimatár használata. Számítógépes környezetben ezeket az eszközöket – kissé félreérthető módon – tezauszoknak nevezik. A szöveg bármely szavához egy gombnyomásra megjelennek a rokon értelmű alakok, jelentéscsoportokba összefogva. Anyanyelvünk esetében azonban a hagyományos számítógépes szinonimasztárak tudománya megáll, hiszen a szövegbeli szóalakok viszonylag ritkán állnak lexikális alapalakjukban. A gazdag toldalékolás tehát szükségessé teszi egy szótó-előállító program működtetését. A *Helyes-e?* programcsaládnak létezik ilyen tagja: a *Helyeslem*, mely az MTA Nyelvtudományi Intézetében az Akadémiai nagyszótár készítéséhez felvitt szövegek lemmatizálását, azaz a szavak szótári töveinek előállítását végzi. Ennél azonban a szinonimakezelés esetében több kell: a kiinduló szó toldaléksorozatának elemzése, megjegyzése és a felhasználó által kiválasztott szinonim alak ugyanilyen típusú toldalékokkal való ellátása. Ehhez szóalaktani generáló modulra van szükség. Szerencsére morfológiai elemző programunk működési iránya megfordítható, az egyszer megszerzett és korábban csak elemzésre használt tudás generálásra is használható. Az itt felsorolt modulokból álló toldalékoló tezausz jelenleg mintegy 500 millió magyar toldalékolt szó esetén tud automatikusan szinonimákat felajánlani.

A fentebb röviden bemutatott programok egyik fontos továbbfejlesztési iránya a valószínűtlen, de (formálisan) létező alakok esetén figyelmeztetés küldése. Röviden: arról van szó, hogy a jó és a rossz kategóriáin kívül meg kell különböztetni a nem valószínű, félrevezető írásképu alakokat. Pl. a *házit* = *ház* + *i* + *t* mintájára a *tanit* = *tan* + *i* + *t* alak helyességéhez nem férhet kétség, de szinte biztosra vehető, hogy ez utóbbi a szövegben a *tanit* ige hibásan írt változata. Az ellenőrző program alapváltozata nem jelez hibát, de a módosított verzió az ilyen szóalakok furcsaságára is figyelmeztet. Hasonló a helyzet egyes, összetettként elemezhető alakok, pl. a *sereghajtó* és a *szentivánéj* szavak mintájára készült *seregéj* összetétel esetében is (vö. *seregély*).

Nem titkolt további újdonság, hogy a munka megindult a *Helyesebb* nevű mondatszin-tű helyesírásellenőrző rendszer kifejlesztésének irányába is. Ennek eredménye az lesz, hogy a nyújtandó támogatás kiterjed majd a szóhatáron túlra is, ami a külön-, illetve egybeírás problematikájának vagy a központosítás nehézségeinek a megoldásában jelentős segítséget nyújthat.

Seregy Lajos

A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai

A LEKTOR helyesírás-ellenőrző és -javító program az első magyar „spelling checker”-nek, a „NyelvÉsz”-nek lényegesen kibővített, jelentősen továbbfejlesztett változata. A két program lényegében azonos jellegű számítástechnikai és nyelvészeti megoldásokat tartalmaz, azonos elvekre épül, tehát a továbbiakban azokról a tanulságokról, nehézségekről, esetenként kételyekről lesz szó, amelyek a többéves fejlesztői munka során összegyűltek.

A programnak természetesen „A magyar helyesírás szabályai”-n (Bp., 1984. 11. kiadás) kellett és kell alapulnia, annak sem betűjétől, sem szellemétől egy jottányit sem szabad eltérnie.

Másrészt viszont tartalmaznia kell minden olyan közszót, illetve azoknak az összes toldalékos (képzős, ragos, jeles) származékát, amelyet a program gyakorlati alkalmazói, azaz a felhasználók leírhatnak.

A program ugyanis két esetben minősíti hibásnak a leírt szót: ha annak írott képe eltér az akadémiai normától, vagy ha nem „ismeri”, nem kezeli, mert a szerzők valamilyen oknál fogva (pl. nyelvjárási vagy elavult, régies változat stb.) nem tették bele.

Ugyanez vonatkozik természetesen az egyes szavak toldalékos alakjaira is. Ha nem lenne helyes a toldalék (pl. a *volnék* helyett a hibás „volnák”), vagy esetleg hiányoznak a nyelvi leírásból, a használat során a kérdéses szót a program mindenképpen hibásnak minősítené.

Következésképpen arra kellett törekedniük a program készítőinek (Béres Tibor, Há-mori Miklós, Seregy Lajos, Vanczák József), hogy lehetőleg minél tágabb, bővebb legyen a program szókincse, s csakis a valós, helyes alapalakokat, szótöveket, -tőváltozatokat, illetve toldalékos alakokat tartalmazza.

Kézenfekvő, hogy a szókincs alapvető forrásaként a különböző szótárak, elsősorban az értelmező szótárak szolgáljanak. Csakhogy ezek elkészülte után változott helyesírásunk szabályrendszere, s így igen sajnálatos módon jelenleg csak egy olyan szótárunk létezik, amelyre támaszkodni lehet: a Helyesírási kézikönyvtár!

E szótár egyik előnye és erénye, hogy számos szó esetében nemcsak az alapalakot (pl. *nominativus*) adja meg, hanem egy-egy toldalékos feltüntetésével segít eligazodni a magyar morfológia néhány gyakorlati kérdésben. Például szépen össze lehet belőle gyűjteni, mely -e-re végződő szavak kapnak mély hangrendű toldalékokat (*dőzse, lupe* stb.).

A szótár rendszerint közli, hogy egyazon szó után ugyanannak a toldaléknak több változata is következhet. Például a *fofel* szó után megadja a *fofelja* és a *fofelje* alakokat is, viszont a szintén kifogástalan *fofelé* és a nem használatos, nem élő „fofelá” kérdésében nem foglal állást.

Az idegen szavakkal kapcsolatosan már nem ennyire megnyugtató a helyzet. Egyes tudományok szakszavai mintha könnyebben belekerülhettek volna, nagyobb arányban szerepelnek benne, mint másokéi. Néha önmagához mérve is következetlen: pl. miért van *quattrocento*, miért nincs *trecento* vagy *cinquecento*?

Hogy a *Q*-nál maradjunk, ha a *Quartier Latin* szerepel benne, akkor legalább még jó néhány, ennyire fontos, viszonylag gyakran használt város vagy városrész nevének kellene még szerepelnie, amelyeknek a helyes írása legalább ennyi nehézséget okozhat. Az sem egyértelmű, hogy pl. az USA tagállamai közül miért csak egyesek szerepelnek, mások nem

(Utah, Wyoming), holott ezek helyes leírása és toldalékolása nagyobb nehézséget jelenthet.

Sajnos nincs megfelelő idegenszó-gyűjteményünk. Az idegen szavakkal foglalkozó magyar szótárak mindegyikének elsődleges célja az értelmezés volt, helyesírási kérdésekben egyik sem következetes, tehát nem használhatók kritika nélkül, arról nem is szólva, hogy éppen a legújabb, magyar szavakkal még nem helyettesíthető szakszavak nem lelhetők fel bennük.

A program fejlesztése során tudatosan törekedtünk arra, hogy az alapszavak képzős származékait a nyelvi leírás tartalmazza, pl. a *szép* egyszer szerepeljen a tárbán, s a program ebből hozza létre a *szépség*, *szépít*, *szépül* stb. képzett, illetve a *szépséges*, *szépítés* stb. továbbképzett alakokat.

Ez sajnos nem minden esetben lehetséges ilyen egyszerűen (pl. a *szociális* – *szocialista* stb. esetében), de van olyan eset is, mikor valójában semmi sem indokolja, miért írandó eltérő formában az alap- és a képzett szó.

Ilyen a *regruta* – *rekrutálódik*! Korábbi szótárainkban mindkettő *g*-vel szerepel, s csak a Helyesírási tanácsadó szótár 1973-as kiadásában és az Értelmező kéziszótár kiadásaiban jelent meg az *igé k*-val.

A legérdekesebb tanulság, hogy helyesírási rendszerünkben rendkívül gyakori azon párhuzamos nyelvi alakzatok száma, amelyekben az eltérés csak egy karakter, s csak az adott szó, szó szerkezet, mondat vagy szöveggörnyezet jelentése dönti el, hogy melyiket kell választanunk (*fotografika* – *fotómontázs*; *hat ökör* – *hat ökör*; stb.).

A jelentést, azaz minden egyes nyelvi elem mindegyik jelentését pillanatnyilag nem tudjuk a számítógép számára megfelelően definiálni, tehát vannak olyan helyesírási kérdések, amelyekben a helyesírás-ellenőrző program nem igazíthat el.

Különösen a szavak egybe- vagy különírásának egyes eseteit nehéz kezelni. Az összetett szavak taxatív felsorolására nem vállalkozhatunk, de nem is vezetne igazán eredményre, hiszen sok esetben csak a szöveg jelentésének ismeretében dönthetjük el, melyik az odaillő forma. Ez azért is sajnálatos, mert a laikusok éppen a szóösszetételi szabályok között igazodnak el legkevésbé, tehát az egybeírás kérdésében igényelnék a legtöbb segítséget.

Az sem túlzottan szerencsés, hogy az ún. fajtanevi jelzők egybeírása inkább a szakemberek döntésén alapul, mintsem az általános nyelvhasználati gyakorlaton (l. a *vörös* össze-
tételeit).

Nemcsak a nyelvművelők, hanem az elméleti kutatások szempontjából is fontos az alaktani (toldalékos) származékok kérdése. Egy-egy szó toldalékolásának kérdésében esetenként eligazít valamelyik kézikönyv (Helyesírási szótár, Nyelvművelő kézikönyv), de éppen a kétséges esetekben szorultunk rá arra, hogy bizonyos kutatómunkával tisztázzuk a kérdéses szó nyelvhelyességi és írásképi szempontból kifogástalan toldalékos származékait. Elekfi László kéziratban már meglevő ragozási szótára ugyan számos vitás esetben segítséget nyújthatna, ha hozzáférhető lenne, gondjainkat azonban az sem oldaná meg. Egyrészt a szókincse sokkal szűkebb, mint a LEKTOR-é, másrészt az egy fő-egy toldalék vizsgálata a program elkészítésében meglehetősen kevés segítséget nyújthat. A jó helyesírási programnak ugyanis minden képzőt, ragot és jelet, illetve ezek együttes megjelenési formáit (továbbképzett alakok!) is tartalmaznia kell.

Külön kérdéskör a szótövek megfelelő használata. A nehézségek érzékeltetésére csak egy példa: a többtövíű igékhez járuló *-ás*, *-és* képző esetében az igéket egyenként vizsgálva kellett eldönteni, hogy melyik tövhöz tehető hozzá a képző. Egyes igékhez ugyanis nem járulhat, a többi esetében vagy a rövid, vagy a hosszú tövhöz, vagy mindkettőhöz.

A magyar nyelvészeti szakirodalom e kérdésekben meglehetősen hiányos, még sok adóssága van ezen a téren. Jelenleg a LEKTOR tartalmazza – számítógépes program formájában – a legteljesebb magyar alaktani leírást. Az alapszavak, valamint képzett és továbbképzett származékaik együttes száma mintegy félmillió, az igekötős változatok és az összetett szavak nélkül.

A teljes toldalékrendszert, az igekötőket és a szóösszetétel eseteit is figyelembe véve talán nem meglepő, hogy a LEKTOR mintegy 25 milliárd, egymástól legalább egy karakterben különböző nyelvi elemet kezel hibátlanul.

Ezek az adatok, valamint a program elkészítése során elvégzett munka azt bizonyítja, hogy nem a helyesírási szabályrendszerünk bonyolult, hanem nyelvünk, illetve annak morfológiája, azaz a magyar nyelv morfológiai gazdagsága is tükröződik helyesírásunkban.

Sajnálatosnak kell viszont minősítenünk azt a tényt, hogy jelenleg nincs olyan szótárunk, amely a jelenleg érvényes helyesírási szabályokat érvényesítve legalább megközelítőleg annyi köznyelvi szót tartalmazna, mint a LEKTOR. Ez bizonyos mértékig korlátozza értelmező szótáraink használhatóságát, elsősorban azért, mert éppen azon szavak esetében nem nyújtunk megfelelő eligazítást, amelyek helyes írásképe ilyen vagy olyan okok (pl. a helyesírási szabályzatunk változása) miatt még az anyanyelvi felhasználó számára sem egyértelmű. Azt talán nem is kell külön említenem, hogy a kutatás vagy a feldolgozás (pl. számítógépes nyelvi programok készítése) szempontjából mennyire hátrányos ez az állapot. A LEKTOR fejlesztői a program előállításánál közvetlenül tapasztalhatták, mennyire hiányzik az ún. nagyszótár, amelynek elvileg a magyar nyelv teljes szókészletét kellene tartalmaznia.

Nincs összefoglaló, minden részletkérdést taglaló leírása a magyar alaktannak sem. Nem egyszerűen a LEKTOR érdeme, hogy a legteljesebb alaktani leírást tartalmazza, sokkal inkább a nyelvészeti szakirodalom nagy adóssága.

Hasonló a helyzet az egyes szavak alakváltozatainak stilisztikai, nyelvhelyességi megítélésében, vagy akár köznyelvi, ill. tájnyelvi mivoltának eldöntésében. Az összefoglaló jellegű művek hiánya arra kényszeríti a kutatót, egy program készítőjét, hogy munkája során a legkülönbözőbb kézikönyveket, tanulmányokat, szótárakat, rövidke közleményeket tanulmányozza. Nos, a LEKTOR munkálatai azt bizonyították, hogy éppen a kérdéses esetekben nem található megfelelő eligazítás a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A program elkészítése tehát jelentős alaktani és nyelvhelyességi kutatómunkát igényelt.

Antalné Szabó Ágnes

Reformnevek helyesírása

Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogy az ezrével alakuló új cégek gyakran nemcsak új nevet, hanem az új névvel együtt a szabályostól eltérő, szokatlan írásformát is választanak. Dolgozatomban az intézményneveknek az ún. megkülönböztető elemével foglalkozom, közülük is leginkább a névrövidítésekből keletkezett formákkal.

Névkutatásom anyagát az 1992-es Országos szaknévsorból merítettem. Ebben a hirdető, vagyis a névadók adatai alapján nyomtatták ki a cégelnevezéseket, tehát többé-kevésbé hitelesnek tekinthetjük őket.

Az emberek már régóta törekednek arra – tudatosan vagy öntudatlanul –, hogy megkönnyítsék, meggyorsítsák az írás, a beszéd folyamatát. Ezért teremtették meg a különféle névrövidítési formákat. A szaknévsort lapozgatva azt tapasztaltam, hogy megállíthatatlanul hódít a névrövidítés divatja. Terjed az a reformjellegűnek tekinthető szokás, hogy a teljes cégelnevezés rövidített formáját a név élén megkülönböztető alkotóelemként szerepeltetik.

Az AkH. 1984. az intézménynevek rövidítésének két nagy csoportját különbözteti meg: a betűszóké és a szóösszevonásokét.

A teljes cégelnevezés lerövidítésének legrégebb módszere betűszó alkotása a névelemek kezdőbetűiből. Ezekkel a dolgozatomban nem kívánok foglalkozni. Örömmel állapítottam meg – ezt a statisztikai felméréseim is igazolták –, hogy a betűszónál sokkal népszerűbb névrövidítési forma a szóösszevonás.

A szóösszevonásoknak 3 fontosabb változatát különböztetem meg:

1. *GAMSZOLG* Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltató Vállalat
2. *FÉNYSZOLG* Fényvédő és Szolgáltató GMK (!)
3. *CEGLÉDTEJ* Ceglédi Tejipari Közös Vállalat

(A névben előforduló nem elemzett helyesírási hibá(k)ra /-lel utalok.)

A helyesírási szabályzat 11. kiadásában a három névformából csupán az első kettőre találunk példát. A 3. névtípus képviselői ugyanis csak a 80-as években bukkantak fel először, azóta azonban egyre gyorsabban terjed használatuk.

Hagyományos névalkotási forma az 1. csoportba besorolt mozaiknévtípus, amely a különírt névelemek és az összetételi tagok kezdő szótagjaiból vagy betűkapcsolataiból építkezik. Ebben a típusban a szótörédek gyakran keverednek egyes névelemek kezdőbetűivel, így átmeneti formák a betűszók és a szóösszevonások között. A szaknévsorban a szóösszevonásokat is jellemzően csupa nagybetűvel írják, ezért szerepelnek így szemléltető példáim is.

GAMSZOLG Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltató Vállalat

KIPSZER Klíma és Ipari Szerelő Vállalat (!)

MŰSZIG Műgyanta Szigetelő és Burkoló Kiszövetkezet (!)

A még mindig hagyományosnak számító 2. névtípust azok a szóösszevonások képviselik, amelyekben a névelemek törédekéhez egy a cégelnevezésből kiemelt teljes szó kapcsolódik.

ERFATERV Erdészeti és Faipari Tervező és Mérnöki Szolgáltató Kft.

HÁFÉM Fémapari Termékeket Gyártó Ipari Szövetkezet

Míg az 1. csoportba tartozó névrövidítések a teljes névről csupán információmorzsákat közöltek, addig ezek az újabb típusba sorolható nevek beszédesebbek, könnyebben feloldhatók, értelmezhetők.

A mozaiknév-alkotásnak a legfiatalabb, így érthetően a szabályzatban még nem szemléltetett változata az, amikor az intézménynév egyes tájékoztató szerepű, többnyire termék- vagy tevékenységjelölő szavaiból és a telephely megnevezéséből alkalmi szóösszetételt képeznek.

CEGLÉDTEJ Ceglédi Tejipari Közös Vállalat

DUNAHÚS Húsfeldolgozó és értékesítő Kft. (!)

MÁTRAFÉM Mátravidéki Fémművek Tömegcikk Gyáregysége (!)

Gyakran mozaiknévcsaládok is alakulnak ezekből az újfajta elnevezésekből.

BÁCSHÚS, KAPOSHÚS, SZENTESHÚS

CEGLÉDTEJ, DABASTEJ, ZALATEJ

BUDAPESTLIFT, TISZALIFT

Az intézménynév mindhárom fontos funkciójának: a megkülönböztető, a tájékoztató és a reklámszerepnek meg akarnak felelni ezek az újkeletű névrövidítések.

Elgondolkodhatunk azon, vajon milyen típusú összetételek ezek: jelentéssűrítőnek tekintünk őket, s akkor indokolt az egybeírt változat, vagy inkább az alkalmi szóösszetételekhez állnak közelebb, s akkor a kötőjeles forma lenne szabályos. Az írásgyakorlat, a nyelvhasználat az egybeírt változat mellett döntött, hiszen csak elvétele találunk kötőjeles formát. Ezeknek a neveknek a reformjellege tehát elsősorban újfajta szóösszetételi voltukban mutatkozik meg. Másodsorban pedig abban, hogy a szabályzat ellenére csupa nagybetűvel írják őket.

Ennek a nagybetűt halmozó írásformának három okát, három forrását tártam fel. Az első ok túlmutat a nyelvészeti kutatásokon, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika területeit érinti. Véleményem szerint a cégek azért ragaszkodnak a megengedettnél több nagybetűt alkalmazó írásformához, mert az intézménynév reklámfunkcióját tartják a legfontosabbnak. A tájékoztató és a megkülönböztető szerep betöltéséhez ugyanis egy nagy kezdőbetű is elegendő lenne. Még a szabályzat is megengedi a reklámcéltól történő csupa nagybetűs írásformát. A névadók talán csak a sok nagybetű vizuális vezérlésével érzik biztosítottak a név könnyebb megjegyezhetőségét, a felhívó szerep érvényesülését. Vajon nem túlbiztosítás ez?

Az intézményneveknek ezek a formái már-már átmenetet képviselnek a márkanevekhez. A nyelvhasználatban ez az átmenet sokszor meg is valósul. Ha a valódi márkanevek esetében elegendő egy nagy kezdőbetű a reklámfunkció betöltéséhez, akkor miért ne lenne elég az effajta névrövidítések esetében is?

Ennek a nagybetűket szaporító írásgyakorlatnak valószínűleg nem csupán a magamutogatás lehet a célja. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a A magyar helyesírás szabályai

11. kiadásának első megjelenése óta eltelt 8 esztendő nem volt elég arra, hogy a névalkotók és a névadást jóváhagyó hatóságok felfigyeljenek a megváltozott helyesírási szabályokra. Ezért hat még mindig a betűszókat és a szóösszevonásokat egybemosó 1984 előtti írásgyakorlat. Az 1992-es szaknévsor példái tanulságul szolgálhatnak tehát a helyesírási szabályok közismertségének elemzéséhez is. Még 4 évvel ezelőtt felmérést végeztem 6 középiskola 500 végzős diákjának a bevonásával. Többek között 6 szóösszevonást is diktáltam nekik, mégpedig a szabályzat példáiból válogatva. Akkor a tanulók 53%-a írta a szóösszevonásokat a betűszók mintájára csupa nagybetűvel. Az 1992-es szaknévsorban hirdető vállalatok ugyanezt a gyakorlatot folytatják. Vagyis azt látjuk, hogy nagyban eltér a szabályalkotók elképzelése a szabályhasználók írásgyakorlatától.

A nagybetűs írás divatjának harmadik kiváltó okául azt tartom, hogy sokszor nem tudjuk eldönteni a teljes név ismerete nélkül, hogy betűszóval vagy szóösszevonással találkozunk-e. Így nem alkalmazhatjuk helyesen a rájuk vonatkozó helyesírási szabályt sem.

A nagybetűs írás felvet még egy helyesírási problémát. Kapcsolhatjuk-e a csupa nagybetűs szóösszevonásokhoz is kötőjel nélkül a toldalékot, és jelölhetjük-e a magánhangzónyúlást a toldalékok előtt? A jövő írásgyakorlata és talán a jövő szabálmódosításai fognak választ adni ezekre a kérdésekre.

Befejezésül egy nem szorosan a témához tartozó névcsoportot mutatnék be: a grafikus neveket. Ha a reformjellegét fokozni lehet, akkor ezek talán a „legreformosabb” cégelnevezések. Azért választottam számukra ezt az elnevezést, mert a nevek írásmódjában képi elemek is szerephez jutnak.

N T E N T

R E / T O Á R

É Ő X R E A R

Reformhelyesírásuk és reformfelépítésük a következő nevek is.

T A L Á - L O M

C s e r - É p

K Ő - F A - L A K

Amint látni lehet, találunk közöttük szellemeset, ötleteset; némelyik azonban elfogadhatatlan.

Befejezésül hadd zárjam azzal csak problémafelvetésre szánt gondolataimat, hogy továbbra is fokozott figyelmet érdemelnek az intézménynevek, hiszen állandó kísérői életünknek: otthon, az utcán, a munkahelyen akarva-akaratlan minduntalan beléjük botlunk.

Hangay Zoltán

Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük

Megrögződni, mélyen meggyökeredzni látszó helyesírási hibákat kívánok számba venni. Ugyanis 1981 óta az új elsőéveseket kb. azonos szövegekkel mérem fel a Budapesti Tanítóképző Főiskolán. Tehetem ezt, mert csak két éveként veszek fel új évfolyamot a nálunk kialakult tanrend szerint. Összesített feljegyzéseimből nem éppen szívderítő kép kerekedik ki. Ezt kell aztán korrigálnunk mindössze négy félév alatt. Hogy ez milyen nehéz munka, azt a felmérések eredményei fogják mutatni.

Pedig ezeket a felméréseket olyanok írták, akik 90%-ban abban az évben júniusban, tehát frissen érettségiztek, és még az előbbinél is nagyobb arányban, közel mindnyájan jeles vagy jó osztályzatot kaptak magyar nyelvből a középiskolában.

A tollbamondás A-változata a Hernádi Sándor gyakorlókönyvéből való következő mondattal kezdődött: *Tekintete újból riadtta vált, és egy percig hallgatott.* A mondat helyesírási tekintetben kritikusnak tekinthető három szóalakja közül a *hallgatott* és a *vált*

igetalakok helyes leírásával általában nem volt problémájuk. 1983-ban valaki a *tekintette* hibás alakkal cserélte fel a *tekintete* helyes alakot, de eleve nem ezt a szót, hanem a *riadttá* szóalakot soroltam még a kritikus szavak közé. Valóban 1981-ben, 1983-ban, 1987-ben, 1989-ben és 1991-ben – 1985-ben más volt a tanévkezdés szervezése – összesen 127-en írtak tollbamondást ezzel az A-változattal, illetve javított kiadásával, és a 127 felmérés közül 52-ben tévesztették el a *riadttá* szót új hallgatóink, vagyis 41%-uk. Mégpedig mindegyik évfáratban sokan hibáztak, tehát a 41%-os átlageredmény évfáratonkénti legkevesebb 26%-os hibaaránytól egészen 55%-ig (1983-ban) terjedt. Tehát a *riadttá* szó esetében igazán megrögzödött helyesírási hibáról beszélhetünk, melynek forrását részben a helyesírási alapelveknek, jelen esetben a szóelemzés elvének a gyakorlat szintjén való nagy fokú nem ismeretében kereshetjük, részben pedig a hangtörvények érvényesülésének a figyelmen kívül hagyásában. Pedig mindkettő olyan nyelvi anyag, amely az iskolai oktatásban igazán kellő teret kap, mégis lemaradnak az eredmények, mert teljesen hiányzik a gyakorlás. Amit pedig nem tartanak karban, az leromlik igazsága itt is érvényes.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy az egyik további mondatban szerepeltetett *reflexszé* alak leírása a *reflexszé* vált szókapcsolatból még a *riadttá* írásánál is rosszabb eredményt hozott. Leírásában a 127 kezdő főiskolás közül 79 vagyis 62% hibázott. Mind-egyik felmérési évben meghaladta az 50%-ot a hibázók aránya. pedig egyáltalán nem tekinthető periferikus problémának a szó helyes leírása. A latin ábécéből a magyar ábécéhez csak hozzáillesztett, idegen szavakban előforduló x betűvel való szóvéggződés toldalékolását ismerniük kellene. De az derült ki, hogy azt a sarkalatos helyesírási szabályt kevesen tudják, hogy a toldalékokban nem magyar betűk nem szerepelhetnek, ezért nem lehet pl. két x-szel írni a *reflexszé* szót. Végeredményben nem egy ritkábban előforduló szó írásával van a baj, hanem avval, hogy ennyire nem látják át helyesírási rendszerünket.

Munkájukhoz pedig avval is segítséget kaptak, hogy a példamondatokat szövegfeleséggel illesztettem össze, és azt először egészében felolvastam. Folytatva, egy következő kritikusnak bizonyult mondat így hangzott: *Mélyen lesújtotta a rossz hír is.* Ez a mondat 1983-tól szerepelt az A-szövegváltozatban, és annak a négy évfáratnak a 109 hallgatója közül, aki ezt írta, 53 (48,6%) nem tudta helyesen leírni a bizonyára annyszor beléjük sulykolt *lesújtotta* szóalakot. Az 1987-esek 66%-a hibázott! Azt hiszem, nem a helyesírás-tanítás mulasztásával állunk szemben, hanem avval a „nagyvonalúsággal”, amely minden téren elharapódzott, az iskolákban is, és a pontos megfigyelésnek, a pontos rögzítésnek nem tulajdonít különös fontosságot.

Még a *kezdé*, a *közömbös*, a *siettette* és a *szedelődzködjete*k szóalakok jelentettek erős buktatót a szövegek leíróinak. Beléjük rögződött a rossz leírásuk, mert akkora fokú bizonytalanságuk alapvetőnek tekinthető nyelvtani és helyesírási kérdésekben. A *d* végű igék tárgyas ragozású felszólító módú egyes szám 2. személyű rövid alakjának az írását az alaktanból kellene tudniuk. De egyszerűen ma már nem szokás a magyar igeragozást alaposan elemezni és begyakoroltatni. A *közömbös* eltévesztése viszont a helyesírásában is kialakult félműveltség tipikus esete. Hallottak valamit a képzés helye szerinti részleges hasonulásról, de evvel és az egyes hangokkal igazán nincsenek tisztában, így összevissza írnak. A *siettette* nagy számú elhibázásából azt látom, hogy mennyire nem hallják azt, amit mondanak. Mennyire hiányzik a kiejtés tudatossága, pedig ha más nem, az idegen nyelvek tanulása ráirányíthatna volna fontosságára a figyelmet. Végül a *szedelődzködjete*k igealak tő és képző közötti részleges hasonulásának *c*-vel való írása elég durva hiba, de tükrözi azt a tanácstalanságot, amely a magyar hang- és betűállományban való tájékozatlanságukból fakad.

A most egyszerre áttekintett négy szó hibaaránya átlagosan „csak” 18–25% között mozgott, és nagyobbak voltak az egyes évek közötti különbségek; pl. 1987-ben az átlagnál jóval rosszabb eredmények születtek, 1989-ben viszont határozottabban jobbak.

Mindössze hét szóval foglalkoztam, így folytathatnám még a hibák elemzését, de azt hiszem, a bemutatott szavak elhibázásának a vizsgálatából eléggé kiderült, hogy miért rögződnek meg a hibás alakok ilyen nagy mértékben. Az intenzív tanítás és begyakorlás hiánya bukkán elő, ami ha a nyelvtan és helyesírás mai iskolai helyzetét nézzük, sajnos, természetesnek tűnik.

A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat

1. Napjainkban az informatika forradalmát éljük. E forradalom főhőse a számítógép, amely a megújult nyomdatechnikával együtt megsokszorozta a nyomtatott szövegek számát és alkalmazási lehetőségeit. A technika ugrásszerű fejlődése összekapcsolódott még a korlátlan sajtószabadság beköszöntével is, így hát a nyomtatott szövegek soha nem látott tömege árasztotta el életünket. Meghatványozódott az újságok, folyóiratok, könyvek és kiadók száma. A mindent elöntő reklám pedig tovább halmozza az elolvasandó (vagy éppen kikerülendő) papírkötegeket, papírhegyeket. Olvasunk is szinte vég nélkül, nekibuzdulva, fellelkesülve – olykor pedig dühöngve. Szidjuk az írókat, mert csapnivaló az írás, de legalább ennyi alkalmunk van mostanság elmarasztalni a szerkesztőt, nyomdászt, korrektort.

De van-e ma szerkesztő, nyomdász és korrektor? Némely kriminális helyesírású és szerkesztetlen szöveg olvastán joggal gondolja az ember, hogy nincs. Minthogy sokszor tényleg nincs is. Mert leül a botcsinálta szerkesztő újdonsült számítógépe mellé, s a botcsinálta kft.-től kapott irományt nagyvonalúan megegeti a (majdnem) mindentudó gépével. Innen már csak egy gombnyomás, s ha szerény a kliens, és megelégszik a lézernyomtató áldásaival, akár már viheti is a megálmodott művet. A nyelvtörténésznek óhatatlanul a XVI. század jut az eszébe, amikor a magyar nyelvű írásbeliség maga mögött hagyva a kolostorok és kancelláriák tudós, de szűk világát, kilépett a mindennapi életbe és tömegessé vált. Hova lettek a jól formált betűk, a csiszolt és rendezett ortográfia, a csinos és mives szerkesztés? Mintha az idő kerekét visszaforgatták volna. Mintha a már-már formálódni látszó írásnorma elpárolgott volna. A nyelvemlékek kutatója örül a sok írott magyar szövegnek, de sokszor szenved is az olvashatatlan vagy zavaros, nyilvánleg is fésületlen művek láttán.

Egy kicsit szerkesztők lettünk mindnyájan, mert kézirat és nyomtatvány határai elmosódnak. Hisz már az is lehetséges, hogy rögtön gépbe fogalmazzunk: nem is írógépbe, hanem szövegszerkesztőbe, s a leadott mágneslemez a nyomdakész, tipográfiailag megformált szöveget rejt. A véglegesség igényével, de nem mindig a véglegesség igényességével. Ebben a történelmi helyzetben az lenne kíváncsú, ha a számítógépes szövegszerkesztő technika segédletei között nemcsak olyan használati utasítások lennének, hogy miképpen lehet betáplálni, mozgatni, raktározni, betűformába „önteni”, kicsinyíteni, korrigálni stb. különböző kéziratokat, hanem olyan kézikönyvek is, amelyek a tipográfiai szerkesztés, szövegtagolás alapfogásait és magasabb rendű elveit tartalmazzák. Tanácsokat arra, hogyan lehet esztétikus, továbbá az írásmű tartalmához jól igazodó, azt kiszolgáló szövegformákat előállítani. Ilyesféle könyvek persze eddig is voltak, de szűk körben ismerték és használták, meg e régi nyomdatechnikára, kiadói mechanizmusra építették őket (pl. Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. Timkó György. Bp., 1972. Második, jav. és bőv. kiad.).

2. Reménytelen vállalkozás lenne most akárcsak belekezdeni is egy ilyen kézikönyv problematikájának ismertetésébe. Helyette a Magyar Névtani Dolgozatok és a Magyar Nyelv szerkesztése során összegyűlt egy évtizednyi tapasztalataimból mondok el néhányat. Igaz, hogy így megállapításaim az érdeklődőknek szűkebb körét fogják érinteni, de ez a kör maga a nyelvész-társadalom, amely a kérdés további alakulása szempontjából kulcsszerepet játszik. (A nyelvészek szövegalkotásával, szaknyelvével egyébként igen kevesen és keveset foglalkoztak. Példaként hadd említsem az utóbbi időből Benkő László írásait, amelyek a tudományos véleménynyilvánítás nyelvi eszközeit, valamint a nyelvészeti közlemények címválasztását és témaindítását vizsgálják: MNy. 78:350–6, 466–73, 82:457–66.) Mondanivalóm részben szerkesztéstechnikai, részben helyesírási jellegű. (L. még e témához: Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. MNyTK. 129. sz. Bp., 1972.)

a) Szerkesztéstechnikai megjegyzéseimet akár a legapróbbaknál is kezdhethetném, hiszen komoly nyelvtudásaink között is előfordulnak olyanok, akik nincsenek tisztában a gépirás elemi szabályaival: akiknél pont, vessző, kérdőjel, zárójel stb. nem tapad a megfelelő szóhoz, ellenben a gondolatjelet jobbra vagy balra ragasztják; akik nem ismerik a kiskötőjel és nagyköötőjel különbségét, vagy nem tudják, hogy pont és vessző után is kell betűköz. Az ilyesfajta henyeséghez nincs további hozzáfűznivalóm. – Apróságnak tűnik, de szeretném javasolni kollégáimnak az írásjelek változatosabb alkalmazását. Indokolatlanul keveset használjuk például a pontosvesszőt; pedig a tudományos értekező prózában többszörösen összetett mondat tagolásában jó szolgálatot tehet, különösen akkor, ha mellérendelt mondatrészek amúgy is megszorítják a vesszők számát. Ha beékelt tagmondat van, a sok vessző helyett a gondolatjeles megoldás a kedvezőbb. Vannak azonban olyan szerzők is, akik beleszerettek a gondolatjeles vagy éppen zárójeles beékelésbe, és szinte minden mondatukban élnek vele. Ez a gondolatvezetés, valamint az esztétikum szempontjából egyaránt kerüendő: széttördeli a szöveget. – Jó tudni, hogy az idézetben belüli idézet jelölésére van belső idézőjel (»«) is. Ezeket a jeleket lehetőleg ne használjuk nyelvi jelek egyszerű kiemelésére, mert arra a kurziválás, ill. gépiratban az aláhúzás szolgál. Újabban terjedő rossz szokás, hogy enyhébb fokú értelmi kiemelésre a félidézőjelet használják, jóllehet ez régóta a nyelvi jelek értelmezésére van lefoglalva. Divattá vált az *és*, vagy kötőszók törtvonalas összekapcsolása (*és/vagy*). Logikai természetű eszmefuttatásban helyénvaló, többnyire azonban elégséges az *illetve*, *illetőleg* kötőszó alkalmazása.

b) Külön figyelmet érdemel a mondatnál nagyobb szövegegységek tagolása. Az értekezés egészét tekintve nagy jelentősége van a számokkal, betűkkel és alcímekkel való tagolásnak. Az utóbbi évtizedekben divatba jött a decimális számkombinációkkal való tagolás. Ez elvileg korlátlan mélységű belső tagolást tesz lehetővé, de a gyakorlatban általában nem hatékonyabb és nem szebb, mint a különböző szám- és betűtípusokat hierarchikusan alkalmazó hagyományos megoldás: I., II., III., 1., 2., 3., A), B), C), a), b), c), 1., 2., 3. stb. A decimális számkombinációk ugyanis körülbelül az ötödik számnál már nehezen követhetők, és az invariáns számok állandó kiírását követelik meg. Az ehhez általában társuló egyforma félkövér szedés is eléggé egyhangú képet mutat. Nekem őszintén szólva az sem tetszik, ha egy tanulmány a nulladik ponttal kezdődik. – Az alcímek skáláján sokan nem ismerik a szolidabb megoldásokat: az oldalcímet és a bekezdéscímet. A szövegszerkesztő kínálta nagyszerű lehetőségek egyik hátulütője, hogy a kéziratok tipografálójá nem tud ellenállni a sokféle betű varázsának, és az alsórendű címetek, szövegbeli magas pontértékű betűtípussal szedeti. A bekezdésen belüli értelmi kiemelésre általában elég a ritkítás (de ezzel is csínján kell bánni).

Gondot szokott okozni – különösen a sok adattal dolgozó nyelvészeti tanulmányok szerzőinek – a példaanyag tálalása, beillesztése az értekezés alapszövegébe. A kisebb példacsokrok minduntalan új sorban kezdése szétdarabolja a bekezdésnyi szövegegységet, nem esztétikus és gazdaságtalan. Helyette – folyamatos szedés közben – a pontosvessző, egyszeres és kétszeres virgula, továbbá a gondolatjel hierarchikus alkalmazása javasolható. A gondolatjel arra is kiválóan alkalmas, hogy a bekezdést két vagy három gondolati egységre tagoljuk. Így elkerülhető az is, hogy a lazább értelmi kapcsolódást sok, ugyanakkor kis terjedelmű bekezdéssel oldjuk meg. A sok kis bekezdésnél már csak az lehet csúnyább, ha a beljebb kezdést elhagyva sorházakkal tagolunk. (A sorházag a Magyar Nyelvnel a félkövér számokkal jelzett szövegegységeket választja el.) A bekezdések határozottabb belső tagolására felhasználhatók még a világos arab számok vagy kisbetűk. Csak a rend kedvéért jegyzem meg, hogy a számokat ponttal, a betűket félzárójellel zárjuk le.

c) Külön tanulmányt kívánna az, hogy milyen helyesírási gondokkal küzdenek a nyelvészek (magamat is ideértve). Most csak néhány futó megjegyzésre van mód. – A problémát részben az átmeneti nyelvi alakulatok jelentik. Ilyen például az egyszerű és összetett mondat elhatárolása, a tagmondatokat jelző írásjelek kitétele. A modális tartalmú, szintaktikailag a beolvadás, lesüllyedés útjára lépő egykori tagmondatok, mondatrészek a szerkesztőt is gyakran nehéz helyzet elé állítják. Legalább ennyi fejtörést okoz az egybe- és különírás, különösen akkor, ha egy szókapcsolat terminologizálódik. Sokunk keze egybeír-

ná már a *jelen idő*, *múlt idő*, *egyes szám*, *többes szám*, *kicsinyítő képző* stb. szavakat, ugyanakkor megtorpanunk, amikor az *alkotóelem*-re kerül a sor. Különírjuk a *helyhatározó* szó-t, ha értelme 'helyhatározói mondatrész szerepét betöltő szó', egybe, ha 'helyviszonyt kifejező határozószó' a jelentése. Kötőjellel írjuk szabályosan az *időhatározó*-szó-t, ha az utóbbihoz hasonlóan szófajiságára utalunk, mert szótagszáma elérte a hetet. (A Magyar nyelv történeti nyelvtanában a szófajokat jelölő szavak egységes írásmódja érdekében a kötőjelezéstől eltekintettek a szerkesztők.) Nagy a csábítás bizonyos gyakran használt szókapcsolatok egybeírására: *mind ez ideig*, *szó szerint*, *szóban forgó*, *szóba hoz*, *jó néhány*, *végül is* stb. A gyakran használt latin terminus technicusok egy idő után az írásban is megmagyarosodnak: *locativus* → *lokativusz*, *dativus* → *dativusz*, *consonans* → *konzonáns* stb. Ezt a magam részéről támogatom, de az eredeti formákat sem zárom ki. A következetesség azonban – legalábbis egy tanulmányon belül – joggal elvárható. Mindenképpen kerülendő az, hogy egy szón belül keveredjenek a latin és magyar helyesírási elvek. Ha tehát egy szerző a *lokativusz*-t *c*-vel és *s*-sel írja, ne tegyen az *i* fölé vesszőt.

Pásztor Emil

Az egyszerűsítő írásmód

Mai helyesírási szabályzatunkban (AkH. 1984.) „Az egyszerűsítő írásmód” című fejezet tulajdonképpen csak két esettel foglalkozik. Az egyik szabálypontban (93.) arról van szó, hogy a többjegyű betűk kettőzött alakját a tőszókban és a toldalékos alakokban csonkítottan írjuk, vagyis a betűnek csak az első jegyét ismételjük meg: *loccsan*, *eddzük*, *jeggyel*, *bridzzsel* stb. A másik szabálypont (94.) arról szól, hogy a toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos betűt kettőzöttre egyszerűsítjük: *hallak* (= *hall* + *lak*), *vádlottól*, *fütttyel* stb. Persze, egyik szabály sem érvényesíthető az összetett szavakra (pl. *jegygyűrű*, *vádlott-társ*), az első szabály a szóelválasztásra (pl. *locs-csan*), s az utóbbi szabálypont a tulajdonnevek bizonyos csoportjaira sem (pl. *Tarr-ról*, *Bonn-nak*).

A minél egyszerűbb írásra való törekvés már legrégibb nyelvemlékeink óta jellemzi a magyar írásbeliséget. Az Ómagyar Mária-siralom *thudothlon* szava még kétjegyű *th* betűkkel van írva, ennél sokkal egyszerűbb a mai *tudatlan* írásforma. Egyszerűsítés volt, hogy megszűnt az *s* hangnak kétféle, hosszú *s* betűvel és közönséges *s* betűvel való jelölése: az ÓMS.-beli *syrolm* és *ezes* szó *s* hangját ma már egységesen a kis alakú *s* betűvel jelöljük. Az egyszerűsítés körébe sorolhatjuk, hogy néhány régi kódexünk kivételével nem különböztetjük meg írásunkban a nyílt *e* és a zárt *ē* hangot. (Az utóbbinak egy vagy két ponttal való megkülönböztetése csak sokasította volna írásunkban a mellékjeleket.) A XIX. század elején a hosszú *ő* és *ű* hang betűjén még három mellékjel volt: két pont között egy vonás (*ő̇*, *ű̇*); ezeket a betűket ma már csupán két mellékjellel: két vonással írjuk (*ő̂*, *ű̂*). Közismert egyszerűsítés a kétjegyű *cz* betűnek egyjegyű *c*-re váltása, melynek révén például a régi *czicza* szót két betűjeggyel lett rövidebb (*cica*). S miért győzött Kazinczy és Vörösmarty korában az ipszolonista írásmóddal (*tudgya* stb.) szemben a jottista írásmód (*tudja*)? Többek között azért, mert az utóbbival egy betűjegyet megtakarítunk.

Sok esetben a kiejtés egyszerűsödése segítette elő az írásmód egyszerűsödését. Károlyi Gáspár vizsolyi bibliájában még ezt olvassuk: „Kezdetben teremte Isten az Menynyet és az Földet.” Az az névelő *z* hangjának a kiejtésben való teljes hasonulására a XIX. századig rendszerint utaltak egy hiányjellel, de azóta ez is elmaradt, mert a kiejtés is változott: „egyszerűbb” lett. Százötven évvel ezelőtt a birtokos jelző *-nak/nek* ragjának elhagyását vagy az *és* kötőszó megrövidítését is hiányjel mutatta a gondos írásban: *a' vers' eleje* 's vége; ma ugyanezt a három hiányjel nélkül, tehát jóval egyszerűbben írjuk.

Révai Miklósnak „A magyar szép toll” című stilsztikakönyvében még ilyen írásformákat találunk: *szóll*, *melly*, *ollyan*, *annak példái*; ma ezek is egyszerűbbek egy-egy betűjeggyel: *szól*, *mely*, *olyan*, *annak példái*. Kazinczy még *j*-s személyraggal írta: *fija*, minthogy az

i végű szótövekhez *j*-s rag járul a 3. személyben: *kocsija, muskátlija, nyuszi* stb.; ma ezt az egy ilyen szavunkat egyszerűbben, *j* betű nélkül írjuk: *fia*. Némileg hasonló egyszerűsítés, hogy az egykori *éjtszaka* szóalakból meg a *t*-betűt hagytuk el: *éjszaka*. Továbbá emlékeztünk arra is, hogy az *a*- előtagú vonatkozó névmásainknak és határozószóinknak hogyan alakult ki fokozatos egyszerűsítéssel a mai írásmódja. Például: *az ki* → *a' ki* (ejtsd: *akki*) → *a ki* → *aki*. Az utolsó változat a megváltozott, a mai kiejtésen alapul.

Megjegyzendő, hogy sok egyszerűsítési törekvés viszont nem járt sikerrel, így az *ly* betűnek *j*-vel és a hosszú *i, ú, ü* betűnek rövid *i, u, ü* betűvel való helyettesítése; ugyanis több okból nem lett volna célszerű, ha lemondunk a kérdéses betűkről. A családnevek hagyományos írásmódjának (pl. *Kiss, Tóth*) a kiejtés szerintire, vagyis egyszerűbbre való cserélése is olyan kezdeményezés volt, amely csak egyes embereknél talált követőkre.

Egyszerűsítésnek foghatjuk fel, hogy a *benső, bensőség(es), fenség(es), fenső* szavakban – bár alapszavuk a *benn, fenn* – a kettőzött *n* helyett csak egy *n*-et írunk. 1954 előtt a *délelőtt* és a *délután* szót a rövidítésükben különírták, és mind a két rész kezdőbetűje után pontot kellett tenni (*d. e., d. u.*); ma itt is egyszerűsítünk az egybeírással és a közbülső pont megtakarításával (*de., du.*). Vagyis gondoljunk az önálló címekre és feliratokra, melyek után régen szigorúan pontot kellett tenni (*Egri csillagok., Bejárat.*); ma az ilyeneket egyszerűbben, végső pont nélkül írjuk. Egyszerűsítés az is, hogy összetett helységneveinket ma már nem tagoljuk kötőjelekkel, és nem használunk minden részükben nagy kezdőbetűt (*Török-Szent-Miklós, Tisza-Nána* stb.), hanem még a többszörösen összetett magyar helységneveket is végig egybeírjuk, egyetlen nagy kezdőbetűvel (pl. *Sátoraljaújhely*). Egyszerűsítés történt az utcanévek írásában is, amelyekből szintén elhagyjuk a régen szokásos kötőjeleket (pl. az 1954-ig kötőjeles *Rákóczi-út* helyett azóta *Rákóczi út* írandó, különírással).

Ha mondatainkban a formális logika szerint két külön pontot kellene használnunk, például a kijelentő mondat végén s az ennek példaszavait követő *stb.* rövidítés végén, akkor az egyik pontot megtakarítjuk. Ez annyira természetes egyszerűsítés, hogy nem is gondolunk rá, s a helyesírási szabályzatban is fölösleges volna megemlíteni. Ilyen mondat a következő: *Állapotot kifejező igék: alszik, pihen, ül stb.* De nemcsak az itteni végső pontnak, hanem egy vesszőnek is lehet kettős szerepe, például a következő mondatban: *Oda menj, Pista, ahova hívtak!* Itt a *Pista* szó után egyrészt a megszólítás közbeékelése miatt kell a vessző, másrészt pedig azért, hogy megjelöljük vele a fő- és a mellékmondat határát. Ha kötőjellel írandó szót (pl. *sakk-kör*) elválasztunk a sorvégen, egyszerűsítés, hogy csak az elválasztás kötőjelét tesszük ki, de a szótest kötőjelét nem kell külön kiírni az új sor elején. Olykor a szó szerinti idézőkor is megtakarítunk egy-egy írásjelet. Ha az idézet megelőzi az idéző mondatot, akkor a kijelentő mondatos idézet után nem teszünk pontot. Például: *„Hideg idő, hűs őszi éj” – e szavakkal kezdődik Petőfi egyik verse.* Ha az idézet belsejébe iktatjuk az idéző mondatot, akkor csak az idézet elejénél és végénél kell idézőjelet tenni, de belül, a gondolatjelek közötti közbeékelésnél megtakarítjuk az idézőjeleket. Például: *„A nyelvtant – olvassuk Kosztolányinál – nem lehet kaptafára húzni.”*

Egyszerűsítés, hogy bizonyos esetekben megtakarítjuk a számjegyekkel írt sorszámnévek pontját: *15-én, 1526-ban, 1848 előtt, 6–9. oldal, XI–XII. század* stb. (Az utóbbi két esetben az első sorszámnév után nem teszünk pontot, csak a második után.) Megtakarítjuk az arab sorszámszámok utáni pontot a könyvek, folyóiratok, napi- és hetilapok oldalszámozásában és a házszámtáblákon (célszerűségi, ill. esztétikai okból). Akkor is az egyszerűsítés elvét alkalmazzuk, amikor egyáltalán nem használunk pontot a mozaikszók, tehát a betűszók és a szóösszevonások részei között és után: *MDF, gmk; Mahart, gyés;* stb. Ugyancsak megtakarítjuk a pontot a rövidítések egy részében: *Ft* (= forint), *É* (= észak), *g* (= gramm), *hl* (= hektoliter) stb.

Az egyszerűsítés körébe sorolnám az *egy* szó írásmódját, az *i* végű helységnevek melléknévi alakjainak csupán egy *i*-vel való írását (jászapáti, helsinki), továbbá azt, hogy a *hangya, gyöngy, ponty* stb. szóban a *gy* és *ty* előtti *ny* hangot nem a kétjegyű *ny*, hanem az egyjegyű *n* betűvel jelöljük. Sőt az is egyszerűsítés, hogy a *madzag, bodza, edző, maharadzsa, menedzsel* stb. szóban a hosszan ejtett mássalhangzót kettőzetlen *dz, dzs* betűvel írjuk.

Összefoglalásul azt mondhatom, hogy az egyszerűsítő írásmód lényege betűk, betűjelek vagy írásjelek megtakarítása minden olyan esetben, amikor más helyesírási elveink ezt lehetővé teszik. Az egyszerűsítés elve több száz év óta érvényesül a magyar helyesírás gyakorlatában, és ma is igen széles körben ható tényezője helyesírásunknak.

Vörös Ferenc

Nagy kezdőbetűs közneveinkről

1. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása 1984-ben látott napvilágot, vagyis alig több, mint nyolcéves. Meddig lesz érvényben? Mikor váltja fel új szabályzat? Erre nézvést csak jóslásba bocsátkozhatnánk azt figyelembe véve, mennyi ideig voltak érvényben elődei. Ám biztos kijelenthetjük, készül az új szabályzat: maga a nyelvi változás készíti azt elő. Bizonyos szeleteiről már ma főbb vonalaiban megállapítható, milyen változtatások válnak szükségessé, illetőleg mik azok az ortográfiai problémák, amelyek változatlanok maradnak benne.

A változások előrejelzéséhez ismernünk kell azokat a tendenciákat, melyek – részben – determinálják a nyelvi tények alakulását. Ehhez szeretnék most adalékokkal szolgálni.

2. Hozzászólásomban a nagy kezdőbetűs köznevekkel kívánok foglalkozni. Mielőtt azonban a témába ásnék, szükségesnek tartom körülírni a címben megjelölt kategóriát.

Már az elnevezés is problematikus, hiszen a címben használt terminus látszólag annak a fő helyesírási konvenciónknak mond ellent, amely a magyar köznevek mondatközi helyzetű, folyóírással rögzítését szabályozza. A köznevek nagy kezdőbetűs írásmódja – mint ortográfiai kép – azonban nem egyedi, a fő szabályoktól eltérő jelenség a magyar helyesírásban, hiszen az etimológia elve – különösen a tulajdonnevek csoportjában – nagyon erős szabálynak bizonyul: még az *-i* képzős melléknévben is utalunk a tulajdonnévi tag eredetére azáltal, hogy magában az *-i* képzős alakban is megtartjuk annak nagy kezdőbetűjét.

A leíró nyelvtanok a címben megjelölt kategóriával nem túl sokat törődnek, jószerivel csak a tulajdonnevekhez kötődő helyesírási problémaként említik őket. Így tesz velük a több kiadást megért A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv,¹ s hasonló tárgyalásmódjukkal találkozhatunk az akadémiai helyesírási szabályzatban is.² Érdemes fellapozni a szabályzatban a 168. szabálypontot, s azonnal meggyőződhetünk erről. További búvárkodással azt is felfedezhetjük, mennyire ellentmondásosan nevezi meg a szabályzat az általunk most tárgyalt nyelvi alakulat morfológiai jellegét. Csak össze kell vetni a 140. b) szabálypontot a 168.-kal: egyszer összetételnek, máskor meg összetételszerű alakulatnak mondja őket az említett kézikönyv.

Formai tekintetben jellemző e szóalakokra, hogy két – eredendően önálló – lexéma szintaktikai viszonyaként jönnek létre; a tagokat úgy kapcsoljuk egymáshoz, mint az összetett szavak egyik csoportját, vagyis kötőjelezzük őket az összetétel határán; az első tagot viszont nagy kezdőbetűvel írjuk. Ez a nagy kezdőbetűs előtag eredendően minden esetben személynévként funkcionált: vagy keresztnév vagy vezetéknév volt. Ha keresztnévet viszünk be a szerkezetbe, az kivétel nélkül magyar vagy magyaros írásmódú; ha azonban vezetéknévi eredetű az előtag, akkor abban megtarthatjuk (általában meg is tartjuk) az idegenes írásmódot. E csoport ortográfiai képe teljesen megegyezik a földrajzi nevek egy részének helyesírásával (pl. *Ilona-völgy*, *János-hegy*, *Fülöp-szigetek* – *Mozart-mű*, *Ravel-est*, *Pitagorasz-tétel* stb.)

A denotátumra vagy deszignátumra utalás a tárgyalt csoport egy jelentős részében élesen veti fel a szófaji hovatartozást néhány, szerintem köznevekhez sorolandó szerkezet esetében. Ezeket a helyesírási szabályzatunk földrajzi nevekként tárgyalja. A *Duna-part*, *Duna-kanyar*, *Duna-híd* reprezentálta szerkezetekre gondolok. Vizsgáljuk meg őket egyenként!

A legvitathatóbb státuszúak a *Duna-part*, *Rába-part* stb. összetételeink. Kétségtelen, hogy denotátumuk – mint a *Duna*, *Rába* stb. neveknek is – a forrásvidéktől a torkolatig terjedő földrajzi egység. A szóösszetétel által megjelölt denotátumok száma kettő: a jobb és bal part, így a megnevezésnek többes számú használata is lehetséges (a *Duna-partok*, a *Rába-partok* stb.) Elvileg ez a többes számú forma sem zárná ki tulajdonnév voltukat, hiszen vannak ilyen tulajdonneveink (vö. *Alpok*, *Csíki-havasok*, *Fővárosi Gázművek*, *Amerikai Egyesült Államok*). Am mint azt J. Soltész Katalin kimutatta,³ a többes számú neveknek nincs egyes számú szótári alakja. Ennél a névtípusnál azonban a szótárban fel sem vesszük a többes számú formát. Ahhoz, hogy a *Duna-part* név egy denotátumra utaljon, a *jobb* vagy *bal* jelzőt kell eléteni. A jelző kisbetűs írásával azonban utalunk arra, hogy az nem a név része. Kétségtelen azonban, hogy a földrajzinév-gyűjtők a helynévi anyag feltérképezésekor földrajzi névként veszik fel az adatközlő megadta *Duna-part* típusú neveket. Teszik ezt azért, mert az adott helynévi rendszerben identifikáló funkciójú a szó. A magyar nyelvközösség nyelvhasználatában azonban előfordulhat a *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. szó köznévi értelemben is. Itt tehát a homonimitás kettős szófajúságot takar: van egy olyan *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. lexémánk, amely a helyi névadásban tulajdonnévi funkciót kap(hat), s van egy másik *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. szavunk is, amely viszont nem rendelkezik a földrajzi objektumot identifikáló jeggyel. Ezért tartom meggondolandónak, hogy csak tulajdonnévi szerepére utaljunk-e az akadémiai helyesírási szabályzatban, avagy éppen az ortográfiai egyezés miatt említsük-e meg a 168. szabálypont vele analóg lexikai egységeivel együtt: tehát a *Balassi-strófa*, *Ady-vers*, *Petőfi-kultusz*, *Kodály-módszer*, *Celsius-fok* stb. szavainkkal együtt. Ez a szétválasztás azért is megfontolandó, mert itt, a 168. szabálypontban is megemlíti a szabályzat a *Kossuth-díj* tulajdonnevünket is. Az együttes említést azonban csak a szerkezeti azonosság indokolja. Kíváncos lenne tehát a 168. szabálypontban a példaanyag csoportosítása tulajdonnevekre és köznevekre.

A fenti okfejtésből következően a *Duna-part*, *Tisza-part*, *Rába-part* stb. lexémákat nemcsak tulajdonneveknek tekintem; a helyesírási szabályzat terminológiáját kölcsönözve *földrajzi köznévknek* nevezném őket, ha köznévi szerepben állnak.

A *Duna-híd*, *Tisza-híd*, *Rába-híd* stb. szerkezetek szófaji hovatartozásának eldöntésében segít a hídnevek névadási konvenciója. Az országosan ismert budapesti Duna-hidaknak vagy személy a névadója, vagy valamely köznevet viszünk be a névbe első tagként. Ugyanakkor bármelyiket említhetjük a *Duna-híd* megnevezéssel is. Ez a megnevezés azonban egyetlen budapesti, Dunán átívelő hídra vonatkoztatva sem identifikáló funkciójú, ezért nem beszélhetünk kettős névadásról, mint pl. az *Akadémia* és a *Magyar Tudományos Akadémia* stb. neveink esetében.

A kisebb hidaknak a helyi névadás nem mindig adott külön nevet, különösen akkor nem, ha a kül- vagy belterületen csak egy hidat kellett megnevezni. Ilyenkor csak a folyóvíz neve és a híd szó birtokos jelzős szóösszetételével keresztelték el. Az így keletkezett név a helyi névanyagban tulajdonnévként funkcionált. Több híd megnevezésére is használhatták az említett birtokos jelzős szerkezetet, ám az esetek egy részében lokalizálást szolgáló jelzőt tettek a név elé. Szülőhelyemen, Sárváron pl. a Gyöngyös fölött átívelő kisebb hidak közül emlékezetem szerint csak kettőnek volt külön neve. Az egyiket úgy hívták: *Birka híd*, a másikat *Fekete híd* néven tartották számon. A többi híd említésekor körülírást alkalmaztak, mivel a nyelvérzék is kevésnek találta az azonosításhoz a *Gyöngyös-híd* megnevezést, lévén több híd is a Gyöngyösön. Így beszéltek a *péntekfalusi*, az *újmajori*, a *XIII-városi* stb. *Gyöngyös-hídról*.⁴

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, a kötőjeles formát egyaránt használhatjuk a *folyóhíd* szavunk szűkített fogalomkörű szinonimájaként csakúgy, mint tulajdonnévként.

A kötőjellel írt *Duna-kanyar* megnevezésünk lehetséges köznévi voltára ortográfiai ellentétpárja, az egybeírt *Dunakanyar*, földrajzi nevünk utal. Ugyanúgy, mint társai – a *Tisza-kanyar*, *Rába-kanyar* stb. –, nem minden szövegkörnyezetben képes identifikálni. Ebben az esetben tehát ugyancsak kettős szófajúsággal van dolgunk.

Az elmondottakból az is kitűnik: ellentétben a szabályzat sugallta kategorizálással, a funkciót szem előtt tartva nevezem a tárgyalta grammatikai alakulatokat kettős szófajúak-

nak, elfogadván J. Soltész Katalin azon kitételét, miszerint e köznevekként is realizálható lexikai egységek előtagjai szemantikailag bizonyos mértékig megőrzik tulajdonnévi természetüket,⁵ ezáltal jelentéstanilag sajátos átmenetet képeznek a köznevek és tulajdonnevek között.

3. Mint azt már fentebb jeleztem, az *Ady-vers*, *Celsius-fok*, *Márai-regény* stb. szóösszetételeket – J. Soltész Katalinnal egyetértve – tulajdonnévi előtagot tartalmazó közneveknek tartom.

Megvizsgálva e csoport szófaji természetét, azt tapasztaljuk, viselkedésük, funkciójuk azonos lehet a köznevekével. Csak a jelentésükben őrzik a tulajdonnévi sajátosságokat, de denotációjuk jellegzetesen köznévi. A szabályzat példáján illusztrálva: az *Ady-vers* szóösszetételünknek annyi jelölési értéke (valor designandi) létezik, ahány lírai mű Ady keze alól kikerült. Ennek a szónak tehát van általános tárgyi vonatkozása is, szemben a tulajdonnevekkel, melyek csak részleges tárgyi vonatkozással rendelkeznek.

Összegezve azt mondhatjuk: a tulajdonnévi előtag a tárgyalt lexikai csoportban a fogalom terjedelmét szűkíti, s ezzel együtt csökken a megjelölhető denotátumok száma.

4. Az általam fentebb tárgyalt szóösszetételek többféleképpen keletkezhetnek. Egy részük birtokos jelzős szerkezetek grammatikai szinonimája. Erre utal a jelölt – jelöletlen oppozíciójuk. Ebből következik írásmódjuk is: a jelöletlen szerkezeteket szóösszetételként kötőjelezzük, a jelölteket szintagmaként írjuk (*Márai-regény*, *Márai regénye*; *Petőfi-vers*, *Petőfi verse*).

Második csoportjuk jelentéssűrítő összetétel. A szóösszetétel bonyolult vagy bonyolultnak ható szintagmatikus lánc helyett áll. Ilyen a tárgyalt szavak közül a *Balassi-strófa*, a *Mikola-cső* stb. lexémánk.

Harmadik csoportjuk jelentéssűrítő összetételnek fogható fel, ám keletkezésük módja analógiás úton magyarázható. Nem produkáljuk a bonyolult grammatikai szerkezetet, hanem a már meglévő mintákat figyelembe véve, a két tagot azon mód szóösszetétellel alakítjuk. Így keletkezett pl. a sajtóban mostanság sokat használt több új lexémánk: az *Antall-levél*, *Gombár-ügy*, *Csurka-tanulmány* stb.⁷

5. Vizsgálatunk szempontjából talán a legérdekesebb az, mely csoportja válik/válhat kis kezdőbetűssé a tulajdonnév-köznév szóösszetételéből keletkezett szerkezeteknek.

Általános szabályként megfogalmazhatjuk, hogy elvileg minden tulajdonnév-köznév kapcsolatából keletkezett szóösszetétel kis kezdőbetűssé válhat. Ám ennek több feltétele van. Két csoportra kell bontanunk e tekintetben szóösszetételeinket aszerint, milyen tulajdonnevet tartalmaznak. A magyar (magyaros) neveket tartalmazó szavak kis kezdőbetűssé válásának egyik lehetséges módja, ha az egész szerkezet átvitt jelentést kap, vagy a szóösszetétel frazeológiává válik. Ilyen, kis kezdőbetűs szavunk a *pálfordulás*, a *júdáscsók*, *júdáspénz* stb. Kis kezdőbetűssé válik a szerkezet akkor is, ha a név benne magyar vagy magyaros írásmódú, s a szerkezet egésze jelentésváltozáson megy át. Példaként említhetjük az *ádám-csutka*, *andrásskereszt*, *ádámkosztüm*, *góliátelelem*, *jancsiszeg*, *péterszög*, *lacikonyha*, *lacipecsenye*, *pánsíp* szavainkat. A magyar nevet előtagként tartalmazó, kis kezdőbetűssé vált szóösszetételeink között találjuk jó néhány növényfaj és terményének nevét, valamint állatfajok nevét is. Számptalan példa közül néhányat önkényesen kiragadva említhetjük a szabályzatunk által is kis kezdőbetűsként szentesítettek közül a következőket: *krisztustövis* (Krisztus), *juliskabab* (Juliska becenevünk), *szentjánoskenyér* (Szent János), *ellakrumpli* (Ella), *borbála-fű* (Borbála), *jonatánalma* (Jonatán), *júdásfülgomba* (Júdás), *jakabkörte* (Jakab), *józsefvirág* (József), *salamonpecsét* (Salamon), *margitvirág* (Margit), *mikulásvirág* (Mikulás), *szentjánosbogár* (Szent János), *katicabogár* (Katica) stb.⁸

Az idegen írásmódú tulajdonnevet tartalmazó közneveink általában akkor válhatnak kis kezdőbetűssé, ha az előtagjukként álló személynév tulajdonnévi jellege elhomályosul. Ennek leggyakoribb útja, ha a szó kikerül a szűk szakmai szókincsből, a köznyelvben gyakran szerepel. Leggyakrabban a név idegen írásmódját a magyaros ejtéshez igazodó

forma váltja fel [pl. *morzejel*, *morzeábécé*, *morzeírás* (Morse); *pasztőröltás* (Pasteur); *dízel-motor*, *dízelmotordony* (Diesel); *makadámut* (Mac Adam) stb.]. A név jelentése úgy is elhomályosulhat, hogy a szó eredeti írásmódját megtartjuk a kis kezdőbetűs formában is, de ennek előfeltétele, hogy a köznyelvben is gyakran előforduló szó legyen a tulajdonnév-köznevi szóösszetétel. Példaként említhető e típusra a *pullmankocsi* (Pullman) és a *wertheimzár*, *wertheimkassza* (Wertheim); *röntgensugár*, *röntgenorvos*, *röntgenlelet*, *röntgenkészülék* (Röntgen) szavunk. Néha a szóösszetétel köznevesülését az is elősegíti, ha a tulajdonnévi előtag önmagában is köznevesül. Az ilyen, a köznevesülést elősegítő hatásra említhető példaként a felsoroltak közül a *röntgen* (Röntgen) szavunk.

Azok a tulajdonnévi előtagot tartalmazó közneveink, amelyek a szűk szakmai nyelv határát nem lépik át, általában nem válnak kis kezdőbetűssé, továbbá azok az összetételeink is nehezebben köznevesülnek – kivéve az 5. pontban említett eseteket –, amelyeknek az előtagja magyar (magyaros) írású név. Így feltehetőleg a szabályzat 12. kiadása is nagy kezdőbetűsként tünteti majd fel a következő lexémákat: *Ottó-motor*, *Kodály-módszer*, *Bunsen-égő*, *Ford-gyár*, *Márai-regény* stb. A példák közül szándékosan hagytam el azokat, amelyeket más nyelvek tulajdonneveknek sorolnak be (pl. a tulajdonnévi előtagot tartalmazó nevezetes napok megnevezéseit, melyeket J. Soltész Katalin idézett műve nyomán bízást tekinthetünk szemantikailag tulajdonnév és köznév közötti átmeneteknek, funkciójuk alapján azonban közneveknek).

Szólnunk kell a funkcióváltás esetéről is, mikor a tulajdonnévi-köznevi összetétel változatlan írásmóddal valamely tulajdonnévtípus funkcióját veszi fel, s ezáltal elveszíti köznevi jellegét. Itt említhendők meg a *Rákóczi-induló* és a *Radetzky-induló* szavaink. Ere-dendően nagy kezdőbetűs köznévként funkcionálhattak, csak később váltak változatlan ortográfiai formában címnévvé.

6. A leírtakat szem előtt tartva, érdemes lenne átnézni mind A magyar helyesírás szabályai, mind pedig a Helyesírási kézikötő szótár szótanyagát, megvizsgálandó, mely nagy kezdőbetűs közneveink írásmódja „érett meg” a kisbetűssé válásra. Megfontolandónak tartom továbbá bizonyos szabálypontok megfogalmazásainak felülvizsgálatát: részint a terminológia egységesítése érdekében, részint éppen a nagy kezdőbetűs köznevek elhatárolásáért, hogy azok ne keveredjenek zavaró módon a személynevekkel és a földrajzi nevekkal. Természetesen tárgyalhatóak ezek a lexikai egységek a tulajdonnevekkel együtt, hiszen a személynév írásmódja jelent bennük ortográfiai problémát, de a szabálypontban – véleményem szerint – utalni kell a szófajiságukra. Csak így tud maradéktalanul megfelelni a szabályzat azon kívánságnak, hogy az ortográfiai szabályozás mellett nyelvtani útmutató is legyen használatjának.

Jegyzetek

¹ „A személynévi előtaghoz kötőjellel kapcsoljuk az összetételek utótagját: Ady-vers, Árpád-kori.” Bencédy-Fábián-Rác-Velcovné: A mai magyar nyelv (Bp., 1991. 31). – ² A szabályzat – véleményem szerint – nem csupán az ortográfia foglalatára, hanem utalás azokra a nyelvi, nyelvtani szabályokra, amelyek az adott nyelvi jelenségkörre érvényesek. Ilyen értelemben kvázi leíró nyelvtan is A magyar helyesírás szabályai című kézikönyvünk. – ³ Vö. J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979. 15–6). – ⁴ Állításomat alátámasztani látszanak a már elkészült földrajzinév-gyűjtések. Kissé zavaróan hat azonban, hogy a helyesírási szabályzat 10. kiadásának megfelelően minden híd megnevezést tartalmazó szerkezet kötőjelezve van bennük, mivel a gyűjtés idején még a kötőjeles forma volt érvényben. – ⁵ Vö. J. Soltész Katalin (i.m. 109) és J. Soltész Katalin: Tulajdonnév és köznév határterülete (MNy. 55: 461–70). – ⁶ Vö. J. Soltész Katalin i.m. 109. – ⁷ Létre sem hoztuk azt a bonyolult szintagmatikus szerkezetet, amivel értelmezhetjük a szót (az Antall József által Göncz Árpádnak megírt levél; a Gombár Csaba személye körül kirobbant vita [= ügy]), hanem a már meglévő analógiák hatására a szerkezet két szélső szavát kötőjeles szóösszetétellel alakítottuk. – ⁸ Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a szakmai nyelvben a szabályzat által nem említett tulajdonnévi előtagot tartalmazó fajtanevek írása eléggé tarka képet mutat: néha egyazon szó írásképe is eltér a különböző szakmai munkákban.

A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében

A földrajzi nevek helyesírása régóta gondot okoz sok tanárnak, diáknak, újságírónak, szerkesztőnek, földrajzosnak és térképésznek, akik igazolva látják magukat, ha tudnak. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályairól, erről az 52 oldalas könyvecskéről, vagy látták helyesírási szabályzatunknak A földrajzi nevek című fejezetét, amely 8 oldalon, 12 pontban és azon belül sok alpontban foglalkozik a földrajzi nevek írásmódjával. Bizonyítottuk, hogy ezen a földrajzi névi kásahegyen csak alapos földrajzi szaktudással lehet átjutni. Pedig tévednek, mert a sok bonyolultnak látszó típus könnyen írható le hibátlanul, ha ismerjük és értjük – Deme László közel 30 éve írott cikkét visszaidézve – helyesírási rendszerünk logikáját. Ugyanis nem a földrajzinév-írás bonyolult, hanem nyelvünk sokrétűsége és helyesírásunk értelemtükröző mivolta okoz nehézséget, mert a földrajzi nevek világában szinte minden nyelvi forma nagy változatosságban fordul elő.

A szaknyelvi helyesírási szabályzatok sorában a földrajzi nevekkel foglalkozó az első között készült el, és akkor még mi magunk, a szabályfogalmazók is azt hittük, hogy valóban egy szaknyelvi helyesírási szabályzatot alkottunk, pedig nem tettünk mást, mint a nem kellően részletes akadémiai szabályzat 10. kiadásának földrajzi névi szabályait bővítettük, finomítottuk tovább. – Később az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadása ezeket a több típusra kiterjedő szabályokat jelentős mértékben átvette, mert a közgyakorlat számára is szükségessé vált a tüzetesebb, részletesebb szabályozás.

Ha megvizsgáljuk a különböző szaknyelvi helyesírásokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos pont után csak akkor tudunk továbblépni, ha az illető szaktudomány ismerői vagyunk. Ha például a kémiában nem ismerjük, hogy az egyes vegyületeknek mi a kémiai összetétele, akkor nem tudjuk alkalmazni azt az alapszabályt, miszerint a vegyületneveket a szótagszámtól függetlenül, a kémiai összetételeknek megfelelően, kötőjelek alkalmazásával tagolni kell. Ha a botanikában nem tudjuk, hogy a *hegyipálma* nemzetségnév, a *mezei szegfű* pedig fajnév, vagy érzékletesebb példát véve, az *aranyeső* nemzetségnév, az *arany ribiszke* pedig fajnév, akkor nem tudjuk helyesen leírni. Ugyanígy a zoológiában is ismerünk kell a rendszertant ahhoz, hogy hibátlanul írassunk.

A földrajzi nevek írásának esetében azonban az előbbi példákban említett mértékű földrajzi szaktudásra nincs szükség. Általában elegendő a magyar helyesírás vonatkozó szabályait ismernünk, mert az alkalmazandó szabályok többnyire megegyeznek a közszoói helyesírás szabályaival. Igazolásként tekintsünk át néhány földrajzinév-írásra vonatkozó fontosabb szabályt:

A földrajzi nevek tulajdonnevek, tehát a személynevekhez hasonlóan nagybetűvel kezdjük őket.

A többesemű helységneveket, az országneveket és a nagytájneveket (amelyeknek mindegyikét az AkH. 11. kiadásának szótári része tartalmazza) egybeírjuk, mint a közszoói összetételeket. Például *Nyíregyháza ~ barátfüle*, *Magyarország ~ asztalfiók*; *Bakonyalja ~ városháza*.

Az államneveket úgy írjuk, mint az intézményneveket: *Amerikai Egyesült Államok ~ Országos Széchényi Könyvtár*.

A földrajzi köznévi utótagot tartalmazó többesemű földrajzi neveket kötőjellel kapcsoljuk. *János-hegy ~ Lajos-arany*, *Kossuth-szobor*, majd ezt az elvet kiterjesztjük minden földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi névre, és a nagy kezdőbetűn kívül, a kötőjeles kapcsolással fejezzük ki a földrajzi néviséget: *Arany-patak*; *Sziklás-hegység*; *Velencei-tó*.

Folytathatnám a sort tovább, de célom most nem a mindnyájunk által ismert földrajzi-név-írás rendszer bemutatása, hanem annak igazolása, hogy a földrajzinév-írás szabályainak alkalmazása nem igényel különösebb földrajzi szaktudást.

Ellenvethetné valaki, hogy megállapításom nem helytálló az olyan háromelemű nevek leírása esetében, mint például a *Fekete-Sár-patak*, mert földrajzi ismeret nélkül nem dönthető el, hogy a *Sár-patak* kapott-e *Fekete* előtagot, vagy a *Fekete-sár patak* utótagot, pedig a helyes íráskép megállapítása szempontjából ez nem mindegy. Az ellenvetés valóban igaz lenne, ha a szabályzat nem segítene a nevet leírni szándékozón, amikor úgy rendelkezik, hogy kétség esetén a nevet mindig előtaggal bővült földrajzi névként kell kezelni, tehát a helyes írásmód ebben az esetben: *Fekete-Sár-patak*.

Így ennek a kérdésnek megoldását is a szabályzat a szaktudomány segítségének mellőzésével, a helyesírás hatáskörébe utalja.

Az elmondottak alapján úgy érzem, hogy a földrajzi nevek írása a magyar helyesírás rendszerébe olyan szervesen illeszkedik bele, hogy a földrajzi nevek írásszabályainak külön kötetét nem tekinthetjük szaknyelvi helyesírási szabályzatnak, hanem egy olyan szabálygyűjteménynek, amely a földrajztudomány és a térképészet szakmai igényeinek megfelelően, a nagyközönségnek szánt akadémiai szabályozásnál részletesebb.

Meggyőződésem, hogy végső célját tekintve idáig kellene eljutnia minden szaknyelvi helyesírásnak, de ismerve a buktatókat, ez a cél a realitás helyett csupán az ideák világában lebeg.

Kernya Róza

Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?

Természetesen a tanító! Épp ezért nagyon fontos, hogy a tanító – és a leendő tanító – helyesírása kifogástalan legyen. Tapasztalataim szerint a tanítójelöltek helyesírása nem felel meg ennek a követelménynek.

Néhány évvel ezelőtt részletesebben vizsgálni kezdtem, melyek azok a helyesírási műveletek, amelyek a legtöbb problémát okozzák növendékeinknek. E munka némely adatát és tanulságát ismertetem a továbbiakban.

Mondandómat két kérdés köré csoportosítottam:

1. A mássalhangzó-törvényszerűségekkel összefüggő helyesírási műveletek megoldása;
2. A többeli *i-i*, *ü-ű*, *u-ú* jelölése.

Az első témakörben mostani elemzésem tárgyául 30 szót válogattam ki az 1989/90-es tanév első félévének végén íratott vizsgadolgozatok tollbamondási szövegeiből. A helyesírási művelet jellegét is figyelembe véve ezek a következő csoportokat alkotják:

A) Általános érvényű szabállyal tanítjuk:

1. mássalhangzóra végződő névszókhoz *-vá/-vé* határozórag járul: *kábulttá, fülledtté, fáradttá, fonnyadtá, riadtá*;

2. *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű igék felszólító módja: *fogóddzatok, takaróddzanak be, eddéztek, játsszák el*;

3. *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű igék kijelentő mód, jelen idő, tárgyas ragozásban: *eljátssza, megmetsszük, edzi, vonzza*;

4. *-d* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja: *mondd, hordd*;

5. nem *-d* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja: *árudd, emeld*;

6. *-t* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja, ha a *-t* előtt rövid magánhangzó áll: *kösd, nyisd*;

7. *-gy*, *-ty*, *-ny* végű szavakhoz *-j* vagy *-j*-vel kezdődő toldalék járul: *hagyják, behunyják*.

B) Általános érvényű szabályt nem tanítunk:

1. *-t* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozása rövid alakja, ha a *-t* előtt hosszú magánhangzó vagy mássalhangzó áll: *állítsd, rejsd, tartsd, fojtsd*;

2. a *hisz* ige felszólító módú alakjai: *higgyétek*;

3. a *hadd* szó – mert nem tanítjuk az etimológiáját, így a lejátszódó hangtörvényt sem magyarázzuk;

4. a *folyjon* szó – mert itt morfológiai alapon kell tudni a *j* fonéma kétféle jelölését.

Adataimat több képzési formában gyűjtöttem, 53 nappali tagozatos tanítójelölt, 46 levelező tagozatos tanító, 49 levelező óvodapedagógus dolgozatát vizsgáltam. (Az óvodapedagógus tagozat hallgatóinak csaknem fele képesítés nélküli tanítóként vagy napközi nevelőként dolgozott abban a tanévben!) A már diplomával rendelkező, továbbképzésre járó tanítókat is bevontam a munkába. A tollbamondások megírása után 19-en közülük hozzájárultak ahhoz, hogy dolgozataikat felhasználjam. (Feltehetően a leggyengébb munkákat nem kaptam meg.)

Az egyes szócsoportok hibaszámait a következő táblázatból olvashatjuk le:

	Nappali tanító	Levelező óvodaped.	Levelező tanító	Továbbképzős tanító	Összesen
A/1.	19	23	22	10	74
2.	19	33	13	15	79
3.	27	53	38	30	148
4.	2	11	10	9	32
5.	3	9	9	4	25
6.	1	3	4	5	13
7.	14	17	17	3	51
B/1.	2	2	1	2	7
2.	5	17	13	2	37
3.	22	17	6	8	53
4.	12	17	14	8	51
Összesen	126	202	146	96	570

Az adatok azt mutatják, hogy különösen kritikus az *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű igék helyesírása. Az A/2. jelű csoportban a hibák részben a teljes hasonulás jelöletlenül hagyásából származnak. A hibák másik része pedig abból fakad, hogy a *dz* betű *z* elemét kettőzték. Igen feltűnő volt ez a továbbképzős tanítóknál, ugyanis itt a 15 hibából 13 ilyen volt. Ennek oka feltételezhetően az, hogy a *dz* betűt nem tekintik ugyanolyan kétjegyűnek, mint az *sz*-t vagy *gy*-t. Az ábécé elmondásakor vagy következetesen „kifelejtik”, vagy „dézé” (a *dzs*-t „dézse”) néven említik, pedig az *sz* vagy *gy* helyett sohasem mondanak „eszé”-t vagy „géipszilon”-t. Az A/3. jelű csoportban a magas hibaszámot részben a szabályismeret hiánya, részben a téves analógia okozza. A szabályismeret bizonytalansága miatt gyakran kettőzött betűket írnak a magas hangrendű igék kijelentő mód, jelen idejű egyes szám 3., többes szám 2. és 3. személyű alakjaiban is, illetve a mély hangrendűeknél csak többes szám 1. személyben kettőzték. A téves analógia abban áll, hogy a jelöltek tudatában a betűkettőzés a kijelentő és a felszólító módú alakok megkülönböztetését szolgálja. A vizsgán minden hibázótól megkérdeztem, miért írta az *eljátssza, megmetsszük, vonzza* szavakat egy *sz*, illetve *z* betűvel. Kétféle választ kaptam. A határozottabbak azt mondták, hogy azért, mert ezek kijelentő módúak. A bizonytalanabbak pedig a homlokukra csaptak, mondván: kettőzni kellett volna, mert felszólító módban vannak.

Ha tovább vizsgáljuk az adatokat, azt látjuk, hogy az A/1., 4., 5. jelű szócsoportban is magas a hibaszám. Az A/1. típusban mindegyik képzési forma hallgatói sokat tévesztettek, míg az A/4–5. csoportban a levelező tagozatosok „jeleskedtek”. A hibák oka minden

bizonynal a téves morfológiai elemzésben keresendő. Ugyancsak morfológiai alapon kell tudni, hogy a *folyjon* (A/7.) szóban kétféle „jé” betűt írunk. Az alsó tagozatos helyesírástanításban igen fontos szerepe van a szótőkeresésnek. Vajon hogyan tanítja az a tanító, aki maga is bizonytalan ebben? Vajon észreveszi-e a gyerekek hibáit?

Nem szeretném a képet sötétebbé tenni, de talán tanulságos lesz, ha ismertetem a hibaátlagokat. A nappali tagozatosoknál a vizsgált 30 szó mindegyikére átlagosan 4 hiba jutott, a levelező óvodapedagógusoknál majdnem 7 (6,7), a levelező tanítóknál 5, a továbbképzős tanítóknál 3.

S ezek után nézzük meg, mi a helyzet a magánhangzók időtartamának jelölésével!

A legtöbb problémát a többeli *i-i*, *u-ú*, *ü-ű* jelölése okozza, ugyanis csak az időtartamváltó névszótövek között találunk olyanokat, amelyekben a rövid-hosszú váltakozás szabályos. Valójában nincs általános érvényű szabály, mely eligazítana. (Nem véletlenül találjuk helyesírási szabályzatunkban az efféle óvatos megfogalmazásokat: „*egyes* szavaknak minden alakjában hosszú...”; „hosszú *ú, ű* van a legtöbb főnév végén”; „Az igék és a névszók bizonyos csoportjai egyes toldalékok előtt megtartják, más toldalékok előtt megváltoztatják alapformájukat.”)

Ha nincs általános érvényű szabály, akkor az ember a kiejtést veszi alapul. A nyelvjárási kiejtést azonban helyesírásunk nem veszi figyelembe, ezért a többeli magánhangzók – különösen az *i-i*, *u-ú*, *ü-ű* – jelölését a tanítóképzős hallgatóknak különös gonddal kell tanítanunk. Különösen ott, ahol a hallgatók zömének anyanyelvjárásából hiányzik az *i*, *ú*, *ű* fonéma.

Ennek igazolására 1992 áprilisában kaposvári és nyíregyházi tanítójelöltekkel egy betűpótlásos feladatlapot oldattam meg. Összesen 71 szó szerepelt a feladatlapon, ebből 24-ben *i* vagy *í*, 25-ben *u* vagy *ú*, 22-ben *ü* vagy *ű* hiányzott.

A vizsgálatban részt vevők – 3 kivétellel – olyan településeken élnek, ahol a nyelvjárásban nem ejtenek *i-*, *ú-*, *ű-t*. Először azt vizsgáltam, hogy ez hogyan befolyásolja a helyesírásukat. (Csak azokat a szavakat említem, amelyekben a hibázási arány valamelyik csoportban 50% vagy ennél több.)

Hosszú *i*, *ú*, *ű* helyett rövidet írtak

	Kaposvár %	Nyíregyháza %
<i>izléses</i>	39,84	50,00
<i>íratlan</i>	69,53	57,50
<i>tízes</i>	67,19	75,00
<i>tyúkász</i>	63,53	72,50
<i>húgom</i>	32,03	57,50
<i>gyűjtogat</i>	39,84	50,00
<i>rúgás</i>	35,16	50,00
<i>húszat</i>	69,53	70,00
<i>dúskál</i>	75,00	65,00
<i>fűzet</i>	52,34	42,50
<i>bűntelen</i>	25,00	57,00
<i>meghűlés</i>	46,88	60,00

A *fűzet* betűhiányos alakja mellett a feladatlapon a szó szófájára vonatkozó információ szerepelt, így a hibázásban még a figyelmetlenség is szerepet játszhatott.

Azt hiszem, az adatokból egyértelműnek látszik, hogy a nyelvjárási ejtésnorma alapján oldották meg a hallgatók a feladatot. Az, hogy egyes esetekben a kaposváriak kevesebbet hibáztak, nem mond ennek ellent, mert lehet véletlen is, de előfordulhat, hogy ezeket a szavakat esetleg többször leírták kollégáim a gyakoroltatás során.

A nyelvjárási ejtésnorma a többeli *i*, *u*, *ű* jelölésében nem megfelelő támpont. A hallgatók

tudják ezt, ezért gyakran hibáznak akkor is, amikor nyugodtan rábízhatnák magukat a fülükre. Jól mutatják ezt azok a szavak, amelyekben rövid helyett hosszú *í*-, *ú*-, *ű*-t írtak.

	Kaposvár %	Nyíregyháza %
<i>hirdetés</i>	28,13	65,00
<i>hizlal</i>	71,09	72,50
<i>nyirbál</i>	50,00	55,00
<i>dicséret</i>	25,78	50,00
<i>hirdet</i>	27,34	52,50
<i>irtás</i>	17,19	30,00
<i>irigy</i>	27,34	57,50
<i>zsiradék</i>	14,84	25,00
<i>bujdosó</i>	28,91	40,00
<i>sugdos</i>	39,07	32,50
<i>rugdal</i>	16,41	12,50
<i>üzér</i>	11,72	12,50
<i>revü</i>	25,78	47,50
<i>szüntet</i>	4,69	7,50
<i>gyürkőzik</i>	57,81	75,00
<i>dülöngél</i>	0,78	22,50
<i>küzdés</i>	11,72	10,00
<i>eltüntette</i>	17,97	7,50

Itt az összes szó adatát ismerttettem.

Tanulságos lenne részletesen megvizsgálni, hogy ezekben a szavakban a köznyelvi és nyelvjárási kiejtés ellenére miért írtak hosszú *í*, *ú*, *ű* betűket a hallgatók. Idő hiányában csak egyetlen dologra térek ki: a *hirdetés*, *hirdet*, *dicséret* szavakat egyre gyakrabban hallani a rádióban és a televízióban hivatásos beszélőktől is hosszú *í*-vel, s mind többször látom újságokban így leírva. A hallgatókat ezek is befolyásolhatják.

Hogyan válaszolhatunk ezek után a címben feltett kérdésre? Azt hiszem, nyugodtan megkockáztathatom: A tanító írni tanítja a kisiskolásokat, de az, amit tanít, gyakran nem helyesírás, inkább „hibásírás”.

Fercsik Erzsébet

A pedagógusjelöltek és a helyesírás

Mindannyian gyakran hallunk, néha talán teszünk is kategorikus kijelentéseket a nyelvről, ezen belül a helyesírásról. Hogy: „A magyar helyesírás megtanulhatatlanul nehéz”; „Bezzeg a nagyszüleink, szüleink helyesen írtak”; „Mert nekik meg kellett tanulni, beléjük verték az iskolában”; „Ugyan minek az a helyesírás, nem mindegy, hogy hogy írom?” Stb. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések készítették arra, hogy megvizsgáljam, hogyan is vélekednek hallgatóink általában az írásbeli kommunikációról, mi a véleményük a helyesírásról, és hogyan viszonyulnak a konkrét helyesírási szabályokhoz, ill. hibákhoz.

Mindehhez egy kérdőívet és egy feladatlapot készítettem (amelyek összeállításában segítségemre volt Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon című kutatási beszámolója. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1987.). 1992 szeptemberében 72 magyar nyelv és irodalom szakos hallgatót kértem meg a kérdőív kitöltésére, tehát az előadás címét így pontosíthatnánk: A magyar szakos pedagógusjelöltek és a helyesírás.

A továbbiakban mellőzöm az írásbeli kommunikáció és a konkrét hibák ismertetését, csak a helyesírással kapcsolatos véleményekkel foglalkozom, három nagy témakörben:

- I. általában a helyesírásról;
- II. a magyar helyesírás legnehezebb és legkönnyebb pontjairól;
- III. a jó helyesírásról.

I. A kérdőív 11. a helyesírással kapcsolatos megállapítást közöltem. Azt kértem, válasszák ki azt vagy azokat a véleményeket, amelyekkel egyetértenek, és indokolják is meg, miért. Legnagyobb visszhangra az alábbi vélemények találtak:

1. „az emberek között jelentős különbségek vannak helyesírásukat illetően”
2. „manapság a rengeteg idegen szó megnehezíti a helyesírást”
3. „manapság nem tanítják kellőképpen a helyesírást”

A legtöbb adatközlő (51 fő) egyetértett azzal a megállapítással, hogy „az emberek között jelentős különbségek vannak helyesírásukat illetően”. Ennek okaként említik az iskolázottságot: „ennél fogva bizonyos rétegeken belül nincs nagy különbség. Tehát nem hiszem, hogy az egyik kőműves a másikhoz képest feltűnően jól vagy rosszul írna, de egy orvossal összehasonlítva bizonyára vannak különbségek.” De nem tekintik kizárólagos tényezőnek: „mondjuk az orvosi diploma még nem jelent semmit” (ti. a jó helyesírást illetően). Fontosnak tartják a tanárok szerepét („A tanáron nagyon sok múlik ebből a szempontból. Sajnos közöttük is jelentős különbségek vannak”), az egyén intelligenciáját, ambícióit, koncentrációs képességét, igényességét. („Van akinél lelkiismereti ügy, van akinél meg nem is részletkérdés”, „Más a belső igény az anyanyelv használatára”, „Nem mindenki figyel oda a helyesírásra, nem tartja fontosnak”). Egy válaszoló megemlíti, hogy „valószínűleg adottság, tehetség kérdése is” a helyesírás.

A válaszolóknak valamivel több mint 2/3-a (49 fő) látja úgy, hogy manapság az idegen szavak megnehezítik a helyesírást. Mert: „nem tudjuk pontosan, hogy az átvett szót az adott idegen nyelvben hogyan írják, ill. azt sem, kialakult-e már a kiejtés szerinti írásmódja”, „sokaknak idegen a magyaros forma egyes szavaknál”, „többféleképpen láthatjuk leírva ezeket a szavakat, helytelenül írva, helytelenül rögzülnek az emberekben”, „még nem épültek be teljesen a magyar nyelvbe, ezért a toldalékos írásuk nehéz”. Kiemelik azt is, hogy „aki nem tanult idegen nyelvet, annak sokkal nehezebb ezeknek a szavaknak a leírása”. Egyik hallgató azt javasolja: „ki kellene adni egy szótárt, amely az idegen szavak helyesírását tartalmazza”.

A válaszolóknak majdnem 2/3-a (45 fő) húzta alá egyetértése jelül a „manapság nem tanítják kellőképpen a helyesírást” kijelentést. Egy válaszoló megjegyzi, hogy „alig tanítják, úgyhogy nehéz lenne kellőképpen”. Többen személyes tapasztalatként említik, hogy „elsikad a nyelvtanítás az irodalom mellett”, „nálunk is mindig nyelvtanórából csíptünk le az irodalom miatt”. „Mi például gimnáziumban semmilyen helyesírási képzésben nem részesültünk, csak az elvont elméleti anyagot próbálták belénk sulykolni.” Utalnak a helyesírási szabályokra („nem mindenütt logikusak, következetesek és nem is állandó érvényűek”), a tanítási módszerekre („talán a módszerben van a hiba”, „a hagyományos módszerek mellett mindenféle értelmetlen újítást vezettek be”, „csak helyesírási tesztek vannak”, „kevés gyakorlás, következetlen megkövetelés”), a tanárok felelősségére („Kevés időt fordítanak rá”, „nem tanítják úgy, hogy érthető legyen, sokszor a tanár sem tudja megokolni az általa bemutatott példa írásmódját”). Javaslatot is tesznek a Helyesírás című tantárgy bevezetésére („Én legalább egy félévet szánnék rá nyelvtanórán pl. 4.-ben és 5.-ben”; „legalább a középiskola megérdemelne min. 1 évig helyesírási órát”), de megfogalmazzák kételyeiket is: „Nem tudom, hogy mivel lehetne ezt eredményesebbé tenni, de talán az kellene, hogy az emberek magukban is jobban érezzék a helyes magyar nyelv szükségességét.”

II. A kérdőív egyik feladatában az alábbi két nyitott mondatot kellett befejezniük az adatközlőknek:

- A magyar helyesírásban a legnehezebb...
- A magyar helyesírásban a legkönnyebb...

A válaszolók fele (34 fő) az egybeírás-különírás eseteit tartotta a legnehezebbnek. Többen megemlítették még a földrajzi nevek, az összetett szavak írását, a *j-ly* használatát, az idegen szavak toldalékolását, elválasztását. Sokan nehezményezik „hogy a rendszerbe nem fér be minden, és így sok a kivétel”, hogy „bizonyos helyesírási szabályok teljesen ellentmondásosak”, hogy „a kiejtés szerinti írásmód mellett még számos szabály ismeretére is szükség van”.

Legkönnyebbnek legtöbben (23 fő) a kiejtés elve szerinti helyesírást tartották, de sokan említik a szótagolást, elválasztást is. Többen befejezetlenül hagyták a mondatot, vagy odaírták: „nincs ilyen”.

III. A kérdőív másik kérdése arról tudakozódott, mit jelent az, hogy valakinek jó a helyesírása.

Legtöbben azt tekintik a jó helyesíró kritériumának, hogy „keves hibát vét”, „ismeri a magyar helyesírás alapvető szabályait”, „a legfontosabb szabályokat betartja, esetleg néha kisebb hibákat vét”, „a helyesírási szabályokat a gyakorlatban jól tudja alkalmazni, ismeri a kivételeket is”.

Van, aki megköveteli, hogy: „teljesen hibátlanul ír, legfeljebb vesszőhibája van”, „nem vét helyesírási hibát”. Mások engedékenyebbek: „a problémás esetekben megtalálja a kibúvót, s nem használ hibás alakokat”, „a vitás vagy kétséges esetekben a nyelvérzéke helyesen segíti”.

A válaszolók közül mindössze négyen voltak, akik megemlítették a segédkönyvek használatának a fontosságát: Érdemes megfigyelni, milyen szövegkörnyezetben!

„Adott esetben helyesírási szótárban, de utánanézés, ha nem tud valamit”, „Nem kell mindent tudnia, de nem is nyúlhat minden szó után a szabályzatért”, „Ismeri az alapvető szabályokat, és esetenként használja a helyesírási kézikiszótárt”, „Pontosan méri fel, mikor kell a szótárban utánanéznie egy kérdésnek (de ez aránylag kevésszer fordul elő)”.

Milyen tanulságokat kínálnak a fenti adatok?

Az eltérő vélemények megismerésével az volt a célom, hogy kiderítsem, hogyan vélekednek a hallgatók a helyesírási kérdésekről, és ennek segítségével megállapítsam, milyen módon motiválhatók a helyesírás tanulásában. A megkérdezettek köre kicsi ahhoz, hogy általános megállapításokat tegyek, de talán túlzás nélkül felhívhatom a figyelmet a főiskolai hallgatók és a helyesírás viszonyában néhány dologra: Fontosnak tartom, hogy a helyesírást megfelelő társadalmi háttérrel tanítsuk. Ezt igazolja a hallgatók által választott megállapítások, amelyek mögött könnyen megtalálhatjuk korunk társadalmának legfontosabb jellemzőit. Hiányzik azonban a nyelvi műveltségnek – így a helyesírásnak is – a mindennapi élet értékeként való kezelése. Szükségesnek érzem az AkH. 11. részletes megismertetését, és használatának megtanítását, hogy a jó helyesírás kritériuma ne csak a szabályok ismerete legyen, hanem tartalmazza és természetesen tartsa a problémák alkotó megközelítését is.

Mindezek könnyebb megvalósítása érdekében készítettem egy helyesírási tankönyvsorozatot, amely az élő nyelvhasználathoz, nyelvszokáshoz kapcsolódik, és amely segít a főiskolai hallgatóknak az AkH. megismerésében és használatában.

Címe – egy parafrázisként feltett kérdés –: Ki szavatol a helyesírás biztonságáért? (A sorozat bemutatása, a könyvek részletesebb ismertetése már egy másik előadás feladata.)

A helyesírási verseny és a nyelvhasználat

Az előzmények. Az egyik legkedvesebb érzés a tanárnak, ha tanítványa a végzés után visszajön, újra felkeresi. Ez történt 1987 decemberében, középiskolában dolgozó volt növendékem azt javasolta: rendezzünk helyesírási versenyt középiskolások számára. Előbb kételkedtem: van-e érdeklődés épp e terület iránt; lesznek-e, akik nem sajnálják a fáradságot a felkészítésre, a versenyzésre. Nos, neki lett igaza. 1988-ban először, majd évről évre sikerült a verseny, dokumentuma pedig olvasható: „Rendszer és stilisztika a helyesírásban”.

A hasznosítható tanulságokról 1991-ben az I. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián beszámoltam (Szótárak – sztenderdek – versenyek), a második konferencián folytattam (Az írás gyakorlata avagy a gyakorlat írása). 1992-ben, amikor már határainkon túlról is érkeztek diákok a versenyre, februárban az érdeklődő kollégáknak tartottam előadást (szövegét lásd a Rendszer és stilisztika a helyesírásban anyagában).

Az alábbiakban 5 év helyesírási versenyének tapasztalatai alapján arról a három kérdésről kívánok értekezni, miért kell, miért lehet, és miért hasznos a nyelvhasználat szempontjainak érvényesítése a helyesírási versenyen.

Miért kell? Amint évről évre összeállítottam a feladatokat a versenyre, egyre inkább az a meggyőződése alakult ki bennem, hogy a magyar helyesírásnak egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – elve nem érvényesül úgy, ahogyan szüksége lenne rá. Ez az elv az értelem tükröztetése. Mi a baj vele? Az, hogy a helyesírási versenyeken általában (tisztület a kivételnek) elsősorban abban mérhették össze tudásukat a résztvevők, hogy mennyire képesek megjegyezni a szabályokat, az általánostól eltérő viselkedésű kifejezéseket. Eközben igen gyakran atomizált teendők elvégzésével bizonyították, hogy jól emlékeznek minden egyes *j-ly*-os adatra a Helyesírási kézisztóból. Ez ilyen módon memóriapróba, semmi más. Azok a feladatok, amelyeket a tesztkérdések tűztek a megoldó elé, sokszor kihagyott magánhangzó, illetve mássalhangzó pótlását igényelték, önmagában álló szóban. Ha meg szöveget írtunk, az a tollbamondás kétarcú teendőjét jelentette. Miért kétarcú?

Megfigyelhettük, hogy a tollbamondást a legtöbb tanuló viszonylag könnyen teljesíti. A versenyeken tehát olyan tollbamondásokat szokás adni, amelyek valamilyen módszerrel felsorolással válnak. Felsorolással, hogy abban nehéz, kivételes írásmódú kifejezéseket írniuk diákjaink. Így álcázza a feladat szövegnek – az adatok sorozatát.

Ami ezek után a kétarcúság másik lehetőségét villantja fel, az az eredményesség vizsgálatával deríthető fel. Azok ugyanis, akik a gyakorlat révén túrhetően írtak tollbamondást, a szabad szövegalkotáskor hajlamosak voltak súlyos hibák elkövetésére is. Néha még olyan formákat is elrontottak, amelyeneket a tollbamondásban – mert ott a megszokás szerint vigyáztak – jól írtak.

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az értelemtükrözés elve parancsolóan írja elő a számunkra: hagyjuk meg a szöveget szövegnek, s ne siessünk kijelenteni valakiről tollbamondása alapján, jó a helyesírása.

Az értelem tükröztetése más szempontokat is felidéz. A stilisztika kéri, sőt követeli: a „hivatalos” írásmódoktól legyen joga eltérni az írónak. Ez természetesen nemcsak a szépíróra igaz, hanem az adott nyelven magát írásban kifejezőre általában is. Joga kell legyen erre a tanulóknak, ismerjük el! Nem mondtuk ugyanakkor, hogy indokolatlan is lehet az eltérés! Ha eltérünk a szabályok előírta formától, az hat az olvasóra. Ha okát látja, akkor elfogadja tőlünk. Ha nem látja okát, miért nem követtük a szabályt – nos, akkor hibára fog gyanakodni.

Kell bizony az értelem: kell annak az értelmé, amiért és ahogyan megsértjük, mert megsérthetjük a szabályt. Ha az tükrözi a kifejezendő értéket.

Miért lehet? A fentiekből nyilvánvaló, hogy helyet kért magának a nyelvhasználat az MTA szabályzatának 11. kiadásában is. Gondoljunk csak a 11. kiadásnak azokra

a momentumaira, amelyekben a stilisztikai célú eltérésekre történik utalás. Nem egy, nem két szabálypontban tapasztalhatunk ilyet.

Lemondhat-e a magyartanár arról, hogy megfigyeltesse tanítványaival az ilyen, stilisztikai célú eltéréseket? Megkerülhető-e a „nemecek ernő – NEMECSEK ERNŐ” váltás? Nem vesszük észre, amit a diákok rögtön látnak: a reklámok írásmód-használatát? Nem használjuk ki a XX. század költői szövegeinek írásjeleiből/azok elhagyásából adódó stílusértéket?

Nem véletlen a megannyi kérdés, persze állásfoglalást sugall mindenik. Az eddigi versenyeken – és a felkészítésekben – olyan észrevételekről is van tudomásunk, amilyenekre az imént céloztunk. Bármilyen furcsán hat: a tanulók többet találtak, mint a tanárok. De ez a számomra természetes, mert a diák szárnyakat kap, ha tudja, hogy számítanak rá, ha fontos a véleménye.

Az első lépés: a megfigyeltetés. Mindazokban a műfajokban, mindazokon a fórumokon hívjuk fel a figyelmet az indokolt eltérésekre – és az indokolatlan, hibás eltérésekre is! –, s ezzel alakítsuk ki a tanulóban azt az igényt, hogy megkülönböztessen funkciós és funkciótlan szabálysértést, sőt hogy ilyen módon tisztázza a hiba igazi jelentését. Ami ugyanis „helyesírási hiba” – az a természeténél fogva funkciótlan eltérés a normától, a szabálytól. Ilyen úton a hibatudatot is alakíthatjuk, fejleszthetjük – a szabálykövetés fontossága révén.

A második lépés: az alkalmazás. Amit tanultunk az egyik közlésből, azt hasznosítjuk a másikban. Előbb csak ugyanúgy, azután már új környezet, más funkció segítségével. Hamarosan kialakul az a készség a diákokban, hogy kísérleteket tegyenek az alkotó alkalmazásra, sőt a kreatívabbak létrehoznak egyre újabb hatáskeresőket.

Amint a versenyek 1992-ben bizonyították: van létjogosultsága ilyen típusú feladatoknak. Egészen meghökkentő sikere volt ezeknek, készültek megoldások versben, minden várakozást felülmúltak a teljesítmények.

Miért hasznos? Elképzelhető volna olyan vélekedés, hogy kell, kell valamilyen módszer a helyesírásban rejlő stilisztikum érzékeltetésére, azonban a tanulók számára nem tanácsos, mert egyrészt összezavarja a norma elsajátítását, másrészt felesleges idővesztéseket okoz.

Hallatlanul érdekes, hogy a tapasztalataink szerint hatásosabban tanítja meg a szabályokat az, aki nem feltétlenül csak a betű szerinti megtanításra törekszik. Gondoljuk meg a fentebb már jelzett részvételi elvet: a diák részt vesz a szabály megsértésének indoklásában. Itt a legfontosabb szó az indoklás elvének elfogadása, annak szokássá válása növeli a tanuló esélyét arra, hogy eljárását az írásmódokban indokoltra/indokolatlanra tudatosan tagolja. Ez a tudatos tagolás az, ami a nyelvhasználatra nézve rendkívül biztató. Nem áll meg ugyanis a tanuló a helyesírásnál, sőt követelményként más nyelvhasználati formák számára is érvényesíti a normakövetés és indokolt eltérés párhuzamát. Ebben a párhuzamban egyúttal a nyelvi formákkal kapcsolatos igényesség találkozik a részvétel elvéből következő motivációs előnnyel. Ami a tanulóé – a tanulóé is, érdeklődése, indokkeresése révén –, az mozgósítja energiáit. Ettől várhatjuk azt a pluszt, amihez a szokatlanság járul, az érdekesség tényezője.

Játék a helyesírás? Amikor összegezni kívánjuk az eddig felhozott tényeket és érveket, az anyanyelvvel kapcsolatos játékokra utalunk. Grétsy László az Anyanyelvünk játékaiban közölt néhány ötletet, Magassy László karcsú kötete a Játékoság a magyarórán. Hernádi Sándor munkája a Játékos nyelvtan, játékos helyesírás. És ezek óta?

Buzdítani szeretném a magyartanárokat: kell is, lehet is, hasznos is a helyesírás tanításában a stilisztikumokra ügyelni. Mintegy a visszájáról talán még erőteljesebb, még hatásosabban végezheti munkáját a tanár. Nekem ezt tanította a nyelvhasználat a helyesírásról – a versenyen.

A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései

Napjaink érdekes jelensége, hogy amit a középpontba állítunk, az korántsem olyan fontos dolog; amit lépten-nyomon emlegetünk, az nem is olyan lényeges része életünknek. Annyit beszélünk például a kommunikáció fontosságáról – minden nyelvtankönyv élén ott látható a jakobsoni hattényezős modell –, hogy egy kívülről azt gondolhatná: milyen szoros ezek között az emberek között a kapcsolat, és bizonyára milyen jól megértik egymást. Valójában pedig még csak nem is törekszenek a megértésre. Gondoltak-e már arra, hogy talán még sosem volt ennyire belterjes, ennyire a közönségtől távol álló az irodalom, mint most, a kommunikáció évszázadában? Sokan csak egy szűk körnek, vagy inkább csak önmaguknak írnak, s egészen bizonyosan olyanok is vannak, akik megvetik a közönséget, és nem is akarják, hogy értsék őket. A kommunikáció évszázadában az adó egyáltalán nem óhajt interakcióba bocsátkozni a vevővel ... legfeljebb az üzleti eladótól hallunk efféle, az ácsorgó gyerekhez intézett mondatokat: No, kommunikálj már, kisfiam! (Feljegyezve a Kiss János altb. utcában 1982. ápr. 2-án.)

Miért lenne más a helyzet az oktatásban? Az elméleti szakemberek, a „profik” hangsúlyozzák az integrációnak, az egyes tantárgyak kapcsolatának, sőt összefonódásának a fontosságát – az 1978-as tanterv és összes korrekciója az integráció szellemében fogant –, a gyakorlatban pedig egészen más a helyzet: az egyes tantárgyak ahelyett, hogy támogatnák egymást, szétessenek, s mi több, akadályozzák egymás kibontakozását. Nem azért esnek szét a részterületek, mert papíron nincsenek ott egymás mellett a tantervben vagy a tanmenetben, hanem azért, mert belső természetük, lényegük ellenkezik egymással. Ilyen az olvasástanításnak és a helyesírás-tanításnak a viszonya. Magyarán: az 1978-ban bevezetett olvasástanítási módszerek nem kedveznek a helyesírási készség kialakulásának, sőt egyenesen akadályozzák egészséges és töretlen fejlődését.

Hajdanában Judit néni, Margit néni és Mica néni – gyermekeim bölcs tanítói – azt mondták, hogy a helyesírás mindennél fontosabb, mert azt csak alsó tagozatban lehet megtanulni, és a legelső iskolai órától kezdve állandóan kell gyakorolni. Nem akkor kezdődik a helyesírás tanítása, amikor a nyelvtan tantárgy – másodikban vagy harmadikban –, hanem akkor, amikor az első mondatot felbontják szavakra, s az első szót felbontják szótagjaira, majd hangjaira. Akkor, amikor „csak” analizálnak-szintetizálnak, úgymond: előkészítenek. Judit néni, Margit néni és Mica néni az első hetekben „csak” beszélgetett a gyerekekkel, játékosan és természetesen, előbb csak állatokról, növényekről, a gyermekeket érdeklő apróságokról, később mondatokról, szavakról és hangokról. A gyermek nem vette észre, de tanítói nagyon jól tudták, hogy a nyelvi tudatosság (language awareness) fejlesztését végzik.

Manapság Nikolett néni és Bernadett néni szóképekkel kezd. Bernadett néni föltesz a táblára egy képet – mondjuk egy pulikutyát –, mellé teszi a megfelelő szót – mondjuk, hogy *Gubanc*, mert így hívják motiváció kedvéért a pulikutyát –, s a gyerekek elmélyülten szemlélik a táblát. Ilyenkor némán, a „szemükkel” olvasnak. Azután Bernadett néni eltünteti a kutya képét, s a gyerekek „olvassák” a fennmaradt szót: *Gubanc* (vö. hangoztató-elemző-összetevő módszer, szóképes előprogrammal, populáris nevén Gubanc-ábécé). Mondatok is előjönnek, s a gyermeknek el kell döntenie valóságtartalmuk igazságát: azon fáradozik, hogy aláhúzza-e vagy sem azt, hogy *Éva ugat?* (a legegyszerűbb, ha meglesi, hogyan döntött a szomszédja, s erre pillanatok alatt rájön). Kreatív, manipulatív és gondolkodtató feladatok végzése közben – színezés, aláhúzás, összekötés, bekarikázás, áthúzás – eltelt hat hét, s a nebulók még mindig nem észlelik a *sál* szó elején az *s* hangot – kivéve a legjobbakat (akiket otthon gondos nagymamák már megtanítottak olvasni).

Azért előbb-utóbb sor kerül az analízisre, s nemcsak Gubancéknál, hanem egyéb programokban is. Az egyikben – az újításokban élenjáróban – ezt lehet például olvasni: *ágy-on, asztal-on, kar-on; szék-en, szekrény-en, fej-en*; vagy: *könyv-et, pad-ot, ágy-at* stb. Ez ugyanis igen tudományos alapon szóképként tanítja a toldalékokat is, s igen modernül,

előhangzójukkal együtt. A gyermek olvashat bárhogy – szakszerűbben: különféle stratégiákat alkalmazhat, még szakszerűbben: különféle módokon támadhatja meg a szót (attack the word) –, tehát mondhatja azt, hogy *ház-at*, *kert-et*, *mot-or*. Gyengébbek kedvéért: ez szót-tagolás, és nem szótagolás, ami való igaz végül is. A „maci” szerint ugyanis szótagolni – amúgy hagyományosan – csak az első év végén kell, akkor, amikor az elválasztás kerül sorra a tanmenetben, mert a szótagolásra – szerintük – csak az elválasztáshoz van szükség; még ehhez se nagyon kell, mert ne válasszunk el, ha nem nagyon szükséges. Arra, hogy a szóelemzés elvén alapuló helyesírási eseteket a szótagolással lehet a legkönnyebben tanítani, úgy globálisan nem is gondoltak. Azt viszont nyelvi-irodalmi-kommunikációs módon megmagyarázták, hogy azért nem szabad szótagoltatni, mert lepeggő lesz a beszédünk (ezek szerint a jelen lévőknek lepeggniük kellene).

Takarékosságra is megtanít mindenkit a „maci”: meg lehet spórolni az összeolvasás gyötrelmeit. A tájékozatlanok számára íme a tudományos magyarázat: felesleges az összeolvasás tanítása, mert az csak úgy látszen, a szóképek nézegetése közben beleszívódik a gyermek agyába. A jámbor szemlélőben valóban felmerül az a gondolat, hogy egyáltalán miért és mi joga nevezik ezt módszernek és olvasástanításnak. Amerikában van olyan elkeseredett egyén, aki egyszerűen csimpánz-módszernek (the chimp method) hívja.

A közvélemény megnyugtására közlöm, hogy a jobbagnál tanítják az összeolvasást. Intenzíven és kombináltan mondjuk: fűjd ki, fiam, az á-t: fá; csapd le, fiam, az á-t: lá; bögd ki, fiam, az ú-t: mú; köpd ki, fiam, az á-t: ká.

A közvélemény megnyugtására közlöm továbbá, hogy Ica néni heurisztikus módszerében van bőven analízis programfalról és szintézis ábécéskönyvből. Ez utóbbiban kerekék, spirálok, cikcakkok, virágminták és egyebek változatos vonalvezetése szerint minden más-salhangzó és minden magánhangzó összevonásával szavak százait – mit százait! ezreit és tízezreit – generálják a kreatív képességekkel megáldott nebulók (NB! a *készség* szót nálunk elavult dolog használni – Amerikában szabad –, nálunk *képesség* a divat, mindenki képes valamire, s a jó pedagógus képességet fejleszt, de inkább csak segíti a már meglévő képességek kibontakozását.) Tehát: *bé-bi-be* (tálcákon) és *bébibe* (tepsiben), azután *ebéé*, *bibébe*, *bábába* (nyomtatva és folyóírással), majd: *Ibié Bubó*, *Bubóba*, *Bububa*, sőt: *bébi*, *Ibi*, *Ibibe*, *ebbe*, *Böbe*. Igencsak kreatív fantázia szükségeltetik a következők mondatba foglalásához (mert mindent mondatba foglalunk, l. funkcionalitás): *alólam*, *mólómmal*, *ollómmal*, *hol-lómmal*, *bolhámmal* és *lábammal*, *álmommal*, *hálámmal*, *lámámmal*, *mamámmal*, *almámmal* és *mohámmal*, *almommal*, *malmommal*, *halmommal*, *málhámmal*. A *lomol* még etimológusára vár. De azt már tudjuk, hogy *A kanna mellé áll Kálmán*, *A kolomppal kolompol Panni* és *A kölni Enikőé*.

Mit kapott a kortársaitól boldog emlékü Gönczy Pál, mert olyan ismeretlen szót merészelt felvenni ábécéjébe, mint *szütyő*!

A jámbor laikusnak az az érzése támad, hogy volt némi igazuk a régi rómaiaknak, amikor az arany középutat emlegették.

Az integrációval kezdtük eszmefuttatásunkat, kanyarodjunk vissza tehát az integrációhoz a szélső részek konvergenciája szellemében. Az írásról még nem esett szó. Judit néni, Margit néni és Mica néni még párhuzamosan az olvasással tanította az írást, tudták ugyanis valahogy, hogy az olvasás és az írás készsége támogatja egymást. Tudományos alapon ma már tudván tudjuk, hogy a gyermek keze még gyöngé, képtelen a finom mozgásokra, ezért késleltetni kell az írás tanítását, legalább egy fél évvel. (Arról a tudomány mélyen hallgat, hogy azért nem lehet az év elején elkezdni az írás tanítását, mert a gyerek a szóképpolvasás miatt még nincsen tisztában a hangokkal, s következőképpen a hang leírt képére, a betűre sem lehet még tanítani.) Valóban olyan gyöngé a gyerek keze? Az emberben akkor merül fel némi gyanú, amikor japán négy-öt évesek ezreit látja hegedülni, vagy a késleltetett írástanítással kezelt csemete futamokat játszik a zongorán. Igen, ez esetleg nem olyan finom mozgás.

S ha mindezek után az ön gyermeke nem tud olvasni, írni, helyesírni, mi a válasz? Az ön gyermeke diszlexiás, diszgráfias és diszkalkuliás, érzelmileg zavart (emotionally disturbed), tanulási nehézségekkel küzd (learning difficulties), esetleg nem iskolaérett (not ready),

vagy túl sokat nézi a tévét (too much tv). Esetleg süket, vagy legalábbis hallássérült. Ez utóbbi diagnózist a sógorom kapta, amikor jó étvágyú és kissé dagadt kislánya füle botját sem mozgatta az ifjú és tájékozott tanító néni szavára. Szerencsére sógoromnál is készen van mindig a válasz: Tanító néni, kérem, tessék csak neki megzörgetni egy 'acskó cukrot a szomszéd szobában, meghallja az!

Hangay Zoltán és Kernya Róza arról számolt be, hogy súlyos helyesírási hibák fordulnak elő főiskolásaink szövegeiben, s ezek mögött a hibák mögött a grammatika nem tudása húzódik meg. Jómagam azt figyeltem meg, hogy egyre primitívebb hibák jelentkeznek tanítványaink írományaiban, olyanok, amelyek tíz évvel ezelőtt nem fordultak elő. Ilyenek a zöngésedések elvétele és a rossz elválasztások, az írásban jelöletlen teljes hasonulások esetei. Egészen bizonyos, hogy az *ly-j* és a *t-végű* igék írása nincsen begyakorolva. Ezekben egészen bizonyosan a szóképes olvasástanítás és a szótagolás eltörlése a ludas. Nagyon remélem, hogy Tolnai Gyuláné (Ica néni) módszere nemcsak jobb olvasást, hanem jobb helyesírást is fog eredményezni, ez ugyanis az a módszer, mely szótagoltat, és maximálisan a nyelvi tudatosság fejlesztésére törekszik.

Vita

Hőnyiné Stephanides Éva:

Vörös Ferenc előadásához szeretnék hozzászólni, még a névelőhasználattal kapcsolatban. Bár itt nagybetűs helyesírási képekről volt szó, megütötte a fülemet az, hogy kéttagú szavaknál kötelező a határozott névelő, és csak többtagúaknál fordulhat elő a határozatlan névelő. Ezt maguk a példák is megcáfolták. Semmi köze nincs ennek a helyesíráshoz, hanem a nyelv szerkezetéhez, illetve egy filozófiai, hátsó logikai tartalomhoz van köze. Mert ha hallgatok *egy Mozart-szimfóniát*, akkor a sok Mozart-szimfóniából hallgatok egyet, és individualizálom. Utána tetszett *a Mozart-szimfónia*, mely már konkretizált és definiált. Tehát ez egy következő lépcsőfok. Viszont ha átmegyek *a Petőfi hídon*, *a Lánchídon*, az első tag akár tulajdonnév, akár köznév, a névelő része a tulajdonnévnek, tehát nem változtathatom. Ha a *Dunakanyarról* beszélek mint egyszavas tulajdonnévről, akkor *a Dunakanyar*, mert abból egy van, bár a Dunának számos kanyarja van. Tehát nem azonos azokkal a Tisza-kanyarokkal, Rába-fordulatokkal, amikkel ez szembe volt állítva. A határozott névelő része a tulajdonnévnek, még ha nem írjuk is nagybetűvel. Ugyanakkor, amikor van *Haydn-szimfónia*, *Beethoven-szimfónia*, *Beethoven-kvartett*, világos, hogy mint tulajdonnevet, azokat is meg kell különböztetni nagybetűvel, amelyekből számos dolog van. Ez lett volna a névelőre vonatkozó megjegyzésem. A másik pedig az, hogy van *Kelvin-fok*, *Fahrenheit-fok*, az SI-rendszerben ezek részek, melyeket nagybetűvel képletekben használunk, tehát rendkívül nehéz helyzetbe kerülne az a gyerek, az a hallgató, aki utána ezt kisbetűvel kapná meg. Ez egészen más kategória, mint pl. a *röntgensugár*, bár számos nyelvben, pl. az angolban ezt nem a feltalálója nevére neveztek el, mi véletlenül átvettük a tulajdonnevet, de csak ezzel azonosítjuk, tehát nem kell megkülönböztetnünk nagybetűvel. Ez csak a logikám adta gondolat volt.

Kis Ádám:

Juhász Dezső előadásához szeretnék csatlakozni, azt hiszem, egy eléggé fontos gondolattal. Abban az esetben, ha fölállítunk egy olyan tételt, hogy kézzel és géppel ír általában az emberiség, és különös eset, hogy valakinek a szövegét kinyomtatják, akkor azzal kell számolnunk, hogy a nyomtatott szövegnek különleges kiemelési, metakommunikációs lehetőségei vannak. Azáltal, hogy a számítógép, a lézernyomtató stb. elterjedt, egyre több

embernek kerülnek kezébe ezek az eszközök. Azok a metakommunikációs eszközök, amelyekből föl is sorolt Juhász Dezső a kiemelésekkel, tagolásokkal kapcsolatban. Fölvetődik az a kérdés ezek után, mivel ez egy széles körűvé váló, ha úgy tetszik, demokratizálódási folyamat, hogy nem kellene-e gondolkodni azon, hogy ennek valamilyen helyesírási vetülete van. Tehát bizonyos tipográfiai szabályok, amelyek a nyomdászokra nézve voltak kötelezőek, szélesebb körű ismeretséget igényelnek. Hadd tegyem hozzá azt a megjegyzést, hogy egy kicsit szigorú volt Juhász Dezső annak a nyelvésznek az elmarasztalásával, aki nem tett szóközt a vessző után, mert ez ugyan helytelen, de az eddigi gyakorlatban, ha ezt a szöveget kinyomtatták, azt a szóközt a nyomdában oda kellett tenni, viszont ott van az a tragikus eset, amikor ez a delikvens megcsinálja a szövegszerkesztőjén a végleges szöveget, akkor nem lesz ott a szóköz, mert nincs ott az a képzett nyomdász, aki oda fogja tenni. Ezért én úgy gondolom, ha sor kerül arra a konferenciára, amit a tanár úr jelzett, talán ki lehetne ebbe az irányba bővíteni, mert ugyan ez nem a számítógép és a helyesírás közvetlen problematikája, de azt hiszem, hogy mégis nagyon közel van hozzá. Én ezen a konferencián rendkívül szívesen hallanék egy előadást mondjuk ezzel a címmel: „Számítógépen írt szövegek metakommunikációs lehetőségei”. Ha nincsen rá más vállalkozó, esetleg megtartom én magam. Ehhez szeretnék még hozzátenni rövid felsorolásban egy-két ilyen eszközt. Pl. Juhász Dezső említette azt, hogy nagyon sokan nem ismerik a nagykötőjelet. A számítógépes szövegszerkesztők háromféle kötőjelet ismernek, mi több, négyfélét, mert az elválasztójelet meg tudják különböztetni az egyéb kötőjelektől, tehát ez egy lehetőség. A másik: az aposztrófnak az idézőjel szerinti használata. Ez anglicizmus. Azon vitatkozni, hogy ez helyes vagy nem, más kérdés, de ez az angol tipográfiai szokásoknak a beszűremlése és hatása. A tagolásokról pedig: szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy ugyanezek a szövegszerkesztők lehetővé tesznek nagy fekete pontot, üres négyzetet, mutatóujjat tenni a sor elejére, és még sok ilyen lehetőség adódik, amivel élni lehet. A metakommunikációs lehetőségek között a kiemelések a továbbiakban nemcsak a betűfajta a lehetősége, hanem a betűtípus, a betűméret is. A számítógép maga választ el. Kriminálisan. Prószéky és Seregy megoldották, hogy ne válasszon így el, de az újságok nem használják az ő eszközeit, ezért fordult elő pl., hogy az egyik sajtótermékben azt láttam, hogy elválasztotta az SZDSZ-t.

Pásztor Emil:

Három rövid megjegyzés. Az első Juhász Dezső előadásához. Említette, mennyire primitívnek hat az olyan szöveg, amelyben jóformán csak pont és vessző fordul elő. Amikor a Toldi szótáron gondolkoztam, megfigyeltem, hogy Arany János már ott is 8-10 különböző írásjelet használ, később pedig, például a Széchenyi emlékezetében és balladáiban talán még többet. – A második megjegyzés Helyesírási Bizottságunknak egy eredménye: az új vasúti menetrendben végre megvalósították az általunk javasolt ábécérendet, tehát például *Ágerdőmajor* már előbb van, mint *Aszód*, *Ócsa* előbb van, mint *Orosháza*, mert a hosszú és a rövid magánhangzók között ilyenkor nem teszünk különbséget. – Harmadik megjegyzésem: A mai helyesírási gyakorlat egyik legnagyobb problémája a hírlapokban a szóelválasztás rengeteg hibája, annyira, hogy még az Édes Anyanyelvünkben is legutóbb a *helyesírás* szó volt *sírs* módon elválasztva. Sürgősen el kellene érni, hogy ne higgye senki Magyarországon, hogy most már így kell írni, így kell a szavakat elválasztani.

Fábián Pál:

Ez személyemnek szól, tudniillik az Édes Anyanyelvünknek minden számát nemcsak a szerkesztő, a főszerkesztő, hanem én is megnézem, csak helyesírási szempontból. Én kiírtom a *helyesírás* fölött – ami jól volt elválasztva – egy másik szónak valami hibáját. Abban a pillanatban a gép elkezdi zakatolni, és belerondítja a szövegbe a *helye-sírás* elválasztást.

16 éves koromtól nyugdíjazásomig nyomdában dolgoztam, illetőleg a sajtóval olyan kapcsolatomban volt, hogy munkaköröm mindvégig közel állt a helyesíráshoz. Laczkó Krisztina és Juhász Dezső előadásának meghallgatásakor merült fel bennem, hogy valami nagyon hiányzik a konferencia anyagából, amit így lehetne megfogalmazni Laczkó Krisztina előadásának címe nyomán: „Helyesírás és politika”. Nekem végig alkalmam volt tapasztalni, hogy a politika mennyire rányomta bélyegét a nyomdai helyesírásra. Kb. 1949–1954-ig a *párt* szót a Magyar Kommunista Párt vagy a Magyar Dolgozók Pártja értelmében egyenesen bűn volt kis *p*-vel írni, mert így volt elrendelve. Az *isten*-t semmilyen formában nem lehetett nagybetűvel írni. Visszamehetek még korábbra, amikor a nyomdák összevissza írtak. A politika akkor szólt bele alapvetően a helyesírásba, amikor 1954-ben létrejött a 10. kiadás, és ezt a politika is elfogadta. Egészében véve rendeződött a magyar helyesírás ügye. – Az 1949-ben megkezdődött politikai és gazdasági átalakítás sok negatívuma mellett haszonnak tekinthető, hogy a politika kezében volt a gazdaság, ezen belül a nyomda, a kiadó, és rendelteti úton tették kötelezővé a 10. kiadás használatát. Így pár év alatt egységesült a magyar helyesírás. Most azért kapjuk fel a fejünket a sajtóban felbukkanó hibáknál, mert megszoktuk a rendet. Azt a rendet, amely 1954 előtt nem volt meg, s amely sajnos, most – egyre inkább – megint nincs meg. Helyesírásunk alakulásában, fejlődésében a politikának tehát olyan szerepe volt és van, melyről a nyelvészeknek nem szabad megfeledkezniük.

Fábián Pál:

Tanúsíthatom, hogy valóban így volt, bár egyéb tényezők is vannak. Talán éppen ezért érték az 1954-es szabályzatot oly kemény támadások. Annak idején a helyesírási szabályzatot mint a központi hatalom egyfajta megtestesülési formáját érzékelték az emberek, és ezért támadták meg. Ennek számos jele felbukkan az '54 körüli helyesírási viták tartalomelemzése során. Mindezek a dolgok a jövő helyesírás-történetére várnak; addig fogjon hozzá az illető, amíg mi élünk, és vallhatunk régi ügyekről.

Vörös Ferenc:

A válaszadás jogával élve: a jelölésértékkel kapcsolatos előadásomat vitaindítónak szántam. A budapesti *Duna-hidak* esetében a névelő és egy budapesti *Duna-híd* esetében a névelő az egész szerkezetre vonatkozik, annak ellenére, hogy az *a Duna-híd*, *egy Duna-híd* használata lehetséges. Határozottan állítom, hogy a jelölési értékkel összefügg a névelőhasználat ezekben az esetekben. Ezt én is érzem, de sajnos, az idő hiánya miatt ezeket nem mutathattam be. A *Celsius-fok*-ot ugyancsak elgondolkodtatónak szántam, és még néhány példát hoztam volna, ha marad idő, pl. *jégeralsó* szavunkat, amely bár nem túl közkeletű szó, nincs benne a Helyesírási kézikönyvtárban sem, és J. Soltész Katalin is egy másik szerkezetben említi, a Tulajdonnevek jelentésszerkezete című munkájában. Elgondolkodtató, hogy írásmódját hogyan lehetne szabályozni. Példáim arra vonatkoztak, hogy mikor válhatnak kis kezdőbetűssé az ilyen szerkezetek, és úgy látom, hogy itt bizonyos típusok állíthatók fel. Nagyon szűk ezeknek a köre. Vannak úgynevezett frazeológiák, pl. *pálfordulás*, *júdászsók*, *júdás-pénz*; vannak olyan szerkezetek, melyek a szűk szakma köréből kerülnek közhasználatba, és elefejtődik a tulajdonnév természete. Ebbe besegíthet az is, hogy a tulajdonnév maga egyedül is köznevesülhet nyelvünkben, és ezáltal válik kisbetűssé az írásmódja; illetve vannak olyan szerkezetek, amelyeknek az írásmódja változatlan, akár idegen névként is (pl. *wertheimzár*, *röntgensugár* szavunk esetében) megtörténhet a köznevesülés. Tudom, hogy a *Celsius-fok* ebben az esetben problémát jelenthet éppen az analógia, a *kelvin* miatt. De míg ez a magyar nyelvben a hőmérés szokásjoga miatt nem vált közkeletűvé, a *Celsius-fok*

viszont az időjárás-jelentések nyomán bekerült a nyelvhasználatba, úgy érzem, hogy a nyelvközösségben sem igazán rögzült a Celsius, illetőleg elhomályosult a *Celsius* név jelentése. Ezért bátorkodtam ezt felvetni.

Fábián Pál:

A *Celsius-fok*-kal kapcsolatban arról tájékoztathatom Vörös kollégánkat, hogy van egy hivatal Magyarországon, a Mérésügyi Hivatal, amely nemzetközi szerződések alapján dolgozik, és ha a világ megállapodik az SI-rendszerben, a Magyar Mérésügyi Hivatal mindenkit, aki ebből a hámból ki akar rúgni, visszatérrel a közös szekér elé. (*Közbeszólás: Országgyűlés által elfogadott törvény!*) Tehát magasabb égi hatalmakkal küzdenénk, és ráadásul nemcsak hiába, hanem helytelenül is tennénk.

Seregy Lajos:

A számítógépes programok meg tudják oldani az elválasztás kérdését, én magam a szövegszerkesztővel automata elválasztást használlok, még nem kaptam rajta hibázáson. Egyetlenegy bökkenő van: nem fog helyettünk fogalmazni. – Ebben a vitában mind a ketten tévednek valahol, tudniillik azt, hogy tulajdonnév vagy nem tulajdonnév-e valami, nem a névelő dönti el. A névelőt teljesen más miatt használjuk. Ez a nyelvészeti szakirodalomban ugyan nincs teljesen tisztázva, ezért nem is érdemes tovább vitázni róla.

Hell György:

Fábián Pál előadásához szeretnék egy megjegyzést fűzni. Ha jól értettem, azt mondta, hogy a mai helyesírásunk tendenciája az, hogy kezd a helyesírás elmaradni a kiejtéstől. Tehát bizonyos írásképek megmaradnak, ugyanakkor a kiejtés változik. Ha ez így van, vajon nem lenne-e érdemes elgondolkodni azon, hogy az idegen, átvett szavainkat (tehát még idegennek hangzó szavainkat) érdemes-e aránylag gyors ütemben a kiejtés szerint íratni; a helyesírás ugyanis a műveltség adásának egy nagyon fontos területe. Nemcsak olyan értelemben, hogy aki helyesen és jól tud írni, az művelt embernek számít, hanem úgy is, hogy a szavak eredetének az ismerete és az eredeti szó másfajta írásmódja és ejtése közötti különbség nagyon komoly kulturális ismeretnek számít. Amikor én átirom a magyar kiejtés szerint az idegen szót, akkor ez a szerepe megszűnik. Ha viszont megtartom az eredeti írásmódot, akkor ez sokkal gyorsabban és jobban tudatossá válik az íróban, aki ezt a szót használja. Ha úgy elmarad a magyar helyesírás a kiejtéstől, akkor az idegen szavak írását nem kellene annyira erőltetni, pl. hogy a *menedzser*-t, a *kemping* vagy a *görl* szót, a *nó-hau*-t mindenképpen a magyar kiejtésnek megfelelően írjuk. Rengeteg olyan szó van, melyet kezdünk átírni a magyar kiejtésnek megfelelően, ugyanakkor elvész az a kulturális háttér, amelynek az ismerete nagyon értékes lenne.

Fábián Pál:

Hosszan lehetne erről vitázni, de ne tegyük. Csak annyit jegyeznék meg, hogy mivel újabb idegen szavaink óriási tömege angol, és hogyha az angol szavakat magyarra átírjuk, az csúf lesz, és bizonytalanná válik, hogy tulajdonképpen mit is kellene leírni. Mivel az angol tele van elnyelt, redukált hangokkal, ezért tényleg az lesz a legjobb, ha a *know-how* megmarad úgy, ahogy most van. A *kemping*-et már átírtuk, a *menedzser*-t úgyszintén, és még néhány szót. De hát a *lady*-t magyarosan írva magam sem tudnám elképzelni. Majd az utánunk

következő nemzedék dönt a dologban, de az az érzésem, hogy alaptendenciájában a magyar helyesírás maradandóbb jellegű lesz, mint amilyen volt korábban.

Elnöki zárszó

Az egész ülősszakot illenék most, kedves kollégák, értékelnem. Röviden a következőket mondhatom. Amikor a Magyar Nyelvi Bizottság ezt a konferenciát tervezte, akkor két konferenciátípus lehetősége lebegett lelki szemeink előtt. Az egyik egy össznépi TIT-előadások sorozata-szerű konferencia lett volna, a másik pedig egy szikár, tudományos tanácskozás. Az utóbbi mellett döntöttünk, szerencsére a *szikár* jelző a konferenciából kimaradt, tudniillik tele volt ez a konferencia jó kedvvel és szívvel. Akik ezt a négy félnapot a négy témakörnek megfelelően együtt töltötték, azt hiszem, jó érzésekkel távoznak, mert megerősítettük egymást abban a meggyőződésünkben, hogy érdemes a magyar nyelvűművelés munkáját folytatni. Nem éppen új korszakot kezdeni – bár arról is szó van –, hanem folytatni azt a munkát, amit elkezdünk. Amint már délelőtt is kiemeltem, ez volt az első eset hosszú évtizedek óta, hogy határainkon kívülről kollégákat üdvözölhattunk itt, és azt hiszem, hogy a kapcsolatot továbbra is tartanunk kell. Több mint hiszem: meg vagyok róla győződve.

Sok szó esett a normáról, a standardról vagy sztenderdről. Ezek olyan kérdéskörök, amelyek tekintetében meglehetősen eltérő vélemények is elhangzottak a konferencián, de nekem az volt a benyomásom, hogy az álláspontok közeledtek egymáshoz. Én legalábbis úgy éreztem, hogy jobban megértem azokat ez után az együttlét után, akik a normán, sztenderden mást értettek, mint amit én szoktam érteni, és mintha a más nézeteket vallók is közeledtek volna az én régebbi álláspontomhoz.

Köszönetekkel szeretném zárni ezt a konferenciát. Mindenekelőtt köszönöm Önöknek, tisztelt kollégák, hogy ilyen szép számban, ilyen sokáig itt voltak, kitartottak, és talán jól is érezték magukat. De köszönettel tartozom azoknak is, akik ezt a konferenciát rendezték: az ELTE Bölcsészkar dékánátusának, amely ezt a termet rendelkezésünkre bocsátotta; köszönöm a gazdasági hivatalban dolgozó kollégáknak, akik a teremrendezés munkáját végezték; köszönöm a technikus kollégáknak, hogy a hangosítást megszervezték, itt ültek velünk, remélem, ők is jól érezték magukat, és nekik is hasznukra válhatott az, amit itt hallottak; és köszönöm a Mai Magyar Nyelvi Tanszék kollégáinak: Keszler Borbálának, Laczkó Krisztinának, Faluvégi Katalinnak, Fricsovszky Évának, Kugler Nórának, Bódi Zoltánnak és nem utolsósorban a „szállásmesternek”, Balázs Gézának, hogy a konferenciát hiba nélkül lebonyolították. Köszönöm még egyszer szíves türelmüket, megjelenésüket, és ezzel a konferenciát bezárom.

A magyar nyelvűvelés konferenciánk tükrében

Egy lepergett évszázadot záró és egy új évszázadra ablakot nyitó nyelvűvelő konferencia kezdeményezésének és megszervezésének indokoltságát, időszerűségét már az előzetes várakozás is érzékeltette, a program sokszínű gazdagsága pedig bizonyította. A résztvevők tanúsíthatják azt is, hogy a Magyar Nyelvi Bizottság jó döntést hozott, amikor az előadások időtartamát és nem az előadások számát korlátozta. Így nyílt lehetőség arra, hogy a konferencia a szakmai közvélemény fórumává váljék. Így kaptunk részletesebb, árnyaltabb képet arról, hogy miként vélekednek a magyar nyelvűvelés a nyelvűvelés műhelygondjairól, működési feltételeiről, nyelvűnk állapotáról, látható és várható változásairól. S ha nem is sietűnk (az egyik előadót követve) „tudománytörténeti pillanattá” nyilvánítani a konferencia napjait, az kétségtelenűl tudománytörténeti (s öröndetes) tény, hogy ezűttal valóban a magyar nyelvűvelés, s nem csak a magyarországiak tanácskoztak nyelvűvelő kérdésekről: a magyarság léptékével mérték fel a magyar nyelvűvelés helyzetét. Ismételten bebizonyosodott az is, hogy a nyelvűvelés a nyelvtudomány egészének közös területe, közös érdekeltsgű terepe, nem csupán alkalmazott nyelvűvelési perifériája. Az éppen most zajló, az éppen csak bontakozó változások leírásához és érvelő, állásfoglaló magyarázatához tudniillik nem mindig áll rendelkezésűnkre olyan, minden tekintetben kielégítő tudományos alap, eredmény, amit csak „alkalmazni” kell(ene). A majd félszáz előadás ismeretében remélhetűnk, hogy ez a konferencia is erősíti, ösztönzi a „nyelvi lelkiismeretet.” Ezt az emelkedett, ihletett fordulatot Németh G. Béla a Magyar Nyelvőr kezdő évtizedéről szölva alkalmazta megnyitójában, így: „a nyelvű lelkiismeret – ha szabad ilyen kifejezést használni – ébresztéséhez, társadalmi követelményéhez adtak szinte az egész olvasó nemzetnek indítást.”

Az idézetből is kiviláglik, hogy Németh G. Béla bevezetője nem akadémiai protokollgesztus volt, hanem a konferencia első előadása. A meghirdetett előadások négy, célszerűen megválasztott témakörben, félnapos ritmussal, az alábbi sorrendet követve hangzottak el.

1. A nyelvűvelés elmélete (Deme László elnökletével): Grétsy László: Nemzetköz-pontú nyelvűvelés; Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban; Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség; Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban; Balázs Géza: A nyelvű norma és a hagyomány; Kemény Gábor: Normaváltás közben; Békési Imre: Néhány pragmatikai kérdés; Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvűvelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben); Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvű tervezés?; Büky László: *Csúsztatás, kötődés, sarkítás*, avagy beépülés a nyelvű normába.

2. A nyelvűvelés szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén (Grétsy László elnökletével): Éder Zoltán: A nyelvűvelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában; Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás; Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználat; Erdei Iván: Tipushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában; Horváth Tibor: Nyelvi hibák kikűszöbölése a beszélt nyelvben; Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása; Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai; T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése; Eöry Vilma: A nyelvűvelés új feladatairól; Szende Aladár: Nyelvűvelő mozgalmak az iskolákban; Fülöp Lajos: Középiskola és nyelvűvelés; Graf Rezső: A nyelvűvelés lehetőségei a jövő gimnáziumában.

3. A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai (Benkő Loránd elnökle-tével): Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között; Jakab István: A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai; Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvművelés; Mol-nár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problé-mái; Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában; Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvművelés problémái; Zsigmond Győző: Nyelvművelő rendezvények és a nyelv-művelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban; Bartha Csilla: „Mindég csak magyarú beszélünk ALL THE TIME” – Magyaroknak lenni „túl a Kecegárdán”.

4. A magyar helyesírás helyzete (Fábián Pál elnökle-tével): Fábián Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról; Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma; Prószé-ky Gábor: Nyelvművelés számítógéppel?; Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helye-sírási program tanulságai; Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása; Hangay Zoltán: Megrögzött helyesírási hibák és forrásvidékük; Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése; Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód; Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről; Hőnyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében; Kerna Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?; Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás; Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat; Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és a kezdeti olvasástanítási módszer összefüggései.

A továbbiakban az előadók nevével utalok az előadásokra. Minden hivatkozás és idézet a rendelkezésemre bocsátott kéziratokon alapszik.

A nyelvművelés szemlélet- és hangsúlyváltásait, szükséges, illetőleg deklarált fordulata-it egy ideje -központú utótagú összetételekkel, kifejezésekkel jelöljük meg. Alapmintá-ul Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvművelése szolgált (vö. Emberközpontú nyelvművelés. Bp., 1980; Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Bp., 1977. 32). Lőrinczére utalva, vele polemizálva idézte Bárczi Géza a hasonló megnevezéseket: „Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvművelés »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kom-munikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárho-gyan forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet látni” (Magyar Tudomány 16: 609.– Lőrincze Lajos válaszát l. i. m. 15–28). Grétsy László most Nemzetközpontú nyelvművelés címmel tartotta meg előadását. A terminológiának ez az új hajtása is (rögtön) bírálóra talált. Németh G. Béla szerint: „ne gyártsunk efféle politikai divatösszeté-teleket, »népközpontú«, »nemzetközpontú« nyelvművelés. Inkább riasztanak, mint vonzanak az ilyen erőszakolt, ide nem illő jelzők”. Grétsy indítékának jogosságát egyrészt a konferencia előadói köre, tematikája és szemlélete hitelesítette; másrészt maga is kellő árnyaltsággal fogalmazta meg: „napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvművelést hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határain-kon kívül élőkre is [!] figyel, pontosabban szólva – hiszen .. csupán arányeltolódásról [!] lehet szó – jobban [!] figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos.” Az idézet alapján arra kell gondolnunk, hogy elsősorban nem a nemzet, hanem a központú állít csapdát. Minthogy aligha arról van szó, hogy az emberközpontúságot a nemzetközpon-túság váltsa föl – akár főhangsúlyként. „Kirekesztés helyett a kiterjesztés híve vagyok” – vallotta Fábián Pál a Magyar Nyelvtudományi Társaság decemberi közgyűlésén „Egyete-mes nyelvművelést” című előadásában. Szavait a nemzetközpontú nyelvművelés értelmezé-seként is vállalhatjuk: a kirekesztés (távoltartás és távolmaradás) helyett a kiterjesztés (kölcsonös kapcsolat) hívei vagyunk. Az egyetemességé – e tekintetben is.

A nyelvművelés legfontosabb elméleti és gyakorlati problémája a norma. A norma léte, állapota, változása és (újabban) rétegződése: a „normák” léte, jogosultsága. A nyelv-művelő konferenciát is elsősorban ez a kérdéskör foglalkoztatta. A legégetőbb, legvitatot-tabb részletek közül is főként a határon túli magyarság nyelvi helyzete, normaismerete és normakövetése.

Az ő nyelvi helyzetük az „ötvenes évek második s a hatvanasoknak első felében – országaink politikai szétkülönülése folytán – jelentős mértékű különfejlődéssel...: négy sajátos nemzetiségi norma kialakulásával” fenyegetett (Deme László). Jó ideje erősödik az aggodalom, hogy ez a veszély újjáéled: a nyelvhasználatban és „tudományos mezben” (uő.) egyaránt. Jakab István summázata szerint „kisebbségi helyzetben a sokat emlegetett különfejlődési lehetőség nem mumus, hanem reális veszély”; Murádin László szerint pedig tény, „hogy a magyarországi és az erdélyi köznyelv közötti szakadék mélyült, a mai fejlődés divergens”. Sőt, több erdélyi szórvány és peremterületen elindult „egyfajta »csángósodási« folyamat” (Péntek János). Ehhez a képhez hozzátartoznak azok a körülmények, amelyek az „elmásnyelvűsödésre” (Deme László) kényszerítenek, vezetnek. Például a magyar hivatali nyelv, a szakmai nyelvek korlátozott használata vagy használhatatlansága (s ezért ismeretének hiánya), egyes nyelvtörvények, névhasználati rendelkezések stb. (Ez utóbbiakra l. Molnár Csikós László; illetőleg Kiss Lajos: „Cuius regio, eius nomen?”. Magyar Tudomány 37: 129–35).

Az ilyen körülmények között élő magyarul „beszélők [!] többsége anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri” (Péntek János), s ezért kényszerűségből (Lanstyák István megfogalmazása és felfogása szerint) „kétnyelvű anyanyelv-változatot” beszél. Ez a kód nemcsak azért alárendelt szerepű a norma, egy normaértékű nyelvváltozat szempontjából, mert szűk és korlátozott, hanem két másik okból is. Egyrészt ez a „»mindennapi«, .. »házi használatú«, familiáris [beszélt nyelv] ... erősebben nyelvjárásos is meg vulgárisabb is, mint a nemzeti közegben élők köznyelvi (igényesebb köznyelvi) használata; hiszen az anyanyelvűségnek ott éppen ez a rétege hiányzik” (Deme László). Ezért kerülnek be – az olvasóra, a mindennapok nyelvére tekintettel levő – nyomtatott sajtóba vulgarizmusok, provincializmusok, idegenszerűségek (uő.). Másrészt azok, akik magyar anyanyelvüknek többnyire valamely alárendelt változatát ismerik, a többségi nyelvnek gyakran a normaváltozatát sajátítják el (Péntek János). „Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás, nyelvcseré irányába hat” (uő.).

Mindezek alapján (s mindezeknek nemcsak szaktudományi ismeretében) Lanstyák István felteszi a kérdést: „Hogyan maradhat hát nyelvünk egységes, ha a magyarok egyharmada az ország határain kívül él és más-más kétnyelvű anyanyelv-változatot beszél (amelyek ráadásul önmagukon belül sem egységesek)?” Kérdését az is nyomatékosítja, hogy elvi normafelfogása és konkrét, normateremtési törekvései nem egy irányba mutatnak. Egyértelmű tételességgel megfogalmazza ugyanis, hogy „az egységes [!] magyar (köz)nyelv megőrzése mind a szlovákiai, mind a többi utódállambeli magyar kisebbségnek alapvető érdeke”. Ugyanakkor azt szorgalmazza, hogy a beszélők büntudat és kisebbségi érzés nélkül, „spontánul és felszabadultan használják a számukra legtermészetesebb megnyilvánulási formát, a kétnyelvű anyanyelv-változatot”; hiszen „pszicholingvisztikai képtelenség elvárni az emberektől, .. hogy spontán beszédükben .. még a szóválasztásra és ragozásra is odafigyeljenek”. Lanstyák István válasza „a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon” elvére és reményére épül: a beszélt és írott nyelv, a spontán (kétnyelvű anyanyelv-változatú) beszéd és a normakövető írásbeliség markáns megkülönböztetésére, azaz (funkció- és presztizsbeli) távolságuk növelésére. Jelenlegi művelődéstörténeti körülményeink között ez a nyelvterv aligha kecsegtet eredménnyel. A szándékolttal legalábbis nem. A beszéd regionális normájának és az írás köznyelvi normájának tartós, sőt fenntartandó kettőssége, s főként ez utóbbi „köznormának” a megőrzése felettébb kétséges. (Gondoljunk csak a beszélt nyelvre tekintettel levő publicisztika jelzett példájára!)

Nem ezen a konferencián vált vitakérdéssé az a felfogás, amely a kisebb-nagyobb beszélő közösségek normái (Tolcsvai Nagy Gábor) mellett általában „a régiók sztenderdjeit mint közösség- és nyelvmegtartó [!] erőt” (uő.) rögzítené, azaz a nyelvi önállósodást bátorítaná, szorgalmazná. A vitapartnerek ezúttal is véleményt nyilvánítottak. Részben azzal érveltek, hogy kétnyelvű helyzetben megteremtett, használt regionális köznyelv „a provincializálódás és az asszimilálódás veszélyének” (Jakab István) tenné ki a kisebbségeket; részben azzal, hogy „ezáltal önként visszaüldyedünk azoknak a frissen felszabadult gyarmatoknak a színvonalára, amelyeknek még nincs történelmileg kialakult és szentesített igényes norma-

rétégük, hanem most küszködnek anyanyelvük standardizálásával" (Deme László). Ehhez csak azt fűzhetjük hozzá, hogy mindez visszafordulást jelentene az irodalmi nyelv történetének korábbi szakaszaihoz is: a széttagoltság idejéhez, az egységesülés előtti állapothoz. Mert a kérdés lényege (nyelvi és történelmi érvennyel egyaránt) az, hogy hány köznyelvi norma legyen; hányal lehet célszerűen betölteni a magyar nyelvi standard szerepét. Itt és most. És mi végre?

Az előadások következetesen és hangsúlyozottan szóltak az egy tömbben élő magyarság és a szórványmagyarság helyzetének, lehetőségeinek különbségeiről. (A magyarországi, a határon túli és a szórványmagyarság megkülönböztetésén alapult Tolcsvai Nagy Gábornak a nyelvtervezési stratégiák különbségéről, más-más esélyéről szóló előadása is.) Bartha Csilla érvelő elemzése azt példázta, hogy az alapvető különbségek ellenére „az Egyesült Államokban élő magyar kisebbségek [közülük a detroiti magyar közösség] nyelvhasználata ugyanabban az elméleti-módszertani keretben vizsgálható, mint a szomszédos államokban élő magyarságé”, minthogy vannak „kétnyelvűségi univerzálék” (uő.). Az amerikai típusú „emigráns kétnyelvűség” (uő.) azonban merőben, sőt mondhatnánk, riasztóan más az anyanyelvi életutat, a távlatokat tekintve. Az emigráns kétnyelvűség ugyanis egyirányú utca: „a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egynyelvűségig vezet” (uő.).

A területi változatok (nyelvjárások, regionális köznyelvek) ellentmondásos köznyelviségnek állapotát és bizonyítékait Szabó Géza mutatta be. Az élőnyelvi kutatások, a nyelvi életrajzok elemzése, tapasztalatai alapján készített – szavait idézve – „óvatos összegzést”. Véleménye szerint szó sincs arról, „hogy a belátható időn belül a területi változatok helyére belép az egységes köznyelv. A területiség fő tendenciáiban nem gyengül”, de elsősorban „regionális egységesülésként” mutatkozik meg (mind a Dunántúlon, mind a Tiszántúlon). Ezek a regionális köznyelvek annyira dinamikusak – állítja –, hogy „keményen ostromolják nemzeti nyelvünk egységes változatát is”, hiszen a beszélt köznyelvben (a mai értelmiség meghatározó arányú falusi származású rétege miatt) „nem csökken, hanem éppen növekszik a területi nyelvváltozatok hatása”. Bármiként igazolódjék is a normatörténetben és a további kutatásokban ez a helyzetkép, az bizonyos, hogy a nyelvművelésnek számot kell vetnie vele. Természetesen mint a norma átrendeződésének, változásának egyik lehetséges forrásával is, mert „irodalmi nyelvünk, különösen pedig köznyelvünk olyan mértékben nem szakadt el területi változatainktól, hogy a közöttük lévő élő-eleven kapcsolatokat [!] megkérdőjelezhetnénk” (uő.). Tegyük hozzá: nem is szakadhat el – amíg területi nyelvváltozatok vannak és lesznek.

Korunk nyelvművelésének egyik alaptétele, hogy a nyelvi helyesség megítélésakor stilisztikai szempontokra, a stílusbeli helyességre is tekintettel kell lennünk. A Szarvas Gáborral replikázó Simonyi Zsigmond leszögezte már, hogy a nyelvhelyességi döntésekben a nyelvtan és a nyelvtörténet tényei (mintái és összefüggései) mellett „nagy tere van ... a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (Nyr. 25:40). Jelen sorok írója előadásában azt az elvi meggyőződését fejtette ki, hogy a nyelvi norma értékjelölő mintaszerepét is éppen a stílusban ismerhetjük fel, „tudniillik a szándékolt stílushatás is a normához mérve, attól elhatárolódva lett az, ami”. Ezért a normát „a tőle eltérő stílus eszköz nemcsak feszegeti, hanem erősítheti is, mert stílushatást keltve felidézi”. Ha ez a felismerés elmarad, akkor az olvasó/hallgató nem érti meg, illetőleg nem a szándékolt és szükséges pontossággal, árnyaltsággal, teljességben érti meg a szöveget. Mindezért talán nem erőszakolt értelmezéssel mondhatjuk azt, hogy a kommunikációs szempontokat érvényesítő nézetek (Heltainé Nagy Erzsébet), vagy a tágabb [!] normafogalmat „nyelvhasználati normaként” megnevező felfogások (Eöry Vilma) lényegében stilisztikai fogantatásúak és érdekűek. Okkal jelentette ki Szathmári István, hogy képtelen normaelemnek tekinteni azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekben „a norma kritériuma csupán a »megértés« marad (tehát nem vétetik tekintetbe a hagyomány, az eszmény, az esztétikum)”. A fentebb mondottak értelmében e dilemma és polémia feloldásának a kulcsa az, hogy milyen kritériumokat rendelünk a megértéshez. Az árnyalatokig pontos, stílusban (is) teljes megértés tudniillik az esztétikumot, az eszményt, sőt (adott esetben) a hagyományt is „tekintetbe veszi”.

A stilisztikai szemlélet annyira áthatotta a konferencia előadásait, hogy némelyiküket a „stílusközpontú nyelvművelés” példajaként is említhetjük. Így Németh G. Béla szerint „elsősorban is a stílussal, a stílustípusok, a stílusrétegek jellegzetességeivel és szerepükkel volna szükséges foglalkozni ... [mert] mind az írás, mind a beszéd hihetetlenül primitívvé, egysikúvá lett”. Stílusunk „kultúrávesztésének siettetői” közül hármat nevezett meg: 1. Az irodalom néhány iránya, csoportja kocsmai trágárságokkal, piaci ordenáreságokkal, esetlen nyelvi hanyagságokkal kíván modern, hatásos lenni. (Hozzákapcsolom, miként a konferencián is, hogy napjaink írásbeliségében, szépirodalmi stílusában a normától való eltérés, elmozdulás a norma tagadásáig, a nyelvi mintakészlet elvetéséig, sőt a nyelvi eszközkészlet szétrombolásáig is eljutott.) – 2. A tudományok, főként a társadalomtudományok tolvajnyelve, „divat-idegenszavakkal” (uő.) parádézó tudálékos stílusa szívós hagyománynak bizonyul. – 3. Az iskola „közel akarván kerülni a gyerekhez, gyakran átveszi a gyerek utcai nyelvét”, s így – tegyük hozzá – a tanári mintaadás, normaszembesítés, a „kommunikációs szituációk” különbségének, máságának érzékeltetése stb. elmarad.

Ezt a példacsoportosítást jól, szervesen egészítette ki Bencédy József és Kemény Gábor előadása. Bencédy a rádióműsorokban tapasztalható, hallható stíláriis fogyatékoságokat, fellazulásokat dokumentálta és elemezte. A jelenlegi helyzetet egy helyes, jó irányú törekvés félreértésének, torzulásának is felfoghatjuk. Mintegy negyedszázada ugyanis a rádióban „megindult egy erőteljes folyamat a »fültre fogalmazás« és a színe-sebb, moduláltabb felolvasás/beszéd érdekében” (uő.). Azonban az „oldottság jelszavával – idézi Bencédy Deme László 1990-ben készült kéziratát – nem a feszítettre írt szöveg és az emiatt szűk skálán mozgó hangzás feloldásának tendenciája indult el és erősödött fel, hanem a hagyományos rádiós stílus teljes elutasítása ... tulajdonképpen a köznapi, az utcai beszédforma vált évtizedünk rádiójában uralkodóvá ..., [majd] az utcaisággal együtt nemegyszer az útszéliség is kapun belülré lépett”. A társalgási nyelv alsó rétegének (durva) szavai mellett ezt a tendenciát illusztrálja a gyorsuló, fölgyorsított beszédtempó számos következménye, például a pontatlan hangképzés vagy a kihagyott szótagokkal „alkotott” szócsonkulások.

Kemény Gábor a közéleti nyelvhasználat stíláriis fellazulásával, e fellazulás változatlanul (sőt gyakran sokkalóan) aktuális tényeivel foglalkozott. Minthogy a közéleti nyelvhasználat (hivatalossága, publicitása miatt) tolakodóan erős minta, nyelvművelésünknek továbbra is megkülönböztetett figyelemmel kell foglalkoznia vele, nemcsak a nyelv, a köznyelv, hanem a közélet érdekében, védelmében is.

Nehéz eltúlozni a stílushibák, (fertőző) stílusbetegségek veszélyességét. Aligha kétséges, hogy nyelvművelésünknek tárgyyszerűbben, folyamatosabban, érvelőbben kell foglalkozni velük. S minél kisebb tempóvesztéssel. Még akkor is, ha ez esetenként személyeket érint, érzékenységeket borzol. Gondoljunk Illyés szavaira: „Az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazából: jellemkérdés. Az írás ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefüzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyt kell állni” (Magyar beszéd. Elemistáknak [1954]. Ingyen lakoma. Bp., 1964. II, 80).

Több előadás foglalkozott mai (azaz változást mutató, átmeneti állapotú) szókészleti kérdésekkel. Büky László a *csúsztatás*, *kötődés*, *sarkítás* példaszavakkal érvelt amellett, hogy a gyors(abb)an köznyelvesedő szavakat, új jelentésárnyalatokat nem helyes reflexmóddal csupán divatjelenségeknek, divatszónak tekinteni, minősíteni. A gyors elterjedés tudniillik nem a divat(osság) sodrásával magyarázandó feltétlenül, hanem gyakran azzal, hogy találóan, motiváltan jelölnek meg egy jelentésárnyalatot. Azaz a szükséges nyelvi kreativitás és nem a múló divat szülöttei.

A *divat* 'felkapott szokás, divathóbort' jelentésben szerepel azonban Szűts László előadásában. (Karikatúraszerű, de nem oktan túlzással azt mondhatjuk, hogy e jelentés pejorativitását tulajdonképpen a *mánia* fejezné ki igazán.) A rendszerváltás idejének idegen-szó-divatját nemcsak a sajtónyelv, a közéleti nyelvhasználat és a szaknyelvek tükrözik, hanem egyre ijesztőbben az is, hogy „a legegyszerűbb idegen nyelvű utcai feliratok, üzleti

tájékoztatók is hemzsegnének a nyelvtani, helyesírási hibáktól” (uő.). Mindennek hátterében a korábbi okok (előkelősködés, sznobizmus) mellett újabbak is meghúzódnak: a hazánkat (kellő szintű idegen nyelvi tudás nélkül) ért „satellite-sokk” (uő.) vagy például a sok vegyes tulajdonú vállalat (tudniillik „egy korábbi rendelet tiltja a cégelnevezésekben az idegen szó használatát, de ha vegyes tulajdonú, akkor nem kifogásolja”) (uő.). Szűts László az idegen szavak új hullámának gátak közé szorítására régi, józan metodust javasol: a „főlöslagesek” elterjedésük előtti magyarítását és az előkelősködéstől stb. mentes közizlés, közhangulat erősítését. Európa kétségtelenül nem bábeli nyelvet beszél. Nem is így kell szót érteni vele.

T. Urbán Ilona azt a sajátos szóalkotási (szóalakulási) módot elemezte, amelyet szemléletes, szabatos kifejezéssel a prefixumok megelevenedésének nevezett el. A szaknyelvekben és a köznyelvben számos olyan szó található, mely egy idegen vagy magyar szó és egy idegen prefixum együttese (*fotocella, infrahang, videojel* stb.). Ezekből a prefixum gyakran kiválik, önállósodik (*fotó, [az] infra, videó* stb.). Azaz például a *foto-* prefixum *fotó* lexémává, illetőleg *fotó-* összetételi előtaggá alakul. T. Urbán Ilona meggyőző érvelése szerint ez a változás „gazdagabbá, árnyaltabb jelentések kifejezésére teszi képessé a nyelvet ... [ezért a nyelv művelésnek támogatnia kell] nyelvünk ilyen módon való gazdagítását”. (Például néhány, alkalmas esetben az írásmóddal is: *foto-*, de *fotó*, ill. *fotó-* stb.)

A nyelv művelő irodalom már régóta felfigyelt a birtokos szerkezet ragelhagyásos (*-nak, -nek* rag nélküli) használatának buktatóira. Az ún. félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának típusait, okait Elekfi László foglalta össze, a korábbi álláspontok elemző bemutatásával. Véleménye szerint ez a XVIII. század vége óta tartó ragelhagyási folyamat „nem egy a sok nyelvhelyességi hiba közül, hanem talán éppen a nyelvhasználatot legmélyebben érintő jelenség”. A bőségesen (olykor nyelvészektől is) idézhető példákkal bizonyítja Elekfi, hogy az ebben a szerkezet típusban (főként az ún. lazább birtokos szerkezetben, amit ő birtokos részeshatározósnak nevez és tart) a ragelhagyás odáig ment, „hogy nemegyszer súlyosan veszélyeztetni a világos és gyors megértést, sőt belenyúl a magyar nyelv alakrendszerének és mondat szerkesztési szabályainak alapjaiba”.

A magyar beszéd intonációjával kapcsolatos nyelvhelyességi állásfoglalások közül az egyik legismertebb az, amelyik a pestiesnek nevezett szólamvégi felkapást az éneklő, idegenszerű hangleadás miatt helyteleníti. Gósy Mária beszámolt arról a tapasztalatáról, hogy ez a „felkapás igen gyakran fordul elő a kérdőszavas kérdőmondatok hangleadásában is, sőt benyomásunk szerint – stigmatizáltsága ellenére – ez a fajta kérdő dallam terjedőben van”. Előadása arról a vizsgálatról számolt be, amelyikben ennek a benyomásnak a helyességéről kívántak meggyőződni. Minthogy a vizsgálati adatok egyértelműen megerősítették, hogy a magyar eldöntendő kérdések jellegzetes dallamformája a szólamvégi emelkedéssel és nem az ereszkedéssel jellemezhető dallammenet, Gósy megfogalmazta a hangtan és a nyelv művelés szempontjából egyaránt eldöntendő kérdést: elismerjük az új formát (s újrafogalmazzuk a nyelvi-stiláris szabályszerűségeket) vagy hibásnak tartjuk továbbra is? Az előadó a kérdésre nem felelt. Így egyelőre csak az úzus válaszát ismerjük.

Újra „felerősödött az a régi tévhit, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, tehát megtanulhatatlan” (Laczkó Krisztina); holott éppen a mostani, 1984-es szabályzat bevezetője mondja ki, hogy „a helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdeké vált, mint bármikor azelőtt; ... [s ezért a szabályzatban] a szokásosan elsőnek emlegetett helyesírási alapelvről, a kiejtés tükröztetéséről is a hagyományörzés felé tolódott el a hangsúly”. Ez változás valóban, de nem a változtatást, hanem éppen a stabilitást, a kialakult (hagyományos) írásgyakorlat védelmét szolgálja. A szabályzat állásfoglalásának előzményeit, okait és jövőbeli következményeit Fábián Pál elemezte. Míg korábban, mondotta, „az szolgálta a társadalom érdekét, hogy ... segítsék a nyelvi norma kikristályosodását ... [később] az lett a társadalom érdekévé, hogy a már megszilárdult, széles körökben élő irodalmi és köznyelvi normát ne ériék főlöslages megrázkódtatások”. Az írásreform-ellenességet támogatja „az írásgyakorlat óriási kiterjedtsége” is. Mindezek alapján Fábián úgy véli, hogy „a kiejtés szerinti írás körébe tartozó esetekben ... a nyelvi norma és a helyesírás elindult a különfejlődés útján: a nyelv

(a kiejtés) minden bizonnyal változni fog, a helyesírás minden bizonnyal egyre mozdulatlanabbá dermed". Azt ma még nem tudhatjuk, hogy ez különfejlődés lesz-e, s milyen hatással lesz a kiejtésre, az olvasati variációkra (betűejtésre, alakváltozatokra) vagy az idegen szavak írására, kiejtés szerinti (kiejtés közeli) átírására. Ez utóbbi megfontolás különösen azért nyomatékos és időszerű, mert a „beáramló idegen szavak zöme angol, s tekintetbe véve a maradéktalanul hagyományos angol helyesírási rendszert, ez jóval nehezebb kérdéseket vet fel, mint korábban évszázadokon át a latin vagy német átvételek" (Laczkó Krisztina).

Napjaink egyik legmeghökkenőbb nyelvi balitélete is a helyesírással kapcsolatos. Egyesek ugyanis a társadalom idézett írásreform-ellenességétől eltérően a helyesírás-ellenesség képviselői: a szabályozás és a szabályozás tiszteletben tartásának elve és gyakorlata helyett a szabálynélküliséget vallják, az írásmód szabadosságát hirdetik. Ez a felfogás csak látszatra folytatása az ún. szépirói helyesírásnak. A „mindenhogy jó" elvű írásgyakorlat tudniillik a stílushatás keltésének éppen azt a lehetőségét rombolná szét, mely a valamitől (azaz a helyesírási normától) különbözésből, a tudatos eltérésből fakad. Laczkó Krisztina szerint ez a radikalizmus „feltétlenül jelzésértékű, jelzi közvetlenül a rendszerváltás utáni hangulatot és túlbuzgóságot: esetenként a tények végiggondolása nélkül mindennel szembefordulni és elutasítani, ami tekintélyelvű".

Az írásnorma fellazulásának egy új forrását, korunkra, a megváltozott technikai és művelődéstörténeti körülményeinkre jellemző okát Juhász Dezső világította meg szemléletesen. A mai informatikai forradalom „főhőse a számítógép, amely a megújult nyomdatechnikával együtt megsokszorozta a nyomtatott szövegek számát és alkalmazási lehetőségeit ... Egy kicsit szerkesztők lettünk mindnyájan, mert kézirat és nyomtatvány határai elmosódnak. Hisz már az is lehetséges, hogy rögtön gépbe fogalmazzunk: nem is írógépbe, hanem szövegszerkesztőbe ... A véglegesség igényével, de nem mindig a véglegesség igényességével. .. Mintha az idő kerekét visszaforgatták volna [a XVI. századba]. Mintha a már-már formálódni látszó írásnorma elpárolgott volna" – mondotta. Ez a szövegszerkesztő-helyesírás züllesztőbb mintát adhat, terjeszthet, mint az ún. írógép-helyesírás – a jelentékenyen nagyobb sokszorosítási és terjesztési lehetőségek, törekvések, sőt akár a nyomtatott (jellegű) írásképp presztízse miatt.

Pásztor Emil mellett érvelt sok példa bemutatásával, hogy az egyszerűsítés elve „több száz év óta érvényesül a magyar helyesírás gyakorlatában, és ma is igen széles körben ható tényezője helyesírásunknak"; Hönyi Ede pedig bizonyította, hogy a földrajzi nevek sok gondot okozó szabályozása ugyan a „szaknyelvi helyesírási szabályzatok sorában ... az elsők között készült el", de a többi szaknyelvi helyesírástól eltérően e szabályok ismeretéhez nincs szükség földrajzi szaktudásra: általában „elegendő a magyar helyesírás vonatkozó szabályait ismernünk".

A konferencián elhangzott számos javaslat közül azokat sorolom fel, melyek konkrét formában fogalmazódtak meg: 1. A szervezett nyelvművelés igényével és keretében nagyobb munkacsoportok nyelvművelő (esetleg nyelvtervező) munkájára, alapkutatásaira van szükség (Eöry Vilma). – 2. Az ún. regionális köznyelvi változatokról készítendő, nyelvföldrajzilag is áttekintő képet a nyelvművelés is hasznosítani tudná (Szabó Géza). – 3. A szótárak, kézikönyvek mellett szükség van az élő nyelvi (városi, fővárosi, regionális köznyelvi, nyelvjárási) adattárak sokaságára (Heltainé Nagy Erzsébet). – 4. Tolcsvai Nagy Gábor korábbi javaslatának (I. Nyr. 111: 396–401) megvalósítása, egy nyelvművelő kiadványsorozat elindítása sürgetően időszerű (Eöry Vilma). – 5. Megfontolandó (Tolnai Vilmos kiadványa után majd száz évvel) egy új magyarító szótár szerkesztése (Szűts László). – 6. Egy megújított gimnáziumi tananyaghoz kötődően el kellene készíteni a „Helyes magyarság" című tankönyvet is (Graf Rezső). – 7. „Valódi nyelvészeti feladat lenne felmérni az erdélyi magyar városi köznyelvet, ennek jellemző vonásait. Majd ennek ismeretében ráépíteni, megújítani az erdélyi nyelvművelést, mely nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne. E nélkül nyelvművelésünk olyan, mintha valaki a magas kösziklát egyetlen csákánnyal fejtené" (Murádin László).

Murádin László javaslatát szövegűsséggel, teljes terjedelmében idéztem, mert a lehetséges kibontakozás útjaként főlvázolt elképzelése általános tanulsággal is szolgál. A végpontja

miatt, miszerint a megújított erdélyi nyelvművelés „nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne”. Az iskola, az iskoláztatás a nyelvművelésnek valóban kulcsfontosságú terepe – a határon túl és a határon belül egyaránt. Most is, a jövőben is. A konferencián több előadás adott értékelő áttekintést az iskolai nyelvművelés lehetőségeiről, formáiról, az iskolai nyelvművelő mozgalmakról, versenyekről (Graf Rezső, Fülöp Lajos, Szende Aladár, Zsigmond Győző, Nagy L. János): az életképesnek, hatékornak bizonyult, mintaértékű példákról. Mások tüzetes felmérések alapján mutatták be a tanítójelöltek helyesírási ismereteit, készségét, tipushibáit (Fercsik Erzsébet, Hangay Zoltán, Kernya Róza). Adamikné Jászó Anna élesen polemikus, de egyértelműen meggyőző előadásban amellet érvelt, hogy „az 1978-ban bevezetett olvasástani módszerek nem kedveznek a helyesírási készség kialakulásának, sőt egyenesen akadályozzák egészséges és töretlen fejlődését”. Éder Zoltán pedig a lehetőség magyar nyelvi kifejezésének példacsoportjával azt bizonyította, hogy a magyar mint idegen nyelv tanítása a grammatikát és a nyelvművelést egyaránt gazdagíthatja – az árnyalatokig pontos nyelvhasználat (grammatikákból hiányzó) szabályszerűségeinek megfogalmazásával, tudatosításával.

Egy szakmai konferencia szerepe (többé-kevésbé) a tudományos szintézisekével rokonítható. Mindenesetre a tudománytörténet is ekként fog ítélően visszatekinteni rá: adott-e átfogó képet; kirajzolódtak-e benne a legfontosabb áramlatok, törekvések és dilemmák; s főként, összegzése ösztönző erejű volt-e? A tudománytörténet majd megadja a maga választ ezekre a kérdésekre. Mi igent mondunk mindegyikre. Igen, a magyar nyelvművelés tudja a dolgát, s vállalja is. Tegyük hát!

Az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia

Bíró Péter, a BME rektorhelyettese megnyitja a tanácskozást

Előadások (délelőtt):

Elnököl: **Horváth Tibor**

Hell György: A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében

Somogyi Magda: Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben

Jeszenszky Sándor: Jedlik Ányos nyelvújító munkássága

Priszter Szaniszló: A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése

Kis Ádám: A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái

Szöllősy-Sebestyén András: Hogy mondjuk a *file* -t magyarul? (Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)

Szovátay György: Fonákságok írott és beszélt tudományos nyelvünkben

Juhos Albert: A műszaki dokumentumok nyelvi kérdései

Vita

Elnöki zárszó

Előadások (délután):

Elnököl: **Szöllősy-Sebestyén András**

Sturcz Zoltán: Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban

Bencze Ildikó: Idegenszerűségek a mai közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)

Szende Aladár: A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben

Horváth Tibor: A személytelen fogalmazásról

Lipka Gábor: Nyelv művelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen

Hőnyi Ede: Hogyan írjuk a földrajzi neveket?

Ferenczy Gyula: Az orvosi helyesírási szótárról

Fábián Pál: Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege

Vita

Elnöki zárszó

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A Budapesti Műszaki Egyetem tanácsa nevében üdvözlöm önöket szaknyelvi konferenciánk alkalmából, tolmácsolva Michelberger Pál rektor úr jókívánságait is: más irányú halaszthatatlan elfoglaltsága miatt nem tudott megjelenni ma körünkben.

Egyetemünk örömmel vállalta, hogy az MTA Magyar Nyelvi Bizottságával együtt gazdája lesz ennek a mai tanácskozásnak; több okból is, de közülük én itt most csak kettőt említek meg. – Az egyik egyetemünknek az a múltbeli szerepe, hogy tanári kara mindig élen járt a magyar szaktudományi nyelvek megteremtésében, mind a nyelvújítás idején, mind a múlt század végén a szaktudományok óriási fellendülésekor, amikor a műszaki tudományoknak magyar nyelvezete utolérte a nagy nyugati nyelvek kifejezésbeli hajlékonyságát. Ez a törekvés később is jellemezte az egyetemünkön folyó oktatást. – A másik ok, ami miatt örülünk ennek a nyelvészekkel közös eszmecserének, a műszaki tudományok fejlődésének rendkívüli felgyorsulása. Ez ugyanis azt kívánja tőlünk, hogy a tudományok magyar nyelvének a fejlesztésével se maradjunk el, hogy ne szoruljunk más nyelvek segítségére, mankójára.

Mivel egyetemünk a szaktudományok rendkívül széles spektrumát fogja át, hiszen nemcsak a nevében szereplő, szorosabban vett műszaki tudományokkal foglalkozunk, hanem jelen van falaink között a vegyészet, a közgazdaság-tudomány, az atomfizika stb., az idegennyelv-oktatás, sőt még a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása is, joggal remélhetem, hogy mindaz, ami ma itt el fog hangzani, szét fog sugározni falainkon túlra is, és hatással lesz minden szaktudományunk nyelvére.

Ezt már csak azért is szeretném, mert konferenciánk tematikája rendkívül gazdag. Szó fog esni szaknyelveink megalapozásának és fejlesztésének múltbeli kérdéseiről, mai terminológiai problémákról, az idegen (főképp angol-amerikai) átvételeinkkel való birkózásunkról, szaknyelvi helyesírási szótárainkról, a magyaros fogalmazás módozatairól, sőt még a szakszókincsnek szépirodalmi felhasználásáról is.

Szívből kívánok önöknek eredményes munkát.

Biró Péter
a BME rektorhelyettese

A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében

A nyelvoktatásnak és így az anyanyelvoktatásnak is elsődleges célja a nyelv valamiféle elsajátításában áll. A kérdéssel foglalkozók nagyon jól tudják, milyen sokféle véleménnyel lehet találkozni azzal kapcsolatban, mit is jelent egy nyelv birtoklása. A nézetek ismertetése helyett szeretnék egy eléggé régi, közismert, de azért, véleményem szerint, még mindig nagyon helytálló és főleg jól hasznosítható megállapítást alapul venni: a nyelv birtoklása négy alapvető készség meglétének fokán mérhető le, mégpedig a beszéd, az értés, az olvasás és írás készségein. Régebben ez a négy készség és a velük kapcsolatos tennivalók központi elvnek számítottak a nyelvoktatásban; a tanítandó anyagot, a gyakorlatokat ezeknek a készségeknek a megszerzéséhez mértük. Manapság ennek a négy készségnek kiemelt hangsúlyozása vesztett jelentőségéből. Talán azért, mert nem tekinthetők azonos értékűeknek: a beszéd készségének birtoklása többet jelent, mint a másik három. Meg lehet tanulni egy nyelvet az olvasás, az értés vagy az írás szintjén akár külön-külön is, de azért az ilyen emberre nem mondjuk, hogy ugyanúgy birtokában van egy nyelvnek mint az, aki beszél is vagy csak beszél a nyelvet. Nem véletlen, hogy a mai nyelvoktatás középpontjában a beszéd-készség elsajátítása áll. Ezt a beszéd-készséget azonban írott szövegek, méghozzá olyan írott szövegek alapján tanítjuk, amelyek nem, vagy csak alig tükrözik a beszélt nyelvet. Ez a megállapítás vonatkozik az idegen nyelvek oktatásának pedagógiájára és az anyanyelvi oktatásra egyaránt. Igaz ugyan, hogy az iskoláskor előtti időszakban a gyerekek a beszélt nyelvből merítik mindazt, ami anyanyelvük elsajátításához kell, de ahhoz, hogy anyanyelvüket valóban meg is tanulják, szükségük van még legalább tíz évré, amit az iskolában töltenek el. Itteni tanulásuk viszont szövegekre, írott szövegekre épül.

A beszéd és az írott szöveg alapján történő nyelvtanulásnak a kérdését úgy is lehetne vizsgálni, hogy megnézzük, melyik szövegfajta ér többet a nyelv megtanulása, elsajátítása szempontjából. Egy ilyen kérdés azonban tulajdonképpen értelmetlen: eddigi nyelvi, nyelvészeti vizsgálódásaink szinte kizárólag csak az írott szövegekre épültek, a nyelv rendszerére, lényeges tulajdonságaira vonatkozó ismereteinket az írott szövegekből merítettük. Lényeges változásoknak ezen a téren csak az utóbbi 10 évben lehetünk tanúi. A beszélt nyelv módszeres vizsgálata csak az újgrammatikusok óta számít külön területnek, de az ő figyelmük is hosszú ideig csak a nyelvjárási kutatásokra irányult. Ebből a nyelvjáráskutatásból jutottunk el az élőnyelvi kutatásokon keresztül oda, amit ma a beszélt nyelv kutatásának nevezünk. (Kiss Jenő, 1992.)

Nem meglepő, hogy a beszélt nyelvre vonatkozó kutatásaink aránylag szűk terjedelműek. Ráadásul, mivel a beszélt nyelv tulajdonságait az írott szövegek alapján megállapított nyelvi normákhoz mérjük, a beszélt nyelvről inkább csak negatív tulajdonságokat szoktunk megállapítani: a gyakran használt szavak száma sok, és így az ún. iterációs index is jóval magasabb, mint a szépirodalomból vett munkáké, rossz az egyszer használt szavakból vett különlegességi index, úgyhogy jogosan állapítja meg egy alapos tanulmányában Keszler Borbála, hogy „... a vizsgált beszélt nyelvi szövegekre bizonyos fokú igénytelenség jellemző”. (Keszler Borbála, 1983.)

Mint említettem, a beszélt nyelvi szövegekre vonatkozó kutatások még aránylag újabb keletűek. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálódások nem terjedtek ki a nyelvi jellegzetességek minden területére, többek között azokra sem, amelyek a beszélt nyelv és a szaknyelv közötti kapcsolatra utalnának. Bizonyos szófajstatisztikai adatok, sőt az iterációs index is utalnak egy lehetséges kapcsolatra, de ezek az adatok túl általánosak, nem meggyőzőek és főleg nem kellően szemléletesek. A beszélt szövegek szókincsének egy közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a köznyelvet semmiképpen sem szabad valami zárt, szemantikájában egységes területnek tekinteni, mert benne meglepően gyakran bukkannak föl szavak, amelyeket a szakszókincs körébe kell utalnunk. Az említett Keszler Borbála-cikk példamondatainak áttekintéséből az alábbi szavak és szókapcsolatok adódtak: *villanykályha, villany-számla, régió, megformálási mód, népművelési gyakorlat, szervező alak, programtervezet, jelzés, lelet, túlóra, jellemzés, játszóelem, pszichológus, művész, misztikus irigység, könyvtá-*

ros, estis, középiskolás kollégium, iskolai könyvtár, ingyenes ellátás, halaszt, felmérő dolgozat, pincekép, félév ('szemeszter' értelemben) stb. Az ilyen és ehhez hasonló szavak a szaknyelvek különböző rétegeiből, ún. regisztereiből valók, és egészen természetes tartozékai a beszélt nyelvnek. Tulajdonképpen nehéz is elképzelni olyan beszélgetést, amelyik tárgykörének jellegzetessége folytán ne tartalmazna ilyen szavakat. Meglétük a gyakorlati életnek köznapi igényéből válik természetessé szinte minden beszélgetésben.

Az elmondottakat két pontban lehetne összefoglalni: az egyik az, hogy a nyelvoktatás alapját írott szövegek adják, a másik pedig, hogy a beszélt szövegek jellegzetességeként sok szaknyelvi szó és kifejezés található a spontán, szubjektív mondanivaló összességében. Ennek a két megállapításnak a háttérében most azt a kérdést kellene körüljárni, milyen szerepet adhatunk a szakmai szövegeknek a nyelvi, pontosabban az anyanyelvi oktatásban. Ezzel kapcsolatban mindjárt az elején le kell szögezni, hogy nem a szakszókincs tanítására gondolok. Ami az előbb a szakszókincs és a beszélt nyelv viszonyára vonatkozott, csak azt kívánta szemléltetni, hogy a beszélt nyelv semmiképpen sem idegenkedik a szaknyelvtől, sőt rendszeresen és jellegzetesen felhasználja annak elemeit. A szakszövegeket ezért a továbbiakban egy sajátos nyelvi jellegzetességeket hordozó nyelvváltozatként fogom értelmezni, melynek sajátosságait a nyelvoktatásban előnyösen föl lehet használni. Mindenekelőtt a szaknyelv sajátos tudatosságára gondolok, valamint arra a lehetőségre, hogy mintaként használható föl nyelvi produktumok értékelésére. Lássuk most ezt a két jellegzetességet külön-külön.

Minden írott szöveg tudatos szöveg a spontánnak is nevezett beszéddel szemben, de a szakszöveg kétségkívül egy magasabb fokán áll a tudatosságnak, mint egy levél vagy egy hozzá hasonló írott közlés. Részletesebb kérdések fölvetése előtt kezdjük azzal, van-e helye a tudatosságnak a nyelvoktatásban. Ha most az anyanyelvoktatás mellett az idegennyelvoktatásra is gondolunk, akkor ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekes ellentétes fejlődésnek, vagy helyesebben, ellentétes irányú gondolkodásmódnak lehtëtünk és lehetünk a tanúi: az idegennyelvoktatás hosszú ideig tudatos alapokon folyt, és ebből az igényből kiindulva szerkesztette meg tankönyveit és oktatási rendszerét. Az utóbbi évtizedben viszont éppen ellenkezőleg: egy közvetlen nyelvi hatás érvényesítését keresi, és tanulás helyett inkább egy spontán elsajátítási technikában hajlandó gondolkodni. Az anyanyelvi oktatásban ezzel szemben mindig is a fokozottabb nyelvi ráhatás volt a lényeg, amit csak magyarázatként kísért egy tudatosító nyelvtani ismeretadás. Érdekes fejleményként legújabbban egyre többet hallunk arról, hogy az anyanyelvi tapasztalatokat, amelyeket a magyarnak mint idegen nyelvnek tudatos tanítása során sikerült összegyűjteni. A kétféle nyelvoktatásban tehát a fejlődési irányok érdekesen ellentétei egymásnak: az idegen nyelv oktatása egy közvetlenebb, az anyanyelvé egy tudatosabb oktatási irány felé halad. A szaknyelv jellegzetes tulajdonságainak felhasználása az utóbbi törekvésekkel mutat párhuzamot. Célja, hogy a jellegzetességek bemutatásával, megfelelő gyakorlatokkal gazdagabbá és tudatosabbá váljon az anyanyelvi ismeretek és az anyanyelvi tudás foka. Erre több nyelvi szinten adódik lehetőség: a szavak, a mondatok és a szövegek szintjén.

A szavak jelentéséről több helyen is szó van az anyanyelvi oktatás tananyagában. A főnevekkel kapcsolatban például a gyerekeknek meg kell tanulniuk, hogy a tulajdonnevek lehetnek személynevek, állatnevek, címek, intézmények nevei stb., a köznevek pedig jelölhetnek élőlényeket, növényeket, dolgokat, gondolati valamiket. A rokon jelentésű, a több jelentésű szavakról is tanulni kell mindenkinek: a *kacs*a, a *samár*, a *meztollasodott* és ehhez hasonló szavakat tudni kell többféleképpen értelmezni egy végzős általános iskolásnak. Ezt a fajta pontosabb értelmezést a szakszavak jelentésének elemzésével lehetne kibővíteni. A szakszavak használatában éppen az a különös, hogy jelentésüket pontosan meg lehet adni. Hivatalosan, ha az egy szabványszerűen meghatározott valaminek a neve, de egyénileg is egy szakmunkában, ha a szerző komolyan veszi azt, amit mond. A szakszavak éppen ezzel a jól definiálható jelentésükkel különböznek az egyéb köznapi szavaktól, amelyeknek a pontos jelentését bizony elég nehéz pontosan megadni. Hogy ez hátránya vagy előnye-e a köznapi beszéd szókincsének, már külön megbeszélés tárgya lehetne az iskolában, amibe az is beleférne, miért más a szépirodalmi szöveg hatása, mint a szakirodalmié, és miért van

jobban megkötvé a szakirodalmi cikk szerzője a szavak használatában, mint egy újságcikk írója vagy egy mindennapi beszélgetés résztvevője. A szembeállítás adná itt a lényegét és azt a motiváló szempontot is, amellyel a szavak jelentésének fontosságára föl lehetne hívni a figyelmet.

A nyelvkészséget, a nyelvvel való bánni tudást a fogalmazási feladatokon szokták lemérni az iskolában. In ilyen jellegű gyakorlatok eredményes alkalmazásához az is hozzátartozik, hogy a fiatalok le tudják mérni valamilyen összehasonlítás alapján, milyen fokban tudták elérni a kívánatos szintet. Erre szolgálnak a tanári értékelések és esetleg egy mintának tartható fogalmazvány felolvasása. Kérdéses azonban, hogy ilyen minták elegendőek-e? Az írói készség csírájával rendelkező fiatalok már iskolás korban is képesek arra, hogy szépirodalmi alkotásokban keressenek példákat egy adott fogalmazási feladat elgondolható megoldásához. Ilyenek azonban csak kevesen vannak a közoktatás részesülői között. A gyerekek legtöbbször még hiányzik az a szükséges fogékonyság, amellyel saját kifejezési készségük fejlesztése érdekében valamilyen szépírói, irodalmi értékű megoldást vennének alapul. A szakmai jellegű szövegek megfogalmazása viszont általában közelebb áll a gyerekek többségéhez. Nem véletlenszerűen van ez így, vagy a szépirodalom iránti érzéketlenség miatt, hanem egyszerűen azért, mert az oktatásban kapott szövegeknek mintegy 70%-a szakmai jellegű. Az oktatásban a fiatalok mindenekelőtt szakmai szókincset kapnak a szakmai foglalkozásokon, és az ilyen szövegek már mennyiségi túlsúlyuk folytán is jobban hatnak rájuk, mint az irodalom. Saját maguk alkotta szövegekhez is könnyebben találhatnak példát egy fizikai, természetrajzi, biológiai vagy nyelvtani kérdés levezetésében, mint érzelmeik, gondolataik színes közléséhez. Nem „száraz” szakmai szövegekre gondolok természetesen, hanem olyanokra, amelyek világosan és mindenki számára jól érthetően fejezik ki a mondanivalót, amelyekkel valóban el lehet érni, hogy az olvasó is azt és úgy gondolja, ahogy a szöveg szerzője. Ráadásul az ilyen fogalmazások értékét sokkal könnyebb ellenőrizni, mint egy másikat. Lakásomat akkor írom le jól, ha az olvasó valóban bele tudja képzelni magát, és akár vakon is eltalál az egyes helyiségekbe, egy ismeretlen kártyajáték szabályait akkor mondtam el jól, ha első hallásra is mindenki megérti, és játszani tudja. Azt hiszem, nem jelent felesleges foglalkoztatást az ilyen jellegű készségek gyakoroltatása. Eredményességük megkönnyíthető, ha a tankönyvekben valóban jól felépített (szak)szövegeket kapnak a gyerekek tananyagnak, amelyek megfelelnek az említett kívánalmaknak.

A szövegekkel kapcsolatban végül szeretnék még egy kérdést megemlíteni, mégpedig a szövegek megértésének kérdését. A magyar szövegeket ösztönösen megérti mindenki, aki tud magyarul. Egy hároméves gyerek minden további nélkül megért egy mesét, ha az szókincsbeli és mondat szerkezeti ismereteinek keretén belül van. Az ösztönös szövegértésnek ez a kora nagyon sokáig él a gyerekekben, sőt, úgy tűnik, az oktatás is ezt az ösztönös szövegértést fejleszti tovább a szókincsre és a mondat szerkezetekre vonatkozó ismeretek közlése mellett. (Legalábbis erre engednek következtetni az értési vizsgálatokban alkalmazott mérési módszerek.) Egy bizonyos életkoron túl azonban a valóban tudatos szövegértés hiánya komoly akadálya lehet a szellemi önállósodásnak. Habár nem teszek különbséget a szépirodalmi és a szakmai szövegek között abban a tekintetben, hogy melyikük megértéséhez lenne szükség több tudatosságra, az elsőnek említettek természetes érzelmi telítettsége önkéntelenül mégis sokszor arra csábítja az olvasót, hogy belefeledkezzen a szövegbe, és szabadon hagyja érvényesülni hatását. Újdonságot jelentő igazi szakszöveg olvasásakor ilyesmit nem engedhetünk meg magunknak. Odafigyelés, sőt egyes mondatok szerkezetének tudatos elemzése nélkül sok esetben nem is boldogulunk. Ha a tudatos szövegértésnek akár csak megközelítőleg is komoly nevelő értéket tulajdonítunk, már akkor is többet kellene foglalkoznunk a jelenleginél a szakszövegek, természetesen a jól megírt szakszövegek jelentésének elemzésével.

A rendelkezésemre bocsátott kereteken belül igyekeztem kifejteni meggyőződésemet, hogy fiataljaink jobb szóértésének, tartalmasabb fogalmazási készségének és tudatosabb szövegértésének kialakítása érdekében az anyanyelvi oktatásban az eddigieknél bővebb teret kellene biztosítani a szakszövegek elemzésének, és jobban föl kellene használni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szakszövegekben egy gazdagabb anyanyelvi tudás kifejlesztése

érdekében megtalálhatunk. Jól tudom, egy ilyen igény könnyen fölébresztheti azt a gondolatot is, hogy a szakszövegek és a bennük meghúzódó gondolkodásmód egy sokoldalú egyéniség kialakítása helyett beszűkülést, érzelmi elfakulást is kiválthatnak. Már a XIX. sz. elején nem kisebb személyiség figyelmeztetett erre a veszélyre, mint Wilhelm Grimm, a német szótáríró. Szerinte: „Minden egészséges nyelv képszerű, hiszen még a leghalványabb gondolatnak is érzékelhető megnyilatkozásra van szüksége. Komoly hátrányokat hozott viszont ebből a szempontból művelődésünk legutóbbi szakaszában az elvont gondolkodás, mert az elvont szó sosem kötődik szorosan a gondolathoz. Ennek a közvetlen kapcsolatnak a hiánya azzal a veszéllyel jár, hogy a szó tartalmatlanná válik, és a hangzatosan kimondott kifejezés mögött sokszor semmi sem található. A beszéd csontozatának állománya ritkul, a szép külső elszíntelenedik és megfakul.” (W. Grimm: Bericht über das Deutsche Wörterbuch.)

Ezzel a biztosan nem alaptalan megállapítással szemben Kosztolányi Dezső szavaira szeretnék hivatkozni: „Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak. ... Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is. Nem a népszerűsködő tudósokra gondolok itt, akik uraságoktól levetett, ellenszenvesen-színes szépirodalmi kellékekkel piperéztetik mondataikat, hanem az alkotókra, akik mindig egyszerűek és közvetlenek, az olyan fajta tudósokra, ... akikről írni tanulhat a szépíró is.” (Kosztolányi Dezső, 1933.) Úgy gondolom, Kosztolányinak ez a véleménye nagyon jól alátámasztja azt az igényt, hogy a szakszövegeket az eddiginél nagyobb mértékben vonjuk be az anyanyelvoktatásba.

Felhasznált irodalom:

1. Kiss Jenő: Észrevételek a magyar beszélt nyelvi kutatásokról, MNy. 1992. 2. 157–168; 164. o. –
2. Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (szerk.: Rácz Endre és Szathmári István), Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 164–202, 180. o. –
3. Wilhelm Grimm: Bericht über das Deutsche Wörterbuch, In: Deutsches Lesebuch, Reclam, Leipzig, 1988. 313. o. –
4. Kosztolányi Dezső: A tudomány nyelve (1933) In: Nyelv és lélek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 188. o.

Somogyi Magda

Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben

A műszaki nyelv szókincse nagyságát tekintve vetekszik az irodalmi nyelv teljes szókincsével. Első hallásra meglepő lehet ez a megállapítás, de ha a műszaki nyelvet mint a ma már voltaképpen egymástól szinte független szaknyelvek összefoglaló neveként értelmezzük, máris nyilvánvalóvá válik, hiszen a természettudományoknak az ipari termelésben való alkalmazásával kapcsolatos szakmák, szakterületek, tudományágak száma már önmagában is óriási – és napról napra nő –, nyelvhasználatuk, ezen belül is elsősorban szókincsük mind a műszaki nyelv fogalma alá tartozik. Ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy ez a szókincstömeg sem korlátozódik az alapszavakra, hanem a magyar nyelv más rétegeiéhez hasonlóan a különböző szóalkotási módokkal sokszorosára bővíthető, nem tűnik túlzásnak a Nyelvművelő kézikönyv következtetése, mely szerint „már több millió műszaki szóval és kifejezéssel kell számolnunk”. (II. 225 l.)

Bár ma, a számítógépes nyelvészet térhódításának idején elvileg még ilyen nagy mennyiségű adat feldolgozása, elemzése sem okozhat megoldhatatlan gondot – a szakértelmen kívül gyakorlatilag csak idő és pénz kell hozzá –, itt és most csak a műszaki nyelvvel kapcsolatos szóképzési kérdések felvázolására vállalkozhatok.

Köztudomású, hogy a műszaki nyelv szerkezetét tekintve jelentősen eltér a köz- és irodalmi nyelvtől. Ez elsősorban a mondat- és jelentéssűrítő elemeknek köszönhető. Ilyenirányú kutatások a BME Magyar Nyelvi Csoportjában már jó ideje folynak. Ezek a vizsgálatok a mondatértékű szerkezetek elemzésére helyezik a hangsúlyt, és a felmerülő

szóképzési kérdéseket is többnyire a mondatégsz, a szöveg szempontjából kiindulva tárgyalják. Ennek ellenére, vagy jobban mondva ezzel együtt számos, a morfológia vizsgálati körébe tartozó részletkérdéssel is foglalkoznak, mivel felismerték, hogy a szóképzés jelenségének értelmezése nélkül a szintaktikai és lexikai sűrítő szerkezetek mibenléte nem tárható fel teljes mélységében. (Vö. Folia Practico-Linguistica XIII. és XVII. számában közölt tanulmányokkal.) Ennek a felismerésnek az értékét növeli, hogy bizonyos modern általános nyelvészeti irányzatok elég hosszú ideig a morfológiai szint kiiktatásával próbálták leírni a nyelvi rendszereket, mára azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy transzformáció és alakítási elemzés nem zárják ki egymást.

A Magyar Nyelvi Csoportban folyó kutatómunka eredményeként született tanulmányok közül azok, amelyek témájuk szóképzési vetületével is foglalkoznak, nagyban hozzájárulnak a műszaki nyelvbéli képzőrendszer sajátosságainak megismeréséhez. Elsősorban bizonyos névszóképzők és az igenevek képzői fordulnak elő nagy gyakorisággal. Ezek közül érdemes megemlíteni, hogy bár a deverbális -*ás*, -*és* képző a köznyelvben is a leggyakoribb főnévképzőnk 40% körüli mutatóval, a műszaki nyelvben a többi főnévképzőhöz viszonyítva ez a gyakorisági érték 50% fölött van. (Vö. Mészáros László: Képzett főnevek és szerkezeteik. In: Folia Practico-Linguistica XIII. 11–38. l.) Ez is a sűrítés, a nagyfokú nominalizáció következménye. Ugyancsak a műszaki szövegek erősen nominális jellegéből következők, a melléknévi igenevek magasabb arányú használata is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy a gyakorisági mutatók nem igazolják azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a beálló melléknévi igenév a műszaki nyelvben gyakrabban fordul elő, mint a köz- és irodalmi nyelvben, egyaránt 2–2%. Ezzel szemben a -*ható*, -*hető* használata a műszaki szövegekben a köznyelviekéhez képest több mint négyszeres gyakoriságú. Eddig nem tartották jellegzetesen műszaki nyelvi képzőnek a -*ható*, -*hető*-t, pedig a köznyelvi 18%-os gyakorisággal szemben a műszaki nyelvbéli előfordulás 37%-os értéket mutat. A melléknévi igeneves szerkezetekkel foglalkozó tanulmány szerzője, Sturcz Zoltán ennek okát abban látja, „hogy az -*andó*, -*endő* feltehetően kisebb arányú köznyelvi használata és a műszaki szövegekben gyakran a nyelvhelyességi határokon mozgó, néha kényszerű szerepeltetése miatt feltűnőbb jelleget kap, mint a simuleknyobb, megszokottabb -*ható*, -*hető*”. (Sturcz Zoltán: A melléknévi igeneves szerkezetek. In: Folia Practico-Linguistica XIII. 80.)

Érdekes lehet még azt is megemlíteni, hogy e tanulmány adatai szerint a köznyelvben a folyamatos melléknévi igenév kb. 15%-kal gyakoribb, mint a műszaki szövegekben: 60,8, ill. 46%.

A dolog természeténél fogva a műszaki szövegek szerkezetének, a képzők szövegszervező sajátosságainak kutatása az igeképzők vonatkozásában eddig kevesebb figyelmet kapott. Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok az idegen derivátumok, amelyek a műszaki nyelvben egyre gyarapodó létszámban valamelyik ún. igésítő képzővel jelennek meg. Ez a jelenség a köznyelvben is egyre gyakoribb, de számarányát tekintve a műszaki nyelvben jóval jelentősebb. E kérdéskör nemcsak az igéket érinti, hanem a főneveket, melléknéveket, esetenként a határozószókat is.

A természettudományok, a technika századunkban végbemenő rohamos fejlődése, valamint az, hogy a hazai műszaki fejlesztésnek szüksége van a nemzetközi haladással való lépéstartásra, főleg a legutóbbi időben nem enged időt arra, hogy magyarátsuk az óriási tömegben beáramló idegen, újabban többségükben angol szavakat. Korábban, amelyiket lehetett, latinositottuk, esetleg visszalatinositottuk, így illesztve be őket a magyar szakszavak közé, pl. *nukleáris*.

A jelenség pozitívuma, hogy a technika, a műszaki kutatás mindinkább nemzetközivé válik, és az eredmények leírásának átültetése a nemzetközi szakszókincs használatával egyszerűbb, egyértelműbb. Ma már idegen nyelveket tudni a műszaki szakembereknek nemcsak szép, hanem elengedhetetlen. A kíváncsú az lenne, hogy a szaknyelv lecsapódása a köznyelvi használat területén viszont már magyarul menne végbe. Ez egyre inkább csak jámbor óhaj marad, és jó, ha legalább a magyar nyelv fonetikai, fonológiai szabályai érvényesülnek meghonosodásukkor.

Könnyű belátni, hogy napjainkban – a múlt századi nyelvújítás lázában gyökeresen magyarított idegen szavak csoportjával szemben – a mai műszaki nyelvben az a csoport van túlsúlyban, amely különböző beillesztő képzőkkel vagy egyre gyakrabban azok nélkül szolgálja a szó- és írásbeli kommunikációt. Tagjainak közös jellemzője az idegen, gyakran ún. nemzetközi eredet (ilyenkor az átdő nyelvi sem határozható meg). Magyarosításuk általában valamilyen szinten megtörtént, vagy folyamatban van, ennek tükrére lehet a helyesírás pl. *lézer, szoftver*.

A kielemezhető képzőt nem tartalmazó szóalakok jelenlegi szempontunkból a továbbiakban érdektelenek. A képzetteket szófajok és képzők szerint csoportosíthatjuk. A legjellemzőbb összefüggő képzések, szócsaládok esetében a magyar nyelv szemszögéből nézve nem állapítható meg az alapszó szófaja, ill. csupán ún. passzív tövüket elemezhetjük ki attól függetlenül, hogy mikor milyen alak került nyelvünkbe. Annak sincs jelentősége, ha a képző az átdő nyelvi is megvolt, a magyar nyelvben meglévő szembeállíthatóság a döntő. Pl. *transzformátor* – *transzformál*; *oszillátor* – *oszillál* – *oszilláció*; *elektrifikál* – *elektrifikáció*; *elektrolízis* – *elektrolizál* stb. A csoport tovább-bontása a származékok szófaja, ill. a képzők szerint lehetséges. Jellemző főnévi képzők a *-tor* és a *-ció*. Jelentésük jól elkülöníthető; a szócsalád tövéből képzett igével kifejezett cselekvést megvalósító szerkezet (ritkán személy), illetőleg az adott cselekvés folyamatának a jelölésére használjuk őket. Az *-ál* ige-képző általában tárgyas igéket képez. Mind a latin eredetű főnévképzők, mind a megmagyarosodott ige-képző beillesztő képzőként működik, vagyis alkalmassá teszi a velük alkotott származékokat arra, hogy szófajuknak megfelelően ragozhatóak, jelezhetőek legyenek. Természetesen más szópárok, szóhármassok is jelen vannak, amelyeknek egymáshoz való morfológiai viszonya nem mindig ítéhető meg egyértelműen magyar leíró nyelvtani szempontból. Ilyen lehet a *statika* – *statikus*; *elektronika* – *elektronikus*; *kémia* – *kémikus*; *kalória* – *kalorikus* szópárok esete. Kérdéses az *elektro-* összetéti előtag és az *elektromos* melléknév kapcsolatának leírása is.

Tudjuk, hogy a magyarban általában az *-izál*, *-ál* (ritkábban, ill. régebben az *-íroz*, *-éroz*, újabban pedig az egyszerű *-z* vagy inkább íkes változatában a *-zik* és az *-l*) tölti be az igésítő képző szerepét az idegen szavak esetében. Ez a műszaki nyelvre is igaz, bizonyíthatjuk a korábban elhangzott igei példákkal, de másokkal is, olyanokkal, amelyek vagy más kapcsolatokban mutathatók meg, vagy egyedi képzésűek, nincs szembeállítható párjuk, vagy egyértelműen denominálisnak minősíthetők. Pl. *kompjuterizál*, *atomizál*, *dehidrál*, *eloxál*, *kompaundál*, *amalgámoz*, *antisztatizál*, *montíroz*, *fixál*, *fixíroz*, *centríroz*. A *fixál* és *fixíroz* a műszaki nyelvben azonos jelentésstruktúrájú. Érdekes még, hogy a ma általános *telefonál* mellett létezett, élt a *telefonoz* és *telefoníroz* változat is. Kettősség figyelhető meg az egészen új *faxol* és *faxoz(ik)* esetében. E példák már túlmutatnak a műszaki nyelven, használati eszközökről lévén szó. Ezeken kívül nem, vagy legalábbis alig találunk színönim képzőket. A felsorolt névszó-, ill. ige-képzővel alakult származékok természetesen továbbképezhetők. Az *-ál* + *-ás* jelentése egybeesik az *-áció* végződésével, bár a gyakorlatban nem mindig cserélhető fel. Valószínűleg nem határozható meg általános érvényű szabállyal e ténynek az oka. A kiinduló képzők termékenyek, de nem azonos mértékben. Ennek feltárása még további vizsgálat tárgya. Biztos tendenciának tűnik, megfelelő előkészítés után esetleg szabályba is foglalható az *-áció* és *-ál*, ill. az *-izáció* és *-izál* képzőpárok megjelenése. Úgy tűnik, hogy ha van *-izál* képzős alak, analogikusan megalkotható mellé az *-izáció*-s forma is. Ez viszont is igaz. Pl. *atomizál*-*atomizáció*, *vulkanizál*-*vulkanizáció*, *konténerizál*-*konténerizáció*. Az *-ál* képzőöknél ez az analógia akkor érvényesül inkább, ha ún. passzív tövel van dolgunk. (Nincs *telefonáció*, *centrifugáció*!)

A felvetett problémákkal igyekeztem rávilágítani, hogy milyen ingoványos, bár korántsem feltárhatatlan terület az idegen szavak alaktana. A gondok nagyságát növeli, hogy nemcsak műszaki nyelvi, de köznyelvi vonatkozásban se nagyon foglalkoztak ilyen jellegű vizsgálatokkal. Általános szokás megelégedni azzal a figyelmeztetéssel, hogy lehetőleg ne használjunk idegen szavakat. Ezzel természetesen egyet kell értenünk, de ma már struccpolitikának látszik a magyar nyelv különböző rétegeibe beilleszkedő idegen, ill. nemzetközi eredetű szavakat kirekeszteni a morfológiai kutatásból. A nyelv egészét tekintve minden

bizonyval még tarkább az alaktani csoportok halmaza, bár a fő típusok valószínűleg a műszaki nyelvben is képviselve vannak.

Számarányát tekintve kisebb jelentőségű, de nem kevésbé érdekes a műszaki nyelvben meglévő azon származékszavakat magába foglaló csoport, amelyek magyar eredetű alapszava köznyelvi. E tövek többsége más, nem egyszer szinonim képzőkkel társulva köznyelvi képzésekben is megtalálható. Az idetartozó alakulatok számbavétele még szintén előttünk álló feladat.

A *tároz*, *tározó*, *tározás* szócsalád azt a típust képviseli, amelynél két szinonim igeképző szembenállása (-z és -l) okoz egyfajta szóhasadást. Az azonos jelentésű és funkciójú képzők köznyelvi megoszlásának vizsgálata is nagyrészt nyitott, főleg az igeképzők vonatkozásában. E kérdés tisztázása nyelvhelyességi szempontból sem haszontalan.

A *tartály* és a *tartány* szópár mindkét tagját 1843-ból adatolhatjuk először. A nyelvújítók hozták létre őket a műszaki szókincs bővítésére azonos jelentéssel. A *tartály* egyre inkább bekerült a köznyelvbe is, párja már-már kihalt, de 'beépített nagy tartály' jelentésű szakszóként mára újraéledt. Bizonyos mértékig ezzel a típussal rokon a *szabály* és a *szabvány* is.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen kettősök keletkezése többnyire esetleges, éppen ezért e csoport tagjai elsősorban a szócsalád tövéhez való viszonyukban, vagyis a szóképzés szófaji meghatározottsága felől vizsgálándók. Ugyanezt az elemzési módszert kell szem előtt tartani a *hajtány*, *öntvény*, *dugattyú*, *forgattyú*, *tolattyú*, *ácsolat*, *hegeszt*, *jöveszt* és minden más kielemezhető képzőt tartalmazó műszaki szó esetében. Éppen a kielemezési nehézségek miatt pl. a *szelep* valószínűleg nem kerül a vizsgálandó származékok közé, csak nyelvtörténeti szempontból tarthatjuk számon, hogy eredetileg képzett szó.

E csoport minden tagjára jellemző, hogy képzők alig vagy egyáltalán nem produktívak, gyakoriságuk is a beillesztő képzők mögött marad, mégis érdemes rájuk az eddigieknél jobban odafigyelni, és az esetleges szómagyarítók figyelmét is felhívni, mivel analógiás szóalkotások alapjául szolgálhatnak. Majdnem biztos ugyan, hogy az ilyen típusú képzések a már elterjedt idegen eredetű, sőt idegen hangzású műszavakat nem szoríthatják már ki, de az újonnan jövők esetében még esélyes versenytársak lehetnek, feltéve, ha a nyelvművelés iránt elkötelezett műszaki szakemberek idejekorán elterjesztik őket.

Jeszenszky Sándor

Jedlik Ányos nyelvújító munkássága

Amikor az Elektrotechnikai Múzeumban bemutatják az első magyar elektrotechnikus, Jedlik Ányos bencés szerzetes és tudós fizikaprofesszor kísérleti eszközeit, a látogatót néhány percre megérinti a múlt század hangulata, vagy legalábbis egy olyan érzés, amelyet múlt századinak vél. Ezt az érzést egyrészt a régi készülékek gondos, műves kivitele, másrészt azok korabeli, Jedlik által használt magyar elnevezése okozza.

A *villamdelejes forgony*, azaz a *villanymotor* vagy az *egysarki villamindító* – ma használatos latin nevén *unipoláris generátor* – Jedlik-féle elnevezését a ma embere régiesnek érzi és megmosolyogja. Ugyanúgy megmosolyogja, mint a többi olyan nyelvújítási próbálkozást, amely nem terjedt el. Ezek a nevek mesterkéltnek, erőltetettnek tűnnek, pedig cseppet sem mesterkéltbbek, mint azok a társaik, amelyek mindennapi beszédünk szerves részeivé lettek.

Miért lenne erőltetett a *forgás*-ból képzett *forgony*, ha nem érezzük annak a *mozgás*-ból származó *mozdony*-t? Ha viszont a *forgony* is olyan közhasználatú szóvá válhatott volna, mint a *mozdony*, hogyan ítélnék meg Jedlik Ányos nyelvújító tevékenységét? Aligha tekinthetjük csupán jószándékú, de avult, porlepte próbálkozásnak. Nem is az: Jedlik a mai élő műszaki nyelv egyik megeremtője. Mindössze arról van szó, hogy rengeteg általa bevezetett szóra fel sem figyelünk, személyével csak a kuriózumnak tűnő, el nem terjedt elnevezéseket kapcsoljuk össze.

Mielőtt nyelvújító munkásságát tényszerűen ismertetném, hadd lepjem meg az olvasót két meggyökeresedett szavával, még hozzá nem is a műszaki területről. Ki gondolna ma arra, hogy a *megfigyelés*, illetve a *megfigyel* ige nyelvújított szó, Jedlik professzor alkotása, éppúgy, mint a német *Vorteil-Nachteil* szópár mintájára az akkor már meglévő *előny* mellé a *hátrány* szó megteremtése?

De mi tette szükségessé a nyelvújítást a természettudományos, illetve a műszaki nyelven? Milyen nyelvet használt Jedlik?

Jedlik 1800-ban született, anyanyelve a magyar volt, majd a nagyszombati elemi iskolában megtanult szlovákul, de később ezt a nyelvet nem használta. A gimnáziumban azután kitűnően megtanult latinul, ezen a nyelven szerezte tudományos ismereteit, tudományos munkáiban vegyesen használta a magyart és a latint, a magyart szükségszerűen gyakran latin szavakkal keverte. Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban folytatta, ahol megtanulta a német nyelvet is, de első számú idegen nyelve a latin maradt.

Doktorátusa megszerzése után gimnáziumi, majd líceumi tanárként fizikát és természetrajzot oktatott, természetesen latinul. Bár a győri líceumban 1824-ben tanszéket kapott a magyar nyelv, a szaktárgyakat 1844-ig kizárólag latinul tanították. A magyar szakkifejezések iránti igény még nem merült fel. Jedlik 1829-ben még latinul írta le első jelentős tanulmányának, a forgó mozgást végző villanymotornak az elvét:

„Una drata electro-magnetica circa aliam pariter electro magneticam motum rotatoricum continuum protest” azaz: „egy elektromágneses drót egy másik hasonlóan elektromágneses körül folytonos forgó mozgás foganatosítására képes”.

Jedlik 1831-től pozsonyi akadémiai tanár, majd 1840-től a pesti egyetem professzora – de a tanítás nyelve változatlanul latin. Azonban a közéletben egyre többen emelnek szót a magyar nyelvért, s megkezdődik használata a természettudományban is.

1841-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein már magyarul hangzanak el az előadások, többek között Jedlik két előadása, egyik „Mesterséges szénsavas vizekről”, a másik „Villanymágnesi tűnemények” címmel.

Ugyanebben az évben alakul meg Bugát Pál kezdeményezésére a Magyar Természettudományi Társulat és Batthyány Lajos elnökletével az Iparegyesület – természetesen magyar nyelvhasználatlalt.

Az egyetemen a nyelvi változást az 1843/44-i országgyűlés II. törvénycikke indította el, ennek alapján jelent meg a Helytartó Tanács 1844. július 24-i 27215. sz. rendelete a magyar nyelv használatának engedélyezéséről.

Jedlik tanévnyitó beszédét már magyarul tartotta, hangsúlyozva a nyelv használatának fontosságát:

„Honi nyelven szólok azért is, hogy mindenkit ... emlékeztessenek, miszerint már nem elégséges csak születési hely tekintetéből magát magyarnak vallani, hanem nyelv tekintetében is történendő magyarosodás a jelenkor szelleme által késlelhetetlenül szorgalmaztatik.”

Elmondta, hogy egyes előadásokat magyarul, másokat latinul fognak tartani, többek között egyelőre ideiglenesen a mennyiségtant és természettant a műszavak hiánya, illetve az azok megismeréséhez szükséges idő miatt. Felhívta viszont arra az előnyös dologra a figyelmet, hogy így a diákok megtanulják a nemzetközileg használt szakkifejezéseket, s azzal párhuzamosan a már meglévő műszavakat is, mert azokat is ismertetni fogja. Természettan-könyvét 1843-ban már magyarul kezdte írni, előkészítve a magyar nyelvű egyetemi fizikaoktatást. Bár a Természettan első kötete, a Súlyos testek természetana nyomtatásban csak 1850-ben jelent meg, kéziratra már 1846-ban elkészült, jóval megelőzve a Helytartó Tanács 1848. március 19-i rendeletét, amely előírta a magyar nyelvű oktatást.

A szabadságharc leverése után Leo Thun kultúrminiszter fellépett a kizárólag magyar nyelvű előadások ellen. Bár elnömetesítési törekvések vezették, a nemzetiségi igényekre hivatkozott, a „Gleichberechtigung aller Nationalitäten” elve alapján. Jedlik okos és diplomatikus érveléssel védte a magyar nyelvű oktatást. 1849. október 20-án kelt memorandumában elfogadta a Gleichberechtigungot azzal a megjegyzéssel, hogy a döntést a „vidékre”, azaz arra az országra kell bízni, amelyben az egyetem van, nem pedig csupán az egyetemi

városra, hiszen a hallgatók zöme a „vidékről” származik. Az ok nyilvánvaló: a pesti egyetem diákjainak döntő része magyar, Pest város viszont erősen német nemzetiségű volt.

Jedlik kifejtette, hogy a legjobb eredményt a tanulók saját anyanyelvükön tudják elérni, ezért is tér át a világ a latin helyett a saját nemzeti nyelvek használatára.

Elismerte, hogy annak is lennének előnyei, ha a birodalomban egységes lenne a felsőfokú oktatás nyelve, csak hogy ez csak a latin lehetne, ami viszont ellentétben lenne a Gleichberechtigunggal. Az oktatási nyelv váltogatását vagy részleges megosztását elvetette. Egyetlen reális megoldást látott: a birodalom különböző városaiban a környék domináló nyelvén – de csakis azon a nyelven – kell tartani az előadásokat. Így a nemzetiségek mindegyike választhat anyanyelvi oktatású egyetemet.

Ez a javaslat persze Pesten magyar, s csakis magyar oktatást jelentett volna.

Jedlik javaslatát nem fogadták el, így az 1850-es években az elméleti fizikát párhuzamosan német és magyar nyelven, a kísérleti fizikát részben magyarul oktatta.

A teljesen magyar nyelvű oktatást végül az 1860-as Októberi Diploma rendelte el.

Döntően magyar volt viszont a tanítás az 1850-es években is a gimnáziumokban, ehhez azonban tudományos műnyelvre volt szükség. Egyes területeken már történtek kísérletek a magyar szakkifejezések megteremtésére. Ilyen szakterület volt a kémia, amely a 18. század végén vált a mai értelemben vett tudománnyá. Ez azonban még a periódusos rendszer előtti korszak volt, a kémiai elemeket közvetlenül érzékelhető tulajdonságaik szerint rendszerezték. Ebből következik, hogy az új magyar elnevezésekben is ezeket a tulajdonságokat kívánták megjelentetni.

Így lett a *bróm*-ból *büzeny*, a fehéritő, halványító hatású *klór*-ból *halvány*, a szobahőmérsékleten is folyékony fémről *higany*, a *kobalt*-ból *kékeny*. A nevekké inkább magát az elemet jellemezték, nem annak vegyületeit. Így sikerültebb volt az életem tápláló, égést élesztő *oxigén éleny* neve, mint a német *Sauerstoff*, amely az *oxigén*-nek a *kénsav* és *salétromsav* előállításában játszott szerepére utal, vagy a levegő 4/5-ét alkotó *nitrogén légeny* elnevezése, szemben a német *Stickstoff*-fal, amely nevét a szűrös szagú nitrogén-oxidokról nyerte. A magyar műszaki nyelv nem másolta szolgálait a német sablont. Az elemek nevének képzése az *arany* mintájára *-any*, *-eny* végződéssel történt, a vegyületeké *-ag*, *-eg* toldattal. Így az *oxid elég*, a *klorid halvag*, a *szulfid kéneg* lett. Ezeket a neveket Jedlik is átvette és terjesztette, s a múlt század végéig használatban voltak. Így került Szász Károly kitűnő Verne-fordításába Nemo kapitány hajójának villanytelep-alapanyagaként a *szódium halvag*. Kisdiákkoromban sokat nyomoztam e rejtélyes anyag után, míg megtudtam a szürke valóságot, hogy a *szódium halvag* egyszerűen *nátrium-klorid*, azaz *konyhasó*. Érdekes, hogy a *szénkéneg* vegyületnév napjainkig megmaradt. További szakkifejezések jelentek meg Bugát Pál 1844-ben kiadott Természettudományi szöghalmazában, Tarczy Lajos 1838-as Természettanában, Schirkgruber Móric 1844-es természettani könyvében és nem utolsósorban Jedlik említett könyvében – de hiányzott egy összefoglaló, rendszerező munka.

1854-ben került sor ilyen mű megírására: a közoktatási minisztérium elrendelte egy német–magyar tudományos műszótár elkészítését.

A műnyelvi bizottság – azaz a szerkesztőbizottság – elnöke Toldy Ferenc volt. Jedlik állította össze a fizikai, kémiai és mechanikai fejezetet. A bizottság tagja volt két műegyetemi tanár is: Komnenovich Sándor és Sztoczek József.

A bizottság elfogadott néhány szerkesztési alapelvet, így például azt,

– hogy a szavak „jelentések”, azaz kifejező, jelentéssel bíró szavak legyenek,

– hogy a tulajdonnévszerű idegen szavakat meg kell tartani (például az égitestek neveit, amelyeket Tarczy korábban magyarítani próbált, így többek között a *Szturnusz* helyett *Övönc*-öt, a *Mars* helyett *Hős*-t javasolt),

– hogy a tudományos képletekben meg kell tartani a nemzetközileg elfogadott neveket és rövidítéseket, például a vegyi képletekben az elemek betűjeleit. (Pedig voltak eltérő javaslatok is, például Schirkgruber könyvében a hegyvölgyes szinuszgörbét *kebel*-nek nevezte, a képletekben *sin* helyett *keb*-nek rövidítette.)

A szótár 1858-ban jelent meg. Ferenczy Viktor bencés fizikus Jedlik-életrajzában

rendkívüli alapossággal elemezte a műszótárt. Megállapította, hogy a kb. 20 000 műszóból több mint 3600-at Jedlik javasolt. Bár Jedlik maga is sok új szót alkotott, fő érdeme a fizikai, kémiai és a műszaki tudomány egészét átfogó szógyűjtemény összeállítása és alkalmazásának elterjesztése.

Ferenczy összehasonlító vizsgálatokkal próbálta kideríteni, hogy mely szavak származnak Jedliktől. Körülbelül 200 szónál valószínűsítette Jedlik szerzőségét. Ezek egy része teljesen beépült a ma is használt műszaki nyelvbe, mások idegenszerűen hatnak.

Néhány jellegzetes példa a már elfeledett műszavakból:

- a *kondenzátor* helyett *villamszedő*,
- a *motor* helyett *forgony*,
- a *generátor* helyett *villamindító*,
- a *trapéz* helyett *ferdény*,
- a *dinamika* helyett *erőszet*,
- az *anion* és *kation* helyett *bemeny* és *kimeny*.

Ezek a szavak ma már sajtósággosan hangzanak, ezzel szemben Jedlik elterjedt szavai például:

- *dugattyú*, *tolattyú*
- *eredő* és *összetevő*
- *hanglebegés* és *zöngé*
- *huzal*, *kitérés*, *merőleges*, *nyomaték*

szaknyelvünk nélkülözhetetlen elemei s egyben emlékei annak, hogy a korszerű magyar műszaki nyelv egyik megteremtője Jedlik Ányos.

Priszter Szaniszló

A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése

A bennünket körülvevő élővilágot alkotó nagyszámú állat- és növényfaj megjelölése kezdetől fogva a nyelvkincs jelentős részét tette ki. Feldolgozásuk csak zoológus, ill. botanikus, valamint nyelvész szakemberek együttes munkájával történhet. A következőkben csupán a hazai növénytani nomenklátúra kialakulásának egyes vonatkozásaira térek ki, mellőzve a magyar terminológia fejlődését.

A magyar növénynevek első, nyomtatásban megjelent forrásai négy évszázadnál is idősebbek. Amennyire köztudomású Melius kolozsvári műve 1578-ból (*Herbarium ...*), annyira kevésbé ismert az első latin–magyar növénynévszótár, holott az mindössze 5 évvel későbbi. A németalföldi Clusius és Beythe István szerzőségével készült „*Stirpium Nomenclator Pannonicus*” Németújvárott jelent meg, és mintegy 340 korabeli magyar növénynevet tartalmaz. (Ugyanezt a jegyzéket Clusius Antwerpenben megjelent pannóniai flóraműve függelékeként is közzétette 1584-ben; sőt Clusius úttörő gombakönyve – az első ilyen a világon – is tartalmaz mintegy félszáz magyar gombanevet.)

A 17–18. század tankönyvei hazánkban csaknem kizárólag latin nyelvűek, így bennük csak elvétve bukkanhatunk magyar növénynevekre. Ugyanakkor a népi növényismeret már meglehetősen fejlett volt. Bizonyítja ezt a 18. század utolsó negyedétől megjelenő néhány növénytani (orvosbotanikai) tárgyú kiadvány. A legismertebb közülük Csapó „Új füves és virágos magyar kert”-je (1775), mely mintegy 400 növényfajról sorol fel 1100-nál is több népi növénynevet. Jelentős magyar és német névjegyzéket tesz közzé Pozsony környékéről Lumnitzner István flóraműve (1791), majd Sadler József magyar *exsiccatura* (1823–30) és pázsitfű-monográfiája (1845). A népi növénynevek 19. századbeli buzgó gyűjtői közül ki kell emelnünk Kassai József, Fialowski Lajos, Borbás Vince, Thaisz Lajos és Wagner János munkásságát, és itt említendő a Szinnyei-féle Tájszótár (1893–1901) gazdag anyaga is.

A 18. század vége felé fejt ki értékes történeti működését az erdélyi református lelkész:

Benkő József. Botanikai munkássága is számottevő, hiszen – mellőzve elveszett erdélyi flóraművét – neki köszönhető a magyar növénytani nomenklatura első megalkotása. 1783-ban jelent meg az az összeállítás, mely Linné rendszere sorrendjében négy nyelven ad majdnem 1000 fajról névjegyzéket. Magyar nevei (kb. 2500) közül nem kevés a saját találmánya, ill. gyűjtése. A legismertebbek közülük: *ákácfa, fűzény, gyalogbodza, hóvirág, gyermekláncfű, vadgesztenye*. Benkő adatai, sajnos, szinte teljesen ismeretlenek maradtak a botanikusok előtt. Egyedül Éder Zoltán részletes tanulmánya foglalkozik két évszázad múltán vele (1978), és ő értékeli kellőképpen ilyen tárgyú érdemeit. (Benkő a szerzője egyébként az ugyanekkori magyar–román növénynévjegyzéknek is, melyet alapvető volta miatt Bukarestben 1942-ben újra kiadtak.)

A 18. század vége felé végzi Kitaibel Pál, a korszak legnagyobb polihisztorja, negyed századon át a magyar föld természettudományos feltárását. Értékes (de teljesen még ma sem közzétett) útinaplóinak tanúsága szerint a kutatásai során jelentős számú magyar, német (továbbá ruszin és román) népi növénynevet is feljegyzett. – Az igen fiatalon elhunyt, tehetséges debreceni orvos és természettudós, Földi János adta ki Bécsben, „A Magyar Hírmondó íróinak költségével” az azóta is egyetlen, részletes – bár helyenként egyoldalú – kritikáját a magyar növénynevek tartalmáról és kialakításáról (1795). A mindössze 60 oldalas, kis formátumú munkában mintegy 840 népi növénynevet említ, ill. bírál. Megbotránkoztatónak és kerülendőnek tartja az istenről, ördögről, angyalról vagy a szentekről elnevezetteket (*Krisztus tenyere, ördögszekér, angyalfű, Szt. János kenyere*), kerülendőnek ítéli a gyerekeseket (pl. *papsajt, gyermekláncfű*) vagy a jó ízlést sértőket (pl. *agármonyifű*). Helytelennek véli, hogy túl sok az állatnévi előtagú összetétel (pl. *farkashab, ebtej, macskamenta, békarakka*), és feleslegesen elharapódzott a *-fű* toldat. Kiváló érzékkel mutat rá arra, hogy ne legyenek hat szótagnál hosszabb növénynevek, és ami talán a leginkább kiemelendő: nyomatékkal elkerülendőnek tartja a homonim nevek keletkezését.

Itt érdemes felemlíteniünk, hogy maga a *növény* szó sem ismeretes ezidőtájt, hanem a közhasználatú *plánta* elnevezés. Utóbbi még hosszú időn át tartja vezető szerepét; csupán az 1700-as évek legvégén születik meg a *növény* szó (*növény, nötevény, növötény* formákban is; Benkőnél pl. a *fűszéres*). Majdnem további fél évszázad elmúlt a szükséges ahhoz, hogy a mai *növény* szavunk általános elterjedtségűvé váljék.

1800 előtt zömmel csak a meglevő lokális nyelvjárási szavak feltárását és közzétételét végző munkák láttak napvilágot. A 19. század első éveiben kezdenek aztán megjelenni azok a művek, amelyek már tényleges szaknyelvi újításokat is tartalmaznak. Ilyenek pl. Pethe Ferenc alapvető munkái. A „Pallérozott mezei gazdaság”-ban a sokoldalú tehetségű szerző sok új, akkor terjedésben levő kultúrnövényünkre alkot új nevet (pl. *vadsáfrány, pulykafű*; ezek ma *sáfrányszeklice* és *baltacim*). Ugyanezekben az években készül Bécsben a kiváló grammatikus és szótáríró, Márton József úttörő vállalkozása, mellyel ő a Bertuch-féle, sikeres „*Bilderbuch für Kinder*” képes ismeretterjesztő sorozat 12 kötetét fordítja le latin és magyar nyelvre (1805–13). Sok más téma mellett ezekben számos egzotikus állat- és növényfaj számára kellett megalkotnia a megfelelő magyar terminológiát és nomenklaturát.

Mindeme előzmények után – de ezektől függetlenül – jön létre az az egész 19. század folyamán használatos kötet, melynek szerzői a debreceni Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály. A jól ismert „*Magyar Fűvész Könyv*” (1807, reprint kiadása 1988) nemzedékek kézikönyve, bár sem flóraműként, sem növényhatározóként nem volt (már megjelenéskor sem) korszerű. Annál inkább kell viszont úttörő voltát kihangsúlyozni a magyar terminológia és nomenklatura tényleges megalkotása terén. Szerzőik nélkülözhetetlen munkásságát, és így könyvük igazi jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy – két évszázad távlatából – még ma is igen tekintélyes részét használjuk az általuk alkotott sokszáz morfológiai szakkifejezésnek, nemkülönben új nemzetségi- és fajneveknek. (Genusnevek közül csak a *golyahír, kígyószisz, libatop, müge, nőszirm*, fajnevek közül a *cseplesz-meggy, a lappangó sás, a pirókmuhar* megemlítésére szorítkozunk.) A Fűvészkönyv időtálló neveinek talán az lehet a titka – és erre utal „*Szalontai*” (= Arany) János egyik cikke is a M. Nyelvőrben –, hogy szerzőik nyelvújításukban mértéktartók voltak, és igen jó nyelvérzékükre támaszkodva alkották meg a magyar botanikai műnyelv és nomenklatura hiányzó szavainak

többségét. – Említésre méltó még Diószeginek későbbi orvosbotanikai munkája (Orvosi Fűvész Könyv, 1813), amelynek függelékeként összeállította az első szinonimaszótárt, 1600 régi népi növénynévvel.

A Magyar Fűvész Könyv szerzőinek egyike sem volt hivatásos botanikus, így művük távolról sem tartalmazhatta az akkor ismert teljes hazai flórát. Jelentős fajnév-kiegészítést hozott ezen a téren a szász J. Ch. Baumgarten, Erdély gazdag növényvilágát elsőként összefoglaló 3 kötetes művében (1816). A latin nyelvű munka szerzője további hat nyelven adja meg műve 2500-nál is több növényfajának neveit. Szakkörökben is alig ismert magyar szavai közül csak néhányat említsünk: *bolyhosvirág* (*Menyanthes*), *cimbalomfű* (*Cymbalaria*), *flótafa* (*Philadelphus*), *göcsfű* (*Polygonum*), *sáncvirág* (*Anthericum*).

Az 1840-es évektől aztán egymás után jelennek meg magyar nyelven nomenklatúrai vonatkozású munkák, melyek már az akkor javában folyó reformkori nyelvújítás ilyen vonatkozásait is tükrözik. Barra István, Pest megyei főorvos első rendszeres magyar növénytana (1841; „Növénytan” címmel) pl. sok érdekes és találó új nevet is hoz vad és kerti fajokról: *kékszöld* (*Glaucium*), *szúrlevél* (*Kentrophyllum*), *szunyivirág* (*Mirabilis*), *vízlány* (*Nymphaea*), és megkísérli több egzotikus növény magyarítását is: *bűbájdíó* (*Hamamelis*), *pirfa* (*Erythroxylon*), *sírbú* (*Casuarina*) stb.

Mindössze néhány év választja el Barrától Bugát Pál „Természettudományi Szóhal-maz”-át (1843). Ebben sok más tudományág új szava mellett több, főleg gyógynövényekre alkotott új névvel is találkozhatunk: *hánygyök* (*Cephaelis*), *keserfa* (*Quassia*), *szépnőnye* (*Atropa*), *büdör* (*Ferula*), *ebagyar* (*Cynodon*), *ólmonc* (*Plumbago*), *végigza* (mert a végbelet izgatja; *Aloë*). – A nyelvújítási csúcsot a botanikában (sőt további hét másik szaktudományban) alighanem Kováts Mihály 1300 oldalas terminológiai összeállítása tarthatja (1845–47). Részben etimológiával is ellátott, ezerszámmra menő új nevei tiszavirág-életűek voltak. Pl. az *orrvérszűntető* (*Statice*), *napszépség* (*Hemerocallis*), *ujjrétfű* (*Dactylis*), *zsiroska* (*Pinguicula*) genusnevek; fajnevei közül pl. az *egykalászu székenülő* (*Ephedra monostachya*), *gyomlálókapeded estifű* (*Hesperis runcinata*), *murokded bütykösfű* (*Caucalis daucoides*), *nedveslaki olajfakad* (*Nerium oleander*).

Igen feltűnő a személyekről elnevezett latin (többnyire *-ia* végződésű) nemzetségnevek, még inkább pedig a nagyszámú fajnév magyar megfelelőinek a megalkotási módja. Míg Diószegi és Fazekas még szándékosan mellőzi ezt a megoldást, addig Baumgarten és mások bőven élnek vele. Bugátnál pl. ez az *-ön* „képzővel” történt (pl. *Haberlea* = *Habernlön*); míg Kovátsnál az *-é* birtokosjellel. Így lett az utóbbinál a *Begonia*, *Fuchsia*, *Lobelia*, *Rudbeckia* stb. magyar neve: *Begoné*, *Fuchsé*, *Lobelé*, *Rudbecké*. Hasonló, de részben még ma is használatos képzést találunk Baumgarten számos genusnevénél: ő a személynévhez a *-füve* toldatot kapcsolja (kötejel nélkül): *Mönchia* = *Mönchfüve*, *Salvinia* = *Salvinifüve*. (A *fű* az idő tájt a lágyszárú növény megfelelője.) A fajneveknél annyi bonyolódik Baumgarten nomenklatúrája, hogy a személynév + *füve* szót ilyenkor a magyar nyelvben hátrakerülő genusnév követi. Pl. *Carex Michellii* = *Michelfüve* sás, *Viola Zoysii* = *Zoysfüve* viola. De ugyanekkor találkozunk jó (ma is használt) egyszerűsítésekkel is, mint *Crepis Dioscoridis* = *Dioscorides zörgőfüve*, *Arabis Halleri* = *Haller lúdfüve* (ma *Haller-lúdfű* formában írjuk).

Itt említhető a szintén ősi *-fa* utótag kitétele vagy mellőzése az egyes magyar nemzetségneveknél. Ez következetesen egyik formánál sem állapodott meg az évszázadok során. Diószegiék pl. az *alma*, *banán*, *barack*, *berkenye*, *fűz*, *jávor* stb. mellett a *ciprusfa*, *diófa*, *égerfa*, *gyertyánfa* stb. formákat használják. Századunkban inkább csak a gyümölcsstermők-nél látszik indokoltnak a *-fa* utótag kitétele, míg másutt ennek elhagyása javasolható.

Tóthfalusi Miklós 3 kötetes, alig ismert munkája (1847) először ad Lippay (1667) óta hű képet számos új (a reformkorban keletkezett) névalkotással e korszak kerti növényeiről: pl. *esticse* (*Ixia*), *győzelemvir* (*Gladiolus*), *csodász* (*Mirabilis*), *lángor* (*Phlox*), *virnád* (*Canna*). A *Mimosa* nála *érzenc*, Bugátnál *érzékeny mozor*.

Gönczi Pál pedagógiai tárgykörű rendszertani kézikönyvében (1852) szintén nyomon követhető e korszak néhány növénytani szóújítása, pl. *bűzvirág* (*Stapelia*), *fügecs* (*Opuntia ficus-indica*), *lapár* (*Plantanthera*), *rugányfa* (*Symphonia*) stb.

Elvetélt kísérletnek számít elnyomatásunk korában a tudós polihisztor, Brassai Sám-

elnek Kováts Gyulával közösen tervezett „Új Fűvészkönyv”-e (1858), melyből csak a század végén jelentek meg töredékek. Ezekből kitűnik, hogy a szerzőik jelentősen át kívánták alakítani Diószegi és Fazekas művét számos új magyar genusznév megalkotásával, mint pl. *apác* (*Nonea*), *eprenc* (*Arbutus*), *csörgilisz* (*Helminthia*), *enyvenc* (*Viscaria*), *tokszögenecs* (*Specularia*), *pipishon* (*Neottia*), *pötying* (*Adenostyles*) stb. – Kováts egyébként munkatársa volt a Szt. István Társulat akkori, komolyabbra tervezett lexikonának. Az 1–3. kötetben (1861) közel 600 A-betűs címszó feldolgozása az ő műve.

Mint azt Fábián Pál értékes tanulmánya (A magyar nyelvművelés története) bizonyítja, 1867 után hazánkban egy második nyelvújítási szakasz kezdődött meg. Ennek hullámai a botanikában is felismerhetők. A 19. század második felében – harmadik hullámban egymás után jelennek meg a magyar nyelvű növényhatározók. Íróik igyekeztek az addig csak latin nyelvű növénygenusok és az új fajok számára „hivatalos” magyar neveket alkotni. A jelentősebb ilyen szerzők Hazslinszky Frigyes (1864, 72), Simkovics (később Simonkai) Lajos (1882, 95) és Cserey Adolf (1887 óta). Hazslinszky a virágos növényeken kívül – új nemzetségnevei pl. *aszgallér* (*Paronychia*), *bárgy* (*Blechnum*), *fuláncs* (*Ceratocephala*), *jézsafa* (*Philadelphus*), *rinyaharasz*t (*Scolopendrium*), *toppocs* (*Micropus*) stb. – sokat foglalkozott a gombákkal, számos – azóta már nem használatos – új nevet alkotva számukra (pl. *hasgombák*, *fényporlók*, *kőgombák* stb.). – Simonkai első kiadású határozójában – nyilván didaktikai okokból – a nép által nem ismert nevű növénynemzetségek számára szándékosan nem alkotott új szavakat, hanem azokat egyszerűen fonetikusán írta át. Így születtek meg aztán olyan „magyar” genusnevek, mint *Chrüzanthemum*, *Füzokaulon*, *Künözúrusz*, *Thümeleja* stb. Kollégáinak jogos kritikáját belátva és elfogadva, későbbi kiadásai-ban ezeket a szörnyszülötteket már sikeresnek mondható magyar nevekkal helyettesítette (*aranyvirág*, *dudaszár*, *ebfarkperje*, *verébnyelvű*).

Így jutunk el végül 20. századunk elejére, amidőn lassan kialakulnak a ma is használt (részben a régmúltban gyökerező, részben az azóta alkotott és fennmaradt) magyar növényneveink. E közel száz év során tovább csökken az clavult, az erőltetett vagy helytelen képzésű, a szabálytalanul alkotott, rossz magyarságú növénynevek száma, és helyettük jobb hangzásúak, találóak kerülnek. Mindezek mellett sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Diószegi és Fazekas által közel két évszázada megalkotott magyar szakszókincs igen jelentős része teljesen meghonosodott, ma is betölti hivatását, és hirdeti alkotóik áldozatos, értékes és hasznos munkásságát.

Felhasznált irodalom

- Barra I. 1841: Növénytan. Pest – Baumgarten; J. Ch. 1816: Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae – Benkő J. 1783: Nomenclatura Botanica.; Nomina Vegetabilium. Magyar Könyvház, Pozsony. I/1. 317–432.; I/2. 405–432. – Bugát P. 1843 (1844): Természettudományi szóhalmaz. Buda – Clusius, C. et Beythe, S. 1583: Stirpium Nomenclator Pannonicus. Nemetvyvarini – Csapó J.: 1775: Új fűves és virágos magyar kert. Pozsony – Cserey A. 1887, 1894, 1900: Növényhatározó. (1–3. kiad.) Selmecbánya – Diószegi S. 1813: Orvosi Fűvész Könyv. Debrecen – Diószegi S. – Fazekas M. 1807: Magyar Fűvész Könyv. Debrecen – Éder Z. 1978: Benkő József nyelvészeti munkássága. Bp. – Fábián P. 1991: A magyar nyelvművelés története; in „Nyelvművelés”. Bp. 7–115. – Gombocz E. 1938: Kiteibelt gyűjtötte népies magyar növénynevek. Bot. Közlem. 35. 278–283. – Gönczi P. 1852: Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest – Hazslinszky F. 1864: Éjszaki Magyarhon viránya. Kassa – 1872: Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve. Pest – Kováts M. 1845: Háromnyelvű fejtő természethon titoktan ... Buda – Földi J. 1795: Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról. Béts – Melius József P. 1578: Herbarium az Faknac, Fveknec nevekről ... Colosuárat – Pethe F. 1805: Pallérozott mezei gazdaság. I. Sopron – Priszter Sz. 1983: Magyar növénynevek Szádlér József „Magyarázat ...”-aiban (1823–1827). MNy. 79. 116–121. – 1987: Magyar növénynevek Kiteibelt Pál útinaplóiban (1796–1817). Orvostört. Közlem. 30/3–4. 161–175. – Simonkai (Simkovics) L. 1882, 1895: Növényhatározó ... (1–2. kiad.) Bp. – Tóthfalusi M. 1847: Virágkedvelő. Konyhakertész. Gyümölcsbarát. Pest

A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái

1. Kinek a nyelve a számítástechnikai szaknyelv?

A számítástechnikai szaknyelv vizsgálata kitűnik azzal, hogy a mögötte álló embercsoport gyorsan nő. Amióta a személyi számítógép a hétköznapi ember gyakorlatába is bevonult (Magyarországon 1977 körül jelent meg az első személyi számítógép, 1986 körül az IBM PC, ma a személyi számítógépek száma néhány százezerre tehető), háttérpopulációja a sportnyelv, pontosabban a futballnyelv mögött állóhoz hasonlítható.

A számítástechnikai szaknyelvet használókat a fenti szétválasztás mellett a számítógéphez fűződő viszony alapján kettéoszthatjuk. Az egyik oldalon a professzionális számítógépek vannak, a fejlesztők, az oktatók, kereskedők, szervizemberek stb. A másik oldalon a felhasználókat találjuk, akiket elsősorban nem az jellemez, hogy kevésbé értenek a számítógéphez, mint az előzőek, hanem az, hogy a számítógépet általában más szakmai közegben használják, így révükön szaknyelvek – néha nehezen szétválaszthatóan – keverednek.

A más nyelvrétegekkel való keveredés az egyik forrása a számítástechnikai szaknyelv lexikai állományának. Ez nem megy minden nemzeti nyelvben külön végbe, a nyelvek hajlamosak utánozni a forrásnyelvben történeteket. Ha a magyar számítástechnikai szaknyelv eredetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a lexikai állomány több mint 90%-a angol eredetű, illetve angol keletkezési mintát követ.

Ilyen módon a számítástechnikai szaknyelven érezhető nagy angol hatás természetes, és megakadályozása vagy megfordítása minden bizonnyal hiábavaló. Ezzel a megállapítással a saját címválasztásomat kritizálom. A cím preconcepciót sugall – a szó pejoratív értelmében. Előadásomban a magyar számítástechnikai szaknyelv mai állapotáról szeretnék képet adni, nem pedig hibáit ostromozni. Levonok következtetéseket, azonban ezek a jelen fázisban inkább benyomásokon, mintsem szilárd eredményeken alapulnak, majd megjelölök bizonyos vizsgálódási irányokat, melyeket, ha Isten erőt, s főképp időt ad, szeretnék a közeljövőben elvégezni.

2. A módszer

A szaknyelvi lexikát reprezentatív mintákon célszerű vizsgálni. Első számú forrásul a szótárak, lexikonok szolgálnak. Esetemben ezek használatát elvettem, egyrészt, mert szükségképpen régiek (egy új szótár is néhány éves nyelvállapotot tükröz), másrészt nagymértékben a szerkesztő, a kiadó ízlését tükrözik. Ugyanez elmondható a szakkönyvekről is, bár kisebb mértékben. A szakkönyvek kiszótározása azonban nagy munka, még számítógépes segítséggel is.

A mostani előadás előkészítése során friss és könnyen kezelhető anyagra volt szükségem. Ezt a szakmának szóló hirdetésekben véltem megtalálni. Forrásanyagom az IDG Számítástechnika című hetilap ez év szeptember 21-i számának hirdetései. A hirdetés mint forrásanyag viszonylag könnyen kezelhető, mert szakmai hovatartozása egyértelmű, magán a szövegen belül is könnyen elválasztható az értékes anyag és a töltelék (az utóbbi a dolog jellegéből következően kevés). Ugyanakkor, mivel ezek a szövegek kereskedelmi reklámok, a lexikai anyag árukat és tulajdonságaikat megnevező idiómák, így a jelentett fogalmak elsősorban konkrétak. Emellett a hirdetések általában nem nagyon kiműveltek, tehát az anyag a szaknyelven belül inkább köznyelvi, mint irodalmi. Ez a két utóbbi körülmény természetesen korlátozza az eredmények általánosíthatóságának.

Az anyagot természetesen számítógépre vittem, egyelőre egyszerű módszerek, kész programok alkalmazásával. Ennek segítségével többféle statisztikai összevetést végezhetek, s módomban áll különféle szempontú csoportokat létrehozni. Ez a jelen előadásban is szerepet játszik, de alapja további vizsgálódásaimnak is.

3. Csoportosítások, statisztikák

A feltételezett tendenciák megállapítása, igazolása érdekében a szóanyagot szelektálni kellett. Eleve mellőztem azokat a lexikai elemeket, amelyek véleményem szerint nem tartoznak a számítástechnikai szaknyelv körébe.

Az anyag önmagától szétbomlik három csoportra, a *márkanevek*, a *cégnevek* és a *valóságos szakkifejezések* csoportjára.

A *márkaneveket* nem vizsgáltam részletesen, mert a hozzájuk tartozó áruk döntő többsége nem magyar, így elnevezésük nem tárgya ennek a vizsgálatnak. Ez alól persze kivételek a köznevesült márkanevek, melyeket azonban a szakkifejezések között vizsgálók. Szót érdemel a kevés számú magyar termék neve. Kevés ilyen akadt, azonban az a pusztán tény, hogy vannak magyar termékek, amelyeknek magyar nevük van: *ÉKSZER*, *LEKTOR*, *ÍRNOK*, *HELYES-E* stb., számomra örömdetes. (Bár talán nem véletlen, hogy e termékek névadóinak jelentős része itt van ezen a konferencián.)

A *cégnevek* rossz képet mutatnak. Érthetetlen anglo-mánia mutatkozik ezen a téren. Alig van magyar nevű cég (pl. *Kürt Kft.*), és ezek is meglehetősen semmitmondóak (pl. *Balaton Bt.*) vagy a hazai hagyományoknak megfelelően bürokratikusak (pl. *Hajdú Volán*, *Elektronikai Kft.*). Az angol nevek jó része is hibás (pl. *CONTROLL Rt.* C-vel és két L-lel), vagy csak látszatra angol (pl. *KONTRAX K-val*). Vannak keveréknevek (pl. *Volán Elektronika Trade Kft.*), illetve bizonyos, szinte már morfémaszerű névelemek figyelhetők meg (*soft*), amelyek – például nevekhez kapcsolódva – komikus elegyeket hoznak létre (*Botond-soft*, *ÉkSoft*). Elégge tipikus az olyan összetett név, ahol a tevékenységterület megjelölésére használnak idegen szót (*Garai Elektronika*, *Ready Computers*), s ez a néhány fős kis cégek esetében nevetséges nagyozolás. A cégelnevezések unalmasak, szellemtelenek, nehezen olvashatóak, ejthetőek. Ha van is valami játékos szándék, mint például az ugyancsak nehezen ejthető *QWERTY* cég esetében (a számítógép-billentyűzet második sorának baloldali betűi, utalva arra, hogy miben tel el ez a klaviatúra az írógépétől: yz), hozzáteszik a sznob *High Tech* kiegészítést, ami felesleges, és nem is igaz. Ezeknek a cégeknek csak igen kis része exportál, emiatt az angolos név választását semmi nem indokolja.

A márkanevek és a cégnevek nem tükrözik a nyelv állapotát, inkább a nyelvhasználók ízlését. Kialakulásukban nem játszik szabályozó szerepet a relatív objektivitás. Nyelvművelő szempontból azonban negatív hatásuk nem lebecsülendő.

A valódi fogalomnevek vizsgálata során az idegen és a magyar elemek arányára voltam kíváncsi. Az anyagot ebben a vonatkozásban három részre osztottam, idegen szavakra, magyar szavakra és a vegyes idiómákra.

Az *idegen szavakat* további három csoportban vizsgáltam. Megkülönböztettem a *valóságos idegen szavakat* a betűszóktól, és külön gyűjtöttem az általam *álruhásnak* nevezett, idegen, de fonetikusán átírt szavakat.

A *valóságos idegen szavak* csoportja megmutatja, hogy melyek a szakma új vagy szélesebb körűvé vált fogalmai: *cache*, *laptop*, *notebook*, *platform*, *scanner*, *server*, *streamer* (melyet itt nem lehet az elnök úr által korábban javasolt módon magyarítani), *WYSIWYG*. Vannak régi, részben már magyar megfelelővel párhuzamosan élő szavak: *digit*, *floppy*, *printer*. Vannak sznob divatszavak, melyek egy része nem is tartozik a számítástechnikai szaknyelvbe: *dealer*, *upgrade*. Ez utóbbinak különösen a továbbképzett, ragozott alakjait nem szeretem (*upgradelhet*, *upgrade-eljen*).

A betűszavak külön tanulmányt érdemelnek. Sajátosságaik közül megemlítem, hogy tipikusan többtagú idiómák szavainak kezdőbetűiből állnak. Érdekes megvizsgálni, hogyan jelennek meg a beszédben, hogyan viselkednek szinonimaként, morfémaként. Az elmondottak szándékom szerint egy következő előadás témáját képezik.

Az *álruhás szavak* csoportjába olyanokat soroltam, mint a *szerver*, a *kaszkád*, a *monokróm*, melyek ma még nem terjedtek el fogalomként annyira, hogy ne lehessen őket idegen szóként, tehát angolos írással használni, ez az írásmódjuk viszont megnehezíti, hogy magyar megfelelőjük kialakuljon. Másik csoportjukba a *busz*, a *kontroller*, a *szett*, a *font* sorolható, melyeknek van magyar megfelelőjük, bizonyos esetben legalább annyira elterjed-

ve, mint ez az alak (pl. *busz – sín, kontroller – vezérlő* stb.). E csoport egyes elemeit *lopakodó* szavaknak nevezem. Ezek olyan új fogalmakat jelölnek, amelyek angol neve megegyezik egy korábban meghonosodott szóval (bár a jelentésük teljesen más). Korábbi példa erre a *rekord*, napjaink lopakodója a *font*, melyet a nyomdászok már réges-rég *betűtípus*-nak neveznek. (Ezzel együtt nekem a *font* tetszik, s lehet, hogy még a nyomdászok is befogadják egy idő múlva.)

A *vegyes idiómákról* ugyancsak külön kell értekezni, a jelen előadásban talán elég, ha statisztikailag emlékezünk meg róluk.

A *magyar szavak* első igen fontos jellemzője, hogy sok van belőlük. Ha a vegyeseket 50–50%-ban elosztjuk az idegenek és a magyarok között, bizony erős eltolódást állapíthatunk meg. Így az anyag statisztikai értékelése cáfolja az előadásom címének sugallatát, és nem ad érveket a purista indulatoknak. Ez a körülmény feleslegessé teszi a nyelvújító szándékokat támogató vizsgálatokat. Ugyanakkor a tervezés és a tudatos nyelvművelés szolgálatában lehetséges és célszerű vizsgálni a következőket:

1. Az idegen és a magyar szavak együttélése, mint a szinonímia sajátos esete. Hadd hozzam fel példának a *winchester*-t (ez valószínűleg, de nem bizonyosan márkanevből alakult köznév), melynek szinonimája a *HDD* (*hard disk drive*) betűszó, az utóbbi kifejezésből rövidült *hard disk* idegen szó, s végül a – szerintem helytelen – magyar tükörszó, a *merevlemez*. Nem biztos, hogy ez jó, de az bizonyos, hogy a nyelv automatikusan rendet fog teremteni. Megfigyelésem szerint az emberek *vincsesztert* mondanak, számlán és hirdetésben *HDD*-t írnak, az anglofán sznobok a *hard disk*-et, a hungarománok a *merevlemez*-t használják.

2. Az idegen szavak meghonosodási tendenciái. A magyarként aposztrofált szavak listáját áttekintve találunk nagyon régi magyar tözszavakat (*egér, ház, jel, kép, sor, perc, táp*), melyek még terminus technicusnak is tekinthetők, annyira szakszavak. Mások régebben meghonosodott idegen szavak, a tudományos nyelv általános szavai – esetleg új szakmai jelentéssel: *dokumentum, grafika, kábel, modul, professzionális, program*. Végül ott vannak a számítástechnikai szaknyelv jövevényszavai: *hardver, szoftver, bájt, bit* stb. A felsorolt szavak egy része párban él idegen társával (pl. *egér – mouse, disk – lemez, floppy disk – hajlékonylemez* stb.), mások viszont annak ellenére kizárólagossá váltak, hogy viszonylag újonnan jöttek létre, vagy terjedtek el (pl. *alaplap mainboard* helyett, *tápegység* a *power supply* helyett). Az elmondottak nem céltevékenység, pl. a terminológia szabványosításának eredményei, hanem spontán alakultak így. Azt lenne érdemes vizsgálni, hogy ez a spontaneitás milyen törvényszerűségeket rejt.

4. Következtetések

Az elmondottakból nem szeretnék tételes következtetéseket levonni. A tanulságot két negatívummal fogalmazom meg:

- a) a számítástechnikai szaknyelv nem anglofán, bizonyos, hogy nem fertőzi a nyelvet;
- b) az erőszakos nyelvalkítás nem eredményes, éles reakciókat vált ki, ugyanakkor magasabb szinten, a művelődési és hazafias eszmények révén inkább lehet eredményt elérni, ha az anyanyelv használatát sikerülne eszménnyé tenni.

5. Az anyag kínálta lehetőségek

Előadásom befejezéseként néhány további vizsgálati irányt szeretnék megjelölni, melyeket szándékomban is áll végrehajtani:

1. A mostani gyűjtés összehasonlítása egy korábbi állapottal, a változás tendenciáinak megállapítása és felhasználása tervezéshez.

2. Idegen nyelvi hatások a szaknyelven keresztül: az idegen szavak meghonosodási tendenciái, az ezekben rejlő törvényszerűségek keresése.

3. A betűszavak sajátosságainak és szerepének vizsgálata.

4. Az idegen és magyar szavak együttélése, az ezzel kapcsolatos stilisztikai sajátosságok.

Napjainkban nincsenek publicisztikai viharok a számítástechnikai szaknyelv körül. Úgy érzem, hogy a nyelvművelő feladata nem a szaknyelv megvédése a támadásokkal szemben, sem pedig reformok sürgetése. Ugyanakkor a szakma tovább népszerűsödik, az érintett emberek száma nő, ezzel a műveltségi (nyelvtudási) szint is szükségképpen csökken. Az egykori elitszakma behúzódik a középszintre, sőt lejjebb. Az a követelmény, hogy aki számítógéppel akar foglalkozni, tanuljon meg angolul, ma már nem reális. A számítástechnikai szaknyelv közérthetősége ma már forgalmazási érdek. De szép lenne, ha erre nemcsak a nyelvművelők, oktatók és könyvkiadók jönnének rá, hanem a gyártók és a kereskedők is!

Szóllósy-Sebestyén András

Hogy mondjuk a *file*-t magyarul?

(Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)

Nem tudom, kitől kérjek jobban elnézést: a műszakiaktól-e azért, hogy a számítógépnek jóformán még nem is használójaként belekontárkodom a számítógépes terminológia ügyébe, vagy pedig azoktól a nyelvész kollégáktól, akik esetleg már másodszor hallanak engem erről a témáról beszélni. Nem szokásom több bört lenyúzni egy rókáról, még hogyha lehet is. Erről a rókáról azonban terveim szerint még jó néhány bört szeretnék lenyúzni, tudniillik erre nemcsak mentségeim, hanem nyomós indokaim is vannak. Ezek pedig a következők.

A szóban forgó „eset” – amelyről először idén tavasszal Szegeden a II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián számoltam be – Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből címmel – nemcsak tanulságos, de kifejezetten példaértékű az alkalmazott nyelvészet szempontjából. Az alkalmazott nyelvészetet itt kétféleképpen lehet érteni. Egyrészt a nyelvészet, nyelvészeti elméletek gyakorlati alkalmazásaként; felfogásom szerint azonban a nyelvészet magába foglalja nemcsak az elvont nyelvről, hanem a nyelv használatáról szóló – közkeletűen, de szerintem nem egészen helyesen –, már az alkalmazott nyelvészet körébe sorolt elméleteket is. Ezek azok az ún. kötőjeles nyelvészeti diszciplínák: szociolingvisztika, pszicholingvisztika és hasonlók, szerintem még nem igazából az alkalmazott nyelvészet területére tartoznak, hanem a tulajdonképpeni alkalmazott nyelvészet ezeknek az elméleteknek az alkalmazásait jelenti, s ezek között feltétlenül helye van a nyelvművelésnek is, amely felfogásom szerint egyértelműen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik, bármennyire hallani sem akarnak róla az előbbi, tehát a kötőjeles nyelvészeti területek tudós művelői. Mindenirányú félreértések elkerülése végett nem azt akarom ezzel állítani, hogy a nyelvművelés maga volna tudomány, mindössze azt, hogy mint alkalmazott tudomány, vagy helyesebben mondva tudományos elméleteknek az alkalmazása, megfelelő tudományos elméleti háttérrel kíván. És ez egyaránt kötelezettséget ró a gyakorlati nyelvművelőre (ebbe a körbe egyébként nemcsak a hivatásos nyelvész-képzettségű nyelvművelőt sorolom bele, hanem az igényes nyelvhasználó szakembert is, különösen a szaknyelvek esetében), és kötelezettséget ró ugyanakkor az alkalmazott nyelvészettel foglalkozó, de elméleti szakemberekre, egyszerűen a nyelvészekre is. Ez volt az oka annak, hogy az első adandó alkalommal, ahogy a témával találkoztam, ezt egy tudományos igényű alkalmazott nyelvészeti konferenciára vittem el, most pedig ezért hoztam el egy kifejezetten gyakorlati igényű nyelvművelő konferenciára – abban a reményben, hogy itt nemcsak azokkal a nyelvész kollégákkal találkozom, akik ott megtiszteltek a figyelmükkel.

Mint majd erre mindjárt kitérek, nemcsak a figyelmükkel tiszteltek meg – ez egyébként a második mentségem és egyben indokom arra, hogy újra előálljak a *file* ügyével. A harmadik mentség vagy indok ugyanis az, hogy a történet már ott Szegeden az Alkalmazott

Nyelvészeti Konferencián, sőt azóta is folytatódott, a tanulságai is megszorodtak. A nyelvművelés tudományosságának elismerésétől elzárkózó némely elméleti hajlandóságú nyelvész kollégák, mint ahogy említettem, nemcsak a figyelmükkel tüntettek ki, hanem jóformán ugyanolyan szenvedéllyel, gyakorlati és tudományos érvekre vagy ellenérvekre egyaránt fittyet hányó hajthatatlan makacssággal fogadták jól megfontolt döntésünket ebben a *file*-ügyben, mint a nyelvészetben laikus, nyelvészethez nem értő szakemberek, ama bizonyos felhasználók némelyike. Mi ugyanis úgy döntöttünk, hogy egy bizonyos nemzetközi számítógépes cég szoftverjeinek a magyar változatában a *file*-t (fájl-nak) fogják hívni, és ráadásul – horribile dictu – angolosan *file*-nak fogják írni.

Ennek a befejezetlen történetnek és az általa keltett csitulni nem akaró viharnek szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, ha tetszik szociálpszichológiai, egyszerűen pragmatikai tanulságát szeretném most röviden összefoglalni. Ez abban áll, hogy a szakvélemény, illetve az általa javasolt nyelvi eszköz felhasználója akár elméleti, akár gyakorlati alapokon áll, nem tudja függetleníteni magát attól az egyszerű tényről, hogy a hétköznapi életben egyformán naiv beszélőként viselkedik; erről a viselkedéséről nem empirikusan alátámasztott tudományos fogalmak, hanem egészen intuitív elméletei, vélekedései illetve hiedelmei vannak; és ezekhez képest értékeli a mások viselkedését, nyelvi viselkedését is beleértve, a magáét pedig, és csakis a magáét racionalizálja. A racionalizáció a szociálpszichológiából ismert fogalom, az ún. kognitív disszonanciának az elkerülésére vagy feloldására szolgáló eljárás, amelynek révén egymásnak valamilyen szempontból ellentmondó, egymást követő vagy különböző szintű, pl. elvi és gyakorlati döntéseinket igyekszünk konzekvensen illetve koherensen megmagyarázni. Itt voltaképpen egy belső konfliktushelyzetről van szó, amelyben egyazon döntés vagy döntéstípus, vagy egymással összefüggő döntések vonatkozásában egymásnak ellentmondó érvek állnak rendelkezésünkre, mi azonban a döntést – általában utólag – egyértelműen igazolni akarjuk.

Az ilyen ellentmondások kiküszöbölésének két alapvető módszere van. Az egyik az érvek rangsorolása, ami azonban nagyon nagy mértékben függ a döntésnek a kontextusától, illetve a céljától, ezen keresztül a döntéshozó személyétől, ti. attól, hogy ő milyen jelentőséget tulajdonít egyik vagy másik érveknek. A mi esetünkben eléggé nyilvánvaló, hogy a magyar vagy nem magyar, nyelvész vagy számítógépes szakember, e különböző kategóriákba tartozó döntéshozók számára az érveknek más és más jelentősége van. Ráadásul a magyar anyanyelvű felhasználó számára valamely szó használata vagy elvetése nem egyszeri döntés dolga, hanem mindannyiszor, ahányszor az a szó előfordul vagy előfordulna némileg más kontextusban, el kell döntenie, hogy elfogadja, ill. használja-e vagy sem. A kérdés persze az, hogy eldöntheti-e, és ha igen, mennyire szabadon döntheti el. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvhasználati döntések nem függetlenek egymástól, nem egészen alkalmiak és nem egészen egyéniek. Különösen pedig a számítógépes nyelv esetében nem azok. Esetünkben tehát nemcsak azt kell eldönteni, hogy az angol számítógépes szaknyelvben használt *file* magyar megfelelője milyen nyelvi, nyelvhasználati és nyelven kívüli, vagy attól független követelményeknek tegyen eleget, hanem e követelményeket rangsorolnunk is kellene, sőt esetről esetre megvizsgálni, hogy ez a rangsor mennyire állandó.

Ezzel kapcsolatban szeretném leszögezni, hogy mi a *file* történetét a magyar nyelvben korántsem tekintjük befejezettnek azzal, hogy egy cég számára tanácsot adtunk a döntéshez, és ezt a döntést elfogadták, tehát ezzel a döntéssel nem tekintjük a történetet befejezettnek. A döntés előtörténetének és még inkább eddigi utóéletének ismeretében minden okunk megvan arra, hogy megoldási javaslatunkat ne egyszer s mindenkorra szóló végleges, ne adj' isten kötelező megoldásnak, hanem egy alkalmi kompromisszum eredményének tekintsük, amelyről máris tudjuk, hogy még azok sem tartják be következetesen, akik elfogadták. És ebben nem valamiféle hűtlenséget szimatolunk, hanem ez hozzátartozik a természetes nyelvfejlődéshez.

Annak a kognitív disszonanciának a feloldására, amely így akár a cégen belül is abból keletkezhet, hogy a magáévá tett döntéshez sem alkalmazkodik következetesen, éppen ezért semmiképpen nem akarjuk a másik hagyományos, egyszersmind a legegyszerűbb megoldást választani, nevezetesen azt, hogy az ellentmondó érvek, ill. követelmények közül az egyiket

egyszerűen töröljük vagy negligáljuk, még kevésbé pedig azt, hogy az értelmét az ellenkezőjére fordítjuk. Mivel a különböző érvek és követelmények közötti disszonancia jelen pillanatban feloldhatatlannak látszik, úgy vélem, hogy éppen akkor döntöttünk helyesen, ha döntésünk nem általános érvényű, és ezért nem is megváltoztathatatlan. Visszavonhatatlannak ugyanis mindenképpen visszavonhatatlan.

Egy jelentős nagy számítógépes cég magyar szoftverfelhasználói számára ugyanis a *file* jelölésére alkalmas szót kellett találni, és ez a követelményrendszerben két szigorú támpontot biztosan kijelöl. Az első az, hogy a kiszemelt szónak vagy szavaknak a potenciális magyar vásárlók minél nagyobb többsége számára garantáltan elfogadhatónak kellett lennie. És itt külön szeretném kiemelni azt az igényt, hogy nem a legjobb szót kellett megkeresni, ami általában a magyarításoknál mint ideál lebeg előttünk, hanem a legtöbb ember számára minimálisan elfogadható szót kellett találni; ugyanis ellenkező esetben ad absurdum emiatt, vagy ilyen fajta kényelmetlenségek miatt a potenciális vásárló nem válik tényleges vevővé. Ez üzleti kérdés. Tehát a radikális kísérletezésről le kellett mondanunk ilyen értelemben a biztonság érdekében, célszerű volt a gyakorlatban más, eddig is használt szóhoz fordulni, ugyanakkor olyat keresni, amely nem exkluzív jellegű, azaz olyanok számára is könnyen elsajátítható, akik korábban nem használták, még nem is találkoztak vele.

Erre való tekintettel talán mégis célszerűbb lett volna a már ismert magyarítási kísérletek közül választani, de éppen az eladandó szoftver révén várható sikeres terjedés, továbbterjesztés reményében életbe lépett a másik, a szakmai, ha úgy tetszik szakmai lelkiismereti követelmény, nevezetesen, hogy a választott kifejezés se grammatikai, se szemantikai, se pragmatikai, azaz gyakorlati nyelvhasználati szempontból ne legyen hibás, azaz ne legyen rendszeridegen, ne legyen félrevezető az alaki motiváción keresztül, és ne legyen célszerűtlen. Márpedig a már ismert magyar változatokkal szemben sorra rendre fölmerültek ilyen és/vagy ilyen olyan kifogások.

Maradt volna tehát a harmadik lehetőség, a minden tekintetben hibátlan, kifogástalan magyarítás. Föl is merültek ilyen javaslatok, de el is vetettük őket, azért, mert – mint ahogy említettem – a radikális megoldás élesen ellentmond az első szempontnak, a garantált és minél nagyobb többségre kiterjedő elfogadhatóságnak. A neologizmusoknak ugyanis – erre számos példát hallottunk ezen a konferencián is – ez idő szerint nem tudjuk megjósolni a sorsukat.

A sikeres és sikertelen újítások grammatikai és szociolingvisztikai „sorsanalízise” ebből a szempontból bizonyára sok tanulsággal járna, ehelyett most csak ennek az esetnek a tanulságát szeretném röviden összefoglalni. Az említett két sarokkövetelmény között kérészt kompromisszum sugallta a megoldási javaslatot, amely tulajdonképpen nem is lépett föl azzal az igénnyel, hogy megoldja a *file* megmagyarításának kérdését, ám igyekezett nyitva hagyni az utat a *file* természetes megmagyarosodásához, tehát az eredeti helyesírás megtartásával szándékosan idegen szóként megbélyegeztük az angol *file* szót, és így emeltük át a magyar kontextusba. Tehát nem megoldásról van szó, hanem éppen azzal a céllal keletkezett döntésről, hogy nyitva hagyjuk az utat a kedvező megoldásnak. Ennek kulcsa nem a nyelvész, és nem is a számítógépes szakember kezében van, egyelőre még együttvéve sem, hanem a beszélő közösségében. A beszélő közösség egyes tagjainak vélekedése (ha erre rákérdezzünk) alighanem jobban eltér egymástól, mint valóságos viselkedése. Amíg azt meg nem ismerjük, addig aligha tudunk döntéseit befolyásoló, hatékony tanácsokat adni neki. Ötleteinkkel legfeljebb újabb kognitív disszonanciákat teremtünk – ami persze nem baj, ha nem önkényesen racionalizálni vagy negligálni akarjuk őket, hanem a különböző (nyelvi, szakmai és laikus) értékrendszereken alapuló racionalizációkat hajlandók vagyunk lelkiismeretesen számba venni, és egymásra hatásukat tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Ebben az esetben adalékként, sőt adatbázisként szolgálhatnak a nyelvhasználat, illetőleg a beszélő megismeréséhez. Véleményem szerint ez a nyelvészetnek mint humán tudománynak a feladata.

Fonákságok írott és beszélt tudományos nyelvünkben

Amikor megköszönöm azt a lehetőséget, hogy ezen a konferencián szólhatok – hiszen nem nyelvész vagyok, hanem állatorvos –, előre kell bocsátanom: nem személyekre, hanem hibákra kívánok rámutatni, valamint azokra a társadalmi hatásokra, amelyeknek végül maguk a személyek az áldozatai.

Munkakörömnél fogva módom van figyelni a különféle szintű tudományos közlemények írott anyagának, továbbá az agráregyetemi és más biológiai területeken tevékenykedő oktatók, hallgatók élő nyelvének változásait. Sajnos, a jelenségek forrásai több helyről és mélyről fakadnak. Már a középiskolákban, különösen a szakközépiskolákban sokan csak a szaktárgyakat tanulják, s a többi tárggyal együtt a magyar nyelvet is valamiféle érdektelen formai tehernek tartják. Ez a paradox arisztokratizmus nem javul a felsőfokú tanulmányok folytatásakor sem: helyesírásukat, stílusukat boldogulásukhoz teljességgel elegendőnek vélik, hiszen a példát mutató sikeres szakemberek jó része sem beszél különbül. Ez a szemlélet később a termelésben úgy nyilvánul meg, hogy a tartalmilag elsőrangú árucikkeket silány formában próbálják meg értékesíteni, de éppen emiatt ki is szorulnak a piacról.

Azt tapasztaljuk, hogy sokan egyszerűen utánozzák a vezetőktől vagy a hírközlésből származó kifejezéseket. Már az állattaniakból ismeretes, hogy a rangsorban hátrább állók utánzással tanulnak a hierarchiában előttük lévőkötől. Az emberi magatartás viszont az erkölcs megnyilvánulása, görögül mindkettő ethos. Nem véletlenül terjedtek el a ködösítő, kétértelmű kifejezések, ezekkel ugyanis jó darabig leplezni lehet a valódi szándékot, kiforratlan gondolkodást és az ismeretek hiányát.

Kétértelmű, ha azt írjuk, hogy valami „befolyásol” egy folyamatot, mert ekkor még nem tudni, hogy azt serkenti, vagy éppen ellenkezőleg, gátolja. További mondatokra lehet szükség, hogy a jelentése kiderüljön. Kétértelmű a „kivált” ige is, mert jelentheti azt, hogy „okoz” valamit, de azt is, hogy „kicserél”. Vannak viszont szavak, amelyek nem szinonimái egymásnak, mint a „lágyék” és az „ágyék”. Mnemotechnikai segítségül tanítható, hogy az „ágyékot az ágyra tesszük ...”. Mérték tévesztése az, amikor közönséges feladat vállalása, elvállalása helyett „felvállalunk” valamit, vagyis azt érzékeltetjük, hogy most milyen óriási szolgálatot teszünk.

A kétértelmű divatszavak közé tartozik az agyoncsépelt „biztosít” ige is, ezt sokan szerföltött ünnepélyesnek érzik. Amikor valaminek az előteremtését, létrehozását kívánják kifejezni, nem gondolnak az eredeti jelentésre: a már létező értékek megóvására, amilyen a „vagyonbiztosítás, az életbiztosítás, a katonai biztosítás” stb. Így azután olyan mondatok születnek, hogy a biológiai szükségleteket „biztosítani” kell, tehát nem kielégíteni, hanem fenntartani az örök szükség, a hiány állapotát. Olvastam a „biológiai tulajdonságok kielégítéséről” is.

A ködösítés ikertestvére, a terjengősség az értekezésekben is gyakran tapasztalható. A dolgozatok bevezetésében pl. „cél” helyett „célkitűzést” mondanak, holott az mást jelent, mint maga a cél. Az irodalmi áttekintésben gyakran szerzői tekintélyeket mutatnak be terjedelmesen, nem egyszer idézetekkel megtűzdelve, ahelyett, hogy a különböző forrásokból származó közös mondanivalót kiritikailag ismertetnék. Az anyag és módszer c. fejezet viszont gyakran oly szűkszavú, mintha az olvasót a vizsgálatok megismétlésében kívánná korlátozni. Az eredményeket bemutató fejezetben magyarázat helyett nem egyszer a táblázatos adatokat ismétlik. Az előadások alkalmával, vetített táblázatok seregével kívánják a hallgatót lenyűgözni, akinek ott csupán a fő összefüggések megértésére van ideje. Erre közsísmerten a grafikonok, kiváltképpen a színes ábrák alkalmasak.

Vannak, akik az eredmények ismertetésekor végzik el az irodalmi adatokkal való összevetést és a mélyebb értelmezést, hogy az eredményeket többnek láttassák. Emiatt azután a diszkusszió, a megbeszélés fejezete már csak lapos általánosságokat tartalmazhat. Találkoztam olyanokkal is, akik néhány következtetést és javaslatot először az összefoglalásban említenek meg.

A terjengősség nem, de a kétértelműség talán az angol nyelv hatására is hódít, amelyben a szó valódi jelentése nem egyszer a mondat értelméből derül ki. A félő az, hogy az angolnak egy végtelenen leegyszerűsített változata lesz példamutató, az úgynevezett pidgin-english (a „talmi angol”), amelynek kb. 400 szavával már elboldogulnak a maláj matrózok a Csendes-óceánon. Ha viszont a magyar értelmiség egy pidgin-hungarian irányában haladna, akkor arról tenne tanúbizonyságot, hogy nyelvünk nem alkalmas az árnyalt kifejezésre, a műszavak alkotására, s ezzel igen nagy örömet szerezne mindazoknak, akik egyébként sem kedvelnek minket. Elődeink a két világháború között helyesen cselekedtek, amikor magyarra tették egyebek között a sportnyelvet. Tisztelem a franciákat, akiknek tudomásom szerint már sikerült megalkotniuk saját számítástechnikai szaknyelvüket is. Természetesen nem minden új kifejezés szerencsés.

Nem ellenzem viszont az igeragozás egyszerűsödését. Magam még használom az ikés igék felszólító módját (pl. egyék, igyék), de tudomásul veszem, hogy sokan az ikés igéknek már csak a kijelentő módját használják. A *germanizmusokat* viszont nem tudom megszokni, így képzavart kelt bennem az, amikor pl. „-nál, -nél” raggal fejezik ki a pontos helyhatározót, így „állatoknál” és nem „állatokon” észlelnek tüneteket. Nyelvünk nem indoeurópai eredetű, mi nem úgy éjljenzünk, hogy „hoch”, nekünk magas csak az, amire felnézhetünk, pl. a háztető, a jegenyefa teteje, valaminek a szintje, színvonala. Nem lehet magas a kor, a levegő szén-monoxid tartalma, a jövedelem. Az „alacsony-nyugdíjasok”, kötőjellel írva a 7 szótag miatt, kispénzüket jelentenek, de beszédben, a külön írt „alacsony nyugdíjasokat” egybe is lehet hadarni, s ekkor nem derül ki mindjárt, hogy voltaképpen kistermetűekről van szó. A hiányosan, elégtelenül táplált embert némelyek alultápláltnak nevezik, holott az a végbélén át táplált, beteg embert jelenti. Az 50-nél nagyobb szám a magyarban nem 50 fölötti, a nagy göznyomás nem magas nyomás. Sajnos, a „magas vérnyomás” már szélkében elterjedt. Amennyire helyes a „gyermekvédelem, állatvédelem, vagyonvédelem”, annyira helytelen a németből átvett „balesetvédelem, tűzvédelem és járványvédelem”, mert az utóbbiakat nem védjük. Van ezekre több helyes magyar megjelölés is.

Sokan elfelejtik azt is, hogy élőlény (ember, állat, növény) és a nagy kiterjedésű tárgy (ház, gyártelep), valamint az eszmei alkotás (zenemű, tanulmány stb.) nem lehet „darab”. Ugyanakkor a személyekből álló testületeket már dolgoknak tekintjük, tehát a vállalat, a csapat nem „aki”, hanem „amely”, vagy ráutalás után „ami”. Magyar sajátosság az is, hogy a páros testrészt egyes számban mondjuk, s annak egyik tagját félnek (pl. felszemű), és egyes számú alanyok felsorolása után az állítmányt egyes számba tesszük.

A latin oktatásának háttérbe szorulása óta egyesek több alternatíváról beszélnek, hogy valamely dolognak csak egyetlen alternatívája, másik lehetősége van, míg változatból, varietasból akárhány előfordulhat. Nem a klasszikus műveltség bizonyítéka, ha valaki minduntalan „konszenzust, toleranciát, nómenklatúrát, struktúrát, diszpozíciót” mond. Ezekre mind van jó magyar szó, amelyet különösen akkor indokolt használni, amikor kevésbé iskolázott embereknek kell ismereteinket átadni. Nem helyes latin-görög hibrid műszavakat gyártani (ilyen pl. a hiperszenzitív) akkor, amikor ezeket csak latinból vagy csak görögből is össze lehet állítani. A görög többes számot is kár elfeledni. Pl. az „arthropodon”, az ízeltlábú többes száma = arthropoda, ezért arthropodon-fajok helyett arthropodákat nem lehet mondani: ez olyan, mint a „kutyák” vagy a „vakondok”. A hírközlő szerveket jelentő „media”, a latinban és az angolban egyaránt többes szám, így médiákat sem való mondani. Sokkal célszerűbb a megfelelő magyar kifejezéseket használni az olyan angol divatszók helyett is, mint a „tender, team, project, screening” stb.

Lehet, hogy bizonyos okokból el kell fogadnunk egyes latin kifejezések angol egyszerűsítéseit. Pl. az „exsudatív” (izzadáományos) szóból már kihagyják a „s”-betűt, és megjelent a pneumonia (tüdőgyulladás) helyett a pneumonitis kifejezés is, mert a többi szerv gyulladását is „-itis” képzővel jelöli az orvostudomány.

A magyar nyelv a felelősség vállalását kifejező, cselekvő igeragozást kedveli, a szenvedő szerkezetek – néhány ritka, ünnepélyes alkalmától eltekintve – modorosnak hatnak. Ha ige helyett igéből képzett főnevet használunk, nyakatekert kifejezés születik. Ilyen pl.: a beteg megvizsgálásra került, holott a beteget megvizsgálták. Ha valaki „felé” küldünk levelet,

akkor még csak az irányt jelöltük meg. Ha viszont valóban az a szándékunk, hogy biztosan megkapja a címzett, akkor neki küldjük el a levelet. Vezetőség helyett újabban szégyellősen vezetést mondanak, ami olyasmi, mintha bíróság helyett bírást emlegetnénk. Keveredik a szervezet és a szervezés is, valamint a környezet valamivel való szennyezése, szennyeződése és szennyezettsége is. Pl. vízszennyeződés helyett lehet olvasni vízszennyezést, noha nem a vízzel szennyeztek, hanem a vizet érte szennyeződés. Kellemetlen, ha ehhez még agresszív argumentáció is járul, pl. ha észérvek helyett olyasmit hallunk: „tudomásul kell venni a következőket ...”. Ha „kénytelen vagyok tudomásul venni”, akkor már nem utasításszerűen hat a kijelentés.

Tapasztalataim szerint a hadarással, különösen a halk hadarással egyesek a hiányos tudásukat igyekeznek elfedni. Az időhúzás eszköze az „ö”-hanggal való nyögés, újabban az „ö” és az „a” közé eső angol magánhangzóval ejtik. Rossz hallani a német nyelvre jellemző hangsúlyokat a jelzett szavakon és a magyarra nem jellemző, a mondat végén felívelő hanglejtést. A pöszeség az angol kiejtésben, a raccsolás a németben előnyös lehet, de nem azoktól, akiknek a magyar nyelv a kenyerük. Ezen kívül, a nyilvánosság előtti megjelenés alkalmával még egy bizonyos fokú esztétikai élményt is kell nyújtani, ebben a külföldi televíziók mutatnak jó példát.

Úgy vélem, hogy konferenciánknak akkor lesz számottevő társadalmi hatása, ha egy általa megbízott szűkebb bizottság a magyar nyelv ápolásának minden területére, a hivatalos szerveknek címezve, ajánlásokat fogalmazna meg. Ezek körében indítványozom, hogy a hírközlő szervekben erre kijelölt szerkesztők, a középfokú oktatásban a magyar nyelv tanárai, a felsőfokú oktatásban az idegen nyelvi lektorátusok – ahol sok tanár magyar szakos is – legyenek megbízva az intézményben anyanyelvünk használatának figyelésével, és hibát észlelve a megfelelő fórumokon észrevételeiket, szükség esetén intézkedési javaslatokat tegyék meg.

Juhos Albert

A műszaki dokumentumok egyes nyelvi kérdései

A nyelvművelő konferencia több előadója utalt arra, hogy a szövegek funkciója, műfaja, stílusa és nyelve között szoros kapcsolat áll fenn. A témát ebből a szempontból tekintve megállapítható, hogy a műszaki dokumentumokkal szemben támasztható egyik legfontosabb igény az egyértelműség. Tekintsük át azokat a fontosabb nyelvi eszközöket, amelyekkel ez a jogos igény kielégíthető.

A szóhasználat egyértelműsége. Nyelvünk szókincse viszonylag gazdag, így egyrészt gyakran van lehetőség a választásra két vagy több kifejezés között; másrészt sok olyan szó van, amely több értelemben is használatos. Így pl. a tiltás kifejezésére egyaránt használatos a *tilos*, *nem lehet*, *nem szabad* kifejezés, de ezek közül a második jelentheti a tárgyi feltételek hiányát vagy a fizikai (stb.) lehetetlenséget is. Ezért az ilyen esetekben célszerű a rendelkezésre álló választék valamelyik egyértelmű kifejezését alkalmazni. (Egy budapesti úszoda úszómedencéje mellett a következő felirat olvasható: „A medencében csak hosszirányban lehet úszni!” Elöttem két, 8 év körüli fiú haladt, egyikük felmutatott a táblára és azt mondta: „Nem igaz, kipróbáltam!” Azt hiszem, hogy ez a „gyerekes” eset azért nem tanulság nélkül való...)

Sajátos fontossága van a tudományos-műszaki szaknyelvek egyértelműségének. A kérdés rendkívül szerteágazó, megoldásával önálló (interdiszciplináris) tudományág, a terminológia foglalkozik. A téma vázlatos ismertetése is meghaladná ennek az előadásnak a kereteit, ezért csak egy kis érdekességet említek meg. Mintegy 25 éve egy neves francia intézmény számítógépre vitte a nemzetközi elektrotechnikai szabványok fogalommeghatározásait. A feldolgozás során kiderült, hogy a fogalommeghatározások több mint 15%-a ellentmondásban vagy átfedésben van egymással abban az értelemben, hogy a különböző dokumentumok vagy különböző tartalmi ismérveket (fogalommeghatározásokat) rendeltek

ugyanahhoz a szakkifejezéshez, vagy azonosan meghatározott (és így azonos tartalmú) fogalmakhoz különböző szakkifejezéseket (fogalomneveket) kapcsoltak. Ez a példa jól érzékelteti, hogy milyen nehéz a műszaki tudományok egyetlen szakterületén belül is a szóhasználat egyértelműségének a megvalósítása.

A szóhasználat következetessége. Ha egy műszaki leírásban az *ejtőkúp* nyele kifejezéssel találkozunk, majd később ugyanabban a dokumentumban az *ejtőkúp rúdja* és az *ejtőkúp szára* kifejezés fordul elő, az olvasó előbb-utóbb felismeri (esetleg ábra nélkül is), hogy a három kifejezés ugyanazt jelenti (bár nem biztos, hogy örül is az egyhangúságot kínosan kerülő stílusnak). Vannak azonban szövegek, amelyek ennél nehezebb feladatot rónak olvasójukra.

Egy dokumentumtervezet első oldaláról megtudtam, hogy a dokumentum a *kohászati zsugorított dolomitörlemény*-nyel foglalkozik. Érteni véltem a kifejezést: a *kohászati* szó nyilván a rendeltetésre utal, a *dolomit* egy eléggé közismert ásvány, nyilván meg van *örölve*, a *zsugorítás* alighanem valamilyen hőkezelést jelent. A szöveg további részeiben aztán a következő kifejezésekkel találkoztam: *kohászati dolomitörlemény* (ez valószínűleg nincs zsugorítva), *zsugorított dolomitörlemény* (ezt tehát nem kohászati célra használják), *kohászati zsugorított dolomit* (ez viszont nincs megörölve), végül *kohászati dolomit* (öröletlen, zsugorítatlan). Szemantikai sikerélményem feletti örömöm csak akkor lohadt le, amikor kiderült, hogy az ismertetett öt kifejezés egyetlen terméket takart, de a szerző – megunván a hosszú kifejezést újra meg újra leírni – megpróbálta a kifejezést egy kissé megkurtítani.

Az ilyen problémák eleve kiküszöbölhetők, ha egy dokumentumon belül ugyanazt a fogalmat következetesen ugyanazzal a kifejezéssel nevezzük meg. Ha ez a kifejezés kényelmetlenül hosszú, akkor ott, ahol a szövegben először fordul elő, célszerű egy rövid kifejezést bevezetni, például így: „...*kohászati zsugorított dolomitörlemény* (a továbbiakban röviden: *kohászati dolomit*)...”

A fogalmazás egyértelműsége. Élőbeszédben talán könnyebb fogalmazni: hangsúllyal, tagolással egyértelművé tehetünk olyan szöveget, amely leírva többféleképpen is értelmezhető. Az írott szövegek fogalmazása egyes esetekben emiatt nem egyértelmű.

Az egyértelműséget gyakran a pongyola, pontatlan fogalmazás veszélyezteti. Egy korábbi nemzetközi dokumentum tárgykörét a következőképpen fogalmazták meg: „E dokumentum az olyan, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes, mint a feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényezőmérők, frekvenciamérők, fázismérők.” E szöveg egyes olvasói betévedhetnek abba a zsákut-cába, hogy elkezdi mérlegelni: van-e olyan, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszer, amely nem olyan (milyen szempontból?), mint a felsoroltak? Gyakorlatilag a megoldást másutt kell keresni: el kell dönteni (meg kell tudni), hogy a felsorolást tájékoztató példának vagy kizárólagos választéknak kell-e tekinteni.

Az első esetet tükrözi például a következő megfogalmazás: „A dokumentum a közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes. Megjegyzés: Ilyen műszerek például a közvetlen működésű, mutatós feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényezőmérők, frekvenciamérők, fázismérők.”

A második esetnek például a következő szövegezés felel meg: „A dokumentum a következő, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes: feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényezőmérők, frekvenciamérők, fázismérők.”

Végül egy apró érdekesség. Több, műszaki dokumentumok kidolgozásával foglalkozó nemzetközi intézmény kidolgozta saját módszertanát. Néhány ilyen módszertannak a címszerkesztésre vonatkozó szabályai között található az a tilalom, hogy a dokumentumok címében nem szabad birtokviszonyt használni. Egyes hazai körökben is ismertté vált ez a szabály, és többen úgy vélték, hogy ezt illik érvényesíteni a magyar nyelvű dokumentumok címének megfogalmazása során is. E felfogás szerint helytelen volna például egy módszertani dokumentumnak azt a címet adni, hogy: „Műszaki dokumentumok címének szerkeszté-

se”; s e helyett a helyes megoldás a: „Műszaki dokumentumok – Címszerkesztés” volna (a gondolatjelet a cím első kifejezésének a végére tett pont helyettesítheti).

Nemzetközi tárgyalások során lehetőség adódott arra, hogy néhány, módszertannal foglalkozó szakértőtől érdeklődjek e szabály indokai iránt. A következők derültek ki. Alapkövetelménynek azt tekintették, hogy a cím tartalmi elemei az általánostól az egyedi felé, az egésztől a rész(ek) felé, mintegy hierarchikus rendben kövessék egymást. A birtokviszonyt azért voltak kénytelenek eltiltani, mert az indoeurópai nyelvekben a birtokviszony szórendje általában ellentétes az említett alapszabállyal (ellenkező esetben előnyben részesítenék a birtokviszony alkalmazását a címekben). Nyelvünkben azonban a birtokviszony szórendje – a többszörös, láncolt birtokviszonyé is – pontosan követi ezt a szabályt (amint ezt az előző példa is szemlélteti), semmi okunk sincs ezért a birtokviszony használatának eltiltására, sőt ez egyszerűen ésszerűtlen volna. Nem érdemes tehát idegen mintákat (néha csak divatokat) kritikátlanul átvenni...

Egy kivételt azonban célszerű ebből a szempontból megemlíteni. Vannak olyan dokumentumsorozatok, amelyeknek közös sorozatcímük (gyűjtőcímük) van. Az ilyen sorozathoz tartozó dokumentum címe ezért két, önálló részből áll. Ezeket nem szabad összevonni, a „kétlépcsős” címet fenn kell tartani.

Kapcsolódik-e mindez az eredeti témánkhoz, az egyértelműséghez? Tekintsük a következő, „többlépcsős” címet: „Technológiai berendezések. Részegységek. Műszaki követelmények.” Mi ennek a magyar (szavakból álló) címnek a helyes magyar megfelelője? Legalább három változat kínálkozik: „Technológiai berendezések részegységeinek műszaki követelményei”; vagy: „Technológiai berendezések és részegységeik műszaki követelményei”; avagy: „Technológiai berendezések részegységei és műszaki követelményei”. A baj csak az, hogy a három címváltozat jelentése nagymértékben eltér egymástól; a helyes változat csak a dokumentum tartalmának ismeretében állapítható meg.

Vita

Fábián Pál:

Köszönöm Somogyi Magdának, hogy ráirányította a figyelmet a szakszókincs nagyságára. Az egyetemen szinte minden évben van olyan csoportom, amelynek tanítom a magyar szókészletet. Föl szoktam tenni indító kérdésnek, hogy hány szóra becsülük a magyar szókészlet nagyságát. A gyerekek kb. 60%-a tízezernél kezd, a merészebbje felmegy száz-ezerre, és csak egy-két hallgató akad, aki elér az egymillióhoz, amennyire valamikor az ÉrtSz. alapján Kelemen József a magyar szókészlet nagyságát tette.

Ezzel szemben a valóság az, hogy a magyar szókincs nagysága több millió. Tehát nincs okunk attól félni, hogy a magyar szókészlet szegényes lenne, hiszen több százezer kémiai vegyület van, és mindegyiknek van magyar neve. Éppen ezért, ha az ember szakszótárakat készít, akkor igen nagy szóanyaggal kell dolgoznia. Például

- a Katonai helyesírási szótárban hatvanezer szóval,
- a Műszaki szótárban is kb. hatvanezerrel,
- az Orvosi helyesírási szótárban kilencvenezer szóval,

de ez csak az illető szakszókincs törzsállománya, amelyik a köznyelvhez viszonylag közel áll. Tehát a szókincs óriási nagyságú. Köszönöm, hogy erre a figyelemfelhívást Somogyi Magdától megkaptuk.

Ami a „magyarítás – nem magyarítás” kérdését illeti, én mindig is a magyarítás pártján voltam, de hozzáteszem, hogy türelmes is vagyok. Ti. ha az ember a nyelvújításra gondol – ami Somogyi Magdától is elismerést és méltánylást kapott –: a nyelvújítás száz esztendeig tartott. 1772-vel szokás a kezdetét jelölni, 1872-vel szokás lezárni. A nyelvújítás eredménye kb. tízezer máig megmaradt szótó. A nyelvújítás száz éve alatt lezajlott tudományos és

technikai változások nagysága és mélysége eltörpül az elmúlt ötven évben lefolyt változások mértéke mögött. Azon, hogy most sok az új idegen szó, én nem csodálkozom és nem is esem kétségbe. A magyarításra és a magyar nyelven való kifejezésre természetesen törekedni kell úgy, hogy amikor a szó már szélesebb körben is elterjed, akkor ez lehetőleg anyanyelven történjék. Itt van a műszaki – és általában a szaktudományos – nyelv felelőssége: csak regisztráljuk-e a folyamatokat, vagy megpróbáljuk-e befolyásolni a fejlődés irányát. Például az orvosi nyelvben elkülönül a *tipikus* és a *típusos*. Ők *típusos influenzáról* beszélnek, nem *tipikusról*. Kétségtelen, hogy a *típusos* magyarosabb, mint a *tipikus*, és semmi esetre sem rosszabb. Nem csoda, ha erre az alakra büszkéek az orvosok. Én is helyesnek tartom, és egyetértek a használatával.

Horváth Tibor:

Úgy érzem, hogy ez az előadás a műszaki tudományok és a nyelvtudomány egy másik kapcsolatát is megmutatta, mégpedig azt, amikor matematikai, tudományos módszerekkel a nyelvet vizsgáljuk. Tehát nemcsak használjuk a nyelvet a tudományban, hanem a szaktudományok módszereit is alkalmazzuk a nyelvtudományban.

Szöllősy-Sebestyén András:

Jeszenszky Sándor hallatlanul érdekes előadásából külön szeretnék megköszönni egy adalékot. A Magyarországon természetesen magyar nyelven tanuló külföldi hallgatókkal kapcsolatban mi már régóta használjuk a szakmai anyanyelvnek a fogalmát, még hozzá nem metaforikus értelemben, hanem pszicholingvisztikai érvekkel alátámasztva. Komolyan gondoljuk azt, hogy a szakmai tevékenység vonatkozásában annak, aki azt a szakmát idegen nyelven tanulja meg, volta-képpen az adott idegen nyelv anyanyelvként funkcionál. E mellett számos érvünk is van. Ez az adalék az előadásban – Jedlik Ányosnak a saját maga számára készített latin jegyzeteiről – egyértelműen arról tanúskodik, hogy számára a latin szakmai anyanyelvként működött, hiszen a szakmai tekintetben való gondolkodásnak is ez volt a nyelve. Hallatlanul érdekes folytatása ennek az, hogy a tulajdonképpen anyanyelven való szakmai tevékenység olyan jellegű erőfeszítéseket igényelt a magyar anyanyelvűektől és többek között magától Jedlik Ányostól, mint amit az idegen nyelven való szakmai művelés igényel mindnyájunktól.

Sebestyén Béla:

Mérnök vagyok, a számítástechnika területén dolgozom évtizedek óta. A magam részéről meg kell mondanom, hogy nagyon súlyos problémákat látok ezen a területen, és ezek nem föltétlenül szakproblémák, hanem elsősorban köznyelvi problémák. Minden korban egy bizonyos alapon történik a magyarítás is: ebben az esetben ez az angol nyelv területe.

Ha a nyelvi alap gyenge, akkor problematikus a magyarítás is. Ez mára olyan helyzetet alakított ki, hogy a mérnökök hovatovább nem is törekednek magyar megfelelő megalkotására, hanem beveszik az angol szavakat a magyar szövegbe. Ez jó addig, amíg az angol eredeti visszavezethető latinra, de amikor egy egészen más hangzásvilágból kerülnek be ezek a szavak, akkor már súlyos problémákat találunk.

Csak felsorolom, hogy milyen problémákat látok szakszövegekben:

- a tárgyas és a tárgyatlan ragozás nem ismerése
- névelőhasználat
- egybeírás, különírás
- *-nál*, *-nél*-ozás
- az igeikötők használati szabályainak nem ismerése (pl. a *felhasználó* szó; különösen

akkor tűnik fel a szó grotesksége, ha egybevetjük ilyen analógiákkal: *lakásfelhasználó*, *autófelhasználó*.

(Akkor is gyakran van probléma az igeikötőhasználatnál, amikor folyamatos és befejezett cselekvés közötti különbségtévről van szó; állandóan összekeverik pl. az *osztott*, *megosztott*, *elosztott* szavakat)

– egyes szám, többes szám, egyeztetések.

Két mondatot olvasok fel egy felsőfokú könyvből: „A kurzor jelzi, hova kezdjünk el írni. Ha a szöveglablak már tartalmaz szöveget, akkor bármi, *amelyet* begépelünk, fölülírja azt.” Én nem tudom, hogy ez az *amelyet* szó hova tehető.

Egy másik, még súlyosabb hiba: „Olyan opció kiválasztásakor, *amelykor* egyszerre több opció megadása lehetséges stb.” Itt az *amelykor* ismét beilleszthetetlen.

Én azt hiszem, hogy a probléma gyökerét ott kell keresnünk, hogy nincs tudatos nyelvápolás egy olyan korban, amikor a nyelvi bázisnak a gyöngesége nem ad garanciát arra, hogy a műszakiak megfelelő nyelvrézkkel és nyelvtudással alkossák meg az új műszaki nyelvet.

Már többször javasoltam, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szervezze meg (társadalmi alapon) a mérnöktársadalmat, és gondoskodjék időben a beáramló új fogalmak magyarításáról, befogadásáról, mert enélkül ez a folyamat rossz irányba halad, súlyos nyelvi károkat okoz.

Itt akarom fölhívni a figyelmet arra a tényre, amit Kis Ádám is említett, hogy már az általános iskolától kezdve használják mindennap a számítástechnikai szaknyelvet, és ha ezt ilyen színvonalon teszik, akkor teljesen lezüllesztik a köznyelvet. Ennek nemcsak közvetlen, hanem közvetett hatásai is vannak.

Ha a tudatos nyelvápolás nem kezdődik meg a jövőben, akkor ennek nagyon súlyos kihatásai lesznek.

Fábián Pál:

Örültem ennek a megnyilatkozásnak, mert arra a háttérre irányította a figyelmet, amit egyébként nem szokás az ilyen tanácskozásokon említeni, nevezetesen az iskolai anyanyelvi oktatás ügyére.

Az általános iskolában még foglalkoznak magyar nyelvtannal. Az általános iskola után azonban a magyar nyelvvel való szervezett foglalkozás majdnem nullára redukálódik. Ti. hiába volt eddig a tantervekben szabályozva, hogy hány órát kell a magyartanárnak anyanyelvi oktatásra fordítani, a gyakorlatban az irodalom jelenti a magyar tanítását. Ha valaki így van nevelve, akkor nemcsak általában a magyar nyelv iránt nem fejlődik ki benne semmilyen érzék, hanem – ha, mondjuk, műszaki szakközépiskolát végzett – a műszaki nyelvművelés kérdései iránt sem.

Egyszerűen el van sikkasztva a magyar anyanyelvi oktatás a közép fokú iskolai nevelésben. A gyerekek nem tanulják meg a magyar nyelv és nyelvművelés alapvető dolgait sem. Ezen kellene segíteni.

Bencze Ildikó:

Engem nagyon meglepett, hogy Kis Ádám a számítástechnika nyelvét nem érzi az angol által veszélyeztetve. Azért lepett meg, mert az én délutáni előadásom nagy hasonlóságot mutat az ő megállapításaival. Egy dologra ráirányítja a figyelmet az, amit Kis Ádám mondott. Nevezetesen arra, hogy a mindennapi kereskedelem és a reklám nyelve kritikán aluli állapotot mutat. Pedig ha valamire nagyon oda kell figyelni, az éppen a reklám. Én úgy tudom, hogy más országokban nagyon szigorúan ellenőrzik – némelykor épp az Akadémia – azt, hogy milyen cégelnevezéseket lehet használni, ill. a reklámszövegek is erőteljes ellenőrzés alatt vannak.

Jeszenszky Sándor:

A Jedlik-féle munkacsoportban, amely azt a bizonyos szótárat összeállította, volt néhány rendező alapelv. Az egyik ilyen alapelv volt, hogy a tulajdonnév jellegű elnevezéseket meg kell tartani. Ilyen értelemben védeném a *winchester* elnevezést, amelyben a név azonos azzal a bizonyos Winchester fegyvergyárral. Az ilyen típusú névhasználat igen elterjedt, gondoljunk csak arra, hogy a *magnetofon*, amelyik egy adott készülék neve volt, teljesen elterjedt, a németeknél azonban *Tonbandgerät*, mert ott egyszerűen védett név volt; gondoljunk a „Schmoll-pasztá”-ra és társaira. A *merevlemez*-nél talán még egy fokkal kifejezőbb is a *winchester*, mert nagyon meghatározott merevlemez-típust jelez. Ezt tehát nem érzem zavarónak.

A másik, amit megvédenék: a *bus* [bus]. Tapasztalhatjuk az amerikaiak kissé játékos névadási szokásait. Ez a *bus* valóban az autóbuszra utal, annak az utasforgalmát hasonlítja össze az adatsín adatforgalmával. Gondoljunk pl. az amerikai *flipp-flopp*-ra, amelyik egy billenőkör játékos elnevezése; vagy gondolhatunk arra is – ahol azért sikerült a jó magyar átalakítás is –, hogy létezik a transzformátorok német *zichzack* kapcsolásának a magyar *zegzug* formája, ami nagyon jól sikerült szó.

De gondolhatunk arra is, hogy a játékos amerikaiak a *kvarkot* a világűrből jövő, kis gyanús lényekről nevezték el, amelyek egy rádió- v. tévéjátékban szerepeltek.

Tehát ahol ez a játékoság megmarad, és tudjuk is, hogy az elnevezés miért úgy történt, ott én annak megtartását elfogadhatónak érzem.

Horváth Gyula:

Egy kis kiigazítást kell tennem a *bus*-szal kapcsolatban. Ez tulajdonképpen az *omnibusz* szóból ered. Az erőssáramú villamostechikában a gyűjtőszínt – ami a villamosművek jelentős alkatrésze – nevezték el omnibusznak, ez került át a híradástechnikába olyan vezetékrendszer elnevezésére, amelyekre a rendszerben részt vevő bármely készülék rákapcsolódhatott.

Elnöki megjegyzés:

Az az érzésem, hogy ezt a problémát most nem fogjuk tudni megoldani. Talán az a legokosabb, ha megpróbálunk olyan javaslatot tenni, hogy ezzel a témával folyamatosan foglalkozni kell.

Kis Ádám:

Ha jól emlékszem, Szöllősy-Sebestyén András előadásának az volt a címe „Hogyan mondjuk a *file*-t magyarul?”. Erre hadd mondjak egy egyértelmű választ: sehogy. Ezt a szót magyarul nem lehet mondani. Tessék utánanézni, hogy a magyar nyelvben mikor fordul elő *-l* szótagzáró hangkapcsolat. Én tudok egy nagyon szép magyar szót, de az egy kicsit *geil*. Tehát, ha mi a *file*-t mondjuk, ezt nem magyarul mondjuk. Ezeket a hangkapcsolatokat még 50-60 évvel ezelőtt is feloldotta a magyar nyelv, és a székesfehérvári köznyelvben a közismert, fehérvári születésű építésmesterről elnevezett városrészt most is Yblnek („Íbli”-nek) hívják.

Az előző témához visszacsatolva, én ott – azt hiszem – említettem, hogy a számítástechnikai nyelven belül egy speciális szegmens ez a pc-s nyelv, mert ez nagy tömeg.

Sajnálattal kell közölnöm, hogy a pc-s programtermékeknek a zömében a *file* szó teljesen érdemtelenül és értelmetlenül, de előfordul, mert a menük első rovatát *file* = *menü*-nek nevezik. Ennek nincs semmi értelme, mert ami ott van, azt a felhasználó *szöveg*-nek vagy *levél*-nek nevezi.

Tulajdonképpen örülök Szöllősy-Sebestyén Andrásék döntésének, de ha elkerülhetetlennek tartjuk a használatát, akkor át kellene írni. Szótár jellegű műben már 1970-ben előfordult a *file* *jl*-es írása: *fájl*.

A Magyar Szabványügyi Hivatal kiadott egy Az adatfeldolgozás fogalmai c. szabványt, 77/1988. számmal. A szabvány – a szabványosított változat mellett – megengedte a *file* használatát is.

Mi tettünk a magyar számítástechnikai szaknyelv magyarrá válásáért – még voluntarista alapon is – egyet-mást (többen ülnek itt, akik ebben részt vettek). Én emlékszem, hogy az a bizottság, amelyik a *file* szabványosítását vitatta, a szót fonetikai képtelenségére hivatkozva vetette el.

Konklúzióként annyit szeretnék mondani, hogy mivel a pc-s nem mondja a *file*-t, csak nézi a képernyőn, én egyet tudok érteni Szöllősy-Sebestyén Andrásék döntésével. Egyébként ezt elkerülendő szónak tartom. Inkább ki kellene nevelni a használatát, nem pedig az így vagy úgy való alkalmazását támogatni.

Horváth Tibor:

Arról szólok pár szót, hogy miért érzem én a számítástechnikai nyelvhasználatot különösen nehéznek. Nem minden szóra érvényes ez, de éppen a *file*-ra igen. Ti. azok a szavak, amelyek az eredeti programban szerepelnek, többnyire nem magyarok, csak importáljuk őket. Ezek a képernyőn eredeti formájukban jelennek meg. Képtelenség lenne mindet magyarrá átírni.

A használó állandóan beleütközik abba a problémába, hogy mást lát a képernyőn, és talán mást olvas a használati utasításban. Tehát amikor én találkoztam német nyelvű leírásban azzal, hogy *Dateil*, jó darabig eltartott míg rájöttem, hogy ez a *file*. Itt ez a fő probléma: a gép maga használ bizonyos szavakat, én pedig kénytelen vagyok ehhez meghatározott mértékig igazodni. A nehézség elsősorban itt van. A gép nyelvéből az idegen szavakat sohasem fogjuk tudni kiírni. Ezek nem pusztán szavak, hanem utasítások is, kódok a gép számára. Sokszor ezeket kell nekem is beütnöm, ha az adott műveletet el akarom végezni. Egyes szavak kicserélhetők, de a gép egész nyelve nem.

Elnöki zárszó

Számomra nyilvánvaló az a következtetés, hogy a magyar nyelv kitűnően ki tud fejezni bármit, de csak akkor, ha olyan használja, aki valóban ismeri.

Délelőtti programunkat befejezzük. Tekintettel arra, hogy a nagyon izgalmas hozzászólások miatt az időnk letelt, azt javaslom, hogy ha valakinek még van olyan témája, amit hozzászólásként föl kíván vetni, ezt tegyük el délutánra.

Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban

1. Ráhangolásként a témára Oravecz Imre 1991-ben írt egyik versének részletével kezdem mondanivalóm:

„elhalad a létfontosságú alapanyagokat rejtő raktárak mellett,
képzeletét megragadják a földolgozásra váró porok,
levelek, kenőcsök, de a kiömlő szennyekkel szemben sem marad közömbös

láthatatlanul átvág egy emeletes épületen,
az irodákban megnyerik tetszését a grafikonok,
s magában elismeréssel adózik a gyártmányfejlesztésnek

és belső sugallatnak engedelmeskedve
egy vaslépcsőn leereszkedik az alkaloidarészlegbe

remegő orrcimpákkal
téblából egy darabig a fényes üstök, tartályok, csövek közt,
majd egy folyadék útját követve,
de a termelést nem veszélyeztetve
belép egy vegyi folyamatba

szabad gyököt fejleszt,
leköt egy hidrogénatomot,
jótékonyan hat az erjesztőbaktériumokra,
részt vesz egy páráképzésben,
elidőzik egy ismerős összetételben
s kicsapja a kristályokat

aztán egy csapóajtón át megittasultan s fűtőrésszeve
átsétál a csomagolóba.”¹

Az idézett példa nyelvi és stilisztikai értelemben nem előzmény nélküli és nem is egyedülálló eset irodalmunkban. A humán tudományok, a természettudományok és a műszaki tudományok szaknyelvének, szaknyelvi elemeinek hatása közel másfél évszázados jelenség mind a hazai, mind pedig a világirodalomban. Ebben a művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, nyelvészeti és szociológiai oldalról egyaránt megközelíthető hatásban az idő múlásával az arányok egyre inkább a természettudományok – és ezen belül még súlyozottabban a műszaki tudományok – szaknyelve felől érik az irodalmat.

2. E nyelvi jelenség történeti megközelítésben három szakaszra különíthető el.²

2.1. A kezdeti időszak a XIX. század második felében a pozitivizmus, a naturalizmus, a futurologia megjelenésének a kora. Mindezek együtt, továbbá a technikai fejlődés, a művészek és tudósok körében még élő polihisztori megközelítés egyszerre adták alapját és lehetőségét az irodalmi nyelv és szaknyelv első nagyobb találkozásának. Maga a természettudományi irányba tartó és kordivattá váló általános szellemi átrendeződés is táplálta ezt a folyamatot. A humán tudományok és a reáltudományok több évszázados küzdelmében ez utóbbiak először kényszerítik tartalmi, módszerbeli és bizonyos fokig nyelvi korszakváltásra a humán tudományokat. Mindez együtt az irodalmat – főleg a prózát és a publicisztikát – erősen megérintette. Szemléltető példaként elég belelapozni Jókai regényeibe: A fekete gyémántok első harminc oldala súlyos természettudományi, geológiai leírás; A jövő század regényében pontos vegytani és hadászati leírások találhatók. Eötvös József és Kemény Zsigmond a filozófia, a lélektan, a századvégi novellisták a biológia megközelítése felől vizsgálják és írják meg témáikat a megfelelő nyelvezet beépítésével és a szaknyelvi nyelvhasználat konzekvenciájával. A tematikai és a nyelvi korszellem annyira magával ragadó, hogy

még az e korrall foglalkozó mai irodalomtörténész is ilyen címekben gondolkodik: A lélek kémiaja, A romantikus élet-axiómák, Hipotézisek és hiperbolák, A jellem automatizmusa.

2.2 A következő korszakot a századfordulótól a húszas-harmincas évekig divatozó modernista-avantgardista művészeti irányok jelzik, amelyekben igen jelentős szerepet töltöttek be ilyen fogalmak, mint: a hagyományellenesség minden értelemben; zavar és szétzúzás egyik szárnyon – gépies rendteremtés a másikon; erőteljes tartalmi, filozófiai és nem utolsósorban nyelvi útkeresés. Nyilatkozatuk szerint: „A művészet halott. Éljen Tatlin új gépművészete!”, vagy az „ihlet átalakult, elvesztette isteni jellegét: automatagépé” vált.³

A gép, a műszaki eredmények és tudományok irányába fordulást hozza magával „a gép nyelve”, a műszaki nyelv felé fordulást, érdeklődést és hangsúlyeltolódást, főleg a költészetben. Irodalmunkban szélsőségesebb formában Kassák Lajos, szürtebb, szelídebb formában József Attila munkásságában fedezhető fel mindennek nyelvi vetülete. De ezzel párhuzamosan a korábbi korszak hatása is ott él pl. Németh László vagy Csáth Géza (lélektani, orvosi szaknyelv) írásaiban.

2.3. A napjainkig tartó harmadik korszakot, amelyet bevezető példánk is szemléltet, a hatvanas-hetvenes években teljessé váló tudományos technikai forradalom és a neoavantgárd együttesen hozza meg. Ettől kezdve ugyanis a modern kommunikációs eszközök hatása és a szaknyelveknek, főleg a technika nyelvének megnövekvő szerepe és tömege együttesen igen erős presszionáló hatással van minden nyelvi stílusra, minden beszélő szubjektumra, így természetesen az irodalomra is.

Ebből a képből azt sem hagyhatjuk ki, hogy az irodalom versenyhelyzetbe került a modern képzőművészeti ágakkal és médiákkal megjelenő új közlési lehetőségek kapcsán. A „szó”, a „verbalizmus” hagyományos értelmét az irodalomnak tágitania kellett. Az egyik lehetőség a szaknyelvek felé közeledés volt.

Az ilyen kísérletek térben és időben kitágultak, világjelenséggé váltak. A magyar nyelvű irodalmi anyagból idézve, kitágítva a nyelvi és a földrajzi kört, egyszerre hozhatom fel példaként Oravecz Imre kanadai ihletésű vegyipari és építészeti, a svédországi Thinsz Géza számítógépes nyelvi és az itthoni körből Dobai Péter kémiai ihletésű, nyelvezetű verseit.

3. A műfajok felől közelítve a kérdést a líra az, amelyik a legkönnyebben közelít a szaknyelvek felé; a próza esetében ez esetlegesebb, sokkal inkább az adott szerzőtől függő a dolog; míg a dráma esetében szinte alig találni példát erre a nyelvi érintkezésre. Nyilvánvalóan ez összefügg a műfaji jelleggel, a reagálóképesség lehetőségével. A lírát inkább a szervesen beépítő jelleg, a prózát pedig a betétjelleg jellemzi az ilyen nyelvi elemek felhasználásában.

4. Az irodalmi felhasználó számára elsődleges mintaként a szaknyelvi minta (szakcikk, szakkönyv) szolgálhat. Bár véleményem szerint sokkal nagyobb az ún. másodlagos minták hatása, amelyek a nyelv más rétegeiből, a kommunikációs eszközökből és egyéb forrásokból az alkotói agyban jelen vannak. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos megszürtés és antropomorfizálódás is érvényesül a másodlagos minták felhasználásával. Mindez könnyítheti a két – az irodalmi és a szaknyelvi – stílusnem találkozását.

5. A következőkben – a költői nyelv területén és a műszaki-technikai stílus felől közelítve – vegyük sorra azokat a nyelvi szinteket, ahol a szaknyelvi elemek jelenléte észlelhető.

5.1. Elsőként és leginkább jellegadóként a lexikai hatás vehető számba, már csak azért is, mert ez a legszembeötlőbb, és statisztikailag is jól kimutatható. Az anyagnevek (*acél, azbeszt, vas, érc, üveg, ólom, bádóg, szurok, gránit* stb. és ezek kombinációi), a műszaki tárgyak (*öntőforma, vidiakés, hűtőkeverék* stb.), a mértani-matematikai-mérnöki fogalmak (*kúpola, tölcselek, haránt, perspektíva, horizontális, koordináta* stb.) sokasága vonul be az irodalmi nyelvbe, nem vendégként, hanem állandó jelenlevőként. Mivel többségük névszó, főleg főnév, így ezek a költői képek alapjaivá válnak. A kép alapjaként meghatározzák a látásmód és képalkotás egészét: a képzet- és jelzőtársítás, a megszemélyesítés „ipari látásmódban és nyelvi stílusban”, különleges formákban, színesztéziákban lép elénk. Így születhetnek ilyen sorok:

„zengő acélból döglött sínekre
üvöltő, tüzes lokomotívtól lökünk”⁴

„üllőt csapott a tél, hogy megvasalja
a pántos égbolt lógó ajtaját”⁵

„hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorok”⁶

A megfelelően kiválasztott szaknyelvi elem kulcsszóként erős kisugárzással, szervező erővel és vonzaskörzettel rendelkezik mind nyelvi, mind pedig képalkotó szempontból:

”az öntőműhely vasladik
s piros kisdedit álmodik
a vasöntő az ércformákba”

Ezek a képek különösen akkor erősödnek fel stilisztikai hatásukban, ha bennük a köznyelvi, irodalmi nyelvi és szaknyelvi kétpólusúság folytán erős szinesztézia vagy metonímia jelenik meg, pl.:

„Én felnéztem az est alól
az egek fogaskerekére”⁸

5.2. A főnévi alapú látásmód nominális irányba tolja a stílust. Ez a nominalizálódás a szaknyelvi stílus egy másik elemét az igeneveket, főként a melléknévi igeneveket helyezi előtérbe, mint pl. a következő idézetekben:

„Alattomosan sikló, s izzó
vad örvényekkel verdeső
forgácsok, s rezek-permetezte
bőrt-égető aranyeső”⁹

„az utcákra lépők egy része a gépi erővel történő helyzetváltoztatás céljából határozott léptekkel a parkolóba siet.”¹⁰

Az igenevek aránybeli növekedése részben az igék, részben a melléknévek csökkenését hozza, ami a dinamikusabb irodalmi jelleg felől egyrészt a statikusabb, szakszerű leíró jelleg felé visz, másrészt pedig a hagyományos díszítő jelző kapcsolatok átrendeződését idézi elő a definitív, a szakszerű jelzői használat javára.

5.3. További szaknyelvi hatásként kimutatható a személytelenségre és az objektivitásra való törekvés, amely lényegében már a nominalizálódás előbb jelzett formáival kezdetét veszi. Az általánosságot kifejező E/3., T/1., T/3. személy gyakran használatos az ilyen tematikájú és stílusú írásokban. Ez ismét azonossági elemeket mutat a szaknyelvi stílussal. Pl.:

„azbesztből, vasból és roppant
gránitból életet dobunk a romokra”¹¹

„Viszont akad olyan is, aki ütött-kopott készüléken elektromos hangátvitellel kísérletezik.”¹²

5.4. Végül említést kell tenni arról, hogy bár a mondat szerkesztés területéről nem lehet egészen egyértelmű hatást kimutatni, de bizonyos mondat típusok nyelvi-logikai értelemben a szaknyelvi fegyelmezettséget idézik. Így pl. a két tagmondatú, tiszta szerkesztésű összetett mondatok. Tiszta alany-állítmányi viszony az első tagmondatban, majd a másodikban következik a logikai konklúzió, a kifejtés.

"A nap a kupola legkisebb pontja felé gurul,
s a hegyek tölcsérén a nyersbronz meleg
színeivel önti le az embereket."¹³

„A számítógép szerint életem
elfér egy féltényérnyi cédulán:

	E R R O R		
	O	C	
	O	C	
6	09	1934	S I.
2	13	1981	F II.
	17	051	A II.

Magyarán mondva:

TÉVEDÉS"¹⁴

6. A különféle nyelvtani szinteken megjelenő szaknyelvi stíluslemek összegződnek egy-egy műben, műrészletben vagy életműben. Ezek együttes összbnyomása idézi fel az olvasóban a szaknyelvet, mint a háttérben ható erőt. Ez az együttes hatás gyakran csalóka, hiszen a stíluslemek összeépülése nem teljesen konzekvens és szerves grammatikai értelemben. Az alkotó nyelvi leleménye és ihletettsége, az adott szakirányban meglévő szakmai és nyelvi jártassága, az átstilizálásra való képessége erősen befolyásolja az összzhatást mind a nyelvművelés, ha tetszik a nyelvhelyesség, mind pedig a stílus és az esztétikai érték szempontjából.

7. A szaknyelvi elemeknek az irodalmi nyelv alapszövegéhez viszonyított relatív gyakorisága mennyiségi tényezőként jelentkezik, és minőségi eltolódást okoz a stílusban. Ez az eltolódás a korstílust, az írói alapstílust színező erőként hat, és századunk, ill. jelenünk irodalmának stilisztikai többrétűségét bővíti. E többrétűséghez a közelmúltban és a jelenben olyan alkotóink járultak hozzá, mint: Déry, Hernádi, Örkény, Szentkuthy, Esterházy, Juhász Ferenc, Moldova, Németh László, Dobai Péter, a Magyarország felfedezése sorozat írói, akik a régészettől kezdve az orvostudományon át a műszaki tudományok szaknyelvének számos területét és elemét emelték be az irodalomba.

8. Hogyan viszonyuljon a nyelvművelő vagy a szaknyelvek művelője, a tanár ehhez a jelenséghez? Csendes tudomásulvétellel, a jelenség értelmezésével, az irodalmi mű egészéből kiinduló nyelvi és esztétikai értékítélettel, a jelenségben a nyelvi gazdagodás lehetőségét látva a hibákkal és az erényekkel együtt.

9. Befejezésül egy friss, az olvasó ítéletére bízott, 1992-es példa, ill. idézet Dobai Péter Őn-Múlt század című verséből:

„A porcelán huszár, az ágaskodó csődör, a kivont
kardpenge acélja:
visszatükröződik a televízió képernyőjén pergő tintakék képekben,
az oldhatatlan berlini kékben (berlini kék =
FERRIFERRO – CIANID = $\text{Fe}^{\text{II}}(\text{Fe}^{\text{II}}(\text{CN})_6)$ visszatükröződik a mai
hírekben, de a porcelán-vitéz
állja hazug információk műholdas rohamát
és mi, akik a k.u.k. vitrin és a képernyő
között lehetőleg lótusz ülésben ülünk: a
magyarázhatatlan múltban mégegyszer eltévedünk.”¹⁵

¹ Oravecz Imre: Egy földterület növénytakarójának változása. Budapest, Magvető, 1979. (Idézet: Trakl utoljára Budapesten. 22. o.) – ² Mezei József: A magyar regény. Budapest, Magvető, 1973. – ³ Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Budapest, Gondolat, 1971. (Idézet: G. Grosz és Heartfield plakátszövegéből. 21. o.) – ⁴ Kassák Lajos: Válogatott versek. Budapest, Magvető, 1973. (Idézet: Mesteremberek. 25. o.) – ⁵ József Attila: Összes versei. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961. (Idézet: Téli éjszaka. 299. o.) – ⁶ Lásd: 5. jegyzet (Idézet: Munkások. 274. o.) – ⁷ Lásd: 5. jegyzet (Idézet: Külvárosi éj. 281. o.) – ⁸ Lásd: 5. jegyzet. (Idézet: Eszmélet VII. 324. o.) – ⁹ Sóos Zoltán: Gorombakovácsok. Budapest, Magvető, 1966. 33. o. – ¹⁰ Lásd: 1. jegyzet. (Idézet: Az idő múlása az iparnegyedben. 35. o.) – ¹¹ Lásd: 4. jegyzet (Idézet: Mesteremberek. 25. o.) – ¹² Lásd: 1. jegyzet (Idézet: Az idő múlása az iparnegyedben. 35. o.) – ¹³ Lásd: 4. jegyzet (Idézet: Bányászok a hajnalban. 22. o.) – ¹⁴ Thinsz Géza: A párbeszéd művészete. Budapest, Magvető, 1983. (Idézet: Életem egy féltényrnyi cédulán. 123. o.) – ¹⁵ Dobai Péter: Ön-Múlt-század. Népszabadság, 50. évf. 1992. III. 28. 28. o.

Bencze Ildikó

Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)

Kezdjük talán a címben szereplő zárójeles, kissé pesszimista kérdéssel: valóban falra hányt borsó az idegenszerűségek elleni fellépés? Egyáltalán: mennyire uralkodtak el napjainkban a közgazdasági publicisztikában az idegenszerűségek?

A címhez képest máris kissé más irányba terelem el a kérdést; a közgazdasági publicisztika nyelve és a közgazdasági szaknyelv között ugyanis van némi különbség, másrészt valójában nem az idegenszerűségekről, hanem az idegen szavakról kívánok szólni.

Minthogy a század meghatározó közgazdasági elméletei angol nyelvterületen születtek meg, és az angolszász – s főként az amerikai angol hatás világszerte érvényesül, azt hihetnők, hogy ez alól a magyar nyelvterület sem kivétel. – E feltételezést azonban cáfolják a tények. Úgy tűnik, hogy nyelvünk, mint története során mindig adaptál, és addig alakít, amíg meg nem kapja a szemléletének legmegfelelőbb változatot. Ez a megállapítás a közgazdasági terminológia történetéből levont következtetés, de érvényes a jelen állapotra is. Minden esetre elmondható, hogy az anglicizmusok jelenléte, ha feltűnő is a közgazdasági publicisztikában, arányuk azonban elenyésző.

Collins 3000 terminust tartalmazó Business English Dictionary c. szótárát végigolvasva mindössze 22 olyan kifejezést találtam, amelyekkel a szűkebb vagy tágabb értelemben vett közgazdasági irodalom rendszeresen operál, de ezek között is több már párhuzamosan használatos a magyar megfelelővel. – Gondoljunk a *szponzor*, *szponzorál*, a *dizájn* kifejezésekre: egyre inkább kiszorítja őket a *támogató*, *támogat*, a *formatervezés*, illetve újabban a *látványtervezés*.

Alapvetően három okra vezethető vissza az, hogy miért nem tudnak a használók magyar megfelelőt találni erre a néhány angol szóra és kifejezésre.

1. A magyar ekvivalens – hogy úgy mondjam – „besározódott” az előző negyven év alatt, és az angol terminus használatával azt kívánják érzékeltetni a szakmabeliek, hogy itt tartalmilag másról van szó. Erre jó példa a *management* (esetenként átirással is olvasható már). Magyar megfelelői: a *vállalattervezés*, *vállalatirányítás*, *vállalatvezetés* vagy *-vezetőség* – főként ez utóbbi – a 40-es évek végén megszületett *vállalatvezető* kifejezést idézik fel, egyértelműen negatív képzeteket keltve. – Az azonos tövű *menedzser*, többnyire fonetikus átirással, viszont arra jó, hogy a nyelvünkre jellemző konkretizáló megnevezési kényszernek ellent lehessen állni – de erről talán később.

A tartalmi másság hangsúlyozásából ered a közgazdaságtan (politikai gazdaságtan), illetve a vállalatgazdaságtan latin-angol megnevezésének átvétele: *makroökonómia*, *mikro-*

ökonómia. Ezek az új tantárgymegnevezések azt a szándékot is kifejezik, hogy tűnjön el a vélt vagy valós különbség a magyar közgazdaságtudományi képzés és a külföldi egyetemeken folyó képzés között. Így ezek a megnevezések feltehetően hosszú távra érvényesek, hisz a szándék valóban becsülendő.

Kicsit más a helyzet a *GDP* (gross domestic product) átvételével, mert az angol kifejezés fogalmi tartalma egyrészt szűkebb, mint a magyar megnevezési kísérletek (*bruttó nemzeti termék*, *nemzeti össztermék*), másrészt a „nemzeti” szó ideológiai, kulturális, emocionális terheltsége felesleges patetikus felhangot ad a terminusnak. Megegyezés kérdése, hogy maradjon a *dzsidípi* vagy *teljes* (v. *bruttó*) *belföldi termelés*-t mondjunk és írjunk, hogy az újságolvasók is értsék.

2. Az angol szavak, általában az idegen szavak használatának másik oka az, hogy a tartalom másságát akarja hangsúlyozni a használók köre, holott ugyanazt a fogalmi tartalmat fedi az angol kifejezés, mint a magyar. Ez részben felületességből, részben sznobiságból ered: mindkettőre találunk példákat az alábbi szavak használatában: *goodwill* (hírnév – még a „jó” melléknév is felesleges, hisz rossz hírneve senkinek sincs, legfeljebb rossz híre); az *interview* (felvételi beszélgetés); a *barter* (csereüzlet), a *bróker* (hosszú ó-val!), aminek egyszerűen kereskedelmi ügynök a jelentése, de nálunk leszűkült a tőzsdeügynök (stockbroker) jelentésre. Elegánsabb és rejtélyesebb egy brókercégnél dolgozni, mint egy tőzsdeügynökségnél. Nem kevésbé sznob elnevezés a *charterjárat*; *chartergép*; magyarul egyszerűen *bérelt járat*, *bérelt gép*. A *tender* szót sem elsősorban rövidsége miatt kedvelik azok, akik *ajánlatversenyt* vagy akár csak *versenyt* hirdetnek. A *tender*-nek épp úgy nincs többletjelentése, mint a *slogan*-nek a „jelszó”-val összehasonlítva. Ez esetben azonban a „jelszó” évtizedekkel ezelőtti politikai töltöttsége is szerepet játszhat a szó mellőzésében, azonkívül a *slogan* „jelmondat” is lehet.

A már említett *menedzser* szó is ide tartozik. A többjelentésű szó egyik lehetséges jelentése az „ügyintéző”; s szerencsésen keverhető az „igazgató”-val. Így egy kereskedelmi menedzserrel első pillanatra nem derül ki, hogy kereskedelmi ügyintéző vagy kereskedelmi igazgató az illető.

Többletjelentés feltételezése lehet az *output* (= eredmény); a *realizál* (= áruba bocsát, azaz elad); a *leasing* (= bértulajdon) használata mögött is. Ez utóbbinak, mint tudjuk, más múltja is van, hisz hosszú *í*-vel lízingel a magyar bérlő, aki tulajdonképpen *bértulajdonba* vesz egy autót például.

Hogy mégis van tisztulási folyamat, arra is akad példa. Manapság a vállalat *image*-a (*imázsa*, *imágója*) helyett egyre többen használják az *arculat* szót; az angolból hozzánk került *moratórium* helyett – szövegtől függően – a *befagyasztás*, *felfüggesztés* szavakat.

3. Vannak azonban olyan esetek, amikor maga a jelenség új – és igen összetett –, és ezért fogalmi tartalmának visszaadása tényleges nehézséget jelent, annál is inkább, mert az angol megnevezés találóan rövid.

Ilyen például a *holding* lefordíthatósága. A szó jelentése: több vállalat közös tulajdona, amelyek közül az egyiknek legalább 51%-os részvénytöbbsége révén, irányító szerepe van a vállalkozáson belül. – Magyar területen súlyos jelentésváltozáson ment át a kifejezés. Lehet, hogy idővel születik a holdingra magyar megfelelő, de rövidsége miatt valószínűleg sokáig része lesz a nyelvnek ez a szó.

A *joint venture*-t is szívesen használja mind a sajtó, mind a vállalkozók, pedig a fogalmi tartalom nem is olyan bonyolult. Igaz, a szó szerinti fordítás valóban félrevezető lehet (= közös vállalkozás). A *joint-venture* két vagy több vállalat vagy személy szövetezése egy közös célra, pl. közös munka megszervezésére. A *célvállalkozás*, *célvállalkozók* jobban fedik ezt a fogalmat.

Ehhez a csoporthoz sorolhatjuk a már-már magyar szónak számító *marketing*-et, amelyről addig, míg valóban nem volt működő piac, nem is lehettek biztos fogalmak (egy időben *piackutatás*-nak fordították). Ha a gazdasági tevékenységet értjük a marketingen, akkor a *piacszervezés* fedi többé-kevésbé pontosan a jelentést. A BKE-n a marketing fontos tantárgy, és mint tanulnivaló, akár *piactudománynak* is nevezhető, hisz a piac – valódi értelmében – rendkívül szerteágazó, és fontos része a mai világunknak.

A *public relations* kifejezés is meglehetősen összetett jelentést hordoz, főként azért, mert a teljes állami irányítással működő társadalmakban nincs is szükség arra a tevékenységre, amelyet a fogalom fed. Használható magyar megfelelője lehet a *kapcsolattervezés* vagy *kapcsolatszervezés*. Az ezzel foglalkozó személy, a *public relations office*, magyarul *kapcsolattervező* vagy *kapcsolatszervező* lehet. (Láttam már magyarul – mint tantárgynevet – „vállalati kapcsolatok”-nak, de rendkívül nehézkes a kifejezés mondatba állítása.)

Néhány évvel ezelőtt igen gyakran lehetett olvasni a *fiskális szemlélet* kifejezést, amelyen a laikus – magyar irodalmi ismeretei alapján – ügyvédi vagy bürokrata szemléletet érthetett. Manapság, amikor a fiskális szemléletnek, azaz a közpénzekkel való szigorú gazdálkodásnak és az adóval kapcsolatos műveleteknek szenvedő alanyai vagyunk, eltűnt az angol–latin kifejezés, és néven nevezzük a gyereket: a *költségvetési* és az *adópolitikát*. (Legalább terminológiai tekintetben kijutottunk az alagútból, hogy idézzem jelenünk e „kedves” publicisztikai közhelyét.)

Vannak viszont olyan szakkifejezések, amelyekkel kapcsolatban tényként kell tudomásul vennünk, hogy már kitörölhetetlenek a nyelvből, két okból: egyrészt latin eredetűek, és jelentésük viszonylagos állandósága századok óta konzerválja őket, másrészt a latin alapjelentéshez képest jelentéshasadás révén váltak szakszavakká, és így rögzödtek. E rögzödést nagymértékben erősíti, hogy e szavak általában internacionalizmusok is, tehát az idegen nyelvű szakirodalom olvasásában szinte kapaszkodót nyújtanak. Így például a *deficit* a magyarban nem hiány, hanem *költségvetési hiány*; a *garancia* jelentésében is végbement a folyamatot és az eredményt különválasztani kívánó jelentéshasadás: *biztosítás-biztosíték*, tehát a garancia mintegy gyűjtőfogalom a magyarban. Az *export-import* is ebbe a csoportba tartozik, de lassan-lassan háttérbe szorul a *kivitel-behozatal* mögött (talán itt is nyelvünk konkrét megnevezésre való hajlamát kell keresnünk okként). A *gazdasági stabilitás*-t sem tudjuk helyettesíteni gazdasági állandósággal – ez a gazdaság halála lenne. (A gazdasági biztonság jól fedi a fogalmat, de ennek a kifejezésnek más az elfogadott jelentése: az egyén gazdasági biztonságát jelenti, nem az egész nemzetgazdaságét.) Elég nagy a már megrögzült latin szavak száma (pl. *multinacionális*, *prototípus*, *kvóta*, *progresszív*, *regresszív* stb.), de elenyésző még így is a közgazdasági szókészlet egészéhez képest.

Összegezeként tehát azt mondhatjuk, hogy az a nyelvi sznobéria, amely rikitóan nyilvánul meg a mindennapi életben, egyáltalán nem jellemzi ennek az igazán angol hatás alatt álló szakterületnek az írott nyelvét. Ebben kétségkívül nagy szerepet játszik a két nyelv közötti nagyfokú strukturális különbség (erre jó példa a *public relations*).

Végezetül néhány példát szeretnék hozni arra, hogy a nem szigorúan vett szakmai kifejezések tükörfordítása milyen kellemes új színeket – új idiómákat – hozhat anyanyelvünkbe, a nyelv tehát gazdagodik általuk. Az *árverezni* ige passzív szinonimája, a *kalapács alá kerülni*, a kiadási jogot semmibevevő *kalózkiadás* – tükörfordítások. Újabb keletű, hasonló kifejezés a *fejvadászcég* a jól képzett szakemberek felkutatásával foglalkozó cégek találó (eredetileg angol) megnevezése.

Végezetül még egy gondolat: a nyelv – a szaknyelv is – szeizmográférzékenységgel mutatja a társadalomban végbemenő változásokat. 1948 után a közgazdasági irodalom (és publicisztika) nyelvi színvonala is szinte egyik pillanatról a másikra drámai változáson esett át – negatív irányban. (Többek között a rossz fordítások miatt – hogy egyéb, ennél súlyosabb okokat most ne említsek.)

A hatvanas évek közepétől a közgazdasági szókincs levetette az erős szovjet hatást (megjegyzendő, hogy az 50-es évek második harmadában is látszott már ez a tendencia), és a minden irányban való tájékozódás, a jelenlét a világ tudományos életében azt is jelentette, hogy az új jelenségeket és fogalmakat folyamatosan dolgozta fel a magyar közgazdasági terminológia. Gondolom, ezért nincs ma különösebb okunk pl. az anglicizmusoktól való félelemre.

A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben

A hetvenes években a Tankönyvkiadó Vállalat két alkalommal is kezdeményezte már megjelent tankönyvek nyelvi vizsgálatát az akkori akadémiai nyelvművelő, illetőleg anyanyelvi bizottságban. Ad hoc munkacsoportok alakultak, s tagjai hozzáláttak az általános és középiskolai – szaktárgyi – tankönyvek nyelvének elemzéséhez, írásbeli jelentést készítettek a bizottság számára, amely napirendre tűzte az eredmény megvitatását, s állást foglalt a kezdeményezésről, igen hasznosnak tartva a vizsgálatot. Egyúttal azonban kifejezte azt a véleményét, hogy igazán a tankönyvek kézírata kívánná a nyelvi lektorálást, hiszen a már használatba került tankönyvek szövegbeli hibáit nem lehet kijavítani.

A vizsgálat eredményeit egy Köznevelés-beli közlemény is feltárta, sőt ebben szempontokat fejtett ki ezzel a címmel: „Milyen legyen a tankönyvek nyelve?” (Köznevelés 1979. november 23. 9–11.) Egy adásában a televízió is foglalkozott a kérdéssel, de a vállalkozás következményei elmaradtak: a Tankönyvkiadó többé nem fordult ilyen kéréssel a bizottsághoz. Pedig nyilvánvaló lett, hogy a tankönyvszerzők sok nyelvi buktatót és stiláris szeplőt – pedagógiai érdekből is, sőt elsősorban – elkerülhettek volna a kézirat elolvasása nyomán.

Mert szóvá tettük a tipikus szöveghibákat, amelyek útját állják a megértés zavartalanságának. Ilyenek akadályozzák a logikai kapcsolatok nyilvánvalóságát, a tartalmi áttekinthetést. A mondatok megformálásában nemegyszer vétenek az úgynevezett Kosztolányi-törvény ellen, amely arra figyelmeztet, hogy az olvasót egy pillanatig sem szabad tévedésben hagyni. Amikor például egy mondatindító szóról úgy gondoljuk, hogy birtokos jelző, pedig alany: „A tudós kísérletével ...” mondatkezdő főnévről csak a folytatásban derül ki, hogy alany, mert így folytatódik: „... bebizonyította, hogy ...”; egyébként birtokos jelzőnek tarthatnánk („A tudósnak a kísérletével ...”, de akkor tévedését az olvasónak fel kell fedeznie, s újraértelmeznie a mondatot). A fő közlést néha közbevetés szakítja meg, s akasztja meg az olvasót a továbbhaladásban. Vagy a mondat bővítményei bonyolulttá teszik a közlést túlburjánzásukkal. Kelletlenül több tagú összetett mondatok néha követhetlenné teszik a szöveget. Stb.

Efféle szöveg- és mondat szerkesztési jelenségek persze nemcsak tankönyvekben találhatók, de a tankönyvekben derül ki, hogy a tanuláshoz milyen megzavarását idézhetik elő. Bennük pedagógiai érdeket sértenek a kellő gondosság nélkül alkotott mondatok.

Még ha egyébként gondosan fogalmazzzák is meg a szerzők a megtanulásra szánt szövegeket, fennállhat még egy másik, korántsem lényegtelen veszély: a tankönyv túlságos megterheltsége azoknak a fogalmaknak a mennyiségével, amelyeket az iskola elsajátítani való ismeretekként kezel és tart számon, s számon is kér.

Ennek a veszélynek a nyomára bukkantam, amikor családomban panaszt hallottam az általános iskola 7. osztályában használatos biológia-tankönyv ellen. Feltűnően gazdag anyagot tartalmaz – mondták –, mégpedig olyan színvonalon, amely a könyvet voltaképpen kézikönyvnek minősíti, nem pedig okvetlenül szükséges ismeretek megfelelő mennyiségének, amely az élő szervezetekről a tanulóknak megfelelő adagolásban nyújtaná a megtanulandó anyagot.

Azt már korábbi tájékozódás alapján is tudtam, hogy a tantervek (a ma is érvényben lévők) a különböző tantárgyak fogalmkészletével igen változatos mértékben gazdálkodnak. Kevésbé voltak azonban tapasztalataim a tankönyvek tartalmazta – és megkövetelte – fogalmak számáról. Éppen a nyelvművelő konferenciára készülöben kaptam kölcsön a szóban forgó tankönyvet, hogy ebből a szempontból vizsgáljam meg.

Átlapozva a könyvet, összeszámláltam azokat a fogalmakat, amelyek kövér betűvel szedve szerepelnek benne – bizonyára mint olyanok, amelyek minimális ismeretanyagot képviselnek, tehát nemcsak megértendők, hanem produktív elemekként forgatandók a számadásban (feleletekben, felmérésekben) követelményként. Tudni kell, hogy a könyv az élő szervezetek között az emberi szervezet felépítésével, működésével foglalkozik. Mintegy nyolcvan, a szövegből a szem számára kiugró fogalomszót írtam ki, többek között ezeket:

sejt, szövet, szervrendszer, szerveződési szint, egy- és soksejtű, plazma, zöld színtest, zárvány, sejtüreg, sejtfal, sejthártya, sejtmag, baktérium, vírus, bőr, irha, nyálkahártya, bőrízomtömlő, mozgásszervrendszer, gerincoszlop, csigolya, vállöv, csontváz, vázizomzat, varrat, ízület, csont-, porc-, ín-, izomszövet, gázcserenyílás, légzőrendszer, légső, garat, hörgő(cskék), légőlyag, rekeszizom, tápanyag, szén-dioxid, gyökérsüveg, szőr, autotróf és heterotróf, fotoszintézis, táplálékkészítő alapszövet, emésztő üregecske, úrbél stb. stb.

Ezekhez hozzá kell számítani azokat a fogalmakat, amelyek dőlt betűkkel szedve a fenti „főfogalmak” jelentését részletezik, s – ha nem is számonkérendő szándékkal szerepeltetik – nyilvánvalóan megértendő, s adott esetben felidézendő. Ilyenképpen – ezeket is beleszámítva – mintegy háromszáz fő- és segédfogalom tarkítja a gazdag fogalomtárat. Elképesztően nagy szám. Bizonyára nem véletlen, hogy a szülők inkább tanári kézikönyvnek minősítetik a könyvet. Erre gyanakodhatunk abból is, hogy a tárgyalt fogalmak közül 90-ről külön meghatározást olvashatunk a könyv végén közölt kislexikonban. Ilyen szakszavakról például: *asztma, császármetszés, kannibalizmus, szűznemzés* stb. Az egyik így hangzik:

Fehérvérűség (leukémia): a vér rákos megbetegedése. A fehérvérsejtszám a normálisnak sokszorosára emelkedik, de ezek a fehérvérsejtek nem egészségesek (108. oldal).

Nem közömbös kiegészítésül azt is megemlítem, hogy három könyv áll a tanulók rendelkezésére: a törskönyv: Biológia az általános iskolák 7. osztálya számára, 111 oldal terjedelemben; Biológia 7., munkafüzet 64 oldalon; Biológiaalbum II. (7–8. osztály számára) illusztrációkkal, rajzokkal, 124 oldalon. (A családtól úgy tudom, hogy matematikából összesen négy segédanyagot használnak.)

Hogy a tanár miképpen segít tanítványainak a könyv használatában, arra abból következtettem, hogy ceruzás aláhúzásokat láttam a szövegekben. Emlékszem ilyen megoldásra hat évtizeddel ezelőtti diákkoromból, amikor is egyik tanárunk hasonlóképpen csökkentette a tananyagot, ugyancsak aláhúzással és zárójellel kiszorítva emlékezetünkéből a „fölsleget”. Bár akkor még keveset beszéltek túlterhelésről. Ma azonban példaként szemlélhetjük a riasztó valóságot: élőben. Ma, amikor iskolán kívül is olyan mennyiségű információ terheli meg a gyerekeket, amelyeknek a befogadására, még kevésbé megemésztésére nem képesek.

Visszaemlékezem most egy régebbi vizsgálat utóhatására: a bírálat után a kiadónak egy érintett szerkesztője illetéktelennek minősítette annak idején az Akadémia munkabizottságát, mondván: nem kompetens annak megállapítására, hogy a nyelvészek köre megítélje, mennyi ismeretet foglal bele a szerző szaktárgya tantervi témaköreiből.

Márpedig ez a felfogás tévedésen alapszik. És onnan ered, hogy a szakmája bővületében élő és működő akár kutató, akár tanár nem ismeri föl – következésképpen nem is fordít figyelmet – a nyelviség, a nyelvi működés természetére. Vagyis arra a tényre, hogy a nyelv minden emberi tevékenységet áthat, tehát a gondolkodást is. Minden tevékenységnek pedig, tehát a gondolkodásnak is mint szellemi cselekvésnek – az értelmi befogadásnak, sőt még inkább a produkálásnak – szükségszerűen megvannak a határai. Tehát a nyelvben rögzült értelmi működésnek is. Ennek mélysége és minősége az egyén (a személyiség) szabta határok között valósul meg. Különösképpen megfontolandó az ismeretszerzés és -feldolgozás mértéke a gyermekkorra nézve! A nyelviségnek csak kellő szintű birtoklása szolgálhat alapul, produktív erőül a lelki, szellemi folyamatok kialakulásában és ezek eredményeinek színvonalában. Mindenképpen aktív tényező az ember életében, mégpedig ennek teljes időszakában.

Arra is gondolnunk kell, hogy a tudományos – tehát ismeretbirtokló, ismeretfejlesztő, azaz logikai jellegű – lelki működésnek mások a törvényei, mint a képzeteknek a szabad asszociációk világában. Jó példa erre a költő számunkra sokszor csapongónak tetsző teljesítménye. Számára végtelen lehetőségei vannak képi lehetőségekben és valóságértelmező szó- és mondat szerkezetekben. És amikor ezeket versformába, rímpárokba fogja, akkor a legértelmesebb egész áll előttünk.

A személytelen fogalmazásról

Jedlik Ányos 1855 körül még a következő mondattal írta le először az öngerjesztés elvét: „Mi történnék, ha a netalán jelentékeny villanyfolyam mi előtt más czélra használtatnék, a delejek körül helyezett tekercseken végig vezetették? Ha ez a delejek erejét öregbítené, akkor a villanyfolyam is erősítették, mi által a delejek ismét erősebbekké tétetnének, ezek pedig ismét erősebb villanyfolyamot adandának és így tovább bizonyos határig!”

Kétségtelenül döcög ez a magyar nyelv, de példát ad arra, hogy a szenvedő igeragozás segítségével milyen tömören lehet bonyolult mondanivalót kifejezni. A szaknyelv számára veszteség, hogy közben a szenvedő ragozás kihalt, és aligha lehet feltámasztani. Személytelen fogalmazásra azonban, különösen a műszaki és a természettudományban feltétlenül szükség van.

A szaknyelvi szövegek legnagyobb része az értekezés műfajába tartozik, vagy ahhoz áll legközelebb. Stílusuk sokat örökölt a hivatalos nyelv mondatszerkesztéséből, ami a személytelen fogalmazás ősforrásának tekinthető. Bár ilyen szövegben még ma is viszonylag gyakran találhatók szenvedő igealakok, erre a nyelvre jellemző, hogy egyszerű, világos kifejezések helyett sokszor használ bonyolult körülírást, amitől fellengzőssé és körmönfont-tá válik. Ez a stílus semmiképp sem segíti az érthetőséget, ezért feltétlenül kerülni kell.

A szakmai szövegek között gyakoriak a fordítások. Az európai idegen nyelvekre, különösen az angolra, jellemző a segédigével képezett szenvedő szerkezet, ami a fordítót arra tereli, hogy a magyar szövegben is hasonló szerkezetet használjon. Ez is egyik oka a *kerül, nyer, történik* és hasonló kisegítő igékkel képezett személytelen szerkezetek burjánzásának. A főige *-ás, -és* végződésű főnévi igenevéből és egy ilyen kisegítő igéből álló igealak azonban teljesen idegen a magyar nyelvtől, és így használatát csak elítélni lehet.

Ha mind a kihalt szenvedő igealakot, mind a kisegítő ige használatát kerülni kell, akkor mit lehet tanácsolni annak a fordítónak vagy szakírónak, aki igényesen szeretné magát magyar nyelven kifejezni? Legjobb megoldás az általános alany alkalmazása, amelynek egyes vagy többes szám harmadik személyű és többes szám első személyű alakját lehet ajánlani.

A tökéletes személytelenséget az első megoldás nyújtja, de következetes használata meglehetősen nehéz, mert esetleg bonyolult mondat szerkezetre vezet, és ez számos lehetőséget teremt egyéb nyelvi hibák elkövetésére. Ennek az alaknak a használata esetén különösen hasznos, de mindenkor megszívlelendő, bonyolult körmondatok helyett egyszerű mondatokban fogalmazni. A többes szám első személy használata egyszerűbb mondat szerkesztést tesz lehetővé, ezért olyankor célszerű élni vele, amikor a harmadik személyű szerkezettel nehézségek adódnak.

A választékos szakmai nyelv az első és a harmadik személyű fogalmazást egymás mellett vegyesen használja, és ez elkerülhetővé teszi a szöveg egyhangúságát is. Ebben az írásban eddig következetesen csak harmadik személyű szerkezeteket használtunk, innen kezdve viszont következetesen többes szám első személyre váltunk át. E bekezdés első mondatát például a következők szerint is írhatjuk: A választékos szakmai nyelvben az első és a harmadik személyű fogalmazást egymás mellett vegyesen használjuk, és ezzel a szöveg egyhangúságát is elkerülhetjük. A második mondatot viszont nehezen alakíthatjuk át harmadik személyűvé. Ha mégis ez a törekvésünk, akkor mint harmadik személyről írhatunk magunkról a következő módon: Ebben a szövegben a szerző eddig következetesen a harmadik személyű szerkezeteket használta, innen kezdve viszont következetesen többes szám első személyre vált át. Ez a fogalmazás azonban erőltetettnek hat. Az eredeti jobb volt nála!

Szakmai szövegben gyakoriak a feltételes mondatok, mert a téma kívánja a tárgyalt jelenség vagy esemény bekövetkezéséhez szükséges körülmények pontos leírását. Ez a *-ható, -hető* képzővel alkotott melléknévi igenév segítségével módot ad a személytelen fogalmazásra, amire a következő mondatban lehet példát találni. Ugyanígy használható a *lehet* igével,

-ni végződésű főnévi igenévből alkotott állítmány is, amint az előző mondatban láthattuk. További kedvező eszköz a személytelen fogalmazásra a magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy akár főnév, akár melléknév ige nélkül is használható állítmányként, amire példa éppen ez a mondat.

Bár a szenvedő igeragozás számos európai nyelvben elvont szakmai szövegekben kedvezően használható, hiányát a magyar nyelv is pótolni tudja. Ahhoz azonban, hogy ezekkel a helyes nyelvi megoldásokkal éljenek a magyar nyelvvel nem hivatásszerűen foglalkozó, de azt hivatásszerűen használó szakfordítók, tanárok, diákok, kutatók, mérnökök és sok más szakma művelői, példák tömegét bemutató tájékoztatásra van szükség. Ez nyelvészek és szakemberek közös és nemes feladata.

Lipka Gábor

Nyelvművelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen

Az elmúlt évben kísérleti jelleggel speciális kollégium indult a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportjában, amelynek címe: *A közéleti megszólalás nyelvi alapjai*.

A kollégium beindítását több tényező is aktuálissá tette, motiválta. Mielőtt a tantárgy tananyagáról és gyakorlati tapasztalatairól szólnék, ki szeretnék térni ezekre a motivációkra.

Honnan jött az ötlet? Mi az, ami a hallgatókat inspirálta a kollégium választásában, és mi inspirált bennünket annak meghirdetésében? Hadd kezdjem ez utóbbival.

Évekkel ezelőtt magyar nyelvtant és helyesírást tanítottam az azóta megszűnt SZET-en, vagyis a szakmunkásokat előkészítő tanfolyamon. A tanfolyam hallgatói szakmájukat kiválóan értő és művelő nem érettségizett szakmunkások voltak. Legtöbbjük elkezdte a középiskolát, de valamilyen okból abba is hagyta. Volt közöttük olyan is, aki harmadikos-negyedikes korában maradt ki a gimnáziumból vagy a szakközépiskolából, aztán szakmát tanult. A SZET-en meglepett érdeklődésük a magyar nyelvtan, a nyelvművelés iránt. Úgy éreztem, s ezt beszélgetéseink alátámasztották, hogy számukra létezik egy belső igény a helyes beszéd, a fogalmazás, a helyesírás iránt. Elmondták, hogy munkahelyükön, hol néhányan már középvezetői szinten dolgoztak, sok problémát okozott a beosztottjaikkal, ill. főnökeikkel való kapcsolatteremtés, a munkakörükkel kapcsolatos adminisztráció stb.

Nos, ez adta az ötletet, hogy meg kellene vizsgálni, milyen igényeik vannak, vannak-e igényeik a BME hallgatóinak, jövőendő mérnökeinknek ezen a területen.

Hallgatóink elmondták, hogy sokuknál háttérbe szorultak – főleg szakközépiskolában – a nyelvművelés, a helyesírás, de főleg a közéleti megnyilatkozás írott és szóbeli formái. Erre a szakmai tárgyak túlsúlya miatt a magyarórák csekély heti óraszámra sem adott lehetőséget. Nem beszélve a nem Magyarországon érettségizett magyar anyanyelvű hallgatók hasonló problémáiról. Ha itthon háttérbe szorult a nyelvművelés, még inkább háttérbe szorult a nem Magyarországon végzett magyar anyanyelvű – ott nemzetiségi – hallgatók tantervében és hétköznapi iskolai gyakorlatában.

De mi motiválta a hallgatóinkat? Bizonyossá vált, hogy a politikai életben bekövetkezett változások során a privatizáció, az egyéni vállalkozásokra épült érvényesülés lehetősége serkentőleg hat az egyénre. A gomba módra szaporodó bt.-k, kft.-k sikeres volta tagjaik rátermettségén, fellépésén is múlik. Vagyis a jövőendő szakembereinek nemcsak szakmai szempontból kell megfelelniük a kor követelményeinek. A vállalkozások korában menedzsertípusú emberekre van szükség. A tárgyalóképesség fejlesztése, a kulturált szóbeli, írásbeli megnyilatkozás formáinak elsajátítása feltétele a korszerű mérnökképzésnek.

„Az ember maga a stílus.” Ismerjük a szállóigévé vált mondat jelentését. A beszédstí-

lus fejlesztése, csiszolása szintén célja a speciális kollégiumnak. Nyilvánvaló, hogy a beszéd-kultúra szoros összefüggésben van a viselkedéskultúrával. Nem lebecsülendő tehát a beszéd-kultúrán keresztül a viselkedéskultúrára gyakorolt nevelő hatás.

A *közéleti megszólalás nyelvi alapjai* c. fakultatív tantárgyat heti 2 órában két féléven keresztül évi 60 órára terveztük. Igaz, elsősorban első-másodéves hallgatókra számítottunk, de az 1991/92-es tanévben három elsőéves hallgatón kívül (közülük egy erdélyi, egy vajdasági és egy Magyarországon végzett) volt egy utolsóéves hallgatónk is. Valamennyien érdeklődéssel, aktívan részt vettek a két szemeszter munkájában.

Az aktív részvétel talán annak is köszönhető, hogy a meghirdetett tananyagot a speckoll. kísérleti jellege miatt rugalmasan kezelttem. Maximálisan figyelembe vettem a hallgatók kívánságát is. Így került pl. a Nagyváradon érettségizett hallgató kívánságára a tananyagba a nyelvújítás, az új szavak keletkezésének témája, ill. a tananyaghoz kapcsolódó nyelvhelyességi tudnivalók. Vagy az ötödéves hallgató kérésére a hirdetés és a reklámetika témája. Egyébként a tantárgy anyaga: szöveg, szerkesztés, stílus (nyelvhelyesség, helyesírás).

Igy az első témakörben foglalkoztunk a szöveg fogalmával, a szövegösszefüggéssel, szövegfajtákkal, a beszédhelyezettel stb.

A szerkesztési témakörből a szóbeli és írásművek elkészítésének alapjait tárgyaltuk. Hogyan jut el valaki a témától a címig? Majd az adatgyűjtés, elrendezés és szerkesztés szempontjainak vizsgálatával folytattuk. Így jutottunk el a közéleti műfajok szerkesztésének témájához. Az írásos közéleti megnyilvánulás témaköréből a – teljesség igénye nélkül – hadd említsek néhányat. Ilyen volt a meghívó, a levél (elsősorban a hivatali, üzleti levél), a feljegyzés, ismertetés (rezümé), jelentés, beszámoló, jegyzőkönyv témái. Foglalkoztunk a leírással és fajtáival. Arra való különös tekintettel, hogy műszaki egyetemen vagyunk, hangsúlyt kapott a tudományos és műszaki leírás, egy munkafolyamat leírása stb.

A szóbeli megnyilatkozások közül foglalkoztunk a felszólalás, a hozzászólás, a vita (érvelés), az értekezletvezetés, a tárgyalás témakörével. Külön hangsúlyt kapott az előadás témája.

Az elmélet és gyakorlat összekapcsolásával, tanári irányítással a hallgatók a gyakorlatban tettek tanúbizonyságot az anyag elsajátításáról. A megbeszélés során pedig előtérbe kerültek a műfajokhoz kapcsolódó stilisztikai, nyelvhelyességi és kisebb mértékben a helyesírási ismeretek.

A tananyag változtathatóságáról már szoltam. A tanítás során nagy segítségemre volt a Sturcz Zoltán, Aradi András, Egyed László által írt SZET-könyv (Gyakorlati magyar nyelvtan; Bp., 1987.) gyakorlatanyaga. A gyakorlatok mind az órai munka gyakorlására, mind házi feladatok céljára kiválóan alkalmasak. Az igényesen összeállított feladatok híven szolgálják a nyelvművelés legfőbb célját, a kifejező és választékos beszédre és írásra nevelést. A tananyag, így a szöveg, a szerkesztés, és a stílus elméleti fogalmainak tisztázása sohasem öncélúan történik, mindig szervesen kapcsolódik a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség fejlesztéséhez. Ez egybevág elképzeléseimmel, hiszen az órákon mi is erre törekedtünk.

A témaválasztástól függően saját gyakorlatokat, feladatokat is készítettem, de végzetünk közös gyűjtőmunkát is pl. a hirdetés és a reklámetika témájából.

Tanítási tapasztalataim pozitívnak mondhatók. Fakultatív tantárgyról van szó. Ha a hallgatók úgy érzik, hogy nem profitálnak a tanultakból, ha megfelelően nem sikerül őket lekötni – nyilvánvaló, hogy elmaradnak az órákról. De itt nem ez történt. A speckoll. eredményességének tekintem már azt aényt is, hogy a hallgatókat meg tudtam tartani két féléven át, és jelenleg is, az 1992/93-as tanévben – új hallgatókkal – működik a speciális kollégium.

Természetesen – összegyűjtve az előző év tapasztalatait – kisebb változtatásokat végeztem a tananyag egészét tekintve. Célratoróbb anyagösszeállítással, a hallgatókat kevésbé érdeklő témák elhagyásával, az igények további figyelembevételével még vonzóbbá szeretném tenni az órákat. Keresem annak a lehetőségét, hogy a hallgatók tudása „élesben” mérethessék meg. A legjobbakat szeretném arra inspirálni, hogy vegyenek részt az egyetemünkön évente megrendezésre kerülő tudományos diákkonferencián, ahol hasznosíthatnák a tanultakat.

Arra pedig reményeim vannak, hogy hallgatóim elvégezvén az egyetemet, tárgyalóképessé, jó mérnökökké válnak, akik már most tisztában vannak azzal (hiszen azért jelentkeztek a speckoll-ra), hogy a beszédben elhangzó, az írásmunkában olvasható nyelvi, nyelvhelyességi és stílushibák csökkentik a szakember szakmai hitelét és tekintélyét, ami fordítva is igaz: kulturált beszéddel, logikus érveléssel, jó fellépéssel a szakember hitele megnő.

Hönyi Ede

Hogyan írjuk a földrajzi neveket?

Földrajzi neveink nyelvi felépítése rendkívül változatos, ezért írásmódjuk nem egységes. Ha azonban a földrajzi nevek különböző típusait alaki szempontból vizsgáljuk, akkor azonnal világossá válik rendszerük, és így könnyen érthető lesz az írásmódjuk.

A földrajzi nevek tulajdonnevek, ezért nagy kezdőbetűvel írjuk őket.

Az egyelemű földrajzi nevek tulajdonnéviségét az alakulatkezdő nagybetű fejezi ki: *Európa, Mátra, Tisza, Körös* stb.

A többelemű nevek egybeírása három nagy földrajzi névi csoportra jellemző. Ezek az országnevek: *Magyarország, Finnország* stb., az összetétellel vált nagytájnevek: *Kisalföld, Kalotaszeg, Kaukázusontúl* stb. (az akadémiai helyesírási szabályzat szótári része valamenynyit tartalmazza!) és általában a településnevek: *Budapest, Alsóbélatelep, Albertmajor, Rétitanya* stb. (A településnevek csoportjában – a ritkább esetekben – másféle írásmódok is előfordulnak.)

A kötőjeles írásmód elsősorban a többelemű természeti földrajzi neveket jellemzi.

A kételemű természeti földrajzi neveknek két nagy csoportja van:

1. *János-hegy, Arany-patak, Sziklás-hegység, Velencei-tó* stb.

Ebben a csoportban bármilyen szófajú, de tulajdonnévként nagybetűvel kezdett első taghoz kötőjellel kapcsoljuk az általános földrajzi fogalmat jelentő, kisbetűvel kezdett földrajzi közneveket. Végigvezetve a fenti nevek leírásának folyamatát: nagybetűvel kezdtük a földrajzi nevet mint tulajdonnevet, majd a leírt első taghoz, az írás irányával megegyezően – ún. előreképzéssel – kötőjellel kapcsoltuk a kisbetűvel kezdett második, köznévi tagot. Ezzel is kifejezésre juttattuk, hogy a kötőjeles írás az egybeírásnak egy különleges formája (mint a sorvégeken az elválasztást jelölő kötőjel), mert a két tag együttesen adja a földrajzi nevet. (A *Velencei-tó* ugyanis nem egy *Velencei* nevű tó, hanem egy *Velencei-tó* nevű tó.)

Az előreképzés szabálya: Az írás irányával megegyezően haladva, kötőjellel kapcsoljuk a kisbetűvel kezdett utótago(ka)t.

2. *Holt-Tisza, Sebes-Körös, Dél-Kína* stb.

Ebbe a csoportba azok a kételemű földrajzi nevek tartoznak, amelyeknek második tagja egy nagybetűvel kezdett tulajdonnév, amelyhez kötőjellel kapcsoljuk az ugyancsak nagybetűvel kezdett előtagot. Az írás logikája itt az előző csoporthoz viszonyítva fordított: a nagybetűvel kezdett tulajdonnévi tag elé, tehát az írás irányával ellentétesen – ún. hátráképzéssel – kötőjellel kapcsolunk az előtagot, amelyet mint névkezdő elemet nagy kezdőbetűvel irtunk. (Tehát: *Tisza* > *Holt-Tisza*, *Körös* > *Sebes-Körös*, *Kína* > *Dél-Kína* stb.)

A hátráképzés szabálya: Az írás irányával ellentétesen haladva, kötőjellel kapcsoljuk a nagybetűvel kezdett előtago(ka)t.

A háromelemű természeti földrajzi nevek tagjait, az előre- és a hátráképzés szabályainak megfelelően, ugyancsak kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz.

Előreképzéssel: *Arany-patak* > *Arany-patak-völgy*
János-dűlő > *János-dűlő-oldalas*
Holt-Tisza > *Holt-Tisza-berek*
Sebes-Körös > *Sebes-Körös-dűlő* stb.

Hátraképzéssel: *Arany-patak* > *Rohonci-Arany-patak*
János-dűlő > *Belső-János-dűlő*
Holt-Tisza > *Alcsi-Holt-Tisza*
Új-Guinea > *Északkelet-Új-Guinea* stb.

Ugyanígy járunk el a most következő példák esetében is, látszólag mégis ellentmondásba kerülünk:

Dél-kínai-tenger
Nagy-Ausztráliai-öböl

Mindkét földrajzi név középső tagja azonos típusú, *-i* képzős melléknév, mégis az egyik kis, a másik nagy kezdőbetűs.

Az első esetben a hátraképzéssel leírt *Dél-Kína* *-i* képzővel melléknévvé lett, így mindkét tagja kis kezdőbetűssé vált: *dél-kínai*. Ehhez a melléknévhez kötőjellel kapcsolódik – előreképzéssel – a *tenger* köznév, de miután az egész alakulat együttesen földrajzi név, azaz tulajdonnév, az első tag nagy kezdőbetűvel írandó:

Dél-Kína + *-i* > *dél-kínai* + *tenger* > *Dél-kínai-tenger*

A második példának választott földrajzi névben az eredetileg leírt *Ausztráliai-öböl* – hátraképzéssel – *nagy* előtaggal bővült, de mint tulajdonnév első tagja, nagy kezdőbetűt kapott, és az eredeti alapforma változatlan maradt:

Ausztráliai-öböl > *Nagy-Ausztráliai-öböl*

A fenti okfejtések egyike sem vonatkoztatható a másik példára, ugyanis *Kínai-tenger* nincs, következésképpen annak déli része sem lehet. Van viszont *Dél-Kína*, ami a *Dél-kínai-tenger* névadója lett, tehát a név előreképzéssel keletkezett. *Nagy-Ausztrália* sincs, tehát csak az *Ausztráliai-öböl* lehet nagy, ezért helyes a hátraképzéssel történő leírás: *Nagy-Ausztráliai-öböl*.

(Hasonló gondolkodásmód érvényesül a viszonylag gyakrabban előforduló *Dél-afrikai Köztársaság* esetében is. *Dél-Afrika* + *-i* > *dél-afrikai* + *köztársaság* > *Dél-afrikai Köztársaság*. Ebben az esetben, mert államnénvről – intézményről – van szó, az utótag nem kötőjellel és kis kezdőbetűvel kapcsolódik, hanem külön és nagy kezdőbetűvel írandó.)

A különírás a mai és történelmi állam- és államrésznevek, az utcanévek, továbbá a jelölt tárgyas, a jelölt határozós, a jelölt birtokos jelzős és a névutós földrajzi névi szerkezetek esetében a leggyakoribb forma: *Magyar Köztársaság*, *Amerikai Egyesült Államok*; *Római Birodalom*, *Erdélyi Fejedelemség*; *Baranya megye*, *New York állam*; *Szörényi bánság*, *Vasvári járás*, *Váci utca*, *Tas vezér utca*, *Móricz Zsigmond körtér*, *Erzsébet híd*; *Keveset érő*, *Székre járó*, *Urak asztala*, *Rétek alatt* stb.

A Magyar Tudományos Akadémia 1984-ben jelentette meg A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadását. (Azóta több lenyomat is megjelent, de a szabályok nem változtak.) Ebben a műben 8 oldal terjedelemben, 12 szabálypontot találunk a földrajzi nevek írásmódjáról. A földrajzi nevek vitás eseteinek, olykor bonyolult típusainak leírásához a szabályzat kitűnő segítséget nyújt, és egyértelmű irányt mutat. A szabályzatot összeállító nyelvészek ugyanis olyan szabályokat alkottak, amelyek a földrajzi nevek rendszerét és helyesírásának logikáját tükrözik. Írásbeliségünk egysége érdekében kövessük ezeket az előírásokat!

Az orvosi helyesírási szótárról

Évszázados nyelvészeti vitára tehet pontot az ez év tavaszán megjelent Orvosi helyesírási szótár.

Az orvosi szakszók és szakkifejezések helyesírását a múlt század második felétől – Bugát Pál munkásságától – napjainkig két ellentétes nézet: a hagyományos latinos írásmód követőinek és a magyarítási törekvéseknek a harca jellemezte. E harc során – a végletes nézetektől sem mentes egyes szakaszokat is beleszámítva – hol a magyarítási törekvések törtek előre, hol a latinos írásmód hódított tért. Tulajdonképpen mindkét írásmód egymás mellett élt anélkül, hogy valamely tudományos igényű szabályozás a megegyezés jegyében létrejött volna.

A közelmúltban újra fellángolt, sőt már-már „polgárháborús” állapotot idézett elő ez a polémia. Ennek a polémianak az volt a végkicsengése, hogy most már végre meg kell szüntetni az „ortográfiai zűrzavart”, és az egész orvostársadalom számára megnyugtatóan rendezni kell az orvosi helyesírást. A 80-as évek vége felé az Akadémia vette kezébe a rendezés ügyét. Az Akadémia úgy vélte, hogy az orvosi helyesírást egy helyesírási szótár kiadásával kell rendezni. Így vetődött fel a hazai első orvosi helyesírási szótár megjelentetésének a gondolata az Akadémia égisze alatt.

A különböző akadémiai testületek a kiadandó szótár iránt többek között a következő igényeket támasztották:

A szótárnak egyértelműen állást kell foglalnia az orvosi helyesírás körül kialakult polémiaiban – tehát az évszázados perben –, és meg kell teremtenie a konszenzust a két ellentétes tábor között. A szótár megjelenése a vita lezárását kellett hogy jelentse, mégpedig oly módon, hogy a szótár előírásait, pontosabban tanácsait normatív értékűnek kell tekinteni.

Az Akadémia állásfoglalása szerint az említett konszenzust úgy kell létrehozni ennek a szótárnak, hogy az orvosi helyesírásnak is be kell illeszkednie a magyar helyesírás egészére jellemző egységesülési folyamatba, de figyelembe kell vennie a hagyományörzést is, azaz az orvostudomány bizonyos területein és bizonyos orvosi szövegekben fenn kell tartani a latinos írásmódot.

Az Akadémia ennél tovább is ment. A három illetékes testület (a Helyesírási Bizottság, az Anyanyelvi Bizottság és az Orvosi Tudományok Osztálya) 1987. november 9-i állásfoglalásában konkrét irányelveket fektetett le a megírandó helyesírási szótár számára.

Ezek az irányelvek kimondták, hogy orvosi szavaink írásában mind a latinos, mind a magyaros írásmódnak megvan a maga létjogosultsága. A kétfajta írásmód közötti legfőbb rendező elvet a szövegfajta jelenti. E szerint szakmabelieknek szánt szövegekben (tehát szaklapokban, orvosi kézikönyvekben, felsőoktatási tankönyvekben, kórházi és klinikai dokumentációban stb.) a latinos írásmódot, míg a nem szakember olvasóknak szánt szövegekben a magyaros írásmódot kell követni. Mindkét szférában van kivétel: a) még a szakember olvasóknak szánt szövegekben is magyarosan írjuk a tudományágak, az orvosi technikai eljárások és a műszerek neveit; b) a másik oldalon pedig még az ismeretterjesztő szövegekben is latinosan kell írni a rendszertani neveket és a védett gyógyszerek neveit.

Még két elvről fontos szólni. Mindkettő a magyarosság pozícióit erősíti. Az egyik az, hogy ha egy orvosi szakszó a köznyelvbe is bekerült, akkor magyarosan kell írni, a másik, hogy ha valamilyen orvosi fogalomra van már bevált magyar szó, akkor ez részesüljön előnyben az idegennel szemben.

Ez volt a szótár megírásának előzménye.

Mielőtt magáról a szótárról beszélnék, előbb hadd essen szó a szerkesztőkről.

Kimondatott az a fontos elv, hogy a megírandó orvosi helyesírási szótárt a leginkább érdekeltek, azaz az orvosok bevonásával kell megírni. Ezért mind az előkészítésben, mind a kidolgozásban az orvosok fele arányban vettek részt. A szerkesztésben és a lektorálásban fele-fele arányban szerepelnek nyelvészek és orvosok.

És most meg kell állnom egy pillanatra. Nagy szerencséje a szótárnak és egyben az orvosi helyesírás rendezése ügyének, hogy olyan nyelvész főszerkesztő neve áll az első helyen – Fábián Pálról van szó –, aki ezt megelőzően, ha jól számolom, már öt helyesírási szakszótárnak volt a szerkesztője. Fábián tanár úr különös gondnal és odaadással, szinte éjt nappallá téve dolgozott, irányította a csapatot, hogy az általa oly fontosnak tartott szótár a sok buktató és nehézség közepette végül is megjelenjék. Illőnek tartom, hogy itt és most ezt kimondjam Fábián tanár úr jelenlétében egy főhajtás kíséretében. (A szótár egyébként három és fél évig készült.)

A szótárra térve vegyünk az Akadémia által lefektetett elvek közül kettőt, és vizsgáljuk meg, hogy ezek hogyan valósulnak meg magában a szótárban.

A) A köznyelvivé válás elve

Ha az adott orvosi szakszó vagy szakkifejezés már a köznyelvben is meghonosodott vagy a köznyelvben való meghonosodás útján van, akkor a szótár a magyaros írást követi, hiszen ebben a kategóriában még a végletesen latinosan írók is már régóta tettek engedményeket. (Olyan szavak írására gondolok, mint *diagnózis*, *embrió*, *infekció*, *vakcina*, *rehabilitáció*, *immunitás*, *akut*, *abortusz*, *katéter*, *reuma*, *dózis* stb.) Főleg betegségeknek esetében azonban tettünk engedményeket a latinos írás javára. Az orvosi gyakorlatban még az olyan köznyelvivé vált szavak is írhatók latinosan is, mint *tífusz*, *tetanusz*, *infarktus*, *terápia*, *szifilisz*, *prosztata*, *kóma*, *trombózis*, *ciszta*, *lumbágó* stb.

B) A szöveg címzettje szerinti rendezési elv

Hogy ezt az elvet érvényesíteni tudjuk, felvettük a szótárba az ún. vagylagos írású címszavakat. (Az előbb említetteken kívül ilyenek még pl. *asztma*, *epilepszia*, *ekcéma*, *esszenciális*, *leukémia*, *karcinogén*, *hiperallergia* stb.) Ezeknél a szerző dönti el, hogy a kettő közül melyiket választja, de vannak olyan esetek is, amikor a vagylagos pár latinos alakjának a használata kötött, pl. *ekzema/ekcéma*; de: *ekzema allergicum* – *leukaemia/leukémia*; de: *leukaemia lymphatica*. Ezek a szavak a szótárban / jellel szerepelnek és oda-vissza vannak szerkesztve.

Ugyancsak a szöveg címzettjétől függő esetekre alkalmazza a szótár az ún. főváltozatra utaló címszavakat. Ez nem jelenti azt, hogy a nem főváltozat használatát tiltaná a szótár, csupán arról van szó, hogy eligazítást szeretne nyújtani a szerzőnek-szerkesztőnek, hogy a két változat közül (természetesen itt is latinos vagy magyaros változatokról van szó) melyik az elfogadottabb, az ajánlottabb. Ebben a típusban legtöbbször a magyar szót ajánlja a latin helyett (pl. *patológia*, *szuggesztológia*, *fitoterápia*, *diszpeptikus*, *absztinencia*), és csak ritkán fordul elő ennek fordítottja (pl. *pancreas*, *thymus*, *arteritis*, *emphysema*, *calcinosis*). Ez a típus is beilleszkedik a fő elvekbe, hiszen az *absztinencia* már köznyelvivé vált, ezért ajánljuk a magyar változatot, a *patológia*, *szuggesztológia* pedig tudományág neve. A *pancreas*, *thymus*, *arteritis*, *emphysema* esetében pedig betegségnévről, illetve anatómiai névről van szó. A szótár arra is gondot fordít, hogy ilyenkor a másik változat jogosultságára is figyelmeztessen, illetve arra, hogy van olyan eset, amikor csak a másik változat jó. Pl. *pathologia* → *patológia*; de: *pathologia anatomica*, *pathologia morphologica* stb. Természetesen itt is kötött használatról van szó.

Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege

Az akadémiai helyesírás megalkotása (1832) óta helyesírásunk tudatos fejlesztésének fő vonalát az egységes írásmód kiterjesztésére való törekvés jelentette. Az egymást követő akadémiai szabályzatok (kisebb ingadozásokkal) a magyar írásgyakorlatnak mind több területére, részletére terjesztették ki figyelmüket, s egyre tüzetesebb szabályaikkal fokozatosan csökkentették a magyar helyesírásnak azt a valamikor jellemző sajátságát, hogy több írásváltozat is élhetett egymás mellett. Helyesírásunknak újabb kori egységesülése szükségszerűen következett az iskolaügy, a nyomdaipar, a kiadói tevékenység fejlődéséből, a közönség helyesírási igényeinek megváltozásából és több más integráló tényező hatásából.

A köznyelvi helyesírás szabályozottabbá és szilárdabbá tevésére irányuló korunkbeli akadémiai törekvésekkel egy időben új igényként jelentkezett – helyesírásunk történetében először – a szaknyelvi helyesírások kidolgozásának szükségessége. A nagy tudománysszakok szókincsének van ugyanis egy olyan rétege, amelynek célszerű és az illető tudománysszak szempontjából helyes írásmódja a köznyelvi helyesírás szabályrendszere, valamint az erre épülő szójegyzékek, szótárak példaanyaga alapján nem oldható meg. Mivel a szaknyelvek jelentősége a háború után a világszerte kibontakozó tudományos-technikai forradalom következtében rendkívül megnőtt, hatványozottan jelentkeztek a szaknyelveknek (már korábban is meglevő) helyesírási problémái.

Jóllehet elvileg nem kétséges, hogy minden tudományterületen szükség van a helyesírás rendezésére, gyakorlatilag egy-egy szakmai helyesírás kidolgozása több tényező szerencsés összejátéka nélkül nem lehetséges. – Határozott és erős igénynek kell jelentkeznie az illető szakterület helyesírási egyenetlenségeinek megszüntetésére. Egy megfelelő tekintéllyel és hatáskörrel rendelkező testületnek (a mi viszonyaink között leginkább az Akadémia illetékes osztályának vagy tudományos bizottságának) vállalnia kell a rendezés feladatát, és a megfelelő feltételeket biztosítani kell.

Eddig a következő szakmai helyesírási szabályzatok készültek el:

A magyar állatnevek helyesírási szabályai (kidolgozta *Dudich Endre*; Bp., 1959.); – A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai (az MTA Kémiai Tudományok Oszt. Közl. 17. kötet, 1962.); – A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (kidolgozta *Fábián Pál*, *Földi Ervin* és *Hönyi Ede*; Bp., 1965.); – Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja (kidolgozta *Fodor István*; az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 25. kötet, 251–65, 1968.); – A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai I-II. (szerkesztette *Erdey-Grúz Tibor* és *Fodorné Csányi Piroska*; Bp., 1972.); – A legfontosabb ásványok és kőzetek nevének helyes írásmódja (a kémiai szabályzat III. kötete; szerk. *Erdey-Grúz Tibor* és *Fodorné Csányi Piroska*; a szójegyzék *Székyné Fux Vilma* munkája; Bp., 1973.) – A magyar állatvilág szótára (a *Dudich* féle akadémiai szabályzat alkalmazása nagy szóanyagra, *Josvay Alajos*, *Steinmann Henrik* és *Szily Ernő* munkája; Bp., 1977); – Öntészeti helyesírási szójegyzék (*Bányászati és Kohászati Lapok*; Öntöde 29. évf. 2. sz. 42–8. 1978.); – Helyesírásunk (*Regőczy Emil* szerkesztésében geodéziai helyesírási szójegyzék; *Geodézia és Kartográfia*, 1978. 30. évf. 4. sz. 294–305.); – A Magyar Tudományos Akadémia V. Osztálya Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságának ajánlása az idegen eredetű műszavak magyaros írására (*Orvosi Hetilap* 120. évf. 1979. márc. 4. 536–40.); – Katonai helyesírási tanácsadó szótár (szerkesztette *Fábián Pál* és *Szemere Gyula*; Bp., 1980.); – Keleti nevek magyar helyesírása (főszerkesztő *Ligeti Lajos*; szerkesztő *Terjék József*; Bp., 1981.); – Kémiai helyesírási szótár (*Fábián Pál*, *Fodorné Csányi Piroska* és *Hönyi Ede* munkája; Bp., 1982.); – A cirill betűs szláv nyelvek magyar helyesírása és ennek függeléke, Az újjörög nyelv magyar helyesírása (főszerkesztő *Hadrovics László*; szerkesztő *Zoltán András*; Bp., 1983.); – Az MTA IV. Osztálya Állatorvos-tudományi Bizottságának ajánlása Az állatorvosi szakkifejezések egységes használatának és helyesírásának szabályai címmel (*Magyar Állatorvosok Lapja* 1983. 38. évf. 5. sz. 309–11); – A magyar növénynevek helyesírási szabályai (kidolgozta *Priszter Szaniszló*; megjelent a

Priszter-féle Növényneveink c. munkában; Bp., 1986.; és különlenyomatban is); – Műszaki helyesírási szótár (szerkesztette *Fodorné Csányi Piroska, Fábíán Pál és Cs. Pintér Péter*; Bp., 1990.); – Orvosi helyesírási szótár (főszerkesztő: *Fábíán Pál és Magasi Péter*; szerkesztők: *Donáth Tibor, Ferenczy Gyula, Hargitai Rezső, Keszler Borbála*; Bp., 1992.).

Most van soron a magyar állatrendszertani nevek helyesírásának korszerűsített szabályozása (az új szabályzat kidolgozója *Gozmány László*); és most kísérik meg rendezni a kitenyésztett állatfajták nevének helyesírását is (ezt a munkát *Jávorka Levente* irányítja).

Mik ezeknek a szakmai szabályozásoknak a közös jellemzői?

a) Bár a lexikonoknak és a szakszótáraknak helyesírás-szabályozó szerepe vitathatatlan, nyilvánvaló, hogy mielőtt egy szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár elkészül, azonnal az egyéb művek fölé emelkedik: a szaktudományi ágazat körében születő minden munkának ehhez illik (sőt kell) alkalmazkodnia.

b) Mindegyik helyesírási szabályzatnak, illetőleg szótárnak közös vonása az is, hogy az illető szakma kiváló tudósai, gyakorlati munkásai dolgozták ki őket, de mindegyik munkában részt vett a Helyesírási Bizottságnak egy magyar nyelvész tagja is, akinek a köznyelvi helyesírással való összhang biztosítása volt a feladata.

Ez nem is lehet másképp! Eldőltnek látom azt a vitát, hogy a szaknyelvekkel kiknek kell törődniük: az illető szaktudomány művelőinek-e vagy a magyar nyelvészeknek, a nyelv művelőknek. Az egyes tudományágak művelői ma is, mint régen, maguk felelősek saját szaknyelvükért! Megnyugtató tapasztalatom az, hogy minden szakterületen van néhány olyan tudós, akit tudományának nyelve, helyesírása (ha másért nem, kedvtelésből) érdekel, s aki kész a nyelvészkedésre. Csak meg kell őket találni és összekapcsolni azzal a magyar nyelvessel, aki hajlandó arra, hogy bizonyos időt és energiát szánjon valamelyik szakma nyelvi-helyesírási gondjainak megismerésére és az ezekkel való foglalkozásra. Ilyen kollégák is találhatók!

c) Mindegyik eddigi szakmai helyesírási szabályozás akadémiai szabályozás volt, vagyis a kompetens szakmai akadémiai testületek és a helyesírás dolgában illetékes Helyesírási Bizottság együttműködésével készültek. E tekintetben a következő eljárási gyakorlat alakult ki az elmúlt évek során.

Szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár kidolgozását mindig a szakma kezdeményezte (akadémiai osztály vagy szakbizottság, esetleg magánszemély). A szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár kidolgozására vállalkozó testületekbe a Helyesírási Bizottság delegálta egy magyar nyelvész tagját, megteremtve így az összhangot a szakma és a helyesírás között. A szakmai testülettől elfogadott művet aztán végső soron a Helyesírási Bizottság hagyta jóvá, s ezzel a köznyelvi helyesírási szabályzat rangjára emelte. – Így született meg az állatnevek, a földrajzi nevek, a kémiai nomenklatúra, az ásványnevek, a növénynevek szabályzata; az orvosi terminológiára vonatkozó ajánlás stb. (Az egyes szabályzatok és szótárak kidolgozásának kisebb eltéréseit természetesen nem részletezhetem.)

Nem volt szükség erre a bonyolult, általában több évig tartó egyeztető munkára pl. a katonai helyesírási szótár vagy a geodéziai szójegyzék esetében: ezeknek a munkálatoknak a folyásáról a Helyesírási Bizottságnak tudomása volt, de a jóváhagyási eljárás elmaradhatott, mert minden felvetődött kérdést meg lehetett oldani a köznyelvi helyesírás szabályai alapján. Ennek a kettősségnek a kialakulása természetes!

Mint ahogyan a szaknyelvek is csak kiágazásai az egységes magyar nyelvnek, de nem külön „nyelvnek”, úgy nem lehet külön szakmai helyesírásokról sem beszélni. A szaktudományi irásgyakorlat általában nem kíván sajátos helyesírási eljárásokat, csak a szakmai szókincsnek egy kisebb, igaz, rendkívül fontos része miatt szokott szükségessé válni külön szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak kidolgozása. Más esetekben meg lehet elégedni olyan szakmai helyesírási szójegyzékekkel, amelyek voltaképpen a köznyelvi helyesírási szójegyzékek és szótárak speciális irányú kibővítésének tekinthetők.

A nehezebb feladat természetesen az előbbi, a tulajdonképpeni szakmai helyesírási szabályozás. Az ilyen munkálatok változatos problémái közül vázolok a következőkben néhányat.

A kémiai nomenklatúra írásmódjának rendezése során elsőnek a magyaros-idegen

írásmód sokat vitatott kérdését kellett megoldani, megszüntetve a szüntelen vitát a magyaros, a latinos, a görögös, az angolos, a németes írásmód követői között. Ismeretes, hogy az Akadémia a következetesen magyaros írásmód mellett döntött: ezt kívánta a kémia tudományának mai társadalmi helyzete, szókincsének és helyesírásának a magyar helyesírás egészéhez való viszonya. A kémiai nomenklatúrának sok szava (*hidrogén, oxigén, nátrium* stb.) már igen régen kilépett a szaktudomány szűk köréből a mindennapi használatba, s ennek következtében írásmódja is magyarosodott. Ez a folyamat napjainkban rendkívül felgyorsult, elsősorban az általános iskolai kémiaoktatás és az ismeretterjesztés révén. A kémiai szavak írásmódjának egységesítését ma másképpen, mint a fonetikusán írt magyar formák általánossá tételével nem lehetett volna megvalósítani. Az idegen helyesírású alakok fenntartása a szaktudomány elszigetelődésére, a magyar szókincs és helyesírás általános fejlődési tendenciáival való szembekerülésre vezetett volna.

A fonetikus írásmód elfogadásához hasonló nagyságrendű elvi döntést kívánt a vegyületnevek írásmódjának megállapítása. Erre három mód kínálkozott: az angol mintát követő különírás (*kálium nitrogén szulfát*); a német mintát követő egybeírás (*káliumnitrogénszulfát*); az alkotóelemeknek kötőjellel való összekapcsolása (*kálium-nitrogén-szulfát*). A mozaikszerűen különírt, széteső, a kapcsolatokat nem érzékeltető formáknál és a monolitikusan egybeírt, áttekinthetetlen és nehezen elemezhető alakulatoknál célszerűbbnek bizonyult a kötőjeles megoldás, mert ezzel a mellérendelő szóösszetételek körében is gyakran élünk (a vegyületnevek is mellérendelő összetételek!), s mert így még a sokszorosan összetett vegyületnevek is jól áttekinthetők.

A harmadik problémakört a kémiai rendezés során a magyar köznyelvi helyesírás szabályainak kémiai szakszókra való alkalmazása jelentette. Ennek a munkának megnyugtató elvi tanulsága az volt (a részletezéstől eltekintek), hogy pl. a különírás-egybeírás terén nincs szükség külön kémiai szabályokra: a köznyelvi szabályok a kémiai szakszavakra is általában jól alkalmazhatók, elég rugalmasak ahhoz, hogy a sajátos szakmai igényeket is kielégítsék.

Helytelen lenne azonban azt hinni, hogy ha egy írásmód egyik szakmában használhatónak, jónak bizonyult, azonos mértékben alkalmazható a többiben is.

Az ásvány- és kőzetnevek írásának rendezése során ki lehetett ugyan mondani azt, hogy a közszói eredetű neveket (mint a kémiai szakszavakat) fonetikusán írjuk, de ezt az írásmódot nem lehetett kiterjeszteni a tulajdonnévi eredetűekre; ezeket (a szakmai hagyománynak megfelelően) az átadó nyelv helyesírása szerint íratja az ásványnévi szabályzat, mivel a fonetikus írásmóddal elveszett volna az elnevezés lényege, vagyis a személy vagy a földrajzi hely nevének megőrzése (*andrewsit, zinnwaldit* stb.).

A magyaros írásmód ügye az orvostudományban ismét másképp vetődik föl. Itt a szakmai hagyomány az idegen (latin) írásmódhoz való erős ragaszkodás. Bár ennek több érthető oka van (az orvosi nyelv titkosságra törekvése, bizonyos arisztokratizmus stb.), célszerűtlen erőltetni az *injectio, serum* stb. formákat; ezek az orvosi helyesírást elszigetelik a többi szaktudománytól is, a köznyelvi írásgyakorlattól is. Jogosak tehát a kritikák, amelyek az orvosi helyesírást e miatt a maradisága miatt érik. Nem lett volna azonban szerencsés az orvosi helyesírásnak olyan mértékű fonetizálása, amint az lehetséges, sőt szükséges volt a kémiában, vagy ami természetes más tudományágakban. (Minderről Ferenczy kollégám szólott már.)

A különírás-egybeírás, kötőjeles írás terén is hasonló a helyzet. Míg a kémiában a vegyületnevek kötőjeles tagolása bizonyult a leghatékonyabb megoldásnak, az ásványnevekre nem lehetett alkalmazni ezt a szabályt, de még a köznyelvi helyesírásnak a többtagú hosszabb összetételekre érvényes szabályát sem. Az ásvány és kőzetneveknél ugyanis sok esetben nehéz az összetevő tagok nyelvi elhatárolása (pl. vitatható, hogy az *alumohidrocalcit* a magyarban összetett szó-e, és ha az, két vagy három elemből áll-e). S ha a többbeleműség mellett döntünk, a többtagú 6 szótagnál hosszabb összetételek tagolására szolgáló kötőjel helye újabb vita tárgya lehet. Ezért volt célszerű a többbelemű ásvány- és kőzetnevek esetében a tagolatlan egybeírás mellett dönteni, függetlenül az alkotóelemek és a szótagok számától (*báriumföldpát, klórnátrókalit, biotitambiolandezit*).

A szakmai helyesírási szabályozás stratégiájához hozzátartozik az is, hogy lehetőség szerint küzdjünk az egységbontó, önkényes formák ellen. – Ilyen volt például az orvosi helyesírásnak az a szokása, amelyet a Medicina Kiadó terjesztett el: idegen + magyar, ill. magyar + idegen képletű összetett szavakban kötőjelet alkalmaztak (*sollux-lámpa*). A kiadót szerencsére sikerült meggyőzni a kötőjeltevés feleslegességéről és helytelenségéről. Ezért a rossz szokást, mivel lokalizálható volt, elég könnyen vissza lehetett szorítani. – Más a helyzet az „egy fogalom = egy szó” elterjedt babonájával, amely nem szaknyelvi eredetű, és az egész magyar írásgyakorlatban fellelhető. Mivel ennek a felfogásnak nincs egy jól felderíthető és körülhatárolható góca, az ellene való küzdelem az egész magyar helyesírási szabályozásnak, nem csak egy esetleges szakmai helyesírási szótárnak a feladata.

Az eddig emlegetett szaktudományok körén belül maradvá arra a fontos elvi tanulságra kell figyelmeztetni: ha valamely szakterület végrehajtotta a maga akadémiai szintű átgondolt és egyeztetett helyesírási rendezését, az már más szakterületeket is kötelez. Súlyos elvi vétség lenne a magyar helyesírás egysége ellen és mérhetetlenül célszerűtlen gyakorlati ballépés is, ha a kémiai helyesírás alkalmazását pl. az orvosok megtagadták volna, és *klór* helyett ragaszkodtak volna a *chlor* írásmódhoz. (Mint ahogyan erre volt is egyes tudósokban hajlandóság!)

Az egymással érintkező vagy éppen rokon szakterületek írásgyakorlatának összehangolása tehát elemi érdek! Az eddigieken túl kitűnő példa lehet erre az állatnevek és a növénynevek írásának rendezése.

Mint már említettem, először az állatnevek szabályzatának megalkotására került sor. Ennek kidolgozói abból indultak ki, hogy a magyar írásmód feleljen meg az állatrendszertan kétszavas latin nevezéktani felépítésének. Ezt a helyes elképzelést aztán több-kevesebb sikerrel egyeztették különírási-egybeírási szokásrendszerünkkel. A növénynevek helyesírásának rendezője ugyanezen a nyomon indult el, de – okulva az állatnévírás szabályrendszer egyes, kevésbé szerencsés megoldásaiból – mintájánál következetesebb és egyszerűbb rendszert alkotott. Most, hogy szóba került az állatnévírás rendszer újragondolása, a minta nyilvánvalóan a növénynévi szabályzat lesz, ami által a két nagy tudományterület írásmódja még közelebb kerülhet egymáshoz.

Végigtekintve a tárgyalt szakmai szabályzatokon, s gondolva a nem elemzettekre is, nyilvánvalóvá válhatott, hogy a szaktudományi helyesírások szabályozásának nincs egyetlen közös, átfogó elve: minden egyes tudománynak magának kell megtalálnia helyesírásának rendező szempontjait. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy szakismeretek nélkül egyetlen szakhelyesírást sem lehet tudni, egyiket sem lehet helyesen alkalmazni.

Felvetődik ezért a kérdés: nem követelünk-e túl sokat az írásgyakorlóktól szakmai helyesírások alkotásával? Szerintem semmi esetre sem. Minden emberi ismeretanyag színterjed. Mindenkinek szüksége van például bizonyos csillagászati vagy orvosi ismeretekre, de természetesnek tartjuk, hogy a csillagásznak, az orvosnak jóval többet kell tudnia szakmájából az átlagosnál. Áll ez a helyesírásra is. Bizonyos elemekre mindenkinek műhatatlanul szüksége van, hogy a társadalomba beilleszkedhessék; más elemeket azonban csak azoknak kell ismerniük, akik bizonyos meghatározott munkakörökben dolgoznak. Általában a pedagógusoknak, a nyomdászoknak, a kiadói szakembereknek. De még ez a kör sem kötelezhető arra, hogy a kémiai nevezéktant, az állatnévírást stb. hibátlanul tudja alkalmazni. A szakmai helyesírások általában belső használatra, egy szűk kör számára készülnek, nem pedig azért, hogy mindegyiknek minden csínját-bínját a közember is elsajátítsa. Más kérdés persze aztán az, hogy a szakma terjedésével, az iskoláztatás és a tudománynépszerűsítés csatornáin a szakmai helyesírási formák mennyire terjednek el a közönség szélesebb köreiben is.

S itt kénytelen vagyok kritikával illetni a szaktudományi helyesírási szótárak kiadót azért, hogy nem tettek eleget a szótárak propagálásáért. E megállapításom alapja pl. a közelmúltban megjelent Műszaki helyesírási szótárral és az Orvosi helyesírási szótárral kapcsolatban szerzett tapasztalat. Műszaki pályán dolgozó barátaim, kollégáim nem a szakfolyóiratokból, nem az egyetemi könyvterjesztő hálózat révén stb. értesültek frissiben a szótár megjelenéséről, hanem nagy késéssel és véletlenül tőlem. Az orvosi szótár eseté-

ben – tudomásom szerint – a kiadó rengeteg szórólapot küldött szét, de ennek nem lett meg a kellő eredménye, a szótár lassabban fogy a vártnál. A kiadóktól szemrehányásaimra rendszerint azt a választ szoktam kapni, hogy könyvterjesztésünk egész rendszere rossz, elavult. Lehet. Ám az mégiscsak a kiadókon múlna, hogy legalább az olyan rangos folyóiratok, mint a Magyar Nyelv meg a Magyar Nyelvőr egy-egy ismertetési példányt kapjanak, s ugyanígy a szakmai lapok is. Hogy legalább nyoma legyen egy ilyen könyvnek, hogy legalább a könyvtárak vásárolják meg, hogy legalább azok, akik hivatásból foglalkoznak szakmai szövegekkel, tudják, hogy kétség esetén van hova fordulniuk.

Végezetül előadásom indító mondatához kell visszakanyarodnom, amelyben a reformkori Akadémiára hivatkoztam mint arra az intézményre, amely helyesírásunk egységesítését elindította. Ez meglehetősen köztudomású. Kevésbé ismert azonban, hogy a Magyar Tudós Társaságot nem ezért hozták létre, még csak nem is az irodalom fellendítésére, hisz akkor már virágzó irodalmunk volt az Akadémia nélkül is. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő célja a tudományoknak magyar nyelven való megszólaltatása volt. Mert ennek előtte 200 évvel a pesti egyetemen még a nagy Révai Miklós is latinul adta elő a magyar grammatikát, 1807-ben (legnagyobb látogatottságának évében) is csak 23 hallgatónak; más tárgyak esetében pedig a magyar tanítási nyelvre való váltásnak még csak a gondolata sem merült föl. Az, hogy Bugát Pál 1825-től magyarul kezdte oktatni az orvostudományt, valóságos forradalmi cselekedet volt, és messze megelőzte vele a korát, hiszen a pesti egyetem professzorainak többsége még az 1840-es évek közepén is latinul vagy németül adott elő. A középiskolai szaktárgyaknak és az egyetemi stúdiumoknak magyar nyelvű oktatására maradéktalanul csak a kiegyezés után, a múlt század végén került sor.

Alig száz éve tehát annak, hogy a szaktudományok világában is megszereztük nyelvi önállóságunkat, s hogy ez bekövetkezett, abban van az elévülhetetlen érdeme az Akadémiának, amely fáradhatatlanul ténykedett ezért a célért szakszótárak egész sorának kiadásával, támogatásával és egyéb módokon. S ezért a célért küzdöttek a magyar egyetemek és főiskolák oktatói is, itt a műegyetemen is. Elértük, hogy a modern tudományoknak nincs olyan ága, amelyet ne tudnánk, amelyet ne lehetne magyarul művelni. Ez – ha belegondolunk – hallatlanul nagy dolog.

Ennek a folyamatnak a lelassulásától félek én leginkább napjainkban. Azt tapasztalom ugyanis, hogy a szaktudományok magyar nyelven való művelése iránti kedv és igyekezet alábbhagyott. S e tekintetben nem is elsősorban az idegen szavak divatjára gondolok. Persze arra is. Jóllehet az idegen elemeknek magyarral való fölváltására most is megvan az indíttatás a társadalomban, mégis jelentős különbség van a régebbi idők és napjaink között. Ma azt szokás mondani, hogy ne használjunk feleslegesen idegen szavakat, ha van jó magyar megfelelőjük. Helyes elv, csak az a baj, hogy a folytatás elmarad: ha nincs, csináljunk. Fel kellene szabadítani a szóalkotó kedvet az alól a félelem alól, amelyet most mindenki érez, ha új magyar szót alkotni támad kedve: ne váljanak céltáblává, esetleg gúny vagy nevetség tárgyaivá a magyarral próbálkozóak. De még a „felesleges”, a „minek?”, az „ügyis hiába” hangulatánál is nagyobb veszedelemnek érzem azt az igen kemény elvárást – amelytől félni lehet, de helyteleníteni lehetetlen –, hogy a nemzetközi tudományos élet áramába csak valamilyen világnyelven lehet bekapcsolódni, leginkább angolul. Ez az oka annak, hogy főképp a természettudományok művelői cikkeik, könyveik írásakor már nem is bajlódnak gondolataiknak anyanyelvű megfogalmazásával, hanem rögtön „angolra fordítják a szót”. Ilyen nyelvi hozzáállású kutatótól nem várható tudománya magyar szaknyelvének fejlesztése. A távlati következményeket nem részletezem: azok eléggé nyilvánvalóak. Ezért tartom rendkívül jelentősnek Horányi György kollégámnak a Magyar Tudomány 1992. évi 2. számában megjelent közleményét: Tudományos kultúra – nyelvi kultúra (Egy vegyész töprengései a magyar kémiai szaknyelv ápolásának szükségességéről). Horányi professzor ebben az eszmefuttatásában meggyőzően fejt ki két alaptételét: a) magyar nyelvű kiadványok nélkül nincs magyar szakmai nyelv; b) a szakmai nyelv állandó ápolást igényel.

Vitathatatlanul igaza van. Ma ezért jöttünk össze. Bízom benne, hogy nem hiába.

Kis Ádám:

Szeretnék két legyet ütni egy csapásra, és Sturcz Zoltán előadásához is kapcsolódva föl hívni a figyelmet arra, hogy nemcsak a szaknyelv jelenik meg az irodalomban, hanem irodalmi formák is megjelennek a szaknyelvben, mint pl. az emlegetett *kalózkiadás*, ami metafora. Bencze Ildikó elkezdte sorolni, hogy mi miért nem honosodik meg. Egyik okként meg lehetne jelölni pl. azokat a metaforajellegű szakszavakat, amelyek annyira más kulturális közegbe kerültek, hogy a kulturális transzfer nem válik lehetővé. Elnézést, hogy nem a közgazdaság, hanem a számítástechnika területéről hozom a példát: a *szoftver–hardver* oppozíció pl. azért nem tud meghonosodni, mert csak egy más kulturális közegben érthető metafora.

Három rövid megjegyzés, az egyik a *goodwill*-al kapcsolatban. A *goodwill*-nak van ma egy olyan jelentése a közgazdasági terminológiában, amelyik nem helyettesíthető a *hírnév*-vel. A vállalatok vagyonértékelése során egy számszerűsíthető tényező van, amit *üzleti érték*-nek szoktak magyarul mondani, ez egy matematikai képlettel levezethető érték, és ennek a neve a *goodwill*. És ebben az az érdekes, hogy mivel matematikailag vezethető le, az eredmény lehet negatív is, és ebben az esetben ezt *negatív goodwill*-nak és nem *bedwill*-nek hívják; a spanyol privatizációban volt egy olyan példa, ahol negatív üzleti értéket állapítottak meg, azt nem tudom, hogy a privatizáló kapott-e pénzt, mert ebből az következne. A másik megjegyzésem a *GDP* [dʒsi:di:pi:]-(gédépé)-vel kapcsolatban: örülök, hogy ez előkerült, mert a magam előadásában jeleztem a bonyolult fogalmakat jelölő betűszókat mint egy nem teljesen elterjedt típust, azonban nekem az a véleményem, hogy több az esélye a (gédépé)-nek, mint a (bébété)nek, mert ez a megértés szempontjából ugyan mindegy, de a *GDP* (gédépé) közelebb van az eredetihez, tehát legalább írásban lehetne asszociálni. A kiejtés pedig minden betűszónál váltakozik. A *holding*-gal kapcsolatban: nagyon sajnálom, hogy elsősorban metakommunikatív reagáltam, főleg azért, mert nem a mondanivalóval, hanem a jelen konferencia tárgyát nem érintő értelmezéssel volt probléma, ezért nem is folytatom tovább.

Szöllősy-Sebestyén András:

Úgy vélem, hogy egy más megközelítésben Hell Györgynek a délelőtti előadásához (aki a szaknyelv helyéről beszélt anyanyelvoktatásunk egészében) kapcsolódott az előadás, mert itt az elsajátított tartalom és a vele együtt elsajátított anyanyelvnek a kapcsolatáról volt szó.

Horváth Tibor:

Villamosmérnök vagyok. Számomra a nyelvészet hobbi vagy szórakozás, vagy valami kontár működés. De bennem mindig együtt volt az érdeklődés a természet, a reáltudományok, a történelem és a magyar nyelv iránt. Nagyon rossznak tartom azt a megközelítést, hogy problémának érzünk 300 magyar szót az egészségügy területéről, és nem érzünk problémának 5000 idegen szót, amit körülbelül ugyanannyi idő alatt meg kell tanulnia a diáknak. Pedig – szerintem – az a nehezebb. Az igaz, hogy a középiskolában van általános túlterhelés. De ez nem feltétlenül ettől van. Azt sem tudom elfogadni, hogy nehezebb megtanulni vagy megérteni egy fizikai vagy egy matematikai fogalmat, mert nekem nincs nehezebb egy megfoghatatlan esztétikai fogalomnál. Nem tudok vele mit kezdeni. Óvatosságot javasolnék itt. Szerintem ez nem nyelvi kérdés. Arról van szó, hogy a középiskolai, sőt még egyetemi oktatásunkban is túlterhelés van, ami valóban abból ered, hogy sok tárgyat tanítanak, és mindegyik a maximumot igyekszik tanítani. Lehet, hogy Karinthynek a

matematika volt az, amitől rettegett, és amit olyasminek tartott, hogy értelmes ember azt nem tudja; én más területekkel vagyok így. Elnézést egy természettel és reáltudományokkal foglalkozó embertől egy ilyen eretnek nyilatkozatért.

Szóllósy-Sebestyén András:

Horváth Tibornak végkövetkeztetésével tudok csak fenntartás nélkül egyetérteni, azzal nevezetesen, hogy a problémával foglalkozni kell, és hogy a magyar és idegen nyelven is fogalmazó magyar anyanyelvű nyelvhasználónak tanácsokra van szüksége. A problémát ott látom – ami kétséggé teszi Horváth Tibor többi megállapítását –, hogy idegen nyelvre fordításnál, az eredeti magyar szöveg idegen nyelvű megvalósításánál viszont problémát jelent a magyar beszélő számára, hogy adekvát módon használja az idegen nyelvű szenvedő szerkezetet, ami viszont visszafelé megengedi azt a föltételezést, hogy a magyar szövegből ilyen értelemben nem hiányzik ez a dolog, hanem nincs meg egy disztinkció a magyar beszélőnek a tudatában. Egy bizonyos jelentésmezőnek az eltérő tagolásáról van szó.

Kis Ádám:

Emlékezetem szerint kb. 10 évvel ezelőtt a Nyelvőrben foglalkozott E. Abaffy Erzsébet a mediális igék kérdésével, és erre érdemes lenne odafigyelni, mert az az érzésem, hogy ez nem cselekvő-szenvedő probléma, mert itt a magyarban nem szenvedő igékről van szó, amikor személytelenről beszélünk, hanem olyan igeformákról, amelyek mögött nincs szükség az ágensnek a kifejezésére, ezeket mediális igéknek nevezték el. Egyébként Móricka módjára a számítástechnika azért jön ide, mert a számítástechnika rengeteg folyamatában nem lehet az ágenst megfogalmazni, tehát sem szenvedő, sem cselekvő igével nem jó, mert ha azt mondom, hogy „bevisszük az adatot a számítógépbe a külső tárolóról”, az ugyanolyan rossz, mint ha azt mondom, hogy „az adat bevitetik a külső tárolóról”, ott az adat bemegy, de ez sem igazán jó, mert ő maga nem csinál semmit, tehát itt egy olyan igefajtát kellene találni, amelyik mögött egyáltalán nincsen cselekvő. Azt hiszem, így fejlődik tovább a probléma, és a fordítási probléma is valahol itt van, hogy nem adekvát a szenvedő forma ezzel, amit ki akarunk fejezni.

Szóllósy-Sebestyén András:

Nem adekvát, pontosabban mi nem értékeljük adekvát módon, mert úgy is tanítjuk többnyire, sajnos, az idegen nyelvekben a szenvedő szerkezetet, mint ami egy cselekvő szerkezetnek a transzformációja, minek következtében az idegen nyelvet tanuló tulajdonképpen éppen a funkcionális értékét nem tanulja meg soha, ha ekvivalenciát keres a kiinduló cselekvő szerkezettel. Aki viszont már tudja, annak valóban könnyebbé válik; csak azt vonnám kétségbe, hogy a szenvedő szerkezet egyszerűen hiányoznék a magyarból, vannak különböző eszközei az ágens meg nem nevezésének. Nem vizsgálták még kellőképpen ezt a kérdést.

Fábián Pál:

Minden egyetemen van nyelvi lektorátus. Ez idegen nyelvi lektorátus, de általában nem ez, hanem Nyelvi Intézet, vagy valami hasonló a neve. Ki tiltja azt meg, hogy a Nyelvi Intézet kövesse Gödöllőn, a SOTE-n vagy Debrecenben azt, amit Lipka Gáborék csinálnak? Senki. Azt hiszem, mindenhol csak ünnepelnék érte a nyelvi intézeteket, ha lennének speciális kollégiumok. Bencze Ildikó is tarthatna ilyet a Közgazdaság-tudományi Egyetemen a ma-

gyar közgazdasági szaknyelvről, és bevezethetné hallgatóit azokba a tudnivalókba és nyelvészeti ismeretekbe, amelyeket egy leendő közgazdásznak illik tudnia. Miért nem lehet ezt megcsinálni? Elvégre: utánpótlás kell. És ha itt körülnézek, mintha én is tudtam volna valamit tenni az utánpótlásért, de kérem volt tanítványaimat, hogy ők is tegyenek valamit.

Szóllósy-Sebestyén András:

Engem Hőnyi Ede előadása rendkívül zavarba hozott. Először azért, mert arra gondoltam, hogy ha megpróbálta volna ezeket a példákat kvízzjáték formájában előadni, akkor magamból kiindulva feltételezem, hogy nagyon rosszul szerepeltünk volna, utána meghallgattuk az előadást, mely zavarba ejtően világos és egyértelmű volt, és ezek után, ha belegondolok, hogy ha most próbálkozna meg a kvízzjátékkal, attól félek, hogy hasonlóan nem nagyon lennének eredményesek. Ez az ellentmondáskör engem rendkívül zavarba ejtett.

Hőnyi Ede:

Feltételezem, hogy nem a kérdéskörnek a speciális igényeit szeretné kielégíteni, amikor ezt a kérdést fölteszi, hanem arról kér felvilágosítást, hogy az itt említett háromelemű esetek, az itt említett speciális esetek is hol vannak rögzítve. Mindez az Akadémiai Helyesírási Szabályzat 11. kiadásában található. Szeretném föl hívni a figyelmet arra, hogy sokakban zavart okoz a helyesírási szabályzatok különböző kiadási évszáma. Sokan azt hiszik, hogy a különböző évszámok mindegyike egy-egy újabb változásnak a tükörképe. Erről szó sincsen. 1984-ben készült el a 11. kiadás, és azóta több lenyomatban, változatlan formában jelentek meg a szabályok. Itt a 173–184. pontig 12 pontban, 8 oldalon található meg mindazokat a szabályokat, amelyek a hétköznapi életben, de a tudományos irodalom műveléséhez is elegendőek.

Horváth Gyula:

Villamos- és telefonmérnök vagyok. Az előadás arra készítet, hogy bevalljam a múltamat. A hatvanas években Mexikóban volt az olimpia, és előtte egy évvel levelet írtam a Magyarországnak című hetilapnak, amelyben azt javasoltam, hogy azt a várost, ahol az olimpiát fogják tartani, magyarul nevezzük Mexikóvárosnak. Csodálatos módon pozitívan reagáltak erre a javaslatomra, az újságírók felkapták, és az olimpiai tudósításokban már ez az elnevezés szerepelt. Később pedig, amikor Panamában háborús körülmények alakultak ki, akkor már Panamavárosról írtak az újságírók. Nem azért mondtam el ezt, hogy dicsekedjem, hanem azért, hogy elmondjam azokat a problémákat, amelyek ezzel a szóhasználattal kapcsolatban felmerültek. Engem az készítetett erre a javaslatra, hogy folyton Mexico Cityt láttam az újságokban, és a spanyol nyelvtudásom alapján tudtam, hogy ez egyszerűen az angol fordítása annak a névnek, amivel az ott lakó emberek a saját városukat nevezik. Következésképpen meglehetősen buta dolog az, ha a magyar nyelvben az eredeti névnek az angol fordítását használjuk ahelyett, hogy a magyar fordítását használnánk. Aztán elkezdtem gondolkodni azon, hogy a földrajzi nevek az én nyelvérzékem szerint az egyes nyelveknek a részei, úgyhogy elvileg a világ minden földrajzi elemének a világ minden nyelvén különböző nevet lehetne adni. A gyakorlatban persze ennek nincs értelme, mert minden nép elnevezi azokat a földrajzi elemeket, amik az ő hatókörében vannak, és esetleg még másoknak is ad nevet, mint ahogy pl. vannak európai városok (*Lipcse, Drezda*), amelyeknek magyar nevük is van, de amelyeket nyilvánvalóan csak akkor célszerű használni, ha magyar nyelvű szövegbe illesztjük be őket, mert hiszen nem lehet elvárni senki mástól, hogy ezeket a szavakat megértse. Problémát okoz viszont a régi Magyarország egyik fontos városának, *Fiumé*-nak az elnevezése, mert ugyan hivatalosan az volt a neve, hogy *Fiume*, de tudjuk,

hogy ez olasz szó, és amikor *Trieszt* körül járunk, és olyan útjelző táblákat találunk, melyekre az van írva, hogy *Fiume*, akkor természetesnek találjuk, hogy olasz nyelven ezt a várost így nevezik. Jugoszlávia megalakulásakor ezt elnevezték *Rijeká*-nak, ami viszont arra a nyelvre való fordítása a város nevének. Így támadt aztán az a gondolatom, hogy talán nem ártana ennek a városnak magyar nevet adni, mert ez magyarra fordítva: *Patak*. És van már *Sárospatak*.

Ágoston Mihály:

Nem azért jelentkeztem, mert valaki emlegette Jugoszláviát, hanem azért, mert egy-két előadás érintette az érdeklődési körömet, de még inkább azért, mert megilletődtem attól a kedves, rokonszenves érdeklődéstől, amely itt anyanyelvünk iránt tapasztalható volt; a műszaki tudományok művelői és nyelvész kollégáim egy olyan ügyet is képviselhetnek, amely ránk közvetlenül is tartozik. A műszaki nyelv fogalmáról ugyan nem hallottam ma, legalábbis nem olyan egyértelműen, hogy nemcsak szakszavakból áll, hanem valamivel többől, de én ezt gyakorlatilag tapasztaltam. Úgy érzem, a műszaki nyelv az általános iskolában nyeri el alapjait akkor, ha elnyeri. És ha az általános iskolában a tanulók nemcsak anyanyelvi órán tanulják anyanyelvüket, akkor ez meg is történhet. Tudniillik azt, amit fizikaórán, vagy akár testnevelési órán kapnának anyanyelvükből, azt nem kaphatják meg a magyarórán. Szeretném, ha ez a nagy tekintélyű testület kifejezné azt a nézetet, hogy az anyanyelv csak akkor egész, ha ennek a tudománycsoportnak az alapjait is tartalmazza, és hogy a részünkről – kisebbségben élő magyarok részéről – nem túlzás, nem nacionalizmus az, ha az anyanyelv tanulását nem csak magyarórán szeretnénk elkezdni.

A másik dolog: A műszaki tudományok alapjait a nem magyar szakos tanárok kellene, hogy lefektessék az általános iskolában, viszont ezt lehetetlen elvárni tőlük, ha a képesítésüket nem anyanyelvükön kapták.

A harmadik megjegyzésem: A tankönyveink nálunk nincsenek ugyan tele szakkifejezésekkel, amint az imént hallottuk, hanem nem szakos, szakmailag semmiben sem avatott fordítók készítik; és szükséges lenne, hogy magyarul írják meg a szakkönyveket olyan szakemberek, akik a hivatásukat a tanulók anyanyelvén tanulták. Ezt a három tényezőt tehát, a tanárképzést, a tankönyvírást és a teljes anyanyelvű kisebbségi oktatást szerettem volna ettől a fórumtól is kérni, hogy bennünket ebben támogassanak, ha erre alkalom kínálkozik. Nem hiszem, hogy ez csak politikai kérdés. Még inkább illetékes ebben a tudomány, hogy kifejezze: élhet-e egy csonka anyanyelv, életképes lehet-e a magyarság, az ottani magyarság anyanyelve, és ha az nem, akkor van-e lehetőség a nemzeti megmaradásunkra. Szinte meghökkentett, hogy itt nyelvépoló, illetve nyelvművelő tantárgyat is beiktatnak a felsőoktatásba. Ez nagyon szép, és nagyon jó, hogy erre Magyarországon sokan gondolnak, és meg is tudják valósítani, de akkor el kell képzelnünk azt, hogy mennyire indokolt ez ott, ahol az egyetemi hallgatók nem is anyanyelvükön tanulják a hivatásukat. Végül pedig azzal szemléltetném a problémánk indokoltságát, hogy nekünk is vannak tankönyveink, többek között a földrajzi nevek is megvannak bennük, éppen azért, hogy nem szakemberek fordítják, például a *Jeges-tenger Északi-Jeges-óceán* néven szerepel benne; a kérdésnek tehát az az egyik vetülete, hogy nem lehet rögtönözve fordítani, mert a tulajdonnév vagy a földrajzi megnevezés konkrét. A másik pedig, hogy a földrajzi név egyúttal anyanyelvünknek része is, s nem lehet kérdés, hogy mi, amikor magyarul beszélünk, amikor egymás között szólunk, akkor használhatjuk-e egyik vagy másik kifejezést. Nem *Fiumé*-ra gondolok, mert természetes, hogy annak már van hagyománya a nyelvünkben, nem is *Montenegró*-ra gondolok, hanem arra, hogy egy ilyen egyszerű, nemzetközileg is elismert szót, mint *Montenegró*, amelyet *Montenegró*-ban is használnak, sőt az újabb tévéműsoruknak a neve is ez, nálunk azt is sértő nacionalizmusnak minősítik, ha mi, magyarok hívjuk úgy, ahogy a *montenegróiak* nevezik. Mert hiszen a szerb nyelvben az *Crna Gora*; tehát e mögött a szemlélet mögött az áll, hogy a mi nyelvünket nem mi határozzuk

meg, nem mi fejlesztjük azt, hogy hogyan szólaljunk meg; úgy látszik, másik nyelvből kívánják irányítani.

Szóllósy-Sebestyén András:

Azt hiszem, mindnyájunk nevében köszönhetem Ágoston Mihálynak a szavait, mert noha ő kér tőlünk megerősítést, én azt éreztem ki a szavaiból, hogy mi kaptunk megerősítést. Köszönjük, hogy tételszerűen és nyíltan megfogalmazta azokat a gondolatokat, amelyek kimondatlanul az egész mai ülés szak mögött álltak. Én természetesen érzem, hogy az itteni körülmények között dolgozó nyelvészek és nyelvművelők számára ezek a gondolatok nem fogalmazódnak meg ilyen világosan, mert nem ilyen éles helyzetben kell őket képviselniük, de remélem, hogy Ágoston Mihályt is meggyőzte a mai tanácskozás, hogy ebben a szellemben végezzük a munkánkat. Amennyiben tényszerűen is támogatni tudjuk az anyanyelv művelésében az ő munkáját, akkor ezt meggyőződéssel tesszük.

Nekem volna egy kérdésem Ferenczy Gyulához, ami feltételezem, hogy mindenkiben megfogalmazódott, azért merészelek előállni vele. Mikor jelent meg a szótár, lehet-e már valamit tudni szakmai körökben a fogadtatásáról, s a benne foglaltak hogyan jutnak érvényre?

Ferenczy Gyula:

A szótár megjelenési éve: 1992. Pontosabban: 1992 májusa. Azt hiszem, még nem telt el annyi idő, hogy a szótár visszhangját, a reakciót, szakmai körökben a véleményeket és a bírálatokat meg tudták volna írni. Elsősorban arra gondolok, hogy szaklapokban jelenhettek meg ezek a vélemények, tehát gondolom, hogy még várni kell, mert hiszen csak fél év telt el a szótár megjelenése óta. Azt hiszem, a tudományban ez még túl rövid idő ahhoz, hogy valaminek visszhangja legyen. De már van azért némi visszhang. Első helyen említéném itt az Orvosi Hetilapot, az Orvosi Hetilap 92/9. számában jelent meg egy recenzió a szótárról. Ez egy egészen rövid áttekintés, azt hiszem, inkább a gyors reagálás jegyében született meg, bizonyára lesz bővebb recenzió is, annál is inkább, mert az Orvosi Hetilap volt az a fórum, ahol az a vita, amelyről beszéltem, kibontakozott. Ezen kívül tudok arról, hogy egy ennél bővebb recenzió jelent meg egy állatorvosi fórumban, erről talán Kardeván professzor úr tudna bővebben nyilatkozni. Még egy harmadik jelzést most kaptam meg, mely az Egészségnevelésben jelent meg. Van már tehát bizonyos reagálás, szakmai vélemény, de ez még nem az igazi.

Kardeván Andor:

Állatorvos vagyok, de természetszerűleg közvetlenül érdekelt az Orvosi helyesírási szótárban. Talán valamivel többet tudnék mondani ennek a fogadtatásáról, mint Ferenczy Gyula, aki – gondolom – érintve lévén, személytelen akart lenni. Nagy várakozás előzte meg a megjelenést, és szakmai körökben igen nagy örömet keltett, egyértelműen jó a fogadtatás. Saját tapasztalataimról tudok beszámolni, mert mintegy megjelenése pillanatától kezdve alkalmazom, de volt alkalmam más lektorokkal is beszélni. Nagyon megkönnyítette az írások egységesítését, megszüntette azt a hihetetlen zűrzavart, ami eddig volt. Különösképpen nagyon jól fogadja a szaktársadalom azokat a vagylagosságokat, amikor a szerző választhat, hogy melyik alakot használja. A szakszövegek eddig heterogének voltak, olyan hibrid írásmód alakult ki az orvosi szakirodalomban, hogy a latin szavak félig latinul, félig magyarul voltak írva. Mindenkinek rontotta ez az írásmód az ortográfiai érzékét.

Szóllósy-Sebestyén András:

Bizonyos értelemben alábecsültem az előadást, hiszen nemcsak a helyesírás kérdésében volt összefoglaló jellegű Fábíán Pál előadása, hanem az egész konferencia problémaköre szempontjából.

Fábíán Pál:

A könyvterjesztési rendszer Magyarországon nagyon rossz. A kiadókkal többször beszéltem, nemcsak a műszaki kiadókkal, hanem az orvosi kiadókkal is. Nem a műszaki szerkesztőtől és nem a kiadó igazgatójától függ, hogy eljut-e a könyv a könyvesboltba, hanem attól, hogy van egy külön marketingosztály, és ez egyrészt nem törődik a dolgokkal, másrészt ha törődik is, van egy Könyvterjesztőnek nevezett vállalat, meg Művelt Nép, és ők rendelik meg, hogy hány könyvet óhajtanak átvenni, és ha a könyvterjesztő X előadója, aki nem ért az egészhez semmit, azt mondja, hogy nekem a Műszaki szótárból csak 500 példány kell, akkor Makk Attila vagy Magasi professzor úr nem tehet semmit sem.

Makk Attila:

Ahogy Fábíán Pál elmondta, valóban az a helyzet, hogy a kiadó kiadja a könyvet, de a könyvterjesztéssel más vállalatok foglalkoznak. Az állami könyvterjesztés, a Művelt Nép gyakorlatilag megszűnt, az újabb könyvterjesztők kis kft.-k, kisebb vállalatok, és ha érdekli őket egy könyv, akkor rendelnek, ha nem érdekli, nem rendelnek. Nem tudunk mit csinálni, nekünk összesen most két könyvesboltunk van: a Kandó Kálmán Könyvesbolt (Bajcsy-Zsilinszky út 22.) és a Technika Könyvesbolt (a Bartók Béla úton). Ebben a két könyvesboltban megtalálható, de nem megy mindenki oda, nem is tudják talán, hogy ott van. A Könyvvilág minden könyvet a megjelenéskor ismertet, utána is még az abban a hónapban vagy évben megjelenő könyveket ismerteti, de ez a Könyvvilág sem jut el mindenkihez, úgyhogy nagyon nehéz helyzetben vagyunk.

Szóllósy-Sebestyén András:

A könyvterjesztés problémáiról vigyük vissza a vitát a szakmai nyelvműveléshez, mert ez nagyon szerteágazó probléma, és itt ebben úgysem vagyunk kompetensek.

Kis Ádám:

Elnézést, hogy egy pillanatra mégis visszakanyarodom a könyvterjesztés dolgához, tudniillik ezt a könyvet a Műszaki Egyetemen lehetett kapni. Én ezt egészen biztosan tudom, mert a fiam, aki műegyetemi hallgató, előbb megvette itt az egyik jegyzetboltban. Ez után beszéljünk egy olyan dologról, ami talán kicsit fájdalmas: a helyesírás iránti közömbösségről. Volt egy időszakom, amikor nagy emberek körében forogtam mint tolmácsuk és kísérijük. Azt vettem észre, hogy a nagy ember a helyesírására kényes, mert megsértődik, ha kijavítják, ugyanakkor nem kényes, mert nem akarja megtanulni. Hadd mondjam azt, úgy érzem, a műszaki emberek jelentős része azért nem ismeri a Műszaki helyesírási szótárt, mert nincs arra igénye, hogy helyesen írjon műszaki szöveget. Pedig segédeszközt lehet kapni. Például a Liszt Ferenc téri műszaki könyváruház változatlanul működik, változatlanul egy nagy volumenű műszaki könyvesbolt. Kicsit más téma: a Műszaki helyesírási szótár számítástechnikai részének a létrehozásában közreműködhettem, és olyan tapasztalatom van, ami talán általános szótárszerkesztési kérdés. Itt nemcsak szójegyzéket adtunk, hanem

bizonyos elveket is megfogalmaztunk. Lényegében két elvről beszélnek, mert az egyik olyan, amit a mai napon is szeretném, ha betartanának, a másik pedig olyan, aminél önkritikát kell gyakorolnom, és azt kell mondanom, hogy kár volt belefoglalni a szótárba. A másodikkal kezdem. Tettem egy olyan javaslatot, hogy a programnyelvi utasítások nevét csupa nagybetűvel írjuk. Ez a számítástechnikában hagyományosan kialakult dolog volt, és amikor a szótár szerkesztését csináltuk, még megvolt az indokoltsága. Azonban időközben a személyi számítógépek elterjedtek, és ezeknek van egy olyan sajátosságuk, hogy a programozási szövegek írása során közömbös, hogy kisbetűvel vagy nagybetűvel írnak. Úgyhogy ez az elv viszont, amit szeretnék, ha elvként megtartanának, Horváth Tibor utalt ma erre a jelenségre, hogy ezek a programnyelvi szövegek kicsit más felépítésűek, mint a természetes nyelvi szövegek, mivel egyetlenegy jelben sem lehet bennük eltérés, mert nem tudja a számítógép értelmezni. Ezért nem is lehet szótagokra bontani őket, hanem esetleg csak betűkre, azonban én azt kértem a szabályzatban, hogy ne válasszák el ezeket a szavakat. A tördelési eljárások során törekedjenek arra, hogy együtt maradjanak, ennek megvan az a jelentősége, hogy szignifikáns az, hogy ezek együtt vannak, és az elválasztásuk során beléjük kerülő elválasztójel zavart okoz, mert ilyen jel a programozási szóban nincsen. Ezt arra szerettem volna elmondani, hogy ebben az esetben az előrelátás hiányzott, megfogalmaztunk egy fölöslegesnek mutakozó szabályt, sajnos, a technika gyorsabban fejlődik, mint amit egy ilyen szabályzat kibír.

Szóllósy-Sebestyén András:

Éppen a számítógépes szaknyelv esetében – úgy vélem – speciális problémát okoz, hogy itt olyan szaknyelvről van szó, amelyet egyrészt ember-ember kommunikációban használunk úgy, mint minden más természetes nyelvre épülő szaknyelvet, ugyanakkor részben vagy elemeiben ugyanezt a nyelvet a géppel való kommunikációban is alkalmazni kell, és ennek, azt hiszem, messzemenő következményei vannak.

Donát Tibor:

Sajnos, az orvosi nyelvnek a kérdése nemigen izgatja az orvosokat. A helyesírás még kevésbé, annak ellenére, hogy ha kézbe vesznek pl. egy kandidátusi vagy egy tudományos értekezést, akkor a szakmai részébe a legritkábban szólnak bele, azt azonban bogarásszák, hogy vajon ezt jól írta-e, itt a hiba; és esetleg ezért dobják vissza, de különben érdemben nem törődnek vele. Én a helyesíráson egy kicsit túllépnék, és nem foglalkoznék ezzel a szótárral, amiben nekem is alkalmam volt dolgozni, inkább arról beszélnek, hogy van egy olyan orvosi nyelv, amelynek legjelentősebb részét az anatómiai nomenklatúra teszi ki. Az, hogy orvosi nyelv, nemzetközi fogalom, és itt ambivalens érzéseim vannak, mert szeretnék a Nyugat felé nyitni. A nyugatiak számára még olyan törekvés is volt az orvosi nyelvben a háború után, hogy latin nyelven publikáltak, persze csődbe ment az egész vállalkozás, tekintve, hogy az emberek nem értették meg a közleményeket. Van tehát egy magyar törekvés, és itt hivatkoznék Bencze Ildikóra, aki fölvetette, hogy keressünk szavakat pl. a *menedzser*, a *holding* helyett. Szabadjon Bugátot idéznem, akiről még '79-ben írtam egy tanulmányt, aki olyan fogalmakat vetett be, mint pl. *sodor*, *gátor*, *zsilip*, *kedesz* (a csecsemőmirigyet hívják *kedeszmirigy*-nek). Bizonyos szakszavak, ha mindenáron magyarítani akarjuk, esetleg abba a hibába esünk, hogy ez egy évszázad múlva teljesen feledésbe mennek. A latin nomenklatúráról nincs is kérdés. Azért mondom, hogy ambivalens érzésekkel küszködök, mert a szakember számára a *pancreas*-t nyilván nincs értelme magyarosan mondani *hasnyálmirigy*-nek. Olyan ez a szakirodalomban, mint ha azt mondom, hogy *Shakespeare*, és ezzel egyben a helyesírásában is állást foglalok, mert nem tanácsos egy személynevet magyarítani. Ezért voltunk zavarban mindig az orosz nevekkal is. A latin szavaknál nem is kérdés, hogy latinul kell írni. Bugát 1828-ban jelentette meg az első ma-

gyar nyelvű anatómiai könyvet. Ez látszólag későinek tűnik, de ha megnézzük, hogy az első angol nyelvű szakkönyv ebből a témakörből 1697-ből, az első francia nyelvű 1742-ből az első német nyelven írt könyv 1783-ból való, akkor ez az 1828 egyáltalán nem tűnik annyira elmaradottnak. Ő még *szálag*-ot, *gyűrőporc*-ot ír. Figyeljük meg, milyen szépen alakultak ezek a szavak az évszázadok során, a *szálag*-ból *szalag*, a *gyűrő*-ból *gyűrű* lett. Gratulálok az Orvosi helyesírási szótárhoz, de én visszautasítanám azt, hogy Fábíán Pál azt mondja, a szakembereknek van itt döntő szerepük. Itt döntő szerepük a nyelvészeknek volt, ugyanis mi az orvosi részről még mindig viaskodtunk, és azt mondtuk, hogy akkor döntsék el a nyelvészek, hogy hogyan legyen. Ezért a fő irányítás mégiscsak a nyelvészeké volt, konkrétan Fábíán Pálé.

Elnöki zárszó

Elnézést kérek, hogy el kell vágnom a vita fonalát. Hadd lopjam el a konferencia egyik résztvevőjének azt a gondolatát, amit egyértelműen elismerésnek szánok az egész konferencia hangulatára nézve: ez egy kellemes konferencia volt, ami annak volt köszönhető, hogy tárgyszerű vitát folytattunk, arról beszéltünk, amit mindannyian fontosnak tartunk, és annak az ügynek a szeretete vezérelt bennünket, amit – azt hiszem – Ágoston Mihály fogalmazott meg legvilágosabban. Azért tudtunk tárgyszerűen vitatkozni, mert ebben alapvetően egyetértünk, és nem politikai jellegű meggyőződésen alapul, hanem kinek-kinek szakmai és tudományos meggyőződésén az, hogy az anyanyelv művelése fontos. Fontos a szakmának, a szakmai kultúrának, és fontos a nemzeti kultúrának. Köszönöm szépen mindenkinek a hozzájárulását, figyelmét. Remélem: viszontlátásra.

Újraéled a szaknyelvművelés

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága 1992. november 6-án egész napos konferenciát rendezett a szaktudományok nyelvének időszerű kérdéseiről. A vendéglátó a Budapesti Műszaki Egyetem volt. A konferenciát Biró Péter, a BME rektorhelyettese nyitotta meg. Az elnöki tisztet – felváltva – Horváth Tibor műszaki egyetemi tanár és Szöllősy-Sebestyén András, a BME Nyelvi Intézetének tanára látta el (mindketten egyébként előadóként is szerepeltek). A konferencián részt vevők számát összesen 120–150-re becsülöm. Az egyes előadások hallgatóinak száma átlagosan 60 lehetett.

A meghirdetett előadások száma 16 volt (időtartamuk 10–15 perc). Az egyes előadásokat 2–3 (nem mindig egyetértő) hozzászólás követte. Az előadások – témájukat tekintve – annyira változatosak voltak, hogy tartalom szerinti csoportosításuk szinte lehetetlen, vagy legalábbis némi önkényt megengedő feladat.

Két előadás mindenestre könnyen egy csoportba vonható. Az egyik: Hell György „A szaknyelvi nyelvművelés helye anyanyelvoktatásunk egészében”, a másik: Szende Aladár „A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben” című értekezése. Hell György kutatásának eredményeit így foglalta össze: „... fiataljaink jobb szóértésének, tartalmasabb fogalmazási készségének és tudatosabb szövegértésének kialakítása érdekében az anyanyelvi oktatásban az eddigieknél bővebb teret kellene biztosítani a szakszövegek elemzésének, és jobban fel kellene használni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szakszövegekben egy gazdagabb anyanyelvi tudás kifejlesztése érdekében megtalálhatunk.” Persze tisztában van vele, hogy a szakszövegekben meghúzódó gondolkodásmód beszűkülést, érzelmi elfakulást is kiválthat. Ezt a lehetséges ellenvetést Kosztolányi Dezső szavaival hárítja el: „Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak... Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is, ... akiktől írni tanulhat a szépíró is” (Nyelv és lélek. Bp., 1990. 188). – Más szempontból közelítve az oktatás-tanulás nyelvében feltűnően eluralkodó szakszerűséghez, Szende Aladár az előbb cím szerint már említett előadásában ettől eltérő eredményre jut. Az általános iskola 7. osztályos biológia-tankönyvének tanulmányozása alapján vésezyként jelzi „a tankönyv túlságos megterheltségét azoknak a fogalmaknak a mennyiségével, amelyeket az iskola elsajátítani való ismeretekként kezel és tart számon, s számon is kér”. Az aggodalom oka: a bíralt tankönyvben „mintegy háromszáz fő és segédfogalom tarkítja a gazdag fogalomtárat”. A tankönyvszerzők Szende Aladár véleménye szerint nem fordítanak figyelmet a nyelviség, a nyelvi működés természetére, pedig, „... a gondolkodásnak is mint szellemi tevékenységnek – az értelmi befogadásnak, sőt még inkább a produkálásnak – szükségszerűen megvannak a határai. Tehát a nyelvben rögzült értelmi működésnek is.” Az előadáshoz hozzászóló Horváth Tibor szerint a szakmai fogalomrendszer oktatásáról – a fokozatosság elvének helyt adva – sem az általános iskolában, sem a középiskolában nem lehet lemondani. A szakmai fogalomrendszer oktatásának mélységét a nélkülözhetetlen ismeretek halmazának bővülése okozza.

A szaknyelv iskolai helyzetét mérlegelő témájú előadásokon kívül viszonylag könnyen egyetlen összefoglaló téma köré vonhatók azok az előadások, amelyek szorosan vett nyelvhelyességi kérdéseket is érintettek. Ezek közé sorolom Somogyi Magda „Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben” című dolgozatát is, mely a BME Magyar Nyelvi Csoportjában folyó szaknyelvi kutatások egyik részletének bemutatására íródott. Megtudtuk, hogy az oktató-kutató nyelvtanárok számos, a morfológia vizsgálati körébe tartozó részletkérdéssel is foglalkoznak, mivel felismerték, hogy a szóképzés jelenségének értelmezése nélkül szintak-

tikai és lexikai sűrítő szerkezetek mibenléte nem tárható fel teljes mélységében. Néhány kikutatott statisztikai adatot itt is érdemes közölni. A deverbális -ás, -és képző gyakorisági értéke a műszaki nyelvben 50% fölött van (a köznyelvben: 40%). A -ható, -hető képző előfordulása a köznyelvhez képest négyszeres gyakoriságú. Az idegen szavakat illetően arra a megállapításra jutottak, hogy a rohamos nemzetközi haladással való lépéstartás nem enged időt a magyarításra. A kívánatos az lenne, ha a szaknyelv lecsapódása a magyar köznyelvben már magyarul menne végbe. Ez azonban csak óhaj, és jó, ha legalább a magyar nyelv fonetikai, fonológiai szabályai érvényesülnek meghonosodásukkor (pl. *lézer, szoftver*). A meghonosodott idegen szavak alaktani vizsgálata nem egyszerű feladat. Morfológiai vizsgálat céljára a képzővel ellátott idegen szavakat szófajok és képzők szerint kellene csoportosítanunk, de vannak esetek, amikor a magyar képző lefejtése után sem elemezhető ki a magyarban használatos tő (pl. *elektrolizál-elektrolízis*). Az idegen szavak alaktana tehát ingoványos, bár korántsem feltárhatatlan terület. Mindenesetre struccpolitikának tűnne, ha az idegen eredetű szavakat kirekesztenénk a morfológiai kutatásból. Mi az, ami a beáramló idegen szavak alaktani viselkedésének vizsgálatából hasznosítható? A szómagyarítók (itt közelebbről a terminológusokról van szó) munkáját könnyíthetné, ha alaposan megismernék az idegen szavak magyar képzővel való bővítésének lehetőségeit és szabályait.

Ugyancsak az idegen eredeti terminus technicusokkal foglalkozott Kis Ádám „A számítástechnikai szaknyelv újratermelődő hibái” és Szöllősy-Sebestyén András „Hogy mondjuk a *file*-t magyarul?” című előadása. Kis Ádám értekezéséből néhány bíráló megjegyzést emelünk ki. A számítástechnikában használatos cégnevek rossz képet mutatnak. A magyar cégek előszeretettel választanak angol cégneveket mégpedig hibásan (pl. *Controll Rt.* C-vel és két ll-l, *Kontrax K*-val), és sokszor sznobnak minősíthető módon (pl. *Garai Elektronik, Ready Computers*). A márka- és cégnevek természetesen nem tükrözik a szaknyelv állapotát, inkább a nyelvhasználók ízlését. Az idegen szavakat a szerző három csoportra osztva mutatta be. Megkülönböztette a valóságos idegen szavakat a betűszóktól, és külön mutatta be a tőle álruhásnak nevezett idegen, de fonetikusán ártírt idegen szavakat. A valóságos idegen szavak közé sorolta a szakma új fogalmainak nevét (pl. *cache, laptop, notebook* stb.). Vannak köztük már magyar megfelelővel párhuzamosan élő szavak is (pl. *digit, floppy* stb.), de olyanok is, amelyek tulajdonképpen nem is tartoznak a számítástechnikai szaknyelvbe (pl. *dealer, upgrade*). Ezek közül egyik-másik magyar képzővel vagy jellel ellátott alakja az előadó számára egyenesen elfogadhatatlannak tűnik (pl. *upgradelhet, upgradeljen*). (Itt vissza kell utalnunk Somogyi Magda előadására, mert ő a magyar szempontból elemezhetetlen tövű idegen eredetű szavak magyaros továbbképzésében szóalkotási forrást lát.) Az álruhás idegen szavak közé Kis Ádám a még meg nem gyökeresedett, de máris magyarosan írt terminus technicusokat sorolja (pl. *szerver, kaszkád, monokróm*). A korán megengedett magyaros írásmód megnehezíti, hogy magyar megfelelőjük kialakuljon. A betűszókat abból a szempontból tartja vizsgálándónak, hogy miként szaporítják a szinonimák számát, és hogyan viselkednek, mint morféimák. Vizsgálatának eredményét más alkalommal szándékozik közreadni. Előadásának tanulságát két negatívummal sommázta: a) a számítástechnikai szaknyelv magasabb regisztere nem angломán, bizonyos, hogy nem fertőzi a nyelvet; b) az erőszakos nyelvalkítás nem eredményes, éles reakciókat eredményez.

Kis Ádám előadása a következő megjegyzéseket váltotta ki: 1. Nincs tudatos nyelvápolás; az MTA-nak kellene szerveznie a társadalmat, hogy a szaknyelv ne rend nélkül fejlődjék; a rossz szaknyelv zülleszt a köznyelvet (Sebestyén Béla). 2. A középiskolában kevés időt fordítanak az anyanyelv oktatására, ezt viszont nem az Akadémia szintjén kell megoldani, hanem valamivel lejjebb (Fábián Pál). 3. A reklám nyelve kritikus állapotban van; a cégelnevezéseket nyelvi szempontból is ellenőrizni kellene (Bencze Ildikó).

Szöllősy-Sebestyén András előadása (címét már megadtuk) ugyancsak a számítástechnikai szaknyelvet érintette. Azt fejtegette, hogy intézete miért javasolta korábban egy számítógépet forgalmazó cégnek a *file* szakmai megnevezés megtartását (nemcsak le nem fordítását, de angolos helyesírásának megőrzését is). Amiből kiindultak, az az volt, hogy a legtöbb ember számára (ezúttal a vevőkről van szó) minimálisan elfogadható, de semmi-

képpen nem exkluzív szót kellett megtalálniuk. A következetes magyarítás ez esetben ellentmondott volna az elfogadhatóságnak. Döntésüket nem tekintik véglegesnek, általános érvényűnek és visszavonhatatlannak, hanem időleges kompromisszumként adták elő. Az eredeti helyesírás megtartásával mintegy utat nyitottak a megmagyarosodásnak, és valójában megbélyegezték az angol szót. Kis Adám ehhez azt a megjegyzést fűzte, hogy a *file* szót magyarosan ki sem lehet ejteni (ő egyetlen magyarban használt *-il* végű szót ismer: *gejl*). Az angol *file* szót 1970 óta *fájl*-nak szokás írni, ha egyáltalában leírjuk. A Szabványügyi Hivatal ezt a terminus technicust fonetikai képtelensége miatt az *adatrögzítés* nem használható szinonimájaként minősítette. A szó egyébként mind a beszédben, mind az írásban elkerülhető, valójában nincs is szükség rá. Megjelenési helye a képernyő (*file* alakban), ahonnan kiirtani semmiképpen sem lehet. Ugyanezt hangsúlyozta hozzászólásában Horváth Tibor is.

Volt még egy előadás, amely ugyancsak az idegen (értsd: angol) szakkifejezések beáramlásával foglalkozott. Bencze Ildikó „Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra hányt borsó?)” című dolgozatából az derült ki, hogy az anglicizmusok ugyan feltűnnek a közgazdasági publicisztikában is, arányuk azonban elenyésző. Bizonyítékképpen felhozta, hogy Collins 3000 terminust tartalmazó Business English Dictionary című művét végigolvasva mindössze 32 olyan kifejezést talált, amelyekkel a szűkebb vagy tágabb értelemben vett magyar közgazdasági irodalom operál, de ezek közül is több már párhuzamosan használatos a magyar megfelelővel (pl. *sponzor* – *támogató*, *dizájn* – *formatervezés*). Arra, hogy a maradék néhány szóhoz miért nem keresnek a használók magyar megfelelőt, három lehetséges magyarázatot talált. Első helyen azt említi, hogy a magyar ekvivalens az előző negyven év alatt „beszároződött”, tehát az idegen terminus használatával a tartalmi különbséget kell hangsúlyozni (pl. *management* vagy *menedzsment* – *vállalattervezés*, *vállalatirányítás*, *vállalatvezetés*, ill. *-vezetőség*). A magyarítás halogatása olyan esetben is a tartalom másságát akarja hangsúlyozni, amikor mind az angol, mind a magyar variáns azonos fogalmat jelöl (pl. *goodwill* – *hírnév*, *barter* – *cseréüzlet*). Akad persze jó példa is (pl. az *image* helyett terjed az *arculat*). Az angol szavak átvételének harmadik okát olyan szavakkal példázta, amelyek fogalmi tartalmának visszaadása tényleges nehézséget jelent (pl. *holding*, *joint venture*, *public relations*). Összegzésül az előadó ezt állapította meg: „... a nyelvi sznobéria, amely ríkítóan nyilvánul meg a mindennapi életben, egyáltalában nem jellemzi ennek az igazán angol hatás alatt álló szakterületnek (ti. a közgazdaságtannak) az írott nyelvét.”

A nyelvhelyesség témakörébe csoportosított három utóbbi előadás közös eleme az idegen szakkifejezések vizsgálata volt. Az általános nyelvművelésben az idegen szavak kérdését általában a szorosan vett nyelvhelyességi problémák közé sorolják. A szaknyelvművelésben ez nemcsak nyelvhelyességi kérdés, hanem szakszóalkotási, tehát terminológiai probléma is.

Szorosan vett nyelvhelyességi kérdésekkel még két előadás foglalkozott: Szóvátay György „Nyelvi fonákságok tudományos írott és beszélt nyelvünkben” című értekezése és Horváth Tibor „A személytelen fogalmazás problémái” című előadása. Az előbbiben az előadó az agráregyetemi és más biológiai területeken tevékenykedő oktatók, hallgatók nyelvhasználatát vizsgálta – nem szívderítő eredménnyel: „Már a középiskolákban, különösen a szakközépiskolákban ... a magyar nyelvet valamiféle érdektelen formai tehernek tartják. Ez a paradox arisztokratizmus nem javul a felsőfokú tanulmányok folytatásakor sem: helyesírásukat, stílusukat boldogulásukhoz teljességgel elegendőnek vélik, hiszen a példát mutató sikeres szakemberek jó része sem beszél különül.” A konferencia legborúlátóbb előadásában – részletesen bemutatott nyelvi példaanyagot mellőzve – az előadó egyik megfontolandó javaslatára hívom fel a figyelmet: „Úgy vélem, hogy konferenciánknak akkor lesz számottevő társadalmi hatása, ha egy általa megbízott szűkebb bizottság a magyar nyelv ápolásának minden területére, a hivatalos szerveknek címezve, ajánlásokat fogalmazna.” (Megjegyzem, hogy a konferencia – bizonyára kompetencia híján – nem hozott semmiféle határozatot.) Kevésbé borúlátó módon, inkább problémafelvetés gyanánt szólt Horváth Tibor a műszaki fordítók gyakran felmerülő gondjáról: a személytelen

fogalmazásról. A szenvedő igeragozás eltűnését nyelvünkben igen nagy veszteségnek tartja, de helyteleníti a szaknyelvi fordítók már elégszer vitatott eljárását is, akik a *történik* és a *nyer* igék személytelen használatával „utánozzák” az idegen nyelvekben máig őrzött szenvedő igeragozást. Mivel az említett két lehetőség a magyarban kifogásolható, javasolja, hogy az erre hivatott szakemberek dolgozzák ki az elfogadható megoldást vagy megoldásokat. Ő maga a következő „recepteket” ajánlja: 1. többes szám 1. személy: *vegyünk egy lombikot*; 2. az alanyt alakítsuk át tárggyá: *az áramot felhasználják*; 3. *-ható, -hető* igenév: *az áram átvezethető*. Szöllősy-Sebestyén András hozzászólásában mint idegennyelv-oktató is egyetértett az előadóval abban, hogy a témát alaposan körül kell járni, és az idegen nyelvek passzív használatának oktatása során a többféle megoldási lehetőséget gyakoroltatni kell.

Két előadást annak okán tudok együtt említeni, hogy mindkettő történeti tárgyú volt. Az egyik (Jeszenszky Sándoré) „A magyar nyelv a természettudományokban: Jedlik Ányos nyelvújító törekvései”, a másik (Priszter Szaniszlóé) „A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése” címmel hangzott el. Ezeket jellegüknél fogva és tartalmi gazdagságuk miatt (a korlátozott idő a szerzőket az anyag sűrítésére kényszerítette) nehezen tudnám akár csak vázlatosan ismertetni, ezért annak megállapítására szorítokozom, hogy a szaktudományok buzdítás nélkül is tudományos alaposággal vizsgálják-kutatják nyelvük történetét, és szakmai ismereteiket szívesen bővítik a történészek vagy éppen a nyelvészek ismereteivel.

Bár volt még néhány előadás, amely egy téma köré csoportosítható (a szakmai helyesírási szabályzatokról hárman is szóltak), mégis előbb azokat említem, amelyek bokrosítási törekvésemnek ellenálltak. Ezeket külön-külön említem, és a helyesírásról szóló előadásokat hátrébb vetem.

Juhos Albert „A műszaki dokumentáció nyelvi kérdései” című előadásában a műszaki leírások logikai oldalára (amelyet a nyelvnek is tükröznie kell) irányította a figyelmet. Abból a tételből indult ki, hogy a műszaki leírásokban nem a választékosság, hanem az egyértelműség a fontos. Szerinte az egyértelműség eszköze a terminológia tudománya. Ugyancsak a logika érvényesül abban a szabályban (ezt természetesen nem nálunk fogalmazták), hogy műszaki leírás címében nem ajánlatos birtokviszonyt használni, és jobb az általánostól az egyedi, az egésztől a rész felé haladni.

Témáját tekintve ugyancsak egyedi volt Sturcz Zoltán „Szaknyelvi elemek a szépirodalomban” című előadása. Az előadó vizsgálódásai szerint napjainkban a legtöbb hatás a műszaki nyelvek felől éri az irodalmi nyelvet, és ami legmeglepőbb: a líra közelít legjobban a szaknyelvek felé. A szépirodalomban a szaknyelvek lexikai hatása legerősebb. Szaporodnak benne az anyagnevek, a műszaki megnevezések: a szakmai tartalmú névszók költői képekké válnak (pl. *zengő acélok*); megjelennek a definitív szaknyelvi jelzők (pl. *gépi erővel történő távozás céljából*); feltűnnek az objektív leírások. A könnyen észrevehető lexikai hatáson és objektíválódáson kívül azt is észre kell venni, hogy korunk szépirodalmában a stíluselemek relatív gyakorisága sem marad változatlan. Mit tehet a jelenséget feltáró nyelvművelő? Csendesen tudomásul veszi, és nyelvi gazdagodásnak minősíti a tényeket.

Lipka Gábor „Nyelvművelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen” című előadását sem kapcsolhatom más előadáshoz, hacsak azzal nem, hogy azok, akik a szaknyelvi vétségekkel foglalkoztak, marasztaló megjegyzéseket tettek a felsőoktatásban részt vevők nyelvi gondatlanságára, képzetlenségére. Lipka Gábor azonban tett is az ügyben valamit. 1991-ben „A közéleti megszólalás nyelvi alapjai” címmel 2 féléves speciálkollégiumot hirdetett a BME-n kísérleti jelleggel. Kevesen jelentkeztek, az előadó mégis pozitív tapasztalatokat szerzett. Hallgatói között első- és utolsó évesek is voltak, és két féléven át kitarítottak. A kísérlet sikerét jelzi, hogy ugyanezt a kollégiumot az 1992/93-as tanévben is meg lehetett hirdetni, és megfelelő számú hallgató lévén meg is lehetett indítani. Mi inspirálja vajon az előadásokon aktívan részt vevő hallgatókat? Nyilván az, hogy a leendő szakemberek (jelen esetben mérnökök) jövőképeben szerepet játszik a minden területre kiterjedő rendszerváltás. Általánossá vált közöttük annak a nézetnek az elfogadása, hogy beszédben és írásban kifogástalanul kommunikálni tudó menedzserre van szüksége annak a közösségnek, amely munkájukra igényt tart. A kollégium tárgyaként eredetileg az előadó a szövegalkotást (szerkesztést), a stílust (nyelvhelyességet) és a helyesírást jelölte

meg. Kicsit részletezve a programot: meghívók, üzleti levelek, cégismertető, tudományos, szakmai, műszaki leírások szerkesztése, értekezleteknek (vitáknak) levezetése, üzleti és szakmai tárgyalások tervezhető (és nem tervezhető) nyelvi megformálása, általánosítva: a kifejezőkészség fejlesztése. E rövid felsorolás is utal arra, hogy ennek a kollégiumnak a módszere nem a prelegálás, hanem a gyakoroltatás volt. A közösen folytatott munkába tartozott a hirdetések nyelvének (és egyben a reklámetikának) a tanulmányozása is. Ami meglepő: a hallgatók kezdeményeztek is. Kíváncsiak voltak a magyar szaknyelv kialakulásának (nyelvújítás) történetére. Az egyelőre még egyedinek tűnő kísérlet bemutatása a műszaki felsőoktatás jelenlévő képviselői között nagy érdeklődést váltott ki. Fábián Pál hozzászólásában ezt a kérdést tette fel: Ki tiltja, hogy a többi egyetemi nyelvi intézet is kövesse ezt a példát?

Az eddigieken kívül még három előadás hangzott el a konferencián. Ezek tárgya közös volt: mindhárom az eddig megjelent szakmai helyesírási szabályzatokról, illetőleg szótárakról szólt. Hőnyi Ede „Hogyan írjuk a földrajzi neveket?” című előadásában az idevágó szabályok logikáját ismertette, Ferenczy Gyula pedig az „Orvosi helyesírási szótár” (Bp., 1992.) kimunkálása során figyelembe vett alapelveket ismertette. Hőnyi Ede előadásából esszenciaként a következő mondatot emelem ki: „A szabályzatot (AkH. 1984.) összeállító nyelvészek ugyanis olyan szabályokat alkottak, amelyek a földrajzi nevek rendszerét és helyesírásának logikáját tükrözik.” Ebben az összegző megállapításban két kulcsszó van: a szakmai megnevezések rendszere és helyesírásuk logikája. A két fogalom együttes szerepeltetése megerősíti nyelvművelésünk (modernebbül szólva: nyelvi tervezésünk) több száz éve felismert tételét, hogy az anyanyelv gondozásához nemcsak nyelvi ismeretekre van szükség, ahhoz a dologismeret is megkívántatik. Közös feladatról van tehát szó. – Éppen a közös feladatvállalás tette lehetővé az „Orvosi helyesírási szótár” megalkotását is, mely egyúttal annak is bizonyítéka, hogy a szakszótár – logikailag jól megalapozott kompromisszumok árán – a köznyelvi beszélő számára is hasznosítható lehet. A szótár szerkesztői két alapelvet vettek figyelembe. Az egyik a köznyelvivé válás elve: a köznyelvben is meghonosodott szakkifejezéseket a szótár magyarosan írta (pl. *diagnózis, akut, katéter*). A betegségnevek esetében azonban az orvosi gyakorlatban megengedett a latin helyesírás, még a köznyelvivé vált kifejezések esetében is. A másik rendezési elv a szöveg címzettjének igényeit veszi figyelembe. Ez vaglyagos írású címszavakat eredményez. Ilyen például a *prekóma/praecoma, leukaemia/leukémia, ekzema/ekcéma*. Nincs vaglyagosság, vagyis a latinhoz kötődik a köznyelvben ismeretlen kifejezések írása (pl. *leukaemia lymphatica*). Az itt bemutatott kompromisszummal évszázados vita zárult le.

Fábián Pál „Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege” címmel foglalta össze azokat az elméleti és módszertani tapasztalatokat, amelyeket a szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak szerkesztése során szerzett (csaknem valamennyi szakmai szabályzat társszerzője volt, de azok is, amelyekben neve nem szerepel, az ő e tárgyban közreadott értekezései alapján készültek). Terjedelmi korlátaim miatt a gazdag előadásnak még a téziseit is csak vázlatosan ismertethetem. A szerző a szakmai szabályozásoknak három fő jellemzőjét jelölte meg: *a)* a szakmai helyesírási szabályzat megjelenése után a szakmai ágazat körében születő minden munkának ehhez illik (sőt kell) alkalmazkodnia; *b)* a szakmai helyesírási szabályzat kimunkálása elsősorban szakági feladat, de részt vesz benne nyelvész is, aki a köznyelvi helyesírással való összhangért felel; *c)* a szakmai helyesírási szabályzatok akadémiai szabályozásnak minősülnek, mert a Helyesírási Bizottság jóváhagyásával készültek. A szakmai helyesírás szabályozása során felmerült és az előadásban ismertetett problémák közül csak néhányat említek: a magyaros-idegen írásmód sokat vitatott kérdése; a vegyületnevek nyelvi elemzése (végül is mellérendelő összetételnek minősültek); az egységbontó, önkényes formák kiszorítása; az egymással érintkező vagy éppen rokon szakterületek írásgyakorlatának összehangolása; stb. E hézagosan felemlített jellemzők érzékeltetik, hogy milyen hatalmas mennyiségű és értékű munkát öltek a kivitelezők a szaknyelvművelésnek e ma már elhanyagoltnak nem nevezhető ágába. „Elértük – mondta az előadó –, hogy a modern tudományoknak nincsen olyan ága, amelyet ne tudnánk, amelyet ne lehetne magyarul művelni.” Ez az eredmény egy százéves folyamat eredménye.

Ennek a folyamatnak a lelassulása miatt fejezte ki aggodalmát Fábián Pál így: „Azt tapasztalom ugyanis, hogy a szaktudományok magyar nyelven való művelése iránti kedv és igyekezet alábbhagyott.” Hogy aggodalma nem alaptalan, azt Horányi György friss keletű közleményének (Magyar Tudomány 1992. 2. sz.) két alaptételével támasztotta alá: a) magyar nyelvű kiadványok nélkül nincs magyar szakmai nyelv; b) a szakmai nyelv állandó ápolást igényel. Ha a kémia egyetemi tanárának napjainkban erre kell felhívnia tudóstársai figyelmét, akkor az elmúlt száz év sikerei ellenére akad némi tennivalónk ma is a szaknyelvművelés terén.

Ezzel az előadással a szaknyelvi konferencia befejeződött, de – benyomásom szerint – csak formailag. A hallgatóság száma és érdeklődése nem apadt. Akadtak volna még hozzászólók, sőt vitázók, de a bérelt terem használati ideje lejárt. Amit én (és talán más is) hiányolok: a konferencia nem hozott határozatot semmilyen kérdésben, pedig voltak konkrét javaslatok. Az egyiket kiemelem: szükséges lenne a szaknyelvművelést valamilyen formában intézményesíteni (erre az előzőekben már utaltam). A másik, amelyet a korán eljött „záróra” miatt nem mondhattam el: a konferencia gazdag anyagát meg kellene jelentetni. Az elhangzott előadások mindegyike hozott valami újat és aktuálisat, valami olyat, ami az érdeklődők szélesebb körének figyelmét kiérdemli. Ezért volna jó az anyagot nyomtatásban is tanulmányozni. Hogy javaslatom komolyságát növeljem – bár ezzel igazságtalanul járok el a többiekkel szemben – az egyik előadásra mégis csak visszautalok: nem volna-e hasznos, ha a műszaki egyetemek és főiskolák megismernék, hogy lehet az anyanyelvoktatást az egyetemi stúdiumok közé „becsempészni”?

II.

Hogy a fentiekben ismertetett konferencia voltaképpen befejezetlen maradt, az néhány héttel később tudatosult bennem, amikor meghallgattam Fábián Pál előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén (1992. december 8.). Az előadás „Egyetemes nyelvművelést” címmel hangzott el. Mit értett az előadó a nyelvművelés egyetemességén? Azt, hogy a nyelvművelés nem lehet féloldalas: nem lehet a figyelem túlnyomó nagy részét az irodalmi és köznyelv felé, tehát a kevesebb felé irányítani és elhanyagolni a szaknyelveket, vagyis a többet (ehhez egy statisztikai adat: 1980-ban 33 200 magyarországi kiadványból mindössze 757 volt a szépirodalmi alkotások száma). Korábban a nyelvművelés is képes volt egyben-másban a nagyobb bizottság munkáját előmozdítani.

Ami a következő akadémiai ciklusra szóló programot illeti, a választást a bőség zavarja. Munkálkodhatna a munkabizottság például a műszaki egyetemi anyanyelvoktatás tantervén, foglalkozhatna a menedzser nyelvi magatartási szabályainak kimunkálásával, a vállalaton belüli és vállalatok közötti nyelvi kommunikáció kérdéseivel stb. Az én javaslatom az, hogy a közeli jövőre olyan témát tűzzünk ki, amelyben van ugyan gyakorlatunk (és hagyományunk is), mégis bizonyos lemaradásban vagyunk legalábbis azokhoz képest, akikkel partneri kapcsolatba kívánunk lépni. Ez a téma: a terminológia elmélete és módszertana, rövidebben kifejezve: terminológiatan.

Mit rejt az itt jelzett tudományág? Az általános terminológiatan határterület a nyelvtudomány, a logika, az ontológia, az informatika és a szaktudományok között (ez esetben azok a szaktudományok, amelyeknek a terminológiájáról éppen szó van). A szakma és a nyelvtudomány kapcsolata így jellemezhető: a szavak nemcsak szerszámként vesznek részt a kommunikációban, hanem azokat, mint a szerszámokat is, a termelő személyiség alakítja ki. Ebből következik, hogy a terminológiatan szoros kapcsolatban áll a nyelvi tervezéssel.

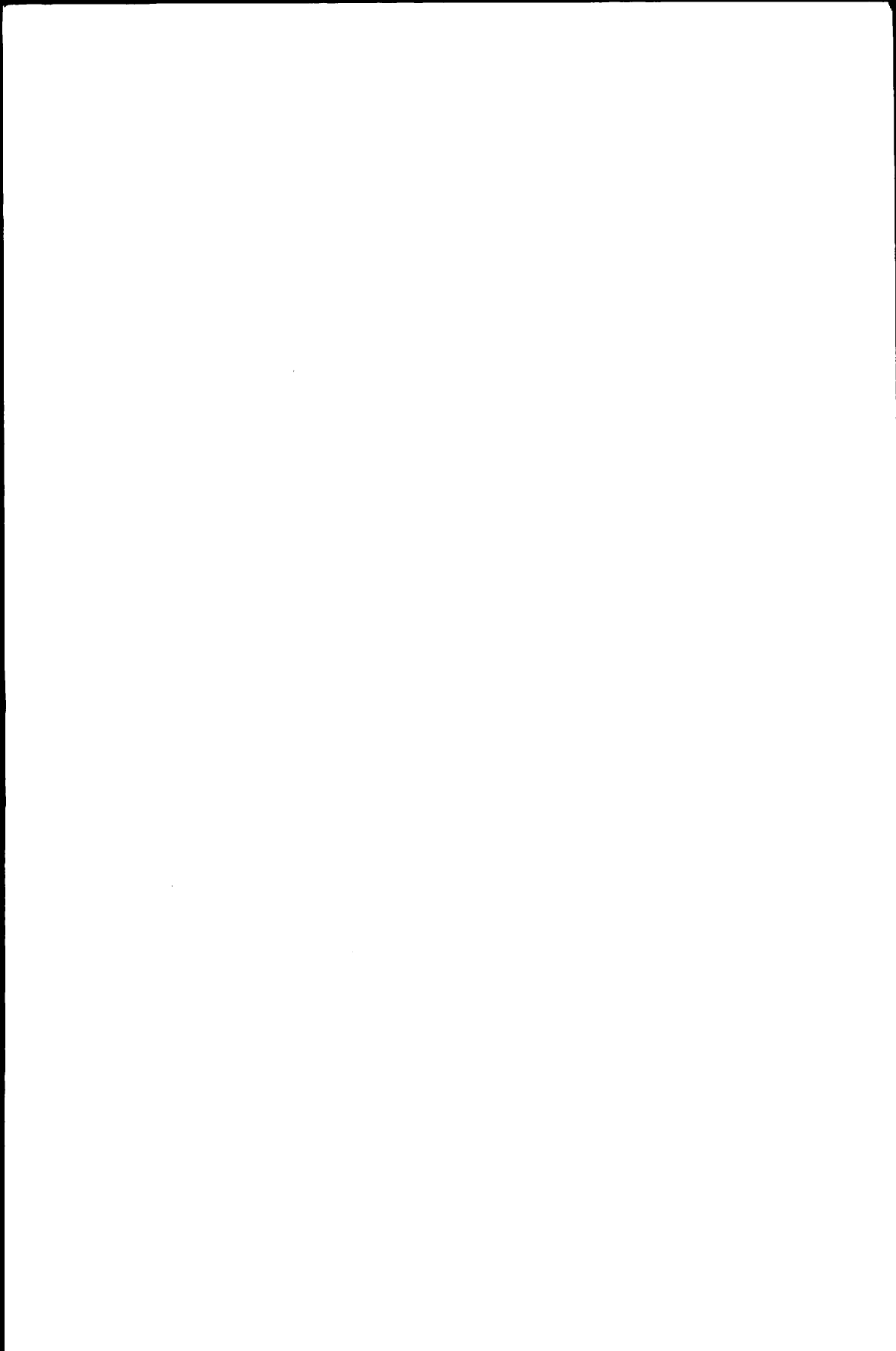
Nem folytatom tovább a fogalom kifejtését (ki tudja mikor érnék a végére?). Amire gondolok azt inkább idegen nyelvű, általános elismertségre szert tett művek felemlítésével példázom: Eugen Wüster, Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien, 1979; ennek nyomán: Helmut Felber, Terminology manual. Paris, 1984; egyetemi tankönyvként: R. Arntz-H. Picht, Übersetzungsbezogene Terminologiearbeiten. Hildesheim etc., 1982. Támogató érvnek tekintem, hogy a koppenhágai közgaz-

dasági egyetemen (de a bécsi műszaki egyetemen is) terminológiátant oktatnak, és azt is, hogy nemcsak a nagy nyugati szabványügyi intézetek (ISO, angol, német, francia), de a velünk bizonyos mértékig azonos sorsú kisebb nemzetek (lengyel, cseh) is szabványban rögzítették a terminológiaalkotás módszereit. Ez pedig tudományos megalapozás nélkül nem ment. Ezt az alapozást kell nekünk is elvégezni és olyan kézikönyv formájában kiadni, mely a szakembereket a terminológiaalkotás mindennaposnak nevezhető munkájában segíti és eligazítja.

Kik tekinthetők felhasználóknak? Szabványügyi dolgozók (minden szabvány egyben terminológiai szabvány is), könyvtári dokumentátorok, tezaszuszkszítók, az ipari termékek jegyzékének készítői, vámügyesek (nem nélkülözhetik az áruk megnevezésének és fogalmi tartalmának leírását), laboratóriumi dolgozók (akik először találkoznak az új szakmai fogalommal), a műszaki leírások készítői, és azt hiszem, folytathatom a felsorolást a humán szakmák gyakorlóival is, de a sor végére aligha érhetek.

Az általam javasolt téma mellé felsorakoztatható érvek között említem a közös piaci csatlakozásunkat is. Többynelyvű, de sok tekintetben egységesített közösségbe tartunk. Felbecsülhetetlen számú, egységesen definiált fogalmat (nem megnevezést!) kell átvennünk. E definíciók fordítása és a definícióknak megfelelő új magyar megnevezések kialakítása az egység következetes megtartása miatt nem lesz csekély feladat.

Es még egy utolsó tekintélyért a magyar terminológiatan sürgős megalkotása mellett: a napokban kaptam meg az Infoterm (International Information Centre for Terminology) meghívóját a „Terminológia és mérnöki tudás” című kongresszusra (Köln, 1993.). Ennek tárgyköréből közlök egy csokorra valót: a terminológia elméleti alapjai és gyakorlati megközelítése, a terminológiai tudás megszerzése, a terminológiai menedzsment, a fordítási célú terminológiai munka, terminológiai adatszere, a terminológiai ismeretek tanítása stb. Ebből a felsorolásból arra kell következtetni, hogy a terminológiátant illetően sem állt meg a világ, vagyis hasznos lehet azt minél szélesebb körben megismertetni, illetőleg ma már magunknak újrafogalmazni még akkor is, ha ezen a téren egyébként tiszteletre méltó és megbecsülendő hagyományaink vannak.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egycztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft